

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

84

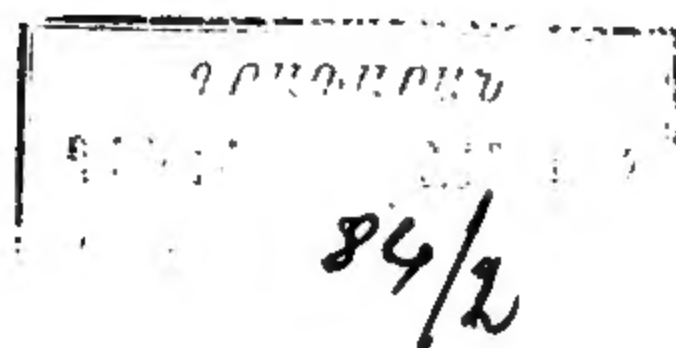
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՅՈՒԶԱՆԻ
Համար 84/2

**ՏԻԵՋԵՐԵԿԵՆ
ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ**

Ի ՍԿՋԱԿԵՆԷ ԵՇԻԵՐՀԻ

ԾԻՆՁԵՒ

ՅՄԵՐ ԺԵՄԵՆԵԿՍ

134

**ՏԻԵՂԵՐԵԿԵՆ
ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ**

**Ի ՍԿԱՐԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՁԵՒ ՑՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ**

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԵՐ

Հ. ՅՈՎԱՆՓԵՅ Վ. ԳԵԹՂՐՃԵԱՆՑ

Ի ՄԻՒԹ. ՈՒՒՏԷ

Ի ԽԵԴՐԱՅ

ԳԵՂԱՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԵԿԵՊ

Ք Շ Ք Ջ Ն Ք

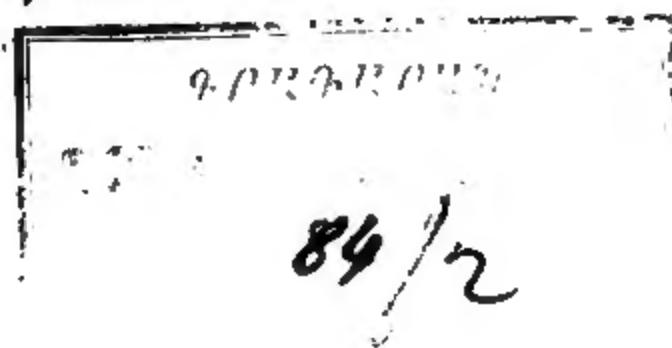
ՅՈՎԱՆՅԱՆՆՈՒ ԵՄԻՐԵՅԻ

ՏԵՏԵԱՆՑ

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱՌԻՒՔ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԵՏՈՐ Բ.

Քիչիկ պատմութիւն

Ի ՎԻԷՆՆԵ

Ի ՎԱՆՑ ԳԱՇՑԳԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄՅԸ 1852

५४

Յ Ե Ռ Ե Զ Ե Ի Ե Ն

ԱՆՄԵ ժախճանի եւ ժասն սկզբանց ինչ որովք յօրինեցանն եւ որովք յօրինեցին մասունք մատենիս՝ խօսեցաք ի յառաջարանի առաջնոյ տուամարին բաւականութեամբ:

Մի ինչ միայն է որ զընթացս այսր տուամարի՝ որ առաջիս կայ, այլակերպ քան զառաջինն ցուցանիցէ, այս ինքն՝ ներքին ընդարձակութիւն պատմութեանն, որպէս ժաղ իսկ ի նմին յառաջարանի կանխեցաք ասել՝ հանդերձ պատճառաւն:

Ընդանդակեալ ունի հատորս զպատմութիւն դարուց իրրեւ հնգից, զայնպիսի ինչ ժամանակաց՝ որ հոժ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհմային իրօք: Օրերսին զսոսայեակէս չէր դիպող զատեալ եւ ուրոյն ի միմեանց գրել ամբողջութեամբ եւ իմանալ ճշդութեամբ՝ որպէս չենն իսկ դիպեալ արդեամբք զատեալք եւ ուրոյնք ի միմեանց՝ առանց ազդեցութիւն յիրեարս գործելոյ: Եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ գոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեան ունել նկարեալ ի մօի, ապա այսց ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսւոյն իրրեւ քաղաքացւոյ, իրրեւ քրիստոնէի, եւ մանաւանդ՝ իրրեւ արեւելեան առն: Նա եւ հանգամանք իսկ ժամանակացս, որպէս Թուի, առաւելուն իմն զաստիճան կարեւորութեանն:

Եղբւրք կամ օգնականք՝ զորս ի կիրն արկաք, մանաւանդ թէ խմբագրեցաք իսկ ի նոցանէ, են՝ Թեյլմոն, Շթոլպերկ, Վաթէքեամփ, Ուիթթէր, Ելլոկ, Սփորշիլ, Փէրմանէտէր, Մէուէր, Ֆէսլէր եւ այլք բազումք:

Ի դէպ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելեացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան տոհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն: Յայդ իսկ ածէր զմեզ հարկ պաշտամանն դրելոյ պատմութիւն տիեզերական: Եյս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ

177 զիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի ճշմարիտ կայանն՝ ի դիրս
V.2 կարգի տիեզերական պատմութեանն զեռեղել: Ի դոյն հարկ էր
BUHR այնուհետեւ զըզվանդակն եւ զմասունսն ընդ այնմ ամենայնի բե-
րել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միարա-
նել: Անտ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր զառանց
աչառութեան բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ
ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ:
Իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ մատենագրութեան Հայոց այ-
լում ընդարձակագոյն տեղոյ եւ ժամանակի պահեմք:

Արպէս յայլում ամենայնի նոյնպէս եւ ի սմին ոչ այլ ինչ
կայր մեր ի մտի՝ բայց ջերմեռանդն սէր ճշմարտութեանն, այն՝ զի
չճգնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ
ժամացուցին զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ
ըստ նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ: Ասկայն եւ ոչ զայն
ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ
առաջի ընծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ
զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զմասն մի
ի հիմանցն զեռեղեցաք:

Թողումք այսուհետեւ ընթերցանելեաց զայլն եւս ամենայն
ընթացս մատենիս ինքնին առնուլ ի միտ եւ գտանել միանգա-
մայն զօգուտն՝ որում ունիմք անվրէպ ակն, եթէ հաճեսցի ամե-
նախնամն Տէր օրհնել զդոյզն վաստակ ձեռաց մերոց: Առաւել
ինչ քան զայս՝ ոչ Բարերարն աղնուական պահանջէ եւ ոչ վառ-
տակաւորն:

61 7 8
 12 2 10 34
 01 10 34
 2

ՊԵՏԱԿԵՐ ՀԱՅՈՐՈՅՍ

ՏԻԵՂԱԲԵՐԵԿԵՆ ՊԵՏԱՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՑ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Պատկեր բաժանման պատմութեան յետ Բրիտանոյ: — Երեք միջոց
 պատմութեան յետ Բրիտանոյ եւ նոցին շրջանք եւ հաստեք . . . 42 1

ՄԻՋԻՒՆ ՊԵՏԱՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ԵՆԸՆԴԵՆԷ ՅԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԻՆԶԵՒ ԾԳԻՒՑ
 ԱՄԵՐԻԿԱՅ (1—1500)

(ՅԵ-ԳՈՐԿԵՐԱՅ ՏԻՆԼԵ ՉԱՌԱԲԱՆԴԻԱՆՈՍ ՉՄԷՃՆ (1—313 համ 324,
 խամանակ իբրեւ 300 տմայ):

Ե. (ՅԻՈՒԼԱ ՎԵՐԻՍԱՌՈՍ. ՆՐՆՈՒՆԴ ՆՈՐԱ ԵՒ ԿԵԱՆԻՔ ԵՒ ՎԵՐԱԿՅՈՒՄՆ:

Հատ. 1	Պատարասութիւն. վիճակ պետութեանն Հռոմայեցւոց. կրօնք
եւ ակնկալութիւն ազգաց	7
2	Հրեայք ի սփռում հեթանոսաց եւ ի Հրեաստանի. Փարիսե-
ցիք, Սադուկեցիք, Եսէնացիք. Գալիլեացիք եւ Սամարացիք .	10
3	Մարգարէութիւնք գալստեան Աննարարին, Ծնունդ Նորա եւ
մանկութիւն	12
4	Յովհաննէս Մկրտիչ. յայտնութիւն Բրիտանոյ, վարդապետու-
թիւնն եւ պանշելիք	15
5	Ս. Երջին ընթրիք, խորհուրդն դահլիճեան, չարչարանք, խաչ-
ելութիւնն, յարութիւն, գնել զՊետրոս փոխանակ իւր եւ վե-
րացումն	18
6	Յեզ Հերովդէս արքայի, Պաղեստին նահանգ Հռոմայեցւոց. Հե-
րովդէս Ազրիպա	21

Բ. Արեւելիցի Վերիսառոյ:

Ի Գալստեան Հոգւոյն սրբոյ մինչեւ յմահ Յովհաննու առաքելոյ (34 —
 100, որ է Առաքելական ժամանակ):

7	Առաքումն Հոգւոյն սրբոյ, առաջին քարոզութիւն Պետրոսի,
պանշելիք առաքելոյ. մահ Ստեփանոսի եւ հալածումն . . .	23
8	Վարդ Սաւուղոյ (Պաղաթ) եւ Կուսնեղեոյ հարկաւորութի.
քրիստոնէոյք յԱնտիոք. մահ Յակոբոյ Երէցաւ. առաջին ճա-
նապարհորդութիւն Պաղաթի, թուղթք նորա, առաքումն ի
Հռոմ. Պետրոսի նանապարհորդութիւնք, թուղթք եւ մահ .	25
9	Պատմութիւն պղտոյ առաքելոց եւ երանելոյ Կուսին	29
10	Ներքին հանգամանք Առաքելական եկեղեցւոյ — եւթն խոր-
հուրդք. սարկաւորութիւն, երկցութիւն, եպիսկոպոսութիւն.
գլխաւորութիւն Պետրոսի	33
11	Մարտութիւնք յԱռաքելական ժամանակի — Երեմեանք եւ
Նաղարացիք. Ամեն Մոգ. Կերինթոս եւ Կիկոնիոսեանք . .	36

Գ. Հռոմէական պետութիւն եւ եկեղեցի Վրիստոսի:

Ա. Տոճճ պետաբեայ — Առաջին հալածումն քրիստոնէից — Աւեր
երուսաղեմի (1—70):

- 12 Տարածութիւն եւ նահանգք Հռոմէական պետութեան. սահ-
մանակիցք. Պարթեւք եւ Գերմանացիք: — Կայսր Աւգուստոս.
վարչութիւն նորա. պատերազմուիք ընդդէմ Գերմանաց. Ար-
մինիոս. աղէտք եւ շփոթք ընտանեացն Աւգուստոսի եւ մահ . 39
- 13 Տիրերիոս. ապստամբութիւնք. Գերմանիկոս. Սէիանոս. անա-
գորունութիւնք, մահ եւ նկարագիր Տիրերի 40
- 14 Կաղիգուլոս, մոլեգնութիւն նորա. — Կլաւդիոս. ստահակու-
թիւնք Մեսսաղինայ եւ Ագրիպպինայ. յաղթութիւնք 53
- 15 Ներոն, անագորունութիւնք նորա. Սենեկա. Պոպէա Սարինա.
մահ Բրիտանիկայ. սէր Նուագածութեան. հրապրեացք Հռո-
մայ. առաջին հալածումն քրիստոնէից. վախճան Ներոնի. —
Գաղբա. — Ոթոն. — Վիտելլիոս 56
- 16 Սարգարէութիւնք քրիստոսի ի վերայ Երուսաղեմի. երեւոյթք
եւ նշանք յառաջացողք. ապստամբութիւն Հրէից. սկիզբն
պատերազմի. պատերազմուիք ի Գալիլեա. յաջողութիւնք Հռո-
մայեցւոց. կռիւք կուսակցութեանց եւ անագորունութիւնք
Երուսաղէմ. պաշարումն Երուսաղեմի ի Տիտոսէ. կարօտու-
թիւն եւ թշուառութիւն. առումն քաղաքին, այրել տաճա-
րին. աղէտք Հրէից. ապստամբութիւն Բար-կղքեփայ. արդե-
լումն մտանելոյ Հրէից Երուսաղէմ. շինութիւն Եղիայ 61

Բ. Հայք առ կայսերօք կեսարեան տանն (ըստ տոհմային պատմա-
գրաց): Առ հասարակ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան
Ասիայ եւ առանձինն աշխարհացն սահմանակցաց Հայոց:
Ուռհայաստան — Արշամ, Արգար, Անանուհ, Սանատրուկ
եւ Երուանդ (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեռ Քր.):

- 17 Նահանգք եւ քաղաքային հանգամանք արեւմտեան Ասիայ . 70
- 18 Տէրութիւնք սահմանակիցք Հայոց, Գամիւրք, Պանատոս, Փոքր
Հայք, Կողքիս, Վիլք, Աղուանք, Ադիարենէ, Կամագենէ, Ե-
մես եւ Քաղկիդենէ 72
- 19 Միջագետք. հանգամանք Ուռհայաստանի. Արշամ, Արգար,
պատերազմ ընդ Հերովդի — Անանուհ — Սանատրուկ — Ե-
րուանդ հրաժարի ի թագաւորութենէ Ուռհայեցւոց եւ շինէ
ղերուանդաշատ 78

Գ. Հայաստան (եւ Պարթեւստան) առ կայսերօք կեսարեան
տանն (ըստ արաքին պատմագրաց): Արաաշէս (Բ.), Տի-
գրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) կրտեր, Արիորարդան, Արաա-
աղդ (Բ.), Տիգրան (Գ.), Ոնոն, Արշակ (Բ.), Ռադամիդդ,
Տրգատ (Ա.) (34 նախ քան զՔր. — իբրեւ 80 յեռ Քր.):

- 20 Համեմատութիւն արաքին պատմագրութեան ընդ տոհմային
պատմագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան երրորդ դարու . 84
- 21 Վաղաքականութիւն Հայոց. Պարթեւստան, վաճառականու-
թիւն, առանին բարք, զինուորական հրահանգք, վարչութիւն,
կարգ թագաւորացն Պարթեւստ 89
- 22 Լրտաւազդ եւ պոքազտաք նորա. Արաաշէս, Տիգրան (Բ.), Տի-
գրան (Գ.) կրտեր ընդ Երաւոյի, Արիորարդան, Արաաւազդ Բ.
Տիգրան (Գ.). արձանագիր Անկիւրայ. երաւոյ միւսանդամ . 93
- 23 Հրահատ թագաւոր Պարթեւստ. Հրահատակ, Արոդ (Բ.), Ո-
նոն, Արաաւան (Գ.), Ոնոն ի Հայս թագաւոր. Գերմանիկոս
թագաւորեցուցանէ զԱրաաշէս (Գ.) Հայոց 98
- 24 Լրշակ արդի Արաաւանայ թագաւոր Հայոց. դաւ հակառակ
Արաաւանայ. Տրգատէս առաքեալ ի կայսերէ ընդդէմ Արաաւա-

- նայ. Միհրդատ փոխանակ Արշակայ. զալ Արտաւանայ զորք ի
Հայո. Գառարզ ընդդէմ Միհրդատայ. վսնն (Բ.) վաղարշ Ա. 101
- 25 Հապամիդք ի Հայո. Հռոմայեցիք. Տրդատ. Չենորիա . . . 107
- 26 Աորբուզն, գժտութիւնք ընդ նա եւ ընդ Կապադոքասոս. աւեր
Արտաշատու, Տիգրանակերտ տաւեալ ձեռս, Տիգրան Գամիր . 110
- 27 Ա. աղարշ ի Հայո. Հայք ինքնօրէն աղիկամի 115
- 28 Աորբուզն ի Հայո. Տրդատէս ի Հռոմ. աւնալ նորտ թագ ի
կայսերէ. պատերազմ Արանայ 120
- Դ. Փղաւեանք — Տրայիանոս, Ադրիանոս, Անտոնինոսք, Սեպտի-
միոս Սեւերոս, Բ. Գ. Դ. Ե. Հալածում (70—211):
- 29 Ա. եպիսկոպոս կայսր. պատերազմ, նկարագիր նորտ, ապստամ-
բութիւնք. — Տիտոս. շինութիւնք նորտ. — Դամիտիանոս, պա-
տերազմ ընդ Դակաց, Հալածում քրիստոնէից 114
- 30 Ներսէս, բարերարութիւնք նորտ. Տրայիանոս. կարգաւորու-
թիւնք, շինութիւնք, պատերազմ. ընդ Դակաց, արշաւան ի
Պարթեա եւ ի Հայո, նկարագիր նորտ. Հալածում. թագ թ
Պղինեայ Կրտայ. Ս. Իզնասիոս Աստուածակիր 129
- 31 Ադրիանոս, հազարաբնութիւն վասն տէրութեանն եւ արուես-
տից, պատերազմ ընդ Հրէից. Գրանիանոս Սերենոս. — Անա-
նիոս Պիոս, կարգաւորութիւնք նորտ, ազատութիւն քրիստո-
նէից. Յուստինոս. հրաման կայսերն ի քաղաք Աքայեցոց.
Մարիոս Աւրելիոս, բարձակից Ղուկիոս վերտ. պատերազմ.
Հալածում յԱփա եւ ի Գաղիա, փայտութիւն Պոլիկարպոսի
եւ Յուստինոսի. — Կոմոգոս, սաահակութիւնք նորտ. Պեր-
տինաքո. Յուլիանոս. Նիզեր, Ադրինոս եւ Սեւերոս. փնտի
Քրիստոնէից ի Կոմոգոսից ջնեւերտ. փայտութիւն Ս. Իրենեայ . 134
- Ե. Կայսերք ի Կարակաղայ մինչեւ ցԴիոկլետիանոս. — Նուա-
ղում տէրութեանն, Զ. Է. Ը. Թ. Հալածում (211—284):
- 32 Նկարագիր ժամանակի. Կարակաղայ եղբայրասպան. Մակրինոս,
որդւոյն Դիադուանիանեա. Հեղինգարազոս. Աղէքսանդրոս
Սեւերոս. ուղղութիւնք նորտ. պատերազմ ընդ Արաաշի . . 148
- 33 Ա. ինակ քրիստոնէիցն առ Աղէքսանդրոսն Սեւերոսի. Գոր-
գիանոսք Ա. եւ Բ. յԱփրիկէ. Պուպիանոս եւ Բադրինոս եւ ըն-
կեր նոցա Գորգիանոս Կրտեր. ուղղութիւնք Գորգիանոս Գ. Մի-
սիթէոս. Փիլիպպոս. 1000երորդ. ամն շինութեան Հռոմայ.
նպատաւորութիւն քրիստոնէից. Գեկիոս. Հալածում յետ 38
ամաց խաղաղութեան. Գաղղոս հանդերձ որդւոյն վոլուսիա-
նոսի. Եմիլիանոս. — վաղերիանոս ըմբռնեալ ի Ըապհայ Ա.
Գաղղիէնոս. երեսուն բռնաւորք. Հալածում առ Գաղղոսի եւ
վաղերիանոսի. Աւրելիանոս. պատերազմ ընդ Չենորիայ. Տա-
կիտոս եւ Փղորիանոս. Պորոս, շինութիւն 70 քաղաքաց. Կարոս
ընդ Կարինոսի եւ Նումերիանեայ. արշաւան ի Պարսիկո . . . 153
- Զ. Հայք առ ձեացեալ հեթանոս կայսերք (ըստ տահմային պա-
մագրաց): Արաաշի Բ. Արաւաղք Բ. Տիրան Ա. Տիրան
Բ. վաղարշ. Խոսրով Ա. Տրդատ. սկիզբն թագաւորու-
թեանն (յամէ իբրեւ 80—286):
- 34 Մանկութիւն Արաաշի. պատերազմ ընդ Երուանդայ. տաւ. ձ
Երուանդաշատայ. հասուցում Երախտեաց առ Սմբատ Բա-
գրատունի. տապառակ Արանայ. հարսնութիւն Ստիքինկան.
հանդամանք ընտանեաց Արաաշի. 163
- 35 Արաւաղք Բ. Տիգրան Ա. Տրդատ Բագրատունի եւ Երա-
նեակ. Տիգրան Բ. Ոսկի. վաղարշ. տոն նաւասարդաց. պա-
տերազմ ընդ Սարմատական ազգաց եւ մահ. Խոսրով Ա. պա-
տերազմ ընդ Արաաշի. ապանում յԱնակայ. Հայաստան մարզ
Պարսից. մանկութիւն Տրդատայ, սկիզբն թագաւորութեանն . 167

Է. Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ մնացեալ հեթանոս կայսերօք (ըստ արտաքին պատմագրաց)։ Աշխարհ, Պարթեւասիր, դեսպան վերակացու հռոմայեցի, Պարթեւասպատ, Աքեմենիդ, Սոյեմոս, Սանատրուկ, Վաղարշ, Յրդաս (Բ.), Արատապղ (Գ.), Յրդաս (Գ.), (80—287)։

36 Աշխարհ յաջորդ Յրդասոյ Ա. Պարթեւասիր եղբորորդի խորովոյ արքայի Պարթեւաց. Յրայիանոս ի Հայո, Հայաստան նահանգ հռոմայեցւոց. Պարթեւասպատ ի Հայո թագաւոր. Աքեմենիդ. ի Ղուկիսն վերստէ տուեալ Հայոց թագաւոր Սոյեմոս. Սանատրուկ շմբտեալ ի Նիգեր. Վաղարշ միաբանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Արեաց հակառակ հռոմայեցւոց. ըմբռնեալ ի Կարակաղայ. Թէոկրիտոս պարտեալ ի Հայոց. առաքի թակրինեայ թագ առ Յրդասէս Բ. 172

37 Արշաւանք Աղիքոսնդրի Սեւերեայ ընդդէմ Արտաշէի, Գորգիանու Գ. ընդդէմ Շապհոյ Ա. արշաւան պղտց կայսերաց մինչեւ ցԳաղերիոս, հանգամանք Հայոց ի սկզբանէ Սասանեան պետութեանն յամեն 297 178

Ը. Թաժանմունք տէրութեանն, ի Դիոկղետիանոսէ ցՄիահեծան իշխանութիւնն Կոստանդիանոսի. Ժ. հալածումն եկեղեցւոյ (284—324)։

38 Վախճան զինուորական բռնակալութեան. մահ Նուսիրիանու, ապանումն Կարինոսի. Դիոկղետիանոս, Մաքսիմիանոս. պատերազմուիք Մաքսիմիանեայ. օգնական Դիոկղետիանու՝ Գաղերիոս, Մաքսիմիանու՝ Կոստանդիոս Բղարս. բաժանումն սահմանաց 180

39 Հալածումն քրիստոնէից. օր տօնի Յերմիոսի. հրովարտակ հալածմանն, բանգումն եկեղեցւոյ ի Նիկիանդիա. շորթորդ հրովարտակ հալածման. ազգի ազգի տանջանք 184

40 Հրաժարել Դիոկղետիանու եւ Մաքսիմիանու. Գաղերիոս փախանակ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիոս փոխանակ Մաքսիմիանեայ. Կետողք Սեւերոս եւ Մաքսիմիանոս. նկարագիր Գաղերեայ եւ Կոստանդեայ. Կոստանդիանու յաջորդել Շապհ իւր զԿոստանդիոս. Սեւերոս, Մաքսենտիոս, Մաքսիմիանոս միւսանդամ. Ղիկիինիոս փոխանակ Սեւերեայ. մահ Մաքսիմիանու եւ Գաղերեայ. Կոստանդիանոս ի վերայ Մաքսենտեայ. մուտ Կոստանդիանու ի Հռոմ. Մաքսիմիանոս գաշնաւոր Մաքսենտեայ. ճակատ առ Ադրիանուպոլեալ. Կոստանդիանու եւ Ղիկիանու հրովարտակ տղատութեան քրիստոնէից. պատերազմ ընդ միմեանս եւ ճակատ առ Ադրիանուպոլեալ. Կոստանդիանոս միահեծան տէր համօրէն պետութեան 190

41 Վախճան հալածանաց, յաղթութիւն քրիստոնէութեան, խափանիչք եւ նպաստաւորութիւնք առաջագիմութեան նորո 196

42. 43 Վերջին հեթանոսական մասենագրութիւն, բանտանդութիւն, պատմագրութիւն, աշխարհագրութիւն, ճարտարութիւն, օրէնսդիտութիւն եւ փիլիսոփայութիւն 199

Դ. Ներքին հանգամանք եկեղեցւոյ։

Ա. Աշխարհ եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ։

44. 45. 46 Վէպք. Հիլենական գէպք, Կարպոկրատէս, Բառիդիգէս, Վաղենտինոս, Ուփիգք. Ասորական գէպք, Սաաւուհիանոս, Բարգեծան, Յաթիանոս, Մարկիան. Մանիքէականութիւն, Մանտանեանք 205

47 Միապետականք. սքր հրեաբարն խորհին՝ երթանեանք, Արաման, Պաւղոս Սամսաաացի. Ժողովք Անտիզայ. Հայրաշարշաք՝ Պրոքրատէս, Նոյեմոս Չմիւսնայի, Բերիլլոս եպիսկոպոս Բոս-

- արացւոյ. Եւրեւ Պաշտօնդիւանի. Դիմիտրիոս Աղէքսանդրացի
ընդդէմ՝ զառնաց եւ զգաղաքացանէ Ալէքսանդրաց Բ. Հռոմաց քա-
հանդիպեալ. առիտաւանութիւն զԴիմիտրիոս առ Դիմիտրիոս
Հռոմաց եւ արգարանաբն 211
- 48 Ս արգարանութիւն եկեղեցւոյ. Իրենէս եւ Յերոուղիանոս
ժամն միութեան եկեղեցւոյ, աւանդութեան եւ Գրոց որոց.
Վարդապետութիւն եկեղեցւոյ ժամն արարչութեան ի չգոյն, ա-
զատութեան մարդոյն, սաստաւածութեանն Քրիստոսի, մարգիւ-
թեանն Քրիստոսի, ժամն միոյ եւ երեքանձնեաց սաստաւածու-
թեանն իրրեւ Երրորդութեան 214
- Բ. Նախարարութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ:
49. 50 Լալիսկոպոսանք, քահանայք եւ սարկաւազանք. այլ խա-
նարհազոյն պաշտօնեացք. ընտրութիւն, հաղք, անկնութիւն
կղերականաց. միութիւն եւ զահարիցութիւն եկեղեցւոյ 216
- 51 Պաշտամունք եւ խորհուրդք. մկրտութիւն եւ գրոշմ, խոստա-
վանութիւն կամ ապաշխարութիւն. հերձուածք Նովատեայ ի
կարգեգոն, Նովատիանեայ ի Հռոմ, Մեղեանեայ յԵզիպոսո. խոր-
հուրդ հաղորդութեան եւ պատարագ 223
- 52 Տօնք եւ պահք. խնդիր ժամն Զատիկին ածի. աւանդք եւ նշա-
նակք հազեւոր իրաց. խորհուրդ ամուսնութեան. վերջին օծումք 229
- Գ. Եկեղեցական մատենագրութիւն:
- 53 Լստաւածաշունչ գիրք հնաց եւ նորաց կառկարանաց. հաղք
առաքելականք՝ Բառնարառ, Հերմաս, Աղեմէո, Իգնատիոս Աւ-
ստաւածակիր, Թուղթ առ Դիոգնետոս, Պապիաս, Առաքաբասո,
Պաղկարպոս. յերկուտիան կամ սասնուն գրութիւնք 233
- 54 Նկարագիր մատենագրաց երկրորդ գորու. Յուստինոս, Յասիա-
նոս, Աթենագորառ, Թեոփիլոս Անտիոքացի, Հերմիաս, մա-
տենագիրք ծանօթք անուամբ եւեթ կամ գոյն նշխարք գրոց
խրեանց. վիպարանութիւնք երկրորդ գորու հարազատք 235
- 55 Նկարագիր մատենագրութեան երրորդ գորու. գալաց Աղէք-
սանդրիական՝ Պանտենոս, Աղեմէո, Որոգինէս, վարք, վեցօրինակք
նորա եւ մեկնութիւնք. Հիպպոլիտոս եւ. Պորաուսիլոս. աշա-
կերտք Որոգինի՝ Գրիգոր Աքանչեղագործ, Դիմիտրիոս Աղէքսան-
դրացւոյ, Փիլիպիականոս եւ. Անտարեայ Գամրաց. Արքեղաւոս
եւ. Քաշկար քաղաքի. Պամփիլոս վիպ, Մեթոդիոս. վիպա-
րանութիւնք երրորդ գորու հարազատք 239
- 56 Նկարագիր արեւմտեան - Հռոմէական եկեղեցական մատենա-
գրութեան. Տերաուղիանոս, կեանք նորա եւ մատենաք. Մինու-
կիոս Փեղէքո. Ապրիանոս, կեանք նորա եւ մատենաք. մանր
ինչ մատենագրութիւնք. վաւերական վիպարանութիւնք արեւ-
մտեան եկեղեցւոյ 249

Բ.

Ի. Պատմանդիանոսի մէկէն ցլիսթմանումն արեւմտեան տէրութեան
Հռոմայեցաոյ (313—480, ժամանակ իբրեւ 170 տմայ):

Ե. Առաջանդիանոս, նորոգ յարդարումն տէրութեանն — տիրել
քրիստոնէութեան, հերձուած Գոնատեանց, Երիոս, Ժու-
ղով Նիկիայ Ե. Տիեզերական, Ս. Էթանաս (313—337):

57 Առաջանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն. օրէնք նորա
քրիստոնէականք. շնութիւն եկեղեցեաց յԵրուսաղէմ, ի Նի-
կիոսիոս, յԱնտիոք եւ ի Մամբրէ 258

58 Հերձուած Գոնատեանց — ընտրութիւն կեկիքիանու. Ղու-

- կիզղա, Գանատա. Ժողով Արեղատայ (314). բազը առ կատան-
գիանոս. Կիրկումկեղեանք. հրամանք կայսերայ վան Գանա-
տեանց. վարդապետութիւն Գանատեանց. Աւգոստինոս. բա-
նակցութիւն ի Կարբեգուն (411). դարձ Գանատեանց. 260
- 59 Վարդապետութիւն հնոցն վան Բրիտտոսի տառաւորու-
թեանն. Արիս, բովանդակութիւն վարդապետութեան նորա.
Աղէքսանդրոս եպ. Աղէքսանդրիայ. Եւսեբիոս Նիկիմեդացի.
Թաղեայն Արիսի 269
- 60 Ոսիոս Կորգուբացի առաքեալ ի կայսերէ յԱղէքսանդրիա.
Թուղթ կայսերն. սինհոդոս յԱղէքսանդրիա. Ս. Ժողով Նի-
կիայ Տիեզերական (325). պատր Արիսի եւ կուսակցացն. Ի
միասին էականն. քսան կանոնք 273
- 61 Վասնամեակն կոստանդիանու. Կրիսպոս Եւսար. սպանութիւնք
կոստանդիանու ի Հռոմ. Ս. Հեղինէ. շինութիւն կոստանդի-
նուպոլեայ (նորն Հռոմայ). բաժանումն, կարգաւորութիւն,
պաշտամունք եւ հազը աւերութեանն 277
- 62 Ղարձ Արիսի յարսորանաց. Ժողով Անտիոքայ (330). Ս. Ա-
թանաս, վարդապետութիւն նորա հակառակ Արիանոսայ. Մե-
ղեփանոք, ամբաստանութիւն զԱթանասէ եւ արդարանալն. 283
- 63 Միւսանգամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. սինհոդոս ի
Տիրուս (335). նաւակափք եկեղեցւոյն Յարութեան յԵրու-
սաղէմ. պատրել Աթանասի ի Տրեւիրս (336). մահ Արիսի 287
- 64 Երեսնամեակն կոստանդիանու. բաժանումն աւերութեան ի մէջ
եղբայրք եւ որդւոց նորա. հրեշտակութիւնք արդայ. հիւան-
դութիւն կոստանդիանու եւ մահ. կոստանդ աղգակեանց նորա
ի կոստանդիոսէ 291
- Բ. Կոստանդիանոս Բ., Կոստաս, Կոստանդիոս, Յուլիանոս
Ուրացեալ (355—363) — Յուլիոս, Ղիրեր, Աթանաս,
Հիղարիոս — Արիանոսութիւն, Ժողով Սարդիկեայ (347),
Ժողովք Մեղիոդանու (355) եւ Արիմինեայ (359):
- 65 Կոստանդիանոս Բ. Կոստաս եւ կոստանդիոս. դարձ պատրերոց
եպիսկոպոսացն. գրգռութիւնք Արիանոսացն. ամբաստանութիւն
զԱթանասէ. Ժողով յԱնտիոք (339). հրեշտակութիւն Արիանո-
սայ ի Հռոմ. Գրիգոր Կապադովկացի յԱղէքսանդրիա. գիմումն
Աթանասի ի Հռոմ. սինհոդոս Հռոմայ (343). Թուղթ Յու-
լիոսի քահանայապետի առ Եւսեբեանո 294
- 66 Ժողով Սարդիկեայ (347). փախուստ Արիանոսայ ի Սարդիկեայ,
արդարանալ եպիսկոպոսացն գատապարտելոց. կանոնք 21. Ժո-
ղով Արիանոսայ ի Փիղիպպոպոլիս. հրեշտակութիւն ի Հռոմայ
առ կոստանդիոս. դարձ Աթանասի յԱղէքսանդրիա (349) 298
- 67 Մագնենտիոս ապստամբ. մահ կոստասայ. Աւարանիոյ տալու-
սամբ. ճակատ առ Մուրուս (351). մահ Մագնենտեայ 302
- 68 Միւսանգամ ամբաստանութիւն զԱթանասէ. հրեշտակութիւն
Արիանոսայ ի Հռոմ վան Աթանասի. Ժողով յԱրեղատա (353).
Ժողով Մեգիոդանու (355). դատաւարաութիւն Աթանասի եւ
պատր պլոց եպիսկոպոսաց, բմռնել Ղիրերեայ քահանայա-
պետի եւ պատր նորա ի Բերիա Թրակացւոց. 304
- 69 Լուսութիւնք յԱղէքսանդրիա. Գէորգ Կապադովկացի փախ-
նակ Գրիգորի. Թագուստ Աթանասի. Ս. Հիղարիոս. Թուղթք
Հիղարեայ եւ Ոսիոսի առ կայսր համարձակախօսութեամբ 307
- 70 Չյաջողել իրաց Արիանոսացն ի Հռոմ. երթ կոստանդեայ ի
Հռոմ. խնդիր աիկնանցն եւ դարձ Ղիրերեայ 310
- 71 Լուս եւ պլ գաւանդութիւնք եւ աղանդք Արիանոսացն. Նման-
էականքն եւ Աննանէականք կամ Օտարէականք 312
- 72 Վժառութիւնք Արիանոսացն եւ Կէս Արիանոսայ. Բափղիոս

- Անկխաց. խորհուրդ երկուց ժողովոց յարեւելք եւ յարեւմուտս. ժողով արեւմտեանց յԱրխմիւնիոն (359) 313
- 73 Դաղով Մեղեւկիայ (359). Անամեանք եւ Ակակեանք. մեւս եւս սինհոգոս ի նստանդինուպոլիս (360). վերջին ժողով հասնմուս նստանդեայ յԱնտիք (361). ընտրութիւն Մեղեւեայ. Արխմութիւն հասեալ ի ծայր փառաւորութեանն 317
- 74 Լնցք Գաղղոսի եւ Յուզիանու. կրթութիւն Յուզիանու ի Մակեդոնի. սէր փրկեալիցութեան ժամանակին, ապրել նորոյ յանդից եղբորն. երթ յԱթէնս. կետար ի Գաղիա (355) 319
- 75 Պատերազմանք Յուզիանու ի Գաղիա. գաղափարանք արգարութեան. նենգութիւնք եւ նախանձ աղբունեացն. աղտամբութիւն զօրաց ի Ղաւեաթիա Պարթաւոյ. ընտրութիւն Յուզիանու յուզոստոս. հրեշտակութիւն առ նստանդիս. չհաւանութիւն նստանդեայ, պատրաստութիւն պատերազմի եւ մահ (361). ընդունելութիւն Յուզիանու յամենեցունց. թաղումն նստանդեայ եւ նկարագիր 322
- 76 Գլան Յուզիանու նորագել զհեթանոսութիւնն. թերագրութիւն առ քրմապետ, ծախք զհէց. հենգնութիւն քրիստոնէից. փշթ շինութեան առնարին Երուսաղէմաց 327
- 77 Հրաման գարձի եպիսկոպոսացն պրարելոց. գարձ Աթանասի. սինհոգոս Աղէքսանդրիայ (362). Մեղեւեանք եւ Եւստատիանք. Ղուկիւրեր կաղարիաացի. խնդիր վասն երկցն անձանց. ցառումն Յուզիանու ընդ Աթանաս. փախուստ Աթանասի 330
- 78 Պատրաստութիւն պատերազմի ընդ Պարսից. անցք մահին Աղաղանայ ի Գափնիս Անտիգրացոյ. արշաւան Յուզիանու, լերգահար մահ (363) եւ նկարագիր 333
- Գ. Յովիանոս, Ալաղենափանոս Ը. եւ Ալաղէս, Պրոստիանոս, Ալաղենափանոս Բ., Խէոգոս Ը. Մեծն (363—395) — Ղամասոս, Բարսեղ, Ըմբրոսիոս — Լորկորդ Տիեզերական Դաղով (381) — վախճան հեթանոսութեան եւ առիանոսութեան:
- 79 Ղաշինք Յովինիանու ընդ Պարսից վասն հնդից նահանգաց. Զանն Արիանոսաց ձգել զնա յիւրեանս. տարածամ մահ (384). ընտրութիւն Ալաղենափանու Ը. Ալաղէս նորին եղբայր թառակից. արապքին նկարագիր երկացունցն 335
- 80 Բաժանումն տէրութեան. այլ եւ այլ օրէնք Ալաղենափանու. Ալքսենտիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեղիթոյանու. պատերազմանք. յանկարծ մահ կայսերն (375) նկարագիր բարուց նորո. Գրատիանոս. Ալաղենափանոս Բ. թառակից, նկարագիր եւ զովութիւն Գրատիանու 337
- 81 Լաւշնորգութիւն Ալաղեոի. աղտամբութիւն Պրոկոպեայ, ճակատ առ սահմանք Գաղատիայ. ասպատակ Գթաց ի Թաւկիս, արշաւան կայսերն եւ զաշինք 341
- 82 Հալածումն ուղղափառաց. ժողով կէս Արիանոսաց ի Ղամփսակոս. գիմել սոցա առ Ղիբերիոս. ընտրութիւն Գամասոսի քահանայապետի, Ռուփինոս հակառակութիւն. գարձ հրեշտակութեան կէս Արիանոսացն յարեւմտից. ժողով Տիանայ 342
- 83 Խափանումն ժողովոյն Յարսանի սահմանելոյ (367). Ս. Բաթղիոս. հրեշտակութիւն առ Աթանաս եւ յարեւմուտս վասն միաբանութեան արեւելեան եպիսկոպոսաց. գալուստ Ալաղեոի ի կետարիա Գամբաց. ռախել Բարսղի ի կայսերէ յարիանոսութիւն. զիջումն կայսեր. վախճան Բարսղի 344
- 84 Լքոսք եպիսկոպոսաց. մեկնել Աթանասի եւ թներոյդ անգամ յԱղէքսանդրիայ եւ գառնալ իսկ եւ իսկ. մահ Աթանասի. ըն-

- արութիւն Պետրոսի. Ղուկիս արքանս հակառակմամբ. ան-
կարգութիւնք յեկեղեցւոյ որոցն թէպէտ. պարս վանականաց
յեզիպաս 347
- 85 Լքուելեան եւ արեւմտեան Գութք. Ուզփիլաս. գաղթել արեւ-
մտեան Գթաց ի Միւսիս. ճակատ առ Ազրիանապոլեոս. մահ
վաղեօի եւ կտորած զօրավարաց (378) 349
- 86 Մեծանմանութիւն Գրատիանոս. ընտրութիւն Թէոփիլ կամօի
ի կայսր արեւելից. ճակատք Թէոփիլ ընդ Գթաց 352
- 87 Լքաման Գրատիանոս վասն գարձի եպիսկոպոսաց պարսելաց.
հաշակուոր հրաման Թէոփիլ ի Կասանդրինապոլեոս (380).
անցք կրօնիցն իրաց ի Կասանդրինապոլեոս. Գրիգոր Նազիան-
զացի. Մաքսիմոս փիղիսոփոս 353
- 88 Լ. Ժողով Կասանդրինապոլեոս Տիեզերական (381). մահ Մե-
ղեանայ եւ ընտրութիւն Փղախանոս. հրաժեշտ Գրիգորի Նա-
զիանոս. եւ ընտրութիւն Նեկասարայ. սահման վասն առաւա-
ծութեան Հոգւոյն որոց հակառակ Մակեդոնեանց. դատարար-
ութիւն վարդապետութեան Փաթինեանց եւ Ապոլինարեանց.
սահման ժողովոյն Հռոմոյ առ Գամառոսիւ. հակառակութիւնք
արեւմտեանց եւ արեւելեանց վասն Փղախանեայ եւ Նեկասարի-
ոսի. վախճան հերձուածոյն Անտիոքոյ 355
- 89 Զան Գրատիանոս ի ջնջումն հեթանոսութեան յարեւմուտ.
Մաքսիմոս զօրավար ապոստամբ. ճակատ առ Ղուսեանիս Պա-
րիսացւոց. մահ կայսերն ի Ղուզգունոն (383). Մաքսիմոս կայսր
ի Ցրուիրոս. վաղենախանոս Բ. հանդերձ մարտն Յուստինոս. գա-
ղիք խաղաղութեան Մաքսիմեայ ընդ Թէոփիլ. դատաւարան
Պրիսկիլիանոս 363
- 90 Վ. արք Ս. Ամբրոսիոսի. գծաւթիւն գշխոյին Յուստինայ ընդ
Ամբրոսիոսի, ջան գշխոյին տարածանելոյ զազանդ Արիանոսացն
յիսապիա 364
- 91 Ապաւնալիք Մաքսիմոսի. աղք. առնել Ամբրոսիոսի վասն Թշ-
նամութեան մատցն Մաքսիմեայ եւ Թերահաւասութիւն ար-
քանեացն. յարձակումն Մաքսիմեայ, փախուտ վաղենախա-
նոս եւ Յուստինայ ի Թեսաղոնիկ. արշաւան Թէոփիլ. ճակատ
առ Սաւոս զեռով. ըմբռնումն Մաքսիմեայ եւ մահ 366
- 92 Լպտաւմութիւն ժողովրդեանն յԱնտիոք. պատուհաս քաղա-
քին. բարեխօսութիւն եպիսկոպոսին Փղախանոս. Թողութիւն
կայսերն (387). խռովութիւն Թեսաղոնիկեցւոցն. կտորած
7000ացն հրամանաւ կայսեր. կշտամբել Ամբրոսիոսի զկայսր եւ
ազաշխարհութիւնն. օրէնք ինչ Թէոփիլ 367
- 93 Ապանումն վաղենախանոս Բ. նկարագիր նորա. նստել Եւզե-
նիոսի եւ նպաստել հեթանոսաց. մեւս եւս արշաւան Թէոփիլ.
ճակատ առ Փրիզիգոս զեռով եւ կտորած զօրան Թէոփիլ.
զբանելեղք իմն յաղթութիւն Թէոփիլ. ձերբակալ լինել Եւ-
զենեայ. միաւորութիւն համօրէն տէրութեանն. հիւանդու-
թիւն, մահ եւ նկարագիր Թէոփիլ Ա. ջնջումն հեթանոսու-
թեան, կործանումն մեհենից. Սերասիոն յԱղեքսանդրիա. ի
սպառ ջնջումն հեթանոսութեան յարեւելս եւ յարեւմուտ 371
- Դ. Լքկադիոս եւ Ոնորիոս, Թէոդոս Բ., Վաղենախանոս Գ.
(395—450) — Ոսկերերան, Լպլիփան, Յերոնիմոս, Թէո-
փիլոս — առաջին Արողինեան գծաւթիւն — Եւզոս-
տինոս, Աիւրեղ Աղեքսանդրացի — Պեղազեան եւ Նես-
տորեան աղանդք — Լորրորդ Ժողով Տիեզերական (431)
- 94 Վ. երջին բաժանումն տէրութեանն. Ոնորիոս. Ուսիփանոս. ապա-
ստամբութիւն Գթաց առաջնորդութեամբ Աղաբիկեայ. Սաի-

- դիման զորավար. յարձակումն Աղարիկեաց յիսապետ, արդաւան
Ռաբաղադիսաց. արանումն Ստիգիլքանի. պաշարել Աղարիկեաց եւ
տանում զՀռոմ եւ մահ (410). Ալանք, Սաւելք եւ Վանդալքք ի
Սպանիա (411). արեւմտեան Գաւթք ի հարաւային Գաղիա.
Վաղդեա թագաւոր. Բրիտանիա աղաւ (410). Բարգանդադիք
յեղատա եւ Փրանկք ի հիւսիսային Գաղիա (420). մահ Սեպեայ 377
95 Լքիադիա. Եւսթացիա. Գայրնուա. գշեցն Եւզդեփա. վարք 384
Ռոմերքանի եւ հալածումն 384
96 Արտեիք վան Ռոգինեայ. վարք Ս. Յերանիմեայ. գծաւթիւնք 388
վան Ռոգինեայ. 388
97 Թեոփիլոս Աղէքսանդրացի. ժողով առ Կոնստան. պարս Ռո- 393
կերքանի եւ մահ (407). պապականաւթիւնք Հռոմայ . . . 393
98 Թեոփոս Բ. եւ նկարագիր նորա. Պուղքերիա. Արգարուքիոս 398
զորավար 398
99 Պեղադիա. վարդապետաւթիւն նորա վան շնորհաց. վարք Ա- 400
գաաթինեայ. բովանդակաւթիւն վարդապետաւթեան նորա վան
շնորհաց 400
100 Ժողով ի Կարքեզան (411) վան Կեղեստեայ. սինհագոս ի 404
Գիսաւրդիա վան Պեղադեայ եւ Կեղեստիոսի. մեւս եւս ժողով
բազմամբոխ ի Կարքեզան վան նոցին (416). խաթաւթիւն Կե-
ղեստեայ ի պատրել զԶատիմա քահանայապետ. ժողով կաաա-
բեալ ի Կարքեզան (418) եւ ինն կանոնք հակառակ Պեղադեան
աղանդոյն. հաստատաւթիւն այդ ամենայնի ի Զատիմեայ. վախ-
ճան Պեղադեան աղանդոյն 404
101 Ինդիք Կեո Պեղադեանց. վարդապետաւթիւն Ագաաթինեայ 408
վան յառաջաւհանաւթեան. Պրապեր եւ Հիզարիոս. ժողով
Արուսից եւ Վաղենտիայ եւ հաստատաւթիւն նոցա ի Բանի-
փակեայ Բ. 408
102 Ս. արդապետաւթիւն վան միաւորաւթեան երկուցն թաւթեանց. 411
կրկին գալոսք Աղէքսանդրիական եւ Անտիոքեան. սերմնք կոյ-
կին մոլորաւթեանցն (Նեստորականաւթեան եւ Եւսիքականաւ-
թեան). Ղեպարիոս. Նեստոր, վարդապետաւթիւն նորա վան
բարդական եւեթ միաւորաւթեան թաւթեանցն. Կիւրեղ Ա-
ղէքսանդրացի. երկուստան նովք Կիւրգի եւ Նեստորի. սինհա-
գոս Հռոմայ (430). արեւելեայքն եւ Թէոդորեոս 411
103 Ժողով Եփեսոսի Տիեզերական. յապաղումն արեւելեայցն. յա- 419
մաւթիւն Նեստորի եւ գաաապարաւթիւն. բանաւթիւն գոր-
ծակալաց կայսերն ի պաշապանաւթիւն Նեստորի. հեշտակաւ-
թիւն երկուց կողմանց առ կայսր. հերձուած յարեւելք . . . 419
104 Զան միաբանաւթեան. թելադրաւթիւնք Ալեքսանդր Գ. քահա- 424
նայապետի Հռոմայ. սինհագոս Սնաիդ. հեշտակաւթիւն
Պուղոսի Եմեօացւոյ առ Կիւրեղ. հաշտաւթիւն ընդ միմեանս
ի վերայ յոյանի գաւանաւթեան երկուց թաւթեանց միաւորե-
լոց. հաստատաւթիւն ամենայնի ի Ալեքսանդր Գ. անցք Նեստո-
րականաց. գալոսցն Ուսհայեցւոյ 424
- Եւ. Ս. Կերջին ամբ Թէոդոսի Բ., Ս. Վաղենտիանոս Գ. մինչեւ ցՈւո-
մուղոս — Եստիղա. Ողոսկեր — կործանումն արեւմտեան
պետաւթեան Հռոմայեցւոց — Պուղքերիա, Մարկիանոս
— Օւենոն (445—480) Եւսիքականաւթիւն — Ս. Ղե-
ւոն Ե. Մեծն, Ս. Փղաւիանոս, Գիոսկորոս — Չորրորդ
Ժողով Տիեզերական (451):
105. 106 Հերձուած Միաբնեայ. Գիսափոս Աղէքսանդրացի.
Փլուխանոս եպ. Կոստանդինուպոլեայ. Եւսիքեո եւ Բաբու-

- մաս. Ժողով Փղախանու ի կոստանդինուպոլիս. դատապարտութիւն Եւսիքեայ. բազը առ Ղեւոն Ս. վաքը Ղեւոնի . . . 427
- 107 Թաղվթը Եւսիքեայ ի Հռոմ եւ ի Ռաւեննա. Բրիւտափիս. Ժողով Եփեսոսի աւագակական. բանութիւնը Դիոսկորի. մահ Փղախանեայ. մեւս եւս հերձաւած եպիսկոպոսայ յարեւելս. բազը Թէսզարեայ ի Հռոմ. ջան Ղեւոնի վասն խաղաղութեան եկեղեցւոյ. մահ Թէսզարի Բ. 432
- 108 Պուլքերիս եւ Մարկիանոս. Անտաղիոս հարապեա կոստանդինուպոլեայ. Ժողով Բաղկեդանի Տիեզերական (451). զղում եպիսկոպոսացն. գլխաւոր մասն թղթոյն Ղեւոնի. Պետրոս ի բերանայ Ղեւոնի խօսեալ. սահման ժողովոյն. թաղթ հարցն առ Ղեւոն 438
- 109 Խաղութիւնը Միաբնեայ ի Պաղեստին եւ յԱղէքսանդրիա. Ս. Պրատերիս, քաջալերութիւն Ղեւոնի. մահ Պուլքերիայ եւ Մարկիանու. Ղեւոն Ս. եւ Բ., ջեննոն 446
- 110 Ղեւոնիւթութեան յարեւմտաւ. Ապղենտիանոս Գ. ընդ մօր իւրում Պղակիդիայ, Արզարուր զօրավար Թէսզարի Բ. ըմբռնեալ ի Յովհաննէ ապրամբէ. Յովհաննէս ձերբակալ. Այեափոս զօրավար եւ Բոնիփակիոս կուսակալ Ափրիկեցւոյ. Վանդալք յԱփրիկէ 450
- 111 Հանք, Ատաիդոս. Ճակատ առ Մուրիակնիւ. արշաւան Ատաիդայ յիտապիա. հաւանեցուցանել Ղեւոնի Ս. քահանայապետի զԱտաիդա դառնալ յետս (452). մահ Ատաիդայ եւ քայքայել թագաւորութեան Հոնայ. ապանումն Ապղենտիանու Գ. 452
- 112 Պետրոնիոս Մաքսիմոս կայսր. յարձակումն Գենտրիկեայ արքայի վանդալայ. աւեր Հռոմայ (455). Աւիտոս, Մայսրիանոս կայսերք. վախճան Ղեւոնի Ս. քահանայապետի (461). Ռիքիմեր. Անթեմիոս. Ողիբրիոս. Յուլիոս Կեպոս եւ Ռոմուլոս Մոսիլոս կայսերք. Ոգոսկեր պատրիկ. վախճան արեւմտեան պետութեան Հռոմայեցւոյ (480) 454

Օ. Հայաստան (եւ Պարսկաստան)

- Ս. Տրդատ (Բ.) Խոսրով Բ. Տիգրան Բ. — Բրիտանեութիւն. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Արթանէս, Յուսիկ (253—352)
- 113 Նոր հանգամանք պատմութեան Հայոց. Տրդատ Մեծն. ապրամամբութիւն Սղկայ նահապետի Սղկունեայ. Ճակատ ի գաշտին Գարգարացւոյ ընդդէմ Սղկութացւոյ. մահ Արտաւազդայ Մանգակունց. Մամգուն նահապետ Մամիկոնեանց. բաժանումն զօրավարութեան ի շորս 458
- 114 Համեմատութիւն արտաքին եւ առհմային պատմագրութեանց 459
- 115 Առաջին քարոզութիւնը քրիստոնէութեան ի Հայոց աշխարհին. պատմաքանազան մօրին քրիստոնէութեան 464
- 116 Ատաւրեալ դարն Հայոց աշխարհին. մանկութիւն եւ սնունդ Ս. Գրիգորի Լուսաւորիչի. խոստովանութիւն. ասնջանը Գրիգորի եւ արկանել ի վիրապն. անյք Հռիփսիմեանց. հարաւածք ի Տեառնէ. ելանել Գրիգորի ի վիրապն. քարոզութիւն, դարն եւ բժշկութիւն հարաւածելոցն. քանդումն մեհնոց. ձեռնադրութիւն Գրիգորի. շինութիւն վկայարանայ. գալոցք. երթ Գրիգորի ի Հռոմ. գաշինը Տրդատայ ընդ կոստանդինու ի Հռոմ. վախճան եւ նշխարք Գրիգորի. վախճան եւ նկարագիր Տրդատայ 466
- 117 Բովանդակութիւն վարդապետութեանն Գրիգորի վասն միութեան եւ Երրորդութեան Առաւծոյ, վասն անկման մարգարէ, վասն փրկութեանն քրիստոսիւ, վասն եկեղեցւոյ եւ միութեան նորո, վասն արդարացւոյման եւ խորհրդոյ 473
- 118 Բանագատութիւն վասն պատմութեան դարձին Հայոց. Դարձ

- վրաց. կրօնական պատերազմ Հայոց ընդ Մաքսիմիենայ Գոյեայ (311) 476
- 119 Նկարագիր յաջորդացն Յրգասայ. աղերս նորա ընդ նախարա- 491
րաց. քաղաքականութիւն ընդ երկուց դրացի պետութեանց .
- 120 Հանգամանք, սահմանք եւ նկարագիր Սասանեան պետութեան. 482
կարգ եւ ժամանակագրութիւն պայտաւարութեան Սասանեանց
(ըստ սչ տահմային պատմագրաց)
- 121 Խոսրով Բ., Սանատրուկի փայտակարան եւ Բակուր յԱղձնիս ա- 484
պրատամբեալք. հրեշտակութիւն նախարարաց առ Աստանդիտո.
առաքումն Անտիոքայ. նուաճել ապստամբացն. չորք զօրավարք
ընդ չորս կոյս աշխարհին. Մանաճիհր. յարձակումն Սկիւթա-
կան ազգաց. ճակատ յԱւշակունի. Տիրան Բ. բանագատութիւն
պատմութեան սորա
- Բ. Լըշակ Բ., Պապ († 374), վարապետ. Մարգարանութիւն. Բրշակ Գ. Բաժանումն Հայաստանի. մասամբ բարձումն թա-
գաւորութեան. նոր ցեղ արշակունի, Խոսրով Գ., վաճաճ
շապուհ, Արտաշէս Գ. Բովանդակ բարձումն թագաւորու-
թեան (յամէ իբրեւ 350—428). Ս. Ներսէս († յամի իբր
373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440):
- 122 Լըշակ Բ. աղերս նորա ընդ Հռոմայեցւոց տերութեան եւ ընդ 489
Շապհոյ Բ. պատերազմանք Աստանդեայ վան Հայոց աշխար-
հին. պաշարումն Տիգրանակերտի եւ առումն (399). երթ Արշա-
կայի ի Անտարիտ Գամբաց առ Աստանդիտո
- 123 Հրեշտակութիւն Արշակայ առ կայսր Յուլիանոս. արշաւան 499
Յուլիանոս ի Պարսս. պարտութիւն եւ մահ. գործակցութիւն
Արշակայ. գաշինք Հռոմայեցւոցն վան Հայոց թագաւորին. յար-
ձակումն Պարսից ի Հայաստան. միաբանութիւն տահմային
պատմագրութեան ընդ արապներն
- 124 Ներքին անցք Հայոց աշխարհին առ Արշակաւ. Տիրիթ եւ Գնել. 499
Արշակաւան, Ներսէս Ամանարական. միջնորդութիւն Ներսիսի
կաթողիկոսի. Արանայոզան Պահլավի առաքեալ ի Շապհոյ Բ.
ի Հայոս. հրախրել Արշակայ ի Տիգրան. Արշակ յԱնուշն բերդի .
- 125 Պապ եւ մայր նորա փառանձեմ ի ներգութեան. պաշարումն բեր- 500
դին Արաագերից, Արազի եւ Արատան. Պապ ի Նեոկեսարիտ
Պանապոլոց. աւեր աշխարհին Հայոց. առաքումն Արինթեայ
կամի ի Հայոս եւ թագաւորել Պապայ (369 կամ 370). ճա-
կատ ի Չիրաւական գաշաին
- 126 Լնցք վրաց աշխարհին. զորք Հռոմայեցւոց ի պաշտպանութիւն 504
Պապայ. հանգամանք պատերազմին Հռոմայեցւոց ընդ Շապհոյ
Բ. (373).
- 127 Լիւթաստանութիւն զօրավարացն Հռոմայեցւոց զՊապայ առ 506
կայսր վազէս. կոչումն Պապայ եւ արգելաւ նորա ի Տարսոն Ար-
շիկեցւոց. փախուտան ստիաւաւորք. կասկած կայսերն վան
Պապայ. սպանումն Պապայ ի իրախաւն հրամանաւ Տրայիանոս
կամի. բանագատութիւն պատմութեանցն զՊապայ. Ներսէս
Մեծն. ողջութիւն ժամանակագրութեան նորա. Ներսէս ի
սինհոգոսի ի Անտարիտ Գամբաց (371)
- 128 Վ արապաւոս. առաջին կեանք վարապետայ. պատգամաւո- 511
րութիւնք Շապհոյ Բ. ընդ Հռոմայեցւոց վան Հայոց աշխար-
հին. մեկնել զօրացն Հռոմայեցւոց ի Հայոց աշխարհէ. գրաւել
Պարսից զՀայաստան. բանագատութիւն պատմութեան ժա-
մանակացս
- 129 Լըշակ Գ. եւ վաղարշակ Բ. բաժանումն թագաւորութեանն. Բր-
ժան Արշակայ Գ. եւ մասամբ բարձումն թագաւորութեան Ար-

- շախմատայ (398) . քննութիւն եւ բանադատութիւն ժամանակագրութեան պատմութեանց 515
- 130 Խաւարով Գ. ի Պարսկացի Նարեկեանի . զայլ առ նախարարացն միամտեայ ընդ Արշակայ Գ. Խաւարով յԱնուն բերգի . Վասն շաղաւի խաղաղութեւ եւ աշխարհաշէն . Սահակ եւ Մեարով 521
- 131 Խաւարով Գ. միւսանգամ . Շաղաւի աղբարդի Պարսից Թաղաւի Հայոց . երկքամեայ անաւերնչութիւն . Արտաշէր կամ Արտաշէս Գ. միարանել նախարարացն հակառակ Թաղաւարին . գիմադարձութիւն Ս . Սահակայ կաթողիկոսի . անկանել երկսցունցն յաթող . վախճան Թաղաւարութեան Արշակունեայ (428) եւ եպիսկոպոսապետութեան Գրիգորեան առհին (440) 523
- Գ. Սասակ Սիւնի մարզպան . վարդան Մամիկոնեան , ջան Յազկերտի Բ . անել զՀայս ի դէն Մաղղեղանց , աշխարհաժողով յԱրտաշատ (450) , գիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս , ճակատ յԱրտաղեան դաշին (451) . կապումն նախարարացն եւ արձակուրդ (452—464) . — Կրկին ջան Պարսից անելոյ զՀայս ի մոգութիւն , գիմադարձութիւն եւ պատերազմակը վահանայ . զիջումն արքունեացն Պարսից (յամէ 482) , մարզպանութիւն վահանայ (484) .
- 132 Հանգամանք Հայոց աշխարհին ի բաժնալ Թաղաւարութեան Հայոց . քաղաքականութիւն արքունեացն Յիզանի վասն Հայոց աշխարհին . Յազկերտ Բ . Միհրանես հազարապետ . ասան Սիւնեայ . Վասակ նահապետ Սիւնեայ եւ մարզպան . հանգամանք առհին բազրատունեայ եւ Մամիկոնեանց 526
- 133 Խաւարով արքունեացն Պարսից վասն դարձուցանելոյ զՀայս ի մագութիւն . կոչումն պրուսիոյն Հայոց (441) . ստիպումն յարացութիւն . յաղթութիւն 449 ամին ընդդէմ Քաշանայ . առաքումն Գնէշապայ . պատրաստել զմիտ մարզկանն . գիր զազաշապան վարդապետութեան տուեալ ի Հայս . աշխարհաժողով յԱրտաշատ . կոչումն նախարարաց յարքունիս եւ ակարանալ նոցա 530
- 134 Գիմադարձութիւն Հայոց զէն ի ձեռս հակառակ մագաղանացն աւարեայ . վարդան Մամիկոնեան . ախա միարանութեան հակառակ հրամանի Թաղաւարին . հրեշտակութիւն առ կայսր վասն օգնականութեան . երթ Հայոց ի թիկունս օգնականութեան Վրացն դաշնաւորաց 535
- 135 Սիւսանեղութիւն վասակայ . զարձ վարդանայ եւ միւսանգամ գրաւել զմիջոց աշխարհին . պատրաստութիւն պատերազմի վասն դարձանց 451 ամին . կուսակցութիւնք նախարարացն . ձեռնթափ լինել կայսերն յօգնականութենէ . պատրաստութիւն արքունեացն նաւանել զՀայաստան 539
- 136 Մօտել զօրուն Պարսից . առաքումն Վանանեանց գիտել զգրութիւն Պարսից . ճակատն Վարայրի . անկումն վարդանայ . մանր կռիւք . վարանք արքունեացն . խոստումն Թաղաւարին , նենգութիւնք վասակայ , կոչումն նախարարաց 541
- 137 Ղաւան դատաւարանի նախարարացն եւ տեւան Սիւնեայ յարքունիս , գատապարտութիւն վասակայ , անկումն յիշխանութենէ եւ մահ . կապումն նախարարացն . մահ , շարշարանք եւ արտրկերականացն . ազատութիւն նախարարացն եւ զարձ ի Հայս 546
- 138 Հնարաւորութիւն արքունեացն մեղմով անել զՀայս ի մագութիւն . վահան Մամիկոնեան . Գիւս կաթողիկոս . հրեշտակութիւն առ կայսր . ախա միարանութեան . գաճալ ընդդէմ հնարից արքունեացն զօրութեամբ զինուց . Սահակ տապետ մարզպան . ճակատ առ Սիւսեան (481) . ճակատն Ճարմանայնու ի վիրս . (482) մանր կռիւք վահանայ 550

139 Ղափառի գաղափարին Դրանց (483). Համբաւ մահան Պե-
րոզոյ. գաղինք ընդ ազգունեաց. Վահան մարգարան (484). 555

Լ. Ներքին հանգամանք եկեղեցւոյ:

Ա. Լաւնորդութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամունք:

140 Լաւնորդութիւն ընդ տէրութեան. Կղերականք, աւուսն նոցա
եւ կրթութիւն, անկեութիւն, պէտք կենաց նոցա 559

141 Լաւնորդութիւն եւ վիճակ նորա. ընտրութիւն եպիսկոպոսին եւ
պաշտօն. Մեծարարութիւնք եւ հայրապետք 562

142 Վահանքութիւն կամ զլիաւորութիւն եպիսկոպոսին Հռոմաց.
կանոնք ժողովոյն Սարգիսեաց 565

143 Լակեղեցիք եւ զարդք նոցա. ասնք եւ պահք 567

144 Խորհուրդք. միտութիւն եւ գրութիւն 571

145 Պատարագ եւ խորհուրդ գահութեան, հաղորդութիւն. վար-
դապետութիւն զպատիւութեան. պատարագամասոյցք 572

146 Խորհուրդ եւ կարգ. ազաշխարհութեան, ներգութիւն, պատկ,
վերջին օծումն, թաղումն մեռելոց 576

147 Բարցական կեանք քրիստոնէիցն. վանականութիւն, Ս. Ան-
տոն, Ս. Պարտիս. հակառակորդք վանական եւ ժողովար-
թեան կենաց. Պրիսկիլիանոս, Այսերիս, Յովնիանոս, Վիգի-
լանտիս եւ Հեղուիդիս 579

Բ. Լակեղեցական մատենագրութիւն:

148 Պատմագրութիւն. Եւսեբիոս Կեսարացի, Սոկրատ, Սոլոմոնոս,
Թէոփրոստ, Փիղաստարգիտ, Եւաղք, Ռուփինոս, Սուլպիկիոս
Սեւերոս, Պաւլոս Ուրսինոս, Կասիանոս, Դիոնիսիոս Եքսի-
դաւոս: — Ընդգէտ հեթանոսաց եւ հրէից. Եւսեբիոս Կեսարացի,
Աթանաս, Գրիգոր Նազիանզացի, Թէոփրոստ, Կիւրեղ Ալե-
քսանդրացի, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի, Ոսկերեքան եւ այլք.
ի Հռոմեացւոց՝ Աւստրիոս, Ղակտանտիոս, Պրուքենտիոս, Փիլ-
թիս Մատեռնոս, Աւգոստինոս եւ այլք. 583

149 Հակառակ հերետիկոսաց առ հասարակ. Եպիփան, Աւ-
գոստինոս, Թէոփրոստ Յովհաննէս Դամասկոսցի եւ այլք:
Հակառակ Արիանոսաց. Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազիան-
զացի, Եպիփան, Ոսկերեքան, Կիւրեղ Ալեքսանդրացի. ի Հռոմե-
ացւոց՝ Հիլարիոս, Եւսեբիոս Վերկեղացի, Ամբրոսիոս, Աւ-
գոստինոս եւ այլք: Հակառակ Արաղնաքեանց. Աթանաս,
Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի, Գամալատ, Ոսկերե-
քան: Հակառակ Պեղաղեանց. Յերանիմոս, Աւգոստինոս, Մա-
րիոս Մերկատոր, Հիլարիոս, Պրուքենտիոս Ակաթանացի եւ այլք. 586

150 Հակառակ Նեստորականաց եւ Եւսեբեանց. Կիւրեղ Ալեքսան-
դրացի, Պապիլ, Թէոփրոստ, Ղեւոնդիոս Բիւզանդացի, Անաս-
տոս Արմաշեցի, Եւաղքիոս Ալեքսանդրացի, Յովհաննէս Դամաս-
կոսցի եւ այլք. ի Հռոմեացւոց՝ Կասիանոս, Մարիոս Մերկատոր,
Ղեւոն Մեծ, Գեղասիոս, Վիգիլիոս Յափագի եւ այլք. 590

151 Հակառակ Ուրսինեանց. Յերանիմոս, Եպիփան, Անաստաս
քահանայապետ, Աւգոստինոս. ի Զատաղափութիւն երկնց՝ զլիոց՝
Փաղգենտիոս Փերրանդոս, Ռուսարկոս, Պանտիանոս, Ղիլե-
րատոս եւ այլք: Ընդգէտ Միսիականացն. Սափրանիոս, Մա-
քսիմոս Աբգայ, Անաստատիոս Աբգայ, Յովհաննէս Դամասկոսցի եւ
այլք: Հակառակ պատկերամարտացն. Գերմանոս, Գրիգոր Բ.
քահանայապետ, Յովհաննէս Երուսաղեմացի, Նիկեփորոս եւ այլք
Եւսեբեանցական տախտակք 591
Նշահամարական տախտակք 599

Էջ	Ցուց	ՎԵՐԱՊԱՆՈՒՄ	ԱՆՎՅԱՆ
115	1	Տիգրան (Գ.)	Տիգրան (Գ.)
141	14	Ιερηνάρχος	Ειερηνάρχης
330	40	Գրիգոր	Գեորգ
399	32	Արաբաւրիտ	Արաբաւրիտ
412	33	Քղեզոն	Կղեզոն
428	30	Երանիստէս Բագ- մակերպարան	Երանիստէս Կամ Բագմա- կերպարան
458	5	(253—352)	(253—350)
463	29	πολέμων	πολέμου
378	53	είκον	οίκον
495	43	Arganena	Arzanena
"	44	Corduena	Carduena
524	21	(421)	(421, ըստ Մերցն' 419)
"	40	Արաաշէս Բ.	Արաաշէս Գ.
525	1	Արաաշէս Բ.	Արաաշէս Գ.
526	1	Յազկերաի Ա.	Յազկերաի Բ.
527	29	Թագաւորեցոյց	սակայն եւ յառաջ իսկ քան զայն՝ Թագաւորեցոյց
543	13	յԱռամանց	յԱռանձարեանց
550	26 (յորթն. էջ)	վարա զվաղանայ	վարազվաղանայ
"	41	ի զոստա ձեռաց	զոստա ի ձեռաց
564	5	վեցերորդապետ	եքսարք
564	50	πρωτεία	πρωτεία
567	49	Νάος	Ναός
568	15 (յորթն. էջ)	որ է ի վեր է	որ է ի վեր

Տ Ի Ե Ջ Ե Ր Ը Կ Ը Ն

Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յ Ե Տ Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի

ՊԵՏԱԿԵՐ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԵՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՅԵՏ ՔՐԻՍՏՈՑՈՒ

ՍՆ Ծանուցեալ իմ առհասարակ է՝ թէ անպատեհ է կարգել զպատմութիւն ըստ բաժանման իւրաքանչիւր տարեաց, դարուց կամ ըստ իւրաքանչիւր ժամանակի թագաւորութեան անցնիւր թագաւորաց, ուլ գիպողագոյն պիտի յամենեցունց համարի՝ զեռնգել զպատմութիւնն ըստ բաժանման Միջոց ¹, Շէշնաց կամ Յեշնախաց ² ժամանակի:

Ըջանն կամ Յեղանակ անորիշ ինչ ընդարձակութիւն ժամանակի է որ աւելցի ինչ իւր սեպհական պատմական նկարագիր՝ որով յայտնի իսկ ընտրիցի ի ժամանակաց անտի որ յառաջ եւ յետոյ քան զինքն իցեն իւրին՝ պար բաժանման պատմութեան ըստ շրջանաց՝ հիմն եւ յառաջաւոր պատկեր է ինքն իսկ փոփոխումն աստիճանի կրթութեան մարգկան ¹. ըստ քաղաքային եւ ². ըստ եկեղեցական կենաց: Այսպիսի շրջանք անգ առնուն սկիզբն ուր նիւթն պատմութեան, այս ինքն մարգն՝ յալ իմ հանգամանս կենաց մտեալ՝ պլակերոյ իմ պնուհեաւ երեւի եւ գործէ: Ալ եթէ յոյժ իմ ընդհանրականագոյն եւ խորագոյն փոփոխումն հանգամանացն իցէ, շրջանն այն ընդհանրական՝ անուանի Միջոց կամ Անջրպետութիւն ժամանակի, եւ ընդ նովաւ կարգին բուն Շէշնի մասնաւոր եւ մանր փոփոխմանց, որպէս եւ ընդ սքիմիք շրջանք կարգին գարձեալ պլ եւս Հոգի՝ եւս իմ մանրագոյնն փոփոխմանց:

Չհամարէն ընթացս պատմութեան յեա քրիստոսի՝ գրեթէ առհասարակ իմ սովորութիւն է պիտի բաժանել յերիս Միջոցս ուլ եւ ուլ Շրջանք եւ Հառանիք՝ պսակս:

Ա. Միջոցն ժամանակի է յորում տակաւին շահեալ անքն հռոմէական տէրութիւնն եւ յունական - հռոմէական հրահանգք եւ կրթութիւն. ըստ քաղաքային տէրութեանն մինչեւ ցկատարած Ներորդ դարու (1—480), իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ մինչեւ ցկատարած Ներորդ դարու (1—692): Ի ամեն՝

1. Ըջանն. ՅԱգոստոսի մինչեւ ցկատարածութեան ցԹԵՆՆ եւ ցհռոմէական նորա ի Մեդիոլանոն (1—313) կամ ցմիահեծան տէրութիւն նորա (1—324): — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ է ժամանակ հաւ-

տառութեան եւ տարածման քրիստոնէութեան, եւ պատերազմի եկեղեցւոյ՝ արտաքուստ ընդ հեթանոսաց՝ հալածանք, եւ ի ներքուստ՝ ընդ Գիւսաց կամ Գնոստիկեանց եւ ընդ Հակառակերրորդականաց։

2. ՇՐՋԱՆ. Ի Կոստանդիանոսէ մինչեւ ցկործանումն Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց (324—480)։ — Այս շրջան ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ ընդարձակագոյն իմն է եւ հասանէ ցկատարած 7երորդ դարու, որպէս ասացաւ, այս ինքն ցժողովն Հինգվեցեան (—692)։ Ի սմին շրջանի երեւեցաւ շար իմն հերետիկոսութեանց որովք պայծառագոյն եկն ի մէջ ներքին էութիւն եկեղեցւոյ եւ վարդապետութիւն նորա վասն երրորդութեանն Աստուծոյ եւ վասն անձինն Քրիստոսի եւ վասն շնորհաց։ Բովանդակեալ յօրինեցան պայման եկեղեցական առաջնորդութեան եւ գեղեցիկ իմն կարգք աստուածեղէն պաշտամանց։ Ծաղկեցան հարբ եկեղեցւոյ եւ վանականութիւն։ Զննեցաւ ամենեւին հեթանոսութիւն ի Հռոմէական պետութեան, բայց եւ ի Մահմետականութենէ մնասեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի։

Բ. Միջնոցն ժամանակի (490—1500) է՝ յորում կանգնեցան կացին Գերման եւ Սլաւ տէրութիւնք ի վերայ աւերակաց Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց եւ շրջեցին ի սեպհական առհայրին կերպարանս զյուսնական — հռոմէական հրահանգսն։ — Իսկ ըստ եկեղեցական հանգամանաց՝ դայեակ սնուցիչ եղեւ նոցա եկեղեցի եւ ասացաւ ճոխութիւն մեծ ի միջի նոցա, եւ անկազոյնս ոգեխառնեցաւ նա ընդ տէրութեան մինչեւ ց16երորդ դար։ — Այս միջոց ժամանակի կոչի բն Մէլքի Ժամանկ։ Ի սմին՝

1. ՇՐՋԱՆ. Ի գաղթականութենէ Գերման եւ Սլաւ ազգաց կամ ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԳրիգոր Է. քահանայապետ (1073) կամ ցարշաւան Խաչակրաց յԱրեւելս (1095)։

ա. Հարաք. Ի կործանմանէ Արեւմտեան տէրութեան Հռոմայեցւոց մինչեւ ցԿարողոս ցՄԵԾԾ կամ ցնոր արեւմտեան կայսերութիւն (480—768)։ — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց է ժամանակ՝ երկրորդ յաղթութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ զոր յաղթեաց արիանոսութեան եւ հեթանոսութեան գերման ազգաց։

բ. Հարաք. Ի Կարողոսէ ՄԵԾԾ մինչեւ ցԽաչակիրս կամ ցԳրիգոր Է. (768—1073 կամ 1095)։ — Ըստ եկեղեցական հանգամանաց նշանաւոր է բաժանումն Յունաց ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։

2. ՇՐՋԱՆ. Ի Խաչակրաց մինչեւ ցգիւս Ամերիկայ (1095—1492) կամ ցսկիզբն Արեւմտեան հերձուածոց (1073—1517)։

ա. Հարաք. Ժամանակք Խաչակրաց եւ բուն ծաղկեալ ժամանակ Միջնոցն ժամանակի, քահանայապետք ի մեծի բարձրութեան, ասպետութիւն, վանական կարգք, դպրոցականութիւն եւ խորհրդականութիւն, գթացի շինուածք տաճարաց, եւ այլ եւ այլ աղանդոց երեւել (1095—1300)։

բ. Հարաք. Ժամանակն մինչեւ ցգիւս Ամերիկայ եւ ցհերձուածն մեծ (1300—1492 կամ 1517)։ — Նուազումն աշխարհական ճոխու-

Թեան քահանայապետաց, եւ սովորութիւնք ինչ ժամանակին չարա-
չարք, աճումն աղանդաց: Ժողովք Պիսայ, Կոստանդիայ, Բասիլիայ,
Փերրարայ, Փլորենտիայ եւ Լատերանու՝ մատամբ իմն միայն վճարեցին
զբարւոյ կարգաւորութեանն նորոգումն:

Գ. Երկրորդ ժամանակի (1492 կամ 1517—1848), յորում սկիզբն
առնու նոր քաղաքականութիւն, նոր օրինակ պատերազմի, ընդարձա-
կութիւն վաճառականութեան յետ գիւտին Ամերիկայ եւ ճանապարհի
Արեւելեան Հրնդկաց. տղիւցութիւն արուեստի ապագրութեան եւ
ծաղկումն գիտութեանց եւ արուեստից: — Իսկ ըստ եկեղեցական
հանգամանաց՝ լուծումն անձկագոյն կապոյ եկեղեցւոյ ընդ աւերութեան,
եւ աղանդն Բողոքականութեան: — Կոչ խաւով: Ի սմին՝

1. Ընդուն. Ի գիւտոյ անտի Ամերիկայ եւ ի սկսանելոյ Բողոքակա-
նութեան մինչեւ ցվեստիաղեան խաղաղութիւնն (1492—1648):

2. Ընդուն. Ի վեստիաղեան խաղաղութենէ մինչեւ ցգաղիական
յեղափոխութիւնն (1648—1789):

3. Ընդուն. Ի գաղիական յեղափոխութենէ մինչեւ ցընդհանրական
յեղափոխութիւնն Եւրոպայ (1789—1848): — Կորագոյն ժամանակ:

ա. Հոգոթ. Բուն ժամանակ յեղափոխութեան մինչեւ ցխաղաղու-
թիւնն Պարիսայ եւ ցժողովն Վիեննայ (1815):

բ. Հոգոթ. Ի ժողովոյն Վիեննայ ցգաղիական յեղափոխութիւնն
1830 ամին:

գ. Հոգոթ. Ի յեղափոխութենէ աստի մինչեւ ցհասարակաց յե-
ղափոխութիւն Եւրոպայ (1848): — Ամենեւին նոր ժամանակ:

ሆኑ ዲኑኑ

ግ ሂ ል ሆ በ ኩ ጸ ኩ ኩ ኑ

ՅՕՂԵՑԷՔ ԵՐԿԻՆՔ Ի ՎԵՐՈՒՄՑ, ԵՒ ԱՄՊՔ ՑԵՂԱՍՑԻՆ ԶԱՐԴԱՐՆ, ԲԱՑՑԻ
ԵՐԿԻՐ ԵՒ ԲԻԵՍՑԷ ԶՓՐԿԻՉՆ, ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԹՀԱՍԱՐԱԿ ԽԱԳԵՍՑԷ:

ԵՍԱՅԻ ԻԵ. Ց (ԸՍՑ. ԵՐԻ.)

ԱԶՆ ՀՕՐ ԻՆՔՆԻՆ Է ԵՒ ԲԱԶՈՒԿ՝ ՄԻԱԾԻՆՆ ՔՐԻՍՑՈՍ. ՆՈՎԱԻ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՆՉ ՈՐ ԻՆՉ ՑԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՑԵՐԿԻ, ՀԱՐԿ ԷՐ ԶԻ ՆՈՎԻՆ
ՅՐԲԵՍՑԻՆ ՈՐՈՎ, ԵՂԻՆՆ ԵՒ ՀԱՍՑԱՑԵՑԱՆ:

Ս. ԳՐԻԳ. ԼՈՒՍԱԻ. ԱՌ ԱԳԱԹ. (ԸՍՑ ՁԵԹԱԳՐ.)

Մ Ի Զ Ի Ն Պ Ը Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ԵՆԸՆԳԵՆԷՆՔ ՑԵԱԹՆ ՄԵՐՈՑ ԵՒՍՈՒՍԻ ԳՐԻՍՑՈՍԻ
ՄԻՆՉԵՒ ԶԳԻՒՑ ԱՄԵՐԻԿԱՑ

(1—1500)

—*—*—*—*—*—*—*—*—*—

Ը

ՅԱՒԳՈՍՑԵԱՑ ՄԻՆՉԵՒ ԶԿՈՍՑԱՆԳԻՔՆՈՍ ՑՄԵԵՆ
(1—313 ԿԱՄ 324, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԵՒ 300 ԱՄԱՑ)

Ը

ԵՒՍՈՒՍ ԳՐԻՍՑՈՍ

Նշանակող նորա եւ կեանք եւ վերացումն (1—34):

I

ԱՅՆՔ անցաք ընդ մեծատարած դաշտս չորեքհազարա-
մեայ պատմութեան՝ յորում նշմարեցաւ մարդկութիւնն ի միոջէ
արեւնէ ի տոհմ, ի ցեղ, յազգ եւ առհասարակ իսկ ի մարդկեղէն
բազմաթեւր սերունդ եկեալ¹: Եւ յետ անկման առաջնոյ հօրն
իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ բնաւ ուսափ կարէր ունել մարդկութիւնն՝ գոյ-
ութիւն կամ սերունդ կամ պատմութիւն, թէ ոչ յերկրորդ հօրէ
անտի իւրմէ ըստ հոգւոյ, որ խոստացեալ էր անդէն իսկ իսկըզ-
բանն²: Արդէս յառաջնոյ անտի Ադամայ եւ յետ փրկութեանն
դատապարտութիւն եւ մահ սերնդեամբ յերկարեալ ձգի յառաջ
կոյս, այսպէս յերկրորդն Ադամայ եւ յառաջ քան զփրկութիւնն՝
կանխեալ ընթանային փրկութիւն եւ կեանք՝ յետս կոյս³: Սա-
կայն հարկ էր լուսոյն՝ որ ի խաւարի անդ լուսաւոր էր⁴, իրրեւ
միջնորդաւ իմն՝ որպէս թէ լուսնով՝ (բնականն յայտնութեամբ ի
հեթանոսն եւ յաւելուածով օրինական յայտնութեան ի մէջ
երրայական ազգին) անցանել միանգամ ի տիւ՝ զի տացէ ինքն
ինքեամբ առանց միջնորդի զլուսաւորութիւնն, եւ յայտնել մի-
անգամ պատարագաւն առ ի քաւութիւն ամենայն իսկ ժամանա-
կաց⁵: Ամին իրի իրրեւ ի վախճանել իմն էր այն ժամանակ որ էր
տահմանեալ յաստուածեղէն բարութենէ անտի եւ յիմաստու-

1 Գործ. Ժ. 20:

2 Եւր. Գ. 15:

3 Էբե. Ե. 12 եւ 17:

4 Եւ. Է. Ը. 4. 5:

5 Եբր. Բ. 26—28:

թե՛նէ յառաջել իբրեւ գիշեր՝ նախ քան զտիւ՝¹ եւ իբրեւ զձմեռն՝ յառաջ քան զամառն, անդէն այդ իմն զհորիզոնաւ պատմու թեան երեւէր, եւ շնչէին հողմք ջերտաք: Այնպէս զի զգերջին ժամանակս հեթանոսութեանն եւ հրէութեան յղի իմն տեսաւ նեմք, եւ զմարդկութիւնն համօրէն ի մօտոյ կամ ի հեռուստ, ի ներքուստ կամ արտաքուստ, գիտութեամբ կամ յանգէտս պատարաստեալ առ Փրկիչ անդր նշմարեմք:

2. Հռոմ կենդրոն եւ միջավայր համօրէն սահմանաց յԱփրատայ մինչեւ ց'Վանուբ եւ ց'Հռենոս, եւ ի հաղորդութեան ընդ ամենայն կողմանց տէրութեանն՝ բովանդակեալ ունէր զամենայն մեծութիւն եւ զգեղեցկութիւն հնոյ աշխարհին: Անտի առաքէին հրամանատարք ազգի ազգի անուամբք յիւրաքանչիւր նահանգսն. գունդք գունդք՝ քորականաց ունէին զնոսա ի հարկի եւ ի հնուզանդութեան եւ ի կարգաւորութեան. եւ որդարեւ չգտար իբրեւ զՀռոմայեցիս ի հնութեան՝ իրաւագիտութեամբն եւ աջողակութեամբ կամ արուեստին իշխելոյ: Ի գլուխ ամենայնի անցեալ կայր ինքնակալ Ոկտաւիանոս Աւգոստոս (յամէ 30 նախ քան զՎրիստոս), առ որով տիրեալ էր ընդ տիեզերս խաղաղութիւն եւ աղիւտեալ փակեալ մեհեանն (Յանեայ: Ծաղկէր համաշխարհական տուրեւառ վաճառաց, զի ընդ միով իշխանութեամբ մտեալ՝ բարձեալ էին խափանիչք առանձինն, եւ ծով սրբեալ ի հինից: Արուեստք եւ գիտութիւնք Յունաց որ առ Մակեդոնացւոյքն (յամէ 300 նախ քան զՎր.) տարածեալ էին յԱսիո, յԱզիպտոս, եւ վաղ քան զայն՝ յառաղիս եւ ի հարաւային Վաղիս, առ Հռոմայեցւոյք՝ սփռեցաւ այն եւ յԱփրիկէ եւ յարեւմտեան Նւբոպէ: Հասարակաց դպրոցք ճարտարիւստութեան եւ փիլիսոփայութեան ծաղկէին յԱզքսանդրիս, յԱնտիոք, ի Տաբսոն, յԱփեսոս, յԱթէնս, ի Ալլքեդոն, որպէս եւ ի Վաղիս, ի Սպանիս, ի Լուսիտանիս եւ ի վերին Իտաղիս: — Յարեւելս Հռոմէական պետութեանն մինչեւ ցեղերս իսկ Տիգրիս գետոյ՝ հընչէր յունական լեզու, իսկ յարեւմուտս՝ հռոմայեցի լեզու. բայց ամենայն այր երեւելի հռոմայեցի՝ զերկոսին գիտէր:

3. Այլ “Հռոմ ի տիրելն իւրում համօրէն ազգաց՝ ծառայէր ամենայն ազգացն մոլորութեանց” (Ս. Ղեւոն Մեծն): Խառնեցան ի պաշտամունս Հռոմայեցւոցն եզրիպտական պաշտօն անասնոցն, աստեղապաշտութիւն Վաղդեայցն եւ Փիւնիկեցւոց եւ մոզակրօնիկն պաշտօն: Բայց սակայն որպէս առ Յունաց՝ նոյնպէս եւ առ Հռոմայեցւոց քայքայեալ էին հաւատք առ կրօնս բազմատառածութեան առատաբերկութեանն. “Ձիք ոք պատու ի պառաւանց, ասէ Աիկերսն, որ հաւատայցէ առասպելին Տարտարոսի եւ վայելութեանցն Նոլիսիոնեայ”, եւ դարձեալ թէ “Ձէ

մարթ երկուց հաւադիտաց միմեանց պատահել եւ չժպտել, 1
Փիլիսոփայութիւն որ այնպէս գեղեցիկ գիւտիւք զկրօնս բազմա-
տաւածութեանն կործանեաց՝ չկարէր կանգնել ինչ ընդ այնր. եւ
բարոյական վարդապետութիւն զոր Ստոյիկեանքն մանաւանդ (Սե-
նեկա, Վիոն Պուսիացի եւ Նալիկտեսոս) ուսուցանէին՝ զրդուէր
քաջ զարմանա ինչ այլ ոչ նմանողութիւն, մանաւանդ վասն զի
վաղք վարդապետացն հակառակ վարդապետութեանն էին, եւ
չգոյր ճախութիւն որ յայնչափ այլ եւ այլ կարծեաց որոշէր զմիայնն
Ճշմարիտ՝ Պղատոն իշխան փիլիսոփայիցն հեթանոսաց՝ «Պժուա-
րին է, ոսէր, գտանել զԼստուած, բայց անհնարին՝ յետ գտանե-
լոյ՝ ամենեցուն ծանօթ ընա կացուցանել», 2

Եւ այնպէս վատթարել սկսան բարք. Հռոմայեցիք յետ ան-
կմանն Սալքեդոնի՝ ինքեանք յիւրեանց աղիւն այնուհետեւ սկսան
մօլեզնել քաղաքային խռովութեամբք, տարազրութեամբք, թու-
նովք, հրով եւ սրով։ Առիւ տուտերամարտեացն ընէր յուրախու-
թիւն ժողովրդեանն. լիաք պատկերք Պրիապեայ, Պանդեայ, Լստ-
զեկան կանգնեալ ամենայն ուրեք, եւ անամօթ խաղք թէա-
րանաց՝ ի բնականորացն ի չընականորան զրդուէին՝ Լաւանքինն իմն
Յունաց էր մանաւանդ պղծութիւն հակառակ բնութեան եւ ան-
խիղճն համարձակութիւն՝ 3

Բազումք եւ բազմագոյնք իսկ, քանզի չէր իսկ ջնջեալ պատ-
կերն Լստուծոյ ի նոսա, լի էին գծկամակութեամբ ընդ իրան, եւ
համարէին միմիկարութիւնս ինչ գտանել եւ յոյս նորոգման ու-
մենայնի՝ ոմանք ի խորհուրդան ծածուկս, ոմանք (որպէս Պղատո-
նականքն եւ Ստոյիկեանք) ի սկզբան դադու իրիք զոր մօտ իմն հա-
մարէին, եւ Վ իրգիլ եկեալ հասեալ ցուցանէր զերանելի դարն
զայն՝ զորմէ կարապետեալ էր կանխագոյն Սուսեացին Սիբիլղա՝ 4
Վրդուէին իղձք եւ ցանկութիւնք եւ այլովք յուսալից համբաւովք
թէ գալոց է իշխան ի Հրէաստանէ իշխել եւ փրկել 5

1 Պղատոն ի Փեդանին տէր «Չէ հնար
ուսիք տառապանքն ինչ եւ անկասկա-
ծագոյնս սահմանեալ հաստատել՝ թէ ոչ
հաստատութիւն առնուցու ի բանն իմիքն
առտուանեղինէ», 1

2 Հռոմ. Ա. 21—23։ Յիս եւ Սենեկա
վասն ցամառն Բ. 8։

3 Մինչեւ ասել Պաղիքեայ աւն յաւնի՝
«Գիշէ յայն պիւ հրապարակաւ ասան մաւր-
հակս ապցե ասան կնքովք եւ առաջի քան
Վիլլիք՝ սակայն եւ պնդեա ոչ որ յանն
առնու աղանդ փ սովոյ հաւատալ նմա,
որ զարծակալք Հռոմայեցւոցն վասն երգ-
մանն՝ բազում իսկ յաճախութիւն գրամեց
մեծաւ հաւատարմութեամբ արկանեն ի կիր», 1

4 Եհոն արք այն վերջին դար Սուսեա-
կանն ըզնութեան,

5 Մեծ ի նորոյ ծընունի յաւիտեանց շար եւ
աղան,

Արք իսկ եւ Պլյոն ասան գարն, գառ-
նան Սուսեան ժամանակք,

Արք նոր յերկնուտ ի վերստ առաքի
զարմ եւ զուսկ,

Այլէր գարկեւոյ Ղուկիմոս, ննելց ման-
կանն հովանի

Արով գորու երկոթեայ՝ նախ կտա-
րան եղանի,

Եւ ընդ աշխարհ ամենայն կանգնի կոյ
ազգ սովեղին,

Քայն աւարիկ Ապոլոն թագաւորէ իսկ
արդեն,

Վերք. Անդերգոպանք Գ. 4—10։

6 «Յանտեալ էին ընդ ամենայն արեւ-
ելս հին եւ հաստատան կարեիք եթէ պու-
ղէս հրամանք լիեալ իցին զի ընդ այն ժա-
մանակս ելեալքն ի Հրէաստանէ առնլոց են
ի բուռն զգետութիւնն», Սուսեան ի վորս
Վիսպեան. 4։ — Ռազուլք պայտն հաւա-

2

Ի սոյն նպատակներէն Հրեայք. քանզի հազարաւորք ի նոցաւնէ մնացեալ էին ի Բարիլոնի, ի Մարաստանի, ի Հայաստանի. առ Եղեքսանդրիւ երթեալ էին զաղթական յԱզիպտոս եւ առեալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ընդ (Յունաց, եւ յետոյ առ Ղազոսն Պաղոմեաւ անցին այլ եւս զաղթականք. յԱսորիս մեծարեաց զնոսա Ընտիրոս Նիկատոր, եւ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան յԸնտիրք ընդ Մակեդոնացւոց. ի Փռիւզիա եւ ի Նիւդիա 2000 երզս առաքէր Ընտիրոս Մեծն, եւ անտի սիրեցան ընդ այլ եւ այլ կողմանս Փոքրն Եսիայ եւ ի Յունաց աշխարհ: Ի Հռոմ առաքեցան նախ ի Պոմպէէ իբրեւ զերիք, այլ ապա ազատութիւն զտեալ կարան զմեծ ինչ կողմն քաղաքին ի բնակութիւն, եւ (Յուդիոս Աեաար տայր հրաման շինելոյ ժողովրդանոց, եւ առ Եւգոստեաւ (ըստ Փիլոնի) յամենայն իսկ աշխարհին Խտաղիացւոց կային բազմամբոխ Հրեայք: Նմին իրի եւ բազումք ի հեթանոսաց բարերարոյից յարեցան ի նոսա կամ իբրեւ «եկամուտք դրան», (որք ի բաց կային ի հեթանոսական կարծեաց եւ ի բարոյից), եւ կամ իբրեւ «եկամուտք իրաւանց», (որք առնուին յանձն եւ թլիատել եւ պահել զօրէնսն Մովսիսի):

Եւս ամենայն Հրեայք որք այնու զի որտաքոյ քան զՊաղեստին էին՝ կոչէին «ի սփիւռս ազգաց», էին ի հաղորդութեան ընդ քաղաքին Նրուսաղեմացւոց եւ հնազանդէին եկեղեցական աւագացն որ անդ, եւ ամ ըստ ամէ տային զհարկ տաճարին «զերկդրամեանն», առաքէին ստէպ պատարագս ի տաճար անդր, եւ ինքնին զային անդր պանդխտութեամբ բազում անգամ:

Սակայն եւ հեթանոսք գործեցին ազդեցութիւն ի վերայ նոցա՝ յունական բարութն եւ դիտութեամբ եւ լեզուաւ: Բայց այս մաւնաւանդ ընդ այն Հրեայս անցանէր որ յԱզիպտոսն էին. որոց հարկ իսկ լինէր ունել զթարգմանութիւն զբոց սրբոց ի յոյն լեզու՝ զլաթանասնից՝ զոր եւ աստուածեղէն իմն ազդեցութեամբ թարգմանեալ համարեցան: Դա աւանիկ առ սկիզբն ի նոսա առանձինն իմն փիլիսոփայութիւն կրօնից ըստ օրինակի պիւթագորական - պղատոնական վարդապետութեանց. կատարեալ յօրինիչ այսր Ճանաչի Փիլոն († 40 յետ Վր.): Ղամէին այլաբանական եւ խորհրդական մեկնութեամբք զբոց սրբոց միաբանել իմն զգիրս ընդ պղատոնական տեսլեանց: Եւսպէս իմն բարձրութիւն համարէին Եստուածութեան՝ զի անհնարին իսկ իցէ նմա խառնել կամ հպել յիրս աշխարհիս, այլ թէ միջին ինչ էութիւնք (Λόγος, Բանն կամ Բանք) ելանիցեն յԵստուծոյ անտի ի յօրինուած աշ-

նեալ էին՝ թէ ի հին մատենա քահանայից Հրեաստեմէ առնլոց են ի բուն զտեբուկտե գրեալ թէ անգէն ի Նփն ժամանակի թիւնն: Ցովիս. դոմմ. Ե. 18: Ըրեմիայի են արեւելք եւ ելեալքն ի 1 Ցիս Հատ. Ա. Էջ 473:

Խաղհիս : Այլ իմն մասն Հրէից յՆդգիպտոս նուիրեալ էր զանձն ի վարուց զգաւաութիւն, որ Կտերապետքն կոչէին. հռչակաւոր էր մանաւանդ ընկերութիւն ինչ Հրէից առ Սերիս լծիւ մօտ ի Սեմֆիս, որք առանձինն յիւրաքանչիւր խցկունս¹ բնակէին, կերակրեալ հացիւ եւ ջրով եւ կրթելով ի պահս :

2. Բայց եւ անդէն ի մէջ Հրէիցն Պաղեստինացւոց ի ժամանակի երկայնաձիգ քաղաքային գծաութեանցն՝ յօրինեալ էին կրօնական իմն կռասկեցութիւնք : Փարիսեցիք օրինական կողման պաշտպանիչ էին եւ հնութեանց եւ աւանդութեանց նախանձաւորք՝ համարելով զոստ մասն ամբողջացուցիչ գրոց պրոց, մինչեւ կապել եւս զանձն ի նշանագիրս նոցա եւ յարտաքին ինչ ձեւս, թէպէտ եւ բազումք ըստ լուսազոյն մասինն եւեթ զհետ երթային վարդապետութեանն նոցա, որպէս Ղիկողեմոսն եւ Վաւ մաղիէլ եւ այլք : Իսկ կողմն Սադուկեցւոց՝ հայեցեալ թէ կուրօս իմն է ժամանակն նորոգութեան իմիք՝ ձեռն արկին իւրեանց իշխանութեամբ զայն վճարել, եւ թէպէտ զայլ եւս գիրս իրրեւ միաբանս ընդ 5 գրոցն Մովսիսի ընդունէին, բայց զաւանդութիւնս եւ զսովորութիւնս օրինաց չգրէին ինչ մեծ : Ուրացան զանմահութիւն ոգւոյ եւ յայն սակս եւ զվարձս եւ զպատիժս յետ մահու եւ զյոյս յարութեանն. թուի թէ յուրաստ էին եւ ի հրեշտակաց եւ յոգւոց եւ մանաւանդ ի սատանայէ², եւ այսպէս ամենեւին յերկրաւորս ընկղմեալ : Ոչ ինչ հաղորդութիւն ունէր ընդ նոսա մեւս եւս կողմն Լսսենացւոց կամ Լսսէացւոց որ յարեւմտեայ եւ զերս Սեռեալ ծովուն բնակեալ էին միայնացեալ ի հրահանգս կրթութեան վարուց, պարապեալ ի մշակութիւն, ի հովուութիւն, ի ձեռագործս, մանաւանդ ի բժշկութիւն. (ըստ Փիլոնի) մտաւոր իմն պաշտամամբք կամեցեալ պաշտել զՄատուած՝ աւմենեւին ի բաց թողին զպաշտամունս զհսից, ունէին զինչս հասարակաց, եւ էին բաժանեալ ի 4 կարգս : — Սակայն երեքին եւս ջոկքս չկարէին ինչ օգուտ ժողովրդեանն գործել՝ արտաքին արութեամբն, անխաիր կրօնիւք եւ առանձնական մենութեամբ : — Վաղիլեացիք (կամ Վաւղոնացիք) էին մոլեգին նախանձաւորք քաղաքային ազատութեան. նմին հակառակ Հերովդիանոսքն սարուկք եւ ողորիչք աղաղղւոյն Հերովդի որ իրրեւ սիրելի եւ բարեկամ Աւգոստոսայ տիրէր ի վերայ նոցա բանաւորութեամբ (յամէ 37 նախ քան զԲր.) :

Իբրեւ պսակ ամենայնի էր ընդ միմեանս հակառակութիւնն Հրէից եւ Սամարացւոց : Սղբա յետ մերժելոյ ի Հրէից դարձելոց ի գերութենէ վասն կռապաշտութեանն իւրեանց՝ յետուստ ուրեմն արարին նորոգութիւն պաշտամանցն իւրեանց ի ձեռն Սաւսէի քահանայի պատրելոյ ի Հրէից՝ որ ետ նոցա միւսանդամ

1 Συνοίον, κοινοτέλειον. 2 Գործ. ԻԳ. 8 :

զհինդ մովսիսեան գիրան, եւ հրամանաւ Վարեհի Բ. Հարժ որդւոյ արքայի Պարսից (423 — 401 նախ քան զՎր.). շինեցաւ տաճար ի Վարիզին լերին, եւ կարգեցաւ քահանայութիւն ի զեւտական ցեղէ¹: Բայց պաշտամունք նոցա բազում իւրջ օտար ի Հրէիցն էին, զճ գիրան Մովսիսի եւեթ ընդունէին, միայն զՎարիզին լեռն համարէին տեղի երկրպագութեան Աստուծոյ². բայց ան ունէին եւ նոքա Մեսիային: Ազգքն երկրորդն անհաշար իրերաց տային միմեանց անուանաթշնամանաց³, չառնէին հաղորդութիւն, չտային վանս⁴, եւ ի ճանապարհորդելն իսկ իւրեանց խորշէին ան ցանել ընդ տահմանս իրերաց: (Այսմ ամենայնի ընդդէմ՝ զարմաւ Վրիստոս եւ բանիւ⁵ եւ գործով⁶):

(Հայսպիսի կրօնական շփոթութեանցն միջի, յորս եկն յարեցաւ քաղաքային հարստահարութիւն եւ երկեւզ ի Հռոմացեացն, զրգուեալ զարթեալ ի նոսա յոյս եւ ցանկութիւն լաւագունի իրիք ներքինն եւ արտաքին փոփոխման՝ զորոյ զժամանակն ամենեքին գիտէին թէ մօտ է՝ յԱստուծոյ իսկ պատգամնոցն ուսեալ, սակայն բազումք իբրեւ երկրաւոր փառաւորութեան ունէին այնմ անն):

3

Իբրեւ 4000 ամբ անցեալ էին յորմէ հետէ տուեալ էին աւետիք միւլթարութեան առաջին հօրն եւ մօր մարդկութեան յորժամ անկանն⁷. յեւ 2000 ամաց երկրորդեաց Աստուած զնոյն աւետիս Արրահամու⁸, նոյնպէս եւ Սահակայ⁹ եւ (Հակովբու¹⁰, որում եցոյց իսկ Աստուած թէ յորմէ որդւոյ յորդւոյ անտի իւրոց գալոց իցէ «անկալութիւնն ազգաց», (Առաջ իսկ քան զմուսն ի Վանան՝ յիշեցուցանէր Աստուած Մովսիսիւ անտալ մարգարէին զոր յարուցէ ի միջոյ նոցա¹¹: Բայց լուսաւորագոյն քան զնոյն նշմարէր Վառիթ¹²: Այլ տուաւ յաճախագոյն եւ յայաւնագոյն բարրաւէին մարգարէութիւնքն յորժամ երթայր եւ նուազէր ի փառաւորութենէ տունն Վաւթի. միւլթարէին զժողովուրդն մարգարէքն յուսով բարութեանց՝ զոր բերիցէ Մեսիայն, յիշատակեալ միանգամայն լուսաւորութեամբ զանցս եւս կենաց նորա, եւ զայս մանաւանդ յորժամ վաարանդեալ ի գերութեան էին Իսրայելացիք: Այսպէս ի յաճախել ժամանակեան նեղութեանցն՝ պահէր եւ զօրանայր եւս քան զեւս անկալութիւն այնք

1 Յեւ Հաւ. Ա. 42 360:

2 Յովհ. Գ. 19...

3 Եբր. Ծ. 28: Յովհ. Ը. 48:

4 Ղուկ. Բ. 53:

5 Ղուկ. Ժ. 25—37:

6 Յովհ. Գ. 4...: Ղուկ. Բ. 53:

7 Եւս. Գ. 15:

8 Եւս. Ժ. 3. ԺԸ. 18. ԻԲ. 18:

9 Եւս. ԻԶ. 4. 5. ԵԸ. 14:

10 Եւս. ԻԲ. 14:

11 Եբր. Գ. ԺԸ. 15: Յեւ եւ Յովհ. Ե. 46:

12 Սաղմ. Բ. 37 — 8. 15. ԶԲ. Յեւ եւ Մատթ. ԻԲ. 43 — 45. Գործ. Գ. 25. 26: Եբր. Ա. 5. 13. Ե. 6. Բ. 13:

որ փրկիչն ընկերաց էր¹։ Այլ յետ Մաղաքեաց լռեալ զաղաքեալ էին մարգարէութիւնք ամս իբրեւ 400 :

2. «Իբրեւ եկն եհաս լռումն ժամանակի՝ առաքեաց Աստուած զԱրդի իւր՝ որ եղև ի կնոջէ եւ եմուտ ընդ օրինօք, զի որ ընդ օրինօքն իցեն զորդեգրութիւն ընկալցին» : Այլ պարտ էր նմա ոչ ըստ սովորական ընթացից բնութեան ծնանել, այլ որպէս առաջին մարդն՝ նոյնպէս եւ սա անմիջնորդական իմն արարչութեամբ ածեալ ի գոյութիւն ըստ մարմնոյն՝ ի մարմնոյ եւ յարենէ անարատ Առաին՝ ուստի սահմանեալ էր նմա յղանալ եւ ծնանել² ի Բեթղահէմ Հրէաստանի³, յետ տալոյ աւետիտ Առաին Մարիամոյ ի տանէ Գաւթի ի Նազարէթ ի ձեռն հրեշտակի թէ նա ընտրեցաւ յղանալ եւ ծնանել զՄիածինն Հօր՝ Հոգւոյն սրբով⁴։ Ընդէն հեթանոսական իշխանութիւնն յանգէտս ընկեր ապաստաւոր խորհրդոցն Աստուծոյ՝ կոչելով ի սահմանեալ ժամանակին զԱղոյն ի Բեթղահէմ վտան աշխարհագրի ընդ աղքատ հիւսանն (Յովսեփայ ի տոհմէ Գաւթի որ խօսեալն էր նմա⁵։ Ընդ ծնու Աղոյն ի գոմն ուրեք զՄանուկն զարմանալի զոր անուանեալ էր մարգարէն Աստուած, հօր, հայր հանդերձելոյ յաւիտենին եւ իշխան խաղաղութեան⁶։ Իսկ Աղոյն երանելի ոչ երբեք յղացաւ այնուհետեւ ի սուրբ արգանդին, ուստի եւ անդրանիկն անուն զոր վասն Բրիստոսի ասեն Մատթէոս եւ Ղուկաս, այսչափ միայն յայտ առնէ թէ չէր լեալ Մարիամու այլ որդի յառաջ քան զայն : Իսկ անուանեալ եղբարքն Բրիստոսի⁷ ըստ երբայական բարբառոյ ազգականս նշանակեն :

Ըստ նմին զարմանալի էր եւ որ ինչ առ ծնընդեամբն դիպեցաւ. երեւեցան հրեշտակք իբրեւ ի գոհութիւն փրկութեանն

1 Եսայի (750 շուրջ քան զՔր.) : Բ. 3. 6. 7. ՃԱ. — 10. Իբ. — 9. Ին. 8. ... Իբ. — 13. ... Երեմի (650). Ի. 5. 6. 17. 14 — 16. — Դանիէլ († 536) Բ. 34—37 : Բւք պատմի կանխագոյն թէ (հրապարակաւ) զաշխարհ փրկաստի կամ Օւեկլյն լիցի յետ 69 եւթներորդոց, այս ինքն 488 ամաց, համարելով զամեն զայնոսի յից անտի հրամանին վասն չինուութեանն Երուսաղեմի, որ չէ ապաքէն ոչ հրամանն կիւրսի (Եզր Ա. 2. 3), ոչ Դաւիթի ձգլաւապեան (Եզր Ա. 6—11) եւ ոչ երկրորդապիս Երուսղեմի յերորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (Եզր Է. 12—16), որք ոչ վասն չինութեան Երուսաղեմի էին, այլ հրամանն զոր հան նոյն Երուսղեմ ի 30երորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ : Բւստի ի 30երորդ ամի թագաւորութեան ստատ որ է (ըստ ոմանց) 483 ամի յառաջ քան զՔր. ըստ հասարակաց թուականին եւ 399 ամի չինութեանն Հրամայ՝ փնջեալ 315երորդ ամի Յիւրբեայ կոյսեր, այս ինքն ցամե Հրամայ 763, յարում եղև հրապարակաւ զաշխարհ կամ յայնուութիւնն փրկաստի (Ղուկ. Գ.), անցին Էզրի 69

եւթներորդն կամ ամբն 488. եւ ի կէս 30երորդ եւթներորդն (7 ամաց) այս ինքն յետ 3 կամ 4 ամաց լինելոց էր ապանում Օւեկլյն : — Ձերջին ի մարգարէից անտի գերութեան ժամանակին երեքնիկել (800) Լ. Գ. 11 — 16. 23 : Յետ քարմի գերութեանն Զաքարիա (520) Բ. 9. 10. ՃԲ. 10. ՃԳ. 6. եւ Անդէ (530) Բ. 3. 10, որ փառաւորագոյն զերկրորդ զաքարաբելեան առնարն քան զառաջին զազմանեմանն ցուցանէր՝ յայտ արարեալ թէ անդէն երեւելոց է «ցանկալին հեթանոսաց» : Մաղաքեա զերջին ի մարգարէից (413 — 408) զնոյն յայտ առնէր, Գ. 1 — 4. Գ. 5. 6 :

2 Եսայ. Է. 14 :

3 Մէքիա Է. 2. զոր եւ ինքեանք իսկ Հրեայք հարցեալ ի Հերովդէ՝ ի նոյն տոթ. Մատթ. Բ. 5. 6 :

4 Ղուկ. Ա. 26. ... Թովհ. Ա. 10 :

5 Ղուկ. Բ. — 5 :

6 Եսայ. Բ. 6 :

7 Մատթ. ՃԲ. 46. ՃԳ. 55 : Մարկ. Գ. 31. Ա. 3 : Ղուկ. Ա. 19—21 : Թովհ. Բ. 12 : Դորե. Ա. 14 :

զոր առիտին չառնողը ի միա մարդկութիւնն մեղաւոր¹։ Եւստինոսա զաւեաիս խաղաղութեան որ նորոգն հաստատեցաւ եւ զհաղորդութեան երկնից ընդ երկրի²։ Հովիւք ոմանք ի Հրէից ընկալեալ զաւեաիսն զայն՝ ճեպեալ հասանէին առ Փրկիչն նորածին³, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէին իմաստունք յարեւելից մատուցանել նմա երկրպագութիւն իբրեւ Աստուծոյ⁴։ Այսպէս Հրեայք եւ հեթանոսք, այս ինքն համօրէն մարդկութիւնն որ զփրկութիւնն ընդունելոց էր՝ երեւէր հասեալ առ որոց անդր Արդւոյն Աստուծոյ։

Օյի պարտ էր Վրիստոսի ամենայնիւ եղբարցն նմանել⁵ թլփատեցաւ նա յաւուրն ութերորդի եւ կոչեցաւ Ախուս (օգնութիւն Աստուծոյ)։ Սիմէոն արդարն եւ երկիւղած յԱստուծոյ լուսաւորեալ ի Հոգւոյն՝ ընկալաւ ի տաճարին զմանուկն իբրեւ Փրկիչ Խարայել եւ լոյս հեթանոսաց, յայտ արարեալ թէ կայ նա ի կանգնումն եւ ի գլորումն բազմաց ի մէջ Խարայելի, եւ Ըննա կին մի որ անդ էր, դրդեալ ի Հոգւոյն՝ խօսեցաւ օրհնութիւնս եւ մարգարէութեամբ բարբառէր զնմանէ ընդ այնոսիկ որք ակն աւնէին փրկութեանն Խարայելի⁶։

Յ. Իսկ վասն կենաց մանկութեան նորա այսչափ ինչ միայն գիտեմք թէ Մարիամ եւ Աննայի փախուցեալ զնացին առ Ժաւնանակ մի յԱգիպատոս՝ ապրեցուցանել զնա ի մոլեգնութենէ Հերովդի զի սպանանել զնա կամէր, համարեալ եթէ նախանձորդ թագաւորութեան իւրոյ է, եւ արդեամբ իսկ կարծէր թէ սպան յորժամ ետն կոտորել զմանկտին Աեթղասեմի յերկեմենից եւ ի խոնարհ. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ դարձան նորա՝ ակնարկութեամբ հրեշտակին ի Նազարէթ⁷, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Ովսեայ⁸ եթէ «յագիպատոսէ կոչեցից զԱրդի իմ»։ Աերկոտատաներորդ ամի հասակի իւրոյ ցոլացոյց մանուկն սակաւիկ ինչ զճառագայթս աստուածեղէն իմաստութեանն ի տաճարին առաջի դպրացն որ զարմացեալ ընդ նա էին⁹։ Եւ զի զամենայն իսկ հանգամանս կենաց մարդոյն սրբիցէ՝ կայր մնայր Արդին Աստուծոյ մօրն եւ հօրն հնազանդ եւ հպատակ¹⁰, եւ ըստ հին ինչ աւանդութեան՝ օգնական էր նա հօրն յարուեստ հիւսնութեան¹¹։ Բայց ըստ հասակին աճել՝ աճէր իմաստութեամբ եւ շնորհօք, այս ինքն (ըստ Գրիգ. Նազ.) տակաւ առաւելագոյն շողացուցանէր զճա-

1 Ղուկ. Բ. 9—12. 8-րդ երբ. Ա. 6.

2 Յովհ. Ա. 53.

3 Ղուկ. Բ. 16....

4 Մատթ. Բ. — 11. — Գրիգոր Լուսաւ. ըստ Ագոթ. ԻԱ. «Աւետարանում հրեշտակացն առ հովիւսն՝ զատուածեղէն փառացն դուշակեր, մեռելն եւ խանութաւք զխոնարհաւիզ մարմնոյն զազքատուութիւնն ի մէջ բերելն, առաջնորդ աստեղծ՝ մեղացն զատարագօք յայտնի ամենա-

ւեաւնն ակնութիւն, երկրաւորքս՝ զխոտոցութ զմարմնն, եւ երկրաւորքն նախնայք զատուածութիւնն»։

5 Երբ. Բ. 17. 18.

6 Ղուկ. Բ. 21—23.

7 Մատթ. Բ. 19. 20.

8 Ուրբ. ԺԱ. 1.

9 Ղուկ. Բ. 46. 47.

10 Ղուկ. Բ. 50.

11 Մատթ. Զ. 2.

ճանչ խմատութեան, ճշմարտութեան եւ շնորհաց՝ ըստ շափու-
գարգանալոյ մարդկեղէն մարմնոյն¹։

Է

Այսպէս իմն առհասարակ հաւատացեալ էր ազգն հրէական
ըստ մարգարէութեանն² թէ յառաջ քան զերեւել Մեսիային
գալոց իցէ Նշխա մարգարէ պատրաստել զարքայութիւն նորա³։
եւ արդեամբք իսկ երեւեցաւ Նշխա յանձին Աստուծոյն որ կարա-
պեան եղեւ Վրիստոսի։ Այսպէս սակաւիկ ինչ կանխագոյն քան
զճնուելն Վրիստոսի աւետեցաւ ծնունդն Աստուծոյն՝ հօր նորա
Օւրբարիայ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն կենարարն յարգանդի
մօրն շողաւ առ Նշխարեթ մայր նորա՝ սրբել զկարապետն իւր
նոյնպէս ի մօրն արգանդի⁴։ այսպէս յետոյ՝ սակաւ ինչ յառաջ
քան զերեւելն Վրիստոսի հրապարակաւ՝ կանխեաց եւ Աստուծոյն
նէս ըստ հրէական սովորութեանն յ30երորդ ամի հասակի իւրոյ ի
15երորդ ամի թագաւորութեանն Տիրերեայ կայսեր իբրեւ վար-
դապետ ժողովրդեան, եւ ըստ մարգարէութեանն սր լեալ էր
զնմանէ՝ ցուցանէր վարս խստամբերութեան յանապատ տեղւոջ
առ Աստուծոյն, քարոզելով ապաշխարել զի մերձեալ է, ասէ,
արքայութիւն երկնից, եւ ցուցանելով թէ կայ ի միջի ձերում
զոր դուքն ոչ գիտէք, եւ թէ գայ նա յետոյ քան զնա, բայց էր
յառաջ եւ մեծ քան զնա։ Այսպէս ի դէպ էր կարապետին Վրիս-
տոսի՝ արկանէր նա մկրտութիւն ինչ ապաշխարութեան ի կիր, եւ
ջանայր ուղղել զազգն հրէական ի թեւր կարծեացն՝ թէ աշխար-
հական փառաւորութեամբ գալոց իցէ Վրիստոսն։ Այս գայր
ինքնին Աստուծոյն առ նա մկրտել ի նմանէ, որ եւ ստուգութեամբ
այնուհետեւ եցոյց եւ քարոզեաց զՄեսիա. եւ ի վերուստ եւս
յերկնից Հայրն յաւիտենական բարբառեալ վկայէր զԱրդւոյն սի-
րելոյ, եւ Հոգին սուրբ ի զգօն կերպարանս աղաւնւոյ իջանէր ի
վերայ Վրիստոսի. եւ այսպէս յայտնէր անդ Նորոգութիւն Առ-
տուածութեանն⁵։ Այնմ հետէ յայտ առնէր Աստուծոյն զԱրի-
ստակ թէ նմա պարտ է ածել եւ ինձ մեզմանալ որպէս արուեստին
ի ծագել արեւուն լինի աներեւելոյթ⁶։ Աւ արդեամբք իսկ յետ
սակաւ ինչ միոյ արկանէր զնա Հերովդէս Աորորդապետ ի բանտ
ի Մաքերա դղեակ, վասն զի չեա թոյլ նմա ունել զՀերովդիա-
դա՝ զյափշտակեալ կին եղբօր իւրոյ Փիղիպեայ, եւ յետուստ
ուրեմն ետ գլխատել զնա Հերովդէս նենգութեամբ Հերովդիա-
դայ⁷։ Իմաղեցին զնա աշակերտքն նորա եւ զնաղին ետուն զըոյց

1 Ղուկ. Բ. 40, 51։

2 Մատթ. Գ. 5, 6։

3 Մատթ. Ժե. 10։ Մարկ. Բ. 10։

Ղուկ. Ա. 12։ Յովհ. Ա. 31։

4 Ղուկ. Ա. 5—25. 29—45։

5 Մատթ. Գ. 13—17։ Յովհ. Ա. 33։

6 Յովհ. Գ. 30։

7 Մատթ. ԺԳ. 11։ Մարկ. Զ. 16—28։

(Յիսուսի¹։ Բայց բազումք ի նոցանէ չեկին զհետ Յիսուսի, այլ կացին մնացին իբրեւ ուրոյն աղանդ՝ իբրեւ «աշակերտք Յովհաննոս», զնա իմն համարելով Մեսիա։

2. Իսկ Յիսուս յետ մկրտութեանն չոգաւ մեկնեցաւ ի տեղի անապատ, ուր եկաց աւուրս 40 որպէս Մովսէս ի լերինն, եւ ըստ նմանութեան մարդկան՝ եղբարց իւրաց՝ փորձեցաւ ի հակառակորդէն Ասաուծոյ ի սատանայէ, եւ յաղթեաց։ Ապա սկիզբն առնէր հրապարակաւ վարդապետելոյ ըստ օրինակի հրէական վարդապետացն։ Առաջին բանք նորա նման էին քարոզութեան մկրտչին, զի ասէր՝ ապաշխարեցէք²։ Բայց յետ այնորիկ յայտ արար եւ եցոյց չրէիցն երկայնաձիգ բանիւք թէ յինչ իրա եկեալ է³։ այս ինքն՝ զի լըցէ զօրէնան, զի յստակեացէ, զի լուսաւորագոյն գործիցէ եւ տարածեացէ⁴։ եւ որպէս մկրտեաց Յովհաննէս՝ նոյնպէս եւ Յիսուս ի ձեռն աշակերտացն մկրտէր յապաշխարութիւնն⁵։

Ըստ վարդապետութեանն՝ ուսոյց նա զԱսաուծոյ թէ է հոգի, եւ պարս է զի երկրպագուք նորա երկիր պագցեն նմա հոգւով եւ ճշմարտութեամբ⁶, եւ զի նա միայն բարի է⁷, պարս է սիրել զնա յամենայն օրակ, յամենայն անձնէ եւ յամենայն զօրութենէ⁸։ Ուսոյց նա զԱսաուծոյ Հօրէ թէ ճանաչէ զպիտոցս մարդկան, հոգայ զնոցանէ, լսէ զաղօթս նոցա եւ թողաւ զմեզս նոցա⁹, եւ այնպէս սիրէ զնոսա՝ մինչեւ եւ զԹիածինն իւր աւլ նոցա¹⁰։ — Իսկ զԱրդւոյ, այս ինքն՝ զանձնէ ասէր թէ է ճշմարիտ Արդի Ասաուծոյ, մի ընդ Հօր¹¹, փառակից ընդ նմա, առաքեալ ի նմանէ յաշխարհ, եւ թէ բանք նորա բանք Հօրն են։ եւ զպատուէրս նորա ըստ յերկրի ճշգրտութեամբ յօգուտ եւ ի բարութիւն մարդկան, եւ գայ միւսանգամ յարուցանել զմեռեալս եւ աւլ իւրաքանչիւր ըստ գործո¹², եւ միանգամայն իսկ ասել է մեր կերպուք, լոյս, վարդապետ, հովիւ, ճանապարհ, ճշմարտութիւն, կեանք եւ բարեկամ մեր¹³։ — Իսկ զՀոգւոյն որոց ուսուցանէր թէ է հոգի ճշմարտութեան զոր աշխարհս չկարէ ընդունել, բայց կացցէ մնացէ նա առ աշակերտսն իւր։ նա լիցի թարգման վարդապետութեան իւրոյ, ուսուցիչ ամենայն ճշմարտութեան, փառաւորիչ նորա եւ կշամբիչ աշխարհի¹⁴, եւ թէ առանց նորա չիք փափոխումն ի լուս անդր¹⁵։

Ուսուցանէր Յիսուս եւ վստն մարդկեղէն ազգի, այս ինքն զնախաւոր հանգամանաց նորա, զանկմանէ, զվերափն կանգնելոյ, զվախճանէն եւ զպարտուց, զմոլորութեանց նորա եւ զանկալութեանց՝ ասելովն թէ ագարակ է աշխարհս եւ ցանեալ ի նմա սերմն բարի եւ որումն իսկ առնուտէրն (Ասաուած) միայն զցորեանն բարի օերմանեալ է, իսկ չարն՝ սերմն սատանայի է։ եւ թէ բարին եւ չարն աճելոց են խառն մինչեւ ցժամանակ հնձոցն (ցվախճան աշխարհի), յորժամ եկեալ հրեշտա-

1 Մատթ. Ժ. 12։ Մարկ. Զ. 29։

2 Մատթ. Դ. 17։

3 Մատթ. Ե. 1։

4 Մատթ. Ե. 17։

5 Յովհ. Դ. 23 եւ 26. Դ. 1, 2։

6 Յովհ. Դ. 23, 24։

7 Մարկ. Ժ. 16։

8 Մատթ. Ի. 36-38։

9 Մատթ. Զ. 7-14. 25-34։

10 Յովհ. Դ. 16։

11 Յովհ. Ժ. 30։

12 Յովհ. Ե. 19-20. Զ. 27-40. Ը. 40, 43. եւ այլուք։

13 Յովհ. Զ. 25, 26, 45, 46, 51. Ը. 12, 25, 51. Ժ. 11, 14. ԺԱ. 25. ԺԴ. 6. ԺԵ. 13, 14։

14 Յովհ. ԺԴ. 10-17, 26. ԺԵ. 26. ԺԶ. 7-15։

15 Յովհ. Դ. 5։

կացն իբրեւ հնձողք, զորոմն՝ զլարան ի հնոց (ի դժգոս), իսկ զցո-
րեանն՝ զբարինն ի շտեմարանն Աստուծոյ (յերկինս) ժողովեացեն¹ :

Եւ յայց դարձեալ թէ կատարելութիւն Հօրն նորա յերկինս՝ է չափ
կատարելութեան մարդկան, եւ թէ վախճան մեր այն է՝ զի իբրեւ
պատկերք Աստուծոյ լինիցիմք պատկերք նմանութեան այլոց մարդկան² .
եւ թէ պարտ է անվրէպ՝ խոնարհ եւ անմեղական միտս մանկան եւ փո-
փոխումն բարուց ունել՝ վասն մասնելոյ յարքայութիւնն Աստուծոյ³ .
եւ թէ ճանաչելն զանձին տկարութիւն՝ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան⁴ .
եւ թէ ցանկութիւն եւ փափաքն արդարութեան է հրեշտակ աւետա-
բեր՝ թէ լնլոց է երբեմն այն ցանկութիւն, եւ թէ սրբութիւն սրափ
պահանջի վասն ընտանի Աստուծոյ լինելոյ, եւ թէ խաղաղասիրութիւն՝
նշանակ որդւոցն Աստուծոյ է, թէ ողորմութիւն առ ընկերն՝ անէ ի
գութ զԱստուած, եւ համբերութիւն հալածանաց առ սէր նորա՝ է
գրաւական մոխթարութեանն Աստուծոյ եւ երանութեան յերկինս⁵ :

Դարձեալ թէ եղբայրսիրութիւն կնիք է աշակերտաց նորա, թէ
ճշգրտիւ պահել զհրամանսն նորա՝ են ցոյցք սիրոյ առ նա⁶ , եւ թէ
բարեբարութիւնն ի բոլոր սրտէ է մի միայն գեղեցիկ հասուցումն զըր-
կանաց զոր ի մերոցն թշնամեաց կրիցեմք⁷ , եւ թէ հրաման եղբայրսի-
րութեան հաւատար է մեծի հրամանին՝ զԱստուած սիրելոյ⁸ : Դարձեալ
թէ սուրբ առաք առանց ցոյցս առնելոյ, աղօթք անտես ի մարդկանէ,
պահք զուարթ երեսօք՝ են մթերք վասն մեծի աւարն հասուցմանց⁹ :

Եւ մին հակառակ ուսուցանէր թէ եւ հայելն իսկ առ ցանկանալոյ՝
շնութիւն է, ռիսութիւնն՝ եղբայրսպանութիւն, այնպէս զի սիրան իցէ
աղբեւր պղծութեանցն¹⁰ : Խիստ դատաւարան թերութեանցն պլոց՝ լինի
արժանի խիստ դատաւարանաց ի վերայ մեր. ասել եւ չառնել, լսել եւ
չածել ի գործ՝ յիմարութիւն է, իբրեւ այն որ ի վերայ աւագոյ տուն
շինիցէ¹¹ : Եւ թէ թեթեւամտութիւն եւ սաստիկ հոգք վասն արծաթոյ
եւ կերակրոյ՝ հեղձուցիչք ամենայն սերմանց առաքինութեան են¹² . թէ
մեղք բուն ծառայութիւն գերութեան է, եւ ամենայն օր շար գործէ՝
է որդի հօրն, այնր՝ որ մարդասպանն է իսկզբանէ, սուա եւ հպր
ստութեան¹³ :

Դարձեալ թէ վիշաք զոր կրիցեմք իբրեւ աշակերտք Քրիստոսի՝
երկունք մշտնջենաւոր ուրախութեանն են. եւ թէ աղօթիւք կարող
եմք զամենայն ինչ ընդունել՝ զոր ինչ խնդրիցեմք համեմատ կամաց
նորա եւ վրաստհ ի նորա անուն լինելով¹⁴ : Նմանեցուցանէ նա զինքն
ճշմարիտ որթոյ, եւ զքրիստոնեայո բարեբարո՝ պաղարեր բարունակաց,
այնպէս՝ զի որ զկաման Յիսուսի առնիցեն՝ հասանիցեն ի մտերիմ բա-
րեկամութիւն եւ յազգականութիւն նորա, եւ յորդիութիւն Հօրն
նորա, եւ յեւոյ ապա յանտի կեանսն ընկալին զվայելութիւնս մտեր-
մութեանն այնորիկ¹⁵ :

Յ. Ուրարձր եւ զարդարեւ աստուածեղէն վարդապետու-
թիւնսս հաստատեաց Աստու մեծամեծ նշանօք : Եւսէր զնոսա
հրամանաւ Հօր իւրոյ եւ նորա գործակցութեամբ¹⁶ զի ի միա

1 Մատթ. խ. 24—30, 34—43 :

2 Մատթ. Ե. 45, 48, 14—16 :

3 Մատթ. խ. 3 :

4 Մատթ. Ե. 3 :

5 Մատթ. Ե. 3—12 :

6 Յովհ. խ. 10—14, 17 :

7 Մատթ. Ե. 43—44 :

8 Մատթ. Իբ. 31—40 :

9 Մատթ. Զ. 1—7, 16—21 :

10 Մատթ. Ե. 28, 22 խ. 19 :

11 Մատթ. Ե. 1—5, 21, 26, 27 :

12 Մատթ. խ. 3—7, 19—22 :

13 Յովհ. Ը. 34, 44 :

14 Յովհ. խ. 20—27 :

15 Յովհ. խ. 1—10 խ. 31—23 :

16 Յովհ. խ. 38 խ. 41 խ. 10—13 :

առջէ աշխարհ թէ նա է Մեփա¹: Առաջին ի նշանացն զոր ի բա-
րեխօսանաց սրբոյ մօրն իւրոյ արար ի Աննա ի հարստնիոն՝ էր փա-
խել զջուր ի գինի²: Ահաոյ բազմացոյց նա միանգամ զհինգ եւ
միւսանգամ զեւթն նկանակս մինչեւ 4—5000 արանց յագել,
թող զկանայս եւ զմանկսի³: — Բժշկեաց զամենայն հիւանդու-
թիւնս⁴, դարմանելով եւ զհոգեւոր տխտս նոցա⁵: Բայց եւ մահ
ես զաւար իւր ի դուրս ամենազօր ձայնիւն նորա⁶: Հողմք եւ ալքք
հնազանդեցին նմա⁷: Այդ չարք լինէին հալածական ի դիւահա-
րաց՝ խոտովանելով զնմանէ երկիւղիւ թէ Որդի Աստուծոյ է⁸,
եւ ինքն յայտ արար թէ Աստուծոյ ամենազօր զօրութեանն գործ
է հանելն զնոսա⁹: — Այստ արար Ախուս եւ զբարձրագոյն մար-
գարէական պատիւ իւր բազում մարգարէութեամբք, քանզի գի-
տէր նա եւ զխորհուրդոս մարդկան¹⁰: Աջոյց նա աշակերտացն թէ
զինչ իցեն կրելոց վասն իւր եւ վասն վարդապետութեանն իւրոյ¹¹.
մարգարէացաւ զանցից եւ զտարածելոյ եկեղեցւոյ իւրոյ¹², զխոր-
ծանմանէ հրէական տէրութեանն, Արուսազեմի եւ տաճարին,
եւ միանգամայն խառն ընդ նոսա եւ զվերջին դատատանէն¹³:
Պատմեաց նա աշակերտացն որպէս եւ թշնամեացն իսկ¹⁴ եւ զիւր
անցս որ ի մօտոյ էին անցանելոց¹⁵:

5

Վանդի թէպէտ եւ վարք նորա համեմատ վարդապետու-
թեան իւրում էին, մինչեւ համարձակել ասել զանձնէ թէ հեղ
եմ եւ խոնարհ սրտիւ, եւ դարձեալ թէ ո՞ կարէ ի ձէնջ յան-
դիմանել զիս վասն մեղաց¹⁶. Թէպէտ եւ չգոյր վայր որ չընկալու-
զերախտիս նորա՝ ուր ինքեան չգոյր տեղէ ուր զգլուխն դնիցէ¹⁷
թէպէտ եւ ընդ մեղաւորս նստէր, ընդ նոսա սւտէր զի անցէ զնո-
սա յուղղութիւն¹⁸, սակայն եւ այնպէս չհաւատային ի նա խառա-
սիրաքն եւ անուպայ հրեայք¹⁹, մանաւանդ թէ զկծեցան զրդուե-
ցան փարիսեցիքն եւ Ղալիլք զի զկեղծաւորութիւն նոցա ստէպ

1 Յովհ. Ե. 36 . . . Ժ. 25:
2 Յովհ. Բ. 1—11:
3 Մատթ. ԺԴ. 15—21. ԺԵ. 29—39.
Հովհաննէս Ընդ Մարկ. Զ. 34—44. Ը.
1—9:
4 Մատթ. Դ. 23, 24. Ը. 5—13. 2,
5, 14, 15. Բ. 20—22, 23—26. ԺԲ.
10, 13: Յովհ. Դ. 47—53. Ե. 5—9. Բ.
5 Մատթ. Բ. 8—7:
6 Մատթ. Բ. 18, 19, 23—25. Ղուկ.
Է. 11—17: Յովհ. ԺԱ. 11, 17, 43, 44:
Յես եւ Մատթ. ԺԱ. 5. Ը. 16, 17. Հա-
մեմտեա Ընդ Եսայ. ԱԵ. 5. . . .
7 Մատթ. Ը. 23—27:
8 Մատթ. Ը. 28—34: Մարկ. Ա. 28—
29. Ե. 1—7: Ղուկ. Բ. 38—43:
9 Մատթ. ԺԲ. 23—26. ԺԵ. 16—20:

Ղուկ. ԺԱ. 14—26: Յես եւ Մատթ. Ժ.
1, 8: Ղուկ. Ժ. 17—20. եւ Մարկ. Զ.
12—13:
10 Մատթ. Բ. 4: Յովհ. ԺԶ. 30:
11 Մատթ. Ժ. 16—25: Յովհ. ԺԵ. 18—
21. ԺԶ. 1—4:
12 Մատթ. ԺԴ. 31—33. ԻԲ. 2—10:
Ղուկ. ԺԴ. 37—39. ԺԴ. 16—24:
13 Մատթ. ԻԴ. 1, 2. . . 15—26, 29
—36. . . . Յես Մարկ. ԺԴ:
14 Յովհ. Բ. 19—22:
15 Մատթ. ԺԵ. 21, 22:
16 Մատթ. ԺԱ. 29: Յովհ. Ը. 46:
17 Մատթ. Ը. 30:
18 Մատթ. Բ. 11—13: Ղուկ. Է. 36
—50. ԺԵ:
19 Մատթ. ԺԴ. 13—16, 57, 58:

Թշնամաներ¹, մինչեւ դարան գործել նոցա նմա բազում անգամ. բայց ապա ուրեմն յորժամ զՆազարես զարեկամ իւր յարցց չորեքօրեայ՝ սահմանեցին նորա յիւրեանս՝ ապանանել զնա ան վրէպ²: Իսկ Ախուս Թէպէա եւ ոչ գրգռէր զնոսա ի սպանու Թիւն անձինն՝ բայց եւ ոչ կարճամտութեամբ խուսէր. այլ չոգաւ նա յԱրուսազէմ ըստ պարտուցն ի վերջին պասեքատօնին, այժմ ուրեմն առաւել քան զառաջին նուազան յայտնագոյն զմահաւանէն բարբառելով, բայց միանգամայն եւ զերեքօրեայ յալութեանէն³: Այլ զի ամենեւին ստոյգ գիտէր զմահն որպէս եւ զմշտնջեւաւոր տեւականութիւն գործոյն իւրոյ, յուսել անդ զզաւիկն՝ ցուցանելով զառաւելութիւն սիրոյն եւ ղխոնարհութեանն, հառաւանդ զխորհուրդն Վահագութեան՝ իբրեւ իւր յիշատակ եւ ի նշանակ նորոց կտակարանաց⁴, զի ի խորհրդեան անդ մինչեւ ցվախն կատարածի աւուրց՝ ժողովեացին առ միմեանս ամենայն աշակերտքն եւ ինքն ամենայն անձամբն հազորդեացի նոցա ինչով զառաջին բանն զոր ասացեալ էր կանխելով Թէ Մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի⁵:

Արպէս իսկզբան վարդապետութեանն նոյնպէս եւ ի կատարածին փորձեցաւ Ախուս ի տկարութենէ մարմնոյս եւ ել յաղթող: Բայց անտուտ Փարիսեցիքն եւ խորհրդականութիւնն Հրէից հաւանեցուցին զժողովուրդն Թէ հայհոյիչ է նա, ամբաստան եղեն առ Պիղատոս Պոնտացի զատաւոր ժամանակին՝ Թէ զնասակարէնա ի կայսր, այն որ ուսոյցն նոցա Թէ տուք զկայսերն՝ կայսեր, եւ զՆստուծոյն՝ Նստուծոյ: Այսպէս Ախուս մատնեալ ի միջէ յաշակերտացն (ի Յուդայէ), ուրացեալ երիցս ի միւսմէ (ի Պետրոսէ) եւ ի մնացելոցն աշակերտաց լքեալ Թողեալ՝ հարցաւ նա ի գատաւորէն Թէ նա իցէ Վրիստոսն եւ Թադաւոր. յայտարար եւ ոչ Թագոյց Թէ արդարեւ Վրիստոսն է եւ Թադաւոր ամեն: Այն բազում զխնազարձութեան եւ խոստովանելոյ զանմեղութիւն նորա ապա մատնեաց զնա դատաւորն ի ձեռս առահի ժողովրդեանն: Այն պնդիկ զանալից, բազմապատիկ նախատեալ եւ Թշնամանեալ մեռանէր զմահ խաչի, մատուցանելով աղօթք առ Հայր վասն հաշտութեան մարդկան ընդ Նստուծոյ. եւ սառանեալ շարժեցաւ բնութիւնն անմեռելոյ, ետուն զժողովրդաւոր իւրեանց ի դուրս. վարագոյրն որ զսքրութիւն հնոց կտակարանացն ծածկէր՝ ցեղաւ վերուստ ի վայր. բերան առն հեթանոսի որ կայրն առ նմա ի պահու՝ օրհնեաց զՆստուած եւ խոստովան եղել Թէ արդարեւ այրս այս արդար էր եւ Արդի Նստուծոյ. եւ ի հե-

1 Մատթ. Ե. 20. ԺԲ. 24—42. ԺԵ. 1—30:

2 Մատթ. ԺԲ. 14, 15: Ղուկ. ԺԱ. 53, 54: Յովհ. Ե. 39, 45. ԺԱ. 46—56:

3 Մատթ. ԺԵ. 31, 32. Ի. 18, 19: Մարկ. Ժ. 33, 34: Ղուկ. ԺԱ. 31, 32:

4 Մատթ. ԻԶ. 26—29: Մարկ. ԺԴ. 29—34: Ղուկ. ԻԲ. 7—18, 19, 30: Յովհ. Զ. 51—59. Եւ ԺԴ. 1. Համեմատեալ ընդ Մատթ. Ա. 11. Եւ Նոր. Ե. — Բ. Դրն. ԺԴ. 18: ՍԷ. 48. 4:

5 Յովհ. Զ. 51—59. Եւ ԺԴ. 1. Համեմատեալ ընդ Մատթ. Ա. 11. Եւ Նոր. Ե. — Բ. Դրն. ԺԴ. 18: ՍԷ. 48. 4:

6 Յովհ. Զ. 56:

ռաւոր ծովուն հնչեաց բարբառ խորհրդական ի լսելիս հեթանոսաց թէ «Մեռաւ մեծն Պան», եւ յետ այնորիկ հնչէր հեծութիւն խառն ընդ հիացման (ըստ Պղոտարքեայ + 120)¹։ Օգրիս ժամն, ի միջօրէէ մինչեւ ցերրորդ ժամ, խաւար կալաւ զաշխարհ եւ անսովորական իմն կարգաւ խաւարեցաւ արեգակն՝ ի լրման լուսնի։ Փղեգոն եւ մեւս եւս յոյն մատենագիր (առ Նշարեայ) յանդէտս վիպեն զանսովորական իմն նուազութենէ արեգական, եւ թէ ի նմին ժամանակի սասանութեամբ ապականեցաւ Նիկիա։ — (Զովսէփ Լքեմաթացի համարձակեալ յաղթէր երկիւղին Հրէից, խնդրեալ ի Պիղատոսէ զմարմինն Վիսուսի՝ թաղեաց մեծաւ փառաւորութեամբ։ Նշարեայէս լրաւ մարգարէութիւնն Նսայեայ² թէ «Տաց զչարս փոխանակ գերեզմանի նորա եւ զմեծատունն փոխանակ մահու նորա»,։

2. (Յետ երից աւուրց յաղթեաց Վիսուս մահու ելեալ ի գերեզմանէն զոր կնքեալ էին մատանեաւ քահանայապետքն եւ պահէին զօրականաւ՝ որ եւ քարոզք յարութեանն ընէին առաջի Հրէիցն։ Նրեւեցաւ նա նախ մօրն առանձինն (որպէս հաւանութեան թուի), եւ ապա յետ կանանցն՝ երեւեցաւ Պետրոսի յորժամ (երկրորդ անգամ) ընթացեալ էր նա ի գերեզման եւ դառնայր յԱրուսաղէմ՝ զարմացեալ թէ զինչ եղեւ (յամի 34), եւ ապա երեւեցաւ եղբարց աւելի քան զ500 (որպէս հաւանութեան թուի ի Վաղիլեա ուր ժամադիրն լեալ էր³)։ Եւ յնուհետեւ մերթ ընդ մերթ երեւէր նոցա Վիսուս՝ հաստատելով զհաւատս նոցա, մանաւանդ զԹովմայի որ այնպէս անդեալ էր չհաւատալ, «Արպէս զի եւ յետինքս առաւել վատահազոյնք եւ հաստատազոյնք ի հաւատս յարութեանն լինիցիմք», (Ա. 1. Էւոն)։ Ապ քնաց նա ընդ նոսա յաւուրս 40, արար բազում նշանս առաջի նոցա⁴, եւ ուսոյց նոցա զամենայն կարգս եւ խորհուրդս Նկեղեցւոյ իւրոյ, զքահանայութեան⁵, զխորհրդոց ապաշխարութեան⁶ եւ զմիլրտութեան⁷։ Ի միում նուազի յերեւելն աշակերտացն առ ծովուն Տիրեբեայ՝ Պետրոս հրամանաւն նորա սրտս զարմանալի ինչ որս ձկանց։ Յետ խորհրդական որոյն՝ հարցանէր զՊետրոս թէ սիրիցէ՞ նա զնա առաւել քան զայլ աշակերտակիցսն, զի ըստ առաւել սիրոյն զառաւելութիւն հովուութեանն առնիցէ նմա յանձն. եւ յետ երից պատասխանեացն թէ սիրեմ (իր ի բժշկութիւն երիցն ուրացութեանց) երիցս առնէր նմա յանձն զամենայն հօտ իւր, յանձն աղարեալ արածել ոչ միայն զգառինս այլ եւ զոչխարս իւր⁸ (այս ինքն զամենայն ժողովրդականս եւ զկղե-

1 Տես ի վարս Պղոտարքեայ (եջ 31 — 40) ի գլուխ հոյերէն թարգմանութեան Զուգակցւոց նորա ի 4. Եզրայ Ա. Բաժն. Էւն։

2 Եւոյ. Եփ. 9։

3 Ա. Կոր. ԺԵ. 6։

4 Յովհ. Ի. 80։

5 Յովհ. Ի. 21—23։

6 Մատթ. ԻԸ. 16—20։

7 Տես Գործ. Ա. 3։

8 Յովհ. ԻԱ. 1։

բախանս)։ Այսպէս ընդ զխոստումն զոր յառաջ քան զմի ամէր խոստացեալ՝ յորժամ ի հարցանել (Վիսուսի ցամենայն աշակերտան թէ զո՞րք ասիցեն զնմանէ թէ իցէ՝ յառաջ մատուցեալ Պետրոս գաւանէր զաստուածութիւն նորա։ Այս Վրիստոս վասն առաւել հաւատոցն զոր քան զայլան եցոյց, եւ զի Հայր նորա զնա եւեթ արժանի արար յայտնութեան իւրում առաւել քան զայլ առաքեալսն՝ ինքն եւս Վրիստոս ասէր թէ «\ու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժուիտց զնա մի յաղթահարեացեն¹»։

Այսպէս կատարեաց Վրիստոս զխոստումն՝ կացուցեալ զՊետրոս իշխան առաքելոց եւ դուխ Ակեղեցւոյ փոխանակ իւր, ի ժամանակի զի հասանէին աւուրք մեկնելոյ նորա առ Հայր իւր։ Եւ եալ ածէր զաշակերտան ի խեթանիա եւ կրկնելով նոցա թէ «Արթայք ընդ ամենայն աշխարհ, քարոզեցէք զաւետարանն աւմենայն արարածոց, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ», ամբարձեալ զձեռնն օրհնէր եւ վերանայր յաշխարհէ՝ այնպէս զբանելի եւ անհաս իմն օրինակաւ՝ որպէս եկեալն էր յաշխարհ։

Վարձան յԱրուստղէմ առաքեալքն զարմացեալք, սպասել աւետեացն (Հոգւոյն սրբոյ) ըստ բանի վարդապետին իւրեանց՝ թէ «Կատարուք յԱրուստղէմ մինչեւ զգնուցուք զօրութիւն ի բարձանց»։

6

Ասցց յառաջ իսկ քան զայն ի դէպ է զքաղաքային անցս աշխարհին Հրեաստանեաց առ Հերովդեամբն՝ նշմարել։ Ամի իբրեւ 1 կամ 3 յետ Վր. մեռանէր Հերովդէս Մեծն բռնաւորեալ ամս իբրեւ 37—40՝ չարաչար ախաիւ որդնալից տրորեալ, որ էր յայտնի իսկ պատիժ պատուհասի Լատուծոյ արդարութեանն²։ Ըստ կաակին նորա զոր հաստատեաց իսկ Աւգոստոս իւրի իւրի փոփոխմամբ՝ բաժանեցաւ թագաւորութիւն նորա երեցունց որդւոց իւրոց։ Արիցադոյնն քան զամենեւին՝ Հերովդէս Փիլիպպոս չունէր ինչ ժառանգութիւն ի կաակին վասն դաւաճանութեան իրիք զոր խորհեցաւ մայր նորա եւ կայր առանց իշխանութեան։

Արքեղայոս երկրորդ որդի ընկալաւ իբրեւ Ազգապետ՝ զՀրէաստան, զՍամարիա եւ զՆդոմ, զմեծ կէս թագաւորութեանն։ Իշխէր նա չարաչար եւ մեծաւ բռնութեամբ, եւ յայն սակս իսկ անդէն յամի 6 (կամ 10) կոչեցաւ նա ի Հռոմ տալ պատասխանի. ընկեցաւ եւ վտարեցաւ ի Վիէննա Գաղղիացւոց։ Թագաւորութիւն նորա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց եւ յաւելաւ յԱսորիս, եւ առաջնորդէր հազարապետօք կամ դատաւորօք՝ որք նստէին

1 Մատթ. 23. 13—19. 2 Յես. 44. 18. 42 600—9. 3 Φύλαρχος. 4 Procurator.

ի Եսաարիա (Պաղեստինացւոյ) պահել զխաղաղութիւն երկրին, առնուլ զհարկս եւ տեսնել զդատաւաստանս իրրեւ իշխանութեամբ կայսեր: Չգործ դատաւորութեանն կարան մի ըստ միջե Երազնիստ, Մարկոս Ըմպիւիստ, Ըննիստ Ուսւփոս, Ալազերիստ Գրատոս, Պոնտոս Պիղատոս, եւ յետ նորա Մարկեղոս եւս եւ Սարուղղոս, (6—41): Հեծէին այնուհետեւ Հրեայք ընդ երկաթի լծով Հռոմայեցւոցն, բայց մանաւանդ առ Պանտաղովն Պիղատոսիւ (26—36), որ դառնացոյց իսկ զնոսա, զկրօնիցն եւս իրա անարգելով: Եւ յետ անիրաւ դատաւաստանին զոր եցոյց Պիղատոս ի վերայ Կենարարին մերոյ՝ կոչեցաւ նա (յամի իրրեւ 35) ի Ղուկիոսէ Ա խտեղղիոսէ հազարապետէ Ըտորւոյ որ էր այր ընտիր, երթալ տալ համար վասն գործոց իւրոց ի Հռոմ: Եւ հասանդր Պիղատոս յամի ուրեմն իրրեւ 37 եւ պատմի պքսորեալ ի Ա իէննա Վաղղիացւոյ՝ ուր յուսահատեալ անձին արար: Ընկէց Ա խտեղղիոս ի պատուոյն եւ զՎայիտիա եւ ուրախ եղեն Հրեայք:

Փիլիպպոս կրտսերագոյն յորդւոցն Հերովդի ընկալաւ իրրեւ Չորրորդապետ զհիւսիսային կողմն արեւելից (Յորդանանու, այս ինքն զսահմանսն Բատանէա, Տրաքոնիտիս, Վաւղանիտիս (Իտուսմէա) եւ զԼւրանիտիս: Պատմի նա լեալ զգօն, արդար եւ հանձարեղ, եւ նստէր նա ի Պանէաս զոր եւ ընդարձակեալ զարդարեաց եւ անուանեալ կոչեաց Եսաարիա Փիլիպպեայ: Մեռաւ նա յամի իրրեւ 34 անորդի, եւ սահմանք նորա յաւելան յԸտորիւ:

Հերովդէս Ընտիպաս նորին եղբայր, ընկալաւ իրրեւ Չորրորդապետ զսահմանս Վալիլեայ եւ Պերէայ, եւ ինքն նստէր ի Տիրերիաս: Հատաւ նա յանպիտանութիւնս, թողեալ զին իւր մուրեցոյց զՀերովդիաս զին երիցու եղբոր իւրոյ Հերովդի Փիլիպպեայ: — (Յետուտա ուրեմն կամեցաւ առնուլ յինքն զանուն թագաւորութեան, բայց ընդ այնր ընկեցաւ նա եւ պքսորեցաւ ի Վիոն (յամի 39), եւ Հերովդիաս չոգաւ զհետ նորա: Ընտի փախուցեալ ի Սպանիա՝ վախճանեցաւ: Սա էր որ ի (Յովհաննէ յանդիմանեցաւ եւ որոյ առաջի եկաց Վրիստոս եւ անարգեցաւ:

Ալաղ քան զայն՝ Հերովդէս Ըգրիպպա Վ. թռն Հերովդի Մեծի, որդի Ըրիստաբուղեայ, այր անառակ, բայց սիրելի կայսերաց՝ առ զչորրորդապետութիւն հօրեղբոր իւրոյ Փիլիպպեայ յամի իրրեւ 37. իսկ յամի իրրեւ 40 առ եւ զչորրորդապետութիւնն Ընտիպայ, եւ ի յաջորդ ամին եւ զազգապետութիւնն Ըգրեղայ, այնպէս զի յամի անդ 41 իշխէր նա համօրէն իսկ Պաղեստինեայ իրրեւ թագաւոր: Բառնայր նա զաղէտս երկրին, նուաղեցուցանէր զտուրան, շինէր զքաղաքսն, բայց հալածէր եւ զքրիստոնեայսն: Եւ իրրեւ յաւուր միում յորժամ ի Եսաարիայն էր՝ մեծապայծառ զարդարեալ լսէր հրեշտակացն Տիւրացւոյ եւ Սիգոնացւոյ, զորս ի նեղ իսկ արկեալ էր հատանելով զպաշար նոցա,

եւ ի խօսել նորա՝ ձայն բարձեալ գոչէր ժողովուրդն թէ «Առաւօտոց բարբառ է եւ ոչ մարդոյ», անգէն եհար զնա յաներեւոյթս հրեշտակ ցեառն, քանզի չեա փառս Առաւօտոյ, այս ինքն զի շանդանեաց նա զամբարդշտն զայն ողորմես եւ ոչ մերժեաց յանձնէ։ Հարաւ ի նմա որդն եւ մեռաւ յետ անհնարին լիանաց Ծաւուրց¹ (44)։ — Այսպէս միւսանգամ համօրէն Պաղեստին լինէր նահանգ Հռոմայեցաց (թէպէտ եւ կայր նորա որդի Ազրիպայ), եւ առաքէր ի կեսորիս քառասոր կասպիոս Փաղոս (յամբ 44)։ Օսա յաջորդեցին ի դատաւորութեան Պաղեստինաց աշխարհին կարգաւ Տիրերիոս Աղեքսանդրոս, Ալեքսանդրոս Աւստինոս (յամբ 48 կամ 49), Ալաւդիոս կամ Անտոնիոս Փեղեքս (յամբ 52), Պարտիոս Փետրոս (60), Ազրինոս (յամբ 62 կամ 63), Պետիոս Փղորոս (յամբ 65)։ — Բայց սակայն զէշխանութիւն տեսութեան ի վերայ տաճարին Արուստղեմի եւ զանձուց նորա անգէն յամբ 44 յանձն արար կայր (Ալաւդիոս) Հերովդի եղբոր Ազրիպայ Ա. որ էր (յամբ 41) Թագաւորեալ ի Վաղկիս (ի մէջ Արտանան եւ Այսիւրանան լերանց)։

Յետոյ սրեմն սահմանք Թագաւորութեանն Վաղկիսայ եղն յանձն եղբորորդւոյն նորա Ազրիպայ Ա. որդւոյ Ազրիպայ Ա. յամբ իբրեւ 49. այլ յետոյ յամբ 53 աւա աս փոխանակ սահմանացն Վաղկիսայ՝ զսահմանն յորոց կազմեալ էր երբեմն չորրորդադարութիւնն Փիլիպպեայ, պատուով Թագաւորութեանն։ Անէր միանգամայն զվերակացութիւն տաճարին Արուստղեմաց եւ պաշտտմանցն նորա, զնէր եւ հանէր զքահանայապետն որպէս ինչ կամէր, մինչեւ ցկործանուամն տաճարին (70), եւ վախճանէր ինքն յամբ 90։ — Այսպէս պատշաճ թուեցաւ յայտմ փայրի ամփոփել զանոց համօրէն տոհմին Հերովդի կամ Հրէական իշխանութեանն մինչեւ ցկատարած։

Ի

Ե Վ Ե Ղ Ե Տ Ի Ք Ի Ի Ս Տ Ո Ս Ի

Ի Գալտեմէ Հոգոյն օրբոյ Ռեյէ-ցման (Յովնանու տառաիւրց (34—100 օր է Առաւելական յամանակ)։

Պ

ԸՅՑ Վրիտտոսի պատուիրանին՝ կային մեային առաքեալքն եւ աշակերտք (Յիսուսի հանդերձ մարդն նորա Արուստղեմ՝ եւ սպասէին աղօթիւք՝ Հոգւոյն սրբոյ որ խոստացեալն էր նոցա, զի նովաւ զօրացին ի դործն որ եղեւ նոցա յանձն։ Բայց զի Վրիտտոս զթիւ երկոտասան առաքելոցն առանց իրիք յերկուանաց յար-

գարեալ իմն էր ըստ թուոյ ցեղիցն Խորայեղի, յայն սակս ել եկաց Պետրոս եւ խօսեցաւ թէ պարտ եւ պատշաճ է ընդ զթիւն զայն՝ յետ անկման Յուդայի, համեմատ Դաւթի մարգարէութեան¹, եւ այնպէս անց Մատթիա ի կարգ առաքելոցն²:

(Յետ 10 աւուր վերանալոցն Վրիտաոթի, իբրեւ սկիզբն եղեւ պենտակոստական ասօնին Հրէից (34 կամ 35), որ էր ասն յիշատակի օրէնսդրութեան հնոցն կառկարանաց ի Սինայի ի մէջ սրտմանցն եւ փայլատականց՝ իբրեւ օրինակ հանդերձեաց, լինէր աստէն նոյնպիսի հնչմամբք բարրառոյ սաստկութեան՝ լրումն նորոցն կառկարանաց: Ի կերպարանս հրեղէն լեզուաց՝ իբրեւ նշանակաց կատարեալ յատկութեան, զօրութեան եւ եռանդման զոր ի նոր լեզուս անդ իւրեանց էին ցուցանելոց առաքեալք, իջանէր ի վերայ նոցա եւ ի վերայ ամենայն աշակերտացն ժողովելոց՝ Հոգին. եւ յանկարծակի խօսէին նորա եւ իմանային զնոսա ամենայն ազգք ժողովեալք ի ասօնին: Աքանչելեօքն այնորիւք, մանաւանդ բանիւն Պետրոսի որ նախ յարուցեալ խօսեցաւ առ նոսա՝ դարձան սրբ 3000 հաւատալ զ(Եսուս՝ Արդի Աստուծոյ, եւ ապաշխարել եւ մկրտաել յԱրրօրդութիւնն: Այսպէս հեղմամբ Հոգւոյն սրբոյ առ զառաջինն հաստատութիւն Ակեղեցի եւ տեւականութիւն վասն ամենայն ժամանակաց:

(Նոյ գրանչելս բժշկութեան կաղին մուրականի զոր առ դրան տաճարին յարոյց Պետրոս զձեռանէն ունելով եւ ընդ համարձակութիւն քարոզութեան առաքելոցն ի տաճարին զայրանալ սկսան Փարիսեցիքն, եւ մանաւանդ Սաղուկեցիք վասն վարդապետութեան յարութեանն: Վրին իրի իսկ ածան յատեան 71 արանց խորհրդեանն նոցա Պետրոս եւ Յովհաննէս, եւ հրաման տուաւ նոցա լռել այնուհետեւ զվարդապետութենէն, բայց նորա բարւոք համարձակութեամբն տային պատասխանի թէ Աստուծոյ մանաւանդ հնազանդել պարտին քան մարդկան, եւ թէ չէ հնար նոցա զոր ինչ տեսինն եւ լուան՝ չխօսել: Սակայն եւ այնպէս առ ժողովըրդեանն ահի՝ հարկ համարեցան արձակել զնոսա լոկով ապառնալիք: Այլ իբրեւ ըստ բանիցն նոյնպէս ջերմութեամբ քարոզէին առաքեալքն՝ հաւանեցաւ եւ խորհուրդն Հրէից թողուլ զնոսա ըստ խրատուն Վաճաղիկի, որ չէր տակաւին որոշեալ զանձն ի քրիստոնէութիւն, եւ ասէր թէ թոյլ տալ պարտ է զի եթէ յԱստուծոյ գործն իցէ՝ յարդեանց իրացն երեւեացի, եւ այսպէս իսկ ժամանակս ինչ լռեալ կայր Սաղուկեցւոցն մոլեղնութիւն:

Այլ իբրեւ տակաւ յորդէր քրիստոնէութիւնն եւ որ յառաջն վարդապետք հրէութեանն էին՝ եղեն աւուցիչք քրիստոնէութեան եւ վիճէին իսկ ընդ Հրէիցն, միաբանեցին այնուհետեւ Փարիսեցիք եւ Սաղուկեցիք հալածել առհասարակ զեկե-

զեցին՝ ոկիզքն արարեալ քաղկածմամբն Ստեփանոսի տարկաւագի, որ հրապարակախօս եղեւ նոցա պատմական ինչ պատահանաւ տուութեամբ (յամբ իբրեւ 36): Բայց հալածմամբն տարածեցաւ անդէն քրիստոնէութիւնն ի Հրէաստան, ի Սամարիա (ուր զազմաց սիրաս պատրաստեալ էր յառաջագոյն Վրիստոս¹), յԱսորիս, ի Փիւնիկէ եւ ի Սիւրոս, բայց տակաւին ի միջ Հրէիցն միայն²:

8

Սի սմն ի մոլեղին հալածչացն եւ գործակից սպանմանն Ստեփանոսի՝ էր պատանեակն Սաւուղ, Փարիսեցի, ի Տարսոնէ Աղիւկեցւոց, ի ցեղէն Բենիամինի, ծնեալ իրաւամբք հռոմէյական քաղաքացւոյ, կրթեալ յերեւելի դպրոցի անդ Յարսնացւոց յուսական մատենադրութեամբ եւ գիտութեամբ, եւ յԱրուսաղէմ առ ոսոս Վաճաղիկելի լիեալ միջամուխ բարձրագոյն աստուածխօսութեան Հրէիցն: Սինչ դեռ յուղե անկեալ երթայր նա ի Վաճմակոս ի գործ հալածման քրիստոնէիցն՝ թզթովք հրամանաց ի քահանայապետացն, երեւէր նմա Վրիստոս եւ կշատմէր զնա՝ թէ զի հալածեա զիս. եւ ի հարցանել նորա դողութեամբ թէ Տէր զի՞նչ կամիս զի արարից, առաքէր ի Վաճմակոս ուր յետ երից աւուրց ոմն ի քրիստոնէից անտի Բենիամի անուն՝ ըստ Լուսուծոյ իսկ յայտնութեանն եկն առ նա բանալ զաչա նորա եւ մկրտել (37): Եւ յայէս յանկարծակի հալածիչն ընէր առաքելալ հեթանոսաց, քանզի եկեալ հասեալ էր եւ ժամանակ մափն նոցա յարաքայութիւնն Լուսուծոյ:

Սակայն Պետրոսի պահեալ էր բանալ նոցա նախ զդուռնն: Այդ իսկ վասն հալածանացն յԱրուսաղէմ՝ եկեալ էր Պետրոս ի Սամարիա եւ ապա այց արարեալ քաղաքացն որ ի ծովեզերսն էին. ի Նիւդգա զանդամալոյծն ողջացուցանէր եւ ի Ստարգէ զաղքատասէրն զՏարիթա կամ զՆյծեմնիկն յարոյց ի մեռելոց: Եստ ուրեմն յայտնեցաւ նմա ի տեղեան ընդունելութիւն հեթանոսացն ի քրիստոնէութիւն հանգերձ բարբառով որ ասէր Օ, որ Լուսուած արեւաց դու մի համարիր պիղծ. անդէն երթեալ նորա ի Սեւարիա ի կոչ Սաւոնելեայ հարիւրապետի՝ որ էր եկամուտ գրան՝ որպէս թուի, մկրտեաց զնա յետ ընելոյ ի նմանէ զտեսիլ հրեշտակին որ պատուէր տուեալ էր կոչել զառաքեալն: Օւսումնն չթուեցաւ այն հաճոյ Հրէիցն քրիստոնէից մանաւանդ յարուստղեմացւոցն. բայց իբրեւ ուսոյց զնոսա Պետրոս՝ առ ժամն ընդեւան ընդ սովութիւնն՝ առանց թլփաաութեան զհեթանոսան մկրտելոյ, տակայն պարտ էր նոցա տակաւին ըստ եկամտիցն դրան՝ պահել զայլ օրէնան մովսիսականս:

Այսպիսի սովորութեամբ ընկալեալ ընկին բազմամբոխ հեթանոսք յԱնտիոք ի ժողով հաւատացելոցն, թէպէտ եւ աստ ուրեմն ոմանք ի դարձելոցն Հրէից ի քահանայից անտի եւ ի քահանայացիաց՝ պահանջել իմն սկսան ի քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին՝ զպահպանութիւն եկամեալոցն իրաւանց՝ այս ինքն զթիւթաւունքն եւս։ Այսպէս եկեղեցին Անտիոքացւոց, որ էր ի հրէական եւ ի հեթանոսական քրիստոնէից, եղեւ երկրորդ իմն մայր եկեղեցի, եւ անդ զառաջինն կոչեցաւ Վրիստոնեայ անուն հաւատացելոցն, ուր յառաջագոյն կոչէր՝ Վաղարացի կամ Վաղէլեացի։ Բայց էր եւ այն եկեղեցի կապեալ սերտիւ ընդ մայր եկեղեցւոյն յարուսաղէմ՝ տրովք սիրոյ։

2. Իսկ Սաւուղ յետ զարմանալի դարձին ընդաւ յԱսորիա՝ ուր ի մէջ բազմամբոխ Հրէիցն (զորոց Յովնայոս պատմէ լեալ անդ՝ գտնուելով Երաբացւոց ի հրէութիւն) քարազէր զքրիստոնէութիւնն։ Անտի եւ եկն յարուսաղէմ (3 ամօք յետոյ քան զգարձն) բուն վասն զՊետրոս տեսանելոյ եւ զի ծանկցի ի նմանէ իրրեւ ճշմարիտ քարոզ աւետարանին¹։ Այսպէս առեալ իւր ընկեր զՍառնարաս որ էր գիտուն ոք զեւտացի ի Նիսիոսէ (որպէս հաւանութեան է՝ մի յՄԶ աշակերտացն) որոյ եւ ածեալ իոկ էր զնա առ Պետրոս եւ առ Յակոբոս, արար ճանապարհ վասն քարոզութեան յԱսորիա եւ ի Նիւիկիա, եւ վճարեաց իսկ բազում ինչ յոյժ ի հաստատութիւն քրիստոնէութեանն յԱնտիոք, այլ եւ ի հեռաստանէ օգնական էր եկեղեցւոյն յարուսաղէմացւոց՝ զոր հաւածէր յայնժամ Հերովդէս Ագրիպպաս Ա. թագաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց, եւ զի հաճոյ Հրէիցն ընկիցի՝ սպանեալ էր զՅակոբոս զերէցն զեղբայրն Յովհաննու (44) եւ զՊետրոս ի բանտ արկեալ, ուստի ազօթիւք հաւատացելոցն եւ ի ձեռն հրեշտակին պրծեալ ապրեցաւ առաքեալն, մինչեւ Ագրիպպայ սատակեալ աստուածապատիժ՝ անոցր խաղաղութիւն եկեղեցի ընդ Հռոմայեցւոցն իշխանութեամբ² (44)։

(Յայնմ հետէ սկիզբն առնէր Պաւղոս ընդ Սառնարայ՝ առաջնոյ մեծի ճանապարհորդութեանն ի քարոզութիւն (45 եւ 46) ի Սելւէկիայ՝ ի Նիսիոս, ուր զփոխանակ բղեշխին զՆերդիոս Պաւղոս դարձոյց, եւ թերեւս ի նշանակ բարեկամութեանն առ զնորին անուն. ապա ի Պամփիլիա, ի Պիտիդիա, ի Նիկաւանիա՝ ուր ի Նիկաւորա քաղաքի ի բժշկել Պաւղոսի զկաղ մի ի ծնէ՝ առաստածս զնոսա համարեցան քուրմքն (զՊաւղոս՝ Հերմէս եւ զՍառնարաս՝ Վիտոս), մինչեւ հաղիւ կարացին հաւանեցողացնել չգոհել նոցա։ Ամենայն ուրեք ընդունէին հեթանոսք զվարդապետութիւնն, բայց մասն մի Հրէիցն հակառակեալ հալածական հանէր զնոսա։ Այս մտեալ առ Ատտաղիաւ ի նաւ՝ դարձան յԱնտիոք³։

1 Գալ. Ե. 17—19. Գործ. Բ. 19—27. 2 Յես. 4 աստ 6. 3 Գործ. Ե. — 49.

Ընդ այս առաւելմէն քանզի գծաւթիւն էր վասն քրիստոնէիցն զարանելոց ի հեթանոսութենէ թէ պահելոց արդեւք իցեն կատարեալ զմեղիսեան օրէնսն, վասն այնորիկ իսկ առաքելոցն Պաւղոս եւ Ռաւմարա յԱրուստղէմ, ուր յառաջին ժողովի (50—52) սահմանեցաւ յառաքելոցն միարան բարրառով՝ իբրեւ յանուն Հոգւոյն սրբոյ՝ թէ Չեն կապեալ հեթանոսքն պահել զօրէնսն Մովսիսի, այլ միայն զնոյեան արդելսն (այս ինքն՝ ժողովակել յարենէ եւ ի հեղձուցելոց), եւ մանաւանդ ի բաց կալ ի զոհելոց եւ ի պոռնկութենէ:

Պաւղոս յետ թերեւոյ զվճիւ ժողովոյն յԱնտիոք՝ սկսաւ զխնդրոյն Ճանապարհորդութիւնն (52 կամ 53) ընդ Ը իղայի, անցանելով ընդ Լարիս, ընդ Ափելիա եւ ընդ Լիւստրա. Բաւնաբաս բաժանեալ էր ի նմանէ եւ ընդ ազգականին իւրում ընդ Յովհաննու Մարկոսի երթեալ ի Ափարոս: Ի Լիւստրա առ Պաւղոս ընդ իւր զՅիմոֆէոս, եւ այնպէս երեքին առնէին Ճանապարհ ընդ Փափագիա, Գաղատիա եւ Միւսիա: Ի Տրովադա յաբեցաւ ի նոսա բժիշկն եւ աւետարանիչ Ղուկաս, եւ անոի անցեալ ի Մակեդոնիա հաստատեցին եկեղեցիս ի Փիլիպպիս, ի Կոնստանդնիէ եւ ի Ռերիա: Ի Ռերիա թողեալ Պաւղոսի զՅիմոֆէոս եւ զԸ իղա՝ նաւարկէր յԱթէնս ի գլխաւոր կայան կուսպաշտութեանն (Յունաց, եւ քարոզէր փիլիսոփայիցն յԱրիստպագին զմի Լատուածն անծանօթ. եւ յետ այնորիկ դէմ եղեալ հասանէր ի մեծատուն եւ ի բարեկեցիկ քաղաքն Աորընթացոց. անդ արար նմա ընդունելութիւն Լկիւղաս ոմն հաւատացեալ, եւ աստուտ գրէր զառաջին առաքելական թուղթն այս ինքն զԵրիտաւ Ռադիան թեոսալոնիկացոց: (Յետ 1½ ամեայ աշխատութեամբն հաստատելոց անդ եկեղեցիս՝ դառնայր ընդ Լափեսոս, ընդ Աեսարիա եւ ընդ Արուստղէմ միւսանդամ յԱնտիոք¹:

Ընդ այս առաքելական եռանդն նորա դրդեաց գրգռեաց զնա ի մեւս եւս Երրորդ Ճանապարհորդութիւն ի Փոքրն Լսիա (54 կամ 55): (Յետ այց առնելոյ եկեղեցեացն ի Փափագիա եւ ի Գաղատիա՝ զնաց յԼափեսոս, եւ յամէր անդ ամս երկուս անհանգիստ վատաւորովք՝ հոգալով եւ զիրս մօտաւոր քաղաքացն, նա մուսաւանդ եւ զկարի իսկ հեռաւոր եկեղեցեացն՝ ի Գաղատիա եւ ի Աորընթոս առաքելով թուղթս առաքելականս՝ զԳաղատացոցն եւ զՄ. Աորընթացոց: Ըյլ իբրեւ ամբոխն՝ երկուցեալ թէ ջնջի պաշտօն Արտեմիայ սրով հռչակաւորն էր Լափեսոս՝ մերժեաց զնա խռովութեամբ, զնաց նա (յամի իբրեւ 57) ի Մակեդոնիա այց առնել եկեղեցեացն, եւ աստափն գրէր զՄ. Ռադի Աորընթացոցն: Ըյլ յետ սակաւ ինչ միոց ինքնին երթայր միւսանդամ ի Աորընթոս՝ զի զգծաւթիւնսն ամենեւին լռեցուցէ: Ընդ նոյն

Ժամանակս գրէր իրրեւ հեթանոսաց Լաւաքեալ եւ առ զլուխ քաղաքացն հեթանոսաց՝ ի Հռոմ։ Այս ամիս 3 ի Աորրնթոս յամենայն՝ դառնայր այսին ընդ ճանապարհ Միլետեայ (յամի իրրեւ 58), ուր եւ հասին առ նա երիցունք յԱփեսոսէ եւ ի մերձաւոր քաղաքաց եւ խօսեցաւ առ նոսա զգեղեցիկ բանն խրատաւ եւ զվերջին հրաժարման, եւ ընդ Պաղոմայիս եւ ընդ Աեօարիա դարձաւ յԱքուսաղէմ¹։ Աստ ուրեմն ի սաճարին յարձակեցան ի վերայ նորա Հրեայք ի Փոքր Լսիացւոց՝ իրրեւ ի վերայ առն որ զօրէնսն անարգիցէ. ըմբռնեցաւ Պաւղոս, բայց վասն զի հռոմէական քաղաքացի էր՝ զերծաւ յիշխանութենէ Ափեղորիոնի եւ ամաւ ի Աեսարիա առ Փեղիքս դատաւոր հռոմայեցի։ Եւ քաջոյց Պաւղոս զանձն առաջի Փեղիքսի եւ Փեստեայ նորին յաջորդի եւ Եգրիպպայ Բ. աղքայի՝ որ եկեալ էր ընդ քեռն իւրում Բերենիկեայ տալ ողջոյն Փեստեայ. եւ յետ երկամեայ կապանացն ի Աեսարիա՝ առաքեցաւ նա ի Հռոմ վասն բողոքմանն առ կայսր՝ հանդերձ Ղուկաւ եւ Երիստադրեաւ (61)²։

Ի թեթեւ կապանան ի Հռոմ իրրեւ ամս երկու՝ զրեայ նա զԼուսիմ առ Լափեսայիս, Փիլիպեցիս եւ Աղառացիս՝ որ առանձինն իմն զփառացն Վրիստոսի, զփրկութենէ մարդկեղէն ազգի եւ զկոչմանէն հեթանոսաց ճառեն եւ զգուշացուցանեն ի հերձուածոցն որ ծնանիցին, որպէս եւ զսիրոյ եւ զընծայութեան Լուսիմ առ Փիլիպոն ի Աղղոսս վասն Անեսիմեայ ծառայի նորա փախուցելոյ։ Հաւանութեան է թէ յայնժամ ուրեմն գրեցաւ եւ թուղթն առ Եգրայեցիս³։ Բայց եւ ի Հռոմ թաւի թէ բազմացոյց նա հանդերձ ընկերօքն զթիւ հաւատացելոցն՝ դարձուցեալ եւ զոմանս ի տանէ կայսեր։ Այսմ վայրի լռեալ դադարէ պատմութիւն Վարժոց Լաւաքելոց վասն իրացն Պաւղոսի։

Այլ ըստ հին ինչ վկայութեանց եւ Պաւղոս միւսանգամ յաղատութիւն. եւ ըստ ցանկութեանն իւրում⁴ պատմի քարոզեալ եւ ի Ապանիա։ Առանց երկմտութեան է թէ եկն նա ի Արեօէ եւ եթող անդէն զՏիոտոս, եւ ի Վիկոպողեայ (Ապիրացւոց) զրեայ առ նա զԼուսիմ հովնատկան։ Ետպէն իսմին ժամանակի զրեայ եւ զԲ. Լուսիմ առ Տիմոթէոս յԱփեսոս։ Եւ լեալ ի Վիկոպողեայ՝ շրջեցաւ միւսանգամ ընդ եկեղեցիս Տրովադայ, Միլետեայ եւ Աորրնթոսի. եւ յետ այնորիկ, ըստ պատմելոյ Վիոնիսեայ եպիսկոպոսի Աորրնթացւոց (առ Աւսերեայ), պատահեալ Պետրոսի՝ երկդրին միաբան փութացան ի Հռոմ վասն եղբարցն նեղելոց առ Վերոնիւ։ Ընդ արեւա երկրորդ անգամ ի բանդ, ուստի զրեայ զԲ. Լուսիմ առ Տիմոթէոս յԱփեսոս. եւ ի բորբոքել միւսանգամ հալածանացն (67 կամ 68)⁵՝ զլխատեցաւ

1 Գործ. ԺԲ. — ԻԸ։

2 Գործ. ԻԷ. — ԻԸ։

3 Եբր. ԺԳ. 24։

4 Փիլիպ. Բ. 13. Դ. 22։

5 Հռոմ. ԺԵ. 24, 26։

նախապես իրրեւ քաղաքակից Հռոմայեցւոյ, աբախութեամբ՝ ընդունելոյ զպատին աղոթաութեան¹։

3. Իսկ Պետրոս յետ հաստատելոյ զեկեղեցին Նքուսաղեմացւոյ եւ շրջելոյ ընդ Պաղեստին եւ կարգելոյ զիրս եկեղեցեացն, եւ յետ այնորիկ յԱնտիոք առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն իրրեւ եւ ալիսկոպոս ժամանակս ինչ՝ երթեալ քարոզէր ի Պոնտոս, ի Կապադովկիա, ի Վաղարաիա, յԱսիա եւ ի Բիւթանիա. եւ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ եկն նա յամի իրրեւ 42 ի Հռոմ փախըստեայ յՆքուսաղեմի։ Անտի դարձաւ նա յՆքուսաղեմ՝ ուր պանշեւեալն ապրեցաւ ի հալածմանէն Հերովդի Ագրիպայ Ա.։ Յետ սորա վախճանին (44) գտանեմք զնա դարձեալ յՆքուսաղեմ² յամի իրրեւ 52, եւ յետոյ միւսանգամ յԱնտիոք. եւ որպէս վազազոյն առացաք՝ եղեւ գործակից հաստատութեան եկեղեցւոյն Աորընթացւոյ ընդ Պաւղոսի։ Նա յետ այնորիկ վկայեաց նա ընդ նմա ի Հռոմ ի հալածանան՝ Աերոնի (67 կամ 68) խաչեալ՝ ըստ անասրկելոյ վարդապետին իւրոյ³, առ Ստոփկանեան լերամբն ի վեճակի սահմանաց Հրէիցն, գլխի վայր՝ որպէս ինքն խնդրեաց (ըստ Արիզենեայ եւ Տերաուղիանեայ)։ Նախկապտութիւնն Պետրոսի ի Հռոմ առ հասարակ պատմի ի հնոց տեւեալ ամս իրրեւ 25, որ մեկնի գիւրաւ կրկին երթիւն նորա ի Հռոմ։ Բնա գեղեցիկ Նոյնն խորոյ տաալնոյ որ առ հաւատացեալն Նքրայեցիս (իսպիւռոս հեթանոսաց) ի Պոնտոս, ի Վաղարաիա եւ յայլ եւս սահմանակից կողմանան՝ էր նա ի ժամանակի գրեւոյն ի Նարիոն, այս ինքն՝ ի Հռոմ⁴։ Իսկ Բ. Նապլն նորա առ Նքրայեցիս՝ յոյժ իմն հաւանութեան է թէ իցէ գրեալ սակաւ ինչ յառաջ քան զմահն⁵։

Պատմութիւն գործոց Առաքելոցն մեծաւ մասամբ զՊետրոսէ (յառաջին գլուխն) եւ զՊաւղոսէ (ի վերջինսն) ճառէ, իրրեւ զառաքելոց՝ յորոց մին էր Առաքեալ Հրէից առաւելութեամբ իմն, եւ մեւան՝ Առաքեալ Հեթանոսաց. իսկ զբազմաց այլոցն առաքելոց՝ չսխչէ ինչ այնչափ։ Ամին իրի իսկ մեւթ իմն զըղլոցս եւ պատմութիւնս զոտոմանց ունիմք։

9

Յաղարոս որդի Ալփեայ կամ Յակովքոս Արսերն, Ադդարն, Աղգաղանն՝ Վրիստոսի՝ եկաց առաջին եպիսկոպոս Նքուսաղեմի. անն ածէին ի նմանէ եւ Հրեայքն իսկ՝ վասն արդարութեանն եւ զգոնութեան. բայց եւ զՀրեայսն որ ալսուաքոյ քան զՊաղեստին՝ Առաքելական Նոյնն յորդորէր ի հաւատա որ հանդերձ՝ գործովք

1 Բ. Տեմ. Գ. 6։

2 Գործ. ԺԵ. 7։

3 Յովհ. ԻԱ. 19, 19։

4 Ա. Պետր. Ե. 13։

5 Բ. Պետր. Ա. 13, 14։

կամ առ Նղաւդեաւ եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ առ Ներսէսի ի Պատմոս սքսորեցաւ¹, (ըստ Տերաւագիւնեայ) եւ նա նախ ողջանդամ ի կատայէ ձիւթոյ եռացելոյ յոր արկեալ իցէ զնա Պամեաթեանու) եւ ի Պատմոս գրեաց զՅայրնա-Ռեան գիրան (ԻՎ գլուխ) որ նմանութեամբք եւ մարդարեւութեամբք ճառեն զանցից եկեղեցւոյ: Վարձաւ անտի յԱփեսոս (յամի իրրեւ 97) եւ առաջնորդէր եկեղեցեացն: Ըսիացւոց նահանգին: Ընդ յամի իրրեւ 98 գրեաց նա զՄեթարանն յաղաչելոյ եպիսկոպոսաց եկեղեցեացն այնոցիկ եւ քրիստոնէից, եւ ընծայութեամբն սիրոյ եւ առտուածութեանն Վրիստոսի՝ կնքեաց զայլ երիս աւետարանս. եւ ինքն վախճանէր ծերութեան մահուամբ ըստ Վրիստոսի բանին². (ամաց իրրեւ 90), յամի իրրեւ 100՝ յԱփեսոս. եւ գերեզման նորա կայր տախաին ի Տերորդ դարաւ: Ըսլք եւս գործակիցք քաղութեան աւետարանին եւ որ յանուանէ ի գիրս սուրբս յիշատակիցին՝ են Յիմեթէոս ի կաւոնացի որդի առն հեթանոսի եւ կնոջ հրէի³. Ջիտոս ծնընդեամբ հեթանոս, ծնեալ որպէս հաւանութեան թուի յԱնտիոք, Փիլիպպոս տարկաւագ որ թուի կալեալ բնակութիւն ի Նեապոլիս Պաղեստինացւոց⁴. Ըպողոս կամ Ըպեղէս հրեայ աղեքսանդրացի որ գործէր զգործ աւետարանին մանաւանդ յԱփեսոս օւր ուսաւ նա զքրիստոնէութիւն ի ձեռն Ըկուիզայ եւ Պրիակիզայ, եւ յետոյ ի Աորընթոս⁵. Սոսթենէոս որ յառաջն էր վերակացու ժողովրդանոցին ի Աորընթոս⁶. Բառնաբաս, Ը իղա, Փիլեմոն, Ըքսիպպոս, Ըպափրոդիտոս եւ այլք:

Իսկ վասն երանելոյ Նուսին՝ զոր ի խաչին յանձն արար (Վիտաւ սիրելի աշակերտին իւրում՝ ոչ ինչ յիշատակեն գիրք թէ ոգիւնք յետ յարութեանն՝ երեւեալ իցէ նմա Վրիստոս. բայց ոչ որ ընդ այս տարակուսեացի: Ըռանց իրիք յերկուանաց է թէ ըստ Վրիստոսի յանձնարարութեանն՝ էր առ Յովհաննու մինչեւ ցմահն: Ըստ ամանց վախճանեցաւ նա յամի իրրեւ 45 (այս ինքն յամի ցրուելոյ աշակերտացն յԱրուսաղեմէ յետ 12 ամաց յարութեանն Վրիստոսի, քանզի ըստ աւանդութեան իրիք այսպէս հրատման տուեալ էր Վրիստոս առաքելոցն՝ կալ անդէն մինչեւ ցնոյն ժամանակ). իսկ ըստ այլոց վախճանէր յամի իրրեւ 47 ի նմին քաղաքի, եւ ցուցանի գերեզմանն նորա ի ձորին Յովսափատու մօտ ի Վեթսեմանի: Մեւս եւս երրորդ կարծիք այն է թէ առ տարաւ զնա Յովհաննէս յԱփեսոս եւ անդ վախճանեցաւ յամի իրրեւ 56: Ըռաւել քան զամենայն հաւանութեան է ամեն 45:

1 Յ-Մ-Ք. Ա. 9:

2 Յ-Մ-Ք. ԻԱ. 31, 32:

3 Գործ. ԻԱ. 9:

4 Գործ. Ը. 5:

5 Գործ. ԺԸ. 24. . եւ ԺԹ. 1:

6 Գործ. ԺԸ. 17:

Ներքին հանձնարարական խորհուրդի անդամները:

1. Որպես առ կենդանութեամբն Բրիտանի կայսր ընտրութիւն կամ խախտ վարդապետի եւ աշակերտի, տեղում եւ ուսումնարի, քահանայի եւ ժողովրդականի¹, եւ ինքն Բրիտանի կարգեալ էր զայն ամենայն վասն եկեղեցւոյ² նոյն արդեամբք երեւեր ի կարգաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ: Զի թէպէտ եւ ամենայն իսկ հաւատացեալք համարէին ազգ ընտիր, թագաւորութիւն եւ քահանայութիւն³ (վասն ընդհանրական իմն եւ ներքին քահանայութեան մեռուցմամբ, ազգութիւն եւ պաշտօն նշանակեալք), այլ բուն անգղապահ Բրիտանի էր Նոթր-դամ-դե-լա-Վիրձին⁴ կամ քահանայապետութիւն՝ երեքուկը ետեման աշտինանօքն:

1) ասն երկուց բարձրագոյն աշտինանոց նախարարութեան այս ինքն վասն երկուց-մեան եւ եպիսկոպոսութեան՝ թէպէտ եւ չգտն ուրոյն առ նուանք ի նոր կառկարանս (քանզի երկուքն եւս մերթ երեւ եւ մերթ եպիսկոպոս անուանին⁵, մինչեւ առաքելոցն իսկ անուանել զանձինս երկուցանս⁶), բայց կայր կարի քաջ խախտ անձանց եւ իշխանութեան:

2. Առաքելաւքն զառաջնորդութիւն եկեղեցեաց կողմանց կողմանց միում ուժեք անեւին յանձն, առեալ նմա զամենայն լուսն իշխանութեան իւրեանց՝ ընել իւրեանց յաջորդ⁷ եւ իշխել ի վերայ քահանայից⁸:

Որպէս եպիսկոպոսունցս այսորիկ էին կատարեալ յաջորդք առաքելոցն՝ ողնպէտ եւ այն գլխաւորութիւն եպիսկոպոսութեանն Պետրոսի՝ անց պաշտօնութեամբ ի յաջորդսն Պետրոսի:

Թէպէտ եւ անկառար իմն եւ անօր են պատմական զրոյցք զՊետրոսէ, սակայն ամենայն ուրեք մատուցանեն վկայութիւն բաւական առ հաստատել՝ թէ որպէս կարգեացն Բրիտանոս⁹ նշանպէտ եւ արդեամբք նա ունէր զգահերէնց գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենայն հօտին: Իսկ եւ իսկ յետ վերանայոյն Բրիտանոսի տեղանմբ զՊետրոս ամենայն ուրեք ի գլուխ երեւելի երեւելի ինչ գործոց. նա ընի առաջնորդ ընտրութեան Մատթեոս¹⁰ նորոյ առաքելոյ: Յետ Հոգւոյն սրբոյ իշխանելոյ՝ նա նախ ի մէջ անցեալ խօսէր առ ժողովուրդն¹¹, եւ յամենեցուն անուն՝ առաջի ատենին կամ Ամենգրիսին¹², նա գործէ զառաջին պանշեղիսն բժշկութեամբ¹³, նա անէ զառաջին պատիժսն ի վերայ Անանիոս եւ Սափիրոս¹⁴, նա բանայ նախ դուռն հիմնադրոց՝ մասնելոյ յեկեղեցի¹⁵: Պաւլոս յետ դարձին գաց յերուսաղէմ՝ վասն ընդ Պետրոսի խօսելոյ¹⁶. յառաջնում ժողովին յերուսաղէմ՝ Պետրոս նստի գահերէնց¹⁷, եւ Աւետարանիչքն ի գրել անդ իւրեանց՝ ամենայն ուրեք յառաջագոյն քան զամենայն առաքելական զնա դնեն¹⁸, թէպէտ եւ կոչումն նորա յետնագոյն էր, որով յայտ իմն է թէ եւ այլք յառաքելոցն զնա նանաղէին եւ մեծարէին յայնժամ իբրեւ գլխաւոր:

1 Յովհ. Ժ. 14. 16. Ժ. 15.
2 Մատթ. Ժ. 18-20: Մարկ. Ժ. 2.
3 Յովհ. Ժ. 26. 27: Մատթ. Ի. 2. 26...
4 Ա. Պետր. Բ. 9.
5 Hierarchy.
6 Պետր. Ի. 17. 28: Յովհ. Ա. 5. 7.
7 Ա. Պետր. Ե. 1: Բ. Յովհ. Ա. 1. 7.
8 Յովհ. Ա. 1.
9 Ա. Յովհ. Ե. 17-19.
10 Յովհ. Ա. 5: Յետ եւ Յովհ. Բ. 7.
11 Պաւլոս. Գ. 14:

12 Յետ վերագոյն հաստ 5. Թի. 3.
13 Պետր. Բ. 14.
14 Պետր. Գ. 8.
15 Պետր. Գ. 4...
16 Պետր. Ե. 1...
17 Պետր. Ժ.
18 Պաւլոս. Ա. 18:
19 Պետր. Ժ. 2...
20 Մատթ. Ժ. 2: Մարկ. Ա. 26. Գ.
21 Ա. Ժ. 2. 14. Թ. 38: Պետր. Ա. 13. Բ. 14:

Լուսաբելական հայրն Ս. Կղեմէս (որպէս առաւել հաւանութեան է) երրորդ յաջորդ առաքելապետին՝ յաթոռն Հռոմայ (92—101) վարէր զնոյն իշխանութիւն՝ յորժամ յարեաւն գժաւթիւն ժողովրդականաց ընդ կղերականաց՝ յեկեղեցւոջ Կորնթացւոցն. քանզի անտի գրեցին ի Հռոմ, թէպէտ եւ վիճակն Կորնթացւոց չէր ընդ առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսին Հռոմայ, եւ մանաւանդ մեծ էր Կորնթացւոց՝ Եփեսոս, ուր դեռ եւս կենդանի էր սիրեցի աշակերտն Քրիստոսի Յովհաննէս: Իսկ Կղեմէս գրեաց առ նոսա թուղթս մեծաւ իշխանութեամբ եւ կշտամբութեամբ եւս՝ համեմատ բանից վարդապետին իւրոյ Գաւղոսի:

Բ. Վահանայքն կամ երիցունք կարգեալ լինէին յեպիսկոպոսաց անտի ի բազմանալ հօտին՝ իբրեւ օգնականք նոցա¹, եւ մատակարարէին խորհուրդս ընդ հրամանաւ եպիսկոպոսին². բայց իշխանութիւն նոցա չէր առժամանակեայ ինչ եւ անցաւոր, այնպէս զի մարթ իցէ զիշխանութիւն կարգի նոցա առնուլ միաւանգամ ամենեւին ի բաց:

Գ. Հաւակ խոնարհագոյն աշտինան նուիրապետութեան էր սարկաւագոցն (կամ սպասաւորաց) ըստ օրինակին հրամայելոյ ի Քրիստոսէ. սորա էին յաջորդք³ ինձամակալաց աղքատացն որք ընտրեցան յառաքելոց, ոչ լոկ ի մատակարարութիւն տրոց՝ այլ եւ ի բարձրագոյն պաշտամանցն մատակարարութիւն, որպէս եւ արդեամբք իսկ անսանեմք զնոսա զի մկրտէին⁴: Յիշին եւ Սարկաւագուհիք (որ եւ այրիք, քորք, պառաւունք⁵) որք դարմանէին զհիւանդան եւ ուռուցանէին զկանայսն երախայացեալս. այրիք ընտրէին ի օոյն գործ, գուն ուրեք կոյսք⁶:

(Այն երիս աշտինանս կարգէին միշտ աղօթիւք առաքելոց կամ եպիսկոպոսաց եւ յեռագրութեամբ⁷:

Զ. Իստ պատուիրանին Քրիստոսի⁸ ընդունելութիւն տրուք յեկեղեցի՝ լինէր ի ձեռն մկրտութեան՝ որ եւ կատարէր ընկղմամբ⁹:

Յ. (Նեա մկրտութեանն գնէին առաքեալքն ձեռն ի վերայ իբրեւ կնիք պարգեւի Հոգւոյն սրբոյ (որ է ինքն խորհուրդն դրոշմի)¹⁰: Յեա այսպիսի սրբութեանց՝ կոչէին հաւատացեալքն ուրիշ իբրեւ ընտրելով իմն ի հեթանոսաց: Ասպն սիրոյ զոր առ միմեանս ունէին հաւատացեալքն՝ ան զնոսա ի կամաւոր հաղորդութիւն ընչից ի սկզբան անդ¹¹, թերեւս նմանող իմն լինելով ընկերութեանն Քրիստոսի ընդ առաքելոց: Թէպէտ եւ այս ժամանակեան իմն եւ վարական սովորութիւն էր, սակայն այն ամենայն եկեղեցիք զնոյն հաղորդութիւն սիրոյ առ միմեանս ցուցանէին կամաւոր տրովք եւ հիւրընկալութեամբ եղբարց, զորոց յաճախ բանք կան ի թուղթս առաքելոցն:

Զ. Իմունութիւնն՝ որով այնչափ զեղծանէին հեթանոսք, խորհուրդ էր քրիստոնէիցն իբրեւ նշանակ սիրոյն Քրիստոսի առ Եկեղեցի¹², եւ շուծանելի¹³. եւ առ նմին ծանուցեալ էր առանձինն պատիւ փառաւորութեան կուտութեանն¹⁴:

1 Գործ. ԺԵ. 23:

2 Ա. ՅԻԲ. Ե. 17:

3 Գործ. Զ. 1. Ե. Ը. 12. 39: ՅԵԱ. ՅԻԲ. Գ. 8:

4 Հռոմ. ԺԶ. 1. ՅԻԲ. Բ. 3:

5 ՅԵԱ. Ա. ՅԻԲ. Ե. 9—11:

6 Գործ. Զ. 6. ԺԳ. 3. Ա. ՅԻԲ. Դ. 14. Բ. ՅԻԲ. Ա. 6:

7 Մատթ. ԻԸ. 28:

8 Հռոմ. Զ. 4:

9 Գործ. Ը. 14—17. ԺԹ. 5. 6. ԵԲԲ. Զ. 3:

10 Գործ. Բ. 44. Դ. 34:

11 Եփես. Ե. 33:

12 Ա. Կոր. Ե. 11 Եւ 39:

13 Ա. Կոր. Ե. 39, 34, 38:

5. Բայց գտանեմք եւ զառաքելական եկեղեցիսն որ զնորհա մկրտութեանն կորուսեալ՝ միանգամ դարձան ի հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ եկեղեցւոյ ի ձեռն խորհրդոյն ապաշխարութեան, խոտովանելով ի ըստ միմեզ զմեզս իւրեանց¹։

6. Լիւանգք որ ի մահ էին՝ կոչէին զերիցունսն օծանել զի զօրացին, եւ իբրեւ լրումն խորհրդոյ ապաշխարութեան՝ ջնջեցին եւ մեղեալ ինչ մեղք, եւ եթէ Յեառն կամք իցեն՝ եւ յախտեն իսկ բժշկեցին²։

7. Երիտանեալքն որ ի Հրէից անտի էին՝ յաճախէին միշտ ի առնալն. բայց ժողովէին միանգամայն ի տունս տունս ի պաշտօն Աստուծոյ³։ Ի ժողովս անդ կային միաբան յաղթո, յորս յիշէին զհեռաւոր քրիստոնեայսն եւ զննջեցեալսն, ընթեռնոյին բարձրաձայն հատածս ի հնոց կտակարանաց եւ ի յեաֆն ժամանակս զթուղթս եւս առաքելականս⁴։ Երբէին ապա՝ կամ թերեւս առանձինն իսկ քրիստոնեական երգսն⁵։ Եւ խօսք եւս յեա ընթերցուածին լինէին՝ յեպիսկոպոսաց եւ յերիցանց⁶, եւ ի սփն լինէր ընթրութիւնս պլ եւ պլ պարգեւաց Հոգւոյն⁷, յորս էր եւ ի լեզունս խօսել (որ ըստ ճշմարիտ մեկնութեան՝ էր պարգեւ խօսելոյ յօտար լեզու, զոր շնորհէր յայնժամ Հոգին)։ Անհրոնս պսց ժողովոց որ օր ըստ օրէ լինէին՝ էր խորհուրդն Հաղորդութեան՝ «Բեկանելն հացին»⁸։ Յառաջնումն կատարէր պն՝ ըստ օրինակին Քրիստոսի ընդ երեկո, եւ լինէր ընդ նմին եւ սեզան ինչ սիրոյ (ագապ) զոր միաբանն սւտէին։ Բայց սկիզբն լինալ էր սպրդելոյ եւ անկարգութեանն⁹։ — Ի ժողովս անդ յողջոյնն տալ միմեանց եւ յեա աղօթիցն՝ ապին իրերաց «զհամբոյր սիրոյ», կամ «զհամբոյր օրբութեան»,¹⁰։ Ընդ աղօթիցն խառնէին եւ պահս՝ յորժամ երեւելի ինչ գործ հասանէր վճարել¹¹։

Իսկ ըստ ժամանակի ժողովելոյ նոցա՝ զամենայն օր կամէր Առաքեալ զի սուրբ իցեն քրիստոնեայքն. բայց առանձինն իմն տօն խմբէին վասն երեւելի ինչ աւուրց գործոյ փրկութեանն։ Յեկեղեցւոջ երուսաղեմացւոց զառաջինն՝ օր Շաբաթուն երեւելի էր. նմին հակառակ ի մէջ քրիստոնեիցն որ ի հեթանոսաց անտի էին յԱնտիոք՝ նշանաւոր էր օր Միաշաբաթւոյն՝ վասն յիշատակի յարութեանն Քրիստոսի, անուանեալ «օր Յեառն»,¹² (Ահարակէ, Յէրուսական)։ Բայց եւ քրիստոնեայքն որ ի հրեութենէ էին՝ տօնէին զմիաշաբաթին հանդերձ շաբաթու, կամ թէ աակաւ անցեալ կայր պն փոխանակ օրոս։ Թէ առաքելական ժամանակսն կատարէր արդեւք տօն զաակի յարութեան՝ չմարթի ի բանից Ա. Կորնթ. Ե. 7. ցուցանել, բայց յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ կատարէին։

Սերժեալ լինէին ի ժողովոց անտի ի ձեռն աւագաց եկեղեցւոյ որ կարի ինչ մեծամեծս յանցուցեալ էին՝ մինչեւ ցկատարեալ զլրումն նոցա եւ ցուղղութիւն¹³։ Այս նղովումն կամ կորումն ի հաղորդութենէ

1 Յե. Գոր. ԺԺ. 10. Թմ. Ե. 16.
2 Թմ. Ե. 14 — 16. Յե. եւ Մարկ.
Ձ. 13.
3 Համ. ԺԶ. 4. Ա. Կոր. ԺԶ. 19.
Կոլ. Գ. 15.
4 Կոլ. Գ. 16.
5 Գոր. Բ. 47. Եփես. Ե. 19. Կոլ. Գ. 16.
6 Ա. Յիմ. Ե. 17.
7 Ա. Կոր. ԺԲ.
8 Գոր. Բ. 42, 46. Ի. 7.

9 Ա. Կոր. ԺԱ. 30—34. Գոր. Զ. 2.
10 Համ. ԺԶ. 16. Ա. Կոր. ԺԶ. 20.
11 Ա. Կոր. Ե. 5. Յե. Մարկ. ԺԷ.
12 Թմ. Ա. 10. Յե. եւ Գոր. Ի. 7. Ա. Կոր. ԺԶ. 2. ըստ Մարկ. ԻԷ. 1. Իոնաս. Թմ. առ Մարկ. Գլ. Թ.
Բառնոր. Թմ. Գլ. ԺԵ. Ամենին յայտնի՝ Յուսո. Գառաթ. Ա. Գլ. ԳԷ.
13 Յե. Ա. Կոր. Ե. 4. ... համեմատեալ ընդ Բ. Կոր. 6—11. Յե. եւ Մարկ. ԺԶ. 17.

էր սովորական եւ ի հրեութեան: Նոյն պատիժք էին եւ որոց զմասն մի վարդապետութեանն ուրանային կամ աղաւաղէին¹. քանզի յոյժ իսկ վրէժխնդիրք էին առաքեալք վասն միութեան վարդապետութեան², մինչեւ յայտ առնել մեծի առաքելոյն հեթանոսաց զի եթէ հրեշտակ յերկնից ուսուցանիցէ այլ ինչ վարդապետութիւն քան զոր քնքն ուսոյց՝ նզովեալ ընդի. եւ թէ յառնէ հերետիկոսէ յետ կրկին խրատելոյ՝ պարտ է ի բաց կալ եւ չհաղորդել ընդ նմա³: Բայց սակայն քանզի ոչ առանց Աստուծոյ կամաց եւ թոյլն տալոյ այն մարտութիւնք կամ հերետիկոսութիւնք ելանէին⁴ էին ի լաւութիւն եւ ի բարիս եկեղեցւոյ, զի ընտիրքն յայտնի իցեն, եւ զի ցուցցի թէ ոչ ճշմարտիւ ի ներքուստ յեկեղեցւոյ էին որ այնպիսի միտն աւնէին⁵:

11

Մօլորաթիւնս յառաւելտիս խմանալին:

Ա. Իբրեւ իսանուած Հրեայնէն ընդ Քրիստոնէսն⁶ երիտնեանցն եւ Նազարացւոցն աղանդք: — Բազումք ի Հրեիցն դարձելոց չկորէին յանձն առնուլ՝ թողուլ զմովսիսական օրէնսն, եւ բաց ի Քրիստոսէ եւ այլ իմն աղբււր արդարութեանն իւրեանց՝ զօրէնսն (մովսիսականս) դնէին, (ընդ որոց համակ կուսէր Առաքեալ⁷), մինչեւ յետուստ ի բազմանալ քրիստոնէիցն որ ի հեթանոսաց անտի՝ ինքեանք զաւեալ որոշեցան լինել աղանդ, ոմանք մեղմագոյնք եւ ոմանք խստագոյնք ի կարծիս օրինական պահպանութեանն: Երիտնացիքն, որոց գլխաւոր ընկալ էր (ըստ Հեգեսիպոսի) Թերուտիոս⁸ էին խստագոյնք. ոչ ինչ հաղորդութիւն ընդ քրիստոնէութեան ունէին՝ բայց զի զՔրիստոս Մեսիա ճանաչէին, սակայն համարէին մարդ ընդ ծնեալ ըստ բնութեան կարգի ի Յովսեփայ եւ ի Մարիամայ: Ամենայն քրիստոնէից պարտ համարէին պահել զօրէնսն Մովսիսի. եւ յայն սակս զՊաւլոս յոյժ առէին՝ իբրեւ ապստամբ յօրինաց անտի (ըստ Ա. Իրենեայ եւ Ս. Եպիփանեայ). միայն զաւետարանն Մատթէի յերրայեցի լեզու արկանէին ի կիր. կոչուած տնուան նոցա հաւանագոյն է թէ իցէ յերիտէ ումնէ (ըստ Յերատղիանեայ եւ Ս. Եպիփանեայ): — Իսկ Նազարացիքն կամ Նազովրեցիք (որ էր զաւարինն անուն ամենայն իսկ քրիստոնէից ի մէջ Հրեիցն⁹) զպահպանութիւն մովսիսեան օրինացն՝ համարէին լեալ պարտս, սակայն միայն վասն քրիստոնէից դարձելոց ի հրեութենէ. եւ ոչ զայն կարծէին թէ վասն փրկութեան պիտոյ եւ կարեւոր իցէ այն պահպանութիւն, նմին իրի եւ զՊաւլոս ընդունէին իբրեւ առաքեալ հեթանոսաց. (ըստ Ս. Յերոնիմոսի) հաւատային թէ Քրիստոս Աստուած իցէ աւետարան նոցա՝ էր աւետարան ինչ ասորի. քաղցեացի լեզուաւ, որոյ հաւանորդք, զոր այժմ ունիմք՝ յոյժ այլակերպ են ի մտածեան

1 Ա. Յիմ. Ա. 20:

2 Ա. Յիմ. 2. 3: Բ. Յիմ. Ա. 12 — 14. Դ. 3: Ա. Կոր. Ա. 10: Գալ. Ա. 6—9: Եփես. Բ. 21. Դ. 11 — 16: Յիմ. Գ. 10: Ա. Կոր. ԺԱ. 18, 19: Բ. Թեմուզ. Բ. 14, 15: Բ. Պետր. Բ. 1:

3 Յիմ. Գ. 10: Յես Համ. ԺԶ. 17: Բ. Յովհ. 10, 11. եւ պատմութիւնն առ Ս. Իրենեայ ընդդ. Աղմոգ. Գ. Գ. 4. որ պատմէ (լուեալ ի Ս. Պողոսիարդեայ) թէ Յովհաննէս աւետարանիչ իբրեւ լուսաւ

թէ Կերինթոս ի բազմիւս ուրեք է՝ մկնեալ իցէ անտի փութանակի ի բաց. զի մկնիցի ընդ ժլատակոյ՝ ի պատժել անդ Աստուծոյ զամբարիշտ:

4 Ա. Կոր. ԺԱ. 10: Յես եւ Մատթ. ԺԸ. 7:

5 Ա. Յովհ. Բ. 19: Յես եւ Բ. Յովհ. 9: Ղուկ. Բ. 34, 35:

6 Գալատ. Ե. 4:

7 Գործ. ԻԴ. 5:

աւետարանին: Եւ է այն թերեւս անուանեալ Աւետարանն ըստ Երուս-
եղոսոյ կամ՝ Աւետարանն Պետրոսի կամ Երկնաւանան Առաքելոց:

Բ. Իստեանորդ Եփեսոսական-Կրեոյան վարդապետականց ընդ Քրի-
ստոնեական: — Գիւտք եւ անսկզ յունական եւ արեւելեան փիլիսո-
փայութեանն¹, մանաւանդ հրեական աղէքսանդրացի իմաստութիւնն
Փիլոնի², որ ի Պաղեստին եւս տարածեալ էր մանաւանդ ի մէջ Փարի-
սեցւոցն, խառնեին իմն ընդ Նշմարութիւնս հաւատոյ: Ամենեւին յայտ-
նի Նշմարանք պատգիկ երեւին յերեսին Սամարացիան որք ելին իբրեւ
Մեսիայք յետ Նշմարիան Մեսիայի:

1. Վասնիմէնս քարոզեաց զանձնէ թէ իցէ Մեսիայն խոստացեալ³,
եւ զորեանն Մովսիսի չմերժէր՝ համարեալ զայն ի Բարոսյ Աստուծոյ: —

2. Վորին աշակերտ Սիմն մոգ, ի Գիտան գեղղէ Սամարացւոց, ա-
նուանի մեղական արուեստիւ՝ քարոզէր զաղէքսանդրեան իմաստութիւնն
ի Սամարիա փառաւորեալ յամենեցունց, դնելով ըստ Փիլոնի մի անե-
րեւոյթ եւ չնանաչելի Աստուած, եւ բազում Եսաթանեանս բխմամբ.
Ինքն զանձն անուանէր «Ջօրութիւն մեծ Աստուծոյ», որ ի Հրեաստան՝
իբրեւ Ողի, ի Սամարիա՝ իբրեւ Հայր, եւ ի մէջ Հեթանոսաց՝ իբրեւ
Հօգի սուրբ երեւեալ իցէ (ըստ Եսաթանեաց): Եւ կամեցեալ կարծե-
ցաւցանել զինքն Մեսիա՝ ասէր զանձնէ թէ ի Հրեաստանի առ արօք
չարչարեալ իցէ: Պատմի զանձնէ մեղութեամբ զարմացուցանել եւ
զՀռոմ՝ քաղաք: Ընկալեալ էր նա զքրիստոնէութիւնն ոչ ուղիղ ինչ
մաք: Եւ յետոյ մերժեցաւ ի Պետրոսէ՝ յորժամ արժամթով զնորհան
Աստուծոյ (զնշանագործութիւնն) կամէր գնել, մեռաւ նա որպէս հաւա-
նութեան է՝ առ նշաւգետաւ: — 3. Մենանդրոս զառաջինն յարեցաւ ի
Սիմն, այլ ապա յինքն սեպհականեաց զՄեսիայութեանն պատիւ: Վար-
դապետութիւն նորա է ըստ վարդապետութեանն Սիմնի: Սիմն ինքն
միայն մկրտեալ էր, իսկ Մենանդրոս զամենեւին եւս որ հաւատային ի
նա՝ մկրտէր ըստ քրիստոնէութեան օրինի:

Գ. Վիցնայիսի իմն խառնարդ վարդապետութեանց ունէին՝ 1. Նե-
րինթոս որ (ըստ Երեմեայ) առ Յովհաննու Առաքելով) ուսուցանէր թէ
քանզի բարձրագոյն Աստուածն չունի ինչ ամենեւին հաղորդութիւն ընդ
աշխարհի՝ ի ձեռն հրեշտակի եւ աշխարհս տծեալ ի գոյ. եւ թէ օ-
րէնքն Մովսիսի ի հրեշտակէ ումէքէ տուան, եւ յոյն սահա Աստուածն
որ ի Հրեից որաշտի՝ է հրեշտակ լոկ: ՋԵԽՈՒՍ լոկ մարդ համարէր, բայց
երեւելի իմաստութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ. այլ ի մկրտութեան
Բանն (որ եւ Քրիստոս, Հօգի Աստուծոյ, Հօգի սուրբ) ի կերպարանս
աղանւոյ, ասէ, էջ եւ ընկզմեցաւ ի հօգի անգր Եփեսոսի: Եւ սա այ-
նուհետեւ ուսոյց զանձանութն Հայր, եւ գործեաց պանշելիս: Չպա իսկ
համարի Ներինթոս բուն գործ փրկութեան: Ապա բանն մեկնեցաւ ի
Եփեսոսէ, եւ մարդն Եփեսոս չարչարեցաւ եւ յարեաւ: Օրինակաւն Եփ-
եսոսի ստիպէր պահել զմասն մի մովսիսեան օրինացն: Ի նորոյն կաա-
կարանաց ընդունէր միայն զմատթեան աւետարանն. մանաւանդ ասեղի
էին աշակերտելոց նորա թուղթք Պաւղոսի եւ Յովհաննու: Գրեաց Նե-
րինթոս գիրս Եպիստոլութեան իբրեւ հակառակ Յովհաննու, ցուցանելով
իմն թէ ի յայտնութենէ առ զոր ուսոյցն: Ըստ հրեական իմն մտաց
զփառաւորութենէն Մեսիայի խորհելով՝ խոստանայր 1000ամեայ թա-

1 Պաւլ. Բ. 8: Ա. 8ԺԲ. Ա. 4. 2. 3 Երեմ. Գ. 2Ը. 18:
20: Բ. 8ԺԲ. Դ. 3-4: 8ԺԲ. Դ. 9: 4 Գործ. Ը. 10:
2 8ԺԲ. 42. 10:

գաւորել քրիստոսի յերկրի ի գալստեան իւրում՝ յեա հասարակաց յա-
րութեան, եւ արդարոց զեղխութեամբ վայելել յայնժամ ընդ նմա ի
ժամանակին յայնմիկ։ Այս կարծիք՝ որ Հաղարականութիւնն¹ կոչի, զո-
րացան յեաջ եւ ի մէջ քրիստոնէիցն յոչ ուղիղ իմանալոյ զբանս գրոցն
Յայանութեան՝ Ի. 2—6, (որպէս առ Պապիոյ եպիսկոպոսի Յերա-
պոզեայ փոխգացւոց, Յուստինեայ, Թերեւս եւ առ Իրենեայ եւ առ
պլոց), բայց սղբա ոչ զեղխական իմ զվայելումն գնէին։ 2. Մեւս եւս
աղանդ ամենեւին հակառակ երիտնական կարծեաց, բայց համեմատ
աղեքսանդրիական վարդապետութեան՝ որ զնիւթն իրրեւ բոյն իմ չա-
րեաց գնէր, ուսուցանէր թէ մարմինն քրիստոսի առաջք էր եւ ոչ նիւ-
թական։ որով ապաքէն համօրէն քրիստոնէութիւնն դառնայ ի ցնորս-
եւ յայն սակս իսկ ընդդէմ բախէին առաքեալք² եւ առաքելական
հայրն Իգնատիոս³ (Աստուածադպեացն) ամենայն զօրութեամբ՝ պար-
ծականացս պսոցիկ կամ նրեւութականաց։ 3. Մասամբ իմ փարան
էին (բոս Իրենեայ) ընդ Գիւսաց՝ (զորոց պլուր պատմելոց եմք)՝ Նիկե-
ալիականքն, զորոց յիշէ Յայանութիւնն Յովհաննու⁴։ եւ անուան պս
թուի լինալ Թարգմանութիւն Բազմամեանցն անուան, նմին իրի եւ ին-
քեանք թուին նոյն լինալ ընդ յիշելոցն առ Բ. Պետր. Բ. 15, եւ առ
Յուդայի՝ 4—19, մանաւանդ՝ 11։ Ընծայի նոցա անխափր իմ սովորու-
թիւն ուսելոյ ի զոհելոյ կոաց, եւ ընել համարձակ ի մարմնոց ցանկու-
թիւնս։

Եւս բանից հնոցն՝ (Իրենեոսի եւ Նեոսթեայ) գրէր Յովհան զաւե-
տարանն իւր ընդդէմ նրիոնացւոցն եւ Ներսիսի եւ Նիկեալիականքն՝
պատմական իմն օրինակաւ կռուելով ընդ մոլորութեանց նոցա։ եւ ար-
դարեւ իսկ ի սքանչելի յառաջարանի անդ աւետարանին իւրոյ՝ ոչ ընդ
նոցա միայն մոլորութեանցն, այլ եւ ընդ պլոցն բազմոց թուի մտքառել։

Եւսն (Աստուած, արարիչ եւ Փրկիչ) է, ասէ, արարիչ ամենայն իրաց
(եւ ոչ եթէ այլ ոք արարիչ բարւոյ եւ այլ ոք չարի իցէ), ոչ խոնար-
հագոյն քան զբարձրագոյն աստուածն, այլ ի յաւիտենից էակից ընդ
նման (ընդդէմ Ներսիսի), նմին իրի եւ ոչ լսկ մարդկեղէն ինչ էու-
թիւն (ընդդէմ նրիոնացւոց), նա եւ ոչ ի մկրտութեանն ժամանակի
իջեալ ի Յիսուս, այլ ինքն Բանն մարմին (մարդ) եղեւ (ընդդէմ Նե-
րսիսի եւ Նարծակունացն)։ Ոչ եթէ Յովհաննէս, որ մարդն լսկ էր՝
էր լցան ազգաց, այլ էր նա միայն վկայ լուսոյն՝ որ էր Բանն մարմին ե-
ղեալ⁵ (ընդդէմ աշակերտացն Յովհաննու Մկրտչի)։ ոչ եթէ օրէնքն
Մովսիսի կարեւոր են առ հաղորդութիւն նորա եւ առ ի ընելոյ որդիս
Աստուծոյ (ընդդէմ քրիստոնէից եղելոց հրէաբար), այլ հաւատք յաս-
տուածութիւն նորա⁷։

1 Χριστός.

2 Ա. Յովհ. Ա. 1—3. Դ. 3. Բ. Յովհ. 7.

3 Իգնատ. առ Եփես. Է — 68. առ
Ջովհան. Ա — Ը. առ Յերազ. Բ.

4 Յայան. Բ. 6, 14, 15.

5 Յովհ. Ա. 1—3.

6 Յովհ. Ա. 6—8.

7 Յովհ. Ա. 18.

Տահմ Անաղիայ — Առաջին հարածածի ժողովրդական — Անի
Երևանական (1 — 70):

12

ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ԼՂԱՄԱՅԵՑԼՈՅ ԵԱ ԱՆԳՈՍՏԵԱՆ՝ ԽԱՐԱԾԵԱԼ ԷՐ
ԸՆԴ ԵՐԻՍ ՄԱՍՈՒՆԱ ԱՂԽԱՐՀԻ, յԱՄԼԱՆՈՒԹԻԱՆ ԾՈՎԷ ՄԻՆԶԵ ԵՂԻ-
ՓԻՐԱՍ. Ի ՀԱՆՆՈՍԷ, Ի ՎԱՆՈՒՐԱՅ, Ի ՍԵԱՆ ԾՈՎԷ ՄԻՆԶԵ ԵՂԱՆՈՒԿԱՄԱՆ
ԱՓՐԻԿԵԱՅ ԵՆ ԱՐԱՐԻԱՅ, ԵՆ ԱՅՍԱԿԷՍ յԻՐԱԼԻ ԿՈՂԷՐ ՍԱՀՄԱՆ ԽԷ-
ՐՈՒԹԵԱՆ ՆՈՅԱ ՏԻԵՂԵՐԸ¹:

1. Խաղիւս էր երկիրն գլխաւոր բաժանեալ ի Վերին, ի Միջին, եւ
ի Յտորին Խաղիւս յաւելուածով կղզեացն Ափիկիայ, Սարգինիայ եւ
Կորսիկայ: — 2. Սպանիա՝ բաժանեալ Ա. ի Լուսիտանիա (Փորթու-
կալ, Էսպրեմաուրա) ի մէջ Գալիսիա եւ Անաս (Յաւերայ եւ Կաւաթի-
անա) գետոց, Բ. ի Բեաթիկա (Անտալուզիա եւ Կաւանաս) մինչեւ ցլե-
րինն Արապիգա, Գ. ի Յառապանկան (Ճաղեալ մասն Սպանիայ
ցՊիւրեննեան լերինն), Դ. ի կղզին Բալէարեանս՝ Մայոր եւ Մինոր
(Մեծագոյն եւ Փոքրագոյն): — 3. Գաղլիա ի Պիւրեննեան լեռանց
ցՀռենոս՝ բաժանդակէր Նահանգա Ա. զԳաղլիա Նարբոնական՝ ի Պիւ-
րեննեանց մինչեւ ցԱւարոս (Աւար) եւ ցՍեւինեան լերինն, Բ. զԳաղլիա
Լուգդունական կամ զԿելտեան ի մէջ Լիգեր (Լուար), Սեկուանա
(Սէն) եւ Արաւր (Սոն) գետոց, Գ. զԳաղլիա Ակուիտանեան կամ զԱկուի-
տանիա ի մէջ Պիւրեննեանց եւ Լիգեր գետոց, Դ. զԳաղլիա Բեղգիա-
կան՝ ի մէջ Հռենոս, Արաւր եւ Հոգանոս (Ռոն) գետոց, Նախ իրի բո-
լանդակէր Գաղլիա եւ զՀեզուեաթիա (Չուիցցերի) եւ զԳերմանիա
զԱւալինն եւ զԵրկրորդ (զայժմու Հռենեան գաւառսն), որք յետոյ
բաժանեցան ի Գաղլիայ: — 4. Բրիտանական կղզիք (Անգլիա եւ Հա-
բաւային Սկոտիա) գրաւեցան ի Հռոմայեցւոց ի կէս առաջին դարու:
Բարբարիկն Բրիտանիա (Սկոտիա) եւ Հիբեռնիա (Իռլանդ) Ճաղին
աղաւ ի լծոյ Հռոմայեցւոցն: — 5. Հարաւային կողմանք Դանուբայ,
այս ինքն Ա. Ռեաթիա եւ Բ. Վինգեղիկիա՝ ի Լեպոնեան եւ ի Տրիգեն-
եան Ալպից՝ ի մէջ Հռենոս եւ Ննոս (Ինն) գետոց՝ մինչեւ ցԾովափն
Բրիգանեան (Պաննոն) եւ ցԻսարոս (Դանուբ) գետ, ձգելով մինչեւ
ցԾովական Վերին Խաղիայ (Թեսսիլն, Կաւալպիւնաթէն, Թիբոլ, Հարաւ-
ային Սուարիա եւ մասն Պաւիէրայ), Գ. Նորիկոն՝ յԵնոս գետոյ մինչեւ
ցՍաւոս եւ ցԿեաթոս լեռան (Քալենպերկ), ի Յուլեան Ալպից մինչեւ
ցԻսարոս գետ (Աւարիա, Մաիւրիա, Կարինթիա, Կաւնիա, Պաւիէրա
եւ Սայքաուրգ), Դ. Պաննոնիա (Վերին եւ Ստորին) ի մէջ Իսարոս,
Աւարայ (Ռաւապ) գետոց եւ Կեաթոս լերին (Աւարիա ի խոնարհ քան
զԱնասոսն զԿէննական, Ստորին Հունգարիա, Սլաւոնիա, Պանիա եւ
Խրուազաստան), Ե. Միւսիա (Վերին եւ Յտորին) կոչեցեալ յետոյ
Դակիա գետափնեայ՝ ձգէր յԻսարոս գետոյ ցլեռան Հեմա եւ ցՊանոս

Եւրոպայի (Սերբիա, Եւ Պարագուայի)։ — 6. Արաբիա (Յաւանական) բովանդակէր՝ Ա. զՊարագուայի (Մարա, 8 գաւառ), Բ. զԵւրոպայի զԵւրոպայի կամ զՄիջին Յաւանական (8 գաւառ), Գ. զՀիւսիսային Յաւանական՝ զԵւրոպայի եւ զԵւրոպայի, զԵւրոպայի (Նիւսիսային), զԵւրոպայի, զՀիւսիսային, զԵւրոպայի կողմէն եւ զԵւրոպայի բազում։ — 7. Մակեդոնիա ի մէջ Սերբիայի եւ Պարագուայի լեռնային եւ Եւրոպայի ծովային։ — 8. Պարագուայի ի մէջ Հիւսիսային լեռնային եւ ծովային։ — Լիւրիկէ (անձնակ մարդ) երկիրն ծովեզերեաց ընդ երկայնութիւն Արաբիայի ծովային, յաւանական մինչեւ Յիւսիսային եւ Յիւսիսային (Յիւսիսային եւ Սիւսիսային) գետ, ունենով զՅաւանական, զԼիւրիկէ եւ զԵւրոպայի Հանդերձ բազում կողմեր։ — 8. Ջրային մեծն Գաւառ լեռնային լեռներէն Հիւսիսային, սա էր ի մէջ Գաւառ, Տիւրիկէ (Եւրոպայի կամ Սիւսիսային) եւ Հիւսիսային (Փարսի) գետաց եւ Պարագուայի լեռնային (Արաբիա, Եւրոպայի, Մարագուայի եւ Պարագուայի)։

(3) Ասիա ունէին Հիւսիսային 1. զՀանդերձ Փարսի Ասիա, բաժանեալ ի Նահանգս Ա. Ասիա Նահանգ՝ որ ունէր զՓարսի, զԵւրոպայի, զԼիւրիկէ, զՄիւսիսային, զԼիւրիկէ, զԵւրոպայի եւ զԵւրոպայի, այս ինքն՝ զՀիւսիսային Պարագուայի ծովային, Բ. Բիւսիսային Նահանգ Հանդերձ Պարագուայի եւ Պարագուայի, Գ. Եւրոպայի, Պարագուայի (եւ Լիւրիկէ) Հանդերձ Պարագուայի, Դ. Պարագուայի։ — 2. զԱրաբիա Հանդերձ Փարսիկէ եւ Պարագուայի, ընդ մէջ Տարագուայի, Միջին ծովային, Արաբիայի եւ Եւրոպայի՝ որ Հանդերձ զՆահանգս պարագուային Հիւսիսային, Եւրոպայի եւ Միջին ծովային յայնկոյս Եւրոպայի սակաւ ինչ եւ եթ ժամանակ կային ընդ Հիւսիսային։

(3) Արաբիկէ էր ընդ իշխանութեամբ Նոյն՝ Ա. Եւրոպայի, Բ. Եւրոպայի Նահանգս Հանդերձ Մարագուայի, այս ինքն երկիրն մինչեւ Յիւսիսային մեծ (այժմու արեւմտակողմն ծովեզերեացն Եւրոպայի եւ մասն մի Տիւրիկէ լեռնային՝ Պարագուայի) Հանդերձ Եւրոպայի կողմով, Գ. Արաբիկէ՝ այս ինքն Նահանգս Եւրոպայի Եւրոպայի մինչեւ Յիւսիսային առ ծովեզեր (Բիւսիսային, Եւրոպայի եւ գաւառն Արաբիային, այժմու Եւրոպայի եւ մասն մի Տիւրիկէ, Դ. Եւրոպայի (այժմու Արաբիկէ), եւ Մարագուայի (այժմու Փարսի եւ Մարագուայի) ի Տարագուայի գետային մինչեւ Յիւսիսային Արաբիային։ — Այս էր Եւրոպայի ծովային Հիւսիսային պարագուային։

2. Իսկ զԼիւրիկէ կողմանք Նահանգսկից էին՝

(3) Ասիա, Ա. Եւրոպային Պարագուայի Եւրոպայի գետային մինչեւ Յիւսիսային գետ, Բ. Եւրոպային եւ Միջին ծովային ի մէջ Եւրոպայի եւ Տիւրիկէ գետաց, յորոց վերայ սակաւ կուտին Հիւսիսային եւ Պարագուայի, Գ. Հիւսիսային աշխարհ յայնկոյս եւ յայնկոյս Եւրոպայի գետային՝ ծանօթ էր Հիւսիսային վաճառականութեամբ։

(3) Եւրոպայի՝ Եւրոպային ի Հիւսիսային պարագուային Հիւսիսային, ի Գաւառ գետային մինչեւ Յիւսիսային եւ Յիւսիսային ծով, ի Հիւսիսային գետային մինչեւ Յիւսիսային եւ Յիւսիսային լեռնային, որ էր յայնժամ խոպան եւ ի խոպանովք, անտառ, Եւրոպայի եւ Եւրոպային անտառ եւ ցուրտ։ Հիւսիսային անտառն ձգեալ տարածանէր 60 աստիճան զմայ ճանապարհի յԱրաբիային լեռնային անդր, բայց գետերն ի Նահանգս եւ արտ գետերն, իսկ յարմարաց միայն գետի, վարան եւ միւր զմիւր։ Բազմաճիւղ ժողովուրդն Եւրոպային (Հիւսիսային, այս ինքն զօրականաց) էին բարձր անձնակ, հուժկուք, կապուտակ աչք եւ սակեզոյն խարտեալ գանգրահեր վարսիք, գոռ պատերազմու եւ սիրող ազատութեան։

Լորէք գլխաւոր ցեղք էին նոցա . Ա . Յոհաննէս Սաքսոնացիք՝ բնակեալք ի մէջ Եղբայ եւ Ռենոս գետոց եւ առ Ալէք, Լայնէ, Վիլէր, Լիպպէ, Պուր եւ Նմն գետովք : Սղբա ունէին հաստատուն տեղի բնակութեան եւ մշակութիւն երկրի եւ յայն ստիս կոչեցան Սաքսէն, այս ինքն նստեալք եւ կամ ուղղագոյն եւս ի Սաքս զինուց որ էր ազգ ինչ սլաքի : Եւ գլխաւոր տոհմք սոցա էին Փրիսք, Բրուկաերացիք, Սիկամբրացիք, Քաւկացիք, Փոսացիք, Մաքսացիք եւ Ամսիքարիացիք, Ուսիպետացիք, Յեւքաերացիք, Քերուսիացիք, Կաաաացիք :

Փրանկք (կոչեցեալք ի Փրամույ որ էր ազգ ինչ զինուց եւ կամ ի Փրանկ բանէ որ ազաան նշանակէ) էին գաշնաւորութիւն ինչ յօրինեալ ի Սաքսոն տոհմից որպիսի ինչ՝ ի Բրուկաերացւոց, ի Կաաաացւոց, ի Սիկամբրացւոց եւ յայլոց, եւ էին բնակեալ ի մէջ պատնիշացն Հռոմայեցւոց եւ կողմանց Ելբայ ի հիւսիսային Գերմանիա . սղբա անկանէին ստէպ սասպատակաւ ի վերայ սահմանացն Հռոմայեցւոց, մանաւանդ ի Գազիա (յամէ 237) :

Բ . Սուեւեան ցեղք (Թափառականք) էին վաղ ուրեմն մարանեալ ի մի պատերազմական գաշնաւորութիւն . էին աւելներ Սաքսոնաց ի Ռենոս գետոյ մինչեւ ցԱրեւելեան ծով, եւ բնակէին ընդ աջմէ ափանցն Ելբայ ի միջոցի աշխարհին Գերմանացւոց մինչեւ ցԴանուբ : Ի մանր տոհմից սոցա՝ Լանգոբարդացիք բնակէին ի պաղարեր յընդարձակ գաշաին ընդ աջմէ ափանցն Ելբայ, մօտ ի Մագդերուրգ . Անգլիացիք առ եզերք Արեւելեան ծովուն . Մարկոմանք՝ մօտ մօտ ի կողմանս վերին Ռենոսի եւ ապա ի Բոհեմիա եւ ի Մորաւիա . իսկ Կաւաքք՝ առ ստորին Դանուբաւ :

Խառնուրդ իմն Սուեւեան տոհմից էին Ալեմանքն՝ որք յիշին անգրափն ի սկզբանէ երրորդ դարու, բնակեալ ի մէջ Մայն գետոյ եւ պատնիշացն Հռոմայեցւոց եւ Դանուբայ : Սղբա էին պատերազմողք յոյժ, անցին նորա (յամէ 211) ընդ պատնէշսն, ընդ գետն Հռենոս, նա ընդ Ալպս իսկ եւ մօին ի սահմանս Հռոմայեցւոց՝ առնուլ աւար բազում . եւ ապա ուրեմն կալան բնակութիւն հաստատուն ի կողմանս վերին Հռենոսի, եւ եղեն սահմանակիցք Բուրգունդացւոց :

Գ . Վիթական կամ գոթացի ցեղքն բնակեալ էին ի հիւսիսայ ալեւելից Սուեւաց առ Վիադրոս (Օտեր) եւ Վիստուլա գետովք, ի Պրուսիա, ի Սիլեսիա եւ ի Պոլանիա : Բաժանէին նորա յարեւելեան եւ յարեւմտեան Գոթիս եւ ի Գեպիդա . ի սոցա համարի էին եւ Ռուգիացիք՝ ի Պոմերանիա, Հերուլացիք՝ առ նոցին երի, Վանգալք առ Արեւելեան ծովուն եւ Բուրգունդացիք յոյժմաւ յարեւմտեան Պրուսիա, եւ այլք : Սղբա յարձակէին մանաւանդ ի վերայ ալեւելեան տէրութեան Հռոմայ :

Լըւ անդր եւս իսկ քան զՌենոս բնակեալ էին ցեղք Գերմանացւոց . Բաաաւիացիք ի Հոլանդիա, Ներուիացիք ի մէջ Մոսայ (Մաաս) եւ Աքադդիա (Էնլէ) գետոց, Ուրիացիք՝ զԿողմնիաւ, Տրեւիրացիք՝ զՏրեւիրաւ, Նեմաացիք՝ զՍպիրաւ (Էփայէր), Վանգիոնացիք՝ յԱլքաափա (Ելբա) : Բեզգիացիք նոյնպէս գրեթէ ամենեւին ի գերմանիացի տոհմէ էին խառնեալք ընդ Գազիացւոց :

Վերտոնեսոսն Վիմրական (Դանիա), Սկանդիա (Հարաւային Սուեւգիա), Ներիգոն (Նորուեգիա) եւ Փիննինգիա (Ֆիննլանդ) համարեալ էին մօտ Գերմանիայ :

Կարմաափա (Եւրոպական) կոչէր երկիրն ի Վիստուլա գետոյ մինչեւ ցՏանայիս (Տոն) գետ :

Այսպիսի Լուգոստոս էր միահեծան տէր այս Լուսիկան պետութեան (յամէ 30 յառաջ քան զԲրիտոս — 14 յետ Վր.)։ Զնջեալ բարձեալ էր ի միջոյ ի քաղաքային պատերազմունսն ամենայն այր աջողակ եւ հին ազատութեանն կամ ընկերհաշտութեանն նախանձաւոր, եւ բազմութիւն ամբոխին մնացելոյ մելեալ կապեալ էր ի հաց անդր (ի ցորեանն որ բաժանէր ժողովրդեան) եւ ի խաղօ (կրկիսին)¹ եւ զըսողեալ յանարգ զքօսանս։ (Յայն սակս դիւրաւ իմն եւ անջան աջողէր Լուգոստեայ, որոյ էր իսկ իմաստութիւն եւ գիտութիւն առաջնորդութեան հանդերձ տեւական հաստատութեամբ եւ մեղմականութեամբ՝ այնուհետեւ զհռմէական ընկերհաշտութիւնն ի Սիւնիքեան պետութեան գարձուցանել, ունելով խորհրդական առ իւր զԼ.գրիպպա եւ զՄեկենաս (+ 8 նախ քան զԲր.) զորոս ամբարձ իսկ ի պատիւս։ Իայց ներելով իմն բազմաժամանակեայ կանխակալ կարծեաց՝ զգուշացաւ Բագաւոր կամ Գէր անուն անձին շտալ, նա աւանիկ խորշէր եւ ի Վիկտատորն անուանէ, եւ չափ իսկ յորժամ մատուցաւ այն նմա (22 նախ քան զԲր.), այլ պահեաց զընկերհաշտական անուանոն եւ զձեւս պաշտամանց իւրաքանչիւր։ Եկաւ կամ Այսոր եւեթ զանձն անուանելով՝ զամենայն պաշտամունս տայր մի ըստ միոջ մատուցանել անձինն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդեանէն, եւ մերթ ընդ մերթ տայր նորոգել (ի տասն ամէ ի տասն ամ)։ Իբրեւ Օքաւալ² մշտջենաւոր՝ ունէր արձակ հրամանատարութիւն ի վերայ ամենայն զօրաց, եւ ընտրութիւն պատերազմի եւ խաղաղութեան։ Իբրեւ Իշխան³ (յամէ 29) էր նա գահերէց ծերակուտին զոր նուազեցուցեալն էր հանելով անտի զանարժանսն (29), մինչեւ ամփոփել զթիւն ի 600 այր (18) ուր յառաջն էին իբրեւ 1000, եւ գլուխ՝ խորհրդականութեան իրիք զոր ընտրեաց կապմեաց յ13 արանց երեւելեաց ծերակուտին առեալ մէն մի եւ յիւրաքանչիւր կարգէ պաշտօնէից, եւ էր վերագոյն առաջնորդ օրէնսդրութեան եւ դատատանաց։ Սոցա ժողովով (որ գումարէր ի կապիտողիոնին) վճարէր Ոկտաւիան զամենայն գործս որ արագն կատարելոց էին, քանզի ծերակուտն երկիցս միայն ի տարւոյն գումարէր։ Իբրեւ Լազարապետ⁴ (յամէ 23 նախ քան զԲր.) հանդերձ իշխանութեամբ ընտրելոյ զայլ եւս պաշտօնակիցսն՝ էր տեղապահ կամ երեւեցուցիչ ժողովրդեանն, եւ յայն սակս Ժողովք ժողովրդեանն երթալ եւ անօտրանալ եւ տկարանալ սկսան այնուհետեւ։ Իբրեւ Վենիկ Բարոյից⁵ եւ Վրիմապետ⁶, (յամէ 13 նախ քան զԲր.) յետ վախճանի Լեպի-

¹ Panis et circense.

² Imperator.

³ Princeps (senatus.)

⁴ Tribunus, tribunitiæ potestatis.

⁵ Censor.

⁶ Pontifex.

գութ քրմապետի ընդ իւրով տեսութեամբն ունէր զառանին կեանս ժողովրդեանն եւ զկրօնս եւ զպաշտամունս . զայն նուիրական պատիւ նորա նշանակէ եւ Աֆոստոսն՝ այս ինքն՝ Նուիրականն անուն (կոչեցեալ յամէ 27 նախ քան զԲր. 17 (Յունու.)). զոր (Յոյնք թարգմանեցին Աֆոստոս (Պաշտելի) : Ամիսն Աքրատիզիս կոչեցաւ ի նորա անուն՝ Աւգոստոս (27), որպէս երբեմն (Յուդիոս ամիս յանուն (Յուդեայ Աեսարեայ : Իրրեւ խանդաղատական իմն անուն եւ նշանակ տանուտերական իշխանութեան տուաւ նմա կոչել Հայր Կայրէնեայ¹ : Աւ իրրեւ Մայուն Հայապ եւ մշտնջենաւոր Անիւզապ (սքտաքայ քան զՀռոմ²) իշխանութեամբ ընտրելոյ իւր տեղապահս եւ պաշտօնակիցս՝ առաջնորդէր նա իրացն Հռոմայ եւ 25 նահանգացն : Թէպէտ եւ կերպարանեցաւ եւս Ակտաւիան հրաժարել յամենայնէ առաջի ծերակուտին, այլ ծերակոյտն միարան ընդդէմ դառնայր խորհրդոյն այնմիկ, եւ միայն այսչափ ինչ յանձն առնոյր զի առաջնորդութիւն նահանգացն բաժանեցի ի մէջ կայսեր եւ ի մէջ ծերակուտին (27, 13 (Յունու. նախ քան զԲր.)) :

2. Այսպէս կէսք ի նահանգաց ոտտի առ Աւգոստուս՝ Աեսարիանս կամ Ապսերականք կոչէին (որ իրրեւ չնաղաղեալ առկաին՝ էին ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ Ապսեր եւ կային ի նոսա յանախագոյն զօրք) եւ կէսք Ներակուտականս³ որոց առաջնորդէին Փսխանակք բղեշխի առանց զինուորական զօրութեան, յորս եւ գործակալքն առաքէին միարան հաւանութեամբ իշխանին եւ Ներակուտին եւ Ժողովրդեանն : Օգիրս առաջնորդութեան նահանգացն ած Աւգոստոս ի կարգ եւ յաղղութիւն այնու՝ զի վասն կարճելոյ զազահութիւն ժլատութեան գործակալացն՝ սահմանեաց նոցա հասս, իսկ զհարկս իւրաքանչիւր նահանգացն ինքն տայր հանել, ի Աեսարեան նահանգաց՝ վասն տեպհական գանձուն պրուանի կամ պատերազմի⁴, իսկ ի Ներակուտական նահանգացն՝ վասն գանձուն տէրութեան կամ պաշտօնէից⁵ . եւ իսկ եւ իսկ երեւէր օգուտն ծաղկելով ձեռագործաց, վաճառաց, մշակութեան եւ այլոց նոյնպիսեաց : Հատանել դահեկանս ոսկիս եւ արծաթիս կայսեր անկ էր, իսկ պղնձիս՝ ծերակուտին : Վիւրացաւ տուրեւառիկ փոփոխումն եւ հաղորդութիւն՝ բազում պրուանական պողոտայիւք յորոց կէսք նոր յօրի-

1 Pater patriae.

2 Ամիսիւտոս կամ Փսխանակք բղեշխի զիշխանութիւն հրամանաւորութեան ի զերայ նահանգին յոր առաքէին՝ յեա ելանելոյ ի Հռոմայ կարող էին վարել, եւ ի մտանելնոցս ի Հռոմ՝ գազարէր իշխանութիւն նոցա :

3 Ներակուտական նահանգքն էին 1. Բետիկա (մասն Սպանիայ), 2. Նարբոնական նահանգք (Գաղիայ), 3. Գորթիկա, 4.

Սորգինիա, 5. Սիկիլիա, 6. Մակեդոնիա, 7. Թեսալիա, 8. Աքայիա, 9. Աթիա, 10. Բիւթանիա, 11. Արեւել, 12. Ափրիկե, Նուֆոգիա : Մնացեալ կողմնակքն էին կայսերական նահանգք . բայց առ Յիւրբուս (15 յեա Քր.) եւ Աքայիա եւ Մակեդոնիա եղին նահանգ կայսերական առ ժամանակ մի :

4 Fiscus.

5 Aerarium.

նեցան եւ կէսը նորոգեցան, եւ կապեցան նահանգը ընդ Հռոմաց գնացիւք տւրհանդակաց։ (Յայս ամենայն մանաւանդ նպատակնէր մեծաւ փութով Լգրիպպա փեսայ Լւգոստեայ որպէս եւ ի շինուած ջրմղաց մեծամեծաց. թող զայլ եւս շինուածն՝ զԼւսմենագիւց մեհեանն եւ զԼափեղմնական բաղանին։) Երկուս կոթողս ետ ածել Լւգոստոս յԱգիպոսէ, մին եղաւ ի դաշտին Մարտեայ, եւ այժմ չէ ի միջի, եւ մեւսն ի մեծի կրկիսին, որ գտեալ հանաւ ի հողոյ եւ հրամանաւ Արքատեայ Լ։ քահանայապետի կանգնեցաւ առաջի եկեղեցւոյ Լ։ Առասին որ խողովրդեանն կոչի։ — Դատաւորութիւն Կալստայի գիտութեանց եղեւ յանձնատենի իմիք ժողովելոյ յայլեւայլ կարգէ ժողովրդեան, իսկ դատաւորութիւն յանցանայ կաց մնաց ի ձեռս ծերակուտին, եւ վասն ոտթիւնաթիւն կարգեցաւ գործադրել նոր՝ որ Արաւկացու քաղաքին՝ կոչէր։

Ի պատաստարութիւն սահմանացն յերեսաց Պարթեւաց եւ Գերմանացւոց՝ կացոյց Լւգոստոս զօրս պատրաստական՝ իրրեւ 170,000 այր բաժանեալ ի բանակատեղո՝ աւտի ստիւաւ Էլին կացին քաղաքը։ Յօրինեաց դարձեալ գումարս անձնատաշս 10,000 արանց (9—10 վաշտս պրետորականս), արոց սահմանեաց ծերա-

2 Հետք ինչ Կարգաց սուրհանդակաց նշմարին նախ յարեւելս առ արեւմտական թագաւորը, որք նստեալ ի գլխաւոր սուրբ քաղաքի (որպէս ի Քարթագոն) կամէին լինել ազգակի երեւելի ինչ անցից նահանգացն (Քսեն. Խրատ Ար. Բ.), եւ ի Յունաց *αρχαῖος*, Յարապահեղ կոչէին։ Առ Յունաց որ ի կղզիս բնակէին՝ լերեւի ինչ պոպոխի, բայց մոյսն զի յարեւելի ինչ գէղաւ արեւմտի զՕրադնացն (հնարած *δρόμος*) անուանեալ։ Եւ առ ընկերհայտաւ ինտեր Հռոմայեցւոց լերեւի ինչ նշմարի, բայց մոյսն շինութիւն նանապարհաց ինչ յիտալիա, փնչ զի կուսակալք նահանգացն յերթալ իւրեանց ընդունէին թեւագրութիւն եւ ի գալն ապին համար, բայց ուլ ինչ հաղորդութիւն չարք ի միջի։ Այլ առ Լւգոստեաւ յորժամ առանելագոյնն կենդանանայր անթաթիւնն՝ Կարգեցան եւ սուրհանգակացն կարգը, այնպէս զի երեսասարկք արագացնացք կայցնն ի վերայ պոպոխայից ի սահմանեալ ինչ անթաթաւութեան, եւ ապա կուգ Եւս եղան եւ կոչէր *cursus publicus*, *δρόμος δημόσιος* կամ լոկ՝ *δρόμος*։ 1. Ի վերայ գլխաւոր պոպոխայից էին կարգեալ անցիք, Կեդր՝ առ Փոփոխ (mutaciones) եւ Կեդր՝ առ Հռոմայ (mansiones), ազանել գիշերի քանդի գիշերի վարել լինն սովոր։ Հանգոյցքն էին հեռի ի մեծանց իրրեւ աւուր մոյս զնաց նանապարհի եւ ի միջի հանգուցե առ մեւս հանգոյց 5—8 փոփոխմանք էին։ Այլ շափ ինչ մարթ եր՝ հանգոյցքն եւ փոփոխմանքն մոյս իսկ ի քաղաքս կամ ի գիւղս էին կարգեալք, որպիսի ինչ (առ Յունաթիւնու) ի վերայ նանապարհին որ ի կատանդիւնապոլեայ ամեւր յԱթին՝ էին հանգոյցք՝ Թուփիթիանն, Գալլիքան, Դա-

կիթիա, Հեղենապոլիս, Կիկիա եւ Սափմա։ Առ իւրաքանչիւր Փոփոխման կային կալ՝ Կիք (*veredi*, *βεραιδοί*), Լորիք, Եղիք եւ Էշք (*զվերվիմոս* ի բաց ետ հանել Յուդիան)։ Սուրհանգակք (*veredarii*) որք յարքանուան աւաղեթն՝ փոփոխ զերթարս իւրեանց հանգոյց ի հանգուցե եւ զոր ինչ ամեւրն՝ ի պարկ մուչիւղէն (*averba*) արկեալ. անէին ի թիկունս. եւ յառանձինն իսկ մարդկանն առնունն թուղթոս ամեւր։ 2. Երեք աղքէթն կաւաց. Վաշք (*rhedae* բեւաժ 10 կենդ.) լծեալ՝ մարդոյն յ8 եւ ձիւրայնի ի 10 ձիւց կամ իւրեւոց, որ ելաներ մանգամ՝ Եւթթ յուսարն։ Երկանգք (*birolae* բեւաժ 2 կենդ.) լծեալ յերեք։ Դեւապիք (*carrī* բեւաժ 6 կենդ.) թող զնանդալար՝ ապլան (*cursus clabularia, clabularia, angariae*) վասն նանք եանք բեւաժնց որպիսի ինչ՝ վասն ամեւրց առնիկ զորականին, լծեալ (թիւ քալ քալ) չարիւք եղամիք։ 3. Վարելաւն սուրհանգակիք՝ կայսեր մոյսն եւ մարդկան որ ի պաշտամունս անթաթեան էին՝ եր համարձակ, սովաքն կայսր յորայ նեռս եր վեքաղոյն անալութիւնն՝ ապր մուհակ կամ սակեր (*diploma, σιγθημα*) յորում կայր նշանակեալ ժամանակ երթին եւ հանգումնք անէինն որում առեալ լիննք հրամանն, սովաքն քաղում անգամ կաշառք եւ պլովք նոյնպիսի ինչ խաթութեամբ անհրաման եւս երթային գոյին բաղաւթ։ Ծախք իրացն յիւրաքանչիւր նահանգաց ամառին, ուլ յեապ մեծաւ մատմբ յարքանի գանձուէ։

2 Praefectus urbi (Romae).

3 Castra stativa.

4 Cohortes praetorianae.

կոթան (յամէ 27) տալ կրկին թոշակ վասն առաւել մատդիւ-
րագոյնս զնոսա ի պահպանութիւն կայսեր յարդարելոյ, եւ զօր
պահակապան քաղաքին Հռոմայ (3 վաշտա քաղաքական¹): Տօր-
միզ նաւաց կայր առաջի Միսենոնի (ի Ամանիսիա), առաջի
Սաւեննայ, Փրէուսայ (Ֆրեժիւս) եւ ի Պոնտոս Լաքսինոս, եւ
էր զօրն նաւական՝ 12,000: Լ.յապէս համօրէն զօրութիւնն էր
200,000, եւ հանգերձ օգնական զնոք՝ իրրեւ 450,000 այր: —
Իւրաքանչիւր զինուոր ի զինաւորաց յետ 12—16 ամացն ծառայ-
ութեան առնայր սահմանեալ չափ ինչ արծաթոյ փոխանակ բա-
ժանման կալուածաց գրաւելոց որ յառաջն տուեալ ընէին նոցա:

Լ.յս ամենայն էր ի պահպանութիւն սահմանաց եւեթ,
քանզի չէր սիրէի Լ.գոստեայ պատերազմ. «Պեղեցիկ են, ասէր,
դափնիք այլ անպաղարկք», եւ «Օտրմանամ, ասէր, ընդ Լ.դե-
քանդրոս զի երկնչէր թէ յորժամ ամենայն ազգաց յազմիցէ՝
լինայցէ այնուհետեւ զի գործիցէ. սրպէս եթէ առաջնորդել մե-
ծատարած խիբ տէրութեան չիցէ մեծ ինչ գործ քան զառնուին
զայն՝ աշխարհակալութեամբ»: Այլ վասն այլ ինչ իրիք էր եւ կա-
տարեալ նուաճումն մնացելոց կողմանցն Վաղիայ եւ Սպանիայ,
եւ հարաւային կողմանցն Վանուրայ՝ յորս փոխեցան հռոմայեցի
զազմեալութիւնք:

3. Թերեւս վասն պատուարութեան սահմանացն խորհեցաւ
եւ զարշուանն Վերմանիայ՝ որ յետուս ուրեմն ձախողեցաւ:
Քանզի Վրուսոս ուրջու Լ.գոստեայ (յառաջամէ ամուսնութենէ
հնաջ իւրոյ Լիւիայ) խաղաց ի վերայ Վերմանացւոցն յայնկոյս
Ռենոսի եւ ի չորս արշաւանան իւր եհաս միջամուխ ցլ խուրդոս
(Վեզէր) եւ յԼ.զրիս (Լալա) գետ, հար զըսզումն ի ցեղից նոցա
եւ եդ զգետիս բազումն ի պահպանութիւն կողմանցն. եւ յետ
վախճանելոյ նորա ի դարձին (12—9 նախ քան զՎր.) նորին
պայապատք զօրութեանն եղբայր նորա Տիրերիոս (9—7),
Լ.նորարրոս (7—2), Վ.ինիկիոս (2 նախ քան զՎր. — 2 յետ
Վր.), եւ դարձեալ Տիրերիոս (2—4), եւ յետուս Սուինաիգիոս
Վարոս (5—9) կամէին նոյնպէս հաստատել զէշխանութիւն Հռո-
մայեցւոցն՝ փոփոխելով այսր անգր զցեղս նոցա, շինելով բերդս
եւ կացուցանելով ի նոսա երիս լեզէոնս, մեծանելով զօրէնսն
Հռոմայեցւոց փոխանակ սովորութեանցն նոցա, եւ ջանալով փո-
խել զլեզուն նոցա՝ զի այնպէս շրջեցի Վերմանիա ի նահանգ
Հռոմայեցւոց:

Լ.յլ զայրացան իմն ընդ այն Վերմանքն, մանաւանդ սրբա-
մտեցոյց զնոսա տեսիլ առապարացն եւ գաւազանաց նուիրակացն
յորս հայէին իրրեւ ի նշանակս ծառայութեան իւրեանց: Իսկ եւ
իսկ գտաւ նոցա եւ առաջնորդ որ ազատութեան: Հերման կամ

1 Cohortes urbanae.

Արմինիոս իշխան ցեղին Վերուսկացւոց, որ էր կացեալ պատանդ ի Հռոմ, որպէս զբազումս ի պատանեկացն Վերմանացւոց, եւ լեալ երեւելի ի զօրունս։ Սա ած ի միաբանութիւն զմեծամեծ ցեղեցն եւ խորամանկութեամբ ածին զՎարոս ի խորագոյն կողմանս Տեւոթրուրդեան անտառին առ Վ խուրդոս գետով զուր խրատէին զՎարոս որք զնովաւն էին զգոյշ լինել ի դաւոյ։ Անտառ մօտ ի կողմանս այժմու Պատերրոռնայ փակեցին զՀռոմայեցիսն ի մէջ լերանց ի լպիրծ տեղիս, եւ ի մրրկի եւ յանձրեաց ժամանակի յարձակեցան ի վերայ նոցա ի բարձանց։ (3ետ սաստիկ կոտորածի յաւուրս բազումս լուծան լքան Հռոմայեցիք ի քաղցուէ եւ ի վիրացն, հալածեալք ստէպ առանց յուսոյ փրկութեան։ Վարոս եւ այլ եւս զօրավարք արարին անձանց. համօրէն զօրն գեղեցիկ (35,000 այր) կամ կոտորեցաւ կամ անկաւ ի գերութիւն։ Բազումք ի նոցանէ նուիրեցան դից, եւ կէզք եւս վախճանեցան ի ծառայութեան բարբարոսացն, արք'որք ձեռնհաս էին արդեւք մտանել ի ծերակոյտն ի Հռոմ (9 յետ Վր.)։

Եհաս գոյժ իրացն ի Հռոմ ի ժամանոցի գի այն ինչ ի գլուխ ելեալ էր վշտագին պատերազմն Պաննոնիացւոց եւ Վաղմատիացւոց որ յանկարծօրէն ապստամբեալ խաղային ի վերայ Խաղիայ բազմամբոխ բազմութեամբ, եւ Տիրեր հանդերձ Վերմանիկեաւ նուաճեալ էր զնոսա մեծաւ քաջութեամբ եւ ճարտարն զօրավարութեամբ յերիս ամս (6—9 յետ Վր.) եւ ըմբռնեալ կամ յանձն լեալ էին գլխաւորք Պաննոնիացւոցն՝ Բատոն եւ Պիննէս եւ մեւս Բատոն գլխաւոր Վաղմատացւոցն։ Այլ գոյժն որ ի Վերմանիայ եհաս՝ խռովեցոյց միւսանգամ զՀռոմ, եւ չետ զնել միտ ուրախութեանն, յամեցոյց Տիրեր զձաղանան որ սահմանեալ էին նմա ի ծերակուտէն, որպէս եւ այլ ինչ պատիւք՝ Վերմանիկեայ եւ մանկան Վրուսեայ որդւոյ Տիրերեայ։ Տրտմեալ տիրեալ էր Աւգոստոս, հրաման տայր իսկ եւ իսկ զգուշութեան վասն՝ զամենայն պատանեակս Վերմանացւոց հանել մերժել յԽաղիայ եւ արձակէր փութանակի զՏիրերիոս պահել զանցոն Սենտի (10 յետ Վր. գարնայնի)։ Բայց չկամէին Վերմանքն տանել յառաջ զարշաւանն։ Ինքն Տիրերիոս անց ընդ Սենտոս եւ արշաւեաց հարուստ մի ի ներքս, եւ դարձաւ ի Հռոմ ուր զշքեղ ձաղանան արար (12)։ Եորին եղբօրորդի Վերմանիկոս որդի Վրուսեայ՝ դիմեաց բազում անգամ յաղթութեամբ ի Վերմանիա, բայց միշտ դառնայր յետս ամրանալ ի դղեակն Հռենոսի, եւ կոչեցաւ նա յետս ի ժամանակի յաղթութեանցն (14—16)։ Բայց եւ Հերման յիւրոց ազգականաց սպանաւ, զի առին կասկած թէ տիրել իմն կամի նոցա (21)։—Անշանիմն էին պատերազմունքն որ ի ձեռն Եղիւսի Վաղդոսի նախ ընդ Արարացւոց եւ ապա ընդ Պանդակայ թագուհւոյ Եթւովպացւոց մղեցան (24 նախ քան

զԲԻՐ.) եւ ի ձեռն Լազարիայայ ընդ Սանդարաց (19): Բայ ի հրեշտակութեանցն Պարթեւայ եւ Հայոց¹ եկին առ Լազարոս եւ հրեշտակութիւնք ի Սկիւթացւոց, ի Սարմատաց եւ ի Հընդ-կաց (20):

4. Սակայն աղէտք եւ շփոթք էին ի մէջ ընտանեացն Լազարոսեայ: Ազոյր նորա որդի, որդի քեռն նորա Ոկտաւիայ († 9 նախ քան զԲԻՐ. երբեմն կնոջ Լնտանեայ) սիրելին եւ աջողակն Մարկեղոս որ փեսայացեալ էր ի (Յուդիա դուստր Լազարոսեայ) վախճանեցաւ տարածամ (23), եւ թողունք նորա Վայիոս (ծն. 20) եւ Վաւկիոս (ծն. 17) որդիք դստեր իւրոյ (Յուդիայ որ տուաւ կնութեան Լազարիայայ (անգատին յամէ 21) վախճանեցան նոյն-պէս ի ծաղկի² (2 եւ 4 Փերբ. 21 յետ ՎԲԻՐ.) յետ առնելոյ նոցա մի ըստ միջէ զհանդերձն արութեան եւ կոչելոյ Իշխանս մանկուոյ³ եւ սահմանելոյ ի ծերակուտէն ի հիւպատոսութիւն (5 եւ 2 նախ քան զԲԻՐ.): Սեւա եւս նոցին եղբայր Լազարիայայ Պատահումոս ծնեալ յետ հօրն մահու (12 նախ քան զԲԻՐ.) եւ որդեգիր Լազարոսեայ (4 յետ ՎԲԻՐ.) սպանաւ դաւածանութեամբ ի Պրանա-սիա կղզի (Փիանազա՝ ի հարաւոյ Ելլոս կղզւոյ)՝ ուր արտորեալ էր (4 յետ ՎԲԻՐ.) վասն բիրան եւ անսանձ բարուց, քանզի ոչ միայն ալահամարհեալ անարդէր զԻւիա (զերբորդ կին Լազարոսեայ) ի-րրեւ մօրու, այլ եւ ի վերայ Լազարոսեայ ճոխանայր թէ չարար նմա ըստ իրաւանց պայազատութեան իւրոյ: Լայպէս այնուհետեւ եւ նորին մայր (Յուդիա որ երրորդ անգամ լեալ էր առն՝ Տիրե-րեայ՝ արտորեցաւ յԼազարոսեայ ի Պանգատարիա կղզի վասն անա-ռակութեանն (2 նախ քան զԲԻՐ.) որպէս յետոյ եւ նորին դուս-տրը կրտսերն (Յուդիա (28 յետ ՎԲԻՐ.) ի Տրեմիա կղզի (յԼազարիական ծովուն) նոյնպէս վասն անառակութեանն (4 յետ ՎԲԻՐ.): Յետ ամաց հնդից շնորհեաց նմա դալ ի Հռեգիոն, բայց աւելի ինչ քան զայն չառ յանձն շնորհել՝ թէպէտ եւ աղաշեաց եւս զնա Տիրերիոս թղթով բազում անգամ: Լայ Տիրեր՝ որ էր ուրջու նորա ի Իւիայ յերրորդ կնոջէն եւ փեսայացեալ ի դուստր նորա ի (Յուդիա (յետ մահուն Լազարիայայ) վաղ խանութանք իմն հայէր ընդ առաւել մեծաքանա թողանցն Լազարոսեայ: Իրրեւ կամեցաւ իմն Լազարոսոս (յետ դառնալոյ նորա ի պատերազմէն Վերմանաց, 7 նախ քան զԲԻՐ.) հեռացուցանել զնա առ ժամն առաքելով ի գործ վասն Հայոց աշխարհին, ի միտ առ Տիրեր եւ ինքնա-կամ խնդրէր հրաժեշտ՝ մեկնել ի հասարակաց գործոց. յետ բա-զում գիմարարձութեան տրտմութեամբ թոյլ ետ Լազարոսոս, եւ Տիրեր նաւարկեալ փութանակի եկն եկաց հեռացեալ յամենայն գործոց ի Հռոգոս ամս իրրեւ 7 (6 նախ քան զԲԻՐ. — 2 յետ ՎԲԻՐ.): Լայլ յետ վախճանին Վայեայ (4 յետ ՎԲԻՐ.) այնուհետեւ

1 Ցեւ ի Իսմարհ էլ 96: 2 Ցեւ ի Իսմարհ անդ: 3 Principes iuventutis.

զՏիրեր մատուցանէր Աւգոստոս յառաջ հայեցեալ ի յաջողակութիւն նորա ի պատերազմի եւ զրդեալ եւս ի մօրէ նորա ի ննկ գաւորն Վիւիայ կացոյց զնա իւր որդեգիր (4 յետ Վր.) հրաման տուեալ՝ եւ նմա առնուլ յորդեգիրս զՎերմանիկոս զորդի եղբոր իւրոյ Վրուսեայ, եւ յետուստ կացոյց զնա ժառանգ իշխանութեան իւրոյ (11 յետ Վր.) Թէպէտ եւ զժանդութիւնն նշմարէր։ Ապա յետ չորից ամաց 376երորդ ամի հասակին վախճանէր իՆոգրա Աամպանիացւոց (19 Աւգ. 14 յետ Վր.) ի դառնալ իւրում ի Հռոմ ի Բենեւենտայ ուր երթեալ էր հիւանդադին ընդ Տիրերեայ յուղարկել զնա ի Վիւրիկէ. Թագաւորեաց նա ամն 44։

Պատրաստեցան դաւաճանութիւնք վասն կենաց նորա յոմանց ոմանց, ի Վաղղուէ կուսակալէ Նազիպտացւոց (27), ի Փաննիոսէ, ի Աեպիտոնէ եւ ի Մուրենայ միաբանելոց (22) եւ յՆազնատիոսէ Ռուփայ (18)։ Ամենեքին տքա գլխով իւրեանց լուծին զգլէժան։ Միայն վերջին դաւաճանք որ միաբանեալ էին գլխաւորութեամբ Աիննայ (4 յետ Վր.) տարեցան։ Անէոս Առնեղիոս Աիննա էր Թոռն Պոմպէի ի դստերէ նորա, շնորհեալ էր նմա Աւգոստոս զկեանսն եւ էր ի պատուի եւ ի մեծութեան, սակայն եւ այնպէս միաբանեաց նա ընդ աղնուականաց ոմանց սպանանել զերախտաւորն ի ժամ մատուցանելոյ նորա զոհս առ բազնաւ։ Ոմն ի միջոյ անտի դաւաճանութեանն գուշակ լինէր Աւգոստոսայ։ Աւարանէր իմն Աւգոստոս եւ չկամէր հեղուլ զարդուն այնչափ աղնուականացն եւ այնպէս զհետ երթեալ խրատուն Վիւիայ՝ շնորհեալ ներեաց Աիննայ եւ միաբանելոց ընդ նմա եւ սահմանեաց եւս զնա հիւպատ վասն միւսայ ամին (5 յետ Վր.)։ Այն զթութիւն շահեցաւ զոիրոս ամենեցուն ի նա։ Աւգոստոս էր անհնարին քաջ յառաջնորդութիւն քաղաքային, նմին հափառակ անգոր եւ տաղաուկ ի քաջութիւնս պատերազմի, ամենայն խկ յաղթութիւնք նորա զօրավարաց նորա էին մանաւանդ եւ ոչ նորա։ Խաղաղասէր էր յոյժ եւ շինող եւ սիրող հասարակաց շահու եւ բարութեան, մեղմ եւ արգար ի դատաստանս իւր, եւ պաշտպանիչ ուսմանց եւ մատենագրաց (Վիւրիլեայ, Ովրատեայ, Վիւեայ եւ այլոց¹)։ Այլ յամենայնի քաջ ի կերպարանել եւ արուեստաւոր բարուք, դարձեալ՝ Թէպէտ եւ սակաւապէտ՝ բայց անժուժկալ ի ցանկութիւնս։ Մտկայն եւ այնպէս հանին զնա Հռոմայեցիք յետ մահուն յաստուածութիւն։

Ապա եկին չորք բռնաւորք արիւնաուշոք արդարեւ արժանիք Թագաւորութեան Հռոմայեցւոցն անպիտանացելոց, որ ոչ միայն ողորէին զնոսա՝ այլ եւ յաստուածութիւն եւս հանէին։

1 Տես վասն Աւգոստոսեան գորուն՝ Հատոր Ա. էջ 373—376։

Տէրէրնս Աղաւղիոս Ներոն (14—37) (անուանեալ այսպէս ի հօրէ իւրմէ ի Աղաւղեայ Ներսէ) իսկ եւ իսկ դարձաւ ի Նոզա ի կոչմօր իւրոց Նիւիայ, եւ այնպէս իմն երկօրին զերսն յարդարեցին զի ի միասին հնչէր արտաքս թէ Լւգոստոս վախճանեցաւ եւ թէ Տիրեր թագաւորէ (Տճամեայ)։ Թեպէտ եւ պոդեամբք առ վազփաղակի Տիրեր ի բուռն ինքնին վկայութեան իշխանութիւնն եւ գրէր իրրեւ զօրավար առ զօրսն եւ տայր նշանաբան¹ առ գունդս անձնապահացն եւ ամրացուցանէր զանձն եւ զապարանսն զօրականօք եւ անձնապահօք, եւ առնէր ի զգուշի զիշխանութիւնն տալով սպանանել ի ծածուկ զԼգրիպպա Պոստհումոս, որպէս եւ յետ սակաւ ինչ միայ զՆուղիա առնելով սովամահ (14), սակայն կեղծաւորէր առաջի ծերակուտին։ Իրրեւ տրիրունական իշխանութեամբ միայն (զոր սնէր յամէ Յ նախ քան զՆր․) կոչէր զծերակոյսն, շխարէր ի հեծեծանացն ընթեռնուլ անգ զճառն եւ տայր կատարել զընթերցուածն՝ իւրում որդւոյն Վրուսեայ։ Լացաւ կտակն Լւգոստոսայ զոր բերեալ մատուցին կուսանքն Վեստեանք հանդերձ երիւք յիշատակարանօքն (վասն իւրոց թաղմանն, վասն գործոց իւրոց զոր գործեաց, եւ վասն հանգամանայ տէրութեանն զոր թողոյր՝ ցուցանելով զհամար քաղաքացեաց, զդաշնաւորաց, զնաւուց, զնահանգաց եւ զհարկաց)։ սահմանեցաւ կանգնել ամառս աստուածութեան Լւգոստոսայ, Նիւիա եկաց քրմակին եւ ի գլուխ քրմացն՝ Տիրեր, Վրուսոս, Պերմանիկոս եւ Աղաւղիոս (յետոյ կայսր)։ առնն յորում մեռաւ Լւգոստոս ի Նոզա՝ փոխեցաւ ի տաճար նորա, զդին սինկղետիփոք ածին ի վերայ ուսոց իւրեանց մինչեւ ցիսպոյկն։ Եւ ամառօք Լւգոստոսեայ ըստ կտակին էին Տիրեր եւ Նիւիա զոր ի դուռս տանն կեապեանց գրեալ՝ հրամայէր կոչել այնուհետեւ (Յուզիա Լւգոստոս)։

Լայց Տիրեր կեղծաւորեալ յամառէր․ լուծան վաստակաբեկ եղէն սինկղետիփոք ազաշել հաւանեցուցանել զնա՝ առնուլ զգլխաւորութիւն տէրութեանն․ ապա զիջաւ իրրեւ տկամաց եւ յուսացեալ իմն թէ ի ծերութեանն տացեն նմա հանգիստ, բայց շաւ յանձն զպատիւս ինչ ի պատուոց՝ որպէս կոչել “Այր հայրենեաց”, եւ կամ առնել պսակ քաղաքացեաց ի վերայ դրան ապարանից իւրոց, եւ ոչ մօրն կամեցաւ զի տացի անուն “Մայր հայրենեաց”, եւ կամ զինքն իսկ կոչել ի նորա պատիւ՝ “Վրգի (Յուզիայ), (այս ինքն Նիւիայ)։ Սակայն եւ այնպէս իսկ եւ իսկ քարձ Տիրեր ամենեւին զժողովս ժողովորեանն եւ այնպէս հանան տաննեւին ի քաղաքացեաց իրաւունք ընտրութեան աւագացն։

Յայնմ հետէ ինքն կացուցանէր զհիւպատան եւ ինքն առաջի արկանէր ծերակուտին արս յընտրութիւն յայլ եւ այլ պաշտամունս :

2. Բայց լեզէոնքն որ ի Պաննոնիա եւ ի Վերմանիա էին՝ միանգամայն ապստամբեալ հետեցին Տիրերեայ : Ար ի Պաննոնիա էին՝ իսկ եւ իսկ յետ մահուն Եւզոստեայ առին զմի ի քաղաքացն եւ աւարեցին, եւ զՅունիոս Բղեստազիւրեանց զօրավար ստիպէին կամ թողուլ զնոսա եւ կամ ապլ մէն մի զենար աւուրն թռչակ : Եւ աքեցաւ Վրուսոս որդի կայսերն տուեալ նմա առնութեք զՍէրմանոս անձնապահապետ : Ի վտանգ մեծ անկաւ Վրուսոս զի առփակեաց զնա զօրականն ի բանակին, այլ յանկարծ նուազութիւն լուսնին զարհուրեցոյց զխռովեալսն եւ հանդարտեցին : Իսկ լեզէոնքն Վերմանիայ բազմամբողք յոյժ առ Հռենոս գետով նոյնպէս յարուցին խռով . ածապարեաց անդր Վերմանիկոս ի կողմանց Վազիացւոց ուր առնոյր նա երդումն հաւատարմութեան առ Տիրեր ի Սեկուանացւոց եւ ի Բեղզիացւոց . եւ ընդ առաջ նորա զօրականն ապստամբ՝ ակնկոր, չկամէին զՏիրեր, այլ զնա իսկ կամէին մատուցանել ի գլխաւորութիւն տէրութեան . խռովեցաւ Վերմանիկոս, ի բեմէ անտի ուր խօսէր՝ մերժեաց զայրաւ զին զհրապոյրսն եւ սպառնայր առնել անձին՝ սրովն : Եպտ թուէին իմն ցածնուլ՝ յորժամ ետն նոցա իրրեւ հրամանաւ Տիրերեայ՝ կրկին զարծաթն սահմանեալ ի կտակին Եւզոստեայ վասն զօրականաց : Իժպէտ եւ զրգռեցան միւսանգամ զի համարեցան թէ չառ յանձն Տիրեր զոր ինչ Վերմանիկոսն ադար, այլ յետ այնորիկ ի գութ դարձեալ ի վերայ փախստեան կնոջն Վերմանիկեայ եւ մանկանն Վայեայ (Վաղիգուզայ) ինքեանք որոնեցին սպանին զգլխաւորս խռովեցուցչացն : Եւ յուհեաւ ի դէպ համարեցաւ Վերմանիկոս խաղալ նոքօք ի վերայ Վերմանաց ըստ գետ անդր, եւ կատարէր նա յաղթութիւնս բազումս (14—16) :

Համբաւ ապստամբութեանն ցածուցերոյ եւ յաղթութեանցն՝ եւ ուրախութեան եւ տրտմութեան պատճառք լինէին Տիրերեայ : Ի ժամանակի զի նորոգ իսկ խորտակեալ էր զօրութիւն Վերմանացւոցն եւ այնուհետեւ մեծի իսկ աշխարհակալութեան կայր ակն՝ թուղթ զհետ թղթոյ առաքէր կայսր կոչել զՎերմանիկոս զալ եւ վայելել ի ձաղանոն, եւ այսպէս ի կիսոյ անտի տառարիզի փառացն զառնայր Վերմանիկոս յետո ի Հռոմ (16) : Բայց չկարաց ժուժկալել նմա նախանձարեկն Տիրեր, եւ ոչ մայր նորա ընդ առաքինին Եզրիպպինա դուստր Եզրիպպայ կին Վերմանիկեայ, զի սիրելի էին նոքա եւ զօրացն եւ համօրէն իսկ քաղաքին : Յայն սակս յետ մեծապայծառ ձաղանոցն Վերմանիկեայ (17) ի խռովել իրացն արեւելից առաքէր զնա կայսր յԵ-

սորիս: Ընդ՝ յետ զԿապադովկիա եւ զԿոնստանդնուպոլսոյ (17), թագաւոր զոր Հայոց տալոյ (18) եւ զԼճիկապոս հանդարտեցուցանելոյ, վախճանէր նա՛ յԼՆտիոք (19, Կոյ.) դեղեալ ի Կն. Պիտնէ դատաւորէ կամ կուսակալէ Լսորւոց զոր դովին իմն խորհրդով առաքեալ էր Տիրեր հանդերձ Պղանկինաւ կանամբն՝ որում պատուիրեալ էր ի Վիւիայ զնալ բրտադոյնս ընդ Լգրիպպինայ (17): Վարձաւ Լգրիպպինայ ի Հռոմ առեալ զամբիւնն Վերմանիկեայ որ ի Բրոււնդուսիոնէ մինչեւ ի Հռոմ ածաւ պատուով եւ եղաւ ի շէրմին Լւգոստեայ, վարեաց դատ վասն առնն մահուան, եւ Պիտնէ մինչ չեւ ի զլուխ ելեալ դատաստանին ի ծերակուտի անդ՝ խեղդեալ գտաւ ի սենեկին (20). Պղանկինա տալրեցաւ աղաչանօք Վիւիայ, բայց յետ սորա մահուն եւ նա եզիտ զգլխովն՝ ազանեալ հրամանաւ Տիրերեայ (33):

3. Յետ Վերմանիկեայ մահուն աներկիւղագոյն եւ համարձակագոյն էր Տիրեր. վաղն զգուշութեան անձին իւրոյ՝ անդստին յամէ 15 էր նորա կացուցեալ զամբաստանութիւնսն կամ զդատաստանն մահու վասն այնոցիկ որ խօսիցին ինչ չարիս զկայսերէ կամ անարգիցեն. բազմացան յաճախեցին տակաւ քսուք եւ զրպարտիչք այնուհետեւ, եւ առնոյին վարձս առաւտութեամբ, իսկ որ զրպարտեալն էին կամ ընդ կասկածանօք՝ արք երեւելէք եւ մեծատունք՝ ազանանէին եւ հատանէին ինչք նոցա յաղքունիս: Համենայն դատախազութիւնսն յիրաւի եւ յանիրաւի խառնէին եւ այն յանցանք անարգելոյ զկայսր, եւ բազում անգամ ընէր այն յանցանք այնպիսեաց որ ազատ յամենայն յանցանայ էին:

4. Ի դոյն եւ յայլ եւս անկարգութիւնս Տիրերեայ խորհրդակից եւ խրատաւոր եւ զրգիշ էր Լոդիոս Սէխմոս անձնապաւ հապեաւ որ նախ արկ հիմն զինուորական բռնաւորութեանն ի Հռոմ. զտանն վաշտան անձնապահաց որ աստ անդ ցրուեալ էին ի քաղաքին՝ արտաքոյ պարտպացն ի միում վայրի տայր բանակել, զի առ ամենայն ինչ պատրաստ կայցեն, եւ կամէր տակաւ հարդել իւր ճանապարհ յաթօռն: Նմին իրի խրատ ետ նա (24) Տիրերեայ հեռանալ ի Հռոմայ: Տիրեր ի բնէ միտազոյն ի նոյն խորհուրդ էր, քանզի տարեւ իմն կամէր ի մօրն ճոխութենէ որ միջամուխ յիրս առաջնորդութեան ընէր, եւ դարձեալ զի վազ ընդելեալ էր ի միայնութիւն յորժամ ի Հռոմոսն էր, եւ երրորդ անգամ զի զեղիւն իմն անտեւ ի մարդկանէ խորհէր: Եւ եւ նա պատճառանօք նաւակաւեաց տաճարացն Լւգոստեայ ի Նոքա ի Նէսապոլիս եւ անտի անց ի զեղեցիկ կղզին Կապրէա (25), եւ չեմուտ երբեք յետ այնորիկ ի Հռոմ: — Լոյնուհետեւ նիւթեալ համարձակագոյնս Սէխմոս՝ որպէս էր սպանեալ զԲրուսոս

զորդի Տիրերեայ գեղով (23), նոյնպէս Զանայր կործանել եւ զտունն Վերմանիկեայ, եւ ի ձեռն Ղիւիայ († 29) մօր Տիրերեայ եւ Ղիւիլայ († 31) պրւոյ կնոջ Ղարուեայ՝ աղարտէր Ղարիպպինա զմայրն՝ Ներոնի եւ զՂարուեայ եւ մանաւանդ զՆերոն կամէր խտարեցուցանել յանպատեհս եւ ապա պահապանօք իսկ ետ պահել զնա եւ զմայրն, եւ ճշդիւ դիտել զամենայն գործս նոցա եւ զել եւ զմեւս նոցա (27)։ Յետուստ ուրեմն գրելով Տիրերի երկիցս տա ծերակոյտն, դատապարտեցաւ Ղարիպպինա, եւ Ներոն յայտ արարաւ Թշնամի հայրենեայ, նա սքսորեցաւ ի Պանդասարիա կղզի եւ սա ի Պանաիա կղզի, Ղարուսոս եղել բանտարդել ի պալատտնն (30)։ Ազոյր ինչ այնուհետեւ խափան առաջի Սէիանու, ամենայն ուրեք խառն ընդ Տիրերեայ պատուէր, խաղք հասարակաց յաւուր ծննդեան նորա ընէին, ծերակոյտն, ասպետք եւ առաջինք ի քաղաքացեաց պատկերս նմին կանգնէին, եւ զի պարզեւք եւ պատիժք ընդ նորա ձեռն ելանէին՝ ի նմանէ մանաւանդ ամէին ակն եւ երկնչէին՝ քան ի նորա տեառնէ։

Այլ մինչդեռ եւ ընդ վերջին աշտիճանն ի վեր կամէր ելալն եւ վաղ պատրաստեալ էր դուռնաձանութիւնն ի վերայ կենաց Տիրերեայ, ազդ եղել ամա ի ձեռն գուշակի։ Տիրեր ըստ իւրում սովորութեանն յանգէտս իմն լեալ՝ բզեաշխ եւս զնա ընդ իւր սահմանեաց, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ մինչ դեռ զզորէր քաղաքն ի պատիւ մեծարանաց Սէիանու՝ առաքեցաւ ի Տիրերեայ Նիւիոս Սերտորիոս Սակրոն տանել Թուղթ զնմանէ տա մի ի բզեշխիցն. գումարեցաւ ծերակոյտն եւ իրրեւ եմուտ Սէիան մեծաւ ուրախութեամբ՝ քանզի կարծեցուցեալ էր նմա Սակրոն Թէ իշխանութիւն տրիրուեալիս ինդրէ վասն նորա ի Թղթի անդ կայսր ի ծերակուտէն, անդէն արգել Սակրոն զանձնապահսն ի բաց՝ ցուցեալ նոցա զհրաման անձնապահապետութեան իւրոյ ի Տիրերեայ։ Ընթերցաւ Թուղթն, յիմարեցաւ ընդարմացաւ Սէիան, սինկզիտիկոսք որ սակաւիկ մի յառաջագոյն ինդակից ընէին նմա վասն նորոյ իշխանութեանն, ետուն վճիռ եւ տարաւ ընդ հրապարակս ի բանտ նախատակոծ Թշնամանալից ի ժողովրդենէն։

Տիրեր որ ընդ աւետարերս իրացն նիւթելոց ի բարձաւանդակի ուրեք կղզւոյն հայեցեալ մնայր, պատրաստեալ միանգամայն զնուսն առաջի կղզւոյն զի ապրեացի մազապուր Թէ ձախողանք ինչ դիպիցին, առաքէր զհրաման սպանման նորա եւ որդւոցն եւ բարեկամաց մի ըստ միոջէ, նա աւանիկ եւ բազմութեան իսկ անմեղաց զորոց ամբաստանութիւն էր՝ Թէ ընդ Սէիանու միարանեալ իցեն։ Սակայն եւ ոչ աքսորեալքն ինչ ազատեցան ի լկանացն. մեռեալ էր Ներոն ի կղզւոյն (31) եւ Ղարիպպինա յետ բազում չարչարանաց եւ միոյ ականն օստնոյ ի հարուածոց եւ

բեռացն, մեռաւ սովորեկ (33), եւ նորին կրօնք որդի Վրուստս նոյնպէս առ քաղցուն վախճանեցաւ (33):

Ե. Հայսմ հետէ առաւել դատանագոյն եւ անագորոյն էր Տիրեր, զեղեէր յոյժ ի գինիս յոր մէտ էր միշտ ի բնէ, եւ ողորէր անհնարին ի պղծութիւնս. ամենեքին ցանկային ապրել ի նմանէ: Դէպ եղեւ ի միում նուազի անկեալ զնել անզգայ մինչեւ համարել թէ մեռեալ իցէ եւ լինէր իսկ առհասարակ ուրախութիւն, այլ նա զարթեաւ միւտանգամ. բայց Մակրոն որ տնձնագահապետն էր նորա յայսմ հետէ՝ հեղձոյց զնա իսկ եւ իսկ ի բարձի 78 ամաց ի Ասպրէա (37): Եւ յայէս համառօտիւ նկարէր ինանս նորա Տակիտոս. «Եւ եւ այլ ժամանակք էին բարուց նորա. էր նա ընտիր եւ կենօք եւ համբաւաւ առ տնին եւ ի պաշտամունս առ Էւզոտեաւ. ծածուկ եւ նենգաւոր՝ յառաքինութիւնսն կեղծաւորել, մինչդեռ տակաւին կենդանի էր Վերմանիկոս եւ Վրուստս. նոյն զարձեալ խառն իմն էր ի բարութենէ եւ ի չարութենէ առ մօրն կենդանօք. անհնարին մըլեզնութեամբ, այլ ծածուկ ցանկութեամբքն ի ժամանակի զի գեռ զլէխանսս սիրէր կամ երհնչէր ի նմանէ. յետուս ի գործ ժանտութեան եւ ի քարուականս միանգամայն կործանեցաւ, յորժամ ի բաց ել ամօթն եւ ահն, եւ ըստ իւրոց կամացն յօժարութեան ընթանայր, Միայն առատաձեռն էր միշտ, եւ զփաղաքշանս առեայր միշտ եւ ձանձրացեալ իմն էր ի ծառայական տղքանաց ծերակուտին. ի կամել ծերակուտին զամիս ծննդեան նորա զԼոյեմբեր անուանել Տիրերիոս՝ շառ յանձնասելով. 9 ինչ յայնժամ առնիցէք յորժամ 18 կայսերս առնիցիք (17): — Արեւ կարի աննշան էր պատերազմն զոր ընդ Նումիդացւոց եւ Մաւրետանացւոց առաջնորդելոց ի Տակիտարիւայ եւ ի Մաղիպպայ՝ մղէին (յամէ 21) կուսակալք Էփրիկէայ փուրիոս Վամիդղոս եւ Լպրոնիոս. մանաւանդ եհար զնոսա Յուլիոս Իզեսոս, բայց ի գլուխ հան Վաղարեղա (24):

14

Եւ այնուհետեւ յաթուռն պատանեաին 25ամեայ Վայխոս Պեսար (37—41) որդի Վերմանիկէայ սիրեցելոյ յամենեցունց որ կոչէր Վաղիգոսաւ որ թարգմանի Մուճակ, քանզի այսպէս իսկ կոչեցին զնա զօրապանն յորժամ մանուկն էր եւ շրջէր նա ի բանակին ի Վերմանիա ազուցեալ մոյգս զինուորականս: Ուրախ եղեն ամենեքին ընդ նորա թագաւորել, մանաւանդ զօրապանն. եւ արդեամբք իսկ արար բարւոք սկիզբն, մեծարեաց զծերակոյան, արձակեցան որ ի Տիրերեայ էին արկեալ ի բանս, կոչեցան աքսո-

րեալքն՝ յետս, զամբաստանութիւնն վասն անարգութեան կայսեր¹ րարձ, այրեաց զկոյտս կոյտս մութհաց ամբաստանութեանց եւ վկայութեանց, զի եւ առ յապա եւս թէ կամիցի՝ չեցէ կարող պատժել զոք վասն նոցա, մինչ զի իբրեւ անկաւ նա յախտ յետ իբրեւ Յ ամսոց, ի հոգս իմն եւ ի տրամութեան էին քաղաքացիքն։ Բուժել բուժեցաւ յախտէն՝ այլ այլ ոմն էր նա այնուհետեւ, թերեւս խօթութիւնն ինչ դարձոյց զնա ի մոլեղնութիւն։ Պատիւախոս եւ Անտոնիոս Աեկունդոս ասպեա՝ յորոց մին ախտ եղեալ էր յապաքինել նորա՝ նուիրել զանձն ի մահ եւ մեւան կռուել առսերսամարտիկ՝ ստիպեցան կատարել զոր խոստացանն, նա եղեւ գահավէժ եւ սա յազթեաց հակառակորդին։ Եւ յապէս եկն յոյս առնն այլանդակութիւն որ զամենայն ախտ միարանեալ ունէր յանձին, մինչեւ տարակուսել իսկ թէ ո՞ր ախտ մանաւանդ զորագոյն իցէ ի նմա, անագորունութիւն արդեւք թէ անսուսկութիւն կամ անմտութիւն։ Ապանան մի ըստ միջէ Տիրերիոս Վեմեղղոս հօրեղորորդի նորա եւ ժառանգակից ըստ կտակին Տիրերեայ, հանին նորա Անտոնիա Արսեր (գուտար Ակաաւիայ եւ Մ. Անտոնեայ, կին Վրուտեայ, մայր Վերմանիկեայ), սորն առաքինի Աղանտս երբեմն աներ (37) եւ Մակրոն իսկ անձնապահապետ որ ամբարձեալ էր զնա յաթոռն (38)։ Եմբաստանութիւնք վասն անարգանաց կայսեր միւսանգամ հառատեցան (39)։ Ի քերց անտի նորա Ագրիպպինա եւ Յուդիա որ ի մեծի պատուի էին յառաջագոյն՝ իբրեւ դաւաճանք ի Պոնտ կզգի պքսորեցան (39), եւ հան ի վաճառ զամենայն ինչս նոցա. նմին հակառակ զքոյր իւր եւ զամուսին զՎրուտիղլա յետ մահուան հանեալ էր յաստուածութիւն եւ կանգնեալ նմին բազին (38)։ Անհնարին էր վատնութիւնն զոր առնէր ի խնճոյս եւ ի խաղս, նմին իրի եւ յաճախէր ի յափշտակութիւնս՝ մանաւանդ ի մէջ մեծատուն քաղաքացեաց աշխարհին Վաղեացւոց յոր չոգաւ դնել զսուտ եւ զծաղբալից արշաւանն ընդդէմ Վերմանաց (39)։ Ենդ ի Աուգրուսն ետ դնել եւ մրցութիւն յոյն եւ հռոմայեցի ճարտարխօսութեան, յորում ճարտարախօսքն մրցէին ընդ միմեանս, եւ որ յազթէր՝ առնոյր վարձս ի պարտելոյ անտի, իսկ ոյր ճառն կամ երգ որ ի նորա գովութիւն էր՝ ամենեւին յոռի գտանէր, պարտ էր այնպիսոյն սպնդաւ կամ լեզուաւ ջնջել, ապա թէ ոչ՝ անկանել ի Առդանոս։ Պահանջէր մոլեղին իմն կատաղութեամբ պատիւ տուտուածեղէն (յամէ 38), եւ երեւեր իսկ հրապարակաւ երբեմն Հերմէս եւ երբեմն Բակքոս եւ կամ իբրեւ զայլ ոք ի գից։ Ինքն իսկ զիւր կին Անտոնիա եւ զերիւար իւր Ինկիտատոր (զոր սահմանեալ էր ի հիւստատոսութիւն) կացոյց քուրմս աստուածութեան իւրոյ, ստիպէր եւ զւրեայսն դնել զիւր պատկեր ի աաճարին Արուսա-

1 Crime de lèse-majesté.

ղեկացւոյ (40): Ըստ ուրեմն իբրեւ տաղաւթն պատրաստէր նա մահունք արանց մեծամեծաց՝ Աստիոս Վերէա հարիւրապետ մի յանձնապահաց փնդէն՝ միաբանութեամբ բազմաց ի մեծամեծաց խորհեալ: Ղաւաճանութիւն՝ սպանաւ այրն մոլեգին յեա 4 աւաց 30 հարուածովք ի շնորոյդ ամի հատակին, յորժամ եղեալ ի թէատրոնէ երթայր ի բաղանիս (41): Առմէր իմն այնուհետեւ ծերակոյտն հաստատել միւսանդամ ընկերհաշտութիւն. այլ զաւականն տնձնապահ որ միաբան ընդ խառնաղանձ ռամկին ցասուցեալ էր անհնարին ընդ սպանումն կայսեր եւ զբազումս իսկ յաւաքնորդաց սպանութեանն կատարեալ՝ ընդզէմ դարձաւ:

2. Ըստ 50ամեայ հօրեղբայր Ասղիգուղայ Յիրերիոս Աղա-դէտ Աեապ (41—54) որդի Վրուտեայ եւ Ընտոնիայ Արսերոյ, ամբարձաւ բռնարար յաթոռն հակառակ կամաց ծերակուտին ի ձեռն անձնապահացն, եւ ընդ այնր ետ խրաւրանչիւր ի նոցանէ պարգեւս, եւ Վերէա սպանաւ: Ուստաջինն եւ սա եցոյց չափաւորութիւն եւ եղեւ սիրելի ամբոխին, բարձ զամբաստանութիւնն: Ըայց քանզի ապուշ էր մտօք Աղաւդիոս եւ մոռացող, զեղի յոյժ ի կերակուրս եւ հատեալ ի խաղս՝ չէր տեսի ինքնին իշխել՝ այլ տանէին եւ բերէին զնա կանայք նորա եւ ազատացեալք, այնպէս զի ժամանակ թագաւորութեան նորա էր՝ նախ թագաւորութիւն Մեսաաղինայ եւ ապա Ըգրիպպինայ Արսերոյ (գտեր Վերմանիկեայ, քեա Ասղիգուղայ) միաբանեաց ընդ ազատացելոցն գերեաց՝ Նարիիսեայ (ատենագալբի նորա) եւ Պաղղատայ (գանձապահ նորա) եւ Ասղղիստեայ (սենեկապանի նորա): Չգոյր չափ անամօթութեան եւ ժանդութեանն Մեսաաղինայ, մինչ զի յառաւիս իմն եղեւ անուն նորա՝ նշանակել նովին զկանայս ժպիրհս եւ անագորոյնս: (Յօժարեցուցեալ հրապուրէր յանպիտանութիւնս զկանայս մեծամեծացն. արք երեւելիք արք դարձան ընդզէմ հրապուրանաց նորա՝ սպանան մի ըստ միջէ (Աիդանոս կուսակալ Ապանիացւոց թ 41, Ա խնկիիոս երբեմն հիւպատ թ 46, Պոմպէոս Մագնոս եւ Ասղերիոս Ըսիատիկոս թ 47, եւ այլք բազումք): (Յուղիտ դուստր Գերմանիկեայ արսորեցաւ եւ ապա սպանաւ (41), եւ էր այնուհետեւ ի վտանգի քոյր նորա Ըգրիպպինա հանդերձ մանկամբն իւրով Ներոնիւ: Ըյլ յանկարծ գժտէր Մեսաաղինա ընդ ազատացելոցն երեցունց որ ցայն վայր գործակից էին նորա յամենայնի, գրգեաց զնոսա ահն անաւարել կորուսանել զնա: Ասղվաղակի իսկ գառաւ նոցա ժամ գիպող. ի ժամանակի զի հեռացեալ էր Աղաւդիոս յԱստիա՝ ամուսնացաւ Մեսաաղինա ընդ Աիդիոսի միում ումէք յազնուականաց որ ի բզեշխութիւնն սահմանեալ էր: Փութացաւ Նարիիսոս, երաց զաշն Աղաւդեայ, իմացոյց զբաւուականս արքունեացն եւ զվտանգն որ հասանէր աթոռոյ նորա ի հարսանեաց անտի: Ապանաւ Աիդիոս եւ բազումք ընդ նմա, եւ

իրեն ջանայր տակաւին Մեասաղինա հաճել միւսանգամ զմիտս Աղաւղեայ՝ առաքէր Նարկիսոս անհրաման ի կայսրէ հազարտակեա մի ի բուրաստանն Ղուկաղայ, ուր էր այնուհետեւ միայնացեալ Մեասաղինա եւ անդ եղեւ սուտերահար (48)։

Այնուհետեւ խորհրդակցութեամբ Պաղլասայ ընտրեցաւ ի տիկնութիւն Ագրիպպինա (49) որ ամբարտաւանութեամբ, ճոխսիրութեամբ եւ ժլատութեամբ գլէր զՄեասաղինա։ Իսկ եւ իսկ խորհէր զԲրիտանիկոս զորդի կայսերն ի Մեասաղինայ՝ ի բաց հեռացուցանել, նմին իրի իւրում արդւոյն Աղաւղեայ Ղամբրեայ Ներոնի զոր ի Ղամբրիոսէ Ննորարայ (յորդւոյ Անտոնիայ երիցաւ դստեր Ոկտաւիայ եւ Մ. Անտոնիոսի) ունէր՝ խօսէր կնութեան (49) զՈկտաւիա որ էր դուստր կայսերն յայլմէ կնոջէ, եւ էր վաղ խօսեալ Աիդանոսի ումեմն տուն երեւելոյ որ յառաջ հարասնեացն արար անձամբ անձին (53), եւ միանգամայն տայր կացուցանել զնա որդի եւ ժառանգ թագաւորութեանն (50)։ Անեկա փիլիսոփոս՝ զոր դարձոյց Ագրիպպինա ի Արաիկայ ուր պստրեալ էր զնա Մեասաղինայ՝ կացուցաւ ուսուցիչ արդւոյն (49) եւ Բուռոս զոր ամբարձ Ագրիպպինա յանձնապահագետութիւն, եկաց վարդապետ պատերազմական արուեստի (51)։ Անուառա տրեմն իրեն Նշմարէր Ագրիպպինա թէ չկամի իմն Աղաւղիտ հրաժարել ի քաջն Բրիտանիկոսէ եւ թէ սկսաւ խեթիւ իմն հայել ընդ նա՝ հեռացուցեալ նորա զհաւաաարիմն Նարկիսոս զիւր հակառակորդ ի Ամապանիա, բարձ թունաւոր կերակրով զԱղաւղիտ ի միջոյ՝ միաբանեալ ընդ Պաղլասայ եւ ընդ Բուռոսի (54, Հոկտ.)։ Այլ ամբոխն աստուածացոյց եւ զԱղաւղիտ։

Առ սովաւ հարաւային կողմանք ինչ Բրիտանիայ նուաճեցան եւ տուաւ Աղաւղեայ եւ արդւոյ նորա անուն՝ Բրիտանիկոս, քանզի եւ կայսր չոգաւ անդր տալ ճակատ ինչ (43—44)։ Մաւրետանիա (42), Հրէաստան (44) եւ Թրակիա (47) նահանգ եղեն Հռոմայեցւոց։ Մղեցաւ ճակատ ընդ Վերմանայ ի ձեռն Վաղրոյ զօրավարի (41) եւ ի ձեռն Աորուզոնի (47)։ — Ոստիա քաղաք նաւահանգստի առ նովաւ շինեցաւ։

16

Չնա պայազատէր 17ամեայ Աղաւղիտ Ղամբրիոս Նեշոն Աեսար (54—68) ուրջու, որդեգիր եւ փեսայ Աղաւղեայ։ Չեհան Ագրիպպինա ի վեր զմահն Աղաւղեայ ժամս բազումս, մինչեւ ամենայն պատրաստեալ յարգարեցաւ եւ ապա ամառ Ներոն ի բանակն անձնապահաց ի ձեռն Բուռոսի, կոչեաց զնա զօրականն կայսր մեծաւ ցնծութեամբ, նոյնպէս եւ ծերակոյտն ընկալաւ զնա։ Հոյակապ փիլիսոփոսն Անեկա եւ Բուռոս կրթեալ

էին զնա խառագոյն սկզբամբք Աստղիկեանց եւ այնպէս էր ուսեալ
 կեղծաւարել: (Յայն սակս զառաջինն խառագոյն նա զամենեւին բար-
 ւաք իմն սկիզբն առաջնորդութեանն արարեալ, եւ ցուցեալ ե-
 րախաիս ինչ հասարակաց յառաջին 5 ամսն, մանաւանդ զի առաջ-
 նորդութիւնն էր ի ձեռս Սենեկայ եւ Րաւառի եւ մօրն նորա Ա-
 զրիպպինայ: Սակայն առանին կեանք նորա վաղ իսկ լի էին գար-
 շութեամբք, մասնեալ յանամօթ ցանկութիւն՝ զոր մասամբ
 իմն ապր թոյլ եւ վարդապետն իւր Սենեկա, զի մի զայրացու-
 ցեալ առաւել եւս ի մոլեղնութիւն դարձի պատանեակն, այլ
 չած փիլիսոփոսն զմասլ թէ թոյլ ապ զիմի ի գլխոյ զառիվայրին
 զլորել: Ընկաւ նա ի հաղաւ դեղոյ Պոպպէայ Սարինայ քնոջն փա-
 առախի, եւ նորա թերադրութեամբ եղեւ անխնայ այնուհետեւ ի
 գործս անագորանութեան, այն որ յարկանել իւրում զառաջինն
 ձեռնագիր զնոյ մահուան ուրուք, ըղձանայր ասելով՝ Լորանի թէ
 չգիտէի իսկ զրել:

2. (Յառաջ քան զամենայն խոշ եւ խութ էր նմա մարն:
 Օլառաջինն քանզի ի նմանէ իսկ զթագաւորութիւնն ընկալաւ՝
 եցոյց ինչ սէր, եւ յառաջնում աւուրն ի խնդրել զօրագլխի ու-
 րուք ի նմանէ նշանարան՝ ետ նմա այսպէս՝ «Առ ազնուագոյնն քան
 զամենայն մարտ», եւ ընկալաւ ի ծերակուտէն վասն նորա պատիւ՝
 լինել քրմակին Աղաւորեայ (զոր ինքն իսկ սպան): Բայց Ազրիպ-
 պինա նոխարութեամբն համարէր ունել առ ամենայն՝ իշխանու-
 թիւն, ետ նա ինքնին իւրով իշխանութեամբ սպանանել զՎար-
 կիսոս, եւ գայր իսկ առ այլն կարգաւ՝ եթէ Սենեկա եւ Րա-
 առ չգառնային նմա ընդդէմ՝ միաբանութեամբ: Առ սաստիկ սի-
 րոյն զոր առ գործ առաջնորդութեան ունէր Ազրիպպինա, քանզի
 շէր համարձակ մասնել ինքնին ի ծերակոյտն՝ հարկ հասանէր
 այնուհետեւ բերել ժողովել զծերակոյտն ի սրահի ուրեք պողա-
 ւանն, զի յետոյ վարագուրին անտե՝ զբանն լուիցէ. եւ ի միում
 նուագի ի յանդիման լինել հրեշտակաց Հայոց մեծաց առաջի
 «Երանի» ելեալ գայր անսուսա Ազրիպպինա նստել ընդ կայսեր
 ի միում տախտի, իրրեւ խռովել իմն սկսան մօտակացք կայսերն՝
 Սենեկա արդ առնէր Վերանի ելանել ընդ առաջ մօրն իրրեւ առ
 ի պատիւ մեծարանաց, եւ այնպէս խափանեցան թշնամանքն:
 Օլայրանայր իմն ընդ այն ամենայն Վերան, եւ սակաւ հեռացաւ
 ուծացաւ ի նմանէ: Իրրեւ գեղմեալ եւ մօրն՝ սպառնայր որդւոյն
 զանաւնն սիրելի զՎրիտանիկոս մատուցանել յառաջ ի թագաւո-
 րութիւն փոխանակ նորա, անագարեաց Վերան եւ սպան նախ
 զՎրիտանիկոս ի հացի գեղովն զոր ինքն էր յօրինեալ եւ փո-
 ձեալ եւս զգորութիւնն յանաւնոց վերայ (55): Ապա ի մայրա-
 սպանութիւն եւս պատրաստէր՝ սաղրեալ եւ ի Պոպպէայ: Ընիկե-
 տա հրամանատար նաւամարտիկ նաւաց Միսէնոնի ուսոյց զհ-

նարան : Այնչէր Ներսէս ի Ռայիս Կաթողիկոսաց զմայրն որ էր յայն-
 ժամ յԱնտիոնի Գոսկանացոց իբրեւ յաքսորս, որպէս թի հաշ-
 տել ընդ նմա կամիցի, եւ արդեամբք իսկ ընթերցօք մեծարեալ՝
 արձաղէր զնա համբուրիւ եւ խանդաղատութեամբ յետս : Այլ
 այն ինչ մտեալ Ազրիպայինաց ի նաւն պատրաստեալ ի Ռայեան
 ծոցին եւ յառաջեալ ստկաւ մի՝ քակէին ի ներքուստ տախտա-
 կանաճք արուեստաւոր նաւուն եւ տնկանէր դշխայն ի ծոցն . եղեն
 երկդքին ընկերք նորա ծովակաւ, բայց Ազրիպայինա ասորեցաւ ի
 լիւղ : Այնուհետեւ չէր ինչ պիտոյ արեանել քօզ ի վերայ չա-
 րեացն, առաքէր Ներսէս գերի մի ի գերեաց եւ սպան առ սրով զԱ-
 զրիպայինա որ էր դուստր հօր աահանելոյ ի կայսերութիւն, քոյր,
 կին եւ մայր կայսերաց (50) : Ինչոք նա գրով զանցս ազգատահմի
 իւրոյ : Այլ անհնարին իմն էին ստգնադք եւ անձկութիւնք մոյ-
 րասպանին զամենայն իսկ աւուրս կենացն, սակայն առ ժամն ար-
 դարացոյց նազանձն առաջի ծերակուտին թղթով յորինելով ի Սե-
 նեկայ եւ ընկալան իսկ զնա շքով յորժամ ի Հռոմն դարձաւ : Երբ
 Պետոս ոմն Թրասէա այր սինկղիտիկոս առաքինի ել ի քաց այն
 օր ի ծերակուտէն եւ ոչ չազաւ իսկ ընդ առաջ նորա : Ան աճաց
 ինչ եւ ընդ անմեղն եւ ընդ առաքինին Ոհտախա նոյնպիսի անցք
 անցին, եւ Պապէա կայր այնուհետեւ անկին (62) : Բուռս
 վախճանէր օրհասիւ կամ դեղով, եւ աւնոյր զգործ անձնապա-
 հապետութեանն ժանտն Յիզեղղինոս (61), եւ Սենեկա ինքնաժամ
 հեռանայր յարքունեացն (62) : Այսպէս բարձաւ ամենայն յորմէ
 մարթ էր նմա անն ածել կամ պատկառել : Հաստատեցան միւս-
 անգամ ամբաստանութիւնք վասն զկայսր անարգելոյ (62), սպա-
 նութիւնք զմիմեանս յաջորդէին : (Յօրինեցաւ դաւաճանութիւն
 ինչ ի մէջ արունց սինկղիտիկոսաց, ասպետաց եւ զօրականաց
 գլխաւորութեամբ Պիտոնի ուրումն ազնուականի՝ զոր կամէին առ-
 բանալ յաթոռ կայսերացն : (Յայտնեցաւ դաւն ի ձեռն միոյ ու-
 րուք ի գերեացն Սկեւինեայ որ զսպանութիւնն կատարելոյ էր :
 Զարհուրեցաւ Ներսէս ընդ բազմութիւն դաւաճանացն յայտնելոյ,
 ապանան երեւելիք ի նոցանէ մի ըստ միոջէ եւ զսուսերն Սկեւի-
 նեայ զպատրաստեալն ետ կախել ի Ապախտողիոնին՝ նաւեր Արա-
 մազդայ Սքէթինդրի : Առաքեաց հրաման եւ առ Սենեկա մեռա-
 նել, եւ թերեւս էր նա կցորդ դաւոյն . ետ սահաստանել զերական
 ըստ սովորութեան ժամանակին, կամեցաւ նորին կին Պաւղնոս
 երթալ զառնն զհետ եւ ետ իսկ հաստանել զերական, այլ Ներսէս
 հրամայէր արգելուլ զարիւնն եւ ապրեցաւ (65) : Ի յաջորդ ա-
 մին նոյն հրաման մահու առաքեցաւ եւ առ արան առաքինիս առ
 Պետոսն Թրասէա եւ առ Բարէայն Սարանոս (66) :

Սիրելի քան զամենայն էր Ներսէս ի խաղալ ի Թէաւարանի եւ
 ի կրկիսի վարել կառս, երգել եւ ընդ սրննգահարաց եւ վան-

դրոճահարաց միջեւ, անցեալ ի մէջ նոցա եւ մտեալ ընդ օրինօք նոցա: Եւ նորա կացուցեալ եւ գունդ մի զօրականաց Ղազու տեանս անուն որ յերգել նորա փանդոսամբ՝ գովէին զնա կոչելով՝ «Ղազուն գեղեցիկ»: (Յետ ի Ղեւապոյէս ի նոյն գործ երթալոյ (64), քաջալերեալ ի գովութենէ ձայնին իւրոյ զոր լուաւ ի հրեշտակութենէ ինչ քաղաքացն Յունաց՝ Յոյնք միայն, առէ, իմանան զճարտարութիւն արուեստին իմոյ. այսպէս եւ նա ի Յունաց աշխարհ, շրջէր ընդ քաղաքս քաղաքս, ի խազան Խաթմեանս, Պիթեանս եւ Ղեմէականս, առնէր գուսանութիւնս եւ երգէր, թէ պէտ եւ յոյժ մեղձ իմն եւ կարճ էր ձայն նորա, եւ գառնայր մտանէր ձազանօք ի Հռոմ՝ ժողովեալ 1800 պատկս յազմութեան յայլ եւ այլ մրցութիւնս:

Յետ ամբաւ սպանութեանցն եւ գործոց դարշութեան մի ինչ տակաւին պակաս էր ի համբաւ պարծանաց նորա՝ լինել այրիչ քաղաքաց: Յանկարծակի ի միում աւուր 14 բաժինք քաղաքին Հռոմս բորբոքեալ այրէին յառաւր յարում յառաջ քան զ450ամ Վաղեացիք հրձիգ արարին զքաղաքն. զի տիւ եւ զի գիշեր տաշորէր բոցն եւ ոչ որ իշխէր շիջուցանել, եւ Ղերոն ի տանեաց ապարանից իւրոց հայեցեալ տեսանէր եւ քնարիւ հարկանէր զերգս այրմանն Տրովայ (64, 18—24 Յուլ.): Աամեցաւ միւսանգամ շինել զքաղաքն գեղեցիկ քան որչափ էրն, բայց սպառեցան զանձք տէրութեանն մանաւանդ վասն շէնութեան շքեղ կայսերական պաղատանն: Իբրեւ ետես Ղերոն թէ զայրագին իմն հայի ընդ նա ժողովորդն վասն իրացն՝ յայտ իմն կամեցաւ զյանցանուն կրթել, այս ինքն՝ ի քրիստոնեայն:

3. Վրիստոնէութիւնն այնու զի ի Հրէաստանէ էր ելեալ՝ զառաջինն հրէական ինչ ազանդ համարեցաւ հեթանոսացն. այլ իբրեւ կրօնք տէրութեանն վազվազակի նուաղել սկսան՝ ամենեցուն աչք ի քրիստոնեայս սկսան հայել: Վանզի ամենոյն տուղջ մտաց եւ անարատ սրտից սիրելի եւ անձկալի թուեցաւ այն վարդապետութիւն, որ ամենեցուն առանց ընտրութեան խոստանայր իտաղաղութիւն ոգւոյ ընդ Ղոստուծոյ եւ կեանս յաւիտենական այնոցիկ՝ որ հաւատացեն ի Վրիստոս եւ քառնորա պատուիրանացն գնայցեն: Բայց նմին հակառակ որ ի մուրութիւնսն ծնդեալ էր, եւ կապեալ ի հրէական կամ ի հեթանոսական գարծիս, կուրութեամբ հարեալ հատեալ ի գիտ, եւ համարէր թէ ընդ գիցն որոշ տաման կործանի հռոմէական պետութիւնն, եւ կամ ունէր ինչ շահս արուեստի ի հեթանոսական խաբէութենէն՝ լինէր թշնամի եւ հալածիչ քրիստոնէութեանն: Վրիստոնէութիւնն կոչէր ի հեթանոսաց աւելորդ պաշտօն, ժանա. եւ քրիստոնեայք յաչս աշխարհասիրացն համարեալ էին Ղզգ խուսափող ի լուսոյ¹, եւ ամբաստանեալ ունել տտելութիւն առ ազգ մարդկան:

¹ Gens Iulifuga.

Օճիւրերեայ ոչ ինչ թշնամութիւն հակառակ քրիստոնէից պատմի, այլ նմին հակառակ պատմի թէ ի լսել նորա զանցարն Վրիստոսի ի Պիղատոսէ՝ եւ յետոյ յԱրարէ ի Հայոց աղքայէ՝ կամեցեալ եւս իցէ հանել զՎրիստոս ի կարգս առաւելածոցն եւ ծերակուտին շաւեալ յանձն: Իսկ առ Սղաւդեառ (ըստ Սուեանի, տես եւ Վարծ. ԺԲ. 2.) մերժեցան ի Հռոմայ Հրեայք՝ վասն զի «Թելագրութեամբք Վրիստոսի ուրումն (Վրիստոսի՝ զոր տակաւին կենդանի համարի Սուեանիոս) յաւզէին խռովութիւնս», որպէս ստութեամբ համարի: Եւ լ'Ներսէն ընկեր բուն առաջին հալածիչ ի կայսերացն: Սա կուտեալ բազմութիւն անհնարին քրիստոնէից՝ ոչ միայն վասն հրդեհին զապարտութեան այլ եւ վասն կարծեալ ատելութեան նոցա հակառակ մարդկեղէն ազգի՝ տայր ապանանել, զիչսս զգեցուցեալ մարթա երէց արկանէր շանց առաջի, զայլնն ի խաշ հանէր, եւ զիչսս գործեալ այրելի նիւթովք օծեալ (զգեցուցանելով վերարկուած թաթաւեալս ի ձիւթ եւ յայլ ինչ նոյնպիսի) լուցեալ այրէր ի լուսաւորութիւն գիշերոյ: Ինքն իսկ Ներսէն զըստատանան իւր բանայր վասն այնպիսի անազորոյն տեսեանց զոր տայր առնել իւրեւ խաղս եւ կառօք եկեալ կայր ի մէջ ժողովողեանն: Եւ լ'Ներսէն ընտիր Յակիտոս՝ թէպէտ եւ հեթանոսութեան կարծեօք դրուեալ է, եւ յանցաւորս իմն երեւցուցանէ զքրիստոնէացն առանց զյանցանոն ինչ յիշելոյ, սակայն անգոսնեալ պարտաւէ զգործ անգթութեան բռնաւորին եւ ասէ թէ ամենեքին ի գութ դարձան ի վերայ քրիստոնէիցն (64):

Եւս առաջին հալածումն կամ մատուցաւ յառաջ առանց ընդ մէջ հատանելոյ եւ կամ նորոգեցաւ միւսանգամ յամի իւրեւ 66—67. քանզի ընդ նոյն ժամանակս նահատակեցան զխաւորք առաքելոցն Պետրոս եւ Պաւլոս հրամանաւ Ներսէնի:

4. Եւնդէն ի յաջորդ ամի ապրեցաւ աշխարհ ի բռնաւորեանս: Ժուժեցին կացին Հռոմայեցիք ամս 14, մինչեւ ապա ուրեմն յարեան զօրքն ի Եղտեանն Վաղիա եւ ի Սպանիա. անգեղաւ ի զօրացն կայսր՝ Յուլիոս Սինդէբոս եւ աստ Վաղըս ընդ որում միաբանեաց Սթոն ի Լուսիտանիա: Թէպէտ եւ Սինդէբոս յաղթեցաւ եւ անկաւ ի ճակատու, այլ անդէն ի Հռոմ առաջ նորդութեամբ Նիմփիսիոսի յարեաւ ազատամբութիւն ի մէջ անձնապահացն: Ներսէն յայտ արարաւ ի ծերակուտէն թշնամի հայրենեաց, եւ Վաղըս եղեւ ընկալեալ ի կայսերութիւն: Եւս նուհետեւ պահուցեալ փախստեայ գնայր բռնաւորն գիշերախառն ի Հռոմայ, թողեալ լքեալ յամենեցունց. ապա ուրեմն կամեցեալ ապրել ի ձեռաց այնոցիկ որ զհետն մտեալ էին եւ զի

1 Յերաուզ. պատմի. եւ Մովս. խորեն. 42 330.

2 Մովս. խորեն. 42 336—330.
3 Odium generis humani. Յոգիւ:

մի մեռցի գառապանաւ՝ տանէր անձամբ անձին՝ օգնականաւ թեամբ միոյ տրուք յազատելոց իւրոց։ Այսպէս վճարէր Ներսէն յՅռորդ ամի հասակի (68, (Յունի.)) աւերկելով զանձն թէ՛ «Վրացիս ճարտարս կորնչեմ»¹։ Այնչափ սաստիկ էր ահն վասն նորա՝ մինչեւ ժամանակս բազումս Ներսէն համարել զնա քրիստոնէիցն։ Առ նովաւ Բրիտանիա եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց ի ձեռն Սուրբ Գաւղինայ։

Ե. Այլ անգէն ի բառնալ տոհմն Սեւարեայ մեծամեծ յոյզք եղեն ի Հռոմայեցւոց պետութեան, քանզի չգոյին ինչ օրէնք վասն պայազատութեան ակտոսոյն, եւ զօրն դնէր եւ բառնոցր զկայսերոն։ Իմէպէտ եւ ծերունին Ղնամեայ Սերուիտ Սուղպիտիոս Վաղիտ ան զՀռոմ, բայց հեռացան ի նմանէ անձնապահքն վասն խառութեան նորա եւ օգնականութեամբ սոցա ընկէց զնա յետ 6 ամսոց բարեկամն Ներսէնայ Սաղուիտ Սթոն եւ տպանա Վաղրա յանձնապահացն ի հրապարակամիջի քաղաքին (69, (Յունաւ.))։ Իսկ կայսրն նոր Սթոն իսկ եւ իսկ յետ 3 ամսոց հարկ համարեցաւ խաղալ ի վերայ նախանձորդին իւրոց Սթոնի զոր դերմանական լեզէնքն անուանեցին կայսր, յազմեցաւ զօրն Սթոնի առ Արեմոնաւ ի զօրավարացն Սթոնիայ՝ ի Սթոնի եւ ի Սեկինեայ, եւ Սթոն որ ի Բրիքսեղզոն էր՝ իբրեւ լուաւ զպարտութիւն զօրս իւրոց, պար անձին՝ զի բարձցէ զքաղաքային կռիւն յոր յօժարեցաւ ցանէին զնա զօրականք իւր քաջակերելով զնա (Այրիկ)։

Սթոնիոս այնուհետեւ ընկալեալ էր յամենեցունց ի կայսերութիւն, բայց ապա վասն զերկութեան եւ անգթութեան եւ անասնձն համարձակութեան իւրոցն զօրաց եղեւ ատելի ի Հռոմ։ (Հարեան անտուտ լեզէնքն Ասորւոց եւ կացուցին զգորաւար իւրեանց զՍեպիտիոս կայսր. յարեցան ի նստա լեզէնքն Պաննոնիացւոց, եւ Պրիմոս յաղթեաց զօրացն Սթոնիայ առ Արեմոնաւ, եւ ինքն Սթոնիոս սպանաւ ի ժողովոցնէ ի Հռոմ չարաչար, եւ գիտնն ընկեցաւ ի Տիրերիս (69, Վեկ.))։

16

Հայտն վայրի խոտորեցուք ի Հրէաստան նշմարել զկատարումն դատապանացն Աստուծոյ սպառնացելոց, մանաւանդ թէ զբզակելոց մոլեգին աղաղակաւ աստուածապանացն թէ «Արիւն գորա ի վերայ մեր եւ ի վերայ որդւոց մերոց»²։ Վանզի զոր Արեմոս յուսար մտանելոյ իւրոց շքով յերաւազեմ պատմեալ էր աշակերտացն արտասուօք՝ ի նշմարելն զքաղաքն ի հեռաստանէ³, եւ առաւել եւս նկարեալ մանր յետ երկուց աւուրց՝ ի ցուցանել

1 Proh, qualis artifex pereo ! 2 Մատթ. Ի. 25. 3 Ղ. 4. 28. 41—44.

նման աշակերտացն զշինուած տաճարին¹։ այն ամենայն յետ 37 ամաց եկն ի կատարումն մինչեւ ի սողաբայս ապաստանն ։

Հրեայք թէպէտ եւ շունէին այնուհետեւ պատճառս ինչ ամբառնալոյ զանձինս վերագոյն քան զայլ ազգան, քանզի հաւատար իմն լեալ էին նոցա, սակայն եւ այնպէս սաստիկ ատելութեամբ էին նաքա ընդ Հռոմայեցւոց՝ ամբարտաւանելով իմն եւ պարծելով յազգն իւրեանց ։ Եւ այն ատելութիւն երթալք եւ յաճախէր ոչ միայն ստէպ հարստահարութեամբ կաւաւակալացն Հռոմայեցւոց՝ այլ եւ վառն անմիտ եւ անիրաւ գործոց Հրէիցն եւ վառն մոլորեցուցչացն եւ խարերայիցն որ քարոզէին նոցա ապաստամբութիւն ընդդէմ Հռոմայեցւոցն, մինչեւ յիմարեալ եւ ոչ նշանացն բարկութեան որ յերկնից յայտնէին՝ դնէին միտ ։

Ի ժամանակի զի նեղէր զնոսա Եղբինոս դատաւոր (յամէ 62 կամ 63), եւ Եգրիպպա Բ. նորաձեւան առնելով եւ յարելով ի Հռոմայեցիսն օտարանայր ի նոցանէ՝ երեւէր ի տօնի տաղաւարահարացն Յեսու կամ Յիսուս օմն ոմն ի տաճարին որ աղաղակ եղեալ գոչէր, «Ձայն բարբառոյ յարեւելից, ձայն յարեւմտից, ձայն ի չորից հողմոց, բազրառ ի վերայ Լըրուսաղեմի եւ տաճարին, բարբառ ի վերայ արանց եւ կանանց, բարբառ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն», յայնմ հետէ գոչէր նա ստէպ զտիւ եւ զգիշեր. «վայ վայ Լըրուսաղեմի», Ողբեցին զնա, գոն հարին, սակայն նա ոչ ինչ բարբառէր քան զվայն զայն զարհուրանաց, այսպէս ամս 7 ընդ ամենայն տեղիս. այլ ի վերջնում պաշարմանն եկն եմուտ ի քաղաքն, շրջէր անդադար ի վերայ պարսպաց նորա շուրջանակի՝ եղեալ աղաղակ թէ «վայ տաճարին, վայ քաղաքին, վայ ժողովրդեանն», եւ յետուստ ուրեմն ած զնափմբ թէ «վայ եւ ինձ», եւ անդէն հար ընկէց զնա վէմ մի ի քաղնկէց մենքենայից. — ի տօնի զատկաց 65 ամին բացաւ ինքնին զհատարակ գիշերաւ պղնձի դուռն տաճարին՝ յետ լինելոյ անհնգին պայծառութեան յօգս. յետ սակաւ ինչ միոյ երեւէին յարեւմտից կառք պատերազմի եւ գունդք գունդք պատերազմողաց ընդ օդս. իսկ ի տօնի պենտակոստէից լուան քահանայքն գիշերի ի տաճարին աղմուկ եւ յետ այնորիկ բարբառ թէ «Վնամք աստի, գնամք», Բայց ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար² ։

2. Վեասիոս Փղորոս (յամէ 65) յաջորդ Եղբինեայ տնցոյց զանցոյց զառաջնովքն՝ ժլատութեամբն եւ անգթութեամբ. պաշտպանէր նա եւ բազմութեան աւազակաց՝ զի առցէ բաժին յաւարէ նոցա ։ Իբրեւ ետես թէ պատասխանատուութիւն կայ նմա՝ ստատեացոյց զհարստահարութիւն ժողովրդեանն զի ապաստամբութեամբն նոցա արդարացի. եւ հաս իսկ որում կամէին, քանզի

1 Ղուկ. ԻՍ. 5 — 4. 20 — 24. Մատթ. ԻԳ. 1 — 6, 5 — 22.

2 Յովսեփ. Հրեակ. պատեր. 8 — 41 — 42. Գաւա. 6. ԳԼ. 67.

ընդունայն եղև ամենայն ջան Ազրիպայ ուղբայի եւ առաջնորդաց ժողովրդեանն եւ լաւաց ի նոցանէ որք հաւանեցուցանել զնստա կամէին :

Եղևազար որդի քահանայապետին Անանիայ իշխան տաճարին բարձ յամի 66 զամենայն պատարագն վասն օտարաց, եւ այնպէս բարձաւ եւ պատարագն վասն կայսերն : Միանգամայն յարձակեցաւ ամբօխ ինչ պատերազմաւ ի վերայ դղեկին Մատաթայ առ Մեռեալ ծովուն եւ կատարեաց զամրականն հռոմայեցիս, եւ այնպէս եղև սկիզբն պատերազմին ապստամբութեան : Ար խաղաղասէրքն էին աղաչէին զՓղորոս եւ զԱզրիպա առնուլ զառաջս խռովութեանն, բայց Փղորոս չետ ինչ նոցա պատասխանի, իսկ 3000 հեծեալք զոր Թագաւորն առաքեաց՝ չկարացին լինել զիմակոյ ապստամբացն որ երթային եւ ածէին : Վանգի սպառ զտիւ եւ զգիշեր յարձակէին ի վերայ արքունական դղեկին Երուսաղեմի մինչեւ արկանել զՀռոմայեցիան յերեսին աշտարակն շինեալս ի շերովդէէ : Իսկ զօրացն Ազրիպայ շնորհեցին երթալ ի բաց, եւ իրրեւ յետուստ յաննն եղեն : Նոցա եւ Հռոմայեցիք՝ կատարեցին զոտա հակառակ խոտմանն իւրեանց, եւ այն՝ յաւուր շարաթու :

Այնուհետեւ բարձաւ ամենայն յոյս խաղաղութեամբ զիրան զճարեւոյ : Անտուա Անտիոս Գաղոս կուսակալ Եսորւոց 25,000 ադամբ խաղայր ի Հրէաստան. զճանապարհայն զգեղս եւ զքաղաքս հրձիգ առնէր եւ որ զք անկանէր ի բուռն՝ կոտորէր : Եղև եհառ առաջի քաղաքին Երուսաղեմացւոց ի կատարած կոյս Հոկատեմեր ամսոյ, եւ բանակ հարեալ նստէր հեռի ի քաղաքէն մըն մի : Հրեայք իսկ եւ իսկ յարձակէին ի վերայ նոցա մոլեղին, եւ անկան իսկ ի Հռոմայեցւոց աւելի քան զ500 այր : Այլ Անտիոս մօտազոյնս մերձեցաւ այնուհետեւ ի քաղաքն, եմուս յաւուրն չորրորդի ի քաղաքն ստորին, եւ հարկանէր զքաղաքն վերին աւուրս հինգ, ի վեցերորդումն զաւճարն իսկ զլիովին, եւ առնէր իսկ արդեւք դիւրաւ վախճան պատերազմին՝ Թի տեւէր ի պաշարմանն, մանաւանդ զի երկդառակեալ եւ վհատեալ իմն էին խռովիչքն :

Այլ բարձ նա յանկարծ զպաշարումն զարմանալի ինչ օրինա կաւ, այնպէս զի դարձն նորա նման իմն էր փախստեան, եւ զհետ մտեալ հալածէին իսկ զնա խռովիչքն միւտանգամ քաջալերեալ մինչեւ զիշերայն ապրէր զօրովորն յետ անկանելոյ ի բանակէ նորա 4000 արանց, 400 երիվարաց եւ մեկքենայից : Այնուհետեւ յայտնի իմն էր Թի տեւեացէ պատերազմն. յայն սակս բազումք յերեւելեաց եւ ի մտացեաց Հրէիցն մեկնեցան ի քաղաքէն իրրեւ ի նաւակէ որ մերձ յընկզմել իցէ : Ի դէպ է Թի յայնժամ ուրեմն եւ քրիստոնեայք, յաւ լեալ նոցա բանից Անտարդին՝ մեկնեցան

ի Պեղդա քաղաքի յայնիցս (Յորդանանու: Իսկ Հրեայքն որ անդէն մնացին՝ առնէին յայնմ հետէ պատրաստութիւն պատերազմի. վիպագրին (Յովսեփայ յանձն եղեւ Վառլիւա, Լաղիազարու Լազովմէ. եւ մեւս եւս ոմն (Յովսեփոս եւ Լնանոս քահանայապետ կացին հրամանատարք յԱրուսաղէմ:

3. Սինչ Հրեայք երկիցս յարձակէին յԱսիաղոն եւ մերժէին յետս՝ անկանելով ի նոցանէ 20,000 արանց, անտուտ Վեսաբանոս զօրավար ժողովէր գունդ հարուստ յԱսորիս, եւ ի սկսանել յաջորդ ամին (67) հասանէր առաջի (Յատապատայ ի Վառլիւա 60,000 արամբ, քանդի եւ Տիտոս նորին որդի խառնեցաւ ի նա: Լաուրո 47 գիմակալ եղեւ պաշարման քաղաքին (Յովսեփոս մեծաւ քաջութեամբ, բայց ապա (Յուլ.) առաւ յարձակմամբ եւ ապակառնեցաւ հրով եւ սրով: Ընդ գերեալն էր եւ (Յովսեփոս՝ զոր կամէր զօրավարն առաքել առ կայսր. բայց իբրեւ պատմեաց նմա (Յովսեփոս թէ հասանիցէ յաթոռ կայսերութեան՝ պահեաց զնա առ իւր սիրով. ընդ նոյն ժամանակս եւ այլ եւս քաղաքք Վառլիւացւոցն մեծաւ աշխատութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ առան, եւ մինչեւ ցկատարած ամին՝ գրաւեալ էր ամենայն երկիրն յայնիցս (Յորդանանու:

Իսկ յԱրուսաղէմ ընդ նոյն ժամանակս կողմն Վախանձայուղացն բռնացեալ էր ի վերայ այլոց կողմանց, քանզի երկպառակեալ իմն էին: Վախանձայուղքս բարրանօք որպէս թէ զԼստուծոց փառան խնդրիցեն՝ չկամէին ընդ ուրուք իշխանութեամբ մտանել, այլ զամենայն իշխանութիւն օտար՝ մերժել յանձանց: Ազատ նախ աւարհարութեամբ եւ սպանութեամբ մոլեղնէին ի վերայ հակառակօրդացն ի մօտաւոր վայրն Արուսաղէմի, եւ յետ այնուրիկ առաջնորդութեամբ Լաղիազարու ուրումն մտին յԱրուսաղէմ, գրաւեցին զտաճարն եւ անտուտ յարձակէին սաեպ սպարանդր (68): Լնանոս՝ որ երբեմն քահանայապետն էր, հաւանեցոյց զժողովուրդն մերժել զնոսա զինուք. եւ մերժեալ փակեցան իսկ ի ներքին կողմանս տաճարին, յետ սաստիկ կռուոյ: Եւ (Յովհաննէս Վիսկազացի, որ ի Վիսկազայ գղեկէ Վառլիւայ տարեալ եկեալ էր ամբոխիւ յԱրուսաղէմ, նենդութեամբ կեղծաւորէր որպէս թէ կամիցի երթալ խօսել ընդ նոսա անսալ Լնանոսի, բայց արգեամբք խրատ եւս նոցա պնդել կալ հաստատուն եւ զԼազովմեցիս կոչել ի թիկունս: Այն իսկ վաղվաղակի Լազովմեցիքն 20,000 արամբ. չեթող զնոսա Լնանոս մտանել ի քաղաքն, բայց ի գիշերի միում յորժամ մերիկ էր, Վախանձայուղք գազտ բացին նոցա զգուռն: Եւ յնուհետեւ միարանեալ սոցա ընդ նոսա արարին կոտորած անհնարին ի մէջ հակառակօրդաց իւրեանց, եւ անկան սրով 12,000 արք երեւելիք յորս եւ Լնանոսն էր, մինչեւ գժգմել Լազովմեցւոցն ընդ այն եւ դառնալ յետո:

4. Ստեփաննոսյան շինարարական ընկերությունը ի վերայ անառնագույն սկսան մոլեբնել. մեծատունքն՝ քան զամենեւին արժանի պատճոյ համարէին: Բազումք ի նրեց կենաց իսկ վաճառատն անկան անձնաւորք ի Վերաբերա՝ ազատանել ի Վերաբերանոս, որ կայր մնայր ի քաղաքի անդ անգործ, ապաստալ զի երկարաւորութիւն նրեցն եւ առաջնորդաց նոցա դիւրացուցէ նմա զյաղթութիւնն: Եւ էր իսկ քաջ խորհուրդն: Վանդի Յովհաննէս Վիսկաղացին չկամէր զայլ որ հրամանատար առ իւր, եւ այնպէս Վախանձայոյզք յերկուս իմն բաժանեցան եւ անդադար մնալս պատերազմի էր նոցա ընդ միմեանս: Սխանդամայն ի նմին ժամանակի եւ արտաքոյ իսկ քաղաքին յորինեցաւ գունդ առաջաւորաց եւ առաջակաց եւ առաջնորդ նոցա Սիմոն սմն առնուն, որ խառնամբն իւրովք քառասունոցոյց զգունդն իբրեւ 20,000 այր: Ինդ Սիմոնեանս միարանեցին եւ յաշտեցեաց 25,000 այր, եւ այնպէս պաշարեցին միարան զՆախապետէմ: Յայնժամ յարեան ի քաղաքին հակառակ բռնաւորութեանն Յովհաննէս, եւ նա հարկ համարեցաւ այնուհետեւ ամրանալ ի բերդն տաճարին: Բայց քանզի երկնչէին իմն թէ խնդրեցէ նա քէն վրիժուց՝ ընկալան զՍիմոն ի ներքս զի պաշտպանեցէ նոցա յերեսաց Յովհաննէս: Եւ այսպէս յուելաւ ի քաղաքին մեւ եւս բռնաւոր յառաջել զընաեցացն վիշտս:

Իսկ Ստեփաննոս զամն 68 հանէր ի գլուխ առպատակաւ յաշտարհն Եղործեցեաց՝ յարում կացուցանելը զորս յամուրան եւ գառնայր ի Վերաբերա: Եւն ինչ կամէր ամենայն զօրութեամբն խաղալ ի վերայ Երուսաղէմի՝ հասանէր զրոյց թէ Ներոն ընկեցաւ եւ Պաղատ սա զաթոռն: Յայն սակս յամեցոյց զարշաւան՝ տեսանել պատարած իրացն, եւ մանաւանդ յորժամ լուաւ թէ Պաղատ եւս ապանաւ եւ ոմաց Սիմոն (69): Ետառքեմն յեւ մահ հուն Սիմոնի ինքն Ստեփաննոս ընտրեցաւ կայսր յԱսորիս յադեւելեան լեզենացն, եւ թողեալ զգորն ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Յիստոփ՝ մեկնէր ի Հռոմ:

5. Ինդ նայն ժամանակս եւ յաշտեցեաց Նախապետ սմն ի քահանայական առհմէ կացեալ զլիաւոր գնդի իրիք (2400) Նախանձարուցացն՝ գրաւեալ կաղաւ զներքին սրահ քահանայիցն ի տաճարին, եւ զՅովհաննէս Վիսկաղացի արգել ի օրահի ժողովորդեանն: Եւ սա 6000 արամբ լինէր նմա անդէն զիմակալ՝ առնելով միանգամայն յարձակումն ստեղ ի վերայ քաղաքին՝ զոր գրաւեալ ունէր Սիմոն 1000 Վախանձայոյզքն եւ 5000 Եղործեցեալք: Յովհաննէս Վիսկաղացի այրէր զամենայն որ ինչ ի բուն գայր, որով եւ բազում մթերք ցորենոյ որ բաւական էին ամաց բազմաց՝ այրեցան: Յայսպիսի վիշտս էր Երուսաղէմ ի ժամանակի զի անտուտ Յիստոս (70) գայր մերձենայր իբրեւ 7

վտառան բացառոյն ի պարսպացն: Աորք հռոմայեցի լեզեանք էին նորա (իրրեւ 7000 այր) եւ 5000 ընտիր ընտիր զօրաց, եւ բազմամբա զուկ օգնական յԱզրիպայ եւ յայլոց իշխանացն Ասիացւոց, եւ սկսաւ պաշարել սորք զքաղաքն Լառուաղեմացւոց: Լըս առ շինեալ ի վերայ Ակրա բլրոյ՝ շուրջանակի 30 վտառան ($1\frac{1}{2}$ ժամու գնաց ծանապարհի), փակեալ ուրեք անդնդովք, ուրեք ուրեք երեքին պատուարաւ եւ բազում ամուր ամուր աշտարակօք, յորոց երեւելի էին երեքինս՝ Հիպսիկոս, Փասայէլ եւ Մարիամնէ: Տաճարն ի Մորիա բլրին էր մեւս եւս առանձինն գրեթէ անառիկ իմեբերգ: Իսկ ամբոխ ժողովրդեանն որ ի բնէ բազում էր յոյժ՝ առաւել եւս էր սատարացեալ վասն մօտաւոր պատերազմին, որպիսի բազմութիւն չէր լեալ յառաջն երբեք:

Տեսիլ զօրուն Հռոմայեցւոց պէտփեցոյց իմեզ հակառակեալսն ընդ միմեանս: Միաբանեցին նոքա ընդգէմ հասարակաց թշնամոյն. այլ չէր տեւական խաղաղութիւնն: Յովհաննէս ի ժամանակի տօնին, քանզի բացեալ էր Լազիաղար զմուտս տաճարին, առ զսրահ քահանայիցն մեծաւ կոտորածիւ. մնացորդք գնդին Լազիաղարու եւ ինքն իսկ Լազիաղար հնազանդեցին (Յովհաննու. եւ էին այնուհետեւ երկու եւեթ կողմանք (այս ինքն Յովհաննուս եւ Սիմոնի) որ յարձակէին միւսանգամ ի միմեանս՝ յորժամ լինէր ինչ հանգիստ յարապնացն: Տխոսս յետ երկիցս առաքելոյ առ նոսա պատգամաւորութիւն հաշտութեան եւ մերժելոյ ի նոցանէ՝ ապա սկսաւ սաստկադոյնս բախել զքաղաքն քարնկէց մենքենայիւք: Աւուրս 14 վաստակեալ՝ ապա մտին Հռոմայեցիք յառաջին պարիսպսն: Յետ 5 ուսուրց անկաւ պարիսպն երկրորդ եւ կացին մնացին անդ Հռոմայեցիք ի բաց մղեալ զյարձակումն Սիմոնի եւ զգնդին նորա: Տխոսս իրրեւ պատրաստէր յարձակել ի վերայ երրորդ պարսպին՝ յգէր նոցա զիւրեանց ազգակից զ(Յովսէպոս խոտաւանալ նոցա միւսանգամ թողութիւն, բայց նոքա խոցեցին զնա նետիւ:

Տխոսս վասն կարելոյ արտաքուստ զպաշարն՝ ետ ածել որմ զքաղաքաւն փոխանակ խրամայն զոր խորացուցեալ էին, մինչեւ չկարել ումեք մտանել կամ ելանել: Այնուհետեւ սաստկացաւ անհնարին սոմն մինչեւ եւ զգարշեթ ինչ իրս ուտել բնակացն. զգիտեալնսն որ կիսոմն լուծեալ էին՝ փորէին հանէին ի կերակուր. նա եւ կին մի ի կանանց տոհմկաց առ եփեաց զմանկիկն իւր եւ կերաւ առ քաղցուն վտանգի: Օւարհուրեցաւ քաղաքն ամենայն եւ Տխոսս իրրեւ լուաւ՝ գժդմեցաւ եւ ասէր՝ թէ զանօրէնութիւնն զայն եւ զլարիան թաղեցից ընդ աւերակօք քաղաքիդ: Յայնր ամենայնի վերայ եւ ախար ժանաք ի վերայ հասին, եւ ի 14որդ օրէ Ապրիլ ամսոյ մինչեւ ց1 օր (Յուլեայ ընդ մի եւեթ զուսն հանան զիսկուսնք իրրեւ 116,000 եւ ընկեցան ընդ պարիսպսն 600,000

(բառ Յոփեպայ)։ Իսկ զփախստեցին բանային զօրականը ժլատը զփարս, քանզի տարածեալ էր համբաւ ի զօրականին թէ փախստեպք էրեալ տանին ի բաց զսոփին իւրեանց։

Յ. (Յեա կատարելոյ Հռոմայեցւոցն զպատարաստութիւն մենքենայից յարձակման՝ առին զղղեակն Մնատեիա մեծաւ աշխատութեամբ (Յ Յուլ.), քակեցին զարմուռնս նորա զի արդելոյր այն հարկանել զտաճարն։ Միւսանգամ առաքեցաւ (Յոփեպոս հաւանեցաւսնել զՀրեայսն եւ խոստանալ Յովհաննու եթէ թողուն զնալ նմա համարձակ ի բաց։ Բայց քանզի այնպէս մոլորեալ առնէին ի մօր թէ մարդկեղէն զօրութիւն չկարէ առնուլ զտաճարն, աշ միայն զխրատն նորա մերժեցին՝ այլ եւ զՅիստոսին սր ինքնին մատուցեալ յորդարէր զնոսա, քանզի զմեծանձնութիւն նորա համարէին երկեւղ։

Եւսա հարկ էր զինուք առնել զբաւ իրացն. ի սակալ յարձակման՝ քայքայեցաւ հիւսիսային ճակատ տաճարին հրով, եւ այնպէս գրաւեցաւ սրահն արտաքին։ Եւսա հետեւ հարկանէին զբաւն սրահնսն տաճարին՝ այլ զուր ուրեմն աւուրս Յ կածէին հզօր մենքենայիւք եւ փորէին զհիմունն. յարձակեցան եւս միանգամ Հռոմայեցիք բայց մղեցան յետս։ (Յայնժամ ետ արկանել Յիստոս հար ի գրաւման եւ յաջողեցաւ գործն. բայց հրաման ետ անդրէն շեջուցանել՝ յորժամ ի բուն տաճար անդր բոցն հասանէր։ Մինչդեռ զայնու էր զօրականն՝ սահմանեցաւ ի խորհրդեան պատերազմն առ հասարակ յարձակել ի վերայ, բայց զտաճարն պահել ազ (10 Եւդոսա.)։ Եւս իրրեւ այն ինչ յարձակեալ էին Հրեայք եւ մղեալ յետս՝ առ զօրական մի ի զօրականաց անհրաման լուցիկ ի ձեռն, սմբարձ զնա ի վեր ընկեր իւր, եւ արձակեաց զհուրն ի ներքս ի տաճարն։ Եւսայէս սաստկագոյնս ավաւեցաւ հուրն զի անհարկն էր շեջուցանել։ Օւր ձեպէր անդր Յիստոս, աղաչէր, հրաման առք, աղաւնայր՝ զի միայն զհուրն շեջուցանիցեն, այլ զօրականն սր յաւ եւ յաւար էր դարձեալ՝ չղնէր նմա միտ։ (Յայնժամ մատուցեալ հայեցաւ նա ի տեղին սուրբ եւ ի սրբութիւնն սրբոյ եւ աստեցոյց զպաասն սրբութեան, ապա ել արտաքս. բայց եւ այն տեղիք լուցեալ պրեցան՝ թէպէտ եւ կրկնէր եւ երեքնէր զհրամանն Յիստոս. առ զօրականն յաւարի զսր ինչ միանգամ եղիտ եւ լքան իսկ գանձուք։

Ինդ տեղւոյն սրբութեան անկաւ կործանեցաւ եւ ամենայն իսկ յոյս եւ քաջաբերութիւն Հրէիցն. կրկնեալ հնչէին ի լերանց գոչեւն եւ աղաղակ վային նոցա. վերջին յոյս եւ ապաւէն լեալ էր նոցա տաճարն։ Սիսու այնուհետեւ կոտորած սրոյն Հռոմայեցւոց ի մեջ նոցա՝ չինայեալ ծերոյ եւ երիտասարդի, արուի եւ իգի, աւագի եւ անաւագի։ Հազարաւորք ի մեջ բոցոյն կամ գահափէժ դարահոս ի պարսպացն մեռանէին։ (Յայնժամ ուրեմն զաղապեաց

հարկն եւ անբժար յարժամ երկու եւեթ գրանիք մնացին տաճարին եւ մանր մի գաւթին կանանց։

Իսկ յանդգնագոյնք ի խառնեացն անցեալ գործեցին պատանէշ ի քաղաքին տնտեսաւ անդէն։ Իրրեւ շատաւ նոցա թոյլ երթալ ի քաց ազատութեամբ՝ չգրան ամրացան ի գղեանքն Ախմէի ի վերին քաղաքի, եւ կոտորեցին անդ խոյ եւ իսկ 8000 ոգի յաղապելոց փութանց որ անդէն տնտեսեալ էին։ Իսկ Նքուսաղէմ անուա յաւար զօրացն, եւ ապա լուցեալ այրեցաւ անթիւ եւ անհասկար գիտեցին։ Յետոյ արեմն կառարեաց Յիսուս զպատարասութիւն մենքենայիցն եւ սկսաւ հարկանել զգղեանքն Ախմէ փհասեցան խառնեքն, իրրեւ շխարացին փախելէ մտին ի գեանաւ փար տեղիս եւ ընդ կամարօք։ Հեզան զեղան անուայեցիք ի փաղոցան եւ կոտորեցին մինչեւ ցերեկոյ, եւ զգիշերն ամենայն ազաքեք հար (7 եւ 8 Անպաեմբ)։ Իրրեւ եմուա Յիսուս ի քաղաքն՝ զարմացաւ սիրացաւ ընդ տնտեսութիւն պարագացն, մանաւանդ երեցունց գլխաւոր աշտարակաց, եւ ասէր «Ետեաւոյ օգնականութեամբ մղեցաք զպատերազմն։ Ետեաւ իսկ հան զլքեացն յաւն իոցաց աստի։ զի զի ոչ ձեռնհաս էր ձեռն մարդոյ կամ գործի առ աշտարակս այստիկ»։ Յետոյ նսվին խորհրդով շատ յանձն ընդունել զպատիւն յաղթութեան զոր առաքեցին նմա իշխանք Ասիա ցւոցն ըստ սովորութեան ժամանակին՝ զի ոչ իմ ինչ էր, ասէր, յաղթութիւնն այլ Աստուծոյ։

Պերեազքն փախեցան ի գաւթին կանանց եւ անդէն ընտրեցան։ զպատասմեցուցիչսն եւ զաւազակսն իսկ եւ իսկ եւս կոտորել Յիսուս, զերիտասարդան ահաճանեաց ի շաք ձաղանաց իւրաց, փակ զայնսփիւք ար յ17ամենից եւ ի վեր էին հրամայէր տանել ի գործ աշխատութեան յՆդիպոսս, եւ առաւել եւս քան զնա առ ասլ ի խաղս սպանութեան թատերոյ, եւ զխորի մանկաբոյնան տանել վանառակաւ։ Յաւուրսն յորս ընտրութիւնն այն լինիք՝ մեռան ի սովոց 11,000, կէզբինքնափամ եւ կէզբ առ պահապանացն զաժանութեան։ Առաւել քան զհարիւր թիւր մարդկան ի պաշարմանն մեռան, իսկ թիւ համարոյ զերեւոյցն հասանէր 97,000։ Յովհաննէս Վիսկազացի եւ Ախմէն առ քաղաքն փախդի ելին յորջուց խրեանց՝ ի գեանափար կամարացն։ Նա զատապագտեցաւ ի բանա ցկեանս, եւ սա սահմանեցաւ ի ձաղանսն Յիսուսի եւ ապա սպանաւ իսկ։

Յետ ամենեւին զամենայն սունոյ, յարժամ չգոյր ինչ զի սպանցի կամ յափշտակեցի՝ հրաման տայր Յիսուս ամենեւին հարթ հաւատար կործանել զամենայն որ ինչ մնացեալ էր ի քաղաքէն եւ ի տաճարէն, նա աւանիկ եւ զվէմն հիմանցն ի քաց հանել ի գեանոյն եւ առնել արօրադիր զերկիրն ուր երբեմն

Երուսաղէմէ երբ, բոլոր Կալիկէն Քննչին իրեն յիշատակարանը աշտա-
րակքն Հիւրախկոս, Փրատայէլ եւ Մարիամին:

Տակաւին գրաւեալ զնէին, Հրեայք ամբոցս երբ զնէրով
դիտն (ի հարուստիւղման Երուսաղէմի), զՄարերափն (ի հիւսիսոց
արեւելոց Մեռեալ ծովուն) եւ զՄաստաղա (յարեւմտից հիւսիսոց
նարին ծովուն): Առաւելինն առ պատերազմութիւն զնիսկիս (Լատուս
ժողովար ի Յ. Բ. Մաստաղա եղև զիմովալ յարմարեանցն զդաւեալ
Արդուաց. մինչև հարկ համարեցաւ զօրուարն հրձիգ առնել զաւ-
մարն եւ բնակիչքն ի նմին ժամաւ սպանին զմիմեանս: Նինգ
եռեթ մանկունս գտին Հռոմայեցիք Կենդանի ի նմա (73):

Եւ յայէս լուծաւ քայքայեցաւ հրէական տէրութիւնն, զիս
լուծաւ երկրին նոցա վաճառեալ Կոչարն՝ տաւալ զգինան յարքեւ-
նիս, յոր աւայոց էր այնուհետեւ ամենայն այս հրեայ ի Հռոմէա-
կան արեւութեան զհարին զոր տային տաճարին յառաջագոյն:
Ասկացն խնայելով իմն զնայր ընդ նոսա տէրութիւնն Հռոմայե-
ցոց: Ենցլ տուաւ նոցա վարել կրօնիւք, օրինոք եւ տոկոսա-
թեանք իւրեանց եւ զիստարն նոցա անուանեալ Հայրապետ,
կամ Ղահապետ նստէր ի Տիրերիաս քաղաքի՝ ունել տեսութիւն
ի վերայ ժողովրդանոցաց նոցա եւ ուսուցչաց եւ սպասաւորացն ի
նոսին կարգելոց:

7. Սակայն շահագարտեցին Հրեայքն, եւ այնպէս՝ ինքեանք
յանձանց վերայ ածին զվերջին զկատարեալ կործանումն յետ ի-
րեն 70 ամաց, զոր աստէն իսկ ի սմին վայրի պատմեցուիք: Այդ
իսկ յամի 115, ի ժամանակի զի չէին անդ լեզէոնք Հռոմայեցւոցն
գտին պարսպ խզելոյ զլուծն. ապստամբեցին եւ գործէին անազո-
րունութիւն բազում, մահուանդ յԵփրիկէ եւ յԵզիպատս: Մար-
կիոս Տուրքոյ նուաճեալ զնոսա յԵզիպատս բազում պատերազմաւ
եւ հառայց նոցա զլարիս նոցա տոկոսեօք:

Իսկ իրեն կայսր Ներիանոս ետ շինել զԵրուսաղէմ՝ անուն Մ
գեալ Եղիա (ըստ աւելի անուանն՝ զի անուանէր Եղիոս Ներիանոս)
եւ ետ կանգնել անդէն մեհեան Ասպիտողեանն Երանագոյ (132),
իսկ եւ իսկ ի յաջորդ ամին յարեաւ առհասարակ ապստամբու-
թիւն, որում կայր զլուիս Բար-Նորբերա յուղիւհար որ ասէր
զանձնէ թէ Քրիստոսն իցէ, ածէր կուտէր ի Հրէից գունդ հաւ-
րուսա որով զնէր ասորատակ եւ յԵսորիս եւ մանաւանդ զքրիտ
տոնեայսն կամէր ածել տանջանօք յուրացութիւն: Նշանանցան
մեծացան իրքն, ետ կոչել կայսրն զՆուղիոս Սեւերոս՝ զօրավար թ
զէոնօքն ի Բրիտանիայ եւ առաքելք ի Հրէաստան: Աս տեսնալ
զրազմութիւն զօրութեան ապստամբացն՝ խորշէր պատերազմել
ճակատ առ ճակատ, յանկարծօրէն անկոնէր ի վերայ մանր մանր
ինչ զնդից նոցա, արկանէր յամուրսն, եւ ապա առեալ քանդէր
աւելի քան զ50 ի նոցանէ, եւ քաղաքս եւ գիւղս նոյնպէս աւելի

1 խիւսնիա, 1 խիւսիա, (Յանիա եւ Կարիա)՝ եղեւ նախ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ Ըսիա անուն¹ (132 նախ քան զՎր.), իրրեւ թաղեալ ժառանգութեամբ յատարեալ Վ. արքայէ Պերզամայ։ 2. Սեա այնորիկ երեքին պատերազմեալքն Միհրդատեանք (յամբ 88—64) մղեցին սարան տակաւ յառաջ կոյս յարեւելս զգորա՝ վարս Հռոմայեցւոցն զՍաղղա (88—85), զՍուկուղղոս (74—68) եւ զՊոմպէոս (67—63) անցանել ըսա Տաւրոս եւ առնել զրաւ թագաւորութեան Սեղեւկեանց՝ զՆորիս զգլխաւոր վայր արքայութեանն արարեալ ընդ նահանգաւ (64)։ Ի ժամանակի պատերազմացս կամ փոքր ինչ յետոյ լինէին նահանգ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք որ փոքր կամ մեծաւ հազարդ անցիցն էին՝ հակեալք ի սրտ կամ ի նորս կողմն։ 3. Թագաւորութիւնն Բիւթանիայ՝ ուր թագաւորէին (յամբ իրրեւ 280) թագաւորք Վիկոմեդէդք եւ Պրուսիաք, յեա վախճանին Վիկոմեդէայ Վ. եղեւ նահանգ Հռոմայեցւոց՝ իրրեւ ժառանգութիւն յամբ 75 նախ քան զՎր., 4. Թագաւորութիւնն Ալիկիայ յամբ 60, 5. Թագաւորութիւնն Պարզադանիայ, եւ 6. Մեծ (արեւմտեան) մասն թագաւորութեանն Պանասի ուր Միհրդատքն թագաւորէին՝ յամբ 64, 7. Թագաւորութիւնն Ախարոսի յամբ 57, 8. Թագաւորութիւնն Վիւկիայ յամբ 50, եւ 9. Թագաւորութիւնն Վաղատիայ կամ Վաղղոզրեկիայ (հաստատեալ յամբ իրրեւ 280)՝ յամբ 25 նախ քան զՎր.։

Ըսլ մինչ չեւ Հռոմայեցւոց ընդ Տաւրոս անցեալ, այնչափ տկարացեալ էր Սեղեւկեանցն թագաւորութիւն՝ յապատամբութենէ Պարթեւոց (256), Բահարիացւոց (254), Հայոց (190), Հրէից (130), եւ ցեղից ինչ Էրաբացւոց եւ Ըսորւոց, եւ ի ներքուստ պառակաւալ ի գծաութեանց արքունական տոհմին եւ ի հազարապետացն բռնութենէ, զի վաղ իսկ գրեթէ քայքայեալ տէրութիւնն էր, եւ մանաւանդ կողմանք Ափրասայ, միջովայր թագաւորութեանն, ի բազում մանր մանր թագաւորութիւնս էր լուծեալ։

Ստիոյն Հռոմայեցւոց որ յեա այնորիկ ի ձեռն Ընտանեայ եւ Ոկտաւիանեայ (40—30 նախ քան զՎր.) եւ ապա առ կայսերոք գործ կարան յարեւելս՝ ոչ այն կամք էին, նա եւ ոչ դիւրին իսկ զայնպիսի զմանդ թագաւորս՝ միանգամայն ի միասին բառնալ իսկ եւ իսկ ի միջոյ, այլ ինքեանք իսկ զօրաւորք Հռոմայեցւոցն՝ Պոմպէոս, Ընտանիոս, Ոկտաւիանոս եւ յեա նոցա կայսերք կացուցանէին զնոսա կամ հաստատէին իրրեւ թագաւորս կամ ցեղապետս՝ նիզովակիցս կամ գաշնաւորս, կախեալս զՀռոմայեցւոցն ճոխութենէ, զի մինչ չեւ հասեալ դիպող ժամուն արկանելոյ զկողմանն զայնորիկ ընդ նահանգաւ՝ արեցին զթագաւորս նա-

1 Asia propria. 2 Regum. 3 Ουλαρχοι. 4 Socii.

ցա ի կիր ըստ հռոմէական քաղաքականութեան ի նոր աշխարհ հօգուտակութեան ժողովրդեան նոցա իւրաքանչիւր, ի նախանձազգաց շուխեան նոցին իսկ թագաւորաց առ միմեանս, ի նիզականցութիւն եւ ի պատապարտութիւն ընդդէմ զթաւթեանն Պարթեւաց, որ էր նոցա այնուհետեւ մի միայն ախոյեան յարեւելս¹:

18

Այսպիսի ինչ տերութիւնք շուրջ շէտոց աշխարհաւ էին²:

1. Դամիդք կամ Ասպարազովիտ որոյ թագաւորութիւն ի պարսկական ժամանակաց յԱքեմենեան առհմէ պատմի տակալ սկիզբն եւ յետ առ Աեղեւիեանք նահանգ Մակեդոնացւոց ընկնլոյ ի ձեռն Ալեքսանդայ՝ ապա միւսանգամ կտնդնեցաւ թագաւորութիւնն (յամի իրրեւ 300 նախ քան Վր.) ի ձեռն Արիարաթայ Գ. որ միայն ապրեցաւ ի կոտորածէ ազգականացն փախստեամբ ի շէտոց աշխարհ: Յեւէր նոյն հարստութիւն մինչեւ յԱրիարաթ եւս (+ 91 նախ քան զՐր.): Այնուհետեւ ընդունին Վամիդք ի շոտմայեցւոց թագաւոր՝ զԱրիարաթան Ա. (89) ընդ որում գոռայի համոհ Տիգրան աղբայ շէտոց ի ձեռն զորավարաց իւրոց Սիհրանայ եւ Բագովայ, մինչեւ մերժեալ զնա ի թագաւորութեանէ փաշտոց զԱորդիոս զորդի Սիհրգաւայ, որ Արիարաթ Ժ. կոչեցաւ: Թէպէտ եւ հաստատեցաւ այսրէն Արիարաթան ի ձեռն Սեղգայ, սպլ Տիգրան հան զնա միւսանգամ փախստեայ եւ տարաւ 30,000 զերի ի Տիգրանակերտ, մինչեւ յետուա ի ձեռն Պոմպէի հաստատեցաւ Արիարաթան յաթոռն (66): Վերջին թագաւոր նոցա Արքեղայա քուրմ Պոմպէայ կացուցեալ յԱնտոնեայ, կոչեցաւ առ Տիգրեկաւ ի շոտմ եւ ողանաւ ի ծերութեանն (17 յետ Վր.):

2. Թագաւորութիւնն Պաղեմոնեանն Պոնտոսի՝ էր մասն մի հնոյ թագաւորութեանն Պոնտոսի, յորում թագաւորեցին նպատաւորութեամբ զորավարացն շոտմայեցւոց Վարեհ եւ Պաղեմոնք Ա. եւ Բ. մինչեւ արար եւ զայն ընդ նահանգաւ Ներոն:

3. Փորր շէտք նահանգ Աեղեւիեանց, եղեւ թագաւորութիւն ուրոյն ի ձեռն Օւադրիազայ կուսակալի (190 կամ 189 նախ քան զՐր.)³ եւ պատմի տիրել ցեղի նորա ցամե 80 իրրեւ թագաւորս դաշնաւորս շոտմայ: Յետ այնորիկ տային շոտմայեցիք զերկիրն զայն դրացի թագաւորաց իրրեւ յաւելուած իշխանութեան նոցա: Պոմպէոս ետ Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի արքայի շէտոց եւ յետ զնա առնելոյ ձերբակալ զնան տակաւին ընդ հորն գծակելոյ՝ ետ զայն Պոմպէոս, որպէս եւ յետոյ Աեւար, Վեխաւա-

1 «Հին իմ (տե՛ս Յակոբոս) եւ ընդունիմ սոփութիւն հռոմէական ժողովրդեանն է՝ եւ զթագաւորսն տեղում գործիս ծառայութեան սկսեցաւ» յԱզր. ԺԳ. 2:

2 Սորոս. ԺԱ. եւ կոյ իսկ գրում զԷմիլ Զագրիարոս որոսի գտեալ ի Մագանա իսկ այսպիսի ինչ գրով շուրջանակի Շա-ժաւոս Βασιλεως Βασιλεως:

բայ Ա. Կ. Մ. արքայից Գալատացւոց, Լնտանիտի Պաշտմենայ արքայի Պոնտացւոց, Լեզոստոս՝ Լքրեզայ արքայի Դամիայ, Լիաշի գաղա՝ Լիափուայ արքայի Լիւրակիայ կամ Լուսարգայ (39 յետ. Վր.) և Լերոն՝ Լքիստարուղեայ որդւոյ Հերովդի արքայի Վաղկիայ, ապա Յիզրանայ ուսեմն նորին մերձուորի որ անժառանգ լախմանեալ՝ պարս ընդ նահանգաւ զերկիրն Վ Երտաօխան՝:

4. Լիոզքիս առ երի Լեքսիմոս ծովու յարեւմտից Վ քաղ, եր աղանձինն թագաւորութիւն ի վաղ ժամանակաց, եւ թագաւորացն անուանը են Լյատէս կամ Ողթակէս. նաւանեցաւ ընդ Մեծն Սիհրդատա Տ. եւ ի պատերազմունսն եղին ի կողմն Հռոմայեցւոց առ Պանդէիւ, Լնտանեաւ եւ Ախտախանեաւ, ապա առ Տրայխանու թուի լեալ նահանգ Հռոմայեցւոց (116):

5. Վ իրք կամ Իրերիացիք՝ կամ Վ Երիացիք՝ աղք մեծ եւ Տզոր՝ կամ Տամարին գաղթականը յերերիացւոց անտի Սպաւ կիցացւոց աշխարհին՝ ածեալ աստի (որպէս պատմի) ի ձեռն. Լուր բուքոգծոսարայ՝, եւ կամ որպէս առաւել հաւանութեան է աղքա ի նոցանէ գնացին յարեւմուտս հասուած, այնպէս զի այդրեա նածինց իցեն Վ իրք աստ ի կողմնա Սաւկասաւ՝, որպէս ասեն՝ սեւրեալ ի Լուրազայ կամ Լուրեայ յեղբօրէ Գամերայ, յորմէ կազմին եկեալ յառաջ եւ Լուրազացիք՝ զորս ազգակիցս Վ քաղ գնեն եւ արտաքինը ի մատենագրաց՝: — Աորք իմն ազգք մարդկան ի Վ քաղ աշխարհին բնակէին (ըստ Ստրաբոնի՝). առհմն ուստի թագաւորքն ընտրէին, թերեւս նոյն ընդ այնմ՝ զոր Խորենացին պատմէ Սեփծուղն կոչել՝՝ որ ի Վ քաղ լեզուէ թարգմանի թաւգաւորազունս), կացուցանելով միշտ զերիցազոյնն հասակաւ ի զաւակէ թագաւորին լախմանելոյ. իսկ որ երկրորդն էր հասակաւ՝ ունէր զպաշտօն դատաւորութեանն եւ իրաւանց եւ զզօրաւորութեան. երկրորդ կարգ՝ քրմացն որ եւ զգժտութիւնս ընդ ազգացն դրացեաց լուծանէին. երրորդ՝ զարականին եւ մշակացն, եւ չորրորդ՝ խառնաղանձն ծառայք թագաւորին: Ստացուածք էին նաջա ըստ ընտանեաց, եւ իշխէր եւ առաջնորդէր իւրաքանչիւր տան կամ ընտանեաց երիցազոյնն ի նոցանէ:

Ընակիչք հիւսիսային լեռնափուն կողմանցն պատերազմողք՝ իմն էին, ուր խաղաղասէրք եւ պատաղեալք զանրովք եւ զարաւրովք այնք ի Վ քաղ էին որք բնակէին ի ձախ հովիտս Աուր գետոյ որ բաժանէր գնոսա ի հարաւոյ ի Հայոց աշխարհէն¹⁰:

1 Դիւն Լի. 6. Արիւր. Վոսն Ել. Բ. 81. Դիւն ԻԲ. 45. ԻԱ. 63. ԻԲ. 43. ԵԲ. 9. 13. Տակիտ. ԺԱ. 9. ԺԳ. 7. Յովսէփ. Նախն. պատմ. Ի. 5:

2 Hiberes, Iberi.

3 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը.

4 Ստրաբ. Զոգ. Ա. Սիհրատ. Եկեզ. պատմ. Դոգ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. Գրեթեմիս պատմի առ Եւքսիմոս ծովու բնակէն, եւ են ածեալ հասուած յերերիացւոցն որ ի

Սպարթա բնակեալ էին. Եւ Արիւրեանս ի Մեդոսթենեայ (առ Եւս. Զոգ. Ա. ԷԶ. 59 եւ առ Խորեն. Բ. ԳԼ. Ը.) նշանակու:

5 Արգիւտն:

6 Տեւ առ Եւսէբ. Զոգ. Բ. ԷԶ. 13:

7 Տակիտ. Դոգ. Զ. ԳԼ. ԼԴ. 3:

8 Դոգ. ԺԱ. ԱԼԻ:

9 Բ. ԳԼ. Է:

10 Այժմէն Georgli առաջ զքաղ առ Եւս. բողոքաց եւ Արիւր մեռն առ Տակից

Հայի երեւին նոցա զոնեայ իրբեւ դաշնաւորք ի զօրուն Եւրուանդեանն Տիգրանայ արքայի Հայոց հանգերձ Եղուանիւք¹, եւ ի սորա որդւոց յի ահագն տառաւածութեան պատիւ ի նոցանէ դաւանէր²:

Վաւագարք որ էին ընդարձակ նահանգ Հայոց աշխարհին ինն գաւառք, բազում անգամ կից իմն էին ընդ յի յայն թագաւորութեան³, եւ ընդ սորա իշխանութեամբ էր բռնաշին Վաւագարայ⁴ Սակայն այլ ոմն էր թագաւորն յի յայ եւ այլ բռնաշին Վաւագարայ⁵, թէպէտ եւ տանուակերութիւնն Վաւագարայէր, որպէս հաւանութեան թուի, ի միոջէ տահմէ թագաւորացն յի յայ⁶, յայն սակս եւ մեծ բզեշին Վաւագարացւոց կոչէր եւ բզեշին յի յայ⁷, եւ ինէր զոնեայ ի ժամանակս ինչ արքային յի յայ ընել միանգամայն եւ բզեշին Վաւագարացւոց⁸: (Յաւանազայն անուանք թագաւորացն եւ բզեշինցն էին Փարսման⁹, Միհրդատ եւ Եշուշայ: Վաղարային անցք յի յայ, որպէս ի գէտ խի էր, էին զիրկընդխառն ընդ անցից Հայոց աշխարհին. այլ կախեալ եւ զՀռոմայեցւոց ի ժամանակաց անտի Լքտակայ¹⁰ արքայի նոցա որ էր դաշնաւոր ընդ Տիգրանայ եւ ընդ Միհրդատայ, եւ ի պնդել Պոմպէի գհեա Միհրդատայ ընդ աշխարհն Հայոց, բախեցաւ Լքտակ ընդ նմա զՍուրգետով, բայց ի նեղ անկեալ ետ պատանդս եւ եմուտ ի դաշինա ընդ Հռոմայեցւոց՝ այս զառաջին նուագ (յամի 64—63 նախ քան զՎր.)¹¹: Սանաւանդ յետ քրիտանէութեանն տառել եղեւ կապ եւ զօդ նոցա ընդ Հայոց. բայց այլակերպութիւն լեզուին պահեաց զնոսա ուրոյն եւ զառ ի մեծ մարմնոյ Հայոց ազգին եւ տառել եւս բաժանեալ անջատեցան ի պատճառս կրօնից (յամի իրբեւ 550): Օրոց յետոյ մի ըստ միոջէ:

6. Եղուանք կամ Եղբանայիք՝ արեւելեան գրացիք յի յայ եւ կտորդք անցից նոցա՝ տառել եւս անյայտք քան զնոսա ըստ իւրեանց ծագմանն են: Եզգ անյօժար ի մշակութիւն, զօրաւոր հեծելովք եւ վարժ յորսս եւ երեւելի պառականօք¹²: Ի բազմամբոխ

է նոյն ընդ յաւանդան տնուան՝ Դանդու երկրագործք կամ մշակք. եւ վաղ իսկ ի սոյն անուն կոչէ զՍիւրս Պոմպէիոս Մեղա աշխարհագիր հռոմայեցի:

- 1 խոր. Ե. ԳԼ. ԻԲ:
- 2 խոր. ԳԼ. ԼԱ:
- 3 խոր. Աշխարհացոյց. ԱԼԻ:
- 4 խոր. Գ. ԳԼ. Գ:
- 5 Բուզ. Գ. ԳԼ. ԺԵ:
- 6 խոր. Բ. ԳԼ. Ը. եւ ԺԱ:
- 7 խոր. Գ. ԳԼ. Կ: — Փարպ. էջ 80 եւ 186:

8 խոր. Գ. ԳԼ. Զ: — Նշանաւոր է յոյժ ի մեւտարան հնոց գահեկանաց պատկերադիր միջ ուրուքի բզեշինցն Վրաց կամ Վաւագարայ, յորում երեւին թաւ գէտք

արկեալք զանգրամեւ եւ զմեզ յախանդն, եւ զիր յաւարեն չարխանիկ պապէս՝ 80000 քառանգ Իթրաւ Կարչոմա, Ալուշոյ բզեշին Վրաց կարգեցաց (Վաւագարայ): — Յետ Վիսիւմի Պապիրազք. յաւ. Յուլ. Գ: — Ամբաստան Մարկեղիմոս ոչ ինչ նուագ յառակութեամբ յիչէ զԳրիգորի անուն հռոմէիս՝ VILAXA, Դար. ԻԳ. ԳԼ. Զ:

9 Ըստ ոչ տահմային մասնաւորաց՝ Pharaamano, յամախ առ Յակիւմայ եւ Գիւմի:

10 Արտուդ.

11 Դիւն՝ Դար. ԼԵ:

12 Սարար. ԺԱ. Ալուանդ: Յետ եւ Յուլիոս. Զ. 34. 2:

այլեւայլ ցեղից անախ յորոց խառնեալ ամփոփեալ էին Աղուանք ի միութիւն¹ էր ի հարստակողմանսն եւ ցեղ ինչ Հայոց ի զաւա-
կէ Արաւիայ, որում առ առաջին արշակունի թագաւորաւ կար-
գեցաւ Առան ոմն անուն ի նմին տոհմէ նահապետ՝ պատուով
բիւրաւոր կողմնակալութեան կամ բզեշխութեան, եւ Աղուանից
իմն սահմանք համարէին երբեմն զաւտաք Հայոց՝ Ուտի, Ըպիա-
շէն, Ձոր Վարդանայ, Աղթ եւ այլ կողմանք²։ Մեւս եւս ցեղ
բազմաւոր էին Վարդարացիք՝ զորս չէ խի պարտ շփոթել ընդ
Վաւարացւոց։ Ղէ էին նոքա սկիւթացի ինչ կամ տարմատացի
աղց խառնեալ ընդ Աղուանից ի հիւսիսոյ առ ոտամբ մասին իրիք
Ասկասու որ Արաւանեանն կոչիցի³, զոր եւ Խորենացին թարգ-
մանէ Ընթային⁴։ Արեւելի քաղաքք նոցա էին Վանձակ Աղուա-
նից, նիսա թագաւորին, Խաղիտաղ՝ ձմերոց նորա, որպէս երբեմն
ձմերոց թագաւորին Հայոց, եւ Պարսաւ։ Առանձինն իմն անուանք
թագաւորացն Աղուանից էին Արա-Ալ աղէն, Ուանայր, Ալ աշական։
— Պատմութիւն սոցա որ ընթանայ կից ընդ Ալ քաց է խառն ընդ
անցից Հայոց աշխարհին։ Արա-Ալ աղէն կամ Ալ ալաղ -Ալ աղան⁵
գաշնաւոր Տիգրանայ որդւոյ Տիգրանայ Մեծի ետ ճակատ ընդ
Պոմպէի խառն ընդ արքային Ալ քաց (64 եւ 63), եւ նորին որդի
Տարսեր ետ ձեռս ի Անիդիոս (զինուորական) դեսպան⁶ Պոմպէի⁷։
Այնուհետեւ առաւել եւս խառն ընթանան իրք նոցա ընդ իրացն
Հայոց, եւ յիշի խի թագաւորութիւն նոցա մինչեւ ց(Սուս)ինիա-
նոս եւ անոր եւս։ Վանեայ մասին իրիք Աղուանից⁸ որ Վարդարա-
ցիքն կոչէին (զորոց արդ խի ճառեցաւ)՝ էր լեզու առանձինն ի
Հայոց լեզուէ՝ «կոկորդաթոս, աղխազուր, խժական, խեցրեկազոյն»,
եւ Հայք խի ետուն նոցա զիր դարութեան նորագիււա⁹։ Այլ
թէ զիւրդ տակաւ անհետ ի պատմութենէ ազգն եղել՝ զայն
գժուարին է ցուցանել։ (Յամբ 1088 առին Սելւուկեանք (ցեղ ինչ
Արարացւոց) զՎանձակ, եւ տակաւ մեկնեցան բազումք յԱղուանից
ի կողմանս Ասկասու, եւ յետ պահելոյ ժամանակս ինչ զիշխանու-
թիւն տէրութեան իւրեանց՝ ընի անհետ տոհմային գոյութիւն
նոցա։ Ոմանք համարեցան զաղթեալս զնոսա ի կողմանց Ասկասու
յայտմու Ափգանաստան, եւ զԱփգանսն ընել Աղուանս։

7. Սոցա ի հարստոյ եւ Հայոց աշխարհին յարեւելից՝ էր
գրացի աշխարհն Արապատականի կամ հիւսիսային մասն Մա-
րաստանի գլխաւոր քաղաքաւն Վանձակաւ եւ կամ Թաւրիթիւ,
յորում յիշի լեալ թագաւորութիւն եւ թագաւորեալ Ար-

1 Սարգ. ձԱ.
2 Բուզ. Դպ. Ե. ԳԼ. ԺԳ. Խորեն.
Արարացւոց. Աղուանի։
3 Պարս. ձԱ. Աղուանի (Մարգարոս)
— տես եւ խոր. Բ. 25. Բեպէտ եւ խոր.
Բ. ԳԼ. Ը. ի Հարկոյ Թուի յաւալ բերել
զնոսա, այլ ինչն խի Գ. ԳԼ. ԵԳ. ամ-
նեմն պղտկելու գնէ զնոսա։

4 Խոր. Արարացւոց. Սարգիս։
5 Գրեմ. ԱԶ. 87. Կոչէ Օրուսիս.
6 Legatus.
7 Գրեմ անդ եւ ԱԵ. 8. 4.
8 Սարգ. ձԱ. ասէ զԱղուանից թէ
յ86 լեզուս բաժանեալ իրեն։
9 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԳ.։

տաւաղդայ՝ տրումն առ պատերազմօքն Ընտանեայ, եւ յետ այնորիկ էր երկիրն այն իրրեւ նահանգ ի ձեռս Պարթեւաց, եւ թագաւորէին անդէն կոսերազոյն եզրաք Պարթեւացն թագաւորաց՝ մինչեւ գրեթէ ցլխառնեանցն ժամանակս:

8. Ի հարաւոյ Հայոց աշխարհին կայր թագաւորութիւնն Էդիարենայ կամ (հիւսիսային) Էսորեստան (որպէս անուանի ի Խորենացւոյն¹) ունելով քաղաքս գլխաւորս զհինն Բարեղոն եւ զԼինուէ, կանգնեալ ի կառարած կղզս Արեւիկեան թագաւորութեան յառաջ քան զամբ 88 նախ քան զԼիւրիստոս: Այս Էդիարենայի² թագաւորեցին մի ըստ միջէ Մանուալ նորին որդի ըլլաւ եւ սորին եղբայր Մանուալ Ի. (յամէ իրրեւ 40 — 80 յետ Վր. եւ այս): Իւս այս եւս թագաւորութիւն մեծ ի ժամանակս ուրեմն Պատանեանցն թափ առեալ վախճան:

9. Էշխորհն Պանդենէ (թերեւս նոյն ընդ Աւփրատեօիայ)՝ հիւսիսային կողմն նահանգին Էսորեաց տահմանեալ յարեւելից Ափրատ գետով՝ յԱռհայաստանէ, ի հիւսիսոյ՝ Տաւրապեւ եւ յարեւմտից՝ Էմանոս լեռամբք Արեւիկայ, եւ ի հարաւոյ մինչեւ ցիղմանս Ափրատ քաղաքի Էսորեաց, էր պաւնմինն թագաւորութիւն յարուցեալ առ Սեղեւիկեանք: Էնտիորոս Է. առաջին թագաւոր որ յիշատակիցի՝ պարտեցաւ ի Պոմպէէ եւ առաքաղաքն արքունիական Պամատատ կամ Ելամշատ եւ յետ այնորիկ հնազանդեալ հաստատեցաւ ի նմանէ յիշատութեանն (64)՝ սոյլ ապա միարանեալ նորա ընդ Հայոց եւ ընդ Պարթեւաց՝ փարձեալ առ Ընտանեաւ յորդել տրկեալ պաշարեցաւ յիւրում քաղաքին ի ձեռն Անտիոկեայ զօրավարի եւ 300 տաղանդօք ցածոց զԸնտանիոս ի բարկութենէն³: Սինչ դեռ նորին որդի եւ պայազատ Միհրդատ Է. էր երթեալ ի թիկունս օգնականութեան Ընտանեայ ի կռիւն Էկտիոնի (31), անառաւս նորին եղբայր Էնտիորոս Ի. նիւթեաց դաւ եւ յիւր զթագաւորութիւնն վտարեաց՝ տուեալ տպանանել անդ իսկ ի Հռոմ զայնն զպատգամեաւոր զոր առաքեալ էր անդր Միհրդատայ վասն անմինն պաշտպանելոյ: Իրեցաւ Էնտիորոս Ի. ի Հռոմ յԱզատեայ (29) եւ եղեալ սրաւտաւոր յառնի, եղաւ փոխանակ՝ մեւս ոմն Միհրդատ Ի. մանուկ հասակաւ (20): Բայց իրրեւ եւ այնպէս խռովութիւնքն յաճախէին, եկն Գերմանիկ եւ պապ զերկիրն նահանգ Հռոմոց (17 յետ Վր.): Թէպէտ կացոյց կայսր Վաղեղապա միւսանգամ թագաւոր զԷնտիորոս զամբ Գ. տարով ի նաւ եւ զմասն ինչ ծովեղերացն Արեւիկայ որում տիրեալ էր հպարտորա Էնտիորոս Գ., եւ ի Եերոնէ եւս վասն նպատաւորութեանն ընդդէմ Պարթեւաց առ պարգեւ առ փոքր մի ժամանակ զմասն

1 Յ-Կ. ԺԵ. 3. 1.

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԼԳ:

3 Խոր. անգ.

4 Յ-Կ. Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԱ:

ինչ Հայոց աշխարհին՝ զՆրոփս (60), եւ ընէր զօրօք ձեռնառու Սեպիանու ընդդէմ Սիսեղեայ (69), լեալ նիզակակից եւ Յիսուսի յԱրուսազեմացոց պատերազմին, սակայն եւ այնպէս կասեալ լեալ յետոյ զնմանէ թէ ի բանի ընդ Պաղթեւոց իցէ՝ առաքեցաւ ի շղթայս առ Սեպիանոս, եւ Պանագենէ եղեւ նաւ հանդ Հռոմայեցոց (73):

Ի հարաւոյ առ երի Պանագենաց աշխարհին էին թաղաւորութիւնքն Նախեայ եւ Քաղկիդենաց կամ Վաղկիոց: — Եւ Սեղեւկեամբք յամի իբրեւ 60 նախ քան զԲրիտանոս, Նախա քաղաք մեհենազարդ արեգական, մեծագանձ յոյժ հանդերձ տահմանօքն իւրովք էր լեալ թագաւորութիւն ի Սամկախկերամաց քաւմննէ արաբացոց, եւ եթող նմա Պանպէս զթագաւորութիւնն արարեալ զնա հարկատու եւեթ Հռոմայեցոց (64): (Յամրճկա եւ Եղէքսանդրոս նորին որդիք եւ պապազատք մերժեցան յմի առախանեայ (29). եւ յետուս առաւ թագաւորութիւնն (Սամրճկեայ Բ. որդւոյ Եղէքսանդրի (19): Սամկախկերամաց Բ. որդի Եղեղ՝ արար էին զքնագազեղն Վրուսիդա զքաղ. Եղիսպպայ Բ. յանձն առեալ դատնալ ի հրեութիւն, թեպէտ եւ յետ այնու թիկ փեղիքս դատաւոր Հրէաստանի մուրեցոց զՎրուսիդա որ թող զայր իւր եւ եկն ի նորա փութիւն՝ հրաժարեալ եւ ի հրեութեան օրինաց (54 յետ Վր.)¹: Սյեմոս (յամէ 55) նորին պապազատ ընէր նոյապապաւոր Սեպիանեայ (69), բայց յետ ոչ սակաւ ինչ ժամանակի ընի տեհեա այն թագաւորութիւն:

Վաղկիդենէ եղեւ թագաւորութիւն առ Սեղեւկեամբք ի ձեռն Պաղոմեայ ուրումն յամի իբրեւ 96 նախ քան զՎր. եւ քաղաք արքանափան էր Վաղկիոս: (Յետ Պաղմեայ Բ. որ ընդդէմ դարձաւ Պանպի (66) եւ ապա ընծայիւք հաշտեցաւ՝ իւր սիսա նորին որդի եւ պապազատ (յամէ 39) կաշառեաց զՎարդափրան ուրշառնի կացուցանել զՆաթիգանա ի թագաւորութիւն Հրէաստանի զՀիւրիանոս մերժելով: Օնա պանեալ Մնտնեայ ի Սղէուպատրա տայր զթագաւորութիւնն (31), եւ յետ Մնտնեայ վասթարելոյ մօտն մի առաւ Հերովդի Սեծի աքբայի Հրէաստանի եւ ապա հաճօքէն իով՝ Հերովդի ֆիլիպպեայ (յամէ 41 յետ Վր.) եւ ապա (49) Եղիսպպայ Բ. եւ յետ նորին վաթմանի (90) ընէր նահանգ Հռոմայեցոց:

(Հարեւմտից Պանագենաց աշխարհին եւ ի հարաւոյ Հայոց կայր թագաւորութիւնն Նդեսիայ կամ Ուռհայաստանի զորմէ արդ իսկ առանձինն ճառիցի:

1 Գործ. ԻԴ. 23: Եւդեղ. Նաթն. 2 Յեւ Հատ. Ա. 62 896: Գրաւ. ԺԹ. 9: 1: Ի. 7: 1: 2:

Այդ իսկ իսկզբանէ հարստութեան թագաւորացն մերոց
 Արշակունեաց տիտ թագաւորութեանն էր արապոց Հայոց աշ-
 խարհին ի մասին իմիջ Սիջադեաաց՝ զի ի մտաւստ դիտիցեն թա-
 գաւորքն մեր զանցս եւ զչարժմունս արշաւանացն պատերազմաց
 որոց ասպարէզ էր մանաւանդ երկիրն Ասորւոց եւ հարաւային
 կողմանք Սիջադեաաց նախ առ Աեղեւկեամբք եւ ապա առ Հա-
 մայեցւոյք։ Համբոյն Սիջադեաք որ ի չորից կողմանց կրէին ստէպ
 յարձակումն, յարեւելից՝ ի Պարթեւաց, յարեւմտից՝ ի Հա-
 մայեցւոց, ի հիւսիսոյ՝ ի Հայոց եւ ի հարաւոյ՝ յԱրարացւոց,
 բաժանէին յերկու երեւելի մասունս՝ Սիգդոնիա (որ յետոյ
 գոնեայ ըստ հիւսիսային արեւմտեան կողմանն՝ կոչեցաւ Անթե-
 մուսիա)՝ ընդ կողմն արեւելից, եւ Ուռհայաստան՝ ընդ կողմն
 արեւմտից։ Սիգդոնիայ էր քաղաք գլխաւոր Մծրին՝ որ եւ Ան-
 տիոքիա Սիգդոնացւոց կոչէր (այժմ՝ Վիսիպին), եւ քաղաքք ա-
 մուրք կամ բերդք՝ Պարիք (կամ Անատասիսպոլիս), Անիք,
 Անգարա, Օւրդա (կամ Սապիէ կամ Սափա), (այժմու՝ Տա-
 բա, Անն, Արնճար, Շեղերէ) եւ այլք։ Ի կարի հարաւային կող-
 մանն որ անապատ իմն էին՝ բնակէին ցեղք ինչ Արարացւոց, եւ
 չէին ինչ աննշան քաղաքքն Հատրիք կամ Ատրիք (որ են այժմու
 տւերակքն Հեռատուրայ), Օւյիթա կամ Օւնիթա, Վուրա,
 Վարանանդա եւ Ուր։ Իսկ Ուռհայաստանի էին քաղաքք երեւե-
 լիք՝ Լոգեսսա կամ Ուռհայ որ կոչէր յառաջն եւ Անտիոքիա՝
 (այժմ՝ Օրֆա) քաղաք գլխաւոր, Բաանիք (այժմ՝ Աերոնճէ),
 Աարրիք կամ Խառան (որոյ բնակիչք Հռոմայասերքն կոչեցան),
 Վիկեփորիոն՝ յետոյ (ի չորրորդ դարէ հետէ) Ասողիսիկան՝ ապա
 (ի հինգերորդ դարէ հետէ) Աւանդուպոլիս (այժմ՝ Սահկա),
 Վիրկեսիոն (այժմ՝ Բարքիսիա), Ապամէա (Բում-գալէ), Ան-
 թեմուսիաս, Ռեսայինա (Սազ-էլ-ամ), Աստանգիա, Խենիք՝
 եւ այլք։

Իսկզբանէ իսկ Մծրին քաղաք գլխաւոր Սիգդոնիայ՝ էր քա-
 ղաք արքայութեան թագաւորացն Հայոց եւ կամ քաղաք գան-
 ձուց թագաւորին, որ թէպէտ եւ առաւ ի Ղուկուղայ (68)
 պաշարմամբ, բայց կալաւ զայն Յիզրաւն յետոս։ Այլ առ Յիզրա-
 նաւս Մեծաւ՝ ի վերայ այսր մասին Սիջադեաաց զոր ի վաղուց
 ունէին Հայք՝ յաւելլաւ ընդ այլ եւս կողմանց Ասորւոց՝ ապա-
 քէն եւ դրացի նահանգն Ուռհայաստանի Ուռհայեցիք ժողովուրդ
 յոյն եւ ասորի՝ էին լեալ ինքնօրէն աղիկամի՝ յետս կալով ի թա-
 գաւորացն Ասորւոց յամէ 137 նախ քան զՎր. ի ժամանակի զի կռուէր

1 ՊԱՆ. Ե. 31. որպէս եւ ի վերայ գա-
 հեկանաց կայ Պանտիքիս ի վերայ Վաղար-
 քան (գեղեցիկահոսն) գտակի։

2 Դիոն Կո. ԼԵ. 7։

3 Տեա Յուս. Ա. էջ 589։

Յրիփոն ընդ Մնախորայ 12: Յեւէր ի նոսա աղնուապանացն ճոխու-
թիւն, ազատութիւն քաղաքացեաց, եւ յունական իմն կեանք ընդ
սեպհական իշխանօք որ եւ ցեղապետքն կամ թելակալքն կոչէին:
Ոչ միշտ որդի ի հօրէ զիշխանութիւնն առնոյր ցեղապետն, այլ
երեւելիքն յաղեացուց ընտրէին միշտ ի դրացի ազգաց այր մի՝
կայսուցանել ի գլուխ առաջնորդութեանն պաշտպանել նոցա
աչ միայն յարուարձանեայ ազգաց այլ եւ ի չարեաց սակաւապե-
տութեան՝ եւ անիշխանութեան, բայց կամէին միանգամայն չի-
նել թագաւորին այնպէս ինչ հզօր իշխանութեամբ՝ մինչեւ զա-
մենայն իսկ կարգս վեր ի վայր հարեալ կործանելոյ: Ի կարգի
սոսա թագաւորաց որոց անուանք են Արգար կամ Սանոս (կամ
Մասն) եւ թնորդ էր Արգար որդի Արգարու որ նիզադակից եւ
զաշնաւոր եկեալ էր ի բանակն Տիգրանայ արքայի Հայոց ի մարտ
պատերազմի ընդդէմ Վուկուղեայ (69 նախ քան զՎր.), բայց
ի ձախողել պատերազմին անց ի կողմն Հռոմայեցւոցն եւ եղեւ
մտերիմ եւ թիկունք օգնականութեան Պոմպէի (64), բայց եւ
այնպէս յետ այնորիկ խարկանօք մոլորեցոյց նա զԱրտառս յանա-
պատի անդ Միջագետաց (53):

2. Այսպէս հաւանութեան թուի՝ իսկ եւ իսկ յետ սորա կա-
շեցաւ ի թագաւորութիւն Ուռհայեցւոց Արշամ արքայ Հայոց
(յամբ 34 նախ քան զՎր.): Վանդի իբրեւ ձերբակալն եղեւ
Արտաւազդ՝ զորն հայազանդ եւ նախարարք արքունեաց սրբ ի
Միջագետս էին՝ անդէն ի Մծրին ընտրեալ էին զԱրշամ զհօր
եղբորորդի Արտաւազդայ ի պայտապատութիւն թագաւորու-
թեանն Արշակունեաց, քանզի որդիքն Արտաւազդայ վաքեալ էին
վաստանդի ընդ հօրն յԱրշէքանդրիա: Եւ մինչ գեռ Արտաւազ-
դան այն կամ Արտաշէս որդի անգրանիկ Արտաւազդայ յետ ամաց
ինչ եկն կալաւ զառն աշխարհն Հայոց, ի նմին ժամանակի՝
որպէս հաւանութեան թուի, եւ Արշամ ընտրեցաւ յաւազա-
նայ անտի Արգեացւոց, եւ այնպէս սկսաւ նա իշխել իբրեւ թա-
գաւոր զաշնաւոր եւ հպատակ Հռոմայեցւոց՝ ի Միջագետս
Ուռհայեցւոց եւ ի մերձաւոր նահանգս, ունելով սահման ի հիւ-
սիսոց զՍասնայ եւ զԱրգուաց լերինն, յարեւմտից զՆփրասս,
յարեւելից զԱրհարենէ կամ զԱսորեստան:

3. Յետ Արշամայ († 3 նախ քան զՎր.) զոր անուանեալ
կոչէին Ասորիքն Սանտիւ կամ Մասն ըստ անուան թագաւորաց
կամ տեղապահացն Ուռհայեցւոց՝, թագաւորէր նորին որդի
որոց բուն հայ անուն անծանօթ է եւ միայն յայտնի՝ անուամբն
զոր կոչեցին նմա Ասորիք ըստ իւրեանց թագաւորացն անուան՝
Արգար (իբրեւ 3 ամօք յառաջ քան զՎր.): Սա փոխէր զաթա

1 Oligarchie.
2 Դիւն Կառ.

3 խոր. էջ 206:
4 խոր. էջ 205:

Թագաւորութեանն ի Մծրնայ ի քաղաք Ռահայեցւոց (յսմք խորեւ 16) փոխելով անդր եւ զպատկերս կռոցն իւրոց ասորականաց (զլարագ, զԼէլ, զԼաթնիքազ եւ զԽարաթայ) հանդերձ զբովք մեհենիցն եւ դիւանօք առաջնոց աթոռակալացն իւրոց Թագաւորաց¹։ Ընդէն իսկզբան Թագաւորութեան հասանէին գործակալք Հռոմայեցւոց յԼազոսեայ վանն աշխարհազրի եւ հարկաց, բերեալ եւ զպատկեր կայսերն կանգնել ի մեհեանս։ Իսկ Հերովդէս Մեծն յաւասցեալ ի մտերմութիւնն զոր ընդ Լազոսեայ ունէր՝ անխանայր իմն ի վերայ Լազարու, խնդրէր եւ զեւր եւս պատկեր դնել առննիւն պատկերին Լազոսեայ եւ խորեւ չառ. յանձն Լազար, պատճառս ի վերայ նորա յազնալ յառաքելն զոր վարձկան Թրակացի եւ գերմանացի ի վերայ Պարթեւաց՝ հրամանս տայր անցանել ընդ երկիր սահմանացն Լազարու փոխանակ անցանելոյ ընդ անուպասն Լաւրիայ. ընդդէմ դարձաւ Լազար, եհար զգորան Հերովդի հանդերձ զօրաւարաւն իւրեանց (Յովնակաւ եղբօրորդւով նորա ի Բուզան օգնականութեամբ Պարթեւաց)։

Լալ մահն Հերովդի մօտաբուտ վերծոյց ասորեցոց զԼազար յալլ եւս գործոյ պատերազմի. թէպէտ եւ ցատուցեալ իմն էին ընդ նա եւ Հռոմայեցիք վանն իրացն, սակայն չգրգռեցին ինչ վանն նորին ամբոխ առ ժամն, մինչեւ յետուստ համարեցան հաւնել վրէժ՝ ձաղելով զհրեշտակութիւնն Լազարու զոր առաքեալս առ ի Հռոմ ընդ հրեշտակացն Պապթեւաց ի հաստատութիւն գաշաւորութեանն եւ յողջոցն Տիրերեայ կացելոյ կայսր (14)։ Լալ զչարեալ էր այնուհետեւ Լազար, բայց անհնարին իմն էր նմա տալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց վանն խռովութեանց արքունեացն Պապթեւաց ի պատճառս աթոռակալութեան, մինչեւ հարկ իսկ համարել նմա երթալ յորեւելս խաղաղել զնոսա։ Լայն երթ նորա արկ զՀռոմայեցիս ի կանկածանս՝ զրդեալ ի դոյն եւ ի Փիլիպպեայ եւ ի Հերովդէ չորրորդապետի. քանզի տքա թշնամութեամբ իմն էին ընդ նմա ոչ միայն վանն առաջին անցիցն այլ եւ վասն զի առաջեաց (28) Լազար ընդդէմ Հերովդի թիկունս օգնականութեան զօրավարութեամբ Խոսրուայ արծրունւոյ առ Լիւստաս արքայ Պատրեացն Լաւրացւոց, որ խնդրէր զվրէժս թշնամանացն զի մերժեաց Հերովդէս զբուսար նորա՝ առնուլ զՀերովդիադա զկին եղբօր իւրոյ Փիլիպպեայ կնիս դանուոյ։ Լալ առեալ առաքէր Լազար առ վերակացու կամ հազարապետ Լսորւոցն առ Սարինոս՝ Ստորգեան զարս երեւելիս արքունեաց իւրոց զՍարիհար քղեալի Լղձեաց եւ զՀամշազրամ նահապետ Լպահունեաց եւ զԼնան զայր հաւատարիմ հանդերձ

1 Խոր. էջ 311 եւ 313 — 14.

ԳԼ. Ժ. Զ. յիշտ պատմուլ ի Տերերեայ ի Հռոմ.

2 Զմարթի ցուցանել թէ առ իսկ իցէ Մարինոսն Յուզիստ որ առ Յակիւեայ Զ.

թղթով դաշտնոց կարգի պայազատութեանն սահմանելոյ ի Պարթեւս. ընկալաւ զնոսա հազարապետն յԱղէթերուպալս մեծաւ պատուով եւ խօսեցաւ բանս խաղաղութեան¹:

4. (Յետ վախճանին Արգարու (յամբ իբրեւ 36) Անանուէ կամ Անանէ (Մանու, Սանով) նորին որդի եկաց թագաւոր յԱռհայաստանի: Այլ Սանատրուկ որդի Աղէթի քեռն Արգարու որ կարգեալ էր զնա վերապացութեամբ ի վերին կողմանս տէրութեան իւրոյ (ի Հայս)՝ կապեաց անդէն թագ նպատաւորութեամբ Ասորաստունեացն եւ Արծրունեաց որ դայեակքն իսկ լեալ էին նորա. քանզի ստնտու էր նորա Սանտա քոյր Վերասայ Ասորաւ տունւոյ եւ կին Խոսրենայ Արծրունւոյ. եւ յետ ամաց ինչ խաղայր զօրածողով ի վերայ Անանէի: Բայց չյերկապեաց պաշարումն քաղաքին Աղեւացւոց, քանզի Անանէի խորտակեալ բարձքն ի կճեաց սեանէն անկելոյ ի վերայ նորա՝ յորժամ վասն շինուածոց վերնատան սպարանից իւրոց կացեալ տայր հրաման, յղէին վաղվաղակի քաղաքացիքն պատգամ առ Սանատրուկ տալ ի ձեռս նորա զքաղաքն հանդերձ զանձուք թագաւորին. մտեալ ի ներքս թագաւորն զամենայն արու զաւակ տանն Արգարու մաշեաց ի սուր սուսերի:

Առ սովաւ դէպ լինէր առաքել Մեհրդատայ ուրումն ի Հռոմէ՝ երթալ ունել օգնականութեամբ Հռոմայեցւոց զաթառ թագաւորութեանն Պարթեւաց փոխանակ Վոտարդայ արքայի նոցա: Բայց Սանատրուկ՝ քանզի բարեկամութեամբ էր ընդ Վոտարդայ՝ խորամանկութեամբ արգելոյր զՄեհրդատ յերկարագոյնս ի քաղաքին Ոռհայեցւոց պատճառանօք մեծարանաց եւ ընթերցօք, մինչեւ պատրաստեցաւ Վոտարդ ի մարա պատերազմի եւ յաղթեաց իսկ (49)²:

Ապէս Արգար զԱղեւսիա եւ Անանէ զապագանան արքունի՝ նոյնպէս եւ Սանատրուկ զԱրծրին որ խախտեալ ի շարժմանէ էր՝ նորոգեալ շինէր կրկին պատուարաւ կանգնեալ իւր անդրի ի հրապարակին՝ մի դրամ ի ձեռին, նշանակ սպառելոյ զանձուց ի ծախսն³:

5. Ընդ պատմութեան վերջին երեցունց թագաւորացս խառն է եւ պատմութիւն քրիստոնէութեան: Աստ ասորական մատենից դիւանին Աղեւսիայ (զոր ընթերցան Աւսերիոս Աեսարացի ի Կորդ՝ եւ Մովսէս Խոսրենացի ի Ծերորդ դարու) յախտ դժնդակ անկեալ էր Արգար յեւթն ամաց հեռէ (ըստ յետին գրոց Ասորւոց՝ ի բարտաւթիւն): Իբրեւ ազդեղեւ նմա համբաւ բժշկութեանցն Վրիստոսի ի ձեռն Մար Իհարայ բղեշխի Աղձնեաց եւ Շամշադրամայ նահապետի Ապահունեաց որք առաքեալ հրեշտակու-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԶ. ԼԵ:

2 Զոր հասարակոց իմ անուամբ թա-
գաւորաց երկրին Արգար կամ Աղեւս թագ

կոչել Յակոբ. ԺԲ. ԳԼ. 13 եւ 14:

3 Յետ ի խմբահ եւ 106:

4 Խոր. Բ. ԳԼ. ԼԴ — ԼԵ:

Այնչ ընդ առեալ թղթոցն պատասխանի վախճանի առաջին թագաւորն քրիստոնեայ, եւ անդէն որդի նորա Անանուս յԱդեա տիա բանայր զմեհեանս փակեալս, ապր սպանանել զԱդդէ որ շատ յանձն յօրինել խոյր «գազաթան որ ոչ երկիր պազանէ Վրիտա տախ», եւ Հեղինէ կին Արգարտ քրիստոնեայ եւ առաքինի՝ առաքի յետս ի Խառան քաղաք ծննդեան իւրոյ ոչ անարգու թեամբ, ուստի յետոյ զայ յԱրուստղէմ գարնանել զաղքատան ի սովուն ժամանակի առ Աղաւղեաւ, եւ անդէն թաղի ի հոյա-կապ շիրմի¹։ Ընդ նոյն ժամանակս նորին հորաքեռորդի Սանա-արուկ ի Հայոս միւստնգամ ի հեթանոսութիւն. գարձեալ առ նաւ խաղաղացն աղանէ՝ ի գաւառին Աւարշան կամ Արտաղ գիտա-ղէտս սպանանէր, որպէս եւ զՍանդուխտ զիւր դուստր որ գարձեալ էր ջերմեռանդն ի հաւատա քարոզութեամբ թաղէի։ Իսկ զբանէ ի-րրեւ ամուլ եւ առաքեալ համարեալ է ընդ թաղէտի՝ եւ Ռաբ-թուղիմէոս², բայց անտոյդ իմն է պատմութիւնն։ Այլ ահայտա-տանի արկեալ էր արմատա քրիստոնէութիւն, այլ ի Հայոս խաւ-մբեալ թառամեր փութանակի³։

6. Այս վախճանին Սանատրիդ (յամի իրրեւ 63) Արուանդ⁴ ի մօրէ արշակունւոյ, այր սրտեայ, անգամայաղթ, զոր կացուցեալ էր Սանատրիդ ի վերակացութիւն Հայոց աշխարհին, քանզի վաղ մտերմութեամբն եւ առատաձեռնութեամբ զամենեօն յինքն էր յանկուցեալ՝ կապեաց թագ յԱդեափա, բայց ոչ որ եղեւ նմա թագադիր ի Ռազրատունեաց՝ որք միամտեալ էին առ սրդիան Սանատրիդ եւ էին ընդ նոսա ի բանի։ Թեպէտ եւ կատարած առ Արուանդ եւ կոտորեաց զարքայօրդիան, այլ մանուկն Արտաշէս ի ձեռն ստնաուին ապրէր ի Հէր գաւառ ի հովուավանս, ուր հա-սանէր զայեակ որդւոցն արքայի Սմբատ որդի Ռիւրատայ զայեկի հօրն նոցա եւ կացեալ ի հանգրուանս անդէորդացն այլակերպեալ ըազում ժամանակս յերեսաց հետայուզիցն առաքելոց յԱրուան-դայ՝ անկանէր պարսպով առ Ղարեհ թագաւոր Պարթեւաց։

Այլ հանապաղ խէթք եւ վարանք էին զԱրուանդաւ, մերթ ժեպաւորն Արեաց ջանայր ամել յաղերս՝ տալ ի ձեռս զճա-նուկն, եւ մերթ զՍմբատ՝ ասելով թէ ոչ Սանատրիդ այլ մօրի, հովուաց եւ անդէորդաց որդի է Արտաշէս եւ քո ընդ խաբս գտեալ։ Բայց մերժեալ ի նոցանէ թշնամանօք՝ զգայրուցն ընդ ամուրն Ռայրերդի ի Սպեր հանէր, ուր թողեալ էր Սմբատայ զդստերսն իւր (զՍմբատանոյշ եւ զՍմբատուհի) արամբ քաջօր, զսոսա սատակեալ Արուանդայ՝ զնոսա պահէր յամուրն Անի ոչ վառթալութեամբ։

1 Ըստ Յովսէփոսի՝ էր Հեղինէ իկին արքային Արգարտի եւ գործեալ ի հե-
տիւն։

2 Բուդ. Խար. եւ այլք ք ըստ մոլի։

3 Խոր. Բ. Գլ. Լ—ԼԶ։

4 Arbandes անուն որ է երուանդ,
էր ամուսն ոչ անարժար ի Հեղինէի հետեաց արքին
Արգարտեանց յԱդեափա յերկրորդ գործու։

Իսկ հակառակ զօրութեանն Նրեաց՝ զթիկունս իւր հաստ առնէր Նրուանդ ի Հռոմայեցիս, հրաժարէր նա ի թաղաւորութենէն Ուսայեցւոց, եւ փոխէր զաթոռն ի Հայս ի հին քաղաքն թաղաւորանիստ յԱրմաւիր:

Այնուհետեւ ամբութեան եւ զգուշութեան ուշ ունէր թաղաւորն, միշտ իսկ եւ հանապազ ահիւ դաւաճանութեան կամ մօտալուտ պատերազմին տազնապեալ: Հայեցեալ յանպատասարան հնութիւն Նրմուրայ եւ զի հեռացեալ էր դեմն ի քաղաքէ անտի՝ շինէր զՆրուանդաշատ (զՆազաքն Նրուանդայ) յեցեալ ի բլուր որձաքարեայ, ամրացեալ առաջի՝ Նրասիս դեռով, եւ միջնաբերդ ի միջի բարձրապարիսպ՝ զրօք պղնձեօք, ելանելեօք երկութեօք որոգայթաւորօք՝ երկդիմի, մի՝ վասն սպասաւորաց արքունի ի տուրնջեան, եւ մեւս՝ վասն դաւաճանաց զիշերոյ: Փոխէր անգր զամենայն սպաս թաղաւորութեանն բաց ի կռոցն. զի վասն նոցա զհիւսիսով 40 ասպարիզաւ հեռի յՆրուանդաշատայ ի վերայ Նրիւրեան դեռոյ կազմէր քաղաք՝ զՆազարան, զի մի ի խոնել բազմութեան վասն զոհից ի քաղաքն արքունական՝ զեղծ իմն իցէ պահպանութիւն քաղաքին. կացուցանէր քրմապետ զիւր եղբայր զՆրուազ: Մըցէր ընդ արքունական քաղաքին՝ զեղեցկութեամբն եւ դասաակերտն նորա Նրուանդակերտ հանդերձ անտառովն՝ Նոնրնդոց՝ որմապատ արգելոցօք որոց երէոց թաղաւորին:

Այսպէս զամենայն անցս պատմութեան ի Միջագետս իմն ամփոփեալ՝ համառօտիւք կարճառօտս վճարէ զամենայն Մովսէս Խորենացի. սակայն այլ իմն պատմութիւնք առաւել եւս մանր մասամբք առաջի կան պատմել վասն բուն Հայոց աշխարհին:

Գ.

Բուն Հայաստան (էւ Պարսկաստան) առ կայսերօք կեոպիւան քանն (չոք արքաութիւն պարմագրաց):

Արտաշէս (Բ.), Տիգրան (Բ.), Տիգրան (Գ.) Կրտիշ, Արտաշէս, Արտաշէս (Բ.) Տիգրան (Դ.), Ռոմ, Արշակ (Բ.), Ռուսթիս, Տրդատ (Ա.) (34 նոք թան լիւր. — իբրեւ 80 յոք Գր.):

20

Ա. Ա. Յունացն պատմագրաց թէպէտ եւ յեանոց ժամանակաւ՝ չգոն զՀայոց ինչ պատմութեանց յիշատակք վասն ժամանակաց Առեւտանեաց եւ Բաբելոնաց պետութեանն (ցամա իբրեւ 550), զի եւ ոչ յիշելոյ իսկ արժանի են զըջցքն թէ յԱրմենիոսէ ուսմանէ յԱրգիտիան նաւորդացն սերեալ իցեն Հայք², եւ ոչ մեծ ինչ է բան Դիոգորի Արկեղացւոց զԲարզանեայ ուսմանէ Հայոց արքայէ որ առ Նինուսի.

1 Խոք. Բ. ԳԼ. ԼԶ-ԻԳ.

2 Ս-ր-ր. ԺԱ.

լեալ 1: Գարնեալ՝ ստիպիկ ինչ է եւ որ զՅիգրանայ առ Քաննոփոնեայ (ի Խրատուն Կիւրոսի) կայ: Նմին հակառակ առհմային պատմագրութիւնն (Մար-Աբասայ) արտաքս իմ քան զսփնկալութիւն առատանայ պատմի, զհանգամանս պատմութեան ժամանակացն այնոցիկ յարեւելեան ինչ զուգաց:

Այլ յայնմ հետէ յետ ընդգէմ իմն է ամենայն: Յոհմային պատմագրութիւնն այնպէս անօր է եւ աննշան առ 220ամեայ Գարսից պետութեամբ (550 — 830), զի բոնք ինչ ոչ գուշաբեայք եւ անխաբութիւնք յանախան պատմագրաց մերձաւորաց (Հերագոսայ) եւ ժամանակակցաց իսկ (Քաննոփոնեայ՝ յԱրշաւանին Կիւրոսի Փղբա) կացցին ձառցին իսկ միշտ պատուականք վասն հայ պատմագրի, իբրեւ անվերայք՝ ստուգութեամբն, եւ անգինք՝ կարեւորութեամբն 2:

Իսկ անտի եւ անդր մինչեւ ջթագաւորութիւն թագաւորացն մերոց արշափունեայ իբրեւ 180ամեայ ժամանակ՝ ամենեւին իսկ լուէ մեր առհմային պատմագրութիւնն, ուր արտաքինք ի պատմագրաց ժամանակակիցք կամ մերձաւորք ժամանակաւ (Պողէւբիս, Գիոգոր Սիկեղացի եւ այլք) մտքան համախոս զընդհանրական ինչ անցս այնց ժամանակաց փոքր ի շատէ նկարեն: Յետանեմք՝ զի տիրեալ Աղեքսանդրի Հայոց աշխարհին՝ կացուցանէ կուսակալ ի վերայ զՄիհրան (զՄիթրենէս) զոմն անուն որ էր լեալ յառաջն պահապան Սարգիսացոց քաղաքին առ Գաւրեհիւ Պողոմանաւ եւ մտանեալ զայն Աղեքսանդրի: Ի բաժանել տէրութեան սորա՝ առ զՀայաստան Նէոպաղամէս (ըստ Յուստինեայ)՝ Փրատափեռն) որ անկաւ ի ճակատաւ ընդգէմ Եւմենեայ կուսակալի Գամրաց: Այնուհետեւ գտեալ Հայոց պարագ ի ժամանակի զի ընդ միմեանս անկանէին զօրավարք Մակեդոնացոցն՝ խզեցին զուծ նոցա եւ առին կացուցին զԱրգուադ զոմն անուն ի գլխաւորութիւն, որ արաքսուս արաքս հպատակ զանձն՝ Սեղեւկեանց ցառանէր, այլ արգեամբք՝ տիրէր արձակ իշխանութեամբ: Յետ սորա վախճանին անկաւ աշխարհն Հայոց ամենեւին ընդ ձեռամբ թագաւորացն Սեղեւկեանց որ առաքէին անդր կուսակալս, այլ Հիւրիարէր ինչ պն: Քանզի մի ոմն ի կուսակալաց աստի հայ յազգէ Արաքսիս կամ Արաաշէս անուն՝ եկաց յետս յԱնտիոքայ Գ: յորժամ ետեռ զնա պարտեալ ի Հռոմայեցոց առ Մագնեսիաւ, եւ կապեաց թագ ի Հայոց աշխարհն (190 կամ 189): Աննիրազ որ յայնժամ ապրեալ ի ձեռաց Հռոմայեցոց ապաստանեալ կայր առ Անտիոքայ՝ յետ պարաութեան սորա եկն անկաւ առ Արաաշէս արքայ որ ունէր իսկ զնա մեծաւ շքով ոչ սակաւ ժամանակս, եւ ըստ Աննիրազայ խրատու եւ նորա իսկ զտեղին ընտրելով՝ շինեաց Արաաշէս զԱրաաշա առ Երասի գետով՝ զկարքեղոնն Հայոց մեծաց: Չուր ջանայր այնուհետեւ Անտիոքոս գրաւել միւսանդամ զՀայաստան աշխարհ, բազում անգամ եղ արշաւանս եւ մղեցաւ յետս մեծաւ կոտորածիւ: Եւ ոչ այլ դք իսկ ի Սեղեւկեանցն թագաւորաց կարաց յաջողել, եւ այնպէս տեւեալ ձգէր թագաւորութիւնն ի առհմին Արաաշիսի 3: — Չայս պատկեր անցից դիւրաւ մարթի գեանդել ի չըջանակի համօրէն առհմային պատմութեան: Քանզի սկիզբն արշակունեան հարստութեան Հայոց թագաւորաց ըստ առհմային իսկ պատմագրութեան չանցանէ ըստ 150 մե ի վեր, եւ այնպէս չիք ինչ արգել առհմին Արաաշիսի թագաւորել կամ մասնաւոր կամ համօրէն Հայոց աշխարհին մինչեւ ցարշաւանն վաղարշակայ ի Հայոց:

1 Յետ Հատար Ա. էջ 101. Եւսն.:

2 Յետ Հատար Ա. էջ 340—343:

3 Պողէւբ. Պողոս. Գար. Ի. Զ. Գ. Ե.

Գիոգոր Սիկեղ. ի հաւաստ. 1. Ապրիան.

Ոսր. 45. 46. 55. 66. Սորար. ԺԱ:

Պղաւտաքք ի Ղուկուշ.:

(Երբեք յայտ իսկ անանի՜ յերեսին եւ չորանա յայտնի՜ ժամանակաց չմարմնի չմարմնութեան կամ հակառակութեան խփիք ընդ արտաքին եւ ընդ տոհմային պատմագրութեան ի միջի նշմարել, քանզի եւ բերել իսկ զնոսա ի համեմատութիւն ընդ միմեանս չի հնար, այնու՜ զի յորժամ սա լռէ՜ նա խօսի, եւ յորժամ նա լռէ՜ սա բարբառի։

Բ. Այլ անգամին ի ժամանակի զի գարն. կալան. Հոսանցեցիք ընդ Հայոց՝ եղև սկիզբն պատմելոյ մանաւանդ Հոսանցեցաւցն մասննադրաց ոչ աննշանս ինչ եւ զՀայոց աշխարհն մինչեւ ցկատարան կըս Սրչա-
կունեացն հարստութեան։ Այսպէս ուրցն ի տոհմային Հայոց պատմու-
թենէ՜ գտանեմք առ նոսա՜ սող կամ թել ինչ Հայոց պատմութեան գրեթէ աւանց հասանելոյ ընդ մեզ, երբեք ստաւք եւ երբեք անար, որպէս ինչ աղերս Հոսանցեցաւցն ընդ Հայոց յանախէր կամ նաւաղէր, եւ յայն սակա ընդ հանրական իմն նկարագիր որ գտանե զարտաքինցն Հայոց պատմութիւն ի տոհմային Հայոց պատմութենէ՜ այն իսկ է, զի ուր սա գրեթէ լսկ զնեղքին անցից աշխարհին միպէ, նա զարտաքին աղերսիցն կամ զդեռպանական՝ հաղորդութենէն նառէ։ Սակայն ոչ ինչ այնպէս բաժանեալ է նիւթ երկոցունցն մինչեւ չխաբել գիւրաւ զմարմնութիւնն կամ զհակառակութիւն նոցա առ միմեանս նշմարել։

Արդարեւ՝ թողեալ զառաջին զերեսին թագաւորան մեր զարշակունիս (զԱղարշակ Ա., զԱրշակ Ա. եւ զԱրտաշէս Ա.) զորոց չիք ինչ առ Հոս-
մացեցաւց յիշատակ՝ այնու զի չկայան ընդ նոսա գարն, ի սկզբն անդ զառաջին զերկուցն թագաւորաց՝ զՅիգրանայ մեծէ եւ զԱրտաւազդայ Ա. միարան եւ մերքն եւ նորա (Ախիս, Աիկերան եւ այլք) զկարեւոր գէպն աւանդեն, երկոքին կողմանքն ի նոյն անուն զթագաւորան զայնո-
սիկ կոչելով, եւ իբրեւ այն թէ չէր ստագութիւն բաւական՝ եւ դահե-
կանք եւս նոցին թագաւորաց զնոյն հաստատեն։

Այլ անտի անգր (այս ինքն՝ յամէ 34 յաւազ քան զՔր. գրեթէ մինչեւ ցամա 300 յետ Քր.) յերկուս իմն պատմագրութիւնն բաժանի, մինչ զի յընթացս անդ պատմութեան պաշտօն ամաց հաղիւ թէ մարթ իցէ կէտ ինչ գտանել յորում երկոքին մասննադրութիւնք յայտնի միարան համախօս ըստ անուանց, գիպաց եւ ժամանակաց զմի ինչ պատ-
միցեն, այնպէս՜ որպէս զՅիգրանայ եւ զԱրտաւազդայ, կամ որպէս ի չորրորդ դարու զպայազատացն Յրդատայ պատմիցի բազում ինչ։ Գտա-
նել գտանի ուրեք ուրեք նշոյլ ինչ ընդ միմեանս միարանութեան, որ-
պիսի ինչ՝ յորժամ մեր տոհմային պատմութիւնս գրիցէ զԱրտաշէսէ պա-
շտանեք անել զՅրդայանոս յաղերս, եւ զՅիգրանայ Ա. թէ զուկիտս Աւերս գարնոց կամ հաստատեաց զնա ի թագաւորութեան իւրում, բայց քան զայս ոչ ինչ աւելի կայ, այլ նմին հակառակ անուանցն նոցա եւ ժամանակաց եւ նորին իսկ պատմութեան պլակերպութիւն, մա-
նաւանդ թէ հակառակութիւն իսկ ոչ սակաւ՝ չթողան վաղվաղակի վճիռ բերել թէ նոյն մի ինչ պատմիցի։

(Նայապիտում պլակերպութեան կամ չմարմնութեան երկուցն պատ-
մագրութեանց՝ ոմանք ամենեւին մերժեն եւ կամ ընդ ահամբ իմն հային

1 Diplomatique.

Ե ի միւս՝ կողմն պատկեր Յիգրանայ թագ ի գլուխ եւ ի միւսունն կողմն Յիգ-
րան նստեալ ի գահայն եւ այր մի միւսալ կիսով ի գետ առ ոտամբ նորա (նշանակ Ասորաց աշխարհն որոց էր գետ Որոստէս), եւ կամ Յաղթութիւն թեւաւոր, եւ գիր շարժանակի՝ Βασιλεως Βασιλεως Τυγραιου,

կամ Βασιλεως Τυγραιου. Արտից արտի Յիգրանայ կամ արտի Յիգրանայ։ Նոյն-
պէս եւ ի վերայ գահեկանին Արտաւազդայ՝ կայ ի միւս՝ կողմն պատկեր նորա թագ ի գլուխ, եւ ի միւսունն Յաղթութիւն թեւ-
աւոր եւ գիր շարժանակի՝ Βασιλεως Βα-
σιλεως Αρτανασδου.

Ընդ որում մեզինքն չկարող ենք արտաբերել մեզ մտաբերելու. առ մանաւանդ ընդհանրաբար իսկ արժանի պնաս են, զի պարզապէս առաւ պատմութիւն մեզ մտաբերարեն: Ստատիստիկան պատմութեանց նոյն առ հասարակ՝ ամենեւին առանց տարակուսանոց է եւ հաստատուն: զի պատմեն 1. բազումը՝ միարան յեականն, եւ այն՝ 2. ժամանակակիցը կամ գրեթէ ժամանակակիցը (Վեդդես Պատերկուզոս, Յակիտոս, Սաւան, Յովնեպոս, Պրիւնիս եւ այլք) եւ 3. ճշմարտանորը, քննիչը եւ քաջը ի պատմագրոց, մանաւանդ Յակիտոս գրուի եւ թագաւոր պատմագրացն Վոսկոնցոս, 4. հանեալ ի հասարակաց գիտնաց, եւ 5. կնիք հասարակութեան ամենայնի՝ բազում ուրիշ դասեկանք եւ յիշատակարանք հաստատուն գրանա նոյն եւ ամեն լոյսակի ցոյսօր ժամանակի: Պրեթէ չիք ինչ մասի պատմութեան յորում դասեկանք հնիք այնչափ ինչ մեծամեծս ի բանագատութիւն՝ պատմութեանն նպատակաւ իցեն՝ որպէս առաւ: Նա ամենիկ ուր լսենն եւս եւ գաղաթեն դասեկանք նախին իսկ հաստատուն ինչ ինչ. քանիք անգ լսեն՝ ուր նոյն մասեկագիրք լսեն կամ չցուցանեն ինչ գեղար վամ արց արժան իցէ հաստունը գասեկանք յիշատակի:

Իսկ չկայցն պատմագրութիւն, կամ ճշգրտացն եւս՝ պատմութիւն զոր Մովսէս Խորենացի առաջի նկարէ՝ ունի ուրիշ ուրիշ եւ նա հաստատութիւն 1. ի բանաւոր իմ յիշատակարանաց՝ գոնեայ յերեւելի իմիք մանին ի մտանց պատմութեան ժամանակիս զորմէ ինդիքս է, այս ինքն են անցք պատմութեանն Արտաշիսի Բ.: 2. Աւրիք ուրիշ եւ աշխարհագրական կամ աղգարանական անուանք (որպէս Երուանդաշատ, Երուանդաւան, Վաղարշապատ, Պիտեղսեան եւ այլք) ինին իրիւն կուսանք իմ կայի եւ հաստատութեան: 3. Թեպէտ եւ յառաջ եւ յետոյ քան զայս վերջին մասն պատմութեան հաւաքէ իմն առաի անաի եւ կցէ զպատմութիւնն մասեկագիրն Երուանի հմաւ, այլ յայտնի իսկ երեւի թէ ունի նա արիւնքնեան ինչ թել ի բազի անգ շխթութեանց՝ զառհմային հայրենաւոր յիշատակս զքաջ ի բաց երեւելի ինչ փոփոխմանց, այնպէս զի ընդ հայ գրոց որ նախ քան զնա են՝ ամենեւին միարան գտանի: Առ մտաբերագրաց առաջնաց քան զնա չիք ոչ աւելի ի պայտաւտաց թագաւորութեան, ոչ զք այսով անուանք կամ գործովք. ամենայն իսկ յորինաւորութիւն եւ ընթացք պատմութեանն որ անուղղակի (առ Ագաթ. եւ Բուզանդայ) պատմիցի՝ է մի եւ նոյն ամենեւին. գոգցես թէ զնոս ձուլեալ ուրաք իցէ ի քուրդի պատմութեանն Խորենացոյն, եւ սա իսկ սայ ըստ քանից ինչ նոյն, եւ զանաբարութիւնն նոյն զվարդաւանս ցուցանէ քաջ կապեալ, թեպէտ եւ չէ նա աւելոր առ ամենայն ուրիշ ճշգիւ զհամար առհմային աղբիւրաց: Վաղ յառաջ իսկ քան զնա՝ Փաւստոս Բիւզանդայի 1. գիտէ «Կեսարիոս հեա՝ եւ ասան քաղաք երբեմն Հայոց լեալ» (առ Արամու): 2. գիտէ զԹիգրան աղբոյ արշակունի 3 մե թագաւոր Հայոց, եւ 3. առ նախա անեալ յերկրեն Պաղեստինացոց գերի բազում ի Հրեից եւ 4. ընդ նոսա զՀիւրկանա քահանայապետ նոյն: (ուր Յովնեպոս զարշաւուն զայն եւ զԵրուսթիւն Հիւրկանայ՝ ի Պարթեւոց լեալ պատմէ, եւ Մովսէս Խորենացի՝ զՀայոց, բայց որպէս սովին իսկ յայտնի երեւի՝ ոչ ինքնին կցկցելով, ոչ յառաջ քան զինքն այնպէս գտեալ), եւ 5. թէ գերին Հրեից որ յԱրտաշատ իցէ բերեալն ի Տիգրանայ՝ ըստ Խորենացոյն որ գնէ փոխել զնոս

1 Orliques.

2 Դպ. Ե. ԳԼ. ԼԳ.

3 Դպ. Ե. ԳԼ. ԵԵ.

4 Անդ.

5 Անգ. ի մեր հս.

Արաշխի Բ. յԱրաշա՝ հանելով յերուանդաշտէ, ուր տարեալ էր զնոսա Երուանդ խախտեալ յԱրմաւրաց, յորում նաոց զնոսա Յիգրան 1: 6. Նանօթ է գարձեալ Փաւստեայ Բուզանդայ՝ քարալութիւն Բազէի եւ Բարթուղիմեայ 2, եւ գարձեալ 7. Թագաւոր ոմն Արշակունի (ըստ Խորենացւոյն՝ Արգաթ) շինիչ (այս քնքն նորագիշ) Աւհայ քաղաքի 3, որով ապաքէն միարանէ ընդ Խորենացւոյն գնել զԹագաւորան Հայոց Թագաւորեալ առ Ժամանակ մի ի Միջագետս. եւ 8. Սանատրուկ ոմն արքայ շինիչ Մծուրս քաղաքի ի բուն Հայս առ Եփրատ գետով 4, առանձնապէս 5, առպան շիրմի նորա սկստագործ հաստաշինան ընդ շինին ոչոց հնոցն Խոփաւորաց ի Բերքն Անի 6: 9. Նշանաւոր իմն է եւ գործ հայ Թարգմանչի երրորդ անկանոնական գրոցն Մովսէսայեցւոյ՝ (յառաջում կէս հինգերորդ դարու) որ լինելով արքայ Ասորեստանեաց՝ կոչէ Սանատրուկ արտայ իբրեւ առհմային իմն անուամբ 7: 10. Զամին Թագաւորէ եւ զնորին դստերէ զՍանգիւսայ վկայէ քնքնին Խորենացի յառաջ քան զնորն յայլմէ ումքէ ի հայոց պատմեալ 8: 11. Վասն Արաաւազցայ Բ. Նշանաւոր են բանք մեծին Եզնկայ զի առէ 9. «Վիշապք... ոչ զոր ի Խոփաւորացից եւ ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի... մեղորութիւնն դիւաց խաբեաց զդիւցապաշտս Հայոց՝ եթէ զոմն Արաաւազց առնուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցոյժմ կենդանի կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս», որք ամենեւին համեմատ են բանից Խորենացւոյն 10: 12. Նա եւ քնքն իսկ Խորենացի վկայէ թէ. «Առ ժողով իսկ ի Ժանակա՝ բազումք ի դարձեաց, զհետ երթեալ առասպելին, յառաք միաշարաթաղ երիցս կամ չորիցս բախեն զտալն, զի զօրացին, տանն, չղթայքն Արաաւազցայ»: 13. Նանօթ է գարձեալ Բուզանդայ՝ Խաւրով արքայ հայր Յրդաւայ 11, եւ 14. թէ Մամիկոնեանք են եկք ի ճենաց աշխարհէն յետ գժաութեան իրիք ի մէջ Թագաւորեալ ցեղին նոցա 12: 15. Թող զճիշդ համեմատութիւն բազնաց եւ մեհենից առ Ագաթանգեղոսայ եւ Բուզանդայ յիշելոց, զորոց ընդարձակագոյնս պատմեալ Խորենացւոյն՝ միարանէ ընդ նոսա ըստ անուանցն, Թուոցն, եւ տեղեաց առնարացն նոցա 13: Ապա չէ ինչ տեղծիչ պատմութեանցս քնքն Խորենացի:

Սմանք դիւրաւ իմն կարծեցին զիրացն գժաւորութիւն այսպիսի ինչ օրինակաւ լուծանել: 1. Վասն 100ամեայ պատմութեանն (34 նախ քան զԲր. — 70 յետ Բր.) որ մանաւանդ առ Յակիտեայ պատմիցին՝ համարեցան գտանել իրացն ելս, երկուս Թագաւորութիւնս գնելով ըստ երկուցն պատմութեանց եւ բաժանելով նոցա քնքնակամ սահմանս ի Հայոց աշխարհին միումն զհիւսիսային (սահման գնելով ի հարաւայ զերասն գետ) եւ միւսումն զհարաւային. զառաջինն աւելով Թագաւորացն իշխելոց ընդ Հռոմայեցւոց նոխութեամբ, եւ զերկրորդն բուն օրինաւոր հարստութեան Թագաւորացն Հայոց արշակունեաց, որպէս թէ ի Մծնայ կամ յԱւհայէ իշխիցեն եւ այնմ մասին Հայոց աշխարհին, մինչեւ հինգերորդ պայազատ այսր Թագաւորութեան թողեալ զկողմանսն Աւհայեցւոց՝ առեալ իցէ ընդ այնր ի Հռոմայեցւոց եւ զհիւսիսային մասնն եւ այնպէս ի միութիւն գարձեալ Թագաւորութիւնն: 2. Իսկ որ յետ այնորիկ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԶ. եւ ԻԲ:
2 Բուզ. Գագ. Ա. ԳԼ. Ա. եւ պղտւր
առեալ:
3 Դագ. Ե. ԳԼ. ԼԲ. — Յետ Խոր. Բ.
ԳԼ. ԻԵ:
4 Դագ. Դ. ԳԼ. ԺԴ:
5 Դագ. Ա. ԳԼ. Ա:
6 Դագ. Դ. ԳԼ. ԻԴ:

7 Գ. Մով. Զ. 4:
8 Բ. ԳԼ. ԼԳ:
9 Ա. էջ 104 — 8:
10 Բ. ԳԼ. ԳԱ:
11 Բուզ. Գագ. Ա. ԳԼ. Գ:
12 Բուզ. Գագ. Ե. ԳԼ. Դ. եւ ԼԵ. Կր.
կիցս:
13 Յետ յԱ. Հատ. էջ 163—165:

ուրեք ուրեք պատմութիւն առ արապքնացն մատենագրաց զՀայոց կայսէ՛ չառին յանձն զայնք տառագութիւնն:

Այլ նախ կամայական իմն եւ ամենեւին մատցածին է եւ հակառակ իսկ գրից երկրին՝ այն բաժանումն աշխարհին. ոչ ճանաչէ ինչ պնդիտի խորենացին, եւ ոչ ընթացք պատմութեանն նորա առնուն զայն յանձն, այլ նմին հակառակ՝ (որպէս վաղ նշմարեցաք) յայտնի իսկ գնէ պատմագիրն առհմային զկողմանան զայնոսիկ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ միայ միայնայ թագաւորի արշակունւոյ, զոր նստաւցանէ նա ի հարեւր ամեն յայնոսիկ կամ ի Մծբին եւ կամ յԱռհայ, եւ պատմէ առլ հարկս յամենայն կողմանց Հայոց աշխարհին¹, եւ առաջնորդել համօրէն երկրին ի ձեռն վերականգնի², եւ զնախարարան ոչ միայն Արծրունեաց³, Գնթուներաց⁴, Աղձնեաց եւ Ապահատեաց⁵ (բնակելոց առ ոտամբ Մասեաց) եւ զԲագրատունեաց գայեկաց արքայորդւոցն՝ որոց եւ երկիր կալուածոց էր անգր քան զերասխ գետ⁶, գնէ ընդ հրամանաւ նոցին թագաւորաց, այլ եւ յանուանէ յիշէ զհիւսիսային ամուրան զԱնի բերդ, զԱպեր եւ Բայրեբերդ իբրեւ ի ձեռն թագաւորացն այնոցիկ⁷: Դարձեալ եւ Հռոմայեցւոցն պատմագիրը չառանան նազին անձուկ սահմանօք որ թագաւորացն նոցա յիշելոց ընծային, այնպէս զի ամենայն իսկ բուն Հայաստան հանդերձ ամուր ամուր անդեօք (յորս յանուանէ յիշին ի անդնաց հարաւային կողմանց՝ կողմանք Արտածանւոյ, Արտագերք, Տիգրանակերտ) է առպարէզ պատերազմացն որ առ Յակիտեայ պատմին, եւ Պզինիոս իսկ եւ Սարաբոն որ մօտ ի նոյն ժամանակս զՀայաստան աշխարհ սահմանեն՝ չգիտեն պնդիտի անձուկ եղերս կամ բաժանումն: Ապա յայտ իմն է թէ պնդիտի բաժանմամբ ոչ զարապքին պատմագրացն կարեմք զմիտս հաճել եւ ոչ զմերոցն:

Իսկ զպատմութեանցն որ յետ այնց ժամանակաց ուսուէք ուսուէք պատմիցին՝ ուրանալ զստագութիւնն եւ չընդունել գոնեայ զմեծ ինչ մասն նոցա որը յիշատակարանօքն եւս ունիցին հաստատութիւն չէ արգելք գործ բանագատական հանճարոյ:

Այս յիրաւի էր մեզ ոչ զմի պատմագրութիւն միւսումն պատմագրութեան զոհել, եւ ոչ տարածած խառնմամբ վերկոսին ի մի ձուլել բանազրօսելով եւ զերկոսին միանգամայն պըսլելով, այլ պըսլմ բախտաւորագոյն ժամանակի եւ աջողագոյն մասց զերսն թողուլ, եւ պնդէս յետ կարգելոյ զսահմային պատմագրութիւնն⁸ մատչել առա եւ ի միւսոյ կողմանն ուրցն պատմութիւն:

21

Ինուն Հայոց աշխարհ անկեալ կայր յարեւելից եւ յարեւմուտից կուսէ ի մէջ երկոցունց պետութեանց ընդ միմեանս ի վէզ եկելոց՝ իբրեւ թուամբ եւ ամբարտակ ի մէջ նոցա, եւ ինքն իսկ Հայաստանն որպէս դրիւ երկրին նոյնպէս եւ խորհրդով մարդկանն մերթ ի սոցա եւ մերթ ի նոցա կողմն կոծեալ ծփէր⁹: Ինչպէս եւ բնակու-

1 Բ. ԳԼ. ԻԶ. եւ ԼԷ:
2 Բ. ԳԼ. ԻԳ. ի վերջ ԿՄ:
3 Բ. ԳԼ. ԺԶ:
4 Բ. ԳԼ. ԻԴ:
5 Բ. ԳԼ. Լ:
6 Բ. ԳԼ. ԼԶ:
7 Բ. ԳԼ. ԼԷ. եւ ԼԸ:

8 Վերագոյն էլ 44—87:
9 Նշանաւոր յոյժ են բոնք Յակիտեայ զՀայոց. Բ. ԳԼ. ԾԶ. Երկհակ իմն աղցն այն ի վաղւ. ց՝ ըստ մարգկանն խորհրդոց եւ ըստ երկրին գրից. — Ambigua gens ea antiquitas, hominum ingenia et situ terrarum.

Թեանք եւ բարոյիցն նմանութեամբ եւ ամուսնութեամբ՝ յանկազոյնք ի Պարթեւս էին¹, այլ որպէս առ Հռոմայեցիս այլապէս ասելութիւնն՝ նոյնպէս եւ առ Պարթեւս նախանձ անելոյ զօրութեանն նոցա² ի զատ պահէր զնոսա, եւ յայն սակս կամէին առաւել խնդրել Թագաւոր ի կայսերէ, բայց ունել ոչ³:

Եւստատիոս գոյ ստնուլ ի միա թէ չմարթի զպատմութիւն Պարթեւաց եւ Հայոց աշխարհին ի միմեանց զատանել, քանզի երկոքին իսկ գիրկընդիտան ընթանումն մանաւանդ ի դէպոս զոր Հռոմացն եւ Հռոմոց մատենագիրք առաջի մատուցանեն:

Պարթեւաստան ըստ ամենեւին ընդարձակագոյնն մտաց՝ է համօրէն տարածութիւն երկրին ի Զեւգմոյ որ առ Եփրատ գետով՝ մինչեւ ցԱրարոսիս (կամ ցԱրխասին Հրնդիկս) յարեւելս, եւ ի Արկանից կամ Կասպից ծովէ ի հիւսիս մինչեւ ցԾովն Երկերեան: Զայս կոչէ Յակիտոս Յերութիւն արեւելից՝ իբրեւ դեմընդդէմ Յերութեանն Հռոմոց, եւ Պզնիոս 18 նահանգս նմին համարի: Ընդ մեծատարած սահմանն ձգեալ տարածանէին երկայն ճանապարհք ի հազարգութիւն տարեւառիկ վաճառաց՝ ոչ ընդ ցամաք միայն, այլ եւ ընդ թաքս: Եւ էր իսկ դիր տէրութեանն պատեհ ի վաճառաշահ մեծ՝ որպէս ձենական (սերիկեան), հրնդիկ, պարթեւական՝ նոյնպէս եւ արեւմտեան բնածին եւ արուեստական բերոց: Եւ արդեամբք իսկ տեսանելք թէ առնէին Պարթեւք տարեւառիկ փոխոխումն՝ իւրեանց երկրին բերովք, եւ կամ միջնորդութիւն վաճառաց ընդ արեւմտից փոխոխմամբ մեծագին բերոց աշխարհին ձենաց (Սերիկայ)՝ մեառքսի, մորթոց, յախճապակաց եւ երկաթոյն: Ընդ այս ամենայնի առնուին ի հռոմեական վաճառականացն թռչունս որ սիրելի իսկ էին նոցա, եւ կաւաւ բազանմանս: Առ նախանձաւորութեան շահաց եւ գործեալ վասն զի վաճառակաւք Հռոմայեցւոցն լրտեսք իմն համարեալ էին՝ յայն սակս ոչ միայն Պարթեւք, այլ յետոյ եւ Պարսիկք արգելուին զնոսա եւ ունէին Ծածուկ զհաղորդութիւն ճանապարհացն ընդ արեւելս: Բազմամբոյս դահեկանք Պարթեւացն Թագաւորաց արծաթիք եւ պղնձիք՝ էին միջնորդ տարեւառիկ փոխոխման վաճառաց նոցա որ մանաւանդ ընդ արեւելս գեմ. եւ զեալ ընթանային, եւ արգեամբք իսկ չեն անծանօթ այժմ իսկ Ամեւոցւոց հին գահեկանք նոցա, եւ նոյնք գործեալ են նշանակք ցուցիչք ընթացից կրթութեան եւ հրահանգաց որ յարեւմտից կուտ ընթանային ի ներքին կողմանս տէրութեանն Պարթեւաց ի ձեռն յանական

1 "Հանգերձ արքիմիք Հայք երկուգումն ի թի հաւատարմութեամբ զերկոցունց եւս կողմանց (զՀռոմոց եւ զՊարթեւաց) զգնեա եւ զպատուէնս հրաւիրեալ կոչէին: աշխարհին դրիւ: նմանութեամբ բարոյից միմեաւորագոյնք Պարթեւաց, եւ ամուսնութեամբք գութ անկեալ եւ զաւակ իտանեալ, եւ անանկեակ եւս ազատութեան չեալ՝ անգր իմն մանաւանդ ի ծառայութիւն հակէին: Յակիտոս. Դար. 3. Գ. Գ. Ի. Ի. — Ad haec Armenii ambigua fide utraque arma invitabant, situ terrarum, similitudine morum Parthis propiores, connubiliisque permixti, ac libertate ignota illuc magis ad servitium inclinantes.

2 "Ընդ Հռոմայեցւոցն՝ տակընթեամբ

են, եւ ընդ Պարթեւաց՝ նախանձաւ: Սնդ. — Adversus romanos odio, et in Parthum invidia.

3 "Փորձովք իսկ յայս է եթէ բարբառոզն (այս ինքն որ ոչ յայն կամ հռոմայեցի են) առաւել ընդ այն կամենայ ինքրեցին Թագաւոր ի Հռոմոյ, քան եթէ ունիցին: Յակիտոս Գար. 3. Գ. Գ. Ի. Ի. Experimentis cognitum est barbaros malo Roma petere reges quam habere.

4 Imperium orientis. Զ. 25.

5 Որոս. 2. 13.

6 Սենեկ. Թղթ. առ Հեղու. 2. Հեղուգիտոս. Դ. 10. 8. Սպարտան Ա. Ե. 5. Պզնի. Պզգիտոս:

բաղնակներն էլ Մեղեհիւս եւ ի Զիզուն որ հասարակին գլխակներն
զարմարիկ։ Գեղեհ եւ բաղում ինչ անց ի Յունաց տառի ի նստ, աւ-
կայն յերաւստ ուրեմն նորա ընդ տասն ձուքցանք ըստ լեզուցն եւ ըստ
կրթութեան, քան սոքա ընդ տասն։ Երանանայ եր առ Պարթեւ
բաղնակութիւն, իրաւունք կենաց եւ մահու ի վերայ կանանց եւ քր-
դւոց, ասեալիւ արգելումն կանանցն ի սեւաց արանց։ Նմին հակառակ՝
մարդասիրացն իմն էր կրթութիւն մանկաւոյ եւ պահաւն գեղեաց
նստացից։ Ի կերակուրս ի բնէ իսկ չափաւորք էին, գրեթէ յարսոյ ե-
րեաց եւեթ ուսեին միս, բայց ի գինիս յաճարագոյնք էին, եւ քղզու-
թիւն նորա ջանային հասանել հեծանելով յերկուս կամ պիւղք ինչ
համբիւր։ Եւ ինչ փափակն հացի ի նպուկ անց ի Հռոմայեցիս, ա-
նուանեալ՝ հաց պարթեւական։ Ի տուն ուրախութեան պաակէին բո-
լորիւք ծաղկանց հայրենի երկրին իւրեանց, արկեալ հանգերն նարո-
ւունք ոսկեծառնիս յարմեալս ի սահմանս տերութեանն իւրեանց։ Եւ
մանաւանդ յարժամ զուարթանայինն ի գինւոյ՝ ըստ ձայնի եղեգնեաց
փողոցն եւ արմարի եւ ծնծղայից յառնէին ի կարգուս օրինոց։ Հռոմեա-
թեան է թէ յաքրունիս թագաւորաց նոցա ընէին եւ խաղք թատերա-
կանք ի Յունաց, մանաւանդ յաքրունիս թագաւորաց որ Յունասերքն
էին եւ փռէին իսկ Հելլենասերք։ Ի հանգերնն նոցա բաղում ինչ փո-
փոխեցաւ մուծեալ ի Յունացն եւ ի Հռոմայեցւոց ստորութեան, վասն
պնօրիկ մանաւանդ զի արքայարդիքն ի կայսերական արքունիս գեղեթէին
բաղում անգամ յամս բաղում։ Ժողովուրդն եւ մեծամեծք եւ թա-
գաւորն իսկ ինքնին գլխովն ունէին յառաջագոյն վարս կախեալս եր-
կայնաձիգ, պլ յեւոյ՝ գոնեայ որ բարեկեցիկքն էին, առնէին գանգուրս,
եւ ըստ մարական օրինակին ներկանէին զպտոսն ծաքրով։

Իբրեւ ազգ պատերազմասեր՝ ունէին Պարթեւք միշտ նրան կամ թուր
զարդարեալ զկամարաւ, եւ ինքեանք ամբարտաւանեալք եւ առաջեալք
պարծանք եւ արհամարհուք, ցանկացողք աշխարհակալութեան ընդ
արեւելս, պլ առաւել եւս ընդ արեւմուտս, քանզի կամէին իմն միշտ
զառաղին պարսկական - մակեդոնական պետութեան սահմանն անել
միւսանգամ ի բաւան։ Ամենայն պի՝ եւ զօրութիւն բանակին նոցա էր
պրուսին նոցա, զի էին նոցա երիվարք բաղմամբիս, թեթեւագնացք եւ
գիւրաշարժք։ Եւ հեծեալք նոցա սաղաւարտ ի գլուխ ի մարգիտցի կր-
կաթոյ, նիզակք երկայնք, նեղք ահագինք, բայց առանց վահանաց, որք
զրահապատ երիվարքն իւրեանց ոչ միայն ահագինք թշնամեացն էին,
պլ եւ աջողակք առ ի պատեալ պաշարելոյ գնաս։ Զօրականն պար-
թեւական մանաւանդ հեռեւակազօրն յօրինէր ի հպատակաց կամ ի
ծառայից զոր տեալք նոցա իբրեւ զիւրեանց իսկ որդիս հանէին ընդ
հրահանգս հեծելութեան եւ նետողութեան, եւ ի ժամուռ պիտոյից սող-
ին թագաւորին, իւրաքանչիւր ըստ իւրումն կարի։ Այլ ի պատերազմ
հեռեւակաց կամ ի ճակատ առ ճակատ կռուել կամ ի պաշարումն
քաղաքաց կամ բերդից անաշող իմն էին Պարթեւք։

Մասնորգութեանն օրինակ էր միահեծան - ազնուապետական,
այս ինքն՝ ի գլուխ նախարարացն կայր թագաւորն՝ որ Արքայիցն արքայ
կոչէր կամ Արքայ մեծ, եւ ի նախարարաց անտի գլխաւոր եւ սպարա-
պետ ամենայն զօրուն էր ցեղն Սուրենեան (ըստ յոյն եւ հռոմայեցի
մատենագրաց) եւ միանգամայն ասպետ թագադիր թագաւորին։ Բոսի
թէ ընտրութեամբ էր պայտաւորութիւն թագաւորացն, պլ միշտ ի
տանէ Արշակունեացն։

Ըստ դժուարության որ յընթացումն տասն նշանին, տարազք ինքնագլուխք, թագաւորք ընդ իշխանութեամբ թագաւորին մեծի՝ որպէս ի Մարտապանի, ի Պարսկաստանի, յԵղեմիայի, ի Բարսիլէ՝ որ տկամայ իմ Տնազանդէին, որպէս եւ յաւանդան-մակեդոնական գաղթականացն քաղաքք որոց մեծամեծ ազատութիւնք էին եւ առանձինն օրինակ առաջնորդութեան եւ միառան իմ յԱսորիս եւ ի Հռոմ կոյս, բազմութիւն ազգաց եւ ցեղից օտարացելոց ի միմեանց բարոք, ընդառա եւ պաշտամանք, հեռաւորութիւն աղբւանաց թագաւորին (ի Պարսկէս, յԵկրատանս եւ ի Յիւլան՝ ըստ այլ եւ այլ ժամանակաց տարոց), այս ամենայն շփոթեալ խառնակէր զիս առաջնորդութեանն եւ անբացուցանէր տակաւ, եւ ապր մեռա Հռոմեացիւոց ճոխանալ ի վերայ նոցա, եւ յետուս Պարսից՝ յափշտակել ի նոցանէ զպետութեանն գլխաւորութիւն:

Կարգ Պարթեւացն թագաւորաց զորոց մի ըստ մօրէ իցեմք պատմելոց՝ Ե պսպիսի ինչ ըստ յոյն եւ հռոմեացի մատենագրաց: Յեա Արշակայ ԺԵ. այս ինքն՝ Հրաշապ կամ Փրաշապ Գ. (յամէ 37 — 1, ըստ այլոց 4 նախ քան զԲ.՝) պայազատէին կարգաւ Արշակ ԺԶ. կամ Հրաշապակ (1 — 2, ըստ այլոց 4 յեա Բ.՝), Արշակ ԺԷ. Արագէս Բ. (2 — 4), Արշակ ԺԸ. Ռեոն Ա. (4 — 14), Արշակ ԺԹ. Արտաւան Գ. (14 — ՝ Արշակ Ի. Վարդան եւ Արշակ ԻԱ. Գոտարզ զմիմեամբք ելանն, բայց Վարդան գեռ եւ թագաւորէ յամի Բ. 41, ըստ Սեղեւկեան թուականութեան գահեկանաց՝ 354), Արշակ ԻԱ. Գոտարզ (թագաւորէ յամի 47 յեա Բ.՝) Արշակ ԻԲ. Ռեոն Բ. (50 — 51), Արշակ ԻԳ. Վաղագեոս կամ Վաղարշ Ա. (51 — 91), Արշակ ԻԴ. Բակուր (91 — 107), Արշակ ԻԵ. Խոսրով (107 — 121), Արշակ ԻԶ. Վաղագեոս կամ Վաղարշ Բ. (121 — 149, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան գահեկանաց նորա՝ 433 — 460), Արշակ ԻԷ. Վաղագեոս կամ Վաղարշ Գ. (149 — 191, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան գահեկանաց նորա՝ 461 — 502), Արշակ ԻԸ. Վաղագեոս կամ Վաղարշ Դ. (191 — 208), Արշակ ԻԹ. Վաղագեոս կամ Վաղարշ Ե. (208 — 220, կամ ըստ Սեղեւկեան թուականութեան գահեկանաց նորա՝ 520 — 530), Արշակ Լ. Արտաւան Գ. (որպէս հաւանութեան թուի՝ միահեծան յամէ 220 — 226): [Զ վերջին պայազատաւ Արշակունեաց ամանք դնեն պայտէս Արշակ ԻԸ. Արտաւան (193 — 199), Արշակ ԻԹ. Բակուր Բ. (199 — 209), Արշակ Լ. Վաղարշ Դ. (209 — 216), Արշակ ԼԱ. Արտաւան Գ. (216 — 226), այլ առաջին կարգն եւ ժամանակագրութիւն առաւել ըստ գահեկանաց է 1]:

1 Գահեկանք Պարթեւացն թագաւորաց անուանեն զամենայն իսկ թագաւորան հաւատարմաց իմ անուամբ Արշակ, յանուն Արշակայ առաջնայ, բայց ուրիշ ուրիշ զմանաւոր իսկ անուանեն թագաւորացն յաւելլան համեմատ պատմագրացն՝ որպէս զմեծին՝ Βασίλειος Ουανης νικησας Αρταβανον, զԳոտարզեայն՝ Γοταρζης βασιλευς. 2 Ե անծանօթ եւ յեմին արարացի պատմագրաց որ զկարգ թագաւորացն Պարթեւաց խառն ի խառն եւ այլ եւ այլ անուամբք դրեն՝ Գոտարզն անուն, զոր թարիթն բնի Արամ՝ կոչէ Գուտարիշ կամ Գոտարիշ: 3 Արտաւանայ՝ Αρτακου του καλουµενου Αρταβανου. 4 Բակուրայն՝ Αρτακου Πακουρον, զՎաղարշուն Բ. βασιλευς βασιλευν Ολαγα(σος) կամ Ολασου կամ Βολαγασου

— Իսկ Մովսէս Խորենացի ի համբն իսկ պայազատութեան Պարթեւացն արշակունեաց չէ միարան ընդ Յունացն եւ Հռոմեաց պատմագրաց (Յովեղայ, Յուսաբնայ, Յակիտեայ եւ այլոց բազմոց ժամանակակցաց), զի փոխանով 30 պայազատաց 14 եւեթ դնէ կամ որպէս Ռիհաներ գերմանացի մեծ մեթոփէ, յընդերպ իմ ժամանակագրութեամբ եւ անուամբք, միայն զերկուս կամ զերիս զվերջին թագաւորան նովին միարան անուամբ ընդ Յունաց եւ Հռոմեացիաց պատմագրացն անուանէ, այս ինքն՝ զԱրտաւան, զՎաղարշ, զՎաղագեոս (խոր. Բ. Գ.՝. որպէս նախ քան զնա Արամ. յիշէ զԱրտաւան): Եթէ սկսանիցիմք համարել ի վեր կոյս յամէ մեհաւան վերջնայ թագաւորին Պարթեւաց

22

(Յորժամ Պոմպէոսն յետ Ղուկուղայ՝ երկրորդ անգամ հարկանէր զՄիհրդատ Թ. զՄեծն զարքայ Պոնտացւոց եւ յեւանել նորա փախստեայ նախ ընդ Լիւքիաս եւ ապա ընդ Վաւկաս անդր ի Վերսոնեսոս Տաւրիացւոց (65)՝ մտանէր նա զհետ նորա մինչեւ յԱրտաշատ, առնոյր ի միտ զօրավարն թէ չէ ինչ ղիւրին պահել նուաճեալ զաշխարհ Հայոց Մեծաց եւ ոչ օգուտ ինչ այն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ թող նա այնպէս իրրեւ առանձինն թագաւորութիւն ի ձեռս Տիգրանայ հարկացն խոստմամբ: Եւ Փոքր Հայք որպէս եւ Վիլիկիա, Փիւնիկաստան, Լսորիք եւ մասն մի Միջագետաց հանան ի վերագոյն իշխանութենէ նորա: Եւսպէս եւ Լքտաւազդ նորին որդի եւ պայազատ (կամաթոռաւ) ից հօրն յառաջ քան զամեն 50¹) էր խաղաղութեամբ ընդ Հռոմայեցւոց, մինչեւ յետուստ առ Լնտոնեաւ զարթեաւ զրդուութիւնն:

Վանդի յառաջնում ամի արքայութեանն Հրահատայ Պ. արքայի Պարթեւաց (37—1 նախ քան զԲր.) զայր հասանէր Լնտոնիոս (երկրորդ անգամ) ի կողմանց Խաղաղացւոց յարեւելս՝ անձամբ վարել յառաջ զպատերազմն զոր մղէին ցայն վայր զօրավարք նորա Վարիէնոս եւ Վենտիդիոս, մանաւանդ զմտաւ ածեալ այնու ղիւրագոյն զերան վճարել, զի զՄանէճ զոմն նախարար ի Պարթեւաց հատուած առ իւր ունէր, եւ ինքն Հրահատ զեղբարան կոտորեալ էր ի սուր սուսերի (37 նախ քան զԲր.): Խաղայր սյնուհետեւ Լնտոնիոս բազմամբոխ լեզէնօք ընդ Հայաստան իրրեւ ընդ երկիր բարեկամաց ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց անկանել յաշխարհն Պարթեւաց, եւ յարգել արկեալ պաշարէր զՊրասպ կամ Փրասպ քաղաք Լսորպատականի, եւ անտուստ զօրավար նորա Ուպիոս Ստատիանոս դիմէր միջամուխ ի Մարաստան (38)²: Յետ սակաւ ինչ միոյ իրրեւ նեղեալ տազնապէր Լնտոնիոս առ վայրացն անտեղեկութեան՝ գուժկան հասանէր թէ եւ Ստատիանոս ի Մարաց անտի եւ ի Պարթեւաց վտանգեցաւ. վհատեցաւ զօրն հռոմայեցի, զանգիտել սկսաւ Լնտոնիոս գուցէ Արասսեայ անցք եւ ընդ նա անցանիցեն, տազնապաւ եւ մեծաւ զօրացն ծախմամբ դառնայր ընդ Հայս առանց ձմերելոյ եւ հազիւ հասանէր տակաւաւորօք յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց, եւ

որ է 226 յետ Գր. զամեն զոր ապ իս. քննացի փութ փութ ի թագաւորաց անտի չարեքտաւորեցանց, եւ անէ պատեր ինչ կորդ եւ ժամանակ պայազատութեան: Արշակ Ա. Գ. (190—196 նախ քան զԳր.), Արտաշէս Ա. (196—172), Արշակ Բ. Մեծ (172—119), Արշակոս (119—89), Արշակոս (89—58), Արշակ (58—38), Արշակ (38—8 յետ. Գր.): Թէ որդես Յունաց եւ Հռոմաց պատմագիրք ցայս անդի ժամանակագրեն՝ տես Հատ. Ա. էջ 501:

Յետ Արշակի (որ համեմատի Հրահատայ Գ.)

գնէ խորհնացի փ ըստ փոքր պատգե՝ Արտաշէս Բ. (8—42 յետ Գր.): Դարեհ (42—72), Արշակ Գ. (72—91), Արտաշէս Գ. (91—111), Պերսզ որ եւ զպեղեթոս (111—145), զաղարշ (145—195), Արտաւան (195—226):

1 Բանդի կիկերոս՝ որ ի նմն ուր պրեւար ի կիկիւ էր՝ յիշատակե զՊրասպապ քաղաք Հայոց:

2 Յամէ աստի է դահեկանն Անտոնեայ յորս երկրորդութիւն կոչեն կոչ ի դար Հայոց կամ Մարաց թագաւորաց եւ անդի եւ նեւ:

զամենայն միտս զործոյն զայն յԱրտաւազդ արքայ Հայոց կրթէր՝ թէ ոչ ի դէպ ժամուն հաս ի թիկունս հայազունդ զօրօք, ոչ պէս հրամանն տուեալ էր¹:

Օ առաջինն հնարս հնարէր Անտոնիոս հրապօրեւ հանել զնա միանգամ յերկրէ անախ իւրմէ, ապա գեղեցիկ գեղեցիկ խառաւմն առաջի արկանէր՝ զդուստր մի զիւր ի Աղէոպատարայ տալ հարսնութեան արքայորդւոյն Հայոց կամ զդուստր նորա տունու կնութեան որդւոյ իւրում Աղեքսանդրի ծնելոյ նոյնպէս ի Աղէոպատարայ: Անտուստ մտեալ բռնութեամբ յերկիր սահմանացն Հայոց՝ մերթ հրեշտակութեամբ մերթ բարեկամաց թագաւորացն թելադրութեամբ եւ մերթ ահիւ հաւանեցոյց զարքայն Հայոց զալ ի բանակն: Անդ կալաւ զնա ձերբակալ, արկ ի շղթայս սահիս² կամ յայրծաթիս³ եւ յետ սղաքով եւ սասախիւ նուաճելոյ զաշխարհն՝ առ տարաւ զթագաւորն եւ զամենայն տուն նորա ի քաղաքն Աղեքսանդրացւոց՝ պարգեւ Աղէոպատարայ: Պաղտմէս փիլադեղփոս որդի Աղէոպատարայ առ զթագաւորութիւն փիւնիկաստանի, Աիդիկիայ եւ Ասորւոց, եւ մեւս եւս որդի սորա Աեսարիոն ծնեալ ի Յուդեայ Աեսարեայ կարգեցաւ բարձակից մօրն՝ զՃիոյի Ազիպտացւոց, ի Իբիացւոց, Աիպրացւոց եւ Խոր Ասորւոց: Իսկ զՀայաստան եւ Անտոնիոս սահման թագաւորութեան որդւոյ իւրում ի Աղէոպատարայ՝ մանկանն Աղեքսանդրի, որում եւ սահմանեցաւ Ասիապէ գուստր թագաւորին Մարաց՝ կնութեան, քանզի հաշտեցաւ նա ընդ սմա դաշամբք նիզակակցութեան ընդդէմ Ոկտաւիանեայ եւ նմա արար յանձն զպահպանութիւն Հայոց աշխարհին (34)⁴:

Այլ յառաջագոյն իսկ մինչ չեւ տուեալ ձեռս բերդակալ զօրուն յԱնտոնիոս՝ ընտրեցին նոքա ի թագաւորութիւն զորդին Արտաւազդայ զանդրանիկ զԱրտաքսիաս կամ զԱրտաշէս որ պրծեալ ապրեալ էր ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն (34): Իմէպէտ եւ տեղի եւ Արտաքսիաս Անտոնեայ եւ եւ յաշխարհէն ի բաց, այլ երթեալ անկեալ առ Հրահատ Վ. միարան ընդ նմա՝ տայր մարտ պատերազմի ընդ արքային Մարաց: Օ առաջինն սա զօրանայր ի վերայ նոցա (33) եւ ապա հարկանէր խորտակէր զնա Արտաքսիաս, եւ առնոյր զթագաւորութիւն հարցն իւրոց ի բունն (32), քանզի չհասին եւս արքային Մարաց թիկունք օգնականութեան յԱնտոնեայ՝ որ զպատերազմաւ ուրեմն էր ընդ Ոկտաւիանեայ (Աւգոստոսեայ)⁵: Իբրեւ յետ այնորիկ Անտոնիոս ի միջոյ

1 Համուստ. Աիւնոյ Դպր. ԸԼ:

2 Աւգլ. Պատերկ. Բ. 83:

3 Դիւն. Վաս. Խթ. ի վերջ 4-րդ:

4 Կայ գահեկան Անտոնեայ արծաթի եւ սպի զոյննպիւտ յուցիշ անցիցս (յաւ. 34). ի միւս փոքման գրոշմաւ Անտոնիոս, Հայոցն ի զարբաթիւն Թաթեալ

(Armenia devicta). եւ պատկեր՝ զլուի Անտոնեայ եւ տաքիւնք իւր Լոյս թագաւորն. եւ ի միւս փոքման գլուխ Աղէոպատարայ եւ գիր պատկեր՝ Աղէոպատարայ խաւովայ խաւովայ. պարսկապատկերայ 3 Թաթ. Բ. ԳԼ. Գ. 8. 4. Թաթեպ. Եպիս. պատմ. 36. 5. Դիւն. Վաս. անդ:

բարձաւ պարտեալ՝ Ոկտաւիան զորդիսն Արտաւազդայ, զեղբայր-
արն Արտաքսիայ՝ յԱղեքսանդրիայ ի Հռոմ փոխէր, եւ ի գալ
իւրում յարեւելս (30—29) շունէր ինչ պատճառաւ գոռալոյ ընդ
Արտաքսիայ, քանզի սա ոչ միայն օգնական չէր Անտոնեայ՝
Թշնամւոյ նորա, այլ եւ Թշնամի եւս։ Բայց քանզի Արտաքսիաս
առ հասարակ իսկ առ Հռոմայեցիսն ունէր յիսութիւն սաստիկ
վասն հօրն տարապարտուց մահուան¹, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ
յերկուս իմն բաժանեալ Հայոց՝ կէսք Հռոմայեցւոյ եւ կէսք
Պարթեւաց կողմանն ածէին Թէկն, իրրեւ զօրացան առաջինքն՝
նենգ գործեալ սպանին զարքայ (21)²։ Իսկ եւ իսկ առին առա-
քեցին նախարարքն ի Հռոմ առ կայսր խնդրել Թագաւոր ի պա-
տանեկաց անտի Արտաւազդայ, զեղբայր Արտաքսիայ՝ Տիգրան
անուն։ Հաւանէր Աւգոստոս եւ գործ ի ձեռն տայր այնուհետեւ
Տիգրեայ իւրում որդեգրի, եւ սա անդէն եկեալ մտեալ միջա-
մուխ ի Հայաստան հռոմէական լեզէոնօք՝ նուաճէր զկողմանսն ընդ
ձեռամբ, եւ Տիգրանայ՝ զոր ընդ իւրն ածեալ էր, կապէր Թագ յան-
դիման նախարարացն ի բեմի (20, յառաջ քան զՅունիոս ամիս)³։

1 Տօկ. Բ. ԳԼ. Գ. 4։

2 Տօկ. անգ. Գիսն ԵԳ։

3 Տօկ. անգ. Ուեման յՈկտաւ. ԻԱ.
ի Տիգր. Բ. Աւգ. Բ. 94. եւ Բ.
123։ Գիսն անգ. Փլոր. Գ. 12։ Յէրա-
թուս. ԺԲ. Եւսթոյ. Է. 5։ Ոգրոս.
Թուղթ. Գիգ. Ա. Թղթ 12. առջ 26.

Ձի փ աղբէս այնմ իցեա

Թե Հռոմաց իբր ճրպեա.

Կանաքաքիւն, լուր գու զայս.

ՅԱրքիպպայ ձեռն է յարայս.

Իսկ Հայն՝ Կաւպեայ Ներսէսայ

Գոռ զօրութեամբն անկեալ կայ։

Ձեպն անարկի եւ Արգիշտի (Ենեպի.
Է. ի վերջ կայ) յարժամ յարինէ զնի-
րադիր վահանին զոր եա, առն, Ենեպ
Առաջիկ ի գործնորէն Հեգեոսեայ, յորոյ
վերայ նկարեալ կային գործք եւ արու-
թիւնք արգւոյ եւ Թաւանց Ենեպ. ընդ
աղբն նաւանեալս փ ըստ փոլէ վիզին նկա-
րեալ անգ եւ Գահք աննուանիլք եւ Ե-
րասի զայրագին եւ կոտորիլ կամրջոց (po-
tem indignatus Araxes), այս ինքն՝ Հայք
առնակոտորք ծառայութեան Հռոմայեցւոց։

Գիսպղ յոյժ ի հաստատութիւն պա-
մաթեանս եւ անգին իմն յիշատակարանց
վասն անցից Հայոց աշխարհին են գահե-
կանքն զեղեցիկք որ ի մուտարանս Եւ-
րպայ կան, սակի եւ արծաթի, ամենեքին
գրուեալ ի սփն սփ (20 նախ քան զԲ. Բ.)։
Ի փում կողմանն նոցա է փլա գլուխ Աւ-
գոստոս կամ փոյ ուրաք ի գից (Փերա-
նիայ, Բակքսի), իսկ ի փուսում կաշ-
մանն կայ արձանագիր, երբեմն՝ Հայաստան
ստեալ (Armenia capta) եւ պատկեր՝ խոյր
Հայոց Թագաւորին եւ առ նփն՝ փ կամ
երկու կողմաք զեղեցիկք եւ աղեղն. եր-
բեմն նոյնպէս՝ Հայաստան ստեալ, եւ
պատկեր ինչ պատկեր՝ զի Դիոն յաղ-

Թութեան Թեւաւոր երանս անեալ ի
վերայ ջուռ առնէ զնա, սրով անարկի
նաւանում Հայոց աշխարհին յայնկոյս Յաւ-
րոսի (որ Թագաւորն՝ ցուլ) եւ առնէին
Յարաւն նահանգի Հայոց՝ զոր կոչէին Հաւ-
մայեցիք Tauranlium կամ Taurantium;
մոնաւանգ զի ըստ Ղիբանիսի իսկ վիպե-
լոյ՝ Նշանակ Յաւրոս լերին եր ցուլ ինչ
պղնձի յարեւելս. երբեմն նոյնպէս՝ Հայաս-
տան ստեալ եւ պատկեր՝ Սփինքս փ կնկեալ
նաւեալ, եւ պատմն իսկ Պլինիոս, Սուս-
տան եւ Գիսն՝ իսկըսան վարել Աւգոստոսայ
սփինքսայի մատանեալ ի կնիքս իւր. եւ
երբեմն վարձեալ պատկեր ինչ արձանա-
դիր՝ Հայաստան ստեալ (Armenia
recepta), Սուսիլուսն Պետրոսայ որդի,
եւ պատկեր՝ կին փ (Նշանակ Հայաստան
աշխարհի) ի նշանդոս։ Առաջինն եւ լորրօր
ի գահեկանաց առաի արծաթիք են, իսկ
երկրորդն եւ երրորդ՝ սակիք։ Բոլր վերե-
սին արծաթի գահեկանսն զոր աղբն երե-
քին վերակացուք կայսերական գրամահա-
տութեան հասեալ են ի պատիւ Աւգոս-
տոսայ. ի փումն ի նոցանէ երեւեցուցանի
Հայաստան՝ իբրեւ կին անկեալ ի գուռ,
խոյր Հայոց Թագաւորին ի գլուխ իւր, եւ
արձանագիր լուրջանակի՝ Սուսիլուսն Պե-
տրոսայ որդի, Հայաստան ստեալ, եւ յայլ-
սքն երկուսին նոյնպէս Հայաստան ի կեր-
պարանս կնոջ խանարհելոյ ի նաւն՝ կոր-
կառեալ տառի վանան իբրեւ Թե զամե-
նայն աւանդիցն ի ձեռս յաղթողին։ Ձեպն
իմն եւ բանիւք նկարէ Ոգիգիոս ի Պանտա-
սէ (ի Յրամականսն Ե. 227) յառնէն՝ Արգ
ինդրի Հայն խաղաղութիւն, արգ կորկա-
ռեալ մատուցանէ զաղեղն։ Կայ մուս
եւս գահեկան արծաթի ի մերում մուտա-
րանի գլուխագիւտ յոյժ ի սփն սփ (20 նախ
քան զԲ. Բ.) քանզի է Նշանակեալ ի նմա
Իննեքորք նաւաքն Ջորաղարութեանն Աւ-
գոստոսայ, այս ինքն՝ Խոյր. VIII, եւ ոչ

Այլ չարկարէր Տիգրան ի թագաւորութեանն եւ ոչ որդի նորա Տիգրան Արսեր ընդ քեռն իւրում Արաաոյի՝ զարս միարանեալ էր հայրն ընդ միմեանս ի բարձակցութիւն թագաւորութեան եւ ի կցորդութիւն ամուսնութեան ըստ չարաչար սովորութեան ժամանակացն¹։ Իսկ որպէս հաւանութեան թուի՝ քանզի հակէին իմն նորա ի կողմն Պարթեւաց, առաքէր Աւգոստոս միւսանգամ զՏիգրեր (յամի 6) յարեւելս, սակայն նա մեկնեցաւ ի Հռոմոս զայրացեալ ընդ հօրուն՝ վասն նախամեծար իմն զթռուսն (զՎայիոս Աեօար եւ զՎուկիոս Աեօար) քան զինքն առնելոյ², եւ առաքէր զինուորական գեապանս որ հրամանաւ կայսեր անցին կացուցին յաթոռ թագաւորութեան Հայոց զԱրտաւազդ զոմն անուն³։ Այլ Տիգրանայ գտեալ օգնականութիւն ի Պարթեւաց անտի՝ եկն կալաւ միւսանգամ զաշխարհն, մերժեալ անտի զԱրտաւազդ մեծաւ կոտորածիւ իսկ Հռոմայեցւոցն (2 նախ քան զՎր.)։ Աետուստ հարկ համարէր Աւգոստոս առնուլ առաքել զիւր մեւս եւս որդեգիր զՎայիոս (զորդի Ագրիպպայ) զօրգը՝ նուաճել զերկիրն տարտուցեալ։ Այն ինչ հասեալ Վայեայ յԱսորիս՝ ձեռնթափ լինէր Հրահատակ աղբայ Արեաց (1 յետ Վր.) եւ Տիգրան անկեալ էր վազ ի ճակատու ուրեք ընդ ազգաց զրացեայ զոր յարուցեալ էին ի վերայ նորա Հռոմայեցիքն եւ Արատոյ հրաժարեալ առ ժամն։ Այսպէս եկեալ մտեալ Վայիոս յերկիր սահմանացն Հայոց զառաջինն յաջողութեամբ հանէր զերսն ի գլուխ, եւ ըստ Հայոց իսկ խնդրելոյ՝ զԱրիորարզան զոմն զորդի Արտաւազդայ աղբայի Մարաց մատուցանէր ի թագաւորութիւն, որ էր այր շքեղ տեսեամբ եւ քաջասիրտ (1 յետ Վր.)։ Այլ ի յաջորդ ամին (2 յետ Վր.) զրգուեցաւ մասն մի Հայոց ի մարտ պատերազմի, եւ ինքն Վայիոս առ ամրոցաւն Արտազերից յորժամ մօտազոյնս մատուցեալ խօսէր ընդ ամրականսն՝ առ վերս յԱդգուայ կամ յԱդդոնէ ումնմնէ սրով։ Պնդեցին այնուհետեւ Հռոմայեցիք զպաշարումնն եւ եղեն ընդ երկար

VIII. որպէս ընթերցեալ ի Թե Ե Միսնէ ի վերայ օրինակի իրեք նորին գահեկանի պետելոյ ի մուսարանին զսղենի ուրումն ի Գաղիս)։ ի փութ կողմանն է գլուխ Աւգոստոսայ, եւ ի փութումն՝ զինուոր հայ կանգուն՝ նիզով յաջումն եւ ազեղն ի ձախումն յեցուցեալ ի գեաթն, հայացի հանդերձիւ (կամ գրահիւք) եւ զիւսնոցաւ, եւ զիւր շարժանակի՝ Caesar div. f., Armenia capta.

1 Տաւ. Բ. Գլ. Գ. 5։ Գիսն. Ե. 11։ եւ կայ սոցին երաշխաւոր գահեկան պղծնէի ունելով ի փութ կողմանն զպատկեր պար Յիգրանայ թագ Հայոց ի գլուխ եւ զիւր շարժանակի Βασίλειος βασιλεως Τυγρηνος (արքայ արքայից Տիգրանէն), եւ ի փութումն կողման պատկեր Երատայայ եւ զիւր շարժանակի՝ Ερατω βασιλεως Τυγρηνου αδιεφο (Երատով Տիգրանայ արքայի

քայր)։ Կայ մեւս եւս գահեկան Նոյնդիսի եւ զիւր շարժանակի Βασίλειος βασιλεως Τυγρηνος (Թագաւոր մեծ Արսեր Տիգրանէն)։ 2 Տեա վերադայն էլ 47։

3 Յայտ իսկ հաւանութեան է թէ ոչ Արտաւազդայ Առաջնայ՝ այլ այսմ իսկ Արտաւազդայ անկ է գահեկանն նկարագրեալ վերադայն էլ 86, որպէս ցուցանէ նմանութիւն գրուիքն ընդ գրուիք գահեկանին Տիգրանայ Արսերայ առաջին աթոռակալի նորա։ Քանզի ի գէղ է թէ ի փութ արուեստագիտէ իցեն երկզքին, մանաւանդ զի եւ անունն Արտաւազդայ է գրեալ առաւել ըստ հռոմայեցի հիշման Αρταυαδου եւ ոչ Αρταβάζου, որպէս գրէին արգեւք յայն արուեստագէտը գրամահառութեան, էթէ էր Արտաւազդն Ա. յաջորդ Տիգրանայ մեծի՝ որպէս գահեկանացն եւ գրուիք եւս այլ ի Թե նկարագիր անի։

դիմակալ ամրականք. բայց յետուստ ետուն ձեռս, եւ ան Վայ-
իոս անուն Օօրավար եւ այնպէս խաղաղէր երկիրն: Այլ ի դաւ-
նալ իւրում ի Հռոմ ի Ղիւկիա մեռանէր Վայիոս ի վերացն
զոր ի Հայս առ (4) 1:

Արքայ Արիորատիւն չյերկարեալ ի կեանս՝ առնոյր զԹա-
գաւորութիւնն յԱւգոստեայ, եւ ծերակուտին հրամանաւ՝ նորին
որդի Արտաւազդ, այլ Հաճեցան ընդ նա Հայք, Թերեւս զի
չէր արշակունի: Նմին իրի առաքեալ յետ նորա Աւգոստոս յա-
թոռն զՏիգրան զոմն ի առհմէ Թագաւորացն Հայոց, (որպէս հա-
ւանութեան Թուի ի Թոռանց Արտաւազդայ Ա.) 2:

Հետ սորա ան միւսանդամ դշխոյն Արաատի զԹագաւորու-
թիւնն ի բուռն, բայց ձանձրացեալ ազգին ի նմանէ՝ զի անընդել
խսկ ընդ կանացի առաջնորդութիւնն էր, եւ զնա մերժեցին ի Թա-
գաւորութենէն: Այսպէս մնայր դատարկ աթոռն մինչեւ յեղա-
փոխ փոփոխմունք դրացի աշխարհին Պարթեւայ ածին նոցա
զոմն ի Թագաւորութիւն:

1 Աւգ. Պատմ. Բ. Գլ. ԽԲ. 2.
2. որ ընդ Վայիոս իսկ եկն զԹագաւոր-
ութեամբ ի Հայո: Յոգ. անդ: Գիտն՝ անդ:
2 Յոգ. անդ: Գիտն Կոս. Եւ. 11 եւ
մանաւանդ հաստիստոր ինչ նորին գրոց
նորոգ գտեալ: Յոցին երայխաւոր եւ գրե-
թե համբրին իսկ պատմութեանցս գեղե-
ցիկ վէպ կայ անսւանդալ Յիսապարանն
Անիկիւրական. այս ինքն արձանագիր առ-
նորին կանգնելոյ յԱնիկիւր Գաղափարաց
ի պատիւ Աւգոստեայ (Σεβαστεια, Augusta-
tea), յորում կայ քանդակեալ մասն ինչ
կապին Աւգոստեայ զոր էր նորա յանն
որորեալ Աւգոստեան կուսանաց զի առցին
ծերակուտին (Յակիւ. Ա. Գլ. Ը.): Այս
մասն կապին եր գրուեալ ի Հռոմ յեր-
կուս առիստիս պղծեթ (բոս Սուեռ.),
եւ անտի անց օրինակն յԱնիկիւր: Ի ամեն
պատմ Աւգոստոս համառօտ գրեւելի անցս
կենացն եւ զչորեւ: Աւանմին իմ զի-
բացն որ ի Հայո գործեցան՝ առն. (Յոգ-
աւ Ե.)

... [Armeniam. [ma]iorem inter-
fecto. rego. ejus. Artax[ia. cu]m. pos-
se[m. provinciam. facere.] ma[ui] ma-
jorum nostrorum. exemplo. reg[ui]m.
id. [ad Tigranem. Artavasdis. filium.
nepotem. Tigranis. regis. per. [Tib.]
N[e]ro[nem qui tu]m. e[rat. privignus
meus. transferre. ea]m[de]m. gentem.
postea. i[n]sur[gentem. et. rebellantem.
d]omitam.] per Caium. filium. meum.
regi. Ari[obarz]a[ni. regis. Medorum.
Artavasdis. filio. regendam. tradidi. et.
post. e[ius.] m[ort]em. filio. ejus. Ar-
tavasdi. quo. interfecto. Tigrane[m]
qui. erat. ex. regio. genere. Armenio-
rum. oriundus. in. id. reg[um] misi]....

Արա. Ընդգիր տեղեաց համայնքի ար-
ձանագիրն լինի ի հաստիստորս յաւան-
թարգմանութեան նորին արձանագրի զոր
գտեալ է Հաճեցանց անգղիացւոյ անդին
յԱնիկիւր՝ նշանակեալ փորձել ի կէս վերայ
պոպէս.

‘Αρμενίαν τῆς μείζονα ἀναιρεθέντος
τοῦ βασιλέως [Αρτ.], δυνάμενος ἑκαρ-
χ[ε]ίαν ποιῆσαι μᾶλλον ἐβουλήθη κατὰ
τὰ πάτ[ρ]ια ἑμῶν ἔθνη βασιλείαν Τιγ-
ράνην Αρτ[αου]άσθου νιῶ, νιωνῶ δὲ
Τιγράνου βασιλέως δ[οῦναι] διὰ Τιβε-
ρίου [Ν]ερώτος ὃς τότε ἑμῶ προγονὸς
ἦν. καὶ τὸ αὐτὸ [ἔθ]νος ἀριστάμενον
καὶ ἀναπολεμοῦν δαμασθῆν ὑπὸ Γαίου
τοῦ νιοῦ μου βασιλεῖ ‘Αριοβαρζάνει βα-
σιλέως Μήδων ‘Αρταβάζου νιῶ, παρ-
δωκα καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον τῷ
νιῶ αὐτοῦ ‘Αρταουά[σ]δῃ. οὗ ἀναιρε-
θέντος Τιγράνης, ὃς ἦν ἐκ γένους ‘Αρ-
μενίου βασιλευῖ εἰς τὴν βασιλείαν ἐ-
πεμψα.

«Չեմն Հայաստան՝ ի սպանել Թա-
գաւորի նորա Արտաւազդայ, յորում կա-
րողն էի առնել ընդ նահապետ՝ լուս հա-
մարեցայ ըստ օրինակի նախնեացն մերոց
առլ զայն Թագաւորութիւն Յիգրանն որդի
Արտաւազդայ, Թոռն Յիգրանայ արքայի ի
մեռն Յիգրանայ ներանի որ որդեգիր իմ
էր յայնում: Եւս պնդիկ յորում յետս
եկաց եւ ապստամբեաց ազգն պն՝ նուս-
նցի ի մեռն Գալիայ սրբւոյ իմոյ եւ ե-
տա ի մեռն Արիորատիւայ որդւոյ Ար-
տաւազդայ արքայի Ետոց զի առաջնոր-
դեցէ, եւ յետ նորա մահան՝ որդւոյ նորա
Արտաւազդայ: Իրեւ սա սպանալ զՅի-
գրան որ էր յաջորդի առհմէ Հայոցն՝ ա-
ռաքեցի ի գլխն Թագաւորութիւն:

ՎՋանգի եւ աստ ուրեմն նմանագոյն իմն անցք ընդ այն ժա-
մանակս անցանէին: Ի գալ Սկտաւիանեայ յարեւելս՝ կարգել զիւր
կողմանցն՝ հասանէր առ նա յԱսորիս հատուած՝ մի ոմն ի մեծա-
մեծաց անտի Պարթեւացն Տրդատ անուն ամբաստան զանագո-
րոյնն Հրահատայ: Ընտուտ յԱսորեոց հնարիւք ի ձեռն բարե-
կամացն իւրոց եւ ծածուկ Հռոմայեցւոցն օգնականութեամբ
մերժեալ զՀրահատ՝ ինքն Տրդատ մատչէր ի Թագաւորութիւն
ընտրութեամբ նախարարացն: Եւ Հրահատայ սկիւթացի գնդօք
այսրէն դարձեալ՝ առնոյր միւտանգամ ի բուռն զիշխանութիւնն,
եւ Տրդատ փախստեայ ի Հռոմ հասանէր՝ առեալ ընդ իւր զոր-
դին Հրահատայ (25 նախ քան զՎր.)¹: Բայց Եւգոստեայ յիւր
շահ արկեալ զդէպսն ի կիր, փոխանակ պաշտպան սմին կալոյ՝
առեալ առաքէր զպատանեակն առ հայր իւր (23)՝ պահանջեալ
ընդ այնր զդրօշն եւ զնշանն Հռոմայեցւոց որ առ Սասեաւ (53)
եւ առ Ընտոնեաւ (36) գերեցան: (Նամէր իմն եւ դանդաղէր
Հրահատ՝ մինչեւ անագան ուրեմն յորժամ եկեալ Եւգոստեայ
յԱսորիս (20, գարնայնի)՝ սպառնալ իմն սկսաւ, եւ նորին որդե-
գիր Տիրեր պատրաստէր յարձակել ի վերայ Պարթեւաց՝ ի կող-
մանց Հայաստան աշխարհին, յայնժամ առ յանձն Պարթեւն
տալ զնոսա ի բաց հանդերձ գերեօքն հռոմայեցւոք՝ ոչ ի պա-
տերազմէն ինչ այնչափ զանգիտեալ, որչափ յիւրոցն իսկ հնա-
զանդելոց որ ի բնէ զայրազինք ընդ նա էին (20): Տայր շինել
Եւգոստոս առ յիշատակի իրացն՝ մեհեան Սքէժիսդիրն Լքեայ
ի Սապիտողիոնին, եւ ի նմին զնշանն կախէր²: Եյսպէս զոր Սե-
սարն կամէր եւ վասն որոց Ընտոնիոսն ջանացաւ՝ զայն հան Եւ-
գոստոս առանց զինուց ի գլուխ:

Բայց խորամանկն Եւգոստոս առաքէր ընդ պարզեւան իւր եւ
կին մի խաղիացի Խերմուսա կամ Մուսա անուն ի հարձութիւն
ալքային Պարթեւաց: Դորա հասեալ տիկնութեան Լքեայ՝³
նախ հաւանեցուցանէր զԹագաւորն զչորեօին որդիան առաքել ի
Հռոմ ի պատանդութիւն (8 նախ քան զՎր.)⁴, եւ ապա զիւր
եւ զնորին որդի զՀրահատակ սահմանել ի պայազատութիւն,

1 Սոյն տիւրքի եւ ի կառկին Եւգոս-
տեայ (Յախա. Ե.):

2 Լիւ. Համառ. 139: Ոգրատ. Երգոց
գպր. Երգ 2, տող 17: Թղթոց գպր. Ե.
Թուղթ 19, տող 54: Ոգիգ. Փառաւոր.
գպր. Ե. տող 593: Սուեան. ի Տիրեր.
9: Յուսա. Խի. 5: Դիոն Կաս. ԽԱ. 81
— 83, 89: — Կան եւ գահեկան Եւգոս-
տեայ, յորոց ի փուլ կողմանն է գիր՝ Si-
gnis receptis S. P. Q. R., եւ երբեմն՝
կոչ պատկեր վեցսիւնեան առնարին Արեայ,
յորում երեւի արեւունշուն լեզուեակն
(յամբ 30): Դարձեալ յայլում գահեկանի

(յամբ 18) կոչ գիր պսպիթի՝ Clivib. et signis
milit. a Part. recuper. եւ պատկեր՝ Կամար
ձաղանայ եւ Եւգոստոս զի չորեքսեան
կառք որչափ նստեալ ի մէջ երկուց ա-
րանց պարթեւաց:

3 Կոչ գահեկան Հրահատայ Դ. յորոց
ի փուլում կողմանն երեւի պատկեր Թեր-
մուսայ կամ Մուսայ հանդերձ անուամբ
Նորա Μουσά.

4 Ի սոյն հայր գահեկան Եւգոստեայ,
յորում Նշմարի այր պարթեւ որ մտաւ-
ցանէ պատանդեալ առ կայսր. (յամբ 8
նախ քան զՎր.): Եւ Եւգոստոս ինքն ի

ևւ յետևառ զերկեաց բարձ ի միջոյ զճերուհին Հրահատ, զի իւր որդի Հրահատակ հասցէ փութանակի տէրութեանն (1 նախ քան զԿր.)¹:

Չփայելեաց Հրահատակ ի թագաւորութեանն, խնդրեցաւ զբէժ հօրն՝ սպանմամբ նորա (2 կամ 4 յետ Կր.), եւ ոչ Որոգ Ի. նորին յաջորդ արշակունի՝ այլ յայլմէ ինչ ցեղէ՝ յերկարեաց ինչ, այլ յետ արկանելոյ եւ զսա վաղվաղակի ի կենաց՝ հրեշտակք ի նախարարացն Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին կոչել զՂ. սնոն զերկցագոյն յորդւոցն Հրահատայ Գ.՝ եւ առաքէր զնա Աւգոստոս մեծաւ կազմութեամբ եւ բազմութեամբ՝ (թերեւս յամի իբրեւ 10): Թէպէտ եւ ի սկզբանն ուրախ եղեն Պարթեւք ընդ թագաւորն նոր (10—15), այլ յետ սակաւիկ ինչ միոյ ամաչել իմն սկսան թէ յայլմէ աշխարհէ թագաւոր խնդրեցին, եթէ ի դաւառաւ Հռոմայեցւոցն կանգնեալ ուրեմն է աթոռ Արշակունեացն, եւ թէ՛ որ ծառայ ստրուկ կայսերն էր եւ զայնչափ ամս ծառայութիւն կրեալ՝ Պարթեւաց հրաման ապցէ: Օչպրաց զնոսա եւ Ղ. սնոն՝ զի ոչ ըսա նախնեացն օրինակի կեայր, դուն ուրեք յորս ելանէր, դուն ուրեք յերկար հեծանէր, զի դեսպակօք ընդ քաղաքն շրջէր, զհայրենի կերակրոցն պարզութիւն արհամարհեալ անգոսնէր, ծաղը իմն համարեալ էին նոցա յոյկքն (գիտունք եւ ճարտարութեամբ) ընկերակիցք նորա ըսա Հռոմայեցւոց օրինակին: Իսկ ընտանեալսն հեղութիւն եւ դիւրամատոցն առ ամենեւին լինել՝ ախար նորանշանք թուէին նոցա: Այնուհետեւ երթան կոչեն զԱրտաւան զսնն անուն ի տոհմէ Արշակունի՝ սնեալ ի մէջ Գահաց ազգին՝ ի թագաւորութիւն (յամի 15): Օչառաջինն ի պարտութիւն մատնեցաւ Արտաւան Գ. այլ միւսանգամ զօրացեալ առնոյր ի բռնն զթագաւորութիւնն²:

2. (Հաղթեալ պարտեալ Ղ. սնոն փախստեալ ի կողմանս Հայոց անկանէր: Իսկ սորա յետ զիւրեանց թագաւորսն մերժելոյ՝ “առանց տեսնե էին մանաւանդ՝ քան եթէ յազատութեան”, բայց զի անխտահ իմն էին եւ ի Հռոմայեցիս անգր եւ ի Պարթեւս, իբրեւ չգիտէին թէ զո ընարկցեն՝ ընկալան զՂ. սնոն զփախստեալն՝ ի թագաւորութիւն (16):

Կոմիս ատ (Յոթա. Զ.) Rex Parthorum Phrates Orodii filius, filios suos nepotesque omnis misit in Italiam, non bello superatus, sed amicitiam per haec suorum pignora petens.

1 Յոթ. Բ. 1: Յովսէպ. Նախն. պատմ. ԺԸ. 3: Վիրգ. Ալլի. Բ. 170. Գ. 38: Վերջ. Պատերի. Բ. 103: Սուեա. յԱր. 43. Սորոք. Զ. ի զեռնան կոչ:

2 Բայ ի Յովսէպ (Բ. եւ ԺԲ. 11) եւ Կոմիս Աւգոստոս (Յոթա. Զ.) A me gentes Parthorum (petierunt per) principes earum gentium, regesque eos

(զպատմեցան) acceperunt, Parthi Vonomem regis Phratis filium, regis Orodii nepotem, Medi etc.

3 Յովսէպ. Բ. ԳԷ. Ա: Յովսէպ. Նախն. պատմ. ԺԸ. 3: Սորոք. 288: Գիտն. ՆԶ. 68: — Արտաւայ մատնագրքը զրիչս պատմութեան Պարթեւաց՝ Արտաւանոյ աստի նոր իմն հարստութիւն գնէն սկսանել կոչելով զսա Ալիանեան, իսկ զառաջինն Ալիանեան:

4 Magis sine domino quam in libertate. Յովսէպ. Բ. անգ:

Իբրեւ զայն զգաց Արտուան՝ սպառնալ սխաւ: Եւ զի միայն
ոյժ եւ զօրութիւն Հայոց չէր բաւական գրէմ աւել զարքային
Արեաց, եւ դարձեալ եթէ Հռոմայեցւոց ինչ զօրութեամբ հա-
տանէր պաշտպանել Վնննի՝ հարկ էր յայնժամ ապա պատերազմ
ընդ Պարթեւաց. յայն սակս լաւ համարեցաւ Արեաթիկոս վերականգու-
Ասորւոց կոչել զՎննն յԱսորիս եւ զգուշանալ նմա պահապա-
նօք, բայց զպատ թագաւորութեանն եւ զոնեան թողցր նմա,
մինչեւ տացէ նա զըոյց ի Հռոմ վասն իրացն (16—17):

Օւլարճացաւ զուարթացաւ կայսր Տիրերիոս իբրեւ լուս-
զազտորումն իրացն արեւելից, զի այնպէս պատճառանօք զՎեր-
մանիկոս որ տիրելն ամենեցուն էր՝ հանեալ ի լեզէոնաց անտի որ
ընդելեալ ի նա էին՝ առաքեացէ ի գաւառս արտաքինս, եւ այնպէս
նենգ ինչ նմին գործիցէ կամ ի վասնգս ինչ արկանիցէ: Այսպէս
առաջի արկեալ նորա ծերտիւտին թէ միայն Վերմանիկեայ իշ-
խանութեամբ մարթի վճար լինել իրացն արեւելից՝ վճիռ տուաւ
նմին առնել յանձն զհրամանատարութիւն ամենայն նահանգացն
որ յայնկոյս ծովու իցեն, բայց զԱրեաթիկոս Արշակուն՝ որ խնամի
էր Վերմանիկեայ, քանզի գուտար նորա խօսեալ էր՝ Վերմանի երի-
ցաւ որդւոյ Վերմանիկեայ, հան կայսր ի վերականգութենէ Ա-
սորւոց եւ կացուցանէր ընդ այնր զՎասնն վայրենաբարոյ զի կար-
նիցէ զյառաջադիմութիւն Վերմանիկեայ (17):

Կաւարկեալ հասանէր Վերմանիկոս յԱսիս եւ չյամեալ
յԱսորիս անապարէր ի Հայաստան կոյս, զի յառաջ իսկ քան
զամենայն ի կատարումն իրացն փութայր, հրաման տուեալ Պի-
սոնեայ զմասն մի լեզէոնաց կամ ինքնին եւ կամ ի ձեռն որդւոյն
ածել զհետ յերկիր սահմանացն Հայոց: Թէպէտ եւ սա չաանէր
զհրամանն ի գլուխ՝ սակայն ինքն Վերմանիկոս խաղաղութեամբ
եւ հեղութեամբ յանկուցանէր զընակիչս աշխարհին: Ատեա թէ
յօժարագոյն եւ միտագոյն է ազգն ի Օւենն որդի Պողեմոնեայ
սարայի Պոնտացւոց, զի սա անդստին ի մատաղական տիոց նմա-
նող նախանձաւոր լեալ էր բարուց եւ սովորութեանն Հայոց, վարժ-
յօրսս նոցա եւ ի խրախուսեա եւ այնպէս ածեալ զիւրեւ զնախա-
րարսն եւ զխառնաղանձ ռամիկ մարդիկ: Օնա առեալ Վերմանի-
կեայ հաւանութեամբ մեծամեծացն յԱրտաշատ քաղաքի առաջի
բազմամբոյս մարդկան խոնելոց կապէր զպատիւ թագաւորութեան
ի գլուխ: Աստուցեալ երկիր պադին թագաւորին, գոչեցին միա-
քան բարրառով կեցցէ արքայ Արտաշէս (Արտաքսիաս), փոխեալ
զբարբարիկ անունն Օւենն՝ յանուն հայրենի թագաւորացն իւ-
րեանց (18):

1 Յօդ. անդ. ԳԼ. ԽԶ. Յովսեփ. Եւսեբ. պատմ. ձԼ. 5: Սուեանն ի կողմ-
բուզ. Ա. Գիւնն: Ի այն գեղո թուի հայ-
եւ գահական Յերբեայ (յամ 19) յա-

բայ ի փութ կողմանն կայ դատեր՝ Յաղ-
թութեան որ յեցեալ ի դանդ. փ կողմ
պատկ դաժնուց:

Այն ինչ դարձեալ Վերանմանիկայ յԱսորիս՝ հասանէին հրեշտակք յԱրտաւանայ յիշխուցանել զառաջին դաշինս բարեկամութեանն եւ խնդրել՝ միւսանգամ հաստատել, եւ թէ ինքնին իսկ արքայ զայցէ յափն Նաիրատ գետոյ առ ի պատիւ Վերանմանիկայ. բայց խնդրէր միանգամայն զԱման ի բաց հեռացուցանել յերկրէն Լսորւոյ զի մի զմեծամեծս ազգին Պարթեւոյ ստեպ ստեպ պատգամաւորութեամբ արժանիցէ ընդ միմեանս: Մեծարէր զհրեշտակութիւնն Վերանմանիկոս եւ զԱման փոփոխէր ի Պոմպէտպոլէս (ի Սողիս) ի վերայ ծովեղերացն Ալիքիկայ, ոչ վառն տղաշանացն Երասաւանայ միայն, այլ եւ ի կշտամբութիւն Պիւսանեայ՝ որում հաճոյ իսկ կարի էր Աման, քանզի իւր կին Պղանկինա յաճախ պարգեւս ի նմանէ գտանէր (18): Թէպէտ եւ անտի պրծաւ Աման կաշառարեկ զպահապանսն առնել լսվ եւ կամէր առ Հայոս անկանել եւ անտի յԱղուանս եւ ասպաւտանել առ արքայն Ալիքիկայոց անցեալ ընդ խոխոմս անհետս, այլ իրրեւ բմբռնեցաւ առ Պիւրամաս գետով Ալիքիկեցոց՝ զրախ պահապանացն իրեմմիտս իրրեւ թէ առ զայցուցս հար տպան զնա սրով, զի մի գուշակ մատնութեանն լինիցի (19):

Ի նմին տալիս ի հասանել աւետաւորաց ի Հռոմ թէ «արքայ Երասաշէս Հայոց ի Վերանմանիկայ առաւ», զճիտ եւ ծերակոյան զի արդէս Վերանմանիկոս՝ նոյնպէս եւ Վրուսոս (նորին եղբայր՝ վասն Վերանմանայ յաղթելոյ) մացեն պանծանգը ի քաղաքն, յօրինեցան եւ կամարք զկողիւք մեհենին Երեայ Արէժիմարի՝ հանդերձ պատկերք նոցա: Այլ չեհաս այնմ հեզն եւ սիրելին Վերանմանիկոս, զի անդէն յԱզիպատացւոյ աշխարհին թաւնեալ ի Պիւսանեայ՝ յԱսորիս մեա յԱնտիոք ի ծաղկի տիտցն յաշխարհէ վախճանէր (19), թողեալ այրի զԱզիպպինա († 88) վեցեքումիք որդւովք, որոյ առեալ զաճիւն առն իւրոյ հասանէր ի Հռոմ ամբաստան զՊիստինայ. Պիստն կանխեալ քան զճիտ գատաւտանին առնէր անմամբ անմին (20): Սուգ առին ընդ մահ Վերանմանիկեայ նահանգք եւ թաղաւորք:

24

Այլ իսկ եւ իսկ յեա վախճանին Վերանմանիկայ միւսանգամ յամբարտաւանութիւն հասաւ Երտաւան եւ յանագորուհութիւն, մեծամեծեալ ընդ յաջողութիւն պատերազմացն զոր ընդ ազգացն արաւարձանեաց տալի: Եղա հայեցեալ եւ ի ծերութիւն Ֆիրբեայ եւ տին եւս եղեալ թաղաւորութեան Հայոց աշխարհին իսկ եւ իսկ յեա վախճանին Երասաշէսի կամ Երասաքոսեայ կա-

1 Յովհ. . անդ. ԳԼ. ԿԸ. Թաղեպ. անդ. Սուհ. . ի Յիր. 49:

2 Յով. . անդ. ԳԼ. ԿԴ:

3 Յովհ. . անդ. ԿԸ. — 2Գ. ԳԼ. Գուհ. 101: Թաղեպ. Եւսին. պատմ. 3Ը. 9: Սուհ. . ի Պաղթ. 5:

ցուցանէր զերիցագոյն յորդուց անտի իւրոց Արշակ անուն ի Թա-
գաւորութիւն Հայոց աշխարհին եւ առաքէր պահանջել եւ
զգանձան արքունի Թագեայս իմն ի Վննոնէ յԱսորիս եւ ի Ալե-
կիա, եւ մեծարանեալ ապառնայր զբաւել ունել ի Հռոմոց-
եցւոց անտի զհին սահմանակողմանս Պարսից եւ Մակեդոնա-
ցւոց զոր Ալեքսանդրի երբեմն ըմբռնեալ իցէ, եւ
արդեամբք խաղայր ի Ղաամիրս կոյս (34):

Այլ անտուտ զանխուլ յԱրտաւանայ՝ հրեշտակք երեւեիլք
ի Պարթեւաց ի Հռոմ հասանէին (35) առաքեալ ի Աւանակոյ
որ էր այր տահմիկ եւ մեծատուն եւ յԱրեայ՝ ներքինւոյ՝ որոց
յարեցուցեալ էր յիւրեանս եւ զայլս եւս ի մեծամեծացն. քան-
զի չգտանէին զոք յԱրշակունեաց ի բարձ Թագաւորութեան, զի
զբազումն ի նոցանէ կոտորեալ էր Արտաւանայ, եւ որ ի միջին էին՝
չէին հասեալ ի չափ, յայն սակս խնդրէին զՀրահատ զաւտր
Հրահատայ Գ. ի Հռոմէ: Սիայն, ասեն, անուն արշակունւոց եւ
առաջնորդ ոք գործոյն պիտոյ է. շատ այնչափ է թէ կամիցի
կայսր, եւ արիւն եւ զաւակ Արշակայ երեւեցի ի գետեզերս
Եփրատ գետոյ:

Հաճոյ թուեցաւ Յիսերեայ, շքեղացոյց զՀրահատ եւ նիւ-
թէր առանց պատերազմաց նենդութեամբ զիրան ի զլուխ տանել:
Բայց Արտաւանայ ի վերայ հասեալ դաւաճանութեանն զԱ-
դաս սիրոյ պատճառանօք կոչեցեալ ի խրախունսն մեղմ դեզով
ծիւրեալ ծնգեցուցանէր, իսկ զԱւանակն իբրեւ յանդէտս զիրաց
գաւոյն՝ արգելոյր ի գործ արքունի, եւ անտուտ Հրահատ որ
գիրգն ուտեալ էր ի Հռոմ (իբրեւ ի 40 ամաց հեռէ)՝ մինչդեռ
յԱսորիս էր առ չժուժալ հայրենի բարուցն խստութեան՝ յախտ
անկեալ մեռանէր:

2. Սակայն եւ այնպէս չեկաց ի բաց ի գործոյ անտի կայսր, ա-
ռեալ առաքէր զՏրդատէս ի նմին տահմէ ի Թառանց անտի Հրա-
հատայ Գ. Թագաւոր հակառակ Արտաւանայ, եւ զՄիհրդատ
զեզայր Փարսմանայ արքայի Վրաց ընտրէր ի Թագաւորութիւն
Հայոց աշխարհին փոխանակ Արշակայ որդւոյն Արտաւանայ. եւ
ի վերայ ամենայնի կացուցանէր զԱխտեղղիոս վերակացու կամ
դատաւոր Ասորւոց (զհայր Վխտեղեայ կայսեր), զի առաջնոր-
դեցէ իրացն մեկրենաւորութեան:

Անտուտ նախ Միհրդատ առեալ խոտուամի ի Փարսմանայ
ընել նմա ձեռնառու եւ զինու եւ պատրանօք, վարձէ տրս՝ առնել
կաշառարեկ ոսկւով բազմաւ զծառայոս Արշակայ արքայի Հայոց
ի սպանումն արքայի, որ եւ նենգ գործեալ սպանանեն իսկ զնա:
Ի նմին ժամանակի եւ Փարսման յաճախագունդ զօրօք Վրաց գի-
մեալ հառանէր յերկիր սահմանացն Հայոց եւ զԱրտաշատ քա-

զորք թագաւորութեանն տանայր ի բաւն: Իբրեւ առ Վրաստան զգոյժն՝ կամեր զիւր որդի զՎրոպի տաւրել խնդրել զքէն վրիժու եղբորն եւ զգունդս գունդս պարթեւական զօրուն ի ձեռն գումարէ, տաւրեալ կոչէր եւ զօր մարզիկ վարձկանութեամբ: Բայց Փարսման արքայ վաղագոյն եւս յարեցուցեալ էր յինքն զՎրոսանս, եւ ածեալ գունդ վարձկան ի Սարմատաց՝ որոց իշխանք՝ Երկոցունց եւս կողմանց սովոր էին ծառայել վարձու (ըստ օրինակի Հելուեախացւոց ի նորագոյն ժամանակի), եւ յետ ածելոյ զազգան սարմատականս փութանակի յերկիրն Հայոց ընդ Ճանսպարհն՝ Աստղից՝ փակեցին զկապանն զայն (զՎրոսանն Ասապից կամ զՎրանաց) արգելուլ զանցս վարձելոցն ի Պարթեւաց: Եւ յնուհետեւ ինքեանք Ա իրք ի կռիւ զՊարթեւան կոչէին՝ ի վերայ յարձակելով կամ գիմելով ի վերայ եկելոցն զՃարակէ, եւ իբրեւ այն թէ պաշարեալ ունէին զնոսա: Ակարացին ժողովունել թշնամանացն Պարթեւք, ի մէջ առեալ զաղբայորդին ստիպէին տալ պատերազմ: Եւ յնուհետեւ ճակատ առ ճակատ, թեւ առ թեւ յերկուց կողմանց առմն յարդարէր, զօրութիւն Պարթեւացն էր սյրուծին նոցա, իսկ Փարսմանայ էին եւ հետեւակք բազում ի Արաց եւ Վրոսանից: Այնմ վայրի ի մէջ անցեալ պարթեւն յիշեցուցանէր զօրացն զիշխանութիւն տէրութեանն արեւելից, զտոհմականութիւն ազգին Վրչափունեաց եւ զԱրացւոցն զփառատահութիւնն: Իսկ Փարսման զայն յուշ արկանէր թէ իսկզբանէ ազատ լեալ են ի պարթեւական տէրութենէ, եւ թէ որչափ մեծամեծք գործքն իցեն՝ գոյնչափ յետ յաղթութեանն՝ փառաւորութիւն եւ օգտութիւն, ապա թէ փախչիցին՝ յայնժամ վտանգ մեծ եւ ազէտք: միանգամայն առտի զահեղ տեսիլ իւրեանց ճակատուն ցուցանէր եւ անտի զգունդս գունդս Մարացն ոսկեհուռն, ասախ սրս, անտի առ եւ աւար եւ ապուռ: Աերկարէին ձգէին խառնուրդքն ժամն բազումս, մինչեւ Փարսման եւ արքայորդին Պարթեւաց պատահէին միմեանց մեծաւ ազաղակաւ: Հար զնա Փարսման ընդ սողաւարան եւ մինչդեռ կրկնելն կամէր՝ առ տարաւ զնա յարչաւանի երիւարն եւ անձնապահաց հասեալ՝ պատել սկսան զվիրաւորաւն: սակայն զհամբաւի իմն հարաւ թէ մեռաւ արքայորդին, զահի հարան Պարթեւք եւ ետուն ձեռս:

Արմաեալ Վրաստանայ՝ ամենայն իսկ համօրէն Վրեաց զօրութեամբ հասանէր յերկիրն Հայոց՝ հանել վրէժ, այլ զի հմուտք վայրացն Ա իրք էին՝ նոցա լինէր յաղթութիւնն: Սակայն եւ այնպէս չկայր նա ի բաց ի գործոյ պատերազմին՝ թէ ոչ անդուստ Ա խոեղիտ գումարեալ ի մի վայր զլեզէոնսն՝ հանէր համբաւ թէ ի Միջագետս յարձակելոց իցէ, եւ այնպէս արկանէր նմա երկեզուկս: Եւ յնուհետեւ ի բաց դարձեալ Վրաստանայ ի Հայոց աշ-

խորհէն կորակոր՝ եգիտ հեռացեալ ուծացեալ յիւրմէ զմեծա-
մեծսն՝ գրդելով զնոսա Ս յանդեայ: Վանդի Սիննակայ առեալ
պատճառս ի նախազանաց պատերազմայն՝ ած զապուհն յապ-
տաւթութիւն եւ ապաւ եկին յարեցան ի նոսա որ միայն առ ա-
հին առգնապի հնազանդեալ էին Թագաւորին: Խրատ եւ այ-
նուհետեւ Ջրգատայ՝ Ս յանդեայ զխորհեալն մատուցանել ի
գործ, եւ ինքն առեալ զգունդս լեզէնայն եւ զգաշնաւորացն
զորս ածէր կացուցանէր յափն Լափրատ գետայ: Ս յանդեայ մա-
տուցանէր զինճոյխարացաւ պատարագն՝ ըստ Հռոմայեցւոց օ-
րինակի եւ Ջրգատէս՝ զնոյր երկուք մի առնել հաշտ զգետն,
եւ այնպէս նաւախմբաւ գործեալ՝ անցանէր յայնկոյս զորն:
Իսկ եւ իսկ եկեալ ի բանակ անդր մատուցանէր զանն նախ Լա-
նատրատ վերակացու կողմանցն թաղում հազարաւորք առն եւ
ձիոց, եւ յետ ապա ինչ միոց հասանէր Սիննակ նոյնպէս զորք,
եւ զլուի իսկ ամենայնի՝ բերեալ մատուցանէր նորին հաջ Լրդու-
գէս զգանն աքբունի եւ զաքբունական կորստին: Լաշափ ինչ
թաւական համարեցաւ Ս յանդեայ՝ առնել ցոյց զմաք Հռո-
մայեցւոյն, եւ իրատ առեալ Թագաւորին՝ զհաւան իւրոյ՝ զՀրա-
հատայ եւ զանուշին իւրոյ՝ զիսկանք զաւաթիւնս յիշել եւ նա-
ջին լինել նման, եւ զնախարարն յորդորեալ՝ հրատաւութիւն
ի Թագաւոր անդր եւ մեծարան ի Հռոմայեցիան պահել, որո
հանգիստ լեզէնազն գաւնայր յԼափր (35)²:

Լաշափն մի ըստ միջէ կամեալ մեռաւ ասցին ի Ջրգա-
տէս՝ քաղաք Պարթեւայ՝ նիկեփորին, Լափրեմափա, Հաղա,
Լաւեփա եւ այլ եւս քաղաք, եւ մեծաւոր յանակէր նմ-
ակ եւ մեծարան Սիննակ, որո ի Ջիլան ի Թագաւորախոյրա-
րարին իշխանն Թագադիր՝ Թագաւորութեան Պարթեւայ Սա-
րննականեալէր Թագ ի զլուի Ջրգատայ ըստ հաջնի պիտակին:

Ս ինչեւ Ջրգատէս գեղերէր պաշտել զամբն յաւմ
արծաթ Թագաւորին եւ հարձք էին, անտաւ երկուք ի նախա-
րարոց Հրահատ եւ Հերան անուն որ Թշնամութեամբ էին ընդ
Լրդադեանայ՝ անխնայ ի պատգամ ընդ Լրատանայ որ լոյ
առեալ զաննապարսն իւր որ հաւատարմն կայեալ էին՝ ան-
կեալ էր փախանայ ի յետաւոր կողմանն արշնանակոյ Սին-
նակայ, քանզի եւ ընդ Ս իշխանայ եւ Սրնանայ ինամութիւն
լու էր նորա անդ իսկ ի Ս յիշան իւրաւեալ երկրացեալ եւ
ապակգի, քանզի յարայ անի իւրմէ կեայր: Ինչպէս եւ զաւաթն
չաւնայր Լրատան յանն յաւատայ եւ գաւ ինչ զիսկ կողմէր,
այլ որո հանեալ ի զիւրոյ իրոյն անապատութեան՝ գանդ կալ

1 Իր որո ինչ զիսկ յաւատութեան եւ
զաւաթնան աւ հաւանակոյն՝ յարմ իւրոյ
եւ զիսկայ եւ յարմ զիսկայ անապատ-
ութեան:

2 Տե՛ս Զ. Գ. ԼԵ - ԼԵ. Թիֆլիզ.
անդ. Թիֆլիզ. Ի Սիննակ. Թ. Թիֆլիզ. Թ. Ի Պարթեւ. Թ.
Սիննակ:

մեայ թ Սկիւթացւոց զամենս ողորմ, զոցլս խանդադատանօք,
քանզի թ նոյն կերպարանս թշուառանացն երեւէր, նուաճեալ՝ մօտ
թ Սեղեւկիս հասանէր: Այլ արանեալ Յրդատոց եւ թաթախեալ թ
նմանէ զօրացն՝ մեկնէր յայնմ հետէ յԱսորիս սակաւաւորօք եւ
ապա արձակէր զամենայն որ զեւթեան էին լի մանուկեանն տնա-
թով (36): Այինչ օգնէին այնուհետեւ նմա Հռոմայեցիք զի խօսէր
Արտաւան թ հաշտութիւն ընդ կոյսեր Ասորիքուղայ առաքեալ
նմա թ պատանդութիւն զեւթուրոյն որդի զԱյազարշ հանդերձ
պատարագօք (37):

Իսկ Սիհրդատ ար ցայն վայր տիրէր թ Հայս՝ հրամայեցաւ
յանդիման լինել կայսեր Ասորիքուղայ եւ արհաւ իսկ թ կապանս՝
այլ նորին պայտազատ Աղաւդիոս հանեալ զնա անտի առաքէր եր-
թեալ ունել զաթոռ թագաւորութեան Հայոց՝ առեալ օգնա-
կանութիւն յեղբօրէ իւրմէ թ Փարսմանայ: քանզի թ մեկնել Սի-
հրդատոյ՝ թանացեալ կալեալ էին զաշխարհն Պարթեւք: Ածեալ
Սիհրդատոց զօր հռոմայեցի որ մանուաճող յաջող էր թ պահուին
եւ թ վիանդուին զզեկաց եւ քաղաքոց՝ նոքօք առնոյր զամուր ա-
մուր վայրս եւ վրացի գնդօք զշէնս եւ զաւանս հարթակազմանցն
դրաւիք: նա եւ ոչ Հայք դիմակալ ինչ եղեն՝ իրրեւ տեպն զի
Վեմոնական ոմն անուան մարգարան աշխարհին յանդգնեալ եւս ճա-
կատ եւ պարտեցաւ: Աւ թէպէտ եւ Արտիւս ոմն արքայ Փարսն
Հայոց սակաւիկ ինչ աշխատ կալաւ զնոսա, քանզի ոմնիք թ նա-
խարարացն յանկազոյն էին թ նա, բայց եւ Արտիւս արգելաւ՝ հա-
տեալ առ նա հրովարտակ թ կայսերէ, եւ այնպէս ամենեկին եւ
սուն ձեռք թ Սիհրդատ: Այսպէս զիւրաւ եւ անջանս սառ սա յինչն
զթագաւորութիւնն թ ժամանակի զի զքաղեալ շփթեալ էին
Պարթեւք՝ երկուց թագաւորաց ընդ միմեանս անկեալ:

3. Վրանգի զԱրտաւան Վ. հանդերձ որդւոյն եւ կանամբ ապա-
նեալ (41)՝ թագաւորէր նորին եղբայր (կամ որդի՝ ըստ Յովսե-
պոյ) Վաստարզ, եւ բազում անազորաւորութեամբ վարեալ զտէրա-
թիւնն՝ կոչեցին Պարթեւք փոխանակ՝ զԱյազանէս զնորին եղբայր-
որոյ եկեալ փութանակի նուաճէր զամենայն նախարարութիւնս՝
միայն Սեղեւկիս կայր ժուժկալ պաշարմանն՝ մինչեւ անառատ
Վաստարզ Վահայ եւ Այրկանաց զօրօք թ վերայ հասանէր: Այլ
մինչդեռ թ դաշտավայրս Ռակարիացւոց ճակատ առ ճակատ կազ-
մէին՝ ազդ լեալ նոցա թէ թ վերայ երկուց եւս եղբարց զաւաճա-
նութիւն նիւթի, թ դաշն ընդ միմեանս մօրն՝ ձեռն թ ձեռն տուեալ
առաջի դիցն բազնաց: Առնոյր Այազանէս զթագաւորութիւնն,
ձեռն եւ թ նա Սեղեւկիս յեթներորդ ամի ապստամբութեանն եւ
յետ նուաճելոյ եւ զհզօրագոյն նախարարութիւնն՝ ձեռն թ գործ

1 Յովսե. 2. 71. ԻՍ—ԻԵ. Յովսեպ. 2 Բայ թ Յովսեպոյ եւ Սեղեւկ՝ Վասն
նորին. պատմ. փ. 4. 74-75 Եւ. Եթ. 4-5

արկաներ զրաւել այսրէն եւ զւայս, բայց արգել զնա Պիտրոս Սարոսդեսպան հռոմայեցի լ'Ետրիս՝ ապառնալեզք պատերազմի՝:

Իսկ արջացաւ իմն Վոռարդ զի շնորհեաց եղբօրն զԹագն. եւ թրնւ կոչեցաւ եւս յաւագանւոյն՝ ի Վ յիանից աշխարհէն աւր մեկնեալն էր, վարդադակի գունդ կազմէր:

Ընապարէր արքայ Վ արդանէս ընդ առաջ նորա առ Լըբնդ (կամ Վարինդ) գետով. անդ յետ սաստիկ կռուոյ եղելոյ՝ սասնէր զյաղթութիւնն Վ արդանէս եւ հասանէր նուաճէր մեծաւ պատերազմաւ զազգան յայնմ գետոյ մինչեւ ցՎինդ գետ (որ ի վերայ սահմանաց Վահայ եւ Լքեաց աշխարհին կայ): Իսկապէս կան զյաղթութիւնն համարեցան Պարթեւք, եւ որման յիշատակի արշաւանին կանգնեալ, վասն զի ոչ ուրաք ի թագաւորացն արշախուճեաց յառաջ քան զայն հանեալ էր հարկս յազգաց անտի՝ գառնայր այսրէն թագաւորն մեծաւ փառք, բայց եւ վայրենագոյն միանգամայն եւ բռնաւորագոյն ի վերայ հնազանդեացն: Եւ այն սակ իսկ յետ այնորիկ պատրաստեալ նմա գաւ՝ սպանին զնա ի զեզծի յորսն: Ինչպէս եւ այն ինչ ծագիեալ փթթէր երիտասարդութեան տիգը, այլ սակաւք էին համեմատ նմա ի ծերոց թագաւորաց. աւաղ զի ոչ՝ որպէս ահագին առ թշնամիան՝ նոյնպէս պիտի իւրոց դաւառափանայն էր. (37 — 46)¹:

4. Վ արանէին տարափուսէին Պարթեւք՝ թէ զՎոռարդ եթէ զՄեհրգատ (զորպի Վ աննի, զԹուն Լրահոտայ Վ.) մատուցանիցեն ի պայազատութիւն: Ինորել ընտրեցաւ Վոռարդ՝ այլ չժողովեալ խառութեանն եւ զեղիւթեան՝ առաքեցաւ զաղս պատգամ ի Լոսմ ինգրել զՄեհրգատ, եւ եկին յանդիման եղնն ծերափուսին պատգամաւորքն: Եւ ապէս այնուհետեւ Աղազիս զգառանեալ Մեհրգատ՝ համան առեալ Աստիտի վերափայտի Լոսրուոյ տանել զնա առ տին Լոփրատ գետոյ: Աստեայ հարեալ բանտի առ Օւեղմա՝ կոչէր անոր վերելիքն ի Պարթեւաց որոց զնոյն ինգրեալ էր, եւ Մեհրգատայ իրաւաւոր անապարել ի գործ մինչ չեւ չըջեալ մտայ ազգին: Եւ ինչն պատրեալ ի բանից Լքգորա Լգեապուոյ արքայի (կամ Սանատրից) որ ի բազում աւարս ինչնչիւք արգել զնա եւ Լքուոյ արքայի Լգիտրեմափան աշխարհին որ ծածուկ ի բանի էին ընդ Վոռարդայ՝ յամէր եւ գանդաղէր մինչեւ թօթափել սխան ի նմանէ նախորդքն եւ ի բոց կային ի նմանէ Լքգոր (Սանատրուի) եւ Լքուա զորք խրեանց, եւ Մեհրգատ եւ նախա տախաւորք զգառնութեամբ Աստեայ եւ պարանալ՝ մտանցաւ ի պատաւորէ խրմէ ի Պատափոյ ի նեւս Վոռարդայ՝ որ եւ կոչել մնայն զանիանն մեա եւ թաղալ Կենդանի ի հանդէս իւրց զթաթեանն եւ ի թշնաման Լոսմայեցոյն (37 — 39):

1 Ծագ. ձե. ԴԵ. Ը—ձԵ. Թեւեղ. Նսին. գաւմ. Ի. Գիւն Կ:

Պատարզայ ախտի փախճանեալ՝ Վ. ընտն Ռ. որ իշխեր յայն-
ժամ Մարտի կոչեցաւ ի Թագաւորութիւն (50), եւ սահաւժա-
մանակեան եւ առանց դարձոց ինչ քաջութեան առաջնորդեալ՝
հաւանութեամբ աղոցն եղբարց անց պայազատութիւնն ի Վ. ա-
զարշ Ը. (51—91) նորին որդի ի յոյն հարմէ՜: Իսկ Ռակուրաց
եւ Յրդատայ որ էին ծնեալ ի բուն կնոջէ արշակունւոյ՝ սահմա-
նեցաւ երկիր Թագաւորութեան, միումն Մարաստան, եւ միւ-
սումն Հայաստան (51): Ըստառին իսկ գրգռէր պատերազմ 12ա-
մեայ ի Հայոց աշխարհն՝ նախ Վ. քաց ընդ Պարթեւաց, եւ ապա
Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց:

25

Եւ ընեալ Փարսմանայ սղբայի Վ. քաց որդի մի Հռազամիզ
անուն՝ բարձրանն, զորեղ, ճարտար յառաջնորդութիւն եւ ի
մէջ ազգաց արուարձանեաց բարիանուն եւ երեւելի: Իբրեւ ե-
տեա հայրն ծերունի թէ պայազատութեանն ակն եղեալ է եւ մի-
տազայն ի նա է ժողովուրդն՝ դարձոց զյոյս նորա յայլ՝ ցուցեալ
զՀայոց աշխարհ զոր ես ինքնին, ասէ, ետաւ եղբոր իմում Մի-
հրդատայ՝ մերժեալ անախ զՊարթեւա: Ընտն հետեւ Հռազա-
միզ յարուցեալ զայր ի Հայս առ հորեղայր իւր հասուածի
պատճառաւ, կեղծաւորեալ թէ ընդ հորն գծտեցաւ եւ մօրուն
ատելութեան չկարաց ունել ժոյժ. եւ պատուեալ եւ մեծարեալ
ի Միհրդատայ իբրեւ որդի սիրելի՝ գաղտ զնախարարս Հայոցն
միարանէր ի խախտարծ ստահակութիւն: Անա այնորիկ հաշ-
տութեան պատճառանօք առ հայրն հասանէր, որոյ այնուհետեւ
պատճառեալ պատճառաւ պատերազմի ընդ արքային Հայոց թէ ի
տալ իւրում պատերազմ ընդ արքային Ըղուանից եւ ի կամելն
կոչել զՀռոմայեցիս ի Թիփուս՝ ընդգէմ դարձաւ Միհրդատ,
գումարէր զունդ հարաւա ի ձեռս որդւոյն: Օտհի հարաւ Թա-
գաւորն Հայոց ընդ յանկարծ արշաւանն, վանեալ վկանդեալ ան-
կանէր յամուրն Պառնոյ՝ յորում կայր զօր պահակապան հռո-
մայեցի եւ հրամանատար Աեղիոս Պողղիոն եւ Սասպերիոս հա-
րիւրապետ: Իբրեւ ետեա Հռազամիզ թէ անհնարին առ առնուլ
է վայրն, զընտելութիւնն թողեալ՝ արտա կաշառարեկ զՊողղիոն որ
հաւանեցուցանէր զԹագաւորն ելանել յամրոցէն յիշեցուցեալ
նմա թէ չիք ինչ երկեւղ. եղբայր երիցագոյն է քո, ասէ, Փարս-
ման եւ դուստր քո կին է Հռազամիզայ եւ դու նորա հորեղայր,
եւ չիք ինչ այլ ապաւէն քաց ամուրս թափուր ի ռոմկէ: Առ-
ճախեաց Հռազամիզ զպարգեւան եւ ի ձեռն Պողղիոնի սփռեցան
գաղտ ի զօրականն՝ արք որ սախլէին սպառնալեօք զԹագաւորն ի

դաշինս խաղաղութեան : (Յանձն առ Միհրդատու եւ սահմանեցաւ տեղի եւ ժամ դաշանցն : Ստառջինն անկաւ Հռադամիդդ ղլանջօք նորա, աներ եւ հայր կարդայր զնա, երդմնի լինէր ոչ սրով եւ ոչ թունով մեղանչել նմա. առեալ ածէր զնա ի տեղին ուր գրահան, ասէ, հրամայեցի պատրաստել, զի յանդիման դիցն դաշինքն կռեացին : Իբրեւ ըստ սովորութեան հնոցն ձեռն ի ձեռն տային զի հասպեսցին բոյթք նոցա եւ ի ժողովել արեանն ի ծաղան՝ հերձեալ թեթեւագոյնս զմորթն՝ լիզուցուն զարիւն միմեանց ի հաստատութիւն դաշանցն, յայնժամ որ կապերցն էր մատուցեալ իբրեւ ակամայ զլարն ի վայր ընկենոյր եւ ի խնարհենքն բռնն հարեալ զբարձից թագաւորին արկանէր յորսայս : Ամենեքին խուռն ի վերայ դիմէին եւ արկեալ շղթայս եւ ստնակապ՝ առին աարան, եւ ռամիկն խառնաղանձ զհետ անկեալ՝ կէպ զանից սպառնալիս եւ բռնա կսկծեղիս թշնամանաց պիտի արձակէին ժառն խառութեան տէրութեանն, եւ կէպ ի գաթ զարձեալ ընդ ձախողանս առնն խանդաղատէին. զհետ անկեալ երթայր եւ կին թագաւորին մանր մանկամբք, կանչէր կառաչէր : Հռադամիդդ՝ իբրեւ այն թէ զերդումնն պահեցէ, հրաման ետ հեռի ուրեք արկանել զնոսա ի գետին եւ ծածկեալ բազում ծանր հանդերձիւ հեղձուցանել, եւ զմանկսւնն եւս Միհրդատոյ նոյնպէս սուր ի վերայ եղեալ կռտարեցին :

2. (Ետց վաղ տրեմն Աստուերիոս հարիւրագետ յետադաշելոյ զՊողոթին «մի տալ զնոց արծաթոյ զայր թագաւոր դաշնաւոր Հռամայեցւոց եւ զՀայաստան աշխարհ՝ զպարգեւ Հռամեական ժողովրդեանն», երթեալ էր առ Փարսման պահանջել զի ի բաց կայցեն Ա իրք ի պաշարմանէ տմրոցին. իբրեւ պատ ի պատ իմն տայր պատասխանի թագաւորն՝ զնա թողեալ ամապարէր առ Յ. Ա ինիդիոս Առաքրատոս վերակացու Ասորւոց տալ զբոց վասն իրացն որ ի Հայս անցին : Իբրեւ հաս եւ համբաւ սորանման թագաւորն՝ ի խորհուրդ կոչէր Առաքրատոս զգորաւարան, եւ սղթա զխոզազոյն համարեցան առ ժամն անցանել կալ ըռա. բայց զի մի կարծիս տացեն թէ հաւան ընդ գործ յռուութեանն են եւ զի թերեւս այլազգ ինչ հրաման տայցէ կայսր, արձակեցին հրեշտակս առ Փարսման արքայ ի բաց կալ ի սահմանաց Հայոց եւ զորդին կոչել յետ : Այլ անտուտ (Յուդիոս Պեղեղմոս վատ եւ վատ թար արանց հոգարարնու Պատմրաց աշխարհին ժողովեալ զունդ օգնական ի նահանգէ տնտի՝ ի Հայս դիմէր իբրեւ ի մտի եղեալ նուաճել զնոսա միւսամեղամ, բայց առաւել քան զթշնամիսն՝ զդաշնաւորան առնէր կապաւս կողորուտ : Թողին լքին զնա իւրքն, շիարաց ունել զդէմ Հայոց եւ զԱ իւրց յարձակմանն եւ ի նեղ անկեալ՝ լինէր տաղատան ի Հռադամիդդ. տպա յաղթեալ եւ ի պարգեւաց նորա՝ ինքնին յարդարեալ հաւանեցուցանէր զՀռա-

դամիզդ առնուլ թագ: Իբրեւ համբաւ իրացն տարածանէր՝ ի ընէին ամօթով զօրավարք Հռոմայեցւոցն՝ թէ գուցէ զամենեւին իբրեւ զՊեղիզնոս համարիցին լեալ, եւ առաքէր ի Սուադրատեայ իսկ եւ իսկ Հեղուեփոս Պրիսկոս դեպան (կամ պրետոր) լեզէնաւ՝ առնել դարման իրացն շփաթելոց, որպէս ինչ պատշաճ ժամանակին իցէ: Շեպեալ անցանէր Պրիսկոս զերամբն Տաւրոսի, եւ իբրեւ բազում ինչ ածէր ի կարգ մեղանկան հանդարտութեամբ քան բանութեամբ եւ զինաւ՝ հասանէր հրոման դառնալ այսրէն յԱսորիս՝ զի մի մարտ պատերազմի ընդ Պարթեւաց զրգուիցի:

3. Վհանդի Վաղարշ Ա. զայն ժամ գիպող համարեցաւ գրաւելոց զերկիրն Հայոց զոր ստացեալ ունէին հարք նորա եւ թաւաւոր օտար եկեալ կալեալ էր. գաւնդ կազմէր, զոր բովանդակէր, զիւր զեղրայր զՏրդատէս ի բարձ թագաւորութեան պատրաստէր: Իսկ եւ իսկ ի մտանել Պարթեւացն առանց ճակատու պատերազմի մերժեցան տեղի ետուն Վ իրք, եւ քաղաքք Հայոց՝ Նքատաշատ եւ Տիգրանակերտ մտին ընդ լծով: Նայց խառութիւն կարաւ ձմեռն ձմերոցնւոյն եւ համարացն նաւազութիւն եւ որ ի նաջունց ժանտն էր՝ ստիպէր զՎաղարշ ի բաց կալ յարշաւանէն:

Իբրեւ ետես Հռոմաւորդ թէ գառարկ է երկիրն՝ եկն կարու միւսանդամ զաշխարհն, եւ եւս իմն խոտազոյն քան զառաջին նուազն ի վերայ բնակչացն դազանէր՝ վասն զի յետս ի նմանէ կացին եւ զի միւսանդամ ապստամբելոց են ի գէպ ժամուն: Չկարացին այնուհետեւ ժողով ունել Հայք, զայրացաւ զրգուեցաւ ամբոխն, առեալ իւրաքանչիւր զգէն իւր՝ եկին պատեցան զարքունեզն. որացեալ ելանէր թագաւորն արազութեամբ երկարացն հասանել ի Վիրս: Օճանապարհայն առ Ճեպոյն վտանդի՝ նեղեալ հնջ նորա Օհնորիայ՝ ազալէր մահաւամբ տարել յազախնութեանն թշնամանաց. զառաջինն գիրկս արկանէր, ի վեր առնոյր, միութարէր զնա թագաւորն. յետուստ ստիպեալ հարկանէր վաղաւորաւն եւ խոց վիրաւոր ածեալ յափն Նքատա գետոյ արկանէր ի խազն՝ զի մի եւ դիակունն ընկիցին դամազիւտ: Նայց ծփանք ջուրցն առին մղեցին զնա յափն կոյս. տեսին հովիւք եւ ի գեղոյն ի միտ առեալ թէ ի առհմկաց է՝ պատեցին զվէրս բամբշանն դարմանեալ ըստ դեղոց շնականացն. իբրեւ գիտացին թէ ո՛ր եւ առափ է՝ առին ածին Նքատաշատ քաղաք: Այն ինչ դարձեալ էր անդր Տրդատ միւսանդամ զօրութեամբն Պարթեւաց. կացուցին զՕհնորիա առաջի Տրդատայ որ ընկալաւ իսկ զնա մեծաւ սիրով եւ ունէր զնա ըստ թագուհեաց օրինի յարքունիան (51 — 53)¹:

¹ Տակիտ. ժԲ. ԳԼ. ԻԴ — ԵԲ. — Բնէլ զգեցեցի բանադորութիւն իւր՝ որ Ջոյս անցաւ Բագափղոյ եւ Ջնորիայ Ջնափոյն կողմ: առ Նիւթ Գետատաւոյ բանաւանդէ՝ յա.

Ի միւսում ամբն (54) այն ինչ թագաւորեալ Ներոնի հասա-
նէր ի Հռոմ զլոյց խառն թէ միւսանգամ դիմեցին Պարթեւք
եւ կայան զՀայոց աշխարհ եւ Հռադամիզդ ի բաց ել յուսա-
հատ, բայց արդեամբք մեկնեալ էր անտի եւ Ալաղարշ քանզի
յարեաւ հակառակ թագաւորութեան նորա իւրութիւն որդի
Ալարիան: Իայց քանզի զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց ոչ
Հռոմայեցւոց հրամանաւ գրաւեալ ունէր Տրդատ, սահմանէր
կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին զՎոմեախոս Աորբու-
ղոն զայր հօր եւ բարձրանան, զօրաւոր բանիւք եւ ի վերայ աջո-
ղակութեանն եւ իմաստութեան՝ եւ գոյաւոր եւս եւ թէ ամենայն
կազմածով պիտոյից (54): Ի գնդից անտի արեւելից՝ կէսք օգնա-
կան զօրուն հանդերձ երկուք լեզէոծք՝ յԱսորիս առ Ա ինիդեայ
Առաքրատեայ դետգանի հրամայեցան կալ, եւ կէսք նովին չա-
փով սահմանեցան Աորբուղոնի հանդերձ վաշտիւք եւ գումար-
տակօք՝ որ ի Գամիրոս ի ձմերոցս էին: Գարձեալ հրաման տայր
կայսր եւ դաշնաւոր թագաւորաց, Վրիստարուղեայ՝ սրղւոյ Հե-
րովրի արքայի Վաղկիսայ, որում զփութուն Հայոց զթագաւորու-
թիւնն ետ Ներոն, եւ Սոյեմայ արքայի Ամեոացւոց՝ որում նոյն-
պէս զՄոսիաց աշխարհին թագաւորութիւն շնորհեաց կայսր՝³
հանգանակել զօրս. իսկ ցՆգրիպատ Լ. ցԱրսերն եւ ցՆնախորոս
արքայ Ամագենայ եւ մասին իրիք Աիլիկիայ՝ հրամայէր մօտանել ի
սահմանս Պարթեւաց, եւ միանգամայն պատուէր տայր արկանել կա-
մուրջի վերայ Ափրատայ: Սորա ամենեքին ի համբաւոյ անտի մե-
ծարոյ կարծիս զԱորբուղոնէ ունէին, եւ իրեւ նաւարկեալ ի
Հռոմէ հաստնէր նա յԱզիս Աիլիկեցւոց՝ աճապարեաց ընդ առաջ
նորա Առաքրատոս, զի մի յորժամ յԱսորիս գայցէ Աորբուղոն
առնուլ զմասն զօրացն որ սահմանեալ էր նմա՝ ամենեցուն աչք
ի նա կապիցին:

Այնուհետեւ երկոքին միաբանութեամբ հրեշտակս առ
Ալաղարշ արձակէին խրատ տալ՝ զխաղաղութիւն քան զպատերազմ՝
մեծարոյ ընտրել՝ տուեալ պատանդս եւ ցուցեալ մեծարանս առ
ժողովուրդ Հռոմայեցւոց ըստ սովորութեան նախնեաց իւրոց:
Խորամանկութեամբ յանձն առ Ալաղարշ առ ժամն, եւ զերեւ-
ելի երեւելիս ի տօհմէ Վրշակունեացն ի ձեռն տայր Հռոմայեցւոց՝
ոչ միայն զի պարապով կաղմեցի ի մարտ պատերազմի, այլ զի
եւ զնախանձորդս թագաւորութեանն հեռացուցէ պատան-
դութեանն պատճառանօք: Նախ Հիստէսս չոգաւ առ զնոսա ի
թագաւորէն հրամանաւ Ա ինիդեայ Առաքրատեայ, բայց յետոյ

¹ Cohortes alaeque.

² Տե՛ս եւ Յովսէփ. Նախ. գրում. Ի. 5. եւ Վասն հրէ. գրանք. Է. 27:

Աորբուղոն առաջէր զԼճաթոս Վարսա զիւր զօրագլուխ առնուլ ի ձեռաց նորա եւ այնպէս զրգուէր գծաութիւն ընդ Առաքարաւ տա եւ ընդ Աորբուղոն: Իսկպէտ եւ միաբանեցին թողուլ զընարութիւնն՝ նոցին իսկ պատանդաց եւ դեսպանացն, այլ իրրեւ սգրա Աորբուղոնի կամեցան ընել յանձն, յայնժամ յերկարէր հակառակութիւնն: Առաքարատոս առէր թէ զոր ինքն իւրովք գործովք եւ հանձարով վճարեաց՝ զայնր զպարծանս Աորբուղոն տարաւ, եւ դարձեալ Աորբուղոն բողոքէր թէ յորժամ ընտրեցաւ ինքն ի գործ զօրավարութեան՝ յայնժամ ահն հաւանեցոյց զթագաւորն տալ զպատանդոն ի ձեռս: Իսկ Ներոն զի զերկոսին համոզեցէ ի խաղաղութիւն՝ հրաման տայր հաշակերով թէ «վասն աջողութեան գործոց ի Առաքարատեայ եւ ի Աորբուղոնէ վճարելոց՝ պատեացի դափնի զկայսերական խրճամբքն», (54—55)¹:

Լճաթահեաւ յերկարեալ ձգէին աւելի քան զտարեւոր ժամանակ պատգամաւորութիւնք յերկոցունց կողմանց (56), քանզի ոչ Վաղարշ առնոյր յանձն հանել զՅրդատէս ի թագաւորութենէ Հայոց աշխարհին, եւ կամ պարզեւ Հռոմայեցւոց զիշխանութիւն թագաւորութեանն համարել: Նոյնպէս եւ ոչ Աորբուղոն համարէր արժանի մեծութեան ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց տալ վտարանդի զոր ինչ վաղ ի Ղուկուղայ եւ ի Պոմպէէ շահեալ նուաճեցաւ: Իսկ Հայք յերկուս իմն կողմանս հարկանէին ոմանց զՀռոմայեցիս եւ ոմանց զՊարթեւս հրաւիրեալ ի թիկունս օգնականութեան: Լճապէս զրգուէր մարտ պատերազմի Հռոմայեցւոց ընդ Պարթեւաց, թէպէտ եւ ոչ տնձաւք ինչ միջամուխ էր Վաղարշ, այլ զամենայն գործ պատերազմին թաղեալ էր ի ձեռն եղբոր իւրոց Յրդատայ:

Եւայ Աորբուղոնի աւելագոյն աշխատութիւն այն էր՝ զի զԵդէոնսն որ Եւսորւոց աշխարհէն ածան՝ կրթիցէ, զի էին ուռեալ փափկակեաց բարեկեցիկ՝ մինչեւ ծերոց եւս զօրականաց չգիտել տքնութիւնս գիշերոյն պահպանութեան, եւ զարմանալ իսկ ընդ պատնէշս եւ ընդ փոսս իրրեւ ընդ նարանշան ինչ իրս. եւ բազումք ի նոցանէ էին իսկ առանց սաղաւարտի եւ առանց զրահից: Նմին իրի տայր զօրավարն առնել զօրընտիր ի Վաղատացւոց եւ ի Վամբաց նահանգաց, խառնեալ եւ լեզէոն մի ի Վերմանաց աշխարհէ հանդերձ հեծելազօրու որ յաջ եւ յահեակ լեզէոնացն իրրեւ թեւք կարգէին: Օւամենեոին զնստա ամփոփեալ ունէր ընդ վրանօք, զարս փորելով եւ խորելով զյատակ գետնոյն այնպէս կանգնէին, քանզի անհնարին էր ձմեռնն եւ պաղեալ ծածկեալ գե-

1 Յակոբ. փ. Գ. Գ. Զ.—Ժ: — Սաղաւորութիւն իմն էր Հռոմայեցւոց՝ զի յորժամ երեւելի ինչ յաղթութիւն բոլորեալս յըն վճարեցն, զնոցն էր Զամապարհ՝ առնելով առաջի իրնուսն զարգարեալս

գափնւով, եւ առաքիցին թուլթք գտանալք գափնւով ի Հռոմ: Նշանակք աւետեաց յաղթութեան էին բանբերք գափնազարդն նիզովու, կամ նաւ զարգարեալ գափնւով:

տինն, մինչեւ բազմաց խանձել անդամաց ի ցրաց եւ սմանց որ ի պահան կային արտաքոյ՝ անշնչանալ։ Այլ ինքն զօրաւորն էր ազա-
ցեալ գծուծս, բացաւ գլխով ի գումարատի, եւ յաշխատա-
թիւնս զանձն միւսը՝ տալով եւ գրուատիս քաջացն, քաջաւերա-
թիւն լքելացն եւ ամենեցուն օրինակ։ Այն փախստէիցն որ
առ ցրացն ստատութեան յաճախել սկսան, սահմանէր գլխով
տալ պատիժս եւ այնպէս առնայր զառաջս չարեացն։

Այսր մնայր Աորբուզն ջեռնոյ աւուրց գորնայնոյն, հրաման
տուեալ ցՊակտիոս Արփիստոս գլխաւոր պահապանացն չգրգռել
նախ յիւրեանց կռուէ զպատերազմն։ Վրեաց Պակտիոս առ զօրա-
ւորն թէ ի զեղծի է թշնամին եւ ժամանակ գիպող է ի վերաց
յարձակելոյ, բայց հրաման տուաւ նմա չելանել ընդ ամուրսն եւ
մնալ գալոյ այլոց զօրաց. սակայն անստատէր Պակտիոս հրամանին
եւ ճակատ տուեալ ցրուէր գռնդն նորա։ Այսրացաւ ընդ իրան
Աորբուզն, եւ պատուհասակոծ արարեալ զՊակտիոս եւ զզօրա-
ւորսն՝ հրաման տայր զօրացն մերժել ի բաց ելանել ի պատնի-
շէն¹, մինչեւ յետուստ մատուցեալ ամենայն զօրուն ի պաղա-
տանս վասն նոցա՝ շնորհեցաւ նոցա։

2. Եւ անտուտ Յրդատէս գտեալ օգնականութիւն յեզօրէն
իւրմէ ի Ալաղարշայ՝ ոչ ինչ գաղտագողի այնուհետեւ այլ յայանի
իսկ արշաւէր ի Հայաստան, եւ զորս հաւատարիմն առ Հռոմայ-
եցիսն գտանէր՝ կողոպտէր, եւ ի պատահել զօրաց ընդ առաջ
նորա՝ նա խուսեալ ոցոր անդր արշաւէր, զբազումս համբաւա-
քան պատերազմաւ փնեալ վիանդէր։ Իբրեւ ետես Աորբուզն
թէ չկարէ տալ ճակատ համագունդ ի միում վայրի՝ այնուհետեւ
հարկ համարէր եւ ինքն զիւր զօրսն բաժանել ըստ թշնամեացն
օրինակի, զի զօրագլուխք իւրաքանչիւր յայլ եւ այլ տեղեւ միա-
հաղոյն գիւմիցեն։ Ախանդամայն ազգ տանէր Անախաթոյ աղբայրի
մտանել ի սահմանակից կողմանս Հայոց աշխարհին, եւ փարսման
եւս աղբայր Ալոցս սպանեալ զՀռոմայեցիք իբրեւ դահլիճ եւ
մտանիչ անձինն՝ ընդ միտ իմն կամելով մտանել Հռոմայեցւոց
տւերէր քանդէր զերկիրն Հայոց վասն առաջին քինուն զոր ընդ
նոսա ունէր։ Նոյնպէս եւ Ինսեքացիք (թերեւս Խաղտիք) ազգ
դաշնաւոր Հռոմայեցւոցն ընդ անկոխ տեղեւ Հայոց աշխարհին
յարձակէին (յամէ 57)։

Իբրեւ այսպէս իրք Յրդատայ վատթարել սկսան առաքէր
դեռպանս արանջելով թէ հակառակ դաշնոց գործեն Հռոմայե-
ցիքն. միանդամայն տրառնայր յիշեցուցեալ թէ չխառնի տակաւ-
ին Ալաղարշ ի կռիւն։ Այլ Աորբուզն քանզի գիտէր թէ գրաւե-

¹ Այնուորոպէս իմ գաւաթ էր պի
առ Հռոմայեցիս, զի զինուորք որոց յան-
ցեալ ինչ էր ստիպեալ լինէին արապս քան
զպատնէշն ելանել, իբրեւ անորժանք ընդ

զօրականաց կողմ, եւ իբրեւ ընկեցեալք
թշնամաց առաջի, երբեմն եւ բացթնեաց
իսկ թողեալ լինէին առանց վրանի։

ցաւ արքայն Արեաց ի մարտ պատերազմի ընդ Աբրկանից, աւարէր պատասխանի՝ խրատ տուեալ աղաչել զկայսր զի հաստատեսցէ նմա զթագաւորութիւնն եւ այնպէս զրաւ պատերազմին լինիցի: (Յանձն առ թագաւորն, այլ իբրեւ գայր ի տեղին սահմանեալ ի միաբանութիւն տեսութեան՝ տեսեալ զբազմութիւն զօրուն Աորբուղոնի զի իբրեւ ի ճակատ կազմեալ կայր ի թիկանց նորա, համարեալ թէ դաւ է՝ դարձաւ յետա (57):

Այդ ի մտի այնուհետեւ Աորբուղոն չյերկարել զուր զպատերազմն: Օյ զչայս գրգռեալ յօժարեցուցէ պաշտպանել անձանց իւրեանց եւ մի ապաստան յամուրսն իւրեանց լիեալ կալ դատարկ՝ խորհուրդ ի միտ արկանէր զամուրսն առնուլ եւ քակել: Եւ ինքնին իսկ յանձն առնոյր զբաւն անառիկն որ ի նահանգին Աւանդացւոց (°) էր՝ կործանել, իսկ զմանուկն Առնեղեայ Փղակիկեայ եւ Ինտէտի Ապպիտոնի առնէր յանձն: Այդ քաջալերեալ զօրավարին զիւր գունգն յուսով աւարին՝ ի չորս մասունս զնոսա բաժանէր, զկէսս սահմանէր զի ի մի վայր կուտեալ գործիցեն կրայ եւ այնպէս փոս գործեալ բրիցեն զհիմունս բերդին, զկէսս վասն սանգուզս յարմունսն մատուցանելոյ եւ զբազումս դարձեալ վասն ջահս եւ սլաքս ի մենքենայից ի ներքս արձակելոյ: Իսկ պարսաւորացն եւ նեաղաց սահմանէր տեղիս զի ի հեռուստ հարկանիցեն զլնակիչն: Այսպէս յետ չորից ժամուց մեկնեցան ի պարսպաց յառաջամարտիկքն, խարխարեցան նիղք եւ պահանջք դրանցն, գրաւեցան ելանելով ի վեր՝ մահարձանք: Օւամենայն այր հասակաչափ կոտորեցին, իսկ ամբոխ որ անզօր ի պատերազմ էր՝ վաճառակուր եղեւ պսակ ի գլուխ¹: Իսկ այլն ամենայն եղեւ աւար յաղթողացն: Այսպէս եւ դեսպանն Փղակիկոս եւ զօրագլուխն Ապպիտոն փութանակի զիւրեանց գործ վճարէին, եւ ի միում աւուր երեք ամիսք առան. մնացեալքն առ ահի եւ կէպք եւս կամակար ետուն ձեռս:

Այսպէս քաջալերեցաւ զօրավարն զիմել եւ ի վերայ արքունական քաղաքին Արտաշատու, բայց ոչ դէպ ուղիղ ընդ կամուրջն՝ այլ հեռի ուրեք ի քաղաքէն անցին ընդ հուն գետոյն: Չառ յանձն Տրդատ ամրանալ կալ ի քաղաքին զի մի զիւրան վհատեցուցէ, բայց եւ զանցս Հռոմայեցւոց ընդ Արասի գետ չկամէր արդելուլ զի մի ի մօրուսն ըմբռնիցին հեծելազօրքն իւր: յայն սակս ի մտի եղեալ այնուհետեւ տալ ճակատ եւ փախուստ իմն պատճառելով արկանել զնոսա յորոգայթ՝ յանկործ գայր պատէր շուրջ զբանակաւ Հռոմայեցւոցն, այլ վաղ զգուշացեալ էր Աորբուղոն եւ զգօրսն ոչ միայն ի ճանապարհ այլ եւ իբրեւ ի ճակատ էր կարգեալ: Իմէպէտ եւ յորձակէր Տրդատ մեծաւ զօրութեամբ առանց մօտելոյ իբրեւ նետա-

¹ Այսպէս սովորութիւն էր հնոց պատկաւոր տեւել զգործն:

ընկէց մի, այլ մերթ աղաւնալով եւ մերթ պատճառելով
 փախչել, զի թերեւս այնպէս զխիտ առ խիտ կարգեալ դասակ
 Հռոմայեցւոցն ի միմեանց քայքայիցէ եւ զհետ բաժանելոցն ան
 կանխիցի: Եւ յլ նոքա ըստ զօրավարին հրամանի ի հեռուստ եւ
 եթ կռուէին եւ ի փախչելն նոցա շմտանէին զհետ: Եւ յայէս ի
 բրեւ օրն տարածամէր ապա ի բաց մեկնել սկսաւ թագաւորն:
 Իսկ Աորբուղոն անդէն բանակ հարեալ խորհէր զիշերախառն
 հասանել պաշարել զԱրտաշատ թեթեւագոյն լեզէնզքն՝ կար
 ծեալ թէ անդր ուրեմն մեկնեցաւ Տրդատէս: Եւ պա զրոյց ետան
 լրտեսքն թէ հեռի ուրեք ի Մարս կամ յԱղուանս մեկնեցաւ
 թագաւորն: Այն սակս ընդ այզն ընդ առաւօտն զթեթեւ վա
 աւալսն առաքէր առաջի՝ երթալ պատել զքաղաքորմովն. այլ
 ինքնակամ բացին զդրունսն քաղաքացիքն եւ այնպէս ապրեցան
 ի սրոյ. սակայն զքաղաքն Արտաշատու հրձիգ առնէր եւ կործա
 նէր հարթյատակ, քանզի վասն պահպանութեան քաղաքին զօր
 բազում պիտոյ էր յաղագս ընդարձակութեան պարսպացն, եւ
 շիամէր բաժանել զգորութիւն իւր Աորբուղոն: Իբրեւ եհա
 համբաւ իրացն ի Հռոմ՝ հրամանաւ ծերակուտին պաղատանք՝¹
 վասն յաղթութեանն եղեն, եւ սահմանեցան պատկերք եւ կամար
 եւ հանապազորդ բղեշխութիւն վասն կայսեր, եւ հրամայեցաւ
 ի ծերակուտէն զի ընդ տօնական աւուրս գրեցի օր յաղթու
 թեանն եւ օր աւետեաց յաղթութեանն եւ պատմելոյ ի ծերակու
 տի անդ (58)²:

Իսկ Աորբուղոն յետ ջնջելոյ զԱրտաշատ՝ ի գէպ համարեցաւ
 զահն եւ զերկեւղ որ վասն նորին էր ի կիր արկանել առ ի
 գրաւելոյ զՏիգրանապետ. խաղայր գնայր ոչ իբրեւ թշնամու
 թեան կերպարանօք զի մի զոյս թողութեանն հատանիցէ եւ ոչ
 դանդաղագոյնս ինչ եւ յանհոգս: Օճանապարհայն կէպք ի բնա
 կացն մատչէին ի պաղատանս, կէպք թողեալ զԷրաքանչիւր գեղս՝
 յանտառս եւ ի խոխոմս կամ ի քարանձաւս իսկ տմրանային,
 առեալ ընդ իւրեանս որ ինչ սիրելի եւ պատուական էր նոցա:
 Իսկ զօրավարն Հռոմայեցւոց առ պաղատաւորսն զթութիւն
 ցուցեալ՝ զփախուտիցն արագ զհետ պնդէր, անողորմ առ այնու
 սիկ որ ի թագստոցսն էին, զի բազում անգամ յելս եւ ի դրունս
 քարայրիցն լցեալ կրկուտ եւ խռիւ՝ հուր ի ներքս արկանէր:
 Անցանել նորա զկողմամբ Մարդաղւոյ՝ արք տեղւոյն առվո
 բեալք յաւազակութիւն՝ ի վերայ յարձակէին զօրացն եւ ի դի-

¹ Supplicationes.

² Տակիտ. ԺԳ. ԳԼ. ԼԳ — ԻԲ. — Չոյ
 զկայ եւ գահեկան արեւթի (quintarius)
 ներքնի յառէ ոտով յայսմանէ (58). յո
 բոյ ի փուռն կողման ի փլի ե գիւ՝ Հոյ
 — Գ. — (Armeniac. այս ինքն Armeniacae
 victoria կամ Armenia capta). եւ պատ
 կեր՝ Յաղթութիւն զի ընթանայ պատկ յա

լու նեռին, եւ կամ պտի եւ արմաւենի
 եւս. իսկ յաղում գարնեալ ի նոյնպիսի
 գահեկանի՝ Յաղթութիւն զի գրե ի զերայ
 վահանի:

³ Տակ. Mardl, զորոց եւ Պոնտոս Զ. 16.
 առէ լինել ժողովարդ բնակեալ ի մէջ ազ
 բերաց Յիդրիս եւ Եփրատ գետաց:

միշտ սոցա ի վերայ՝ ամբանային ի լերինսն. Արրուղոն զՎ իրան արձակեալ ի վերայ նոցա՝ ինքն վարէր յառաջ վաստակարեկա եւ ծարաւիս, եւ կերակուր՝ միայն զմիս ոչխարաց ունէին, մինչեւ զային հասանէին յարտավարս ուր հասին հունձս զօրականն, եւ նուաճեալ զերկուս ամուսն յոր ապաստանեալ էին Հայք՝ մտանէին ի դաւառն Տարօնոյ¹: Անդ ուրեմն մօտ ըմբռնեցաւ մի ոմն ի մեծամեծաց ղինու հանդերձ², տանջանօք խոստովան եղեւ թէ ի դաւաճանութիւն եկեալ էր. խնդրեցան, գտան պատժեցան եւ խորհրդակիցք դաւաճանութեանն, որ բարեկամութեանն պատճառանօք պատրաստէին զսպանութիւն զօրավարին: Այն սակաւ ինչ միոյ հրեշտակք ի Տիգրանակերտէ հասանէին թէ ի բաց են դրուիք քաղաքին եւ պատրաստ քաղաքացիքն, եւ մատուցեալ տային ձեռն ի ձեռն զօրավարին պարգեւ ասպնջականութեան՝ պսակ ոսկի. ընկալաւ զնոսա պատուով Արրուղոն, եթող զքաղաքն ինքնօրէն աղիկամի: Այլ զմիջնաբերդն կամ զգլխակն արքունի զոր պատերազմաւորք ի քաջացն երիտասարդաց փակեալ ունէին՝ տա յարձակմամբ յետ բազում զինուորականութեան:

Երբեւ այսպէս լռեալ դադարէր երկիրն առաջի նորա, եւ զՏրդատ որ եկեալ հարկանէր զասհմանս Հայոց ի կողմանց Մարաց՝ ի բաց մերժէր յուսահատ ի թագաւորութենէ, այնուհետեւ՝ Ներսէսայ հրամանաւ առեալ զՏիգրան յազնուական տոհմէ Գամբաց, զթոռն Արքեղայ արքայի սոցա, զոր եւ առաքեալ էր կայսր Ներսէս ի Հռոմէ՝ կացոյց ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին. թէպէտ եւ ոչ ամենեքին ի Հայոց ընկալան զնա սիրով, քանզի չէր նա ի տոհմէ Արշակունեացն, սակայն եւ բազումք աաղտկացեալ ձանձրացեալ էին ի Պարթեւացն ամբարտաւանութենէ եւ լաւ համարէին զթագաւոր զոր Հռոմայեցւոց տուեալ իցէ: Խնդեալ Արրուղոնի ի պաշտպանութիւն թագաւորին 1000 այր ի լեզէնականաց, 3 վաշտս ի զօրաց դաշնաւորացն, եւ 2 թեւս առեւեւծիոյ՝ ինքն մեկնեալ երթայր յԱռօրիս, քանզի Առադրատեայ Վ ինիդեայ վախճանեալ՝ նմա յանձն եղեւ վերականգնութիւն աշխարհին (59 — 60)³:

27

Այլ ցայնվայր չէր տակաւին զրգուեալ պատերազմ ընդ բուն զօրութեանն Արեաց: Սակայն յայնմ հետէ թողեալ Վազարշու զարշաւան պատերազմին ընդ Վ քրկանից՝ խառնէր մտա-

¹ Ընտր օրինակք Յակոբեայ անուանեն զՅարօն (կամ Յարաւն) Taurantion, իսկ սովորականք՝ Taurantion կամ Taurantium կամ Taurantonium.

² Աւագուգ անուն ըստ Փրոնիկեայ Հեաղք. Բ. 9. 5:

³ Յակոբ. 27. Գլ. 19—22. Յովսէփ. 22. 5: Դիւն. 4Բ. — Աստ գործեալ գա-

դիւրագոյնս յիրան արեւմտից: Ազդ լինէին նմա իրք Աորբուղոսնեայ, թէ Տիգրան այլազգի օտարածին ի Թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին կարգեցաւ, մերժեցաւ իւրուրոյն եղբայր Տրդատէս, անարգեցաւ անգոսնեցաւ Արշակունեացն փառաւորութիւն: Մինչդեռ տակաւին ի վարանսն էր՝ զուժկանք հաստնէին թէ Տիգրան ելեալ ի Հայոց աշխարհէ ասպատակ եղեալ աւերէ զաշխարհն Ատրպեճաց: Օկծեցան զայրացան նախարարք, զի ոչ այնուհետեւ զօրավար Հռոմայեցւոց՝ այլ եւ ծառայն նոցա ստրուկ յանդգնեալ անգոսնէ զԱրեօք. առաւել եւս բորբոքէր զնոսա Մանաւազ իշխան Ատրպատական աշխարհին, նոյնպէս եւ Տրդատ լուսթեամբն եւ կամ չափով զիւր աղէտսն մրմնջելով:

Հաստեան կոչէր Աշղարշ զաւագանին՝ ածեալ կացուցեալ առաջի զՏրդատէս. Օսա, ասէ, զիմ եղբայր զհամահայր, քանզի կրօնրագոյն քան զիս էր, իմ զգլխաւորութիւն Թագաւորութեանն յանձն առեալ, զնա ածի ի ժառանգութիւն արքայութեան Հայոց աշխարհին որ երրորդ է իշխանութեան մերոյ յետ Մարացաթոռոյն: Այլ չտան այնմ թոյլ Հռոմայեցիք, որք եւ այժմ քակեցին խզեցին զդաշինս խաղաղութեանն ի կորուստ անձանց իւրեանց: Այլ ես զոր ինչ ցայժմ յապաղելովն յանցեայ՝ զայն այսուհետեւ քաջութեամբ ուղղեցից: Օայս ասէր եւ Թագ ի զլուխ կապէր Տրդատայ, եւ զգունդ առնեւ ձիոյ որ ի պահպանութիւն Թագաւորին կարգեալ էր՝ ի ձեռն տայր Մանեճայ, եւ առ նմին գունդ օգնական յԱտրպատական նահանգէ. հրաման տայր նորիմք զՏիգրան ի բաց հալածել ի կողմանց Հայոց մինչեւ ինքն զգժտութիւն իրացն Ալբանից լուծեալ՝ զամենայն Արեաց զօրութիւն ուստեք ուստեք դուժարիցէ յարձակել յերկիր տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

Իբրեւ զայն զգայր Աորբուղոսն ի ձեռն պատգամաւորաց՝ երկուս լեզէոնս ի ձեռն տայր Աերուղանեայ Աւերտսի եւ Աեկտիոսի Բողանեայ հասուցանել ի Թիկունս օգնականութեան Տիգրանայ արքայի, պատուէր տուեալ զամենայն կարգաւ եւ յօրիւ նուաճով քան եթէ ճեպով ինչ գործել, եւ առ կայսր գրէր յղել զօրավար զոր առանձինն ի պաշտպանութիւն Հայոց աշխարհին: Բանզի ինքն յԱտրաւոց աշխարհին զգոյշ կայր արշաւանին Աշղարշու, կարգէր զետեղէր զլեզէոնսն որ առ ձեռն կային՝ զափամբք Լափրատ գետոյ, եւ զբազմութիւն խառնադանձ զօրու նահանգին ժառէր կազմեալ, գրաւէր ունէր զանցս մտին Պարթեւաց եւ ինոյր զջուրս կողմանցն:

Հեկանք ասիք եւ արեւմտիքն երանի՝ յորպէս ի փութ կողմանն է զլուխ ներսնի մերի, եւ ի փառումն՝ երբեմն պատկ ի կաշուոյ, երբեմն Դեմաթն (զիւր արմատաց) կոչ կան զուն՝ հասիս յաջուժ ձեռն եւ լուս ի ձախումն. եւ գործեալ ջիմուր փ կանգուն՝

յաջու ձեռնի վազակաւոր, եւ ի ձախումն նիզակ, եւ աջու օտամբն կոխէ զկաւափն մտրոյ կամ զօղաւորս փ: Ամենեքին սղթա են յամէ 60, ոյլ նոյն պատկերք կրկնին եւ ի գրողն յաջորդ ամացն (61, 62, 63):

Լ'նտուտ աճապարէր Մանէճ յառաջ քան զհամբաւ իրացն հասանել, բայց հասեալ ի Տիգրանակերտ եզիտ լցեալ զօրակաւնօք եւ պնդեալ համարօք զքաղաքն որ ի բնէ ամուր էր պարսպօքն եւ փոս առաջի. յետ ի հեռաստանէ անօտ նեախօք ի վերաց քաղաքացւոցն սպառնալոյ՝ մատուցանէին սանդուղս եւ մենքենայս Լտրպատականք, այլ մերժեցին զնոսա յետ ամրականքն մեծաւ կոտորածիւ:

(Հայնժամ առաքէր Աորբուղոն առ Ալաղարշ հրեշտակութեամբ զՎասպիրիտ հարիւրապետ՝ որ առ Մծրնացւոց քաղաքաւ տայր զպատգամն առաջի Թագաւորին Լիեաց մեծաւ սասախութեամբ. Բռնորարեցաւ, առէր, երկիր նահանգին Հռոմայեցւոց, եւ Թագաւորդ դաշնաւոր եւ նիզակակից Հռոմայեցւոց յարգել արկեալ պաշարես զվաշտ Հռոմայեցւոց. կամ ի բաց կալ պարտ է ի պաշարմանէ եւ կամ բանակն Հռոմայեցւոց փոխեցի յերկիր սահմանոց քոց: Ալաղ մեղմացեալ կապղացեալ էր Թագաւորն վասն իրացն ձախողանաց. չգոյր խարերիւարաց, կերեալ սպառեալ էր մարախն զամենայն դեղ դաւար, եւ պատրաստեալ լեզէոնք յԼտրիտ. Խոզ առաքեմ, առէր, հրեշտակս առ Թագաւորն Հռոմոց խնդրել զՀայոց աշխարհ եւ հաստատել զխաղաղութիւնն. եւ առ Մանէճ յղէր ի բաց կալ ի Տիգրանակերտէ, եւ ինքն դառնալս այսրէն յետո. բայց եւ Աորբուղոն հարկ համարէր ի բաց հանել զգօրսն իւր ի Տիգրանակերտէ (61):

Եւսլ պատգամաւորք Թագաւորին դարձան ունայն ի Հռոմէ, եւ յայտնի իսկ այնուհետեւ ձեռն ի գործ արկանէին Պարթեւք ի մարտ պատերազմի: Եւսլ որպէս յառաջագոյնն խնդրեալ էր Աորբուղոն, առաքեցաւ ի կայսերէ եւ Աեսեննիտ Պետոս ի զօրավարութիւն պատերազմին Յլեգէոնօք, բերեալ պատուէր եւ վասն Պոնտացւոց, Վաղատացւոց եւ Վամրաց օգնական զօրացն. ընդ ակամբ իմն հայէր ընդ նա Աորբուղոն, բայց եւ Պետոս անգամեալ արհամարհէր զգործս նորա, անուամբ եւեթ առէր զքաղաքս վիանդեաց. ես, առէ, զհարկս եւ զօրէնս Հռոմայեցւոցն, եւ փոխանակ Թագաւորութեանն ստուերի՝ զՀռոմէական իրաւունսն ի վերայ պարտելոցն արկից: Եւսլպէս փրացեալ եւ առաւցեալ՝ կամուրջ արկեալ անցուցանէր զգօրսն ընդ Լչփրատ, եւ մինչեւ անցեալ ձմերայնւոյն եւ պատրաստեալ պաշարս՝ անցուցանէր փութանակի ընդ հաւրոս առնուլ զՏիգրանակերտ: Բռնուլ առ ամուրս ինչ եւ առար դոյզն, այլ քանզի ընդ երկայն ճանապարհս Թափառէր եւ պաշարն ապականէր եւ ձմեռնն առկառին ի վերայ կայր՝ ի բաց դարձոց այսրէն զգօրսն յետո, եւ գրէր Թուղթ ի Հռոմ բանս մեծամեծս Թափուրս յարդեանց, որպէս թէ վճարեցաւ պատերազմն:

Նմին հակառակ Աորբուղոն ստէպ կայր պահէր զեզերան Լփրատու, եկեալ հասեալ էին գունդք գունդք Պարթեւաց ի դաշտան մօտաւորս խափանել զկազմած կամրջացն, այլ նա նաւս մեծամեծօ գերանօք ընդ միմեանս կապեալ՝ աշտարակս ի վերայ կանգնէր, խաղացուցանէր ընդ գեան եւ բաղիտորօք մերժէր զնսսա ի բաց առաւել քան զնեարնկէց մի, եւ յառաջ վարեալ զգործ կամրջացն յայնկոյս առ ափամբք զըլուրան գրաւէր, մինչեւ թողին լքին Պարթեւք զամենայն պատրաստութիւն յԱսորիսն դիմելոյ եւ դարձան ի կողմանսն Հայոց մեծաւ անկալութեամբ յաղթութեան ընդդէմ Պետայ:

Վրանգի աստ ուրեմն Պետոս անտեղեակ պարթեւական արշաւանին որ ի վերայ կայր, զմին ի լեզէնացն թողեալ էր հեռադոյն ի Պոնտոս, զմնացեալսն անօսրացուցեալ՝ բազմաց հրաման տալով մեկնելոյ: Իօրատ տային նմա զօրագլուխք իւր առ ժամն գեգերել յամել մինչեւ զգօրսն ստուարացուցէ: Եւ յլ նա զի մի զայլոցն ինչ խորհրդոց զհետ երթեալ թուիցի՝ ի բաց հանէր զլեզէնան ի ձմերոցացն եւ խաղայր յառաջ: Առաւջինն իրրեւ ետես թէ անկաւ հարիւրապետ մի սակաւաւորօք հանդերձ զորս առաքեալ էր առաջի իւր լրտեսել, զարհուրեցաւ դարձաւ յետոսայլ իրրեւ ետես թէ ոչ պնդեցաւ Աշտարշ այլ եւս զհետ, քաջալերեալ աշուհետեւ 3000 ընտիր ընտիր հետեւակաց ի գլուխ Տաւրոսեան լեռինն որ անդ մօտ էր՝ կարգէրարգելուլ զանցս թագաւորին եւ զըուն քաջս առնեւձիոյ ի պատեհ տեղոջ ի դաշտին զետեղէր, թողեալ եւ վաշտ մի ի պահպանութիւն կնոջն իւրոյ եւ որդւոյն զորս նստոյց յամրին Աշտահաշատու. եւ այսպէս ցանեաց ցրուեաց զգօրութիւն գնդին իւրոյ:

Իսկ Աշտարշ թէպէտ եւ լուաւ թէ աստի հեծերազօրօք եւ անտի հետեւակօք եկեալ կալեալ է Պետոս զձանապարհն, ոչ ինչ շրջեցաւ ի խորհրդոցն, այլ բռնութեամբ եւ սպառնալեօք զնոսա ահարեկ առնէր, եւ զսոսա տուր ի վերայ եղեալ կոտորէր: Ապրեալքն ի հետեւակաց անտի ընդ երկայն շաւիղս եւ ընդ անձանապարհ տեղիս խոց վիրաւոր ի բանակն դառնային մեծացուցեալ առ ահին վտանգի զգօրութիւն թագաւորին Արեաց, զխառութիւնն եւ զկազմութիւն եւ զբազմութիւն ազգաց նորա:

Այդ յառաջ քան զձախողանսն ակամայ տիպեալ էր Պետոս ի զօրագլխացն առաքել զըոյց առ Աորբուղոն թէ տկարագոյն է առաջի թագաւորին. բայց եւ Աորբուղոն ոչ ինչ աճապարեաց, այսպէս զմտաւ ածեալ թէ յորժամ վտանգքն ածիցեն՝ գոժու թիւն օգնականութեանն յաճախիցէ. սակայն հրաման տայր 3000 լեզէնականաց եւ 800 հեծելոց եւ դոյնչափ եւս օգնական զօրաց ուղղոյ պատրաստել: Եւ իրրեւ հասանէր միւսանգամ գոյժ ի Պետեայ՝ որ այնուհետեւ զարհուրեալ վհատեալ առաքէր պաղա-

տանտ առ Աորբուղն քալ փութանալի ի պաշտպանութիւն գրուց եւ արծուէնշան նշանացն¹, յայնժամ թողեալ Աորբուղնի զմասն մի զօրացն ի պահ կամրջացն Եփրատու՝ մնացելովքն եւ երամակաւ ուղտուց ռոճկաբերաց աճապարէր ընդ Ամնագենէ եւ ընդ Վամիրս՝ յերկիր սահմանացն Հայոց։ Ինդ առաջ գային նորա նախ Պակտիոս հարիւրապետ, ապա եւ այլ եւս զօրականն պատճառելով պատճառս փախտեանն, այլ նա առ իւրաքանչիւր դրօշս դառնալ հրամայէր եւ ի Պետեայ գտանել թողութիւն, զի եո, առէ, յորժամ թշնամւոյն յաղթէք՝ յայնժամ միայն տամ ներուծն։ Իսկ ցիւր զօրսն ասէր քաջալերելով՝ ոչ եթէ ի պաշտպանութիւն զիւղից եւ քաջաբաց Հայոց երթամք, առէ, այլ ի պաշտպանութիւն զնամք Հռոմայեցւոց բանակին եւ երկուցն լեզէոնաց, եւ ցուցանէր նոցա թէ միում միում ի զօրականէ պոսակ վասն ազատութեան արանց քաղաքացեաց պատրաստեալ կայ ընդունել ի ձեռանէ զօրավարին, եւ այնպէս առ հասարակ ուրախութեամբ զտիւ եւ զցիշեր վարէին յառաջ հասանել։

Եւ վաղ ի նեզ անկեալ էր Պետոս. զի Ալաղարշ մասուցեալ մօտագոյնս մերթ զմեռն Մշաւաշատու հարկանէր, եւ մերթ յարգել արկեալ տազնապեցուցանէր զլեզէոնսն, որ եւ ըստ պատնէշն արտաքս չիշխէին ելանել։ Եպա ուրեմն յուսահատ լեալ Պետայ նախ առաքէր թուղթ առ թագաւորն Մրեաց արանջելով. եւ իբրեւ ոչ որպէս կամէրն ընկալաւ պատասխանի՝ յղեալ հրեշտակս ինքնին խնդրէր խօսել ընդ թագաւորին։ Եւ աքեաց Ալաղարշ զԱլասակ զգորավար հեծելազօրուն հանդերձ Մանուկազաւ տարապատականաւ. յետ երկուց աւուրց մաքառման, ապա միաբանեցին երկզքին կողմանքն, Մրեաց՝ թողուլ ազատ ի պաշտպանէ զլեզէոնսն Հռոմայեցւոց եւ ամենայն իսկ զօրուն Հռոմայեցւոց ի բաց ելանել ի սահմանացն Հայոց, եւ զամենայն բերդս եւ զամուրս աշխարհին եւ զռոճիկ տալ ի ձեռս Մրեաց, եւ յետ այնորիկ ունել Ալաղարշու իշխանութիւն սուսքելոյ հրեշտակս առ կայսր Ներոն վասն իրաց Հայոց աշխարհին։ Ինդէն հրաման տալի թագաւորն առաջի բանակին Մրեաց արկանել կամուրջ ի վերայ Արածանուոյ² իբրեւ նշանակ յաղթութեանն Մրեաց, յայն սակս եւ Հռոմայեցւոց չառւաւ թոյլ ընդ այն անցանել, այլ՝ ընդ այլ գնային սոքա կորակոր յետ անցանելոյ ընդ լծով³։ Ամնիւնին կային Հայք ի վերայ ճանապարհացն, զգերեալսն յառաջագոյն եւ զգրաստսն զոր ճանաչէին ի բաց հանէին ի նոցանէ. մինչեւ եւ զհանդերձսն եւս եւ զգէն եւ զգարդ յափշտակէին

¹ Արծուէնշանն՝ դրօշ էր համբէն լեզունին յոսկւոյ կամ յարծաթոյ. կացուցեալ ի ծագ ձողոյ եւ ստամբ ունէր կոչուած իւր թաշուան։

² Arsanias, որ է Բաշ հարաւային բազմէ յերկուց բազմաց անտի Եփրատոյ։

³ Տես եւ Սուեո. ի ներ. Աթ. Յ. Եւսրոպ. եւ Ջրաթիւս։

եւ թողոյր իսկ զօրականն առ ահին զի մի պատերազմ ինչ ի միջի
զրգուիցի, ըստ զօրավարին իսկ խրատու: Թողին լքին զփրաւորան
իւրեանց. ի միում առաւ երթային ածապարեալ իրրեւ 40,000
քայլ ճանապարհի: Իսկ Սաղարշ հրաման տուեալ ածել կռտել
զգէն եւ զզարդ եւ զդիակունս Հռոմայեցւոցն՝ զրահանս զրահանս
առ ի ցոյցս պարծանաց, եւ ինքն հեծեալ ի փիղն արքունական եւ
ազգականք թագաւորին յերկարս՝ անցին ի լեւզ ընդ գետն Ա-
րածանի եւ ոչ ընդ կամուրջն, քանզի հնչէր շնչիւն սուտ՝ թէ
նենգեալ շինողացն՝ խարխուլ զկամուրջն կազմեցին:

Ընդ առաջ պատահէր Աորբուղոն փախտեիցն առ ամառք
Եփրատայ. արամեալ տիրեալ կային զօրագլուխքն, հազիւ կա-
րէին տալ ողջոյն միմեանց վասն արատաւացն. համառօտ ինչ միայն
զօրավայրն երկողին ընդ միմեանս խօսեցան. ի բաց մեկնէր Պետոս
ի ձմերոց՝ ի Գամբրոս յորժամ չառ յանձն Աորբուղոն ըստ խրա-
տու նորա դառնալ միաբան ի պատերազմ: Յեա պատգամաւո-
րութեան ի միջի լինելոյ՝ Սաղարշու ընդ Աորբուղոնի, հաստա-
տեցաւ՝ նմա զամենայն զօր պահապան ի բաց հանել յաշխարհէն
Հայոց եւ ամա քակել զամուրս զոր յայսկոյս Եփրատայ գործեաց,
եւ այնպէս թողան Հայք ինքնօրէն աղէկամի (62):

28

Ահնջ դեռ ի Հռոմ ըստ առաջին թղթոցն Պետեայ՝ նշանք
եւ տօնք յաղթութեան ի վերայ Պարթեւաց կտաարէին եւ կամար
ի վերայ կապիտողեան րլոյն կանգնէր ըստ ծերակուտին վճռոյ,
անդէն ի սկզբան գարնայնոյն (63) հասանէին հրեշտակք Պար-
թեւացն հրովարտակաւ Սաղարշայ խնդրել՝ զի տացի թագաւորել
Տրդատայ ի վերայ Հայոց: Հարցաւ հարիւրապետն հռոմայեցի
որ ընդ հրեշտակացն եկեալ էր թէ ուստի կամ որպէս եւ կամ
զինչ անցք ընդ Հայաստան անցին. նա կայր պատմէր զամենայն
եւ թէ որպէս ի բաց ելին անտի ամենեւին Հռոմայեցիք: Ի վերայ
հասին այնուհետեւ թէ զոր վաղն առեալ են՝ զայն խնդրեն Պար-
թեւք. եհարց կայր զմեծամեծն, սահմանեցաւ պատերազմ
մանաւանդ եւ ոչ խաղաղութիւն ամօթով, եւ զօրավարութեանն
գործ յանձն լինէր Աորբուղոնեայ փոխանակ Պետեայ՝ այնպիսի իմն
իշխանութեամբ որով առաքեցաւ երբեքն Պամպէոս ի վերայ ծո-
վական հինին. իսկ զՊետոս յորժամ դարձան ի Հռոմ՝ այսչափ
ինչ բաւական համարեցաւ կշտամբել կայսր, «Երեւմ, ասէ,
քեզ վաղվաղակի, մի գուցէ որ այնպէս վաղվաղդ առ երկնչել
ես՝ յերկարագոյն հազովք ի խօթութիւն ինչ անկանիցիս»:

Սակայն ամենայն այն առ ի ցոյցս զօրութեան էր. քանզի
չկամէին Հռոմայեցիք աւելի ինչ քան զայս՝ զի ի Հռոմայեցւոյ

խնդրիցն Պարթեւք զթագաւորութեանն հաստատութիւն։
Իսկ զայն իմն չառնուին Հռոմայեցիք յանձն թէ յայնպիսում
ակարութեան եւ իրրեւ յայլոց պարտեալ՝ ի նոյն բռնադատիցն։
Այն սախ եւ Աորբուղոն՝ թէպէտ եւ ժողովեալ եւս էր իսկ եւ
իսկ լեզէսն նորս եւ խաղացեալ յերկիրն Հայոց, եւ զոմանս ի
նախորարաց երկրին որ նախն ի բաց կացեալ էին ի Հռոմայե-
ցւոց փախաւեայ յիւրաքանչիւր փոքոց հանեալ եւ քակեալ
զամուրս նոցա՝ մինչեւ թ առնել ահիւ զնալիչս հարթակող-
մանցն եւ զլեռնակողմանցն, զաւազն եւ զանաւաք, սակայն եւ
այնպէս վաղվադակի ընդ հրեշտակացն որ դառնային յայնժամ ի
Հռոմէ, յէր հարիւրապետս յուշ առնել Արեաց տրքայի թէ
չեւ եւս է վճարեալ պատերազմն, չէ պարտ չէ պատշաճ առ-
կաւիկ ինչ աջողութեամբ ամբարտաւանել։ Իսկ այսպէս է, ասէ,
Տրդատայ առնուլ պարզեւ զթագաւորութիւնն եւ Աղադարշու-
նիզակակից զՀռոմայեցիս ունել զմասւ ածեալ զերկառաակու-
թիւն եւ զտամբակութիւն ազգացն որոց իշխէ, ուր թագաւո-
րին Հռոմոց ամենայն ուրեք խաղաղութիւն է եւ աստ միայն
պատերազմ։

Քանզի եւ Աղադարշ չէր ինչ յօժար ի կախ ընդ Հռոմայե-
ցւոց, յանձն առ. եւ ժամադիր լեալ զայր Տրդատէս ի տեղին՝
ուր ընդ Պետեայ պաշարեալ էին յառաջագոյն լեզէսնք Հռո-
մայեցւոցն։ Աղադարշն յառաջեալ առաքէր Աորբուղոն ի բռնակ
անդր Տրդատայ զՏիրերիոս Աղեքսանդրոս (զեղբորորդի Փիլանի
երրայեցւոյ զգարձեալն ի հեթանոսութիւն) զպաշտօնեայ պատե-
րազմի՝ եւ զԱլիսանաս Աննիոս զիւր փեսայ ոչ միայն ի պատիւ
մեծարանաց Տրդատայ, այլ զի եւ կասկած դաւաճանութեան ի
միջոյ բառնայցի յորժամ զայնպիսի գրաւականս առ իւր ունիցի։
Ապա յերկուց կողմանց քսան քսան հեծելովք առ միմեանս մատ-
չէին. իսկ եւ իսկ իրրեւ ետես Տրդատէս զԱորբուղոն՝ վազեաց
նախ ինքն յերիւարէն եւ ոչ Աորբուղոն դանդաղեցաւ իջանել.
առեալ այնուհետեւ զաջոյձեռն ի ձեռն իրերաց՝ յարգեալ գովէր
զօրավարն հռոմայեցի զալքայորդին զի թողեալ զպատերազմացն
վտանգա՝ իմաստութեամբ զզգուշաւորացն եւ զօգտակարացն եհար-
բուռն։ Իսկ Տրդատ նախ զազնուականութենէ իւրոյ արքունա-
կոն առհմին յեղյեղեալ բազում ինչ՝ ապա յաւելոյր խորագի-
տութեամբ թէ երթամ ի Հռոմ առնել պատիւ մեծարանաց
եւ յաճախել փառս կայսեր, այլ ոչ զի Արշակունիս ի պաղա-
տանս ինչ երթայցեմ՝ որպէս թէ ձախողեալ վատթարեալ իցնն
Պարթեւք։

Ապա յիս այնորիկ հաւանեալ յանձն առնոյր Տրդատէս
հանել դնել զպատիւ թագաւորութեանն առաջի պատկերին

կայսեր՝ զի ապա ի կայսերն ձեռանէ առցէ ի գլուխ իւր. եւ վախճան խօսիցն լինէր՝ համբոյր միմեանց տալով զօրավարին եւ արքայորդւոյն:

Այսպէս յետ աւուրց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ անտի կարգեցան կացին գունդք գունդք հեծելոցն մեծաւ շքեղ փառաւորութեամբ ըստ պարթեւական սովորութեանն, եւ աստի խումբք լեզէնացն մեծապայծառ արծուէնշան նշանօքն եւ զքօշուքն եւ պատկերօք կայսերացն յետ մահուն աստուածացելոց. ի միջաւայրի բեմին արկաւ աթոռն կայսերական՝ յորոյ վերայ հանգուցեալ կայր պատկեր՝ Ներոնի: Առ սա մատուցեալ Տրդատ՝ յետ ըստ սովորութեան զգահն ինքնին կատարելոյ՝ քանզի քուրմ խկէր, հանէր զթագն ի գլխոյն եւ արկանէր առաջի պատկերին: Այն ամենայնի տայր Աորբուղն ընթրիւ թագաւորին. անգ հարցանէր տեղեկանայր թագաւորն զպատճառս զինուորական ինչ սովորութեանցն զոր նոր տեսանէր, թէ ընդէր զսկիզբն պահու պահանորդացն որրնգաւ ազդ առնիցէ հարիւրապետն, կամ զկատարած ընթրեացն եզջերափողով, եւ էր վասն ի վերայ բազնին կանգնելոյ առաջի տեղոյ հաւադիտութեանն ի բանակի անդ՝ լուցանիցի խարոյկ յառաջնում՝ պահու զիշերոյն¹, եւ զամենայն լուեալ յարգէր զովէր թագաւորն: Ի վաղիւ անդր խնդրեալ հրաժեշտ երթալ տեսանել զմայրն եւ զեղբարսն, թողոյր զդուռորն պատանդ եւ թուղթ մի առ կայսր, եւ ինքն երթեալ գտանէր զեղբայր իւր զՆակուր ի Մարս եւ զԱլազարշ յԱլիբատանս: Իսկ սա տայր նմա պատուէր՝ մի յանարգութիւն առաջի Հռոմայեցւոցն զանձն իջուցանել, այլ հաւասար հիւպատիցն գտանել պատիւ (64)²:

Նմին իրի անկանէր Տրդատ ի ճանապարհ ընդ ցամաք մեծաւ փառաւորութեամբ բազմամբոխ մեզօք եւ սպառաւորաց դասակօք եւ անհնարին կազմութեամբ. եւ երթային ընդ նմա 3000 հեծելոց ի Հայոց եւ ի Պարթեւաց եւ բազումք ի Հռոմայեցւոց տնտի, եւ յերկարեալ ձգէր ճանապարհն զամիսս 9. ընդունէին զնա քաղաքքն ընդ որ անցանէր տօնական զարդու եւ անհնարին ծախուք յարքունուստ ըստ կայսերական հրամանին: Ի հասանել նորա յառաղիս՝ առաքեցան նմա ընդ առաջ դեսպակք, քանզի ցոյն վայր գայր հեծեալ յերիւար՝ սաղաւարտ ոսկի ի գլուխ: Արթայր դէպ ուղիղ առ Ներոն ի Նէապոլիս եւ յետ զմրցութեանցն խաղս ցուցանելոյ՝ ան ած զնա ինքնին կայսր ի Հռոմ: Ընթացաւ ընդ առաջ քաղաքն ամենայն ընդունել զնա եւ տեսանել զթագաւորն ինքնին ի գլխովին³, զի էր իսկ բարենշան եւ զեղեցիկ հասակաւ եւ անձամբ: Հրովարտակաւ ծանուցեալ

¹ Sella aurilla.

Հաւ պահածորդի:

² Այս ինքն զի այնպէս զգիշերն ուղիւն բարբառաւ հուրն առ ձգեմ կայսրն ի պա.

³ Ցակիւ. 26. 94. 17. 18.

⁴ Ցակիւ. 26. 94. 17. 17.

Ներսիսի զօրն՝ յորում տանլոց էր թագ Տրդատէս՝ զիշերա-
խառն պատրաստեցաւ զարդարեցաւ հրապարակն՝¹ սրահակօք
ստեհհուռն, եւ ամբոխ ժողովրդեանն ի հանդերձս արիտակս կար-
գեալ կայր ի միջավայրի եւ զայլ կողմանան բակ առեալ ունէր
զօրականն զինուքն փայլելովք, եւ տանիք ապարանիցն լի եղեն
մարդկամբ։ Ընդ այգն հասանէր Ներսիս ի հանդերձս ածնականա
ծերակուտիւն եւ անձնապահօքն հանդերձ եւ ելեալ ի բեմն
նստէր յաթոռն կայսերական։ Ընտուտ եւ Տրդատ անցեալ ընդ
մէջ զօրականին սպասաւորօքն իւրովք՝ առաջի կայսեր յողջոյն,
ապա ի վեր ամբառնայր զնա կայսր աջու ձեռամբն եւ համբու-
րեալ զնա հրաման տայր նմա նստել ի վերայ աթոռոյն ի խո-
նարհ առաջի բեմին։ Ընդ առեալ զնէր կայսր զթագ արքայու-
թեան Հայոց ի զուխն Տրդատայ, եւ այր մի յանձնապահաց
անտի թարգմանեալ կրկնէր զբանս Հայոց թագաւորին ի լռելիս
ժողովրդեանն, եւ ընդ նմին բարձրանայր գոչիւն աղաղակի ուրա-
խութեան ամբոխին։ Այն աշնորիկ ի թէատրոնին Պոմպէի, զոր
ես Ներսիս զարդարել ասկիապաս ի ներքուտ եւ հովանոցօք ծի-
րանւովք՝ կատարէին խաղք հրամանաւ ծերակուտին ի պատիւ
Հայոց թագաւորին՝ զոր ընդ աջմէ իսկ առ նստոյց կայսր, եւ
ապա եղան ընթրիք մեծամեծք։ Այսն այսր ամենայնի աղջուռնե-
ցաւ Ներսիս՝ Օտրավար եւ ածաւ պսակ դափնւոյ ի Ասպիտու-
ղենն։

(Յարուցեալ դառնայր այնուհետեւ արքայ Տրդատ մեծա-
պարգեւ ի կայսերէ՝ առեալ ընդ իւր բազմութիւն արուեստա-
ւորաց ի շինուած Երասշատ քաղաքի (66)²։ Ի միւսում ամին
սպանաւ զօրավարն քաջ Աորբուղոն ի Սենքրէս հրամանաւ Նե-
րսի (67)։

Այսր մնայր Տրդատէս հաւատարմութեամբ առ Հռոմայե-
ցիսն, եւ ի խռովութիւնս անդ որ յես մահուն Ներսիսի եղեն՝ յա-
րեցաւ ի Ալեքսանդրոս՝ որ ածապարեաց յղել առ նա պատգամ
կալ հաւատարիմ ի ժամանակի զի ընտրեցաւ նա յարեւելս կայսր
(69)³։ Այն ամաց ինչ դէպ լինէր Երանայ անցանել ընդ պա-
հակն իւրեանց կամ ընդ Վրուսնսն երկաթիս՝ դնել արշաւան ի
Մարս։ Եղբայր Տրդատայ՝ արքայ Մարաց հազիւ կարաց թափել
ի նոցանէ զիւր կանայսն 100 տաղանդօք։ Ապա անցանէր հէնն եւ
ի Հայս։ Ել ընդ առաջ նոցա արքայ Տրդատէս ի ճակատ, բայց
փոքր մեւս եւս եւ անկանէր նա ի բուռն. քանզի մի ոմն յԱլա-

¹ Forum.

² Սուրբ. ի Ներսի. ԺԳ. Թագեայ. Նախ. պատմ. ԺԸ. ԳԼ. Ե. 4. Պղն. 1. 3. Գ. 3. Դիւն ԿԳ. 1—7. ԿԱ. 3. ԿԲ. 19. — Կայ յամ տաթ յայտման (66) զահեկան Ներսիսի պղնձի՝ յորոյ ի փսւմ կողմանն՝ Ե զլուի Ներսիսի պատմութիւն

գափնւոյ եւ վահան Եղիկ զանկօք. եւ ի փսւսում կողմանն՝ տաճար Յունոյ զբաւթ փակելովք եւ գիր շուրջանակի Pacl p. r. terra marisq. porta Janom clualt; եւ կամ Համ ի կերպարանս կնիւ յառեալ, Երգող յաղուսն եւ վահան ի ձախում.

³ Յուկ. Պատմ. Բ.

նաց ի հեռատանէ ձգեաց պարան ներդեաց եւ քարշէր յինքն
մինչեւ աճապարեալ կտրէր Տրդատ զներդեացն եւ այնպէս փախ-
չէր անձնապուր (75)¹. (որպիսի ինչ եւ ընդ անուանակից ա-
ռաջին քրիստոնեայ թագաւոր Հայոց զիպեցաւ. Խորեն. Գիրք
Բ. Գլ. 21): Յայնժամ հարկ համարէր հայրն նոցա Աղաբաշ
արքայ Արեաց խնդրել թիկունս օգնականութեան ի Հռոմացե-
աց եւ զորդի մի յորդաց Ալեսպիանու առաքել ի զօրավարու-
թիւն պատերազմին ընդ Ալանաց: Զանազ ջանայր ի Հռոմ
Պամիսիանոս զի ինքն առաքեացի ի նոյն զօրծ եւ հնարէր իսկ
պարգեւօք հաւանեցուցանել զթագաւորան արեւելից (զՀայոցն
եւ զՊարաց եւ զՊարթեւաց) զի զնա խնդրեացն յանուանէ:
Սակայն չեղն ինչ պէտք իրացն. Ալանք յետ առապատակին գաղ-
ձան ինքնակամ յետս²: Ո՛րչափ ինչ յետ այնորիկ թագաւորեաց
Տրդատէս՝ այն չէ յայտ:

Գ.

Փղաւանդ — Տրայիանոս, Էդրիանոս, Էնթոնինոս, Սեպտիմիոս
Սեւերոս, Բ. Գ. Գ. Ե. հալածութիւն էկեղեցւոյ (70 — 211):

29

ՍԴՆՁ դեռ յարեւմուտս Ա ինդէքս, Պաղլա (Յունի. 68 —
Յունուար. 69), Ռթոն (Յունուար. — Էպր. 69) եւ Ա իանդիոս
(Էպր. — Պեկտ. 69) մղէին զմիմեանս յաթոռոյ, անտուտ յա-
րեւելս Ալեսպիանոս ընտրեցաւ կայսր: Տիտոս Փղաւանդ Ալե-
սպիանոս (կամ Ալեսպատիանոս ծն. մօտ ի Սէստէ) ուստի սու սկիզբն
նոր առհմ կայսերական՝ էր յառաջադոյն առաքինացեալ զօրավա-
րութեամբ ի Բրիտանացաց պատերազմին եւ ի նահանգին Ա-
փրիկեայ կացեալ կուսակալ մեծու աջօղակութեամբ, եւ այժմ
ուրեմն մղէր ճակատ ընդ Հրէից մեծաւ իմաստութեամբ: Իբրեւ
լուաւ Ալեսպիանոս թէ Պաղլա թագաւորեաց՝ առաքեաց զիւր
որդի զՏիտոս ի Հռոմ առնել մեծարանս նորոյ կայսերն: Իբրեւ
զարձաւ Տիտոս միւսանգամ ի Պաղեստին լուեալ զքօթ մահուն
Պաղլայ, այնուհետեւ Պիկինիոս Արասսոս Մակիանոս եւ Տիրե-
րիոս Աղեքսանդրոս կուսակալ Ազիպտացաց աշխարհին՝ յորդո-
րեցին զԱլեսպիանոս լինել կայսր. իբրեւ սկամայ իմն առ սա
յանձն, նախ յԱղեքսանդրիա առաջնորդութեամբ Տիրերեայ Ա-
ղեքսանդրի երդմնի եղեւ նմա զօրն (1 Յուլ. 69) եւ ապա (3
Յուլ.) ի Անսարիա գունդն Հրէաստանեայց: Ինողեալ այնուհե-
տեւ Ալեսպիանեայ զգործ հրէական պատերազմին ի ձեռն Տիտո-
սի եւ առաքեալ յառաջոյ քան զինքն զԱլեսպիանոս մասամբ

¹ Յովսէպ. Վասն Հրէեի. գոռ. Գիրք Ե. Գլ. ԻԷ.

² Սուրեմ. ի Գոմեմ. Բ.

ժողով զօրացն յիտաղիա՝ ինքն շրջէր ընդ Լսարիս ժողովել արծաթ ի գործ պատերազմին։ Մինչ չեւ Մուկիանու հասեալ՝ ելին ի փողմն Սեւակիանեայ Լնտոնիոս Պրիմոս հրամանատար Պաննոնացւոց եւ Միւսիացւոցն լեզէսնաց եւ տարմիզ նաւացն ի Ռաւեննա։

Լսաբէր Սիտեղիոս ի Հռոմէ զԼեզէնոս Կելինոս ի վերայ Պրիմոսի։ Թէպէտ եւ աճապարեաց կալու Կելինոս զԿրեմնա բաց անվստահ ի զօրսն իւր՝ յանձն առ յարել ի Պրիմոս եւ զզօրսն եւս ի նոյն հաւանեցոյց հրապարակախօսութեամբ։ Սակայն իսկ եւ իսկ շրջեցան միաք նոցա, ընտրեցին միւսանգամ զՍիտեղիոս մեծաւ աղմկաւ, զԿելինոս կալան ձերբառելու եւ զՊրիմոս եւս յորդորէին յարել ի Սիտեղիոս։ Ահա մանր մանր ինչ ճակատուց՝ ապա առ Բեդրիականիւ գրգռէր ճակատ մեծ յարուժ զօրքն Սիտեղեայ առանց զօրավարի այնպէս աներկեւղ ետուն պատերազմ զի գիշերն միայն կարաց հասանել զկռիւն ընդ մէջ, եւ ի վաղիւ անդր (30 Հոկտ.) յետ անհնարին սաստիկ կռուոյ՝ ապա սուտ համբաւաւ թէ Մուկիանոս ի վերայ հասեալ կայ՝ տոխպեցան առաքել զկապեալն Կելինոս առ Պրիմոս ի դաշինս խաղաղութեան։ Թէպէտ եւ այն դաշինք կատարեցան՝ սակայն իբրեւ բացան գրաւնք քաղաքին՝ որ լի էր յայնժամ վաճառականօք, եղեւ ամենայն աւար զօրացն Պրիմեայ, նա աւանիկ եւ զօրականին իսկ Սիտեղեայ, եւ ապանան ի պատերազմին եւ ի քաղաքին իբրեւ 15,000 այր։

Ի Հռոմ՝ բղեշխքն երկոքին Լստիկոս եւ Կելիդիոս հանդերձ Ստրինեաւ Սեւակիանեայ եղբարբ չոքան ի պաղաան հաւանեցաւ ցանել զՍիտեղիոս զյուսարեհն եւ զարհամարհեալ յամենեցունց, թողուլ ի բաց զլծազաւորութիւնն, բայց իբրեւ մերժեցան ի գերմանացի աճապարհաց անտի՝ առեալ զՍտիտիանոս զմեւս որդի Սեւակիանեայ ելին ի Ստիտեղիոնն։ Պաշարեալ զնոսս կռուակցացն Սիտեղեայ նախ զՀենան շուրջ զքարճբաւանդական Ստիտեղիանին այրեցին, եւ ապա ելեալ ի բուն կատարն յետ կռուութիւնոյ զբազումս ի մարդկանէ եւ զնուէրսն յափշտակելոյ՝ հրձիգ արարին զմեհեանն Երամաղղայ եւ բղեշխքն երկոքին առաքեցան ձերբակալ առ Սիտեղիոս։

Լնտուտ հասանէր առ պարուպքն Հռոմայ զօրն Սեւակիանեայ զօրավարութեամբ Պետիդիոսի Կերէաղեայ աներոյն Սեւակիանեայ, եւ Պրիմեայ։ Իբրեւ Կերէաղեոս յանձուկ փողոցս քաղաքին ի նեղ մեծ անկաւ՝ յուսացաւ Սիտեղիոս թէ մարթի այսուհետեւ դաշանց ինչ խաղաղութեան ի միջի լինել, նմին իրի իւրոց զօրացն հրաման տայր յետս կալ։ Եւ իբրեւ ետես Սիտեղիոս թէ խաբեցաւ ի միտս իւր, ցնցոտեօք՝ միայն հացարար մի եւ խոհակեր ընդ իւր առեալ ել փախստեայ՝ անկանել պարուպով ի Տերրակլինա։ ապա իբրեւ միւսանգամ խաբեցաւ համբաւաւ

իւիք խաղաղութեան գարձաւ ի պաղատն. զոր իրրեւ եղիտ դաւարկ ի մարգկանէ՝ սողեցաւ եմուտ թաքչել ի խուղ գանապանին ածեալ գօտի ընդ մէջ լցեալ սփռվք դահեկանօք: Աստ գաին զնա զինուորքն արիւնալից խածատեալ ի շանց եւ կիսով մերկանդամ, եւ կապեալ ձեռս յետս, ճուպան ի փող՝ ձգեցին ընդ քարշ յերեւելի հրապարակս քաղաքին, մինչեւ զինուոր մի գերման յազգէ հար զնա առ գթալն, եւ ապա շրջեցուցին զգլուխ նորա ընդ քաղաքն ամենայն (22 Վեկտ.):

(Հետ Վ խտեղեայ վախճանին հասեալ Մուկիանոս ի քաղաքն՝ առաջնորդէր ամենայնի անուամբ եւ կնքովն Վ Եսայիանեայ. կացուցաւ Վոմիտիանոս առաջի զօրացն իրրեւ որդի կայսերն, ընկալաւ եւ ծերակոյտն զՎ Եսայիանոս եւ որդւոցն նորա տալլ անուն՝ Աեսարս: Իսկ Վ Եսայիանոս որ յԱսորոց անտի անցեալ էր յԱղեքսանդրիա ժողովել իւր արծաթ՝ եւ ի քաղաքէ աստի բարկութեամբ վտան թշնամանացն զոր կրեաց նա յԱղեքսանդրացւոց անտի՝ ողք վտան յառաջակամ ընծայութեանն իւրեանց վարձուց աին ունէին ի կայսերէ, բայց նա ընդ այնք ծանր հարկս արկ ի վերայ նոցա եւ զմեհեանս եւ զգանձս նոցա զհասարակաց թափեաց դատարկացոյց:

Սակայն Հռոմ ընկալաւ զնա ի սկզբան աշնայնոյն (70) մեծաւ սիրով եւ եղեւ իսկ մեծարոյ եւ ընդունելի քաղաքացեացն: Եւ նա արդարեւ պատշաճ թագաւորելոյ ի ժամանակին յայնմիկ յորում գրեթէ քայքայեալ իմն էր տէրութիւնն: Վ ան ընդ միւսանգամ զսպառեալ գանձ աշխարհին՝ եղ դարձեալ զառաջին շափ հարկին, եւ զնահանգսն զոր հանեալ էր Վերոնի յազատութիւն՝ միաւորեաց միւսանգամ, զՀռոդոս, զՍամոս, զԻւկիա, զԼքայիա, զԻւրաիիա, զՎիդիկիա եւ զՍոմազենէ: Առաւտութեամբ շինէր շինուածս հասարակաց (յորոց մի է հոյակապ Աողոստէոնն մեծ՝ երեւելի քան զամենայն թատերան Հռոմայ) եւ մատենադարան մի: Ե քնեաց միւսանգամ զմեհեանն Աքամազդոյ եւ քանզի ի մեհենին յայնմիկ այրեալ էին երեւելի յիշատակութեանք տէրութեանն՝ ետ նա ժողովել զօրինակս նոցին որ գտան, եւ եինն առ հասարակ իրրեւ 3000 տախտակք պղնձիք: Փոյթ էր նմա զհասարակաց ուսմանէ, յոր կարգէր եւ վարձուք ուսուցիչս: Նորոգեաց միւսանգամ զպահպանութիւն զինուորական կարգաց, եւ էր խիստ եւ անաշառ այլ ոչ բռնաւոր. զդատաստանս արքունական յանցանացն՝ զորոց վերագոյն ճառեցաւ, զայն բարձ ի միջոյ, եւ դարձոյց ի ծերակոյտն զառաջին պատիւ մեծարանացն՝ յետ հեռացուցանելոյ ի միջոյ զանարժանս: Բայց սակայն ըստ խրատուն Մուկիանու զփիղիսոփայսն ստոյիկեանս եւ կիւնիկեանս հան ի Հռոմայ՝ այնու զի վարդապետութիւն նոցա չէր համեմատ միապետական առաջնորդութեան: Օ.Յուդիոս զոմն Սարինոս՝ որ ի

Յուդիոսն Եկատրեայ սերեալ զանձնէ ասէր եւ անուանէր զանձն Եկատր՝ սոյան չեղեալ միտ պաղատախառն բանից նորա. նոյնպէս եւ զՀեղուեւիոսն Պրիսկոս որ նախատեալն էր զնա՝ սպան իբրեւ ռամկավար գրգռիչ, այլ ազա ընդ այն աւաղէր թէ չսպանանելոյն հրաման անագան եհաս: Եւ աւանիկ եւ մտերիմն նորա Եղիէնոս Եկիկնա ի դաւաճանութեան գտեալ սպանաւ: Ըռ քաղաքային պատերազմօքն որ վասն կայսերութեան եղեւ՝ ապստամբեալ էին ի Հռոմայեցւոց Խատաւացիք, յորս յարեցան եւ բազում ազգք Վազիացւոց եւ Վերմանացւոց: Այլ խտեղեոս Երէաղիս զօրավար պատերազմաւ սախեաց ած զնոսա ի պաագտմաւորութիւն դաւանց, բայց սակայն հարկ համարեցան եւ Հռոմայեցիք ընդունել զԽատաւացիս իբրեւ դաշնաւորս (69 — 70): Նմին հակառակ քաջն (Յուդ. Եգրիկոզա նուանէր մեղմականութեամբ եւ արդարութեամբ զամենոյն հարաւային Բրիտանիա (Ընգղիա), եւ ամբարցուցանէր որով յերեսաց հիւսիսային Բրիտանացւոց (Սկոթլանդացւոց) եւ նաւէր շուրջ զՍկոթլանդ (78 — 85): Մեռաւ Ալեքսիանոս ամաց իբրեւ 70, կացեալ կանգուն ի ձեռս սպառաւորացն ասելով՝ թէ Ինքնակալի պարտ է կանգուն մեռանել (23 Յունի.):

2. Տիրոս Փղաւիոս Ալեքսիանոս (79 — 81) պայազատէր զհայրն ամաց իբրեւ 40: Լոր նա կրթեալ ընդ Բրիտանիկոսի նովին հրահանգօք, բարենշան, պատկառելի երեսօք, սուր ուշով յիշատակի, աջողակ ի զէն եւ յերիվար, քաջ վարժ ի հռոմայեցի եւ ի յոյն լեզու որովք եւ ճառա եւ երգս իսկ յօրինէր, եւ ճարտար յարուեստս երաժշտաց: Ըռաջին կեանք նորա լի էին անողորմութեամբ առ թշնամիսն իւր եւ շուայտութեամբ, մինչեւ երկնչել իմն թէ մեռաւ եւս Ներոն երեւելոց իցէ, այլ յառաջնմէ օրէ իշխանութեան իւրոյ եցոյց նա զանձն արժանի կոչելոյ «Վերկրութիւն մարդկեզէն ազգի»¹: Աովոր էր կորուսեալ զօրն անուանել յորում չէր ումեք արարեալ երախտիս, եւ բազում անգամ լուան զի ասէր թէ ոչ պարտի գնալ տրամեալ յերեսաց կայսեր: Եւս եւ առ թշնամիսն եւ առ գաւաճանս՝ եցոյց նա զինքն մեծանձն ըստ քրիստոնէական իմն չափոյ՝ եթէ արժան իցէ ասել. միայն զըզարտիչքն որ ժանտ իմն ի մէջ մարդկան էին՝ առին զչափ արդար խառութեան նորա, գտնալից հալածեալ ի Հռոմայ: Ի ժամանակս ահաղին սատանութեանց եւ յորդութեանց յերինն Ալեքսովայ, որովք ծածկեցան Հերկուլանոն եւ Պոմպէիք եւ Ստարիք՝ եւ Ֆլասեցան Պուտէողիք, Աւամիք եւ այլ եւս տեղիք (79), շոգաւ ի Ամմիանիա վասն նպատաւորութեան նեղելոցն. եւ ի լինել հրգեհ ի Հռոմ Յօրեայ, եւ զհետ նորա արածութիւն՝ եցոյց զմարդասէր բարոն, տալով յիւրոց ընչից

¹ Delicium generis humani.

մեծուանք Պոմպէիք, սուտի բազում գանձք

² Ի 100 ամաց հետե պէպի քաղաքս. հնութեան որ ըստ օրն ելանին:

կարօտելոցն, եւ նորինք կանգնէր յիշատակարան Ֆաշուն ի սիրտ ժողովրդեանն առաւել քան հոյակապ շինուածովքն իւրովք: Այլ-րեալ էր հարն զանգին մատենադարանն. Աւգոստայ, զթատրն Պոմպէի եւ զմէհեանն կապիտոզեան. թէպէտ եւ զսոսա ոչ՝ սա-կայն զայլ եւս շինուածս հասարակաց յիւրոց ընչից կանգնեաց, հան ի գլուխ եւ զշինուած Սողոսէոնին եւ զբաղանիսն զոր վասն աղքատաց ետ շինել որ եւ ի նորա անուն կոչի՝ Տիտոսի բազանիք: Օւերկոցունց սոցա նաւակատիս կատարէր յաւուրս 100 մրցու-թեամբ սուսերամարտկաց, կուտրածիւ 9000 զազանաց եւ նաւա-մարտիկ կռուով յամփիթէատրոնին լցելոյ ջրով: Այլ ազէպք այն են՝ զի յեա երկուց ամաց ի ծագկի կենացն տենդիւ վախճա-նէր յերկրին Սարինացւոց. անհնարին էր սուգ ժողովրդեանն ի վերայ նորա (13 Սեպտ. 81):

3. Տիտոս Փղաւխոս Ղոթիւմեան (81—96) կրտսեր եղբայր եւ պայազատ Տիտոսի՝ որ վաղ իսկ իսկզբան թագաւորելոյ եղօրն՝ կամէր լինել բարձակից՝ պատճառելով իմն թէ այլայլեալ իցէ կտակ հօրն, մինչ չեւ հանեալ Տիտոսի զոգին՝ աճապարեաց ի Հռոմ ի կայանս անձնապահացն: Իսկզբան թագաւորութեանն ուղղութիւն իմն ցուցանէր շինելով զկապիտոզիոնն եւ զայլ եւս շինուածսն այրեալս, տալով ժողովել օրինակս գրոց ի մատենա-դարանէն Աղեքսանդրիայ փոխանակ այրելոցն մատենից, սկելով աղքատութեան դատաւատանաց եւ տեղութեան նահանգաց, եւ արգելով զգիրս նախատանաց սառն ի վերայ ընկերի իւրոյ:

Այլ յեա տակաւ ինչ միոյ՝ դարձան այսրէն ժամանակքն՝ Վե-րոնի: Ի վերայ զուր ամբարտաւանութեանն եւ մանկականն անու-պարծութեան՝ էր նորա յօժարութիւն անչափ իմն վատնութեան՝ որ ածէր զնա ի հարստահարութիւնս եւ յանագորունութիւնս՝ հաստատելով միւսանգամ զգատաւատանս պրքունական յանցա-նացն եւ նեցուկ բռնաւորութեան իւրոյ արարեալ զգորականն զվարձան աճեցուցանելով: Օւամիսն Սեպտեմբեր եւ զՀոկտեմբեր ետ կոչել ըստ իւրում անուան Ղերմանիկոս եւ Ղոմիտիանոս, քանզի ի միումն ծնեալ էր եւ ի միւսումն թագաւորեալ. եւ մե-հեան եւս տայր կանգնել վասն Փղաւեան ցեղին: Այն որ նստեալ ի շինին իւրում առ ստորաւով Աղբանեան լերինն որայր ճանճս (քանզի այն իսկ էր նորա զքօտակք մեծ քան զամենայն), ժպիրհ ամբարտաւանութեամբ անուանէր զանձն ի հրովարտակս իւր “Տէր եւ Աստուած”, թէպէտ եւ ծանօթ էր ամենեցուն անզօր տկարու-թիւն նորա:

Վանդի ծաղր եղել նա արշաւանօքն զոր ի վերայ Աստուաց եղ եւ առնելովն ձաղանս վասն յաղթութեան՝ զոր չէր կատարեալ: Պատերազմող ազգք Վակաց եւ Վետաց առաջնորդութեամբ թագաւորին իւրեանց Վեկերաղայ միաբանեալ ընդ դրացեացն

խրեանց Մարկոմանաց եւ Առաքաց յարձակեցան ի վերայ տէրութեանն մեծաւ զօրութեամբ, մինչեւ հարկ համարեցաւ Վառմիախանս տարեւոր հարկօք զնել խաղաղութիւն ի Վեկերաղայ (86—90), ապայն եւ այնպէս արար ձաղանս յաղթութեան ի Հռոմ ծածկել նովին զթշնամանան: — Համբաւ յաղթութեանցն Ադրիկողայ այնչափ նախանձեցոյց զնա, մինչեւ կոչել նմա զնա յարշաւանէ անախ յետս, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ նորա խի նենգութեամբ զեղեցաւ զօրավարն (85):

Ուրիշ զարմանք իցեն եթէ երկրորդս այս Ներոն՝ կայցէ երկրորդ հալածիչ քրիստոնէութեան: Հետ թաթաւելոյ զձեռն յարիւն ազնուական առհմիցն Հռոմայեցւոց՝ արար նա սկիզբն հալածմանն ի Հռոմ, որ եւ տարածեցաւ ընդհանուր (յամի իբրեւ 94 կամ 95): Առան ինչք քրիստոնէիցն, պատրեցան յայլ եւ այլ տեղիս եւ բազումք ազգի ազգի տանջանք ի կենաց վճարեցան: Այրն հիւսադատական եւ քրիստոնէայ Փղաւիսս Աղեմէս հօրեղբորորդի Վոմիտիանեայ (որդի Փղաւեայ Սարմինոսի եղբոր Ալեուդիանու կայսեր) զլխատեցաւ վասն անատուածութեան (այս ինքն՝ քրիստոնէութեան), եւ նորին կին Փղաւիս Վոմիտիլլա (դուստր քեռն Վոմիտիանու) պատրեցաւ ի Պանգլատարիս կղզի:

Այլ ապա ըստ Հեգեսիպատի (առ Աւսերեայ) եւ Յերաստղիանեայ բարձ Վոմիտիանոս զհրաման հալածանացն՝ յորժամ արար նա հարցաւորձ երկուց թոռանց առաքելոյն (Յուդայ Թադէոսի վասն լինելոյ նոցա յաղթունակածն ցեղէ Վաւթի, եւ ետեւ թէ ոչ միայն ինչս առ երկրաւոր թագաւորութիւն ոչ ունին՝ այլ եւ ոչ ցանկութիւն խի եւ միտս առ այն:

Հետուստ ուրեմն ինքնին բռնաւորն պատրաստեաց իւր զկորուստ անձին իւրոյ. քանզի անկաւ ի ձեռս կնոջ իւրոյ Վոմիտիայ կամ Վոմիտիլլայ գիրն յորոյ վերայ նշանակեալ էր կայսրն սպանանել զնա եւ զանձնապահատեան. բայց սգրա կանխեալ սպանին զնա ի Կծերորդ ամի հատակին (Սեպտ. 96): Հրաման ետ ծերակոյտն կործանել զանդրիս նորա. բայց զօրականն աստուածացոյց զնա:

30

Ամբարձաւ ի նմին աւուր յաթոռն ի ձեռն գործակցաց զաւանանութեանն (Պարթենիոսի սենեկապանի, Սեկունդոսի զարազլիս անձնապահաց զնդին եւ այլոց) Մ. Ասկիէոս Ներոսս (96—98) ակնկղիւսիկոն ծերունի, այր մարդասէր, եւ եղեւ զաւրաւորական տէրութեանն: Ասմեցաւ նա թեթեւացուցանել զժողովուրդն ի հարկացն, թող զծանր հարկ Հրէիցն, անհնարին զանձուք զնեայ երկիր վասն աղքատ քաղաքացեաց, եւ զմանկունս նոցա տայր սնուցանել եւ կրթել ի հասարակաց դանձուէ,

եւ առ ի բաւական ընելոյ ծախուցս՝ եւ փոխել զանդրիսն Դ. Թ. միախանու զոսկիս եւ զարծաթիս ի դրամս, նա աւանիկ եւ զիւր աւելորդ սպասս, եւ խափանեաց զքաղաքին խաղան մրցանաց։ Ի՞նչպէս եւ զայս ամենայն հաւանութեամբ ծերակուտին առնէր՝ այլ ժողովուրդն ընդելեալ ընդ խաղան եւ զօրականն ընչասէր քրթմնջէին։ Սակայն Ներուա ջանայր շահել զնոսա ներելովն մեծանանութեամբ Սաղպուռնիոսի Սրասսոսի՝ որ խորհեցաւ նմա դաւաճանութիւն, եւ անձնապահացն որ գրգռեալն եկեալ էին առ նա խնդրել զմահ Պալթենիոսի եւ Սեկունդոսի՝ մատոյց զիւր պարանոցն զի զնոսա զերծուցէ, այլ զուր։ Նմին իրի յետուստ քանզի անորդի էր՝ առ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զՏրայիանոս զօրավար սպանիացի (ծն. 18 Սեպտ. 54 յԽաղիկա քաղաքի) որ սիրելի էր առաջի զօրուն (Հոկտ. 97), եւ յետ սակաւ ժամանակեան այլ ուրախարար իշխանութեանն՝ Թողեալ համբաւ լաւութեան եւ ազնուականութեան վախճանէր (Յունուար. 98) տենդիւ զոր ջեռաւ նա ի կշտամբել իւրում զոք սաստկութեամբ։ Յառաջ իսկ քան զնա վախճանեալ էր Ս իրգինիոս Սուփոս 83 ամաց, այն որ ի գծաութեան՝ թէ ո՞ իցէ ընելոց կայսր, երիցս մերժեաց զհրաւերն ընդունելոյ զպատիւն։

2. Ս. Սւղպիոս Տրայիանոս (98—117) 43 ամաց (առաջին կայսր ոչ հռոմայեցի, միանգամայն մեծ եւ երեւելի, իբրեւ զօրավար եւ իբրեւ մարդ), անց ի մէջ իբրեւ նոր իմն առաւօտ հռոմէական պետութեանն։ Սա յետ բառնալոյ զգաւատաւանս արքունիական յանցանացն՝ նորոգեաց միւսանգամ զառաջին առ զատ կարգան. զարձոյց ի ժողովս ժողովրդեան զիրաւունս ընտրութեանցն յիւրաքանչիւր պաշտամունս, եւ ետ ծերակուտին զազատութիւն ցուցանելոյ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս, եւ ի դատաւորսն՝ զճոխութիւն մեծարանացն։ Առաջնորդէր նա մինչեւ եւ ի մանր մանր ինչ իրս, էր սակաւապէս վասն անձինն, առատ ի հասարակաց օգտակար ծախս, որպէս՝ վասն վարժոցաց յուսումն մանկաւոյ տղքատաց ի քաղաքսն Խաղիկայ ըստ խրատու կնոջն իւրոյ լաւի Պղոտինայ, եւ վասն արքունիական պողոտայից, վասն ջրմղի¹, յիշատակարանաց եւ շինուածոց (յորոց մի է հոյակապ սիւնն Տրայիանու՝ յիշատակ պատերազմաց նորա, 128 ԹՄՆ բարձրութեամբ, որ ցայժմ կայ ի հրապարակին զոր ինքն շինեաց². զայն սիւն կալաւ օրինակ՝ Մարկոս Աւրելիոս յորժամ եան շինել սիւն վասն պատերազմին Մարկոմանաց, եւ Նապոլէոն ի շինել զսիւնն Ս անդոմայ ի Պարիս)։ Ի նմանէ շինեցաւ եւ նաւահանգիսան Անեդում - Աեղդիք (Չիւլիթալեքքիա)։ Առ հասարակ իսկ առ նոխաւ արուեստն հռոմէական եհառ ի կատար բարձրութեան իւրոյ։

1 Aqua Marcia.

2 Forum Ulpium.

Հան նա զփրէժս ծանականաց Հռոմայեցւոցն ի Ղափաց, զի յաղթեալ նոցա պատերազմաւ՝ բարձ զհարկն ամսթաղից եւ զՂեկեբաղոս ստիպեաց ի հնազանդութիւն (101—103) եւ ինքն կատարեաց զառաջին ձաղանսն: Եւ յիստանգամ յետս եկաց Ղեկեբաղոս (105) եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ զՂոնգինոս զօրովար կայսեր՝ պահանջէր փոխանակ ընդ ազատութեան նորա տալ մեծամեծ տահմանս երկրի: Մինչ զեռ տառամներ կայսր՝ Ղոնգինոս անձին արար զի զերծուցէ ի վարանաց զհայրենիսն: Եւ յնուհեաեւ արկեալ Տրայիանու կամուրջ ի վերայ Ղանուր գետոյ՝ ետ ճակատս մեծաւ զօրութեամբ եւ յաղթեաց: Ղեկեբաղոս ընդ իւր սուրն ելանէր, եւ զանձք նորա գտան թաղեալ ի յատակի Սարգետիա գետոյ: Սատարեաց Տրայիանոս զերկրորդ ձաղանսն ի վերայ Ղափաց, եւ ի Ղափիա որ նահանգն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ բնակեցոյց առնս հռոմայեցիս աղքատս, յորոց բազում քաղաքք շինեցան:

Կա եւ ընդ հօր ազգին Պարթեւաց ետ մարտ պատերազմի (երկիցս) վասն կարգելոյ պայազատ յաթոռ թագաւորութեանն Հայոց (նախ յամի 107 եւ ապա յամի 114—116): Եւնց Տրայիանոս ընդ Նփրատ եւ ընդ Տիգրիս, առ զՍեղեւկիա եւ զՏիգրոն, Հայաստան եւ Միջագետք եւ Եփրատան եղեն նահանգք Հռոմայեցւոց առ սակաւ մի ժամանակ, եւ յաթոռն Պարթեւաց եւ դաւ թագաւոր այլ: Մինչ ի ձեռն կուսակալաց նորա եւ Ղուրիա եղեւ ընդ Հռոմայեցւոյք (մինչեւ ցկէս երրորդ դարաւ), անտուտ Տրայիանոս խաղաց եհտս մինչեւ ցգոգ ծովուն Պարսից, կամէր սփշաւել յԱրարիա՝ զորոյ զհիւսիսային կողմն Պաղմա կուսակալ Եսորուոյ վաղ կարեալ էր (105), այլ Եղրիս քաղաք եղեւ նմա դիմակալ, եւ ապա յախտ (Ջրգողութեան) անկեալ ստիպէր գաւնալ ի Հռոմ. վախճանէր զճանապարհայն (Եւգ. 117) 64 ամաց ի Սեղինոս (Տրայիանուպողիս): Եւ յաճիւն նորա ոսկւով տափօրով եղաւ ի ներքս ի սեանն շինելոյ ի նմանէ: Ղարս երկուս գոչէր պայազատաց նորա ծերակոյտն. «Դշխեալ երջանկագոյն քան զԵւդոստոս եւ ազնուագոյն քան զՏրայիանոս»:

3. Երատ իմն վարուց նորա են աշխարհակալութեանն ցանկութիւն եւ ցանկասիրութիւն. եւ զի այսպէս համարէր թէ մեր ժումն պաշտաման աստուածոցն, յոր ինքն յարեալ իմն էր, քաղաքային յանցանք իցեն՝ մոռացաւ Տրայիանոս զազնուականութիւնն եւ զզգօն բարսն եւ ի վերայ քրիստոնէից ցուցանել, մինչեւ հալածել իսկ զոսա մահուամբ. եւ արգելոյր զժողովն նոցա՝ խառն ընդ ծածուկ չարաչարն ընկերութեանց:

Եւ մօք ինչ կանխագոյն քան զամն 103 կայր ինչ հալածումն ի Բիւթանիա՝ որպէս յայտ ի թղթոյ Արսերոյն Պղննեայ

է՝ քեռորդւոյ մեծին Պղինկայ եւ կայսերն իսկ բարեկամի որ էր կացեալ փոխանակ բղեշխի նահանգացն Ռաթանիայ եւ Պանտաի (103—105). այն թուղթ որպէս եւ պատասխանի կայսերն տան տեղեկութիւնս վասն դատատաւանացն որ զքրիստոնէից լինէին: Այստ առնէ Պղինիոս՝ թէ չեք ինչ յայտնի սահմանեալ վրան դառելոյ զքրիստոնեայն. յայն սակս հարցանէ՝ թէ չիցէ պարտ արդեւք գնալ ներելով հասակին նոցա, եւ կամ յորժամ ի բաց կացեալ իցեն ի քրիստոնէութենէ. կամ թէ անուէն քրիստոնէութեան առանց յանցանաց բաւական իցէ առ ի պատիժ: Այստ այնորիկ պատմէ նա թէ որպէս ինքն զդատատաւանսն վճարիցէ. «Հարցանէի, ասէ, թէ քրիստոնեայք իցեն. իբրեւ ասէին թէ այս, հարցանէի երկիցս եւ երիցս սպառնալով մահ: Ար ի նմին յամառէին՝ զնոսա առաքելի ի պատիժս առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ. քանզի թող իցէ որ ինչ իցէ դաւանութիւն նոցա, սակայն որպէս կարծեմ գտնեայ դիմադարձութիւնն նոցա եւ անհնարին յամառութիւն՝ արժանի է պատժոյ: Անցանք քրիստոնէիցն, ասէ, որպէս նաքին պատմեցին որ ի նոցանէն դարձեալ էին, ոչ ինչ այլ ինչ է՝ բայց ի սահմանեալ ինչ աւուր յառաջ քան զծագել արեւու ժողովել ի միասին եւ երգել փոփոխ երգս ինչ Վրիստոսի իբրեւ Աստուծոյ, դնել դաշինս միմեանց՝ չգողանալ, չյափշտակել, չշնալ, չերգնուլ սուտ, չուրանալ զաւանդն: Ապա մեկնին ի միմեանց եւ յետոյ միւսանգամ ժողովին ի սեզան ինչ հասարակաց: Բայց եւ այս սեզան կայսերական հրամանաւն (որ արգել զծածուկ ընկերութիւնսն) այժմ արգելաւ: Այստ զայս լսելոյ, ասէ, հարկ համարեցայ երկուս ազախնայս զոր նոքա սպասաւորս՝ անուանեն, տանջել՝ զի ի վերայ հասից իրացն ճշմարտութեան: Այլ ոչ ինչ եկն ի մէջ, բայց անշափ իմն աւելորդ կարծիք². յայնժամ, ասէ, դադարեցուցի զհարցափորձան եւ առ քեզ դիմեմ: Արժանի խորհելոյ ինձ իրքն թուին՝ մանուկանդ վասն բազմութեան ամբաստանելոցն: Վանզի բազումք յամենայն հատակէ, յամենայն կարգէ, յարանց եւ ի կանանց ամբաստանութիւն կրեն կամ կրելոց են: Այլ ի քաղաքս միայն, այլ եւ ի գեղս եւ ի շէնս սփռեցաւ եմուտ այս ժանա աւելորդն պաշտաման՝ զորոյ զառաջս դեռ եւս մարթի առնուլ, որպէս թուի: Օյ ստոյգ իմն է՝ եթէ յայնժամ միւսանգամ լըցին մահանք՝ ողբ արդ լքեալ թողեալ են, եւ նուիրական սովորութիւնք՝ որ ի բազմաց հետէ դադարեալ են՝ միւսանգամ կատարեցին, եւ ի բազում տեղիս դարձեալ անասունք զոհից զնիցին ի վաճառ, որոց գնողք վաղ անօրացան. ստատին մարթի ի միտ առնուլ՝ թէ որչափ բազմութիւն մարդկան մարթի դալ յուզգութիւն՝ եթէ տացի տեղի ստրջանաց»:

1 Ministrae.

2 Supersticio.

Տայ նմա պատասխանի Տրայիանոս; թէ «Վաեալ եւ զճանապարհն ուղիղ ի հարցափորձի ամբաստանելոցն վասն քրիստոնէութեան: Վանդի չմարթի վասն իրացս այսոցիկ կորգել մի եւ, եթ կանոն առ հասարակ: Աէ պարտ խնդրել դռանել զնոսա, այլ եթէ ամբաստանեցին եւ ցուցին յատենի՝ յայնժամ պատժեցին»¹: Վարձեալ հրաման տայ չղնել ունին ամբաստանութեանց որ առանց ձեռնագրոյ իցեն, զի այն, ասէ, յօրինակ չարութեան լինիցի եւ հակառակ մերոցն ժառանգաց է:

Այլ եթէ քրիստոնեայքն յանցաւոր էին եւ քրտապար՝ ընդէր չտայ հրաման որոնելոյ զնոսա. ապա թէ արդար՝ հիմ պատժէ յորժամ դռանին¹: — Սահայն եւ այն անիրաւն հրաման թուի թէ մեղմացոյց զհալածութենն, այլ ոչ ամենայն ուրեք: Սաստիկ էր հալածութենն ի սահմանս կուսակալութեանն Ասորոց. քանզի Շմաւոն ազգական Վրիստոսի եպիսկոպոս Արուսաղէմի (յաջորդ Յակոբայ Արսերոյ) 120 ամաց, յետ Կնամեայ եպիսկոպոսութեանն չարչարեալ խաչեցաւ հրամանաւ Աստիկոսի փոխանակի բղեշխին Ասորոց, եւ զնա յաջորդեաց յեպիսկոպոսութեանն Յուդաս (106): — Սուրբն Իգնատիոս աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննոս՝ եպիսկոպոս Ենտիդայ ի 40 ամաց հետէ, ածաւ առաջի Տրայիանոս՝ իբրեւ եկն սա յԵնտիդք, եւ յանդիմանեցաւ վասն համարձակ քարոզութեանն: Այլ աներկեւղ արդարացոյց զանձն այրն սքանչելի, դաւանեաց զհաւատան եւ ել զձիւ ի կայսերէ թէ Իգնատիոս՝ որ ասէ զխաչելեայն կրել յանձին իւրում, կապեալ ածցի զօրականօք ի Հռոմ լինել կերակուր զազանաց ի թէատրոնի: Ամուտ ծերունին ուրախութեամբ ի նաւ ի Սեդեկիա. զճանապարհայն դիպեցաւ աշակերտակցին իւրում Պողիկարպեայ ի Օմիււնա. աստ յամեաց յերկարագոյնս նստն, եւ աստի գրեաց չորս թուղթս՝ զմարգարիտս գանձուց եկեղեցւոյ. անդր եկին Սեփմոս եպիսկոպոս Ափեսոսի զոր Պաւղոսն դարձուցեալ էր 46 ամօք կանխագոյն, Վամաս եպիսկոպոս Մագնեսիայ առ Մէանդրոս գետով եւ Պողիւքիոս Տրադացւոց եպիսկոպոս բազում երիցամբք հանդերձ: Եծեալ անտի ի Տրովադա՝ ուր այց արար նմա եպիսկոպոսն Փիղադեղփացւոց, անտի նստաւ ի Նէապոլիս եւ ապա ընդ Փիլիպպիս ի նաւահանգիստն Ապիդաւնոսի, եւ աստի մտեալ երրորդ անգամ ի նաւ՝ շրջեցաւ զհարաւակողմամբ Խտաղիայ, եւ մինչ կամէր ելանել ի Պուտեոլէս ընթանալ ընդ հետան Պաւղոսի՝ հողմ աջողակ առ տարաւ զնոսա փութանակի յԱստիա ի բերան Տիբերեայ. (տասն) զինուորքն պահապանք նորա փութացան հասուցանել ի Հռոմ, քանզի ժառանգէր խաղուցն մրցանաց մօտ ի կտտարել էին: Այլ եղբարքն ի Հռոմ զամենայն հնարս հնարէին զժողովուրդն հա-

1 Յերուզ. Գառափանա . . .

ւանեցուցանել չխնդրել զարդարն¹։ Ի միտ առ սուրբն Հոգւօմն, եւ իսկ եւ իսկ յետ ողջունին յորդորեաց զնոսա սէր Ճշմարիտ ունել առ նա եւ մի արգելուլ զնա ընդ երկար ի Տեառնէ առ որ փութայ։ Այլ իսկ եւ ի Հռոմայեցւոց թղթին զոր առաքեաց մինչ չեւ հասեալ ի Հռոմ, (քանզի լուաւ թէ սմանք յեղբայրց կանխեալ քան զնա՝ կամին արգելուլ զմահ նորա), գրեալ էր աղաչելով՝ թոյլ աալ զի աղացեալ ժանեօք գազանացն՝ գտցի հաց սուրբ Վրիստոսի։ Ըծաւ նա (Ղեկտ. 20) ի թէաարանն՝ եկաց յաղթս վասն եկեղեցւոյ եւ վասն կարճելոյ առաւոյց հալածանացն, բայց անդէն անիծանէր զնա ժողովուրդն անգութ, եւ արկաւ առաջի առիւծուց երկուց որ ծախեցին զնա իսկ եւ իսկ. ոսկերքն որ մնացին՝ պահեցան ի Հռոմ։

31

Պ. Եղիսա Եղբանոս այր Յուդիայ Սարքնայ դստեր քեռն Տրայիանու եւ որդի Եղբիանու Եփրիկեցւոյ մերձաւոր ազգականի եւ հայրենակցին Տրայիանու՝ եկաց կայսր ըստ կամաց Պոտինայ կնոջ Տրայիանու որ անժառանգ էր. նախ ասիացի լեզէոնք ընտրեցին կայսր եւ ապա ընկալաւ զնա ծերակոյտն։ Չունէր զազնուական բարս Տրայիանու, սակայն խաղաղասէր էր եւ իմաստութեամբ իսկ եթող վազվաղակի զոր առեալ էր Տրայիանու պատերազմաւ յայնկոյս Եփրատայ. զՎակիտ պահեաց ակամայ վասն գաղթականութեան Հռոմայեցւոց որ անդն էր։ Բայց ընդ այսր ամենայնի՝ ջանայր տալ առաւելագոյն հաստատութիւն տէրութեանն անդէն ի ներքս բազմագոյն ուղղութեամբք եւ սաստկացուցանելով զգինուորական կարգացն պահպանութիւն։ Այսն գորին իսկ այդորիկ շրջեցաւ ինքնին կայսրն ընդ ամենայն նահանգս մեծատարած տէրութեանն, եւ այն մեծաւ մասամբ հետիոտս եւ բացաւ գլխով՝ որպէս ի սաստկասառոյց կողմանսն Գերմանիայ, նոյնպէս յարեւակէզ երկրին Եգիպտացւոց (120—131)։ Ե ինեաց զթումրն պատնէշ յԵնգղիա ընդդէմ արշաւանաց Պիկտացւոցն։ Եւ նա ի ձեռն Սաղուիոսի Յուդիանու յօրինել ժողովածոյս² քաղաքային իրաւանց ի հրովարտակաց պրետորացն. զխորհրդականն իւր առնոյր մանաւանդ յարանց իրաւագիտաց, եւ արաք նոր իմն յարդարումն պաշտամանց տէրութեան՝ բաժանելով զնոսա ի պալատական, ի հասարակաց եւ ի զինուորական պաշտամունս։

Եւ անց պատերազմի անց ժամանակ թագաւորութեան նորա, բաց յերեքամեայ սաստիկ պատերազմէն (131—133) որ մղեցաւ

¹ Քանզի յառաջին վերագոյն իշխանու մարտացն եւ գազանոց աղտակ զպ ի թինէ անտի ժողովրդեանն Հռոմոյ այս մահուանէ։

² Եյսոր Քաղեալ էր ի կախո սուտերաւ։ ³ Անուանեալ Edictum perpetuum.

ընդ Հրէից ապստամբելոց վասն հռոմայեցի գաղթականութեանն (Նշդիական Սապիաողեան) զոր նստոյց կայոր յԱրուսաղէմ՝ շինելով ի վերայ աւերակաց նորա եւ մեհեան Արամազդայ: Յետ յաղթութեանն՝ ի թշնամանս Հրէիցն եղաւ պատկեր խաղենի մարմարեայ ի վերայ միոյ ի դրանց քաղաքին: Սակայն եւ ոչ ի նուիրական տեղիս քրիստոնէիցն խնայեցաւ. ի Գողգոթա պատկեր մի Աստղիան, ի տեղւոջ թաղմանն Վրիստոսի՝ պատկեր Արամազդայ եղաւ, եւ ի Լեւիդահէմ տնկեցաւ անտառ Աղանիսայ:

Ս) Հոգարարձութիւն նորա վասն արուեստից՝ բաց ի ջրանցից, ի կամրջաց, յերգարանէն¹, ի տաճարաց եւ յայլոց նշնակեաց զոր ի Հռոմն եւ յԱթէնս եւ յայլ քաղաքս տայր յօրինել, ցուցանեն մանաւանդ ամարաստունն² նորա ի Յիրուր (Իփուրի) հանդերձ բուրաստանօքն եւ պատկերացն մթերօք, եւ մեծայաղթ շիրիմն նորա՝ այս ինքն Վղեակն Ադրիանոս³ (այժմ անուանեալ՝ Վղեակ հրեշտակի) ի Հռոմ: Փիղիսոփայք եւ գիտունք ժամանակին (Պլուտարքոս պատմագիր, Հերովդէս Ատտիկոս ճարտարախօս, Փաւլորինոս գաղիացի հնագէտ) գեղեցիկն յարքունիս նորա:

Վրանդի անորդի էր Ադրիանոս՝ առ նախ յորդեգիրս եւ ի ժառանգ զՎուկիոս Նշդիոս Սերոս (136), եւ իբրեւ սա վասն անառակութեանն վախճանեցաւ տարածամ, առ զՏիտոս Ալբեղիոս՝ որ յայնմ հետէ Նշդիոս Անտոնինոսն կոչեցաւ (138), բայց այսպիսի ինչ պայմանաւ՝ զի եւ Անտոնինոս առցէ յորդեգիրս զՍարկոս Ալբեղիոս Անտոնինոս եւ զՎուկիոս Սերոս (որ յառաջն Աոմոդոս կոչէր) զորդի յառաջագոյն ճառելոյն Սերեայ: Այս ընտրութիւնք նորա վկայեն զիմաստութենէ նորա: Անկառ Ադրիանոս ի հիւանդութիւն ցաւագին եւ այնպէս սակաւ ինչ յառաջ քան զմահն հասաւ յանազարուծութիւն եւ ի ցաւումն, եւ վախճանեցաւ տմաց իբրեւ 63 (Յուլ. 138): Բայց տառնին կեանք նորա թէ էին ախտիւք, եղծ զանուն իւր սիրումն առ Անտինոյոս բիւթանացի՝ որում յետ մահուն կանգնէր անդրիս բազումս. շանցն իւրոց վախճանելոց շինէր շիրիմս եւ արձանագիրս ի վերայ դրոշմէր:

Ստոյգ իմն է թէ զառաջինն ընդ ակամբ հայէր Ադրիանոս ընդ քրիստոնէայան, համարելով զնոսա աղանդ ինչ ի Հրէից, յայն սակս եւ քրիստոնէիցն որ ի Հրէից անտի էին՝ արգելաւ մտանել յՆշդիոս: Սակայն զայն չառ յանձն՝ զի ամբոխիւ եւ խռովութեամբ առանց դատաստանաց պատժեցին: Վրանդի տեսեալ Վրանիանեայ Սերենոսի փոխանակի բղեշխին Ատիացւոց՝ զի տատկացեալ տակլութեան հեթանոսացն՝ չարչարէին մոլեգին զքրիստոնէայան, ի տօնս հասարակաց խնդրէին բերել զնոսա ի մէջ եւ դատեալ առանց հարցափորձի տալ յամփիթէատրոնն առաջի գազանաց, զրեայ առ Ադրիանոս: Յաջորդն Վրանիանեայ Սինուկիոս Փուռ-

1 Odeum.

2 Villa.

3 Moles Hadriani.

գանու ընկալու պատասխանի ի կայսերէ՝ «Ի՞նչ ոչ քրիստոնէա-
թիւնն այլ յանցանք ըստ օրինաց պատժեսցին, եւ զրպարտիչքն
կամ ամբաստանիչք քրիստոնէից մասնեացին ի պատիժս ըստ
ժանրութեան յանցանացն՝ զորս զայլոց զրպարտեն»,¹

2. 8. Ընթանինոս Պփա (138—161) 47ամեայ, հայր հայ-
րենեաց, էր աղնուագոյն կայսր ի կայսերաց. ի 23 ամս իշխանու-
թեանն նորա զոր վարէր հանդարտութեամբ եւ առանց աղմկոյ՝
էր ի բարութեան տէրութիւնն համօրէն։ Ներքին կորզաւորու-
թիւնն զոր հաստատեաց Լորիանոս՝ այն տեւէր միշտ, ինէր քաջ
մտտակարարութիւն գանձուն աղբուհի, արք պիտանիք կային
մեային յերկարագոյնս ի պաշտամունսն իւրեանց եւ ծաղկեալ
փթթէր նորօգտակէս տէրութիւնն։ Յայր վարձս աւազչացն կար-
գելոց հրապարակաւ, փոյթ էր նմա վասն օգտակար շինուածաց
եւ գիտութեանց եւ այլոց նոյնպիսեաց, ամենայն ուրեք համար-
ձակ էր մտանել առ նա, եւ յիշխանութեան անդ իւրում էր ի-
րրեւ դոյզն դք կայսրն եւ առանց նենգութեան եւ կեղծաւորու-
թեան։ Եւ զի զմի դք ի քաղաքացեաց կամէր մանաւանդ պահել
քան հազար թշնամեաց յաղթել՝ յայն սակս առ հարկէ եւեթ
եւ որչափ ինչ կարեւոր էր՝ տայր պատերազմ ընդ զրացի աղգացն
Գերսնոսցւոց եւ Ղակաց եւ յաջողէր իսկ, եւ ապա կարգէր
առ Հռենոս եւ Վանուք գետովք ամրացս եւ զքնափր ընտիրս լե-
գէոնաց ի պահպանութիւն սահմանացն։ Նա աւանիկ եւ ազգք
օտարք ընտրեցին զկայսրն ինել դատաւոր եւ իրաւընտիր յիրս
իրս։ Ալախճանեցաւ նա 70 ամաց (7 Մարտ. 361), սակայն եւ
այնպէս տաքածամ իմն էր մահ նորա։

Ըյոպիսի կայսր զգօն եւ արդար ետ եւ քրիստոնէիցն աղա-
տութիւն՝ կեալ ըստ իւրեանց մտացն խղճի, թեպէտ եւ ի նա-
հանգան ուրեք ուրեք ինէր հալածումն հաւատացելոցն ի ձեռն
կուսակալաց կամ ժողովուրդեանն։ Վանդի սափն եւ յորդութիւն
Զուրց Տիրերիս գետոյ, սասանութիւնն որով բազում քաղաքք
Ղսիս եւ ի Հռոդոս կործանեցան, հրայրեացք ի Հռոմ, ի Նաբ-
բոն, Ղնափոք եւ ի Սարքեդոն՝ իրրեւ արկածք յաստուածոցն
համարեցան ի հեթանոսաց անտի՝ վասն քրիստոնէիցն ամբարշտու-
թեան¹։ Վարձեալ եւ այնպէս իմն համարէին թէ քրիստոնեայք
ի ժողովել իւրեանց ի ծածուկ եւ ընդ մութն (այս ինքն՝ վասն ա-
հին հեթանոսաց) ի մի վայր՝ գործեն խղիպեան անառակութիւնս
եւ զենուն մանկունս մատաղս, ցանկն աղբւր ի վերայ եւ խորովեալ
ուտեն թաթաւելով հաց յարիւն նոցա, զոր եւ թփէստեան կերա-
կուրն անուանէին. (զի ի միում ի բանագործութեանցն Սոփո-

¹ Տերաւղ. ի Պատասխանատուութեան
տեւ. «Չաւաք՝ Ստաւոս տնորեւ՝ տուր
զոյն քրիստոնէից. եթէ Յիրերիս զեզու
զարտար, եթէ Նեղոս ոչ զեզու ի գաշտս,

եթէ երկնք զկայ առնուն, երկիր շորժի.
եթէ սով, եթէ ժանդ, իսկ եւ իսկ հնչէ
աղաղակն թէ զքրիստոնեայս տուրի ա-
սիւնս։

կղի Իգիպեայ տալ յանգէտս անկանել ընդ մօրն իւրում (Յոկաստեայ, եւ զԻփէստեայ ումնմէ յառասպելս պատմի ուտել զմանկունս իւր խաբեալ յԼ.տրէոսէ յիւրմէ եղւորէ): Յայն տակս սուրբն Յուսափնոս յամի իրրեւ 150 տայր զառաջին պատասխանատուութիւն իւր՝ գրեալ առ Լնտոնինոս Պիոս եւ առ երկուս Սեսարսն, առ ծերակոյտն եւ առ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց, ցուցանէր թէ անիրաւ է հալածումն վասն քրիստոնէութեան. չեն, սակ, անաստուածք՝ զի պաշտեն զմին Լատուած զՀայր եւ զՍրբի եւ զսուրբ Հոգի. եւ այնպէս, սակ, զըպարտին քրիստոնէայք վասն անաստուածութեան, որպէս երբեմն Սոկրատ՝ յորժամ ի դիւաց պաշտամանէ զմարդիկ կամեցաւ զերծուցանել: Աիրաւի երկիր պազանեն քրիստոնէայք խաչելոյն՝ վասն զի Լատուած է, եւ զի այնպիսի յոտակ վարդապետութիւն ուսոյց, եւ չխարեն իսկ հեթանոսական աստուածոցն պազանել երկիր, քանզի եւ նմանել իսկ վարուց նոցա ոչ որ յառաքինի մարդկանէ կարող է: Եւ յետ այնորիկ նկարէ մի ըստ միոջէ զժողովս քրիստոնէիցն եւ զսովորութիւնս նոցա, յորում բարբառի յայանագոյն զխորհրդոյն գոհութեան վասն հարկի իրացն: Օայս թուղթ առեալ ազնիւն Լնտոնինոս գրէր առ քաղաքս բազումս Լքայեցւոց կարճել զժողովուրդն ի մոլեգնելոյ ընդդէմ քրիստոնէիցն (որպէս յայտ առնէ Սեբեայ եպիսկոպոս Լքայեցւոց առ Եւսեբեայ):

3. Սարգիս Լաբդիոս Լնտոնինոս (161—180), փեսայ Լնտոնինեայ յաջորդեալ զնա 40 տմաց՝ զտառ արժանի կոչելոյ թագաւոր «Իմաստուն կամ Փիղիսոփոս», Լնա նա իսկ եւ իսկ զԼաբիոս Սերոս յԼազոստոս (այս ինքն՝ բարձակից) (161—169): Բայց առ ինքնապա՝ իսկ եթող ի ձեռս նորա զգործ առաջնորդութեանն՝ զի ինքն սուցէ զանձն յանգործ դատարկութիւն եւ ի զեղխութիւն: Ի ժամանակս 19 տմաց թագաւորութեան Սարկիսն Լաբդիոսի՝ յաջորդէին մի ըստ միոջէ յորդութիւնք ջուրց, աստանութիւնք, սով եւ սրածութիւն ի ներքս, պատերազմ ընդ Պարթեւաց եւ Վերմանաց ի սահմանակողմանս:

Թէպէտ եւ պատերազմն Պարթեւաց ի ձեռն զօրավարացն Սերոսի յաղթութեամբ վճարեցաւ (165), այլ վշտագին յոյժ էր կռիւն ընդ Վերմանացւոց. քանզի ոչ միայն Լլանք եւ Բաստառնացիք եւ այլ եւս հիւսիսային ազգք (թերեւս մղեալ ի Վթաց) յարձակէին ի Վակիա՝ այլ եւ խլրտէին ազգքն բնակեալք զՎասուր գետով որ միաբանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն կոչեցեալ յանուն Մարկոմանաց, որոց դաշնաւոր էին ցեղք Սուսուրաց, Վանդաղաց, Հերմոնդուրաց, Նալիդքաց, Յազիւգաց, նա եւ Սարմատաց իսկ, (որ ապաքէն առաջին իմն նշմարանք են զաղթականութեան ազգաց): Սորա սկսան զանուանեալ Մարկոմանեան պատերազմն ընդ Հռոմայեցւոց, որ տեւեալ բաւէր ամս 13

(166—180), եւ գտանէին յաղթող Վերմանքն բազմամբօխ յաճախութեամբն իւրեանց՝ մինչեւ հասանել նոցա մեծաւ կոտորածիւ յԱլուիզէա, այնպէս՝ զի պիտոյ էր այնուհետեւ աշխատութիւն մեծ ապրեցուցանել զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց ի կործանմանն վտանգէ, երիցս անցանելով կայսեր ինքնին ընդ Աղար ի մարտ պատերազմի ի վերայ բարբարոսացն։

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ (յետ վախճանի զեղին Վերոսի [169] որ բեռն մանաւանդ էր Մարկոսն Աւրելեայ եւ ոչ օգնականութիւն), ի նեղ մեծ անկաւ բանակն Հռոմայեցւոց յետ պարտութեան իրիք՝ որպէս հաւանութեան է։ Վանդի մինչ դեռ փախեալ յանջողի ուրեք տեղւոջ եւ առանց իսկ սրոյ՝ ծարուամբ եւ պարտասելով սասակելոց էր զօրն Հռոմայեցւոց, առաքեաց Աստուած (ըստ հեթանոսացն բանից՝ դիքն) մրրիկ սաստիկ անձրեւով։ Ռողովեցին Հռոմայեցիք զջուրն վահանօքն եւ սաղաւարտիւք եւ սթափեցան ինքեանք եւ երիվարքն հիւծեալք։ Ապաքէն եւ Աուադք զնոյն ժամ՝ դիպող համարեցան յարձակելոյ ի վերայ նոցա սաստիկութեամբ, բայց զօրութիւն մրրկին էր ընդդէմ նոցա եւ պաշտպանէին Հռոմայեցւոցն կարկուտն անհնարին եւ փայլատակունքն, եւ այնպէս կանգնէին յաղթութիւն մեծ Հռոմայեցիքն։

Այս դէպք ոչ ի քրիստոնէից միայն (որպէս՝ յԱպողինարեայ յեպիսկոպոսէ Յերապողեայ Փաիւզացւոց ի ժամանակակցէ Մարկոսն Աւրելեայ, որպէս եւ ի Տերաուղիանեայ՝ որ Բերեա յազօթից քրիստոնէիցն զօրականաց զերսն լեալ առէ), այլ եւ ի հեթանոսաց (ի Վիոնէ Աստեայ, ի Յուդեայ Ապփաղոնեայ եւ յայլոց) պատմին եւ ըստ երկոցունց իսկ կողմանցն կարծեաց՝ համարին իրքն սքանչելիք։ Նոյն դէպք հաստատին եւ ի դահեկանաց որ ցայժմ կան եւ յանտոնինեան սեանէն, յորս Մարկեայ Աւրելեայ դիւցապաշտութեանն ընծային իրքն եւ կամ Անձրեւաբերն Արամազդայ։ Այլ նմին հակառակ յիրաւի է համարել ընդ քրիստոնէիցն մատենագրաց՝ թէ զայն նշան Աստուած ազօթիւք քրիստոնէիցն գործեաց, քանզի լեզէսնն Սեբասիանացի որ ի պատերազմի անդ դիպեցաւ՝ էր ի քրիստոնէից, (թէպէտ եւ վաղ իսկ յառաջ քան զայս դէպս կոչէր լեզէոնն այն Փայլատակիւք¹, եւ ոչ յետ այսց դիպաց՝ որպէս ոմանք ի մատենագրաց համարեցան)։

Յետ դիպացն այնոցիկ՝ արարին Վերմանքն դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմայեցւոց եւ ետուն նոցա 100,000 զերի յետո (174)։ Միւսանգամ յամի 178 գրգռեցաւ երկրորդ Մարկոմանեան պատերազմն, բայց մինչ չեւ ի գլուխ հանեալ վախճանեցաւ Մարկոս Աւրելիոս ի Սիքմիոն կամ ի Վիէննա Պաննոնիացւոց՝ 59 ամաց (Մարտ. 180)։ աղնաւականութիւն մտաց նորա եւ

¹ Fulminatrix.

յատակութիւն բարոյական կտրճեաց նորա յայտ յիւրոյ իսկ գրոց է: Բայց սակայն պարսաւի իմն վասն կարի ներողն լինելոյ առ կին իւր՝ առ ժանտարարոյն Փաւստինա (զոր եւ գովէ ի գիրս անդ) եւ առ կուսակալն ընչաքաղցս:

4. Սակայն եւ առ այսպիսի կայսերաւ տեւէր՝ մանաւանդ թէ դաժանագոյն իմն էր հալածումն քրիստոնէիցն: Քանզի ջանայր Մարկոս Աւրեղիոս միւտանդամ զպաշտօն դիցն յանախել՝ զի անտի իմն յուսայր դարման հաստատութեան տէրութեանն, մանաւանդ զի գրդէին զնա քուրմքն եւ փիղիսոփայքն թշնամիք քրիստոնէութեան, որք զքրիստոնեայն ցուցանէին ուրացողս աստուածոցն, պարտս ամենայն չարեաց տէրութեանն, եւ զսպանումն նոցա արդար եւ իրաւացի:

Սարաիրոպն Չմիւռնացիք, քանզի չառին յանձն ուրանալ զԲրիստոս՝ տարածեցան ի վերայ սայրասուր խեցեաց, եղեն բրածեծ չարաչար եւ բազումք ի նոցանէ արկան առաջի գազանաց՝ զքօսուցանել զժողովուրդն: Սի ոմն ի նոցանէ, որ ինքնակամ մտանեաց զանձն ի ձեռս դահճաց՝ առ ահին յանձն առ զոհել կողո, որ ապաքէն ի յանդգնութենէ անտի էր՝ զոր միշտն անգոսնէր եկեղեցի: Իսկ եպիսկոպոսն նոցա Պողիկարպոս գրեթէ 100 ամեայ, աշակերտ Աստուծոյ առաքելոյ, դատապարտեցաւ ի խարոյկ, քանզի անցեալ իմն էր ժամանակ խաղուցն թատերաց (165):

Պատմութիւն վկայութեան պար առաքելական հօր կայ ի թղթի եւ կեղեցւոյն Չմիւռնացւոց առ եկեղեցին Փիղադեզիայ՝ զորմէ ինքն իսկ Ակաղիգէր քննիչ սուր եւ անհաւան եւ միանգամայն բողոքական նախանձաւոր՝ ի համօրէն եկեղեցական պատմութեան ոչ ինչ գիտեմ, ասէ, որ այնպէս շարժիցէ զգիրս իմ եւ իբրեւ այն թէ զիս արտաքոյ քան զանձն հանիցէ, որպէս պղ թուղթ: Գլխաւոր բանք թղթոյս՝ յորում նշմարի կատարեալ պատկեր հանգամանաց քրիստոնէիցն հալածելոց եւ նոցին հալածչաց եւ միանգամայն հաւատք նոցա յԱստուծութիւն Քրիստոսի եւ պատիւ մեծարանաց առ սուրբն, են սոքին:

Կաց ձեաց Պողիկարպոս զի տացի ի ձեռս, որպէս եւ Տէրն արար՝ զի եւ մէք նմին լինիցիմք նմանողք, ոչ յայն միայն հայելով որ մեզ ինչ օգուտ իցէ, այլ եւ յայն՝ որ ընկերին շահ է: Քանզի ճշմարիտ եւ հաստատուն սիրոյ պոսպէս վայելէ՝ ոչ զանձին փրկութիւն միայն, այլ եւ զամենայն եղբարց փրկութիւն կամել: Ամենայն իսկ մահունք մարտիրոսութեան որովք կատարեցան կամք Աստուծոյ՝ երանելի եւ ազնուական իմն էին, քանզի մեզ երկիւղածացս յԱստուծոյ՝ վայելուչ է յամենայնի Աստուծոյ աալ զկարողութիւնն:

II՝ է՝ որ ոչ գրանշացեալ զարմասցի ընդ քաջասրտութիւն, ընդ հաստատութիւն եւ ընդ աստուածսիրութիւն եւ ընդ սէր այնոցիկ՝ որք եղեն գանալից ցմերկանալ երակաց, մինչեւ արգահատել մօտակացացն եւ հեծել, ուր ինքեանք այնպէս լի էին քաջալերութեամբ՝ զի ոչ որ ի նոցանէ զարհուրեցաւ կամ յոգւոց հան, այլ ամենեքին ցուցին մեզ թէ ի լկնել իւրեանց իբրեւ Քրիստոսի վկայք՝ հեռի ի մարմնոց էին,

կամ թէ մանաւանդ Յէրն իսկ առնթեր կացեալ միջոցներ զնոսա : Ընորհօքն քրիստոսի արհամարհեցին զժամանակեան տանջանան՝ ի միում ժամու ի յաւիտենից պատժոց զանձինս փրկելով : Էւր անու զորմ տանջացն՝ ցուրա թուէր նոցա, քանզի զյաւիտենական հուրն ածէին զմտաւ, զայն որ ոչն շիջանի եւ յորմէ ինքեանք զերծանէին : սրտի աչօք հայէին ի բարութիւնան որ կան պահին այնոցիկ՝ որ իտպառն համբերեն, զորս ունկն ոչ լուաւ, ակն ոչ ետես, ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, բայց պիտի այնոցիկ որ ոչ պսուհեաւեա մարդիկ, այլ հրեշտակ իսկ էին՝ ցուցան ի Յեառնէ : Ըսա նմին օրինակի եւ որ գազանացն վայրենեաց սահմանեալ էին՝ յերկարագոյնս շարաշար լկեցան՝ տարածեալ ի վերայ սպրասուր խեցեաց եւ այլովք եւս տանջանօք զորս ած ի վերայ փոխանակ բոյնիս (Ստաւիոս Գուադրատոս), զի ակն ունէր թէ յերկարելով ցաւոցն ածիցէ զնոսա յուրացութիւն :

Իսպառ ինչ հնարեցաւ ստատանայ հակառակ նոցա, այլ Առաւծոյ գահութիւն, չեղեւ ամենեցուն գամագիւտ : Երկչուքն՝ հաստաութեամբ քաջասիրտն Գերմանիկեայ զօրացան, որ յորժամ առաջի գազանաց վայրենեաց արկաւ՝ յառաջ իսկ քան զայլն անց կաց ի մէջ : Զի իբրեւ հաւանեցուցանել զնա ջանայր փոխանակ բոյնիս եւ աղաչէր գոնէ խնայել հասակի մանկութեանն, գրգռեաց զմի ի գազանացն ի վերայ անձին իւրոյ՝ զի փութով յանիրաւութենէն եւ յանօրէնութենէ զանձն զերծուցէ : Զարմացաւ սիրացաւ ամենայն ժողովուրդն ընդ արութիւն քաջութեան տառաւածասէր եւ երկիւղած ազգին քրիստոնէից եւ բողոք բարձեալ գոչէր : Բարձէք զանաստուածսն : զՊողիկարպոս՝ այսր : Բայց մի օմն Գուրնատոս անուն փոխազցի՝ որ այն ինչ յաշխարհէ անտի իւրմէ եկեալ էր, գողալ սկսաւ իբրեւ զգազանն ետես : Սա իսկ ինքնակամ զանձն մատուցեալ էր եւ զայլն եւս ի նոյն գործ հաւանեցուցանելով : Այլ իբրեւ ժամանակ հանդիսին եւ հաս, խանարհեցաւ ի հաւանութիւն փոխանակի բոյնիս, երգուաւ եւ զօհեաց : Նմին իրի՝ մի գովեսցուք զնոսա, եղբարք, որ անձամբք զանձինս երթեալ մատուցանեն : Ոչ զայս ուսուցանէ աւետարանն :

Իսկ զքանչեղին Պողիկարպոս իբրեւ նախ լուաւ թէ մահու նորա ցանկայ ամբոխն, ոչ ինչ վհատեալ զանգիտեաց, այլ կամէր մնալ ի քաղաքին : Սակայն բազմագոյնք հաւանեցուցանէին զնա ելանել երթալ ի բաց : Յայնժամ ել զերծաւ նա ի տեղի մի ի շինին ոչ ինչ հեռի ի քաղաքէն, եւ անգէն ընդ սակաւուց օմանց զաիւ եւ զգիշեր առնէր ազօթս վասն ամենեցուն եւ վասն եկեղեցեաց որ ընդ ամենայն երեսս երկրի իցեն : Երկուք աւուրբք յառաջ մինչ չեւ ըմբռնեալ էր՝ ետես նա տեսիլ իբրեւ այն թէ բարձ գլխոյ նորա բորբոքեալ պրիցի : Դարձաւ առ այնոսիկ որ ընդ նմայն յաղօթս կային եւ ասէ մարգարէանալով՝ Եպ մնայ ինձ պրեկ կենդանւոյն : Իբրեւ մօտ հասին խնդրակքն՝ չոգաւ նա ի մեւս եւս չէն : Այլ նորա իբրեւ զնա ոչ գտին՝ կալան զերկուս ի ծառայիցն՝ յորոց մին ի տանջանան եղեւ մատն : Եւ զի սա անակից էր՝ չէր հնար այնուհետեւ Պողիկարպոսի թաքչել : Նուիրակք եւ հեծեալք ելին ընդ ծառային ի ճաշուն ժամանակի յաւուր ուրբաթու հանդերձ սովորական զինուքն իւրեանց՝ իբրեւ ի վերայ աւազակի : Անագան յերեկային անկան ի վերայ նորա ի վերնատանն : Անտի կարէր նա յայլ ինչ չէն ապրել, այլ ոչ կամեցաւ եւ ասէր՝ Յեառն կամք լիցին : Եւ իբրեւ լուաւ զձայն արանցն այնոցիկ՝ էջ առ նոսա ի վայր եւ խօսեցաւ ընդ նոսա : Սղբա զարմացան ընդ ծերութիւն նորա, ընդ զօրութիւն զուար-

Թուփեան նորա, եւ տսէին սմանք: Զի իսկ պիտոյ էր այս ճեպ առ ըմբռնելոյ զայր մի պսպիսի զծերունի: Նա եւ վաղվազակի հրաման՝ գնել առաջի նոցա կերակուր եւ ըմպելի որչափ ինչ հաճոյ իցէ նոցա, բայց խնդրեաց ի նոցանէ սակաւ ինչ ժամանակ՝ զի անխափան մատուցէ աղօթս: Իբրեւ շնորհեցաւ նմա այն, կայր կանգուն եւ մատուցանէր աղօթս բարձրաձայն ըի շնորհօքն Աստուծոյ՝ ժամն երկուս ի բուն, մինչեւ սքանչանալ լսողացն, եւ բազումք զղլանային զգալն իւրեանց ի վերայ պսպիսի երանելի ծերոյ: Յետ կատարման աղօթիցն՝ յորում ամենեցուն առնէր յիշատակ ընդ որոց կենակիցն լեալ էր, փոքունց եւ մեծաց, նշանաւորացն եւ աննշանից, նա եւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ որ բնակեալն է ընդ ամենայն երկիր, քանզի ժամանակ չուցն հասեալ էր՝ նստացին զնա յիշխան վերայ եւ վարեցին ասրան ի քաղաքն:

Պատահեաց ընդ առաջ՝ Հերովդէս Խաղաղութեան դատաւոր (Լոդ-սօրոս) ընդ հօրն իւրում՝ Նիկեայ գետապաւ, ասին զնա ընդ իւրեանս եւ բաւան հարեալ զնմանէ՝ տսէին ցնա: Զի՞նչ չար իցէ զկայսր Յէր կոչել, խունկ ցանել եւ սպրել: Զառաջինն ոչ ինչ եւ նոցա պատասխա-նի. այլ իբրեւ ստիպեցին ասէ. Չեմ՝ առնելոց զոր խրատէքն: Նաքս իբրեւ չկարացին հաւանեցուցանել, խօսեցան ընդ նմա բանս խափել եւ ընկեցին զնա ի կռուաց անստի ի բաց՝ մինչեւ փնտսեցաւ ոսկր սրունիցն: Բայց նա իբրեւ ոչ ինչ փաշտման կրեալ՝ այնպէս երթայր ուրախու-թեամբ մինչեւ հասուցին զնա յամփիթեատրոնն: Մինչ զեռ այնպէս տատիկ էր անդէն աղմուկ աղաղակին՝ զի ոչ ուրուք բան ընէր լսելի, հնչեաց առ Պողիկարպոս ձայն բարբառոյ յերկնից յորժամ եմուտ նա ի ներքս, թէ Զօրացիր եւ քով լեր, Պոլիկարպէ: Զայն որ խօսէր ոչ զք ետեւ, բայց զձայնն լուան պէք ի մէնջ որ աւրնմերն կային:

Իբրեւ անաւ նա յառաջ եւ ազդեղեւ թէ Պողիկարպոս ըմբռնեցաւ, ել անհնարին գոչուն եւ ամբոխ աղաղակի: Ապացին զնա առաջի փոխանակի բղեշխին որ հարցանէր զնա թէ արդարեւ դու Պողիկարպոս իցես: Իբրեւ ասաց թէ այո, խրատէր զնա ուրանալ, յորգորէր ծերութեանն խնայել եւ ասէր բազում ինչ յորոց սովորն են տսել, որպիսի ինչ՝ թէ երդուիր ի բախա կայսերն (ի Բախէ՝ ոչ եր գէտ իմ Եփեսոսաց. ի յանախս նահապետիւն Կոնստանդինոսի Եփեսոսացի ի Բախ [Եփեսոս] Կայսերն, իսկ ի Լոսիւսիոսան՝ ի Քալի [Gonium] Կայսեր): Լեր ուշ ի կուրծս. ասա՝ Բարձրին ի միջոյ անասաւածքն (այս Բախ՝ Կիստոսիոս): Յայնժամ հայեցաւ Պողիկարպոս խոժոռադէմ ընդ ամենայն ամբոխ հեթանոսացն անարդարոց շուրջանակի, ձգեաց ի վերայ նոցա զձեռն իւր, յոգւոց հան, հայեցաւ ի վեր յերկինս եւ ասէ. Բարձրին ի միջոյ անասաւածքն: Ապա ստիպէր անթիւպատան՝ երզնուլ եւ հայհոյել զԲրիտանոս՝ զի սպրեացի: Նա պատասխանի Պողիկարպոս. Ութ-տուն եւ վեց ամ ծառայեցի նմա եւ չար ինչ ինչ ոչ արար, զիմորդ զեմ թագաւոր հայհոյեցեմ՝ որ զինն փրկեաց: Միւսանդամ ստիպէր զնա անթիւպատան թէ երդուիր ի բախա կայսերն: Նա նա յայնժամ պատասխանի եւ ասէ. Թէ յայն պնդեալ կաս զի ես ի բախա կայսերն երդուայց եւ այնպէս իմ կերպարանիս՝ չգիտել զինչ զք ես իցեմ, լուր արդ հրապարակաւ: Նա քրիստոնեայ եմ. եթէ կամիս ուսանել զվարդապետութիւն քրիստոնէիցն՝ տուր ինձ առ այն օր մի եւ գիր ինձ ունկն: Ասէ փոխանակ բղեշխին. Հաւանեցո զժողովուրդդ. եւ Պողիկարպոս պատասխանի. Ընդ քեզ խօսել պատրաստ եմ, քանզի ուսեալ եմք իշխանութեանց եւ պետութեանց որ յԱստուծոյ կարգեալ են՝ զայն

զօրութեանց եւ ամենայն արարածոց եւ համբէն ազգին արգարոց՝ որ կենդանի են առաջի երեսաց քոց : օրհնեմ զքեզ՝ զի արժանի արարեք զիս յաւուրս յայսմիկ եւ ի ժամանակ հաղորդութեամբ վկայիցն քոց լինել կցորդ բաժակի Օծելոյ քո ի յարութիւն կենացն յաւիտենից, հոգւոյ եւ մարմնոյ, անեղծութեամբ Հոգւոյն սրբոյ : Ընդ որս եւ ես եզէց ընկալեալ ի քէն պարարա եւ ընդունելի պատարագաւ, որպէս պատրաստեցերն եւ յառաջագոյն յայանեցեր եւ լցեր, անխաբդ եւ ճշմարիտ Աստուած : Վասն այնորիկ գովեմ զքեզ վասն ամենայնի, օրհնեմ զքեզ եւ փառաւոր առնեմ զքեզ հանդերձ յաւիտենական երկնաւորն Օրհուով Բրիստոսիւ Բրգւով քով սիրելւով, ընդ որում քեզ եւ Հոգւոյն սրբոյ պատիւ, պիտի եւ յաւիտեանս, Ամէն :

Եւ ինչ ասացեալ զԱմէնն եւ կատարեալ զաղօթան՝ լուցին դահլիճք զկրօնն : Իբրեւ քոց սասակի ի վեր առչորէր՝ տեսաք զքանչելիս մեծ, որք եւ յայն սակս պահեցաք զի պլոց զայն քարոզեցեմք : Հուրն գործէր կամար ի վերայ իբրեւ առաքասա ինչ ուռուցիկ ի հողմոյ, եւ պատէր զմարմնով վկային շուրջանակի, որ կացեալ ի միջի անդ՝ ոչ եթէ մտոյ ինչ պրերոյ նման էր, այլ հացի որ եփիցի կամ ոսկւոյ եւ արծաթոյ որ ի քուրայս ջեռնուցուն : Եւ հոս խկ անուշութեան հարաւ ի մեզ ըստ նմանութեան բարման խնկոց կամ պլոց ինչ անուշահոտ արմատոց : Ապա իբրեւ տեսին ամպարիշտքն՝ թէ չմաշի մարմին նորա ի հրոյ անտի՝ ձայն ետուն Կատարչին (Confector, որ Գալանաց օրհասկանաց ի խորհրդին Գալ զմէքն հարուածան, եւ իմ ի հայկնել նոցա առ ի վրանդ հանդիսադեսոցն՝ աղանակի) երթեալ եւ միեւ տուներ ընդ մարմին նորա : Իբրեւ նա զայս արար՝ արիւն այնչափ հոսեաց մինչեւ շիջուցանել զհուրն եւ զարմանալ ամենայն ամբոխին ընդ խաիրն որ ի միջի էր ընդ անհաւատսն եւ ընդ ընտրեալս : Այսպիսի դք էր զքանչելի մարտիրոսն Պողիկարպոս որ առ մերովք ժամանակօք առաքելական եւ մարգարէական վարդապետ եկաց եւ եպիսկոպոս կաթուղիկէ եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց : Ամենայն բան՝ զոր հան նա ի բերանոյ, կատարեցաւ կամ կատարեցի :

Եւ իբրեւ ետես նախանձառ չար հակառակորդ ազգին արգարոց զգեղեցիկ մահ վկայութեան առնն՝ որոյ գնացք իսկզբանէ անարատ լեալ էին եւ պիտի անմահութեան պատկ ի գլուխ առեալ առանց հակառակութեան զվարձս մրցութեանն տարաւ, այնուհետեւ ջանայր՝ զի մի ինչ նշխար ի նշխարաց նորա տարցի ի մէջ, քանզի բազումք իսկ կամէին տանել եւ ցանկացեալ էին լինել ի հաղորդութեան ընդ սուրբ մարմնոյ նորա :

Եւ մին իրի արկ բանսարկուն ի միտս Նիկեոսոյ խնդրել ի փոխանակէ բզեշխին՝ չաալ քրիստոնէից զմարմինն, զի մի, ասէ, զխաչելեալն թողեալ՝ սմա սկսանիցին դնել պատիւ : Զայս տսէին նոքա դժբալք եւ խրատեալք ի Հրէից անտի որ մեզն ուշ ունէին յորժամ հանել զնա ի հրոյն կամէաք : Չէին այնմ գիտակ թէ մեզ չէ հնար երբեք զՔրիստոս թողուլ, զայն՝ որ ի փրկութիւն ամենեցուն որոց փրկինն ընդ ամենայն աշխարհ՝ չարչարեցաւ, անմեզն վասն մեղաւորաց, եւ թէ զայլ դք (իբրեւ իբնել) չկարեմք պատուել (եւրոպոսֆոսֆոս) : Առաջի սորա՝ որ Աստուծոյ Բրդի է անկանիմք երկրպագութեամբ : զմարտիրոսան՝ զաշակերտս եւ զնմանողս Յեառն յիրաւի սիրեմք վասն առաւել սիրոյ նոցա առ իւրեանց թագաւոր եւ վարդապետ, եւ ո՞ւրաք թէ նոցա ընկերս եւ աշակերտակիցս կարեալք լինել : Իբրեւ

զբաց հազարապետն հռոմեացի զայն ջան ճգնութեան չքէիցն՝ ետ արկանել զդիակնն ի հուր անդր եւ պրել։ Բայց մեք յետ այնորիկ զտարախն ժողովեցաք, որ ծանրագին են քան զականո պատուական եւ քան զոսկի, եւ պահեցաք զնոսա ի պատշաճ տեղւոջ, ուր եւ շնորհեցե մեզ Յէր ժողովել ըստ կարի, եւ ուրախութեամբ եւ խնդութեամբ կտաարել զոր մարտիրոսութեան նորա առ յիշատակի այնոցիկ՝ որ ճգնեցան, եւ ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն նոցա՝ որ ճգնելոցն են։ Այսչափ վասն Պողիկարպոսի՝ որ ընդ երկուստանիցն որք ի Փիղագեղփիա էին՝ վկայեաց։ Բայց առաւել քան զայլն առ յիշի, մինչեւ եւ հեթանոսաց ամենայն ուրեք զնմանէ խօսել։ Բայց միայն վարդապետ քաջ էր նա, այլ եւ ի մէջ մարտիրոսացն երեւելի եւ հոյակապ երեւեր՝ մինչեւ ամենեցուն ցանկալ նմանել մարտիրոսութեան նորա, քանզի այս մարտիրոսութիւն ըստ պատախրանաց աւետարանին կրեցաւ։ Յեւական համբերութեամբն՝ անիրաւ անթիւպատոսին յաղթեաց, առ զպսակ անմահութեանն, կեպ ուրախութեամբ խառն ընդ առաքելոցն եւ արգարոցն ամենեցուն, փառաւոր առնէ զԱստուած զչայր եւ օրհնէ զՅէր մեր՝ որ առաջնորդէն մեզ, որ հովիւն է ի վերայ համարէն կաթուղիէ աշխարհի։

Ի Վաղիա ուր նորոգ իսկ հաստատեալ էին եկեղեցիքն Աւագդունայ եւ Վիէննայ ի Ս. Պոթինեայ որ եկեալ էր անդր յԱսիայ, ձգեցան յառեան քրիստոնեայքն անհնարին զրպարտութեամբք։ ասկայն լիանաքն, հրով, զազանաք, ատրաշէկ աթառովք եւ այլովք նոյնպիսեօք չկարացին հանել խոտովանութիւն ինչ ի նոցանէ՝ բայց թէ «քրիստոնեայ եմ եւ առ մեզ չգործի ինչ ամօթոյ», Վոյսք փափուկք քաջութեամբ համբերեցին տանջանաց եւ քերանաց, յորս նշանաւոր էր մանուկն Ռանդինա։ Պոթինոս եպիսկոպոս Աւագդունայ 90ամեայ հաբաւ առաքուր եւ մեռաւ ի բանտի։ Նա եւ դիտկուէր իսկ տպանելոցն հանան ի գերեզմանաց եւ արկան շանց առաջի, հրամանն տուեալ՝ զի մի ոք այնուհետեւ ի քրիստոնէից թաղեցի (177)։ Վասն հռոմէական քաղաքացեացն ածաւ առանձինն հրաման մահու ի կայսերէ եւ այնպէս զլիսառեցան։ Եւ սմանք որ ի հարցափորձի անդ ուրացեալ էին եւ կալեալ ի դիպահւոջ մինչեւ ցհասանել հրամանի կայսերն որ արձակէր զնոսա ազատս՝ զղջացան եւ յերկրորդ հարցափորձին խոտովան եղնն առաջի ատենին եւ այնպէս խառնեցան ի գունդս մարտիրոսացն։ Պատմութիւն հալածանացս կայ ցայժմ ի թղթին զաղիական եկեղեցեաց առ եկեղեցիս Փոքրն Ասիայ։

Իսկ ի Հռոմ սաստիկ էր յոյժ հալածումն մօտ յամեն 167 եւ 168։ Առաւ ուրեմն վկայեաց Ս. Յուստինոս փիղիսոփոս, որ յետ տալոյ կայսեր զերկրորդ պատասխանատուութիւնն, առաջի Յունիոսի Սուստիկոսի վերականգուին Հռոմայ, որ վարդապետ փիլիսոփայութեան կացեալ էր Մարկոսն Աւրելեայ, նմեն իրի եւ հայր իսկ կոչէր զնոս կայսրն, դատապարտեցաւ ի մահ, մանաւ

ւանդ թերադրութեամբ Արեւիկայ շնականն փիղիսոփայի որ նա-
խանձարդ էր նորա եւ պարտեալ բազում անգամ ի վիճմանն:

Արթի իմն ասել թէ ընդ Մարկոսն Անտոնինեայ անց զնաց
անհետ եւ բախտ տէրութեանն՝ որ յետ այնչափ բռնաւորացն
հինգ իշխանս մի ըստ միոջէ ետես՝ որպիսիս դժուարին է յաճախ
ի պատմութեան գտանել: Բարեախորժն՝ Աերուա սկսաւ դար-
մանել զվերս հայրենեացն. Տրայիանոս ընդ ազնուականութեան
եւ մեզմականութեան՝ եցոյց վաստակս մեծամեծս եւ արքունա-
կան դաւազանաւն եւ սուսերաւն: Ադրիանոս իբրեւ մարդ ոք
դոյզն՝ ունէր թերութիւնս մեծամեծս, այլ առաջնորդութիւն
նորա էր արժանի գովութեան: Արկղբին Անտոնինոզք էին իմաս-
տունք ի գահոյս թագաւորութեան. սակաւք ի փիղիսոփայից ա-
զարողոնաւ դպրոցին այնպէս կեանս կէին՝ որպէս ուսուցանէինն.
Իսկ Անտոնինոզքն էին փիղիսոփայք ի ծիրանւոյն իւրեանց, կացին
Ֆիացին ցածունք եւ կալան զաշխարհ ի խաղաղութեան: Ամե-
նայն իսկ պատիւք աստուածացուցման ընծայեցան ի ծերա-
կուտէն եւ ի ժողովրդենէ՝ Մարկոսն Աւրելեայ, եւ յետ 100 ա-
մաց իսկ տակաւին զպատկեր նորա ընդ պատկերս առանին աս-
տուածոցն դնէին Հռոմայեցիք՝ սիրով: Ընդունայն, մանաւանդ
թէ ամպարիշտ պատիւ. որոյ մխիթարութիւն չգնաց զհետ նորա
անդր՝ ուր հայիմք ցաւազին, ասէ ոմն ի մատենագրաց, ըղձանա-
լով թէ նա որ զՅրիստոս հալածեաց յանդաման նորա, գտեալ
իցէ ողորմութիւն յայնմանէ՝ որ ի խաչին վասն իւրոց խաչահա-
նուացն աղաչէր թէ Խոզ դոցա, զի ոչ գիտեն՝ զինչ գործեն:

5. Յետ առաջնորդելոյ տէրութեանն ամս իբրեւ 80 ի ձեռն ի-
մաստուն կայսերաց, եկն եւ յաթոռն (180 — 192) Աոգո-
րոս Անտոնինոս նորին որդի 19ամեայ ի Փաւստինայ կնոջէ, ա-
նազորոյնն եւ ամբարտաւան եւ շուայլ: Իսկ եւ իսկ զնեաց խա-
ղաղութիւն ի Մարկոմանացն՝ զի կեցցէ ի հանդարտութեան.
հեռացոյց յանձնէ զիմաստուն խրատտուս հօրն իւրոյ եւ եթող
զառաջնորդութիւն տէրութեանն ի ձեռն արանց անարգաց եւ
բռնաւորաց:

Ինքն ետ զանձն ի խաղս սուսերամարտիացն, եւ ինքնին
իսկ կռուէր իբրեւ զմի ի նոցանէ. երեւէր նա (735իցս) հրապա-
րակաւ ի կերպարանս Հերակղի հռոմայեցւոյ: Չգոյր չափ սպա-
նութեանցն, եւ յաճախէր օր ըստ օրէ ի գործ յիմարութեան
մինչեւ յետ 12 ամաց՝ հարձ նորա Մարկիա միտրանեալ ընդ
Աետոսի անձնապահապետի եւ ընդ Աղեկատոսի սենեկապետի
տայր սպանանել (31 Ղեկտ. 192): Առ սովաւ մեծ ինչ մասն
Ապպիտողիոնին հանդերձ մատենագրանաւ ի փայլատականց լու-
ցեալ այրեցաւ (189), եւ մեւս եւս հրդեհ զտաճարն Խաղա-
ղութեան շինեալ ի Ալեսպիանեայ, յորում կապուտ Արուսու-

ղեմացւոցն էր՝ այրեաց հանդերձ մեհենիւն Վեհապէս եւ մասամբ պաղատանն:

Արպէս ի սպառել տանն Վեհաբեանց՝ նոյնպէս եւ այժմ ի բրեւ վախճանեցաւ տոհմն Անտոնինեանց յարեան գծաութիւնը: Թէպէտ եւ որ սպանինն զՎամոգոս՝ ամբարձին փութանակի յիշխանութիւն զայրն առաքինի 67ամեայ զՊապղիոս Հեղուիոս Պէրֆինաթս զվերահացուն Հռոմայ (193, (Յունուար. 1). այլ յետ երկոց ամսոց վասն խնայութեան իրիք արծաթոյ զայրացեալ անձնապահացն գրգռելոց ի Վեհոսէ՝ սպանաւ այրն ազնուական ի պաղատանն, եւ շրջեցուցին զգլուխ նորա ի ծագ նիզակի ընդ քաղաքն (30 Մարտի): Այնուհետեւ յանդգնեալ անձնապահացն հանին զթագաւորութիւնն ի վաճառ՝ տալ ում առաւելն տացէ: Սուղպիկիանոս աներ Պերսինակայ տայր 20,000 սեստերոս, բայց Վիդիոս Յուդիանոս մեծատուն քան զամենեսին ի Հռոմ եւ 25,000 եւ կոչեցաւ կայսր, ընկալաւ զնա ակամայ ծերակոյտն եւ ժողովուրդն: Սակայն լեզէոնքն որ ի նահանգան էին ինքեանք եւս կամեցան կացուցանել կայսր, եւ այնպէս ի միում ի նմին ժամանակի Սեպտիմիոս Սեւերոս ի Վիւրիկէ, Պեսկենիոս Նիգէր (այր ծերունի, մեծատուն, քաջ եւ իմաստուն) յԱսորիս եւ Վլադիոս Ալէքնոս ի Բրիտանիա՝ ընտրեցան կայսր ի զօրացն, եւ քաղաքային պատերազմն եւեթ էր սահմանելոց թէ ո՞ր ի սոցանէ զաթոռն կալցի:

6. Սեպտիմիոս Սեւերոս (193 — 211) յառաջ քան զամենեսին առ զՀռոմ. ընկալաւ զնա ծերակոյտն եւ զՅուդիանոս եւ սպանանել (1 Յունի): Կայսրն նոր ի բաց արձակեաց զանձնապահսն, եւ փոխանակ նոցա կացոյց անձնապահս յիւրոց զօրաց բազմագոյնս քան զնոսա չորեքպատիկ: Այս խաղաց նախ ի վերայ Ղիգերայ զոր թշնամի հայրենեաց յայտ արար ծերակոյտն, եւ յետ բողում ճակատուց յաղթեաց եւ հար զնա առ Իսսեաւ ի Վիդիկիա (196), եւ ինքն Ղիգեր ի փախստեան ըմբռնեալ սպանաւ. յետ այնորիկ դիմէր ի վերայ Աղբինեայ ընդ որում մինչեւ ցայնժամ միաբանութեամբ էր խորամանկ իմն մտօք, յաղթէր նմա առ Աուգոստինաւ ի ճակատու եւ Աղբինոս փախուցեալ առնէր անձին (197): Այսպէս ի գլուխ հանեալ Սեւերեայ զպատերազմն քաղաքային մեծաւ անազորունութեամբ՝ յաղթէր եւ Պարթեւացն (198): Այս դառնայր ի Հռոմ ձաղանօք յետ կալոյ յարեւելս ամս 6 (203):

Աստ ուրեմն տակաւ երեւէին բարձր անգթութեան նորա, զոր առաւել եւս գրգռէր սիրելին նորա Պղաւտինոս այր ժլատ: Այլ իբրեւ զստ եւ սպանանել (204) որդի կայսերն՝ Վարակաղղա, որ եւ համակ գծաութեամբ էր ընդ եղբօր իւրում Վեհապէս, առաւել եւս բռնաւորագոյն եղեւ կայսրն եւ ծարաւի արեան. տռաջնոր-

դէր զինուորական իմն խտութեամբ, եւ վասն փոքր ինչ կասկածանաց կոտորէր զբազմութիւն արանց երեւելեաց: Յետուստ ուրեմն վասն չթողլոյ դատարկ զլեզէոնան՝ եղ արշաւանս ի Ռիտանիա ընդդէմ՝ Նաղեղոնիացւոց (209), նորոգեաց զպատուարն զոր Եղրիանու էր շինեալ, եւ մեռաւ յԱրորական (Նորք) 66 ամաց առ օրտին նեղութեան վասն որդւոյ իւրոյ Նալակաղղայ՝ զի փորձեաց սա անդ երկիցս սպանանել զհայր իւր: Մինչ չեւ մեռեալ՝ ետ բերել առ մահճօք իւրովք զսափորն կճեայ (յոր արկեալ տահէին Հռոմայեցիք զաճիւն մեռելոց իւրեանց) «Վու, ասէ, ընդունելոց ես զայրն որում չլինէր բաւական աշխարհս», եւ յառաջագոյն իսկ ասացեալ էր ուրեք թէ «Եմենայն ինչ եղէ եւ չեղեւ ինչ օգուտ», († Փերր. 211):

7. Ընդ Նոմոդեաւ ի խաղաղութեան էին քրիստոնեայք (լսաւ Գիտնի Նասեայ ի բարեխօսելոյ Մարկիայ սիրելւոյ նորա, բայց ո՞ր կարիցէ հաւատալ նմա ի սմին), այս ինքն՝ զի չեղեւ ինչ մեծ հալածութիւն, այլ կային մնային օրէնքն առաջինք որոց կատարութիւն զյօժարութենէ ժողովրդեան այլ եւ այլ տեղեացն կայր կախեալ: Ընդ սովին իսկ կայսերաւ վկայեաց երեւելի հռոմայեցին Եպոդոնիոս որ ի ծերակուտէն դատապարտեցաւ ի մահ: Ընդ Պերսիկսաւ, Վիդիոսն Յուդիանեաւ եւ Պեսկենիոսն՝ Նիգերաւ ոչինչ հալածութիւն կայսերական հրամանաւ երեւի եղեալ:

Իսկ Սեպտիմիոս Սեւերոս զառաջինն սիրով էր, ասեն, ընդ քրիստոնէից, քանզի ունէր նա բժիշկ քրիստոնեայ զՊրոկուղոս Տորպակիանոս անուն՝ որ զերծոյց զնա ի վշտագին տխտէ, եւ պաշտպանեաց իսկ նա (լսաւ Տերտուղիանեայ) ի միում նուագի արանց եւ կանանց երեւելեաց՝ յերեսաց մոլեգնութեան ժողովրդեանն ի Հռոմ իւրով վկայութեամբն: Սակայն զառաջին օրէնսն ոչ երարձ, մանաւանդ թէ արգել եւս զդառնալն ի կրօնս Հրէից եւ քրիստոնէից: Յետ յաղթելոյ նորա նախանձորդաց իւրոց՝ եղ ունին բանից թշնամեաց քրիստոնէիցն՝ որք ամբաստան լինէին թէ չեղեն նոքա կցորդ ուրախութեանն հասարակաց (այս ինքն պաշտամանցն հեթանոսաց զոր կատարէին յուրախութեան անդ), քանզի թշնամիք տէրութեանն են՝ ասեն: Վմին իրի կողմնակալք՝ որ հակառակ քրիստոնէիցն էին, մոլեգնէին չարաչար:

(ՅԵփրիկեցւոց աշխարհին (200) անտիհիւպատոսն (Վիգիղիոս Սատուռնինոս) ետ սպանանել ի Վարքեդոն զ12 Սկիդդիտեան վկայսն որ անուանին այսպէս ի Սկիդդիտէ քաղաքէ Եփրիկեցւոց: Վարձեալ ի վկայելոցն առ նորին յաջորդաւ Սինուկիոսիւ Տիմանոսիւ անտիհիւպատոսիւ՝ էին նշանաւոր կանայքն Փեղիկիտաս (ի գերեաց կարգէ) եւ Պերպետուա (յազնուական տանէ): զՊերպետուա որ էր 22 ամաց ոչ հաւանեցոյց յուրացութիւն՝ ոչ մանուկն սանդեաց որ ի գիրկսն հիւծեալ ծիւրէր եւ

ու հայրն ծերունի հեթանոս՝ որ անկեալ յոտս նորա պաղատէր եւ զոփայր (203)¹։

Լորրոքեցաւ եւ յԱզիպտոս ընդ նոյն ժամանակս հալածուին մեծ՝ մանաւանդ յԱղեքսանդրիա, յորժամ հաս անդր կայսրն, եւ տեսէր ամս բազումս. մի ոմն ի վկայից անտի էր եւ լէոնիդոս հայր Որոզինի, եւ Պոտամիէնա կոյս գեղեցիկ՝ որում սպառնային մատնել զնա սուսերամարտեացն լկտեաց, այլ նա կացեալ հառաատուն սպանաւ հալեալ կապարաւ՝ հանդերձ Բասիղիդեաւ զինուորաւ որ պաշտպանեալն էր նմա ի չարչարել զնա զինուորակցացն, եւ ընդ այնր տուեալ էր կոյսն խստութիւն լուսաւորելոյ զնա. (ի մէջ ամացն 204 եւ 211)։

Ի դէպ է թէ եւ ի Վաղիա սաստիկ էր հալածուին, զի ըստ բազմաց իսկ վկայութեանց՝ գրեթէ ջնջեցան իմն քրիստոնեայք ի Լուզդունոն հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրեանց՝ որ էր Ս. Իրենէոս յաջորդ Ս. Պոթիմոսի, ընդ որում եկեալ էր նա անդր յԱփայ. (202 կամ 203, թերեւս եւ անազան եւս՝ 208)։

Պատմութիւն մարտիրոսաց Սկիդդիտեան վկայից, Փեղիկիտայ եւ Պերպետուայ, Պոտամիէնայ եւ Բասիղիդեայ, որպէս եւ այսց Լուզդունեան վկայից որ մինչեւ ցայժմ առանձինն կան՝ վաւերական են։

Եւ.

Սայսերտ ի Սարգիսդայ Ռնէւ — յՌիֆիլիպիանոս — Նաապուսի որդի Ռաֆիւանն, Օ. Եւ. Բ. Թ. հալածութիւնքն էկեղեցոյ (211 — 284)։

32

Ի ՄԱՆՈՒԱՆԷ անտի Սեւերեայ կայսեր մինչեւ ցկործանուին տէրութեանն մղէին Հռոմայեցիք ընդ Վերմանաց՝ գողցես մի միայն հանապազորդ մարտ պատերազմի։ Բայ ի սոցանէ՝ պատերազմ էր նոցա եւ ընդ Պարսից յարեւելս, ուր Նրտաշիր որդի

է ի վաւերական վկայութեան տեղ պատմ ինքն Պերպետուայ զտեսիլն զոր ի բանին ետես. զոր եթէ ոք առ երազս եւս ունիցի, սակայն եւ այնպէս ցուցանէ թէ հաւատարմն ուրեմն յայնժամ յրիտանեպք եթէ դոյ ինչ տեղի քաւութեան (քաւորան), եւ թէ ազօթք մը կարգ են լինել ոգնական նեղելոցն անգին։ Եր լեւ Պերպետուայ եղբայր մի Դիսկրաւան անուն վախճանեալ եւթնամայ ի քաղցկեղէ յերեսն։ Պերպետուայ ի մաւաւցանելն ազօթս մարան ընդ բանաւկցացն՝ եւ ի բերանոյ նորա անուն Դիսկրաւեայ զորմ ալ ինչ էր խորհեալ յաւառլագոյն։ Զայս նշան համարեցաւ Պերպետուայ եթէ կարտ է նա ազօթից, եւ սկսաւ առնել ազօթս վասն նորա առ լուսաւորելոյ։

առաւ մեծաւ եւանգմոսի։ Եւ ի գիշերին յայնմի ետես նա զԴիսկրաւեայի ի խաւորչոյն ուրեք տեղաօրէ ուր կային եւ այլք բազումք՝ ելանէր եւ երեսէր նեղեալ ի առաջ եւ ի նորաւոյ, ազանգի եւ առգոյն եւ կային վերջն յորմ մաւան յերեսն։ Մաւաւցանէր Պերպետուայ ազօթս վասն նորա, բայց էր նա անխառնալ ի նմանէ մեծաւ ինչ անջրպետութեամբ։ Զայս առ Դիսկրաւեայ աւագան լոյս լի՝ այլ բարկութեան եղբայր, եւ ի չղնել իւրում ի վեր ըմպել անտի լուր՝ ալ կարէր։ Իբրեւ զայս ետես արամեցաւ տիրեցաւ Պերպետուայ, զարթեաւ եւ ի միտ առ թէ ի նեղութեան եւ ի վիշտն եղբայրն, բայց քանզի վստահ էր թէ լսէ նմա Աստուած՝ առնէր որ ըստ օրէ ազօթս վասն նորա։ Եւ ահա ի միտմ

Սատանայ պարսկի յարուցեալ ի վերայ Արտաւանայ Վ. արքայի Պարթեւաց, որ էր ՅԼերորդ պայազատ Արշակունեացն՝ մերժեաց զնա յաթոռոյ յետ Յօրեայ պատերազմին, եւ այնպէս կանգնեցաւ եկաց թագաւորութիւնն Սատանեանց (յամէ 226 մինչեւ ցամօն 651):

Իսկ Հռոմայեցիք անդէն յիւրեանս յերիս իմն կարգս մարդկան բաժանէին: 1. Սարգ զօրականացն որ վասն անդադարն պատերազմաց օրրոտօրէ ստուարացեալ աճէր ի սահմանակողմանն, ժողովեալ մեծաւ մասամբ ի բարրարոս նահանգաց եւ խառնեալ գերման, դակ եւ այլովք խժական վարձկանօք, զորս բազում վարձուք եւ պարգեւօք եւ բաշխիւք տրոց միայն՝ բաւական էին կայսերք ունել ի չափու: 2. Սարգ այնոցիկ որ իրաւունս քաղաքացեաց Հռոմայ ունէին եւ էին ջղատեալք բարեկեցութեամբ, որոց չցոյր ամենեւին զօրութիւն բարոյից, այլ միայն ծանծաղագոյն իմն հրահանգք ուսման: 3. Սարգ ծառայից կամ գերեաց անարգելոց որոց ոչ ինչ գոյին իրաւունք, ոչ պատիւ եւ ոչ զօրութիւն, ոչ զօրականաց ինչ նպաստ կարէին ընել եւ ոչ քաղաքացեաց օգուտ. զի կէդք ի նոցանէ՝ սուսերամարտիկքն էին գրեթէ ի վայրենութիւն ելեալք, կէսք բեռնակիրք եւ մշակք, եւ կէսք արբանեակք զխութեան եւ անառակութեան, լքեալք լուծեալք հնաւեալք: — Սայսերքն կամ յառաջին եւ կամ յերկրորդ կարգէ անտի էին. եւ յայն սակս երբեմն զըրտութիւն եւ զանազորոյն բարս արիւնոուշտ զօրականին ունէր կայսրն, եւ երբեմն՝ զգեղխանս եւ զմեղկութիւն թուլամօրթութեան քաղաքացեացն. եւ միշտ իսկ որպէս վասն վարձուց զօրականին՝ նոյնպէս եւ վասն ամբաւ ծախուց արքունեացն եւ զըօսանաց տեսլանէր ամբոխին յաճախէր հարստահարութիւն եւ ծանրութիւն հարկաց:

յաւարց իրեն ընդպլոց խոտազանազան ի կապանն նստէր, ետես նա ի անշեան՝ անգիջուտաւոր եւ նշմարեաց անգէն զիսկութաւս մարտի եւ գեղցիկ զգեցեալ, անգի երեսոցն յարում վերքն լծալ էին՝ եր այնուհետեւ օդի, եզր աւազանին պնդես ցոնադոյն էր՝ փնչեւ ցմէլս իսկ մանկանն հասանել, եւ յեզեր անդ կայր ասշտ փորով ըմպէր իսկ եւ լուրն ոչ նուազէր ամենեւին, եւ յեա պնդորիկ երթալը նա խաղալ ըստ օրինակի մանկանց: Ի փո առ Պերպեասու թէ գերեաւ քաղաք իւր ի նեղութենն անախ:

1 Ապիկիոս սոն անուն երեսնի ի շուպտութեան առ Ագաստեաւ՝ ետեսաւ 5000.000 փղորինս իրեն ետես թէ 500.000 փղորինք փայն մային՝ եթէ զամենայն պարսն հասուցանէր՝ թոյն առ. փ սոն յընկերաց նորա ասոր 500 փղորինս վասն ձկան փայ օրոյ կշիւ իցէ 5/2 լիար: Ի փում նուազի լիարս Գարեթ Պաղիգազաթ փում ընթերիս սպասել զհաստ երկց նա

հանգաց փանդամայն. եւ ի իննչս սարեք՝ փայն պակք վարդիցն զոր ամբոյնի բեւեալ էին յնդիպատեաց աշխարհէ՝ առաւել քան 200.000 փղորինաց գինք էին: Վրանգիսոս ասոր յարինել սեզան ամհմարին ընդարեակութեամբ զոր Միներուայ վասն կոշէր, եւ ըսոր համագամբ որոց՝ եթէ կարի սակաւ՝ 50.000 փղորինաց գինք էին, յորս էին ընդարեակիւհասուց, ուղեզք օրրամարդաց եւ փոթմեաց, կիթ միւրենէ եւ այլ ինչ ազնիւ ձկանց եւ այլ եւս նոյնպիսիք: — Ի ասունս մեծամեծացն գառակք խոհակերաց փայն ի սպասու, եւ զսեզանսփ շուրջ կանգնեալ փայն նաւալք ի գերեաց սեաւ եւ սպիտակ յամենայն հասակն եւ ի տիւց, զարգարեալք սոկաճ եւ արեւմտի, որք բազում անգամ զգիշերն ամենայն փայն յանկեան սարեք մտադիրք եւ ուշափալք հրամանաց, եւ եթէ սակաւիկ ինչ հազարին կամ փանչէին՝ ըմպէին ընդ պնդ գան: Այն ընթերիք բազում անգամ յերկարեին զբազում տիւ եւ զորս

2. Յետ Մնատինեանց առեալ զաթոռն Սեպտիմիոս Սեւերոս յառաջնմէ կարգէ անտի, ի վախճանել իւրում կացոյց ի հասարակացապետութիւն զերկոսին զորդիս իւր զՄնատինոս Սասանեանս Սարակաղա (211—217), անուանեալ այսպէս առ թշնամանաց իմն ի հանդերձէ իմեքէ Վաղիացւոց զոր սիրէր եւ այլոց տայր պարգեւ, եւ զՍեպտիմիոս Վեթոս. այլ վասն սաստիկ ատելութեանն որ հաստատեալ եւ արմատացեալ էր ի սիրտս նոցա՝ չկարացին միարանել նոքա ի մի առաջնորդութիւն եւ իւրաքանչիւր ունէր իւր առանձինն գունդս անձնապահաց։ Այնուհետեւ բաժանեցան եւ նահանգք թագաւորութեանն ի մէջ երկոցունցն՝ յարեւմուտս եւ յարեւելս։ Սակայն եւ ոչ այնպէս լուծաւ հակառակութիւնն՝ մինչեւ ի միում յաւուրց տայր Սարակաղա սպանանել զՎեթոս ի բազուկս մորն իւրոյ Յուդիայ Վոմնայ, քանզի առ նա իսկ ապառտանեալ էր Վեթոս ի վասնզին. կոտորեաց եւ զկուսակիցս սորա՝ արս իրրեւ 20,000 (212), սպան եւ զՊապինիանոս իրաւագէտ՝ զի չառ նա յանձն արգարացուցանել զեղբայրսպանութիւն նորա։ Ապա իրրեւ սպառեցան մթերք ինայութեան հօրն, վասն տալոյ վարձս զօրականին, առատութեամբ եւ վատներոյ յանխնայ՝ կոտորէր զմեծատունն եւ տայր որոց ի նահանգսն էին իրաւունս հռոմէական քաղաքացեաց ընդ բազում գնոց։ Ապա ոչ միայն վասն ժողովելոյ արծաթ այլ եւ տազնապեալ եւս ի մտացն խղճէ՝ ել ինքնին եղբայրասպանն ի Հռոմայ (213) շրջել ի նահանգսն. նեղէր զնոսա հարստահարութեամբ, երեւէր ի Մակեդոնիա իրրեւ Աղեքսանդրոս՝ կրելով զկարծեալ զէնսն նորա եւ զզրահս եւ զառտնին սպասան ի կիր արկանելով եւ կազմե-

զում գիշեր. յետ իւրաքանչիւր սեղանոց՝ առնոյին գեղ փոխելոյ շուպտեալքն, եւ ցժամանակս միւսոյ սեղանոյն փոփանային բազանեպ ի ջուր ցուրտ կամ ջերմ որոյ կէս բազում անգամ՝ գիշի եւ իւրջ անուշուշտ էին, թեպէտ եւ մարմնք այնպիսեաց ըն՝ փութանակի խանգարեալ ազնուաւորն եւ իւրիկին ծնդէին ապրտամ։

Անցուցանէին զէին զազգ կամանք պնասերք Հռոմայեցւոցն, երկիցս եւ երկրոս յաւուրն իւզովք անուշիւք զմարմնոն սեանէին, ժամս բազումս կոյին տաւրի վարձովիւրոյն՝ ոտը զանգրեւ ուրեւ զվարտն արուեստիւ, ցանէին փայի սակւոյ եւ սյլ եւս ինչ ազգս փաշայ ի հերոն, եւ զմարթ եւ զթոնն Կարթէն. նոյնպէս անհմարին էր եւ փռատարութիւն եւ գրգռութիւն անկողնոց, բարձից եւ գետապկաց. զեղիտութիւն ի շինուածս եւ յամբարտաւս յուսելոյր ամ ըստ ամէ. ամբարտաւք զուկուզգեայ եւ զեարեայ փարս ինչ էին առ փոփոկեաց բարեկեցիկ կենդ ի առնո կոյսերացն։ Ըստ նոյն շափոյ յաճախեալ էր եւ զէութիւն ի նեռակերտս արուեստից. փ փ անփ յաղնուագոյն ինչ քարէ՝ 10,000 փղորինոց էր, ի առնո Սենեկոյ 500 սեղանք կոյին այնչափ մեծագինք փնչեւ փոյ

փոյ ի նոցանէ արժեւ 50,000 փղորինոց։ Պապեա կին կոյսեր ներսն ի մզոյս օմբակաց լուրաց իւրոց ոսկի, եւ կազդուղոյ էին նաւք Եփեսոս յեղեւնոփոյտէ, որոց առաջը ընդելուզեալ էին տկամքդ տառականք։

Չգոյր ամենեւին կրթութիւն եւ հրահանգք եւ ի առնո եւս մեծամեծոցն, բոլոյս փայն զի զերեւելի երեւելի ինչ մատենո հնոցն ընթեւանուին, այլ գլխաւոր գործ Հռոմայեցւոցն խաղք եւեթ էին։ Արգիք եւ թռուռք Սկիպիոնեանցն երեւելի եւ տնտեսն լինէին ի վարել զկուսս եւ արշաւացուցանել, եւ ինքնին իսկ կոյսոն եւ մեծամեք նորա ի թառերն առաջի ժողովրդս գետնն կաքաւէին։ Աւիւսուք, վազերք եւ ինքը հարիւր առ հարիւր ելանէին յարձակարանն եւ կռուութիւն. ոչ ինչ ընդհատ էր ի նոցանէ եւ կռուութն աստերամարտկացն։

Այնչափ յաճախեաց բազմացաւ անօրենութիւն եւ չարութիւն, փնչեւ փուսմ ի պուստաց ժամանակին տսել՝ թէ գորքինք երկոքոյ առաւել ընդ գործ քրքիւթոյն զտոտակնն քան ընդ յօրինուած գործեաց մշակութեան։

1 Constitutio Antoniana de civitate

ըսվ իւր փաղանգ ի 16,000 արանց մակեղանացւոց, եւ յԱսիա ի-
բրեւ Ըքիղդէ: Ըռաւել իմն մոլեղներ յԱղեքսանդրիա. քանզի
զայրացեալ ընդ բանս ինչ թշնամանաց զոր էին խօսեալ զնմանէ
երբեմն քաղաքացիքն, յետ մտանելոյ ի քաղաքն եւ ընդունելոյ
նոցա զնա մեծաւ փառաւորութեամբ՝ ժողովէր զամենայն երիտա-
ւարդան իբրեւ այն թէ կազմիցէ ի նոցանէ զաւնդ մի անձնապա-
հաց, եւ կոտորեալ զնոսա՝ ապա առաքէր ի քաղաքամէջ անդր
զգորսն յաւար եւ ի կոտորած, եւ ինքն ի տանեաց մեհենին Սե-
բասկայ դիտէր զանցս իրացն: Յետ այնորիկ սպան զնա անձնա-
պահապեան իւր Մակրինոս ի պատերազմին զոր տայր նա ընդ
Պարթեւաց, 29 ամաց (Ըպրիլ. 217):

3. Օսոյն Սպիղիոս Մակրինոս (217—218) որ եւ Ընտանինոս
զանձն անսւանեաց՝ ընտրեցին իսկ եւ իսկ զօրականն, ընկալաւ ծե-
րակոյտն եւ ինքն առ իւր կեսար՝ զՎիադուսմենիանոս զիւր որդի:
Ըյլ մինչդեռ նա յԱսիա էր՝ ընտրեցաւ ի լեզէոնացն կայսր՝ Բա-
սիանոս Հեղիոգարաղոս քրմապետ արեգական յձմեռա Ըտորւոց,
թելադրութեամբ հանւոյն իւրոյ (Յուդիայ Մեսսայ (քեռն Յու-
դիայ Գոմմայ մօր Սարակաղղայ), քանզի կարծեցոյց իմն Մեսսա թէ
Հեղիոգարաղոս որդի իցէ Սարակաղղայ աստուածացելոյ, եւ կա-
շառեաց իսկ զանձուք բազմօք զգորականն նահանգին Ըտորւոց, որ
զայրացեալ իմն էին ընդ Մակրինոս վասն խօսութեանն: Թէ-
պէտ Մակրինոս փախուցեալ աճապարէր ի Հռոմ, քանզի ընդ
նա կամէր ժողովուրդն եւ ծերակոյտն, այլ նաւն որ անցուցանէր
զնա ի Բիւզանդիոն՝ վարեցաւ ի մրկէ այսրէն յետս եւ ըմբռ-
նեալ ի խնդրականն սպանաւ հանդերձ 10ամեայ որդւոյն Վիա-
դուսմենիանեաւ (Յունի. 218):

4. Հեղիոգարաղոսն մանուկ 14ամեայ, որ կօչեցաւ Ըւրեղիոս
Ընտանինոս Հեղիոգարաղոս (217—222) առ բեր ընդ իւր ի Հռոմ
զամօթալից պաշտօն արեգական, այս ինքն՝ զթուխ վէմն գնդաձեւ
անկեալ յօդոց, զոր պաշտէինն յձմեռա. չգոյր չափ տնամօթու-
թեան, անառակութեան, շուայտութեան եւ անգթութեան նո-
րա: Այլ երբեք այնպէս էջ յանարգութիւն ծերակոյտն որպէս առ
տարի մանկամբս որ եւ զհանին իւր զՄեսսա նստոյց ընդ ծերս
ծերակուտին: Սարգեաց ծերակոյտ ինչ գահերիցութեամբ մօր
իւրոյ Սոյեմիսայ (դստեր Մեսսայ) վասն հանդերձից եւ զարդուց
կանանց եւ կահի տան: Լքեւէր ի հրապարակս մերթ երկայն փիւ-
նիկեցի կամ մար պատմութեանաւ, մերթ կանացի գումարտակօք
աղանց պատուականաց, ամբոխիւ արնգահարաց եւ ծնծղայիւք եւ
ձեմիւք եմեացի պաշտամանն. եւ ինքնին եւս յառնէր ի կաքաւո
առաջի վիմին յանդիման մեծամեծացն Հռոմնոցեաց:

Իւր իսկ հանին Մեսսա խրատ ետ նմա կացուցանել իւր
ժառանգ զԱղեքսանդրոս (այս ինքն՝ զԱղեքսանդրոս Սեւերոս) զոր-

դի Մամմէայ որ էր կրօսեր դուստր Մեսսայ: Ըսցյ իրբեւ չկարաց չեղիոգարաղոս ապականել զըսան Լղեքսիանու, սկսաւ դարան գործել նմա, այլ անձնապահքն ելին ի կողմն մանկանն եւ սպանին զվատանշանն չեղիոգարաղոս, որ ց19երորդ ամ կենացն՝ արար չորս կանայս եւ ամբոխ բազում հարձից, եւ զամենայն իսկ ազգս յոռութեանցն հան ի դլուխ (Մարտ. 222):

Ծ. Իսկ պատանեակն 14ամեայ Լղեքսանդրոս Սեւերոս (222 — 235) էր կրթեալ զգուշութեամբ ընդ խնամակալութեամբ մօր իւրոյ Մամմէայ, եւ եցոյց ձիրս չքնաղս եւ առաքինութիւնս մեծամեծս ի թագաւորութեան իւրում: Ինն նորա բարք յստակք եւ անարատք. բաժանեալ էր նա զժամս իւր յառանին պաշտօն, յուսումն եւ ի գործս իրաց տէրութեան: Յառանին ինչ տաճարի¹ ընդ պատկերաց արանց երեւելեաց զոր պատուէր, եղեալ ունէր եւ զԼքրոսհամուն եւ զՎրիստոսի: Մայր նորա լուաւ զհամբաւն Որոգինեայ եւ կոչեցեալ զնա յԼղեքսանդրիայ՝ խօսեցաւ ընդ նմա, եւ ինքն իսկ Լղեքսանդրոս մէտ էր եւ յօժարագոյն ի քրիստոնէական վարդապետութիւն: Օտնուանս այնոցիկ զոր յառաջնորդութիւն նահանգաց առաքէր՝ ծանուցանէր հրապարակաւ, զի որ ունիցի ինչ զնոցանէ ամբաստանութիւն՝ ցուցցէ. քանզի ասէր թէ արդարեւ անարժան իմն է՝ եթէ յընարել մերում զկուսակալն որոց յանձն լինելոց են կեանք եւ արարք մարդկան՝ զայն չառնիցեմք զոր քրիստոնեայք եւ չրեայք առնեն՝ յորժամ ծանուցանեն զանուանս այնոցիկ որ ի քահանայութիւն իցեն կարգելոց: Ըսգում անգամ յեղեղէր զբանն զոր ի քրիստոնէից լուեալ էր՝ թէ Օ, որ դու ոչն կամիս զի արասցեն՝ զայն եւ դու մի այլոց առներ², եւ էր դրոշմեալ զայն ի վերայ պալատանն³:

Լմբարձ նա յառաջին պատիւ զծերակոյտն, եւ ի միջոյ նորա ընարեաց իւր զգուշութեամբ խորհրդականս՝ արս պատուականս երեւելիս 16: Արդեաց նոցա գահերէց զհոյակապ իրաւագէտն զՍիլվիանոս, եւ մերժեաց ի բաց ի պաշտամանցն զարսն զանարժանս զոր մոյծ չեղիոգարաղոս, որպէս եւ զվէմն առաքեալ էր վաղ յետս յԼմեսոս:

Ըսլ զինչ արդեւք ձեռնհաս էր վճարել առաքինութիւն եւ խմաստութիւն պատանեկի միոջ ընդդէմ ապականութեան ժամանակին եւ զօրականացն բռնաւորութեան: Զանալ ջանաց նա ոչ միայն ունել զսոսա ի չափու այլ եւ քաղցրութեամբ եւ սիրով ածել զիւրեւ, այլ զուր եւ ընդ վայր: Իւր իսկ առաջի ետես զի սպանին զըսրեկամն իւր զՍիլվիանոս, եւ Վիտն Աստիոս պատմագիրն ապրեցաւ ի նոյնպիսի մոլեգնութենէ փախստեամբ ի

¹ Lararium.

² Յորթ Գ. 16. Զոր դու առես՝ ուսմք քի առնիցես:

³ Բայց աւելի իմ քան զայն թեւաբե հրիտոս, յորժամ առէն՝ Մատթ. է. 12.

Զամենայն որ փանդամ կապիք թէ առաջեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ դուք առաքէք նոցա, եւ Ղուկ. Զ. 81. Բարեւ կապիք թէ առաջեն ձեզ մարդիկ, այնպէս առաջիք եւ դուք նոցա:

Պաննանիա: Այսպէս եւուէր Աղեքսանդրոս զամենայն ժամանակս կենացն ընդ զօրականացն ժպրհաւթեան:

Ի յարձակել Արտաշէի Սասանեան առաջնոյ թագաւորի նորոյ տէրութեանն Պարսից (յամէ 226) ի սահմանս Հռոմայեցւոցն մինչեւ ի Վամիրս կոյս եւ խնդրել զերկիրն մինչեւ ցծովն Ադէական եւ ցՊրուանտիս, խաղաց ի վերայ նորա Աղեքսանդրոս (231 — 233), այլ զեւթի իրացն այլ եւ այլ իմն են պատմութիւնքն. որպէս հաւանութեան է՝ ցածոյց եւ զապտամբութիւն լեզէանի իրիք յԱնտիոք: Այլ յորժամ ճեպէր ի կողմանս Ռենեսի արգելուլ զապատակ Վերմանացն՝ մօտ ի Մոզուէտիս ապանաւ հանդերձ մարքն եւ հաւատարիմ բարեկամօք ի վրանի իւրում 27 ամաց ի ձեռն զօրականին զորս գրգռեաց Մաքսիմիս թրակացի (Ա.գ. 235):

Այրս բիրտ եւ վայրենի (Յուզիոս Մատիմինոս թրակացի (235—238) որ յերիտասարդութեանն հովել լեալ էր անդէոց, եւ ապա զօրութեամբ մարմնոյ եւ քաջութեամբ զաեալ անուանի ի զօրուն՝ տակաւ ել ի զօրավարութիւն, եւ յայնժամ ի խորհրդակցաց դաւոյն ընտրեցաւ կայսր եւ ան իւր աթոռակից զիւր որդի համանուն: Հալածէր նա կասկածանօք անազորոյն՝ ոչ միայն զբարեկամն Աղեքսանդրի, յորս ապաքէն եւ քրիստոնեայք էին, այլ եւ առհասարակ զբազումս յարանց ազնուականաց, եւ յետ խռովութեան իրիք միայն՝ ետ նա կոտորել 4000 այլ առանց հարցափորձի:

33

Առ Սեւերոսն Աղեքսանդրիւ եղեւ համարձակութիւն քրիստոնէից շինելոյ եկեղեցիս, եւ ի միում նուազի յորժամ ել առաջի կայսեր գծութիւն ինչ ի Հռոմ վասն տեղւոյ իրիք եկեղեցւոյ ընդ առն աշխարհաւանդկի, վճիռ ետ կայսր՝ թէ քրիստոնէից լեցի տեղին. «Եւանդի լաւ է, ասէ, թէ պատուեսցի Աստուած՝ որպիսի ինչ եւ իցէ օրինակաւ, քան եթէ ի գիներբուս փոխեսցի տեղին», — Իսկ Մաքսիմինոս ի պատճառս ահագին սասանութեանն որով ապականեցաւ Սապադովկիս եւ Պոնտոս, յայտնի իսկ պատուիրեաց հալածումն հրովարտակաւ՝ սահմանելով պատիժ մահու գլխաւորաց քրիստոնէիցն եւ ուսուցչաց նուա, եւ այրեցան իսկ յեկեղեցեաց քանի մի: Այլ այն հալածումն ոչ ընդ երկար ինչ էր եւ ոչ ընդ ամենայն տեղիս:

Ինդ նոյն ժամանակս յետ վճարելոյ յաղթութիւնս ընդդէմ Վերմանաց (236)՝ խաղաց Մաքսիմինոս ի Պաննոնիա տալ անտի պատերազմ ընդ Սարմատաց (237): Այլ վասն ազահութեանն՝ գրգռեաց զամենեւին: ԱՄփրիկէ ուր յարձակեցաւ ժողովուրդն ի վերայ գանձապետին՝ որ դատապարտեալ էր զարս մե-

Ծառունս ի տոյժս մեծամեծս՝ ապստամբեցին եւ ընտրեցին կայսր զայրն ընտիր 80ամեայ զանախիւսացաւորսն զՎորդիանոս Լ. հանդերձ որդւոյն իւրով 46ամենիւ Վորդիանոս Լ. յակամայ կամս նոցա, եւ ընկալաւ իսկ զնոսա ծերակոյտն։ ԼՅԼ Մաքսիմինոս մրմռեալ ձեպէր մեծաւ քինու յառաղիա (238)։

Թէպէտ եւ վաղ պարտեցան Վորդիանոսքն յԱփրիկէ ի կուսակալէն Մաւրետանիայ ի Վապեղղիանոսէ, քանզի անպատասպալ իմն էին, եւ անկաւ ի կենաց՝ որդին ի ճակատու եւ հայրն անձին առնելով, սակայն ընտրեաց ծերակոյտն փոխանակ նոցա զսինկղեաթիոսսն զՊոպիլէնոս Մոսիմոս (մեծ՝ վաստակովք) եւ զՎեղիոս Լաղբինոս (երեւելի՝ ընչաւետութեամբ), եւ ըստ խնդրոյ ժողովորեանն ետ նոցին ընկեր իբրեւ կեալ՝ զկրսերն Վորդիանոս զթուռն Վորդիանու անախիւսացաւորի։ Մաքսիմինոս կայր պաշարէր զԼիւիդէա, այլ քանզի զկամուրջս Սոնտիոս (Իզոնցոյ) գետոյ հատեալ էին քաղաքացիքն, ինքն յամանոց դինւոյ տայր կազմել կամուրջ եւ հարկանել զքաղաքն։ Սակայն իբրեւ չաջողեալ յարձակմանն եւ սատկացեալ եւս կարօտութեանն տրտընջել սկսաւ զօրն՝ չարչարեաց Մաքսիմինոս զմանս ի հրամանատարաց նոցա. յայնժամ յարեան ի վերայ եւ սպանին զնա հանդերձ որդւոյն (Մայ. 238), եւ ածան գլուխք նոցա ի Հռոմ, թէպէտ եւ տուեալ էին սղբա նմա երգումն կալ հաւատարիմ՝ յաւիտեան։ Եղնայիսի իմն անցք անցին եւ ընդ արսն երկոսին լաւս ընդ Պուպիլէնոս եւ Լաղբինոս ի Հռոմ. քանզի չկամէին անձնապահէն ընդ կայսր որ ընտրեալ ի ծերակոյտէ իցէ, եւ սպանին զնոսա չարաչար (15 Յուլ. 238)։

2. Օլիմպոնիոսն Վորդիանոս Վ. (238—244) 14 կամ 17ամեայ ընկալան ամենեքին առհասարակ։ Յարեցաւ նա զհետ աւանց լաւաց, եւ եղ յաջողութեամբ արշաւան ի վերայ Վիթաց, Լչանաց, Սարմատաց եւ Պարսից յարձակելոց յԱսորիս առ Էլապհով Լ. (յամէ 241—243)։ Յարշաւանն նորա ընկեր էր միշտ Սիսիթէոս այր լաւ¹, որոյ խորհրդովն իսկ վարէր ցանկ Վորդիանոս ի խաղաղութեան եւ ի պատերազմի եւ հայր կարդայր զնա ԼՅԼ յետ Սիսիթէայ վախճանին անձնապահապետ նորա Փիզիպոս Էրաբացի՝ որոյ հայրն աւազակ լեալ էր, յարոյց խռովութիւն եւ ետ ընտրել զանձն կայսր եւ սպանանել զաղա զՎորդիանոս՝ զոր զօրականն եւ ծերակոյտն՝ իւրեանց որդեակ կոչէին, եւ ժողովուրդն՝ բերկրութիւն իւր (Փեբր. 244)։

3. Լա Յուդեաւ Փիլիպպէոս (244—249) ստէպ ապստամբութիւնք էին՝ մանաւանդ ի Պաննոնիա։ Յամի 248 տօնեցաւ առ նովաւ 1000երորդ ամն շինութեան Հռոմայ։ — Սեծ իմն այն զովութիւն է Փիլիպպեայ զի արգել զպղծութիւնս հակառակս

¹ Արուժ ետ ծերակոյտն անուճ պատուոյ՝ Pater principum et reipublicae.

բնութեան որ առհասարակ հրապարակաւ յայնժամ լինէին, զոր եւ ոչ առաքինին Աղեքսանդրոս իշխեաց կարծել:

Այս ուրեմն լեզէնքն Պաննոնիացւոց ընտրեցին կայսր ՂԳՆԿԻՈՍ: Խաղաց ի վերայ նորա Փիղիպպոս, այլ ի պարտութիւն մատնեցաւ, եւ յետ փախստեանն՝ ի Ալեքոնա սպանաւ, որպէս եւ որդին նորա համանուն եւ բարձակից (յամէ 247) սպանաւ ի Հռոմ յանձնապահացն (Սեպտ. 249):

4. Այնպէս նպատաւոր իմն էր Փիղիպպոս քրիստոնէից՝ մինչեւ ոմանց յեկեղեցական պատմագրաց կարծել թէ քրիստոնեայ իսկ լեալ իցէ, սակայն չմարթի ցուցանել. թէպէտ եւ ՂԿԻՐՈՒՐ գերմանացի նշանաւոր մատենագիր պատմութեան Հռոմացեաց՝ Համարի ինչ այնչափ անհաւանութեան զիրան: Խաղամացան առ նովաւ քրիստոնեայք յամենայն իսկ կարգս եւ յաստիճանս, եւ նուազեալ որ ըստ օրէ կռապաշտութիւնն՝ տարածանէր եկեղեցի: Ի սմին իսկ ժամանակի Փարիանոս քահանայապետ Հռոմայ (236—250) առաքեաց (ըստ վկայութեան Ս. Գրիգորի Տուրոնացւոց ի 6 դարու)՝ 7 քարոզս աւետարանին, իբրեւ եպիսկոպոսս հանդերձ քահանայիւք ի Վաղիա (յամի իբրեւ 245): Ազբա հաստատեցին 7 եկեղեցիս. Ս. Գրաթիանոս զեկեղեցին Տուրոնայ (Խուրայ), Ս. Տրոփիմոս զԼճեւատայն, Ս. Պաւղոս զԼարբանայն, Ս. Սատուռնինոս զՏոլոսայն (Խուլուզայ), Ս. Սարմոնիոս զԼճուեռնայն (Վլերմոնի՝ յԱվեռնեք), Ս. Մարտիաղիս զԼեմովեկիայն (Վիմով քաղաքի), իսկ Ս. Վիոնիսիոս որ թուի թէ զլիաւոր ամենեցուն էր՝ զեկեղեցին Պարիսայ. սա անուանի Առաքեալ Վաղիայ (որ եւ վկայեաց առ Մարսիմիանոսիւ յամի 287): — Մօտ ի վախճան թագաւորութեանն Փիղիպպեայ յարուցին հեթանոսք խռով ի վերայ քրիստոնէից յԱղեքսանդրիա, եւ բաց յայլոց բազմաց՝ սպանան լլկանօք սուրբքն Մեթրաս եւ Աուինտա եւ Ապողոնիա կոյս (249):

5. ՎԵԿԻՈՍ Տրայիանոս (249—251) որ առ իւր կեսար զիւր երէց որդի անուանակից, էր ի հռոմայեցի ազնուական տոհմէ, նախանձաւոր խտաազոյն վարուց եւ փառաց առաջնոցն Հռոմայեցւոց. նմին իրի իսկ եւ իսկ կացոյց միւսանգամ պաշտօն համարակարութեան (քննութեան վարուց քաղաքացեացն) որ ի ժամանակաց անտի Աւգուստեայ անկեալ էր ի մոռացօնս, եւ ընտրեցաւ ի այն ի ծերակուտէն Վաղերիանոս (որ յետոյն եկաց կայսր): Ինքնին Վեկիոս զրեաց առ սա զընտրութիւնն, բայց նա չառ յանձն հեռանալ ի զօրուէն, եւ ասէր թէ ապականութիւն բարուց ժամանակին առանց բժշկութեան է: Այլ Վեկիոս իբրեւ պք հռոմայեցի՝ եւ զաւելումն հաստատութեան պետութեանն կապեալ ընդ պաշտաման գիցն անմահից համարէր, նմին իրի իսկ ամենայն սաստիկութեամբ հզօր բնութեան իւրոյ՝ եղ ի մօտ ջնջել

բնաբարձ զքրիստոնէութիւնն, ուր միայն ի սմանէ պարտ էր ահն ունել վարուց ուղղութեան եւ տէրութեանն հաստատութեան:

Իբրեւ 38 ամբ էին զի վայելէր եկեղեցի ի խաղաղութեան (թէ առցի ի բաց համառօտ եւ մանաւոր հալածումն Սաքսիմի նեայ): Եւ յոչ ամենեցուն ի քրիստոնէից եղեւ այն օգուտ: Ինդ տունկան ընտիրս բուսաւ խառն եւ գաղձն բազում, ի ծաղիկս դրախտին Նստուծոյ՝ սուտ էին բազումք եւ մերձ ի թօթափել անդէն յառաջնում մրկի անդ. զսոստ կամէր իմն ընտրել տէր այգւոյն:

Հան Վեկիոս անդէն յամի 219 հրամանն ի նահանգան՝ ոչ եթէ այնչափ սպանանել զքրիստոնեայն՝ որչափ նորանոր տանջանօք ածել յուրացութիւն: Օմանր հանգամանս այսր մեծի հալածման նկարեն թուղթք Ս. Վիգրիանու եպիսկոպոսի Սարքեղոնացոյ, եւ թուղթ Ս. Վիոնիսիոսի եպիսկոպոսի Եղեքսանդրացոյ առ Փարիոս եպիսկոպոս Նստիդայ (առ Եւտերեայ):

Ի՞ծէին կուտէին զքրիստոնեայն ի հրապարակս վաճառացն. անդ ստիպէին երկիր պազանել եւ արկանել խունկս դիցն պատկերաց: Սփռեցան տարածեցան առաջի նոցա ազգի ազգի գործիք տանջանաց, եւ ջանային ածել զնոստ ի վհատութիւն պէտպէս ըկանօք: Վաւնդազունդ արկանէին զնոստ ի բանտս, մինչեւ հարկ իսկ լինել զբազումս ի նոցանէ առաքել առ ժամանակ մի յաքսորս՝ զի եւ այլոց գացի տեղի:

Բազումք անդէն իսկ ահագին պատրաստութեամբն, եւ եւս բազմագոյնք ի հասանել արդեամբք տանջանացն առնուին յանձն զուրացութիւնն. կէղք հաւանեալ էին ցանելոյ խունկս կամ ուրանալոյ զքրիստոնէութիւն, եւ կէսք ապրէին՝ առեալ արծաթոյ մուրհակ յորում վկայէին իմն թէ զօհեցին կռոց: Բազմաց առնուանք մուծան ստութեամբ ի մատենանս հարցափորձիցն՝ որպէս թէ հնազանդեցին հրովարտակի թագաւորին, այլ եկեղեցի մերժէր զամենայն իսկ լռելեայն հաւանութիւն: Բազումք ի տկարացելոց աստի դիմէին առ մարտիրոսն կամ խոստովանողս խնդրել զբարեխօսութիւն նոցա բանիւ կամ գրով: Իստ բարեխօսութեան սոցա թողուին եպիսկոպոսունք՝ դարձելոցն զեկեղեցական ապաշխարանսն՝ կամ ամենեւին եւ կամ մատամբ միով: Եւ յոչ բազում անգամ դէպ լինէր զեղծանել բարեխօսութեամբն նոցա, եւ խոստովանողքն իսկ անցին բազում անգամ ըստ չափ. այս ի Սարքեղոն եւ յԵղեքսանդրիոս մանաւանդ դիպեցաւ, եւ յայն սակս ընդգէմ դառնային այնպիսի չարաչար սովորութեան՝ անդ Ս. Վիգրիանոս եւ ասա Ս. Վիոնիսիոս Եղեքսանդրացի:

Սակայն եւ մեծ ինչ մասն քրիստոնէիցն մանաւանդ յԱզիոյտոս՝ նահատակեցան վասն Վրիստոսի: Ի վերայ եպիսկոպոսացն առաւել կատաղէր բռնաւորն: Ի Հռոմ վկայեաց Փարիանոս քա-

Հանայապետ (250)։ Ճերուհին Լճեքաանդրոս եպիսկոպոս Լքու-
աաղեմի, դատեալ ի Կեօարիա մեռաւ ի բանախ։ մարտիրոսացաւ
եւ Բարիդաս Լնաիդբայ եպիսկոպոս՝ ընդ որում թաղեցան
շղթայքն, որպէս ցանկացեալ էր։ այսպէս եւ Լճեքաանդրոս եպիս-
կոպոս Կոմանայ Պոնտացւոց ձեռնադրեալ ի Վրիգորէ Աքանչե-
լագործէ։ Պիոն կամ Պիոնիոս քահանայ եկեղեցւոյն Օմիււնա-
ցւոց ըմբռնեցաւ ի Պողեմոնէ քրմապետէ Լսիացւոց յաւուր յի-
շատակի Ա. Պողեկարպեայ, ձգեցաւ նա ճոպան ի փող առաջի
բաղնին՝ ուր եպիսկոպոսն նորա Լւղեմոն կայր այն ինչ ուրացեալ
Գրիսատոս առ տանջանացն ահի։ ապա հրամանաւ (Յուդեայ Պրո-
կուղայ Կուինտիդիանեայ փոխանակի բղեշխին գատապարտեցաւ ի
խորոյկ։ բեւեռով պնդեցին զնա եւ ի շառաչել հրոյն շուրջանակի
փակեաց զաչան մտտուցանել աղօթս, եւ յասելն զՄէնն հան զո-
գին։ եւ ի յափշել հրոյն գտաւ մարմինն առանց սպառելոյ եւ
գէմք երեսացն շքեղացեալ՝ մինչեւ զարմանալ հեթանոսացն զու-
մարելոց ի տեսիլ։

Թաղուցեալ ապրեցան վասն հաւատացելոցն օգաի Մեծն
Վիանիսիոս Լճեքաանդրիայ, եւ Վրիգոր Աքանչեւագործ՝ Կէսկե-
տարեայ Պոնտացւոց († 270) անկեալ ի բլուր մի հանդերձ իւրով
տարկաւազաւն։ Աորին վարդապետ Արոգինէս կրեաց լլկանս եւ
բանա։ Թող զանթիւ զանհամար ժողովրդականն որ ուրեք ու-
րեք սպանան։

Լ. Վեկեաւ զառաջինն անցին Վուլթք ընդ Վանուր միսել
ի սահմանս Երուսթեան Հռոմայեցւոց։ Վեկիոս զառաջինն յաջո-
ղեալ ընդդէմ նոցա ապա պարտեցաւ սաստիկ ի ճակատու, քա-
կեցաւ զօրն Հռոմայեցւոց, ինքն կայսրն հանդերձ Վեկիոսիւ՝ իւ-
րով որդւով սուգաւ յեղաիւրս, կրեալ զպատիժ կոտորածի այն-
չափ անչափ անմեղացն (Հոկտ. 251)։ Բայց ինքն էր զօրավար երե-
ւելեւ եւ զգաւառ վարուք։

6. Տքերոնիանոս Վապդոս մատնաւ Վեկեայ՝ որպէս կարծի,
զնա յաջորդեալ (251—253) առնոյր բարձակից զիւր որդի Վլա-
դաֆանոս, զնէր խաղաղութիւն ի Վթաց տարեւոր հարկօք եւ
թողլով նոցա զաւար եւ զգերին հռոմայեցի։ Եւ նա այնուհե-
տեւ զանձն ի բարեկեցութիւն, ուր Վուլթք ասպատակաւ ապա-
կանէին եւ աւերէին զփոքրն Լսիա։ Բայց երկրորին եւս յիւրեանց
զօրաց սպանան (Մայ. 253), յորժամ անտուսա հակառակորդն
նոցա Լամիդիոս Լսիդիանոս յաղթեաց Վերմանացւոցն։ Թէպէտ
եւ ընկալան զսա իբրեւ կայսր, այլ անդէն խաղացեալ հասանէր
գաղիական լեզէոնօք Ալաղերիանոս բարեկամ Վաղդոսի, եւ յայն-
ժամ սպանանէին եւ զԼամիդիանոս զօրք իւր (Լւգ. 253)։

7. Ղիկինիոս Ալաղերիանոս (253—259) յազնուական տոհ-
մէ, զօրավար քաջ եւ քաղաքագէտ իմաստուն եւ հանճարեղ լի

արար զՀռոմայեցիս անկալութեամբ իրաց մեծամեծաց, եւ թուէր իմն թէ նորոգեսցէ առ միւսանգամ զառաջին մեծութիւն զօրութեան հռոմէական տէրութեանն: Մինչ անտուտ զօրավարք նորա պահէին զսահմանն յարշաւանաց Վերմանացն՝ ինքն խաղաց ի վերայ Պարսից, այլ հարաւ չարաչար եւ անկաւ ի ձեռս Շապուհայ Ա. (259), որ թշնամանգը ունէր զնա: (Յետ 7 ամաց վախճանէր Աշտերիանոս ի գերութեանն իբրեւ 70 ամաց, 266):

8. Ղիկինիոս Վաղիլէոս (259 — 268) նորին որդի եւ բարձակից՝ այլ թեթեւամիտ, ունէր ի ժամանակին միայն առանձինն զառաջնորդութիւնն որում չէր ամենեւին ձեռնհաս. չարար ինչ նա փոյթ զհօրն արկածից յորժամ լուաւ. տեսեալ զապտկանութիւն եւ զքայքայումն տէրութեանն՝ ինքն յաճախէր հանապազօր ի շուայտութիւնն եւ ի լկտութիւնս: Հրեշտակք կամ Պետականք¹ 19՝ որ գործակալութեամբ ի նահանգան կային յետո կացին եւ եղեն ինքնագլուխք: Այսպէս ելին կացին առ նովաւ իշխանք յորոց բազումք զիւրեանց որդիս կացուցին կեսարա. եւ անուանին նոքա Արեւուն բռնաւորք. բայց մեծ մասն նոցա սպանաւ ի զօրականէն²:

Այլ ի սոցա միայն հարստահարութենէ՝ այլ եւ յառապատակէ Պարսիցն յարեւելս եւ Վերմանացն յարեւմուտս խանգարեալ աւերէր տէրութիւնն: Վաւթք աւերէին գերփէին զՎալիա, զՊաննոնիա եւ զՆունաց աշխարհ. թողեալ զնոսա կայսերն ուճապարեաց յիտաղիա ի վերայ Արէոդոսի, բայց սպանաւ նա առ Մեգիոդանու յորժամ պաշարեալ ունէր զսա անդ (Մարտ. 268): Ի մեռանել իւրում յանձն արար Վաղիլէոս կացուցանել իւր յաջորդ զԱղաւդիոս զօրավար որ մղեալ էր յետո զՎաւթան ի Ղիւրիկէ:

9. Առ Վաղղոսիւ յորժամ եղեւ ժանտ սաստիկ՝ հրամայեցան զոհք վասն դիցն հաշտութեան. բայց զի չեղեն կցորդ զօհիցն քրիստոնեայք՝ տանջեցան իբրեւ պատճառք ախտին: Այսպէս սպանաւ Առնենդիոս քահանայապետ (252) եւ նորին յաջորդ Ղուկիոս (253) եւ երեւելի վկայն Հիպոդիտոս երէց եկեղեցւոյն Հռոմայ: Իսկ Աշտերիանոս զառաջինն նպաստաւոր էր քրիստոնէիցն եւ ունէր իսկ զիւրեւ արս բազումս ի քրիստոնէից, այլ յամի իբրեւ 257 մոլորեցոյց զնա Սակրիանոս ոմն առնոն՝ նորոգել զհեթանոսութիւնն եւ այնպէս արգելուլ քրիստոնէից ժողովել ի գերեզմանս մարտիրոսացն: Ա. Ատեփանոս

¹ Legati.

² Ոչինչագոս ի Պաղարա, Մակրեմոս յԱռորիս, Վաղէս յԱրալիա, Պիտոն ի Թեոսագիա, Արեւալոս ի Ղիւրիկէ, Պոսահուփոս ի Գերմանիա, Բազիտոս ի Թրակիա, Եփրեմոս յԱղեքսանդրիա, Սասունեմիոս

գարձեալ ի Գերմանիա, Յրեմեզդիանոս ի Քէլ Խուրապուցն, Եղիանոս եւ Յեռքիկոս յԱփուրտանիա եւ ի Սպանիա, Ղազարիանոս զկողմամբ Հռենոսի ի Գաղիա, Վիկտորիոս յայլում մասին Գաղիայ եւ այլք յԱԵԼ տեղիս:

քաջանայապետ Հռոմայ սպանաւ կամ մեռաւ ի բանտի. Վիտ-
նիսիոս Աղեքսանդրիայ եպիսկոպոս արքայեցաւ ի Վերիա. այլք
յեպիսկոպոսաց եղեն զանախց եւ զատապարտեցան յերկաթա-
հատո եւ ի քարահատո շղթայիւք յոտո: Ապա առաւել եւս
ոստակացոյց կայսր զհալածութենն՝ հրաման տուեալ զերիցունոն
իսկ եւ իսկ սպանանել, զարանց երեւելեաց յափշտակել զինչս
եւ եթէ յամուէին՝ զլիատել: Եւ կատարէր հրամանն մեծաւ
խստութեամբ: 11. Սիքստոս Ի. քաջանայապետ սպանաւ ի վե-
րայ գերեզմանի 11. Կաղիքստեայ քաջանայապետի. յետ երկոց
աւուրց ամաւ խորովեցաւ ի վերայ. կայծականց սարկաւա-
զապեան նորա երեւելին՝ Վալերենտիոս, որ ի պահանջին ի նմա-
նէ աստիկանին Հռոմայ ցուցանել զգանձ եկեղեցւոյն, եցոյց
զաղքատսն՝ թէ սղքա են ոսկի եւ արծաթ մեր, եւ զկուսանսն եւ
զայլիս՝ թէ սղքա են մարգարիտք մեր եւ ականք պատուականք (10
Լ. գ.): 33. փրիկէ 153 քրիստոնեայք միանգամայն զլիտտեցան
եւ կամ արկան ի բորբոքեալ հնոց կրոյ յԱւտիկա, եւ յայն սակա
անուանեցան Սպիտակ զանգուած¹ (Լ. գ.): Եւ յժմ ուրեմն ընկա-
լաւ զպսակ մարտիրոսութեան եւ մեծն Տաակիոս Կեկեղիոս Կե-
ղեղանոս եպիսկոպոս Կարբեղոնի (258)². յետ նորա վկայեցին բա-
զումք մի ըստ միոջէ: — Ի Սպանիա կենդանւոյն այրեցաւ Փրու-
տուսոս եպիսկոպոս Տաակոնայ (259), զոր ցայժմ պատուեն
Սպանիացիք:

Իսկ եւ իսկ իբրեւ տիրէր Վաղելենոս՝ զաղարէր հալածութենն:
Նոյնպէս նորին պայազաւ Վալերիոս Կլաւդիոս Ի. (268—270) եւ
քրիստոնէիցն խաղաղութիւն եւ տէրութեանն հաստատութիւն:
Երար ձերբակալ եւ զՎալերիոս զկայսրն հակառակ կայսեր,
յաղթեաց ի Միւսիա երկոց Վթաց եւ ազգաց միաբանելոց ընդ
նոսա (269). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանէր ժանտիւ ի բա-
նակին ի Աիրմիոն (Հոկտ. 270):

10. Վաջն Ղեկինիոս Ղամիտիոս Վալերիանոս (270 — 275)
որ ցուցեալ էր յաջորդ ի նմանէ՝ ամբարձեալ էր ի կարգէ
դոյզն զինուորութեան ի զօրավարութիւն, եւ եղեւ իսկ նո-
րոգիչ միութեան տէրութեանն³: Եւ հար նա զՎութո, բայց
հարկ համարեցաւ թողուլ նոցա զմեծն Վակիա (272) զգաղ-
թականս Հռոմայեցւոցն փոխեալ ի Միւսիա⁴. մերժեաց հան
զՄարկոմանոս եւ զՂեմանոս որ հասեալ էին մինչեւ յԱմբրիա,
յաղթեալ առ Մետաւրոս լերամբ՝ եւ ամրացուցանէր զՀռոմ
նոր պարսպօք: Ապա եւ նա ի վերայ Աեպտիմիայ Օլիւսիայ
հոյակապ եւ իմաստուն եւ մատենագէտ դշխոյին Պաղմի-
րացւոց, որոյ սահմանք թագաւորութեանն էին Լսորիք,

¹ Massa candida.

² Ցեռ ի խոնարհեցեցաւ ի մատենագր.:

³ Reatitutor Imperii.

⁴ Dacia Aureliani.

(ըստ Յուստինեայ՝ եւ մասն մի Նազիպատոսի եւ մասն մի Փարուն Ասիայ)։ զայս թագաւորութիւն հաստատեալ էր այրն նորա Ողենադոս (յամի 262) որ ընդ յաղթութեանցն ի վերայ Պարսից ընկալաւ ակթռակցութիւն ի Վաղիէնոսէ։ Աղթեաց Աւրեղիանոս դշխոյին մեծաւ պատերազմաւ երկիցս առ Անտիոքիաւ եւ առ Ամեսեաւ (272), պաշարեաց զնա անդէն ի Պաղմիրա եւ ապա կալաւ զնա ձերբակալ՝ յորժամ անցանէր նա ընդ Նափրատ փախստեայ ի Պարսս (273)։ Իմացեաց նա ի հոյակապ քաղաքն Պաղմիրացւոց զոր Սողամոնի շինեալ էր՝ քանդէ բացին նմա զդրունսն քաղաքացիքն, այլ իրրեւ կոտորեցին զպահակապան զօրան՝ դադաւ Աւրեղիանոս, զմեծ մասն բնակչացն կոտորեաց եւ քանդեաց զշքեղ մեհեանսն եւ զապարանս։ Բայց եւ աւերակքն ցայժմ լի առնեն զամենեւին զարմանալեօք։ Աժաւ Օւենորիա ի Հռոմ ի ձաղանս յաղթութեանն ոսկւով շղթայիւք, իսկ Ղոնդինոս փիղիսոփոս եւ հազարապետ թագաւորութեան նորա անդէն սպանաւ։

Յետ նուաճելոյ եւ զՆազիպատոս եւ այսպէս զհամօրէն արեւելս հաստատելոյ՝ խաղաց նա ի Վաղիա ի վերայ Տետրիկոսի որ գրաւեալ ունէր զՎաղիա եւ զԱպանիա։ անդ Տետրիկոս ի ճակատու ուրեք առ Սասաղաւանոնաւ (Շալոնաւ)՝ ձանձրացեալ ի մարդախոշոշ զօրականէն եւ անվստահ յիւր կեանսն՝ եթող զանձն լինել ձերբակալ, որպէս վաղ իսկ լեալ էր նա ի բանի ընդ Աւրեղիանոս՝ գրեալ առ նա թուղթ աղաչանաց զալ փրկել զնա։ (273)։

Անդէն ի նմին ամի արար ձաղանս, յորում ածաւ Օւենորիա ի շղթայոս տակիս, զարդարեալ ակամօք պատուականօք, եւ Տետրիկոս հանդերձ անուանակից որդւովն ածաւ ի տես, եւ ինքն կայսր անցանէր ի կառս զոր ձգէին չորք եղջերօք՝ զորս բերեալ էր նորա յաւարէ միոյ ուրօք ի թագաւորացն Վաթաց։ Յետ ձաղանացն՝ առաքեցաւ դշխոյն արեւելից ի Տիրուր ուր պարգեւեաց նմա արարս, եւ դատելք նորա եղեն արանց մեծամեծաց ի Հռոմացեացն։ Իսկ Տետրիկեայ տայր զվերականցութիւն նահանգին Ղուկանիայ, ասելով թէ առաւել լաւ է յայսպիսում ի գեղեցիկ երկրի միում նահանգի տեսուչ կալ, քան յայնկոյս Աղալից թագաւորութեան միոջ կալ առաջնորդ։ Արսերն Տետրիկոս յետոյ եկաց սինկղիտիկոս։

Ի սակաւ ժամանակին՝ զոր յետ ձաղանացն եկաց նա ի Հռոմ, հան օրէնս բազումս լի արդարութեամբ, այլ ոչ առանց խտտութեան։ Օրոս ի հասարակաց պաշտամունսն էին եւ գտան գործեալ հարստահարութիւն՝ ետ սպանանել։ Բայց եւ այնոցիկ որ առին զէն հակառակ նորա՝ ներեաց առհասարակ եւ զգիրսն ամբաստանութեան որ զնմանէն էին՝ ետ այրել հրապարակաւ։ Նոս պեղել զյատակն Տիրերեայ, ուր պղծել ինչ նաւոր-

կութեան կայր: Յետ հոգալոյ բարւոք զպարէն քաղաքին՝ ի բաշխմունս ցարենոյն եւ իւղոյ յաւել եւ միս խոզնի, կամէր եւ գինի տալ՝ բայց արդել զնա վերակացուն Հռոմայ տակնովն՝ թէ յայնժամ Հռոմայեցիք քաքայր եւս եւ սագս ի նմանէ ունիցին տին առնելոյ:

Սակայն Լւրեղեանոս՝ ոչ միայն ջերմ էր ի դիցն պաշտօն, եւ յայն սակս զմեհեան արեգականն ի Պաղմիրա զարդարեաց մեծաւ պատարագօք եւ ի Հռոմ շինեաց արեգակնայինն Լստուածոյ մեհեան եւ ելից սակովք սպասուք, այլ եւ յաջողութեամբքն հպարտացեալ՝ փոխեաց զանպաճոյճ կեանն, յետ ձաղանացն ազանէր հանդերձս սակով եւ ակամբք պատուականօք, եւ կապեաց թագ ի գլուխ, այն՝ որ երբեմն յորժամ կայսրն իսկ էր՝ չառ յանձն տալ կնոջ իւրում ծախս վասն միոյ մեծաքսեայ հանդերձի, տակով թէ քաւ լիցի ի մէջ ըստ ծանրութեան տողանեաց կշռել հաւասար ոսկի (քանդի այսպէս թանկագին էր յայնժամ մետաքս): Իսկ ի վերայ դահեկանացն՝ կոչէր նա «Տէր մեր եւ Լստուած», Լպա ուրեմն եղ նա ի մօտ ջնջել զքրիստոնէութիւն եւ յօրինեալ պատրաստեցան իսկ հրովարտակք ի դոյն (274), բայց խափանեցաւ գործն մահուամբն նորա, որ հաս իսկ եւ իսկ ի վերայ. զի մինչդեռ կամէրն երթալ ի վերայ Պարսից պատերազմաւ՝ ի Ղիւրիկէ վասն խտութեանն սպանաւ՝ 63 տնայ (Մարտ. 275):

11. Յետ Յամսեայ անտէրընութեան՝ ապա ի բազում անգամ աղաչելոյ զօրացն եղ ծերակոյտն կայսր զարժանաւորն ի միջոյ սինդղիտիկոսացն՝ զծերունին 75ամեայ զՆղաւդիոս Տակիտոս (275—276) ի տոհմէ Տակիտեայ պատմագրի. էր նա այր ազնիւ, յաղթեաց Լլանաց յայնկոյս Սաւկասու, բայց չյերկարեալ մեռաւ ի Տարսոն Ալիէկեցւոց (Լպր. 276): Յայնժամ յԼսորիս Պրորոս եւ ի Հռոմ Փղորիանոս եղբայր Տակիտեայ եղան կայսր, այլ Փղորիանոս յիւրոց սեպհականաց սպանաւ ի Տարսոն՝ ուր եկեալ էր ի վերայ Պրորոսի:

Լւրեղիոս Պրոքս (276—282) ի խոնարհագոյն կարգաց էր, այլ գտաւ երեւելի ի մէջ կայսերաց: Մղեաց յետս զՎերմանս առ Հռենոս գետով եւ ի կողմանս Վանուբայ, դիմեաց եհաս մինչեւ ցՆղբա գետ, արար հարկատու ինն իշխանս յիշխանաց եւ ամրացոյց զսահմանն՝ ածեալ խրամ հանդերձ որմով. զՊարսիկսն ստիպեաց դնել դաշինս խաղաղութեան: Չանայր նա եւ զազգան զայնոսիկ Վերմանաց զճարբարոսս ածել ի կարգ եւ ի բարս. ետ շինել 70 քաղաքս քանդեալս եւ աւերեալս եւ առնէր մարդաշատ նստուցանելով զգերին ժողովեալ ի պատերազմաց. զլեզէոնն պարապեցուցանէր յարդարել պողոտայս, կամուրջս եւ այլ եւս նոյնպիսիս, նա եւ տնկել այգեստանս ի Վա-

զիւս եւ ի Պաննոնիա, եւ ջանայր իմն զի նուազեացին եւ զի նուորքն: Այլ այն շխուեցաւ հաճոյ լեզէոնացն, սպանին զայն պիսի կայսր բարեախորժ (Մ.գ. 282). սակայն պիկին արտասուս ի վերայ նորա տնագան եւ կանգնեցին նմա յիշատակարան:

12. Յետ այնորիկ ընտրեցաւ ի զօրուէն կայսր՝ անձնապա- հապեան Արեղիոս Ապրոս (282 — 283) որ արար աթոռակիցս զերկօսին որդիան իւր զԱրեղիոս Ապրնոս եւ զԱրեղիոս Վասիլէ- անոս: Հար Ապրոս զՎասիլէս, մերժեաց զՊարսիկս ի Սիջազետաց, եւ որպէս պատմեն՝ մեռաւ հարեալ ի փաղատականց, բայց սրպէս հաւանութեան թուի՝ սպանաւ դաւաճանութեամբ (Վեկա. 283). յետ սակաւ ինչ միոյ եւ զգօնն եւ կիրթն Վուսմերիանոս սպանաւ յիւրմէ աներոյ յԱռիսէ Ապերայ (որ թարգմանի Աւարազ) (Մ.գ. 284) յարշաւանի անդ ի վերայ Պարսից: Յայնժամ ըն- տրեաց զօրն զՎիոկղեախանոս՝ կայսր, որ իւրով իսկ ձեռամբ սպան զԱպեր: Ի յաջորդ ամին խաղաց եկն ի վերայ նորա Սարի- նոս ի Հռոմէ՝ շուայեալն եւ առեցեալ յամենեցունց. այլ անդէն զձանապարհայն յիւրոց իսկ զօրաց ի Սիւսիա սպանաւ (Մայ. 285) եւ այնպէս ամենեքին ընկալան միաբանութեամբ կայսր՝ զՎիոկղեախանոս:

Ռ.

Հայտ առ ծնացեալ Հելեանոս Կայսերս (ըստ Գոհմային պատմագրաց):

Արքայիս Բ. Արքաուղոս Բ. Յիւրան Ա. Յիւրան Գ. (Բ.) Վաղարշ, Խոսրով Ա. Տրդատ ցոյնքն խեղճութեանն (յսկ իբրեւ 80 — 287):

ՅԱ

ՍՆՁԻՏԻ Արուանդն ի մօրէ եւեթ արշակունի բռնացեալ թագաւորէր ի Հայս (յամէ 64^ր), անդ ուրեմն ի մէջ արքայոր- դոց Արեաց աշխարհին սնանէր մանուկն Արտաշէս որդի եւ ժա- ռանգ Սանաարկոյ, դայեկութեամբ Ամրատայ որ էր ի պատուի ընդ մեծամեծ զօրավարսն Արեաց, վաղ համբաւեալ քաջութեանն գործովք, եւ առեալ ունէր տեղի բնակութեան զՎատ եւ զՍ- զոմն նահանգս ի Մարաց աշխարհին: Աստտին ցուցանէր Ամրատ արութիւն քաջութեան ընդդէմ Աղուանիցն եւ Ալանաց, մինչեւ ըստ նախարարացն խրատու յօժարէր արքայն Արեաց առնել հա- տուցումն վաստակոց նորա: Տուաւ Ամրատայ գունդ յԱտրպա- տականէ եւ յԱտրեստանէ երթալ հաստատել զԱրտաշէս ի գահն հայրենի: Վարնայնի ելանէր Ամրատ զօրք ի սահմանս Ատէսցւոց, երթայր ստուգոանայր գունդն ի զօրաց եւ ի նա- խարարաց յարելոց կողմանցն այնոցիկ՝ եւ հասանէին առ ամին ծո- վուն Վեղամայ, եւ աճապարէր Ամրատ ի վերայ բանակին Արուան- դայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ:

Վանդի եւ Նրուանդ փութանակի գունդ էր կազմեալ ի Հայոց եւ ի Վրաց զօրավարութեամբ արքայի նոցա Փարսմանայ, ածեալ եւ զօր վարձկան ի Փղերն Հայոց (Վամրաց) եւ ի Միջագեաաց. այլ քանդի լեզէոնք Հռամայեցւոցն դանդաղէին իմն հասանել ի թիկունս դաշնաւոր թագաւորին, յայն սակս յաճախէր նա պարգեւս զօրացն եւ նախարարացն՝ զինս հաւատարմութեան, եւ յառաջագոյն իսկ արկ յինքն զԱրզամ զտանուէր ազգին Մուրացան (գաղթականութեանն Մարաց ի զաւակէ Աթդահակայ) դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական՝ զօր հանեալ էր ի նոցանէ Տիգրանայ Բ. արքայի Արշակունւոյ։ Այլ ամենայն զուր եւ ընդ վայր։ Իսկ եւ իսկ իբրեւ կարգէր ճակատ Նրուանդ մօտ ի ճամբարն իւր եւ երեւէին նշանքն Արտաշիսի, Արզամ ի կողմն ելանէր հետեւակօքն՝ առեալ յառաջագոյն խոտուամն յԱրտաշիսէ՝ պահելոյ զամենայն զառաջին պատիւն. եւ ի յառաջ մատչել ճակատուն Արտաշիսի ի հնչիւն փողոցն պղնձեաց եւ ի «խոյանալն Սմբատայ իբրեւ զարծուի յերամս կաքաւաջ», զային խառնէին նախարարք որ էին յաջակողման եւ ի ձախակողման թեւին Նրուանդեանց. իսկ միջովայր կամ կենդրոն զնդի թագաւորին, որ էր կազմեալ ի Վրաց եւ ի վարձկան զօրուէն՝ բախէին մեծաւ սաստիկութեամբ, եւ արք ոմանք քաջք Տաւրացիք զոգիս ի բռին եղեալ պայմանեալ էին թագաւորին սպանանել զԱրտաշէս՝ զօր ի մէջ անցեալ ապրեցուցանէր որդի ստնտուին նորա Վիսակ, բայց ինքն կործանէր՝ կտրեալ անկեալ կիսոյ գիմացն ի վայր։

Հայեցաւ Նրուանդ ընդ անհնարին կոտորած զնդին իւրոյ, եւ հանգոյց ի հանգուցէ երիւարաւ փախստեայ Նրուանդաշատ։ Սմբատ յառաջեալ սակաւ վաշտկանաւ պնդէր զհետ թագաւորին մինչեւ ցաարաժամել աւուրն, եւ դադարէր առ քաղաքաւն մինչեւ ցգարուստ բուն զօրուն հանդերձ Արտաշիսի։ Իսկ սա յեա բանակելոյ զգիշերն ի տեղւոջ ճամբարուն Նրուանդայ (Մարաց մարզին) եւ այգունն տալոյ թաղել զգիականսն՝ զմիջաւուրն հասանէր առաջի քաղաքին, եւ մարտուցեալ զօրութեամբ ձեռս ետուն քաղաքացիք, եւ ի խուժել զօրականին ի ներքս յարքունիսն՝ մի ոմն սակերք հար զգազաթն Նրուանդայ։

Այս հրամայելոյ Արտաշիսի թաղել զՆրուանդ մահարձանօք իբրեւ խառնուրդ արեան Արշակունեաց՝ գտեալ Սմբատայ զթագն Սանատրկոյ ի տան գանձին, ըստ ասպետութեանն իրաւանց՝ դնէ ի գլուխն Արտաշիսի թագաւորել ի վերայ Հայոց աշխարհին (80—135°)։

Սեծապարգեւ առաքին այնուհետեւ յետս զօրք Մարացն եւ Պարթեւաց. պատուի Արզամ երկրորդութեան պատուով եւ յակրնթակապ պսակաւ եւ զնդօք, կարմիրն սունապանօք, ու-

կեղէն պատառաքաղան եւ տարգալաւ եւ բաժակզք ի տաճարին արքունի: Սմբատ ի վերայ թագակապ ասպետութեանն առնու զիշխանութիւն արեւմտեայ զօրուն՝ հանդերձ վերագոյն հրամանատարութեամբ ի վերայ ամենայն զօրուն Հայոց, գործակալաց նահանգացն եւ համօրէն տանն արքունի. Վերսէս որդի Ղափանայ կարգի ի նահապետութիւն ազգի՝ որում անուն Ղափանքսեան (ի հատանելոյ կիսոյ գիմացն Ղափանայ), որպէս եւ պատանեակք 15 ի զաւակէ Տուրայ՝ որ սպանաւ յԱրուանդայ վասն զաղտ պատգամս ի Պարթեւս առ Արտաշէս հասուցանելոյ, կարգեցան յազգ՝ ըստ նախնւոյն անուան կոչելով Տրունիս: Տեղի ճակատուն՝ Արուանդավան կոչեցաւ, եւ դատարկերտն Արուանդայ (Արուանդակերտ) Սարմէս՝ որ թարգմանիցի Մարն եկն (այս ինքն Արտաշէս որ մարն կոչէր յԱրուանդայ): Իսկ եւ իսկ խաղայր Սմբատ հրամանաւ թագաւորին յամուրն Ռազարան. անդ ձերբակալ արարեալ զԱրուազ՝ զեղբայր Արուանդայ եւ երկան զուլանէ ընկենաւ ի գրգանս գետոյն Ախուրենի, եւ փոխանակ նորա կարգի ի քրմապետութիւն ընտանին Արտաշէսի Սոգապաշտէ (անուանեալ այսպէս յաշակերտութենէ առն ուրումն մօզի). այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ փոխէ անտի Արտաշէս զազմութիւն պատկերացն ի մեհեանն նոր Արտաշատ քաղաքի՝ զոր շինեաց նա ի մայրից անտառին Արասիսայ նորոգ, կամ կատարեաց զշինութիւնն (զոր էր սկսեալ Տրդատայ արուեստագիտօքն ածելովք ի Հռոմայ): Օգտասակս ծառայիցն Արուազայ՝ պարգեւէ Սմբատայ թագաւորն, եւ հրաման տայ նմա զընտիր ընտիր գանձուց մեհենիցն եւ զգանձան Արուազայ հանդերձ յաւելուածով՝ տանել պատարագ արքային Արեաց իրրեւ հօր իւրում եւ օգնականի:

Հռոմայեցիք՝ որ ցայն վայր լուռ եւեթ կային թողեալ զԱրուանդ անօգնական, թերեւս զի մի պատերազմ մեծ ընդ Պարթեւաց գրգռիցեն, իրրեւ եւ ամենայն ի գլուխ եւ առ Արտաշէս զթագաւորութիւնն՝ փութացան այնուհետեւ զառաջին հանգամանս հպատակութեանն առ իւրեանս՝ նորոգել. առաքեցան ի կայսերէ հարկահանք առ թագաւորն Հայոց, եւ լեզէոնք Հռոմայեցւոց հասեալ պատրաստեալ կային ի սահմանակողման արեւմտից աշխարհին սպառնալ մարտ պատերազմի: Յանձն առնու թագաւորն Հայոց զդաշնաւորութիւն Հռոմայեցւոցն հանդերձ կրկին հարկաւ եւ հաստատի ի թագաւորութեանն՝ մինչ չեւ եկեալ Սմբատայ ի կողմանց Պարթեւացն:

2. Հետ այնորիկ դէպ լինէր (ըստ յաճախ սովորութեանն) եւ լանել Ալանաց տապատակաւ յերկիրն Հայոց՝ հանդերձ բազմութեամբ ազգացն բնակելոց ի լերինան Ափկասու եւ հիւսիսային կիսով Ալաց աշխարհին, որք հեղան զեղան ընդ Աււր գետ այսր. ձեռեալ հասանէր Արտաշէս բազմութեամբ տալ ճակատ:

Չերբակալ եղեւ որդի արքային Ալանաց եւ մեկնեցան նորա
այսորէն ըստ գեան յետոյ. բայց չեւ եւս էր լեալ զրաւ պատերազ-
մին՝ այլ սորա ի ձախմէ եւ նորա յաջմէ գետոյն բանակեալ կային,
զի չառնոյր յանձն Արտաշէս տալ զպատանեակն յետոյ, մինչեւ եկն
եւ Սաթինիկ դուստր թագաւորին բարենշան՝ ի դարաւանդ մի գե-
տոյն, ձայն տայր թարգմանաւ ի բանակն Արտաշէսի «Բեզ ասեմ,
ասէ, այր քաջ Արտաշէս որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
եկ հաւանեաց աչաքեղոյ դաւերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ».
մատեաւ յեզր գետոյն թագաւորն եւ հաճոյ թուեցաւ նմա կոյսն
ծաւի եւ փարփառ. ըստ խորհրդոյ դայեկին ածաւ Սաթինիկ ի
տիկնութիւն եւ տուան ի վարձանսն ոսկի բազում եւ մորթ փար-
միր, եւ կուեցան դաշինք ի մէջ երկուց թագաւորաց՝ մի մանկանց
Ալանաց այսուհետեւ հինիւ ելանել յաշխարհն Հայոց:

Արդէս յառաջագոյնն՝ առտուել եւս յետ այնորիկ շինու-
թեան աշխարհին ուշ ունէր թագաւորն. գաղթականութեամբ
բազմամարդի զերկիրն առնէր, եւ նախ Ալանացն գաղթականու-
թեամբ: Վանդի յետ վախճանի աներոյ իւրոյ հօրն Սանթինկան՝
այլ սմն բռնացեալ կալաւ զաթուռն: Առաքեցաւ անդր Սմբատ
եւ զնա մերժեալ թագաւորեցոյց զեղբայրն Սանթինկան, եւ ած
գերի բազում ի հակառակորդաց անտի ի բնակութիւն ի Շաւար-
շական գաւառ. որ Արտաշէն կոչեցաւ, քանզի այս իմն անուն էր
առաջին բնակութեան նոցա՝ ուստի ածանն: Առաւել քան զար-
տաղեան գերին ած Սմբատ յորժամ առաքեցաւ ի վերայ Սա-
սիցն ապստամբեցոյ՝ բերեալ եւ զՕտրդման թագաւոր նոցա
ձերբակալ, նոյնպէս Առաւելեանքն յազգէ Ալանաց՝ որ վասն
մերձաւորութեան ազգականութեանն եկին զհետ Սաթինկան:
Այսպէս եւ տոհմն Ամատունեաց (այս ինքն՝ եկաց) եկելոց ի կող-
մանց Ահմատանի, ի սերնդոց Սանուեայ հրէի ածեցոյ անդր
Արշակայ Ա. արքայէ Պարթեւաց: Սահմանք իւրաքանչիւր գիւ-
ղից եւ ազարակաց որոշեցան, եւ հաստատեցան նշանք սահ-
մանաց՝ քարինք կոփածոյք չորեքկուսիք. եւ ծաղկէր այնուհետեւ
երկիրն եւ լեռնային եւ դաշտային՝ մշակութեամբ, յաճախեցին
գնացք նաւաց ի ծովակսն եւ ի գետս՝ հանդերձ շինութեամբ
կամրջաց. մուծաւ գիր կամ ճշդագոյն՝ համար շարաթուց, ամ-
սոց եւ տարեաց:

Յ. Սակայն չէր յաջողեալ Արտաշէսի ի տան իւրում: Սաթի-
նիկ որ կոխելով ոսկի եւ մարգարիտ եմուտ յառազատ, ոչ գտաւ
առանց կասկածանաց անհուստարմութեան: Այս եւ զխաղաղա-
կան տեսչութիւնն պղտորեցին ոչ սակաւ արքայորդիքն. անդրա-
նիկն ի նոցանէ Արտաւազդ եւ սէգ եւ անձնահաճ եւ մոլեգին
բարուք. քառութեամբ ած զհայրն ի ցասումն ի վերայ Արգամայ,
սպաս ի ճաշուն յոր հրաւիրեաց Արգամ զարքայ՝ յարուցին որ-

դիք արքայի խռովութիւն՝ թէ դաւ է, անդէն ի հացին քարշեցին զալիս նորա, առաքեցաւ գունդ եւ սպանան բազումք յազգէն Սուրացան, այրեցան սպարանք Արգամայ եւ հարձ նորա Սանդու ածաւ Արտաշէսի: Ինչպէս եւ դարձուցան յԱրգամ միւսանգամ արարքն, այլ յեա ամաց երկուց՝ զրդոեցաւ Արտաւազդ ի մարտ պատերազմի ընդ որդւոյն Արգամայ, յազթեաց արքայորդին եւ սատակեցաւ Արգամ ամենայն տամբն եւ տաքանք ազգին այնորիկ աւերեցան: Այսպէս գրեթէ ջնջեցաւ մեծ մարական գաղթականութիւնն ի Հայոց աշխարհին, որոյ զօրութիւնն ի դէպ է թէ կասկածեի իմն լեալ իցէ տոհմի թագաւորացն Հայոց:

Չպատիւ երկրորդութեանն վաղ առեալ էր Արտաւազդայ՝ հանդերձ ամենայն սահմանօք տանուտէրութեանն որ ի հիւսիսոյ Արտախայ էին, բայց սկսաւ նա դնել ակն եւ իշխանութեան սպարապետութեանն Սմբատայ: Խռովեցաւ հայրն, բայց տեղի ետ նմա տապեան ծերունի եւ մեկնեցաւ ի Տմորիս ի վերայ ասհմանաց Ասորեստանի:

Այլ պատիւ սպարապետութեանն զոր ան Արտաւազդ՝ ած ի նախանձ զեղբարսն. յայն սակս եւ հայրն յեա զորդի իւր զՍաթան ի քրմապետութեանն պատիւ հանելոյ՝ յԱնի արքայական դիցն Արամազդայ՝ ըսա հին օրինակին ընդ չորս բանակս զգօրսն բաժանէր. արեւելեանն՝ ի ձեռն Արտաւազդայ, արեւմտեանն՝ Տիրանայ մեւս եւս որդւոյ, հիւսիսայինն՝ Չարեհի որ էր մեւս եւս չորրորդ որդի, եւ հարաւայինն՝ Սմբատայ: — Չարեհ որ յորս երէց նահատակ էր եւ առ պատերազմունս տաղաուկ՝ ըմբռնեցաւ յարքայէն Սրաց ի Վարձամայ. հասին Արտաւազդ եւ Տիրան հանդերձ Սմբատաւ եւ թափեցին զեղբայրն իւրեանց ի կապանացն:

Հայեցեալ այնուհետեւ Արտաշէսի ընդ կազմութիւն աշխարհին եւ ընդ որդւոցն զօրութիւն քաջութեան՝ ի ժամանակին աղմկոյ իրացն Հռոմայեցւոյ նշկահեալ չեա նոցա զհարկսն: Առաքէր կայսր Վառնտիանոս (Տրայիանոս) գունդս, փախտեաց ընէր Տիրան առաջի նոցա արեւմտեան զօրքն մինչեւ ցմեծ հովիտն Լատենոյ. անդ հասանէր Արտաւազդ եւ Չարեհ արեւելեան եւ հիւսիսային զօրքն. սաստկանայր պատերազմն եւ իբրեւ ի տազնապի էին որդիքն արքայի՝ հասանէր ծերունին Սմբատ առնել յաղթութիւն եւ զրաւ պատերազմին. տարան փախըտեաց զգօրն հռոմայեցի խորագոյն ի Փղքն Հայս (ի Վամիրս) եւ տապաւտակ եւս ի տահմանս Հռոմոց զնէր զօրն հայազունդ: Բայց յեա սակաւ ինչ միոյ յարուցեալ գայր կայսր Տրայիանոս (°) խաղալ ի վերայ Պարթեւաց. ածապարեաց ընդ առաջ նորա Արտաշէս մեծաւ գանձութիւն բերեալ եւ զանցելոց ամաց

զհարկան եւ ցածոյց իսկ զնա: Ի դառնալ կայսեր ի Պարթեւական արշաւանէն՝ իջեալ Մաժան առաջի նորա յԱսորիս զԱրտաւազդայ եւ զՏիրանայ մատուցանէ ամբաստանութիւն, զի վրէժ խնդրել կամէր յԱրտաւազդայ զԹշնամանացն Սմբատայ իւրոյ դայեկի եւ զգորավարութիւնն Տիրանայ յինքն կամէր տանել: Չեղ նմա ունկն կայսր. բայց ազդեղ եղեւ ամբաստանելոցն եւ ապանին զՄաժան յորս: Կայ մնայ այնուհետեւ Արտաշէս հաւատարիմ կայսեր (Տրայիանու եւ Ադրիանու նորին պայազատի ի ժամանակի ապստամբութեան Լսորուոց, Միջագետաց եւ Պարթեւաց¹) մինչ զի հրաման տայր կայսր ընդ զիւզոստատուն իւր (վերահացուս չափուց եւ կշռոց) երթալ եւ Արտաշէսի առ Պարթեւան վասն դաշանց. անդ (ի Մարանդի, ի Բակուրակերտն աւանի) հիւանդացեալ Թադաւորին ի կենաց վճարէր, մինչ չեւ դարձեալ Աբեղոյի Աբեղինից նահապետի որ առաքեալն էր յԱրիզա առ Անահիտ տիկին խնդրել բժշկութիւն Թադաւորին եւ կեանս. բերաւ դիտինն եւ յուղարկեցաւ մեծաւ շքով ի Հայոց աշխարհին (135)²:

35

Օհնի Արտաւազդայ Բ. որ յետ աւուրց ինչ Թադաւորութեանն ելեալ յորս երիվարաւն հանդերձ անկեալ ի վիհ մեծ անհետ բարձաւ ի միջոյ՝ Թադաւորեաց նորին եղբայր Տիրան (135 — 156³) զոր պահէր նա առ իւր յԱյրարատ ի համար Թադաւորութեան. պատիւ երկրորդական դահուն զոր Արտաւազդն աւնէր՝ տուաւ ի Տիրանայ պատանեկի ումեմն Արախնաուու անուն առն քաջի եւ զգաստասիրի՝ որ առեալ էր զկինն զհռմայեցի զոր տարեալ էր Արտաւազդայ, հանդերձ զօրավարութեամբ արեւելեան զօրուն. եւ ինքն Թադաւորն ի կողմանս Ակեղեաց ի Չրումէն աւանի որսոց եւ զքօսանաց պարապէր, պարծեցեալ յերկարսն իւր երկուս անհնարինս արագութեամբ: Փետայացեալ էր նմա այրն հզօր Տրդատ որդի Սմբատուհայ դասեր Սմբատայ Բագրատունւոյ ի դուստր Թադաւորին յԱրանեակ. այլ չժուժեալ Տրդատայ ընդ պչրանան սորա՝ զգեղձան հերան կտրեալ զանախց հանէ զնա յիւրմէ ի բաց: Ի փախչելն Տրդատայ ամբանալ ի Մարա՝ անդէն ի կողմանս Արենեաց հասանէ համբաւ Թէ վախճանեցաւ Թադաւորն՝ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ⁴: Իսկ փոխանակ Արանեկայ հափափեաց տարաւ Տրդատ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԳ—ԿԱ. — Արշակ թշմանի պատմութիւնն Արտաշէսի եւ Արտաւազդայ ունիցի վկայութիւն յերգացն վիպասանաց՝ տե՛ս Պատմ. Հայոց մասեւն Երգութեան՝ էջ 48—51:

2 Ջ. Ջ. յաճախութեան պոպիւի արկածից ձեան ի հիւսիսահարկման Հայոց յիշէ Սարգսն (Գալ. ԺԱ. Հայաստ.) «Պատմ. ա.

ռի, Թէ յանցանել մարդիւն զսարսառվջ լերանց երբեմն ամենայն իսկ ուղեկցօք ծածկէին ի ձեանէն անկելս ի լերանց անտի. եւ զի յոյնպիսի վասնգէ տարիցին՝ ամենն ճանապարհօք ցուղ (երկայն) ընդ իւրեանս, զի կտէալ զոյն ուղղորդ ի վեր եւ ընէլ (ընդ ծակ ինչ) կտրիցին, եւ անցուորացն զիւրեանց արկածն նշանակել:

ի Սպեր վարդինիկ զհարձ Ռակրոյ նահապետի Սիւնեաց որ առաքինջականն լեալ էր նորա:

2. Տիգրան Գ. (Բ.) եղբայր Տիրանայ եւ պայազատ (156—195°) ի բաց կացեալ ի հպատակութենէ հարկաց առ Հռոմայեցիսն, զոր պահեալ էին հաստատուն հայրն եւ եղբարքն¹, ընդ Պերոզայ Լ. կամ Սաղարշայ Գ. (Սաղոգեսայ) արքայի Պարթեւաց դնէր արշաւանս ի նահանգս Հռոմայեցւոցն ի կողմանս Փոքուն Լսիայ: Իսկ կայսր (Վուկիւս) հասեալ յարեւելս զօրօք նուաճէր զՀայս, եւ զՏիգրան որ յարշաւանի անդ ձերբակալ լեալ էր յաղջկանէ միջէ (իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ)՝ արձակեաց կայսր յաթոռ իւր՝ տուեալ նմա կնութեան զմերձաւոր իւր զՍուսիիա (զՍոփի): Բայց Տիգրան զորդիսն որ ի նմանէ եղեն կարգէր յուրոյն նախարարութիւն (Սոփսեանս)՝ զի մի յիրաւունս արեան Լքչակունեաց մտանիցեն: Նոյնպէս նահապետութեան պատուով հատուցումն իմն առնէր Տիգրան ցեղից ինչ (որպէս Սորձէից, Սձենից եւ այլոց) վասն վաստակոց նոցա եւ սիրոյ եւ հաւատարմութեան զոր ընդ թագաւորն ցուցին՝ տալով ճապատ ընդ Հռոմոց՝ ի ժամանակի զի ըմբոսեալ էր նա ի կալանսն:

3. Նորին որդի եւ պայազատ Սաղարշ (195—210°) զժամանակ խաղաղութեանն արկ ի կիր ի շինութիւն աշխարհին. շինեցան մի ըստ միջէ քաղաքքն անուանակիցք Սաղարշաւան եւ Սաղարշապատ կամ Նոր քաղաք (երբեմն աւան Սարդգէսի ի վերայ Վասաղ գետոյ, տեղի ծննդեան իւրոյ ի գեաթախառնունս Մուրց եւ Երասխ գետոյ) եւ փոխէր անդր զաթոռն եւ առնէր ձմերոց զարքունական քաղաքն Լիււանից զԽաղխաղ յՍուրի նահանգի. հաստատէր տօն աշխարհախաւմբ ի մուտն Վաւասարդի իրբեւ իսկզբան ամի նորոյ ի Ռագրեւանդ զըսգնիւն որ առ գերեզմանին Մաժանայ, վայելել եկելոցն յամենաբեր պտղոյ:

Եւ յանկարծ ուրեմն հարկ հասանէր նմա երթալ հարկանել զասպատակ սարմատական ազգացն դիմելոց ըստ Սուր գետայսր. յետ խորտակելոյ զնոսա՝ անց նա զհետ նոցա ընդ կապանն Ղորայ, ուր միւսանգամ յօրինեցաւ ճակատ եւ պարտեցաւ հէնն առաջի զօրութեան քաջացն Հայոց: Բայց զարքայ հարին աղեղնաւորք կորովիք:

Եւ յնորին որդի եւ պայազատ Խոսրով Լ. (210—253°) գունդ կազմեալ միւսանգամ խաղայր ի վերայ՝ խնդրել զվեճ հօրն. հարկանէր զազգան խառնաղանձս մեծաւ պատերազմաւ եւ կանգնեալ արձան յոյն գրով՝ նշանակեալ զիւր տէրութիւնն եւ առ Հռոմայեցիս զդաշնաւորութիւն հնազանդութեանն (թերեւս զի եւ Հռոմայեցւոցն ահիւ՝ որոց նուաճեալ իսկ էր զնոսա բաղում

Եւ բաղում անգամ (որպէս զՍանատրիգ եւ նշանակելոյ ընդ զոր ընդ իւրեանս ասնէին: զնորին ստեղծուէ պատմ. խորենացի Բ. Գլ. 1 խոր. Բ. Գլ. ԿԲ: ԼԶ.) Կռանէին ինգրակքն զժամկեալն ի

անգամ, կարճեցին յասպատակէ): Վառնայր այնուհետեւ յետ թագաւորն բաղմամբոխ պատանգօքն զոր առ մի ի հարիւրոց: Ար-
պէս ընդ Պարթեւաց՝ նոյնպէս եւ ընդ Հռոմայեցւոց խաղաղու-
թեամբ էր միշտ, նա եւ ոչ ի պատերազմին զոր տայր Արտաւան
Վ. արքայ Պարթեւաց ընդ կայսեր Սարահաղայ ի Սիջագետա՝
միտցաւ ինչ ի կռիւ, այլ ցուցանէր նա զանձն ոչ ի սորա եւ ոչ ի
նորա կողմն միտեալ: Սակայն եւ այնպէս յետուստ վասն միա-
տոհմի ազգականութեանն ընդ արքունական տոհմին Պարթեւաց՝
ակամայ գրաւեցաւ ի պատերազմունս մեծամեծս:

Վանդի թէպէտ եւ յաղթել յաղթեաց Արտաւան Հռո-
մայեցւոց, այլ այն յաղթութիւն քայքայեալ էր զգորութիւն
գնդին Պարթեւաց. յայն սակս Արտաշէր ոմն անուն նախարար
Պարսից կամ թագաւոր Պարսկաստանի որդի Սասանայ պարսկի
Սասհրացւոյ դիպող զժամն համարեցաւ եւ տպատամրեցուցեալ
զիւր հայրենի աշխարհն՝ միաբանեալ արկ յինքն զազումս ի նա-
խարարացն, որպէս եւ զերկուս եւս ցեղն արքունական տոհմին
Արշակունեաց զԱսպահապետի եւ զՍուրենեան Պահլաւն որք ի
բնէ իսկ խանտաւորութեամբ էին ընդ երրորդ ցեղին Սարենեան
Պահլաւի՝ զի ի նմանէ կայր հարստութիւն թագաւորացն: Ի պար-
տութիւն մատնեցան Պարթեւք եւ անկաւ Արտաւան. ամբարձաւ
այնուհետեւ յաթոռն արեւելից Սասանեան հարստութիւնն Պար-
սից ի ձեռն Արտաշէրի (226):

Ղեպէր Խոսրով ընդ Ասորեստան ի թիկունս օգնականու-
թեան Արտաւանայ իբրեւ իւրոյ հարազատութեանն, եւ իբրեւ
երկրորդ թագաւորութեան Արեաց. այլ իբրեւ լուաւ թէ ան-
կեալ է Արտաւան՝ դառնայր այսրէն մեծաւ տրամութեամբ: Այ-
նուհետեւ սկիզբն առնէր թագաւորն Հայոց տարեւոր պատերազ-
մացն վրիժուց ընդ Պարսից տէրութեանն (ամս 10^ր): Ամ ըստ
ամէ գարնայնի բացեալ զդրունս Ալանաց՝ սարմատական զնդօք
զնէր արշաւանս յԱսորեստան բաղում անգամ հասեալ ի դրունս
Տիգրան քաղաքի արքայութեանն Պարսից՝ ի նեղ մեծ զԱրտա-
շէր հասուցանէր. հանէր մասն ի մեծ աւարէն ոչ միայն զօրացն
այլ եւ քրմացն՝ հինգերորդս, եւ պատարագս մեծամեծս յեւթն
բազինս մեհենիցն: Սայր Փիղիպպոս (մանաւանդ թէ Աղեքսան-
դրոս Սելեւոս) ընէր Խոսրովայ ձեռնառւ զօրօք ի մարտ պատե-
րազմի, եւ մինչեւ ցամե իբրեւ 250 (°) եւ անդր ինքն միայն թա-
գաւորն Հայոց վարէր յառաջ զպատերազմն իւրովք զօրօք մե-
ծաւ զայրացմամբ, մինչեւ վարել զԱրտաշէր յաշխարհն Հընդկաց.
գրգռեալ էր մանաւանդ վասն Սարենեան Պահլաւ ցեղին զոր կո-
տորեաց Արտաշէր՝ յորժամ հատուածեալ գային զխաւարան
իւրեանց Սահաճանաւ ի կոչ թագաւորին Հայոց¹:

Վառնացաւ ձանձրացաւ թագաւորն Պարսից, մտանէր այնուհետեւ ի հնարս հայթայթանաց. անդ լնակ ոմն անուն նահապետ Սուրենեան Պահլավին հրապարեալ խոտումամբ թագաւորութեան Պարթեւաց ի վերայ բնիկ աշխարհին Վաւշանաց երկրորդական պատուով, անկանէր իրրեւ հատուածի պատճառաւ առարքայն Հայոց հանդերձ ընտանեօքն հալածեալ ընդ խաբս ի զօրացն Պարսից ի սահմանս Լտրպատականի: Ընկալաւ զնա թագաւորն մեծաւ խնդութեամբ ի ձմերոցին ի Խաղիսաղ քաղաքի: Եղծաւորէր այնուհետեւ պարթեւն մանրմութիւն բազում, մինչեւ ծածուկ խորհրդեանն պատճառաւ մեկուսացուցեալ սպանանէր զթագաւորն ի Վաղարշապատ. դիմեցին զհետ սպանողին նախարարք եւ զօրն հայակոյս եւ արարին գետավէժ ի Տաբերական կամրջացն Լքտաշատու զնա եւ զնորին եղբայր եւ զգործակից երիվարօք հանդերձ եւ զտոհմն լնակեան՝ ազգատ, որպէս հրամանն տուեալ էր թագաւորն՝ յորժամ չեւ էին ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն թափեալ (253°)¹:

Կ. Սխառնեցին այնուհետեւ նախարարք Հայոց աշխարհին եւ կոչեցեալ ի թիկունս օգնականութեան զօր հռոմայեցի ի Փոլեզիայ՝ ընդդէմ դարձան Լքտաշի ամս իրրեւ եւթն (253 — 260°): Եւ քանզի Հռոմայեցիք զբաղեալ իմն էին ընդդէմ Սկիւթական ազգաց կամ Վթաց յարձակելոց ի Միւսիս, ի Իւրահիս եւ ի Յունաց աշխարհ՝ ամենեւին զօրանայր Լքտաշէր ի վերայ Հայոց աշխարհին. ելանէին այնուհետեւ փախոտեայ յաշխարհէն նախարարքն, եւ այնպէս լինէր Հայաստան մարդ Պարսից տէրութեան առաջնորդեալ պարսիկ մարզպանաւ (260 — 267°)²:

Լքա ուրեմն նուաճեցան հնազանդեցին նմա նախարարքն, դարձան եւ փտարանդեալքն յետս, փոխեցան քարինքն սահմանաց (հաստատեալք յԼքտաշիսէ) յանուն Լքտաշի, մերժեցան պատկերք դից Լքշակունեացն եւ ի Բագաւանի հրամայեցաւ անշէջ առնել զիրանն որմզդական ըստ մոգութեանն օրինաց, եւ զամենայն կարգէր Լքտաշի մեծաւ յօրինուածութեամբ: Բայց տոհմն Սանդակունեաց կոտորեցաւ, քանզի Լքտաւազդ մանդակունի տուեալ ապրեցոյց առ կայսր զմանուկն Տրդատէս զորդի Խոսրովու զշառաւիղ պայազատութեանն Լքշակունեաց ի միջոյ որդւոցն³, որպէս եւ Լքտայ տանուտէր տոհմին Լմատունեաց զդուստր թագաւորին զԽոսրովիդուխտ տուեալ անկաւ յամուրն լնի:

Շաղկեալ զարդանայր մանուկն Տրդատէս առ Վիկինեայ կամ Վիկիանեայ կոմսի⁴. պարարէին միտք նորա ի հրահանգս

¹ Խոր. Բ. Գլ. 47. Ըստ Ագաթանգեղոսի սուրբապետ լինել խաբսով եւ զնա յետ իրրեւ երկոց ամսաց գալտանան Ընկալ ի Հայս:

² Խոր. Բ. Գլ. 42:

³ Ագաթ. էջ 87:

⁴ Ագաթ. էջ 88. — Ըստ Եւստակիոսի եւ Ղիկիմոսի գալիտցի, ի զազուց մտե-

յունական փիղիսոփայութեանն¹ եւ մարմինք՝ ի վարժս ուժոյ պնդութեանն, պսակէր պարծանգը ի մրցութիւնս Պեղագոնեւացւոց, զի երկիցս միով ձեռամբ խլէր զեղջիւրս ցլոց վայրենացելոց՝ միանգամայն ոլորելով զվիզան սասակէր², եւ դարձեալ ի Հռոմ՝ յորժամ սասուցեալ արկ զնոս հակառակորդն ի վայր ի կառացն, բռնն հարեալ արգել զարշաւան կառաց նորա: (Նոք Վ իկինեայ երթայր ի մարա պատերազմի ի վերայ Վթաց (282) ի Պաննոնիա, ուր ապրեցոյցն զՎ իկինիոս՝ յորժամ եկին ի վերայ նորա լեզգեանքն յետ զկայսր Պարսոս ի Միւսիա ապանանելոյ. երթայր ընդ նմա եւ ի վերայ Պարսից յանապաան Միջագետաց կամ Երաբացւոց (283): Եւ ի միւսում նուազի հարաւ զօրն հռոմեացի եւ հրդատայ վերաւորեալ երթվարն՝ առ զսոսազէնն եւ զիւր առ նազէնն եւ անց ի լեւզ ընդ Եփրատ յայնկոյս ի բանակն Հռոմեացեաց առ Վ իկինիոս³ (284): Վ երջին ի նահատակութեանց անտի լեալ պատմի մենամարտութիւնն ընդ արքային Վթաց փոխանակ կայսերն:

Պսակեցաւ այնուհետեւ Տրդատ (ըստ Խորենացւոյն՝ առ Վիոկղետիանոսիւ) ի Թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, եւ միանգամայն պատրաստեցաւ մարա պատերազմի ի վերայ Պարսից (386⁶): Հասեալ Տրդատայ ի Վամիրս յաճախագունդ զօրօք Հռոմեացեաց՝ զային հասանէին ընդ առաջ ի կոչ նորա բազումք ի նախարարաց Հայոց աշխարհին եւ պսակեցաւ Տրդատ ի Սմաւայ ապետէ: Մղէին մի ըստ միօջէ ճակատք բազումք, եւ զրաւեցաւ այսրէն երկիրն յամն ոչ սակաւ: Եւ յսպէս կանգնեցաւ եկաց միւսանդամ հարստութիւն Երշակունեացն ի Հայս յետ իւրերւ 30 (՞) ամաց անտէրընչութեան՝ ուր բռնն տօհմ Երշակունեաց մերժեալ անկեալ էր ի Թագաւորութենէ Երեաց աշխարհին եւ Թուէր ընդ իւր ձգեալ ի կործանումն եւ զՀայոցն Թագաւորութիւն:

Եւտայ այր արդար եւ ժուժկալ՝ որ ցայնվայր գիմակալ լեալ էր յամիրն Ենուոյ (որ չէ ինչ զարմանալի վասն արեւելեացն՝ որ անհմուտ էին արուեստի եւ մենքենայից պաշարման) կացուցաւ ի

թմ Գաղերիսի եւ ընդ նմա նահատակեալ ի պատերազմն ընդգէմ Ներսէհ արքայի Պարսից, եւ ապա ընարեալ ի նմանէ ի կետրութիւն:

1 Ագաթ. եջ 640 «Յառաջագոյն էր անդեմի փիղիսոփայական մտաց հանճարգիտութեան, զի ուսեալ էր զայն»:

2 Զ բանսն Խորենացւոյն թէ «Զերկուց ցլոց վայրենեաց (Ք զփոյ կնի) փով ձեռամբ կալեալ զեղջիւրն թափեաց հանգերն ընդվիշտ ջախջախմամբ» (Բ. Գլ. 4թ), լուսաւորագոյն գործնն բանք Պղինեայ (Բն. պատմ. Գոր. Ը. Գլ. 45): «Թեոագացւոց ողջին գիւտ է յարշաւեցուցանելն զերկարմն՝ եղջերն զվիզան ուրեալ սպանանել զցուլոս» եւ Սուսեաւ

նին (ի Պղուզ. 31) «Նոցոյց ի հանգիսի հեծեալս Թեոագոյիս որք ցուլս վայրենիս հալածիցեն ընդ ընդարձակութիւն կրկինն, եւ ի վտառակելն նոցա եւ ի պարտասել ի վերայ յարեակիցին եւ բռնն հարեալ զեղջիւրացն ի գետին ընկնուցան»: Այս ուղորութիւն Թեոագացւոց վաղ անցեալ էր յեփեսոս եւ լեալ տնտարեկան ի Զփուան, որպէս ցուցանէ մարմարիտն անեալ տաթ յԱնգղիա, յորում քանդակեալ երեւին հեծեալք որ յարշաւանի անդ յանկարն բռնն հարեալ զեղջիւրաց ցլոց պարտասելոց՝ զարկանն զգետին, եւ զիւր ի ներքս Կոստանթնուպոլս զպարս որ է Օր (սթի) ցուլն զփոխելոյ: 3 Խոր. Բ. Գլ. 4թ. եւ Ագաթ. եջ 104:

Հազարապետութիւն աշխարհին, Երտաւազդ մանդակունի դայ-
եակն թագաւորին՝ ի սպարապետութիւն, որպէս եւ Տաճատ ոմն
նորին քեռայր ի նահապետութիւն Աշոցայ՝ զի զքոյր մի ի կո-
տորածէ քերցն Երտաւազդայ ապրեցոյց ի Աեասրիա¹: Առաքեցաւ
ասպետն ածել զկոյսն Աշխէն զգուստր Աշխադարայ (որպէս հա-
ւանութեան է՝ արքայի Ալանայ) ի հարանութիւն արքայի՝ գրեալ
արշակունի եւ զգեցուցեալ ծիրանիս²: Այլ անդադար էր մարա
պատերազմի ընդ տէրութեանն Պարսից առ Շապհոյ՝ մինչեւ
ցկատարեալ ստացուած երկրին: Ապա հանդարտեցաւ երկիրն ի
Պարսկական պատերազմէն իբրեւ յամս 40: Այսմ խաղաղու-
թեանն ժամանակի հնչեաց քաղցրաձայն բարբառ աւետարանին
յետ բարձրարարբառ որոտմանց ի մէջ թմբերոցն³:

Այսպէս ազգային պատմագրութիւնն. որ միայն ի վերջ կոյս
եւ այն իւրիք իւրիք եւեթ միարան է ընդ արտաքին պատմագրու-
թեանն՝ զոր այժմ առաջի կայ տեսանել:

Լ.

Հայաստան (էւ Պարթևաստան) առ մնայեալ հիմանոս կայտնի
(ըստ արտաքին պատմագրաց):

Աշխադար, Պարթևաստի, գեոգր. վերաբեր. հոսմոյցի, Պարթևաստոյ, Աե-
սիք, Սոյեհոս, Սաեարուի, Վաղարշ, Տրդատ (Բ.), Արտաշատ (Գ.),
Տրդատ (Գ.) (80—297):

36

Ըստ արտաքնոցն պատմութեան առ Գոմիտիանեաւ թագա-
ւորէր ի Հայս Աշխադար ոմն սնուն, որպէս հաւանութեան թուի՝
որդի եւ ոչ թոռն Տրդատայ Հայոց արքայի եղբոր Վաղարշու Ա.
արքայի Պարթեւայ: Այլ յետ երկայնժամանակեան թագաւո-
րութեան Վաղարշու († 91) թագաւորէր Պարթեւաց նորին եղ-
բայր Բակուր (որ ցայնժամ թագաւորն էր Սարայ): Բայց վասն
ներքին անդադարն գծութեանց չյերկարեալ սորա յիշխանու-
թեանն, մատչէր ի բարձ թագաւորութեան եղբայրն Բակուրայ՝
Խոսրով (107—121): Սա վասն ի զգուշի զիւր աթոռն առնելոյ
զՊարթևաստի զորդի Բակրոյ եւ զիւր եղբորորդի կարգէր ի թա-
գաւորութիւն Հայոց աշխարհին՝ մերժելով անտի զԱշխադար
արքայ:

Չառ յանձն զիրան կայսր Տրայիանոս եւ պահանջէր յոր-
քայէն Երեաց հանել զգօրսն իւր յաշխարհէն Հայոց եւ թո-
ղուլ զԱշխադար յաթոռ իւրում: Ապա զայրացաւ սէգ Հռո-

¹ Խոս. Բ. ԳԼ. 2Բ:

² Խոս. Բ. ԳԼ. 2Գ:

³ Խոս. Բ. ԳԼ. 4Ը—2Գ:

մայեցին ընդ ամբարհաւածութիւն Պարթեւին՝ զի չառ զայն յանձն, պատրաստեցաւ եւ յարշաւանս ի վերայ արեւելեաց։ Իբրեւ ետես թագաւորն Արեաց զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն զնորին Հռոմայեցւոց՝ աճապարեալ առաքէր առ Տրայիանոս յԱթէնս հրեշտակս բանիւք խաղաղութեան եւ պարգեւօք, աղաչեալ փոխանակ Աշխադարայ՝ Պարթամասիրայ տալ զթագաւորութիւնն։ Արհամարհեաց կայսր զպարգեւան «Հանգէտ բարեկամութեան ի գործոց է, ասէ, եւ ոչ ի բանից», եւ խաղայր յԱսորիս։ Ի միեւ Նորա (115) առանց դիմադարձութեան մինչեւ ցիւսափսակոս, ցՕ. եւ զմա եւ ցՍամոսատ որ ձեռս ետուն ի նա՝ անդուտս ծնւէր Պարթամասիր արքայ առաքել առ նա հրեշտակս մեծաւ մեծարանօք։ Չարար նոցա երեսս կայսր, խաղաց ընդ Լփրատ ի վեր, անց ընդ Սատաղ քաղաք մինչեւ ցԼփեղեաց գաւառ¹, հաս ի կողմանս Կարնոյ ի բուն սիրտ Հայոց աշխարհին, նուաճեալ զկողմանս՝ հրաւիրեաց առաջի զՊարթամասիր. եկն թագաւորն ի բանակ անդր եւ զխորն հանեալ զնէր առ պատուանդանաւ բեմին (որպէս երբեմն հօրեղբայր իւր յանդիման Ներոնի), զի ինքնին կայսր առեալ պսակիցէ զնա։ Այլ իբրեւ ետես զօրն հռոմէական որ շուրջն կայր՝ զթագաւոր արշակունի զորդի Ռակրոյ զեղբօրորդի Խոորոփու մերկ ի թագէ իբրեւ զգերի կացեալ առաջի Տրայիանու՝ անարիւն յաղթութիւն զիրան անուանէր, եւ բարձրասկայն ուրախութեան բարբառով գոչէր զկայսր՝ Հայական² (այս ինքն յաղթող Հայոց)։ Իբրեւ ետես զօրն թէ զարհուրեցաւ Պարթամասիր եւ կամէր սրանալ ի բաց՝ հասին կալան զնա առաջի Տրայիանու. սակայն համարձակութեամբ յայտ արար թագաւորն թէ ոչ իբրեւ գերի կամ՝ յաղթեալ՝ այլ ինքնակամ եկի այդր զի հաստատեոցի ի կայսերէ թագաւորութիւնս։ Բայց Տրոյիանու այլ ինչ կայր ի մտի. արար նա զերկիրն ընդ նահանգաւ եւ հրաման ետ ամենայն հայ մարդկան չեւանել ի բաց յաշխարհէն։ Սակայն զՊարթամասիր եթող ազատ երթալ իւրայովքն հանգերձ յուպէա յուկամ, բայց ետ նմա հեծեալս ուղեկիցս՝ զի մի զճանապարհայն ընդ այլոց խօսելով յոյզս իմն գրգռիցէ։ Զարմացաւ խռովեցաւ ընդ իրան Պարթամասիր, գունդ կազմեաց եւ ետ ծակատ, այլ անդէն յառաջնում պատերազմին անկաւ եւ հնազանդեաց Տրայիանու աշխարհն։

Այսպէս յետ այնորիկ նուաճեցան մանր մանր թագաւորութիւնքն որ ի հիւսիսոյ կուսէ մերձաւոր սահմանակից Հայոց էին, Խաղտեացն եւ Վքաց եւ Աղուանից եւ ասիական Սարմատաց մինչեւ ցսահմանս Սաւրոմատայ Բ. արքայի Ախմեբեանն Բոսպորայ։ Մինչդեռ անդուտս Տրայիանոս գրաւէր ի նմին ամի եւ առնէր նահանգ եւ զԼիւսիւսէն կամ զԼսորես-

1 *Ellyria* et *Agvenias*.2 *Armeniacus*.

ասան եւ կարգէր զզօրսն ի ձմերոց յամուր ամուր տեղիս Հայոց եւ Սիջազեաաց ի պահպանութիւն եւ ի պատրաստութիւն պատերազմի միւսոյ ամին (116), ի Հռոմ տայր հասանել ծերակոյտն դահեկանս յորս ցայժմ երեւի Տրայիանոս նիզակ ի ձեռն՝ կանգնեալ պատերազմական հանգերձիւն ի մէջ նշանակաց Տիգրիս եւ Ափրատ գետոց եւ առ ոռոս նորա կին (նշան Հայաստան աշխարհի) կապեալ կծկեալ եւ շուրջանակի գիր՝ թէ «Հայաստան եւ Սիջազեաք արկան ընդ իշխանութեամբ ժողովրդեան Հռոմացեցւոց¹, այս ինքն՝ թէ եղեն ընդ նահանգաւ. եւ առանձինն իսկ անցք Պարթամնապարայ քանդակեցան ի կոթողի անդ Տրայիանոս²։

Թէպէտ եւ ընդ նոյն ժամանակս առ առաքեաց արքայն Պարթեւաց հրեշտակութիւն վասն գաղարման պատերազմին եւ ետ պատանդս, սակայն եւ այնպէս անդէն գարնայնի (116) անցեալ Տրայիանոս ընդ Տիգրիս՝ մասնէր առանց դիմագարձութեան ի ձմերոցս արքայութեանն Պարթեւաց՝ ի Տիգրոս, եւ անդ ողջունեցաւ ի լեզեոնաց իւրոց՝ ինքնակալ Պարթեւական եւ կացուցաւ յաթոռն Պարթամնապարայ (ըստ Սաղաղայ՝ որդի Աշխադարայ՝ որ այնուհետեւ անհետ լինի ի պատմութենէ)³։

Այլ ոչ տեւական ինչ իրքն էին. անդէն ի միւսում ամին (117) կայսր Ադրիանոս թողոյր զկողմանսն գրաւեալս յետս, եւ թոյլ տայր Պարթամնապարայ ի բաց մերժել ի թագաւորութենէ յիւրայոց անտի եւ գառնալ յառաջին աթոռ թագաւորութեան իւրոյ Խոսրովու արքայի։ Իսկ եւ իսկ պահապանք Հռոմացեցւոցն հանգերձ դեպքանաւն վերակացուաւ աշխարհին ի բաց երանէին ի քաղաքաց եւ ի բերդից Հայոց աշխարհին կայսերն հրամանաւ, եւ Պարթամնապարայ եկեալ ունէր զաթոռ թագաւորութեան Հայոց մեծաց հաւանութեամբ Հռոմացեցւոց եւ Պարթեւացն⁴, որպէս եւ ինքեանք իսկ Հայք խնդրեցին ի կայսերէ⁵։ Յետ վախճանին Պարթամնապարայ (139) հաստատեցաւ ի զուական նորա Աբեմենիդ անուն ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, պաակեալ կամ յԱնտոնինեայ Պիոսէ ինքնին զլիովին ի Հռոմ, եւ կամ նորա հրամանաւ անդէն ի Հայս (140)⁶։

1 Armenia et Mesopotamia in potestatem P. R. (այս ինքն Populi romani) redactae յամ 116 (Հայաստան եւ Սիջազեաք արկեալ ընդ իշխանութեամբ Հռոմական ժողովրդեան) եւ պատկեր ի փն՝ Տրայիանոս կանգուն յեցեալ ի նիզակն, եփրատ եւ Տիգրիս ամբողջեալ ի գետնի եւ ընդ ձախու ասամբն Հայաստան կիսաշէ յորայս։

2 Ի Վաթնգի տոս որ յետոյ տես ի շինութիւն կամարին Կոստանդինոսի Մեծի, յայտար նշմարի Պարթամնաքի մարազն առաջի Տրայիանոս յանգիման զօրացն համեմատ պատմութեանն Դիոնիսի ԿԸ. 17. Սերասեայ Ռուփորթ Ժ. Դ. եւ Ի. Եւսթրակիոս Ը. 2։ Յետ Վիսիգոթի, Պատկեր

բարբ. Յուն. Յուն. Գ. Զարբաւանէն Տրայիանոս ի Հայս յիշէ եւ վաւերական զԿոստանդինութիւնն Ս. Իգնատիոսի։

3 Կան գրամբ Տրայիանոս յորս է գիր շուրջանակի կամ Պարսկաստան առեալ կամ «Յուաւ թագաւոր Պարթեւաց» Rex Parthis datus. Յ. Ը. եւ կամ «Թագաւորութիւնք սահմանեալք» հանգերձ պատկերաւ նորա՝ զի սահմանէ զթագաւորութիւնս, ամենեքին յամ 116։

4 Դիոն Կաս. եւ Սերաս. Ռուփ. անդ։

5 Սպարթան. յԱդրիանոս։

6 Յամբրդիկոս բարեզոնացի ի բանագործականին իւրում, առ Փոսայ Մատենագոր. 94։ Գրամենեմբ վասն գիրպոցս գրուեալ գահեկան յորոյ ի փում կազմանն

Այլ չէր ինչ այն՝ հաւան Ալաղարշ Բ. (121—149). առ զառաջինն բարեկամութեամբ էր ընդ Հռոմայեցւոց առ Ադրիանոս: Այնք եւ Մազքութք միւսանդամ եղին արշաւան ի Մարա եւ ի Հայս եւ հասին մինչ ի կողմանս Վամրաց. ապա ուրեմն պարգեւզին Ալաղարշու Բ. եւ ապառնայեօք Փղաւեայ Աթանայ վերականգուի նահանգին Վամրաց դարձան այսրէն յաշխարհն իւրեանց (135): Անդէն ի միւսում ամին ամբաստանս ի Հռոմ առ Ադրիանոս առաքէր արքայ Ալաղարշ Բ. զՓարսմանէ Աքաց արքայէ թէ նա զրգուէ զազգ Ալանացն ի վերայ Պարթեւաց. ելին հրեշտակք նորա առաջի ծերակուտին, բայց չվճարեցաւ ինչ. եւ Փարսման որ անդ յայնժամ զխպեցաւ, փառաւորեցաւ եւ եղեւ նմա համարձակութիւն զոհս ի Սապիաողիոնին մատուցանելոյ (136): Վարձեալ իսկզբան թագաւորութեանն Անանիւնայ Պիոսի՝ յղէր առ նա Ալաղարշ հրեշտակութիւն տանել թագ սկի², զի թերեւս ընկալցի յետս զաթոռն սկի զոր առ առաքեաց Տրայիանոս ի Հռոմ՝ յաղթութեանն նշանակ, զոր եւ Ադրիանոս խոստացեալ էր տալ յետս³: Բայց իրրեւ չեհաս ում կամէն եւ յետ այնորիկ թագաւոր եւս Հայոց առանց նորա հաւանութեան կացուցաւ Աքեմենիդ՝ խորհէր այնուհետեւ Ալաղարշ յարձակել ի Հայաստան երկիր:

Թուպէտ եւ ինքն խափանեալ արգելաւ թղթովք Պիոսն Անանիւնայ, այլ նորին յաջորդ Ալաղարշ Պ. (149—191) առ Մարկոսն Արեղիոսիւ եւ Ղուկետու Ա երեաւ՝ մինչ ինքն ի Միջագետս յարձակէր եւ յաղթէր իսկ Հռոմայեցւոց, առաքէր անդուռա զիւր զօրավար զԽոսրով ի Հայս: Թագաւորն Հայոց՝ որ էր յայնժամ Սոյեմոս որդի եւ պայազատ Աքեմենիդայ, խնդրեաց թիկունս օգնականութեան ի Սեւերիանայ վերականգուէ Վամրաց ընդդէմ Խոսրովու, եւ ընկալաւ իսկ: Ասկացն եւ այնպէս ի նեղ անկեալ ստիպեցաւ ելանել փախտեայ ի Հռոմ, ուր եւ օրինղիտիկոսութեան պատիւ առնոյր՝ որպէս պատմի: (Յետ այնորիկ աճապարէր Խոսրով ընդ առաջ Սեւերիանու որ լեզէոնօք եկն ընդ առաջ նորա, փակէր զնոսա զօրավարն պարթեւ յԱրեգն աւանի, կամ ուրեք յԱկեղեաց նահանգի, եւ սատակէր նետահար. նա եւ զօրավարն եւս ի բուռն անկեալ մեռաւ ի դիպահսն զոսկամահ (161—162):

Գոյ Antonius Cos III. Augustus (Անանիոս հիւպատ երրորդ անգամ, Աւգուստոս), եւ ի փառումն կողման զնէ թագ ի զուրի Հայոց թագաւորին ինքնին կայսր կացեալ կանգուն պէշուարու եւ շուրջանովի գիր՝ Rex Armeniae (կամ Armeniae) datus. Յ. Ը. Յուաւ թագաւոր Հայոց. Հր. Երեմիւսիւ. (գրողեալ) յամ 140—143:

1 Դիոն. Դար. 69:

2 Թուղ. Կապիւ. Ան. Պի. 9: Աւր.

Պիկո. Հր. Կոստ. 15: Կոյ զմեծ գիտացս հասեալ գահեկան, ի փառմ կողման զուրի Անանիւնայ, եւ ի փառումն կոյ կանգուն կին պարթեւ որ ի ձախուն ունի տղեզն հանգերն կապարմիւք եւ ախու ձեռամբն մատուցանէ պատկ նախնաւոր (Եղանակ արեւելից). գիր շուրջանովի՝ Parthia Յ. Ը. (Պարթեւաստան. Հր. Երեմիւ.):

3 Թուղ. Կապիւ. յԱն. 9: Երեմ. 13:

4 Ղուկիւս. ի զարս Աշխարհարի ըզմի.

Ի նեղ մեծ հասին Հռոմայեցիքն՝ մինչեւ հարկ իսկ լինէր Ղուկեայ կայսեր խաղալ յարեւելս։ Հասեալ կայսեր յԱսորիս եւ ինքն ի դատարկութիւն հատեալ գեղերելով մերթ յԱնտիոք եւ մերթ ի Վափնիս Ընտիոքացւոց, առաքէր անտի զգորավար իւր զՎափնիոս Կասիոս ընդ Սիջազետս, որ թափէր զամենայն նահանգսն գրաւեալս ի Պարթեւաց, զՍեղեւկիա տայր աւար զօրացն, զի անկան յանկարծ ի վերայ զօրացն յետ ընդունելոյ զնոսա սիրով, եւ զըուն իսկ քաղաքն նոցա զՏիգրան հրձիգ առնէր, մինչեւ դարձոյց զնա այսրէն ախտ ժանտ։ Առաջ իսկ քան զայն այլ զօրավարք կայսեր՝ Սասանիոս Արիսկոս եւ յետ նաւրա մահուն Սարսիոս Վերոս արք հիւպատոսականք անցեալ ընդ Գամիրս՝ յետ զառաջինն ի նեղ անկանելոյ՝ գրաւէին այսրէն յետս զաշխարհն Հայոց, առեալ եւ զգլուխ քաղաքացն զՎրտաշատ ի բուռն (163 — 164)։ Կացուցանէր այնուհետեւ Ղուկիոս զՍոյեմոս որ կոչեցաւ ի Հռոմէ՝ այսրէն ի թագաւորութեանն, եւ անուանեցան կայսերքն երկոքին Ղուկիոս Վերոս եւ Մարկոս Լարեզիոս՝ Հայականք (164)։

Յորժամ յետ Կոմոդայ կայսեր յարեան կացին կայսերք եւրք, յորոց մի էր յարեւել Պեսկեննիոս Վիգեր (կամ Վիգրոս) եւ ի սա յարեցաւ արքայն Լքեաց Վաղարշ Վ. (191 — 208), նմին հակառակ Սանատրուկ արքայ Հայոց (որպէս թուի՝ որդի Սոյեմայ) եւ ոչ ի մի ի նոցանէ միտեցաւ, թէպէտ եւ առաքեաց եւս առ նա Վիգրոս ինդրել թիկունս օգնականութեան, մինչեւ զօրացաւ ի վերայ Վիգերայ՝ Սեւերոս (193)։

Սակայն նորին որդի եւ պայազատ Վաղարշ (195 — 210) միաբանեալ ընդ անուանակից թագաւորին Լքեաց՝ եւ ասպատակ եւս ի Հռոմայեցիս գնէին ի ժամանակի զի գրաւեալ էր Սեւերոս ի մարտ պատերազմի ընդ երկրորդ նախանձորդին իւրում ընդ Լգրինեայ յարեւմուտս։ Լյլ յետ վճարելոյ պատերազմին այնորիկ՝ խաղայր Սեւերոս գէպ ուղիղ յարեւելս. անա-

որ եւ զկազմեալ մասնագիր ժամանակէն յառաջ բերե ի գիրսն իւր զման պատմագրութեան։ Յուզ. Կապիսազ. ի Մարկ. Արեզ. Ը։

1 Յամբրիկոս Բարեզ. ժամանակակից իրացն առ Փոսայ Մաս. 94։ Դիւն եւ Յուզ. Կապիսազին. ի Մարկ. Անտոնին. Թ։

Ի գահեկան Մարկոսի Արեզեայ կայ ի փութ կազմանն յետ անուանորա՝ Armenia, եւ ի փութում կազմանն կին փնտեալ արաւս՝ ախար առաջի գրողուն Հռոմայեցւոց եւ ի ներքայ գիր՝ Armenia. գահեկանք արեւմտիք՝ յամ 164, 165, 166։

Իսկ Ղուկեայ Պերեայ՝ բաց ի նշանդանաց յորս երեւի գործեալ Հայաստան ի կերպարանս կիսի նստեալ ախար ձեան ի նիստին առ նշանի յաղթութեան Հռոմայեցւոց. կան եւ գահեկանք պատկեր ինչ

գրով Յուլիանիոս Արեւելայ. Է. Ծ. եւ պատկեր գիր յաղթութեան եւ առ սան նստի Հայաստան ի միջ հայրենական զինուոց, յեցեալ ի նաւ փ (յամ 163 եւ 164). կամ ինքն Պերոս կացեալ կանգնե նշան յաղթութեան եւ պարհայ կայ կայ կեցեալ ի ներքայ նշանին եւ առաջի կայսեր (գահեկան պղնձի յամ 165). կամ կայսր զնիզակն աննցուցանե ի վերայ առն հայոց (յամ 165). եւ կամ նստի կայսր ի գահայն իւր (sede curuli) եւ բախ առեալ կայ զօրականն եւ ի փոխ անդ կայ արքայն Հայոց. որում գնե թագ ի գլուխ ինքնին կայսր Պերոս, եւ գիր շուրջանակի՝ թե Յուլիան թագաւոր Հայոց (Rex Armeniae datus). գահեկան օրի յամ 164 եւ արեւմտի՝ յամ 165)։

2 Հերոփոյան. ի Սեւեր։

տարէր ընդ առաջ նորա արքայն Հայոց եւ ընդունէր ի նմանէ հաշտութիւն խաղաղութեան գանձուք բազմօք եւ պատանդօք՝ առաքեալ առ նա եւ գունդ ազնեղաւորաց ի քաջացն Հայոց ի թիկունս օգնականութեան գործոյն պատերազմի¹։ Բայց ի վերայ Նոսրիաց կացուցանէ թագաւոր՝ Արտաւան զամբ զորդի կամ զեղբայր Վաղարշու, քանզի գժտութեամբ իսկ ընդ միմեանս էին²։ Եւս երթեալ հարկանէր Սեւերոս զՊարթեւա, գրուէր զՄիջագետո, երրորդ անգամ ընէր Տիգրան յաւար Հռոմայեցաց զօրուն (197)³։

Նորին որդի Սարափազդա գրգռէր միւսանգամ ի մարտ պատերազմի ընդ Արտաւանայ Գ. Պարթեւաց արքայի (— 226)։ Բայց մինչդեռ անգէն յԱսորիս էր՝ հրաւիրեալ Կոչէր թղթով զքրիստանեայ թագաւոր Ուռհայեցւոցն զԱրգար զվերջին եւ առնէր ընդ նահանգաւ զաշխարհն Ուռհայեցւոց. ապա կոչէր նոյնպէս զթագաւորն Հայոց զՎաղարշ որ միահեծան տիրէր յայնժամ մարքն հանդերձ եւ դնէր զնստա ի դիպահւոջ, զի խորհէր նոյնպէս զՀայաստան աշխարհ նահանգ Հռոմայեցւոցն կացուցանել։ Օսորացոյն գրգռեցան Հայք ի մարտ պատերազմի, առաքեցաւ ի վերայ նոցա Թէոկրիտոս անձնապահապետ կայսեր եւ խորտակեցաւ նա առաջի Հայոց գնդին։

Ի նմին ժամանակի գրգռեցաւ եւ պատերազմն ընդ Արտաւանայ, զի խնդրէր կայսր զդուստր թագաւորին Արեաց Բնու թեան՝ զի այնպէս իրաւունս ինչ պայտղատութեան պարթեւա կան աթոռոյն ունիցի (216)։ Իբրեւ չառ յանձն Արտաւան՝ յարձակեցաւ կայսր, առ զԱրեղա եւ զայլ եւս քաղաքս բազումս, եւ ցանեալ ջրուէր զոսկերս թագաւորացն Արշակունեաց ի գերեզմանացն. բայց չեղեաց մեալ ճակատուն Պարթեւաց որ պատրաստէր, եւ զարձաւ ի Միջագետո ուր սպանաւն իսկ վաղփաղակի (217)⁴։ Թէպէտ եւ նորին յաջորդ կայսր Մակրինոս կամէր խօսել ընդ Արտաւանայ ի հաշտութիւն, այլ ի պայմանն չմիաբանեալ ճակատեցան երկիցս առ Մծրնացւոց քաղաքաւ. ի պարտութիւն մասնեցան Հռոմայեցիք, յանձն առ Մակրինոս տալ զգերին յետս եւ առնուլ գնոց զխաղաղութիւնն։ Եւնոյր առաքէր այնուհետեւ Մակրինոս եւ առ որդի Հայոց թագաւորին առ Տրդատէս Բ. թագ արքայութեան հանդերձ մարքն նորա որ կացեալ էր ցայն վայր ի դիպահւոջ ամիսս 11, թագաւորել փոխանակ հօրն որ ի կալանս վախճանեալ էր (218)⁵։

Նայսպիսում հանգամանա էին Հայք մօտ ի կատարած պարթեւական պետութեանն։

1 Հերոդոտէ. Գ. Գլ. 73. Ջոսիմ. Ա. 8. 2 Դիոն Հե. (ի վերեւն կտո)։ 3 Դիոն. Հերոդ. Գ. 10. 1. Սպարս. 4 Դիոն Հե. 19. 21. Սպարս. Գ. 6. 5 Դիոն Հե. 37. 6. Սպարս. Գ. 14. 6 Դիոն Հե. 11. Սպարս. Գ. 11. Սպարս. Գ. 11. Սպարս. Գ. 11. Սպարս. Գ. 11.

Խնդրան անդ Սասանեան հարստութեանն եւ Եղեքսանդրոս Սեւերոս քառեամ (230 — 234) մարտ պատերազմի ընդ Երտաշրի, եւ ըստ Հերովդիանու՝ ոչ ինչ աջողեցաւ, բայց Ղլամպրիդիոս որպէս եւ դէպքն որ զհետ արշաւանին եղեն՝ այս ինքն կարճել Երտաշրի ի կոխելոյ զսահմանս Հռոմայեցւոց, վկայեն թէ զտաւ յաղթող Եղեքսանդրոս, թէպէտ եւ ոչ առանց մեծի կոտորածի յերկուց կողմանց։ Ե.յլ Ըլապուհ Լ. նորին որդի յարձակի միւսանգամ ի սահմանս Հռոմայեցւոցն եւ պաշարեալ առնու զՄծրին, առ Վարդիանու Վ. հասանէ մինչեւ յԱնտիոք եւ խաղայ իսկ ի Սապադոպիա եւ ի Նիղիկիա։ Վարդիանոս որ չոգաւ ի վերայ նորա ի պատերազմ (241 — 243) այնու իմն խորհեցաւ զտանել օգնականութիւն՝ զի զՈւռհայեցիոն զորս նուաճեալ հնազանդեցուցեալ էր Սասանեանց, արկ յինքն՝ զմի մին ի տանէ Երզարեանց մատուցեալ միւսանգամ ի թագաւորութիւն, եւ այնպէս ինէր նա յառաջագէմ ի Միջագետս՝ մինչեւ հասանել մօտ ի Տիգրոն։ Ե.յլ Փիղիպպոս Երարացի՝ որ սպանն զՎարդիան յարշաւանի անդ, առ գնոց զխաղաղութիւնն։ Մեծացաւ զօրացաւ Ըլապուհ յետ զՎաղերիանոս առնելոյ ձերբակալ (259), անկաւ ի վերայ քաղաքին Ենտիոքացւոց եւ աւերեաց, մինչեւ քաջն Ուրենատոս պաղմբերացի անկանէր ի վերայ նորա ի զառնալ նորա այսրէն յանցս Լիւբատու, պնդէր զհետ նորա եւ յաղթէր մեծաւ յաղթութեամբ առաջի Ուռհայեցւոց քաղաքին, հանէր ի նմանէ զՄծրին եւ մերժէր զնա յամենայն իսկ Միջագետաց, եւ այնպէս առնոյր ի կայսերէ անուն «զօրավար արեւելից», թէպէտ եւ կոչէր նա զինքն թագաւոր Պաղմբերայ յամէ տասի յաղթութեանն (260)։

Այն թագաւորութիւն Պաղմբերացւոց մինչեւ ցվերջն կործանումնն ի ձեռն Եւրեղիանայ՝ էր թումբ ընդդէմ զօրութեանն Սասանեանց՝ ընդ որում հապստէպ կռուէին այնուհետեւ ինքեանք կայսերքն։ Ինքն Եւրեղիանոս ի պատրաստելն ի պատերազմ ի վերայ Ուրմզի Լ. (յամէ 273) որդւոյ Ըլապուհ Լ. վախճանէր, նոյնպէս եւ Պրորոս ի պատրաստելն ի վերայ Վռամայ Լ. (յամէ 276) որդւոյ Վռամայ Լ. (յամէ 273 — 276)։ Սարոս ած ի գործ զխորհուրդն եւ եհաս յաղթութեամբ առաջի Տիգրոնի (282 — 283), այլ Նուամերիանոս որ զնայն յաջորդեաց, զանգիտեալ դարձաւ յետս։ Իսկ եւ իսկ դարձաւ գլուխաց Վռամ Լ. միւսանգամ զՄիջագետս. բայց մինչ գեռ յԼսորիս էր Վիոկղետիանոս պատրաստեալ ի վերայ նորա, զանգիտեալ յապստամբութենէ եղբօրն իւրոյ Ուրմզի, առաքեաց պատարագս առ կայսր խնդրել խաղաղութիւն. եւ զայն Վիոկղետիանոս պայ-

ձաւոր փառաց Շապհոյ Ա. յարձակեցաւ եւ առ զինու զՀայաստան եւ զՄիջագետս։ Օգուտընն զիմեաց ի վերայ նորա Վաղերիոս սակաւագոյն զօրօք եւ յանդգնութեամբն մատնեցաւ ի պարտութիւն (296)։ Անապարեաց Վաղերիոս առ Վիտիզետիանոս արդարացուցանել զանձն եւ հարցանել զխորհուրդ նորա։ Հազիւ հազ ընկալաւ նա ի նմանէ գունդ նոր, քանզի զաղացեալ իմն ընդ իրսն էր Վիտիզետիանոս։ Այնուհետեւ Վաղերիոս մեծաւ իմաստութեամբ զպատերազմն մղեաց՝ երեւցուցեալ զանձն ի ճակատու իրրեւ զինուոր եւ իրրեւ զօրավար, եւ արար յազութութիւն կատարեալ։ Այլ Ներսէս փախստեայ փերաւոր ի Հայոց աշխարհէն՝ թողեալ անդէն բանակ բազմազանձ հանդերձ կանանւոյն եւ որդւովք եւ քերթք։ Առ սոսա ամենեւին եցոյց Վաղերիոս ազնուականութիւն՝ առաւել օրինական Աղքսանդրի եւ Սկիպիոնեայ քան իւր ինչ սրտին յօժարութեամբ։ Թէպէտ եւ բազումք այնպէս իմն խորհէին՝ թէ արդ վախճան հասեալ իցէ պետութեանն արեւելից, սակայն այլազգ իմն Վիտիզետիանոս խորհէր. զնահանգս զորս առանց բռնադատութեան եւ մեծաց ջանից չէր հնար պահել սաստիկ քան զամենայն թշնամիս զնոսա համարէր։ Նմին իրի կռեցան զաշինք ընդ Պարսից արքայի, հինգ զաւառք յաւելան ի սահմանս Հռոմէական պետութեանն, Արաօխ եւ Տիգրիս կացին սահմանք, Տրդատէս Վ. եւ կաց կամ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռ թագաւորութեան Հայոց Մեծաց ընդարձակագոյն սահմանօք, իրրեւ թագաւոր զաշնաւոր Հռոմայեցւոց, եւ հրաժարեցաւ արքայն Արեաց ի վերագոյն իմն իշխանութենէ ի վերայ Հայոց թագաւորին (297)¹։ Ամբ ի զօրութենէ հաստատութեան գաշանցս եւ կամ առ սաստիկ բեկման պարսկական ուժոյն տեւեաց խաղաղութիւնն յամս իրլեւ 40։

Ը

Խաժանճաւի Գերոսնիւանն, ի Վիտիզետիանոսի ցոխհէծում Գերոսնիւան Առաքանդիանոսի, Ժ. հալածումն Էլիէնցոյ (284—324)։

38

ԱՆԻՍԻՄՈՍ ի թագաւորութենէն Վ. Վաղերիանոսն Վիտիզետիանոսի (284—305) առ վախճան ժամանակ զինուորական բռնակալութեան զօրականին, այնուհետեւ սկիզբն առնու ժամանակ բաժանման արձակ իշխանութեան եւ տէրութեան ի միջ կայսերաց բազմաց։

¹ Զօթմ. Եւսթոք. Ամմ. Մարկիզ. — ԺԸ. Կոյ ի հրովարտելին Հալածումաց ընդ Առ. Եւսեբեայ՝ Եկեղ. պամ. Գիթք Ը. ԳԸ. յորիւրջմանն Գաղերիոյ եւ Armeniacus.

Ղիսկղեօթիանոս էր ազատեալ Անուզինոսի ուրումն ան-
կղիտիկոսի կամ (ըստ այլոց) որդի առն ուրումն ատենադարձի՝
ծնեալ ի Ղիսկղէա քաղաքի Վաղմատացւոց ի Ղիսկղէա մօրէ,
եւ անուն էր նորա Ղիսկղէո, բայց ընդ ծիրանւոյն ան եւ զա-
նունն Ղիսկղեօթիանոս: Եւ ին նորա միտք ժիրք եւ կրթեալ փոք-
ձիւ, արուեստ կերպարանելոյ կամ կեղծաւորելոյ, խորհրդական
խնամաւորութիւն մեծ եւ հաստատուն տեւականութիւն յընտրու-
թեան միջնորդաց գործոց իւրոց եւ յածեին զնոսա յորդիւնս:
Իրրեւ գառնայր Առնմերիանոս ի Պարսից արշաւանէն (284) եւ
փան աչացաւին ի դեպակի փակեալ էր զճանապարհոյն,
սպան զնա Ապեր եւ աւուրս ինչ չեհան ի վեր զմահ կայսերն,
մինչեւ հոտ նեխոյն եղեւ գուշակ իրացն. եղեւ կասկած զԱպերաց
եւ անաւ նա յատեան առաջի արծուենշտնաց կայսերական խա-
րանին եւ արկաւ ի կապանս: Վանդի Ապրինոս արժողակից Առ-
մերիանեայ արհամարհեալ եւ անգոսնեալ էր յամենեցունց՝
յայն սակս իրրեւ դատարկացեալ իմն արժողն համարեցաւ եւ
ընտրեաց զօրն զՂիսկղեօթիանոս՝ կայսր: Եւ զի Ղիսկղեօթիանոս
զօրագլուխ էր առանին անձնապահաց (քանզի հարկ լեալ էր
յայնժամ կայսերաց, բայց ի պալատական անձնապահաց անախ՝
զորոց կասկած էր միշտ, այլ ինչ առանին անձնապահս ունել)
երդուաւ առաջի զօրուն՝ թի, ոչ ինքն ինչ եղեւ պատճառք մահու
կայսեր, այլ Ապեր՝ զոր եւ անեալ էր անդր կապեալ. զայս ա-
սէր եւ անդէն մեհալ սուր ընդ պորա նորա սպանանէր:

Իսկ եւ իսկ խաղայր Ղիսկղեօթիանոս ի Վիթանիա եւ
մահեալ շքով ի Ափոմեդիա ի մայրաքաղաք նահանգին՝ պա-
տրասաէր ի մարտ լաւտերազմի ընդ Ապրինեայ: Սա որ ցայնժամ
ի շուայտութիւնն եւ ի զեխութիւն հատեալ էր՝ յանկարծ առ-
ահին Ղիսկղեօթիանու եկն ի միտս եւ եցոյց զօրութիւն բազում.
Եւ ի Վաղիայ յաճախագունդ զօրօք, վերակացու Վենետացւոց
աշխարհին Ապրինոս Առնիանոս որ կացեալ էր կայսր՝ ի պար-
տութիւն մատնեցաւ առաջի նորա եւ անկաւ ի ճակատու առ
Արոնու. այնուհետեւ բազում ճակատք ի Վիւրիկէ լինէին
Ապրինեայ ընդ Ղիսկղեօթիանու եւ ելք իրացն ընդ տարակուսա-
նօք էին՝ մինչեւ պատերազմն առ Մարգոսիւ ի Միւսիա եղեւ
Ապրինոսի՝ որ եւ պնդեցաւ զհետ փախսաւիցն, բայց յանկարծ
թողին զնա իւրքն եւ սպան զնա հազարապետ մի նորա, զորոց
զկինն առեւանգեալ էր: Փառաւորեաց Ղիսկղեօթիանոս զիւր
յաջողութիւնն՝ ոչ զոք յայնցանէ որ առին զէն ընդդէմ նորա,
պատուհասելով (285):

Զ. Ս ան քաջ լաւհպանութեան սահմանաց տէրութեանն
ան Ղիսկղեօթիանոս իւր բարձակից (Աւգոստոս) զընկեր զօրափա-
րութեան իւրոյ զԱլազերիոս Մատիթիանոս (286) որ էր բիրտ դք

զօրական. առ կոչեաց զանձն Հերակղէոս (Հերակղէտն), իսկ Վիոկղէտիանոս առ իւր անուն Յովիոս (Երամազդեան): Վիոկղէտիանոս պահեաց իւր բաժին զԼքեւելս, իսկ Մաքսիմիանոս առ զԼքեւմուտս. նա զՎիկոմեդիա եւ առ զՄեդիոզանն (որպէս եւ զՏրեւիր եւ զԼքեզատ) արար քաղաք զլիաւոր բաժնի տէրութեան իւրոյ: Աստարեցան յազմութիւնք բազում, ցածոյց Մաքսիմիանոս զապստամբութիւն Ռազաւդացւոց ի Վաղիա, մերժեաց յետս զապատակ ազգաց ազգաց գերմանացւոց յարձակելոց ի Վաղիա (286 եւ 287), անց ընդ Հռենոս եւ Եհար զՓրանկս եւ ղերկուս յիշխանաց նոցա հնազանդեաց (288). նոյնպէս եւ Վիոկղէտիանոս յետ պարգեւօք եւ հրեշտակութեամբ դարձուցանելոյ զնա Պարսից յետս (289), ետ բազում անգամ ճակատոս ընդ այլոց ազգաց գերմանացւոց, ընդ Առադաց եւ Ապրախացւոց, դարձեալ ընդ Սարմատաց, Սկիւթաց, Վիթաց եւ Սարակինոսաց մեծաւ յաջողութեամբ (290): Ի վերայ այսր ամենայնի զարմանալի թուէր մանաւանդ միարանութիւն երկոցունց կայսերացն, զորմէ ոմն ի գովչաց նոցա ասէր՝ թէ Հռենոս, Վանուք, Նեզոս, Տիգրիս եւ երկոքին ովկիանոսք հանդերձ սահմանօքն փակելովք ի միջի նոցա այնպէս առաջնորդէին միարանութեամբ յերկոցունց կայսերացն՝ որպէս երկու աչք միոյ զլիաց միարան միով լուսով վարին:

Յ. Սակայն եւ այնպէս երկոքին Լւգոստականքն չհամարեցան զանձինս բաւական՝ լինելոյ դիմակալ ներքին եւ արտաքին թշնամեացն: Վանդի զՆրիտանիա բռնացեալ ունէր Արաւսիոս ոմն աւուն. գործ յանձն եղեւ նմա ի Մաքսիմիանոսէ երթալ հարկանել նաւատորմիդ նաւուք զծովային հէն փրանկ եւ սաքսոն ազգացն յարձակելոց ի Վաղիա, բայց նա թոյլ տուեալ սոցա զառաջինն առնել կապուտ կողոպուտ զծովեղերսն Վաղիայ՝ ապա ի վերայ նաւաց հինին անկանէր առնուլ զկապուտն եւ ընդ այնր տալ սակաւ ինչ բնիկ տերանցն. ազդ եղեն իրքն Մաքսիմիանեայ, այլ Արաւսիոս աճապարեալ եւ ի Նրիտանիա եւ օգնականութեամբ փրանկ եւ սաքսոն ազգաց զորս կոչեաց եղեւ դիմակալ (287), մինչեւ յետուտ հարկել Մաքսիմիանու ընդունել զնա կայսր եւ դնել ընդ նմա գաշինս խաղաղութեան (289): Առգիպտոս՝ Լքիղղեւս եկաց կայսր, յառադիա՝ Առլեանոս, Լփրիկէ կրէր ապաւտակ ի հինէ, Վերմանք, Սարմատք եւ Վութք կային միշտ կազմ ի պատերազմ: Յայն սակս իւրաքանչիւր յԼւգոստականացն առ իւր մէն մի կեսար եւ միանգամայն որդեգիր (292). Վիոկղէտիանոս զվայրենարարոյն Վայիոս Վաղէրիոս ասեցող քրիստոնէից, եւ Մաքսիմիանոս զազնուականն եւ զգլխն Փղաւիոս Աոսրանդիոս Վղորոս (Տժգոյն, կոչեցեալ այսպէս ի վերջին յոյն մատենագրաց, որդի Աւտրոպեայ առն երեւելւոյ Վարդանիացւոյ եւ Աղաւղիայ դստեր

Արխայեայ եղբոր Աղաղեայ (Ը.), երկոքին եւս զօրավարք քաջ էին: Թող Առստանդիոս զձեղինէ՝ առնուլ զԹէսդորա զգուտոր խորթ՝ Մաքսիմիանեայ, որպէս եթող եւ Վաղերիոս զիւրն՝ զի առցէ զՎաղերիա զգուտոր Վիսկղետիանու: Ի մէջ չորեցունց տերանցս այսոցիկ եղեւ այնուհետեւ մեւս եւս նոր բաժանումն համօրէն տէրութեան. քանզի միում միում ի նոցանէ բաժանեցան նահանգք յառաջնորդութիւն եւ ի պահպանութիւն, առանց բաձնալոյ զմիութիւն տէրութեանն: Վիսկղետիանոս առ զարեւելեան նահանգսն եւ զՂազիպտոս, Վաղերիոս՝ զԹրակիա, զՎիւրիկէ, զՄակեդոնիա եւ զՅունաց աշխարհ, Մաքսիմիանոս՝ զԽաաղիա, զԼփրիկէ եւ զԿղզիսն, Առստանդիոս՝ զՆրիտանիա, զՎաղեա, զՍպանիա եւ զՄաւրետանիա (292):

Թէպէտ եւ ծանր իմն էր այս բաժանումն վասն հպատակացն՝ զի հարկ էր այնուհետեւ չորս արքունիս եւ չորս գունդս զօրաց պահել իւրեանց տրովք, սակայն անհրաժեշտ իմն կարեւոր էր առ ժամանակ մի ի փրկութիւն տէրութեանն: Այլ արդեամբք իոկ նուաճեցան վաղվազակի կայսերքն հակառակք որ ուրեք ուրեք յարուցեալ կային: Մաքսիմիանոս զերծոյց զԼփրիկէ յասպատակէ, յաղթեաց Յուղիանու յԽաաղիա որ ելեալ ի վերայ խարուկի միեաց առեր ի սիրա իւր (292): Առստանդիոս նախ զՆոնոնիա (Պուլոնեք ի Փիքարտի) թափեալ ի Վարաւսեայ (292), յետ յօրինելոյ նաւատորմիղ նոր՝ չոգաւ ի վերայ Լզեկտոսի՝ որ ի միւսում ամի սպանեալ զՎարաւսիոս յաջորդեաց զնա, եմուռ ընդ Տամեսիս գետի ներքս, եւ նուաճեաց միւսանգամ զՆրիտանիա (296) յետ 10ամեայ ինքնօրէն իշխանութեանն: Ի նմին ամի եւ Լքիդեւս ամիս 8 պաշարեալ ի Վիսկղետիանոսէ յԼղեքսանդրիա եւ ապա ձերբակալ լեալ սպանաւ յետ ամս 5 զՂազիպտոս ունելոյ. բայց անագորունութեամբք ինչ եղծ կայսր զփառս յաղթութեանն: Առստանդիանոս որդի Առստանդեայ էր ի միաթին յարշաւանի աստ 22ամեայ եւ եցոյց նահատակութիւն բազում: Իւերդիւք օր նորոգ յօրինեցան՝ պահեցան քաջ սահմանքն եւ ընդարձակեցան եւս մինչեւ ցՏիգրիս գետ՝ տալով Վաղերեայ մարտ պատերազմի ընդ Պարսից (297): Եւ յլ գործ առաջնորդութեան տէրութեանն էր այնուհետեւ ամենեւին ի ձեռս իշխանացս այսոցիկ: Լզդաստականքն երկոքին սրտաքոյ քան զձուռմ խորհէին ընդ իւրեանց պաշտօնէից եւ հանէին հրամանս առանց հաստատութեան ծերակուտին, որ այնուհետեւ էր լեալ իրրեւ յիշատակարան ինչ հնութեան: Բարձեալ էր ի միջոյ եւ խաիր արքունեական¹ եւ հասարակաց² զանձուց, զի երկոքին այնուհետեւ ի ձեռս կայսերացն էին: Առ աւանիկ զարգարէր Վիսկղետիանոս շինուածովք զՎիկոմեդիա՝ ի մտի եղեալ անցուցանել զնա

1 Flacca.

2 Aerarium.

զեղեցութեամբ քան զձեռն զոր ոչ այնպէս սիրէր. մինչեւ վաստակարեկ լեալ Նիկիամեդացւոցն ի բազում աշխատութենէն՝ ելին դադլեցին բազումք այլուր, զորոց զաւանս եւ զարարս խառնէր Վիոկղետիանոս ի շնուածան իւր:

39

Առաքին հանգամանք եկեղեցւոյ յառաջին 18 ամեն Վիոկղետիանոս էին ի մեծի յաջողութեան: Յամենայն քաղաք տէրութեանն կային քրիստոնեայք եւ եկեղեցիք, եպիսկոպոսունք էին մեծարոյ առաջի գործակալաց տէրութեանն, նա եւ ինքն եւս կայսր ակն ածէր ի քրիստոնէութենէ, անգէն յարբունիսն ի մեծամեծ իսկ պաշտամունան առհասարակ մտանէին եւ ելանէին քրիստոնեայք: Բայց տակայն երեւէր եւ փառասիրութիւն, հեռ եւ նախանձ ի մէջ քրիստոնէիցն եւ նոցին հովուաց, որովք արժանի իսկ էին խրատելոյ յԱստուծոյ հալածանօք, որպէս ասէ իսկ Նշանբիոս. թէպէտ եւ չէր այն ամենեւին պատճառ ահագին հալածանացն որ ի կայսերաց յանկարծ ածաւ ի վերայ:

Վիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս զառաջինն չէին ինչ յաժար ի հալածումն: Պատմութիւն թերական լեզէոնին չթուի ստոյգ. այս ինքն՝ թէ Մաքսիմիանոս ի խաղալ իւրում ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բագրատացւոց ի Վաղիա՝ հրաման տուեալ իցէ թերական լեզէոնին որ ի քրիստոնէից էր՝ հալածել զքրիստոնեայս առ Հռոմանոս գետով, եւ ի նոցա անսասան յետ երկիցս մի առ ասան ի նոցանէ կոտորելոյ՝ զամենայն իսկ զգունգն տուեալ իցէ կոտորել: Մաքսիմիանոս զինուոր քրիստոնեայ ի Կեբաստէ Նումիդացւոց (296) եւ Մարկեղոս հարիւրապետ ի Յինգիս Մուրետանացւոց (298) սպանան, քանզի նա չառ յանձն զինուորել՝ թերեւս վասն կռապաշտական ինչ պաշտամանց որ կից ի նոյն էին, եւ աս՝ զի ի խնձոյս ուրեք ի պատիւ Մաքսիմիանեայ չառ յանձն զոհել ամեն կամ զիցն, այլ բարկութեամբ ընկէց զգէն եւ զզարդ իւր ի բաց ասելով թէ Վերտատաի միայն կամիմ զինուորել: Միայն զՄանիքեցիան հալածէր Վիոկղետիանոս իրբեւ ազանդ ինչ պարսկային սպրդեալ մտեալ ի սահմանս Հռոմայեցւոց՝ տուեալ հրովարտակ առ Յուդիանոս փոխանակ բզեշխին Ափրիկեայ (զոր ցայժմն ունիւմք), յորում հրաման տայր զգլխաւորս նոցա այրել հանդերձ զրովք նոցա եւ զմնացեալսն սպանանել, եւ զայնոսիկ որ յերեւելի պաշտամունոն իցին՝ յերկաթահատս առաքել եւ զինչն գրաւել յարբունիս:

Սակայն դառնորարոյն Վաղերիոս ատեցող քրիստոնէութեան, տուաւել եւս զբգռեալ ի պաշտօնասէր մօրէն իւրմէ (ի Առմուղոյ), արար նախ սկիզբն հալածելոյ զքրիստոնեայսն յար-

քունիս իւրում եւ ի զօրու: Ապա յամի իբրեւ 302 յորժամ զահքն կատարէին յանդիման կայսերն Վիտիզեստիանոսի եւ շէլանէր պատգամ յանասնոցն ընդերայ, քուրմք զքրիստոնեայս ցուցին այնմ պատճառ, յայն սակս զայրացեալ իմն կայսեր՝ հրաման տայր զի որ յաղքունիս նորա իցեն եւ չզոհիցեն՝ լինիցին բրածեծ, եւ որ ի զինուորութեան կարգէ իցեն՝ ի բաց արձակեցին: Այսչափ ինչ եւեթ հրամայէր Վիտիզեստիանոս եւ դադարէր:

2. Եւ այց Վաղերիոս զձմեռն ամենայն (302—303) անցուցեալ ի Նիկոմեդիա՝ հնարէր հայթայթէր հաւանեցուցանել զկայսր հանել հալածումն առ հասարակ: Վիտիզեստիանոս զառաջինն ասէր թէ բաւական է զոր արարն եւ թէ վնաս մեծ է՝ հեղուլ այնչափ արիւն: Այլ իբրեւ կարի շատ ասիպեաց վնաս Վաղերիոս՝ կոչեաց զԺողով երեւելեաց ի զօրավարաց զօրուն՝ որք ի խորհրդեան անդ ելին ի կողմն Վաղերեայ: Սակայն եւ յայնժամ՝ Լարցցուք, ասէր Վիտիզեստիանոս, նախ զպատգամ պատասխանւոյն ի Սիղեստոս. թերեւս սովին իմն կամէր նա ժամ առնուլ առ ի քաջ զիրացն խորհելոյ: Այլ պատգամ ի Սիղեստեայ թէ պարտ է զքրիստոնեայս րնաջինջ օտտակել. եւ յետաւառ ուրեմն միտքանեցաւ Վիտիզեստիանոս խորհրդոյն Վաղերեայ, թէպէտ եւ այն չէ յայտ թէ որ ներքին պատճառք ածին վնաս յայս հաւանութիւն:

Սահմանեցաւ վճռով հալածումն եւ եղեւ սկիզբն ածելոյ ի գործ զայն վճիռ ի 23 Փեբրուար ամսոյ (303) յաւուր տօնի Տերմինտի դիցն Սահմանաց: Այլ անձնապահապետն բազում զօրազլիւք եւ հարկահանօք հանդերձ յեկեղեցի անդր Նիկոմեդիայ՝ որ ի բարձու ուրեք եւ ի բազմամիտիս տեղւոջ քաղաքին կայր. խորտակեցաւ դուռնն, մահին ամբոխիւ հեթանոսք ի սրբութիւնսն, զուր խնդրէին գտանել պատկեր ինչ աստուածութեան, զգիրս օուրբա գտեալ՝ հրկէզ արարին: Վաղերիոս որ ընդ Վիտիզեստիանու հայէր ի պալատանէն ի կողմն եկեղեցւոյն, կամէր հրամայել առնել հրդձիգ զեկեղեցին, բայց չեա թոյլ Վիտիզեստիանոս վասն մօտաւոր տանցն եւ վասն վտանգին զամենայն իսկ քաղաքն հրդեհելոյ: Նմին իրի եհաս զօրն անձնապահ կործանման գործեօք, եւ եկեղեցին որ ի բազում ժամանակաց հետէ ի նախանձ եւ ի զայրուցս զհեթանոսսն գրգռէր՝ եղեւ ի սակաւ ժամս հարթյալակ հաւասար երկրի:

Ի վաղիւ անդր եւ հրովարտակ հալածմանն: Թէպէտ եւ չէր այն ամենայնիւ ըստ մտաց զազանաբարոյն Վաղերեայ՝ որ կամէր իմն զի ամենայն իսկ քրիստոնեայ որ զոհել զից յանձն ոչ առնու. այրեացի կենդանւոյն, ասկայն եւ այնպէս սաստիկ յոյժ էր եւ ըստ մարդկեղէն իմն խորհրդոց քաջ կշռեալ եւ յայտնարեալ առ ի ջընջելոյ զքրիստոնէութիւնն, եթէ էր ինչ այն հնարաւոր: 1. Լրամայէր հրովարտակն զամենայն եկեղեցիս ի համօրէն տէրութեանն

բրեւ ի հիմանց, 2. արգելոյր զժողով քրիստոնէից ի պաշտօն՝ մա-
հաւ պատժովք, 3. եպիսկոպոսաց եւ երիցանց հրաման տայր զա-
մենայն գիրս սուրբս տալ ի ձեռս դատաւորաց՝ որոց պատուէր էր
այրել զնոսա հրապարակաւ, 4. զամենայն ինչս եկեղեցւոյն կամ
վաճառել ում առաւելն տացէ, կամ գրաւել յարքունիս եւ
կամ այլազգ իմն ցրուել, 5. աղնուականք եւ պատուականք ի
քրիստոնէից զովէին ի պատուոց իւրաքանչիւր, եւ թէպէտ եւ
հռոմէական քաղաքացի եւս էին՝ սակայն տայր հրաման այնուհե-
տեւ ածել զնոսա ի տանջանս, 6. քրիստոնեայք որ ի խնարհա-
զոյն կարգէ էին՝ կորուսանէին զազատութիւնն, իսկ գերիքն Ղոյս
յազատութիւնն ելանելոյ, 7. պատուէր էր դատաւորաց զամենայն
ամբաստանութիւն զքրիստոնէից ընդունել եւ դատել, 8. նմին
հակառակ չէր իշխանութիւն քրիստոնէից վասն զբնական իրիք
դատախազութիւն մատուցանել, այլ լինել ընդ խառութեամբ
օրինացն՝ առանց բարերարութեան օրինացն եւ պաշտպանու-
թեանն հաղորդելոյ։ Պատմագիրն քաջ փորձ յաշխարհական
իրո (Ղիպարն անգղիացի)՝ «Այս նոր իմն օրինակ տանջանաց, առէ,
այսպէս խուճապիչ՝ այսպէս գազաւազնաց, այսպէս ծածուկ եւ
այսպէս թշնամանիչ թերեւս քան զամենայն հնարս հզօրագոյն
էր առ ի զանշարժութիւն քրիստոնէիցն խախտելոյ։ Այլ թէ-
պէտ եւ շահուց ցանկութիւն եւ այլ եւս կարիք մարթէին լինել
գործակից ի կատարումն կամաց կայսերացն, սակայն հարկ էր զէ
երբեմն վասն պահպանութեան կարգաւորութեան առաջնորդու-
թեանն՝ քաղաքականութիւնն ի ներքս անկեալ պաշտպանէր
լկեւոցն, քանզի չէր հնար զլիաւորաց հռոմէական պետութեանն
բառնալ զամենայն երկեւղ պատժոց ի միջոյ եւ տալ ազատու-
թիւն ամենայն գործոց խաբէութեան եւ բռնութեան՝ առանց
արկանելոյ ընդ մեծաւ վտանգաւ եւ զիւրեանց իսկ զեպհտիան
իշխանութիւնն եւ զայլս յիւրեանց հնազանդելոցն,։ Մի մին ի
քրիստոնէիցն յերեւելեաց նախանձ առեալ արդարութեամբ այլ
ոչ իմաստութեամբ՝ ի բաց հանեալ զհրովարտակն ամօթալից
պատառէր կոտոր կոտոր՝ առելով։ «Ահա հռչակ յազլութեանցն
ի վերայ Չթաց եւ Սարմատաց»,¹։ Անդէն բմբունեցաւ պրկեցաւ
ի մամուլս, խորովեցաւ (այս ինքն՝ տանջեցաւ հրով) եւ ապա
այրեցաւ։

(Յետ աւուրց ինչ մինչ դեռ տակաւին ի միտսին էին իշխանքն
երկողին՝ եւ հուր ի կայսերական պալատանէն՝ Ղիկոմեդիայ։ Ըստ
Ղակտանտեայ՝ ի Չաղերեայ այն եղեւ՝ վասն յանցաւորս զքրիս-
տոնեայն ցուցանելոյ, բայց Սոստանդիանոս որ ի պալատան
անդ էր յայնժամ վկայէ (ի ճառին իւրում առ ժողով սրբոցն
այս ինքն՝ հաւատացելոցն) թէ ի փայլատականց լուցաւ։ Սա-

1 Քանզի ոչիւքն հովարտակն վնասեց ահարկեր։

կայն այն իմն ճշմարիտ է՝ եթէ արկ Վաղերիոս զայն պատահար ի կիր հաւանեցուցանել զՎիսկղեաթիանոս թէ խորհեցան քրիստոնեայք դաւ՝ զկայսերսն զերկոսին այրել կենդանւոյն։ Այնուհետեւ սկիզբն արար Վիսկղեաթիանոս մոլել կողել ի վերայ հաւատացելոցն որ յարքունիս նորա էին՝ իւր իսկ առաջի տալով տանջել զնոսա անագորոյնս վասն կալոյ ի վերայ իրացն հաստատութեան։ Այլ իբրեւ ել մեւս եւս հրդեհ յետ չորեքտասան աւուրց՝ ել Վաղերիոս մեծաւ ազմկաւ ի Նիկոմեդիայ ասելով թէ չկամիմ կալ հայել զի այրեցեն զիս կենդանւոյն քրիստոնեայքն։ Բարբոքեցաւ անհնարին եւ սրտամտութիւն Վիսկղեաթիանոս՝ հալածել զամենայն իսկ զքրիստոնեայսն ի Նիկոմեդիայ։ Աին նորա Պրիսկա եւ գուտար Աւաղերիա՝ որ էր լեալ առն Վաղերիոսի, եւ էին քրիստոնեայք կամ երախայք եւ կամ միայն միտագոյնք ի քրիստոնէութիւն՝ ստիպեալ յանձն առին զոհել կռոց։ Վարդապետ եւ Վարդանիոս սենեկապանք հանդերձ այլովք բազմօք չարչարեալք սպանտն։ Պետրոս սենեկապան կախեցաւ եւ եղեւ զանաւից մինչեւ պատառ պատառ անկանել մոյ յոսկերացն, ապա քաջախ խառնեալ ազով ի վերայ արկին եւ յետոյ խորովեցաւ մեղմ հրով։ Անթիմոս եպիսկոպոս Նիկոմեդիայ գլխատեցաւ, եւ յետ նորա քրիստոնեայքն Նիկոմեդացիք կոտորեցան զունդ գունդ, այրեցան կամ ընկղմեցան ի ծով ի նաւակս ծակոտս։ Ի Նիկոմեդիայ ասորածեցաւ հալածութեն ընդ ամենայն տէրութիւնն, այլ ոչ այնպէս սաստկութեամբ։ Վանդի հան Վիսկղեաթիանոս մեւս եւս զիր՝ զառաջնորդս եկեղեցեացն ի բանտ արկանել, եւ մեւս եւս՝ արձակել զնոսա եթէ զոհեն կռոց, իսկ զգլխադարձան տանջել, եւ երրորդ՝ զմարմինսն քերել մինչեւ զայցեն ի հնազանդութիւն։

Վրէր կայսր եւ առ Մաքսիմիանոս Հերակղէոս եւ առ Աոստանդիոս Վղորոս նոյնպէս հալածել զքրիստոնեայսն։ Մաքսիմիանոս շոգաւ զհետ օրինակին Վիսկղեաթիանոս, եւ ի վկայելոցն առ նովաւ ի Հռոմ՝ նշանաւոր է կոյսն երեքտասանամեայ Ագնէս՝ յոր երիտասարդ մի միայն յանդգնեցաւ հայել յայրատս եւ անկաւ կիսամեռ՝ մինչեւ ազօթք կուսին յարուցին զնա։ Իսկ Աոստանդիոս ետ փակել միայն զեկեղեցիսն եւ քակել եւս զոմանս ի նոցանէ զի մի առաւել եւս զրգուեցէ ինչ զկայսր, բայց անձանց քրիստոնէիցն չարար ինչ մնաս։ Նա աւանիկ քրիստոնէիցն որ ի պալատանն էին՝ յընտիր արար կամ զոհել կամ ի պատուոյն անկանել. ամանք յօժարեցին զոհել, բայց զսոսա իսկ արձակեաց Աոստանդիոս ի պատուոյն, իսկ զքրիստոնեայս հաւատարիմս Աստուծոյն իւրեանց՝ պահեաց յիշխանութեան իւրեանց, այսպէս ի մօի եղեալ թէ նոյնպէս հաւատարիմ են սղքա եւ իշխանին իւրեանց։ Սակայն ի Սպանիա՝ ուր առաւել հզօրագոյն էր հրաման Մաքսիմիանոս քան Աոստանդեայ, գտանեմք եւ զո-

մանա վկայեալս, որպէս ի Վեսարաւզոստա (ի Սարակոստա) զեւեւելի սարկաւազն սուրբ զՎինկենտիոս՝ որ յամի 303 ածաւ ի Վաղենիկիա նօթի, ձեռք եւ պարանոցաւ կապելովք ի շղթայս առաջի Վակիմանոսի կուսակալի հանդերձ եպիսկոպոսաւն իւրով Վաղերիոսիւ։ Ըքսորեցաւ Վաղերիոս։ Իսկ զՎինկենտիոս յետ խորովելոյ զմարմինս նորա եւ աղիւ զվէրսն շփելոյ՝ արկին ի բանտ խաւարին, եղեալ զոտան ի կոճեղ եւ զմարմինն վիրալեց տարածեալ ի վերայ խեցեաց։ Սակայն արկ Ըստուած ի վերայ նորա քուն քաղցրանիրհ, եւ իբրեւ զարթեալ՝ ետես փոխանակ խեցեացն՝ ծաղիկս եւ զհրեշտակս զի երգէին, եւ նա սկսաւ երգել ընդ նոսա։ Իսկ պահապանքն սր զայն լուան՝ դարձան ի քրիստոնէութիւն։ Իսոյց կուսակալն ետ տանել զնա յանկողին կակուղ՝ զի մի ի վիրացն մեռանիցի, քանզի կամէր միւսանգամ մատուցանել ի տանջանս, այլ ոչ այն կամք էին Ըստուծոյ։ Մեռաւ անդէն Վինկենտիոս՝ զորոյ զվէրսն համբուրէին հաւատացեալքն վաղենտիացիք նպատաւորութեամբ պահապանացն։ Իւէպէտ եւ ետ արկանել Վակիմանոս զմարմին նորա ի տեղի ինչ ճախճախուած լինել կեր զազանաց եւ թռչնոց, բայց զի աղաւ մի յաղաւաւուց զգուշացեալ պահէր զնա՝ ապա ետ արկանել ի պարկ եւ կապեալ զնմանէ երկանաքար ընկենուլ ի ծով հեռի ի շինէն։ Սակայն եւ այնպէս չոգաւ խրեցաւ այն յեղը ինչ՝ ուստի ի տեսլենէ ուսեալ՝ չոգան առին զաղտ Վաղենտիացիք՝ զետեղել ընդ սեղանով։ (Ըյսպէս՝ Ս. Ըւգոստինոս)։ — Իսկ յայլ կողմանս տէրութեանն Ճշդիւ հրովարտակքն կատարէին։

3. Ըսլ շեհաս տակաւին այնմ զոր կամէր Վիտիղեափանոս, յայն սակս ել մեւս եւս չորրորդ հրովարտակ (304)։ Չայս արար Վիտիղեափանոս՝ որպէս հաւանութեան է, ի դառնալ իւրում ի Հռոմէ՝ ուր կատարեաց զքանոմեակն իւր (20 Նոյ. 303), յորժամ եհաս ի Վեղիկիս եւ ել անդ պատգամ յԱպողոնեայ թէ «Չկարեմ այսուհետեւ ճշմարիտ ինչ պատմել յառաջագոյն, քան զի արքն արդարք արգելուն զիս»։ — «Չբարձրեալն Ըստուած կոչեմ ինձ վկայ, ասէ Սոստանդիանոս (առ Նշսերեայ ի վարս Սոստ.), զի ես յայնժամ պատանեակս լուայ բազում անգամ ի նմանէ՝ զի հարցանէր մեծաւ յօժարութեամբ զիւր պաշտպանիչն թէ ո՞չք այն արդարքն իցեն, եւ մի ոմն ի քրմաց անտի ետ պատասխանի թէ քրիստոնեայքն են։ Չայս, ասէ, լուաւ եւ իսկ եւ իսկ եհան զայն ահագին հրովարտակ որ ի սայր արիւնաթաթախ սուսերի գրեալ էր»։ Հրամայէր այս վերջին հրովարտակ նորա զպատուիրեալն վասն կղերականաց անցուցանել եւ ընդ ժողովըրդականն, մի մեալ ամբաստանութեան, այլ որոնել խնդրել զքրիստոնեայն ամենայն փութով, եւ եթէ դից ոչ զհիցեն՝ դաժանագոյն տանջանօք սատակել։

Այնուհետեւ իրրեւ հուր այրիչ սփռէր տարածանէր հալածումն ահագին յԱսիա, յԱփրիկէ եւ յԱւրոպէ: «Նրեքին գաղանքն վայրենիք մոլէին յարեւելից յարեւմուտս բաց ի Վաղիայ» (որպէս ասէ Ղալանտիրոս): Ի միում իսկ ամսեան պատմի լեալ թիւ վկայիցն աւելի քան զ15,000 (ըստ հռոմէական վկայաբանութեանն): Օմիմեամբք ելելել առնէին կուսակալք զհրամանն կատարել: Անտիհիւպատոսն Փոլսգիայ ետ այրել եկեղեցի մի յեկեղեցեաց որ լի էր քրիստոնէիք (ըստ Նւսերեայ քաղաք ինչ համօրէն բնակեալ ի քրիստոնէից): Յնգիպտոս աւելի քան զ40,000 քրիստոնեայք պատմին կոտորեալ եւ 700,000 մերժեալ կամ հալածեալ յանապատս:

Բախտաւոր իսկ այնք ի քրիստոնէից էին որ գլխատէին փութանակի կամ կոտորէին. քանզի զգազումս թողուին հիւծել ցմահ ի բանտս եւ կրել ստէպ ստէպ քերանս եւ պրկանս: Արկանէին ի կիր շրջանակս երկաթիս զպարանոցաւ, տայրասուր խեցիս, երկաթս վառեալս ատրաշէկ, ջուր, ձէթ եւ ձիւթ եռացեալ եւ կապար հալեալ ի վերայ հեղուին եւ կամ ընկղմէին ի նոսա. ոմանք ծայրատեցան, կէպ մասն մասն կտրելով անդամոցն ապանան, եւ կամ հերձան անդամք նոցա՝ երբեմն պրկելով պարանօք եւ տպա սառի անտի ուժգին ձգելով, եւ երբեմն կապելով զնոսա զոտից յոստս ծառաց կորացուցեալս առ միմեանս զորս ապա ի վեր թողլով հերձանէին յերկուս զմարմինս նոցա: Առ ուրիշս որ բազում անգամ աչօք իսկ ետես, Այնչափ յաճախագոյն էր թիւ սպանելոցն, ասէ, ի Խեբայիս, ուր էր նա յայնժամ, մինչեւ վաստակարեկ լինել դահճացն եւ բթանալ գործեաց տանջանացն: Ինքնին մատենագիրն ետես՝ զի ի Տիւրոս արկան քրիստոնեայք առաջի գազանաց, որպէս բազում անգամ դիպէր, այլ չմերձեցան ի նոսա գազանքն՝ թէպէտ եւ շատ գրգռէին զնոսա հեթանոսքն, մինչեւ հարկ լինել գլխատել զնոսա: Ինուին զաջոյ ձեռս քրիստոնէիցն խնկով եւ ունէին ի վերայ բորբոքեալ կայծականց, այլ բազմաց ձեռք այրեալ սպառեցան, քանզի եւ բանալ անգամ զձեռն շառնուին յանձն՝ զի մի կարծիս տացեն թէ արկին խուսկ ի կրակն: Այլ խառութիւն հալածանացն ոչ միշտ եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյնպէս էր՝ վասն այլեւայլ մտաց դատաւորացն. յայն սակա շնորհեցաւ ոմանց ի քրիստոնէիցն՝ զի ակն մի նոցա եւեթ խլեցի կամ այրեցի, կամ ծուռգ մի ի ծնգաց նոցա հրով կաղացի եւ երթիցեն վաստակել ի բովս:

Այսն այսր ամենայնի՝ չեն ինչ զարմանք թէ յայտպիտի չարաչար տանջանան եւ յայնչափ անչափ մարտիրոսացն եւ խոստովանողացն միջոյ՝ բազումք եւս, նա աւանիկ եւ ոմանք յեպիսկոպոսացիսկ գտեալ իցեն թուլագոյնք: Ատիպէր տազնասօգէր Վիսկղետիանոս մանաւանդ ջնջել ի միջոյ զգիրս օուրբս, զորս իրրեւ գտա-

նէին՝ այրէին հրապարակաւ: Ոմանք ի դատաւորաց այսպէս իմե
եղին ի մահ թէ ի տալ քրիստոնէից զգիրս իւրեանց ի ձեռս նո-
ցա՝ վճարի ամենայն: Այն սակս թէպէտ եւ ոմանք իսկ եւ իսկ
ետուն զգիրս սուրբս (որ մատնիչքն կամ տուիչք կամ մատնաւորք¹
կոչեցան), սակայն այլք խորագիրաւթեամբ կամ երկդիմի բանիւք
կամեցան ապրեցուցանել: Առտստին այլ եւ այլ կարծիք եւ
գժտութիւնք ծնան՝ մանաւանդ յԱփրիկէ ի մէջ քրիստոնէիցն:

Իսկ բռնաւորքն երեքին յետ այնչափ կոտորածի անմեղացն՝
համարեցան թէ հասին որում ցանկայինն, եւ պարծանօք իմե
զրէին ի վերնագիրս հրովարտակացն թէ «անուն քրիստոնէից եւ
քրիստոնէութիւն ջնջեցաւ եւ պաշտօն տառուածոցն նորոգեցաւ»:

ԱՅ

Վիոկղեախանոս յամի 305 ի 60երորդ ամի հասակի իւրոյ
յետ 20ամեայ թագաւորութեանն՝ թող զիշխանութիւն իւր տ-
պաքէն կամաւ, եւ ստիպեաց իսկ զՄաքսիմիանոս զնոյն առնել, որ
եւ առ յանձն ակածայ: Առաջնում աւուր Մայիոս ամսոյ ինքն
Վիոկղեախանոս հանգերձ Վաղերեաւ անց փառաւորութեամբ ի
բարձրաւանդակ մի մօտ ի Նիկիոմեդիա, ուր արծուին Արամազդաց
կանգնեալ ի սեռն վերայ նշանակէր զտեղին ուր երբեմն Առտան-
գիոսն եւ Վաղերիոս առին զծիրանին: Անդ խօսեցաւ Վիոկղե-
ախան արտասուօք առաջի զօրացն՝ յայտ արարեալ զիւր խօթու-
թիւնն եւ զկարեւոր պիտոյս հանգստեանն եւ զհարկն տալոյ
զքեռն տէրութեանն ի թիկունս արանց հզօրագունաց: Այն ունէր
զօրն՝ թէ Առտանդիանոս եւ Մաքսենտիոս ամբարձցին ի պատիւ
կեսարութեան, այլ ստիպեալ էր Վիոկղեախանոս ի Վաղերեայ՝
ոչ զտոսա՝ այլ զՍեւերոս (զկաքաւիչն եւ զարբեցող) եւ զՄա-
քսիմիանոս (զքեւորդին Վաղերեայ զվայրենարարոյն եւ զքիրոն)
ընտրել: Այսպէս արկեալ անգէն Վիոկղեախանու զիւր ծիրանին
զուսովք Մաքսիմիանայ՝ եւ ի կառս իւր իրրեւ դոյզն զք եւ ան-
ցեալ ընդ մէջ Նիկիոմեդիայ գնայր յաշխարհ իւր հայրենի: Այս-
պէս զվերջին 9 ամս կենացն հան Վիոկղեախանոս ի գլուխ
մշակութեամբ մօտ ի Սաղոնոս ի Վաղմատացւոց աշխարհին (մերձ
յայժմու Սփալաթոյ), շինեալ անդէն պալատն մի՝ որոյ աւերակք
ցայժմ երեւին: Ի նմին աւուր եւ Մաքսիմիանոս նոյնպէս հրա-
ժարեցաւ յաթառոյն՝ տուեալ զծիրանին իւր Սեւերայ:

Առտանդիոս եւ Վաղերիոս կարգեցան Ազոտոսոք. նա առ
զամենայն Աքեւմօստս, այլ զԽառաղիա եւ զԱփրիկէ եւ կամաւ
ՅՎաղերիոս, եւ Վաղերիոս արար յանձն Փղաւխանեայ Սեւերո-
սի, որպէս եւ զԱսորիս, զՎաղեստին եւ զԼազարիոս Մաքսիմիանոսի

¹ Traditores.

Գաղայ կամ Ղազայ (Ղազխացւոյ)՝ իւր պահեող զՓղորն Լսիա, զՂիւրիկէ եւ զԹրակիա. զՄակեդոնիայ եւ զՅունաց աշխարհէ չէ յայտ (305):

Ղաղերիոս ազգի ազգի անագործութեամբք եւ անառակութեամբք լինէր խարազան համօրէն արեւելից. ամենայն ինչք հնազանդելոց իւրոց՝ ինչք տէրութեանն համարեալ էին եւ ամենայն մարդիկ՝ գերիք նորա, արք երեւելիք ի պատիժս թշնամանալիցս մասնէին՝ ի կապանս, ի լկանս, ի խաչ, ի հուր եւ ի կերակուր զազանաց. արջք էին նորա անճոռնիք որ զանուանո նորա կրէին եւ զորս տուեալ բերել ի ժամ սեղանոյն ի զբօսանս՝ տայր արկանել առաջի նոցա մարդիկ զի պատառեցեն։ Թշնամի էր գիտութեանց՝ զորս արուեստս վտանգալիցս համարէր, կէսք ի խօսնակաց արարեցան եւ կէսք սպանան. եւ փոխանակ նոցա զօրականք բիրաք ի նահանգան առաքէին՝ առնել դատ առանց խորհրդականաց ըստ կամի։

Ղլին հակառակ՝ Աստանդիոս վասն հեղութեանն (զոր տկարութիւն իմն համարէր Ղաղերիոս) եւ վասն սիրոյ հասարակաց օգտի՝ սիրելի էր ամենեցուն։ Ղարին որդի (ի Հեղինեայ) Աստանդիանոս ծնեալ ի Ղայիսոս Միւսիացւոց՝ էր լեալ երեւելի ի սպասուն Ղիոկղեախանու, յետոյ ի Ղաղերիոսէ առ նախանձու պահեող առ իւր զգուշութեամբ, մինչեւ յաջողեցաւ նմա փախել առ հայր իւր մազապուր հանգոյց ի հանգուցէ՝ կոտորելով զձիւ իջաւանացն ընդ որ անցանէր։ Ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Աստանդիոս ի Բանոնիա ի ժամանակի զի մտանէր նա ի նաւ երթալ ի մօրա պատերազմի ընդ Ատղեդոնացւոց եւ Պիկտոց։ Ընդ յետ յաղթութեանն մեռաւ Աստանդիոս յաբորակոն (ի գլխաւոր քաղաքին Լնդղիայ) շուրջ պատեալ յորդւոց իւրոց (ի Ղաղմատիոսէ, ի Յուդիոսն Աստանդիոսէ եւ յԸննիքաղիանոսէ) եւ ի դատերաց (ի Աստանդիայ, յԸնաստասիայ եւ յԼտրոպիայ ծնեւոց ի Թէոդորայ) զորս արար նա յանձն անդրանկին իւրում Աստանդիանոսի (25 Յուլի, 306):

Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Աստանդիանոս ի զօրուէն Լւգոստոս. առաքեաց զոցց վասն իրացն առ Ղաղերիոս, որ յետ զայրանալոյ սատարիկ՝ զառաջինն միայն իբրեւ կեսար ընկալաւ զնա եւ զՂեւերոս անուանեաց Լւգոստոս։ Լուս եղեւ առ ժամն Աստանդիանոս եւ աճապարեաց ի Ղազիա երթալ մերժել զապառտակ ազգացն գերմանացւոց, կատարեաց յաղթութիւնս մեծամեծս, կալաւ զերկուս յիշխանաց նոցա եւ գերի, եւ որպէս զնոսա՝ նոյնպէս եւ ի սոցանէ արկ առաջի զազանաց յամփիթէապոնին (որպէս երբեմն եւ Տիտոս ընդ Հրեայնս արար). այսպէս եւ այս այր հռոմայեցի ըստ հռոմայեցի մտաց գործեաց (307):

2. Իսկ Մաքսենտիոս որդի Լւգոստականի եւ փեսայ Լւգոստականի սահմանեալ ի Վիոկղեախանեայ ի կեսարութիւն՝ զայրացեալ իմն էր ընդ աներ իւր ընդ Վաղերիոս՝ զի ընկէցն զնա յետս: Իբրեւ ետես նա թէ ատեի է Վաղերիոս ի Հռոմ վասն սաստկութեան հարկաց (ուր ազատ ի հարկաց լեալ էին քաղաքացիքն Հռոմայ իբրեւ ի 500 ամաց հետէ), եւ առաւել եւաքան զնա ատեի էր զեղին Սեւերոս, արկ զժողովուրդն յինքն եւ արար եւս կաշառարեկ զսակաւաւոր անձնապահսն ի ժամանակի՝ զի չէր Սեւերոս ի Հռոմ եւ անուանեցաւ կայսր (306): Իսկ զանգիւտեալ Մաքսենտիոս յառաջակայ իրացն՝ առաքեաց կոչեաց զհայր իւր ի Սամաքանիայ (ուր միայնացեալն էր) յօգնականութիւն: Լւս. Մաքսիմիանոս միւսանգամ յօժարութեամբ զծիրանին՝ զոր աւանայն թողեալ էր. կամէին երկոքեան հաւանեցուցանել ի գոյն եւ զՎիոկղեախանս, բայց նա չառ յանձն: Եւ այնպէս էին յայնժամ տեարք Յ. Վաղերիոս, Սեւերոս, Սոստանդիանոս (Լւգոստոսք), Մաքսիմիանոս (Սեսար), եւ երկոքին հակառակաթողքն Սեւերոսի՝ Մաքսենտիոս եւ Մաքսիմիանոս (Լւգոստոսք):

Ուր զայր այնուհետեւ Սեւերոս ի վերայ Հռոմայ, փակեցան դրունքն առաջի նորա, ամրացեալ էր քաղաքն, եւ զօրք նորա՝ որ երբեմն ընդ հրամանաւ Մաքսիմիանու լեալ էին, անցին ի կողմն սորա եւ ինքն Սեւերոս ստիպէր անկանել ի Ռաւեննա: Ընդ պաշարեաց զնա Մաքսիմիան, մինչեւ յանձն եղեւ նմա Սեւերոս՝ առեալ ի նմանէ խոստումն պահելոյ զնա թագաւորարար սակայն Մաքսենտիոս՝ միայն զօրինակ մահուն եթող նմա ազատ յընտրութիւն (Յռնու. կամ Փերր. 307): Ըմրացոյց Մաքսիմիանոս զանձն բարեկամեալ ընդ Սոստանդիանոսի մատուցանելով նմա պատիւ աւագոտականութեան եւ զիւր դուստր զՓաւստա՝ կնութեան (31 Մարտ. 307): Վանզի Վաղերիոս խաղաց զօրք ի վերայ Հռոմայ՝ զոր յայնժամ զառաջինն ետես, բայց չկարացեալ առնել ինչ եւ երկուցեալ գուցէ թօթափիցին ի նմանէ զօրք իւր, դարձաւ յետս ամօթալից՝ թողեալ զքաղաքն Իտաղիայ զճանապարհայն յաւար զօրացն (307):

Սակայն մահուամբն Սեւերեայ շնուաղեաց թիւ վեցիցն իշխանաց. քանզի եղ փոխանակ նորա Վաղերիոս Լւգոստական զՎաղերիոս Ղէլէիոս կամ Ղիկիանէս զգորավարն պատերազմակից պարսկական պատերազմին ընդ Ներսէհի, որ եւ էր նման նմա բարութն, եւ ետ նմա զՂիւրիկէ (307): Ընդ այն ցասուցեալ Մաքսիմիանոսի յԱսիա՝ ետ զօրացն կոչել զինքն Լւգոստոս (308):

Ու այնու ժամանակաւ ջանայր Մաքսիմիանոս ի Հռոմ՝ զիւր որդի զՄաքսենտիոս ի բաց հանել, եւ չյաջողեալ զնաց փախըտեայ առ Սոստանդիանոս փեսայ իւր: Ըստ կեղծաւորեցաւ՝ իբրեւ այն թէ եթող ամենեւին զծիրանին սակայն արդեամբք ջանայր

ըմբռնել զաթոռն. նախ ի ժամանակի զի երթեալ էր Առտանդիանոս փոքու մասամբ զօրացն ի վերայ Փրանկաց, առ միւսանգամ զթագն յարեցուցեալ յինքն զմնացեալ մասն զօրացն. իբրեւ զփայլակն այնպէս երազ դարձաւ Առտանդիանոս ընդ Հռենոս այսր, պաշարեաց կալաւ զնա ի Մասսիդիա եւ յետ յանդիմանելոյ զնա՝ շնորհեաց զկեանսն, նա եւ ի պալատան եւս առ իւր պահեաց (308): Երկրորդ անգամ փորձեաց նա իւրով ձեռամբ սպանանել զԱռտանդիանոս, բայց ընդ խաբս սպան զներքինին նորա յանկողնի եւ անդէն ի գործն ըմբռնեցաւ. յընտիր արտաբաւ նմա օրինակ մահուն եւ արար զանձն խեղդամահ (310):

Իսկ Վաղերիոս՝ որ վաղ ընկալեալ զԱռտանդիանոս իբրեւ Լազոստոս՝ պատրաստէր միշտ ընդդէմ Մաքսենտիայ, ունելով ի մօտ յետ երկուց ամաց կատարել մեծաւ փառաւորութեամբ զքսանամեակն իւր, անդէն ի նմին ամի յորում Մաքսիմիանոսն սպանաւ՝ անկաւ եւ ինքն ի դարշելի հիւանդութիւն, երեւէր եռանդն որդանց ի մարմին նորա եւ լի էր ցաւովք: Սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն կոչեաց յետս զհրովարտակն հալածանաց եւ ընդ այնր ետ ի Սարդիկէ (մօտ յայժմու Սոֆիա) հրովարտակ արգահատութեան յանուն իւր եւ Առտանդիանոսի եւ Վիկինիոսի, եւ կախեցաւ այն հրապարակաւ ի Վիկոմեդիոս (Լար. 311), ապա մեռաւ յետ իբրեւ տարեւոր չարչարանացն (Մայ. 311):

Մաքսիմիոս եւ Վիկինիոս բաժանեցան զգաւառն. նա առ զԼաբիա եւ զԼադիպոս, իսկ սա զՎիւրիկէ: Առտանդիանոս կալաւ նոյնպէս զգաղիական գաւառն, իսկ Մաքսենտիոս զԻտաղիա եւ զԵփրիկէ:

3. Մաքսենտիոս՝ յերից իշխանաց աստի էր համարեալ իբրեւ յափշտակող թագաւորութեանն, եւ էր իսկ ինքն բռնաւոր տնադորոյն, յափշտակող եւ անառակ. որ ոչ միայն քրիստոնէից այլ եւ ամենայն հնազանդելոց իւրոց ընէր հալածիլ: Ասմէր յայնմ հետէ մեծաւ պատրաստութեամբ պատերազմի զամենայն արեւմուտս յինքն վտարել: Իսողաց Առտանդիանոս տկարագոյն զօրօք ի վերայ նորա եւ անց ընդ Լիպս: Իսկ Մաքսենտիոս անդէն ի քաղաքին յամէր ըստ խրատու ըղձից իւրոց՝ որ ստէպ զհանդերձեալն կամէին յառաջագոյն պատմել յընդերաց կանանցն յղեաց եւ մանկանց ստնդիեցաց եւ առիւծուց հերձելոց, եւ ինքն կայսր անդուստ խաղութ ասպարիզին ջանայր զքօսեցուցանել եւ յանկուցանել զժողովուրդն:

Եւ այց եւ Առտանդիանոսի ոչ միայն տկար՝ այլ եւ վհատեալ եւս զօրքն էին: Նմին իրի դիմէր նա առ Լատուածն քրիստոնէից զոր մեծարէր հայր իւր, զի ցուցցէ նմա զաջ իւր: (Յայնժամ զմիջաւուրք ետես զնշան խաչին լուսեղէն ի վերոյ քան զարեգակն, եւ զիր թէ՛ «Լատու յաղթեալ», կամ «յաղթեացես»): Զարմանք

կալան զթագաւորն եւ զղօրսն : Ընդէն ի գիշերին յայնմիկ երեւեցաւ նմա Վրիստոս նովին նշանաւ՝ հրաման տուեալ գործել զնմանութիւն նորա եւ տանել առաջի զօրուն : Ըյսպէս եւ յօրինել Կոստանդիանոս զխաչանշան դրօշն՝ որ եղեւ այնուհետեւ զխաւոր դրօշ տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ էր նիզակ ոսկիապատ, կցեալ առ նովաւ առ ի շեղ դաւաղան՝ զորմէ կայր կախեալ ծիրանի մեծագին ոսկեհուռ եւ ականակապ եւ ի վերայ պատկ, եւ ի ծագ դրօշուն՝ անուան Վրիստոսի այսպէս Ք : Ընդ ստուգութիւն տեսլեանն բազում անգամ երդուաւ ինձ, ասէ իշուերիոս. վկայեն սմին եւ հեթանոսք անգամ որ զնորանշան ինչ իրաց յառաջ քան զյաղթութիւնն պատմեն, թէպէտ եւ ոչ միաբան ինչ միմեանց :

Ըյսպէս յարձակեցաւ Կոստանդիանոս ի վերայ հզօրագոյն գնդին Մաքսենտիոսի, յետ հարկանելոյ զհեծելազօրս նորա առ Լաբուսեաւ հաւրինացւոց (Խուրին) եւ զանձնապահապետն նորա զԽուրիկիոս Պոմպեանոս առ դղեկաւն Սերսնայ ի ճակատու մի ըստ միօջէ ձեռս ետուն ի նա Լիուիդէա, Սուտինա (Սոսենա) եւ այլ եւս քաղաքք : Մականեալ կայր մօտ ի Հռոմ առ Սիդուեան կամրջօքն (Փոնթէ Սօլէ) ինքն Մաքսենտիոս. անդ խորտակեցաւ ճակատն, այրուչին ի բաց մզեցաւ, եւ գունդք անձնապահ զօրուն որ պնդեալ կային՝ կոտորեցան, հազարաւորք ի թշնամեաց անտի ի Տիրերիս սատակեցան առ տագնապ փախըտեանն. եւ առ խոնել բազմութեանն ինքն եւս Մաքսենտիոս անկեալ ի գետն հանդերձ երկարաւ՝ սատակեցաւ (28 Հոկտ. 312) :

Ի վաղիւ անդր մտանէր Կոստանդիանոս յաղթութեամբ ի քաղաքն՝ իրրեւ տէր խտաղիայ եւ Լիւրիկեայ, եւ ողջունեցաւ ուրախութեամբ իրրեւ նորոգիչ հասարակաց բարութեան : Կանգնեաց զպատկեր իւր ի Հռոմ, խաչ ի ձեռին եւ վերնագիր ի վերայ թէ «Իսաչիւ ազատեցաւ քաղաքն եւ նորոգեցաւ իրրեւ ճշմարիտ քաջութեանն նշանաւ» : Այսն շնորհակալութեան սահմանեաց նմա ծերակոյտն կամար յաղթութեան. այս կամար բովանդակեցաւ յամի 316 եւ ցայժմ կայ : — Ըյսպէս ոչ համարեցաւ յամօթ զյաղթութիւն իւր ընծայել խաչելոյն Վրիստոսի ի մջ ամպարիշտ քաղաքին թաթաւելոյ արեամբ քրիստոնէիցն, այնմ՝ որ իսկզբանէ հետէ զայթակղութիւն եւ յիմարութիւն է աշխարհի : Ըստ վկայութեան հեթանոսացն իսկ պատմագրաց (որպիսի Օւսիանոսն է) եցոյց զթութիւն ի յանցաւորսն, զկարի իսկ չարագործսն եւեթ սպանանէր եւ զվաշտս անձնապահացն Մաք-

1 Labarum. Սպն առան էր գլխաւոր դրօշուն Հռոմայեցւոց եւ նախ քան զԿոստանդիանոս :

2 Նազարէոս ի գովութեանն Կոստանդիանոսի, նշանակեալ եւ մեւ եւս անանիան գովիչ նորին կայսեր :

սենտիսի ի բաց եւեթ սրձակեր՝ մերկացուցեալ ի զինուորական հանդերձէ: Աերակրեաց եւ զգեցոյց զաղքատն, փոյթ աղաք ի վերայ այրեաց, կուսանաց եւ որբոց: Ասհմանեաց մահու պատիժ ի վերայ քսուաց որովք լի էր չառմ:

Ընդուստ Մաքսիմիանս յորժամ խաղայր ի վերայ Ղիկինիոսի իրրեւ դաշնաւոր Մաքսենտիոսի՝ հարաւ առ Լիդիանուպոլիս քաղաքաւ, զնաց փախտեայ ի Ղիկոմեդիայ ի Տարսան. առա յուսահատեալ առ դեղ մահու եւ ի գեղոյ անտի կրէր թանչա սաստիկ իրրեւ հուր ինչ ներքին, որ եւ զաշն ի բաց ի գլխոյն ուստոյց, եւ յետ Յամսեայ լիկանացն սատակէր (313)՝ ազազակելով առ Վրիտտոս զոր ի վերայ աշակերտացն հալածեաց անազորոյնա: Ղորին ամուսին եւ մանկունք եւ բարեկամք, անազորոյն հալածիչք քրիստոնէից, ապանան հրամանաւ Ղիկինիոսի: — Չայնու ժամանակաւ մեռաւ առ տրտմութեանն եւ անձկութեան եւ Պիոկղետիանոս: Ղորին կին սցրի Պրիսկա եւ դուստր նորա Սաղերիա կրեցին բազում ինչ ի Մաքսիմիանոսէ. եւ յայնժամ շրջէին թափառական յերեսաց Ղիկինիոսի որ զողորտէր իսկ զնոսա թէ խորհին դաւաճանութիւն. յետոյ ըմբռնեցան եւ հրամանաւ նորա եղեն ծովակուլ (313):

4. Ընսուհետեւ Լիզոստականքն երկոքին Առատանդիանոս եւ Ղիկինիոս ի սկզբան 313 տարւոյ ետուն հրովաքատակ ի Մեդիադանն ընդունել քրիստոնէից միւսանդամ զիրաւունս իւրեանց, եւ առաւ ամենեցուն ազատութիւն պաշտել զՆստուած որպիսի օրինակաւ եւ կամեցին: — Ըյլ չյերկարեաց այն միաբանութիւն նոցա: Առատանդիանոս խնդրէր նոր ինչ բաժանումն, որ էր իսկ իրաւացի, Ղիկինիոս չառ յանձն, խորհեցաւ դաւ ի վերայ նորա. յայնժամ զրգռեցաւ մարտ պատերազմի. յետ պարտութեան առ Աեփաղիս քաղաքաւ յարեւմուտս հիւսիսոյ Աիրմիոնի, եւ առ Մարտեաւ մօտ ի Փիղիպպուպոլիս, ի բաց ետ Ղիկինիոս զՄակեդոնիա, զՅունաց աշխարհ եւ զՂիւրիկէ (զգաւառս հարաւային կողմանցն Վանուբայ, բաց ի Կիրակիայ եւ ի ստորին Միւսիայ) (314):

Յայնմ հետէ խաղաղութիւն էր ամս 8. մեծարու լինէր Առատանդիանոս ի ժամանակին յայնմիկ խաղաղասէր օրինօք եւ բազում յաղթութեամբք ի վերայ Գերմանացւոցն: Իսկ Ղիկինիոս անառակութեամբն եւ նոր հալածանօք լինէր ամենեցուն առեղի. զի զքրիստոնէից՝ ոչ միայն զպաշտամունան խափանեաց, այլ եւ սպան եպիսկոպոսունս բազումս եւ ժողովրդականս, ընդ որս եւ զօրականս 40 ի Սերաստիա չայոց ըստ վկայութեան հարցն (Վրիգորի Ղիւսացւոյ, Բարսղի, Եփրեմայ):

Ղրգռեցան ընդ միմեանս կայսերքն երկոքին այլաբարոյք: Չէ ինչ դիւրին ընտրել թէ ո՞րոյ վերայ նախ դիմեաց. այնչափ ինչ

միայն ստուգութեան է՝ թէ այնու իմն իրաւացի էր գործն Առաքանդիանոսի զի անց նա ի մէջ իբրեւ պաշտպանիչ քրիստոնէութեան: Արշաւեցին հարուստ բանակօք կայսերքն երկդքին Առաքանդիանոս եւ Վիկինիոս (322). յետ պատերազմին առ Ադրիանուպոլեաւ՝ ուր յաղթեաց Առաքանդիանոս արուեստիւ պատերազմի, զիմեաց Վիկինիոս ի Բիւզանդիոն, եւ յորժամ Արիսպոս որդի Առաքանդիանոսի եհար զտորմիղ նաւաց նորա ի Հեղզեսպոնտոս՝ փախեալ Վիկինիոս յԱսիա. անդ ետ պատիւ կեսարութեան Սարտինիանոսի եւ գումարեաց գունդ նոր: Թող Առաքանդիանոս զպաշարումն Բիւզանդիոնի, անց ընդ Բոսպորոս եւ վաթթարեցոյց զհակառակորդն իւր՝ ոչինչ հեռի ի Վրիստպոզեայ (Իւսկիւտար): Բիւզանդիոն եւ Վաղկեդոն բացին առաջն նորա զդրունսն: Անկալ Վիկինիոս փախստեայ ի Վիկոմեդիա (8 Սեպտ. 323):

Անտուստ կին նորա Առաքանդիա քոյր Առաքանդիանոսի եկն առ Եղբայր իւր եւ առ ի նմանէ խոստումն թողուլ զՎիկինիոս կեալ ի հանդարտութեան պատշաճ մեծարանօք, այսպիսի ինչ միայն պայմանաւ՝ զի ի բաց թողցէ Վիկինիոս զծիրանին եւ զՍարտինիանոս ի բաց լուծցէ ի պատուոյն: Հնազանդեաց Վիկինիոս, կոչեցաւ ի սեղան եւ տուաւ նմա Թեոսաղոնիկէ ի բնակութիւն. այլ յետ այնորիկ վաղվաղակի ետ սպանանել զնա Առաքանդիանոս պատճառանօք թէ գաղտ բանազնաց ընդ թշնամիս տէրութեանն եղեւ: Իսկ Սարտինիանոս սպանաւ յիւրոց իսկ զօրաց: Մնաց այնուհետեւ Առաքանդիանոս միահեծան տէր պետութեանն Հռոմայեցւոց (324):

Թէպէտ եւ ամն 313 համարի ըստ հասարակաց սովորութեան վախճան հալածմանն, այլ պատմութիւնն իսկ ցուցանէ թէ այս մանաւանդ յայսմ յ324 ամի դիպեցաւ, յորում բարձան անհետ եղեն ամենայն իսկ հալածիչք ի միջոյ, ընկալաւ եկեղեցի խաղաղութիւն, եւ հան ընդ իւր Առաքանդիանոս յաթոռ զկրօնսն քրիստոնէութեան¹:

Այսպէս կանգնեցաւ կաց տիեզերական եկեղեցի ի ձեռն արանց երկոտասանից աննշանից եւ առանց դպրութեան, յաղթե-

¹ Այլ եւ այլ իմն հաշուի թիւ հաշվածանոցն: Անգամին ի 4. դարէ սովորութիւն է 10 հալածանո համարել յայտնի իսկ ըստ համեմատութեան 10 հարուածոցն եղիպասի եւ իմ 10 եղջերաց գազանին (Յայտն. Ժէ. 19.). Նա եւ համար 10 հալածանոցն եւս պետէս իմն է. սովորական քան զամենայն է Ս. Աւգոստինոսի, այս ինքն 1. առ Նեբոնիւ, 2. առ Դամասիոս.

3. առ Թեոփիլոս, 4. առ Մարկոսն Ալեքսիսեւ, 5. առ Սեպարիմու Սեւերեւ, 6. առ Մաքսիմիանիւ, 7. առ Դեկեւ, 8. առ Վաղերիանեւ, 9. առ Ալեքսիանեւ, 10. առ Դիոկղետիանեւ փնջեւ ջգտիման հալածանոցն Ղիկիոնու: — Ղահառնաթո՝ 6 եւեթ, Սուղպիթոս Սեւերոս՝ 9 փոյն հալածանո հաշուին:

լով դիտութեան եւ զօրութեան աշխարհի որ ընդդէմն դառնայր նոցա յամենայն զօրութենէ իւրմէ. սոյն կայ առաջի ակն յանդիման իրրեւ ճշմարիտ իսկ եւ անժխտական սքանչելիք :

Այսքէն առտուածեղէն զօրութիւն եւ լուսաւորութիւն վարդապետութեանն Վրիստոսի՝ առ համեմատութեամբ յիմարութեան եւ միտոյն կռապաշտութեան՝ զործէր ազդեցութիւն բազում ի վերայ պատրաստական սրտից մարդկան ի ժամանակի հասարակաց կարօտութեան մարդկութեանն, մանաւանդ զի ընթանային ի միասին ընդ վարդապետութեանն բարձրագոյն նշանք եւ անշահատէր միտք առաքելոցն եւ քարոզչաց աւետարանին, որ յամենայնէ եւ ի բնաւէ հրաժարեալ՝ զանձինս եւս ի վերայ դնէին : Վաջարտութիւն խոստովանողացն Վրիստոսի յիւրաքանչիւր չափոյ, ի հասակէ եւ յազգէ, որ զամենայն ինչ հանդերձ արեամբ տային վտարանդի՝ յաճախէին զարմանս եւ ածէին ի նոցա ջատագովութիւն, եւ սրբական եւ առաքինի կեանք նոցա եւ առ միմեանս սէրն ածէր ի շինութիւն եւ ի նմանութիւն :

Միանգամայն եւ բազում ինչ արտաքին նպաստ լինէր ի գոյն, որպիսի ինչ ընդարձակ սփռումն յունական լեզուի, քաղաքային միաւորութիւն այնչափ ազգաց ի մի տէրութիւն, եւ այն զի Հռոմայեցիքն երբեմն ազատք՝ իրրեւ գերի անկեալ հեծէին ընդ բռնաւոր կայսերօքն իւրեանց, եւ այլ եւս ազգք հնազանդեալք զկորուստ ազատութեան իւրեանց եւ զտոհմային առանձնականութեան աշխարհին, որովք եւ գրգռէին ի ցանկութիւն այլոց ինչ անանցն բարութեանց զոր Աւետարանն խոստանայր՝ ցուցանելով տարակուսելոցն վստահութիւն, մեղաւորացն սփոփութիւն, յանցաւորացն ներումն, աղքատացն զյոյս երկնաւոր ուրախութեանցն : Մանաւանդ զի գերեաց որք մեծ իմն մասն հռոմէական տէրութեան էին՝ քարոզէր բարձրագոյն ինչ ներքին ազատութիւն եւ ուսուցանէր նոցա եւ նոցին տերանցն՝ ճանաչել եւ մեծարել զմարդկեղէն պատիւն : Այժմառականն քրիստոնեայ՝ բազմադիմի հաղորդութեամբքն եւ ճանապարհորդութեամբք լինէր տարածիչ քրիստոնէութեանն, զօրականն ի զօրուն եւ ի գաւառսն յոր տանէին զնա լեզէոնքն, գերին՝ որում բազում անգամ յանձն էր ի տան տեառն իւրոյ կրթութիւն մանկանց, ջանայր յաւելուլ որդիս եկեղեցւոյ, բայց մանաւանդ քան զամենայն՝ կանայք քրիստոնեայք ի մէջ ընտանեաց իւրաքանչիւր :

Այլ զի այս սփոփիչ եւ կենարարն վարդապետութիւն՝ վարդապետութիւն խոնարհութեան էր, միանգամայն եւ ի բաց մերժէր զնշմարանս եւս զգայական իրաց եւ հեղձուցանէր զամենայն ցանկութիւն՝ ի վէզ եկեալ կռուէին ընդ նմա մեծաւ բռնու-

Յ կեկիղիոս հիթանոս առ Եփեսոսեայ ստոնեայք սիրեն զՓրմոնս փնչ լիւ զՓրմիլիոսի զորմանալով իմն ասէ թէ «Գրիստոսն եւանգելիս» :

Թեամբ՝ ոգի աշխարհիս եւ ցանկութիւն մարմնոյ եւ զգալի իրաց, կռոյն պաշտամունք՝ որք տաժիշ զգայական ցանկութեանցն էին, եւ նոցին հզօրն պաշտօնեայք, արուեստագէտք շահասէրք եւ վաճառականք զոհիցն պատրուանակաց, պերճութիւն, ամբարտաւանութիւն եւ ճարտարիւթութիւն անուանելոցն փիղիստփայից, յամառն եւ անուպայ հրէութիւն, եւ ամենայն իսկ համօրէն երկրաւոր զօրութիւն հռոմէական պետութեան՝ որ թէպէտ եւ առ ամենայն կարծիս յիմարութեան ներող գտանէր, բայց ընդ քրիստոնէութեան եւեթ մոլէր սատանայական իմն անազորունութեամբ ի ձեռն հռոմէական բազմահար տանջանադանացն. համառօտ իսկ ասել՝ ամենայն զօրութիւն դժոխոց ջնջել փութացք անդէն ի ծաղկին զտունկն փափուկ զերկնաւոր:

Բայց զիարդ մարթ եւ հնար էր դատարկացուցանել զխորհուրդս ամենազօրն Լստուծոյ: Առդթեցաւ պարտեցաւ աշխարհքս մեղմական զգօնութեամբ ի ձեռն տկարաց: Ախարեցաւ ի մաստութիւն աշխարհիս, ժողովրդանոցն հրէական եւ բազմատուածութիւնն անկան կործանեցան տաւջի խաչին Վրիտտոսի: Օռւր ցրուէին զհաւատացեալն վտարանդութեամբք, ընդ վայր հեղուին զարիւն քրիստոնէիցն հեղեղարար. վտարանդութիւնք՝ պատգամաւորութիւնք աւետեաց քրիստոնէութեանն էին, եւ արիւն մարտիրոսացն էր սերմն քրիստոնէութեան (Տերտուղ):

Լսապէս ի խղոց շինականացն մինչեւ յաթոռ հռոմէական ինքնակալութեանն շահեաց կալաւ քրիստոնէութիւն ընդ ամենայն երկիր, եւ ընդ ամենայն ծագս տիեզերաց հնչեաց բարբառ նոցա¹, ի գլուխ ելեալ մարգարէութեանն Լսայեայ թէ «Վարդեւելից ածից զգաւակ քո եւ յարեւմտից ժողովեցից զքեզ. տեսցից հիւսիսոյ թէ ած, եւ հարաւոյ թէ մի արգելուր. ածէք զորդիս իմ ի հեռաստանէ եւ զգտերս իմ ի ծագաց երկրէ»². եւ զարձեալ «Լսապէս ասէ Տէր. ահաւաղիկ ամբարձից զձեռս իմ ի վերայ ազգաց եւ ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ, եւ ածցեն զորդիս քո ի ծոցս իւրեանց, եւ զգտերս քո ի վերայ ուսոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն: Եւ եղիցին թագաւորք դայեաւք քո եւ կանայք նոցա մանկակալք քո»³: «Վարդեւելի աւետադանն արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց»⁴: «Ի Յեառնէ եղեւ այս, եւ է զքանչիւ յաշս մեր»⁵:

¹ Համ. Ժ. 18:
² Եւայ. ԻԳ. 5. 6:
³ ԱԳ. ԻԲ. 32. 33:

⁴ Մատթ. ԻԴ. 14:
⁵ Մարկ. ԺԲ. 11:

Վերջին հեթանոսական մատնագրութիւն:

Բանաստեղծութիւն: — Բանաստեղծք երեւելիք կայսերական ժամանակին յետ ասիի դարուն են՝ Ա. Պերկուս փղակկու (34 — 62) յաշնուական ամսէ՝ Վաղատերրացի, որ ի Յ Սասիրացան կամ Հենգնութիւնն իւր յանինայ այսպէս զթիւրութիւն եւ զապականութիւն ժամանակին: — Բ. Յունիոս Յովնուլէ առ Վաղաբեալ ծնեալ յԱկուինոն, արտորեալ յԱղրիանոսէ յեգիպոս՝ ուր մեռաւ իսկ առ սրտին նեղութեան. 16 Հենգնութիւնք նորա գրեալ են յստակ եւ ճարտար անվ եւ են ճշգրիտ պատկեր վարուց ժամանակին: — Գ. Հենգնականն՝ Պետրոսեայ (զորմէ չէ յայտ թէ արգելք հանդիսագիրն իրախութեանց Ներոնի իցէ) նկարէ մեծաւ ճարտարութեամբ եւ նրբութեամբ բարբառոյ զքարաւական արքունեացն: — Դ. Վաղերիոս Մարտիւս ապանիացի առ Գոմփիանեաւ, որ յամախէր ի փաղաքշան մեծամեծացն:

Ի վիպական բանաստեղծութեան ոչ զք եցցց ինչ երեւելի, այլ էր ամենայն ծառայական իմն նմանութիւն առաջնոցն, մանաւանդ Վիրգիլեայ: — Ե. Սիլվիոս Իտալիկոս այս մեծաաւն եւ քաղաքագէտ († նախ քան զԷր.) զերկրորդ պուշիական պատերազմ ընծայեցցց վիպասանութեամբ: — Զ. Արդազայն էր քան զնա Յաստիոս ողորիչ Գոմփիանու, որ բաց յերկուց վիպասանութեանց (Աքիլլէոս, Որգիք Իգիպեայ) յօրինեաց ըստ նմանութեան Յունացն պուշիական բազում երգս քնարական (որք վասն այլ եւ այլ կերպարանացն՝ Անտաք կոչին): — Է. Աննէոս Ղալիոնոս երեւելի քան զամենայն բանաստեղծս կայսերական ժամանակին, սպանեալ ի Ներոնէ. անուանի իմն է վիպասանութիւնն նորա «Փարսագիւ», անուն՝ մայեալ թերականոր: — Ը. Զառաջինն՝ Աննէոս Անկիգրեայ ողորդութիւնս ոչ վասն երեւելոցանելոյ ի բեմի, այլ վասն ընթերցելոյ:

Սոյն Աննէոս Սենեկա սպանիացի՝ հայր Սենեկայ սալիկեան փիլիսոփայի որ դաստիարակն եղեւ Ներոնի, առ Յիբերեաւ գրէր զվարս եւ զըստն առաջնոցն հանտորաց: Իսկ Փար. Կալիստիլիանոս ուսուցիչ ճարտարիտութեան առ Վեսպիանու գրեաց «Հրահանգ» ճարտարիտութեան, յորում յայտ առնի թէ զինչ ճշմարիտ ճարտարիտութիւնն իցէ եւ զինչ ճանապարհ այնմ հասանելոյ:

Պարմէրութիւն: — Ի հռոմայեցի պատմագրաց անտի՝ բաց ի Կուրտեայ Ռուփոյ որ զարգարուն նկարագրաւ զգործն Ազեքսանդրի պատմէ, եւ անպայ իմն է ժամանակն նորա, նշանաւորք են՝ Ա. Վեղլէոս Պատերկուղոս գովիչ Յիբերեայ եւ Սէիանու, յորոց ժամանակն իսկ եկաց. առ գրեաց համառօտ ինչ տեսութիւն հռոմէական պատմութեան, յորում համառօտիւ անցանէ ընդ ժամանակս ընկերհաշտութեանն մեծաւ դրուատեօք, իսկ զժամանակս կայսերացն պատմէ միայն իբրեւ վարս կայսերաց յարքունիս անդ իւրեանց. որպէս սորա համառօտութեանն ջան, նշանպէս եւ Կուրտեայն ճառմարանն ճառք՝ անբնականոր իմն են: — Բ. Փղորոս առ Յրայիանու՝ արկ ընդ գրով զհռոմէական պատմութիւնն արձանագրական իմն համառօտութեամբ եւ պերճախօս բանիւք, ի Ռուսուղայ մինչեւ ՅԱւգոստոս: — Գ. Կուսեղիոս Յովնուս մեծ եւ երեւելի քան զամենայն պատմագիրս Հռոմայեցւոց, որ առ Վեսպիանու ի պատիւ

եւ յաւաքութիւնս վայելեալ եւ լռութեամբն եւ իմաստուն շափաւորութեամբ ասրեալ առ Դոմիտիանու, ապա ուրեմն առ Յրայիանու ի ծերութեանն եւս զանձն ի պատմագրութիւն եւ գրեաց՝ Ա. Յարիէիւն՝ որ է տեսութիւն ներքին եւ արապին դիպաց աւերութեանն յամէ 14 — 69 յետ Քր., մեծաւ քննութեամբ հանեալ ի հրապարական յիշատակարանաց²։ յորս բազում ինչ զՀայոց իրաց կայ պատմեալ մեծաւ ճշդութեամբ։ (Առաջին 6 գիրք միայն կան պահին, յորոց զարձեալ հինգերորդն հասակոտոր իմէ է, եւ 11—16 գիրք ամբողջ են, միայն երկուց ամաց պատմութեան ի բաց անկեալ։) Բ. Պարմալիւն³, որ է պատմութիւն ժամանակի իւրոց ի Գաղղայ մինչեւ ցմահ Դոմիտիանու։ (Միայն 4 գիրք մնացեալ են եւ մասն մի հինգերորդին մինչեւ ցմահ 71։) Գ. Վարդ Եւսեբայ Ալեքիւղայ աներոյ իւրոյ որ նուաճեաց զԲրիտանիա։ աս նկարի իբրեւ այր արդարեւ հռոմէացի ըստ հնոց բարեաց ժամանակաց լեալ եւ կացեալ մնացեալ հաստատուն ի առհմային անպաճոյճն բարս ի ժամանակի հասարակաց ապականութեանն։ Դ. Վասն աղբայն Գերմանիայ, յորում իբրեւ միմեալ զայրագին ընդ աղականութիւն բարուց ժամանակին՝ բուռն հարկանէ յանդիման կացուցանել զչապականեալ բարս աղգացն պնոցիկ։ Ե. Խոսի է վասն ճարտարախօսաց, յորում գեղեցիկս համեմատի ընդ միմեանս ճարտարախօսութիւն ընկերհաշտական եւ կայսերական ժամանակին, յոյժ հաւանութեան է թէ չէ Յակիտեայ, այլ թերեւս՝ Գաբ. Վալինաիդիանեայ։ — Դ. Սուեփոնիոս Տրանկուիդիոս գաղանեաց գաղիւ Ադրիանու կայսեր գրեաց զվարս 12 առաջին կայսերաց, մեծաւ մասամբ ի հրապարական յիշատակարանաց եւ ի պատմութենէ յանելոյ ի բերանս մարդկանն։ — Ե. Յուստինոս մասուցանէ քաղաած ինչ պատմութեան ոչ ճիշդ, քաղեալ ի բազմահմուտ, ի յարմարեալ եւ ի գեղեցիկ մասենէ Յրոգոսի ուրումն Պոմպէի պատմագրի, գաղիացոյ առ Աւգոստոսու, որ այժմ չէ ի միջն, բայց ի քաղաածոյ անտի Յուստինեայ եւ ի գլխակարգութեանցն մնացելոց յայտ է թէ քաջ եւ գեղեցիկ կարգաւ՝ ազգահամարական իմն օրինակաւ ճառեալ է զասիական եւ զյունական աւերութեանց պատշաճելոց մակեդոնական պետութեանն առեալ ի բարւոյր ազգութեաց։ — Զ. Զփառագին ժամանակ կայսերացն նստելոց զինուորական բանաւորութեամբ՝ պատմեն ժողովածոյք ինչ Փարունց պատմագրաց Ափոստոլան (կայսերական) Եփեսոսին (117—285), որք են 6 թուով։ Այս ինքն՝ 1. Եղիոս Ստրատոն (առ Դիոկղետիանու) պատմագիր վարուց Ադրիանու, Ղուկիոսի Ալեքսի, Դիոկիոսի Յուլիանու, Սեպտիմեայ Սեւերեայ, Պեպկեննիոսի Նիգրոսի. զոցա վարս ընծայեալ է մասենեալ գիրն՝ Դիոկղետիանու, իսկ զպարակաղղայն եւ զԳետայն՝ Կոստանդիանոսի։ — 2. Վուղիատիոս Գաղղիկանոս (նոյնպէս առ Դիոկղետիանու)։ — 3. Յրենեղիոս Պոլլիոն (գարձեալ առ Դիոկղետիանու եւ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս կայսերացն ի Փիղիպեայ մինչեւ Եղղադիոս, եւ գարձեալ զԳաղղիէնեայ եւ զ30 բանաւորացն։ — 4. Փղաւիոս Վուլթիոս Յիրակաւացի (առ Կոստանդիանու) որ գրեաց զգործս Աւրելիանու, Յակիտեայ, Փիլոքիանու, Պորթոյ, Փիլոմսի, Ստուառնիանոսի, Պրոկուղայ, Բոնոսայ, Կարոսի, Նումերիանու, Կարինեայ։ — 5. Եղիոս Ղամպիլիոս որ յետ նորս գրեաց զգործս Կոմոդայ, Դիադուանայ, Հելիոգաբաղայ եւ Ալեքսանդրի Սեւերեայ։ — 6. Յուլիոս

1 Annales.

2 Acta.

3 Historiae.

4 Dialogus.

Կապիտալիստ (նշնակէս առ Գիտելեանեալ եւ Կոստանդիանա) գրեաց զվարձ զԱնտոնիոսի Գիտի, զԱղբիւնեայ, զՄակրինոսի, զԵրկուց Մաքսի-
միանայ, զԵրկից Գորգիանոսայ, եւ զԲաղդինեայ: — քան զամենեւին
գովութեան արժանի ի սոցանէ է Ապիսկոս: զի թէպէտ եւ այլքն ա-
մենեքին գրեն առնչով ի գիւտնայ, ի մուրհակայ եւ յայլոց հրապա-
րակաւ ինչ գրելոց, այլ զամենայն խառն ի խառն առանց պատմական
ձրից եւ բիրտ իմն բանիւք մատենագրեն, որով տան ապաքէն վկայու-
թիւն թէ եղծեալ վատթարեալ ուրեմն են գարութիւնք եւ հրահանգք
ժամանակին:

1. Կարգ կայսերական պատմութեանն յառաջ մատուցանեն՝ 1. Յեքստոս Ա իկտոր ասորիկեցի զոր կայսր Յուլիանոս առ ի պաշտամունս տէրութեան կացուցանելով վերակացու Պաննոնիայ (360) եւ Թէոդոս Մեծն կացալ վերակացու Հռոմայ, եւ է նորա գիր՝ Համառօտութիւն հռոմեական պատմութեան: — 2. Եւարոպիոս թղթագիր՝ Կոստանդիա-
նա որ եւ չոգաւ ընդ Յուլիանոս ի պարական արշաւանն, եւ եկաց եւս առ Աղեմսիւ եւ գրեաց չափաւոր ինչ համառօտութիւն հռոմեա-
կան պատմութեան: — 3. Առ Աղեմսիւ է եւ Յեքստոս Պուլսոս: — 4. Ժամանակակից Եւարոպեայ էր երեւելին քան զամենայն պատմա-
գիրս Հռոմայեցւոց յետ Յակիանայ՝ Ամմիանոս Մարկելլինոս յոյն յաղ-
գէ, ծնեալ յԱնտիոք յաղնուական տանէ, մտեալ ի զինուորութիւն ի մանկութենէ եւ յետոյ ի պաշտամունս մերթ յարեւելս (350) եւ մերթ յարեւմուտս (354, ի Գաղիա՝ 355), առ Կոստանդեալ, Յու-
լիանեալ, Աղեմսիանոսիւ եւ Աղեմսիւ: առ Թէոդոսիւ թուի առեալ ակիզըն գրելոյ ի Հռոմ զիւր ստուգապատմւմ եւ զի քննութեամբ պատմութիւնն յ31 գիրս (ցամա 378): Առաջին 13 գիրք պիտի չեն ի միջի: Յայս յիւրոց իսկ բանից է՝ թէ գոնեայ առաջին 26 կամ 28 գիրքն գրեալ են յառաջ քան զամա 391. մասն մասն սփռէր զգործն՝ որ եւ յամենեցունց գատնէր ընդունելութիւն մեծ, որպէս եւ ի Նիքանիոսե ճարտարախօսէ: եւ չէ ինչ նա թշնամի քրիստոնէութեան, այլ զար-
մանայ մանաւանդ ընդ բարս լաւութեան նոցա: միայն թանձրագանգաղ իմն է ոճն: Բազում ինչ նպաստ ի Հայոց պատմութիւնս լինի:

1. Երեւելի քան զՀռոմայեցւոցն են Յունացն պատմագիրք որ ի վերջին ժամանակս կացին, թէպէտ եւ սղքա եւս ունին յիւրեանս զհնիք ժամա-
նակին՝ զԺառայամիոս ողորմաց, զհեռաորական եւ զսոփեսական ան-
համ զարգուց: — Ա. Պղոտարքոս ի Քերոնիայ Բիովատցւոց (50—120),
առ Տրայիանոս լեալ ի սպասու պաշտամուն տէրութեան, եւ առ Ադրի-
անոս՝ որ էր նորա բարեկամ եւ աշակերտ, կուտակալ Յունաց աշխար-
հին: Ի գործոց անտի նորա որ ոչ սակաւ են՝ կէսք Բարդայականք են եւ
կէսք Պատմութիւնք վարուց արանց երեւելեաց համեմատութեամբ ընդ
միմեանս: — Բ. Արիանոս որ գրեաց ի մատենի՝ զվարդապետութիւն
վարդապետին իւրոյ Եպիկտետեայ սաղիկեան փիղիսոփայի՝ մատենագրեաց
եւ վասն իրոց պատերազմի, մանաւանդ՝ զգիրսն “Արշաւանին Աղեքսան-
դրի”, որ է մի յընտիր մատենագրութեանց ժամանակին: — Գ. Գիոն
Կասիոս գրեաց պատմութիւն ի Հռոմայ շինութենէ մինչեւ ցիւր իսկ
հիւպատատութիւնն յամի 229, յ80 գիրս՝ յորոց առաջին 36 գիրք ա-
մենեւին կորուսեալ են, բազում ինչ մասն եւ ի մացեւոցն՝ որոց վեր-
ջին մասունքն են քաղուած ինչ միայն ի գրոց նորա առ Քսիփիլինեայ
բիւզանդեան պատմագրի: Թէպէտ եւ հեռաորական իմն ճիգն ցուցանեն

բանք նորա եւ չունի ինչ ազնուական մատնութիւն, սակայն եւ այնպէս պատուական եւ պիտանի իմն է վասն պատմութեան՝ կայսերական ժամանակին եւ կարեւոր ի մեծամեծ քննութիւնս : — Դ. Ոչ նշյնպիսի ինչ պիտանութիւն ունի Հերովդիանու պատմութիւնն իւրական ժամանակին ի Մարկոսն Արեղիոսէ մինչեւ ցԳորգիանոս, որ է յօրինեալ Հռետորական իմն օրինակաւ, ցուրտ եւ ոչ ճշգրիտ : — Ե. Նմին հակառակ՝ կայսերական պատմութիւնն Զոսիմոսի ժամանակակցի Թէոդոսի Բ., որ սկսեալ յԱզատեայ հասանէ ցամն 410, ընտիր է եւ աւագածովն եւ պատմութեամբն. ինքն մատենագիրն է թշնամի քրիստոնէութեան :

Այսին հին աշխարհագրութեան երեւելի եղեւ՝ Ա. Ստրաբոն հոյակապ քան զամենայն հին աշխարհագիրս Յունաց ծնեալ յԱմասիա Պոնտոսցւոց յամի 60 նախ քան զԲ. սա յեա շրջելոյ յեգիպտոս, յԱթա, ի Յայնս եւ յաւաղեա եւ ընթեանլոյ զմատենս հոյակապ աշխարհագրաց եւ պատմագրաց (յանուանէ իսկ՝ Հեկատեոսի Միդեացւոյ, Արտեմիդորոյ, Եւգրատորոյ, Նեարքեայ, մանտանդ՝ Երատոսթենեայ) ապա եկն ի գրել զերեւելի աշխարհագրական մատենն իւր յ17 դարութիւնս, որ ոչ եթէ ցանկ ինչ անուանց է, այլ հոծ եւ խիտ պատմական յիշատակօք ազգի ազգի իրաց : Երկրորդն առաջին դարութիւնքն են իրրեւ գուռն իմն մատենին, իսկ այլքն նկարագիր անցնիւր աշխարհաց եւ տեղեաց, պայմանի առաջնորդութեան նոցա եւ բարուց եւ կրօնից : Եւթներորդ դարութիւնն չէ ամբողջ. իսկ մեծագին եւ պատուական քան զամենայն են դարութիւնքն կարգաւ ի 11երորդէ մինչեւ ց16երորդ յորս ճառէ զԱսիայ՝ խօսելով բազում ինչ եւ զՀայոց : — Բ. 2է աննշան եւ Պաղումէոս աշխարհագիր եւ երկրաչափ († յամի իրրեւ 170) որ գտակն եղեւ պաղման գրութեան : — Գ. Պաւսանիաս ի գիրն ճանապարհորդութեան ընդ աշխարհն Յունաց ամփոփէ զյիշատակաւորան արուեստից եւ կրօնից հնոց ժամանակաց որ մեա ի կնքել էին :

Հռչակաւորք ի մատենագրաց կայսերական ժամանակին են եւ Պլինիոս Սեկունդոս Երէցն որ ի բորբոքելն Ջեսուայ մեա երթեալ նաւակաւ վասն քննութեան՝ հեղձու (79), սա գրեաց “Գնական պատմութիւն” (խառն ընդ աստեղագիտութեան, աշխարհագրութեան եւ պատմութեան արուեստից) որ է մատեն մեծ ժողովեալ ի մատենագրաց աւելի քան զ2000. այլ ոչ յամենայն մասունսն հաւասար է ասուգութեամբ, եւ ոչ ողորկ լեզու : Նորին եղբորորդի եւ որդեգիր Պլինիոս Սեկունդոս Արսերն, աշակերտ Աուրենտիդիանեայ եւ սիրելի Տրայիանու եւ յայն սակս ամբարձեալ ի պատիւ անթիւպատոսութեան Բիւթանիայ՝ ըսա օրինակի Նիկեերոնեայ ի ժամանակսն պարագայ յաճախէր գրել թուղթս առ Տրայիանոս ողորկ բանիւք. որոյ կայ եւ ճառ գովութեան վասն Տրայիանու խօսեալ ի ծերակուտին :

Այլ աղ իսկ ժողովել սկսան եւ աղբիւրք իրաւանց, օրէնք եւ վճիռք դատաւորաց եւ դատաստանք եւ եղան կարգ ըսա կարգէ, մեկնեցան տեսիլք եւ սկզբունք իրաւանց, այլ առ կայսերօք երկրորդ եւ երրորդ գարու եհաս ի ծագ կատարելութեան հռոմէական իրաւագիտութիւնն ի ձեռն Գայիոսի, Պապինիանոսի, Ուլպիանոսի եւ Պաւլոսի :

Փիլոսոփայութիւն : — Ի կայսերական ժամանակին զառաջինն տակաւին գլխաւոր փիլոսոփայական աղանդք էին Նպիկուրոսն եւ Ստոյիկեանց

եւ մանաւանդ վերջացաւ: Սակայն առաւելեալ սոյն գալոց Ստյ-
իկեան սկսաւ կրել փոփոխումն անասան յեպիկանոսէ, որ էր գերի ի
ծնէ եւ առ Ներսէս ելեալ յաղաթութիւն եւ ապա առ Գոմարանեաւ
մերժեալ ի Հռոմէ՝ ցուցանէր վարա առաքինութեան եւ ժառկալու-
թեան մեծի: Ձնորա զՏեա չոգան Աննէոս Սենեկա, Կոնստանտինոս փոք-
նայ, Մարկոս Արեղիոս (կայսրն), Գաղենոս (ծն. 131 ի Պերգամոն,
որ զփորձան Հիպոկրատեայ եւ պոյս բազմոց որ յառաջ քան զԲեր-
էին ամբոփեալ ան ի կերպարանս ուսման): Սոքա հակառակ իմն առա-
ջին վարդապետութեան Ստյիկեանցն՝ ոչ զյաղթելն կարեաց կամ վշտաց
առաքինութիւն համարեցան պլ զհամբերելն: Սակայն եւ այնպէս
արհամարհէին սոքա զքրիստոնէութիւն կամ վասն փրատակարութեան
զոր առհասարակ կարծէին նմա ունել, եւ կամ անգամեկն զնա իբրեւ
նոր ինչ մեղեցնութիւն խառնադանձ ամբոխին:

Եւ առ Անտոնինեամբք նոր իմն կերպարանս առ փիղիսոփայութիւն
վերջին ժամանակաց հեթանոսութեանն: Արպէս սակայն գրգռէին փիլի-
սոփայք զկայսերսն եւ զժողովուրդն ի հալածումն քրիստոնէիցն՝ այսպէս
եւ ինքեանք յիւրեանց հալթալթելն հնարել ունել զդէմ հոգեւոր եւ
մասաւոր զօրութեան քրիստոնէութեանն՝ կամ զհեթանոսութիւն ընդ
քրիստոնէութեան նոյն ցուցանելով եւ կամ մանաւանդ զնա քան զսա
նախամեծար առնելով: Յայն սակս զթանձր եւ զմարմնապիշն հեթանո-
սութիւն ի մասաւորութիւն իմն հանէին, ընծայեցուցանէին առասպե-
լացն պղատացիկ մեկնութիւնս, բարոյական ինչ անարկութիւնս ի հե-
թանոսական պաշտամունսն նշմարեցուցանելով, զմարդկակերպ ինչ իրո
յԱստուծոյ ի բաց ամենելով եւ առհասարակ իսկ բառնալով զբոա-
գոյն դիւրահաւանութիւնն եւ զՏեսա անհաւանութիւնն: Նշմարանք
այսր նորոյ փիղիսոփայութեան վաղ երեւէին առ Պղատարքեայ Գերոնա-
ցւոյ եւ առ Ապուղէոսի հռետորի Մագաւրացւոյ յԱփրիկէ (յամի իբրեւ
170), Նումենիոսի Ապամեացւոյ յԱսորիս եւ Մաքսիմոսի Յիւրացւոյ:

Իսկզբան երրորդ դարու առաւել եւս յայանագոյն երեւէր գիտաւո-
րութիւն այսր փիղիսոփայութեան ի ձեռն Ամնիոսի Սակիասայ Աղե-
քանդրացւոյ եւ աշակերտի նորա Պղոսինոսի Լիւկապոլիացւոյ Եգիպ-
տացւոց († 270) որոց ջան այն էր՝ յոնդիման կացուցանել զներքին
միութիւն ամենայն դրութեանց փիղիսոփայութեան եւ ամենայն կրօնից
ժողովրդեան ի բազմախառն պլակերպութեան անդ: Այս փիղիսո-
փայութիւն անուանեցաւ Նոր պղատանականութիւն, քանզի առաւելա-
գոյն մասն նորա ի Պղատոնէ էր: ԶՊլատոնացի փիղիսոփոս († 504
նախ քան զԲր.) եւ զԱպոլոնիոս Յիւանացի (3 — 96 յեա Բր.)
որ պատիւ իմն յայանութեամբք եւ սքանչելիք զարմացոյց զբազումն
յայնպիսի իմն կարգի դնէին, որպիսի է Բրիտանոս առ քրիստոնէից:
Զմին զայն փիղիսոփայութիւն ձուլեալ խառնէին ընդ միումն կրօնից.
եւ զայս ոչ եթէ ուսմամբ ինչ ցուցանէին, այլ իբրեւ յաստուածեղէն
ինչ ազդեցութեանց որ նոցա լեալ իցեն՝ հաստատէին: յայն սակս եւ
որ զայսպիսիան ուսուցանէին, մարգարէք իմն համարէին: Ամնիոս՝ առ-
դաստոսաց՝ կոչեցաւ, եւ Պղոսինոս ամօթ համարեալ հաւատար այլոց
մարդկան զծնունդն ունել՝ զգուշութեամբ զժամանակ եւ զտեղի եւ
զառհմ ծննդեանն թաքցց: Յեա Պղոսինոս որ ամն 25 գործ մարգա-
րէութեան ի Հռոմ կատարէր, ամենեկն իսկ յայանի ի վեդ եկին ընդ
քրիստոնէութեան Նորն պղատանականք, նախ փիղատարաւոս որ գրեաց

զվարս Ապողոնիոսի Յիւանացւոյ լի սքանչելեզք ստութեան, զի զՔրիստոսի փառան աղարարիցէ: Առաւել եւս թշնամութեամբ քան զնա Պորփիրիոս (+ 304) ասորի յազգէ՝ աշակերտ Պղոտինեայ, որ զուսումն վարդապետին իւրոյ տարածանէր ի Հռոմայ՝ յարեւմուտս, որպէս եւ մեւս եւս աշակերտ Պղոտինեայ՝ Ամեղիոս՝ յարեւելս: Թէպէտ եւ մեծ զոմն համարի Պորփիր զՔրիստոս, բայց աշակերտք նորա, ասէ, մանաւանդ Յովհանն, յաւելին առ Նմա եւ աստուածութիւն, եւ յայն սակս կայ նախ հակառակ ճշմարտութեան նորոց կաակարանաց եւ համարի գտանել ի նոսա բանս հակառակս միմեանց՝ յառաջ բերելով զգծաութիւնն Պետրոսի եւ Պաւլոսի, ստգտանէ զմեկնութիւնսն քրիստոնէից, մանաւանդ զայլաբանական մեկնութիւնսն Արոգինի, ծաղրառնէ զմարդարեւութիւնսն վասն Մեսիային, մանաւանդ՝ զԴանիէլին, եւ ջանայ ցուցանել սուտ զպատմութիւնս ինչ ի պատմութեանցն որ վասն Քրիստոսի կան: ամենեւին անպատշաճ իմն համարի զանագան գալուստն նորա յերկիր, եւ այլ եւս նշնապիսիս: Բայց սակայն եւ բազում ինչ ի քրիստոնէութենէ ընկալեալ էր, որպէս է իսկ յայտ ի թղթոյն առ կին իւր Մարկեղղա: Գրեթէ զնոյն բանս գրէր եւ Հիէրոնիմոս առ Գիոնիզեախանու կուսակալ Բիւթանիայ եւ վերակացու յԱղեքսանդրիա: Նոր պղատոնականութիւն ել եւ յաթոռ հռոմէական պետութեան՝ ընդ Յուդիանու կայսեր:

(Յօրինաւորութիւն Նոր պղատոնական փիղիսոփայութեան է ամենեւին հակառակ Նիւթականութեան եւ Սկեպտիկեան ազանդոյ: Զգայական տեսութիւնն չուսի ինչ ճշմարտութիւն յիշքեան, այլ այն միայն ճշմարիտ է՝ որ ի վեր քան զզգայունս իմացութեամբ ճանաչի: Իսկ իմացութիւնն ճանաչէ զանզգային ոչ եթէ փորձով ինչ կամ տեսլեամբք եւ հաւաքմամբք, այլ ներքին իմն զգայարանաւ եւ իմացական իմն հայեցմամբ: Քանզի աստուածեղէն իմացութիւնն լուսաւորէ զոգիսն՝ որ ժողովին զինքեանս մտադիւրութեամբ, այնպէս զի ոգիքն բարձրանան եւ պարզին, յանձանց ի բաց ելանեն եւ ընդ այնմ՝ յոր հային, ի մի ձուլին: Այսպիսի անհաս հայեցմամբ՝ զոր ոչ ուսուցանել մարթ է եւ ոչ հաղորդել (եւ յայն սակս ոչ զք կարող է զԱստուածականն ուսմբ ծանուցանել, թէ ոչ որում սեպհական իսկ հայեցմամբ հաղորդեսցի այն)՝ ժամանէ իմացութիւնն ի վախճան անդր իւր՝ ի ծանօթութիւն անզգաւոյն, ի ծանօթութիւն աստուածեղէն էութեանն եւ գոյացութեան: Իսկ յաստուածխօսութեան՝ դեգեւէր իմն սոյն խորհրդական փիղիսոփայութիւն ընդ Ամենաստուածութիւնն եւ ընդ Աստուածականութիւն, այնպէս՝ զի ըստ տեսական մասին առաւել ի նա հարկանէր, իսկ ըստ գործականին՝ առաւել ի սա: Ըստ այսմ փիղիսոփայութեան՝ ոգի մարդոյն է մի միայն եւ անցաւոր ինչ իմացութիւն՝ որ իւրով իսկ յանցանօք եւ չարաչարն վարելով իւրով ազատութեամբն՝ անկաւ ի Նիւթ, եւ յեա մահու մարմնոյն՝ կամ ի շնչաւորաց, կամ ի մարդկեղէն մարմնս անցանէ, եւ կամ յաստեղս եւս կարէ ամբառնալ: Բարոյական վարդապետութիւն Նորն պղատոնականաց անաշառ իմն էր:

Սոցին իմն հակառակ յամենեւին անհաւանութիւն գարձեալ էին Սկեպտիկեանքն որոց գլխաւոր պաշտպանիչ էր Սեքստոս ոմն Եմպիրիկոս: Ի սոցանէ եղին պայանողք իմն եւ արհամարհուք կրօնից մանաւանդ քրիստոնէութեան՝ Կեղսոս (150) եւ Ղուկիանոս Սամոսատացի (յամի իբրեւ 200): ԶԿեղսեայն բանս պսժմ միայն ի գրոց Արոգինի զոր հակառակ նորա գրեաց՝ գիտեմք. իսկ Ղուկիանուն կան ցայսժմ մատենացն:

Ի ՄԻԱՍԻՆ միանգամայն ի նմին ժամանակի էր եկեղեցւոյ գրեթէ եւս իմն վշտագին պատերազմ առաւել քան ընդ զօրութեան հռոմէական տէրութեանն՝ ընդդէմ աղանդոց ի պահպանութիւն վարդապետութեան իւրոյ: Ի սմին կռուի ցուցանէր եկեղեցի եւ առաւել հասաւորան գործէր զներքին հանգամանս վարդապետութեանն:

Վնասոյթն աղանդի կամ Գեդի: — Սղթ մատուցին յառաջ զսուսաստուածութեան եւ զփիղիսոփայական տեսութիւնս Աիմնի Մոգի եւ զներինթեոյ՝ կամելով իմն զպարզ հաւատան քրիստոնէից հանել ի Գիտութիւն՝ ըստ սկզբանց փիղիսոփայութեանն Փիլոնի, Ջրադաշտայ եւ առհասարակ իսկ արեւելեան կրօնից: Ընդհանրական իմն տիպ՝ գնոստիկեան կամ գիտական վարդապետութեան է յաջորդս: Սկիզբն առնէին վարդապետութեան իւրեանց ի խնդրոց՝ թէ զիարդ գոյացաւ աշխարհս, եւ թէ ուստի իցէ չարն: Չշտաացեալ լուծմամբն զոր ապրնոցս նաթուղիկէ եկեղեցի թէ յաւելէ՝ Աստուծոյ տիպաւոր զբոսնարհաւ եղեւ, եւ թէ չարն առ սկիզբն ի լուրջէ վերելոյ աղանդութեան՝ խնդրէին լուծումն ի փիղիսոփայական սկզբանց տարածելոց ի ժամանակին յայնմին՝ ըստ արեւելեան սովորութեան բանաստեղծական իմն նմանութեամբք եւ պլասացիկ կամ պլարանական բանիւք զվարդապետութիւնս իւրեանց ընծայեցուցանելով, եւ ոչ ըստ ցամաք եւ ճիշդ կանոնաց Խորհականին՝, որպէս սովորութիւն է արեւմտեանցն: 1. Ոմանք կապեալ ի պղատոնական վարդապետութիւն Փիլոնի՝ որ զծածուկն եւ զբարձրագոյնն Աստուծոյ, որում չիցէ հնար առնել ինչ հաղորդութիւն անմիջորդական՝ ընդ նիւթական չար աշխարհի, գնէին վարդապետութիւն ինչ աակաւ քիսման ի միմեանց՝, այնպէս՝ զի ի բարձրագունէ անտի Աստուծոյ որ բովանդակութիւնն է ամենայն կատարելութեանց եւ սկիզբն ամենայն կենաց՝ ելեալ իցէ մի ըստ միոցէ չար ինչ երկայնաձիգ՝ ոգւոց աստուածեղինաց (կամ Յաւիտեանց՝) որ որչափ յեանագոյնք ի կարգին լինիցին՝ այնչափ թերակատարագոյնք իցեն: Ի ձեռն միոյ ի սոցանէ, զոր Արարչապետ՝ իսկ կոչէին, տեսնեալ իցէ աշխարհս եւ մարդիկ՝ հոգեւոր, շնչոյ կամ նիւթական բնութեամբք: 2. Գայց քան զի ոմանց եւ յայնմ հեռաւոր աշտինանի անպատշաճ երեւցաւ անել զչարիսն ի բարձրագոյն եւ ի սուրբ Աստուծոյ անտի յառաջ, յայն սակս պլք ի Գիտաց յաւելին զերկուորականութիւնն՝ կամ զերկարմատեան վարդապետութիւնն՝ ընդունելով սկիզբն ինչ (կամ արմատ՝ կամ առաջն 10) չար հակառակ բարձրագոյնն Աստուծոյ, ըստ Պարսկական վար-

1 Γνώσις.
2 Type, typus.
3 Logique.
4 Emanation
5 Αἰώνις.

6 Αἰσιονεργός.
7 Πνεύματα, Ψυχαι, Ὑλικοί.
8 Dualisme.
9 Πλάτ.
10 Ἀρχή.

դապետութեանն զԱրհմենէն (զլարն աստուածոյ), որ զխաւար խառնեաց ընդ լուսոյն Որմզդի եւ խառնակեաց զբարին¹։ Ասան փրկելոյ զհոգեղէնն կամ զաստուածեղէնն ի չար նիւթոյ անտի կամ ի հիւղեայ՝ զնէին սահմանեալ Յաւիտեան²։ Ինչ է Բոյր-Գոյն իւրիւ, վարելով ի գոյն իւր իւր տեսլեամբ զոր առնոյին ի քրիստոնէութենէ։

Վէտք ի հաստատութիւն վարդապետութեանն իւրեանց՝ յետ մերժելոյ կամ ամենեւին եւ կամ զմեծ մասն գրոց սրբոց եւ զկենդանի աւանդութիւն եկեղեցւոյ՝ կոչէին ի վկայութիւն շնորհի³։ Ինչ աւետարանս եւ պատմութիւնս առաքելոց եւ զանձանօթ ինչ վարդապետութիւնս՝ զորս ոմանց ոմանց ասէին թէ աւանդեցին ի ծածուկ առաքեալքն իբրեւ կատարելագունաց, եւ որպէս թէ ինքեանք պիտի ի սոցունց ժառանգեալ՝ ուսուցանիցեն։

Վնաստիկ աղանդ տարածեալ էր մանաւանդ յԱսորիս եւ յԵգիպտոս։ Որ յԵգիպտոսէ անտի են՝ նոցա վարդապետութիւն ի վերայ Բիւշ հաստատեալ կայ, եւ առաւելագոյն ունի պղատոնականութիւն եւ չարաչար իմն կարծիս զնիւթոյ կամ զհիւղեայ։ Նմին հակառակ առայնոսիկ որ յԱսորւոց են՝ տիրէ Եղիս-Եղիմ-Ինչ առեալ ի գրացի Պարսից անտի եւ յայլոց ազգաց Ասիայ, եւ միանգամայն Կարծիանոս-Ինչ³ առաւել առ սոսա երեւի։

Վիխաւոր կերպարանք Կարծականութեանն Գիտաց էին 1. Թէ Յաւիտեանն՝ այն Գրիստոս, որ փրկելոցն էր ի նիւթոյ անտի չարէ՝ առաջք եւեթ ունէր մարմին, եւ պատրանք իմն աչաց էին երեւելն։ 2. Մարմին նորա էր յերկնաւոր եթերական ինչ գոյացութենէ, եւ կամ 3. Ունէր զօրութիւն վարելոյ օտարին մարմնով, իբրեւ իւրօն գործւով։

Ոմանք ի Գիտացն չեն հակառակ հնոց կտակարանաց, եւ ոմանք ամենեւին հակառակ եւ կէսք դարձեալ՝ առաւելագոյն իմն քան զպլն առեալ են փոխ ի քրիստոնէական վարդապետութենէ, եւ կէսք ոչ։

Ա. Զիւլիմ-Ինչ իմ Եգիպտոսիս Գէտք են 1. Կարգակրատես աղեքսանդրացի որ էր ի ժամանակն Հագրիանու, եւ սովորութիւն է համարել զնա ընդ Գէտսն, թէպէտ եւ պղատոնական ոք եւեթ է եւ հազիւ ուրեմն թուի ունել աղանդ քրիստոնէական։ արար նա իւր բազմամիտե աշակերտս յԵգիպտոս եւ ի Հռոմ։ Նորին որդի Եպիփանէս զհօրն վարդապետութիւն սփռեաց ի կղզւոյն Կիպրոսիս եւ ըստ վարդապետութեանն Պղատոնի՝ ստիպէր ունել զինչսն եւ զկանայս հասարակաց։ — 2. Բասիղիդէս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) եկն յԱսորւոց յԵգիպտոս (ըստ Ս. Եպիփանեայ), եւ անդ յԶրորդ դարու ուսուցանէր, եւ տարածանէր զվարդապետութիւն նորա, մանաւանդ որդի նորա Իսիդոր։ Յուցանէր իմն իբրեւ աղբււր իւրոյ վարդապետութեանն զծածուկ ինչ աւանդութիւնս որ իցեն լեալ ի Գամայ ի Նոյի որդւոյ եւ պահեալ յաբեւելեան իմաստնոց ի Բարկոսիայ եւ Բարքորայ, եւ ի Գրիստոսէ հետէ ի ձեռն Կղաւթեայ թարգմանին Պետրոսի եւ ի ձեռն առաքելոյն Մատթեայ հասեալ յինքն եւ յիւր որդին յԻսիդոր։ Զառաջինն խիստ իմն էին բարք Բասիղիդեանցն, բայց յետոյ թուլացան։ Յիշին սոքա մինչեւ ցիրորդ դար։ — 3. Աղենտինոս (ոչ հակառակ հնոց կտակարանաց) էր եգիպտացի եւ ժամանակակից Բասիղիդեայ, եւ եկն նա ի Հռոմ (յամի իբրեւ 140) եւ վախճանեցաւ ի Կիպրոս (յամի իբրեւ 160)։ Վարդապետութիւն նորա, որ մերձաւոր է Բասիղիդեանցն, բայց առաւել

1 Յեւ Հասոր Ա. էջ 160։

2 Ἀποκρητα.

3 Docétisme.

զարգարեալ ստատիսթիկամբ արեւելեան ցնորից, առաւել քան զամենայն Գէտս յարեցոյց իւր աշակերտս։ Բայց յետոյ աղգի աղգի փոփոխմանը եղեն վարդապետութեան նորա ի ձեռն աշակերտացն նորա Հերակղէնի, Պաղոմեայ, Սեկունդեայ, Կոզորբասեայ, մանաւանդ ի ձեռն Մարկոսի։ — 4. Ուրիշք կամ Օձակակք (հակառակ հրէութեան), որոց վարդապետութիւն ունի բազում ազգականութիւն ընդ վաղենտինեայն, եւ բազումք ի նոցանէ պաշտէին զօձ (որ զեւայն պատրեաց), թող զկայինեանսն, որք իբրեւ օրինակ նմանութեան իւրեանց մեծարէին զկային, զՔամ, զՍողոմոնեցիսն եւ զպլլսն եւս նոյնպիսիս մինչեւ ցՅուդա Իսկարիոսփռացի, ասելով թէ յայն սակս մասնեաց զՅիսուս զի գիտէր նա թէ մահուամբն նորա քակի թագաւորութիւն Աստուծոյն Հրէից. եւ յայն սակս իսկ իբրեւ հակառակք օրինաց պնդ Աստուծոյ՝ ապին զանձինս ի զեղծ վարս։

Բ. Լ՝—Դ՝—Է՝ գէտք՝ 1. Սատուռնինոս կամ Սատուռնիդոս ժամանակակից Բատիղիգեայ ուսուցանէր առ թագաւորութեամբն Հաղրիանու յԱնտիոք։ Սատուռնինիանայք վասն ապրելոյ ի չար սկզբանէն՝ ժուժկալէին յամուսնութենէ եւ ի մնոյ, համարելով զերկոսին եւս ի ստտանայէ։ — 2. Բարգեծան կամ Բարդեսանէս (ծն. յամի իբրեւ 154)՝ եւ կայր յԱւհայ քաղաքի (յամի իբրեւ 172) դարձաւ ի քրիստոնէութենէ յազանդ գնոստիկեան եւ ձգեաց զբազումս յինքն, մանաւանդ ի ձեռն երգոց որդւոյ իւրոյ Հարմանեայ. նա աւանիկ եւ Ս. Եփրեմ ասորի ի չորրորդ դարու ստիպեցաւ փոխանակ երգոցն պնոցիկ՝ այլ երգս ըստ ուղղափառ մտաց յօրինել եւ առ ի բերան ժողովրդեանն։ — 3. Տատիանոս (հակառակ հրէութեան) ժամանակակից Բարդեծանայ եւ աշակերտ Յուստինեայ վկայի՝ 2 յետ մահու վարդապետին յօրինեաց աղանդ գնոստիկեան յԱնտիոք՝ մերձաւոր աղանդոյն վաղենտինեայ։ Զհին եւ զնոր կտակարանս հակառակ միմեանց համարէր. պահանջէր ժուժկալութիւն ի մնոյ եւ ի գինւոյ եւ յամուսնութենէ՝ զոր պզծութիւն իսկ համարէր։ Աշակերտեալքն նորա անուանեցան ժուժկալք՝ 3 կամ ջրամատղցք՝ 4, այնու զի ի խորհրդեան հաղորդութեան չարկանէին գինի ի կիր, այլ լոկ ջուր, որպէս տունէր եւ մեծ մասն Գիտաց։ — 4. Մարկիոն (հակառակ հրէութեան) էր որդի եպիսկոպոսին Ափոնայայ Պոնտացւոց, եւ մերժեալ յեկեղեցւոյն՝ եկն ի Հռոմ խնդրել ընդունելութիւն (յամի իբրեւ 150) եւ չգտեալ յարեցաւ ի Կերդոն գէտ ասորի, եւ միաբան ընդ նմա յօրինէր զաղանդն իւր, որ այնու իմն մանաւանդ պլլակերպ է յալոց՝ զի երիս սկզբունս կամ արմատս եդ, զԱստուածն բարի, զԱրարիչն (կամ զԱրարչապետն) արդար, եւ զՀիւզ։ Ի հաւատացելոցն իւրոց, յորոց կարգ յետ երկայնժամանակեան եւ խիստ երախայութեան ոք մասնէր, պահանջէր մեծամեծ ժուժկալութիւնս, որպիսի ինչ հրաժարել յամուսնութենէ, ի զբօսանաց եւ ի կերակրոց որ ոչ կարի ինչ կարեւոր իցեն։ Զվարդապետութիւնս զայնոսիկ հանէր նա ի կրճատեալ աւետարանէն Պուկայ եւ ի 10 թղթոց Պաւղոսի նոյնպէս կրճատելոց։ Պատմի թէ մերձ ի մահ լիտլ խնդրեաց Մարկիոն դառնալ ի ծոց Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, բայց չեհաս պնմ։ Երեւելիք յաշակերտաց նորա եղեն Մարկոս եւ Ապեղէս։ Եւ քանզի Մարկիոնեանքն եկեղեցական իմն կարգաւորութիւն ունէին՝ տեւեալ բաւեցին մինչեւ ցՅերորդ դար։

1 Յետ ի խնարհ Մատենադր.։

2 Յետ ի խնարհ Մատենադր.։

3 Έγκράτεια.

4 Ύδρουπαροστώται.

(յոյժ իմն մերձաւոր գիտական աղանդոյ էր մեւս եւս աղանդ՝ Մանի-
 Կիւստի-նէն: Առաջնորդ նորա Մանի պարսիկ (որ եւ Մանէս կամ
 Մանիքէոս) էր: Ըստ յունական պատմութեանց՝ էր սա գերի եւ ստա-
 ցաւ զգիրս Սկիւթիանոսի ուրումն տաճիկ (արաբացի) վաճառականի ի
 ձեռն պրուոյ ուրուք կնոջ Տերեբինթոսի ուրումն՝ որում եւ Բուզգա-
 անուն կոչէր, եւ բազում ճանապարհորդութեամբք տեղեակ լեալ էր
 Սկիւթիանոս՝ արեւելեան եւ յունական փիղիսոփայութեանց միտնգա-
 մայն: Ի գրոց անտի եւ ի տեղեկութեանց աստի յօրինեաց Մանի զկրօնսն
 ի կէս Յրորդ գարու: Բայց զի չթուեցաւ այն հաճոյ թագաւորին Պարսից
 թէ նոր ինչ կրօնս ուսուցանիցէ, եւ զի զորդի եւս թագաւորին չկարաց
 Մանի բժշկել ըստ խօսամանն, ելեալ երթայր փախստեայ յԱրաբիոն
 գղեակ ամուր՝ ուր վիճեցաւ ընդ նմա Ալքեղայոս եպիսկոպոս Քաշկար
 քաղաքի եւ պարտեաց առաջի դատաւորաց: Յետուստ ուրեմն անկու ի
 ձեռս զինուորաց թագաւորին եւ հանաւ մորթ նորա:

Իսկ ըստ արեւելեան պատմութեանց՝ էր Մանի յազնիւ տոհմէ մոգուց,
 քաջ ի գիտութիւնս Պարսից եւ ճարտար նկարչութեամբ, լեալ քրիս-
 տոնեայ եւ երէց եւս, բայց մերժեալ յեկեղեցւոյ վասն օտար վարդա-
 պետութեան: Թէպէտ եւ եգիպոս նա ընդունելութիւն յարքունիս Շապ-
 հոյ Ա. արքայի (240—271), այլ գժտեալ ընդ մոգուցն՝ ստիպէր փախ-
 չել ի գաւառս ուրեք, եւ անդ յօրինէր զաւետարանն իւր նկարուք
 բազմոք: Առ Որմզդիւ Ա. արքայիւ (271—272) կոչեցաւ յետս, եւ
 ետ նմա թագաւորն գղեակ ամուր զգուշութեան: Այլ զբամ կամ
 Վահրամ Ա. (272—275) թշնամութեամբ լիեալ ընդ նմա՝ ետ ածել
 զնա անտի նենգաւ եւ սպանաւ տանջանօք առ Վաւանա Բ. (277): Էիմ
 վարդապետութեան նորա է դնել երկուս մշտնջենակից էութիւնս՝
 զԼոյս եւ զխաւար: Երկոքին եւս ծնընդեամբք բազմացեալ լինին թա-
 գաւորութիւնք երկու՝ ընդ երկդքումբք թագաւորօք, որք եւ ունին
 սահմանս եւ գոռան համակ ընդ միմեանս: Աստուածն բարի վասն զդէմ
 տանելոյ խաւարին զօրութեանն՝ յօրինեաց յիւրմէ էութենէն զմարդն
 նախաւոր, զշունչն ամենայնի, զմայրն կենաց, երեւեցաւ սա զինեալ հնգե-
 քումբք տարերբք՝ հոգմով, լուսով, ջրով, հրով եւ հողով, բայց սակայն
 եւ այնպէս ի պատերազմի անդ զոր տայր նա ընդ խաւարին՝ կորզեցին ի
 նմանէ դիւական զօրութիւնքն զմասն մի ի լուսոյ նորա, նա եւ ամենեւին
 իսկ յազնէին նմա՝ եթէ չէր Աստուծոյն բարւոյ բղխեալ յիւրմէ՝ նոր
 ինչ զօրութիւն եւ առաքեալ յօգնականութիւն նորա, այս ինքն՝ զՀո-
 գին կենդանի՝ որ եկն եւ խառնեաց զյափշտակեալ տարր լուսոյն ընդ
 նիւթոյն եւ այնպէս յօրինեաց զերեւելի աշխարհս, յորում իւրաքան-
 չիւր ինչ ըստ այլ եւ այլ աշտիճանի խառնմանն՝ կազմէ կարգ ինչ բար-
 ձրագոյն կամ խոնարհագոյն: քանզի զազնուագոյն մասունս յափշտա-
 կեալս ի նախաւոր մարդոյ անտի՝ եդ ի վերին երկինսն՝ իբրեւ արեգակն
 եւ լուսին, իսկ զմարմինս դիւացն որ ի յափշտակեալ մասանց լուսոյ
 յօրինեալ էին՝ եդ ի հաստատութեան՝ իբրեւ զաստեղս ի լուսաւորու-
 թիւն, իսկ զայն մասունս լուսոյն որ առաւել քան զամենեւին նիւթովն
 զանգեալ էին՝ յօրինեաց ի հողեղէն իրս: Եւ այսպէս յարարածս մին-
 չեւ ցրդոսս եւ ցքարինս անգամ տարածեալ սփռեցաւ կենդանացուցիչ
 տարր լուսոյ՝ զոր անուանեալ կոչէին Յիսոս Լուսութիւն:

Բայց իշխանն խաւարին կատարեալ թէ Հռնն այն աշխարհի առ-
կաւ զերծցի ի նիւթոյ՝ հաւանեցոյց զգեւան թողուլ նմա զմասունս լու-
սոյն զոր իւրաքանչիւր էր յափշտակեալ, զի ի նոցունց յօրինեացէ զը-
քստ պատկերի նախաւոր մարդոյն այնորիկ առաջնոյ կամ Հնչոյն աշխար-
հի, եւ այնպէս ծնաւ նա ի կնոջէ իւրմէ ի ներքոդոյ զմարդն առաջին
զԱգամ։ Ապա ծնաւ եւ զԵւա, զի սովաւ հրապուրեալ զԱգամ՝ անցէ
ի ծնունդս բազումս՝ զի եւ Հռնն աշխարհի այնպէս սակաւ բաշխեալ
բաժանեացի եւ տկարացի, իբրեւ յանհամար բանաս եւ ի կապանս
կաշխանդեալ։ Ուստի եւ մարդն զերկուց զօրութեանց էութիւն ունի,
եւ իբրեւ երկուս իմն ոգիս։ Բայց փրկութիւն Հնչոյն աշխարհի ընդ ի
ձեռն Բրիստոսի՝ որ կոչ յարեգական. ինքնին եկն նա վասն փրկե-
լոյ յերկիր, այլ առաջք ինչ մարմնով, եւ չարչարանք իսկ նորա առ
աչօք էին։ Խոստացաւ նա Միխիթարիչ զըք, եւ սա ինքն է Մանի կատա-
րիչ եւ ցուցիչ կրօնից նորա։ Կատարեալքն նորա որք ի կապանաց նիւ-
թոյն զերծուցին զանձինս՝ զան յամենեւին կատարելութիւն ի բնական
թեան արեգական եւ ի լուսնի, եւ ապա յեա այնորիկ անցաննն յամե-
նեւին ի յստակ թագաւորութիւնն լուսոյ։ Իսկ այլքն շրջին ի մարմնոց ի
մարմինս, ի տունկս եւ յանասունս։ Յորժամ կատարեացի ամենեցուն
մաքրութիւն՝ ամենայն արարածք երեւելիք հրով ապաւնցին։

(¹) Հին կառկարանսն իբրեւ ի դիւէ՝ մերժէին Մանիքեցիք, նոյնպէս
եւ զմեծ մասն նորոցն կառկարանաց, նա աւանդիկ եւ ոչ զամենայն
թուղթսն Պաւղոսի ազատ համարէին ի հրէական մատց. ուր նմին հա-
կառակ մեծարոյ յօժ էին գիրք Մանեայ եւ այլ եւս ինչ ծածուկ գիրք։
— Ունէին երրորդութիւն իմն Մանիքեցիք ըստ իւրեանց վարդապե-
տութեան, այս ինքն է Առաւուծն բարի եւ երկու բղխմանքն նորա՝
Բրիստոսն նոցա, եւ Հոգին կենդանի։ Փաւստոս Մանիքեցի (առ Աւգոս-
տինեաւ) Սաբեղական իմն մտք իմանայր զերրորդութիւնն զայն։

Լճակերոք աղանդոյն Մանիքեցւոց յերիս իմն կարգս բաժանէին ըստ
իւրաքանչիւր պարտուց։ Խոնարհագոյն քան զամենայն այնոցիկ էր՝ որ
զննիքն բերանոյ ¹ ունէին, այս ինքն՝ պարտս Հայհոյելոյ, ժուժկալելոյ ի
մոց, ի ձուց, ի կաթանէ եւ ի ձկանց, այլ շատանալ հացիւ եւ բերովք
անդոյ եւ ծառոց, չըմպել գինի, չննջել յանկողինս փափակս, այլ ի
յարդի վերայ, ագանել գծուծս, ստեպ պահել։ Յերկրորդ կարգի էին,
որոց ննիք ձեռաց ² էր, այս ինքն՝ շատանալ ինչս, չգործել, այլ ի մաա-
ծութիւնս պարապել, չքաղել պտուղս ի ծառոյ կամ յերկրէ, չգործել
զերկիր, չսպանանել շնչաւորս։ Երրորդ ննիքն ծոցոյ ³ հրամայէ ժուժ-
կալութիւն յամուսնութենէ։ Որ յերրորդ կարգի աստ էին՝ կոչէին Ըն-
արեալք կամ Կատարեալք. իսկ որ յերկուս յառաջին կարգան էին՝
Ունկնդիրք, որք եւ դիւրաւ գտանէին թողութիւն վասն մեղաց աշխա-
տութեան որով աշխատէին կերակրել զընտրեալսն, քանզի ապաշխա-
րութիւնն կատարէր ամաչելով եւեթ, այնու զի չարն ոչ եթէ գործ
ագւոյն էր, այլ այլս ինչ իրիք էութեան։ Եկեղեցական կարգաւորու-
թիւն նոցա կազմեալ կայր յ12 վարդապետաց հանդերձ գլխաւորաւ ու-
մամբ, յ72 եպիսկոպոսաց, յերիցանց եւ ի սարկաւազաց որ յընտրե-
լոց անտի էին։ Ի միաշարաթուղ պահէին պահս. ասն մեծ էր որ մահուան
Մանեայ եւ կոչէր՝ ասն բեմի։

Սիւռեալ էր ազանգն Մանիքեցւոց ի ձեռն աշակերտացն Մանեայ
հալածելոց ի Հընդիկս, ի Աինէաստան, ի Փղքր Ասիա, յեգիպտոս, ի

1 Signaculum oris.

2 Signaculum manuum.

3 Signaculum sinus.

Տիւրիւնը Արիւնի, եւ անոր իսկ ի հասկանալի տէրութեան: Գիտելով իր անհատական հոգեւորական հարածեաց զնոսա իբրեւ. փաստակար եւ պղծագործ ինչ ազանդ Պարսից, պատժով հրոյ, որոյ եւ պարանայ (292): Ազգենտիանոս Ա. արգել զժողովս նոցա, Թեոփոս Ա. հան ի նոցանէ զքաղաքային իրաւանսն: Ի հինգերորդ դարու կռուէր ընդ նոսա Աւգաստինոս տեղեակ իրացն նոցա անձինն իսկ փարձով, եւ Ազգենտիանոս Գ. խտապոյն եւս օրէնս վասն նոցա սահմանէր. զնոյն առնէր եւ Ս. Լեւոն Ա. Մեծն՝ եկեղեցական օրինոք, մինչեւ մեծի մասին նոցա գառնալ ի կաթաղիկէ եկեղեցի. թէպէտ եւ կացին ձառն ձառնորդք ինչ, որք ի միջին ժամանակի յարեւմտաւ երեւեցան:

46

II) Ընդգրկելով: — Գէմ ընդգրկել իմն գնտարիկ աղանդոյ էր աղանդն Մանաանեան. զի նա զտեսական մասն քրիստոնէութեան կարծէր անել ի կատարելութիւն՝ եւ սա զգործական մասնն: Առաջնորդ աղանդոյս էր Մանաանոս ի Պեպուզայ Փախագացոյ (յաթի իբրեւ 170), յառաջն՝ որպէս հաւանութեան թուի, քուրմ Նիւրեղոյ լուսնական տառաւորին Փախագացոյ, եւ հազիւ գարձեալ ի քրիստոնէութիւն՝ սկսաւ կարծեցուցանել զանձն՝ պէր լուսաւորեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, եւ գործարան յայտնութեան Միսիթարչին: Կամելով իմն պահել հաստատուն զվարդապետութիւն եկեղեցւոյ՝ ուսուցանէր թէ վարդապետութիւնն բարոյից որ ձեռն Գրիսաոսի տաւեցեալ՝ ոչ կրեցաւ գալստեամբ Հոգւոյն սրբոյ, այլ ըստ բանին իսկ Գրիսաոսի՝ խնայելով իմն առան պատուիրանքն բարոյից ի Գրիսաոսէ, ի Հոգւոյն սրբոյ եւ յառաքելոցն վասն ակարութեան ժամանակին. բայց այժմ Հոգին ի ձեռն Մանաանեայ հաւուցանելոյ է զեկեղեցի վարդապետութեամբ վարուց խտաւութեան՝ ի չափ հասակի արութեան կամ կատարելութեան: Ուսուցանէին իմն Մանաանեանք՝ թէ ըստ օրինակի հնոց կապարանոց պարս եւ պատշաճ է գտանել յեկեղեցւոյ կարգի իրիք մարգարէից, եւ այսպիսիք իսկ էին երբեմն Ագաթոս, Յուդա, Շիղա, դասերը առաքելոյն Փիղիպոսի ի Յերասագիս Փախագացոյ, Անանիոս Փիղադեղիացի, Կուսգրատոս, Մանաանոս, եւ երկուքն կանոյքն Պրիսկիլլա եւ Մարտիրոս զորս նա շրջեցուցանէր ընդ իւր իբրեւ կանոյս մարգարէս, որք մոլեկնեալք ապին պատգամս յայտնութեան պատուիրանաց խտամբեր վարուց: Եւ պատուիրանքս էին՝ պահել երիս քառասնորդս, անարգ համարել զամուսնութիւն, չհամարել օրինաւոր զերկրորդ ամուսնութիւնն (հակառակ յայտնի բանից գրոց¹), չաւառ ամենեւին քաւութիւն մեղաց, կամ ընդանելութիւն յեկեղեցի՝ շանց, ապանողաց, կռապաշտելոց. չփոխել ի հալածանս, այլ եւ մասնել եւս զանձն ի մարտիրոսութիւն: Զուգընթացաւ որ զայսպիսի վարդապետութիւն անգոսնէին՝ կոչէին շնչաւորս², իսկ զանձինս՝ հոգեւորս³:

III) Իշխանութիւն: — Եւ այս աղանդոյ էր Պեպուզա Փախագացոյ, որ ծաղկելոյ էր եւ նորն երուսաղէմ. քանզի մարգարէանայր Մանաանոս զմտաւոր հալածանսն եկեղեցւոյ, եւ թէ մերձ է վախճան աշխարհի եւ սկիզբն հազարամեայ թագաւորութեանն Գրիսաոսի յերուսաղէմ. ի անգղիէ անտի՝ Պեպուզայիք կամ Փախագացիք կամ Կատափախագացիք եւս կոչէին Մանաանեանքն:

Եղևն բազում փանհոգաբ փան նոցա, որ առաջին փանհոգաբ են յեա ժամանակաց առաքելոցն, եւ այն մանաւանդ ի փոքրն Ասիա, եւ գրեցին հակառակ նոցա արք երեւելիք ժամանակին՝ Ապոկլիպսիս եպիսկոպոս Յերոպոլիտայ ֆախագացոյ, եւ Միղաթագէս պատասխանաւ առ եւ այլք։ Մերժեալ յեպիսկոպոսաց փոքուն Ասիայ՝ գիմեցին յեկեղեցին Հռոմոյ գտանել ընդունելութիւն, եւ խոտաովանողք իսկ Լուգաունն եւ վիկենա քաղաքաց Գաղիոյ եղևն փան նոցա բարեխոս առ քահանայապետն Եղեւթերոս կամ վիկտոր, եւ առ պատրեալ իբրեւ զնոսա ի կեղծաւոր բանից նոցա մօտէր իմ յընդունելութիւն նոցա, այլ հասեալ Պաղքսէաս խոտաովանող ի Հռոմ՝ իմացոյց զերացն առագաթիւն։ Սակայն եւ այնպէս տարածեցան ի բազում նահանգս Ասիայ մինչեւ անգր իսկ յԱփրիկէ՝ ուր եւ Յերոսուղիանոս ըմբռնեցաւ ի հաղթս նոցա՝ (որ եւ յեայ բաժանեալ եւ ի նոցանէ՝ առանձինն իմ աղանդ կազմէր, մինչեւ Ագաթանոս ի Տերորդ գարու դարձաւցանէր զնոսա ի կաթաղիկէ եկեղեցի)։ Յետաւս յայլ եւ այլ հերձուածն բաժանեցաւ աղանդն Մանաւանան, եւ կտր առկալին ի վախճան կոյս Արարդ գարու ի Փախգիա, ի Աիդիկիա, ի Գաղատիա, եւ մանաւանդ ի Նասաունդիմուպոլիս։ եւ մնացորդք նոցա գտանէին մինչեւ յմեցերորդ գար, եւ Յուստինիանոս զվերջն օրէնան հանէր հակառակ նոցա յաֆ 530 եւ 532։

47

1) Ինդիտալանդ։ — Ուր ի գնաստիկեան եւ ի մանիքէական աղանդան եւ մասամբ իւրք եւ ի մանտանեան աղանդի՝ ըստ ստորիւնն շնորհիվ զնորէր ամենայն, նմին հակառակ Հակառակեբրորդականքն կամ Միտապետականքն ըստ չափոյ մարդկեղէն բանաւորութեանն կամէին զխորհուրդս քրիստոնէութեանն ձեւել, պատաղեալք յԵկղիղէս, յԱրիստատեղէս եւ ի Գաղենոս փիղիսոփոս, քան ի գիրս սուրբս եւ յառանգութիւնս եկեղեցւոյ։

Ա. Կէսք հրէաբար իմն նուազեցուցանէին զատաւածութիւնն Գրիստոսի։ 1. Բաց յերիոնեանցն էր ի սմին առաջին՝ Թեոդոտոս Բիւզանդացի Երիցագոյնն կամ Խաղախորդն (յամի իբրեւ 192), որ ի հալածանան ուրացեալ զԲրիտոս՝ կամէր արդարացուցանել զանձն թէ ոչ զԱտաւած, այլ զմարդ լոկ ուրացոյ։ մերժեաց հանդիս ի հաղորդութենէ վիկտոր քահանայապետ Հռոմոյ, եւ յօրինեցաւ պնուհեանեւ աղանդ, եւ Նատաղիս մին խոտաովանող խաբեալ եկաց նոցա առ ժամանակ մի եպիսկոպոս։ — 2. Եկն եկաց նոցա գլուխ Արաեմոն կամ Արաեմաս որ թէպէտ եւ ընդունէր զպարմանալի ծնունդն Գրիստոսի եւ համարէր զնա առաւելագոյն որ քան զմարգարէս, բայց կարծէր թէ միւսանգամ բազմաատաւածութիւն ի ներքս մասնէ՝ եթէ ասիցի զմանէ

Չ. Չամալէ Յերուզ. ի գիրսն վանն ո. գալ Գլ. 9. գրել. «Գոյ այժմ առ մեզ քոյր որ որ ընկալեալ ունի շնորհս յայաւնութեանց զոր կրէ նա յեկեղեցւոյ (այս ինքն Մոմանեանից) հիացութեամբ (extase) ազգին ի ահրանական անան, լինի նա բանակակից հրեշտակաց եւ երբեմն ի ստակից եւ ընդ Յեռան, եւ անանն եւ լոկ խորհուրդս եւ նոնալէ զգիրսն անանց եւ մասակարարն գեղս կամելացն»։ Սակայն եւ զանձն իմ խորն Յերուսուղիանոս թէ չէ

արաղոյ եկեղեցւոյ յասեղն՝ (ի գիրսն վանն քոյր կանանց. Գլ. 9) «Մեր եւ նոցա (այս ինքն Կաթաղիկէականաց) մի հաւապ են, մի Յէր, նոյն Գրիտոս, նոյն յոյս, նոյն խորհուրդ միտաւորեան։ Միտապետայն իսկ ասացից՝ մի եկեղեցի ենք։ Յոյն սակս մեր է որ ինչ մարդն է, ապա թէ ոչ բաժանեա զմարմնն»։ Ձևւր փոխաբաւ թիւն։

2 Antitrinitarii, Monarchiani.

3 Յեա վերագոյն էլ 86։

Թէ Աստուած իցէ, եւ պնդէր թէ զառաջինն առ Զեփիրինեաւ քա-
 Նանայապետիւ Հռոմոյ սկիզբն լեալ իցէ յեկեղեցւոջ համարելոյ
 զՔրիստոս՝ Աստուած, (որ զի յառաջ քան զԶեփիրին՝ Ալիսոր մեր-
 ժեալ էր զԹէոդոսոս վասն նորին մշտութեան)։ Ի նմին աղանդէ էր
 եւ Թէոդոսոս Արսերն կամ Սեղանաւորն։ — 3. Պաւլոս Սամոսատացի
 եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամբ 260) պր վարժ յաւումն, այլ աշխար-
 հասէր եւ փառասէր, որ խափանեալ զերգան Քրիստոսի՝ ապր ընդ
 այնր նուագել յեկեղեցւոջ զերգո գովութեան իւրոյ յաւուր ասնի
 զատկին ի բերանոյ աղջկանց, եւ առաւել պատուական համարէր զաշ-
 խարհական պաշտօն վերականգնութեան հարկաց՝ քան զպատիւ եպիս-
 կոպոսութեան իւրոյ։ Սա աւագանէր թէ Յիսուս ընկալաւ զԲանն՝ այս
 ինքն զգորութիւնն Աստուծոյ (որ բնակեաց ի նմա, սկիզբն արարեալ
 ի յղութեանէ մինչեւ ցշարշարանսն), միանգամայն առաքինութեամբն
 իւրով երեւելի գանալ քան զպր ի մարդկանէ՝ եղեւ հազորդ աս-
 տուածութեան, ուստի եւ որ ինչ էրն՝ էր նա «ի ներքուստ աստի», այս
 ինքն իբրեւ մարդ. աստուածութիւնն յոր եհաս՝ միայն բարոյական իմ
 պատիւ էր, եւ ոչ եթէ բնութեամբ սեպհական ինչ նորա. քանզի
 Բանն եւ Հայր «մի անձն» եւեթ են, ասէր. եւ այնու իմ պատրէր
 Պաւլոս ընդ երկար զեպիսկոպոսումն որ զնայն քննէին՝ զի ասէր թէ
 Հայր եւ Որդի ի միասին էականն են, սակայն միշտ իսկ Հօր եւեթ
 ապր բնական աստուածութիւն, իսկ Որդւոյ բարոյական եւեթ։ Նմին
 իրի եւ զձեւ մկրտութեանն յանուն Երրորդութեան՝ ոչ պահէր։ Երեք
 ժողովք եղեն եպիսկոպոսաց գումարելոց յԱնտիոք՝ մինչեւ անտուս ի
 ի Պանտոսէ իսկ. յերկուս առաջին ժողովն որ (յամբ 264) եղեն ա-
 ռաջնորդութեամբ Փիրմիղիանոսի եպիսկոպոսի Աեսարու Ապպոզովկա-
 ցւոց՝ պատրեաց զհարսն պատ ի պատ բանիւք եւ սուտ զղջմամբ, այլ
 յերրորդութեան (269) որում առաջնորդէր Հեղինոս եպիսկոպոս Յար-
 սոնի (քանզի Փիրմիղիանոս ի Ճանապարհի՝ ի Յարսոն Աիդիկեցւոյ վախ-
 ճանեցաւ), Մաղքիոն ոմ երէց եկեղեցւոյն Անտիոքայ հան զպատրու-
 ակն յերեսաց նորա. ընկեցու Պաւլոս յաթոռոյն, եւ հարքն սիւնհո-
 դոսական թղթով (որ կայ առ Եւսեբեայ) ծանուցին զանցան՝ համօրէն
 կաթուղիկէ եկեղեցւոյ։ Բայց Պաւլոս չկայր ի բաց յաթոռոյն պաշա-
 պանութեամբ Զենոբիայ դշխոյի Պաղմիրացւոց, որում սիրելի իսկ էր.
 այլ իբրեւ ըմբռնեցաւ դշխոյն յԱւրեղիանեայ (272), հրաման եւ
 կայսր թողուլ զամենայն տեղիսն՝ այնմ եպիսկոպոսի որ միաբան իցէ ընդ
 եպիսկոպոսին Հռոմոյ. եւ գնաց Պաւլոս փախստեայ, բայց կաց մնաց
 աղանգն Պաւլինեանց կամ Սամոսատեանց ցկաւարած չորրորդ դարու։

Բ. Նրկրորդ իմ կարգ այնոցիկ է՝ որք զվարդապետութիւն աս-
 տուածութեանն Քրիստոսի կալուն հաստատուն՝ բայց բարձին ի միջոյ
 զիտիր երից աստուածեղէն անձանց յեղութեանն Աստուծոյ, եւ ասէին
 թէ Աստուած բովանդակ երեւեցաւ ի Քրիստոս, մարդ եղեւ եւ չար-
 չարեցաւ, որք եւ Հոյսուարչութիւն իսկ կոչեցան։ 1. Առաջին ի սոցանէ
 Պրաքսէաս ի Փղքր Ասիայ, որ առ Մարկոսն Աւրեղիոսիւ խոստովանող
 լեալ եւ յամի իբրեւ 200 եկեալ ի Հռոմ իմացոյց զպատրանա Մոն-
 տանեանցն. բայց անդէն ի քաղաքի անդ՝ եւ յեւոյ յԱփրիկէ ուսու-
 ցանէր թէ յաստուածեղէն էութեանն մի միայն անձնն՝ կայ, այս անձն
 յինքնէն եկն յառաջ՝ (նմին իրի անուանեցաւ Որդի) եւ էջ ի Ալեքս
 Մարիամ եւ ծնաւ ի նմանէ եւ չարչարեցաւ։ Յետ բազում վիճմանց՝

ապա ի բաց եկաց Պաքսէտս ի մոլորութենէն, եւ որպէս ախոյեանն նորա սաստիկ՝ Յերտուգիանոս յիշէ, եւ ձեռնագիր ընդունելութեան հնոցն հաւատոց, թէպէտ եւ թուի շրջալ անդրէն յառաջին կարծիսն: — 2. Զնոյն մոլորութիւն յետ սակաւ ինչ միոյ (յամի իբրեւ 230) ուսուցանէր նոյեառ Զմիւռնացի յառաջ բերելով շարաշար զՅովհաննուս¹ թէ «Եւ եւ Հայր մի եմք», եւ զասելն Բրիտտոսի թէ «Այդչափ ժամանակս ընդ ձեզ եմ եւ ոչ ծանեար զիս Փիղիպպէս² իբրեւ պատասխանի խնդրոյն Փիղիպպէս զի ասաց «Յոյց մեղ զՀայր³», — 3. Նոյնպէս եւ Բերիդոս եպիսկոպոս Բոսորայ Արաբացւոց զնոյն ուսուցանէր տակովն՝ թէ Բանն յառաջ քան զմարգն ընել չկայր իբրեւ անձն, այլ էր միայն յԱստուած իբրեւ խորհուրդ ինչ լոկ՝ համեմատութեամբ առ հանգերձեալ մարմնաւորութիւնն Աստուծոյ: Բազում սիւնհոգսք որ վասն նորա եղեն՝ չկարացին տնել զնա ի հաւան, մինչեւ կոչեցաւ Արտգինէս անդր եւ խելամուտ արար զնա ի սիւնհոգոսի եպիսկոպոսաց (244): — 4. Զսոցայն մոլորութիւն ած ի կտտար Սաբել երէց ի Պաղամայիս Պենտապոլեայ (250 — 260), որ ուսուցանէրն թէ Հայր եւ Արդի եւ Հոգի սուրբ չեն ներքին յաւիտենական խափր ի միում աստուածեղէն գոյացութեան առանց աղերսի առ աշխարհս, այլ լոկ արապին ժամանակեան աղերսք (յարաբերութիւնք) աստուածեղէն միութեան կամ այլ եւ այլ յայտնութիւնք եւ ազդեցութիւնք առ աշխարհս. այնպէս զի միութիւնն⁴ ի տարածանելն զանձն⁵ յաշխարհ արարչութեամբ՝ ընի Հայր, յորժամ միաւորի նոյն միութիւն ընդ Բրիտտոսի ի գործ փրկութեան՝ կոչի Արդի, յորժամ միաւորի ընդ մարդկան եւ ընու զհաւատացեալն կամ զեկեղեցի՝ է Հոգի սուրբ: Յետ տարածելոյ կամ ձկտելոյ յայս երիս ընթացս՝ Հօր, Արդւոյ եւ Հոգւոյն որոյ՝ ապա յինքն ամփոփի⁶ աստուածութիւնն եւ փակի ինքն յինքեան, որպէս էրն յառաջագոյն: Զայս ամենաստուածեան վարդապետութիւն մեկնէր Սաբել օրինակաւ արեգական որ մի միայն գոյացութիւն⁷ է, բայց երիս զօրութիւնս⁸ ունի՝ զլուսաւորելոյ, զլեռուցանելոյ եւ զբոլորակութեան: — Ոմոնք յեպիսկոպոսաց հաւանեցան իմն նմա եւ պապէս վասնդ մեծ ի վերայ կայր. նմին իրի մարապողիտն նոցա պրն երեւելի Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Ազեքսանդրացւոց եկաց ի կռիւ բանիւ եւ գրով, եւ ծանոյց զերսն ի Հռոմ՝ առաքեալ զգիրս երկուց կողմանցն առ քահանայապետն Հռոմոյ Քոնստոս Բ: Այլ քանզի Դիոնիսիոս ի հաստատելն զներքին յաւիտենական ընտրութիւն կամ խափր անձանց աստուածութեանն չվարեցաւ կարի ինչ օրիշ եւ մեկին բանիւք, ամաստան եղին զնմանէ ոմանք յեպիսկոպոսացն Եգիպտացւոց առ քահանայապետն Հռոմոյ Գիոնիսիոս, թէ դնէ չհաւասարութիւն էութեան Հօր եւ Արդւոյ, եւ թէ զԱրդի կարգէ ընդ արարածս⁹: Իսկ իբրեւ կոչեաց զնա քահանայապետն Հռոմոյ ի դատ՝ գրեաց Դիոնիսիոս առ իւր անուանակից քահանայապետ՝ Պատասխանատուութիւն ի 4 գիրս՝ արդարացուցանել զանձն ցուցանելով զԱրդի ի միասին էական կամ էակից⁹ ընդ Հօր: Խառնեցան յետոյ Սաբելացիք ընդ Արիանոսն, թէպէտ եւ մասն մի նոցա կայր տակաւին ի վախճան կոյս շորրորդ դարու:

1 Հ.Ն. 29:

2 Հ.Գ. 9:

3 Μόνος.

4 Ἐκείνουθαι.

5 Συντελλισθαι.

6 Μία ὑπόστασις.

7 Ἐνεργεία.

8 Անուանելով՝ Ποίημα որ մարմնի նշանակել եւ մեանք:

9 Ὁμοούσιος.

1) Երբ արդարեւ ինչպէս — Ի պատճառս աղանդոցս օտարեցաւ եկեղեցի զիւր զսեպհական ներքին եւութիւն, այս ինքն՝ զնկշըն Դոմէան իւրոյ ըստ ժամանակի եւ ըստ տեղւոյ՝ տակաւ յայտնագոյնս եւ լուսաւորագոյնս ուսուցանել: Զայս սկիզբն միութեան կամ աւանդութեան զոր նշանակէր եկեղեցի «կաթողիկէ» անուամբ (որ զառաջինն գտանի առ Ս. Իգնատիոս¹⁾) յառաջ մատուցանէին Հայրք եկեղեցւոյ ընդդէմ հերետիկոսացո՝ իբրեւ ընդհանրական անօխալ կանոն հաւատոյ: Իրենէն եւ Յերատուղիանոս կառարելագոյնս քան զայլոն խօսէին վասն սորին պատէս:

1. Պարտ եւ պատշաճ է զամենայն ինչ ըստ ծագման եւ օկղբանն իւրում գտանել. նմին իրի եւ զնշմարիտ վարդապետութիւնն Գրիգորի ի քարոզութենէ անսի արանց ընտրելոյ ի Գրիգորի, այս ինքն՝ առաքելոցն արժան է որոշել. սղբա եւեթ ծանեան զամենայն նշմարաւթիւն եւ յեկեղեցիմս զոր հաստատեցին՝ աւանդեցին ը թովանդակ իբրեւ ի գանձարանս մեծութեան 2:

2. Ինչպէս եւ չէր շնորհեալ առաքելոցն կալ մեալ միշտ, սակայն ուսուցանեն եւ կենդանի են նոքա ի յաշորդան իւրեանց յեպիսկոպոսոսն, որք զառաքելական աւանդութիւնն՝ որպէս զգիրսն սուրբս իբրեւ մեծագին աւանդ պահեն, եւ մարմի յառաքելական եկեղեցիս անդ զյաշորդս առաքելոցն անընդհատ իմեկարգաւ մինչեւ յայժմ ջուցանել 3:

3. Այս ամենայն եկեղեցիք հաստատեալք յառաքելոցն ի Փարն Ասիա, ի Յունաց աշխարհին եւ յիսաղիա, այնպէս միարան ընդ միմեանս են ի վարդապետութեան՝ իբրեւ թէ ի միում սան ագանիցին, մի սիրտ եւ մի ոգի ունիցին, եւ աստտին յայս է թէ հաստատուն կան նոքա յառաքելական նշմարաւթեանն, քանզի զմարդ ի խոտորելն իւրեանց ի մոլորութիւն՝ կարէր կալ այն միութիւն ի մէջ պլ եւ պլ աղբաց եւ յպլ եւ պլ տեղիս: Զայս միութիւն ջուցանէ եւ հաղորդութիւնն խաղաղութեան եւ եղբայրութեան որով կապեալ են ընդ միմեանս ամենայն առաքելական եկեղեցիք 4:

4. (Յայն սակս յորժամ յառնեցէ ինչ ասարակցս վասն վարդապետութեան իրիք՝ պարտ է յառաքելական մայր եկեղեցիսն դիմել, մանաւանդ ի գլխաւորագոյն եկեղեցին Հռոմոյ, ընդ որում հարկ է զն ամենայն եկեղեցիք միաբանեացին 5: Սակայն եւ զյեանագոյն եկեղեցիսն որ առանց առաքելական ծագման իցեն՝ պարտ է առ առաքելականս ունել պնու՝ զի ի նմին առաքելական հաւատան միաբան են իբրեւ արիւնտկիցք 6:

5. Սակայն համարեն եկեղեցին ունի եւ պլ ինչ բարձրագոյն երաշխաւորութիւն կամ գրաւական վասն յատկութեան առաքելական աւանդութեանն յայնմիկ՝ զի միշտ առաջնորդի ի Հոգւոյն սրբոյ, որ է Հոգի նշմարաւթեան, եւ է եկեղեցի յաւիտեանս նոր արարած որ ոչ ծերանայ, իբրեւ սին եւ հաստատութիւն նշմարաւթեան ընդդէմ կամայական մարդկեղէն գիւտից եւ յողորդի կործնաց. եւ հաղորդութիւնն ընդ նմա է անհրաժեշտ իմեկ կարեւոր եթէ կամիցի դր ընդունել զիրկութիւնն որ ի քրիստոնէութենէ ընդիցի 7: Զայս կի-

1 Ի Թղթին առ Զփուռ. Ը. Գոյնչեւ եւ ի Թղթի եկեղեցւոյն Զփուռնոյ վասն միացութեան Պաղիկարոսի:

2 Յերասու. վասն կանխադր. Ի. Ե. Ի. Ի. Իբն. ընդդ. հերետ. Գ. 4:

3 Իբն. անդ. Գ. 3: Յերասու. անդ. 1. Բ:

4 Իբն. անդ. Ը. 10: Յերասու. անդ. Ի. Ի վերջ կայս եւ Ի. Բ:

5 Իբն. անդ. Գ. 4 եւ Գ. 3:

6 Յերասու. անդ. 1. Բ:

7 Իբն. անդ. Ի. Գ: Յերասու. անդ. Գ. Բ:

պրիանոս համառօտիւ յայտնէ յասելն «Չկարէ Հար զՆստուած ունել, որ զեկեղեցի չունի Մարտի»¹ :

6. Եթէ վարդապետութիւնն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ պսակս անփոփոխ իցէ եւ ի Գրիստոսէ՝ ապա հերեփկոսական վարդապետութիւնքն յետուստ արեմն կաշեալ են զծագումն, եւ յայն սակս մարդկեղէն գիւտք են, ուստի եւ անդէն ի ծագելն իւրեանց հակառակեալ է նոցա վարդապետութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, որ միաբանն է ամենայն արեւք² :

7. Չէ պարա հերեփկոսացն ներել՝ զի կոչեցեն զգիրս սուրբս ի վկայութիւն մերժելով զաւանդութիւնն եւ զընթանութիւն եկեղեցւոյ³, քանզի՝ 1. բանն կենդանի այս ինքն աւանդութիւնն երկցագոյն է ժամանակաւ քան զգիրս որ վասն մասնաւոր ինչ գիւտաց գրեցան, 2. սոյն իսկ գիրք չեն անկ հերեփկոսացն, եւ 3. չէ մարթ խմանալ զգիրս անջատեալ յաւանդութենէ՝ որ է ամբողջ վարդապետութիւն Գրիստոսի. նշանագիրն մեռեալ կարօտ է կենդանի եւ յայտնի բանին։ Նա եւ եկեղեցին միայն ունի ամբողջ զգիրս սուրբս, քանզի եկեղեցին զգիրս սուրբս՝ հաւատար վարդապետութեանն զոր բերանովն աւանգէ, համարի ի նմին Հոգւոյն որոց բարբառեալ (եւ յայն սակս անուանէ՝ գիրս առաւանձաշունչս կամ կանանականս), եւ եկեղեցին միայն ապ զուղիղ իմացումն⁴ ուր հերեփկոսքն կրճատեն զտեղիս ինչ, մերժեն մասունս մասունս, եւ զմացեալսն մեկնեն ըստ իւրեանց կամաց⁵ :

Ըստ սոցին սկզբանց աւանդանէր եկեղեցի ընդդէմ հեթանոսացն բազմաաւանդութեան՝ զմիութիւն Աստուծոյ, ընդդէմ երկուորականութեան Գիտացն եւ վարդապետութեան Արարչապետին⁶ իբրեւ զարարչէ աշխարհի՝ զմի միայն Աստուած արարիչ աշխարհի, ոչ ի յառաջակաց ինչ նիւթոյ եւ կամ բղխմամբ յիւրմէ, այլ ի չէոյե արարեալ եւ Բոյն։ Եւ թէ չարն ոչ ի նիւթի անդ բնակեալ է, այլ ի չարաչարն վարելոյ մարդկեղէն ազատութեան ծնանի։ Եւ յայն սակս Գնոստիկեան բաժանումն գոյացութեան մարդկան ի հոգեւորս, ի շնչաւորս եւ ի նիւթականս՝ մերժի, եւ ցուցանի թէ այլ եւ այլ աշտիճան բալոյից եւ մասւոր կրթութեան՝ է յայլ եւ այլ պսպմանէ վարելոյ մարդկան ազատութեամբն իւրեանց։

Այս իմէ էին հաւատք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զաստուածութենէն Գրիստոսի՝ ի մերժելոյ անտի զվարդապետութիւնսն Սիմոնի Մագի, Եբրոնեանց, Թէոդոսեանց, Արտեմեանց, Պաւղինեանց, եւ ի յանդիմանելոյ հեթանոսաց զքրիստոնեայս ժամանակին թէ պաշտօն առաւանդութեան մասուցանեն Գրիստոսի՝ հակառակ իւրեանց իսկ վարդապետութեանն զիւր Աստուածութենէ։ Այլ առաւել յայտնագոյն ցուցանէին զաստուածութիւն Գրիստոսի յորժամ կոչէին զԳրիստոս պատարագ՝ որով

1 Վասն փութ. Եկեղ.։

2 Իբրեւ. անդ. Գ. 4. Յերասու. անդ. ԻԹ եւ Լ. եւ ընդդ. Պրաքս. Բ.։

3 Յերասու. անդ. Ժէ. ԺԲ. ԼԸ. Իբրեւ. անդ. Գ. 23.։

4 Կղեմ. Աղեքս. Ստրոմ. Է. 16.։ Որսգին. յառաջարան երգոց երգչոյն։

5 Այս աւանդութիւն անց եւ ի գիր բազում օրինակաւ, մանաւանդ ի հանգանափ հաւատոց։ Բայց յանուանեալ առաջելական հանգանակէն՝ ընկալեալ էին եւ հանգանակէն հառկական, ափսիսական, արեւելեան (երեքին եւս առ Ռուֆինոսի ի Մեկն. հանգ.) եւ անաբաղեան (առ Լուգով.

Ռուֆինոսի ի Մեկնութեան [Illustratio] ժողովոց. Յուդ. Ա. էջ 984)։ Բայ ի սուրբանէ կան եւ առանձնական ինչ հանգանակք առ Իբրեւոյ (Ընդդ. հերեւ. Ա. 10.)։ առ Յերասուղիանեոյ (Վասն քաղց կուս. Ա. Ընդդ. Պրաքս. Բ. վասն կանխադր. ԺԳ.)։ առ Որսգինեոյ (Վասն սկզբանց, յառաջարան.) եւ առ Գրիգորի Արանչելաւորի (Մեկն. հաւատոց)։ Սգրտ տմնէքին իւրիւր առաւելուն քան զմիմեզ՝ իբրեւ ընդդէմ հերեփկոսութեանցն որք յիւրաքանչիւր տեղիս եւ ի ժամանակս երեւեցան։

6 Աղաւթոցոց.

մարդիկ հաշտեցան ընդ Աստուծոյ, եւ թէ նորա արժանեաց ընդ թաղութիւն մեղաց հաւատացելոցն¹։ Թող զայնոսիկ որ յայտնի իսկ կոչեն զնա Աստուած կատարեալ համեմատ գրոց սրբոց։ Սակայն ի մէկնել սմանց յեկեղեցական մտանադրաց զայս հաւատս եկեղեցւոյ՝ անյարող իմե բանս արկին ի կիր զհեա երթեալ պղատանական փիղիստփայութեանն²։

(Եւ յաստուածութենէ՝ տայր Քրիստոսի կաթուղիկէ եկեղեցի եւ մարմին մարդկեղէն եւ ոգի բանաւոր, այս ինքն՝ կատարեալ մարդկեղէն բնութիւն, հակառակ ազգի ազգի մոլորութեանց կարծականացն, ապա թէ ոչ չմարմէր ընել Քրիստոս՝ օրինակ մարդկան եւ փրկիչ³։ Սակայն միշտ իսկ նշանակեալ ընէր՝ զի թէպէտ երկու բնութեամբք է Քրիստոս, սակայն չեն բաժանեալ բնութիւնքն այլ անձնաւորապէս միաւորեալ ընդ միմեանս⁴։

Նոյն լուսաւորութեամբ, որով զմիութենէ Աստուծոյ՝ խօսէին մտանադիրք եկեղեցւոյ եւ զերեքանձնականութենէն⁵ Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ։ Ամենագորաս ի բաց մերժէ ի քրիստոնէից զամբաստանութիւն անտառաւածութեանն՝ ցուցանելով թէ պաշտեն զՀայր եւ զՍրբի եւ զՀոգին սուրբ զերեսին եւս իբրեւ Աստուած, ասելով «զգութիւն նոցա ի միութեան», եւ «զբաժանումն նոցա ի կարգի»։ Թէոփիլոս Անտիոքացի զառաջինն արկանէ ի կիր առ Յոյնս զանունն Երրորդութիւն⁶, որպէս եւ առ Հռոմացիս՝ որպէս հաւանութեան թուի զառաջինն Յերաուղիտոս⁷։ Ի մէջ հանգանակացն անուանեալն Առաքելական հանգանակ հղորագրոյն իմե ցուցանէ զԱստուածութիւն Հոգւոյն յասելն թէ «Հաւատամ ի Հոգի սուրբ», որպէս ասէ հաւատալ ի Հայր եւ յՈրդի, եւ զնոյն կրկնէին ամենայն հարբ թէպէտ չեւ եւս էր գրեգւեալ ինչ գժտութիւն զՀոգւոյն սրբոյ ի մէջ հերետիկոսացն եւ ուղղափառաց։

Բ.

Նախապետութիւն, խորհուրդք եւ կարգք եկեղեցւոյ։

ԱԾ

Նախնիպոսանէ, բանաւոր եւ ուղիւստանէ։ — Ազգի ազգի հերետիկութիւնք եւ այնմ եղեն նպաստ՝ զի որոշեալ իմե օրինակաւ ի մէջ եկեալ երեւեսցի բարձրութիւն եպիսկոպոսական աստուածագիր իշխանութեանն, քանզի ստեպ ընէր թելադրութիւն հաւատացելոցն վասն ապրելոյ ի թիւնից հերետիկոսացն՝ յարել սերտիւ յօրինաւոր յաջորդս առաքելոցն՝ յեպիսկոպոսոսանն⁸։ Որպէս առ Ս. Իգնատիոսի նոյնպէս առ Յերաուղիտանայ եւ Իրենեայի մէջ գայ եպիսկոպոսն իբրեւ այն՝ որ ունիցի զլրումն եկեղեցական վարդապետութեան եւ իշխանութեան ի վերոյ քան զերիցուսն։ Ըստ օրինակի առաքելոցն⁹ տակաւին Եպիսկոպոսքն ստեպ կոչէին Երիցուկք կամ քահանայք⁹, բայց առաւելութիւն իշխանաւ-

¹ Աղեմ. Համ. Թղթ. Ա. առ Կորնթ. 1. Թուսին. 44. Խաչ. Ընդ Յրէմ. 17. Իբն. Ընդ. հերեմ. Ե. 1. 17. Յերուսալ. վասն փախս. Ժ. Ընդ. 4. Էբ. Ժ. եւ ԺԳ. (Յերուսալ. զառաջինն արկանէ ի կիր զբանն հոգացումն. satisfactio)։ Արս. Մեհ. Թու. 2. առ Ի. 1. 7. Էբ. Ժ. Գ. 8. Ընդ. 4. Էբ. Ժ. Գ. 8.

² Տես ի խմբակի պատմ. Արիւմասաց։

³ Իգնատ. առ Զփուռ. Իբն. Արս. Է. Գ. 8.

⁴ Արս. Ընդ. Կեղեց. Գ. 41. Զ. 47. *ὅτι τῶ ἐσθῆν οὐκ εὐχάρισται, αἷς ἐν ἀλλήλοις αἰναι λογοισμένη καὶ ὄντα.*

⁵ Τρίαι.

⁶ Trinitas.

⁷ Իգնատ. Թղթ. առ Զփուռ. Կեղ. Թղթ. 55.

⁸ Տես Էլ 88.

⁹ Առ Իրենեայ եւ Կեղեցական.

Թեան նոցա նշանակեալ լինէր վերագիր ինչ անուամբ, (որպիսի ինչ՝ Գլխաւոր երիցանցն, վերագոյն կամ մեծ քահանայ, հայր օրհնեալ)։ Միայն եպիսկոպոսանք ապին օրհնութիւն կամ ձեռնադրութիւն այլոց կղերականաց, մատակարարէին զխորհուրդս անպահան իշխանութեամբ (իսկ երիցանք եւ սարկաւազունք նոցա հրամանաւ եւ անուամբ), նստէին գահերէց ի խորհուրդս եւ սահմանէին վերջին որոշմամբ ընդունել կամ հանել զդ ի միջոյ հաւատացելոց։ Նոքա ապին զանուանեալ խաւովն Կատարէ եւ պահէին զզօգ հաղորդութեան բազմամբոյ ժողովրդեանն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին։ Սակայն եւ երիցանքն էին խորհրդականք եպիսկոպոսին, եւ վարէր սա խորհրդեամբ նոցա յերեւելի ինչ գործս՝ յիշելով զմարդկեղէն ակարութիւնն ։

2. Եւս յաճախել թուոյ քրիստոնէիցն յաճախեցին եւ այլ եւ այլ գործք, յորս չկարէին լինել բաւական եպիսկոպոսանք եւ երիցանք՝ աւանց զկարեանց զկարեւորագոյն պաշտամանսն խափանելոյ։ Նմին իրի բազմացաւ նախ սարկաւազացն թիւ, որք բաց ի քարոզելոյն եւ ի մկրտելոյ եւ զհիւանդս դարմանելոյ՝ սպասաւորէին եւ հաղորդութեանն խորհրդեան, ընթեռնութիւն աւետարան, մատակարարէին հաւատացելոցն հաղորդութիւն կամ տանէին հիւանդացն ի տուն, եւ ընդունէին զընծայս ժողովրդեանն առ եկեղեցին ։ Զսարկաւազունսն՝ որ եւ Սպասաւորք եւ Ղեւտացիք կոչէին, յանգիմանէ ժողովն Արեղտապ (314) վասն ճոխանալոյ նոցա քան զերիցանս ։ մի ոմ ի նոցանէ, զոր յաւանձինն ինչ գործս ի կիր արկանէր եպիսկոպոսն՝ կոչեցաւ յեաւ Սարկաւազապետ կամ արքիպիսկոսն ։

Սակայն իբրեւ եւ ոչ այնպէս պիտոյքն վճարէին, անդէն ի սկզբան երրորդ դարու կամ վաղագոյն եւս նշմարին այլ եւ այլ խոնարհագոյն կարգք կղերականաց, այս ինքն՝ Կէս սարկաւազք կամ Հիւպերեոք 6, Ընթերցիչք կամ Անագանոսք 7, Արքանեակք 8, Գանապանք 9 եւ Երզնէցուցիչք 10։ Այս ամենայն պաշտամանք յիշին իբրեւ վաղ իսկ լեալ յարեւմուտս ի թղթին Կոնստնդնոյ քահանայապետի առ Փարիսնոս եպիսկոպոս Անտիոքայ (յամի իբրեւ 250) 11, յորում յայտ իմեաւ թէ ունէր յայնժամ եկեղեցին Հռոմոյ՝ երիցունս 44, սարկաւազունս 7, Կէս սարկաւազունս 7, արքանեակս 42, եւ միանգամայն 52 երզնէցուցիչս, ընթերցիչս եւ գանապանս։ այս իսկ էր եւ կարգ տասնճանացս յարեւմուտս, իսկ յարեւելս՝ այլ եւ այլ ըստ տեղեաց։ Սոյն խոնարհագոյն տասնճանք՝ էին դարձեալ տասնճանք պատարասութեան եւ փորձութեան վասն բարձրագոյն կարգաց կղերականութեան, եւ լինէին տուեալ՝ ոչ հանգոյն բարձրագոյն կղերականաց՝ յերիցարանի անդ, եւ ոչ ձեռնադրութեամբ, այլ միայն աղօթիւք։ Նա աւանիկ եւ Կէս օտչաւափանս իսկ՝ զորոց նախ Եփաքիանոս յիշէ եւ որովք վարեցաւ իսկ նա ի տեղւոյն պատարանաց իւրոց ի հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ եկեղեցւոյ իւրոյ, իսկ յարեւելս ի շորորդ

1 Litterae formatae, որոց առանձին աղբ էին թուղթք ընծայութեան (commendatoria), թուղթք հաղորդութեան կամ խաղաղութեան (communicatoriae vel pacificae) եւ որձակման (dimissoriae).

2 Իգնատ. թղթ. առ Եփես. Բ. Ա. Մարտիր. Բ. Կիպրիան. թուղթ. 5։

3 Եւստին. վկայ. Պատմութեան. 65։ Եփաքիան. վասն անկեղց։

4 Կոնստ. 15. Յեւ եւ Գրիգ. 18։

5 Սովորութիւն եւս երիցունէաց եւ սար-

կաւազունէաց՝ թեպէտ եւ բազում անգամ արգելաւ կանոնք, սակայն եւ այնպէս տեւեաց յարեւմուտս ցհնգերորդ դար. իսկ յարեւելս առաւել եւս յերկարագոյն։ Յեւ ժողով Լաւդիկեայ (384). Կոնստ. 11։

6 Hypodiaconi, սպարճաւ.

7 Acoythotai.

8 Acolythae.

9 Osiaril.

10 Exorcistae.

11 Առ Եւսեբ. 2. 43։

գարու ուրեմն երեւին, զառաջինն շունէին պաշտօն ինչ ի խորհուրդան եկեղեցւոյ, այլ տունէին տեղաւթիւն ի մուտս անդ եկեղեցւոյ ի ժամու աստուածեղէն պաշտամանցն ¹: Ընթերցելն՝ որ ապաքէն քան զայլ խոնարհագոյն կարգան (քան զկէս սարկաւազացն եւս) երիցագոյնք են սկզբամբ ², պահէին զգիրս տուրքս եւ ընթեռնութիւն հաստաւածս ինչ հրապարակաւ: Արթնելիս էին սպասաւորք ուղեկիցք եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, եւ յարեւմտեան եկեղեցւոյ միայն գտանէին: Ի կարգ երգմեցողաց, որոց յանձն էր դարման գիւհաբարացն, յորոց վերայ եւ ձեռնս եւս գնէին՝ զի ազատեացին յոյսոց պզծոց, ընտրէին արք զօրուորք հաստաւաք: Իսկ գոնեգոն փոյթ ի վերայ ունէին դրանց եկեղեցւոյ, մանաւանդ՝ զի մի դք անարժան ի ներքս մտանիցէ:

Եկեղեցիք շինից կամ գեղից շուրջ զքաղաքք յարէին ի վիճակ ³ անդր եպիսկոպոսի քաղաքին ⁴: Իսկ ի հեռաւոր շէնսն լինէր կացուցեալ յեպիսկոպոսէն առանձինն երեց եւ սարկաւազ եւս, կամ առ ժամանակ մի եւ կամ միշտ ⁵: Յերկրորդ կէս գարուն երրորդի ժողովն Անտիոքայ (269) եպիսկոպոս եւս յիշէ լեալ ի սահմանակից շէնսն կամ գեղան ⁶, եւ ժողովն Անկիւրայ (314) կարգէ կանոնս վասն չափոյ իշխանութեան քորեպիսկոպոսաց, (այս ինքն՝ չձեռնադրել երիցունս եւ սարկաւազանս): Այս եպիսկոպոսունք գիւղից կամ քորեպիսկոպոսունք առաջնորդէին այլ եւ այլ ժողովորոց ի անդիս տեղիս գտելոց, սակայն ընդ հպատակութեամբ եպիսկոպոսի քաղաքին, յորմէ կացուցեալն իսկ էին: Թուի իմն հաւանութեան՝ թէ ոչ ամենեքին ի քորեպիսկոպոսաց երիցունք եւեթ էին եւ ոչ ամենեքին եպիսկոպոսունք:

Ընտրութիւն կոչուիւնաց: — Վասն ընտրութեան եպիսկոպոսաց եւ սարկաւազաց վաղագոյն պատուիրեալ էր առաքելոցն եւ առանձինն իսկ Պաւղոսի՝ բազում զգուշութիւն եւ փոյթ ի վերայ ունել: Այնք որ յերիս յաւագագոյն աստիճանս կղերականութեանն ամբառնալոց էին, լինէին ծանօթագոյնք կղերականաց եւ ժողովրդեանն՝ յորժամ անցանէինն նախ ընդ խոնարհագոյն աստիճանս կղերականութեան՝ զորոց ցայժմ ասացաւ: Ժողովուրդն եւս ունէր մասն յընտրութեան ոչ միայն երիցանց եւ սարկաւազաց, այլ եւ խոնարհագոյն աստիճանաց, որպիսի ինչ՝ ընթերցացն ⁷: Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին՝ որպէս ի գէպ էր, առաւել իմն զգուշութեամբ կատարէր: Սովորութիւն էր ընտրել ի գոյն պաշտօն զարս երեւելիս առաքինութեամբ եւ խոտաովանոցս, եւ յայսմ եւս ընտրութեան ունէր մասն ժողովուրդն ⁸, եւ կաց մեաց այս սովորութիւն ցորքան ժամանակս մեծ մասն եկեղեցւոյն յարանց պնդիսեաց էր՝ որք ներքին իմն ճշմարիտ յօժարութեամբ գարձեալ էին ի քրիստոնէութիւն եւ զօգուտ եկեղեցւոյ եւեթ խընդրէին եւ ոչ զանձին ինչ շահ: Սակայն սովին ոչ կախէր ամենեւին իշխանութիւն եպիսկոպոսին զկամաց ժողովրդեանն, այլ առաւել՝ վկայութիւն իմն էր այն վասն արժանաւորութեան ընտրելոյն, քան եթէ կատարեալ ինչ ընտրութիւն ⁹: Նմին իրի եւ չէր իսկ ժողովրդեանն իշխանութիւն ընկենուլ զնա, այլ պարս էր հնազանդ լինել նմա՝ իբրեւ առաքելոյ ի քրիստոսէ եւ կարգելոյ ի Հոգւոյն սրբոյ: Յերրորդ

¹ Սահմանագր. Աւագ. Ը. 11:

² Տերաւալ. Վասն նախագր. ԴԼ. 41:

Յուստին. Պատմութ. Ա. 67:

³ Παροισια.

⁴ Յուստին. Պատմութ. Ա. 67:

⁵ Արար. Թղթ. 10: Ժողով Իզդիբերի. տեան (յաֆ 306) Գանան 77:

⁶ Ի Թղթի ժողովոյն Անտիոք. առ Եւսեբ. գայր. Է. ԳԼ. 30:

⁷ Արարիան. Թղթ. 34:

⁸ Արար. համ. Թղթ. Ա. առ Աորբնթ. 44. եւ Արարիան. Թղթ. 68:

⁹ Տեա Արարիան. Թղթ. 34, 68. եւ Սահմանագր. Աւագ. Ը. 4:

գարու սովորութիւն էր առ հասարակ՝ զի յընտրութեան եպիսկոպոսին գացին մօտաւոր եպիսկոպոսունք նահանգին կամ մետրապոլիտն 1: Ի լինել երկպառակութեան՝ առնէր զորոշումն մետրապոլիտն, եւ ձեռնադրութիւնն լինէր երկուք կամ երկուք եպիսկոպոսօք 2. Ընտրութիւն կամ նստել եպիսկոպոսի ուրուք լինէր ծանուցեալ առ երեւելի եկեղեցիս թղթովք հաղորդութեան:

1. Կիւրախանայ: — Ասան պահպանութեան կենաց կղերականաց յառաջին ժամանակն ոչ ինչ գոյր յայտնի. բազումք՝ ըստ օրինակի առաքելոյն Պաւլոսի ի ձեռացն վաստակոց կէին, սակայն բազում ուրեք՝ այնպիսի որ ի հոգեւոր երախտիսն նոցա վայելէին, պահէին զնոսա արովք իւրեանց ըստ շախտի համեմատութեան տառանորդաց սահմանելոց առ քահանայս եւ ղեւաացիս հնոցն կապարանաց եւ ըստ օրինակի վարդապետութեանն Գրիստոսի եւ առաքելոց 3: Մասն մի ընծայից ժողովոյն զոր ի միաշաքաթւօղն եւ զոր ամաղ ամաղ ապին, ծախէր ի սոյն պէտա մինչեւ չլինել պիտոյ թախանձեցուցիչ ինչ զբաղմանց՝ որ ուրեք ուրեք արգելեալ եւս էին 4:

2. Կիւրախանայ: — Տեսիլ իսկ եւ հանգամանք քահանայութեան պահանջն ի քահանայից լինել չբաժանեալ սրտիւ՝ այլ ամենայն մօտք եւ անձամբ լինել Գրիստոսի եւ գործել վասն եկեղեցւոյ նորա, զոր ապաքէն բազում իւրք արգելու ամուսնութիւն: Նմին իրի եւ առաքեալ պատուիրէր Տիմոթեոս զերկամուսինսն (այս ինքն՝ զորս երկիցս ամուսնացեալ իցեն) ոչ միայն յեպիսկոպոսութիւն չմատուցանել, այլ եւ ոչ ի սարկաւազութիւն 5: Բայց 6 դք կարիցէ ասել թէ ճ նախ զպատուէր անկնութեան կղերականացն եւ: Այս ինչ միայն առանց տարակուսանաց է՝ թէ նախ քան զօրենագրութիւն անամուսնութեանն՝ պահէր եկեղեցի զանամուսնութիւնն, եւ յայնժամ ուրեմն սկիզբն եղեւ զօրենս անկնութեան կղերականաց ի քարտի գրելոյ՝ յորժամ որ ի սրտին գրեալ էր այն ջնջել սկսաւ: Աշտամիս Պաւլոս Սամոսատացի (269) եւ նորին կղերականք՝ թէ անին կանայս ի տունս (συνεσاختο γυναικες): Եւ ըստ Արոգիսեայ 6 եւ ըստ առաքելական կանոնացն՝ որք անանձինն զսովորութիւն երկրորդ եւ երրորդ գարուց նկարին, պատուիրի իրրեւ պարտք բարձրագոյն կղերականաց (եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւազաց) անամուսնութիւն յետ ձեռնագրութեանն 7. եւ ժողովն Իզդիբերիտեան (306) պահանջէ՝ զի ոքք յառաջ քան զձեռնադրութիւն ամուսնացեալ իցեն՝ ժողովալեացն ի գործոց ամուսնութեան (յարեւմուտս), ապա թէ ոչ ընկեացին 8. եւ ժողովն Նէոկեոարիայ (314) (յարեւելս) ընկենու ի պատուոյն զերեցն որ յետ երիցութեանն ամուսնանայ 9, նոյնպէս եւ ժողովն Անկիւրայ (314) զսարկաւազն որ յետ խոստանալոյ ժողովալութիւն ի ժամանակի ձեռնադրութեանն՝ յետոյ ամուսնանայ 10: Այս իսկզբան չորրորդ գարու աստ անդ եղան խիստ հրամանք փոխանակ առաջին կամեցական ընդունելութեան կուսութեանն համեմատ սրբասէր ոգւոյ եկեղեցւոյ, որպէս յետոյն տեսցի:

1 Կիւրախանայ:

2 Կանանք Աւագ. Կան. 1. Ժողով Արեղատ. Կան. 30:

3 Մատթ. Ժ. 10: Ղուկ. Ժ. 7: Ա. Յիմ. Ե. 17: Ա. Կորնթ. Թ. 13. "Ոչ գիտէք եթէ որ ի տաճարին գործեն՝ ի տաճարն անտի ուստն, եւ որ սեղանոյն պաշտօնեայք են՝ ի սեղանոյ անտի վայելեն, նոյնպէս եւ Յիւր հրաման ի պարտք զուեւատաւ:

բանն աւետարանն՝ յաւետարանէ անտի կեալ: Տես Կիւրախան. Թղթ. 66:

4 Կանանք Աւագ. Կան. 6:

5 Ա. Յիմոթ. Գ. 2. 13. տես եւ Ե. 9:

6 Մատթ. Ժ. 10: Ժ. 10: 10:

7 Կան. 5 եւ 25:

8 Կանանք Իզդիբ. 33:

9 Կանանք 1:

10 Կան. Ժող. Անկիւր. 10:

1) Ինչպէս եւ Ինչպէս ինչպէս: — Յայտ իմ եւ իմ եւ առ առաքելութեան անձինն եկեղեցիք էին սակաւ հաղորդութեամբ ընդ միմեանս, եւ ինչքանք առաքելքն էին կենդրոնք միութեան եւ կապք հաղորդութեան հաւատացելոց, կամ ինքնին իսկ շրջելով զնոցք եւ կամ առաքելով զիւրեանց աշակերտս, սակայն յօրինեալ ինչ կարգ միաւորութեան անձինն եկեղեցեաց ընդ միմեանս չգոյր ի միջի: Աշակերտք առաքելոցն՝ Կղեմէս Հռոմայ, Իգնատիոս Անտիոքայ եւ Պողոսկարպոս Չմիւնայ եպիսկոպոսունք ի բազում գէպս թղթովք եւ ճանապարհորդութեամբք եղեն զօրք արտաքին հաղորդութեան եկեղեցեաց: Հոգին սուրբ որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ եկեղեցի, որ եւ զպատշաճսն հաւատացելոցն թելադրէ՝ պնդեաց միաւորեաց զնոսա թակաւ ի մի բոլոր մարմին, ոչ միայն յիւրաքանչիւր Ա իմակի ի ձեռն իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի՝ այլ եւ արտաքոյ քան զսեպհական վիճակ ընդ այլոց վիճակաց: Հաղորդութիւն միաւորութեան հեռաւոր եկեղեցեաց երթայր եւ թնէր սերտագոյն՝ մինչեւ առաւել քան զառաւել հաստատէին քրիստոնեայք համարել զմիմեանս անդամս միոյ միայնոյ մարմնոյ եւ զանցս ուրախութեան եւ արամութեան հաղորդէին իրեբաց թղթով կամ հրեշտակութեամբ:

Իրենեոս եւ Յերառուղիանոս զնոյն միաւորութիւն ցուցանէին ընդգէմ հերետիկոսաց՝ իբրեւ անվրէպ կարեւոր առ ի ծանօթութիւն հասարակաց վարդապետութեան եկեղեցւոյ, եւ առաւել քան զնոսա Եփղրիանոս ի խորիմաց գիրսն որ Ասան միութեան եկեղեցւոյ ընդգէմ Նովատեացն յասելն՝ թէ «Զոր օրինակ արեգական բազում ճառագայթք են, այլ լոյսն մի է եւ ծառոյ ոտք բազումք, այլ զօրութիւնն մի՝ որ յարմարին հաստատեալ կայ, նոյնպէս տէրունական եկեղեցի ընդամենայն համբռն աշխարհ զճառագայթս լուսաւորութեանն կարկառու, թակայն մի միայն է լոյսն որ ընդ հանուր տարածանի եւ ընդ բնաւ փռի եւ միութիւն մարմնոյն չքայքայի: Զոր օրինակ ճառագայթն զանուէ արեգականն կախեալ կայ, եւ ոսան զծառոյն եւեթ՝ այսպէս ճշմարիտն քրիստոնեայ զեկեղեցւոյ կախեալ կայ. որ ի հաղորդութեան անդ չէ՝ օտար է, պիղծ է, չունի մասն յեկեղեցւոյ քրիստոսի, զի որ զեկեղեցի միոյր չունի՝ նա եւ զԱստուած հայր չունի. եւ մարտիրոսութիւն իսկ այնպիսւոյն որ բաժանեալ յեկեղեցւոյ իցէ՝ անօգուտ է»:

Եւս հաղորդութիւն կառարէր արդեամբք այսպէս: Արդէս իւրաքանչիւր հաւատացեալք միոյ կամ բազում եկեղեցեաց յարեալ միանային յեպիսկոպոսն իւրեանց, այսպէս եւ այլեւայլ վիճակք որ վարդ մօտ առ միմեանս էին՝ միաւորէին ի մեծագոյն ինչ միաբանութիւն, ըստ յաճախ սովորութեան առնելով իւրեանց կենդրոն զգլխաւոր քաղաք Նահանգին որ քաղաքային մայրաքաղաքն կոչէր¹: Մայրաքաղաքն անուն տեսանի ի չորրորդ դարու վաղ անցեալ եւ յեկեղեցական սովորութիւն, եւ անուանել եպիսկոպոսի մայրաքաղաքին՝ մետրապոլիտ (որ թարգմանեալ կոչի՝ մայրաքաղաքացի): Զառաջին օրինակ այսպիսի մետրապոլիտական միաւորութեան՝ յարեւելս ցուցանէ եկեղեցին քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ յերուսաղէմ, որք էին ի հաղորդութեան միաբանութեան ընդ եկեղեցեացն Գալիլեայ, Հփէաստանի եւ Սամարիայ²: Յետ կործանմանն Երուսաղէմի առ Ադրիանոս՝ այն իշխանաւ-

1 Յեւ Ժ. Ընտիր. Կան. 9:

2 Յեւ Եւսեբ. Գ. 32:

Թիւն մտրապողական անց ի կեսարիա Պաղեստինացւոյ, երկրորդ մտրապողական եկեղեցի վասն հրեական եւ հեթանոսական քրիստոնէից եր Անտիոքայն, եւ յաւելաւ մեւս եւս երրորդ մտրապողական եկեղեցի Աղեքսանդրիայն: Զորրորդն յարեւմուտս Հռոմ էր՝ ընդ որում միաւորեալ էին եկեղեցիք Միջին եւ Ստորին Իտալիայ, կըղզեացն Սարդինիայ, Կորսիկայ եւ Սիկիլիայ¹: Բաց յերից աստի ի մեծ մտրապողական քաղաքաց կամ եկեղեցական մայրաքաղաքաց Հռոմայ, Անտիոքիայ եւ Աղեքսանդրիայ՝ էին երեւելի եկեղեցիքն Կարթէգոնի, Եփեսոսի եւ Կեսարիայ Գամրաց:

Եւ յայիսի միաւորութիւն պլ եւ պլ եկեղեցական վիճակաց ընդ միով մտրապողաիւ՝ լինէր օգուտ մեծ յերեւելի իրս եկեղեցւոյ, որպիսի ինչ յընարութիւն եպիսկոպոսաց, ի կանոնաւոր իմն հաղորդութիւն ի մէջ եկեղեցեաց՝ զգացուցանելով միմեանց զեկեղեցական ինչ գէպս, զընարութիւն նորոց եպիսկոպոսաց (ի ձեռն թղթոց հաղորդութեան), զմերժումն կամ զնզովել ոմանց յեկեղեցւոյ: աստասին էր եւ սովորութիւն թղթոց ընծայութեան կամ յանձնարարութեան, որովք արտաքին միութիւնն եկեղեցւոյ առաւել յարոնագոյն ի մէջ գայր:

Իսոց առաւել քան զամենայն ի սոյն արտաքին միութիւն նպաստ լինէին գաւառական կամ նահանգական սիւնհոգոսքն: Առաջին սիւնհոգոսք եղին ի Յունաց աշխարհին², ապա ի նահանգին Ասիայ ընդգէմ Մանասենաց, եւ վասն բանի տոնին զտակաց յերկրորդում կէս երկրորդ դարու: Իսկ յԱփրիկէ յամի իբրեւ 200 գահերիցութեամբ Ագրիպինեայ եպիսկոպոսի՝ 70 եպիսկոպոսք: Թորժամ մտրապողական միաբանութիւնն հաստատուն իմն արինակաւ յորինեցաւ՝ յայնժամ ապա եւ սիւնհոգոսքս հաստատուն իմն կերպարանա առին եւ կանոնաւոր չափ ժամանակի, մանաւանդ ի Յունաց աշխարհին իսկզբան երրորդ դարու: քանզի արժան էր ամ յամէ միանգամ կամ երկիցս ժողովել ժողով գաւառական՝ յորում գահերիցութեամբ մտրապողաին լինէր խորհուրդ վասն եկեղեցական իրաց³:

Զ. Երպէս եպիսկոպոսն էր կէտ միութեան եկեղեցւոյն իւրոյ եւ մեւրապողիան՝ եկեղեցական վիճակաց կամ եկեղեցեաց նահանգի իրիք, առաւել եւս հարկ էր ըստ Իգնատիոսի կարգի եւ վասն մտրապողացն կամ վասն համօրէն եկեղեցւոյ մի կէտ միութեան կամ վէմ անկեան, յորոյ վերայ հանգչիցի շքեղ կազմած համօրէն եկեղեցւոյ: Սոյն կէտ միութեան էին եպիսկոպոսունքն Հռոմայ, քանզի Պետրոս՝ որում եւ վարդապետն զառաւելութիւն իշխանութեան քան զպլ աշակերտակիցսն (ըստ առաւելութեան սիրոյ նորա քան զպլոց աշակերտակցացն) ի սմին մայրաքաղաքի հեթանոսութեան հաստատեաց զաթոռ եպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ ըստ վկայութեան Իգնատիոսի Աստուածազգեցի (+107), Գիռնիսեայ Կորնէլիացւոց եպիսկոպոսի (150), Իրենէոսի (+202) Տերաուղիանեայ եւ համօրէն իսկ հնութեան: Եւ պսպէս այն առաւելութիւն իշխանութեան կամ Գահերիցութիւնն՝ հարկ էր թէ ըստ Աստուծոյ իսկ վճռոյն անցանէր ի յաջորդսն նորա՝ յեպիսկոպոսունս Հռոմայ: քանզի ոչ եթէ առաւել ինչ կարօտ էին պլք յառաքելոց ունել իւրեանց զըք գլուխ, քան յաջորդքն նոցա (այս ինքն՝ եպիսկոպոսունքն): Կանխագոյն իսկ վաղվաղակի երեւեցաւ այս գլխաւորութիւն ի գործս Կղեմայ եպիսկոպոսի Հռոմայ (գործակցին Պաւլո-

¹ Provinciae suburbicariae.

² Եւսեբ. Ե. 16:

³ Տերաուղ. վասն պահոց. 13: Փիլոֆ.

դիան. Թուղթ առ Ղեպտ. Կանոնք Առաքելոց, Գոն. 86:

կոչէին ¹, որք աստիճան յաստիճանէ գալին ի կարգ Հաւատացելոց ²։ Ակիզքն ընդունելութեան երախտութեանն՝ որ բազում անգամ յերկարէր ամս բազումս, ինէր ձեռն զնելով եւ առնելով խաշանշան։ Անդէն իսկզբան չորրորդ դարու գաւանձմբ վաղ կարգեալ աստիճանս երախտից պսպէս. ³ 1. Աւինգիւր ⁴, այս ինքն՝ որոց համարձակ էր ի ժամու առաւանդեղէն պաշտամանն միայն զվարդապետութիւն եպիսկոպոսին եւ ղընթերցուած գրոց սրբոց լսել. ⁵ 2. Աւինգ ⁶ ի գահ ⁷ որք յետ վարդապետութեանն՝ կալին միայն եւ ի ժամու աղօթիցն եւ ընդունէին ի գուճս զօրհնութիւն եպիսկոպոսին՝ որ զնէր ձեռս ի վերայ նոցա. ⁸ 3. Լուսաօրեւ ⁹ որք յետ կաթարելոյ փորձութեանն՝ յառաջին մերձաւոր տօնական ժամանակի մկրտութեան՝ ընդունելոց էին կնիք պսպմ ուրեմն աւանդեալ ինէր նոցա հանգանակն, աղօթքն տէրունական (զոր միայն յետ մկրտութեան հրաման էր աղօթել), խորհուրդքն՝ երրորդութեան, Մարմնաւորութեան եւ մեկնութիւն զօրութեան խորհրդոց եկեղեցւոյ։ Յետ բազում քննութեանց եւ աղջ լուսաւորելոցն կամ ընտրելոցն հրաժարուին ⁶ ի սասանայէ, ի գործոց նորա եւ ի հրեշտակաց նորա՝ կաթարէր ի նոսա մկրտութիւնն երիցս ընկղմելով մարմնոյն ի ջուր (զոր օրհնէին եւս յառաջագոյն ⁷), իսկ ի վերայ տկարաց սրսկելով կամ հեղլով միայն ի գլուխն՝ յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ։ — Բայց սակայն ըստ հանգամանաց դիպաց կարճեալ ինէր եւ ժամանակ երախտութեանն, եւ շնորհեալ եւս էր մկրտութիւն մանկանց ⁸, նա աւանիկ եւ սիւնհոգոսն զարքեպոսի (252) պատուիրէր զնոյն, հրամայելով չանցուցանել զօրն ութերորդ յետ ծննդեան նոցա առանց մկրտութեան. չզանալ ումբ ի մարդկանէ ծնելոյ զայն ողորմութիւն եւ շնորհս Աստուծոյ ⁹։ Բայց նմին հաւառակ ի վերջ կոյս երրորդ դարու եւ սովորութիւն չարաչար՝ յապաղել զմկրտութիւն մինչեւ ցծերութիւնն, նա մինչեւ ցժամ իսկ մահուն։ — Զմկրտութիւնն ըստ յաճախ սովորութեան միայն եպիսկոպոսն ապր. երիցունք եւ տարկաւագունք՝ նորա եւեթ յանձնարարութեամբ, բայց ի գէպս հարկի՝ իշխանութիւն էր եւ ժողովրդականաց մկրտել ¹⁰։ Յերրորդ դարու անդ յիշին եւ ընկալուչք կամ երաշխաւորք ¹¹ (կնքահալք կամ կնքամարք) իբրեւ երաշխաւորք հաւատոց մկրտելոյն եւ սկիզբն նոցա ապագէն ի ժամանակէ առաքելոցն է։ — Մկրտեալքն ագանէին հանդերձ սպիտակ ¹² զաւուրս ութ նշանակ աւետարանական անմեղութեան։ Յառաջին ժամանակն յամենայն աւուրս ապին մկրտութիւն, բայց մանաւանդ ի միաշաբաթւոյ. այլ յետոյ սահմանեցան ժամանակք վասն հրապարակաւ մկրտելոյ՝ տօնն Զատիկի եւ Պենտափոստից, իսկ առ Յոյնս եւ առ արեւելիպոս եւ տօնն եւս Յայանութեան ¹³։

Մկրտեալքն ընդունէին իսկ եւ իսկ եւ զլրումն Հոգւոյն սրբոյ ի ձեռն խորհրդեան Գրոշմի ¹⁴։ Յուեալ ինէր խորհուրդս օժմամբ իւղոյ

1 Κατηχούμενοι.
2 Πιστοί, αδελφοί.
3 Ακούμενοι, audientes.
4 Γονυκλινοῦντες, genuflectentes.
5 Φωτισόμενοι, βαπτισόμενοι, Competentes, electi, լուսաւորելք, ընտրելք.
6 Απόστασις.
7 Արեւիք. Թուղթ 70.
8 Իբն. ընդ. հերեւ. Բ. 22. Ե. 15.
9 Թեպէս եւ Յերաւուղեանս իրաւ

ապցէ՝ շառափել զմկրտութիւն մանկանց։
10 Յերաւուղ. վասն Մկրտութեան. 18.
11 Ανάδοχοι, χειροῦργοι, susceptores, sponsore, fideliusasores.
12 Pallium, կրկնոց. սւտի էր բանեալու հեթանոսացն զքրիստոնէից դարձելոց (a toga ad pallium, ի պատմութեանէ իշխանութեան ի կրկնոցն).
13 Յերաւուղ. վասն Մկրտ. 19.
14 Σφραγίς, սւրոս, βαβαίσις τῆς ὁμο-

որոյ : եւ առնելով խաչանշան հանգերձ բանգիւք՝ «նիք պարզեւաց
Հոգւոյն սրբոյ» գնելով ձեռս ի վերայ՝ իբրեւ երկրորդ նշանակ 2 առ-
լից զՀոգին առքր 3 :

Այլ ուրեմ գրգռեցաւ հակառակութիւն թէ արդեւք վաւերա-
կան իցէ մկրտութիւնն առեալ ի հերետիկոսաց, եւ թէ պարս իցէ
արդեւք միւսանգամ մկրտել զորս ի հերետիկոսացն միանգամ մկրտեալ
գալցեն ի ծոց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ : Նախ յարեաւ խնդիրս վասն
Ծմեսանեանցն եւ եղեն վասն նորին ժողովք բազումք ի Փարսն Ասիա
եւ յԱխրիկէ : Նախ ի Կարքեզոն (յամի իբրեւ 200) առ Ագրիպինեաւ
եպիսկոպոսիւ, եւ սակաւ ինչ յետոյ յԷփեսոն (235) եւ ի Սիւննադա
ի Փարսն Ասիա՝ սահմանեցաւ թէ չէ վաւերական մկրտութիւն նոցա : Ի
այն կարծիս էին միարան եւ երեւելի մատենագիրք եկեղեցւոյ՝ Ցեր-
տուղիանոս, Նղեմէս Աղեքսանդրացի, անուանեալ Կանանքն առաքելա-
կանք : եւ երկու ժողովք գումարեալք առաջնորդութեամբ Նիպրիանու
ի Կարքեզոն (255, 256) զնոյն հաստատեցին : Պատճառք նոցա էին
(ըստ Ցերտուղիանեայ)՝ թէ հերետիկոսքն այնու զի ոչ ըստ արժանւոյն
ռանին զԱստուած եւ զՔրիստոս՝ ոչ զնոյն Աստուած եւ ոչ զնոյն Քրիս-
տոս ռանին, յայն սակս եւ ոչ զնոյն մկրտութիւն՝ որ մի միայն է, եւ
(ըստ Նիպրիանեայ) չէ մարթ մկրտել ումք արտաքոյ եկեղեցւոյ, զի մի
մկրտութիւն ի միւս՝ եկեղեցւոյ հաստատեալ կայ, եւ յայն սակս ի
մկրտել մեր զմկրտեալսն ի հերետիկոսաց՝ մկրտեմք միայն եւ ոչ կրկին
մկրտեմք, եւ (ըստ Փիրմիղիանու եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկա-
ցւոց)՝ որպէս չէ արժան հերետիկոսի ձեռնադրել զոք, պայտէս եւ ոչ
մկրտել կամ կտաարել ինչ պաշտօնն ուրբա եւ հոգեւոր, այնու զի
օտար է նա ի հոգեւոր եւ յաստուածացուցիչ սրբութենէն : — Սա-
կայն այլ եւս արեւմտեան եկեղեցիք մանաւանդ եկեղեցին Հռոմոյ,
զհակառակն ուսուցանէր եւ գործէր, զի զգարձեալսն ի հերետիկոսաց
ձեռն միայն ի վերայ գնելով՝ ի նշանակ ապաշխարութեան եւ հաշտու-
թեան, ընդունէր առանց զմկրտութիւնն կրկնելոյ :

Այս երկու սովորութիւնք կային միայն առանց հակառակութեան
ընդ միմեանս, մինչեւ Նիպրիանոս զգործս ժողովոյ իւրոյ առաքելք առ
Ստեփանոս Ա. քահանայապետ Հռոմոյ (253 — 257) : Ստեփանոս
ճոխութեամբ իսկ ապր պատասխանի Նիպրիանու եւ Փարս ասիացւոցն
«չառնել ինչ նոր» 4 այլ կալ մեալ յաւանգութեան՝ մանաւանդ եկե-
ղեցւոյն Հռոմոյ : եւ թէ պարս է զմկրտութիւն հերետիկոսացն համա-
րել վաւերական՝ եթէ ինչ իցէ այն յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հո-
գւոյն սրբոյ : (եւ թէ արգարեւ զայս պայման վաւերականութեան գնէր
քահանայապետն՝ վկայեն ինքնին իսկ Փիրմիղիանոս 5 եւ Նիպրիանոս 6) :
Այլ զայրացաւ իմ Նիպրիանոս եւ խռովեցաւ, մանաւանդ զի թուի
թէ սպառնացեալ եւս իցէ Ստեփանոս՝ հասանել ի հաղորդութենէ
զայնասիկ՝ որ կրկինն մկրտիցեն, թէպէտ եւ սակայ կրկնէր Նիպրիանոս
թէ չկամի ինքն կարել զեկեղեցական հաղորդութիւնն յայնցանէ որ
զհակառակ սովորութիւնն սանիցին, այլ իւրաքանչիւր թողուլ զիւրն :
պայտէս ժողովէր նա ի Կարօնեզոն մեւս եւս երրորդ սիւնհոդոս (256)
յորում հաստատեցան առաջին վճիռքն եւ սպրդեցին ի ներքս բանք

λογιας, charisma, confirmatio, perfec-
tio.

1 Χριστος.

2 Ցերտուղ. վասն յոր. մարմ. 8 :
Նիպ. Թղթ. 73 :

3 Գործ. Ը. 14 — 15. ԺԹ. 5 — 6. Եբ
2. 3 :

4 Nihil innovetur.

5 Ի Թուղթս Նիպրիանու. Թիւ 35 :

6 Թուղթ 76 :

ինչ ընդդէմ Ստեփանեայ, յորս Կիպրիանոս հակառակ անձին իւրում եւ առաջին վարդապետութեան իւրում զանձն ցուցանէ: Առաւել եւս դառնութեամբ գրեաց Փիրմիղիանոս առ Կիպրիանոս շնորհանոյսէ, քանզի եւ նմա սպառնացեալ էր քահանայապետան սուրբ: Սակայն հրաման քահանայապետին՝ ըստ պատմելոյ Ս. Գիորնիսեայ եպիսկոպոսի Աղէքսանդրացւոց (առ Եւսեբեայ)՝ դարձոյց զբաղում արեւելեան եկեղեցիս ի միութիւն աւանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ: Դադարեաց եւ վասնզ. հերձուածոյ մարտիրոսութեամբ Ս. Կիպրիանոսի եւ նորին իսկ Ստեփանեայ, եւ յաջորդք սորա ի քահանայապետութիւն՝ չժամանեցին լուծանել զվիճումն՝ զորմէ լուութիւն էր այնուհետեւ, մինչեւ յետոյ ի Ժողովն Արեղասայ (314) որոշեցաւ աւանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ՝ թէ մկրտութիւն հերետիկոսաց վաւերական է եթէ յանուն երրորդութեան լեալ իցէ ¹, եւ Ժողովն Կիկիայ (325) զնոյն հաստատեալ յաւել եւ զայս թէ մկրտութիւնն Պաւլինեանց անզոր է ²:

Իստպոլանուիւն իսմ Աղաշխարհիւն: — Ար միանգամ յետ մկրտութեան անկանէին ի մեղս, եթէ մեծամեծ ինչ յանցուցեալ էին՝ որոշէին յեկեղեցական հաղորդութենէ, եւ կոչէր այն Նզովք, որ ըստ յանցանացն մեծ էր եւ փոքր ³: Սակայն ըստ իշխանութեանն կապելոյ եւ արձակելոյ որ էր աւանդեալ առաքելոցն ի Քրիստոսէ՝ կայր յեկեղեցւոյ եւ վասն այնպիսեացն եւս խորհուրդ ապաշխարութեան ⁴ իբրեւ «երկրորդ եւ վերջին յոյս»: Այլ եթէ առաջին ընդունելութիւնն յեկեղեցի (մկրտութիւնն) ընդ խիստ փորձովք էր՝ առաւել եւս վերստին ընդունելութիւնն գժուարին (իբրեւ աշխատաք ի մէ մկրտութիւն) ⁵: Ի սոյն ընդունելութիւն՝ մանաւանդ վասն ծանր մեղաց ⁶, չէր բաւական խոստովան լինել զմեղս առաջի Աստուծոյ եւ սորջանալ եւ ուղղել զանձն, այլ պահանջէր եւ խոստովանութիւն ոչ միայն գործովք՝ այլ եւ խորհրդովքն գործելոց՝ առաջի քահանային, ոչ միայն վասն սահմանադրութեանն Քրիստոսի՝ այլ եւ վասն ուսանելոյ եւ բժշկելոյ ի քահանայէն ⁷: Այլ բաղում անգամ՝ եթէ այնպէս պատշաճ թուէր, կամ սեպհական կամօք ապաշխարողին եւ կամ հրամանաւ քահանային լինէր առաջի քահանայից կամ Ժողովողեան հրապարակաւ ինչ խոստովանութիւն մեծամեծ ինչ մեղաց որ հրապարակաւ ծանօթ լեալ իցեն, եւ այս՝ իբրեւ պայման ընդունելոյ զնա ի հաղորդութիւն: Բաց ի խոստովանութենէ աստի եւ այլ եւս եկեղեցական պատիժք ի վերայ զնէին, այնպէս՝ զի որպէս առաջին ընդունելութիւնն ի մկրտութեան՝ այսպէս եւ վերստին ընդունելութիւնն լինէր աստիճանն յաստիճանէ ⁸: Թէպէտ եւ առ սակաւ սակաւ յորինեցան հաւատար

¹ Արեղաս. Գան. 28:

² Կան. 19. Յետ ի Պատմութեան Ժողով. 4. Պոզ. Ա. Յովնանեան, էջ 52:

³ Ἀπορισμός, καθάρσις.

⁴ Ἐξομολόγησις, exomologesis, խոստովանութիւն:

⁵ Laboriosus quidam baptismus. — Այս ընդունելութիւն կոչէր խաղաղութիւն, առ խաղաղութիւն (pax, pacem dare), հաշտութիւն (reconciliatio), գալ ի հաղորդութիւն ևն զնելով եպիսկոպոսին եւ կղերիկացն (venire ad communionem manu ab episcopo et clero imposita).

⁶ Ἀμαρτήματα θανατοφόρα, մեղք մահաբերք:

⁷ Յերա. վասն ապաշ. Բ. Ժ. Ժ. Կիպր. վասն անկելոց: Որոգ. Մեկն. Եւթ. Կառ. 2. 9. Մեկն. Ղեւո. Կառ. Բ. 4. Գ. 4. Մեկն. Այ. Սաղմ. Կառ. Բ. 6. Վասն ազօթ. 28:

⁸ Ար էին չորք՝ πρόκλησις, ἀγρόσις, ὑπόπτασις, συστασις; flentes, audientes, subtrati, consistentes; այս ինքն՝ հեծեծութիւն, ունկնդրութիւն, գեմեաւարած կալ, կալ ի մասին (ընդ հաւատացելոց): Առաջին առաջ եւ ամբողջ յիշատակ պատգիկ նախ առ Ս. Բարդի († 379) թուովք 317: Յայս հային եւ բանք քորողին ի պատարագամատուցին մերում, յասելն՝ «մի պ. . . յապաշխարողաց» այլովքն հանգեցն:

կարգը ապաշխարութեան ի համարէն եկեղեցւոյ, սակայն վաղ ուրեմն գրեթէ ամենայն ուրեք միաբանութիւն էր, զի շնացողքն ծանօթք հրապարակաւ, նուիրական կուսանք անկեալք եւ պլ եւս նոյն պիտիք մինչեւ ցմահ ապաշխարեցեն. իսկ կռապաշառութիւն, պըղծութիւն, շնութիւն որ կրկին եւ երեքկին լեալ իցեն՝ երբեմն եւ ոչ ի մահուն ընդունէին լուծումն յապաշխարութեան կարգէ, բայց այս ոչ ամենայն ուրեք դիպէր եւ ոչ առանց սագաւանաց անցեալ ¹ :

Վառաջինն միայն եպիսկոպոսն առաջնորդէր կարգաց ապաշխարութեան եւ նա ընդունէր զմեղաւորսն, մանաւանդ յառաջնում՝ չորեքշաբաթւոյ զատկական պահոց՝ աղօթիւք եւ ձեռն դնելով, եւ աստտին թուի սովորութիւն ցանելոյ արեւմտեպց ի նմին աւուր մոխիր ի գլուխ հաւատացելոցն: Բայց առ սաստիկ հալածանքն Դեկոսի՝ քանզի բազումք էին որ ի հաւատոց անկան, ստիպեցան եպիսկոպոսունքն կարգել առանձինն երեք ապաշխարութեան ²: Եթէ եռանդն ապաշխարողացն ճշմարիտ եւ հանապազօրգեան էր, եւ մանաւանդ եթէ ջանային նոքա ի դարձ հեթանոսաց՝ յայնժամ երբեմն լինէին կարճեալ եկեղեցական պատիժքն սահմանեալք ³: սոյն դիպէր եւ վասն տկարութեան մարմնոյ եւ վտանգի մահու, բազում անգամ եւ վասն բարեխօսութեան մարտիրոսաց եւ խոստովանողաց:

Եւ յայտի միջին իմն նանապարհաւ զոր ընթանայր կաթուղիկէ եկեղեցի յիրս ապաշխարութեան իբրեւ ընդ մէջ խտութեան եւ թուլութեան՝ գրգռեցան հերձուածք նախ ի կարքեդոն (ի ձեռն Նովատիայ), ապա ի Հռոմ (ի ձեռն Նովատիանայ) եւ յետուստ յեգիպտոս (ի ձեռն Մեղեանայ):

Ի կարքեդոն յորժամ առ Դեկեայ հալածանք անկեալքն (մանաւանդ մուրհակականքն եւ որք խռնկան արկեալ էին ⁴) եկեալ բազմամբ թիւ անկանէին առ խոստովանողսն մերձ ի մարտիրոսութիւն, եւ ընդունէին ի նոցանէ դիր յանձնարարութեան զի իսկ եւ իսկ վաղվաղակի ընկալցին յեկեղեցական հաղորդութիւն ⁵, ի վերայ հասեալ կայր վտանգ պահպանութեան ապաշխարողական կարգաց եկեղեցւոյ: յայն սակս սկսաւ ընդդէմ դառնալ պնդիսի զեղծմանց Կիպրիանոս անդէն ի տեղւոյն աքսորանացն, եւ յետոյ ժողովով: Այլ երիցունք հինգ որք վաղ ուրեմն ի ժամանակի ընտրութեան Կիպրիանոսի հակառակ էին նմա, սկսան սագաւանել զնա իբրեւ խիստ դք եւ ամբարառաւան: Մի ոմն ի սոցանէ էր Նովատոս որ միաբանեալ ընդ փեղիկիսսիմոսի սարկաւազի առն մեծատան՝ յարեցոյց զբաղումս յանկելոցն յինքն, եւ կամէր ստանալ իւր կուսակիցս եւ ի Հռոմ:

Բայց աստ ուրեմն ի Հռոմ ամենեւին հակառակ դէպք ի հանդիսի անցանէին: Ոմանք ընդդէմ դառնային ընտրութեան կուսակեղեցի յեպիսկոպոսութիւն Հռոմայ, իբրեւ այն՝ թէ առ անկեալսն յոյժ թուլութեամբ վարի: Ընտրեցին ուրա իւրեանց եպիսկոպոս հակառակ եպիսկոպոսին՝ զՆովատիանոս (251) որ ամբարառաւանութեամբ յարեաւ ընդդէմ անկելոցն ի հալածանս եւ ասէր թէ չիք նոցա յոյս փրկութեան, նա եւ ոչ յայնժամ յորժամ զամենայն առնիցեն որ ինչ պիտոյ իցէ առ ի միամիտ դարձ եւ յանխարդախ խոստովանութիւն: քանզի որ

¹ Կատարեալ դէպք կանոնաց ապաշխարութեան ժամանակաց: պատգի են՝ Կանոնք Առաքելաց, ժողովքն Ելիսեբեան (305), Անկիւրայ (314), Երեզուայ (314), Թագ զհանձն ժողովոյն Կարքեդոնի վասն

անկելոց առ Կիպրիանոս:

² Presbyter poenitentiarum.

³ Indulgentia, ներսողութիւն:

⁴ Libellatici, Thurificati.

⁵ Libelli pacis.

կողմն զհօգն եւ կամ ի ծանր ինչ մեղս անկանիցի՝ չկարէ այնուհետեւ մասնել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, քանզի ճշմարիտ եկեղեցի միայն ի սրբոց կայ կազմեալ: Այլ նմին հակառակ ուսուցանէր կաթուղիկէ եկեղեցի թէ իշխանութիւն արձակելոյ ձգի յամենայն իսկ մեղս: Բայց այն իսկ էին զարմանք զի եւ Նովատոս միաբանեցաւ ընդ Նովատիանոսի, եւ այսպէս յորինեցաւ ի Հռոմ հերձուած անուանեալ եկեղեցի Արքայ 1 իբրեւ ընտրելով իմն զանձինս ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ զոր անուագրն եւ արատեալ համարէին. չհամարէին նոքա եւ զմկրտութիւնն առեալ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վաւերական եւ կրկնէին իսկ:

Ինչպէս եւ Կիպրիանոս ժողովովն իւրով (251) եւ նշովելովն զթուլացեալն հանդերձ եպիսկոպոսան նոցա փորձունտեալ խափանեաց զհերձուածն փեղիկիսսիմեայ ի Կարգեզոն, սակայն խիստն Նովատիանոսի ի Հռոմ առին հաստատութիւն եւ աւելցին ժամանակս բազումս, մինչ զի մեծն Ամբրոսիոս եպիսկոպոս Մեգիոզանու եւ Պակիանոս եպիսկոպոս Բարկեղոնայ տակաւին կռուէին ընդ Նովատեանց:

Իսկ յեգիպտոս Մեղեթիոս եպիսկոպոս Ղիկոպոլեայ շառնոյր յանձն զանկեալն ի հալածանս Դիոկղետիանու յառաջ քան զժամանակ խաղաղութեան եկեղեցւոյ ընդունել յաղաշխարութիւն, այլ մարտադրիան նորա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրիայ, այր գլխով եւ հայր հասարակաց՝ ընդդէմ գառնայր նմա զի մի տկար եղբարքն ամենեւին ի բաց կայցեն եւ մեացեն առանց բժշկութեան. յայնժամ յարոյց Մեղեթոս հերձուած (306) եւ սկսաւ յեկեղեցիսն որ ի նա յարեալ էին ի Աերինն Եգիպտոս՝ վարել մարտապողական իշխանութեամբ:

Հաղորդութեան խորհուրդ: — Որպէս առ առաքելական ժամանակօրն, այսպէս եւ այժմ խորհուրդ հաղորդութեանն էր կենդրոն համարէն պաշտամանց, եւ կատարէր այն յամենայն ասական աւուրս: Ըսա յայտնի իսկ վկայութեանց Իգնատիոսի 2, Եռատինեայ, Տերտուղիանեայ 3, Իրենեայ 4 եւ Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ 5 հաւատարմ համարէն եկեղեցի թէ մարմին եւ արիւն Քրիստոսի է հաղորդութիւնն: Թեպէտ եւ Որոգինէս երբեմն դերեւի իմն վասն առաւել սիրոյն զոր անի նա միշտ յաղապացիկ մեկնութիւն գրոց, սակայն Եռատինոս յառաջ իսկ քան զնա յայտնի ճառէ զգոյացական փոփոխութենէ 6 հացին ի մարմին եւ բաժակին յարիւն Քրիստոսի 7: Նոյնպէս արձանագիր ինչ գրեալ յունարէն (որ գառա ի Գաղիա յամի 1839 յԱթէոն քաղաքի) եթէ կարի անագան՝ յերրորդ դարէ՝ ցուցանէ նոյնպէս զգոյացական փոփոխումն 8: Զայս ցուցանէ եւ լուսութիւնն որով պահէին քրիստոնեայքն զսովորութիւնս եւ զմեւս հաղորդութեանն ի հեթանոսաց, եւ զի գերախայսն ի բաց որոշէին ի կնոր-

1 Καθαροί, cathari.

2 Թաքմ. առ Զմբուն. «Զբիմն ի Գաւթեանէ (կամ ի Խորհրդոյ հաղորդութեան) եւ ի պաշտամանաց (պարեմականքն) այնու զի լցաւորին թէ Գաւթութիւնն է մարմին Կենտրարին մարդ Յիսուսի Քրիստոսի, որ կրեաց վասն մարդ մեղաց.». Է. առ Եփես. Ի. «Զմի հաց բեկանելով, որ է գեղ անմահութեան, անգեղեաց ընդդէմ մահու.». առ Փիղապեղի. Գ. «Փութացաբաւք միով Գաւթութեամբ վարել. քանզի մի է մարմին Յիսուսի մարդ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ մի բաժակ ի մութիւն արեան նա.». Բա. 11

3 Վասն ամբողջութ. Բ. «Եւ այսպէս ի պարտաւորութենէ աւերանական մարմնայն

կերակրի, այս ինքն ի Գաւթեանէն. Վասն յարութ. մարմ. Ը. «Մարմինն զմարմին եւ զարիւն Քրիստոսի ուտէ, որպէս զի եւ ոգին զմայլեալ քրիստոնէս լցանալ.». Վասն Մկրտ. Ժ. 2.

4 Ընդդէմ հերեւ. Ե. 8. 4. 8. 8. Դ. 18.

5 Դատաւարակ. Ա. 6. Բ. 8.

6 Μεταβολή. Փոխարկութիւն:

7 Պատասխ. Ա. 66.

8 Զի կան ի նմա այսպիսի ինչ բանք «Կերակրեալ զոգի քաւ, նշքայր: Ընկալ զկերակուր Քրիստին սրբոց, զքաղցրն իբրեւ զմեղք, կեր եւ արք՝ կալեալ զանկնն (այս ինքն՝ զՔրիստոս) յերկասին ձեռագր. 1. Գանգի յառաջին ժամանակն զմարմին Քրիստոսի ապրին հաւատացելոցն ի ձեռս:

գումբներ խորհրդոյն, եւ զի հեթանոսք եւս ամբաստան լինէին զքրիստոնէից վասն մարգակերութեան¹ :

Պատարտ : — Աւղ իսկ Ս. Իգնատիոս զգործ խորհրդոյ հաղորդութեան անուանէ զո՛հ կամ պատարագ² : առաւել յայանագոյն Իրենէոս³, կատարելագոյն քան զամենայն Արիստոնոս⁴ : Աստարուամ պատարագի ժամանակս Ս. Յուստինեոս զկայի լինէր տակաւին պապիս ինչ պարզ օրինակաւ : Յետ բազում աղօթից ընթերցեալ լինէին հառաւածք ի գրոց սրբոց, եւ ապա եպիսկոպոսն խօսէր նաւ ինչ : Յառնէին հաւատացեալքն միւսանգամ յաղթա առ Աստուած, ապա տային միմեանց համբոյր սիրոյ եւ խաղաղութեան, եւ յետ այնքիկ մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսին «հաց եւ բաժակ մի գինի» խառնեալ ջրով, եւ նա բարբառէր ի վերայ նոցա զբանս օրհնութեանն զոր ասաց Քրիստոս ի վերջին ընթերիսն ի վերայ հացին եւ գինւոյ «Այս է» պղովքն հանդերձ : եւ ժողովուրդն տայր պատասխանի՝ Ամէն : Ապա մարմինն եւ արիւնն Քրիստոսի լինէր առեալ հաւատացելոցն ամենեցուն⁵ : Հիւանդացն եւ որոց ի բանսի էին ասներ սարկաւադն : Բազումք ի քրիստոնէից որ հեռի ինչ նանապարհ երթալոց էին՝ ամենին ընդ իւրեանս : Պակոյն ի կառարած կոյս երրորդ դարու բազում իւիք դասեմք ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն եկեալ զպաշտօն պատարագին, որպէս երեւի ի պատարագամատուցի անդ առաքելական սահմանագրութեանցն⁶ յորում բազում գեղեցիկ աղօթք եւ ծէոք սահմանեալ կան, եւ էական ձեւք կատարման պատարագի՝ զորս յետոյն տեսանեմք, բազում ուրեք բան առ բան գասնին : Ձհաց եւ զգինի հաղորդութեանն բերեալ տային հաւատացեալքն : մասն մի ի սոցանէ որոշեալ լինէր վասն խորհրդոյ հաղորդութեան եւ մեւս մասնն վասն Ագագաց⁷, որք յոյնժամ ուրոյն եւ զաս ի հաղորդութենէ յերեկոյն ժամն կատարէին : Ձմացեալսն յագագաց բաշխէր եպիսկոպոսն աղքատաց : Այլ ի չորրորդ դարու վասն ազգի ազգի զեղծմանց ամենեւին արգելին զագագան ժողովք : — Ընդ աստուածնդէն պաշտամունսն յաճախեալ էին եւ երգք :

52

Տնէ, Պակտ : — Ըստ առաքելոցն վարդապետութեան բազումք ի հարց՝ որպէս նշեմն եւ Արդինէս զամենայն իսկ կեանս քրիստոնէից համարէին հանապազորդ իմն ասն, այս ինքն ուրախարար եւ գործօն իմն յիշատակ փրկարար խորհրդոց քրիստոնէութեան : Սակայն առանձինն իմն ամանական աւուրք էին՝ նախ միաշարաթին (որպէս եւ առ առաքելովքն) որ կոչէր առ հասարակ Աւրակե⁸, այս ինքն՝ տէրանական (օր), յիշատակ յարութեան Քրիստոսի, եւ յայն սակս վասն ուրախութեանն չէր պարտ ի նմին աւուր պահել եւ ոչ գործել գործ վաստակոց⁹ : Չորեքշաբաթին եւ ուրբաթին¹⁰, մին սկիզբն եւ մեւսն կատարած պատմութեան չարչարանացն Քրիստոսի՝ էին աւուրք աղօթից հասարակաց միաբանու-

¹ Ամենագոր. Հրեշտակութիւն վասն քրիստոնէից. Գ :

² Աւ. եփես. Գ. առ Փիլագոսի. Գ. Թուղթ առ Գիւղնէս. Բ :

³ Ընդգ. հերեմ. Գ. 17. եւ 18 :

⁴ Թուղթ. 63. անս եւ Յերուսալ. առ Յիւդ. Բ. Սահմանագր. Աւուր. Ը. 15 :

⁵ Պատարտ. Ա. 66 :

⁶ Ը. 6—15 :

⁷ Յերուսալ. Պատարտ. 39 :

⁸ Κυριακή, Dominica (dies).

⁹ Յերուսալ. Միայն ի տէրանական աւուր յարութեանն ոչ յայտմանէ (ի ծանրագրութենէ) եւեթ այլ եւ յամենայն իսկ կերպարանաց եւ պատուէ անձկութեան պարտ է մեզ, ասէ, զգոյշ լինել, ի բաց թողնով եւ զտնտեսութեան (negotia) եւս զի մի աղցիմք տեղի ստանայի :

¹⁰ Dies stationum, Աւուրք պահանջարկոց :

թեամբ եւ պահոց՝ որ անուանէին կէս պահք (այս ինքն մինչեւ ցերեորդ ժամ) : — Իսկ եկեղեցին Հռոմայ վասն խափանելոյ զՏրեական պահպանութիւն շաբաթուն որ տակաւին տեւէր՝ յերկարեալ ձգեաց զպահսն մինչեւ ցկիրականութան կամ ցորն շաբաթու¹ : Աւել իսկ յերկրորդ դարու երեւին եւ այլ եւս որոշեալ ժամանակք պահոց մանաւանդ շաբաթուք ինչ յառաջ քան զՋատիկն : Այս պահք առ սակաւ սակաւ յերկարեալ, եղեն քառասնորդական կամ քառասնորդաց պահք², յորս մինչեւ ցմուտս արեւու չառնոյր դք ինչ կերակուր, սակայն օր միաշաբաթուցն էր աղատ : Այլ ոմանք միայն ի միում կամ յերիս աւուրս շաբաթուն պահէին կատարեալ պահս³ :

Իսկ Տիմ տարեկան առկէ էին Ջատիկն եւ Պենտակոստէք : քանզի Քրիստոս ի խաչ ելեալ եւ փառաւորեալ էր Տիմ քրիստոնէութեան⁴ : Տօն Պասեքին կամ Ջատիկի ունէր իսկզբանն երկուս գլխաւոր մասունս, զաօն մահուն քրիստոսի (պասեք խաչելութեան⁵) եւ զաօն յարութեանն (պասեք յարութեան⁶) : Իսկ ժամանակ այսր աօնի եւ պատճառս առաջնում երեւեքի հակառակութեան ի մէջ եկեղեցւոյ : Քանզի որպէս հաւանութեան թուի՝ ըստ յօժարութեան քրիստոնէից դարձելոց ի հրէութենէ կատարէին արեւելեան եկեղեցիք՝ մանաւանդ ի նահանգին Ասիայ խառն ընդ Հրէից՝ ընթրիս Ջատիկի ի 14-երորդ աւուր Նիստն ամսոյ : Իսկ քրիստոնեայք արեւմտից կատարէին զօր յիշատակի մահունն քրիստոսի յաւուր անդ ուրբաթու որ պատահէր յետ 14-երորդ աւուր ամսոյն այնորիկ՝ իբրեւ օր Պասեքի⁷, եւ տնարժան ինչ թուէր նոցա ընդ մէջ հասանել զպահսն որ մանաւանդ յաւագ շաբաթուն⁸ պահէր ճշդիւ : քանզի ինքեանք կամ ամենեւին ոչ տւտէին զգառնն Ջատիկի եւ կամ տւտէին յերեկոյի յառաջ քան զաօն յարութեանն զոր եւ միշտ ի միաշաբաթու⁹ կատարէին, ուր արեւելեայքն ըստ բերելոյ տարւոյն յալլ եւ այլ աւուրս շաբաթու զնոյն կատարէին (այս ինքն երկւք աւուրքք յետոյ քան զ14-ն Նիստն ամսոյ) : Ասան զայս պլակեբրպութիւն ի միջոյ բառնալոյ՝ վաղ ուրեմ չոգաւ Պողիկարպոս եպիսկոպոս Ջմիւռնայ ի Հռոմ (162) խօսել վասն սորին ընդ Անիկեաեայ քահանայապետի Հռոմայ : Թէպէտ եւ երկոքին սիրով եւ խաղաղութեամբ մեկնեցան ի միմեանց, բայց արդեամբք շտեմանեմք կատարեալ զիրսն : Սակայն անդէն ի Փոքրն Ասիա յամի իբրեւ 170 յարեան բազում խնդիրք եւ եղեն յաճախ վիճմունք ընդ միմեանս : (Կղաղիոս Ապողինարիս գրէր ընդդէմ սովորութեան Ասիացւոցն, իսկ Մեղիտոյ եպիսկոպոս Սարգիսցւոց լինէր նմին սովորութեանն զատագով) : Իսկ սիւնհոգոսքն որ ի վերջ կոյս երկրորդ դարու յարեւելս եւ յարեւմուտս եղեն⁹, բարբառեցան առաւել յայտնագոյն ընդդէմ սովորութեան արեւելեայցն : Պատշաճ իմն թուեցաւ այնուհետեւ Վիկտորի քահանայապետի Հռոմայ ածել զՅոյնն Ասիացիս ի միաբանութիւն սովորութեան արեւմտից սպառնալեզք նզովից : Զչարեցան իմն եպիսկոպոսունքն արեւելից առաջնորդութեամբ Պողիկրատեայ եպիսկոպոսի Եփեսացւոց, ուր պնդէին ունել զայն սովորութիւն յաւանդութենէ առաքելոցն Յովհաննու եւ Փիղիպպեայ : Նմին հակառակ եկեղեցին Հռոմայ յառաջ բերէր

¹ Որ եւ անուանէր յաւելում պահք, Superpositio j. junii. տես ժողով Եւփեսբեան, Կան. 26 :

² Τεσσαρακοστή, quattuagesima, Կաթ. Գ. 3 : Յէս Որոգիւն. Մեկն Ղեւա. Ժ. 4. 3 :

³ Իբրեւ. առ Եւսեբ. Եկ. պատմ. Ե. 24 :

⁴ Ա. Կորնթ. ԺԵ. 3—4 : Հռոմ. Գ. 25 :

⁵ Πάσχα σταυρώσεως.

⁶ Πάσχα ἀναστάσεως.

⁷ Dies Paschae.

⁸ Εὐδομὰς μεγάλη.

⁹ Ըստ Եւսեբեայ Ե. 23. Իսկ ի Հռոմ, ապա ի Պենտոս, ի Գաղիա, յՈւռ-Սպոս. տես, ի Կորնթիոս եւ յալլ եւս անգիտ :

զաւանգութիւնն Պետրոսի եւ միաբան ընդ բազում արեւելեան եկեղեցեաց բերէր յառաջ եւ զաւանգութիւն Պաւլոսի: Արդեամբք իսկ յայս արար ձիկտոր զամենայն դիմագործան նշովեալս, սակայն զիջանէր ազանաց բազում եպիսկոպոսաց արեւելից որ միաբան էին ընդ նմա եւ մանաւանդ՝ զքանչեւոյն Իրենեայ եպիսկոպոսի Ղուդգոնացաց, որ արժանի ըստ անուանն: Եւալ բարեխօս՝ հաւանեցուցանէր զքահանայապետն շխռովել զխաղաղութիւնն ցաւագին հերձուածով վասն այնպիսի ինչ իրիք՝ որ ոչ ի հրամանակարգ վարդապետութիւն հայիցի: Սակայն յետոյ միաբան հաւանութեամբ հաստատեցաւ սովորութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ ի սինհոդոսին Արեղտայ (314) եւ կառարեւագոյն եւս ի տիեզերական ժողովին Նիկիայ (325): Իսկ ոմանք ոմանք որ յամուռեալ ընդդէմ գարձան՝ մերժեալ անջատեցան իբրեւ հերձուածողք (2որեքտասաներորդականք²): Ի սմին վիճման՝ յայն սակս այսպէս ստիպելով իմն գործէր ձիկտոր՝ զի ըստ սովորութեան արեւելեացն գոյր ինչ վասնդ խառնելոյ քրիստոնէից եւ Հրէից ընդ միմեանս:

Ի յիսուն աւուրսն յետ Ջաակի՝ այս ինքն ի Պենտակոստէան որ էր յաջորդ իմն տօն յարութեան եւ փառաւորութեանն Քրիստոսի, ինէր հանապազօր ժողովել ի պաշտօն աստուածեղէն, եւ չգոյին պահք եւ կառարէին աղօթքն կանգուն յոստ առ յիշատակի յարութեանն, փառաւորագոյն քան զամենայն աւուրսն էր յիաներորդն՝ տօն յիշատակի իջման Հոգւոյն սրբոյ եւ յայտնումն առաջին աղջեցութեան փառաւորութեանն Քրիստոսի: Հաւանութեան իմն է թէ եւ ի սոյն եւս ժամանակս ընդ մէջ Ջաակին եւ Պենտակոստէից ի 40երորդում աւուրն կառարէր տօն վերանալոյն Քրիստոսի³, գոնեայ յարեւմուտս, քանզի ասէ Աւգաստինոս թէ մի ի բուն կարի հնագոյն ասից է: Այն առանց իրիք տարակուսանաց է թէ կայր տօն Յայտնութեան յարեւելեան եկեղեցւոյ (Յ. Յաւնուարի) անգամին յերկրորդ դարէ: Ի սմին տօնի կառարէր յիշատակ Յայտնութեան կամ երեւելոյն⁴ Քրիստոսի ի Մկրտութեանն եւ յայտնելոյ ամենեցուն իբրեւ վարդապետ յԱստուծոյ⁵: Անց այն տօն ի չորրորդ դարու փոփոխմամբ ինչ իւրք եւ յարեւմտեան եկեղեցի՝ իբրեւ յիշատակ յայտնութեան Մեսիայի առ հեթանոսան՝ զորս յանդիման կացուցանեն երեքին մոգքն արեւելից. գաանին եւ նշմարանք տօնի ծննդեան Քրիստոսի անդամին ի ժամանակս յայտոսիկ: Յառաջէր քան զայս մեծամեծ տօնս իբրեւ պատրաստութիւն՝ գիշերական ինչ տօն հըսկմամբ⁶: Ծօն խմբէին քրիստոնեայք եւ զօր մահու մարտիրոսացն իբրեւ զօր յաղթութեան նոցա եւ փառաւոր ծննդեան նոցա վասն անտի կենաց⁷ անդէն ի վերայ գերեզմանաց նոցա, յորոց վերայ մատրուես կամ եկեղեցիս էին յորինեալ: Հին քան զամենայն տօն մարտիրոսացն թուի լեալ տօն անմեղ մանկանցն Բեթղահէմի (որ կոչին Ծաղիկք մարտիրոսաց⁸):

Տե՛ւր, նշանի՛ հոգեւորական իբաց: — Ջառաջինն վարդ ժողովելոյ քրիստոնէիցն՝ էին յաճախ առնր հաւատացելոցն: Ի ժամանակս հաւածանացն ժողովէին ի հեռաւոր ինչ տեղիս, յանառա եւ ի խորափիտս. քանզի համարէն իսկ աշխարհ, ասէին վարդապետք եկեղեցւոյ, է մի եւեթ տաճար Աստուծոյ, նա եւ ի բանաս եւս եւ ի գեանափար

1 Էւրդոդ նշանակէ՝ խաղաղութիւն:

2 Quarta decimani.

3 Եօրէն տից օրակիցս եւս միսաճումնդ.

4 Էփօնուս, Յայտնութիւն:

5 Θεοφάνεια, Աստուածայայտնութիւն:

6 Vigilia, հոգեւոր:

7 Natales, Natalitia.

8 Flores martyrum, festum innocentium.

տեղիս գերեզմանաց¹ եւ ի շիրիմն մարտիրոսացն : Ջրանս պատասխանատուացն թէ քրիստոսնեպք չունիցին առնարս կամ սեղանա՝ ե իմանալ թէ չուին նորա ըստ հրեական կամ հեթանոսական մասց, այս ինքն՝ զի չիք տանար յորում փակեալ կայցէ կամ յորում միայն իցէ մատուոր Աստուած : Ամենեւին աներկեւան իսկ վկայութեամբ յայտ ե թէ էին քրիստոսնէից բազում մտարունք եւ տանարք յերրորդ դարու : եւ ըստ Եւսեբեայ յորինեցան մանաւանդ ի ժամանակս խաղաղութեանն որ էր ի հալածանացն Վաղերիանեայ մինչեւ ցհալածանան Գիսկղեաթանու՝ բազում նոր եւ երեւելի եկեղեցիք ի քաղաքս : հոյակապն եւ մեծ քան զամենայն՝ էր ապաքէն եկեղեցին Նիկոմեդիայ :

Վանքի յառաջագիմութիւն ազատական արուեստից լեալ էր ըստ ազւոյ հեթանոսութեանն եւ գրեթէ կարգեալ էր ի փառաւորութիւն աստուածոցն հեթանոսաց՝ դարչէին իմն եւ խորչէին ի նոցանց քրիստոսնեպք : յայն սակս յառաջին անպաճոյճ եկեղեցիան գտանեմք լոկ վայրս բաժանեալս վասն արանց եւ վասն կանանց : ի սոցունց անջատեալ կայր եւ անդի ինչ ուր նաւիրական գործքն կատարէին² յոր միայն կղերականքն մտանէին : անդ ուղղեալ կայր սեղան³ անպաճոյճ հանդերձ կաթեարօք կամ աթուովք կղերականաց⁴ : Յակաւ ուրեմն յորինեցան եւ նշանակք ցուցիչք քրիստոսնեական ինչ խորհրդոց, որպիսի ինչ՝ ի մատանիս կնքոյ, ի բաժակս եւ ի կանթեղս : որմեմք ամաց նկարէին պատկերաւ խաչի, հովուի որ զգառնն ի վերայ ուսոյն բարձեալ ամնիցի, ձկնորսի եւ ձկան⁵, նաւակի (որ էր նշանակ եկեղեցւոյ), խաբախի (նաւու), աղանւոյ, սասոյ արմուեւնւոյ, քնարի (որ էր նշանակ հոգւոյ քրիստոսնէից), խոյի, տքաղաղի եւ պղոց նոյնպիսեաց : Սոքմեմք զարդարէին եւ զգամբանս, երբեմն եւ զորմունս եւս եկեղեցեաց :

Լուսանութեան իւրեւորք — Յայտ առնէր եկեղեցի հակառակ բազում աղանդոց՝ զի թեպէտ եւ յարգեալ գովէ ինքն զկաւսութիւն իրբեւ առանձինն պարզեւ ի վերայ քան զանութիւն, եւ ցուցանէր զայն հեթանոսաց իրբեւ նշանակ մեծի զօրութեան Աւետարանին⁶, սակայն եւ ոչ զպատիւ ամուսնութեանն ուրանայր⁷, եւ ուսուցանէր թէ շնորհին ի դոյն առանձինն շնորհք Հոգւոյն, քանզի է իսկ խորհուրդ մեծ : եւ ըստ վկայութեան Ս. Իգնատիոսի պարս էր խօսեցոցն կատարել զդաշինս ամուսնութեանն առաջի եպիսկոպոսի⁸ : նոյնպէս եւ Յերասուղիանոս⁹ եւ Կղեմէս Աղեքսանդրացի յիշեն զօրհնութեանէ եպիսկոպոսին : Համարեալ էր եւ յայնժամ անբաժին ամուսնութիւնն յորժամ մի կողմն անհաւատարիմ գտանէր, այնպէս զի եւ կողմն իսկ անմեղ չիարէր առ կենդանութեամբ միւսոյն միւսանգամ աշխարհաւարել¹⁰ : Քրիստոսնէի ընդ հեթանոսի ինեւ լեակից էր անվաւեր¹¹, միայն ներեալ իմն էր ամուսնութիւնն լեալ յառաջ քան զյարձ միոյ ի լեակեացն¹² : — Սակայն բազում անգամ սովոր էին քրիստոսնեպք առանձնեալ ի լեակեցէն յաւարս բազումս՝ զի աղօթից պարապեցին, մանաւանդ յաւարս ապաշխարութեան եւ պահոց : Իսկ որ ինչ ի ժողկալութեան եւ ի

¹ Catacombi.

² Բռն. թիւս, chorus.

³ Τράπεζα, mensa sacra, mystica.

⁴ Θρόνοι, καθέδραι, Եւսեբ. Ժ. Է :

⁵ Ὑχθὺς, որ էր նշանակիչ քրիստոսի, ընթերցեալ պոպէս Ἰησοὺς Χριστὸς Θεοῦ υἱὸς Σωτὴρ. «Յիսուս քրիստոս Աստուծոյ Որդի Կենսաբար» :

⁶ Իգնատ. առ Գաղիկարպ. Ե : Յուստին. պատասխ. Ա. 15 :

⁷ Յաճմանքք. Աւար. Զ. 10 եւ 11 :

⁸ Թադմ. առ Գաղիկարպ. Ե :

⁹ Առ Կենն Բ. 9 :

¹⁰ Կղեմ. Աղեք. Սարգս. Բ. 23 :

¹¹ Յերասուղ. վասն միանգամ ամուս. Ե. ԺԱ : Կիպրիան. վասն անկեղոց :

¹² Կարէն. Է. 12. 16 :

պահոց անտի խնայութիւնն ընէր՝ տուեալ ընէր աղքատաց։ Իսկ ամենք առ գահութեան շնորհի քրիստոնէութեանն՝ գրեթէ ի մշտնջենաւոր պահա նուիրէին զանձինս, մեկնեալ յընկերական կենաց¹։ յորոց բազումք ամենեւին կուտութեան կեանս կէին, երբեմն ուխտիւ եւս²։

Այլ իբրեւ օրոշակ։ — Ըստ խրատու առաքելոյն Յակոբայ³, կոչեցեալ ընէին երիցունք առ հիւանդն մերձ ի մահ՝ առ զխորհրդական օծումնն վերջին, զի առցէ զօրութիւն ոգին⁴։ Իսկ մարմինն անշնչացեալ չընէր պրեալ ի խարուկի ըստ սովորութեան հեթանոսացն⁵, այլ տային զայն յետո հողոյ եկեղեցական պաշտամամբ իբրեւ զամենար Հոգւոյն սրբոյ, հասաատուն յուսով՝ թէ յարուոցէ զնա Քրիստոս երբեմն ի գերեզմանէ ի նորոգ կենդանութիւն։ Լինէր ա՛մ ըստ ամէ յիշատակ պաշտամամբ վասն ննջեցելոցն։ Ամենեւին հասաատուն էին հաւատքն՝ թէ մահ է անցումն ի լաւագոյն կեանս, նա մանաւանդ շահ եւս՝ զի փութանակի փառորէ զմեզ ընդ Քրիստոսի⁶։

Գ.

Եկեղեցական մատենագրութիւն։

ԵԶ

Լսողութեանը թիւք։ — Հին կապարանք՝ որ ի ժողովս հաւատացելոցն եւ յիւրաքանչիւր մատենագրաց յաճախ ընէին ընթերցեալ, ի կիր արկանէին ոչ ի բնագրի անդ, այլ թարգմանութեամբն Եւթանանից կամ Աղեքսանդրեան, եւ զայս թարգմանութիւն Եւստիմոս համարէր լեալ յայանի ինչ պանշելեօք⁷։ Յերկրորդ դարու յաւերանս այլ եւս երեք թարգմանութիւնք, այս ինքն՝ Ակիւլայն, Թէոդոտիոնին եւ Սիւմաքոսին։ Ակիւլաս եր Հրեայ ծնընդեամբ որպէս հաւանութեան է, կամ ըստ պլոց՝ հեթանոս ի Սինոպոլ Գոնատեոսի եւ ապա քրիստոնէայ եւ յետոյ դարձեալ Հրեայ կամ Եբրոնեան՝ կացեալ առ Ադրիանու։ սա յօրինեաց թարգմանութիւն ինչ հնոց կապարանաց ամենեւին նոյնաբանութեամբ։ Նոյնպէս եւ վասն Սիւմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի չէ յայտ։ զի նա կարծի յառաջն լեալ Սամարացի եւ սա Եբրոնացի կամ Հրեայ, եւ երկրորդն առ Անտոնինեամբք կացեալ։ Աիւմաքոս թարգմանեաց աղաատգոյնս եւ ջանաց յորմարել ըստ յստակութեան յունական լեզուին։ Իսկ Թէոդոտիոն միջին իմն է ընդ մէջ երկօցունցն ոչ աղաւ եւ ոչ նոյնաբան կարի։

Իսկ գիրք նորոցն կապարանաց այնչափ յաճախագոյնս արկանին ի կիր՝ որչափ աակաւ հեռանայ օք յառաքելական ժամանակաց, եւ էր

1 *Ἀσκηταί, continentes, σπουδαίοι, ἐλεγκτῶν ἐλεγκτότεροι.*

2 Աղեք. Աղեք. Սարգ. Գ. 15։

3 Թեմ. Ե. 14։

4 Որոգին. Մեկն. Ղեւս. Զառ. Բ։

5 Չարմանայի է բան Աիկերոնեայ Ասան օրին. Բ. 28. «Ինչ թուի (ասէ) թէ բան Կիւլիսի Ան պայման թաղելոյ այն իցէ, որով Աիւրոն թաղեցաւ ըստ Քսենոփոնեայ — քանչի հասուցանի հողոյ մարմինն եւ այնպէս թէ զեանդի՝ որպէս զի Իսիդորիս Կիւ Կիւսիսի»։

6 Փիլիպպ. Ա. 21։

7 Ջհեա երթեալ պատմութեան Թըլ-

Թոյն Արիստեայ արու. Անպատարի յարգանիս Պաղմայ Փիլոգեղիկայ արքայի Եգիպտոսաց, զոր գրէ նա առ Եղգայր իւր Փիլոգիլատեո՝ պատմելով թէ օրպիտի օրինակաւ այն թարգմանութիւն եղեւ։ զայսմանէ անս մանր առ Ս. Աիւրգի Երուս. Այսու. Անպատարի զարշնալ ի Աիկեն-նա 1682, էջ 68—69։ Այլ չէ ինչ վասն բական պատմութիւնն այն, եւ ոչ թարգմանութիւնն այն օւնի ինչ նշանակ յուսիշ պիպիտի աղբեցութեան Աստուծոյ, որպէս քաջ եղոյց նախ Ս. Յերոնիմոս Յես եւ Հոս. Ա. էջ 473։

խոյն պատկեր է գեղ, զի հարկ էր ժամանակ քնել ի վերայ անցանել մեղքն և տարեւտակի փոփոխմամբ՝ ի միեւնոց հաղորդութիւն գտնի մաւանքն աստ անդ սփռեալք: Այլ թէ երբ եւ յոյր ձեռն եւ կամ արշափ գրովք առաջին հաւաքումն նոցա ի մի բովանդակութիւն եղև՝ այն չէ յայտ:

Աւելի առաւելելով: — Աշակերտք առաքելոցն եւ քրիստոնէոցք նոցին ժամանակակիցք առկա ինչ եւեթ թողին գրով. քանզի քրիստոնէութիւն ոչ եթէ իբրեւ ննունդ ինչ քննութեանց գիտութեան հաղորդեցաւ մարդկան, այլ մանաւանդ թէ իբրեւ առաւածեղէն ինչ յայանութիւն, որոյ ճշմարտութեանն յոյժք՝ սքանչելիքն աւելնիւր կային. դարձեալ զի եւ զառաջինն ոչ առհասարակ ի մէջ մասնազիտաց ինչ առաւածեցաւ քրիստոնէութիւնն: Յայն սակս եւ հաջքն առաքելականք (այս ինքն՝ որք աշակերտեալք առաքելոց էին) ըստ առաքելական օրինակին՝ գտնին ինչ թուղթս եւեթ թողին յարմարեալս ըստ գիտաց պիտոյիցն պատահելոց, եւ յորս ոչ ինչ ճշմարտեք գիտութեան երեւին, ողջ քաղցր իմն օծութիւն քրիստոնէական. եւ են սորա՝

1. Նաւնարտս՝ († 73) որոյ կայ թուղթ մի վասն պնդելի որ պահանջէին ի քրիստոնէիցն պահել եւ զմովսիսեան օրէնան, գրեալ յեա կործանման Երուսաղեմի: Թէպէտ եւ ի վաղ իսկ ժամանակաց Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Որոգինէս, Եւսեբիոս ընդանին զայն թուղթ իբրեւ ճշմարիտ, այլ շատք այժմ արկանեն ընդ յերկուսնոք: — 2. Հերմաս, զորմէ չէ յայտ թէ նա իցէ զոր ողջունէ Առաքեալն, եթէ այլ որ երէց եկեղեցւոյն Հռոմոյ, եղբայր Պիոսի Ա. քահանայապետի (յամի իբր 150). կայ սորա գիր «Հովիւ», անուն. յԱ. գալութեանն մասուցանէ 4 Յայտութիւնս կամ Ցեփէ վասն անցից եկեղեցւոյ եւ վարուց քրիստոնէից. յԲ. գալութեանն կան 12 Պարտիւնս՝ բարեպաշտութեան առնողեալք ի հրեշտակէ նորա պահապանէ երեւելոյ նմա յիտաղիս մեա ի Հռոմ ի կերպարանս հովուի սպիտակահանգերձ, մեխաղ յուս իւր եւ ցուպ ի ձեռին. իսկ յԳ. գալութեանն՝ 10 Նմանութիւնք ի յորդորումն վարուց բարեպաշտութեան: — 3. Կղեմէս քահանայապետ Հռոմոյ գործակից Պաղոսի եւ յաջորդ Պետրոսի, որոյ կայ «Թուղթ Ա. առ Կորնթացիս» (59 տունք) վասն ցածուցանելոյ զԵռոզմութիւն ինչ նոցա որով մերժեալ էին ի պաշտամանէն երկցունք ամաք հաստատեալք յառաքելոց կամ յարանց առաքելականաց: Երկու եւս «Թուղթք առ Կուսանս», յանցեալ դարու գտան յասորի լեզուէ եւ թուին հարազատք, ուր թուղթն Բ. առ Կորնթացիս ընդ կասկածանոք է: — 4. Իգնատիոս Աստուածազգեաց (բուն՝ Աստուածակիր 4) որպէս հաւանութեան է՝ ասորի յազգէ, աշակերտ Պետրոսի եւ Յովհաննու, յեա Եւոդեայ յաջորդ Պետրոսի յԱնտիոք. սա յեա կաղց յասենի առաջի Տրայիանու՝ առաքելոցս ի նմանէ ի Հռոմ արկանել առաջի առիւծուց ի թէաարոնին († 107, 20 Դեկտ. կամ ըստ պղոց կարծեաց 116): Ի բազում թղթոց որ ի նորա անուն յածին՝ 7 միայն են հարազատք որ ի նմին ամի զճանապարհայն գրեցան ի նմանէ, այս ինքն — առ Եփեսացիս, Բ. առ Մագնեսիացիս, Գ. առ Տրազդիացիս, Դ. առ Հռոմայեցիս (որք գրեցան ի Չմիւսնայ), Ե. առ Փիղադեղիացիս, Զ. առ Չմիւսնայիս, եւ Է. առ Պողիկարպոս (որք գրեցան ի Տրոփոպոյ): Այսոցիկ երկու իմն ազգ օրինակաց է, մի՛ ընդարձակագոյն եւ

1 Ցեփ վերադարձ էջ 36:

2 Հռոմ. ԺԶ. 14:

3 Ցեփ վերադարձ էջ 34:

4 Թեոփոս.

մեւ՝ համառօտագոյն. վերջին եւեթ ազգ օրինակացն հարազատ է; իսկ առաջինքն յարմարեալ ի ճերարդ դարու: — 5. Յանանուանէ ումիքէ կայ գեղեցիկ ինչ «Թուղթ առ Դիոնիսեաս» (ոմն հեթանոս) որ յաւելեալ իցէ նմա խնդիրս թէ ընդէր քրիստոնեայք զկրօնս հեթանոսաց եւ չրէից միանգամայն մերժեալ՝ ամենեւին նոր ինչ վարդապետութիւն ի մէջ բերիցեն, եւ դարձեալ՝ եթէ այնչափ կարեւոր էին մարդկան կրօնք քրիստոնեութեան՝ ապա հիմ ալսպէս անադան եկն ի մէջ: — 6. Պապիաս (+ 120) եպիսկոպոս Յերասողեայ փոխադարձաց աշակերտ Յովհաննու աւետարանչի եւ ընտանի Պողիկարպեայ. սորա 7 հաւակոտորք եւեթ կան ի 5 գրոց «Մեկնութեան բանիցն Յեառն», — 7. Կուադրատոս (+ 130) եպիսկոպոս Աթենացւոց աշակերտ առաքելոց, որ եւ գիր Պատասխանատուութեան Ագրիանու յորժամ եկն նա յԱթենս անանել զեղեւեան խորհուրդոն. սորա մանր ինչ հասակաւոր միայն կայ: — 8. Պողիկարպոս¹ (+ 167) ի Յովհաննէ առաքելոյ կարգեալ յեպիսկոպոսութիւն Զփուռնացւոց ընտանի Իգնատիոսի Աւտուածազգեցի, որ երթեալ ի Հռոմ առ Անիկետոս քահանայապետ վասն խնդրոյ տօնին զտակաց դարձաւ ունայն, այլ կաց մնաց ի սերտ հաղորդութեան ընդ հռոմէական աթոռոյն. ի բազում գրոց նորա կայ մի միայն հարազատ «Թուղթ առ Փիղիպպեցիս», գրեալ յամի իբրեւ 107 կամ 108, որ ըսա Յերոնիմոս ընթերցեալ ընէր յառաջն յեկեղեցիս: Հասակաւորք այլոց ինչ գրոց նորա ընդ կասկածանօք են:

Ինդ յերկուանօք իմն են կամ ստուգեամբ ընծայեալ մատենադրացն յորոց անուն շրջին — 1. Թուղթ երիցանց եւ սարկաւազաց Աբայեայ վասն վկայութեան Անդրէի առաքելոյ: 2. Վկայարանութիւն Թեկղի եւ Պաւղոսի: 3. Պրոքորոսի (միջ ուրուք յեւթն սարկաւազաց + 60)՝ վարք եւ սքանչելիք Յովհաննու առաքելոյ: 4. Լինասի (+ 78) առաջնոյ յաջորդին Պետրոսի ի Հռոմ Գիրք Բ. զարշարանաց Պետրոսի եւ Պաւղոսի: 5. Աբգեայ Բաբելոնացւոյ (որ պատմի լեալ հրեայ յազգէ եւ առաջին եպիսկոպոս Բաբելոնի) Գիրք Ժ. վասն ճգանց առաքելոց: 6. Կտակք երկոտասուն նահապետաց գրեալ որպէս հաւանութեան է իսկզբան երկրորդ դարու: 7. Սիրիղեան մատենակը յՅ գիրս որպէս ցայժմ կան եւ յորմէ բազում անգամ առաջին հարք (Յուստինոս, Աթենադորաս, Թէոփիլոս Անտիոքացի, Կղեմէս Աղեքսանդրացի եւ Ղակամատիոս) առնան հաւանութիւն հաւատոց մերոց ընդդէմ հեթանոսաց, թուին յօրինեալ վաղ յառաջ քան զկէս Չորդ դարուն ի քրիստոնէէ ումիքէ՝ ի հին պատգամս հեթանոսացն խառնելով ինչ ինչ ի հնոց եւ ի նորոց կտակարանաց, ընծայելով զամենայն Սիրիղեան կանանց ըզձից հռչակելոց ի մէջ հեթանոսացն, ոմն իբրեւ Պարսիկ կամ Բաբելացի եւ ոմն իբրեւ Դեզիմեան կամ Կումացի կամ Տրովացի կամ Յիբուրացի Սիրիղա:

54

Իւր մատենագրութիւն աշակերտաց առաքելոցն ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն դուզնաքեայ իմն երեւի եւ միակերպ, նմին հակառակ յձում դարու աստ նշմարի իսկ եւ իսկ առատութիւն մատենագրութեանց յազգի ազգի ձեւս եւ ի կերպարանս: Պատճառք իրացն յայտ ի հանգամանաց ժամանակին է, յորում ի ներքուստ եւ արտա-

¹ 840 վերագոյն էլ 139—144:

քուստ յարձակումն կրէր եկեղեցի. ի ներքուստ ազգի ազգի աղանդօք եւ արտաքուստ ի հեթանոսաց եւ ի չրէից որք յաճախէին պրպարու-
թիւնս զվարդապետութենէն եւ զվարուց քրիստոնէիցն, գիտունք եւ
փիղիսոփայք ելանէին ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան եւ իշխանութիւն
տէրութեանն Հռոմայեցւոց օգնական էր ժողովրդեանն մոլեգնութեան
ի հալածումն նորա: Յայնժամ հան Աստուած միանգամայն արս երեւե-
լիս ի ճշմարտութեանն պաշտպանութիւն՝ պատմական, պատասխանա-
տուութեան, մեկնական եւ փիճական գրովք ի կերպարանս ոչ միայն
թղթոց, այլ եւ խօսից երկուց ընդ միմեանս¹, ճառից եւ յիշատա-
կաց²:

1. Ս. Յուստինոս վկայ († 166), որպէս ինքն իսկ պատմէ՝ որդի
Պրիսկեայ ծնեալ ի Նէապոլիս այս ինքն ի Սիւքեմ, ի մածկութենէ տա-
նալ էր ի դպրոց ի հրահանգս աւսման. նախ եւս նա զանձն ի սաղիկեան
փիղիսոփայութիւն եւ յետ գիմելոյ կարգաւ առ Պերիպատետիկեանս,
Պիւթագորականս եւ Պլատոնականս, մինչդեռ ուրախ իմն լինէր
ընդ գիւտ պլատոնական իմաստութեանն՝ յարգորեցաւ յառնէ ու-
միմէ ծերունւոյ յընթերցուած գրոց սրբոց. նովին լուսաւորեալ եւ
հաստատութեամբ քրիստոնէիցն ի ասնջանն իւրեանց՝ ի միտ առեալ
զանմեղական վարս նոցա՝ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն յ30երորդ ամի
հասակին (յամի իրրեւ 133) ոչ ինչ ամօթ համարեալ զթշնամանս
խաչին քրիստոսի, բայց եւ զաղաբողոն փիղիսոփայութեանն չմերկացաւ,
զի զքրիստոնէութիւն լրումն իմն իմաստութեանն համարէր, եւ կար-
գեալ դպրոց ուսուցանէր ի Հռոմ, մինչեւ առ նախանձու մասնեալ
ի Արեսկեայ կիւնիկեան փիղիսոփայէ՝ վկայեաց ի Հռոմ գլխատեալ յետ
գանից: — Բաց ի գրոց անտի նորա կորուսելոց եւ յայնցանէ որ ընդ
կասկածանօք են՝ կան 1. Գիր վասն միահեծան իշխանութեան (այս ինքն
վասն միութեան Աստուծոյ): 2. Պատասխանատուութիւնք երկու,
մի առ Անտոնիոս Պիոս, առ որդիս նորա եւ առ ծերակոյտն (գրեալ ի
Հռոմ յամի իրրեւ 138) եւ մեւս եւս կարճագոյն որպէս հաւանութեան
է՝ առ Մարկոս Աւրելիոս: 3. “Խօսք ընդ Յրիփանեայ չրէի” վասն
մարմնաւորութեան Բանին եւ կոչման հեթանոսաց, գրեալ յամի իրրեւ
140: — 2. Յատիանոս († 180) ասորի յազգէ ի Միջագետաց այլ
չորեալ ի բազում կողմանս եւ վարժեալ ի հրահանգս Յովնացն, որ
յետ խնդրելոյ եւ քննելոյ դամնայն կրօնսն՝ ի քրիստոնէութեան եգիպ-
տէ ճշմարտութիւնն, եւ աշակերտեալ Յուստինեայ ի Հռոմ էր ընկեր եւ
կցորդ վաստակոց նորա, եւ յետ նորա մահուն առաջնորդէր դպրոցին
նորա, այլ ապա մեկնեալ յիւր աշխարհն՝ անդ ամբարտաւանեալ ընդ
աւսումն վարդապետութեան իւրոյ ի բաց եկաց յեկեղեցւոյ եւ յորինէր
ուրոյն աղանդ ըստ Ննիքատիտեանց կամ Ժուժկալաց (յամուանութե-
նէ, ի մոյ եւ ի գինւոյ իրրեւ ի շարաց իրաց): Սորա կայ “Ճառ ընդ-
գէմ հեթանոսաց” թող զգիրսն բազումն որոց անուանք եւեթ կան: —
3. Ս. Աթենագորաս (վկայեալ՝ 180) Աթենացի (ըստ վերնագրին որ
դնի ի գլուխ գրոց նորա) փիղիսոփոս հեթանոս որ (ըստ Փիղիպպեայ
Սիդեայ) ի կամել իւրում գնել գիրս ընդգէմ քրիստոնէիցն՝ առեալ
ընթեռնու զգիրս սուրբս զի տեղեակ իրացն լինիցի, այլ անդէն ըմբռնի
ի հրապարս ճշմարտութեանն: Սորա կայ գիր “Հրեշտակութեան (այս
ինքն պատասխանատուութեան) վասն քրիստոնէից” եւ մեւս եւս գիր
“Վասն յարութեան մեռելոց”: — 4. Թէոփիլոս Անտիոքացի ըստ օրի-

Նախի Յուստինեայ եւ Յասիանեայ եւ Աթենագորայ դարձեալ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութիւն ընթերցուածով գրոց սրբոց, եւ յետ Երուսեայ որ էր եւթներորդ ի Պետրոսէ՝ յաջորդէր զեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյն Անտիոքացւոց (ըստ Մարկինեանց՝ 176 — 186)։ Մնացեալ են ի գրոց նորա միայն «Երեք գիրք առ Առողիւհոս», (բարեկամ իւր հեթանոս՝ այլ գիտուն եւ ցանկացող ճշմարտութեան)։ — Ե. Հերմիաս՝ (ըստ վերնագրի գրոց նորա) փիղիսոփոս՝ որոյ ոչ վարք յայտ են եւ ոչ ժամանակ, եթող մեզ զգիրս «Կշտամբութեան արտաքնոցն փիղիսոփայից»։ — Ե. Անուամբ եւեթ եւ կամ դոյզն ինչ նշմարանօր գրոց ծանօթ են։ Արիստիդէս փիղիսոփոս Աթենացի որ եւ Պատասխանատուութիւն Ագրիանու, Բ. Ագրիպպոս Կաստոր որ գրեաց Յանդիմանութիւն ընդդէմ Բասիղիդեայ եւ կան դոյզն ինչ հասակոտորք, Գ. Արիստոն Պեղդեացի որ էր հրեայ յազգէ եւ դարձեալ ի քրիստոնէութիւն, եւ գրեաց խոսս յորում Յասան եւ Պապիսկոս վիճին ընդ միմեանս վասն քրիստոնէութեան, Դ. Յ. Մեղիսայ Սարգիսցւոց եպիսկոպոս († յամի իբրեւ 173) որոյ ամբաւ մատենայ թուեալ մի ըստ միտէ առ Եւսեբեայ 1 չեն այժմ ի միջի՝ բաց ի հասակոտորոց ինչ, այս ինքն մասն ինչ ի Պատասխանատուութեանն առ Մարկոս Աւրելիոս (յամի 170), թուղթ մի առ Գնեսիմոս ոմն որում ընծայէ զգիրս իւր Քաղաւածոց ի հնոց կատկարանաց։ Իսկ ցանկ գրոց հնոց կատկարանացն որ ի նմանէ յիշին՝ զամենայն յառաջականն գիրսն բովանդակէ բաց յեւթերայ զոր թերեւս ընդ անուամբ Եզրի կարգէ, Ե. Յ. Գիանիսոս Կորընթացւոց եպիսկոպոս († 180)։ Ի սորա եւթն թղթոց (առ Ղափեզմնացիս, Աթենացիս, Նիկոմեդացիս, Գորտիւնացիս, առ եկեղեցին Ամատորիացւոց եւ առ այլ եկեղեցիս Պոնտոսի, առ Պոնտոսացիս, առ Հռոմեցեցիս) միայն ի թղթոյ անտի առ եկեղեցին Հռոմեցեցւոց կան (առ Եւսեբեայ) երեք հասակոտորք։ Յառաջումն գովեալ մեծապէս զկարգ եւ զսովորութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ ասէ։ «Այս իսկ ձեր սովորութիւն է, ասէ, անգամն իսկզբանէ անտի հաւատաց զի առ եղբարսն ազգի ազգի երախտեօք ցուցանիցէք բարեբարութիւն եւ առ բազում եկեղեցիս... զկարեւոր կարեւոր դարմանս կենաց առաքիցէք... Եւ զայս սովորութիւն երանելի եպիսկոպոսն ձեր Սովետեր ոչ պահեաց միայն՝ այլ եւ ոմեցոյց եւս, երբեմն ընծայս վասն սրբոց առաքութեամբ մատակարարեալ եւ երբեմն զեղբարսն որ անդր ճանապարհ առնէին միեկմարեւոյ իջէին հոյր յանախոսի շէտ որդիան»։ Իսկ յերկրորդումն ասէ թէ «Այսօր կատարեցաք զսուրբ օրն անբունական յորում զձեր թուղթն ընթերցաք, զոր եւ յայսմ հետէ միշտ ընթեւնչով ըստ օրինակի առաջին թղթոյն այնորիկ գրելոյ առ մեզ ի Կղեմայ (եպիսկոպոսէ Հռոմայ) լըցաւք գեղեցիկ գեղեցիկ պատուիրանօք եւ վարդապետութեամբք»։ Յերրորդումն արանջէ զի սպասաւորքն սասանայի խանգարեն զթուղթս նորա ցանելով որում մոլորութեան։ Զ. Ս. Ազաղինար եպիսկոպոս Յերապոլեայ Փաիւգացւոց († 180) որ նահատակեցաւ բանիւ եւ գրով ընդդէմ Մանտանեանց, որ առ նովաւ ելին, եւ ընդդէմ հեթանոսաց եւ Հրեից, բայց առ հասարակ չեն այժմ ի

Վ. Ասան զտակի Գիրք Բ. յորում զտառ գով մատեն արեւելեացն սովորութեան. Ասան բարուք վարուց եւ վասն մարգարէից. Ասան եկեղեցւոյ. Ասան անբունական աւուրն. Ասան բնութեան մարգայն. Ասան արարչութեան մարգայն. Ասան հպտաւորութեան հաւատաց. Ասան օգւոյ, մարմնայ

եւ մտաց. Ասան միտութեան. Ասան ճշմարտութեան. Ասան ինքնգիտեն քրիստոսի. Ասան մարգարէութեան. Ասան հիւրընկալութեան. մեւ եւս գիր Բանայի (գրոց սրբոց) անուն. Ասան ստատոսի Ասան յայտնութեանն Յովհաննու. Ասան Առաքելայ մարմնաւորի (մարմնացելոյ)։

միջի մասեանք նորա, Է. Ս. Ապոզոնիոս որ էր սինկղիստիկոս հռոմայեցի եւ վարժ գիտութեամբ, առ Կոմոգեաւ վկայեաց մասնեալ ի Ծառայէն (յամի իբրեւ 186), Ը. Միղտիագէս որ Ծաղկէր յամի իբրեւ 180—190, որ գրեաց գիրս ընդգէմ հեթանոսաց, Լրէից եւ Մոնաանեանց եւ Պատասխանատուութիւն առ Կայսր, Բ. Մոզեստոս, Մուսանոս, Սեքստոս եւ Արարիանոս որք առ Մարկոսն Աւրեղեաւ եւ Կոմոգեաւ թուին Ծաղկեալ եւ չեն ինչ Ծանօթ վարք նոցա. որպէս եւ առ Նովին Կոմոգեաւ եւ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ Ծաղկեցան մեկնիչք գրոց սրբոց Լերակղիտոս (մեկնութեամբ Առաքելոյն, այս ինքն թղթոցն Պաւղոսի), Կանդիդիոս եւ Ապիոն (մեկնութեամբ փեցօրեայ արարչութեան), Յուդաս (մեկնութեամբ 70 եւթներորդացն Գանիելի). Լուդոն ասիացի Ծնընդեամբ, աշակերտեցաւ Տաաիանեայ ի Լուոմ. ի գրոց անտի սորա (յորս է դարձեալ մեկնութիւն մի վեցօրեայ արարչութեան) Կայ (առ Եւսեբեայ) հառակոտոր ինչ գրոցն ընդգէմ Մարկիոնի, եւ մեւս եւս հառակոտոր ի գրոց Մաքսոման զոր մաքառեցաւ ինքն Լուդոն ընդ Ապեղեայ Մարկիոնացւոյ յորում տակ թէ «Յորժամ պարտեցաւ ի նմանէ Ապեղէս յեա բաղում ինչ չարաչար բարբառելոյ՝ ապա ուրեմն սկսաւ ասել թէ չէ պարա ամենեւին ի խղզ արկեալ քննել զհաւատս, այլ պարտ եւ պաշտճ է իւրաքանչիւր ումք կալ մեալ յայնմ զոր միանգամ ուսաւ իսկզբանն. քանզի որ ի խաչիլեալ անդր հաստատեալ իցեն զայս իւրեանց՝ փրկելոց են, ասէ, միայն թէ գործս բարիս գործիցեն», Ապա չէր ինչ անծանօթ եւ հնոցն մոլորելոց՝ վերջին ապաւենն յոր պիտի դիմեն ամենայն մոլորեալք մերոց ժամանակաց յեա յաղթահարելոյ ի ճշմարտութենէ զորոյ չկամին երթալ զհեա: Ժ. Ս. Մաքսիմոս Չներորդ եպիսկոպոս Երուսաղեմացւոց. ի սորա գրոց թէ «Ուստի չարն իցէ», եւ թէ «ՅԱստուծոյ ստեղծաւ նիւթն», Կայ հառակոտոր ինչ առ Որոգինի: Ժա. Պողիկրասէս Ցերորդ եպիսկոպոս Եփեսացւոց († յամի իբրեւ 200) որ վասն խնդրոյ զատկին գրեաց սաստկութեամբ թուղթ առ Վիկտոր քահանայապետ Լուոմայ, որոյ կան երկու հառակոտորք առ Եւսեբեայ: Ժբ. Պաղմասայ եպիսկոպոսի Ամասարիս քաղաքի եւ Բաքիւղայ եպիսկոպոսի Կորնթացւոց յաջորդին Գիոնիսեայ յիշին թուղթք վասն զատկին գրեալ ի Լուոմ, որպէս եւ նոցին ժամանակակցի Ս. Թէոփիլեայ եպիսկոպոսի Կեսարեայ Կապադովիացւոց թուղթ՝ յորմէ կայ հասուած առ Բետայ, եւ մասնէ ջատագով սովորութեան արեւմտեան եկեղեցւոյ վասն ժամանակի զատկին:

7. Իրենէոս հայրենեօք ի Յոնիայ՝ որպէս թուի, աշակերտեալ Պողիկարպեայ ի Ջմիւռնա եւ ապա Պապիայ, լեալ ունկնդիր եւ պլոց աշակերտաց առաքելոցն, բայց կրթեալ ի մանկութենէ եւ ի բանաստեղծութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն արտաքնոցն: Այսպիսի կրթութեան խառնեալ ընդ եռանդման պաշապանելոյ եկեղեցւոյ՝ դիւրագոյնս ընդմտանէր Իրենէոս ոգւոյ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, տեսանէր թափանցանց զազգի ազգի գրութիւնս Գիտացն եւ այնպէս միւէր գործել մեծամեծս վասն եկեղեցւոյ Աստուծոյ: Յեա բաղում վաստակոց ի կողմանս Ասիացւոց՝ գտանեմք զնա ի Գաղիա առ Ս. Պոթինեայ եպիսկոպոսի Ղուգդունացւոց որ ձեռնադրեաց իսկ զնա յերիցութիւն, եւ յեա վկայական մահու նորա ընտրեցաւ Իրենէոս յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին (178): Յեա առաքելոյ մարտիրոսացն որ ընդ Պոթինեայ վկայեցին՝ արս թղթով առ Եղեւթերոս քահանայապետ Լուոմայ վասն խնդրոցն յուղելոց ի Մոնտանեանց ի Գաղիա եւ առնելոյ զհաստատութիւն եպիս-

կողմնակցության՝ վատակեր երանելին ի հաստատութիւն եկեղեցեացն Գաղիայ, եւ ի գծաութեան անդ վասն զաւակին տանի՝ եղեւ միջնորդ հաշտութեան ընդ եպիսկոպոսունան Ասիայ եւ ընդ Ալիսոր՝ որ կամէր կտրել զհաղորդութիւն իւր ի նոցանէ։ Եւ ի կրկնել հալածանացն առ Սեպտիմիոսն Սեւերոսիւ վկայեաց յամի 202։ Ի գրոց անտի նորա կան ման իբրեւ գեղեցիկ նշխարք եկեղեցական աւանդութեան հոյակապ «Գիրք Ե. ընդդէմ Աղանդոց», կամ Հերձուածոց, որոյ բուն վերնագիրն է «Յանդիմանութիւն եւ քակումն առաւանդուն գիտութեան», ¹ (վարդապետութեան Գիտաց) որք են գրեալ ի մէջ ամացն 172—192, ի յոյն լեզու, բայց հռոմայեցի թարգմանութիւնն միայն կայ զոր եւ յՅորդ դարու աւետանեմք (ի Տերառուղիանեայ եւ ի Նիպոլիանեայ) արկեալ ի կիր, եւ է ճշգրիտ որպէս ի համեմատութենէ ընդարձակ ինչ հառակոտորոց (առ Եւսեբեայ, Եպիփանեայ, Թէոդորեոսայ, Յովհաննու Գամաակացւոյ) երեւի, թէպէտ եւ մոլթ իմէ է՝ բազում ուրեք։ — Արապիոնի եպիսկոպոսի Անտիոքացւոց (յամէ 190) մնացեալ է միայն հառակոտոր ինչ ի թղթոյն առ եկեղեցին Հռոսսացւոց ի Նիղիկիա (առ Եւսեբեայ Պատմ. եկ. 2. 12)։

II Եւսեբեոս-Իմէէ երկրորդ դարու հարւելորդ։ — 1. Վկայաբանութիւն Ս. Իգնատիոսի Աստուածազգեցի ² գրեալ ի սարկաւազաց նորա ի Փիղոնէ եւ յԱգաթոպոգեայ որ ընդ նմայն երթեալ էին ի Հռոմ։ — 2. Վկայաբանութիւն Ս. Սիւմփորոսայ եւ եւթն որդւոց նորա որ առ Ագրիանու վկայեցին սաղրելով քրմապետացն Հռոմայ, եւ տաի գրեալ ի Յուդիոսէ Ափրիկանոսէ։ — 3. Վկայաբանութիւն Յակոբայ առաքելոյն եղբօր Տեառն եւ Հմաւոնի եպիսկոպոսաց Երուսաղեմի գրեալ ի Հեգեսիպպեայ ³։ — 4. Ս. Փեղիկիայ եւ որդւոց նորա ⁴։ — 5. Գեղեցիկ թուղթ եկեղեցւոյն Զմիւռնացւոց վասն վկայութեան Պողիկարպոսի եւ որոց ընդ նմա ⁵։ — 6. Թուղթ եկեղեցեացն Ալեքնայ եւ Լուգդունայ վասն վկայութեան Պոթինեայ եւ այլոց ⁶։

Ինդ կասկածանօք իմէ է վկայաբանութիւն Ս. Յուստինոսի փիղիսոփոսի եւ ընկերացն, առաւել եւս վկայաբանութիւնն Ս. Սիւմփորիա նոսի՝ որ յամի իբրեւ 180 յԱգատոպոլանոն (Ոթէոն) քաղաքի Գաղիացւոց գլխաւեցաւ։

55

I. Եւսեբեոս մատենագրութիւնն քրիստոնէական որ իսկզբան անդ ազգատ իմէ էր՝ յընթացս երկրորդ դարուն ծաղկեալ փթթեցաւ, մինչեւ զարմացուցանել իսկ՝ եթէ ի յաճախութիւնն դք եւ ի պէսպէս այլակերպութիւնն եւ ի ժամանակին կարճութիւն եւ ի նեղութիւն առաւանդաց հանգամանացն նայիցի։

Վրեթէ նոյն հանգամանք կային մնային եւ յերրորդ դարու։ Դարերն ի սմին պատասխանատուութիւնք առ իշխանս եւ ընդ այնր յաճախէ եղծումն մատուր պատճառաց՝ զորս սկսաւ յառաջ մատուցանել հեթանոսութիւն ի ձեռն փիղիսոփայիցն իւրոց եւ գիտնոց։ Նմին հակառակ՝ դուն ուրեք երեւի վիճումն ընդ Հրէից. զի ողբա ցրուեալք եւ քաջապետք չորացան իբրեւ զթզնին զոր անէծ Տէրն, եւ չունէին ինչ

¹ Ελέγχος και ἀνατροπή ψευδώνυμου γνῶστος.

² Տեւ վերադայն էլ 133։

³ Տեւ վերադայն էլ 99—100։

⁴ Տեւ վերադայն էլ 147։

⁵ Տեւ վերադայն էլ 139։

⁶ Տեւ վերադայն էլ 144։

տւելի բայց քէն ստատիկ ընդ քրիստոնէից, այլ որպէս քաղաքային՝ նշնալէս եւ մատուր զօրութեամբ տկար եւ անզօր էին եղանել ի կռիւ ընդ քրիստոնէութեան: Նշնալէս անցեալ իմն էր բուն ժամանակն ծաղկելոյ Գիտական աղանդոյն: յամենայն կողմանց մերժեցան մղեցան ի բաց ի սահմանաց եկեղեցւոյ յեաս, եւ երթայր ծիւրէր պնուհեաւ: Այլ զնորին հակառակն ի հին երթոնեան աղանդոյ ելին բուսան աղանդք Միութիւնականաց որ սարելեան մատնութեանց եղեն սկիզբն, որք եւ ջանացին զերրորդութեան վարդապետութիւն՝ որ հիմն քրիստոնէութեանն է, ի հրեական անծին եւ անպտուղ միութիւնն դարձուցանել, որպէս Գիտական աղանդն ջանացեալ էր զնոյն ի հեթանոսական բաղմաստուածութիւնն փոխել:

Ընդդէմ Մանտանեանցն՝ որք չկարացին գալ այնչափ յառաջդէմ, բուսական էր եպիսկոպոսական պնութիւն ի զդուշութիւն հօսին: Նավասեանցն հերձուած եւ դարձեալ խնդիր վաւերականութեան մկրտութեան հերեւիկոսացն կամ որոց արտաքոյ եկեղեցւոյ իցեն՝ ած զամենեսին ի քննութիւն ներքին եութեան եկեղեցւոյ:

Պաշտպանիչք եկեղեցւոյ ընդդէմ սոցա ամենեցունց ցայն վայր գրեթէ միշտ իսկ ի դպրոցս հեթանոսացն ուսեալ էին ուսումն, եւ մեծ մասն նոցա գառնալով ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն: Սակայն կարեւոր եւ պիտոյ էին պնուհեաւ հրահանգք ուսման ըստ քրիստոնէական իմն մտաց, նախ զի յայտնի իսկ երեւէր թէ առ ի չգոյէ դպրոցաց ուսման եւ կրթութեան ըստ քրիստոնէական մտաց՝ արգել իմն լինէր դարձի մարդկան որ ի բարձրագոյն կարգի քան զուսմինն էին: Եւ երկրորդ անգամ՝ զի ծնողքն քրիստոնեայք չառնուին այնպէս գիւրաւ յանձն զմանկունս իւրեանց առաքել ի հրահանգս հասարակաց կայսերական կամ քաղաքական դպրոցաց: Քանզի ընդ մեկնութեան յունական եւ հռոմէական դատական մտտենագրութեանն՝ ծնէր մանկոյն զհիւթ հեթանոսութեանն, մանաւանդ զի վարդապետք փիղիսոփայութեանն եւ գեղեցիկ ուսմանց դաժանագոյնք քան զամենայն թշնամիս քրիստոնէութեան էին:

Կէպէտ եւ ոմանք սղքիմք յօժարէին ի դրսովանս արտաքին ուսման եւ մանաւանդ փիղիսոփայութեան եւ չամարէին զայն օրինաւոր ինչ եւ ոչ ի պէտս քրիստոնէից, եւ խլել իմն ջանային իբրեւ տունկ թունաւոր ծնեալ ի դիւանս սերմանէ ի դաշտավայրս հեթանոսութեանն, սակայն բազմաց ուղիղ ընդ իրան հայելով՝ որչափ ինչ ժամանակացն հանգամանք ներէին, կարգեցան դպրոցք հանդերձ արտաքին հրահանգք յերեւելի երեւելի եկեղեցիս: Ամենեցուն առաջնորդ եւ քան զբոլորեսին երեւելի էր Նրախայական դպրոցն յԱղեքսանդրիա: Ասղ իսկ քաղաքն այն էր գլխաւոր կայան յունական ուսմանց եւ գիտութեան, կայր անդ Մուսայարան՝ զոր էր եղեալ Պաղոմեայ Ղազեան եւ ընդարձակեալ Տիբերեայ եւ առաջնորդէր կայսերական ծախուք, յորում տւանդէին գեղեցիկ գիտութիւնք եւ աշակերտքն միաբանեալք ի հացակից հաղորդութիւն՝ կային անդ կանխեալք յուսումն: Այսպէս էր Աղեքսանդրիա անդի ժողովելոյ գիտնոց, ուր յամենայն մասանց հռոմէական պետութեան յորդեալ դիմէր ուսումնասէր մանկոյն: Ընդ այն հայեցեալ եկեղեցւոյն Աղեքսանդրացւոց՝ զգալոցն զայն որ վասն երախայից էր ընդարձակեալ՝ յաւել ոչ միայն գիտնարար հրահանգս քրիստոնէական ուսմանց, այլ եւ առկաւ մոյծ առհասարակ հրահանգս արտաքին 1 Museum.

աւանդ, ոչ միայն վասն զքրիստոնեայ մանկան կրթելոյ պլ եւ վասն զհաւատ քրիստոնեութեան քաղցրութեամբ տարածանելոյ: Գլխաւոր նիւթ աւանան եր մեկնութիւն գրոց սրբոց, եւ առնթեր՝ փիղիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտարիտութիւն եւ այլ եւս նշանակիք: Առաջին յուսուցչաց անտի եր (ըստ փիղիսոփայութեան) Աթենագորատ զոր յաջորդեցին մի ըստ միոյն Պանտենոս, Կղեմէս, Որոգինէս, Հերակղաս, Դիմենտիոս, Պիեթիոս, Թէոփիլոստոս, Սրապիան, Պետրոս վկայ (170—313), ունելով եւ օգնականն ընդ իւրեան: Մեծ իմն եր օգուան զոր ընկալաւ ի գաղոցէ անտի եկեղեցի, զի անտի եղին ազգ երեւելիք գիտութեամբք, եպիսկոպոսունք, սուրբք եւ մարտիրոսք, եւ ի նորա սերմանէ բաւաւ ծաղիկ գեղեցիկ մեծի եկեղեցական մատենագրութեանն ի չորրորդ դարաւ:

1. (Եւս Ս. Պանտենոսայ (որպէս հաւանութեան թուի) Աթիկղացւոյ (+212) որ զսոգ երեւելի եր գիտութեամբ՝ վարժեալ ի սաղիկեան փիղիսոփայութեան եւ աստուածաբաշտութեամբ՝ զի չոգուան առաքելութեամբ ի Հընգիկոս (մերեւոյս յԱրարիա) եւ ապա կացուցաւ ի վերայ Աղէքսանդրիական գաղոցին, եկաց անգէն յուսուցչութեան (191—202) նորին աշակերտ Յիստոս Փղաւիոս Կղեմէս Աղէքսանդրացի կամ Աթենացի ի հեթանոս ծնողաց, կրթեալ յամենայն իմաստութիւնս Յունաց մեծաւ իմն աւանդութեամբ քան զբազումս, որ յետ պիտրիկ դարձեալ ի ճշմարտութիւն աւետարանին՝ յաճախեաւ առ երեւելի երեւելի վարդապետս քրիստոնեութեանն ամենայն աշխարհաց, մանաւանդ յԱղէքսանդրիա առ Պանտենոս զոր «Աթիկղեցի մեղան», կոչէ: Եւս ի Գեմմարեայ եպիսկոպոսն քաղաքին կարգեցաւ յերիցութիւն եւ ապա ի վերականգնութիւն երախայտեան գաղոցին: Եւս 13 ամաց (յամի իբրեւ 202) ի յառնել հաշածանացն յԱղէքսանդրիա առ Սեւերեաւ՝ չղեցաւ յայլ եւ այլ կողմանս եւ կացեալ ժամանակս ինչ յերուսաղէմ եւ յԱնտիոք եւ դարձեալ յԱղէքսանդրիա՝ անգ վախճանէր յամի իբրեւ 217 կամ 220: Ոչ յանիքաւ ինչ եր այն՝ զի իմաստան քահանայապետն Բենեգիկոսոս ԺԳ. ի համարոյ սրբոց եղծանել հրամայեաց զանան նորա՝ վասն պապականոց հաստատուն ինչ վկայութեան զսրբութենէ նորա, որպէս եւ ոչ Յոյք ինչ պատուեցին զնա երբեք հրապարակաւ:

2. Կղեմէս. նոր իմն ժամանակք եկեղեցական մատենագրութեան առին սկիզբն. մինչեւ յայն վայր հաւատք հեռացեալ մեկուսի կային ի գիտութենէ, սա ի վերայ հիման հաւատոցն ի գիտութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն թեւականեր, ի մտի եղեալ ցուցանել զմիտքանութիւն քրիստոնեութեան ընդ ճշմարիտ գիտութեան կամ փիղիսոփայութեան՝ զի այնպէս գիւրագոյն դգարձ հեթանոսացն գործիցէ: Զայն նգնի յանգիման Կուցանել յերիս գիրսն որ իբրեւ մի ինչ ողջն կապեալ ընդ միմեանս են: Ա. «Իսրայան առ հեթանոս», ցուցանէ թե որպէս հակառակ է հեթանոսութիւն առողջ մտաց. Բ. «Դաստիարակն»¹ (յերիս գաղութիւնս) աւաջնորդէ ի վարս առաքինիս, զոր թերեւս իբրեւ ուրջն ուրջն ճառս աւանգէր երախայիցն (տիւեալ յամի իբրեւ 192). Գ. Սարոմաք² (օթոսք հիւսեալք, իբրեւ թէ գիր որ ի բազմապատիկ տեղեկութեանց իցէ հիւսեալ, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն մեկնէ), յաւթ գաղութիւնս, ընծայեցուցանեն զգաղանիս կամ զանճառ ճառս քրիստոնեութեան իբրեւ վարդապետութիւն որ աւանգիցի մկրտելոցն կամ սոց այն ինչ իցեն մկրտելոց, (գրեալ յամի իբրեւ 194): — Աւթե-

1 Paedagogia.

2 Stromatae.

րօրդ՝ (կրճատ) գալութիւն Սարոմատացս (որ ճառէ զխորհրդական փիղիսոփայութենէ) ընդ կասկածանօք իմէ է թէ արդարեւ Նղեմայ իցէ :

Իսաց ի գրոց աստի եւ ի գրոցն թէ «Ո՛ր մեծատուն ի մեծատանց կարիցէ փրկել» այլ գիրք նորա (Մեկնութեանցն¹, վասն Ջատկաց, Համբերութեան, Յեշութեան, Ժուժկալութեան, Հարսանեաց, Միութեան եկեղեցւոյ եւ այլոց յորոց զբազումս ինքնին իսկ յիշէ) չեն ի միջի, այլ միայն հատակոտորք ինչ Մեկնութեանցն գրոց : Հատակոտոր մի ի հատակոտորոց աստի առ Մոսքայ վանականի († 620) պատմէ թէ միայն զՊետրոս մկրտեալ իցէ Քրիստոս անձամբ, սա զԱնդրէաս, Անդրէաս զԹադէոս եւ զՅովհաննէս եւ ողբա զպղան յառաքելոց : — Երեւելիք յաշակերտաց նորա էին Ս. Աղէքսանդրոս († 251) եպիսկոպոս Փղաւիաս կամ Փղաւիապոլիս քաղաքի Եփղիկեցւոց, որ ապա փոխեցաւ յեպիսկոպոսութիւն Երուսաղեմի (213), եւ Արոգինէս :

Յ. Արոգինէս մեծ քան զվարդապետ իւր Ծնաւ յԱղէքսանդրիա (185) : Հայր նորա Ղեւոնդիոս ինքնին կայր պատկառ մանկանն կրթութեան վարժելով մանաւանդ յընթերցումն գրոց սրբոց, եւ անդէն ի մատաղ հասակին առաքեալ ի դպրոց անդր երախայական առ հոյակապն Նղեմայ : Անդէն ի մանկութեանն այր կատարեալ էր Արոգինէս, լի եռանդամբ սիրոյն Քրիստոսի, ի հալածանա Սեւերեայ (202) հաղիւ հալ կարէր արգելուլ մայր նորա պահելով զհանգերձս նորա՝ զի մի առ Ծարաւոյն մարտիրոսութեան երթեալ կայցէ առաջի դատաւորաց ի խստալմանութիւն հաւատոցն : Եպն սակս տեսեալ պատանեկին թէ արգելաւ՝ գրէր թուղթ առ հայր իւր որ ի բանտի էր թէ Ջգոշ լեր, հօսրիկ, մի մեր վասն փոխեցես զմիտս քո : Յեա հօրն մարտիրոսութեան, քանզի յարքունիս հատան ինչք նորա, կին ոմն մեծատուն առ զմանուկն 17ամեայ առ իւր եւ նորա Ծախուք կրթէր ի քերականութիւն, ի ճարտարիտութիւն եւ ի փիղիսոփայութիւն :

Ա լաղվաղակի ել հռչակ իմաստութեան նորա եւ բազումք ի հեթանոսաց դառնային ի նորա ձեռն ի քրիստոնէութիւն, յայն սակս եւ Դեմետրիոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրիայ կացոյց զնա 18ամեայ ի վերայ գալոցին երախայութեան (203) : Այնուհետեւ վասն աւուրն պարենի առ վաճառեաց Արոգինէս զմտենադարանն դրոց արապին իմաստութեան՝ այսպէս սակ արկեալ զի ընդ այնր ընկալցի աւուր աւուր 6 խերեւէշս (120 փող) : Աջողակութիւն մտաց նորա եւ բանքն լի ոգւով, ջորութեամբ, գեղեցկութեամբ եւ քաղցրութեամբ՝ կապէին զամենեւին ընդ նմա : Արչափ քաղցր առ այլն էր՝ նոյնչափ խստագոյն առ ինքն : Ուտէր սակաւ, մի եւեթ պարեգօտիկ էր նորա, օդս չադանէր ժամանակս բազումս, զմեծ մասն գիշերոյն յաղօթս եւ ի մտածութիւնս հանէր եւ զմնացեալ մասնն ննջէր գետնախշափ : Զբազումս յաշակերտաց իւրոց որ արժանի մարտիրոսութեան եղեն՝ երթեալ քաջալերէր առաջի ատենիցն : Իբրեւ յորդեալ յաճախէր թիւ աշակերտացն եւ բազումք եւս ի կանանց դիմէին առ նա յուսումն վարդապետութեան կրօնից՝ առ սիրոյ զգաստութեանն եւ իմանալով խոտորնակ զբանան Քրիստոսի առ Մատթէի ԺԹ. 12՝ կրճատեաց զանձն : Իմացաւ զիրան Դեմետրիոս, յանդիմանեաց զնա՝ քաջալերեալ միանգամայն չհովանալ յեռանդմանէն : Եւ զի հռչակ համբաւոյ նորա ամ ժողովեաց առ նա արս կրթեալս յազգի ազգի հրահանգս փիղիսոփայութեան կամ Գիտականութեան՝ եղ. ի մտի Արոգինէս միւսանգամ՝ երթալ յուսումն (պղատնետկան) փիղիսոփայութեան :

1 Ὑποτυπώσεων.

թեան առ Ամեն Յակէա վարդապետ փիղիսոփայութեան յԱղեքսան-
գրիա, զորմէ կարծեն գրել «Համադարբանոս շորից աւետարանչացն», որոյ
յաւնարէնն չիք ի միջէ, այլ կայ Թարգմանութիւնն ի հռոմէացի (550)
եւ միով գարու կանխագոյն՝ ի հայ լեզու ընտիր գրութեամբ (յամբ
իրբեւ 450):

(Յետ դառնալոյ ի Հռոմոյ, ուր շոգաւ (211) տեսանել զմեծ եկե-
ղեցին զայն եւ ճանաչել ներքուստ ի ներքս, շեալ բաւական բազմու-
թեան աշակերտացն՝ զխոնարհագոյն դասս աշակերտացն առնէր յանձն
Հերակղայ որ յառաջն աշակերտ էր նորա եւ ապա աշակերտեալ Ամն-
նեայ, (որ եւ յետոյ եկաց եպիսկոպոս Աղեքսանդրացոց փոխանակ Գե-
մարեայ) եւ ինքն զբարձրագոյն հրահանգացն ուսումն առնոյր յանձն,
յաւելեալ գեղեցիկ գեղեցիկ գիտութիւնս յընթացս ուսմանն, մի՛ վասն
զհետնոս մանկափն ձգելոյ առկաւ ի քրիստոնէութիւն, եւ մեւ՝ վասն
զքրիստոնեայ մանկափն յանկուցանելոյ ի փիղիսոփայութեանն սէր: Կա-
տարումն համարէն ուսմանն էր քրիստոնէական գիտութիւն: Ի այն
կարեւոր համարեցաւ Որոգինէս գիտել եւ զերբայցի լեզու, մանաւանդ
վասն ընդ Հրէից վիճելոյ, եւ սկսաւ ուսանել Զնամեայ: Յետ այնորիկ
սկիզբն արար Վեդօրինականն՝ զորոց յետոյ մի ըստ միոյն:

Պաղատանք հասանէին առ Դեմետրիոս յիշխանէ ումիքէ Արաքացոց՝
առաքել զՈրոգինէս զի ուսուցէ զնա ի հաւատս: Գարձաւ անտի Որո-
գինէս պարէն յԱղեքսանդրիա, այլ վասն մոլեգնելոյ Կարակաղայ ի վե-
րայ Աղեքսանդրացոցն՝ մեկնեցաւ ի Պաղեստին (215) ուր ի Կեսարիա
հրաման ետան նմա եպիսկոպոսունք յեկեղեցւոյն հրապարակաւ մեկ-
նել զդիրս: Դժկամակ եղեւ ընդ այն Դեմետրիոս՝ զի առն ժողովոյդա-
կանի այնպիսի պաշտօն եղեւ յանձն, եւ կոչեաց զնա պարէն ի վիճակ
իւր: Այլ յետ սակաւ ինչ միջ հրաւիրեցաւ (218) յԱնտիօք ի Մամ-
մեայ մօրէ Աղեքսանդրի Սեւերեայ, որ լսել իմէ կամէր զվարդապետու-
թիւն քրիստոնէիցն, եւ առաւին կարծի սէր եւ գով ի պայտքն առ
քրիստոնեայս: Յետ 10ամեայ մատենագրութեան՝ յոր ընէր նպաստ
ծախուք ¹ ոմն ի հնոց աշակերտաց նորա Ամբրոսիոս անուն, զոր գարձոյց
նա ի Վաղենտինեան աղանդոյ, թղթով ընծայութեան եպիսկոպոսին
իւրոյ շոգաւ յԱքայեա վասն եկեղեցական ինչ գործոյ անցեալ ընդ Պա-
ղեստին՝ ուր ձեռնագրեցին զնա երէց Թէոկրեստոս եպիսկոպոս Կեսա-
րիայ եւ Աղեքսանդրոս Երուսաղեմի, 43 ամաց (228):

Լսնուհետեւ յայլ իմէ կերպարանս շրջէին իրք Որոգինեայ: զայրա-
ցաւ Դեմետրիոս ընդ իրաւանց յափշտակութիւն ի ձեռն եպիսկոպո-
սացն պնդիկ, եւ դնէր Որոգինեայ նախատինս յանցանոր մանկութեան
նորա զոր ի վերոյն յիշեցաք, եւ իրբեւ գարձաւ նա յԱքայեայ՝ գու-
մարեալ ժողով ի բաց հան զնա ի գործոց վարդապետութեան եւ մեր-
ժեաց յԱղեքսանդրիայ (231), (որպէս հաւանութեան թուի վասն մո-
լորութեանցն որ էին ի գիրսն նորա «Վասն սկզբանց»), եւ յետ մեկնելոյ
Որոգինեայ ի Պաղեստին՝ թողեալ փոխանակ իւր զՀերակղաս, գումա-
րեաց Դեմետրիոս մեւա եւս ժողով եւ հան զնա ի հաղորդութենէ եկե-
ղեցւոյ եւ ի քահանայական պաշտամանց, եւ առաքեաց զսինհոդոսական
Թաղթն առ ամենեւին, որում հաւանեցան իսկ ամենայն եպիսկոպո-
սունք՝ բաց յեպիսկոպոսացն Պաղեստինեայ, Աքայեայ, Փիւնիկիայ եւ
Արաբիայ:

¹ Եւթն նասաքք արագագիրք զմիմանս եւս ալք ընդօրինակին զնոսորացի Նշա-
փոխանակէին գրել զոր տէր, եւ եւթն նախաւան:

Լ՝.Մ. սովին փոփոխեցաւ. եւեթ առաքելդ գործոցն Ռոսքինեայ. քանզի անդէն ի Կեսարիա եդ դարոց ուսման քրիստոնէութեան, մինչեւ վասն հալածանայն Մաքսիմիեայ (235) որ զվարդապետա քրիստոնէութեանն մանաւանդ հալածէր՝ մեկնեցաւ ի կոչն փերսիդիանեայ ի Կեսարիա Գամրաց, եւ պարապէր ուղղել զԱղէքսանդրացի կամ զԵթանասանից թարգմանութիւնն եւ յօրինեալ կարգէր զԱղէքսանդրեան, եւ յետ իբրեւ երկուց ամաց (238) շրջեալ ընդ Նիկիոմիդիա՝ ուր գրեաց զհոյակապ թուղթն առ Յուդիոս Ափրիկանոս, հասանէր յԱթէնա եւ անդէն յամեալ հանէր ի գլուխ զմեկնութիւնն Եզեկիէի, Յովհաննա եւ զաւազին 5 գիրան մեկնութեան Երգոց երգոյն: Մեկնութիւնն Եսայեայ էր վաղ ի գլուխ ելեալ ի Կեսարիա: Այն ինչ հասեալ նորա պարկն ի Պաղեստին, կոչեցին զնա եպիսկոպոսունք Արաբացւոցն գալ դարձուցանել ի մոլորութենէ զԵրիզդոս զեպիսկոպոս Բոսորայ՝ զի չէր լեալ նոցա հետք պատճառօք հաւանեցուցանել զնա. վաղվազակի ած զնա Ռոսքինէս ի հաւան՝ մինչեւ հրապարակաւ հրաժարել Բերիդայ ի մոլորութենէն եւ ապա թղթովք եւս շնորհակալ լինել Ռոսքինեայ: Միւս անգամ՝ կոչեցաւ անգր վասն պնդիւեաց՝ որ առին սղւոյ ի միասին ընդ մարմնոց մեռանել, եւ յետուստ ի յարութեան դառնալ ընդ սմին ի կենդանութիւն:

Արքիմիք հանէր Ռոսքինէս ի գլուխ զՅմերորդ ամ հասակի իւրոյ. չէր ինչ արգել ծերութիւնն՝ անգագար վաստակոցն. զամենայն օր խօսէր ճառս ընդ ժողովրդեանն, երեսիւնք ի դրոց նորա (ընդգէմ՝ Կեղսասի եւ մեկն. Մատթ. եւ փոքր մարգարէից) ի ժամանակի ասա գրեցան, եւ միանգամայն ապր եւ առնոյր թուղթս ի փրկեպետայ կայսերէ եւ ի նորին կնոջէ ի Յեւթայ: Բայց նզովքն որ ի վերայ նորա էին՝ չէր տակաւին առեալ յետս, յայն սակա եւ համարձակագոյնս յանգանէին ի վերայ նորա թշնամիք նորա. վասն այնորիկ բազում անգամ ցաւովք յիշէ զայն ի ճառսն իւր, որպէս եւ ի թղթի ուրեք առ բարեկամ՝ զք յԱղէքսանդրիա արանջէ զանիրաւ գործոց հակառակորդացն իւրոց եւ թէ աղաւաղեն եւ խանգարեն զգիրան նորա մեծանելով բանս ուստս յանձանց, եւ ի միւսում եւս թղթի առ փարիանոս քահանայապետ Հռոմայ արգարացուցանէ զանձն յօտարութի վարդապետութեանց՝ հանդերձ պղովք բազմօք եւ զայս առելով՝ թէ բազում ինչ յօտարութի վարդապետութեանց անախ սփռեցաւ արապքս հակառակ կամաց իմոց յԱմբրոսիոսէ յիմե բարեկամէ:

Լ՝.Ն. Գեկեան հալածմամբն (250)՝ յորում դարձեալ գլխաւորք քրիստոնէիցն ըմբռնէին, ըմբռնեցաւ եւ Ռոսքինէս, արկաւ ի բանս եւ անհետրին ասնջանօք լլկեցաւ. յետ հաստատուն խոստովանութեանն գրեաց նա ի բանաէ անախ առ եղբարսն թուղթս բազումս ի միթիւրութեամբ եւ քաղցրութեամբ: Թեպէտ եւ անախ ազատեցաւ, բայց մեռաւ յետ սակաւ ինչ միջ 69 ամաց ի Յիւրոս (254), որպէս հաւաւութեան թուի ի լկանաց անախ զոր կրեաց:

Թեպէտ եւ բազումք ի ժամանակակցաց նորա հեռացան ուծացան ի նմանէ վասն օտար ինչ բանից նորա, այլ մեծ մասն նոցա սիրեաց զնա եւ ունէր ի պատուի եւ փառաւորեցին զլուսաւոր միասն, զյատակ ոգին եւ զտոկուն ջան վաստակոցն գեղեցիկ վերադիր անուամբ կոչելով զնա Ազամանդեան եւ Պղնձի 2:

1 Յ4- զերգոյն էջ 313:

ՄԼ եւ ՄԼ կործնաց զՌոսքինեայ՝ առ ի

2 Ἀδοκασίος, χαλκόντερος. — Վասն Պատմ. Յեկ. ժողովոյ, էջ 390 — 395:

Ի գրոց անտի Ռոզինի որ ամա իմ էին, մինչեւ ասել Յերանիմայ թէ նա այնչափ մասնագրեաց՝ որչափ մէջ չկարեմք ընթեանալ, ասկաք եւեթ մացին:

Հասակատարք եւեթ կան ի վեցորինակացն¹: Վասն գտանելոյ զճըզգիւ համեմատութիւն Եւթանասնից թարգմանութեանն ընդ երրայական ընդգրին՝ Ռոզինէս աւելնիւր երրայականին գրելոյ երրայեցի գրով եզ զնոցն երրայական յոյն նշանագրովք, եւ աւ ամին երի իբրեւ երրորդ մին՝ զթարգմանութիւնն Ակաիզոյ, զի սա առաւել քան զայլոն ամենեոին մտեր երրայեցւոյն, եւ ի շորորգում անան՝ զԱրամբասին, ի Հինգերորդում՝ զԵւթանասնիցն, ի վեցերորդում՝ զԲեկաթաթինն եւ պատէս բովանդակէին վեցորինակքն (232—253): Յետոյ յաւել ի այնս եւ զայլ եւս երկուս թարգմանութիւնս գտեալս աւսանք աւսանք, այլ այս թարգմանութիւնք գրոց ինչ միայն էին եւ ոչ համօրէն ասասւածաշունչ գրոց: Չուղղեաց ինչ Ռոզինէս զթարգմանութիւն Եւթանասնիցն համեմատութեամբ, այլ ուր ընդհատ ինչ անասներ ի թարգմանութեան անդ՝ իցոր ի Թեոգոսիսնէ կամ յայլմէ թարգմանութեանէ եղեալ ի սկզբան յաւելածին այնորիկ նշան աստղանիշ² (✕), եւ ուր աւելի ինչ անասներ գնէր նշան շամիրանեւ³ (÷): Այս մասեան կոյր ի Յիւրոս մինչեւ յետ 50ամեայ ժամանակի մահուան Ռոզինի անաւ ի մէջ յեւսեբեայ եւ ի Պամիլիւզեայ գնել ի մասննագարան անգր սորա ի կեսարիա Պաղեստինացւոյ, եւ հանին նորա զօրինակ Եւթանասնիցն ըստ նմին փոփոխմանց արկանել ի կիր: Կան ցոյժմ հասակատարք ի վեցորինակացն:

Գրոց մեկնութեանցն Ռոզինի երեք իմ աղք էն: 1. Մանր տեղեկութիւնք՝ յեղերս մասննից գրոցն ի մեկնութիւն բանից ինչ կամ աւսանց, 2. Յումարք՝, այս ինքն՝ ընդարձակ մեկնութիւնք առանձինն գրոց բովանդակ, 3. Խօսք կամ ճառք խրատականք՝: Աւաջինքն ամենեւին կորուսեալ են, իսկ յայլոցն կան նշխարք միծամեծք:

Ի Յումարացն Ծնընդոց (զոր գրեաց յառաջ քան զամբ 231) եւ Ելից, Երգոց երգոյն (զոր մեկնեաց համառօտ յամբ 222, եւ ընդարձակագոյն եւս մեկնութեամբ բաւոն հար գրել յամբ իբրեւ 240), Եօպեայ, Եղեկիելի (սկսեալ յամբ 238) եւ ի մեկնութեանէ երկօտաոտն մարգարեից՝ Ովնէին մեկնութեան միայն կայ հասակատար մի: Իսկ ի մեկնութեանց նորոցն կաակարանաց եւ առանձինն ի մեկնութեանէն Մասթէի գոր գրեաց ի 25 առմարս յամբ իբրեւ 245 ի կեսարիա Պաղեստինացւոյ՝ կան հասակատարք երեք յԱ. Բ. եւ Է. առմարացն, իսկ այլն եւս առմարք սկսեալ ի Ժ. երրորդէ կան ցոյժմ ամբողջ, թէպէտ եւ ուրեք ուրեք միայն հառմայեցի թարգմանութիւնն իսկ: Ի մեկնութեանէ Յովհաննու աւետարանի յ39 առմարս՝ 9 եւեթ առմարք մացեալ են (Ա. Բ. Զ. Ժ. ԺԳ. ԺԺ. Ի. ԻԸ. ԼԲ.): Զմեկնութիւն Հառմայեցւոյ թըզթոյն գրեաց առաւելագոյն իմ մտադիւրութեամբ ի 20 առմարս յամբ իբրեւ 246. սա կայ միայն հառմայեցի թարգմանութեամբ Ռուփինեայ զորոյ զ20 առմարսն ի 10 ամփոփեալ է: Իսկ յայլոց մեկնութեանց նորա որովք զամենայն իսկ հին եւ նոր կաակարանն ասի մեկնեալ, կան մանր մանր ինչ հասակատարք ամփոփեալ ի գործոց հարցն յեանոց: — Իսկ ի Խօսից անտի խրատական մեկնութեան բազում ինչ ի ևեւն Յերանիմայ եւ Ռուփինեայ թարգմանեալ պահեցան ի հառմայեցի լեզու. կան 17 Խօսք ի վերայ Ծնընդոց գրոց (գրեալ յամբ իբրեւ 240), 13՝ Ելից, 16՝ Ղեւտացւոց գրոց, 28՝ Թաւոց, 26՝ Յեոսուայ, 9՝ Դատաւորաց, 2՝ Թագաւորաց, 2՝ Երգոց երգոյն, 9՝ Եօպեայ, 21՝ Երեմիայ, 14՝ Եղեկիելի, 39՝ Ղուկայ աւետարանին, հասակատար ինչ եւ ի Խօսից մեկնութեան Գործոց առաքելոց:

Ի գրոց անտի պատառխանատութեան (ընդդէմ հեթանոսաց եւ հերետիկոսաց) կայ մին միայն գեղեցիկն եւ զարմանալին եւ ընն հմաւ.

1 Hexapla.
2 Asteriscus.
3 Obelus.

4 Σχολιασας, scholia, excerpta.
5 Τόμοι, volumina, commentaria.
6 Όμολοι.

Թեոփի եւ հոյակապ քան զամենայն պատառնաւորութիւնս ժամանակացն, այս ինքն «Գիւրքն ընդդէմ Վեղսեայ», (եղիկուրեան կամ ընտրական փիղիսոփայի)¹, յՅ գարութիւնս (գրեալ յամէ իրբեւ 349)։

(Արշափ փառաւորի Արագինէս սովին՝ նոյնչափ գորովի գրովն որ անուանեալ կոչի «Վասն սկզբանց»,² ի Կ գարութիւնս, յորում կան բազմանդակեալ ամենայն իսկ մարութիւնք նորա. բայց եր նորա գրեալ զայն ի մանկութեանն յԱղէքսանդրիա՝ այն ինչ ելեալ ի փիղիսոփայական հրահանգաց եւ ոչ կատարեալ լեալ միջամուխ յեկեղեցականն։ — Բայ ի սոցանէ կան եւ մանր ինչ գիւրք վասն յարութեան, վասն յորդարանաց ի մարտիրոսութիւն, եւ թուղթք ոչ սակաւ, յորոց մի է եւ առ Ափրիկանոս՝ վասն թէ վաւերական է պատմութիւնն Շաշանայ եւ լիշապին Գանիելի։

4. 1) . Հիպպոլիտոս եպիսկոպոս Պորաուացոց որպէս հաւանութեան թուի՝ արաբացի յաղդէ, աշակերտ Ս. Իրենեայ, որպէս ինքնին իսկ վկայէ, բայց այն չէ յայտ թէ արգելք Պորաուայ Խաղիացոց առ բերանով Տիրերիս գետոյ, եթէ միւսոյ Պորաուայ (Աղէնայ) Արաբացոց աշխարհին, զոր եւ Յերոնիմոս չկարէ որոշել։ Բայց սակայն այն իմն ստոյգ է թէ եկն նա ի Հռոմ եւ անգէն զկեանսն կատարեաց մարտիրոսութեամբ առ Սեւերեաւ կամ առ Դեկեաւ եւ կամ յառաջնում ամի Մաքսիմիանոսի Թրակացոյ 235։ Հարազատ մատենաք նորա համարին Ա. Գիր վասն զատկաց որ բաժանէր յերկուս մասունս յորոց մի էր Ժամանակագրութիւն իսկղբանէ աշխարհի մինչեւ ցառալին ամի Աղէքսանդրի Սեւերեայ (զորմէ ակնարկէ եւ Մովս. Խորենացի Բ. Գլ. Ժ.), այս մասն գրոց նորա համարեցաւ յոմանց լեալ ժամանակագրութիւնն որ կայ ցայժմ թարգմանեալ ի յունէ ի հռոմայեցի լեզու. երկրորդ մասնն Շրջան կամ կանոն զատկական որ վաղ կորուսեալ էր, այլ յամի 1551 մօտ յեկեղեցի Ս. Ղաւրենաիոսի փորեալ գտաւ ի Վերոնեան անդի հին կնեայ պատկեր Հիպպոլիտեայ նստեալ ի գահոյս, եւ աստի անտի գրեալ էր յունարէն կանոնն զատկական յաջմէ՝ ըստ համարոյ Չորեքասաներորդեայցն եւ ընդ ձախմէ ըստ Վիւրակէիցն։ Բ. Գիր հակառակ Յունաց եւ Պղատոնի կամ վասն տիեզերաց, որպէս կայ նշանակեալ ի պատկերի անդ, եւ կան ցայժմ հատակոտորք մեծամեծք։ Գ. Ճառ ընդդէմ հերձուածոյն Նոյեմայ։ Դ. Ընդդէմ Բերոնեայ եւ Հեղինոնեայ հերեաիկոսաց վասն Աստուծիսութեան եւ Մարմնաստութեան. այլ ընդ կասկածանք իմն է սառգութիւն մատենին։ Ե. Յոյցք հակառակ Հրէից։ Զ. Յոյցք վասն Բրիտանոսի եւ Նեոփն։ Է. Առաքելական աւանդութիւն վասն շնորհաց կամ պարգեւաց։ Ը. Բանք մեկնութեան ի Էուշան։ Թ. Ճառ ի Յայանութիւնն։

{ Որոգինի աշակերտութենէ ելին երեւելի երեւելի հարք ժամանակին։

5. 1) . Գրիգոր Սքանչելագործ ծնեալ ի Նեոկեսարիա Պոնապոլոց ի ծնողաց հետմանոսաց. յառաջն կոչէր Թեոփորոս եւ ընդ եղբոր իւրում Աթենագորոյ էր ի հրահանգս ճարտարօրէութեան, եւ ապա պատահեալ նոցա Որոգինեայ ի Վեսարիա՝ ուստի կամէին անցանել յետոյ ի Բերիտոս յուսումն հռոմէական իրաւանց, ըմբռնեցան ի հրահանգս փիղիսոփայութեան Որոգինեայ (231 — 235)։ Աստիճան յաստիճանէ ած զնստա Որոգինէս եւ արար միջամուխ աստուածեղէն իմաստութեան՝ մինչեւ յեւ մկրտելոյ նոցա (338)՝ կարգեցաւ Գրիգորիոս ակամայ յեպիսկոպոսութիւն Նեոկեսարիայ ի Փեդիմոսէ եպիսկոպոսէ Ամասիայ ի

մեծագույնընդամենը (յամի իրեր 240) եւ բազմաթիւ զինքն հաւա-
տացելոցն պանշելեացն յաճախութեամբ, եւ վախճանէր յամի իրեր 266, մեղով ի քաղաքի անդ 17 միայն ոգւոց ի հեթանոսութեան, ուր
17 եւեթ քրիստոնեայք էին անգէն յառաջագոյն: Կայ նորա ճառ գո-
վութեան յՈրոգինէս (գրեալ յամի 238 կամ 239) եւ Հանգանակ հա-
ւառոյ ի յառակ բանիւք զԵրրորդութենէ (ընկալեալ ի յայտնութենէ
որդէս պատմի՝ յամի իրեր 240) եւ Մեկնութիւն Եկեղեցիականայ եւ
կանոնական թուղթն վասն անկելոց 11 կանոնք:

6. Ս' եւս եւս աշակերտ Որոգինի եւ նորա թելադրութեամբ դարձեալ
ի քրիստոնէութիւն էր Ս. Գիւնիսիոս Աղեքսանդրացի որ յաջորդեաց
զՀերակղաս նախ ի վերակացութիւն գալոցին երախալութեան եւ ա-
պա յեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց (247). եցոյց նա զանձն նե-
րոյ առ անկելայն ի հալածանսն Գեկեայ եւ ի նոյն արգահատութիւն
յորդորէր թղթով եւ զՓարիոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, զՆովատիանոս
մեղմագոյն թղթով ջանայր ամել ի գոգ եկեղեցւոյ¹, ի գժտութեան
անգ Ստեփանեայ ընդ Եփեսոսեան, եւ ընդ ոմանց արեւելեաց վասն
կրկին միջառութեան՝ եկաց նա միջնորդ հաշտութեան ի միջի: Բայց եւ
ինքն ի կռուել իւրում ընդ մոլորութեանն Սաբելի անզգուշութեամբ
իմ քաղում ինչ խօսեցաւ, եւ իբրեւ ամբաստանութիւն մատուցին
զնմանէ ուղղափառք առ քահանայապետ Հռոմայ՝ արգարացոյց Գիւնի-
սիոս զանձն գրով (որոյ հառակատրք կան առ Աթանասոյ)², մեկնեալ
զբռնան ըսա ուղիղ մտաց: Եւս երեւմ յաքսորան կալոյ ի հալածանսն
Վաղերիանոս (259 — 261) եւ յետ այնորիկ քաջալերելոյ զեկեղեցին
ի ժամանակի անհնարին սրածութեանն՝ վախճանէր յամի 265, վասն
ծերութեանն հրաժարեալ երթալ ի ժողով Անտիոքայ ընդդէմ Պաւ-
ղոսի Սամոսատացւոյ: — Կան պահին (մանաւանդ առ Եւսեբեայ) մե-
ծամեծ հառակատրք ի թղթոց նորա առ Փարիոս, Նովատիանոս, Ստե-
փանոս քահանայապետ, Սիքստոս Բ. քահանայապետ եւ առ նորին երեց
Փիղեմմոս, առ Գիւնիսիոս երեց Հռոմայ, առ Բասիլիդէս Պենտապոլի-
տացի եւ թուղթք վասն սրածութեանն:

7. Ս' եւս եւս երրորդ աշակերտ Որոգինի՝ էր Փիրմիդիանոս եպիսկոպոս
Կեսարեայ Կապադովկացւոց՝ (ըսա Ս. Գրիգ. Նիւսացւոյ) յազնուական
առհմէ եւ նշանաւոր բարեպաշտութեամբ եւ հմտութեամբ, որպէս եւ
Մովսէս Խորենացի կոչէ զնա զբանշեղ յուսումնասիրութեան եւ առ
ի աղայութեանն առ Որոգինէս երթեալ վարժել³, զոր եւ ընկալաւ ի
Կեսարիոս ի ժամանակի հալածանացն: Էր նա միշտմուխ յամենայն

1 «Գիւնիսիոս Նովատիանեայ եղբայր ող-
ջոյն: — Եթէ արգարեւ ահամայ, արդեա
տեսեալ, եկիք ի գոյն (հերձուած), ցուցցեա
զայդ մեզ կամեալս գառնալով: Քանզի լաւ
էր զամենայն ինչ կրել՝ զի մի հերձցի եկե-
ղեցին Աստուծոյ: Նա եւ զայդ եւ հաւա-
տար է եթէ վասն սորին իսկ լինէիր մար-
տիրոս՝ զի մի զեկեղեցին հերձցեա, եւ կամ
զի մի կռոց զհերձցեա: Մանաւանդ թէ ինչ
այսպէս թուի՝ թէ եւս իմն այն ըստա-
ւորագոյն եւ պայծառագոյն էր: Քանզի ի
մարտիրոսանալ ուրաւ վասն չլահելոյ կռոց՝
վասն իւրոյ միայնոյ անձինն կրէ մարտի-
րոսութիւն, իսկ ի մարտիրոսն լինել առ ի
զեկեղեցի չհերձանելոյ՝ վասն համբոյն եւ
կեղեցւոյ զայն կրէ: Բայց սակայն եւ այժմ
եւս՝ եթէ հաւանեցուցեա զեղբարսն եւ

կամ օտիպեցեա զնոս գառնալ ի մարա-
նութիւն՝ տուաւ ելալոյն վստակբար եւ տը-
ժանիք լինիցին, քան յանցանք: Յանցանքդ
չհամարեցին քեզ, իսկ արժանիքդ յար-
գեալ գովեցին: Ապա թէ զայս չկարիցեա
վճարել, վասն զի ընդդէմ գարձցին եղբարքն
եւ չառնաւցում զայն յանձն, դաւ զքա ու-
ղիդ ապրելով ապրեցաւ: Ըջանամ քեզ սր
խաղաղութեանն ուշ ունիս՝ սղ լինել ի
Յէրոս, Բանք սակաւք, այլ ընտիրք եւ ար-
ժանի տուն որդոյ: Առ Եւսեբ. Եկ. պատմ.
գլոր. 2. Գլ. ԽԵ: Յեւ զգործոս Նովատիա-
նեայ վերագոյն էջ 227 եւ 254:

2 Թուղթ վասն կարեւոր Գիւնիսեայ
(զԵրրորդութենէ):

3 Խոր. Բ. Գլ. ԷԵ:

խնդիրս ժամանակին իւրոյ. չորսու նա յԱնտիգը ուր ժողովեցան եպիսկոպոսուիք վասն հերձուածոյն Նովատիանոսի (252), եւ յամի 256 գումարեալ ժողով յիկոնիոն հակառակէր իմ Սանգիանոսի քահանայապետի կոցեալ ջատագով կրկին մկրտելոյ զհերետիկոսան: Թեա գնալոյ ի մեւ եւա ժողով յԱնտիգը (265) վասն Պաւղոսի Սամոսատացւոյ եւ լինելոյ նմին գլխաւոր՝ իբրեւ երրորդ անգամ ի ճանապարհ անկեալ երթալ ի նոյն քաղաք վասն նորին խնդրոյ՝ ի Յարսոն վախճանէր (269), եւ առաջնորդութիւն ժողովոյն մնալ ի ձեռս Հեղենոսի եպիսկոպոսի Յարսոնի: Թեպէտ եւ Ս. Բարսեղ բազում դիրս ասէ զնմանէ գրեալ եւ Մովսէս Նորենացի յիշէ պատմութիւն ինչ հալածանաց հանդերձ գործովք թագաւորաց (կայսերաց Հռոմեացւոց եւ թագաւորացն Պարսից), սակայն այժմ մի միայն թուղթ կայ նորա առ Նիսիւնս ի հռոմեացի լեզու՝ վասն կրկին մկրտութեան ընդգէմ Սանգիանոսի քահանայապետի, լի սիրով ճշմարտութեան, որչ զիճմանն ջերմութեամբ յափշտակեալ՝ անարժանս իմն բազում ուրեք բարբառի:

Ի վերջին ժողովի անգ. Անտիգոյ (270) դասն եւսերիոս եպիսկոպոս Ղաւոդիկեաց, երբեմն սարգաւազ աղեքսանդրացի օգնական Ս. Դիոնիսեայ, եւ Մաղքիսն հմուտ արաբքին գիտութեանց եւ վարդապետ արիստոտելական փիլիսոփայութեան յԱնտիգը եւ ապա կորգեալ յերիցութիւն, որ եւ յանդիմանեալ կշտամբեաց ի ժողովի անգ զՊաւղոս Սամոսատացի հանեալ զպատրուակ նորա՝ զի տակաւին պատրել կամէր զեպիսկոպոսունան պատ Բ պատ բանիւք, եւ ապա (ըստ Ս. Յերոնիմոսի) ի նորա ձեռն յորինեցաւ այն գեղեցիկ թուղթ սիւն հոգոսական գրեալ ի բերանոյ ժողովոյն առ Դիոնիսոս քահանայապետ Հռոմոյ՝ տալ նմին համար զգործոցն Պաւղոսի եւ զիւրեանց իսկ որոշմանէն, եւ կայ այն թուղթ առ եւսերեայ:

Յ. Էլին ինչ աննշան մատենագրութեամբ յերկրորդում կէս երրորդ դարու 1. Մագնէս երէց երուսաղեմացի եւ կամ սուղզագոցն եւս Մակարիոս Մագնեսիացւոց եպիսկոպոս որոյ կան հատակոտորք ի գրոց պատասխանեացն առ Թէոսթենէս ոմն անուն՝ որ բանս հակառակս միմեանց կարծէր յաւեարանն գտանել, 2. Աղքեղաւոս եպիսկոպոս Քաշկար քաղաքի Միջագետաց որոյ վիճաւմն ընդ Մանեայ (յամի իբրեւ 277) կայ գրեալ ի մատենի, 3. Իսկ Պիերիոսի երիցու աղեքսանդրացւոյ անուանելոյ ի Յերոնիմոսէ՝ Փաքր Որոգինէս, եւ Թէոփնոսոսոյ աղեքսանդրացւոյ ուսուցչի երախայից յաշակեբաութենէ Որոգինի՝ գրեթէ անուանք միայն մատենագրութեանցն կան ի միջի, իսկ 4. Ս. Թէոնոյ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրիայ կայ թուղթ մի առ Ղաւկիանոս ոմն սեւեկապան յարքունիս (որպէս թուի) Դիոկղեսիանու, գրեալ յառաջ քան զամ 303:

9. Ս. Պամփիւղոս փիւնիկեցի յազգէ՝ էր յազնուական առհալ եւ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ հայրենի քաղաքին իւրոյ ի Բերիտոս, սիրելի՝ եւ ըստ անուանն իսկ ամենեցուն բարեկամ. յեա կրթելոյ յԱղեքսանդրիա առ Պիերեայ յուսումն գրոց սրբոց՝ դադարէր ի Նեսարիա առեալ ձեռնադրութիւն երիցութեան, եւ անդէն կարգէր մատենագարան երեւելի երեւելի եկեղեցական մատենից մանաւանդ մատենիցն Որոգինի՝ զորս իւր իսկ ձեռամբ ընդօրինակէր, եւ իւրովք իսկ ծախուք յորինեալ օրինակս բազումս գրոց սրբոց տպր կարստելոցն, մինչեւ ի հալածանն ըմբռնեալ ի տանջանս եւ արկեալ ի բանաի զերկեամ մի, ապա սպանաւ (309): Յարածեալ էին սրինակք եւ թանասնից ի նորա ձեռն ըստ ուղղութեան:

ցըն Արագինի որ ի վեցօրինական, եւ որպէս յոյժ իսկ հաւանութեան է՝ նորա է եւ մեկնութիւն գլխոյ գործոցն առաջելոյ. իսկ ի 5 դպրութեանց անաի պատասխանատուութեան վասն Արագինի զոր ի բանաի անգ գրեաց՝ առաջինն միայն կայ ամբողջ, այլքն չեն ի միջի հանդերձ վեցերորդ դպրութեամբ՝ զոր յաւել Եւսեբիոս Կեսարացի բարեկամ՝ նորա մտերիմ՝ որ եւ ան իսկ զանուն նորա կոչելով զանն Եւսեբիոս Պամփիւկեայ:

10. Կորին ժամանակից մեւ եւս երէց Ս. Ղուկիանոս Սամոսատացի յաղնուական առհմէ երեւելի որբութեամբ եւ գիտութեամբ գրոց սրբոց՝ եգ դպրոց յԱնտիոք (ուստի եղին իսկ Եւսեբիոս Նիկոմեդացի, Մարիա Քաղկեդոնացի, Թեօֆնիս Նիկեացի), յամի 311 անու նա ի Նիկոմեդիա եւ յետ արկանելոյ ի բանա՝ սպանաւ յամի 311 Յունուար. 17: Ըսա Յերոնիմոս՝ էր սորա ուղղեալ զքնագիրն Եւթանասնից, եւ օրինակքն ըստ նորին ուղղութեանց կոչեցան Ղուկիանեանք, եւ նալին վարէին եկեղեցիքն Արեւելից:

11. Լուսառգոյնս իմն ունիմք ի գրոց անաի Ս. Մեթոդիոսի առն գիանոյ եւ անուանւոյ բարեպաշտութեամբ, եւ որպէս թուի՝ էր նա նախ եպիսկոպոս Ռղիւմպոս քաղաքի Ղիւկիացւոց եւ ապա Տիւրացւոց, եւ վկայեաց առ Գիօղեոփանու ի Քաղկիս Ասորւոց: Հարապաք ի գրոց նորա են խրատուք առան կուսանաց. խօսք վասն յարութեան. ճառ վասն անձնիշխանութեան եւ թէ ուստի իցէ չարն. Վեց հառակաորք գրոց իրիք ընդդէմ՝ Արագինի. Գիլք հակառակ Պորփիրոսի որ գրեթէ կորուսեալ է ի միջոյ, որպէս եւ այլ եւս մատենաք նորա, եւ ոմանք ընդ կարծեօք են:

12. Նշմարիտ վիպարանութիւնք երրորդ դարուն են՝ 1. Վկայաբանութիւն հօրն Արագինի եւ աշակերտաց սորա Պղուտարքեայ (եղբօր Հերակղայ Աղեքսանդրացւոց եպիսկոպոսի), Սերենոսի, Հերակղեղեայ, Հերոնեայ, մեւս Սերենոսի եւ Հերայիսոյ կնոջ որ մի ըստ միօղէ գլխատեցան: — 2. Վկայաբանութիւն Պատամիէնայ, Մարկեղլայ եւ Բառիղիգեայ: — 3. Վկայաբանութիւն Աղեքսանդրի, Բաբիղայ, Մեաբայ, Կուխայ, Ապողոնիայ, Սերապիոնի, Յուզիանու, Քրոնիոնի, եւ այլոց: — 4. Վկայաբանութիւն Պրիսկոսի, Մաղքայ, Աղեքսանդրի, Մարինոսի վկայից Կեսարացւոց ի Պաղեստին: — Զամենեցունց սոցա առա անգ պատմէ Եւսեբիոս Կեսարացի ի վերջին գիրս եկեղեցական պատմութեանն եւ ի գիրան վկայից պաղեստինացւոց:

56

{} Եւս Նշմարելոյ մի ըստ միօղէ զառզ երեւելի երեւելի մատենագրաց արեւելեան յունական եկեղեցւոյ՝ դարձցուք յետս հայել միւսանդամ՝ իսկիզբն պար երրորդ դարու գիտել անսանել զմատենագրութիւն աւրեւմտեան հռոմեացի եկեղեցւոյ:

Լսա չիք ի փոքունց գալ առկաւ յառաջ ի մեծամեծսն, այլ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իսկզբանն ի մէջ գայ հռոմէական մատենագրութիւնն լի փառաւորութեամբ եւ զօրութեամբ: Իսկ ներքին ընդհանրական նկարագիր որով ընտրին ի միմանց արեւելեան-յունական եւ աւրեւմտեան-հռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքն, այն իմն է՝ զի ուր արեւելեանք զանազան մասն քրիստոնէութեանն փոխաւ:

1 Տե՛ս վերգոյն էջ 148:

փայտեան իմն ճանապարհաւ հաստատէին, նախ հակառակ արեւմտեանը մեծաւ մասամբ զգործական կողմն աւանդութեան քրիստոնէութեանն գիտութեամբ լուսաւորէին. սոյն իսկ նկարագիր էր որով եւ յառաջն ընտրէր ի միմեանց յունական եւ հռոմէական փիղիսոփայութիւնն:

1. Այրն երեւելի որ բուն նախ ան զհռոմէական եկեղեցական մատենագրութիւնն ի գոյութիւն՝ է նուիրեալ Սեդուիմոս փղորենս Յերոսոլիմոս, ծնեալ յամի իբրեւ 160 ի կարբեդոն, որդի առն հոյակապի. հանձարեղ ի բնէ լեալ՝ կրթեցաւ ի մանկութենէ ի գիտութիւնս եւ ի լեզուս, մանաւանդ յառաջագէտ ի յոյն լեզուի էր, մինչեւ գիրս ի նոյն լեզու մատենագրել: Նախ վասն զի ի պաշտամունս տէրութեան սահմանեալ էր մասնել՝ եւ զանձն յուսումն հռոմէական իրաւանց, եւ մեծ հմտութիւն իսկ իրաւանց ամենայն ուրեք ի գիրսն նորա նշմարի: Որպէս ծնողք նորա՝ նոյնպէս եւ ինքն հեթանոս էր զաւագինն եւ յիմարութիւն իսկ եւ ծաղը զքրիստոնէութիւն համարէր, այլ ի չափ իմ հասեալ մտացն՝ ընկալաւ զքրիստոնէական հաւատս իբրեւ 30 — 36 ամաց հասակի, դրդեալ ի զօրութենէ քրիստոնէիցն ի վերայ դիւաց եւ ի հաստատութենէ մարտիրոսացն: Թէպէտ եւ աշխարհավարեալ էր, այլ հրաժարեալ եմուս ի կարգ կղերականութեան եւ առ ձեռնագրութիւն երիցութեան՝ որպէս հաւանութեան թախ ի կարբեդոն, եւ յամաց իսկ ժամանակս ինչ յեաղ ի Հռոմ:

Տերաուղղիանոս յառաջնումն մեծաւ ջերմեանդն նախանձաւ արկ գիրկս զհաւատովք եկեղեցւոյ. ի մտանց անախ նորա հաւէին մի ըստ միոյն մտաեանք ի յանգիմանութիւն Հրէից, հեթանոսաց, հերետիկոսաց՝ մանաւանդ Գիտաց, եւ ոչ լուսութեամբ ինչ անցանէր եւ զպիտոյիւք եկեղեցւոյ ժամանակին իւրոյ: Այլ մատենագրութեանն օրինակ առանձինն իմն ունի սեպհականութիւն, որպէս ինքն իսկ մատենագիրն անսովորական իմն է անձամբն: Ինչ նորա ձիւր մեծամեծք զարմանալիք հանդերձ բողմապատիկ տեղեկութեամբք եւ սիրա արիւնաշատ եւ զգայուն. այլ քանզի ոչ չափաւորութեամբ իմն կրթեալ էին երկոքն, յայն սակս եւ օգտակար կարող էին լինել եկեղեցւոյ եւ փառակար: Ի բնէ իսկ դագ եւ գծնեայ գտեալ եւ ոչ ի մեղմական լուսոյ քրիստոնէութեանն ուսաւ զուարթութիւն, այլ էր մեւ եւ յօժար միշտ ի խառութիւնս: Նախ իրի արտաքին ինչ միայն պատճառք պիտոյ էին մզելոյ հանելոյ վնա ըստ սահմանս՝ ի փասս անձին իւրոյ եւ եկեղեցւոյ: Մոնտանեանցն սուս յայտնութիւնք հանդերձ արտաքին խառագոյն կարգօքն եւ անշափ մեռուցմամբք մարմնոյ հրապուրեալ արկին զՅերաուղղիանոս յաղանդն, եւ եղեւ նա յայնմ հետէ հակառակ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (յամի իբր 200)¹: Յոմանց կարծեցաւ թէ նախ քան զմահն՝ որ եղեւ յամի իբրեւ 240, դարձեալ իցէ ի ծոց եկեղեցւոյ, բայց չմարթի պատմական հաստատութիւն իրացն առ:

Ի մատենագրութեանն տէր է Յերաուղղիանոս ի վերայ լեզուին որով գրէ, բանն ի ներքոյ վարժ ձեռին նորա լինի սուր սպարսուր, եւ ուր ուրեք յենու նա ի խորիսին եկեղեցւոյ՝ անպարտելի իմն օրինակաւ եւ անվրէպ հասուցանէ ի ճշմարտութիւն անգր: Սուսանեցուցանէ իմն զընթերցանելիսն անսովորական ասացուածովքն եւ յանկարծօրէն զարձուածովք. բազում անգամ առաւել հարկանէ քան հաւանեցուցանէ: Իսկ յետ խոտորելոյ ի մոնտանեան աղանդ՝ ամենեւին անհեւ լինի եւ գոյն պն մեղմական հանգաբաւթիւն, ի պաշտ-

¹ Յեւ վերադոյն էլ 221:

պանութեան անդ ճշմարտութեանն կամ տաութեան՝ համակ ի հենդ-
նութիւնս հառանի, անգոսնէ, աղմկէ առանց չափոյ: Իսկ ո՞նչ նորա է
միշտ զակոնացի եւ վճռովք, անցումն յանկարծ եւ ոչ աշտինմառ.
յաճախ յաւելարանութիւնս՝ գայ, թէպէտ ամբաստանել կամիցի՝ թէ-
պէտ պաշտպանել, թէպէտ գովել՝ թէպէտ պարսաւել: Կերպարանք
բանիցն միշտ մութ իմն են եւ հանապաղ հակիրճ, թէպէտ եւ լի նմա-
նութեամբք եւ ծաղկալից, այլ իբրեւ զծաղկունս անապատի: Սակայն
եւ այնմ իմն պարտ եւ պատշաճ է միտ գնել՝ թէ ի նմանէ տանջոյր
նախ սկիզբն յօրինուած հռոմէական եկեղեցական լեզուի: Հռոմայե-
ցուցանէ նա զյուսկական անուանսն, ամենեւին իսկ նոր անուանս հռոմէ-
ականս ձուլէ եւ կամ զհինսն որպէս ինչ կամի փոփոխէ՝ խառնելով
ոչ սակաւ յառանձինն սեպհականութենէ հռոմարէն լեզուի զոր Ա-
փրիկեցիքն խօսէին: Յետ նորա ամփրիկեցի մատենագիրք եկեղեցւոյ՝
եւ առհասարակ ամենայն իսկ մատենագիրք արեւմտից ըստ նորա լե-
զուին ձեւել սկսան:

Ա. Օր ընդգէմ հեթանոսացն եւ Հրէից գրեաց՝ է 1. Գէրգորաս-
իանադոս-նիան իշխարանիսն իբնէն կամ համառօտիւ Պարտիսանադոս-
նիան՝ մի ի կարի երեւելի գրոց նորա գրեալ նախ քան զամն 202: —
2. Առաքէս (հեթանոս) յերկուս գիրս, նշնպէս ի պաշտպանութիւն
քրիստոնէից, գրեալ գրեթէ ի նմին ժամանակի: — 3. Առն վիսյոս-
նիան օգոս, մատեան փոքր այլ մեծագին, գեղեցիկ եւ խորին, յորում
կոչէ ի վիսյութիւն միոյ աստուածութեան զսգի՝ ոչ արանց քրիստո-
սոնէից կամ զփիղիսոփայից, այլ զխառնաղանճ մարգկանն, եւ յայն
սակա անուանէ զսգի մարգոյն քնն-նիսմք իշխարանիս: — 4. Առ Սկապու-
անթիպատոս եւ վերակացու Ափրիկեցւոց նահանգին, որ խառութեամբ
ընդ քրիստոնէայն զնայր, գրեալ որպէս հաւանութեան է՝ յամի ի-
բրեւ 211: — 5. Ընդգէմ Հրէից ցուցանէ ի մարգարէից թէ Յիսուսն ազո-
վրեցի է Մեսիայն, գրեալ ի նմին ժամանակի՝ յորում պատասխանա-
տաութիւնն էր գրեալ:

Բ. Օր ընդգէմ հերետիկոսացն գրեաց՝ է 1. Առն Խնիսիբոս-
նիան՝ հերետիկոսաց կամ ընդգէմ հերետիկոսաց, կատարելագոյն եւ պատուա-
կանագոյն քան զամենայն մատեանս Յերասուղիանու, յորում զսկիզբն ան-
ընդհատ աւանդութեան իսկզբունէ՝ ի մէջ բերե իբրեւ ընդհանրական ցոյցս
ճշմարտութեան վարդապետութեան եկեղեցւոյ հակառակ հերետիկոսաց,
որպէս կանխագրութիւնն կամ բազմամեայ ժամանակ ինչ սահմանեալ ի
հռոմէական օրինաց՝ անընդգիմակաց պատճառ. էր արդար ստացման իրաց
ինչ զորոց խնդիր ինչ յարուցեալ իցէ, այնպէս զի ամենայն քնն ցոյց-
ման՝ յաւենի գառաւորին անկանիցի ի վերայ գառախազին: Սոյն մատեան
մինչեւ ցղլուին ԽԳ՝ է ի Յերասուղիանեայ, անտի մինչեւ ցկատարած
(ԽԵ — ԾԳ.) է յառաջ մատուցեալ յայլմէ սւմքէ ոչ հեռի ի նմին
օճոյ: — 2. Առն Վլետոս-նիան (ընդգէմ Գիտաց) գրեալ յաղղափառու-
թեանն ժամանակի, եւ պիտանի յոյժ ի վիսյութիւն աւանդութեան
խորհրդոց: — 3. Ընդգէմ Հերետիկոսի Գիտի նկարչի ի Կարքեդոն: —
4. Ընդգէմ Ապոլոնիս-նիան՝ գրեալ յետ անկմանն: — 5. Առն օգոս
(գրեալ յետ անկմանն) ընդգէմ այլ եւ այլ կարծեաց փիղիսոփայիցն զս-
գւոյ մարգոյն զոր երբեմն անարար կարծէին, երբեմն կրկին, երբեմն տալին
նմին յառաջգրութիւն եւ փոփոխումն ի մարմնաց ի մարմինս. ի նմին
ուսուցանէ եւ զսկզբնական մեղաց եւ վրան հանգամանաց սգւոյն յետ
մահու: — 6. Առն Ժաւնայն Ֆլետոսի ընդգէմ կարծական Գիտաց: —

1 Hyperbole.

2 Պատմ. Ս. Յերոնիմոս ի Համարի Մա-
մեւագր. Գլ. 53. Թէ Ս. Պփոքրիմոս զու-
մնայն որ ընթերցողք ինչ ի գրոցն Յեր-
ասուղիանու, եւ թէ սովոր էր նա ինչպէս

ի սարկաւազէն խառն զգիրսն նորա առեւով՝
Ցուր գիմ վարդապետն:

3 Apologetica (պո ինքն Liber).

4 Praescriptio.

5 Onus probandi.

7. Վան յարախիան ճարձայ՝ գեղեցիկ յոյժ: — 8. Յխարձախի կամ կարձ՝ ընդգէտ՝ Գիտաց եւ տառնմանն վաղենաքնեանց որք ի ժամանակս հալածանացն «յորժամ հաւատք վառին եւ բորբոքեալ այրի եկեղեցի ըստ օրինակի մորենւոյն», սաղսկեալ զային կեղծութեալ՝ կարեկիցս զանմինս ցուցանել այնոցիկ որ յօժարեալ ի մարախոսութիւն իցեն՝ խօսելով հրապոյրս պղտորս՝ թէ շարաշար եւ ընդ վայր տան զանմինս ի մահ, շիմանան շառնուն ի միտ եւ չգիտեն թէ չէ հնար զի Գրիտաոս որ միանգամ վասն մեր մեռաւ՝ զարին մեր եւ գիտան ընդ այնր խընդրիցե, եւ Աստուած որ ի հին կառկարանն աշխարհէր զարին պատարագացն՝ չէ մարթ թէ Ծարաւի իցե արեան քրիտանէիցն, եւ այլ եւս նոյնպիսիս. (զրեալ է յետ անկմանն): — 9. Ընդդէմ Մարկիոսի ի 5 գիրս, որ է ընդարձակագոյն եւ պարարտագոյն քան զամենայն գրութիւնս Յերասուղղիանու ընդգէտ հերետիկոսաց, զրեալ յետ անկմանն այս ինքն յամի իրրեւ 207 կամ 8: — 10. Ընդդէմ Պրատիայ տան փախուցողս խոտովանողի՝, զրեալ յետ անկմանն:

Գ. Սոր վասն գործական ինչ իրաց զրեալ Յերասուղղիանու՝ է, 1. Վան ապախարախիան գիրն՝ զոր զրեալ նա ի ժամանակի ազգափառութեանն եւ ըստ ուղղափառ մտաց ընդգէտ բախելով եւ մոնտանեան վարդապետութեանն: — 2. Վան հարթիւրախիան (զրեալ նոյնպէս յառաջ քան զանկումն): — 3. Աս ճարդիրսան քաջալերութիւն՝ զրեալ զրեթէ ի նմին ժամանակի յորում Պատասխանատուութիւնն: — 4. Վան ուղիւն որ է մի ի գրութեանց նորա առաջնաց ժամանակաւ, եւ է փոքր այլ գեղեցիկ ինչ մեկնութիւն աերունական ազութից, եւ խրատ պատրաստութեան ազութից: — 5. Աս կնն իւր յերկուս գիրս՝ թողեալ իրրեւ կտակ նմին, աւել խրատ զի կացցէ այրի յետ մահուն իւրոյ ըստ առաքելոյն խրատու, կամ գոնեայ մի լինիցի տան հեթանոսի, զրեալ յառաջ քան զանկումն եւ յայն սակո ըստ ուղղափառ մտաց վասն երկրորդ ամենութեան: — 6. Վան Գիտարանաց. ի պատճառս ուրախութեանցն որ յետ կաարելոյ յաղթութեանցն Սեպտիմիայ Սեւերեայ (յամի 198) յԱփրիկէ լինէին եւ յաճախէին անգր տմանք ի քրիտանէից, խրատե զսոսա ի բաց կալ յանագորոյն կրկնէն եւ ի լիախ թատերացն. «Զխորգ, ասէ, համարձակ իցէ լսել զայն՝ զոր տեսին ոչ իշխեմք. սրպէս զհեռագ զոր առ Աստուած ամբարձեալ իցես յաղթմ» յետ այնպիկ վառապարեկ առնիցես ի գովութիւն գուտանին Ծափս հարկանելով. կարիցէ որ յայնժամ զԱստուծոյ խորհել անգ կալով՝ ուր ոչ գոյ ինչ յԱստուծոյ», — 7. Վան Կապաղարախիան. ընդգէտ՝ այնոցիկ ի քրիտանէից որ չհամարէին գործ կառապաշտութեան զյօրինելն եւ զվաճառել պատկերս գից եւ այլ եւս նոյնպիսի հեթանոսական պաշտամանն գործիս, զրեալ նոյնպէս յառաջ քան զանկումն: — 8. Վան պոսի. յորժամ առ Սեպտիմիայ Սեւերեայ բաշխէր պարգեւ զօրականին եւ մի մի ի նոյննէ մատչէր պոսկ ի գլուխ առ հազարապետն, մի ոմն ի քրիտանէայ զինուորաց խղճեալ զպոսկն ի ձեռին կալեալ եւ ոչ ի գլուխն՝ այնպէս մերձեցաւ առ հազարապետ անգր. հարցաւ քրննեցաւ եւ արկաւ ի բանս: Իրրեւ ուղղափառ օտգտանէին իմն զգործ զինուորին՝ իրրեւ գործ աւելորդ եւ ասարժամ, մանաւանդ զի եւ երկեւ իմն ի վերայ կայր թէ վասն նորին հալածումն ինչ առ հասարակ ի վերայ ամենեցուն գրգռիցի, անաւստ Յերասուղղիանոս որ յայնժամ նորոգ ի մանաւանեան աղանգն խոտորեալ էր՝ մատչէր ի ջառագովութիւն զինուորին, յառաջ բերելով զսովորութիւնն իսկզբանէ: — 9. Վան Կապիւրախիան քրիտանէից ի ժամանակի հալածանաց, զոր մեղս համարի Յերասուղղիանոս ըստ մոնտանեան վարդապետութեան: — 10. Վան Բելադրախիան զԿապաղարախիան՝ իրրեւ յաւելուած գրոցն որ առ կին իւր: — 11. Վան Կապաղարախիան ըստ մոնտանեան իմն մտաց: — 12. Վան Կա

1 Յետ վերագոյն էլ 213:

ԳԼ. 12. 38. յորոց բանիցն ի երեւթիթե

2 Յետ Գրեմ. Ազգասնորացի Դատարար. յայսպիսի գեղա չլինէին զայն ի ԳԼ. 8. եւ Մանիքիս Թեոֆիլոս. Դատար. Զուարթն քրիտանէայ:

զոյ խնայ, նոյնպէս ըստ մանտանեան մտայ: — 13. Վասն հանգիւնից եւ զորդոս խնայ յերկուս գիրո՝ լի ամենեւին անշափ եւ մանտանեան խառութեամբ: — 14. Վասն ամենեւին յարում ճառէ զապաշխարութենէ՝ գնելով ըստ Մանտանեանց մեղս առանց թողութեան զանկաւնի ի հաւատոյ, զսպանութիւն, զշնութիւն եւ զսլ եւս նոյնպիսի ծանր մեղս: — 15. Վասն պոռոյ ընդդէմ ընդապոյ (որպէս անուանէրն զազգափառ): — 16. Վասն ազախանին ի շատագովութիւն անձինն յորժամ գհաւեական պատմուեանն՝ հանեալ ազանէր զազաբազանն փիղիւսափայտից եւ յայն սակո ծաղը իմն բազմաց լինէր (գրեալ որպէս թուի յամի 208):

Զ. յարկոս Միսակիոս փելիս իրաւագէտ եւ խօսեղի ի Հռոմ, շէ յայտ թէ հռոմայեցի իցէ ծննդեամբ եթէ ամբիկեցի, եւ ոչ այն ինչ ճշդիւ յայտ է թէ որչափ յետոյ կամ յառաջ քան զՅերասուղիանոս իցէ, այլ յոյժ հաւանութեան երեւի ընդ նոյն իմն ժամանակս լինել նմա եւ ունել իսկ հաղորդութիւն ընդ Յերասուղիանոս, եւ էր սա գարձեալ ի քրիստոնէութիւն ի հասակի արութեան: — Այս նորա գիր պատասխանատուութեան քրիստոնէութեան գեղեցիկ՝ Արտաիոս անուն ի կերպարանս պղատնեան կամ կիկերոնեան խօսից Զ. ի ամին երկոքին բարեկամք նորա մտերիմք Նեկիդիոս Կատալիս հեթանոս եւ Յանաւարիոս Ոկատիոս քրիստոնէայ՝ վիճին ընդ միմեանս վասն քրիստոնէութեան՝ իրաւանտիրի միջի եղեալ զՄիսակիոս փելիքս, եւ լինի վախճան խօսիցն յորժամ Նեկիդիոս յեա երկայն լուութեանն յանձն աւնու զքրիստոնէութիւնն ասելով ջՈկատիոս «Նեկիդիոս յաղթեցաք, դու ինձ եւ ես իմում մարդութեան», — Մեւս եւս մտեան Միսակիոս փելիքսի Վասն հակապիլի կամ ընդդէմ Մանիքեցւոց պոժմ շիք ի միջի:

Յ. Երասկիոս Նեկիդիոս Նիպոլիտոս մի ի գեղեցիկ գեղեցիկ զարդաց եկեղեցւոյ, էր ի մեծաառն եւ յազնուական ի անկողնախոսական ասնէ ի Կարքեդոն. յեա կրթելոյ ի մանկութեանն մեծաւ աջողակութեամբ ի հրահանգս յոյն եւ հռոմայեցի լեզուի՝ եկաց վարդապետ ճարտարութեան եւ փառաւորէր յամենեցունց ի Կարքեդոն: Այնուհետեւ աւարել եւս մեծացեալ ի վարձուց անտի զոր յաւել ի վերայ ընչիցն հայրենեաց՝ կայր մեծաւ փառաւորութեամբ եւ բազմամբոխ սպասաւորք եւ հասեալ ի փափկակեաց բարեկեցիկն կեանս որ ոչ առանց արատոյ էր, որպէս ինքն իսկ զանձնէ վկայէ: Ի ճանապարհի ասա յայսմիկ եւ գիտ գնա Առաւելոյ մարդասիրութիւնն: Էր նորա անակից երէց մի պատուական Նեկիդիոս անուն եւ լեալ նմա մտերիմ՝ եցոյց նմա զվարդապետութիւնն Քրիստոսի եւ յորդորեաց յընթերցուած գրոց սրբոց: Ժամանակս ինչ կռուէր Նիպրիանոս ընդ անձինն՝ մինչեւ յետուսա տիրեցին սրտի նորա ամենեւին շնորհքն աստուածեղէնք: Անդէն յերախայութեանն ի շնորհակալութիւն լուսոյն որ շնորհեցաւ նմա՝ եղ առաջի Առաւելոյ ուխտ մշանդենաւոր կուսութեան, եւ յեա մկրտութեանն (245 կամ 246) բաշխեաց եւ զբազմազանն ինչսն աղքատաց, զի ապրեցուցե զանձն ի գրգանաց եւ ի հոգոցն:

Այնրկարեաց Նիպրիանոս ի ժողովրդական կարգի անդ, այլ առկաւին նորատունկ (նոր ի մկրտութեան)՝ ընկալաւ զաշաիճան երիցութեան «Առաւելոյ կամօք եւ ժողովրդեանն խնդրով» (247), եւ իսկ եւ իսկ ի միւսում ամի (248) ի վախճանել Գանատոսի եպիսկոպոսի Կարքեդոնացւոց խնդրեցաւ Նիպրիանոս ի պապազատութիւն: Թեպէտ եւ արգելոյն կանոնքն առաքելականք զեպիսկոպոսութիւն նորոգ

միտեց, ու լիան ան՝ որպիսի որ Կոնստանտին էր յայտն ամենցն ինչ պատգոյ քան զՏառարկոյ կարգն էր, իբրևոյն ինչ իրեն համարէին: Այլ նա ոչ պարէս անէր զմասն, խանդհաւթիւնն չաւնցող յանձն զոյնոյնի առաւելութիւն. փոխեալ թաղեալ Կոնստանտին, եւ զհետ նորա ժողովարգն, պատեցաւ շաբղ զամբն եւ պարանս առ, եւ ամբարձ մեծաւ պաշտօնին՝ մինչեւ զինչաւ յանձն ամենց տարին: Յակոբն ոչ ամենեքին հաւանեալ ընտրութեանն էին. քանզի անկող յերկնացոյցն քահանայոց անոն՝ մանաւանդ Փարսաւանաս, Գանասա եւ այլք կարենին թէ թաղանք իսկ ընտրեցին: Բայց Կոնստանտին ան զմասն զիսկն որչափ ինչ նշանհաս էր, եւ առ ընկալաւ զմասն ի հաւանք բարեկամոյ իբրց ի կարի մեծակոյ, զի ամպէս պաշտօնեացէ ժողովարգն հոյնէ ընդ նաւս ընդ անոնք:

Ենպիսին ի ժամանակէ գարնին եւ մասնեց ի կարգ կենդանութեան ամենեւին եւ զանձն Կոնստանտին յառաջն գրոյ պարս, եւ ընթերցաւ իսկ մի ըստ միայն զամենցն քրիստոնէական մասնապարտութիւն որ յառաջ քան զինքն էր: Առաջին մեծ եւանդն նորա ի պաշտօնութիւն եկեղեցոյ եւ նախնա՛ն փառապարտեան եւ պատնորա: Այլ հաջիւ հաջ հանեալ զառաջին ամ հախաւթեանն իբրց խաղաղութեամբ ի գլխի, օրաւ ասեղութիւն հեթանոսացն ընդդէմ քրիստոնէից առ Գեղիսա, մանաւանդ ընդդէմ եղիսիպոսացն (250), կրկնէին երեքմէին ի կրկնին եւ ի թէպարանին թէ «Կոնստանտին առ ասիւսեան»: Ինչպէս Կոնստանտին, իբրեւ ոչն գաւա՛ն արարեցաւ (ի առգանս ընդից եւ կենաց): Առաւել թերապարտեամբ մինչաւ թաղանցեալ էր Կոնստանտին պարմից հաւատարմից, բայց էր նա հանապաղէք ի նշան կէս արկաւարացն ի հաղորդութեան ընդ եկեղեցոյն եւ թաղութիւն առաջնորդէր իբրցն որ երթային եւ վաթմարէին յոյնամ: Զի բաղնոցն անկեալքն, խառնակեալք ի բանս անդ յանգիւն աւել նոյն թաղին թաղութեան անկախ, որովք եւ յետոյ քահանային ասանց կարգի պաշտօնարարեան մասնէ ի հաղորդութիւն եկեղեցոյ: Նախաւ, փեղկկաւորն եւ այլք գտեալ պարսոյ յարաջին հերձաւոր ընդդէմ եղիսիպոսին իբրեանց՝ որ ամենցն իսկ զարարեամբ կողմ հախաւթ անշափն ներառութեան, մինչեւ յետ անտիկ ինչ միտեաց Կոնստանտին ի հաղորդութենէ զՆախաւ, զՓարսաւանաս եւ զՓեղկկաւորն եւ զոր ընդ նոյնն էին՝ յարմար գարնաւ Կոնստանտին անգան յետ Զատին (251) եւ որպէս ժողով եղիսիպոսոց վան իբրց անկեղցն եւ ընդդէմ հերձաւորն: Գիւնցին Փարսաւանաս եւ փեղկկաւորն ի Հռոմ առ Կոնստանտին քահանայարեան՝ որ ըստ անասաւ իւրեանց նոյն զԿոնստանտին, ինչպէս պատահանի ի աննէ եւ ապա՛ որպէս ասանց երկնաւթեան է՝ արգարացաւ Կոնստանտին:

Եւ ինչ թէ զգլխի ելեալ ժողովոյն ի Կոնստանտին եւ առաքեալ վնացն առ քահանայարեան Հռոմոյ՝ անառա հասանէր թաղին Նախաւորն երկնաւ Հռոմոյ, որ խորանանկութեամբ ասեալ երկն եղիսիպոսոց նշանադրել զինքն յեղիսիպոսութիւն՝ ելեալ էր հախաւթ Կոնստանտին քահանայարեան, որ ի նախ ժամանակէ ընտրեցաւ փոխանի փարսեան: (Երեւե՛ղ էր Նախաւորն գլխի եւ կոյ նորա ցոյցմ գիրն գեղեցիկ վան երկնաւթութեան կամ վան իննի հաւատոյ՝ թաղին վան Կոնստանտին. Թաղին երկն առ Կոնստանտին): Այլ որպէս ամենցն իսկ եղիսիպոսոսեւր Երեւե՛ղ, նոյնպէս եւ Կոնստանտին յառաջացն ի վերոյ հասեալ որմաւոր ընտրութեան Կոնստանտին իսկ եւ իսկ որպէս

զհրեշտակն Նովատիանու ի հաղորդութենէ իւրմէ, եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունս Ափրիկեցւոց աշխարհին զգուշացոյց մերժել զնոսա:

Ա՛խնչ չեւ բովանդակ լուծեալ պար շփոթութեան՝ կրկին աղէպք ի վերայ հասանէին, ախտն ժանա, եւ հալածումն Գաղղոսի: Յայն սակա փութացաւ Կիպրիանոս միւսանգամ ժողովով հաստատել զվճիռս առաջին ժողովոյն որ վասն անկեղոյն ապաշխարութեան, զի այնպէս զորացին հաւատացեալքն ի նգնութիւն պատերազմին՝ որ առաջի կայր. եւ ինքն իսկ զանձն ի մահ պատրաստէր եւ ջանայր յորդորել զհօտ իւր բանիւն եւ օրինակաւ՝ լինել յանձն ի կամս Աստուծոյ ի կրկին վանդի անդ մահու: զի անհնարին իսկ մոլեգնէր ժանտն ի Կարքեդոն, աղմուկ եւ շփոթ շահեալ տիրէր ընդ բնու, ամենայն որ կարողն էր սրանայր փախստեայ ի բաց. առ ահի ըմբռնելոյ տխտիւն՝ դադարեալ էր ամենայն դարման հիւանդաց եւ թաղումն դիականցն, զորս երբեմն կիսամեռս իսկ ի տանց անտի ի հրապարակս ընկենուին, եւ ապականէր իսկ օդն: Կոչեաց Կիպրիանոս զժողովուրդ իւր, մեկնեաց նոցա զպատուէր սիրոյն որ ոչ ի վերայ հաւատակցացն միայն կայ, այլ եւ ի վերայ հալածչացն եւս պարտի ձգել: Իսկ եւ իսկ բաժանեցաւ ժողովուրդն յիւրաքանչիւր գործ հասարակաց սիրոյն, կէսք բերէին կուտէին արծաթ, կէսք մատուցանէին զանձինս ի դարման հիւանդացն, եւ այլք յայլ ինչ գործ առանց խտիր ինչ քրիստոնէից եւ հեթանոսացն առնելոյ, մինչեւ ի գութ իսկ դարձաւ սիրա հեթանոսացն ընդ այնպիսի մեծանձնաւթիւնն: Այլ ոչ սահմանք վիճակի իշխանութեան իւրոյ զնէին եղը սիրոյն Կիպրիանու: Իբրեւ հաս ի նմին ժամանակի զոյց յեպիսկոպոսաց անտի Նումիդացւոց թէ հէն եկեալ տարաւ գերի բաղում ի քրիստոնէից՝ վաղվաղակի ժողովէր Կիպրիանոս արծաթ ի հաւատացելոց եւ առաքէր սեստերաս 100,000 ի փրկանս գերւոյն:

(Յորժամ միւսանգամ եղեւ խաղաղութիւն եկեղեցւոյ իսկզբան թաղաւորութեանն Վաղերիանու՝ ժողովէր բազում անգամ սիւնհոդոս ի հաւատաւութիւն պահպանութեան եկեղեցական կարգաց (253 — 256), այլ անդէն անկաւ սերմն երկպառակութեանն վասն ձախող խնդրոյ հերետիկոսացն մկրտութեան՝ որ յարեւելից անց յԱփրիկէ¹: Այլ ապա յեա երրորդ ժողովոյն Կարքեդոնի որ վասն այնր խնդրոյ եղեւ՝ ի բաց եկաց Կիպրիանոս ի հակառակութենէ անտի առ երկիւղի քայքայելոյ միութեանն, եւ կասկածեալ թէ գուցէ կիրք ինչ ի ներք խառնիցին՝ գրէր զգիրսն Վաւ սփռի հարբեութեան եւ Վաւ Կիպրիանոս, առ ի ցածուցանելոյ զերկպառակութեանն օգի (255 կամ 256): Նա եւ շիջաւ իսկ հակառակութիւնն ի վախճանել Ստեփանեայ մարտիրոսութեամբ՝ որպէս հաւանութեան է (257 Ա.գ. 2):

Այսպէս ամս իբրեւ տառն լինէր Կիպրիանոս լուսաւոր յեկեղեցւոյ, եւ այնուհետեւ հասանէր մօտ ի կոտարումն փառաւոր ընթացիցն՝ եւս իմն փառաւորագոյն վախճանաւ: Իբրեւ եւ հրովարտակ հալածմանն Վաղերիանու (257) կոչեաց զնա անթիպատոն Ասպասիոս Պատեռնոս առաջի (30. Ա.գ.), եւ զի չառ յանձն հնազանդել հրամանի կայսերն, պքսորեցաւ ի Կուրուքիս քաղաք Եովեղերեայ ի Զեւգիտանան նահանգի: Յաջորդ Պատեռնոսայ՝ Գաղերիոս Մաքսիմոս հրաման եւս գառնալ նմա անտի յեա եւ կալ ի բուրաստանսն իւր: Այլ սակաւ ժամանակեան իմն էր օւրախութիւն ժողովրդեանն ընդ տես եպիսկոպոսին իւրեանց, զոր սիրէին. քանզի Մաքսիմոս յորժամ յԱտիկա

էր, հրամայեաց բերել զնա անդր յառեան: Այլ Կիպրիանոս ի մաթեոսէ՝ անդ առ Վիպրուսիւն արեամբն, ուր կեցեալն եւ ուսուցեալ եւ գործեալ էր՝ Թաքցոյ զանձն առ ժամանակ մի, մինչեւ դարձաւ անթիպատոսն պարէն ի Կաթրեգոն, եւ յետ այնորիկ տնու նա ձերբակալ մտա ի Կաթրեգոն ի Սեբասիա՝ ուր նստէր անթիպատոսն: Շարժեցաւ ամենայն քաղաքն Կաթրեգոնացոց, քրիստոնեայքն երթային զհետ նորա գունդադուռնդ եւ զգիշերն ամենայն խնդեալ կային ի հրապարակի անդ շուրջ զառման յորում Կիպրիանոս կայր կապեալ, երկուցեալ գուցէ գիշերայն գոքնն վճարիցի անտես ի նոցանէ: Ի վաղիւ անդր կացցայ զնա Մաքսիմոս յառեան առաջի իւր. համեռութիւ հարցուածքն եւ պատասխանիք վճարեցան, եւ ընթերցաւ ի տախտակէ անթիպատոսն զվճիռն այսպէս. «Զմասկիոս Կիպրիանոս հաճոյ թուի պատժել սրով», սրում ապր պատասխանի սուրբն «Աստուծոյ Գահաւթիւն», ¹ իսկ եւ իսկ կատարելոց էր վճիռն. խուժեալ երթայր զհետ նորա բազմութիւնն ի ապանմանն տեղի. անդ միւսանգամ եկաց Կիպրիանոս յաղօթս ի դուռն եւ զվերարկուն ² հանեալ ապր ցտարկաւագունն, ինքն զիւր աչն կապէր, իսկ զձեռան կապէր իւր իսկ երէցն, եւ հրամայէր առ յառաջագոյն դահճին ²⁵ դահեկանս ասկիս: Ցարանեցին հաւատացեալք շուրջ զնա վաւ կառաւ ընդունել զարիւն Եպիսկոպոսին սրբոյ, եւ անկաւ գլուխն պատուական զարգարեալ մարտիրոսութեանն պսակաւ (14 Սեպտ. 258):

Իսկ ի վաւերական վկայարանութենէ Կիպրիանոս զոր ցայժմեռնիմք՝ առանգէ զվարս նորա՝ նորին տարկաւագ Գոնտիոս ի գեղեցիկ մատենին որ վասն Խորոս եւ Կաթրեգոն Կիպրիանոս: Երեւելիք ի հարց եկեղեցւոյ (Ս. Գրիգոր Նազեանցացի ³, Վինկենտիոս Լերինացի ⁴ եւ մանաւանդ Ս. Աւգոստինոս) բորբոքին ի գրուածիս նորա: Ասէ Աւգոստինոս ցԳոնտանոս «Որչափ մեծն էր Կիպրիանոս՝ գոյնչափ խոնարհեցցայ յամենայնի զանձն, Եպիսկոպոս էր նա կաթուղիկեական, մարտիրոս էր կաթուղիկեական», Բանիցս ճշմարտութիւն կայ արձանացեալ յեկեղեցւոյ ի գիրս իւր զորս եթող լի ամենայն գեղեցկութեամբ եւ օծութեամբ:

Ի թղթոց նորա մատցելոց որ են ընդ ամենայն 81՝ դրեցան Ա — Գ. յամի 249 յառաջ քան զԻեկեան հալածումն, Ե — ԻԳ. յամի 250 ի տեղւոյն Թաքոտեանն, իսկ յետ դարձին (առ Կոնստանտին քահանայապետի) յամի 251՝ ԻԳ — ԾԳ. յամի 252՝ ԾԵ — Կ, եւ (առ Ղուկեաւ եւ Ստեփանեոս քահանայապետադ) յամի 253՝ ԿԱ — ԿԵ, յամի 254՝ ԿԶ — ԿԸ. յամի 255 (յորում եւ խնդիր մկրտութեանն)՝ ԿԹ — ԿԱ, յամի 256՝ ԿԲ — ԿԵ. ի յառեւել հալածանացն Վաղերիանոս յամի 257 (առ Սիքստեաւ քահանայապետի)՝ ԿԶ — ԿԸ, յամի 258՝ Զ — ԶԱ. — Իսկ ճառքն նորա 13՝ են գիր առ Գոնտատոս կամ վասն շնորհաց (246), վասն ընդունայնութեան կոնց (247), Վիպրուսիւնք ընդդէմ Հրէից առ Կուիրինոս իբրեւ յաւելում ծարին գրոյ, վասն հանգերձից Կուսանացն (248 կամ 249), վասն միութեան Եկեղեցւոյ, որ Ե պսակ համօրէն իսկ գրութեանն նորա (251), վասն անկեղցն (251), վասն տերունական աղօթից (252), վասն մարգարեհաւ (253 կամ 254), Աւ Դեմետրիանոս (պատասխանատուութիւն ինչ քրիստոնեութեան) (253), վասն թելադրութեան մարտիրոսութեան առ Փորաունաստոս (ընդ մէջ 252—253 ամաց կամ 257), վասն գործոց (բարեաց) եւ ողորմութեան ընդ մէջ 254—256 ամաց), վասն օգտի համբերութեան (255 կամ 256), վասն նախանձարութեան եւ նախանձու (256):

¹ Deo gratias.
² Dalmatica.

³ Ըստ յիւ:
⁴ ԶԳուլ. ԳԼ. 2. 20.

Լաց ի մատենագրաց տառի մատուցանէ մեղ հռաժեական մատենա-
գրութիւնն եւ մանր ինչ գրութիւնս ամանց ամանց, որպէս 1. Գայիոսի
երէցու Հռոմայ որ եղեւ անուանի բանիւ եւ գրով (196—212), կան
չորք հառապատորք (առ Եւսեբեայ) ի գրոց անտի «Վիճման ընդ (մին-
տանեանն) Պրոկղի», եւ մեւս եւս գեղեցիկ հառապատոր (առ Եւսեբեայ)
ի գրոց անտի նորա՝ անուանեալ «Փղքր բաւիղ» (ընդդէմ Արտեմանի եւ
Թէոգոսայ խաղախորդի), 2. Անանուան ուրուք գիր ընդդէմ Նոժա-
տիանու, 3. Մեւս եւս ուրուք անանուան «Գիր վասն կրկին մկրտու-
թեան», 4. Կամմողիանոսի պուեաի (որ էր գարձեալ ի հեթանոսութենէ)
«Հրահանգք ընդդէմ հեթանոսաց», (յամի 280), 5. Անտոնեայ պուեաի
«Երգ ընդդէմ հեթանոսաց», 6. Ս. Վիկտորինեայ եպիսկոպոսի Պեաաւ-
իոնացւոց (պթմու Պեաաւ քաղաքի Ստիրիայ) որ վկայեաց առ Դիոկղե-
տիանեաւ, «Ճառ վասն աշխարհարարութեան», եւ «Մեկնութիւն Յայ-
անութեան», 7. Թող զթուղթս Կռանեղեայ քահանայապետի եւ զհա-
ապատորս թզթոց Դիոնիսեայ եւ Փեղէքսի քահանայապետաց Հռոմայ :
8. Վաւերական վկայաբանութիւնք արեւմտեան եկեղեցւոյ են՝ ա. վկայա-
բանութիւն Սկիզդիտեան վկայից, Բ. վկայաբանութիւն Պերպետուայ,
Փեղէկիտայ եւ ընկերացն՝ Գ. վկայաբանութիւն սրբոցն Փրուկատոսայ
(եպիսկոպոսի Ցառակոնայ), Աւգուրեայ եւ Եւդոգեայ (սարկաւագաց Ժ
259), Թող զվկայաբանութիւն Ս. Նիպրիանու :

1 Յոս Գրգւն ԿՂ 147—8 :

Ի

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆՈՍԷ ՄԻՆՉԵՒ ՑԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ԱՐԵՒՄՑԵԱՆ ՑԷՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՈՑ (313—480, ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԵՒ 170 ԱՄԱՑ)

Լ

Լյուսաանդիանոս, նորագ յարդարածն Գէրս-Նեանն — Գիշել Գիտար-նեան-Նեան, հերյո-աթ Գանարեանց, Լըբոս, Ժողով Անիայ Լ. Գիշելրախան, Ս. Լ. Նանա (313—337):

57

ՅեՑ 18ամեայ պատերազմին միարանեաց Լյուսաանդիանոս Մեծն ի մի զաւերութիւնն Հռոմայեցւոց որ ի 6 մասունս բաժա-նեալ էր, եւ տիրեաց նա մեծաւ զօրութեամբ եւ պատուով մի-շեւ ցվախճան իւր միահեծան (324 — 337): Թէպէտ եւ կրթեալ էր նա ի հեթանոսութեան, սակայն ի մօրէն իւրմէ ի Հեղենեայ եւ ի հօրէն որ էին ի կողմն քրիստոնէիցն՝ ժառանգեալ իմն էր մեծարոյ կարծիս զքրիստոնէութենէ, եւ յարքունիսն Վիկտե-տիանոսի ի Վիկտմեդիա էր տեսեալ բազում անգամ զազնու-կանութիւն վարուց եւ զզարմանալի քաջասրտութիւն քրիստո-նէիցն եւ զարմացեալ եւս էր ընդ նոսա. այս ամենայն վաղ ուրեմն երեւէր ի նմա յորժամ տիրէրն ի Վաղիա: Իսկ յետ զարմանալի նշանին եւ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսենտեայ՝ արդարեւ դարձաւ ի քրիստոնէութիւն, այլ տակաւին տկար իմն էր ի նմա զօրութիւն հաւատոցն. զի թէպէտ եւ ըստ հօրն օրի-նակի ած կացոյց զիւրեւ զքրիստոնեայսն, սակայն առանց եւ զհե-թանոսան ամենեւին յիւրմէ հեռացուցանելոյ. եւ թէպէտ եւ հրաման ետ զեկեղեցիս քանդեալս ի ժամանակս հալածանացն միւսանգամ շինել՝ սակայն եւ զմեհեանս հեթանոսացն չտայր կոր-ծանել, նա աւանիկ լինէր հաղորդ զոհից նոցա: Բայց ապա ի զօ-րանալ ի նմա ոգւոյն քրիստոնէութեան, մանաւանդ յետ բազմա-պատիկ յաղթութեանն ի վերայ Վիկինիոսի (323)՝ ամենեւին յաղթեաց նմա սէր քրիստոնէութեանն, քանզի պատերազմն այն յրնթացն գրեթէ պատերազմ իմն կրօնից եղեւ, այնու՝ զի Վի-կինիոս յառաջ քան զճակատան զոհէր հրապարակաւ կոոց եւ դնէր ուխտ ջնջել զքրիստոնեայսն, ուր Լյուսաանդիանոս զխաշն Վրիստոսի առնէր դրօշ իւրոյ պատերազմին:

2. Բազմապատիկ օրէնք զորս մի ըստ միօջէ հանէր՝ վկայեն զտի-րոյ եւ զմեծարանաց զոր առ քրիստոնէութիւնն ունէր, մանաւանդ այնգրիկ զոր յայնժամ եհան յորժամ եկաց միահեծան տէր տէ-րութեանն Հռոմայեցւոց (323): Բազմապատիկ շնորհմամբ յոր-

դորէր նա զնահանգան ընդունել զքրիստոնէութիւն. ի դնելն հարկս ի վերայ համօրէն տէրութեանն՝ առնէր ապահարկ զկղերն կաթողիկէ եկեղեցւոյ, որ եւ ոչ մեհենիցն հեթանոսաց էր շնորհեալ¹: Եւ շնորհեաց նա կղերականաց իրաւունս տանլոյ ժառանգութիւն կտակաւ², (քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոց չէր համարձակ ամուրեացն ժառանգել). հրաման տայր թէ հաստատուն է արձակուրդ գերեացն որ լինիցի առաջի եկեղեցւոյ յանդիման կղերականացն³. նա աւանիկ սահմանէր եւս թէ յորժամ երկրքին կողմանք որ ոչ հաճեալ ընդ վճիռ աշխարհական դատաւորին իցեն՝ համարձակ իցէ նոցա երթալ առ եպիսկոպոսն՝ զի նա միւսանգամ որոշեացէ⁴. երարձ եւ զկանխադրութիւն վասն մարդոյ յափշտակելոյ: Երարձ եւ զմեւս եւս դատան օրէնս. քանզի ըստ օրինաց Հռոմայեցւոցն գերիքն համարեալ էին իրրեւ իրք տերանց եւ ոչ իրրեւ անձինք, վասն որոյ եւ ոչ հաստատուն ամուսնութեան⁵ իրաւունք էին նոցա, այլ բնականցութեան⁶ եւեթ ծառայի ընդ աղախնոյ, զի տէրն կարէր բաժանել զնոսա եւ զորդիս նոցա որպէս ինչ կամէր՝ վաճառելով կամ այլով ինչ օրինակաւ: Երարձ եւ զվատանաւնութիւն ամուրեաց (որ արքանաւորք համարէին ի Հռոմայեցւոց իրրեւ պատճառք նուազութեան հռոմէական տէրութեան, եւ վասն զեղծ բարս ունելոյ նոյնպիսեացն ի մէջ հեթանոսաց, մինչեւ սահմանեալ եւս էին վասն նոցա տոյժք տուգանաց) եւ եւս նոցա կայսրն եւ պատիւ եւս առաւելութեան ունելոյ իշխանութիւն տանելոյ կտակ յառաջ քան զօրինաւոր հասակն (զոր միայն վեստեան կուսանացն շնորհեալ էին Հռոմայեցիք՝ իրրեւ արդարեւ պատուական կուսանաց) (320): Զպատիժն խաչելոյ բառնայր ի միջոյ վասն մեծարանաց առ խաչն Վերիստոսի⁷. նոյնպէս եւ զպատիժ խորտակելոյ ոսկերաց ի վերայ սալի արգել վասն մարդասիրութեան: Հրաման եւս զի դադարեացեն եւ խաղք սուսերամարտկացն⁸. երարձ եւ զսովորութիւն խորանելոյ զճակատ այնոցիկ որ յերկաթահատս տուեալ լինէին, «զի մի, ասէ, արատեսցին դէմք՝ որ ըստ նմանութեան երկնաւոր գեղեցկութեանն ձեւեալ իցեն⁹»: Հռոմայեցաւ ունել փափուկ առ հասարակ միաշարաթւոյ (321), սակայն ներեալ էին ի սմին աւուր գործք մշակութեան եւ դատաստանք արձակման գերեաց¹⁰:

Արդելոյր կուսակալացն հեթանոսաց կալ մօտ ի ժամ զոհիցն ըստ սովորութեանն՝ զի այնպէս տակաւ հովասցի եռանդն եւ այլոց եւս հեթանոսաց. եւ յետ սակաւ ինչ միոյ ամենեւին իսկ արգել զզոհս կոոց որ առանին լինիցին, կարծեաց զսովորութիւնս հաւ-

¹ Ծանոթութեանս, Գիրք ՃԱ. Յիւս. 1. Օրէնք 1:

² Ծան. Թեոք. ՃԱ. 3. 4:

³ Ծան. Թեոք. Գ. 7. 1:

⁴ Եւսէր. Ջաղք. Կոստանդ. Գ. 37:

⁵ Connubium.

⁶ Contubernium.

⁷ Սոքրատէ. Եկ. պատմ. Ճ. 3:

⁸ Ծան. Թեոք. ՃԵ. 11. 1:

⁹ Ծան. Թեոք. Բ. 5. 1:

¹⁰ Ծան. Յուստին. Գ. տիտղոս 12. որ. 3, եւ Թեոք. Բ. Յիւսէ. 3. պ. 1:

աղիտաց եւ հմայութեանց (319), եւ յետուստ ուրեմն ետ փախել զտեղիս պատգամացն, քանդել մեհեանս բազումս ի Փիւնիկէ՝ յորս կատարէին յայտնապէս լիտի պաշտամունք ի պատիւ Լատղեան, եւ ի մեծագանձ մեհենաց Լսիայ եւ Յունաց աշխարհին հանեալ պատկերս ճարտարագործս զարդարէր զՍասանդինու պողիս, եւ յոսկեղէն եւ յարծաթեղէն սպասուց նոցա հասանէր դահեկանս:

3. Որպէս մայր նորա դշխոյն Հեղենէ եկեղեցիս ի լերինն Ձիթենեաց եւ ի Լեթղահէմ՝ նոյնպէս եւ Սասանդինոս տայր կանգնել եկեղեցիս ի վերայ գերեզմանին սրբոյ յԱբուսաղէմ, ի Վիկոմեդիա, յԼնտիոք, ի Մամբրէ (յետ սրբելոյ զտեղիան ի գարշելի պաշտամանց կռապաշտութեան, ըստ ազգ առնելոյ նմա Լուտրոպիայ այրւոյ կնոջն Մաքսիմիանոսի, մօր Փաւստայ), ի Հեղիսպողիս (յետ կործանելոյ զպղծալից մեհեան Լատղեանն) եւ բազում եկեղեցիս ի Սասանդինուպողիս (յորս նշանաւոր է մաւնաւանդ հոյակապ եկեղեցին Լուպրելոց) եւ կարգէր նոցա հասաբազումս¹: Օչափն որով չափեալ լինէր յորդութիւն ջրոյն Վեղոսի զորմէ պողարերութիւն իսկ երկրին կախէր, հրաման ետ հանել ի պղծալից մեհենէն Սերապեայ Լղեքսանդրացւոց ուր պահէրն, եւ տանել դնել յեկեղեցւոջ ուրեք: Հեթանոսք սպասէին սովոյ յերեսաց բարկութեանն Սերապեայ, այլ ել գետն կանուխ առնել պողարեր յոյժ զամն: Ի՞նչպէտ եւ պահեաց նա զյարջարջումն պատուոյ կայսերացն Վահանայապետ (Վրմապետ) մեծ² առ ի զգաւշութիւն աշխարհական իրաւանց իւրոց, որպէս պահեցին յետ նորա եւ այլ կայսերք, առկայն յայտ առնէր թէ ի ներքին իրս եկեղեցւոյ չկամէր խառնել զանձն: — Այլ արդարեւ յետ այսչափ ջանից եւ օրինաց՝ ելանէր արդեամբք ի գլուխ որում ցանկացեալն էր, զի գունդագունդ ի քաղաքս եւ ի գեղս լնուին զեկեղեցիս՝ դատարկանալով մեհենից հեթանոսացն:

Հանդէս հաստատութեան քրիստոնէական հաւատոց Սասանդինոսի երեւեցաւ քաջ ի հակառակութիւնսն որովք անդէն իսկզբանէ դարձին իւրոյ սկսաւ պղտորել եկեղեցի, այս ինքն՝ Ղաւաաեան հերձուածոյն եւ Լքիոսեան հերեափկսութեամբ:

58

Հերձուած Ղոնատեանցն առ սկիզբն յետ մահու Մենսուրիոսի եպիսկոպոսի Սարքեցոնացւոց, որ վախճանեցաւ յամի 311 ի դառնալն իւրում ի Հռոմայ, ուր երթեալն էր տալ պատասխանի կայսերն Մաքսենտիոսի վասն Փեղիքսի ուրումն սարկաւաղի

¹ Եւսեբ. ժող. Կոստ. Գ. 35 — 40. ² Pontifex maximus.
Գ. 43 — 45. եւ 58 — 60:

իւրոյ՝ զորմէ ամբաստանութիւնն լեալ էր թէ իցէ գրեալ ինչ նախատանգը հակառակ կայսեր: Իբրեւ հասանէր լուր մահուն ի Աարքեդոն՝ ճեպեցուցին զընտրութիւն նորոյ եպիսկոպոսի երկոքին երիցունքն Ռաստրոս եւ Աեղեոս՝ զի թերեւս ինքեանք ընտրեացին. բայց միաբան բարբառով՝ ժողովողեանն ընտրեցաւ այրն զօրուոր Աեկիղիանոս սարկաւագ եւ Փեղիքս դրացի եպիսկոպոսն Ապտուն. զայ ձեռնադրեաց զԱեկիղիանոս:

Այլ յարեան հակառակ ընտրութեան նորա բաց յերիցանց անտի եւ երկու եւս ժողովողականք, քանզի առ ի նոցանէ Աեկիղիանոս յետս զգանձս եկեղեցւոյն զորս աւանդեալ էր նոցա Սենսուրիոս վասն զգուշութեան յերթալ իւրում ի Հռոմ. եւ մեւս եւս երրորդ գրգռիչ գտաւ Ղուկիղլայ կին մեծատուն հռոմայեցի, որ կաշառաւ քեցէր զժողովուրդն յեպիսկոպոսէն վասն քինու զոր առ նա ունէր. քանզի Աեկիղիանոս ի սարկաւագութեանն կշտամբեալ էր զնա վասն նշխարս ինչ պատուելոյ՝ որ չէր քննեալ յեպիսկոպոսէն: Աշխատասան եպիսկոպոսունք՝ Նումիդիայ հանդերձ մետրապոլիտան իւրեանց Աեկաւնտոսիւ Տիգիսիս քաղաքի (որք ի բնէ զայրացեալ էին ընդ չկոչել իւրեանց ի նոր ընտրութիւնն) եւ կին ի Աարքեդոն եւ մերժեալ ժողովով զԱեկիղիանոս՝ ընտրեցին հակառակ եպիսկոպոս զընթերցիչն Մայորինոս զանակիցն Ղուկիղլայ, ասելով թէ ձեռնադրութիւնն որ ի Փեղիքոս մատնչէ գրոց սրբոց (որպէս համարէինն)՝ անզօր է. եւ թէ Փեղիքս որպէս եւ Աեկիղիանոս չկարեն մնալ յեկեղեցւոյ՝ Աստուծոյ՝ եթէ ոչ նախ ծանիցեն զյանցանան եւ միամիտ ապաշխարութեանն արտասուգը հաշտեցին ընդ եկեղեցւոյ:

2. Անգէն ընդ նոյն ժամանակս հասանէր յԱփրիկէ Անուղինոս վերակացու Ափրիկեցւոց աշխարհին թղթով Աոստանդիանոսի յորում շնորհէր կայսրն՝ «Աթուղիկէ եկեղեցւոյ առաջնորդելոյ ի Աեկիղիանոսէ», ուպահարկութիւն եւ հրամանս առնլոյ ի գործակալաց 3000 քսակ՝ արծաթոյ ի ծախս եկեղեցւոյ, եւ միանգամայն հրաման առ Աեկիղիանոս խնդրել ի դէպ ժամու Անուղինոսէ ի փոխանակէ բղեշխի զօրութեամբ եւ բռնութեամբ նուաճել զանհանգարտ հակառակորդն իւր որ զԱթուղիկէ եկեղեցի կամիցին պղղատարել: Աղբիմբը գրգռեալ հակառակորդացն Աեկիղիանոս եկին ամբոխիւ գրգռելով առ Անուղինոս տալ գիր առ կայսր այսպիսի ինչ վերնագրով՝ «Ամբաստանութիւնք Աթուղիկէ եկեղեցւոյ զգործոց չարութեան Աեկիղիանոսի», խնդրելով ի կայսերէ դատաւորս իրաց հակառակութեանն իւրեանց ի Վաղիայ (այս ինքն զեպիսկոպոս Վաղիայ): Օչարմացաւ իմն կայսրն թէ զհարդ խընդրիցեն նոքա ի նմանէ՝ յառնէ աշխարհականէ՝ դատաստան եւ իւրաւունք. բայց վասն զքաղքանան նոցա հատանելոյ՝ երիս եպիսկո-

1 Per acclamationem.

2 Folles.

3 Ողտառ. Ծեղեւ. ի դատմ. հերձ:

պոսունա ի Գաղիայ ածեալ ի Հռոմ, յանձն առնէր զիւրան որպէս օրէն էր Մեղքիադեայ քահանայապետի, ազաշելով զնա գրով զի զոր ինքն ըստ օրինաց Լեւտարանին եւ ըստ իրաւանց եւ արդարութեան գտանիցէ՝ արասցէ։ Լռել ժողով ի Լատերան (313 Հոկտ.) ի պաղատանն. անդ էր Աեկիղիանոս անձամբ, իսկ Մայորինոս առաքեալ փոխանակ իւր զՂոնատոս Աստանիդրացի. անդ արդարացաւ Աեկիղիանոս վճռով ժողովոյն որ մանաւանդ ընծայի Մեղքիադեայ քահանայապետի եւ հաստատեցաւ միւսանգամ յաթոռն։ Սակայն հակառակորդքն այլով իմն ամբաստանութեամբ (ասելով զՓեղիքոսայ Լպտունգացոյ որ զԱեկիղիանոս ձեռնադրեաց, թէ մատնիչ գրոց սրբոց լեալ էր) ելին առաջի Առատանդիանոսի. մերժեաց զնոսա իսկզբանն կայսրն, «Անպէզնութեանն, ասէր, զի ըստ օրինակի հեթանոսացն գործեն ի հակառակութիւնն իւրեանց, իբրեւ այն թէ ի խոնարհագոյն ատենէ առ բարձրագոյն ատեան առ իս դիմեն», բայց յետոյ տայր կայսրն քննել ի Ապրեղոն ի ձեռն վերակացուի նահանգին, որ եւ զատենակարն ի ժամանակէ հալածանացն Վիսկղետիանոսի յԼպտունգա եւ զտեսուչս իրաց կոչեցեալ առաջի՝ յետ բազում հարցափորձի ետ վճիռ թէ «Ղբանելի եպիսկոպոսն Փեղիքս աղաւ է յամբաստանութենէն, քանզի ոչ զք կարաց ցուցանել զնմանէ թէ զգիրս սուրբս մատնեալ կամ այրեալ իցէ», բայց իբրեւ եւ տաքիմք չէր հաճեալ կողմն հակառակորդաց՝ գումարեցաւ ժողով մեծ յԱրեղատ, յոր կոչեցան ամենայն եպիսկոպոսունք յամենայն նահանայ արեւմտից որ յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Առատանդիանոսի էին՝ արքունական ծախուք եւ հոգարարձութեամբ (314 Լեզոստ.), որոշեցաւ եւ աստ նոյնպէս. յայտ ադարաւ (Վանոն 13) թէ ձեռնադրութիւնն որ ի մատնէ ումեքէ գրոց ընկիցի՝ վաւերական է, եւ մերժեցաւ կրկին մկրտութիւնն զոր կատարէին Մայորինեանքն (Վանոն 8)։ Բաց յիրաց Ղոնատեանցն եւ այլոց եւս եկեղեցական կարգաց կամ պիտոյից՝ յօրինեցան կանոնք 22 գորս առ հասարակ առաքեցին ի հաստատութիւն առ քահանայապետն սիւնհոդոսական թղթով լի մեծարանօք առ նա՝ զոր եւ Հայր եւս կարդան¹։ Բազումք ի հակառակորդաց որ անդ էին միաբանեցին ընդ ժողովոյն, բայց այլքն եւ ոչ տքիմք հաճեալ՝ յեկեղեցական ատենէ աստի կարգացին բողոք առ կայսր, որ է առաջին օրինակ բողոքելոյ եպիսկոպոսի յատեան աշխարհական։ Ի եղեւ Առատանդիանոս զայրացմամբ եւ տրտմութեամբ ընդ իրան. «Պարտ էր ձեզ, ասէ, զդատաւտան եպիսկոպոսացն ժողովելոց իբրեւ զդատաւտան Վերիտասի ճանաչել, զոր եւ ես իբրեւ նոյնպիսի ճանաչեմ»,։ Ընդէն ի նմին ժամանակի վախճանէր Մայորինոս (315) եւ պայազատէր զնա Ղոնատոս որ ի Ղոնատեանց Մեծն անուա-

¹ Religiosissime pater.

նեցաւ, որ հանդերձ բարեկամաւն իւրով Վոնատոսիւ եպիսկոպոսիւ Սասանիզրայ ետ անուն ազանդոյն Վոնատեանց. քանզի արդեամբք մանաւանդ վերջինս Վոնատոս եւ անդէն իսկ առ եպիսկոպոսութեամբն Մայորինեայ էր գլուխ եւ շունչ աղանդոյն: Եւ կամայ իմն՝ սակայն յուսով խաղաղութեամբ զիրս վճարելոյ՝ ընկալաւ Սոստանդիանոս զքողոք նոցա եւ միւսանգամ եղեւ քննութիւն իրացն առաջի կայսերն ի Մեդիոդանոն (316). միւսանգամ արդարացաւ Սեկիզիանոս: Եւ իբրեւ Վոնատեանք արհամարհեալ անգոանեցին եւ զվճիռ կայսերն տրանջելով զնմանէ թէ թշնամութեամբ վարեցաւ ընդ նոսա, առ ի նոցանէ: Սոստանդիանոս բազում եկեղեցիս եւ զկարի խռովչան արտրեաց՝ առաքեալ զՍլաակիոս կոմս յԵփրիկէ: Սակայն մոլեգնեալ նոքիմբք Վոնատեանցն՝ առաւել իմն սկսան բազմանալ յարեցուցանելով յինքեանս ապստամբութեամբ ոչ միայն զայնսիկ որ յեկեղեցական պատժոց ազատանալ կամէին՝ այլ եւ զպարտապանս եւ զծառայս փախստեայս:

Եւսա ուրեմն մեղմացաւ իմն Սոստանդիանոս, զիջաւ ինդրուածաց նոցա դառնալոյ արտրելոցն, եւ յամի 321 Մայ. 5 յայտարար թողուլ զնոսա մոլեգնութեան իւրեանց եւ դատաստանացն Եստուծոյ, եւ զրեալ աղաչէր զեպիսկոպոսն Եփրիկեցւոց զչարին հասուցեալս նոցա ի մոլեգին Վոնատեանց չհասուցանել չարեօք, այլ քրիստոնէական համբերութեամբ տանել ապիրատութեանց նոցա:

3. Իայց եւ այն հեղութիւն ոչինչ օգուտ եղեւ: Ի վախճան կոյս թագաւորութեանն Սոստանդիանոսի ել ի հերձուածոյ անտի Վոնատեանց աղանդ ինչ մոլեգին՝ որ զանձինս՝ Եւահատակս կամ Վրիստոսի զինուորս անուանէին, բայց ի հակառակորդաց իւրեանց կոչէին Վիրկումկեղեանք¹ (շրջողք զխղիւք), վասն աւազակութեամբ ընդ ամենայն տունս եւ խուղս՝ Եւմիդիացւոց եւ Մաւրետանիացւոց շրջելոյ: Սորա համարէին զանձինս կոչեցեալս յԵստուծոյ՝ ջնջել զկաթուղիկէականն, եւ յայն սակս լեալ գունդ՝ ոչ զսոսա միայն, այլ եւ զմեծատունս առ հասարակ եւ զմեծամեծս հալածէին: Ի խաղալ իւրեանց գունդագունդ՝ ըմբռնեալ զպարտատեարսն ստիպէին թողուլ զպարտիս պարտապանացն, զտեարսն՝ տալ ազատութիւն ծառայիցն. ի հանդիպել նոցա մեծամեծաց՝ զի զծառայս առաջի արկեալ երթային կռօք, ձգէին հանէին զնոսա ի կառաց եւ զսոսա ի ներքս ստիպէին նստել. ուրեք ուրեք կալեալ արս երեւելիս՝ փոխանակ իշոցն տային վարել զանիւ աղօրւոյն: Եւ ազակս լոկ պարս էր համարել զնոսա, եթէ կրօնական իմն մոլեգնութիւն չցուցանէին՝ զանձնառապանութիւն մարտիրոսութիւն համարելով, եւ յայն սակս գահաժէժ ի վախից

¹ Circumcelliones կամ Circelliones.

զանձինս առնելով եւ կամ տալով զինս սպանչաց իւրեանց, եւ չարչարելով արս՝ զի ստիպեացին նորա սպանանել զնոսա : Այլ աղվազակի եղին Վիրկումկեղեղեանքն ահագինք՝ ոչ կաթուղիկէականաց միայն, այլ եւ ամենեցուն իսկ, մինչեւ եւ Վոնատեանցն եպիսկոպոսաց կոչել զոստիկանութիւն տէրութեանն ի թիկունս. սակայն եւ ոչ այնու ինչ եղեւ գարման իրացն :

(Յետ մահուն Սոստանդիանոսի՝ Սոստաս կայսր արեւմտից ջանացաւ ի միարանութիւն¹ : Առաքեաց նա (348) արս երկուս պատգամաւորութեամբ զՊաւղոս եւ զՄակարիոս բազում արօք յԱփրիկէ, զի շահեցի զմիտս ժողովրդեանն եւ զեպիսկոպոսացն Վոնատեանց : Այլ իբրեւ ի Ռազաքիս յարուցին եպիսկոպոսք նոցա, մանաւանդ Վոնատոս եպիսկոպոս Ռազաքացւոց, զխուժանն Վիրկումկեղեղեանց ընդդէմ հրեշտակացն՝ փոխանակեաց խտութիւն զողորմանն. յետ բախելոյ ընդնոսա միանգամ եւ երկիցս՝ ստիպեցին զնոսա հրեշտակքն միարանել ընդ կաթուղիկէականաց, առին ի նոցանէ զեկեղեցիսն եւ զեպիսկոպոսն դիմադարձս մերժեցին վտարանսի, իսկ Վոնատոս սպանաւ՝ իբրեւ ապտտամբ : Անդ կացին նորա մինչեւ (Յուդիանոս կայսր ըստ աղաչանաց նոցա դարձաց զնոսա յետս (362), նստել յիւրաքանչիւր աթոռ. եւ այնպէս միւսանգամ սկիզբն ընէր բռնութեանցն եւ սպանութեանց ի ձեռն Վոնատեանց : Ռազմացան եպիսկոպոսունք նոցա ի ժամանակի աղաւտութեանն այնորիկ եւ առ (Յովիանոսիւ եւ Այղենտինիանոսիւ Ռ. կայսերօք, էին իբրեւ 400 եպիսկոպոսք թէպէտ եւ արգելեալ եւս էր Այղենտինիանոս չմկրտել կրկին՝ սպառնալեօք պատժոց եւ հանելոյ ի նոցանէ զեկեղեցիսն : Առաւել եւս զօրութեամբ հրոմայէր Պարտիանոս միւսանգամ (377 կամ 378) զամենայն եկեղեցիս հանել ի Վոնատեանց, այլ զուր :

Իայց սակայն բաժանեցան նորա անդէն յիւրեանս, եւ իւրաքանչիւր կողմն որչափ եւ փոքր եւս էր, անուանէր զանձն՝ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի, եւ զայլն ամենեւին անգոսնէր եւ հալածէր² : Տիւքոնիոս ոմն դոնատեան, հմուտ գիտութեանց ի Ապրեղոն՝ գրովք եւ բանիւք եցոյց թէ սուս են եւ պատճառքն իսկ՝ վասն որոց բաժանեցան Վոնատեանք ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, սակայն զմիարանելն ընդ ճշմարիտ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ չհամարէր ինչ կարեւոր³, որում ընդգէմ բախէր գրով Պարմենիանոս եպիսկոպոս Ապրեղոնի յաջորդ Վոնատեայ յամէ 360 : (Եաջորդն Պարմենիանեայ Պրիմիանոս (յամէ 392) գժտեալ ընդ Մաքսիմիանեայ իւրոյ օտրկաւազի, ընկէց զսա ի կարգէն. բայց եպիսկոպոսունք որ ամին թէկն ածէին, ժողովեալ զՊրիմիանոս իսկ ընկեցին յաթոռոյն, եւ այնպէս բաժանեցան Վոնատեանք ի Պրիմիանեանս (բազմագոյնս

¹ Ամբողջութիւն պատմութեանն պատմեացն ոչ յայտնա զյետին ինչ գէպո կան ինչ եւ բերել պար :

² Ըստ Աւգոստին :

³ Աւգոստին ընդգէմ Պարմենիանեայ Ա. Թուղթ. 248 :

թուով) եւ ի Մաքսիմիանեանս (սակաւաւորս)։ Իայց եւ հոյակապ գիրն Ուստատոսի միղեւեաացւոյ վասն հերձուածոյ (գր. 373) ընդգէժ այսր Պարմենիանեայ, յորում ցուցանէ զճշմարիտ պատմութիւն ծագման հերձուածոյն, սակաւաւորաց եւեթ եղեւ առիթ գառնալոյ ի միաբանութիւն։ Քանզի մեծ մասն Վանատեանցն ի բազում վիճմանց անախ զոր ընդ կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց վիճէին՝ առաւել եւս գործեցին կատարեալ զյօրինաւորութիւն՝ վարդապետութեանն իւրեանց, որ էր այսպէս։ Անկիդեանս, ասեն, յընդունել իւրում ձեռնագրութիւն ի Փեղկքոսէ եղեւ հազորդ մեղաց նորա, եւ այն մեղք անցին յամենայն կուսակիցս նորա։ Եւ քանզի մերժէ Նստուած զպատարագս մեղաւորաց եւ Վրիստոս յօրինեաց իւր մի միայն եկեղեցի առանց արատոյ եւ ամբիժ², ապա անդատին ի ժամանակէ ժողովոյն Վրեղաւայ դադարեաց եկեղեցին կաթուղիկէ ընել եկեղեցի ճշմարիտ։ Եւ ակնարկելով ի բանն Արաքիանութէ՝ «միայն ի միում կաթուղիկէ եկեղեցւոջ զոն վաւերական խորհուրդք», ասէին՝ թէ ինքեանք եւեթ ունիցին զայս վաւերական խորհուրդս եւ զեկեղեցւոյն ի կաթուղիկէականաց կրկին մկրտէին։

4. շատնութիւն յանձն եպիսկոպոսունքն ուղղափառք կոչել զաշխարհական իշխանութիւնն ընդգէժ հերձուածողացս ի թիկունս, նա մանաւանդ ժողովն Սարքեղոնի (13 Սեպտ. 401) սահմանեալ էր հեղութեամբ զնալ ընդ Վանատեանն, եւ գրեցին եւս հալքն առ Նաստասիոս քահանայապետ եւ առ այլ եպիսկոպոսունս յայն կոյս ծովուն՝ թէ արպէս կարեւոր հարկ է զհերձուածող եպիսկոպոսունսն եւ զերիցունս՝ յորժամ ընդ եկեղեցւոյ հաշտիցին, պահել յիշխանութեան իւրեանց։ Նոյնպէս եւ ժողովն Սարքեղոնի (Ն.գոստ. 403) սահմանեաց զի իւրաքանչիւր ի կաթուղիկէական եպիսկոպոսաց հրաւիրեցէ զիւր մերձաւոր դոնատեան եպիսկոպոս եւ հաւանեցուցէ խաղաղութեամբ։ Իայց սորա չառին յանձն, քանզի ամենայն իսկ զօրութեամբ փախչէին խորշէին նորա ընել միջամուխ ի վիճմունս ընդ կաթուղիկէականաց, մանաւանդ ընդ Ս. Ն.գոստինոսի՝ որ էր նոցա ահագին քան զամենայն գործակալս հռոմէական տէրութեանն, վասն առաւելութեան մտացն՝ որով յաղթահարէր զնոսա եւ զազումս ի նոցանէ ածէր ի ծոց եկեղեցւոյ։ Այն սակս իսկ միւսանգամ բորբոքեցան զայրուցք Արկուսկեղեցեանցն։ Վմին իրի ի նեղ անկեալ կաթուղիկէականացն եպիսկոպոսաց՝ սահմանեցին ի սիւնհոգոսին Սարքեղոնի (404) եւ գրեցին ազալանս առ կայսր՝ պատիժս տուգանաց արկանել ի վերայ նոցա։ Եւ մինչ չեւ հասեալ հրեշտակացն՝ հանեալ էր կայսր Սնորիոս հրովարտակ զկեղեւականս Վանատեանց պատրելոյ եւ զժողովրդականս պատժելոյ

1 Systeme.

2 եփեռ. Ե. 37.

տուգանք, եւ յետոյ (Փերր. 405) առաւել խառացոյց զօրէնսն: Թէպէտ եւ բազումք ի Վոնատեանց գառնային յաճախութեամբ յեկեղեցի, որոց ամենեւին ներումն շնորհէր հրովարտակն երկրորդ (յամի 407), սակայն այլոցն մոլեգնութիւն առաւել սաստկանայր. Արկուսիեղեանք մտեալ ի տունս կղերականացն կաթուղիկէականաց՝ աւարէին եւ այրէին եւ զբազումս ի նոցանէ կուրացուցանէին՝ ծեփեալ զաշս նոցա կրով խառնելով ընդ քացախոյ. եւ այս մանաւանդ յորժամ յամի 408 տարածեցաւ իմն համբաւ թէ մահուամբ Ատիղիքոնի խնամակալի կայսեր բարձան եւ. օրէնքն ընդդէմ Վոնատեանց որ նորա թելադրութեամբ տուեալ էին: Թէպէտ եւ Ողիմպիոս յաջորդ Ատիղիքոնի յայտ արար զաղփաղակի զհաստատութիւն օրինացն այնոցիկ՝ սակայն յետ նորա (Յովիոս անձնապահապետ (որպէս թուի այր հեթանոս) արդեամբք բարձ զօրէնսն զայնոսիկ յամի 410: Եւ յետուստ ուրեմն իրրեւ նա մերժեցաւ՝ ոչ միայն կոչեցաւ այն հրաման յետո, այլ եւ ըստ ցանկութեան կաթուղիկէական եպիսկոպոսացն եւ մանաւանդ Ս. Եւդոստինոսի՝ հրամայեաց Սնորիոս զի լիցի Բանակցութիւն կամ Ս. Իճումն՝ յերկոցունց կողմանց: Եւաքեաց (411) վասն նորին գործոյ յԱփրիկէ զհազարապետն Փղաւիոս Մարկեղինոս (զբարեկամ Ս. Եւդոստինեայ, առ որ գրեալ իսկ է զգիրս քաղաքին Եստուծոյ): Օւսուաջինն չափն յանձն եպիսկոպոսքն դոնատեանք՝ ասելով ամբարտաւանութեամբ թէ «Չիք հաղորդութիւն որդւոց մարտիրոսաց ընդ ազգին մատնչաց զրոց սրբոց», Եպա եկին ժողովեցան ի Ղալքեդոն 286 կաթուղիկէական եւ 279 դոնատեան եպիսկոպոսք. նոքա մի մի եկին եւ սոքա բազմութեամբ կարգ ըստ կարգէ անցանէին ընդ քաղաքն՝ մեծապանծ (18 Մայ.): Աւրաքանչիւր կողմանց ետ ընտրել Մարկեղինոս եւ թն եւ թն խօսողս՝ նոյնչափ խորհրդականօք, եւ չորս չորս դպիրս որոց սկիցեն չորք չորք եպիսկոպոսք վասն ճշդութեան գրելոցն ընդ խօսելոց, եւ յետոյ իւրաքանչիւր ի խօսողացն արկանիցէ ձեռնագիր գրելոցն. յանձն առին Վաթուղիկէականք, զիջան Վոնատեանք: Վիխաւորք ի խօսողաց Վաթուղիկէականացն՝ էին Եւդոստինոս եւ Եւրեղիոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, էր ընդ նոսա եւ գրիչ վարուց Ս. Եւդոստինոսի՝ Պոսսիտիոս եպիսկոպոս Ղաղամաց՝ Առւմիդացւոց. իսկ Վոնատեանցն՝ Արիմիանոս եպիսկոպոս Վարքեդոնի, Պետիղիանոս եպիսկոպոս Ղոստանդինայ, Լամբրիտոս եպիսկոպոս Վեսարեայ (30 Մայ.): (Յամի 411 (Յունի. 1 եղեւ առաջին նիստ վասն կարեւոր պատրաստութեանց, երկրորդն (3 (Յունի.) եւ ի գլուխ մանր մանր ինչ իրօք. ապա ուրեմն (8 (Յունի.) ածան Վոնատեանք բռնի ի բուն ինդիրն՝ որ յերկուս իմն ամփոփեալ էր, 1. Թէ մարթ իցէ թողուլ յեկեղեցւոջ զյայտնի

մեղաւորս, որով եւ մնայցէ արդեւք եկեղեցին եկեղեցի ճշմարիտ՝ յորժամ իցեն ի հաղորդութեան նորա մեղաւորք ոչ միայն ծածուկք, այլ եւ յայտնիք հրապարակաւ. զայս Աւգոստինոս անուանէր «Դոնդիր զեկեղեցւոյ»¹, — 2. Թէ արդեւք ամբաստանութիւնք զԱեկիղիանոսէ ստոյգ իցեն. զայս անուանէր Աւգոստինոս «Դոնդիր վասն հերձուածոյ»², — Միանգամայն խոստացան նոցա կաթուղիկէականքն թէ յորժամ դարձցին ի կաթուղիկէ եկեղեցի եպիսկոպոսունքն դոնատեանք՝ թողցի նոցա իւրաքանչիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան. ի տեղիսն յորս երկու եպիսկոպոսունք լեալ իցեն՝ մի կաթուղիկէական եւ մեւս դոնատեան, երկոքին միարանութեամբ եւ սիրով զպաշտօնն կատարեսցեն, այնպէս՝ զի պաշտօնն սատուածեղէն միանգամ ի միում եւ միւսանգամ ի միւսում եկեղեցւոջ կատարեսցի, մինչեւ մահուամբ միոյն ի նոցանէ պաշտօնն եպիսկոպոսական եւ պայազատութիւնն դարձցի ի միութիւն։ Ապա թէ ժողովուրդն չսովորեալ ընդ երկուս եպիսկոպոսունս ընդ մի ոք կամիցի՝ երկոքին եւս ի բաց կացցեն եւ այլ ոք խաղաղութեամբ ընտրեսցի։ «Օ ի ձեռնադրեցուք, ասեն կաթուղիկէականքն, եպիսկոպոս՝ վասն օգտի ժողովրդեանն քրիստոնէից. եպիսկոպոսական պատիւն առաւել օգուտ եւ շահ մեծ բերիցէ եթէ հրաժարելով մեր յայնմանէ զըրուեալն ժողովիցեմք, քան եթէ պահելովն՝ միշտ պահիցեմք քայքայեալ։ Օ խորհ կարիցեմք դանդաղել մատուցանել Փրկչին մերում զայս պատարագ խոնարհութեան. նա էջ յերկնից ի մարդկեղէն անդամս՝ զի արասցէ զմեզ անդամս մարմնոյ իւրոյ, եւ մեք զխորհ շառնուցումք յանձն իջանել յաթոռոց եպիսկոպոսութեան մերոյ՝ զի մի զանդամս նորա անազորոյն հերձուածով պատառեսցուք»։

Իբրեւ վասն առաջին խնդրոյն յերկուց կողմանց ժողովեալ տուան գրով տեղիք գրոցն ի հաստատութիւն իւրաքանչիւր կարծեաց, եւ այնպէս թուէին թէ հակառակ միմեանց իցեն տեղեքն՝ անց ի մէջ յետուստ Ս. Աւգոստինոս եւ յայտ արար թէ բանք գրոցն զոր երկոքին կողմանք յառաջ բերեն հանդիտաւ պատիւք են՝ քանզի ի նմին գիրս սուրբս կան. եւ դարձեալ միաբանեն ընդ միմեանս եթէ ընկալջիք (ոչ երկուս եկեղեցիս՝ այլ) երկուս վիճակս եկեղեցւոյ զայժմուէն կամ զժամանակաւորն, եւ զհանդերձեալ կամ զյաւիտենականն. ի ժամանակաւորին ապաքէն կան չարք խառն, եւ զայսմ ժամանակաւոր վիճակէ խօսին կաթուղիկէականքն. նմին հակառակ տեղիք՝ Վոնատեանցն ցուցանեն թէ ի յաւիտենական վիճակին եկեղեցւոյ չգոն մեղաւորք։ Սի եւ նոյն սուրբ եկեղեցի աստ տակաւին սրբէ՝ իսկ անդ անարատ եւ ամբիժ է, աստ մահկանացու՝ անդ անմահ. զոր օրինակ եւ Յիսուս Վրիստոս մին եւ նոյն՝ աստ մահկանացու էր եւ անդ

1 Quæstio de ecclesia.

2 Quæstio de schismate.

անմահ է:— (Յետ այնորիկ եկին ի քննութիւն երկրորդ խնդրոյն. Պօնապոետանքն զամենայն հնարս հնարէին զի դատաւարաւ առնիցեն զՍեկիդիանոս, բայց չկարացին վճարել ինչ: Ապա արձակեաց Մարկեղինոս զեպիսկոպոսունան, զրեաց զվճիռ որոշմանն, կոչեաց (Յունի. 23) զերկոսին կողմանան միւսանգամ եւ ընթերցաւ առաջի նոցա զվճիռն՝ որ զկաթուղիկէականաց յայտ առնէր թէ յաղթեցին: Հրաման հանէր Մարկեղինոս առ ամենայն ատենակալս եւ տեարս տանց ի քաղաքի եւ ի շինի՝ մի տալ Պօնապոետանց ամենեւին տեղի ժողովելոյ ի մի վայր, որոց եւ հրամայէր տալ զամենայն եկեղեցիսն ի բաց՝ ապառնալով նոցա զպատիժսն սահմանեալս վասն հերետիկոսաց, առաքէր եւ զդոնատեան եպիսկոպոսունան յիւրաքանչիւր տեղիս, յայտ արարեալ՝ զի այսուհետեւ տեղին կամ երկիրն ուր գունդ Սիրկուսկեղեանց կուիցէ, այն յարքունիս գրաւեսցի:

Պօնապոետանք արկանել արկին ձեռնագիր գործոց երրորդ աւուր բանակցութեանն՝ սակայն ընդ պայմանաւ բողոքման առ կայսր. քանզի ասէին եւս թէ Մարկեղինոս ոսկւով ի կաթուղիկէականաց կաշառեցաւ: Այլ առ շարոյ նոցա էր այն բողոքումն. զի հան Սնարիոս ի Ռաւեննայ օրէնս (412 Յունու. 30,) որով բարձան ամենայն առաջին հրամանք որ իւրի նպատառոր էին նոցա, եւ հաստատեցան վասն նոցա ամենայն օրէնք որ զհերետիկոսաց էին: Այնուհետեւ յոյժ բազմամբոխ եպիսկոպոսունք եւ ժողովրդականք եկին ի միաբանութիւն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: Արյամառեցինն՝ ըստ հրովարտակին հրամանի դատաւարապետեցան ի տուգանս արծաթոյ եւ որ սովին չուղղեցան՝ կորուսին զինչս. ծառայք շինականք զանիւ ստիպեցան թողուլ զկողմն Պօնապոետանց, եպիսկոպոսունք նոցա եւ կղերականք արսորեցան յԱփրիկեայ: Ըստ զումք ի Պօնապոետանց փախեան եւ կամ սպանին զանձինս, մանաւանդ Սիրկուսկեղեանքն: Բայց այսմ ամենայնի ընդդէմ բողոքէին եպիսկոպոսունք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մանաւանդ Ս. Ալեքսանդրոս՝ ըստ հեղութեան հոգւոյն եկեղեցւոյ. սակայն եւ աշխարհական իշխանութիւնն ոչ այնչափ իրրեւ հերձուածողս հալածէր զնոսա, այլ իրրեւ միաբանութիւն արանց ապաստմաց, աւազակաց եւ յուզկահարաց: Սակայն միշտ կացին մնացին ի նոցանէ ոչ սակաւք որք միւսանգամ ամբարձին զգլուխս իւրեանց առ տէրութեամբն Ս. անդաղաց, եւ երեւէին ոչ դոյզն մնացորդք նոցա եւ ի վախճան վեցերորդ դարու՝ մինչեւ անհետ եղեն առ Սարակինոսօք յեւթներորդ դարու:

Սակաւիկ ինչ յետոյ քան զաղանդ Վոնաաեանցն յառնէր մեւս եւս հակառակութիւն մեծ եւ ֆնատակար քան զնա անդէն յարեւելեան մասին նորին Ափրիկեայ՝ յԱզիպտոս, այս ինքն Արիա- նոսութիւնն։ Ի սմին աղանդէ սկիզբն լինի յաջորդելոյ զմիմեանս մե- լորութեանց ինչ որ էութեամբ ունին ընդ միմեանս կցորդութիւն իրրեւ մի ինչ շղթայ (այս ինքն՝ Արիանոսութիւն ընդ Մակեդո- նականութեան, Նեստորականութիւն, Նւտիքիանոսութիւն ընդ Միաբնականութեան եւ Միակամականութեան)։

Այլ իսկ հաստատուն էր յեկեղեցւոջ երկու ինչ զԲանէն Աստուծոյ, այս ինքն՝ թէ է ճշմարիտ Աստուած, եւ թէ է ան- ձամբ ուրոյն ի Հօրէ։ Սակայն այս անփոփոխ հաւատք եկեղեցւոյ յառաջ քան զնիկիական որոշմունան՝ չէր ընդ հաստատուն ինչ ձեւով բանից անկեալ։ Վանդի ուր կէպք ի հարցն ի կացուցա- նել իւրեանց յանդիման զհաւատան եկեղեցւոյ՝ առանց նիկիա- կան ձեւոց անվրէպ զնիկիական իմաստան յառաջ բերէին, այլք ի նոցանէ այնպիսի իմն բանս արկանէին ի կիր՝ որ ոչ այնպէս յար- մարագոյն էին, նա աւանիկ յայտնի իսկ մոլար եւ ըստ հետեւ- ութեանցն առաջնորդէին ի հերետիկոսութիւն։ Մանաւանդ թէ մի եւ նոյն հայր՝ յայլ եւ այլ տեղիս, երբեմն ուղիղ եւ եր- բեմն ոչ ուղիղ բանս բերէր ի մէջ։ Այսպէս Իրենէոս, Աղեմէս Աղեքսանդրացի, Վրիգոր Նեոկեսարեայ եւ Մեթոդիոս. գրեթէ նոյնպէս եւ Յուստինոս, Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս որ ըստ հետեւութեանցն ուրեք ուրեք յեկեղեցական կանոնէն հեռանան։ Առաւելագոյն իմն՝ մատենագիրք որ զպատասխանատուութիւնն գրեցին, ջանացին դիւրահաս զբանն գործել՝ մերձեցուցեալ զե- կեղեցական վարդապետութիւնն ի փիղիսոփայութիւն պղատոնա- կան։ յուղղափառագունացն են Աթենագորաս եւ Թէոփիլոս, եւ յայլափառագունաց՝ Տաաիանոս, Տերտուղիանոս եւ մանա-ւանդ Արագինէս։

Ի վերջ կոչս երրորդ դարու տեսանեմք յԱզիպտոս, զի ոմանք առաւել կամեցեալ զճշմարիտ աստուածութիւն Բանին ցուցա- նել՝ ի Սարեղականութիւն կործանեցան, եւ նմին հակառակ ո- մանք զխտիր անձանցն ջանացան յայտնագոյնս զատանել՝ եւ այն- պէս թուեցան եւ կամ որդեամբք իսկ կամեցան զԱղի ի խո- նարհագոյն կարգի քան զՀայր դնել։ Այլ իսկ հաւանութեան է թէ կաց մնաց այս խմոր եւ յետ Վիոնիսեայ եպիսկոպոսի Ա- ղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ իսկ եւ իսկ յետ սորա Թէոփիլոս- տոս (որ ծաղկէր յաման իրրեւ 270—280) վերականգու երախայա- կան դպրոցին եւ յետ նորա Պիեթրիոս քահանայ եւ ապա Պետրոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացւոց յստակագոյնս կային ջատագով

Ճշմարիտն աստուածութեան Որդւոյ, (որպէս յայտ է ի հասարակոորոց նոցա առ Լթանասի եւ Փոտայ):

Ի միւսում եւս մայրաքաղաքի քրիստոնէութեան նոյնպիսի ինչ ջան պահելոյ զմիութիւնն Աստուծոյ ած ի մոլորութիւն զՊաւղոս Սամոսատացի: Եւորին քաղաքակից Ղուկիանոս երէց յԱնտիոք՝ հաղորդ լեալ էր երբեմն մտաց նորա, եւ ըստ Լղեքսանդրի եպիսկոպոսի Լղեքսանդրացւոց՝ յետոյ եւս չէր հեռի յայնցանէ որ ի չգոյէ համարէին լեալ զՈրդի, նա աւանիկ եւ ինքն Լրիոս զսա ցուցանէր իւր վարդապետ եւ զլուսերիոս սղջունէր իրրեւ աշակերտակից վարդապետութեան Ղուկիանեայ¹, այլ այն չէ յայտ թէ անձամբ իսկ յԱնտիոք աշակերտեցաւ սա նմա՝ եթէ ի գրոց նորա ուսաւ:

2. (Հայսպիսում պատրաստութեան իրաց՝ անց ի մէջ Լրիոս որպէս հաւանութեան թուի Ղիրէացի, որոյ էր աջողակութիւն վիճողական ճարտարիտութեան եւ բողոք անարատք՝ որպէս թուէր, այլ անհանդարտ մտօք եւ ամբարտաւան սրտիւ: Պետրոս եպիսկոպոս Լղեքսանդրիայ († 311) որ ընկալեալ էր զնա ի կարգ խոնարհագոյն կղերականաց, մերժեաց ի հաղորդութենէ վասն յարելոյ նորա ի Մեղեաիոս. թէպէտ եւ ան զնա յետ սակաւ ինչ միոյ եւ օրհնեաց սարկաւազ, բայց մեւս եւս նուազ մերժեալ նզովեցաւ վասն թէկն ածելոյ Մեղեաեայ: Այլ առ Լքիղղեաւ նորին յաջորդաւ († 313) եգիտ դարձեալ ընդունելութիւն, եւ ձեռնադրեալ երէց՝ ապա յանձն եւս եղեւ նմա վերակացութիւն առանձինն իրիք եկեղեցւոյ Ղղեքսանդրիա (313): Բայց անդէն ընդ Լղեքսանդրի յաջորդին Լքիղղեայ որ (ըստ Խէոդորեոսեայ) նախամեծար եղեւ քան զնա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան, եւ մուտ ի գծտութիւն վասն Բանին աստուածութեան: Այսր սկիզբն ըստ Սոկրատայ անտի եղեւ՝ զի Լղեքսանդրոս առաջի կղերականացն իւրոց ուսուցանէր զՈրդւոյ լինել մշտնջենական եւ էակից, եւ Լրիոս ան անտուտ պատճառս սաստկութեամբ ընդդէմ բախելոյ՝ իրրեւ ընդդէմ առն սարեղացւոյ, եւ կամ ըստ Սոզոմենեայ՝ ինքն Լրիոս ինքնակամ եւ հակառակ վարդապետութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ:

Իսա վարդապետութեան պղատնական եւ աղեքսանդրիական առաւածիտութեանն այնպէս իմն բարձրագոյն եւ մի միայն զԱստուած համարէր Լրիոս՝ զի չկարիցէ կամ չիցէ վայել առանց իրիք միջնորդի անձամբ ածել զաշխարհ ի մէջ. եւ դարձեալ թէ եւ արարածք չկարիցեն առանց միջնորդի ընդունել զազդեցութիւն Աստուծոյ: Եւմեն իրի ի կամել Աստուծոյ առնել զաշխարհ՝ 3 հարկ էր նմա միջնորդ ինչ կամ միջին ինչ էութիւն 3 ի կիր արկանել իրրեւ գործի յարարչութիւն իւրաց, եւ սա է ըստ Լրիոսի Բանն կամ Որդին, եւ յայն սակս իսկ էութիւն սորա չէ հաւասար ձօրն էութեան, ապա թէ ոչ չգայր աշխարհս

¹ Συλλογισμοσγης.

² Τὴν γενετὴν φθεῖν.

³ Μίσος γενόμενος.

յառաջ ի ձեռն նորա: Յայսմ իմն յառաջագրութեան իբրեւ ի սերման կոյ բովանդակեալ վարդապետութիւն նորա: Քանզի Որդի ըստ նմա՝ չէ յեութենէ Աստուծոյ, եւ զի արաքոյ քան զԱստուած չիք յառաջ քան զՈրդի նիւթ ինչ ուստի ստեղծցէ, ապա ի լիսն եւ ի Որդի¹. դարձեալ քանզի ոչ ի յաւիտենական եութենէ Հօրն է Որդի, ապա չիք նորա արձակ յաւիտենականութիւն, այլ միայն՝ գոյութիւն յառաջ քան զաշխարհ, եւ յայն սակս չէ նա Հրեշտակից Հօր, այլ երբեքս յերթման էր: Այսպէս իջուցեալ զՈրդի ի կարգ արարածոց իբրեւ մի ի նոցանէ², միայն պատւ ընտելեալ զի յառաջ քան զայլ ամենայն արարածս իցէ³, վասն այնորիկ եւ բարութիւն նորա չէ եական, այլ ընկալեալ եւ փոփոխելի. միայն ազատութեամբ անձնիշխանութեանն կաց ձեաց նա ի բարութեան, այլ եթէ կամի կարող է իբրեւ զմեզ դառնալ ի շար անդր. բայց քանզի յառաջագոյն դիտաց Աստուած թէ արդեամբք բարի է լինելոց՝ կանխեաց եւ նմա զպատիւն աւանաներոյ Բան եւ Որդի, որով եւ յետոյ Որդին տակաւ արժանի կացոյց զանձն գործովքն եւ ամբարձ զնա Հայր՝ ի վերոյ քան զամենայն արարածս⁴: Չայսպիսի ամպարիշտ վարդապետութիւն հաստատէր անձինն անուամբ. միայն Հայր, ասէր, անծին է, եւ ունի յինքնէն զէութիւնն. եւ քանզի այս նշանակ աստուածեղէն եութեան է եւ կարեւոր ի միութիւն Աստուծոյ, ապա չմարթի Որդւոյ լինել անծին, եւ յայն սակս սա զհանգամանս գոյութեան իւրոյ եւ եութեան արաքոյ քան զինքն ունի: Հաստատէր ի գրոց սրբոց վկայութեամբ՝ Աւակ. Ը. 22. (Արար զիս ի սկիզբն գործոց իւրոց.) Ղուկ. Բ. 40 եւ 50. Մատթ. Ի. 2. 32, եւ Ի. 46. Յովհ. Ժ. 7. 28. Փիլիպ. Բ. 6 — 11 (վասն որոյ եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց). դարձեալ եւ Յովհանն Ը. 32. Ե. 22. Ժ. 36. Մատթ. Ժ. 28. Յովհ. Ժ. 3 համեմատելով ընդ Ա. Գորնթիւ. Ժ. 28. — Հանգերձ սղքիմք, որպէս ի գէպ էր, ընդ Միապետականացն⁵ երարձ ի միջոյ զիտիւր անձանց, եւ ընդ Սուրբեղեայ յայսմ իմն միաբանէր՝ զի ասէր թէ չէ Աստուած յաւիտենից Հայր, այլ ի Ժամանակի եղեւ Հայր յորժամ ի ձեռն Որդւոյ արար զաշխարհ. եւ որպէս դիւրին է առնուլ ի միա՝ հանգոյն Պեղագեանց եւ զփրկագործութիւնն Քրիստոսիւ՝ գնէր ի վարդապետութեան նորա եւեթ եւ յորինակի բարեաց գործոց զոր եցոյցն մեզ:

Ուր խրատէր եւ յորդորէր զնա հեզն Աղեքսանդրոս Թղթովք (յամի 320) ի բաց կալ ի վարդապետութենէ աստի. ընդ վայր փորձ փորձէր ճոխութեամբ վճռոյ երիցանցն Աղեքսանդրիայ եւ Մարեոփոնայ ածել զնա յարժանն: Վանզի նա ի կղերականաց եւս յարեցոյց յինքն եւ նորօք շրջէր տանէ ի տուն, մուրեցուցանէր քաղցրաբան խօսողութեամբն, մանաւանդ զտկարամիտ ազգ կանանց՝ հարցանելով ցնոսա թէ էր քո որդի՝ մինչ չեւ ծնեալ. որպէս դուդ չունէիր՝ նոյնպէս եւ ոչ Աստուած ունէր մինչ չեւ ծնեալ. եւ ցերիտասարդս՝ թէ «Ար էն զէրն թէ զէրն ծնաւ. զիւն ծնաւ թէ զչեալն. մի՞ եւեթ անծին գոյ թէ

1 'Εξ οὗ ἐγενετο ὑπὸ τῆς.

2 Κτίσμα, ποίημα.

3 Μονογενής, φανερός.

4 'Εξαιλέσθαι αὐτὸν ἀπὸ πάντων με-

τεχῶν χάριτος.

5 Ἀγίνετος.

6 Monarchistae, այս քիչ՝ որ ք եւեթ

անձն գնեն Աստուած:

երկու,¹ Եպա ուրեմն (321) առնէր Եղեքսանդրոս սիւնհոդոս իւրեւ 100 եպիսկոպոսաց համօրէն մետրապոլիտական իշխանութեան իւրոյ. չփոփոխեցաւ ի կարծեացն Երիոս, այլ խօսէր համարձակ զհայհոյութիւնսն առաջի նոցա. վասն որոյ եւ զատապարտեալ իսկ հատաւ ի հաղորդութենէ եւ մերժեցաւ յԵղեքսանդրիայ հանդերձ կուսակցօքն, յորս էին եւ Սեկունդոս եպիսկոպոս Պաղոմայիսայ, թէոմնաս եպիսկոպոս Մարմարիկայ եւ 12 կղերականք աղեքսանդրացիք: Վանզի Երիոս եւ կուսակիցք նորա ջանացան ամենայն հնարիւք արկանել զեպիսկոպոսունս այլոց աշխարհաց յիւրեանս՝ հանէր Եղեքսանդրոս թուղթ առ եպիսկոպոսակիցսն յԱրեւելս, յորում յայտ արարեալ զնոր մոլորութիւնն եւ զիւր միարանութիւն հաւատոց ընդ վարդապետութեան եկեղեցւոյ վասն հաւասարապատիւ աստուածութեան Արդւոյ ընդ Հօր (բերելով յառաջ բանս ի գրոց Եովհ. Ե. 18, 1 — 5. Լւսայ. Կ'Գ. 8. Մատթ. ԺԷ. 27. Աղղոս. Ե. 15 — 17. Իմաստ. Բ. Լոր. Ե. 3. Եովհ. Ժ. 30. Ժ'Գ. 9), ապա տրտնջէ իմն թէ եպիսկոպոսունք երեք յԱսորիս պաշտպան եւ ջատագով Երիոսի վարդապետութեանն լինին, առանց զանուանոն նշանակելոյ (որք թուին լինալ Լւսերիոս Աեաւրիայ, Պաւղինոս Տիւրոսի, Պատրոփիզոս Ակիւթոպողեայ եպիսկոպոսունք), եւ յետուստ յայտ առնէ նոցա թէ որպէս նզովեալ մերժեալ է Երիոս ի հաղորդութենէ համեմատ բանից Եւաքելոյ ²:

3. Եւ վաղ գտեալ էր Երիոսի ապաւէն հզօր՝ զԼւսերիոս՝ որ էր նախ եպիսկոպոս Բերիտոսի, այլ փառաւորութիւն Ափկոմեդիայ ուր Ղիկիանէսն նստէր եւ բարեկամութիւն կնոջ նորա բարենշանն Աոստանդիայ քեռն Աոստանդիանոսի՝ ած զնա այսր (որպէս եւ յետոյ փառք արքունեացն Աոստանդիանոսի ի Աոստանդինուպողիս): Մինչդեռ տակաւին թղթովք բազմօք ջանալք Լւսերիոս հաւանեցուցանել զԵղեքսանդրոս ընդունել զմերժեալսն, անտուստ Երիոս իւրովք կուսակցօք անցեալ ի Պաղեստին եւ յԱնտիօք, յորում վաղ իսկ ունէր բարեկամս ի Ժամանակէ ուսմանն, զԲազումս յեպիսկոպոսաց (յորոց մի էր եւ Լւսերիոս Աեաւրացի) յարեցուցանէր յինքն՝ բարեբերով իմն զվարդապետութիւն իւր: Ենտի գրէր եւ առ Լւսերիոս Ափկոմեդիայ, եղեալ առաջի նորա զիւր վարդապետութիւնն յայտնապէս, ասելով թէ ամենայն եպիսկոպոսունք սրբւելից ի նորա կողմն են բաց ի Փիղոսգունիոսէ Ենտիօքայ, ի Հեղղանիկոսէ Տրիպոլեայ Գիւնիկեցւոց եւ ի Մակարիոսէ Երուսաղէմի եպիսկոպոսաց՝ զորս հերետիկոսս իսկ անուանէր:

Սիրով ընկալաւ Լւսերիոս զայն թուղթ, եւ որպէս թուի՝ ի նմանէ իսկ հրաւիրեալ եկն Երիոս ի Ափկոմեդիա առ Լւսերիոս՝

շունչ եւ ոգի ամենայն նենգութեանց: Սա եւ զյստանդիտա տն
ի բարեկամութիւն ընդ Արիոսի, որպէս եւ զբազումս թղթովք ի
դոյն յորդարեալ արկանէր: Ապա զգլխաւորս կողմանն՝ զԵւսեբիոս
Աեսարացի, զՊաղ. զինոս Տիւրացի, զԱթանասիոս Անարզարաց եւ
զՊատրիարքոս Ակիւթոպոլեայ կոչեցեալ առ իւր ի Բիւթինիոն
ի գլխաւոր քաղաք Բիւթանացւոց՝ գումարէր սիւնհոդոս իրրեւ
հակառակ սիւնհոդոսին Աղեքսանդրիոյ. անդ արդարացեալ Արիոս
հաստատէր ունել միւսանգամ զիշխանութիւն վերահացութեան
եկեղեցւոյն իւրոյ յԱղեքսանդրիոս, միանգամայն ստէպ ազաշերով
զԱղեքսանդրոս ընդունել զինքն եւ զիւրսն միւսանգամ (323):
Այսպէս յիրաւի Արիանոսն կոչեցան եւ Աւսերեանք:

Անդէն ի Աիկոմեդիա գրէր Արիոս զգիրոն Խաղիտ¹, որպէս
հաւանութեան է՝ չափով բանիւք, մեղկագոյն ոճով ըստ օրինակի
Սոտադեայ պուետի², զի այնպէս գտանիցէ մուտ վարդապետաւ
թիւնն միշտ զոր ի նախ էր հիւսեալ. որպէս եւ յառաջ քան
զայն բազում երգս՝ վառն ի բերան մշտլացաց, նաւաստեաց եւ
ճանապարհորդաց տալոյ:

60

Այնչեւ այսպէս պղտորեալ էին Ազիպտոս, Ասորիք, եւ
Փոքրն Ասիա՝ անտուտ Սոստանդիանոս յետ յաղթութեանն առ
Բիւզանդիոնիւ ի վերայ Ղիկիանեայ հասանէր ի Աիկոմեդիա
(323), լսէր անդ զառաջինն՝ մեծաւ տրամութեամբ զանցս գծտու-
թեանն Ազիպտոս, որպէս ի դէպ է՝ յԱւսերեայ Աիկոմեդացւոյ:
Անտուտ առաքէր Սոստանդիանոս զԾերունին պատուական զՇՕ-
ամեայն Սիոս զհռչակեալն բարեպաշտութեամբ եւ իմաստու-
թեամբ ընդ ամենայն եկեղեցիս, խաղաղութեամբ եւ միաբանու-
թեամբ առնել լուծումն իրացն: Ապաքէն չէր առեալ կայսրն
տակաւին ի միա զիրացն ծանրութիւն, զի նախ յԱրիանոսաց անտի
լուաւ, եւ համարէր նա գծտութիւն յոչինչ պէտս, եւ յայն
ստկս արտաքին ինչ իրօք խորհէր խափանել. գրէր թուղթ ուղ-
ղեալ առ Աղեքսանդրոս եւ Արիոս միանգամայն, երկոցունց
կողմանց հրամայէր լուռ լինել՝ իւրաքանչիւր զիւր կարծիս կա-
լեալ, եւ երկոցունց եւս կողմանց եւ Աղեքսանդրի եւ Արիոսի
միանգամայն լինէր մեղադիր. սմա՝ զի զանլուծանելի կամ զառանց

¹ Աիկոմեդիա Բաղիայ առ Ս. Աթոն.
Ճառ Ա. ընդդ. Ար. Ե. "Ըստ հաւատացե-
լոց ընտրելոց Աստուծոյ ընտանեացն Աս-
տուծոյ, որդւոցն որոց, ուղղահաւասիցն՝
որ առին զՀոգին սուրբ, զայսոսիկ ուսոյ
եւ, յայնչանէ որ յիմաստութեանն վայե-
լեցին, ի հանճարեղացն, յաստատեալու-
ցոցն եւ ըստ ամենայնի իմաստեացն: Ընդ
հետս նոցա զնացի եւ՝ փոքրն ընդ նոսա
նմանով եւ երեւելիս եւ հոգեկալ, որ բա-

զում ինչ կրեցի վառն Աստուծոյ փառացն,
զի Աստուծոյ ուսեալ՝ եղև ինչ իմաստու-
թիւն եւ գիտութիւն:"

² Որ էր ի Մարտինեայ Թրակացւոց, կա-
ցեալ յԱղեքսանդրիա, որ վառն յորինելոյ
բանս զԿենցուցիչս սաղաւանելով զամուս-
նութիւն Պաղ. զինոյ փրկագեղցեայ (քղա-
բասիրի) ընդ քեռն իւրում Արսինոյայ:
Ըմբռնեալ ի փախտեան արկաւ ի Ծով կա-
լեալ կապար զմանէ:

պատասխանեց խնդիրն սրկ ի մէջ, եւ նմա՝ զի կամեցաւ ապա պատասխանի եւ լուծումն, ուր երկուքն ի բուն հաւատացն վարդապետութեան միարան են: (Յորդորէր զեպիսկոպոսն եւ զերէցն միանգամայն՝ նմանող փիղիսոփայիցն ընել՝ որք վասն այլ եւ այլ խնդրոց իւրեանց դպրոցին այլ եւ այլ միաս աւնին, սակայն միշտ իսկ միարան ընդ միմեանս են: Այժմէ այսմ անապցեն՝ զիւր մեծ առնիցեն սրաի կայսերն՝ որում քան զամենայն այն ցաւ է՝ տեսանել զքրիստոնեայսն ի չմիարանութեան, եւ բանայցեն նմա զճանապարհն ի Նիկիոմեդիայ յարեւելս, զոր արդ զժառութեամբն իւրեանց փակեցին: Այսպէս գրէր Առստանդիանոս առ Աղեքսանդրոս եւ Արիստ որ յայնժամ (324) դարձեալ էր յԱղեքսանդրիա: Ասիոս գումարէր սիւնհոդոս յԱղեքսանդրիա (քանզի խնդիր էր զԱղեքսանդրէ), հաստատէր միւսանգամ դատապարտութիւնն Արիստի, որ չաւնոյր յանձն ծածկել զվարժիս մուրաւթեանն եւ ի ժողովի անդ, որպէս եւ ոչ Աղեքսանդրոս զճանապարտութիւն հաւատացն. վասն որոց գրեցաւ Թուղթ յանուն Աղեքսանդրի առ Աղեքսանդրոս եպիսկոպոս Բիւզանդիայ (իրրեւ պատասխանի կայսերական թղթոյն) ցուցեալ մի ըստ միոջէ զամբարտաւանութիւն եւ զնենգութիւն Արիստի եւ կուսակցացն, եւ թէ «մերժեցաք զնոսա յեկեղեցւոյ որ աստուածութեանն Վրիտանոսի երկիր պազանէ»:

2. (Հայնժամ ի միտ առեալ Առստանդիանոսի ոչ միայն ի թղթոյն այլ եւ յԱսիոսէ զերացն մեծութիւն՝ ըստ խորհրդեան ուրա, մանաւանդ հաւանութեամբ Անդրեսարոսի՝ հրամայէր ընել ժողով եպիսկոպոսաց տէրութեան իւրոց ի Նիկիա Բիւթանացւոյ, որպէս յառաջն յԱրեղատ եղել՝ յորժամ զարեւմտեան մասնն եւեթ ունէր, ոչ միայն վասն լուծման հակառակութեանն՝ այլ եւ վասն Օւստիկն աօնի եւ հերձուածոյն Մեղեթիանոսաց: Հրաւիրեցան երեւելի եպիսկոպոսանք Թուղթ իրրեւ 318 կամ 300 կամ 250 որոց մեծ մասն էր յարեւելից, քանզի յարեւմտից հասին միայն երկու երիցունք եկեղեցւոյն Հռոմայ Աթինէնարիոս եւ Ալեքսանդր փոխանակ քահանայապետին Անդրեսարոսի, Սիւրիոս Աորդուբացի ի Սպանիայ¹, Աեկիզեանոս Աարքեդոնացի ի կսզմանէ համարէն Ափրիկեայ, Նումիդիայ եւ Մաւրետանիայ, Նարկիսոս եպիսկոպոս Գիւլայ ի Վազիայ, Պրոտոգենէոս ի Սարդիկեայ: Արեւելի պաշտպանիչք հաւատաց ուղղափառութեան էին Աւստաթիոս Ընտիրայ, Մարկեղոս Ընկիւրայ, եւ մանաւանդ Աթանասիոս արքաւազ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրիայ, որ ստացեալ ունէր հաստատութիւն հաւատաց իրրեւ զաւարեալ, քաջասրտութիւն

¹ Գեղաւ. Ջառն Նիկ. ձալ. 1. տես 476) Եփեսոս «որ զՅնքնարոսի եպիսկոպոսի մեծին Հռոմայ զտեղին ունէր. մասն ընդ երիցանցն Ջիւսնի եւ Ջիւզիւն

² Գահերէց առաջին տիգրեան ժողովոցն էր ըստ Գեղաւոց Արեղիկեանցւոյ (եպիսկ. Վնտրիայ Պարեոս. յամի իրրեւ

476) Եփեսոս «որ զՅնքնարոսի եպիսկոպոսի մեծին Հռոմայ զտեղին ունէր. մասն ընդ երիցանցն Ջիւսնի եւ Ջիւզիւն տեսնի (տես եւ իւր. տեղ). Նալալեւ ի ձեռն Նալիկա ժողովոցն նա է առաջին:

իրբեւ զմարտիրոս, սուր միտոս եւ աջողակութիւն վեճման իրբեւ փիլղիսոփոս, եւ հաւանեցուցիչ զօրութիւն իրբեւ ճարտարախօս կատարեալ: Նշանաւորք էին սրբութեամբ՝ Վեռնիկոս Աեռաբիայ Վամրաց, Սպիւրիդիոն Տրիմիթոս քաղաքի Նիպրացւոց, Յակովբ Մծբնայ եւ Լքիտակէս Հայոց Սեծաց: Իսկ արիանոս եւ պիսկոպոսացն որոց թիւ 22 էր՝ էին գլխաւորք Նւսերիոս Վիկոմեդիայ, Մարիս Վաղկեղոնի, Թէոգնիս Նիկիայ, Պատրոփիղոս Սկիւթապոլեայ, Սեկունդոս Պտղոմայիայ, Թէոնաս Մարմարիկայ, Պաւղենոս Տիւրոսի, Նւսերիոս Աեսարիայ. թէպէտ եւ զվերջինս չմարթի հաւասար օրինակաւ կարգել ընդ սոսա:

(Հառաջ քան զքուն ժողովն ի բանակցութեան ուրիշ (որպէս հաւանութեան թուի ի 14 (Յունի.) առանձինն եպիսկոպոսունք ընդ երիցանց ժողովեալ յերկուց կողմանց՝ արկին բանս ի մէջ զբանն Լքիոսի հեզութեամբ եւ մեղմականութեամբ հարցեալ լսէին հարքն. ապա զեւրաքանչիւր եկեղեցեաց դաւանութիւն ի մէջ բերեալ ընթեռնութիւն: Ի սահմանեալ աւուրն (որպէս հաւանութեան թուի յ19 (Յունի.) սկիզբն առնոյր բուն նիսա ժողովոյն: Ընդէն երեւէր Առօտանդիանոս, եւ յետ կատարածի ողջունացոց ճառին զոր խօսեցաւ Նւսերիոս Աեսարացի (ըստ Սոկրատայ), կամ Նւստաթիոս Լնտիզայ (ըստ Թէոդորեանայ, որպէս առաւել հաւանութեան է)՝ յայտ առնէր կայսրն զուրախութիւն իւր ընդ այնչափ եպիսկոպոսաց տեսութիւն եւ զցաւն ընդ չմարանութիւնն, եւ միանգամայն զցանկութիւնն՝ զի եպիսկոպոսունք իրբեւ քաղաք խաղաղութեան միաբանութեամբ զինդիրն սահմանեցեն: Նւ արգեամբք կատարեցան իրքն. հրաման եղեւ Լքիոսի խօսել միւսանգամ, բայց եպիսկոպոսունքն բարեպաշտօնք խցին զահանջն ընդ հայհոյութիւնն: Նա եւ ոչ որ պաշտպանք վարդապետութեան նորա էին Նւսերեանքն՝ կարէին զդէմ ունել միաբանութեան եպիսկոպոսացն, քանզի եւ ոչ ինքեանք ամենայնիւ միաբանք ընդ միմեանս էին: Վաւանութիւն ինչ որ ի նոցանէ տուաւ ժողովոյն՝ հերձաւ պատառ պատառ: Հառարակաց հաւանութեամբ մերժեաց ժողովն զվարդապետութիւնն նոր. եւ ի վերայ հիման հանգանակին առաքելոց՝ կամէր հանգանակաւ ընդդէմ բախել մոլորութեանն. հակառակ այնմ զի ասէր Լքիոս թէ ի չգոյէ եղեւ Արդի՝ եզին հարքն զառաջինն թէ «է նա յԱստուծոյ», Նւսերեանքն չկացին ընդդէմ, այսպէս իմն իմանալով ի մէջ իւրեանց զբանն՝ թէ ամենայն ինչ ապաքէն յԱստուծոյ է (ըստ Լ. Աորընթ. Բ. 16: Բ. Աորընթ. Բ. 17): (Եյնժամ ի մէջ բերին հարքն զէութիւնն անուն, եւ փոխանակ ասելոյ՝ թէ «Արդի է յԱստուծոյ» եզին թէ «է յէութենէ Հօր», Վարձեալ կամեցան կարգել հարքն այսպէս. թէ «Վանն է ճշմարիտ զօրութիւն Աստուծոյ, պատկեր Հօր, նման ամենեւին Հօրն, անփոփոխ, յաւիտենական».

բայց Արիանոսը խորհեցան ընդ միմեանս՝ թէ մարթ է նոցա ընդ-
ունել զայս ամենայն առանց զԱրդի ի կարգէ արարածոց հանելոյ,
զի ըստ Ա. Կորնթ. Ժ. Է. 7. մարդն է պատկեր եւ փառք Աստու-
ծոյ. մարթ է կոչել Արդւոյ՝ յաւիտենական, զի՝ յաւիտեան կամքոյ
ըստ Բ. Կորնթ. Գ. 11. դարձեալ՝ յԱստուածութեան է եւ Արդի,
քանզի եւ մարդիկ ի նմա են ըստ Գործ. Ժ. Է. 28. նա եւ անփո-
փոխ է Արդի, զի ասէ գիր՝ թէ չեք ինչ որ անջատիցէ զմեզ ի սիրոյն
Աստուծոյ. իսկ զօրութիւն Աստուծոյ՝ կոչի ապաքէն ի գիրս եւ
մարտին։ Իմացան զկեղծաւորութիւն նոցա հաղքն եւ եղին
յայտնադոյն այսպէս. «Արդի է ի միասին էական (համադոյ) ընդ
Հոր», այս ինքն՝ զի ոչ նման եւեթ է, այլ եւ նոյն էութիւն։
Բաց ի հանգանակէ՝ յօրինեցին եւ նզովս մի ըստ միջէ հակառակ
բանից Արիոսի, թէ՝ «Արք ասենն՝ եթէ էր երբեմն յորժամ չէր
Արդի եւ թէ մինչ չեւ լեալ չէր իսկ, եւ թէ ի շրոյէ իսկ եղեւ,
կամ թէ յայլմէ անձնաւորութենէ (այս ինքն՝ գոյացութենէ) կամ
էութենէ ասեն լեալ, կամ արարած, փոփոխելի եւ կամ այլայ-
լելի զԱրդին Աստուծոյ՝ զայնպիսիոն նզովէ կաթուղիկէ եկեղեցի»,
Իբրեւ այսմ հանգանակի չառնոյր յանձն հաւանել Արիոս՝ ընկե-
ցաւ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. արգել կայսրն չեթ-
թալ նմա յԱղեքսանդրիա, այլ ի Վիւրիկէ յաքսորս, եւ հրաման
տայր զամենայն գիրան նորա հրով մաշել։

Այլ ի կուսակցաց նորա տակաւին ընդգէմ դառնային բանից
հանգանակին, Աւսերիոս Ափկովեդացի, Մարիս, Թէոգնիս, Թէո-
նաս, Սեկունդոս (ըստ Սոկրատեսայ) եւ կամ (ըստ Սոզոմենեսայ)
միայն Թէոնաս եւ Սեկունդոս, եւ այն միայն վասն ի միասին
էականն անուան, զի ասէին թէ այն անուն բաժանմամբ իմն կամ
հոռմամբ ակնարկէ զայլ Արդւոյ յառաջ ի Հորէ։ Սակայն ոչ
միայն երկոքին որքա՞ որք ոչ հանգանակին եւ ոչ նզովիցն արկին
ձեռնագիր՝ այլ եւ Աւսերիոս Ափկովեդացի եւ Թէոգնիս ընկեցան
յիշխանութենէ եւ աքսորեցան ի կայսերէ ի Վաղիա, քանզի չա-
ռին նորա յանձն արկանել ձեռնագիր նզովիցն առաքեաց հրաման
կայսր ի Ափկովեդիա եւ ի Ափկիա՝ ընտրել ուղղափառ եպիսկոպո-
սունս. իսկ Աւսերիոս Աեսաբացի որ իսկզբանէ իսկ կեղծաւորու-
թեամբ իմն վարէր՝ ապա ուրեմն հաւանեցաւ արկանել ամենայնի
ձեռնագիր յետ խնդրելոյ պարտալ՝ քննելոյ զուղղութիւն ի միասին
էականն անուան. իսկ նզովիցն չարկ ձեռնագիր ասելով՝ թէ խառա-
գոյն իմն վճիռ բերին հաղքն զԱրիոսէ՝ զորոյ ինքն տեղեկագոյնս
զմիտան ճանաչէ։ Գրէր նա թուղթ եւ ի փիճափն իւր ի Աեսաբիա
նենդութեան իմն մաօք զամենայն ներքին գործս ժողովոյն աս-
լով ի բերան կայսերն, եւ զնա ամենայն ուրեք ածեալ ի մէջ Ի-
բրեւ մեկնիչ դժուարութեանցն։

Միանգամայն հան ի գլուխ ժողովն եւ զինքիւր տունի Գառ-
կին, սահմանեալ զի ամենայն ուրեք տունացի յառաջնում միա-
շարաթւոջ որ գալցէ զհետ լուման լումնոց որ զինի գարնանային
հաւասարութեան գիշերոյ եւ տուրնջեան, եւ խորհեցաւ բառնալ
զհերձուած Մեղեօխոսի խաղաղական վճռով թէ կալցի Մեղեօխոս
զիւր աթոռ եպիսկոպոսութեան բայց առանց տունելոյ այլ եւս
ձեռնագրութիւն. այսպէս շնորհեցաւ ընդունելութիւն եւ եպիս-
կոպոսաց, երիցանց եւ սարկաւաղաց ձեռնադրելոյց ի նմանէ, զի ի
գատարկացեալ ինչ տեղիս կարգեսցին ի պաշտօն, եթէ գացին
արժանի. եւ այլ եւս (20) կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւո-
րութեան եղան:

Այս ամենայն նիառք ժողովոյն լինէին յեկեղեցւոջ Նիկիայ,
այլ վերջինն (հայեցեալ ի բանն Աւսերեայ) եղեւ ի պաղատան
կայսեր, որ պատրաստեալ էր մեծաշուք վասն գալստեան նորա
(Աւգոստ. 25) նմին իրի եւ Էրայն եկեղեցական ինչ նիառ. այլ
Աւսերիոս խառնէ զսա ընդ տուրնջին նիառն ոչ առանց խորհրդոյ:

Ի բուն հայրենիս Արիանասացն եւ Մեղեօխանոսաց գրէր
թուղթ սիւնհոդան, նոյնպէս եւ կայսրն՝ մեծաւ քաղցրութեամբ
“Ծառայակից նոցա, զանձն կոչելով, եւ յուշ սպկանելով նոցա
թէ “որ ինչ ի սուրբ ժողովս եպիսկոպոսացն լինիցի՝ այն Աստուծոյ
իսկ կամք եւ սահմանք են”: Այ միայն ապր կայսր այրել զգիրս
Արիոսի այլ եւ սպառնայր մահ այնոցիկ որոց պահենն, եւ հրա-
ման ապր զԱրիանասան այնուհետեւ կոչել Պոլսի Արիանոսս (ըստ
անուան Պոլսի Արիոսի հեթանոս փորձաւորի անհնարին թշնա-
մւոյն քրիստոնէութեան):

Այսպէս թուէր ամենայն ինչ հաթեալ խաղաղեալ:

61

Գրեթէ վնարեալ իմն էր բուն գործ ժողովոյն՝ յորժամ կա-
տարէր Առատանդիանոս տօն զքսանամեակն թագաւորութեան իւ-
րոյ անդէն յամի 325 (Յուլ. 25), եւ առնէր հացկերոյթ մեծ եւ
պիսկոպոսաց ժողովոյն եւ մեծապարզեւ մեծապէր զնոսա: Ի միւս
սաւ մամին դառնայր ի Հռոմ: Մեծ էին փառք Առատանդիանոս
ի ժամանակին. արեւելք եւ արեւմուտք միանգամայն հարաւա-
կեալ էին նմա, համօրէն իսկ տէրութիւնն յետ երկայնժամանա-
կեան խռովութեանց եւ յուզելոյ՝ վայելէր ի խօր իմն խաղաղու-
թեան, սահմանակիցք երկնչէին ի զօրութենէ եւ ի քաջութենէ
նորա, հնազանդեալքն ընդ իմաստուն եւ ընդ հզօր առաջնոր-
դութեամբն ուրախ լինէին, եւ տունն կայսերական յաճախեալ

բազմանայր շորեքումք արդւոյքն: Արիցագոյնն ի նոցանէ՝ զոր ի Միներուինայ ծնաւ Արիսպոս՝ կեսար էր յայնժամ ամաց իբրեւ 27, ընտիր ձրիւք, ուսեալ եւ կրթեալ քաջ ի հոյակապն՝ Վաղանտիոսէ, ստացեալ փառս զօրավարութեան ի պատերազմունս ընդ Փրանկաց եւ ի հրամանատարութեան նաւատորմիչ նաւաց, սիրելի ի ժողովրդեան եւ ի զօրու եւ գրաւական յուսոյ հանապազօրդութեան հասարակաց բարութեանն: Իսկ կրտսերագոյնքն երեքին որ ի Փաւստայ ծնան, Առատանդիանոս, Առատանդիոս եւ Առատաս էին տակաւին 10, 9 եւ 6 ամաց:

Այլ անդէն ի Հռոմ սկսաւ դատաւորան ահագին ի մէջ կայսերական տանն: Փաւստա՝ որ ընդ աւամբ իմն հայէր ընդ Արիսպոս կեսար, ամբաստան եղեւ առ այր իւր զուրջուէն՝ թէ կամեցաւ նա գործել ընդ նմա անարժանս, եւ թէ ինքնակալութեան եւս անն եղեալ է: Ղաւրահաւանն Առատանդիանոս առ պրտորեաց զնա ի Պողա Իստրիացւոց, եւ յետ այնորիկ ետ սպանանել սրով (ըստ այլոց՝ դեղով): Ղաւրթէ ընդ նոյն ժամանակս տայր սպանանել եւ զկրտսերն Վիկինիոս զորդի քեռն իւրոյ սիրելւոյ՝ որ տակաւին ի կեանս էր. զպատճառսն ոչ գիտեմք, թերեւս եւ այն ի թելադրութենէ Փաւստայ եղեւ՝ որ ապաքէն նախանձորդ իշխանութեան որդւոցն զնա համարէր:

Իսկ տիկինն մեծարոյ 70ամեայ Հեղենէ, մայր ինքնակալն, յանդիմանեաց զորդի իւր վասն անազորոյն սպանութեան երկուց թոռանց իւրոց: Նայնժամ տալա արար Առատանդիանոս քննութիւն իրացն, առ ի միտ եւ հան վրէժ սաստիկ ի կնոջն զըպարտչէ եւ ետ հեղձուցանել զնա ի ջերմ բաղանիս. նոյնպէս բազումք յարքունականաց սպանան՝ ապաքէն վասն սուտ ինչ վկայութեամբ գործակից բամբշանն լինելոյ (326): Մահն Արիսպոսի եւ Վիկինեայ ոչ եթէ աջողութիւն ինչ երեր, այլ յայտնի անէծս արկ ի վերայ երեցունց որդւոց եւ նոցին զաւակաց՝ սկսեալ ի մօրէն, այնպէս զի յետ 37 ամաց մահուանն Արիսպեայ՝ ոչ ոք մնաց ի բազմաւոր տոհմէ անտի: Օտր ջանայ Աւագրիոս լռութեամբն Աւսերեայ սուտ հանել զպատմութիւնս (զոր պատմեն Օտսիմոս, Աւարոպիոս, Աւրեղիոս Վիկտոր երէցն եւ Ամմիանոս Մարկեղինոս), ուր ինքն իսկ Աւսերիոս զնոյն հաստատէ, այնու՝ զի ի կատարած կոյս եկեղեցական պատմութեանն (զոր յառաջ քան զանցս զայսոսիկ գրեաց) գովէ յոյժ զԱրիսպոս, իսկ ի վարան Առատանդիանու, ուր գրեթէ բան առ բան ընդօրինակէ զվերջն հատածս գրոց պատմութեան իւրոյ՝ ամենեւին լռէ զԱրիսպոսէ: Բազմացաւ քրթմնջիւն զկայսերէ ի Հռոմ, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ ելանել ի բաց ի քաղաքէն: Նառաջ իսկ քան զնա՝ եւ Հեղենէ ի պաղատանէն արեամբ սրսկելոյ՝ զնալ ի Պաղեստին. անդ հանդերձ Մակարաւ Աբուսաղեմացւոյ եպիսկոպոսաւ բուռն

հար գտանել սրբել զանդին անօրինականս՝ որ պղծեալ եւ ծածկեալ էին հեթանոսական պաշտամանքն։ Վաին զգերեզմանն սուրբ, յորոյ վերայ ետ շինել Առտանդիանոս եկեղեցի հոյակապ. գտին եւ զերիս խաչն, յորոյ բժշկութեամբ Կնոջ միոյ խօթացելոյ՝ ընտրեցաւ խաչն Վրիստոսի։ Հետ դարմանելոյ զաղքատն եւ կուսանաց ինքնին սպասաւոր կալոյ՝ դարձաւ Հեղենէ առ որդի իւր ի Վիկոմեզիա՝ ուր եւ մեռաւ իսկ (327 Յլամ 328) խրատելով զորդին եւ խնդրելով յԱստուծոյ շնորհս վասն նորա։ Պատուեն զսխառակ նորա եկեղեցիք արեւմտից եւ արեւելից առ հասարակ։

2. Այլ իսկ հանեալ էր Վիտիղեոսիանոս ի գլուխ խորագիտութեամբն զխորհուրդ բազմաց առաջնոցն ինքնակալաց (զիւսարեայ եւ զՎազուսեայ) այս ինքն՝ հեռանալ ի Հաւիտենական քաղաքէն (Հռոմայ), յաթոռոյ տէրութեանն։ Այնուհետեւ եւ Առտանդիանոս եղ ի մօտ ընտրել նոր ինչ միջավայր տէրութեանն, սուրբ ի հեթանոսական պաշտամանց՝ զի լիցի քրիստոնէական արքունիք, եւ զի միանգամայն աջող իցէ ի պահպանութիւն սահմանաց տէրութեանն։ Առաջինն ընտրեաց զՎիտին՝ զխանձարուք տէրութեան Հռոմայեցւոց, եւ առանձինն զվայրն՝ ուր դիւցազունքն Հռոմայ նահատակեցան։ Այլ ալ սկսեալ էր շինութիւնն՝ յորժամ յանկարծ շրջեաց զմիտս կայսրն ընտրել զՎազանդիոն, որ գրեթէ ամենեւին քաղաք քրիստոնէից էր ի միջոց վայրի Ասիայ եւ Աւրոպայ, եւ պատեհ դիտելոյ զՊարսիկս եւ զՎուլթս, եւ միանգամայն դիւրին առ վաճառաշահ ամենայն աշխարհաց։ Հայն սակս մեծացոյց զքաղաքն առեալ եւթն բլուր ի ներքս ըստ թուոյ բլրոցն Հռոմայ, զարդարեաց տապարանիւք՝ որոց նիւթ բերաւ ի յաղթ ծառոց անտառացն առ Աեաւ ծովուն եւ ի մարմարահասաց մերձաւոր Պրսիոննետոս կղզւոյ. զհրապարակ վաճառացն պատեաց սեամբք կարգաւ. շինեցան եւ ձիւնթացք կամ տեղի արշաւանի կառաց. ի գեղեցիկ սրահի շքեղ կայսերական պալատան կանգնեցաւ խաչ ոսկի ընդելուզեալ տկամբք պատուականօք։ Վեղեցկագոյն քան զամենայն եկեղեցիսն՝ եկեղեցի Առաքելոցն էր։

Անակչացն ետ իրաւունս եւ ազատութիւնս հաւատար քաղաքացեաց հնոյն Հռոմայ. բաժանէր ժողովրդեանն եւ աստ ցորեան, ձէթ եւ միս. այնուհետեւ ցորեանն Ազիպտացւոց գոյր այսր, եւ հարկ էր հնոյ Հռոմայ շատանալ ցորենովն Ափրիկեցւոց։ Հայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ ումեք համարձակ էր ժառանգել ա-

1 Արիւզանդիոն շինեաց, ասին հինք, Բիւզան ան անուն Աթենացի կամ Արգիոցի Թափառիտի, որ հարցեալ զպատգամ Ազաղանայ թե ուր ջնիցէ, ընկալաւ պատասխանի՝ թե Թագրիս ժող իւր 4 դիւ յնդիման խաչոյ։ Կղզւո զգալմանս Մեդաբացւոցն անուանէր Պիւթիա, որք

17 ամբ յառաջ քան զայն զԲազանդիոն Բիւթանացւոց ջնեցին՝ զանց արարեալ զտեղեաւ Բիւզանդիոնի, յոր նախն ելին — Հինք զանգլթ նաւահանգիստն նորա՝ եզնէւր ոսկի կոչին, քանզի ի կոր խորշ իւր աւելոյր եւ հանէր զգանձն Եւրոպայ եւ Ասիայ։

բարս ի նահանգին Լսիացւոց եւ Պանսացւոց՝ որոյ տուն ի Կոստանդինուպոլիս չէր։ Եղեն նաւակատիք շինութեանն (Մայ. 11, յամի 330 կամ 334), հրամայեցաւ կոչել նոր Հռոմ, սակայն եւ այնպէս անուանեցաւ Կոստանդինուպոլիս։

Յ. Ի փոփոխել անդւոյ աթոռոյն եւ օրինակ վարչութեանն փոփոխեցաւ։ Տէրութիւնն ի չորս Վերակացութիւնս՝ բաժանեցաւ եւ սոքա դարձեալ յ13. Վիճակս²։ եւ սոքա միւսանդամ ի 116 Նահանգս կամ Պաւառս³։

Վերակացութիւնքն չորք հանդերձ մանրագոյն բաժանամարքն իւրեանց են՝

Ը. Վերակացութիւնն Լքեւելից որ ունէր հինգ Վիճակս՝ 1. Լքեւելից (15 նահանգօք), 2. Լազիպոսի (6 նահանգօք), 3. Լսիայ (10 նահանգօք), 4. Պոնասի (11 նահանգօք) եւ 5. Իւրակիայ (6 նահանգօք)։ Վերակացուն նստէր ի Կոստանդինուպոլիս։

Բ. Վերակացութիւնն Վիւրիկեայ ունէր երկուս Վիճակս՝ 1. Մակեդոնիայ (6 նահանգօք) եւ 2. Վալիայ (5 նահանգօք)։ Վերակացուն նստէր ի Սիրմիոն։

Գ. Վերակացութիւնն Իտաղիայ ունէր երիս Վիճակս՝ 1. Իտաղիայ (17 նահանգօք), 2. (արեւմտեան) Վիւրիկեայ (6 նահանգօք) եւ 3. Լիւրիկեայ (6 նահանգօք)։ Վերակացուն նստէր ի Հռոմ կամ ի Մեղիոդանոն։

Դ. Վերակացութիւնն Վաղիայ ունէր երիս Վիճակս՝ 1. Վաղիայ հանդերձ Հեղուետիաւ (17 նահանգօք), 2. Սպանիայ հանդերձ Բալէարեամարք (7 նահանգօք) եւ 3. Բրիտանիայ (5 նահանգօք)։ Վերակացուն նստէր ի Տրեւիրս։

Ընդ իւրաքանչիւր Վերակացուաւ կամ Լնճնապահապետաւ⁴ որ առաջնորդէր քաղաքային իրաց (եւ ոչ զինուորականաց) կային յիւրաքանչիւր Վիճակս Լնճիպատականք կամ Տեղապահ⁵, եւ յանձնիր նահանգս Լաւջնորդք նահանգաց⁶ այլ եւ այլ անուամբք՝ Հիւպատականք, Վահերէցք, Սւղղիչք⁷։ Հռոմ եւ Կոստանդինուպոլիս չէին ընդ վերակացութեամբքս, այլ էին ընդ առանձինն Վերակացուաւ քաղաքի⁸։

Իսկ ի գլուխ համօրէն զօրացն կայր մի ռմն սպարապետ կամ Մագիստրոս⁹ եւ ըստ նմանէ կային Մագիստրոսքն կամ Մագիստրիանոսք զօրականաց¹⁰ երկու, մի հեծեալօրուն եւ մեւս հեւեւակաց¹¹։ այս բաժանումն զոր Կոստանդիանոս եզ՝ թաւի կացեալ հաստատուն յարեւմտեան տէրութեան, այլ յարեւելս եղան յետոյ հինգ Մագիստրոսք։ Իսկ այլոց մանրագոյն բաժան-

1 Praefectura.

2 Dioecesis.

3 Provincia.

4 Praefectus praetorio.

5 Proconsulares, vicarii.

6 Rectores provinciarum.

7 Consulares, praesides, correctores.

8 Praefectus urbi.

9 Magister utriusque militiae.

10 Magistri militum.

11 Magistri equitum, peditum.

մանց զօրականին յիւրաքանչիւր վիճակս եւ նահանգս կային հրաւանաստար՝ կոմսքն¹ եւ դուքսք² որոց զործ էր պահպանութիւն սահմանաց։ Բայց առանին զօրականաց կային ուրոյն կոմսք, յորոց մին կոչէր կոմս առանին հեծելոց եւ մեւան՝ կոմս առանին հեւտեւականց։ Բարբարոսքն եւս զինուորէին վարձկանութեամբ։

Լուսնորդութիւն տէրութեանն կառարէր ի ձեռն բարձրագոյն իմն Խորհրդականութեան³ որ էր յօրինեալ յայլ եւ այլ պաշտօնէից տէրութեան, յորոց երեւելիք էին սգրա, 1. Սենեկապանն⁴ ընդ որոց ձեռամբ կայր ա. Պլուտոս որ սպասաւորն օնենէին⁵ հանդերձ Տանականոքն իւրովք⁶, Է. Կոմսն բանակի⁷ հանդերձ գլխաւոր սպասաւորաւ սեղանոյ⁸, գլխաւորաւ Մասանաւ պետաց⁹, Վաստիարակաց¹⁰, եւ Գահաւարաց¹¹, Գ. Կոմսն հանդերձից¹², Դ. Խնդթապահք¹³, եւ Ե. Լաւարք (այսինքն՝ պահողք կարդի եւ հանդարտութեան)¹⁴։ — 2. Մագիստրոս պաշտամանց¹⁵, այս ինքն պաշտօնեայ ներքին իրաց, — 3. Կոմսն պարգեւաց¹⁶ պաշտօնեայ գանձուն տէրութեան, — 4. Վենիշ¹⁷ հոգարարաւ օւրէնարութեան եւ արդարութեան, — 5. Կոմս սեպհական գանձաւ կայսեր¹⁸, թող զայլ նուազագոյն աշտիճանն, որպիսի ինչ զՎիլուխ նոտարացն¹⁹։ Լմենքին սգրա ունէին ընդ իւրեանց ձեռամբ այլ եւս բազմամբոխ խոնարհագոյն պաշտօնեայս։

Իւրաքանչիւր աշտիճանացս անձնիւր վերադիր անուանք պատուոյ էին, որպիսի ինչ՝ Ըզնուագոյնք²⁰ կոչէին իշխանք տոհմիկք, Լուսաւորք կամ Փառաւորք²¹ հիւպատքն, անձնապահապետքն, մագիստրիանոսքն զօրաց եւ ամենայն բարձրագոյն պաշտօնեայք արքունեացն եւ տէրութեանն, Ըկնածելիք²² կոչէին անթիպատքն, կոմսն բանակի, գլխին նոտարաց, եւ տեղապահքն եւ կոմսք եւ դուքսք, անուանէին Պայծառագոյնք²³ շիւղատականք, ուղղիչքն եւ գահերէցք, իսկ խոնարհագոյնքն քան զսոսա՝ յորջորջէին Լուսարեւագոյնք²⁴ կամ Բնտիրք²⁵։

Ըստ այսց նորոց յօրինուածոց պիտոյ եւ կարեւոր էին եւ նոք ինչ տուրք եւ հարկք, կամ փոփոխումն իմն առաջնոցն։ — 1. Ինդիփոնն էր հարկ երկրի կամ բերոց կալուածոց ուրուք. այս հարկ ամ ըստ ամէ սահմանեալ լինէր (indicebatur) ի կայսերէ երկուք ամսոք յառաջ քան զ1. Սեպտեմբեր ամսոյ ըստ շաբոյ

1 Comites.

2 Duces.

3 Consistorium principis.

4 Praepositus sacri cubiculi.

5 Primicerius s. cubiculi.

6 Decani.

7 Comes castrensis.

8 Primicerius mensarum.

9 Primic. cellariorum.

10 Paedagogiorum.

11 Lampadiorum.

12 Comes s. vestis.

13 Chartularii.

14 Silentarii.

15 Magister officiorum.

16 Comes s. largitionum.

17 Quaestor.

18 Comes rei privatae principis.

19 Primicerius notariorum.

20 Nobilissimi.

21 Illustres.

22 Spectabiles.

23 Clarissimi.

24 Perfectissimi.

25 Egregii.

պիտոյից ուղբունեացն յառաջակայ ամին, եւ ըստ չափոյն այնմիկ սահմանելոյ՝ առաջնորդք նահանգացն բաժանելին ի վերայ իւրաքանչիւր քաղաքաց եւ հասարակութեանց, Վեկուրիանք (խորհրդականք քաղաքաց) բաժանելին ի վերայ միոյ միոյ՝ որոյ կալուած գոյր: Ամենայն իսկ կալուածք չափեալ էին եւ ըստ նմին սահմանեալ չափ արացն, եւ վասն իւրաքանչիւր նահանգի որոշեալ եղեալ կայր անփոփոխական ինչ թիւ կամ գլուխ¹ (քերոց ինչ անդէոց եւ գերեաց) եւ ըստ սմին թուոյ կամ գլխոյ սոցն բաժանմունք լինէին: Բայց զի չէր մարթ չափոյ քերոց կամ ստացուածոցն նոյնպէս կալ մնալ միշտ, յայն սակո լինէր այցելութիւն եւ հանդէս ի 15 ամէ ի 15 ամ, եւ աստտօին եւ (15ամեաց) Ը ըջանն Ինդիկաթոնաց², որոյ սկիզբն է յամէ հասարակաց թուականութեան 312, Ուեպա. 1: Իսկ հարկքն տուեալք՝ կամ էին բերք ինչ եւ կամ արծաթ, եւ վասն ժողովման սոցա եւ փոխելոյ տեղւոյն ի տեղի՝ կային սահմանեալ բազմամբոխ խոնարհագոյն սպասաւորք ուղբունի: — 2. Չորեքամեան հանգանակ կամ չորեքամեան ոսկի³, որ էր հարկ ինչ վաճառաշահու, եւ պարտ էր ամենայն վաճառականաց (բաց յարուստաւորաց եւ յայնցանէ որ ի ձեռացն վաւտակոց կէին⁴) հատուցանել ի չորրորդ չորրորդ ամի կամ իսկզբան հինգերորդ ամին: — 3. Պսակական ոսկին⁵ էր հարկ ինչ որ պահանջէր յերեւելի երեւելի քաղաքաց, իրրեւ փախանակ սովորութեանն՝ որով պսակ ոսկի մատուցանէին քաղաքք երեւելիք յառաջն զօրավարացն Հռոմայեցւոց յետ յաղթութեան իրիք եւ յետոյ կայսերաց՝ ի նստել նոցա յաթոռն:

Պրետորացն որ ի Հռոմ եւ ի Աստանդինուպոլիս էին՝ պարտ էր յիւրեանց ընչից տալ զծախս զքօտանաց խաղուց վասն ժողովքըգեանն. իսկ հրապարակական ինչ հիմնարկութեանցն ծախք՝ ի գանձուէ ընչից քաղաքին լինէին, եւ եթէ սոքա չքաւէին՝ յայնժամ առեալ լինէին ի Վեկուրիոնաց կամ ի խորհրդականաց քաղաքին, եւ զայս պատիւ խորհրդականութեան ստիպէին իսկ առնուլ արանց մեծատանց: Իսկ գանձն տէրութեան⁶ որ մի միայն էր այնուհետեւ՝ էր ի ձեռս Աոմսին պարգեւաց զոր վերագոյնն յիշեցաք, եւ համօրէն առաջնորդութիւն գանձուն այնորիկ ի 10 գլխոցս⁷ էր բաժանեալ, եւ ամենայն նահանգի էր առանձինն արկղ նահանգական զորոյ զմուտս յանձանէր մի ոմն Վերակուցու գանձու⁸ եւ զելսն՝ Աոմս մի:

1 Capita.

2 Cylus indictionum, sive indictionarius.

3 Lustralis collatio, vel aurum lustrale, sive Chrysargyrum.

4 Qui manu victum rimantur.

5 Aurum coronarium.

6 Arca largitionum.

7 Scrinia.

8 Praefectus thesaurariorum.

62

Այդ մոռացաւ Առաքանդիանոս զհասարակութիւն կամեց Մ-
րիանոսացն: Քոյր նորա Առաքանդիա ունէր առ իւր երէց մի որ
էր ի կողմն Արիսի եւ ած զտիկինն ի գութ ի վերայ աքսորա-
նաց նորա: Բայց Առաքանդիա չիշխէր ժամանակս բազումս լինել
բարեխօս վասն Արիսի, այլ իբրեւ անկեալ գնէր մերձ ի մահ
յանն առաք նա եղբորն զերէցն զայն իբրեւ զայր ճշմարտահա-
ւաստ, եւ յաւելոյր թէ ի հոգս է վասն տէրութեանն գալցէ
վասնդ ինչ հասանիցէ վասն աքսորանաց արանցն անմեղաց: Այ-
նուհետեւ յայտ արար Առաքանդիանոս՝ զի եթէ հնազանդիցէ
Արիսոս սահմանաց նիկէական ժողովոյն, համարձակ իցէ նմա գալ
առ նա, եւ ի յապաղել նորա՝ գրեաց առ նա առանձինն զիր
հրաւիրելով առ ինքն: Եւն Արիսոս ի տեղւոյն աքսորանաց՝ հան-
դերձ Եւղոյեաւ սարկաւազաւ զոր կտրեալ էր ընդ նմա ի հա-
զորդութենէ Եղեքսանդրոս: Պատրեցաւ կայսրն ի դաւանութենէ
նորա, թէպէտ եւ չգոյր ի նմա ի միասին էականն բան: Ուրախ ե-
ղեւ կայսրն եւ սկսաւ լինել բարեխօս եպիսկոպոսացն՝ ընդունել զնա
ի հաղորդութիւն (328): Օնոյն ստրջանս անդէն ի տեղւոյն աք-
սորանացն ցուցանէին գրովք եւ Եւսեբիոս՝ Վիկտմեղացի եւ Ղի-
սզնիս՝ Վիկիթացի, որք եւ կոչեցան յետո եւ կացին յիւրաքանչիւր
աթոռ՝ ի բաց կալով եպիսկոպոսացն որ յառաջագոյն կտրեալ
էին փոխանակ նոցա (329):

Աղքատ սկիզբն առնէին վաղվաղակի վրէժխնդրութեանն՝ մերժել հանել յեկեղեցեաց զայնոսիկ որ մեծաւ նախանձաւ եւ աջողութեամբ լիեալ էին դիմադարձ վարդապետութեանն Արիոսի։ Այս առնէին սկիզբն յաւատաթիոսէ յեպիսկոպոսէ Անտիոքայ, որ երեւելի էր իմաստութեամբ եւ արուեստիւ եւ գեղեցկութեամբ մատենագրութեան, որով բազում գիրս ընդդէմ Արիւանոսացն էր եղեալ. մանաւանդ ընդդէմ իմն էր նա Աւսերեաց Սեսարացոյ։ (Յանկարծ պատճառանօք տեսանելոյ զշինութիւն եկեղեցւոյն (Յայութեան յերուսաղէմ՝ եկն Աւսերիոս Ափկոմեդացի յԱնտիոք (330), եւ ժողովով եպիսկոպոսաց կողման իւրոյ, յորոց մի էր եւ Աւսերիոս Սեսարացի՝ արկ զնա յաթոռոյ, ամբաստանութիւն մատուցեալ զնմանէ վասն սարելականութեան եւ ժանտագործութեան՝ դատախազութեամբ կնոջ միոյ կաշառելոյ ասել թէ նա իցէ հայր մանկանն զոր ի գիրկն ունէր, եւ դարձեալ ասէին՝ թէ թշնամանս արարեալ իցէ մօր կայսերն։ Ընդ Աւատաթեայ նշովեալ մերժեցան յաքսորս եւ բազում եւրիցունք եւ սարկաւազունք։ Խռովութիւնն որ վասն մերժելոյ եպիսկոպոսին յուզեցաւ ի քաղաքին՝ հազիւ խաղաղէր զինուորական զօրութեամբ. յայն սահա եւ Աւսերիոս Սեսարացի որում

մատուցեալ լինէր եպիսկոպոսութիւն երեւելի քաղաքին այնորիկ՝ չառ յանձն ընդունել։ Այսպէս ի սակաւ ժամանակի մի ըստ մի՝ ոչէ ընկենուն յաթոռոց եպիսկոպոսունա բազումս՝ աւղափառս՝ զԼաւորապետս Արիանտոզոզեայ, զԼաւորապետս Բաղանէայ, զԱնկղեպատ՝ Բաղայ, զՎոմինիոն Սիրմիոնի եւ զԷբրանիկոս Յրիպոզեայ, զկէսս զըպարտութեամբ սարեղականութեան՝ այս ինքն վասն զի միասին էականն պինդ ունելոյ եւ զկէսն այլով յանցանօք, զամանս ժողովով եւ զամանս առանձինն կայսերականն հրամանաւ քանզի ամենայն իմիք բաւական էին Արիանոսը կամ Լաւորեանք յարքունիս։ Փոխանակ եպիսկոպոսացն անկելոց կացին Արիանոսը կամ որք չէին հակառակ Արիանոսաց։ Բայց գործ էր նոցա մաւնաւանդ զԱթանասիոս բառնալ ի միջոյ որ տակաւ ի մէջ գայր իրրեւ ժայռ յոր բախեալ խորտակելոց էր Արիանոսութիւն։

2. Աթանասիոս (ծնեալ ոչ յառաջ քան զամն 296 եւ ոչ յետոյ քան զամն 298 մօտ ուրեմն ի քաղաքն Աղեքսանդրիա) էր կրթեալ ի գեղեցիկ դպրոցի կրթական կենաց՝ յորում առաջնորդ եւ վարդապետ էր նորա Ս. Բնտոնիոս Ճգնաւոր, եւ միանգամայն վարժեալ ուսմամբ, մանուսանդ ի գիրս Արտոգինի եւ կիրթ վեճողական արուեստիւ՝ որով լինէր տապար նուրբ բանիցն Արիանոսաց։ Եւ նա սարկաւազ (յամէ 319) յորժամ ի Վիկիա (325) առնէր՝ օկիզըն պատերազմին որ էր նմա ցկեանս։ Իրրեւ մերձ ի մահ էր Աղեքսանդրոս, իմացեալ Աթանասայ զմիտս նորա թէ կամի սահմանել զնա իւր յաջորդ, եւ զնաց փախաւեայ։ Աղեքսանդրոս մերձ ի շունչ վախճանին (326) կռեաց զամուսն նորա, բայց կայր անդ մեւս եւս Աթանաս որ տայր նմա պատասխանի, այլ լուռ եւեթ լինէր Աղեքսանդրոս, եւ յեա սակաւ ինչ միոյ յառելոյր «Ի՞նչ փախչել համարիս, Աթանասիէ, ստկայն ոչ փախիցես»,։ Արդեամբք իրքն կատարեցան. դարձաւ Աթանաս յԱղեքսանդրիա. հաստատեաց ժողովուրդն զընտրութիւն եպիսկոպոսին մեծաւ թախանձութեամբ. եւ եպիսկոպոսունքն ժողովեալք ետուն ձեռնադրութիւն։

Ի գիրսն իւր յորս համակ ընդ Արիանոսացն ոգորէր՝ այսպէս յանդիման կացուցանէր Աթանաս զգլխաւոր մոլորութիւն Արիանոսացն։ Փոխանակ, ասէ, հարցանելոյ թէ ընդէր Քրիստոս որ Աստուածն էր՝ եղեւ մարդ, նոքա հարցանեն թէ ընդէր որ մարդն էր՝ Աստուած եղեւ. հանգոյն փարիսեցւոցն որք զամենեւին իսկ յպրոնի նշանս տեսուածեզէն առաքման կենարարին տեսեալ՝ կամակորութեամբ ի մէջ մատուցեալ հարցանէին թէ ընդէր որ մարդդ ես զանձն Աստուած առնես։ Յուշ առնէր նոցա թէ առանց ճշմարիտ հաւատոց յԱստուածութիւն կենարարին՝ չէ մարթ թէ կացէ հաստատուն մասն ինչ վարդապետութեան քրիստոնէութեան, քանզի այլ եւս ամենայն բանք հրամանափորձք է ընդ այնմ վարդապետութեան իրրեւ ընդ կենդանի քրիստոս

Նէտիան վարդապետութեան սերտիւ կան կապեալ: Իսկ ի մանաւոր վիճման ի վերայ բանից գրոց՝ յանդիման կացուցանէ Աթանաս զլիմաք եւ զսուս մեկնութիւն նոցա, եւ դնէ ընդդէմ զգլխաւոր տեղիս գրոց սրբոց վասն աստուածութեանն Քրիստոսի, հզօր մեկնութեամբ: Իսկ ի վիճելն ընդ նոսա տեսական պատճառօք՝ ջանայր մանաւանդ կործանել զհիմն մոլորութեան նոցա, այս ինքն՝ զայն խոսոր տեսութիւն Արիմոնացն՝ թէ արարած էութիւն չմարթի ընդունել զանմիջնորդական ազդեցութիւն Աստուծոյ, եւ թէ այնպիսի գործ անարժան է Աստուծոյ, եւ յայն սակս դնէին զՔրիստոս խոնարհագոյն ինչ Աստուած, միանգամայն եւ բարձրագոյն ինչ արարած՝ յորոյ ձեռն այլ արարածք ստեղծան: Յայտմ վայրի ցուցանէ թէ ինքեանք հակառակ անձանց խօսին, այնու՝ զի զգործ արարչութեանն իբրեւ անմիջնորդական գործ արձակ Աստուածութեան յայն սակս ուրանան՝ քանզի Աստուած ընդ պարտւոց ամենեւին չփարէ գալ ի հաղորդութիւն, սակայն անդէն ինքեանք նմին Աստուածութեան տան ստեղծանել արարած ինչ թէպէտ եւ առաջին որ եւ զանմիջնորդական ազդեցութիւն Աստուծոյ յինքն ընդունի (այս ինքն զբանն՝ ըստ նոցա): Արդ զիարդ չիցէ հնար եւ համօրէն իսկ բովանդակութեան արարածոց նովին օրինակաւ զնոյն ազդեցութիւն Աստուծոյ ընդունել: Այլ եթէ վասն արարչութեան աշխարհի միջին ինչ էութիւն իբրեւ միջնորդ պիտոյ էր, ապա եւ վասն առաջնոյ առարածոյ իբրեւ արարածոյ հարկ էր թէ իցէ նոյնպիսի ինչ միջնորդ, եւ եթէ ընդ այս երկրորդ միջնորդ որ արարած եւեթ է եւ ընդ Աստուած գոյ ընտրութիւն եւ անշրպեաութիւն՝ ապա պիտոյ է մեւս եւս երրորդ միջնորդ եւ այսպէս մարթի խաղալ յառաջ յամբաւս, մինչ զի հարկ իցէ հրաժարել ամենեւին ի խորհրդոյ արարչութեան: Ապա այլ եւ այլ դարձուածովք ցուցանէ Աթանաս թէ ըստ Արիանոսացն կարծեաց զոր ունին զՔրիստոս իբրեւ զարարածոյ՝ չէ հնարաւոր փրկութիւն ի մեղաց եւ վերափն հաշտութիւն ընդ Աստուծոյ: Քանզի ոչ որ յարարածոց կարող է միաւորել ընդ Աստուծոյ քանզի եւ վասն իւր պիտոյ է միջնորդ: «Այսպիսի որ պիտոյ է մեզ փրկիչ որ անգամին յիւրմէ բնութենէ իցէ մեր Յէր, զի մի փրկութեամբն միւսանգամ ընիցիմք գերի այնր որ ոչ Աստուած իցէ»:

Օգտուանք իմն են թէ զիարդ բուն առաջնորդ մոլորութեանն Արիոս կամէր զի ընկալցի զնա Աթանաս յեկեղեցի անգր Աղեքսանդրացւոց՝ ազնականութիւն ի կայսերէ գաեալ: Այլ իբրեւ մերժեցաւ նա՝ Նշանբիտա՝ Վիկտորացի առաքել թուղթ առ Աթանաս զմին իրի եւ ստիպէր զնա ապամնայեօք զոր գնէր ի բերան թղթարերին: Ապա տեսեալ զհաստատութիւն մասց նորա՝ մտանէին առ հասարակ Նշանբեանցն ի դաշն ընդ Մեղեոփանոսաց յԱգիստոս, որոց գլուխ էր յայնժամ Աովհաննէս Արկափ յետ մահուն Մեղեոփայ, որք ի բնէ հակառակ վճռոյ ժողովոյն Վիկիայ՝ ի հանապազորդ հակառակութեան էին ընդ կղերականացն Աղեքսանդրացւոց, թէպէտ եւ հաւատովք միագան էին ընդ ուղղափառացն, բայց առ սակաւ տակաւ հազարգեցաւ նոցա մոլորութիւն Արիանոսացն եւ այնպէս Մեղեոփանոսք կոչօին յԱգիստոս Արիանոսքն: Այսպէս միարանութեամբ հասուցանէին

աճառանքին զԲանալ աւ Կոյր՝ Թէ աւանդ խափ-
 րեան դառնաւ նա է, Թորա զնաւ մանկ ի ժողանքին
 Կաթաղիկէ Կիւղեաց, եւ Եղիսիպտոսն որ ընդ նաւ ժողան-
 Կալ էն՝ հասցանէն նոյն բանքին եւ խանգարեն զԿիւղե-
 ցն նոյն: Եւ Եղա Եթանա Կոյսն զնոյն ճշմար-
 անքին Թէ որպէս հանապազ հոխաւի նկատեն զճոյ
 գործի ի նոյնէ, աւանդ Եւսեբեանցն հաստատցին զան զաւ-
 նաւորսն ի բնանց եւ այնպէս աւագիւր Կոյսն հասնեն աւ Ե-
 թանա՝ շարքաւ աւագ որ Կաթիլ մանկ յԿիւղեցն, որո
 Թէ ոչ էլ, աւ, ի լոյս յԵղիսիպտոսի. աւանդ եւ այնպէս,
 հանդիսիկ Եթանա դառնաւ իւր զնկ մեծաւ զաւ-
 րեան ընդդէմ հասնին, մինչեւ յաւաւ հասնեալ յանն
 աւ Բաբելոն:

Եւ ոչ իմ աճառանքին ի մի մասցին Մեղիսի-
 անցն՝ աւել Թէ նոր հաս ի ժոյս ժողովեանն որի Եթանա,
 զի հանդիսն աւախ զան Կիւղեանց հասնեաց աւ: Եւ այս
 անգին ընդ աճառանցն հանալ Կին յաղաւթն Կոյսն ի
 նկատիցն Երկունց երկու եղիպտոսի՝ Երկու եւ Մեղիսի-
 ցոյ զնաւ Բաբելոն եւ միւսնցն Մեղեանց: Մեւ եւ
 նոր ճանապարհ աճառանքին հասնիւր աւ Կոյր՝ Թէ զա-
 ւանանքին զնոյսիկ իւրհոյս Եթանա եւ ի գոյն իմ աւա-
 ցնայ աւ Գիւղեմեա աւ (արաւ) որիւ մի զմեզ: Պոնայ
 զնաւ Կաթաղիսն յաղաւթն, զաւ Եթանա աւանդն որ
 զոր եւ յաղաւթի զնա յաւ Բաբելոն խաղաղութեան աւ Եղի-
 սիպտոսի, յաղաւթն զնա ի ժողանքին եւ ի լոյս Կա-
 թաղաթեմէ եւ ի դաւանութեմ. Եւ Կաթաղ, աւ, զԵղիսիպտոս
 նիւ զԵթանա մեծաւ միւս, եւ որոյն ընդ նա՝ որպէս իւր
 զաւ Կոյսն զնանկ Թէ ոչ Եթանայ է նա. նա աւանդ
 նիւ զաղիւ. Եթանա որհոյն զնիւ միւսն Եղիսիպտոս:

3. Իսկ այնպէս յանկ ընդ զաղաւթն աւ ժամանակ մի
 Մեղեանցն, սնաւաւ Եւսեբեանց զարմեալ Կաթաղցն
 յաղիցն զնա: Մեղեանց աճառանքին զաճանարդն
 զան զաւանդն, որպէս Թէ Եթանա ի նաւ Մեղիսիպտոս
 Կաթաղիկէ զաճանի եւ Կոյսն աւ զնանկ ի ժամանակ մեծաւ
 ցանկ Եղիսիպտոս աւ դառապազ յԿիւղեաց: Եւ այս Եղիսիպտոս
 ոչ ինքնաւ մասցեալ էր զանն աւանդ նաւապետութեան
 ի զահանգութեան ի զնիւ աւագ ի Մեղիսիպտոս նահանգի, եւ
 ընդ իւր նոյն ժողովուրդ Կաթաղիկէ Կիւղեաց Եւսեբեանց
 զնաւնայ նոյն, որոյ աւանդն աւանդն մասցանկ որոյս
 հոխաւի զճոյ ժողովն որ զԵթանա Կաթաղիկէ Կաթաղ
 ընդ էր յԵղիսիպտոս: Եւսեբեանց էր աւ նա Եթանա զՄե-
 ղիսիպտոս, որ զանալ զնա ի մեղիսիպտոսի հոյն որիւ Եւսեբեանց

ղորդին ի գործոյն: Բայց Իսթրաա յեա ապաքինութեան յարեցաւ ի Մեղետիանոսն եւ նորա եղին ի բերան նորա զգրպարտութիւնն: Մեւս եւս ամբաստանութիւն էր թէ զԱրսենիոս մեղետիանոս եպիսկոպոսն Հիւփսեղայ սպանեալ է եւ զնշխարան նորա արկեալ ի կիր ի գործ կախարդութեան, եւ շրջեցուցեալ ցուցանէին զմի ի բազկաց նորա: Լարկղբին ամբաստանութիւնքն ածանառաջի կայսեր հանդերձ արկեղաւ յորում եղեալ կայր բազուկն զմուտեալ: Եւ հրաման ի կայսրէ առ եղբայր իւր Վաղմատիոս որ նստէր յԱնտիոք իբրեւ կեսար քննել զերսն՝ գործակցութեամբ Լուսերի Ղիկոմեդացւոյ եւ Իւէոզնեայ Ղիկիայ եպիսկոպոսի: Բայց անդէն զայնու ժամանակաւ ի զղջումն դարձաւ Իսթրաա եւ գրով հաստատելով ձեռնագրաւ բազում երիցանց՝ տայր վկայութիւն թէ բռնութեամբ եւ գանիւք ածաւ յայն զըպարտութիւն: Իսկ Արսենիոս որ ի ժամանակաց ինչ հետէ փախուցեալ անհետ լեալ էր վասն յանցանաց ինչ իրիք եւ ապա արծաթով հաւանեցուցեալ ի Մեղետիանոսաց թագուցանել զանձն՝ գտաւ ի վանս ուրեք Մեղետեանց ի Թերայիս ի ձեռն սարկաւազի ուրուք զոր առաքեալ էր ի դոյն Աթանաս: Եղեւ հարցափորձ ի քննչաց անտի եւ զամենայն գիրս հարցափորձին առեալ առաքէր Աթանաս առ կայսր, չհաւանեալ երեւել առաջի ատենին Վաղմատիոսի եւ թշնամեացն իւրոց՝ Լուսերի Ղիկոմեդացւոյ եւ Ղիոզնեայ որ ընդ նմա էին դատելոց: Յայնժամ բարձ ի միջոյ Աոստանդիանոս զառեան քննութեանն եւ առաքէր թուղթ առ Աթանաս հրամայեալ՝ հրապարակաւ ընթեռնուլ, եւ կատարէր զբանս թղթոյն սպառնալով խռովարարացն այնուհետեւ քաղաքային օրինօք՝ իւր առաջի դատել եւ մատնել ի պատիժս: Եւ Արսենիոս եւս դարձաւ ի կողմն Աթանասոյ եւ խոստացաւ հնազանդել եկեղեցական կարգաց, այսպէս եւ Յովհաննէս Արկափ, բայց սա ոչ ընդերկար (333):

63

Եւ յետուստ ուրեմն ի միւսանգամ զրգուել Մեղետեանց զըպարտութեամբք ընդդէմ Աթանասի՝ հաւանեցոյց Լուսերիոս Ղիկոմեդացի զկայսր՝ զի դատեսցի Աթանաս ի սիւնհոդոսի ուրեք որ ի Տիւրոս լինիցի (335). եկին անդր Լուսերիոս Աեաւրացի եւ Ղիկոմեդացին, Վէոզնիս, Մարիս, Պատրոփիղոս, Վէոզորոս Հերակղեայ, Մակեդոնիոս Մոփսուեստիայ, Վրիգոր Վաւոդիկեայ, Ուրսակիոս Սինդեդոնի եւ Ալաղէս Մուրոսայ հանդերձ այլովք եւս երեւելի Արիանոսօք: Լարկղբին վերջինքն էին աշակերտք Արիոսի եւ եկին ի հեռաստան վայրաց եպիսկոպոսութեան իւրեանց՝ ի Միւսիայ եւ ի Պաննոնիայ: Եւ եւ կայսերական գոր-

Ծակալ Վիսնիսիոս հիւպատոստիան առաքեալ ի պահարանս թիւն կարգաց: Սակարիոս վասն յանցանաց բաժակին տծաւ ի Տիւրոս ի շղթայս: Մթանաս չառ յանձն երեւել առաջի ժողովոյն յորում Սեղեւորիանոսքն գատախաղ եւ Արիանոսքն գատաւոր էին լինելոց, բայց մերժեալ զբանս նորա կայսեր՝ ստիպէր զնա երթալ:

Նախ ածաւ ի մէջ ամբաստանութիւն զՄթանասէ, որպէս երբեմն զլուստաթեայ վասն տնառակ վարուց. այլ հանձնարեալ հապիւք եղեւ այն ընդունայն. զի իրրեւ ածաւ ի ներքս կինն լիտի, լուռ եկաց Մթանաս եւ երէցն նորա Տիմոթէոս՝ յառաջեաց եհարց իսկ եւ իսկ ցկինն թէ Խօսեցայ ես ինչ ընդ քեզ կամ եղէ երբեք ի տան քում. Այո, ասէ, կինն, դու, դու Մթանաս, դու եղեր ի տան իմում: Չամօթի հարան Արիանոսքն, եւ հանաւ կինն զազգախօս արտաքս. բայց զուր բողոքէր Մթանաս զառաջնորդս զըպարտութեանն գաանել եւ դատել: Ապա ի լինել ամբաստանութեան վասն Արսենեայ՝ անդէն ապր բերել Մթանաս ի ժողով անդր զԱրսենիոս զոր յառաջագոյն թաքուցեալ ունէր, ողջ երկդրումք ձեռամբք զորս մի ըստ միջէ եցոյց ասելով՝ թէ երկուս ձեռս եւեթ եւ Աստուած մարդոյն եւ ոչ աւելի: Առվհաննէս Արկափ որ վաղ գարձեալ էր յառաջին հերձուածն՝ առ ամօթոյն տազնապի ել փախեաւ ի բաց: Նոյնպէս եւ վասն բանի ընտրութեան Մթանասայ հակառակ կամաց ժողովորդեան եւ մեծի մասին եպիսկոպոսացն Ազիպատացոց՝ ետուն պատասխանի անդէն եպիսկոպոսունքն զոր ածեալ էր Մթանաս բաղմամբոյ ընդ խոր: Իսկ վասն խնդրոյն Խաբիրայ դիւրին էր Արիանոսացն պրդտորել զքնթացս քննութեանն. առաքեցան գործակալք ի Սուրէովոյս՝ համակ յարանց հակառակորդացն Մթանասի ոչինչ միտ եղեալ բողոքոյ եպիսկոպոսացն Ազիպատացոց, եւ ի ծածուկ առաքեցաւ հրաման առ Փիղագրիոս այր ուրացող վերակացու աշխարհին Ազիպատացոց՝ զամենայն ըստ մտաց գործակալացն յարդարել: Ազտին գործակալքն հետս ինչ վկայութեան ի տեղիսն. հազիւ հազ բռնութեամբն Փիղագրեայ կարացին լսել ինչ վկայութիւն սուտ եւ չմիտքան ի բերանոյ երախայից, նա եւ հեթանոսաց իսկ եւ շրէից, մինչեւ հարկ համարել ասել գործակալացն թէ հեռացուցեալ բարձեալ է ի միջոյ Մթանաս զամենեւին որ բաւական իցեն տալ վկայութիւն հաստատուն վասն իրացն: Այլ իրրեւ դարձան պատգամաւորքն ի Տիւրոս՝ ոչ գտին անդէն զՄթանաս: Վանդի սա իրրեւ ետես՝ թէ եւ զժողովուրդն զրգռեն ընդդէմ նորա, եմուտ գաղա ի նաւ անկանել դէպ ուղիղ ի Աստանդինուպոլիս: Չփախուաւ նորա խոստովանութիւն յանցաւորութեան համարեցաւ փւնհողոսն, եւ այնպէս ընկեցաւ վճռով Մթանաս եւ արգելաւ նմա գառնալ յԱղեքսանդրիա. Առվ-

Հաննէս մետրապոլիտ Մեղեթիանոսաց եւ ամենայն կառակիցք նորա արդարացան եւ եղեն ընկալեալ յեկեղեցական հաղորդութիւն։ Եւ յարմարաւ որ գարձեալ էր միւսանգամ յառաջին զնացան, կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն գեղջն իւրոյ, եւ սպա տուաւ հրաման եւս՝ զի շինեսցի եկեղեցի, քանզի չունէր իսկ։ Սփռեցաւ թուղթ սիւնհոգոսական առ ամենայն եպիսկոպոսունս հատանել զհաղորդութիւնն ընդ Ղթանասի եւ չառաքել թուղթս եւ ոչ ընդունել։ Սակայն ոչ միայն եպիսկոպոսունք Ազիպատսի, այլ յայլոց եւս եպիսկոպոսաց բազումք չհաւանեցան ընդ անցան։

Իսկայց էր եւ այլ իմն գործ յանձն սիւնհոգոսին. ժամ էր նոցա երթալ ի նաւակատիս եկեղեցւոյն Արութեան շինելոյ ի Առատանդիանոսէ յԱրուստղէմ։ Անա անամօթութեանցն այնոցիկ մատենաւ Աւսերեանք ի գերեզմանն Տեառն։ Իբրեւ կատարեցաւ օրհնութիւն նաւակատեացն (Սեպտ. 14) անդ ընկալան զԼքիոս ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյ, եւ առաքեցաւ թուղթ սիւնհոգոսական առ եկեղեցին Աղեքսանդրացւոց՝ թէ արդար դուաւ Արիոս եւ ուղիղ գաւանդութեամբ, եւ չամաչէին իսկ ասել թէ յորդորեալք ի բանից կայսեր (որ տակաւին երախայն էր) ընկալան զԼքիոս, եւ զուղղութիւն գաւանդութեան նորա յընդունելութենէ կայսերն ցուցանէին։

Սակայն անգէն հասանէր ի սիւնհոգոս անգր հրաման կայսերն որ ստգտանելով իմն զնոսա վասն խռովայոյզ գործոց նոցա ի Տիւրոս՝ կոչէր զամենեւին անյապաղ ի Առատանդիանուպօղիս։ Վանդի վաղ իսկ նաւարկեալ եհաս անգր Ղթանոս, եւ ընդ առաջ կայսերն ի ճանապարհի յորժամ գայրն աւստք ի քաղաք անգր. զայրացեալ ընդ չոքսս իմն առնէր զնա կայսրն, մինչեւ սպա իրաւունս համարեցաւ զիջանել յորժամ լուաւ թէ կամի զի իւր իսկ առաջի դատաստանն կատարեսցի։ Իսկայց Աւսերեանք չհամարեցան պատշաճ ամենայն եպիսկոպոսաց երթալ առ կայսր, այլ միայն Աւսերիոս Աեսարացի եւ Աիկոմեդացին, Թէոփիոս, Պատրարիղոս, Ուրսակիոս եւ Վաղէս ելին ի ճանապարհ. փոխանակ բաժակին եւ սպանութեանն՝ այլ իմն էր այժմ ամբաստանութիւնն. Ղթանոս, ասեն, սպառնացեալ է զմթեր ցորենոյն որ երթաց յԱղեքսանդրիայ ի Առատանդիանուպօղիս արգելու։ Ի ցառման եղեւ թաղաւորն, որոյ մեծ էր սիրելութիւնն ընդ քաղաք իւր նորաշէն՝ որ միայն յԱզիպատսէ կերակրէր։ Չուր ընդգէմ դնէր Ղթանոս զիւր անկարութիւն ի գոյն եւ զաղքատութիւնն. Աւսերիոս Աիկոմեդացի՝ որոյ կանգնումն եւ անկումն ի յաջողութենէ եւ ի չաջողութենէ այնր զըպարտութեան կայր կախեալ, զամենայն ճիգն արկ ի կիր, պնդէր, լինէր երգմնի՝ թէ կարող եւ հզօր է Ղթանոս։ Իւերան ի մէջ եւ առաջին ամբաստանութիւնքն զբաժակէն եւ զԼքսենիոսէ։ Առատանդիանոս թմբեալ մանաւանդ

քան հաւանեալ՝ աքսորեաց զԼթանաս ի Տրեւիրս Գաղիացւոց (336, Փերր.)։ Սիրով ընկալաւ զնա անգ որդի կայսերն Սոստանդիանոս որ ի վերայ լեզէոնացն կայր, եւ եզիս Լթանաս միութարիչ իւր արժանաւոր՝ զեպիսկոպոսակիցն ի քաղաքի անդ զսուրբն Մարտինոս։

Փութացուցանէին այնուհետեւ Նշտերեանքն զԹագաւորն՝ զԵհրաման տացէ կարգելոյ զայլ ոք փոխանակ Լթանասի յեպիսկոպոսութիւն Եղեքսանդրիայ, բայց չառ նա յանձն. նա աւանիկ սպառնալեօք իսկ մերժեաց զնոսա յորժամ ստիպէինն։ Եյս իսկ բաւական է ցուցանել թէ ճշմարիտ էր զոր գրեացն յետոյ Սոստանդիանոս Բ. նորին որդի՝ թէ յայն սակս աքսորեաց հայր նորա զԼթանաս զի ի մոլեգին հալածանաց Երիանոսացն ապրեցուցէ. նա աւանիկ եւ ինքն Լթանաս զնոյն նոյնպէս համարի¹։ Եպաքէն քաղաքային իմն չափով կշռէր Թագաւորն՝ զի կարծէր հասանել ցանկութեանն, այս ինքն միարանութեան եկեղեցւոյ՝ եթէ մի ոք բազմաց շնորհեացի, քան բազումքն՝ միոյն։

Սաղազակի յետ Լթանասի աքսորեցաւ եւ Մարկեղոս Ենկիւրացի՝ դատաւարտեալ ի սիւնհոդոսի զոր զուամարեցին Նշտերեանք անդէն ի տիեզերական քաղաքին հակառակ կամաց Եղեքսանդրի եպիսկոպոսի տեղւոյն, եւ եղաւ փոխանակ Մարկեղայ՝ յեպիսկոպոսութիւն Ենկիւրայ Բաօղիոս արիանոս սատիկ։ Վանզի իսկզբանէ իսկ զօրութեամբ զդէմ ունէր Երիանոսացն Մարկեղոս, չէր առեալ յանձն արկանել ձեռնադիր սահմանելոցն ի Տրեւրս, եւ զայրացեալ չհամարեցաւ արժանի երթալ ընդ նոսա յԱքրուսաղէմ, եւ գրեալ էր ընդդէմ Եստերիոսի աւրումն արիանոսի առն սոփեօտի. բայց վարդապետութիւն գրոցն ամենեւին սարեղական համարեցաւ, այս ինքն հակառակ Երիանոսաց. Նշտերիոս Սեսարացի եղ գիրս 5 ընդդէմ նորա²։ Սակայն եւ յետ այնչափ խափանչաց ի միջոյ բառնալոյ՝ չեղել հնար Երիոսի մտանել ի հաղորդութիւն եկեղեցւոյն Եղեքսանդրացւոց, զի էր անդ տակաւին ոգի Լթանասի. յուզեցաւ քաղաքն ամենայն, հարկ համարեցաւ կայսրն կոչել զԵրիոս յետս։ Եյնուհետեւ կամէին անդէն ի Սոստանդինուպոլիս մուծանել շքով մեծաւ եւ ամբռիւ յեկեղեցի, որպէս մուծինն յԱքրուսաղէմ։ Եղեքսանդրոս եպիսկոպոս քաղաքին ընդդէմ դառնայր ամենայն զօրութեամբ իւրով, այլ ընդ վայր։ Վանզի տակաւ ստիպելով իմն մոռացաւ կայսր զառաջին սկզբունսն զորս ի Վանատեանց զժտութեանն բազում անգամ էր ասացեալ, եւ թախանձանք Նշտերեանցն տակաւ առին տծին զնա աստիճան յաստիճանէ լինել ձեռներէց եւ յընտրութիւն ուղղութեան վարդապետութեանն. կոչեաց նոս

1 Պատմ. Երիան. առ վ. 2-4. 50։ զառն եկեղեցական Եստանդիանութեան՝
2 Ընդդէմ Մարկեղայ՝ գիրք երկու, եւ գիրք երեք։

առաջի զԱրիստ, հարց թէ ընդունիցի՞ զկանոն հաւատոցն Նիկիոյ. այն ասէր Արիստ եւ տայր զիրս գաւառութեան՝ յորում ընդ մէջ վիսյութեանցն շեղակուտելոց ի գրոց սրբոց բանայր իւր դրունս փախաւի. ետ երդնուլ նմա կայսրն՝ յիշեցուցանելով թէ ահա զին վրէժխնդիր է Աստուած օտերդմութեան։ Այնուհետեւ արժան համարէր կայսր ընդունել զԱրիստ ի հաղորդութիւն։ Ընդարձ հրաման կայսերն, սպառնալիք Աւսերեայ եւ բաժանումն ժողովրդեանն խօւճապեցուցանէին զԺերունին։ Յայնժամ ապա փոխանակ մարգկեղէն պատճառացն յաղօթս ապաստան լինէր ըստ թելադրութեան եւ գործակցութեան Ս. Յակոբայ Մծբբնացւոց եպիսկոպոսի՝ որ յայնժամ ի քաղաքին դիպեցաւ։

Ի սահմանեալ աւուրն (ի միաշարաթւաջ) ընդ փողոցս քաղաքին հրապարակաւ առեալ բերէին զԱրիստ. անդէն յանկարծօրէն գունատէր առաջի բազմութեանն, ստիպէին զնա պիտոյքն, եւ լինէր ի կողմն. իբրեւ յամէր ի դալ՝ խնդրեալ դատանշունչ՝ թափեալ ընդերացն արիւնալից։

Ահն եւ սոսկումն արար վախճան գժտութեան Աւսերեանցն ցորչափ կենդանի էր Առստանդիանոս. քանզի եւ ինքն կայսր առ ի միտ թէ ձեռն Աստուծոյ էր այն (336)։

Ի վախճան կոյս 336 ամին կատարէր Առստանդիանոս զերեսնամեակն իւր մեծաւ շքեղութեամբ ի նոր մայրաքաղաքին. ոչ ոք ի կայսերաց՝ բաց յԱւգոստեայ զայտափ ամս էր կացեալ յիշխանութեան։ Փառաւորեաց նա զայն օր տալով իշխանութիւն առաջնորդութեան եղբարցն իւրոց եւ որդւոց եւ եղբօրորդւոց։ (Յերից կրօնբազոյն եղբարց նորա Վաղմատիոս առեալ էր զպատուական անուն Համարակարութեան (կամ Վննչութեան) այլ ոչ յերկարեաց ի կեանս, (Յուղիոս Առստանդիոս (հայր կայսերն (Յուղեանու) ընկալաւ ի ամին ամի զՎատրիկն անուն, Հաննիրադիանոս (որպէս եւ (Յուղիոսն Առստանդիոս) զԱզնուականագոյնն՝ անուն եւ հրաման ազանելոյ ծիրանին ոսկենկարս։ Իսկ փոխանակ Վաղմատեայ վախճանելոյ՝ զորդիս նորա՝ զՎաղմատիոս կրտսր զոր կետարն անուանեաց եւ զՀաննիրադիանոս կացոյց յառաջնորդութիւն նա հանգաց. նմա տուեալ զԻմրակիա, զՄակեդոնիա եւ զԱքայիա. եւ ամա զՓոքր Հայս հանդերձ Պոնտոսիւ եւ Ապագադովիաւ, տնտանելով զնա թագաւոր։ Արկոցունց սոցա ետ եւ իրաւունս պայտազասութեան։ Սակայն բուն երեցունց որդւոցն բաժանեաց զտէրութիւնն, զորս վաղ ի մանկութեանն անուանեալ էր կետարս։ Առստանդիանոս (այս ինքն՝ որդին) առ զՎաղիա, զԱպա-

նիս եւ զՆորիսմիա հանդերձ Յինդիտափանն Մարտանիա. Կատանդիա (կամ Կատանդա) զԼփա, զԼարփա եւ զԼադիպառա. Կատառա (կամ Կատանա) զԻտաղիս, զԼփրփիէ եւ զՈխրփիէ:

Պարային արարելիք ի տէրութենէ Հռոմեացւոյն: Քանզի յաղթեաց Կատանդիանա Չփայ յարձակելոյ ի վերայ Սարմառայ առաքեալ ի վերայ նոցա զԿատանդիանա զերկրագոյն յազւոյն (որ 16ամենի էր յայնժամ, 332), Կաղաբերա որ ի Կիւստան յանդգնեցաւ կայսր զանձն անուանել եւ գրուել զիջելն համարէն՝ պարտեցաւ ի Պաղմաստեայ եւ ի Յարսան Ախլիկեցւոյ աջնցաւ կենդանոյն (335), ազգք բազումք մի ըստ միջէ եզին ընդ նմա դաշինա, Եթւսփոյացիք եւ Հինդիկք առաքելցին առ նա հրեշտակութիւնս հանդերձ պատարագօք: Եւն հրեշտակութիւն եւ ի Ըսպհոյ Ռ. Պարսից արքայէ (333)՝ խնդրել զի թաղէ կայսր մահանել երկաթոյ յերկիրն Պարսից, յոցա արարեալ՝ թէ արկցէ զայն ի կիր ընդդէմ ազգաց դրացեաց յարեւելոյ կուռէ: Ընարհէր նմա կայսր զինդիրն, սակայն գրէր առ նա եւ թաղիմ յորում զվարդապետութիւն միոյ միայնոյ Լասուծոյ եւ զվիսարութիւն պաշտաման կոց ցուցանէ, եւ թէ սրպէս օգնականութեամբ ճշմարտին Լասուծոյ յաղթեաց բանաւորաց՝ որք կուռ պաշտութեամբն վատթարացան ըստ օրինակի առաջնոց ամոռակալաց իւրեանց՝ յորոց մի եւ Սաղերիանոս հալածիչ քրիստոնէից, որ ի Պարսից իսկ ըմբռնեցաւ: Եւս յանձն առնէ նմա մեծաւ մտադիւրութեամբ զքրիստոնէացան, եթէ բարւոք, թաէ, զնոսա ունիցիս, ապա եւ Լասուած, տէր եւ հոգի ամենեցուն՝ հաշտ ընդ քեզ լինիցի: Սակայն եւ այնպէս յետ ամաց ինչ յարձակէր Ըսպուհ ի Միջագետս, այլ տեսեալ զմեծամեծք պատրաստութիւն Կատանդիանոսի՝ խնդրեաց եւ ընկալաւ խաղաղութիւն (337):

Իսկ ինքն Կատանդիանոս տակաւին (ի 27 ֆերբ. նորին ամի) 63 ամաց՝ հաւատար Երիտասարդացն երեւէր երիվարու եւ հետիոտս, այլ յետ կատարելոյ զտօն զատկին եւ հակելոյ ընդ հաւատացելոցն առաջ մարմնով՝ հիւանդացաւ եւ առնոյր ջերմաջուրս նախ ի Կատանդինուպոլիս, ապա ի Հեղենուպոլիս, եւ անդ յեկեղեցւոջ ուրիք նուիրելոյ միում ի մարտիրոսաց եկաց յաղօթս եւ տուեալ գնել ձեռս ի վերայ՝ եղեւ ընկալեալ յերախայութիւն: Եւս երթեալ յԼքիրոն ի գեւղ մի մօտ ի Ղիկոմեդիա՝ ետ կոչել զԵւսեբիոս Ղիկոմեդացի հանդերձ այլովք եւ պիսկոպոսօք. մկրտեցաւ ի նմանէ, զգեցաւ հանդերձ սպիտակ, եւ շառնոյր յանձն այնուհետեւ արկանել ծիրանիս. զօհացաւ բարձրաձայն եւ ցանկայր փութանակի հասանել առ Լասուած: Հաստատէր եւ զիշխանութիւնն զորս բաժանեալ էր որդւոց իւրոց եւ եղբօրորդւոց՝ կտակաւն զոր տայր ի ձեռս երկցուն որ յանձն եղեւ նմա ի քեռէն ի մեռանելն: Հրամանս տայր եւ զԼ-

Թանառ կոչել յետո (ըստ Թէոփորեոսայ): Ըստ վախճանեցաւ յաւար Պենտապոստէից՝ զմիջաւորք, (22 Մայ. 337) 64 տմաց: Թառեցաւ ի կայսերական շերմին ի գաւթի անդ եկեղեցւոյ առաքելոցն, ուր կայ, ասէ Ոսկերերան, կայսրն իրրեւ դռնապան ձկնորսացն այնոցիկ՝ յորոց անուան շինեաց զեկեղեցին:

Ըյս են կեանք առաջնոյ քրիստոնեայ կայսեր: Օսթիմոս հեթանոս նախանշայոյ՝ յոյժ պարտաւէ զնա, Լուսերթոս Կեսարացի՝ զոր մարթ է եպիսկոպոս արքունական տնուանել, յոյժ գովէ զնա. գործք նորա ցուցանեն զչափ բանից երկոցունցն: Օչարաչար իմն սովորութեան ժամանակին զհետ չօգաւ՝ յապաղեալ ցժամ մահուն զմկրտութիւնն՝ զի ընդ մեզացն եւ զժամանակեան պատիժսն ջնջեացէ, եւ ոչ ի (Յորդանան ժամանեաց մկրտել, որպէս ցանկացեալն էր: Չէ ինչ այն՝ զի Եւսեբեոյ ընկալաւ մկրտութիւն, զի սա դեռ եւս ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ էր, զնիկիական հաւատսն կեղծաւորէր, զայն զոր ցվերջին շունչն պահեաց Կոստանդիանոս՝ ոչ միայն ըստ Եմբրոսիոսի, Էւդոստինոսի եւ Ոսկերերանի, այլ եւ ըստ Լթանասի իսկ, որք եւ յիշեն զնա սոէպ իրրեւ զայր որոյ յիշատակ մեծարոյ իցէ յեկեղեցւոյ: Տօնէ զնա իրրեւ սուրբ՝ եկեղեցին արեւելեան, եւ յիրաւի իսկ. զի ո՞րք համարձակիցի ասել թէ չեղեւ արժանի ողորմութեանց Էստուծոյ՝ այն որ ի հասակի արութեանն, ի փառաւորութեան տէրութեան իւրոյ եւ պարծանացն եւ յաղթութեան՝ զկեանս, զտէրութիւն, զպարծանսն եւ զպտուղս յաղթութեանն՝ արկ ընդ վառագաւ, եւ առաջի ծերակուտին, ժողովրդեանն եւ իմաստնոց զայն գաւանեցաւ որ ասացն՝ թէ «Ար խոստովանեացի զիս առաջի մարդկան, խոստովանեցաց եւ ես զնմանէ առաջի Լոր իմոյ»:

Կոստանդիոս վաղվազակի յետ հօրն մահաւ յառաջ իսկ քան զայլ եղբարսն եկն ի Ղիկոմեդիա եւ ետ Թաղել զհայրն մեծաւ փառաւորութեամբ: Օջրն (որպէս եւ ծերակոյտն) որ յայտ առար թէ միայն որդիքն Կոստանդիանոսի մատիցեն ի պայազատութիւն, արարեալ ամբոխ՝ սպանին զՎաղմասիոս կեսար, զԷննիքաղիանոս Թագաւոր, եւ զ(Յուդիոս Կոստանդիոս զհօրեղբայր եւ զաներ Կոստանդեայ, հանդերձ երիցագոյն որդւոյն. ինայեցաւ ի կրսերագոյն որդիս (Յուդիայ Կոստանդեայ) ի Գաղղոս 12ամենի որ յօրհասական հիւանդութիւն անկեալ կայր եւ ի (Յուդիանոս Ծամենի: Ընդ վեցեաին եղբորորդիս Կոստանդիանու (որոց անուանք չեն ի միջի) կոտորեցան եւ Ոպտանդոս (որպէս թուի) այր Էնաստասիայ քեռն Կոստանդիանոսի եւ Էրդաւիոս անձնապահապետ: Ըյս սպանութիւնք, ըստ Լուսերթոսի եւ Սոկրատայ՝ առաւել հաւանելով Կոստանդեայ եղեն քան եթէ հրոմայելով, այլ ըստ Օսթիմեայ՝ որպէս եւ ըստ Լթանասի եւ (Յերոնիմեայ եւ (Յուդիանու՝ նորա հրամանաւ ամենայն կատարեցաւ:

Աստուծոյ խնայողութեամբ Բ., Աստուծոյ, Աստուծոյ, Աստուծոյ Ստուծոյ (337—363) — Աստուծոյ, Աստուծոյ, Աստուծոյ, Աստուծոյ — Աստուծոյ, Աստուծոյ, Աստուծոյ (347), Աստուծոյ (355) — Աստուծոյ (359)։

Աստուծոյ երեք նմանագոյնք անուամբքն եւ թերութեամբք, բաժանեցան զտէրութիւնն ի Արամիոն։ Աստուծոյ խնայողութեամբ (337—340) առ զԱստուծոյ խնայողութեամբ, Աստուծոյ (357—361) զԱստուծոյ խնայողութեամբ, եւ Աստուծոյ (337—350) զԱստուծոյ խնայողութեամբ, եւ Աստուծոյ (338)։ Բայց սակայն չէր ինչ ընդ այն հաճեալ Աստուծոյ խնայողութեամբ Բ. զի զբաժինն Աստուծոյ (զՓոքր Զայս, զՊոստուս եւ զՊատմիս) հանդերձ խնայողութեամբ, եւ զբաժինն Աստուծոյ (զՊատմիս, զՊատմիս, զՊատմիս) առ Աստուծոյ, եւ զբաժինն Աստուծոյ (զՊատմիս, զՊատմիս, զՊատմիս) առ Աստուծոյ, եւ նմա չառաւ ինչ մասն։ Աստուծոյ խնայողութեամբ բաւական զիւր բաժինն՝ կամէր եւ զԱստուծոյ եւ զԱստուծոյ։ Յորժամ անց նա ընդ Աստուծոյ առաքեալ Աստուծոյ զորս ի վերայ նորա ի Պատմիս՝ մինչ դեռ ի զեզծի էր Աստուծոյ խնայողութեամբ։ զարան գործեալ նմա՝ հրապարակեցին տարան փախտեան կերպարանօք, ապա ի վերայ անկեալ՝ զգործն կոտորեցին, եւ ինքն Աստուծոյ խնայողութեամբ ի վերաւոր երկուսրէն՝ հարաւ բազում հարուածովք մօտ յԱստուծոյ եւ զիսկին ընկեցաւ յԱստուծոյ գետ, այլ ապա հանաւ տանել թաղել ի Աստուծոյ խնայողութեամբ։ Տիրէր Աստուծոյ ամենայն արեւմտեան կողմանց եւ Աստուծոյ առ ժամն բաւական համարէր զարեւելն (340)։ Յուցին զմիաբանութիւնն եղբարքն երկոքին՝ ապա ի նմին ամիօրէնս հակառակ պաշտաման զիցն մեծաւ պատժով, բայց չգոյր ինչ հալածումն անձանց հեթանոսացն։ Ամին հակառակ եւ անձանց եւս ուղղափառացն չառնէր ինայ Աստուծոյ։

Աստուծոյ խնայողութեամբ կայսերքն երեքին, ըստ վերջին կամաց հօրն իւրեանց՝ կոչեցին զեպիսկոպոստոնս յետս յիւրաքանչիւր աթոռ, եւ արդեամբք իսկ դարձան Աստուծոյ Պատմիս, Պատմիս Աստուծոյ (յաջորդ Աստուծոյ ի 336), նոյնպէս եւ Աստուծոյ առաքեցաւ յաթոռն յետ 2 ամաց եւ 4 ամաց աքսորանացն հանդերձ հրովարտակաւ Աստուծոյ Աստուծոյ առ եկեղեցին Աստուծոյ (17 Աստուծոյ, 338), յորում ասէ կայսր թէ Աստուծոյ «մարգարէ օրինացն Աստուծոյ» առաքեցաւ ի հօրէն իւրմէ ի Պատմիս կալ ընդ պաշտպանութեամբ նորա՝ զի ապրեցի յարիւնուշտ թշնամեաց իւրոց, եւ

այժմ՝ կատարել ինքն զկամս մեծանուն հօրն՝ զոր նա մահուամբն արգելաւ կատարել։ Արպէս թուի՝ եկեալ Վթանասայ ընդ կայսերն ի Սիրմիոն, անտի անցեալ ընդ Առատանդինուպողիս եւ ընդ Լսորիս՝ հասանէր յԱզիպատոս։ Մեծ էր ցնծութիւն եկեղեցւոյն Լիւքսանդրիայ, որպէս եւ այլոցն եկեղեցեաց, այլ ոչ ընդ երկար։

Մարկեղոս չեղեւ ձեռնհաս վարել խաղաղութեամբ զպաշտօնն, զի բռնացեալ էր անդէն Բասիղիոս եպիսկոպոս արիանոս հանդերձ կուսակցօքն, եւ հարկեցաւ փախչել ի Հռոմ։ Եւսերիոս՝ Ափկոմեդացի արար ժողով ի Առատանդինուպողիս՝ յորում Պաւղոս մերժեցաւ յաթոռոյ եւ ընտրեցաւ ինքն ի նոյն աթոռ (339)։ Վաղ սկիզբն արարին Լքիանոսը մատուցանել ամբատանութիւն զՎթանասէ առ երեսին ինքնակալն (338)՝ թէ յաբուցանէ ապտտամբութիւն, գործէ սպանութիւն, զցորեանն ասհմանեալ հաւատաւոր կուսանաց՝ խորէ, եւ անհրաժան դարձեալ նստեալ է յաթոռ իւր հակառակ մեծի ժողովոյն Տիւրոսի։ Առատանդիանոս Բ. եւ Առատոս մերժեցին վաղվազակի զըրպարտիչն, այլ ոչ Առատանդիոս՝ որ վաղ իսկ շահեալ իմն էր ի նոցանէ, մանաւանդ ի ձեռն Եւսերեայ ներքինւոյ՝ որ եւ զկին կայսերն ած ի կողմն Լքիանոսացն։

Դատաւարտեցին Լքիանոսը զՎթանաս ի սիւնհոդոսի ուրեք յԸնտիսք (339) եւ կարգեցին յեպիսկոպոսութիւն Լիւքսանդրիայ զՊիստոս ոմն երէց Մարեովտեայ, որ ընդ Լքիոսի էր մերժեալ ի Ս. Լիւքսանդրէ եպիսկոպոսէ Լիւքսանդրոցւոց։ Բայց եպիսկոպոսունքն Եզիպատացւոց (թուով իրրեւ 100) ոչ միայն զնա չընկալան՝ այլ եւ սիւնհոդոսական թղթով իմացուցին ամենայն եպիսկոպոսացն արեւելից մի ըստ միօջէ զստութիւն ամբատանութեան որ զմետրապոլտէն իւրեանց էր։ Նոյնպէս եւ եպիսկոպոսունք աւելի քան զ60 ի նահանգէն Լսիայ, ի Փոլսգիայ եւ յԻսաւրիայ գրեցին հրապարակաւ ի պաշտպանութիւն Վթանասի։ Սակայն Լքիանոսը վաղ արձակեալ էին հրեշտակութեամբ զՄակարիոս երէց հանդերձ Մարտիրիոսիւ եւ Հիսիւքոսիւ սարկաւազօք առ քահանայապետն Հռոմոյ (Յուդիոս՝ զի ընկալցի զՊիստոս եւ հաստատեցէ զմերժումն Վթանասայ։ Բայց յառաջ քան զնստա հասեալ էին հրեշտակքն Վթանասայ՝ զորս առաքեալ էր նորա ցուցանել զիրաւունս իւր առաջի առաքելական աթոռոյն։ Յամօթ եղեն Եւսերեանքն, Սակարիոս հիւանդագին գիշերախառն փախչէր ի Հռոմայ, եւ սարկաւազքն երկոքին ի նեղ անկեալ խնդրեցին՝ զի սահմանեցի սիւնհոդոս յորում առաջի Յուդեայ քահանայապետի վարեցեն դատ կողմանքն երկոքին, եւ յայնժամ ցուցեն զոր այժմն չկարեն ցուցանել (340)։

Եւսլ չէր մարթ Եւսերեանց յուսալ ինչ յաջողութիւն ի սիւնհոդոսէ որ ի Հռոմ լինիցի, նմին իրի այնպէս իմն յարդարե-

ցին զի բազմութիւն եպիսկոպոսացն որ ժողովեցան (341) վասն նաւահատեաց օրհնութեան եկեղեցւոյ իրիք շինելոյ ի Կոստանդիանոսէ յԱնտիոք եւ վասն զի հրնդամեակ էր ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, ընկիցի միանգամայն եւ ի ժողով ինչ ընդհանրական։ Բաց ի չորից հանդանակաց անտի հաւատաց (զորաց յետոյ)՝ յօրինեցան եւ բազմաւոր կանոնք գեղեցիկք, յորս խառնեցին Լաւերեանք եւ կանոնս ինչ խորամանկութեամբ¹, զի այնպէս յետոյ նորիմք մերժեցեն զՎթանաս, եւ մերժեցին իսկ միւսանգամ յաթառոյ, բայց զՊիստոս եւս չկամեցան, վասն զի չէր երեւելի որ Լաւերիոս Լամեսացի ուսեալ ի դպրոցի Լաւերեայ Աեսարացւոյ՝ խորագիտութեամբ չառ յանձն զեպիսկոպոսութիւն Աղեքսանդրացւոց, մինչեւ Գրիգոր ոմն կապադովեացի ժպրհէր առնուլ յանձն, զոր եւ ձեռնադրեցին իսկ եպիսկոպոս անդէն յԱնտիոք։

Չօրօք եւ օգնականութեամբ Արշակայ ներքինւոյ սենեկապանի եւ Բաղակաւ դքսիւ հասանէր եպիսկոպոսն նոր Աղեքսանդրիա մօտ ի աօն զատկին, յորժամ լի էին եկեղեցիք ի բազմութենէ ժողովրդեանն, հեթանոսական ամբօխիւ բռնութեամբ մտանէր յեկեղեցի Ս. Առիթրիեայ, կուսանք մերկացեալ գանակոծ եղեն, ժուժկալք չարչարեցան, զմարմինն տէրունական առին արկին հեթանոսք ընդ գետին եւ ի վերայ սեղանոյն թռչունք եւ սատք դալարք դիցն նուիրեցան հանդերձ երգօք, դիրք սուրբք այրեցան եւ աւազան մկրտութեանն աղտեղեալ պղծեցաւ։ Իբրեւ թող նոցա Գրիգոր յաւար զեկեղեցին՝ արբին եւ արբեցան ի գինւոյն, զձէթն, զկտնթեղսն եւ զճրագունսն առին տալոսն լուցանել առաջի դիցն պատկերաց, եւ զդրունսն եւ զվանդակապատաքակեցին տարան ի բաց։ Վթանաս որ յայլում եկեղեցւոջ ի պաշտամանն էր՝ եւ մեկնեցաւ ի բաց զի մի նոյն անցք եւ անդէն անցանիցեն։ Հրաման ելանէր ի Փիղադրեայ հրամանատարէ զօրացն առ ժողովուրդն եւ առ եպիսկոպոսունսն հաղորդել ընդ նոր մետրապոլիսն եւ ընդ Արիանոսաց բարձան յուղղափառաց եկեղեցիք, պատիժք կացին ի վերայ որոց ի տունսն առանձինն կատարէին պաշտամունս կամ մատուցանէին աղօթս։ Ինքն Գրիգոր Փիղադրեալ եւ Բաղակաւ հանդերձ ելանէր յայցելութիւն վիճակացն, եպիսկոպոսունքն դիմադարձք ընդունէին չարաչար տանջանս, յորոց եւ ոմանք ի վերացն վախճանեցան, նաւաստիք՝ որ զթուղթս հաղորդութեանն Գրիգորի առ այլ եպիսկոպոսունս չառին յանձն տանել, լկեցան եւ եղեն բանտարգել (342)։

Իսկ Վթանաս՝ յետ յանձն առնելոյ թղթով՝ եպիսկոպոսաց ամենայն աշխարհաց՝ փութալ դարման ինչ վասն իւրոյ վիճակին դտանել, ինքն եւ ի նաւ երկդրումք երեւելի վանականօք Իսիդորաւ եւ Ամնեալ երթալ ի Հռոմ՝ ուր կոչեցեալ էր ի քահա-

նայապետէն (Յուդիոսէ վասն ժողովոյն զոր Նւսերեանքն խնդրեցին: Ի դէպ ժամու այն դիպեցաւ, զի այն ինչ հանեալ էր Նւսերեանց հրամանն ի կայսերէ առ Փիղադրիսս՝ ունել զլիաաւել զԼԺժանաս հանգերձ երիցամբք ոմամբք: Այդ իսկ քան զնա հասեալ էին անդր ոչ միայն Մարկեղոս Ենկիւրայ այլ եւ Եսկղեպաս Վաղայ, Ղուկիոս Եղրիանուպողեայ, Պաւղոս Սոստանդինուպողեայ եւ այլ եւս բազում եպիսկոպոսուք ի Խորակիայ, յԱսորւոց, ի Փիւնիկեայ եւ ի Պաղեստինեայ, “զի ցուցցին Յուդիոսի եպիսկոպոսի զհակառակութիւն իրացն իւրեանց, որ եւ ըստ առաւել իշխանութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ համարձակախօս թղթովք պաշտպանէր նոցա,”¹ “Եւ անզի վասն պատուոյ իշխանութեանն աթոռոյն իւրոյ՝ նմա անկ էր հոգ վասն ամենեցուն,”²:

Սակայն Նւսերեանք չառնուին յանձն դալ ի Հռոմ, քանզի ի Հռոմ ի սահմանի տէրութեանն Սոստասայ՝ ոչ դուքս որ եւ ոչ կոմս զօրականօք լռութիւն կարէր պատուիրել կամ բռնի տալ ընդունել ինչ վճիռ, նմին իրի եւ զհրեշտակութիւնն Յուդիոսի ի ձեռն երկուց երիցանց Նզալիդեայ եւ Փիղոքսենեայ յեռազում ժամանակս յԱնտիոք խափանելոյ, ապա ուրեմն արձակէին զնոսա առ քահանայապետն Ճոռոմիւրան թղթով՝ յարում զկարծութիւն պայմանելոյ ժամանակին եւ զպարսկային պատերազմն ցուցանեն իբրեւ պատճառս չգալոյն. թէպէտ եւ կոչեն զեկեղեցին Հռոմայ “առաքելոց դպրոց,”³ եւ իսկզումէ “մայրաքաղաք ուղղափառութեան,” սակայն սաղտանեն իմն զքահանայապետն զի առնէ հաղորդութիւն ընդ ԼԺժանասայ եւ ընդ այլոց զորս ինքեանք ժողովով մերժեցին:

Այա ժողովէր քահանայապետն եպիսկոպոսօքն հասելովք առ նա յալեւելից եւ յարեւմտից սիւնհոդոս ի Հռոմ (348) յարում ճշդիւ քննութիւնք եղեն ի վերայ եպիսկոպոսացն աքսորելոց, խնդրեցաւ դաւանութիւն նոցա եւ գտան անմեղ եւ ուղիղ հաւատովք. իբրեւ պատասխանի թղթոյն Նւսերեանց՝ զդատաստան ժողովոյն գրեալ առաքէր առ նոսա քահանայապետն ի սքանչելի թղթին՝ որ է օրինակ հովուական համարձակութեան ի կշտամբութիւն, հանդերձ առաքելական հեղութեամբ եւ իմաստութեամբ: Բաց ի յանդիմանելոյ վասն նենգութեանց եւ չարեացն գործելոց յԵղեքսանդրիա եւ արդարացուցանելոյ զԼԺժանաս՝ կշտամբէ զնոսա վասն խառնակելոյ նոցա զեկեղեցական իշխանութիւն ընդ աշխարհական իշխանութեան: Ղաղաքը իմ օրերիք, դատաստանք եկեղեցւոյ ոչ ըստ աւետարանին հատանին այլ աքսորանօք եւ մահաւամբ: . . . Ընդէր ոչ ցուցանէք, ասէ, մեզ գրով զամենայն, մանաւանդ զիրս եկեղեցւոյն Եղեքսանդրիայ: Ազիտէք զի

¹ Սփրսս. եկեղ. պատմ. Բ. 15:

² Սոլոմոն. եկեղ. պատմ. Գ. 8:

³ Ἀποστόλων φροντιστήριον.

Երկրորդին է յառաջ քան զառնայն առ ձեռն զից. որքան
 զի առաջ (Երեմի) առհասարակ իրան: Եթե իսկական ինչ զոր
 լիակատարեման Եղեքանցարաց, որքան էլ որպիսի էր զայն
 ձեռքով եկեղեցւոյ յայտ առնել: Եղեքան զից՝ Երեմի-
 թեանք լիակատար: Երբ իսկ իսկական զորք զից: Զորք
 զից, առ. յառաջ իսկական զոր իսկական առաջին զից
 լիակատար. Երբ էլ իսկական իսկական իսկական լիակատար
 զից էր զորք: Եթե իսկական առ էլ Երեմի իսկական լիակատար
 Երեմից որ իսկական լիակատար իսկ էլ է Երեմի լիակատար
 որքան լիակատար լիակատար էլ էլ է զորք իսկական լիակատար, իսկական
 էլ եկեղեցւոյն իսկական լիակատար իսկական էլ (լիակատար
 իսկ) որքան եկեղեցւոյն առաջ իսկական լիակատար
 լիակատար:

Մեզմէ եւ ոչմէմէ խախտելով իշխանութեան եւ ոչ ընդհանր
առաւել զան զան երբ ի շահ. եւ ոչ բարեխաբութենէ կա
նայ առ հոգի իւր՝ իտպ զմեզմէ Բն. այլ նախ իմաստ
զգուսող Եւսեբիանոյն՝ Նարեկա երանազանի Կեանքաց,
Թեւորդ շնորհելոյ Թարգմանք եւ ոչք որ ապեցան ի
կառնելոյ ի Տէր-Կո՛ խաւին ինչ յառնելոցանիւ եւ զկա
նա՛ Բն իրանցիւ ձեռնցան յաշտայ որ ձեռնցանն (ՅԷԷ),
եւ ի վառաւ առն ոչք ձեռնելոյ Եւսեբիա Գեղանի
գնաց. Մարցնանիս Մարտանոց՝ զայն նշանցան ինչ զա
ւանդեալն առ նոյն իշխ ի Մեծիկանն եւ առ ժողովն որ
անցնի զանցելոյ էր. Բայց ժողովն ու վնդն զառնաւորութեն
չեղաւ, այլ եւ ապաւնայ զկառնա՛ զնանց ի յառն զկա
ռնելոյն՝ զիս ժողովն որոշեալանի զան կայ ի ապաւնայ. Ըստ
աշտն յառնելոյն եւ իրարն որոշեալն եւ աշտնելոյն ի զայն
առն ՅԷԷ եւ ապա՛ Մարցնա Միտմանք ի զայն աշտնելոյ
Բարեխաբութենէ եւեղանք:

[illegible]

ամբաստանք հասեալ կային զնոցանէ. եպիսկոպոսունքն աղքատ փառք որ դարձեալ յապոստանաց էին՝ զվերսն եւ զխաղանան յանդիման ցուցանէին, եւ որոց տակաւին յաքոսոսն էին՝ աղքատեանք եւ ծանօթք առաքեալ էին ամբաստանութիւն ի ժողով անդր. որոց կային անդէն վկայ իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց շղթայքն եւ սպիւքն. նոյնպէս եւ հրեշտակք հասեալ էին ի բազում եկեղեցեաց յայտ առնել զզինուցն բռնութիւնս, զխուժանին յառնել, զպառնալիս դատաւորացն եւ զյօրինել առա թղթոց:

(Հայն սահա գային Նաւերեանք ի ժողով անդր յիրաւի դործակալօք արքունի, Մուսիանտաիւ եւ Հեռիւքիսիւ: (Հայնժամ հաղք սիւնհոգոսին յոյտ արարին թէ չեն ինչ կարօտ քննութեան նիկէական հաւատք, եւ կամէին դալ ի քննութիւն եպիսկոպոսացն մերժելոց. սահայն չառին յանձն Նաւերեանք միւսանդամ քննել զմիանգամ մերժեալսն վճռօք սիւնհոգոսաց, զուր ջանայր ժողովն, մանաւանդ ծերունին Սիմոն որ հայրն անուանէր եպիսկոպոսաց, ածել զնոսա ի հաւան՝ զի արկցեն առաջի ժողովոյն զամբաստանութիւնսն, ասելով՝ եթէ յանցաւոր գացի Ղթանաս՝ մերժեսցի ի հաղորդութենէ, եւ եթէ արդար եւս գացի՝ յայնժամ առից տարայց զնա ընդ իս ի Սպանիա. քանզի եւ այնմ հաւանեալ էր Ղթանաս առ սէր խաղաղութեանն: Նշին մեկնեցան նպաս նախ ի պաղատն արքունի անդէն ի Սարգիկէ եւ ապա ի Փիղիպպոսոյն, պատճառելով թէ կոչին ի տօն յաղթութեան Սասանդեայ կայսեր վասն յաղթութեանն ի վերայ Պարսից:

Իսկ հաղքն անդէն քննեալ միւսանգամ զամենայն ճշդիւ ըստ քննութեանց ժողովոյն Հռոմայ՝ արդարացուցին զեպիսկոպոսունսն մերժեալս, Ղթանաս ցուցաւ անմեղ, Մարկեղղոս՝ ուղղափառ, եւ նզովեցին զգլխաւորս Ղրիանոսացն զԵմէոդորոս Հերակղէայ, զՍարգիսոսս Ներոնիադայ կամ Իրենոպողեայ, զՆիսիտոս Սեբասթիայ, զՍտեփանոս Ննախօքայ, զՍարակիտոս Սինդիտանի եւ զՍաղէս Մուրասայ, զՄենոփանաէս Նափեսոսի եւ զՎէորդիտոս Սաւոզիկեայ:

Եւդա եղեալ կանոնս (21) վասն եկեղեցական կարգաց, մանաւանդ վասն հաստատութեան իրաւանց գահերիցութեան քահանայապետին Հռոմայ¹ (քանզի ի սին մանաւանդ յանցանէին Ղրիանոսք), ինքեանք մեկնեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, որք էին ընդ ամենայն իրրեւ 340, յետ գրելոյ թուղթ սիւնհոգոսական եւ գիր աղաչանաց առ Յուդիոս քահանայապետ ի հաստատութիւն գործելոցն՝ ասելով թէ «Պարտ այսպէս է՝ զի յամենայն նահանգաց եպիսկոպոսունք ազդ առնիցեն առ զլուին, այս ինքն առ աթոռ առաքելոյն Պետրոսի»: Եւ կայսերսն գրեալ աղաւ

1 Զորս տես ի Պատմ. արեւ. ժողովոց, էջ 89 — 91:

չին՝ պաշտպանել եպիսկոպոսացն յերեսաց մոլեղնութեան Նա-
սերեանց, մի այսուհետեւ յեկեղեցական իրս զկապանաց, զդա-
ճաց եւ զաւենից բանս ի մէջ բերել, եւ բնաւ իսկ աշխարհական
իշխանութեան չլինել միջամուխ յեկեղեցական գործս :

Այլ Արիանոսը որ ի Սաղդիկեայ շոգան ի Փիզիպպոպոլիս՝
յօրինեցին այլ թուղթ սխնհոգոսական իրրեւ ի բերանոյ ժողովոյն
Սաղդիկեայ՝ թէ մերժեցան Աթանաս, Մարկելոս «ժանտն եւ
դաժանագոյն քան զամենայն հերետիկոս», Պաւղոս Աստատանդի-
նուպոլեայ «զարշերին գործովք», Ղաւկիոս Ադրիանուպոլեայ «որ
զմարմինն տեառն արկեալ է առաջի շանց», Նիզովեալ են եւ
Յուդիոս՝ զի զԱթանաս ընկալաւ, Սաիոս որ եղեւ «բարեկամ
Պաւղինեայ ուրումն եպիսկոպոսի առն կախարդի եւ շքթելոյո
Մաքսիմոս Տրեւիրայ, Պրոտոգենէս Սաղդիկեայ, Վաւաենտիոս
Նադիսայ եւ այլք. նմին իրի չէ պարտ ումիք ունել սցառհետեւ
եւ ընդ սոսա հաղորդութիւն : Սփռեցաւ փութանակի թուղթս
ընդ ամենայն կողմանս. առաքեցաւ նոյն թուղթ եւ յԱփրիկէ,
աչ առ եպիսկոպոսունս ուղղափառաց, այլ առ Վանատոս գլխաւոր
եպիսկոպոս Վանատեանց ի Ապրեդոն, քանզի եւ զնասա փորձէին
արկանել յիւրեանս, որպէս զՍեղեսիանոսան արկին : Վահանայք
կամ ժողովրդականք 10 յԱդրիանուպոլիս սպանան սրով հրա-
մանաւ Աստատանդեայ ի ձեռն Փիղագրիոսի կոմսի վասն զի չկալան
հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց : Այն ինչ ելեալ էր հրաման ի
Աստատանդեայ զգուշանալ նաւահանգստացն զի մի եպիսկոպո-
սունքն արձակեալք յաքօորանաց դարձցին յիւրաքանչիւր տեղիս,
հասանէր առ նա յԱնտիոք հրեշտակութիւն (ի ձեռն ծերու-
նեացն Նափրատասայ Աղոնիոյ եւ Սինկենտեայ Սապուայ եպիս-
կոպոսաց) առաքեալ ի ժողովոյն վասն դարձի եպիսկոպոսացն եւ
չլինելոյ միջամուխ քաղաքային դատաւորաց յիրս եկեղեցւոյ :

Թէպէտ եւ ընդունայն եղեւ հրեշտակութիւնն՝ վասն զի դաւով
հանին Արիանոսը անուն լիսութեան զհրեշտակացն, մեծանելով
գիշերայն կին մարդ ի սենեակ ծերունւոյն Նափրատասայ, սակայն
իրրեւ եկն յայտ խարէութիւնն ի ձեռն դատաւորաց քաղաքին
Անտիոքացւոյ եւ երեւեցաւ զտակ ամենայն չարեացն Ստեփանոս
արիանոս եպիսկոպոս Անտիոքայ, եւ հասին եւս սպանալիք ին-
քնակալին Աստատայ, յայնժամ ապա հաւանեցաւ Աստատանդիոս
ընդ դարձ եպիսկոպոսացն, մանաւանդ զի չէր ինչ յաջողութեամբ
եւ պատերազմն ընդ Պարսից (348) :

Այլ այնուհետեւ Աթանաս յԱկուիղեայ եւ երթեալ խըն-
դրեաց ի Հռոմ հրաժեշտ ի Յուդեայ քահանայապետէ : Ի եզեւ
ուրախութեամբ եկեղեցին Հռոմաց, ետ նմա Յուդիոս թուղթ
մխիթարութեան առ Աղեքսանդրացիսն : Յետ երկւք թղթովք
հրաւիրելոյ զնա Աստատանդեայ առ ինքն, ապա վտարհացաւ Ա-

Թանաս ելանել ի ճանապարհ. ընկալաւ իսկ զնա կայսր մեծաւ սիրով յԱնտիոք եւ զարմացաւ ընդ նա. խնդրեաց ի նմանէ տալ զմի յեկեղեցեացն Աղեքսանդրացւոյ՝ Արիանոսացն. յանձն առ հայրապետն, միայն՝ զի եւ մի յեկեղեցեացն Անտիոքայ տացի ուղղափառացն։ Այսպէս իբրեւ փառօք յաղթութեան անցեալ ընդ եկեղեցիսն Ասիայ եւ հաստատեալ զհաղորդութիւն նոցա ընդ իւր՝ հասանէր յԱղեքսանդրիա թղթով կայսերն, որ հրաման ապր ատենիցն յԱզիպատս ջնջել ի դիւանաց զամենայն որ ինչ հակառակ Աթանասայ գրեալ կայ եւ միւսանգամ օտպահարկ առնել զկղերն նորա (349)։ Ընդ նոյն տմս վախճանեալ էր Գրիգոր եպիսկոպոսն արիանոս։ Այսպէս դարձան եւ Պաւղոս, Մարկեղոս եւ Ասկղեպաս յիւրաքանչիւր աթոռ։

Այս աշն եւս էին զարմանք զի Ուրսակիոս եւ Ալադէոս յեռմահուն Աւսերեայ, Ղիկոմեդացւոյ օստակադոյնք քան զամենայն թշնամիս Աթանասայ՝ չոգան ի Հռոմ առ Սիբերիոս քահանայապետ որ յաջորդեալ էր զՅուլիոս (+ 12 Ապր. 352), եւ գրով ետուն զզոյնս իւրեանց յոյս պարեալ թէ սուտ էր ամենայն որ ինչ ընդդէմ Աթանասայ բերաւ յառաջ. եւ գրեալ եւս առ Աթանաս խնդրէին ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն։

Այդ յառաջ քան զժողովն Սարդիկեայ վախճանեալ էր Աւսերիոս Ղիկոմեդացի լի ամօք եւ չարեօք (ի վախճան կոյս 341 ամին). յուղղափառաց ընտրեցաւ միւսանգամ Պաւղոս յաթոռն Աոստանդինուպոլեայ, իսկ յԱրիանոսաց՝ Մակեդոնիոս օտրկաւազ եկեղեցւոյն. առաքեաց Աոստանդիոս հրաման առ Հերմոգենէս զօրագլուխ երթալ հանել զՊաւղոս ի բաց, այլ իբրեւ օտան զսա ժողովուրդն՝ եկն ինքն Աոստանդիոս պատահասել զքաղաքն, սակայն զիջեալ պաղատանաց քաղաքացեացն՝ միայն զկէս բաշխի եզիպտացի ցորենոյն հաա ի նոցանէ։ Բայց Մակեդոնիոս մնաց յաթոռն։

Անխապոյն քան զԱւսերիոս Ղիկոմեդացի վախճանեցաւ եւ Աւսերիոս Աեաբացի երեւելի քան զամենայն ժամանակակիցս իւր օւսմամբ եւ տեղեկութեամբ։ Զսա թէպէտ եւ հաւատար ընդ այլոց Արիանոսաց չմարի ի դնել, մանաւանդ զի ի դիրսն իւր ընդդէմ Մարկեղեայ զոր ի վախճան կոյս կենացն գրեաց՝ յայտնագոյնս իմն եւ հզօրագոյնս խօսի զսոսուածութենէն Վրիտանի, սակայն գործակցութիւն նորա ընդ Արիանոսաց ի ժողովն Յիւրոպի եւ Աոստանդինուպոլեայ եղին արաա մեծ յիշատակի նորա, որ ոչ ջնջի մեծամեծ վաստակովքն նորա զորոց չմարի յուրառտ կալ։ Վսին յաջորդէր ի Աեաբիա աշակերտ նորա Ակակ ժառանգ մեռնադարանին նորա եւ հմուտութեանցն իսկ (338)։

Այսպէս յամի իբրեւ 349 դադարեաց մրրիկն՝ զի միւսանգամ յուղեացի օստակադոյնս։

Մինչ դեռ Առաքանդիոսն յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապուհոյ Ի. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիշուամ տեղւոջ պատմեացուք, արեւմուտք էին ի խազազութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբորն: Բայց քանզի եւ սա չէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մագնենաիոս ոմն անուն յազնուական տոհմէ իմեքէ Վերմանացուց, որդի Մագնոսի ուրումն ածելոյ ի Առաքանդիանոսէ Ը. իրրեւ պատանդ ի Վազիւս, բարենշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Առաքանդի թիւ անձնապահացն. եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Վազիւայ իրրեւ հրամանատար Արամազդեան եւ Հերակղեան (այսինքն՝ Վիտիղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեզէսնացն: Խստութեամբ պահպանութեան զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ լինելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Առաքան ծածկեալ զնա ընդ ծիրանւոյն իւրով: Բայց Մագնենաիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակարու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկելինեայ գանձապետի, եւ ի խնճոյս ուրեք յԱւգոստոգուսոն՝ յորժամ ընդ զինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանաւոր եւ կապեալ թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպաղատն կայսերական եւ զգանձն, հնազանդեցին նախ քաղաքացիքն եւ լեզէսնքն:

Ըզդ եղեն իղբն Առաքանայ՝ որ յորտ էր ի հեռաւոր կողմանս. երանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց դունդն առաքեալ ի Մագնենաեայ առաջնորդութեամբ Վալիսայ հասեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լերանց տպան զնա ի Հեղղա կամ Հեղենա՝ Յոամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350): Արգալեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նախ արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս լի է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին: Թուի թէ Աւարոպիոս ուղղագոյն քան զամենեւին երեւ վճիռ՝ զի ասէ թէ “Ժամանակս ինչ առաջնորդութիւն Առաքանայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առաջնութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի դժնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց եւ”:

Ինկալան զՄագնենաիոս Վազիւս, Բրիտանիա, Լատաղիա եւ Ափրիկէ, եւ եղբարք նորա Վեսիդերիոս եւ Վեկենաիոս անուանեցան ի նմանէ կետարք: Սակայն զՀռոմ կալաւ Աեպոտիանոս ուստր Աւարոպիայ քեռն Առաքանդիանոսի Սեծի, եւ զՎիւրիկէ Աեպրանիոյ ծերունի հրամանատար լեզէսնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուանեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ առ յանձն Վեորանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուդիանոս ասէ)։ Որպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ առնլոյ զՀռոմ ի ձեռն Մարկելինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Աոստանդիոս, յորս էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Եղեքսանդրիա երթալ յԱնտիոք։ այլ Աոստանդիոս որ առ առաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն գրաւելոյ Եւֆրատի Վ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԱնտիոք եւ նաւատորմիղ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնսն, նոյնպէս մեւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակղէա Թրակացւոց ի Վեորանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկօքին՝ լինել Աոստանդեայ աւգոստոս զյիսուս, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Աոստանդեայ։

Ընապարեաց եհաս Աոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետես թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վեորանիոյ հզօրագոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամս, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եզ ընդ նմա դաշինս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկօքին ելին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Աոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Աոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի ամբողջ եւ յամենեցունց Աոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Խառվեցաւ Վեորանիոյ, անկեալ յոսս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում՝ նախանձորդին՝ որ եւ արկ գիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմէն յողորդչն քայլիւք (25 Գեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բիւթանացւոց կեալ Թագաւորաբար։ Բայց կեայր անդ Վեորանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Էստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր Թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ինդ Վիւրիկեայ տապալ Աոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հզօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոց ի կռիւ. ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիստէքաւ) քնատեցաւ զօրն Աոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրսաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ ել փախտեայ յԱկուիզէա։ յաղթութիւն Աոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչդեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոջ ուրեք եւ քաջալերէր ի Վաղեսէ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զաւետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Էստուծոյ խնացեալ)։ Բայց վասն ստատիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Աոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ։

ի ժողովի կղերականացն Հռոմայ եւ մերժեցաւ: Սակայն զմասւ ածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի գումարեացի սիւնհոդոս յԱկուիղէա: Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողով՝ այլ յԱրեղատ, ուր անցոյց իսկ զմասն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎինկենտիոս եպիսկոպոս Սապուայ՝ տուեալ զվերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջատագովութիւն եպիսկոպոսացն Նազիպատացւոց զի (որ իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն՝ Նիկիայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմայ) պաշտպանեցէ Աթանասայ: Մեծաւ սաստիկ երկիւղեւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուստ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնագիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարիեղայ եւ Փոտինեայ Աիրմիացւոյ, եւ Վինկենտիոս եւա. միայն Պաւղինոս եպիսկոպոս Տրեւիքայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախճան, բայց աքսորեալ ի Փոխզիա ի մէջ Մոնտանեանցն յեա ամաց իբրեւ 5 առ արտմութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր:

Տրամեցաւ տխրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկումն Վինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ արար առ հասարակ եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա: Թէպէտ եւ սղբիմք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւա զնմանէ էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւտանգամ հրեշտակութեամբ զՎուկիփեր եպիսկոպոս Սաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զսաստիկ, եւ զՆաւերթոս Վերկեղեայ՝ Վիգուրացւոց, զայր հանդարտ եւ իմաստուն՝ խնդրէր զի լիցի միւտանգամ ժողով ի Մեդիոդունոն (355):

Վիւրաւ հաւանեցաւ Սոստանդիոս, զի ուսու միանգամ զհարս ածելոյ զեպիսկոպոսունա ի հաւանութիւն: Ընդ էին յարեւելից սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սոզոմենայ): Յառաջագոյն Արիանոսք յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոդոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Նաւերեայ Վերկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնագիր նիկեական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր Վիտնիփիոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իրացն, այլ Վաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն: Ղու եղեն իղբն ի քաղաքին. խռնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն: Յայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փռեցաւ ժողովն ի պալատն սղբունի. եւ կայսրն յետոյ վարագորի

սրահին նստեալ ըսէր ի ժամ վիճմանցն: Ենդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ թէ բանիւք վարդապետութեան Երիանուսաց, զորոյ զճմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ասելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն ինքն յազթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած: Եւ յամ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնագիր գործակալք թագաւորին: Համարձակեցաւ Պուկիոի եր բարբառել թէ միայն նիկիական հաւատք ողջամիտ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց թագաւորին չկարէ տալ արկանել ձեռնագիր հրովարտակին որ լին է հայհոյութեամբ: Այնժամ եւ թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անդր եւ ստիպէր մեծաւ տազնապաւ դատապարտել զԱթանաս: Աւեր բողոքէին եպիսկոպոսունքն թէ չարժէ վկայութիւն Ալաղեսի եւ Ուրոսակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ աստ, սիւնհոդոսն չէ աշխարհական ասեան հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զիւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ տամ ինչ նոցա հրաման: Եւ չեցան վարանեցան եպիսկոպոսունք, զձեռս յերկինս համբարձեալ յաշ առնէին թագաւորին՝ թէ չէ ստացուած նորա սեպհական՝ թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաստանի, աղաչէին չխանգարել զեկեղեցին եւ մի զհռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս: Եւ մարմն զսուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուռ լինել: Պատուէր ետ զոմանս ի նոցանէ սպանանել, բայց ապա դարձոյց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպանալեաց թագաւորին: Հրեշտակն քահանայապետին Հիղարիոս սարկաւազ՝ ի Ալաղեսէ եւ յՈւրոսակեայ եւ ի ներքի նեաց զանակոծ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու աքսորեցաւ. նոյնպէս աքսորեցաւ եւ Պուկիոփեր ի Վերմանիկիա ի բանտ խաւարչտին, Աւսերիոս Ալերկեղեայ ի Ակիւթօւպողիս, Վիոնիսիոս Մեդիոդանու ի Վամիրս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եղաւ Եւքսենտիոս Ապաղաղովկացի ձեռնադրեալ ի Վրիգորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Եղեքսանդրիայ, որ (ըստ Ա. Աթանասի) եւ ոչ զհռոմայեցի լեզու խմանայր:

Եւ յլ քան զամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Պոստանդեայ հաւանութիւն եպիսկոպոսին հռոմայ Եւսին ինչ գրեալ էր Պիբերեայ թուղթ միւթարութեան առ եպիսկոպոսունս աքսորեալը՝ ցաւելով ընդ բաժանումն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեւցունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել զլիսոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

Ծուխեան իրացն՝ ոչ դպցն դք, այլ ինքն իսկ Աւսերիոս ներքինապետ առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժմանն Աթանասի, բայց ընդունայն ելեալ մեկնէր ապանայեօք, թողեալ զպարգեւն որով կաշառելն եկեալ էր՝ ի վերայ դերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին ետ դարձուցանել առ նա: Ապա հասանէր հրաման առ վերակացու քաղաքին Հռոմայ առնել զաղտ ձերբակալ զՎիրերիոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բաղմաց տուաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամրաստանութիւն զՎիրերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Առատանդեայ¹, որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոխիսեսցէ զմիտս իւր, իրրեւ գտաւ հաստատուն՝ աքսորեցաւ ի Ռերիա Թրակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կինն նորա (Աւսերիա) եւ ներքինապետն, ասելով թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսից: Ընդ նմա արքսորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Ալեապոլեայ, որոյ փոխանակ եկաց Չոսիմոս, որպէս փոխանակ Վիրերեայ Փեղիքոս սարկաւագ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ Ապիկոստոս արիանոս եպիսկոպոս Անտուա-Աեղեաց եւ Եկաի Աեսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեղիողանու հան հրաման թաղաւորն՝ զի ցորեանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Աթանասայ՝ տացի Արիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հազորդել ընդ սոսա, եւ հրաման ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել վճռոյ սիւնհոդոսին եւ ի բաց կալ յԱթանասէ, ապա թէ ոչ արքսորել զնոսա, ի բանա արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Արիցունք Վաղեսի եւ Ուրոակեայ շրջէին ընդ գործակալացն արքունի: Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԱթանաս: Եկեալ Սիւրիանոս զօրավար զօրաց յԱզիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրաման հաքապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իրրեւ պահանջէր սա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի դոյն զզօրավարն եւ ակն ունէին հրեշտակութեամբ ածել յողոք զկայսրն, յանկարծ յետ 20 տուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

¹ Հայտնապէս պատմագիր Ժամանակի Ա. Բենան Մարկեզինս (Գիգք ԺԵ. ԳԼ. Է.) սյր հիմանոս արժանի յիշատակի համարի զիսն թէ "Հրամանաւ կայսեր վերակացուն կամ յառաջակացն կրօնից քրիստոնէաւ

Բենան (Christianae legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, զտն զի հրամանի կայսերն եւ վճռոյ մեծի մասին ի պաշտօնակցացն՝ ընդգէտ գործաւ:

ցի Ս. Թէոփիլայ ուր Մթանաո հանդերձ բազմութեամբ ժողովրդական զհակումն յաջորդ աւուր տունին կատարէր. իբրեւ զբանշեւնօք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 ֆերր. 356): Սպանութիւն, բրածեծ գան, բանդք, աքսորք՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ զբով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ: Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել զառանել եւ զՄթանաո, բերեալ հրաման եւ առ Ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Մղեքսանդրացւոցն՝ Եղղափառաց տալ միւտանգամ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան Եղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաշէն եկեղեցին անուանեալ Աեօարիոն, զիանայսն եւ զկուսանս որ տակաւին յաղօթան էին չարչարեաց եւ Մրիանոսք կային հայէին թէ ծաղու եւ Եւրախութեամբ: Անդէն հասանէր նոր մետրապօղիտ Վէորդ Ապպօղոփկացի որդի թափի, այն ինչ ձեռնադրեալ յԱնտիօք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Միտնեայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Մղեքսանդրացւոցն, զբռնեաց զնա առ արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, տեսնով թէ երբեմն Մղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախաւք շինեաց զքաղաքն. իւր առ մենավաճառութեամբ զքորակն, զաղ եղտիւրացն եւ զըոյսան պապիւրոսի:

Բայց Մթանաո թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յԱղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս զիր վասն արգարացուցանելոյ զփախուսան իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Մրիանոսք: Խուզեաց որոնեաց զնա Առտանգիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Մրտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ թագաւորն Մթաովպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրուամենտիոս (աշակերտն Մթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեաց յԱղեքսանդրիա եւ քննեցին ի Վէորդայ հաւատք նորա, զի եթէ օւնիցի «զհաւատսն որ այժմն շահեալ տիրէ»,՝ դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Վէորդայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հազորդակից ժանտին Մթանասայ մերժեաց յաթոռոյն: Սակայն յայտ ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԼազարիոս, այլ եւ զԱղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Մրիանոսք:

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Վաղիա Սատուռնինոս եպիսկոպոս Արեղատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղինեայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Մրիանոսացն ի Մեղիողանոն, այլ չկարաց

գնարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն: Վանգի ընդ այն իսկ ժամանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խառաբին մըրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ս. Հիղարիոս Պիկտաւիացի, Մթանասն արեւմտից: Այր նա յերեւելի տանէ հնոցն Վաղիացւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, աւելալ գիտութիւնս, երեւելի եւ համբաւաւոր փիղիսոփայութեամբ եւ ճարտարիտոսութեամբ. չյազեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբ փիղիսոփայութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եզիտ նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք յեկեղեցւոջ՝ որ զաստուածութիւնն Վրիտոսի դաւանէր: Այն ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝ սկսաւ երեւել զլուխ եպիսկոպոսացն Վաղիայ, բերան նոցա եւ տեղապահ յամենայնի: Արար նա ընդունայն զջանն Սատուանինսի որ ջանայր ի ժողովին Բիտտիրեայ (Béziers) տալ ընդունել Վաղիացւոց զգճիւս ժողովոյն Արեղասայ եւ Մեդիոզանու: Բայց եւ զբուն առաջնորդ չարեացն զՍատանդիոս փորձէր Հիղարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղղափառ եպիսկոպոսացն Վաղիայ յանձն առնելով՝ զրէր առ նա թուզթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Վերմանք անցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Վաղիացիք ապրաստամբիցեն՝: Այլ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակառակորդաց նորա առ Առաքիւնոս կեսար եւ առ Սատանդիոս,

1 Ազգեմք եւ փարելի ասեմք ոչ բռնիւք եւեթ այլ եւ արասուզք, զի փայտահեռն սրպեա ցայժմ թշտամութիւն ընդ կաթուղիկէ եկեղեցիս լինիցի, փ ի հաշտեմնս սառիկս եւ յապերատութիւնս մասնեցին, եւ այն՝ որ առաւել դժուարացն է՝ ի մեռն եղբորք: Յետեմն իսկ առաւել զի չե պաշտք զհաւատացեալն բռնի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնոցիկ որ չարաբուն զանբն տաւ վարդապետութեանն ցանել: Զայս պահանջէ կաշտեմն մեր, յայն սակո իսկ առաջնորդք տերութեանն զի ամենայն հաղանդեալք ի քաղք աղատութեան վայելցեն: Զեմարթ այլով ինչ արինակաւ չփոթութեանցն լինել լուծումն, պառակտութեանն փառանել՝ բայց յորժամ իւրաքանչիւր որ առանց անաղատիկ ինչ բռնադատութեան վայելցեն զկատարեալ աղատութիւն կեանաց: Ապաքէն հարկ ե քեզ անաւ բարբառս այնոցիկ որ բողք բարձեալ գոչեն. ես կաթուղիկեական եմ, չիսփմ հերեմիկս լինել, ես քրիստոնեայ եմ եւ ոչ արիանս: Կաթմ մանուանդ կրել մահ մարմնայ, քան բռնադատութեամբ զարկելա կաւութիւն նշմարութեանն արատել: Պարս եւ պաշտք է իրաւացի իսկ երեւել քամ անբութեանդ՝ զի որ յԱռաւելայ եւ յաստուածեղէն գաւառասանացն երկնյին՝ չիսփցին զիւրեա մասցն արատել, այլ կաթցին ունել աղատութիւն երթալ զհեա եպիսկոպոսացն որ

զիսպ սիրայն պահեն եւ ընդ մշտնեմաւոր եւ ամենեւ հաղորդութիւն կաթն: Զեմարթ չե հնար իւրեք՝ զի երկու ինչ հակառակք փմանց փարան գացին, ընդգեմն փառցին, նշմարութիւն եւ սառութիւն ի գաշ մասնիցէ, աիւ եւ գիշեր, լոյս եւ խաւար առնիցեն ընդ փմանս հաղորդութիւն: Ուսոյց Առաւած զիւր ետնութիւն, այլ ոչ բռնադատեաց ընդունել: Զարմանալեք գորեաց իւրոց մեծացուցեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն իւր, բայց բռնադատութիւն առ ընդունելութիւն վարդապետութեանն անարժան համարեցաւ: Եթէ վասն նշմարան հաւատաց պոպիս բռնադատութիւն լինէր արկեալ ի կիր՝ յասն կային եպիսկոպոսուք եւ ասեին. Յեր ե Առաւած արեղեացս, չե նա կարա բռնադատիկ հաղանդութեան կամ բռնադատ խոտովանութեան: Զեպարս կամել խարել զնա, այլ արժանի ըստ նմա լինել: Մեր վասն մանուանդ եւ ոչ եթէ նորա ինչ վասն պաշտելի եւ պառանելի է: Այլ զոք կարեմք ընդունել յեկեղեցի՝ բայց որ կաթմ, նմա փայն զիւրանիմք՝ որ աղաչէ, զնա փայն մրտեմք՝ որ գուանի: Միամտութեամբ սրտի պարս ե ինգրել զնա, խոտովանութեամբ ուտանել, սիրով՝ գրկս արկանել, երկիւղի՝ մեծարել, բարեպաշտութեամբ պնդունել զմանէ: Սակայն զինչ այն կաթցի՝ զի եպիսկոպոսուք չլքնայիւք եւ կաղանդք բռնադատին երկնյել յԱռաւելոյ:

որպէս թէ ճոխութեամբն իւրով յուզէ խռովութիւնս, եւ այնպէս արտորեցաւ Հիղարիոս ի Փաիւղիա (356): Ընդ գրէր զգարմանալն գիրսն «Օ Արրորդութենէ», առ Աոստանդիոս յ12 դպրութիւնս եւ «Օ սիւնհոդոսաց», առ Արիանոսսն, եւ զթուղթն երկրորդ առ Աոստանդիոս:

Ի Ապանիա եպիսկոպոսունք չկալան հաղորդութիւն ընդ Արիանոսաց եւ չառին յանձն արկանել ձեռնադիր դատաւարատութեանն Լթանասի, առաջնորդութեամբ 100ամեայ ծերունայն Սսիոսի, որ եւ համարձակեցաւ գրել առ Աոստանդիոս դադարել ի խառնելոյ զանձն յիրս եկեղեցւոյ¹: Ասկայն Պատամիս եպիսկոպոս Ողիսիպոս (որ թուի լեալ այժմու Լիսարոն քաղաք) Ղուսիտանացւոց՝ կաշառեալ ի պարզեւացն առաքելոց ի Աոստանդեայ՝ անց ի կողմն Արիանոսաց: Սորա իսկ թելադրութեամբ կոչեցաւ Սսիոս յարքունիս. ստիպէր տաղնապէր անդ կայսր զԾերունին մեծաւ չարչարանօք, զայն՝ զոր այնպէս պատուեալ էր մեծարանօք հայրն. տկարացաւ Սսիոս, արկ ձեռնադիր երկրորդ սիրմեան հանգանակին յօրինելոյ ի Աիրամոն յամի 357, դարձաւ յաթոռ իւր ի Աորդուբա եւ առ իսկ եւ իսկ յետս զձեռնադիրն:

70

Ի Հռոմ շինէին ինչ յառաջադէմ Արիանօք, զի ուղղափառք ժողովրդականք եւ կղերականք երդուան առ հասարակ փոխանակ Ղիբերեայ արքայելոյ՝ զայլ ոք եպիսկոպոս ոչ ընդունել: Հայապիսում հաստատութեան էին՝ յորժամ ել եկն Աոստանդիոս ընդ կնոջ իւրում Լուսերիայ եւ ընդ քեռն իւրում Հեղենայ կնոջ (Յուդիանու (30 Լպր. 357) տեաննել զառաջինն զՀռոմ, եւ անդէն կատարել զձաղանս յաղթութեանն ի վերայ Մագնենաիոսի եւ զքսանամեակն իշխանութեան իւրոյ: Լմուտ նա ի քաղաքն յաւիտենական՝ մեծաւ փառաւորութեամբ նստեալ միայն յոսկիապատ եւ յականակապ կառս, զրահաւոր հետեւակօք

1 Ձի՛նչ ինչ նման օոցին առ Աոստանու եղև: Ա՛ր եպիսկոպոս մեթեցաւ, նրբ խառնեաց նա զանձն յեկեղեցական գաւառաւորս: Ա՛ր զարծակալ տերութեան ստիպեալ տաղնապէր արկանել ձեռնադիր, զի՛նչ ինչ հանգոյն օոցին կարիցե Ղազէս յառաջ բերել: Դադարեա, հանգիր, ազաւ չեմ, յիշեմ զի մարդ մահիւնացու ես: Երկիր յորն գոտաւորանին, կալ զքեզ անորա առ այն օր: Մի խառնեմ զանձն յիրս եկեղեցւոյ, քի տար մեզ վասն օոցին հրամանս. այլ մանաւանդ ի մէջ ուսիր վասն օոցին իրաց: Քեզ զտերութիւնն եւ Ուսուած ի ձեռս՝ իսկ մեզ զեկեղեցի: Ձոր օրինակ որ զքս տերութիւնդ հանե ի քեմ՝ Աոստանդ հրամանին ընդգրեմ՝ դատեայ, այսպէս երկիր՝ զի քի առաւել պարտապան զանձն կացաւորիցես՝ յորժամ եւ դու

զեկեղեցական իշխանութիւնն ի քեզ կօրչես: Կայ գրեալ թէ «առաք զկայսերն կոյսեր եւ զԱոստանդն Աոստանդոս: Մեր ի քաղաքսին իրս չէ ինչ իշխանութիւն, եւ ոչ դու, կայսր, ունիս իշխանութիւն, եւ իրաւունս մեաւորանելոյ պատարար: Ձայս գրեմ՝ զի հոգ եւ փղթ ե ինձ զքուեմ փրկութենեդ: . . . Ո՛հաւանեցոյց զքեզ յետ այսլաք ժամանակաց՝ զիստաւան քո եւ զթուղթս մեաւորալ: Դադարեաց, քի քնար զհեռ բանից շարացելոցն: Եթէ տա զհեռ երթաւ դու նոցա, այլ ի գոտաւորանի քոյն քի պիտի տալոց եւ վասն անձինդ պատարանի: . . . Լուր աղաչեմ, ով Աոստանդիոս, եւ եկ զհեռ բանից իմոց: Ինձ տե՛կ ե գրել զայս ամենայն եւ քեզ՝ չորհամարհել»:

եւ հեծերովք հանգերձ, եւ շուրջ զհառօքն ծփալին ի վերայ ոսկւոց նիզակաց վիշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչին հողմոյն սուլէին: Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, եւ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմբւա նա ի պալատն Եւքոստեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Յռուկա՝ յորմէ որոտայրն երբեմն կիկերոն: Ամենցաւ թողուլ զվիշատակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ածել կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Եգիպտացւոց, զոր ապա Սիքստոս Ե. քահանայապետ կանգնեաց առաջի Ղաւեւ րանեան եկեղեցւոյ: Ի Հռոմ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայոր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կոյ՝ նոյն եթող Ղաւեւեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասն, եւ եւ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեղանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանադիրսն որ ի պատիւ գիցն գրեալ էին, լուսազապամութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողն գովեաց:

Ընդ սինկղիտիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կտնայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի Ղիբերեայ քահանայապետի: Ազբա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր: Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու ելին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ տալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս: Աւնիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ: Այլ զք, ասեն տիկնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղիքսն է, զի նա թէպէտ եւ օւղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղտորեն ի հողորդութեան է: Չկարաց կայսր զբնալ զաղաչանս նոցա, եւ յօրինել հրաման դառնալոյ Ղիբերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միարան ընդ Փեղիքսի: Ընթերցաւ հրամանն ի կրկիսին. նախ այպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ թէ Վաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկիսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրազին գոչել սկսան՝ թէ Սի Եստուած, մի Վերիտոս, մի եպիսկոպոս, Ղիբերիոս՝ ընդ որոյ մտացն հօտատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Եթանաս, ամենայն երկիր, պատմի թէ յետ երկուց ամաց աքսորանացն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնադիր առաջնոյ սիրմեան (անմորար) հանգանակին, զոր եղ առաջի նորա Դեմոփիղոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Վերիայ, եւ այնպէս դարձեալ իցէ ի Հռոմ: Սակայն առաւել հաւանութեան է թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Ղիբերեայ յածին ի գործս Ս.

Մինչ դեռ Առաքանդիոսն յարեւելս էր անդադար պատերազմաւ ընդ Շապհոյ Բ. Պարսից արքայի (338—361), որպէս յիշուամ տեղւոջ պատմեսցուք, արեւմուտք էին ի խաղաղութեան ընդ առաջնորդութեամբ եղբօրն: Բայց քանզի եւս աչէր ինչ մեծարոյ եւ սիրելի ժողովրդեան իւրում, եւ Մագնենտիոս ոմն անուն յազնուական տաճէ իմեքէ Վերմանացւոց, որդի Մագնոսի ուրումն ածելոյ ի Առաքանդիանոսէ Բ. իրրեւ պատանդ ի Վաղիա, բարենշան, ճարտարախօս եւ սիրող գիտութեանց, նախ ընկալեալ ի Առաքանայ ի Թիւ անձնապահացն. եւ ապա կարգեալ կոմս ի սահմանակողմանս Վաղիայ իրրեւ հրամանատար Արամազդեան եւ Հերակղեան (այսինքն՝ Վիտիղետիանեան եւ Մաքսիմիանեան) լեզէնացն: Իստութեամբ պահպանութեամբ զինուորական կարգաց անկաւ երբեմն ի վտանգ լինելոյ սուսերահար ի զօրացն, բայց ապրեցոյց զնա Առաքան ծածկեալ զնա ընդ ծիրանւովն իւրով: Բայց Մագնենտիոս՝ որպէս զայլ ազնուական խորհուրդս, նոյնպէս եւ ոչ շնորհակալու միտս ունէր, միաբանեցաւ նա ընդ Մարկելինեաց գանձապետի, եւ ի խնձոյս ուրեք յԱւգոստոսոսն՝ յորժամ ընդ գինիս մտեալ էին բազմականքն՝ եմուտ ծիրանուոր եւ կապեալ Թագ ի գլուխ. յետ ողջունելոյ ի բազմականէն կալաւ զպառառն կայսերական եւ զգտնման, հնազանդեցին նմա քաղաքացիքն եւ լեզէնքն:

Եղբ եզեն իրքն Առաքանայ՝ որ յօրս էր ի հեռաւոր կողմանս. ելանէր փախստեայ անկանել ի Սպանիա, բայց գունդն առաքեալ ի Մագնենտեայ առաջնորդութեամբ Վալիսոյ հատեալ առ ոտամբ Պիւրենեան լեռանց սպան զնա ի Հեղղա կամ Հեզենա՝ 30ամեայ, յետ 13 ամաց առաջնորդութեանն (350): Արդարեւ բաց ի պաշտպանութենէն զոր ուղղափառացն եցոյց՝ սակաւ ինչ երեւի ի նմա արժանի գովութեան, սակայն եւ ոչ այնպէս լի է յոռութեամբք որպէս ոմանք ի վերջին մատենագրաց նկարեցին: Ինչպէ թէ Աւստրալիոս ուղղագոյն քան զամենեսին երեք վճիռ՝ զի ասէ թէ «Ճամանակս ինչ առաջնորդութիւն Առաքանայ ժիր էր եւ արդար. այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ յորժամ առողջութիւնն վատթարեցաւ եւ չարաց բարեկամաց ետ նա զանձն, անկաւ նա ի գօնդակս, եղեւ ծանր բնակչաց նահանգացն եւ զօրացն յաչաց եւ»:

Ինկալան զՄագնենտիոս Վազիա, Իրիտանիա, Խաղիա եւ Ըփրիկէ, եւ եղբարք նորա Վեսիղերիոս եւ Վեկենտիոս անուանեցան ի նմանէ կեալք: Սակայն զՀռոմ կալու Նեպոտիանոս ուսար Աւստրալիայ քեռն Առաքանդիանոսի Մեծի, եւ զՎիլրիկէ Վեաքանիոյ ծերունի հրամանատար լեզէնացն Պաննոնիայ, որ ա-

նուանեցաւ ի զօրացն՝ աւգոստոս, եւ առ յանձն Վեարանիոյ՝ առաւել վասն զաշխարհն ի բռնաւորէն պահելոյ (որպէս ինքն Յուդիանոս ասէ)։ Այդպէս սա, նոյնպէս եւ Մագնենտիոս յետ առնելոյ զՀռոմ ի ձեռն Մարկելլինեայ՝ յղէր պատգամաւորս առ Աոստանդիոս, յորա էին եւ եպիսկոպոսունք երկու որք անցին ընդ Եղեքսանդրիա երթալ յԼնտիոք։ այլ Աոստանդիոս որ առ առկաւ մի ոգի առեալ էր ի պարսկական պատերազմէն վասն զբաւելոյ Ըսպհոյ Բ. յարեւելից կուսէ տէրութեան իւրոյ, եւ պատրաստեալ գունդ յԼնտիոք եւ նաւատորմիղ մեծ, մերժեաց զերկոցունց եւս առաջարկութիւնան, նոյնպէս մեւս եւս միաբան հրեշտակութիւն առաքեալ ի Հերակլէա (Կրակացւոց ի Վեարանիոյ եւ ի Մագնենտեայ դաշնաւորելոց, չկարաց վճարել ինչ, թէպէտ եւ ընդունէին երկոքին՝ լինել Աոստանդեայ աւգոստոս զխաւոր, եւ լինել Մագնենտեայ քեռայր կամ փեսայ Աոստանդեայ։

Ընապարեաց եհաս Աոստանդիոս ի Սարդիկէ, այլ իբրեւ ետեօ թէ պատահեաց ընդ առաջ նորա ծերունին Վեարանիոյ հզօրագոյն բանակաւ՝ չհամարձակեալ անկաւ ի պատգամս, ընկալաւ զնա յաւգոստոս, եդ ընդ նմա դաշինս ընդդէմ Մագնենտեայ։ Բայց իբրեւ խառնեցան զօրքն ընդ միմեանս եւ երկօքին ելին ի բեմն խօսել ընդ նոսա, այնպէս ի բանից անտի Աոստանդեայ բորբոքեցաւ զօրն՝ զի միայն զորդիս երախտաւորին Աոստանդիանոսի համարեցաւ արժանի ակռոյ եւ յամենեցունց Աոստանդիոս ողջունեցաւ՝ աւգոստոս։ Իռուվեցաւ Վեարանիոյ, անկեալ յոտս՝ տայր զծիրանին եւ զթագն իւրում նախանձորդին՝ որ եւ արկ զիրկս զնովաւ, հայր կարդաց, ձեռն ետ նմա իջանել ի բեմն յողզողն քայլեք (25 Գեկտ. 350), եւ առաքեաց ի Պրուսա Բութանացւոց կեալ թագաւորաբար։ Բայց կեայր անդ Վեարանիոյ ամս 6 քրիստոնէաբար՝ յաճախելով ստէպ յեկեղեցի եւ պատուելով զպաշտօնեայս Եստուծոյ եւ խնամակալ աղքատաց լինելով, մինչեւ հրաւիրել եւս նմա երբեմն զկայսր թղթով՝ ընտրել զնոյն կեանս հանդարտութեան։

Ինդ Վիւրիկեայ ստացաւ Աոստանդիոս հեծելազօր բազում եւ հզօր, եւ կամէր ածել զթշնամին ի դաշտավայրսն Պաննոնիոց ի կռիւ։ ի պատերազմին առ Սիսկիաւ (Սիսեքաւ) փռսեցաւ զօրն Աոստանդեայ, այլ ի ճակատուն առ Մուրսաւ (28 Սեպտ. 351) պարտեցաւ Մագնենտիոս եւ ել փախտեայ յԷկուիդէա։ յաղթութիւն Աոստանդեայ ի ձեռն զրահաւոր հեծելոցն եւ քաջաց զօրավարաց եղեւ, մինչ դեռ ինքն կայսր կայր յեկեղեցւոջ ուրեք եւ քաջալերէր ի Վաղեսէ յարիանոս եպիսկոպոսէ քաղաքին որ եւ նախ ետ նմա զուետիս յաղթութեանն (իբրեւ ի հրեշտակէ Եստուծոյ իմացեալ)։ Բայց վասն օտարիկ կոտորածի զօրացն՝ չառ յանձն Աոստանդիոս հալածել զՄագնենտիոս իսպառ։

Պատմատիկ վաղ անց ի ձեռք նորա, դարնայնի (352) անց ընդ Լիզպս, ի Հռոմ կանգնեցին զդրօշն նորա ի վերայ պարսպին, տորմիդ նաւացն առաքեալ ի Աիկիդիա, յԼիփրիկէ եւ ի Ազանիա դարձոյց զամենեսին առ Աոստանդիոս. փախեալ Մազնենտիոս յետ ճակատու իրիք առ Պաւլիաւ ի Վաղիա. հայեցեալ ի Տրեւիրացիսն՝ որ փակեցին զդրօշն իւրեանց առաջի Վեկենտեայ՝ զնոյն եւ այլ քաղաքք Վաղիացւոց տրարին, մինչեւ հարկ համարեցաւ Մազնենտիոս անկանել աշնայնի ի լերինս ուրիք Վաղիայ, եւ ի միւսում ամին ածարայնի (353) հարաւ նա ի Աոստանդեայ առ Սեղեւկոս լերամբ, եւ ապրեալ ի Ղուզդուսնոն՝ առ յուսահաւառութեան սպան ապա զմայրն եւ զեղբայրն զՎեաիդերիոս, եւ ինքն եւ ընդ իւր օուրն՝ ամաց իրրեւ 50 (11 Լւգ. 353), նոյնպէս Վեկենտիոս արկ խեղդ ընդ անձն. զլուխ Մազնենտեայ ածաւ ի նահանգս շուրջանակի ի Ծալք նիզակի:

68

Իսկ եւ իսկ յետ վախճանի կայսերն Աոստատայ ձեռն արկին Թշնամիք Լթանասայ զրգուել զԱոստանդիոս, մանաւանդ յորժամ յետ յաղթութեանն ի վերայ Մազնենտեայ եկաց նա միաւ հեծան տէր պետութեանն, եւ իրրեւ այն Թէ չլինէր բաւական բառնալ տանել զիւր մեծութիւն: Ատուի իմն Թէ դիմագործութիւն ուղղափառ եպիսկոպոսացն՝ որ չապին նմա տեղի մտանելոյ յառաջնորդութիւն եկեղեցական իրաց, առ սակաւ սովաւ հեռացոյց եւ ուծացոյց զԱոստանդիոս ի դաւանութենէ նոցա. քանզի Լքիանոսը յօժարութեամբ ընդունէին զկայսր իրրեւ վարիչ եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ: Սոքա ինչ ինչ ի հին զրպարաւութեանցն միւսանգամ ի մէջ բերէին եւ նորագոյնս եւս ի վերայ հնարէին, որպէս Թէ ընդ Մազնենտիոսի ապստամբի ի բանի լեալ իցէ Լթանաս, ուր նմին հակառակ յանցանել պատգամաւորացն Մազնենտեայ ընդ Լիզքսանդրիա եւ ի կամել ապստամբեցուցանել զկազմանս Լիզիպտացւոցն, հաստատեաց Լթանաս զժողովուրդն ի հպատակութեան Աոստանդեայ յորդորեալ զնոսա հրապարակաւ կալ յաղօթս վասն կայսեր, եւ գոչեաց ժողովուրդն համօրէն «Յիսուս Վրիստոս օգնական լեր կայսեր Աոստանդեայ», եւ դարձեալ Թէ յեկեղեցւոջ ուրիք Լիզքսանդրիայ որ ոչ առկաւին օրհնեալ էր՝ մատուցեալ իցէ պատարագ, եւ այլ եւս նոյնպիսի: Աւղէս եւ Աւրոակիոս առին զբանս իւրեանց յետո՛ պատճառելով Թէ բռնի յայն եկին:

Լապրեցին Լքիանոսը դարձեալ Թուղթ ամբատանութեան զԼթանասէ առ Յուզիոս քահանայապետ Հռոմոյ, այլ զայն Թուղթ ընկալաւ յաջորդ նորա Ղիբերիոս. ընթերցաւ Թուղթն

ի ժողովի կզերականացն Հռոմաց եւ մերժեցաւ: Սակայն զմատուածեալ քահանայապետին՝ թէ դիւրագոյն է ընդդէմ կալ կամաց կայսեր ժողովով եպիսկոպոսաց՝ գրեաց առ կայսր զի գումարեսցի սիւնհոգոս յԱկուիղէա: Հաւանեցաւ կայսր զի լինիցի ժողով՝ այլ յԱրեզատ, ուր անցոյց իսկ զմասն տարւոյն (353). առաքեաց անդր փոխանակ իւր քահանայապետն զՎ ինկենտիոս եպիսկոպոս Սապուայ՝ տուեալ զգերջին թուղթ Արիանոսացն եւ զնորոգ ինչ ջառագովութիւն եպիսկոպոսացն Նզգիպտացւոց զի (սր իբրեւ յերիցութեանն ժամանակի եկն ի ժողովն՝ Վիկիայ իբրեւ հրեշտակ Հռոմաց) պաշտպանեսցէ Աթանասայ: Մեծաւ սաստիկ երկեղեւ ահաբեկ լեալ ի սպառնալեաց կայսերն՝ յետուստ ուրեմն արկին ամենայն եպիսկոպոսունքն ձեռնադիր դատապարտութեան Աթանասայ, Մարկեղայ եւ Փոտինեայ Աիրմիացւոյ, եւ Վ ինկենտիոս եւս. միայն Պաւղինոս եպիսկոպոս Տրեւիրայ ընդդէմ դարձաւ մինչեւ ցվախճան, բայց պքսորեալ ի Փոխզիա ի մէջ Մանտանեանցն յետ ամաց իբրեւ 5 առ արամութեանն եւ քաղցուն ի կենաց վախճանէր:

Տրամեցաւ տխրեցաւ յոյժ քահանայապետն ընդ անկուֆն Վ ինկենտեայ, եւ որպէս ի դէպ էր՝ յայտ պարտ առհասարակ եպիսկոպոսաց՝ թէ ոչ ըստ իւրում յանձնարարութեան գործեաց նա: Թէպէտ եւ ողբիմք յաչաց ել կայսերն քահանայապետն՝ մանաւանդ զի ամբաստանութիւն եւս զնմանէ էր՝ թէ զգիրս ինչ յանցաւորութեան Աթանասի բարձեալ ջնջեալ իցէ ի միջոյ, սակայն եւ այնպէս առաքեալ միւսանգամ հրեշտակութեամբ զՎ ուկիփեր եպիսկոպոս Սաղարիայ, զայր համարձակախօս եւ զտատիկ, եւ զՆւսերիոս Վ երկեղեայ Վիգուրացւոց, զայր հանդարտ եւ խմսատուն՝ խնդրէր զի լիցի միւսանգամ ժողով ի Մեդիոդանն (355):

Վիւրաւ հաւանեցաւ Առստանդիոս, զի ուսաւ միանգամ զՆարս ածելոյ զեպիսկոպոսունս ի հաւանութիւն: Ընդ էին յարեւելից սակաւ եւեթ եպիսկոպոսունք, ամենեքին ի կողմանէն Արիանոսաց, իսկ յարեւմտից իբրեւ 300 (ըստ Սոկրատայ եւ Սողոմոնայ): (Յառաջագոյն Արիանոսք յօրինեալ եւ պատրաստեալ զամենայն պահանջեցին ի սիւնհոգոսէ դատապարտել զԱթանաս, ուր ուղղափառ եպիսկոպոսունքն առաջնորդութեամբ Նւսերեայ Վ երկեղացւոյ, խնդրէին՝ զի նախ արկցի ամենեցուն ձեռնադիր նիկէական դաւանութեանն, եւ հանեալ իսկ էր Վիտնիսիոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու քարտէս՝ սկիզբն առնել իրացն, այլ Վ չաղէս հան զնա բռնի ի ձեռացն: Նու եղեն իրքն ի քաղաքին. խոնեցաւ ժողովուրդն՝ իմացեալ թէ վտանգ ի վերայ կայ աւանդութեան հաւատոցն: Յայնժամ հանեալ յեկեղեցւոյ փութեցաւ ժողովն ի պալատն աղբունի. եւ կայսրն յետոյ վարագուրի

որահին նստեալ լսէր ի ժամ վիճմանցն: Ընդէն ի մէջ բերաւ հրովարտակ ինչ կայսեր՝ լի բանիւք վարդապետութեան Արիանոսաց, զորոյ զճշմարտութիւն անդէն հաստատէր կայսրն ասելով թէ յանուրջս յԱստուծոյ յայտնեցաւ այն նմա, եւ զի ի վերայ ամենայն թշնամեացն ինքն յաղթող գտաւ, որով յայտ է թէ հաճեալ է ընդ նա Աստուած: Այսմ հրովարտակի ստիպէին արկանել ձեռնադիր գործակալք թագաւորին: Համարձակեցաւ Պուկիփեր բարբառել թէ միայն նիկիական հաւատք ողջամիտ են, եւ թէ ամենայն զօրութիւն զինուց թագաւորին չկարէ առլ արկանել ձեռնադիր հրովարտակին որ լին է հայհոյութեամբ: Այնժամ եւ թագաւորն ի վարագուրէն ի ժողով անդր եւ ստիպէր մեծաւ տագնապաւ դատաւարտել զԱթանաս: Օւր բողոքէին եպիսկոպոսուքն թէ չարժէ վկայութիւն Ալաղեսի եւ Ուրսակիոսի, եւ թէ Աթանաս չէ աստ, սիւնհոդոսն չէ աշխարհական ասեան Հռոմայական տէրութեան. իսկ թագաւորն զիւրոյ իսկ անձին վկայութիւն ցուցանէր, եւ թէ իւր կամք՝ օրէնք եկեղեցւոյ են, քանզի եւ արեւելեայք, ասէ, չդառնան ինձ ընդդէմ՝ յորժամ տամ ինչ նոցա հրաման: Ապշեցան վարանեցան եպիսկոպոսուքը, զձեռս յերկինս համբարձեալ յուշ տանէին թագաւորին՝ թէ չէ տապուած նորա սեպհական՝ թագաւորութիւնն, այլ Աստուծոյ իսկ տուեալ է, որ եւ կարող է առնուլ ի բաց. ցուցանէին զօր դատաւարանի, աղաչէին չխանդարել զեկեղեցին եւ մի զՀռոմայական տէրութիւնն եւ զեկեղեցի խառնակել ընդ միմեանս: Ամբարձ զսուր իւր թագաւորն եւ հրամայէր լուռ լինել: Պատուէր ետ զոմանս ի նոցանէ սպանանել, բայց ապա դարձոյց յետս զհրամանն. մեծ մասն եպիսկոպոսացն ետ տեղի սպանալեաց թագաւորին: Հրեշտակն քահանայապետին Հիլարիոս սարկաւագ՝ ի Ալաղեսէ եւ յՈւրսակեայ եւ ի ներքինեաց զանակոծ եղեւ, եւ ընդ պաշտօնակցին իւրում ընդ Պանկրատեայ երիցու աքսորեցաւ. նոյնպէս աքսորեցաւ եւ Պուկիփեր ի Վերմանիկիա ի բանտ խաւարչտին, Աւոբրիոս Ալերկեղեայ ի Ակիւթուպողիս, Վիոնիսիոս Մեդիոդանու ի Վամիրս՝ ուր եւ մեռաւ իսկ, եւ փոխանակ նորա եգաւ Աւքսենտիոս Ապպադովկացի ձեռնադրեալ ի Գրիգորէ որ եպիսկոպոսն եկաց Աղեքսանդրիայ, որ (ըստ Ա. Աթանասի) եւ ոչ զՀռոմայեցի լեզու խմանայ:

Այլ քան զամենայն ինչ՝ մեծ համարէր յարքունիս Աստուծոյ զիւր հաւանութիւն եպիսկոպոսին Հռոմայ: Այն ինչ գրեալ էր Վիբերեայ թուղթ մի ի թարութեան առ եպիսկոպոսունս աքսորեալս՝ ցաւելով ընդ բաժանումն նոցա եւ ուրախ լինելով թէ եւ նմա ի մօտոյ հասանիցէ նոյն վիճակ. ցանկայի, ասէ, փոխանակ ամենեկունցդ զանձն տալ եւ լինել ձեզ օրինակ բարեաց, որպէս ի դէպ իսկ էր ցանկալ եւ բարբառել զլիսոյն եկեղեցւոյ. անդէն ըստ մե-

Ծուլեան իրացն՝ ոչ դոյզն դք, այլ ինքն իսկ Աւսերիոս ներքինապետ առաքեցաւ ի Հռոմ շրջել զմիտս նորա. զի արկցէ ձեռնագիր մերժմանն Աթանասի, բայց ընդունայն ելեալ մեկնէր ապառնալեօք, թողեալ զպարգեւոն որով կաշառեւն եկեալ էր՝ ի վերայ գերեզմանի սրբոյն Պետրոսի, զոր արհամարհեալ քահանայապետին ետ դարձուցանել առ նա: Ապա հասանէր հրաման առ վերականգու քաղաքին Հռոմայ առնել զաղտ ձերբակալ զՂիրերիոս. ահ մեծ անկանէր ընդ քաղաքն ամենայն, կանայք մեծամեծացն մեկնեցան ի գեղս, բազմաց առաւ եւ արծաթ՝ մատուցանել ամբաստանութիւն զՂիրերեայ. ապա առաւ ածաւ նա յարքունիս Առաքանդեայ՝, որ յետ խօսելոյ ընդ նմա բազում ինչ, զի փոփոխեցէ զմիտս իւր, իբրեւ գտաւ հաստատուն՝ աքսորեցաւ ի Լերիա Խորակացւոց, առանց ընդունելոյ զարծաթն՝ զոր տայր նմա կայսրն եւ կինն նորա (Աւսերիա) եւ ներքինապետն, աօելով թէ Պիտոյ է այն վասն պատերազմին ընդ Պարսից: Ընդ նմա արքորեցաւ եւ Մաքսիմոս եպիսկոպոս Նէապոլեայ, որոյ փոխանակ եկաց Օռօիմոս, որպէս փոխանակ Ղիրերեայ Փեղիքս սարկաւազ եկեղեցւոյն Հռոմայ, զոր ձեռնադրեցին ի կայսերական պաղատանն ի Հռոմ Ապիկատետոս արիանոս եպիսկոպոս Աենտում-Աեղեաց եւ Էկակ Աեսարիայ:

69

Իսկ եւ իսկ յետ ժողովոյն Մեգիոդանու հան հրաման թաքաւորն՝ զի ցորեանն սահմանեալ վասն աղքատաց եկեղեցւոյն կողմանն Աթանասայ՝ տացի Արիանոսաց, եւ ետ պատուէր առ արս կարգեալս ի պաշտամունս տէրութեան՝ հաղորդել ընդ սոսա, եւ հրաման ի քաղաքս՝ ստիպել իւրաքանչիւր քաղաքի զիւր եպիսկոպոս՝ հաւանել զճառս սիւնհոդոսին եւ ի բաց կալ յԱթանասէ, ապա թէ ոչ արքորել զնոսա, ի բանտ արկանել եւ առնուլ զինչս յարքունիս: Արիցունք Աաղեսի եւ Աւրսակեայ շրջինն ընդ գործակալացն արքունի: Այսպէս ցանցն արկեալ ի հեռաստանէ տակաւ ամփոփեալ մերձենայր յԱթանաս: Ակեալ Աիւրիանոս զօրավար զօրաց յԱգիպտոս 5000 զօրօք՝ տայր հրաման հայրապետին մեկնել յԱղեքսանդրիայ. իբրեւ պահանջէր սա գրով ցուցանել զհրաման կայսերն, եւ ժողովուրդն եւ կղերն եւ մեծամեծք քաղաքին աղաչէին ի դոյն զզօրավարն եւ ահն ունէին հրեշտակութեամբ ածել յողոք զկայսրն, յանկարծ յետ 20 աւուրց յարձակէր զօրավարն վառելովք ի մէջ գիշերի յեկեղե-

ձ Հոյակապ պատմագիր Ժամանակին Ա. Ժամոս Մարկեղինոս (Գրքք ԺԵ. ԳԼ. Է.) սյր հիթանոս արժանի յիշատակի համարի զիբոն թէ «Հրամանաւ կայսեր զերակացուն կամ յառաջագացն կրօնից քրիստոնէու»

Թեան (Christianae legis antistes) առաքեցաւ ի Հռոմայ յարքունիս կայսեր, վասն զի հրամանի կայսերն եւ զճառս մեծի մասին ի պաշտօնակցացն՝ ընդդէմ դարձաւ:

ցի Ս. Թէոփնայ ուր Մթանաս հանդերձ բազմութեամբ ժողովրդական զհսկումն յաջորդ աւուր ասին կատարէր. իբրեւ սքանչելեօք իմն փախուցին զհայրապետն կղերականք նորա՝ մինչդեռ նա կամէր ելանել ընդ առաջ խնդրելեացն (8 Փետր. 356)։ Ապանութիւն, բրածեծ գան, բանդք, սքսորք՝ զմիմեանս փոխանակէին ի ժողովրդեանն. բայց որ քան զամենայն դաժանագոյն էր՝ պահանջէր ի նոցանէ զօրավարն տալ գրով վկայութիւն առ կայսր թէ առանց խռովութեան ամենայն կատարեցաւ։ Հաճոյ թուեցաւ կայսեր, առաքեցաւ Հերակղիոս կոմս խնդրել գտանել եւ զՄթանաս, բերեալ հրաման եւ առ Ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Մղեքսանդրացւոցն՝ ուղղափառաց տալ միւսանգամ զեկեղեցիսն ի բաց եւ զեպիսկոպոսն նոցա մերժել. իբրեւ ընդդէմ դարձան ուղղափառք՝ հանաւ ի վերայ նոցա գունդ հեթանոս որ եմուտ ի նորաշէն եկեղեցին անուանեալ Աթարիոն, զկանայսն եւ զկուսանոս որ տակաւին յաղթան էին շարշարեաց եւ Վրիանոսք կային հայէին լի ծագու եւ ուրախութեամբ։ Ընդէն հասանէր նոր մետրապոլիտ Վէորդ Վապագովկայցի որդի Թափչի, այն ինչ ձեռնադրեալ յԱնտիոք, որ ըստ վկայութեան հեթանոս իսկ պատմագրին (Միանեայ) դառնացոյց զկայսր ի վերայ Մղեքսանդրացւոցն, զրգռեաց զնոսա արկանելով ծանր հարկս ի վերայ տանց նոցա, տսելով՝ թէ երբեմն Մղեքսանդրոս մեծ իւրով ծախուք շինեաց զքաղաքն. իւր առ մենավաճառութեամբ զքորակն, զաղ եղտիւրացն եւ զըոյսան պապիւրոսի։

Բայց Մթանաս Թագուցեալ կայր ժամանակս ինչ յՄղեքսանդրիա կամ մօտ ուրեք անդր, այլ ապա մեկնեցաւ յանապատ ի մէջ վանականացն, ուր եւ զգիրս պատասխանատուութեանն յօրինէր, եւ զմեւս եւս գիր վասն արդարացուցանելոյ զփախուսան իւր, զի վատութեան գործ համարէին զայն Վրիանոսք։ Խուզեաց որոնեաց զնա Առատանդիոս եւ յանապատի անդ (ի տան Երտեմիոսի ուրեմն), նա աւանիկ եւ առ Թագաւորն Մթաովպացւոց գրէր՝ զի եպիսկոպոսն նոցա Ս. Փրուամենտիոս (աշակերան Մթանասայ եւ ձեռնադրեալն ի նմանէ) առաքեսցի յՄղեքսանդրիա եւ քննեսցին ի Վէորդայ հաւատք նորա, զի եթէ ունիցի «զհաւատսն որ այժմն շահեալ տիրէ»,՝ դարձցի գանձուք գիտութեան եւ շինեալ ի Վէորդայ յետս, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ հաղորդակից ժանտին Մթանասայ մերժեսցի յաթոռոյն։ Սակայն յայսր ամենայնի վերայ՝ ոչ միայն զԱգիւղատոս, այլ եւ զՄղեքսանդրիա իսկ չկարացին շահել Վրիանոսք։

Ըստ նմին օրինակի եւ ի Վաղիա Սատուանինոս եպիսկոպոս Երեղատայ կացուցեալ անդէն փոխանակ Պաւղինեայ, էր լեալ մի ի գլխաւորաց Վրիանոսացն ի Մեդիոդանոն, այլ չկարաց

վճարել ինչ ընդդէմ ուղղափառացն: Վանզի ընդ այն իսկ ժա-
մանակս սկսեալ էր աստղ նոր՝ ծագել լոյս ուրախարար ի խաւա-
րին մրրկի ժամանակացն այնոցիկ՝ Ա. Հիդարիոս Պիկտաւիացի,
Լքթանասն արեւմտից: Լքր նա յերեւելի տանէ հնոցն Վաղիա-
ցւոց կրթեալ ի հեթանոսութեան, ուսեալ դիաութիւնս, ե-
րեւելի եւ համբաւաւոր փիղիսոփայութեամբ եւ ճարտարիտու-
թեամբ, չյազեալ այլ եւ այլ վարդապետութեամբք փիղիսոփայ-
ութեանն՝ ի խնդիր էր միոյ միայնոյ ճշմարտութեանն՝ զոր եզիս
նա ի գիրս սուրբս մեծաւ զարմացմամբ, եւ ընկալաւ հաւատովք
յեկեղեցւոջ՝ որ զաստուածութիւնն Վրիստոսի դաւանէր: Լյն
ինչ լեալ նորա եպիսկոպոս Պիկտաւիոն (Poitiers) քաղաքի՝
սկսաւ երեւել զլուխ եպիսկոպոսացն Վաղիայ, բերան նոցա
եւ տեղապահ յամենայնի: Լքար նա ընդունայն զջանն Սա-
տուանինոսի որ ջանայր ի ժողովին Բիատիրեայ (Béziers) տալ
ընդունել Վաղիացւոց զվճիռս ժողովոյն Լքեղատայ եւ Մեդիո-
զանու: Բայց եւ զքուն առաջնորդ չարեացն զԱոստանդիոս փոր-
ձէր Հիդարիոս դարձուցանել համարձակ բանիւքն, յորժամ ուղ-
ղափառ եպիսկոպոսացն Վաղիայ յանձն առնելով՝ գրէր առ նա
թուղթ հանդարտեցուցիչ անդէն ի ժամանակի՝ զի Վերմանք ան-
ցեալ էին ընդ Հռենոս եւ համբաւ էր՝ թէ եւ Վաղիայիք ապրա-
տամբիցեն¹: Լյլ առաւել զօրեցին ամբաստանութիւնք հակա-
աակորդաց նորա առ Առդիանոս կեօար եւ առ Աոստանդիոս,

1 Ազաւեց եւ փարելի աւանգ ոչ բա-
նիւք եւեթ այլ եւ արասուաք, զի փ այ-
սուհեմեւ արպեա ցայժմ թշնամութիւն
ընդ կաթողիկէ եկեղեցիս լինիցի, փ ի
հալածանս աստիկս եւ յապիրտութիւնս
մառնեացին, եւ այն՝ որ առաւել գաժա-
նագոյն է՝ ի մեռն եղբարց: Յեռանեա իսկ
աւասիկ՝ զի չէ պատշաճ զհաւատարմալն
բւնի արկանել ընդ իշխանութեամբ այնու-
ցիկ որ չգազարեն զտերմն սուս վարդա-
պետութեանն ցանել: Զայս պահանջէ կա-
շաւնն մեր, յայն սակս իսկ առաջնորդք
տերութեանն՝ զի ամենայն հաղանդեալք
ի քաղաք ողորմութեան վայելցեն: Զե
մարթ այլով ինչ որինակաւ չգիտութեանցն
լինել լուծուի, պառակտութեանն փա-
րանել՝ բայց յորժամ իւրաքանչիւր որ ա-
ռանց անազատիկ ինչ բռնադատութեան
վայելցն զկատարեալ ողորմութիւն կե-
նաց: Ապաքեն հարկ է քեզ անալ բար-
բաւայ այնոցիկ որ բողոք բարձեալ դո-
չեն, եւ կաթողիկէական եմ, չկամք հե-
րետիկոս լինել, եւ քրիստոնէսայ եմ եւ
ոչ որիտեոս: Կամք մանաւանդ կրել մահ
մարմնայ, քան բռնադատութեամբ զպար-
կեշա կուսութիւն ճշմարտութեանն արա-
տել: Պարտ եւ պատշաճ է իրաւացի իսկ
երեւել քաւմ տերութեանդ՝ զի որ յԱռ-
աւանայ եւ յաստուածեղէն գառառա-
նացն երկնլին՝ չկամքին զիսկէն մտացն
արատել, այլ կամքին ունել ողորմա-
թիւն երթալ զհեա եպիսկոպոսացն որ

զիւր սիրոյն պահեն եւ ընդ մշտնաւոր
եւ անձնդ հաղորդութիւն կամեն: Զե
մարթ չէ հնար իւրիւր իրար՝ զի երկու ինչ
հակառակք փմանց փարան գացին, ընդ-
դէմն փառցին, ճշմարտութիւն եւ սուս-
թիւն ի գաշն մառնիցէ, տիւ եւ գիշեր,
լոյս եւ խաւար առնիցեն ընդ փմանս հա-
ղորդութիւն: Ուսոյց Աստուած զիւր ծա-
նօթութիւն, այլ ոչ բռնադատեաց ընդու-
նել: զարմանալեք դարեւց իւրաց մեռ-
ցուցեալ բարձրացոյց զվարդապետութիւն
իւր, բայց բռնադատութիւն առ ընդու-
նելութիւն վարդապետութեանն անարժան
համարեցաւ: Եթէ վասն ճշմարտեմ հաւա-
տաց պապիսի բռնադատութիւն լինէր ար-
կեալ ի կիր՝ յոսն կային եպիսկոպոսուիք
եւ առնին: Յեր է Աստուած արեւելեացս,
չէ նա կարաւ բռնադատիկ հաղանդութեան
կամ բռնադատ խոտաւմանութեան: Զե
պարտ կամել խաբել զնա, այլ որժանի
ըստ նմա լինել: Մեր վասն մանաւանդ եւ
ոչ եթէ նորա ինչ վասն պաշտելի եւ պա-
տուելի է: Ոչ զոր կարեմք ընդունել յե-
կեղեցի՝ բայց որ կամք, նմա փայն զիջու-
նիմք՝ որ ազաւէ, զնա փայն միտեմք՝ որ
գաւանի: Միտմաութեամբ որտի պարտ է
ինչորեւ զնա, խոտաւմանութեամբ՝ ուսա-
նել, սիրով՝ գիշեր արկանել, երկիւղիւ-
մեմարել, բարեպաշտութեամբ պինդ ունել
զնմանէ: Սակայն զի՞նչ այն կամքի՝ զի ե-
պիսկոպոսուիք չլքնայիւք եւ կապանք բռ-
նադատին երկնել յԱստուծոյ:

եւ հեծելովք հանգերձ, եւ շուրջ զխառքն ծփային ի վերայ ոսկւոց նիզակաց վիշապք ծիրանիք մետաքսեայք՝ որ ի շնչին հողմոյն սուլէին: Եւ ընդ առաջ նորա ծերակոյտն, եւ ողջոյն նմա ժողովուրդն ուրախութեան բարբառով, եմուտ նա ի պալատն Աւգոստեայ, խօսեցաւ ճառ ի ծերակուտին եւ ապա առաջի ժողովրդեանն՝ ի բեմէն անուանելոյ Յուսկս՝ յորմէ որոտայրն երբեմն Արկերոն: Ասանցաւ թողուլ զյիշատակ իւր Հռոմայ՝ հրաման տուեալ ածել կոթող մի յԱրեգ քաղաքէ Եգիպտացւոց, զոր ապա Ալեքստոս Ե: քահանայապետ կանգնեաց առաջի Ղաթերանեան եկեղեցւոյ: Ի Հռոմ՝ ամենեւին ներող զանձն եցոյց կայսր. որ յառաջ քան զամ մի մահու պատժով արգել զպաշտօն կոտոր՝ նոյն եթող Սեւեան կուսանաց զմեծամեծ իրաւունսն, եւ մեհենից՝ զհասն, եւ եւ քրմացն պաշտամունս քրմութեան, ընդ ծերակուտին շրջեցաւ ընդ փողոցսն՝ տեսանել զմեհեանսն, ընթեռնուլ զարձանադիրսն որ ի պատիւ գիցն գրեալ էին, լուսազալատութիւն շինութեան այլ եւ այլ մեհենից եւ զշինողն գովեաց:

Ընդ սինկղիտիկոսս եւ ընդ մեծամեծս քաղաքին էին բազումք քրիստոնեայք՝ որոց կանայք թախանձէին զնոսա աղաչել զկայսր վասն դարձի Ղիբերեայ քահանայապետի: Եւ քա չկարացեալ ի դոյն համարձակել՝ նոցին իսկ կանանց ետուն խրատ երթալ առ կայսր: Ժողովեցան տիկնայքն բարեպաշտօնք մեծաւ փութով, եւ զարդարեալ մեծաւ զարդու ելին առ կայսր եւ աղաչէին արգահատել քաղաքին Հռոմայ եւ տալ զհայր իւրեանց եւ զեպիսկոպոս: Աւելիք, ասէ կայսր, եպիսկոպոս՝ որ կարող է առաջնորդել ձեզ ընդ ուղիղ ճանապարհ: Այլ զք, ասեն Կիւնայքն, երթայ յեկեղեցի ուր Փեղեքսն է, զի նա թէպէտ եւ ուղիղ հաւատս ունի, բայց ընդ այնոսիկ որ զհաւատսն պղտորեն ի հաղորդութեան է: Չկարաց կայսր զանալ զաղաչանս նոցա, եւ յօրինել հրաման դառնալոյ Ղիբերեայ եւ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյն միարան ընդ Փեղեքսի: Ընթերցաւ հրամանն ի կրկիսին. նախ այսպանել սկսաւ ժողովուրդն ասելով՝ թէ Վաջ է, ըստ երկուց կուսակցութեանց հանդիսատեսաց կրկիսին՝ նոյնպէս եւ կուսակցութիւնք եկեղեցւոյ ունիցին մէն մի եպիսկոպոս. ապա զայրագին գոչել սկսան՝ թէ Մի Լստուած, մի Վերիօտոս, մի եպիսկոպոս, Ղիբերիոս՝ ընդ որոյ մտացն հաստատութիւն զարմացեալ էր, ասէ Ս. Լթանաս, ամենայն երկիր, պատմի թէ յետ երկուց ամաց արսորանացն առ վշտին արկեալ իցէ ձեռնագիր առաջնոյ սիրմեան (անմոլար) հանդանակին, զոր եղ առաջի նորա Ղեմեփիզոս կէս արիանոս եպիսկոպոս Բերիայ, եւ այնպէս դարձեալ իցէ ի Հռոմ: Սակայն առաւել հաւանութեան է թէ սուտ են թուղթքն որ յանուն Ղիբերեայ յածին ի գործս Ս.

Հիղարեայ, ուր Սոկրատ, Թէոգորեատ, եւ Սուղպիտիոս Սեւերոս ոչ ինչ ամենեւին յիշեն զայնմանէ. նմին իրի Թուի՝ Թէ ի պաղատանաց կանանց մեծաւանցն Հռոմայ զիջու Սոսանդիոս դարձուցանել զնա, յայն սակս եւ մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա եկեղեցին Հռոմայ իրրեւ յաղթութեան իմն շքով, որ ապաքէն անհնարին էր՝ եթէ ստոյգ էր այն առաջին պատմութիւն։ Աւր՝ զի եւ Փեղիքս իսկ եւ իոկ մերժեցաւ ի քաղաքէն, Թէպէտ եւ փորձ փորձեաց զալ միւսանդամ, բայց դարձեալ մերժեցաւ, եւ այնուհետեւ առանց տաաջնորդութեան իրիք կաց նա միայնացեալ ամս իրրեւ ութ ի գեղջ ուրիք առ Տիբերիս գետով։

71

Յետ ժողովոյն Մեդիոզանու եւ արքայորեայ եպիսկոպոսացն ուղղափառաց՝ Թուէր Թէ լցան կատարեցան կամբ կարծեաց կայսերն եւ գործակցաց նորա, այլ զուր. զի ոչ եթէ սովին կորեաւ սպառեցաւ կաթուղիկէ եկեղեցի. արտաքին իմն յաղթութիւն էր այն, բուն ժողովուրդն հաստատեալ կայր ի հաւատոս աստուածութեանն Վրիստոսի, եպիսկոպոսունք ի տեղոջ աքսորանացն, արեւելեայքն յարեւմուտս, արեւմտեանքն յարեւել՝ կատարէին զպաշտամունս իւրեանց եւ բանիւ եւ գրով, ուր եպիսկոպոսունքն արիանոսք կաղ եւ դայթ ի դայթ վարդապետութեամբն իւրեանց չէին իմանալի ժողովրդեանն որ զբանն նոցա յօրինեալս նենգութեամբ յուզիղ միտս առնոյր, քանզի «արքագոյն էին ժողովրդեանն լսելիք քան զսիրտս եպիսկոպոսացն», (Ս. Հիղար. Պիկտու.)։ Բայց մանաւանդ երկպառակութիւնք վարդապետութեանն Արիանոսացն, որք իրրեւ ցեց ի մելորութենէ ծնանին, անդէն ի կատարեալ բարձրութեան զօրութեանն իւրեանց՝ տկարացուցին զնոսա։

Այդ իսկ իսկզբանն ի միջոյ անտի հակառակորդաց նիկիական հանգանակին երկոքին Աւսերիոսքն ունէին այլ եւ այլ կարծիս ի միմեանց։ Աետարացին դնէր մեղմագոյն իմն կարգ հպատակութեան Արդւոյ առ Հայր, եւ կամէր փոխանակ ի միասին էականին՝ նման էական (ὁμοιούσιος), իսկ Վիկտմեդացին մերժէր զամենայն նմանութիւն էութեան (ετεροούσιος)։ Սակայն երկոքին եւս զիւրեանց զսեպհական կարծիս Թազուցեալ՝ յօրինէին ստէպ հանգանակս երբեմն ըստ ուղղափառ՝ եւ երբեմն ըստ կատարեալ արիանոսական մտաց։ Այդ ուրեմն յԱնտիոք (341) յօրինեցան 4 հանգանակք (որք կան առ Աթան. Ս. ան սիւնհ.) եւ յետ այնորիկ (345) մեւս եւս 5 երրորդ երկայնագոյն (μακρόστιχος) յաւելլաւ, յորում Արդին Աստուծոյ կոչի կատարեալ եւ ճշմարիտ Աստուած եւ ամենայնիւ նման Հօր։

Այլ իբրեւ ի ժողովին Մեղիաղանու յաղթող ումնայնիւ երեւեցան Արիանոսը, յայնժամ ուրեմն ամբարձին զգլուխս իւրեանց բուն Արիանոսըն: Այետիոս Աստուածակցի նախ դարբին պղնձոյ (կամ ոսկերիչ), ապա բժիշկ, յետոյ սարկաւազ յԱնտիոք (350) առ Ղեւոնդեաւ արիանոս եպիսկոպոսաւ, եւ ապա մերժեալ յԱղեքսանդրիա († 370), եւ Աւնոմիոս նորին տշակերտ եւ հայրենակից, եպիսկոպոս Աւզղիկոսի († 392), որ զգիրս սուրբս եւեթ ընդունէր իբրեւ ճոխութիւն հաւատոց՝ հակառակեալ աւանդութեան եկեղեցւոյ, եւ կարծեցուցանէր տալ մարդկան հատարեալ ծանօթութիւն զԱստուծոյ էութենէն՝ հասուցին աւանդութիւն ի ծայր եւ ի ծագ զաղանդ արիանոսութեանն, ասելով՝ թէ ընդ արարիչն եւ ընդ արարածն անբառ իմն անջրպետութիւն ի միջի կայ, քանզի զանձնութիւնն՝ ոչ անձնական սեպհականութիւն է, այլ էութիւնական սեպհականութիւն Աստուծոյ եղեալ՝ զձնելութիւնն Արդւոյ էական այլակերպութիւն ի Հօրէ համարէր եւ վասն այնորիկ Վրիստոս թէպէտ եւ քան զարարածս վերագոյն է, ասէ, սակայն ամենեւին աննման է Հօրն ըստ էութեան (*ἀνόμοιος κατ' ὄυσίαν καὶ κατὰ πάντα*), եւ աստուծին կողմն նոցա կոչէր այնուհետեւ Անոմեանք կամ ()տարեականք կամ Զգոյեականք (*ἀνόμοιοι, ἑτεροουσιάνοι, ἑξουχόντιοι*), նմին հակառակ մեղմագոյնքն անուանէին Այս արիանոսք եւ «Ամանեականք (*ὁμοιουσιανοί*)»:

Իսկ եւ իսկ զրաւեցան երկոքին կողմանքն ի մեծամեծ դժտութիւնս: Անոմեանքն կամ Աննմանականք արարին ժողով ի Աիրսիոն Պաննոնիացւոց (357), եւ յօրինեցաւ մեւս եւս նոր աննմանական հանգանակ, երկրորդ հանգանակն Աիրսիոնի ի ժողովի ընդդէմ Փոատինոսի, (առաջինն էր յօրինեալ յամի 351 ըստ ուղղափառ մտաց, այլ առանց ի միասին էականին, հանդերձ ճշ նշուով ընդդէմ Սաբելլականութեան), զոր եւ ստութեամբ համբաւէին յօրինեալ յԱսիոսէ որ յաքսորան էր յայնժամ. ի սմին մերժի ի միասին էականն եւ նմանեականն միանգամայն, վասն զի չգոն ի գիրս սուրբս եւ յայն սակս չիցէ պարտ արկանել ի կիր. եւ թէպէտ եւ անդէն հաստատի թէ քննութիւն էութեանն Արդւոյն Աստուծոյ անցանէ ըստ միտո, սակայն եւ այնպէս սահմանէ հանդանակն այն՝ թէ Հայր պատուով, իշխանութեամբ, սրպէս եւ անուամբն իսկ վերագոյն է քան զԱրդի՝ որ յամենայնի հպատակ է նմա:

Աղվաղակի զրգուեցաւ հակառակութիւն բուն Արիանոսացն եւ Այս արիանոսաց ընդ միմեանս: Աւզղոսիոս եպիսկոպոս Վեր-

մանկիկայ Մարուտի իւրովի առանց կայսերն հրամանի եկն կալաւ զաթոռն Մնաթորայ եւ զարձառ. եկն առ նա յԱղեքսանդրիայ մտերիմն նորա Այեաթոս, ածեալ ընդ իւր եւ զԱնուոթոս: Աղբա երեքին մօին ի դաշն ընդ Ահակայ Աեսարիայ եպիսկոպոսի եւ ընդ այլոց բուն Արիանոսաց եւ մերժեցին յիւրեանց եկեղեցեաց ոչ միայն զուղղափառսն այլ եւ զԱլէս արիանոսսն:

Անբռնալք ի Ալէս արիանոսացն դիմեցին առ Բասիղիոս եպիսկոպոս Մնկիւրայ: Ժողովէր Բասիղիոս սինհոդոս յԱնկիւրա զոր ծակցութեամբ Գէորգայ Ղաւողիկեայ Մարուտ, Աեկրոպայ Ղիկոմեդիայ, Մակեդոնի Աոստանդինուպոլեայ եւ Աւգինիոսի Ղիկիայ եպիսկոպոսաց (358), եւ եդան 12 նշովք ընդդէմ վարդապետութեան Մնոմեանցն (որք ըստ զյիսուորացն իւրեանց կոչէին եւ Աւգոքսեանք, Աւնոմեանք, Ահակեանք): Գլխաւորք Ալէս արիանոսացն՝ Բասիղիոս, Աւստաթիոս Աերաստիայ եւ Աղեւսիոս (եպիսկոպոս Աիւզիկոսի՝ փոխանակ Աւնոմեայ մերժելոյ նենգութեամբ ի Ալէս արիանոսաց) առեալ զվճիռ ժողովոյն չոգան առ կայսր ի Աիրմիոն եւ աղաչէին զնա տալ պահել հաստատուն զվճիռ ժողովոյն իւրեանց վասն նմանեականութեան Արդւոյ ընդ չոր, եւ զաին իսկ ունկնդրութիւն: Հարկ համարեցան սցնուհեաւ եւ Ուրասկիոս եւ Սաղէս զերկրորդ Աիրմեան հանգանակն (զբուն հանգանակն Մնոմեանց) մերժել՝ եւ յարել ի սինհոդոսն Մնկիւրայ, եւ թելադրութեամբ Բասիղեայ Մնկիւրացւոյ՝ որ երթայր եւ զօրանայր առաջի կայսեր, աքսորեցան Աւգոքսիոս (ի հայրենիս իւր ի Փոքր Հայս) եւ Այեաթոս (ի Փոիւզիա)՝ իբրեւ դարձակիցք չարեաց գործոց Գազոսի (զորմէ յետոյ պատմեցի), նոյնպէս եւ Աւնոմիսպն եւ այլ եւս 70 Մնոմեանք:

Այլ թէպէտ եւ կայր Աոստանդիոս իսկզբանէ իսկ Խորհրդ մեղմագոյնս եւ էր ի կողմն Ալէս արիանոսաց, սակայն արք արքունեաց նորա, մանաւանդ Աւսերիոս ներքինապետ էր ի կողմն բուն Արիանոսաց: Ամին իրի դիւրաւ ածին Մնոմեանք ի հաւան զկայսր՝ առնել մեւս եւս ժողով տիեզերական, իբրեւ այն թէ նովին լիւնիցի զըսու գծաութեանց ամենայնի: Մտրեցաւ Ղիկոմեդիոս տեղի ժողովելոյ, եւ եպիսկոպոսունք գաւառաց գաւառաց անկեալ էին վաղ ի ճանապարհ յորժամ հասանէր գոյժ թէ կործանեցաւ քաղաքն ի սասանութենէ (24 Աւգ.): Յայնժամ Խորհեցաւ կայսր ըստ խրատուն Բասիղեայ գումարել ի Ղիկիա: Բայց իբրեւ տալաւին անմիաբանութիւն էր յարքունիսն վասն տեղոյ ժողովոյն՝ զօրացան միւսանգամ Ուրասկիոս եւ Սաղէս, եւ հաւանեցուցին զկայսր բաժանել զժողովն եւ առնել յերկուս վայրս ուրոյն ի միմեանց, քանզի երկնչէին իմն Մնոմեանք՝ թէ մի գուցէ յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք ի մի վայր գումարիցին, բազմութիւն Ալէս արիանոսացն յաղթիցէ, եւ կամ զի դիւրագոյն համարէին

սուտ համբաւու զերկացունց ժողովոց՝ զերկասին ժողովան խաբել : Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն յաղքունիս եւ սահմանեցաւ Սեղեւ կիս խաւրացւոց եւ Արիմինիոն Ամիղեաց յիտաղիս : Ընդէն ի Սիրմիոն՝ աւր այս սահմանեցաւ, յօրինեցաւ մեւս եւս հանգանակ (երրորդ) Սիրմեան՝ որ իբրեւ թէ մօտելով իմն Աէս արխանտայ տէր թէ «Արդի նման է ամենայնիւ՝ Հօր ըստ գրոց», եւ հաւանեցոյց Սաղէս զկայսր՝ թէ քանզի պատճառք ամենայն գծաութեանցն է էսութիւնն բան, յայն սակս ոչ այլ ինչ պարտ է ի ժողովն ընդունել՝ բայց այն վերջին հանգանակ եւ ամին արկանել ձեռնագիր :

Ընդէն յամի 359 յառաջ քան զարեւելեայն ժողովեցան յԱրիմինիոն եպիսկոպոսունք իբրեւ 400 թուով, յորոց 80 յԱրիանոսաց եւ ի Աէս արխանտայ էին : Տաւրոս վերակացու խաղիս ընկալաւ պատուէր՝ չարձակել զնոսա ի բաց՝ եթէ ոչ նախ ինիցի միարանութիւն դաւանութեան ի միջի նոցա : Խոստանալոյ նմա հիւպատոսութիւն՝ եթէ ըստ ցանկութեանն իրքն վճարեսցին : Այլին մօին ի ժողովն Աւրասկիոս եւ Սաղէս ունելով ի ձեռին զհանգանակն վերջին՝ յորոց ի գլուխն կայր գրեալ հակառակ սպորութեան հանգանակաց այսպէս. «Հաւատք ուղղափառութեան, դաւանեալ առաջի բարեպաշտի եւ յաղթող կայսեր Առաքանդեայ, յաւիտենականն Աւգոստեայ, ի բղեշխութեան արանցն լուսաւորաց եւ փառաւորաց՝ Փփաւեայ, Աւսերեայ եւ Հիւպատեայ (երկորին յետինք էին եղբայրք Աւսերիայ կնոջ կայսերն) ի Սիրմիոն ի մեռաւաներորդում՝ աւուր Աաղանդացն (Յունեայ», (22 Մայ.) : Ընդ այս հանգանակ, տսեն, հաւանեալ է կայսր, պարտ եւ պատշաճ է զճշմարտութիւն հաւատոցն պարզ եւ անպաճայճ բանիւք յայտ առնել. իսկ զամենայն բան որ գծաւարխանց եւ ոչ ըստ գրոց է՝ զայն պարտ է ի բաց մերժել : Իսկ եպիսկոպոսունքն ուղղափառք տսեն՝ թէ Մեր հաւատք չեն հաւատք այոր կամ երեկի աւուր, ոչ թէ վասն այնր իսկ եկաք այսր զի ուսանիցիմք թէ զինչ ինչ մեզ հաւատալ արժան իցէ, այլ զի հակառակ կայցեմք նորաձեւ վարդապետութեանց, եւ մեզ շատ այն է զոր սահմանեցին հարքն մեր ի Աիկիա : Ամին իրի ընթերցան հանգանակք Արիանոսացն եւ մերժեցան մի ըստ միոջէ, ընթերցաւ եւ հանգանակն Աիկիայ եւ հաստատեցաւ միւսանգամ : Իբրեւ Աւրասկիոսն եւ Սաղէսն եւ այլ եւս գլխաւորք Արիանոսաց ոչ ամին հանգանակի առին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ ոչ զԱրիոս նզովել՝ կտրեցան ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ : Սճարեալ իմն էր արդ ժողովն, եթէ չէր աւելալ Տաւրոսի հրաման չարձակել զհարան մինչ չեւ միարանեալ նոցա ընդ միմեանս : Առին առաքեցին հարքն հրեշտակութիւն 20 արանց յերիտաւապաղաւնաց, յայտ առնել

1 Όμοιος κατὰ πάντα.

կայսեր զվճիռն, եւ աղաչէին զնա ի թղթին՝ զի արձակեցէ զնա առ առաջնորդել վիճակաց իւրեանց եւ առնել աղօթս վասն տէրութեան եւ կայսեր: Իայց Ուրասկիոս եւ Վաղէս հանդերձ այլովք զատապարտելովք որ ծերագոյնք եւ քաջ փորձք իրաց արքունեաց էին՝ աճապարեցին վաղագոյն եւ յանկուցին զկայսրն յիւրեանս: Ալ եթող կայսր զհրեշտակս ժողովոյն ելանել զառաջեալ իւրով, այլ բացէ ի բաց՝ պատճառեալ երթալ ի պատերազմն Պարսից՝ զրէք առ ժողովն թէ հրաման ետու հրեշտակացն մնալ ինձ յԱդրիանուպոլիս: Չուր աղաչէին հարքն միւսանգամ՝ զի մինչ չեւ հասեալ ձմերայնւոյն մեկնեցի իւրաքանչիւր ի տեղի իւր: Այս տառնիկ պատգամաւորքն յեա արգելեալ մնալոյ ժամանակս բազումս յԱդրիանուպոլիս՝ յետուս ի մօտել ձմերայնւոյն հաւանէին արկանել ձեռնագիր հանգանակի իմիք յօրինելոյ ի Նիկէ քաղաքի Թրակացւոց, որ էր ամենեւին նման երրորդ սիրմեան հանգանակի, յորում մերժեալ լինէր արկանել ի կիր ոչ միայն զեւթեանն (οὐσία) բան, այլ եւ ոչ զգոյացութեան (ὕπόστασις), թէպէտ եւ վերջինս գտանի առ Աւաքելոյ ի թղթին Եբրայեցւոց: Երկին հրեշտակքն ձեռնագիր եւ գրոյ իմիք՝ յորում յայտ առնէին հազորդել ընդ Ուրասկիոսի եւ Վաղեսի եւ այլոց (10 Հոկտ. 359), եւ ապա արձակեցան զնալ:

Սորա տխուր տրտում, իսկ Ուրասկիոս եւ Վաղէս մեծապարծանօք եւ ուրախութեամբ հասանէին յԱդրիմինիոն, եւ ի կայսերէ եկեալ էր հրովարտակ առ Տաւրոս չարձակել զժողովն՝ մինչ չեւ արկեալ ձեռնագիր նորոյ հանգանակին, հրաման տուեալ զի զգլխադարձն՝ որոց թիւ ոչ աւելի քան 15 իցէ, աքսորեցէ:

Չառաջինն կայր մնայր հաստատուն ժողովն եւ զիւր իսկ պատգամաւորան չնորունէր ի հաղորդութիւն. ապա մի զմիոյ կնի գեղեւել սկսան ի տոէպ լսելոյ զբողոք հակառակորդաց իւրեանց՝ որ ասէին թէ արեւելեայք ոչ երբեք արկանիցեն ձեռնագիր ի միասին էականին, եւ թէ ինքեանք արեւմտեայք լինին անդադար պատճառ խռովութեանց, եւ հարցանէին խորամանկութեամբ՝ թէ հաւատք նոցա Վրիստոս իցէ եթէ ի միասին էականն բան: Սպառնալիք եւ վտարանդութիւնք եւ մօտել ձմերայնոյն կատարեալ զհաւանութիւնն գործէին:

Յայնչափ բազմութենէ՝ 20 եւեթ եպիսկոպոսունք մնացին յառաջին մտաց հաստատութեան: Սակայն եւ սորա մեղմացան թուլացան յաղաչանաց անտի Տաւրոսի, բայց մանաւանդ այնու՝ զի շնորհեցաւ նոցա առնել յաւելուածս ի հանգանակ անդր, եւ բաւական համարեցան ըստ խորամանկ թելադրութեանն Վաղեսի առնել զայս յաւելուած թէ “Որդին չէ արարած դք իբրեւ զայլ արարածս”, զի ուղղափառքն կարծեցին թէ սովին հակառակորդք

նոցա դաւանին՝ թէ «Արդին չէ արարած», — Վերերիտ քահա-
նայապետ չուներ ինչ մասն ի ժողովի աստ:

73

Իսկ ժողովն Սեղեւկիայ որ իբրեւ կէս իմն միոյ միայնոյ տիե-
զերական ժողովոյ համարեալ էր, ժողովեցաւ ի 22 Սեպտ. 359,
եւ էին ի նմա ընդ ամենայն եպիսկոպոսուք իբրեւ 160, յորոց
105 ի կէս արիանոսաց էին եւ իբրեւ 40 ի բուն Արիանոսաց: Բունի
ածաւ անդր եւ Ս. Հիղարիոս ի տեղւոջէ պքսորանացն: Աստ եւս
կարգեալ էին գործակալք ի կայսերէ, Վեռնաս՝ վասն առաջնոր-
դելոյ խօսիցն եւ Վաւրիկիոս, որում յառաջն գործ յանձն էր
ընդդէմ՝ զնոցից աւագակացն Խաւարացւոց՝ հրամանն ան տալ Վե-
ռնայ ձեռս յորժամ՝ պիտոյն լինիցի: Այս արիանոսք միայն զբանն
ի միասին էական կամէին հանել ի բաց ի հանգանակէն՝ Աիկիայ եւ
զայլն ամենայն ընդունել: Վմին հակառակ Անովեանք, ընդ որոց
միաբանեցին Ակակեանքն, այս ինքն կուսակիցք Ակակիոսի Անսարիայ
եպիսկոպոսի՝ որ ի ժողովի անդ ել ի կողմն Անովեանց, զի դիւրաւ
յազթիցէ ամբաստանութեանն զոր մատուցանէր զնմանէ Ս. Աիւ-
րեղ եպիսկոպոս Արուստղեմի՝ վասն մերժելոյ նորա զնա յաթոռոց
պատճառանօք՝ թէ զմեծագին հանդերձ ինչ եկեղեցւոյն վաճա-
ռեաց վարձակի: Ակակեանք՝ որ ասէին թէ Վրիստոս ոչ հաւա-
սար եւ ոչ նման է Աստուծոյ, այլ արարած ինչ լեալ յաշնչէ,
կործանեցան ի բանս հայհոյութեան, ընդ որ զայրացան իսկ ամե-
նեքին: Անուստ ելին մեկնեցան Անովեանք եւ Ակակեանք՝ յոր-
ժամ սահմանեցաւ ընդունել զառաջին հանգանակն Անովեոյ:
Իսկ Այս արիանոսք յետ կատարելոյ զերկրորդ նիստն դրովք փա-
կելովք յեկեղեցւոջն՝ ընկալան զԱկակեանսն յերրորդ նիստն՝ յա-
րում մերժելով սոցա զՄիասին էականն՝ ընկալան լինել Արդւոյ
նման չօր, այլ ի չորրորդում նիստն յայտ եղեւ, թէ նմանու-
թիւնն այն է միայն նմանութիւն կամաց, եւ զայրացան միճմունքն,
մինչեւ ի հինգերորդումն ոչ միայն Վեռնաս վասն անվարձան
գժտութեանն չառ յանձն այնուհետեւ նստել ի ժողովին, այլ եւ
ոչ Ակակեանք եկին անդր: Վմին իրի եւ ժողովն ընկէց ի պաշտա-
մանց իւրաքանչիւր զԱկակ Անսարիայ, զՎեորգ Ազեքանդրիայ
զԱրդարսիոս Անովեոյ եւ զԽոռվին եւ զԵրացեայն յարիանոսու-
թեան զՊատրոփիզոս Ակիւթոպոզեոյ: Ս. Աիւրեղ միւսանգամ
նստուցաւ յաթոռն Արուստղեմի: Առաքեցան 10 պատգամաւորք
թղթով ժողովոյն առ կայսր ի Առտանդինուպոլիս, սակայն եւ
աստ կանխեցին հակառակորդքն եւ դառնացուցին զկայսր. զուր
ջանային հաւանեցուցանել զկայսր մեծ մասն Այս արիանոսացն՝
որք նոյնպէս ելին եկին զհետ հրեշտակաց իւրեանց, քանզի եւ

Աբսակիոս եւ Ալադէս որ ընդ նոյն ժամանակս հասեալ էին՝ ելին ի կողմն Ակակեանց, եւ այնպէս ստիպեցան ի կայսերէ եւ պատգամաւորք եպիսկոպոսացն Աեղեւկիայ ի վերջնում աւուր 359 ամին արկանել ձեռնադիր հանգանակին՝ զոր ընկալաւ ժողովն Արիմինեայ:

Իբրեւ լրումն եւ կատարած ամենայնի՝ եղեւ մեւս եւս ժողով ի միւսում ամի անդէն ի Աոստանդինուպոլիս, յորում հաստատեցաւ հանգանակն Արիմինեայ, դատապարտեցան ամենայն հանգանակք որ յառաջ քան զնա յօրինեալ էին եւ որ յետ այնորիկ երբեք յօրինեցին: Ազգովեցաւ Այետիոս եւ արկաւ ի պաշտամանէ սարկաւազութեան, թէպէտ եւ ծանր էր այն Ակակեանց եւ այլոց Անոմեանց: Աետ այնորիկ ընկեցան գլխաւորք Աէս արիանոսացն՝ Մակեդոնիոս Աոստանդինուպոլեայ եւ Բասիղիոս Անկիրայ՝ զոր այնպէս մեծարոյ համարեալ էր երբեմն կայսր: Ընդ սոսա ընկեցաւ եւ Ս. Աբելղ Երուսաղեմի: Անց կաց փոխանակ Մակեդոնիոսի՝ Եւդոքսիոս երբեմն եպիսկոպոս Անտիոքայ: Առաջին գործ եպիսկոպոսութեան նորա (14 Փետր. 360) եղին նառապատիք (եպիսկոպոսական) եկեղեցւոյն Աոփիայ՝ շինելոյ ի Աոստանդեայ, որ ապա ի վեցերորդ դարու պրեալ ի հրդեհէ նորոգ շինեցաւ ի Յուստինիանեայ խառնեալ ընդ մօտաւոր եկեղեցւոյն Խաղաղութեան:

Անոմիոս ան զաթոռն Եղեւեայ, բայց քանզի չկորաց ըստ խրատուն Եւդոքսեայ պահել զքերան իւր ի չիտելոյ ըստ բուն անոմեան կարծեաց, կրեաց ամբաստանութիւն առաջի կայսեր եւ ստիպեցաւ ելանել փախստեայ յաթոռոյ իւրմէ: Սակայն եւ Ս. Հիզարիոս, որ ընդ պատգամաւորաց ժողովոյն Աեղեւկիայ եկեալ էր առ կայսր եւ ի ժողովին Աոստանդինուպոլեայ կացեալ ջատաղով նիկիական հաւատոց՝ ընկալաւ հրաման ի կայսերէ դառնալ յաթոռ իւր: Ի խաղալ կայսեր ի վերջնում նուագի (361) ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարսից՝ կոչեաց Աոստանդիոս զիւր վերջին ժողով յԱնտիոք վասն նոցին իրաց որք ի Աոստանդինուպոլեան կատարեցան, յորում ընտրեցաւ յեպիսկոպոսութիւն դատարկացեալ աթոռոյն Անտիոքայ Մեղետիոս Մեղիտեանացի ի Փղըր Հայոց, այր հեզ, յազնուական եւ ի մեծատուն ասնէ, որ յետ ընտրելոյ յԱրիանոսաց յեպիսկոպոսութիւն Սեբաստիայ փոխանակ Եւստատիեայ մերժելոյ անախ՝ հրաժարեալ մեկնեալ էր ի Բերիա Եսորւոց: Բայց իբրեւ տեսին Արիանոսք թէ պնդեալ է Մեղետիոս դաւանել զհանգանակն Աիկիայ՝ մատուցին ամբաստանութիւն առ կայսր թէ սարեղեան է: Սերժե-

1 Եկաց Եւստիոս գլուխ առանձինն ի իւր ազանդոյ Արիանոսոց, որոյ վարդապետութիւն յայտ է ի մեւոյ մկրտութեան նօցա՝ պարզեալ. «Յանուն Հոր սրաշի. յա-

նուն Որդւոյ սրաբանոյ եւ յանուն Հոգւոյն սրբոյ՝ որ սրաբաւ յՈրդւոյ անախ առ սրաբանոյ»:

ցաւ Մեղեմիոս ի քաղաք ծնընդեան իւրոյ ի Մեղեմենէ, եւ փոխանակ նորա ընտրեցաւ Նազոյիոս երբեմն ընկեր Արիտի, մերժեալ յԱղէքսանդրէ եպիսկոպոսէ Աղէքսանդրացւոց: Թէպէտ եւ հաստատեցաւ ի ժողովին հանգանակն Արիմինեան առ ահի կայսերն՝ որ ի կողմն Աէս արիանոսացն էր, սակայն յօրինեցաւ յԱնովեանց անտի 18երորդ եւ վերջին հանգանակն արիանոսութեան՝ թէ «Աէ Արդի յաւիտենական, այլ ի չգոյէ եղեալ»:

Գրեթէ վասն այսց ժամանակաց ասէ Ս. Էրոնիմոս թէ «Սքանչացաւ համօրէն երկիր տեսեալ զինքն արիանոս», Սակայն բովանդակ իսկ արուեստագործ շինուած արիանոսութեանն, որ համակ նենգութեամբքն եւ բռնութեամբ կցեալ յօրինեցաւ՝ խախտեցաւ անկաւ կործան մօտալուռ մահուամբ կայսերն:

ՉԿ

Ի Յուդեայ Առաքանդեայ յեղբօրէ Մեծին Առաքանդիանոսի՝ լեալ էր որդի Գաղղոս ի Գաղղայ կնոջ (325), եւ Յուդիանոս՝ յերկրորդ կնոջ ի Ռասիդինայ ի դստերէ Յուդիանու ուրումն վերակացուի (331), որք ապրեցան ի կոտորածէ անտի 337 ամին ի բարեխօսելոյ քեռն նոցա՝ առաջնայ կնոջն Առաքանդեայ, մանուկն զի Գաղղոս հիւանդ էր յայնժամ առ ի մահ, եւ զՅուդիանոս առ պահեաց յառաջնում մոլեգնութեան անդ Մարկոս եւ պիսկապոս Արեթուայ Ասորւոց: Առաքանդիոս՝ որ զղջացեալ իմն էր ընդ այն կոտորած (ըստ Յուդիանու իսկ ասելոյ), ետ նոցա ուսուցիչս ազգի ազգի ուսմանց եւ վարդապետս հաւատոց յԱւերեանց անտի: Էտ առաքելոյ զնոսա կայսեր ի Ռիթանացւոց աշխարհին ի քաղաքէ ի քաղաք՝ առաքեցան նստել ի Մակեդոն դղեկի հնոց Թագաւորացն Գամիսց, զրեթէ բանդարգել իմն ի մէջ ներքինեաց եւ ամբաւ սպասաւորաց (345), ուր եւ երկդքն ընկալեալ զաստիճան ընթերցութեան՝ բազում անգամ սպասաւորէին ի մօտաւոր եկեղեցւոյն:

Աստտին իսկ հան յանկարծ Առաքանդիոս զԳաղղոս յամի 351 ի ժամանակի արշաւանին իւրոյ ի վերայ Մագնենիոսի, ետ նմա կնութեան զիւր քոյր զԱռաքանդինա, զայրի կին Ըննիրադիանոսի Թագաւորի Փոքրն Հայոց եւ Պոնտոսի, որ եւ ի հօրէն իւրմէ ի Առաքանդիանոսէ Մեծէ անուանեալ էր Ալգոստա. անուանեաց զԳաղղոս (որ օյնուհետեւ Առաքանդիոս Գաղղոսն կոչեցաւ) կեսար, եւ ի միւսում ամի բդեաշխ, եւ առաքեցաւ յԱնտիոք առաջնորդել կողմանցն: Գարձոյց Գաղղոս զՊարսիկան յետս, եւ ցածոյց զապստամբութիւն Հրէիցն ի Ղիովեսարիա (352), իւրեաց ջնջեաց զանաառն անառակ եւ զտեղի պատգամին Ապողոնեայ ի Գափնէ Ընտիրացւոց եւ ետ տանել անդր զուս-

կերս Ս. Բարեղայ: Սակայն առաջնորդութիւն նորա լի էր խրատութեամբ եւ անազորունութեամբ՝ յոր դրդէր զնա մանաւանդ կինն իւր անազորոյն: Ի՞նչ եղին քաղաքք եւ ասուք լրտեսօք, միւսանգամ տուան խաղքն սուսերամարտկաց որ արգելեալ էին ի Աոստանդիանոսէ, եւ ինքն իսկ Վաղղոս կայր նոցին հանդիսատես: Եւ քաց կայսր զիրսն ի ձեռն Թաղասիոսի վերակացուն Բրեւելից, յղեցաւ Վոմիտիանոս յաջորդ Թաղասեայ առաքել զՎաղղոս մեղմով առ կայսր: Բայց Վաղղոս արար զնա ձերբակալ վտոն հետութեանն, եւ զՄոնտիոս գանձապետ՝ զի նմին ջատագով եկաց, եւ քարշել եւ արկանել յԱրոնտէս գետ: Ուրսիկինեայ զօրավարի հեծելազօրուն արեւելից յանձն եղեւ քննել զիրանկատարած քննութեանն ինէր հաստատութիւն դործոց անագորունութեանն Վաղղոսի: Այն բազում անգամ հրաւիրելոյ կայսեր զՎաղղոս եւ զԱոստանդինա գալ առ ինքն յարեւմուտս, ապա ուրեմն ել Աոստանդինա յառաջագոյն՝ զի թերեւս ցածուսցէ զսիրտ եղբօրն, բայց ի Բիւթանիա ջերմամբ վախճանեցաւ: Ընկաւ Վաղղոս ի ճանապարհ բազմամբոյս սպասաւորօք, ի Աոստանդինուպոլիս ետես զխաղս կրկիսին եւ իւր իսկ ձեռամբ պսակեաց զմի ի կառավարացն. այլ անդէն յԱդրիանուպոլիս հասին պատգամաւորք ի կայսերէ հրաման տալ նմա՝ արձակել զորս ընդ իւրն են. ի Վետորիոն (Փեթթաւ ի Ըթայէրմարք) հան ի նմանէ զնշանս պատուոյ իշխանութեանն, եւ անտի ածաւ մօտ ի Պոլա Խտրիացւոց՝ ուր սպանն իսկ երբեմն Աոստանդիանոս զիւր որդի զԱրիսպոս: Եւս խոստովան եղեւ Վաղղոս զգործս անագորունութեան իւրոյ՝ առաջի Լուսերեայ ներքինապետի թըշնամեոյ իւրոյ, եւ սպանաւ իրրեւ զայր չարագործ ձեռօք կապելովք՝ կեսար Աոստանդիոս Վաղղոս, հօրեղբօրարդի եւ քեռայր կայսեր եւ եղբօրորդի Մեծին Աոստանդիանոսի (354): Բազումք ի մեծամեծաց ածան շղթայակապ յԱնտիոքայ յԱկուիղէա եւ դատեալ յԱւսերեայ՝ կէսք սպանան եւ կէսք արտորեցան:

Այլ իսկ Աուղիանոս՝ որոյ մայրն վախճանեալ էր տարածամբ, ընդ առաջնորդութեամբ մայրենի գերւոյն դաստիարակին իւրոյ Մարգանիոսի՝ ուսաւ սիրել զՀովմերոս, եւ ապա՝ Աիկոկղէս ոմն ի ծածուկ հեթանոս մեկնեաց նմա զպուեան այլարանութեամբք: Թէպէտ եւ փոյթ ի վերայ կալաւ Աոստանդիոս ուսուցանել նմա զքրիստոնէութիւն, բայց այն չէր քրիստոնէութիւնն ճշմարիտ, այլ վիճող վարդապետութիւն արիանոսութեանն՝ որ չմատուցանէր ինչ յագուրդ եռանդուն մտաց եւ ջերմն ցնորից պատանեկին, եւ յայն սակս զօրագոյն գաան հրապոյրք յունական մատենագրութեանն, եւ անդէն ի Մակեդոնի յորժամ առ ի հրահանգս վիճմունքն լինէին ի պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան կամ հեթանոսութեան՝ ինքն զպաշտպանութիւն հեթանոսութեանն առնող,

իրրեւ զտիպագոյն կողմանն, թողեալ եղբօրն զպաշտպանութիւն քրիստոնէութեան: Յորժամ տա ամբարձաւ ի պատիւ եւ առաքեցաւ կալ կուտակալ յարեւելս, եղեւ եւ Յուդիանու հրաման գալ ի Առատանդինու պողիս: Աստ մեծաւ փութով եւ յօժարութեամբ յաճախէր ի դպրոցս արանց նշանաւորաց (բաց ի դպրոցէն Ղիբանեայ), եւ չափաւորն եւ անսողիւտ գնացիւք եղեւ զարմանալի քաղաքացեացն, մինչեւ բազմաց համարել կամ ցանկալ տեսանել զնա պայազատ անզաւակն Առատանդեայ: Իրրեւ զգայր զայն Առատանդոս, տայր նմա հրաման երթալ ի Նիկոմեդիա, յորժամ ինքն խաղալոց էր ի վերայ Մագնենտեայ:

Արնչ չեւ ելեալ անտի Յուդիանու՝ տուեալ էր խոստումն երդմամբ՝ չերթալ յունկնդրութիւն նոր պղատոնականն Ղիբանիոսի ուսուցչի ճարտարխօսութեան թշնամւոյն քրիստոնէութեան՝ որ ի Նիկոմեդիա էր յայնժամ: Այլ չոգաւ առ նա Յուդիանոս, բայց զճառսն նորա ընթեռնոյր ի գրի առաւելագոյն փութով: Ազդ եղեւ յօժարութիւն մտաց պատանեկին՝ գլուխաւորաց նորն Պղատոնականաց՝ որք ջանային գրաւել զմիտս Յուդիանու զոր իրրեւ յաջորդ Առատանդեայ համարէին: Այլ եկն անդր Մաքսիմոս յԱփեսոսէ հաւանեցուցանել նմա ըստ մարգարէութեան մոգական գիտութեան իւրոյ՝ թէ սահմանեալ է նմա ի դիցն պայազատութիւն ակթոռոյն եւ գկրօնս հեթանոսութեանն՝ որ ի քրիստոնէութենէ կործանեցաւ, միւսանգամ նորոգել: Յորդարեալ ի Մաքսիմեայ՝ եւ Յուդիանոս տեսանել զերեւելին քան զամենայն նոր Պղատոնականս ժամանակին զԱյիդեսիոս ի Պերգամոն, որ վասն յոյժ ծերութեանն չառ յանձն ուսուցանել զնա ինքնին, այլ առաքեաց առ աշակերտան, յորոց Աւսերիոս ոմն անուն ի նմին քաղաքի առաւել քան զայլսն հաճոյ թուէր Յուդիանու վասն բանիցն յստակութեան եւ գեղեցկութեան. սակայն եւ այնպէս հարկ համարեցաւ երթալ եւ առ Մաքսիմոս յԱփեսոս՝ լսել զմոլեգին մեհենոսէր ճառսն, եւ առ ի նմանէ խրատ քննել միջամուխ եւ ի խորհուրդոն Աղեւսեայ ի Յունաց աշխարհին: Ատարեցաւ եւ ի գլուխ ուրացութիւնն Յուդիանու ի ծածուկ. սակայն հասեալ էր համբաւ յաճախելոյ նորա առ նոր Պղատոնականս յԱնտիոք, եւ յայն սակա գրեաց առ նա Վաղղոս զգուշացուցանելով յուրացութենէ. քանզի տային եւ առնոյին թուղթս ի միմեանց մինչեւ անկաւ Վաղղոս յիշխանութենէն:

Փոքր մեւս եւս եւ ընդ Յուդիանոս անցք եղբօրն անցանէին թելադրութեամբ ներքինեաց պաղատանն. ածաւ նա ի կողմանց Փոքրն Ասիայ յարքունիս ի Մեդիոդանոն, բայց Աւսերիա երկրորդ կին կայսեր (յամէ իրրեւ 353, դուռտր բարենշան եւ խմաստուն՝ առն հիւպատոսականի, ածեալ ի Թեսաղոնիկեայ,) ապրեցոյց զնա. եւ յետ կալոյ ամիսս 7 ընդ զգուշութեամբ՝ մերթ ի

Ասմոն (Վրամոյ) եւ մերթ յայլ տեղիս մօտ ի Մեղիողանոն, շնորհեցաւ նմա բարեխօսութեամբ զշխոյին՝ երթալ յԱթէնս ի Կոստանոսին ուսմանն (Մայ. 355)։ Մինչ դեռ աստ ծծէր անցազ զթոյն հիթանոսութեանն՝ մերթ միջամուխ յԱզեւսեան խորհուրդսն լինելով եւ մերթ կենակից պարու փիղիսոփայիցն, մինչեւ յարտաքին իսկ կերպարանացն զուշակելով գոչէր Ս. Վրիգոր Վաղիանզացի ցրնկերան «Արախի չարիս անուցանէ հռոմէական պետութիւնն», անդէն յետ վեց ամսոց կոչեցաւ միւսանգամ ի Մեղիողանոն։ Այլ անդր (Յուդիանոս արտմութեամբ հրաժարեալ ի քաղաքէն Աթենացւոց եւ յետ խնդրելոյ զօգնութիւն Աթենայ՝ ամբառնալով զձեռն իւր ի զղեակ անդր Վաստաւածոյն։ Ատրեալ զերկայն մօրուան եւ ի բաց եղեալ զազարոզոն փիղիսոփայութեանն՝ ագաւ զծիրանին զոր արկ զնովաւ Առաքանդիոս ի բեմի յանդիման բազմութեան զօրաց (6 Նոյ. 355)՝ լինել Աեապ ի նահանգսն Վաղիայ, Սպանիայ եւ Բրիտանիայ. ընկալաւ կնուութեան զԷրզնա (7 Նոյ. 360) զքոյր կայսերն, եւ առաւ նմա պարգեւ յԱւսերիայ մատենադպրան մի զԷրզնիկ (Յուսացն փիղիսոփայից, պատմագրաց, ճարտարախօսաց եւ պուլետաց, «որով եղեւ ինձ, ասէ (Յուդիանոս, Վազիա եւ Վերմանիա՝ մուսայարան»,

75

Իսկ եւ իսկ ըստ ստիպելոյ իրացն եւ (Յուդիանոս ի Ճանապարհ (1 Վեկա. 355) զօրականօք, յուղարկեալ ի կայսերէ ընդ բազում տեղիս, եւ լուեալ զառաջինն յԱզոստոս Տաւրիմացւոց՝ թէ Վերմանը զԱղոնիա առեալ քանդեալ են, չար բզձութիւն զիրան համարեցաւ եւ արձակէր բանս ինչ արանջանաց՝ որպէս թէ առատեւ իսկ եդ զնա կայսր ի վերակացութիւն յայնկոյս Աղղից։ Սակայն միսթարեցաւ առ սակաւ մի՝ յորժամ մեծաւ պատուով եւ սերախութեան աղաղակաւ ընկալաւ զնա ժողովուրդն ի Վիեննա Վաղիացւոց, եւ սկսաւ պատրաստել ի մարտ պատերազմի մինչեւ ցգարուն միւսոյ ամին (356)։

Սեծամեծ գոռարութիւնք պատեալ պաշարեալ ունէին զպատանեակն Չճամեայ. ի մանկութենէ անցուցեալ զառաքս իւր կամ ի զեղս եւ կամ ի սրահս եւ ի ծառաստանս փիղիսոփայիցն, հեռի յաղմկոյ զինուց եւ սպառազինաց, ոչ տեսեալ երբեք ուրեք թշնամի առաջի կամ ուսեալ պուլետս պատերազմի, յանկարծ ի զրոց ի զէն կոչեցաւ՝ պաշտպանել նահանգաց զորովք պատ առեալ կային մոլեղին թշնամիք։ Այլ ինքն կայսր Առաքանդիոս՝ կամ առ ատելն եւ կամ առ կասկածոտ մտացն՝ առաւել եւս ծանրագոյն զիրան զործեաց. պաշարեալ էր (Յուդիանոս ի լրտեսաց արքունեացն, զոր ետ նմա կայսր ի միտին՝

իրեն թէ ի պատիւ մեծարանաց նորա . եւ զօրավարքն որ ի կայսերէ առաքեցան մի ըստ միոջէ ունէին ի ծածուկ թելադրութիւն՝ դիտել զնա, չլինել վատահ ի նա եւ չհնազանդել նմա իրեն ապարապետի: Դերբինիք կայսերն՝ որք դիտէին թէ ասեաց զնոսս (Յուդիանոս, առաւել եւս պարարէին զկասկած մտացն Աոստանդեայ, մանաւանդ յետ Աւսերիայ ի ծաղկի Թիոցն վախճանելոյ (360), որ միշտն պաշտպանէր (Յուդիանոս: (Ըծաւ երրորդ կին Աոստանդեայ՝ Մաքսիմա Փաւստինա յամի 361):

Սակայն եւ այնպէս գտաւ նա ժիր եւ գործօն. զիտաց նա զգին ժամանակին, տիւն սահմանեալ էր գործոց պատերազմի եւ խաղաղութեան, եւ սակաւիկ ինչ մասն զիշերոյն՝ քնոյ, իսկ զմնացեալ մասն զիշերոյն հանէր յընթերցուած հնոցն մատենագրաց: Փիղիսոփայական եւ մոզական յիմարութիւնք նորա կային մնային անձանօթ ի մարդկանէ, զի ի ծածուկ գործէր: Կմին հակառակ անատղիւտ իմն էին բարք նորա հրապարակաւ: Այլազմազակի եւ զեւ նա սիրելի Վաղիացւոցն՝ արդար գատաստանօքն, թեթեւութեամբ հարկացն եւ բարձմամբ լրտեսացն կարգելոց ի տէրութենէ՝ դիտել զառանին անցս. նոյնպէս եւ զօրաց եղեւ սիրելի անհնարին՝ տանելով զնոսա ի յաղթութենէ ի յաղթութիւն:

Ընդէն իսկզբան ամարայնւոյն (356) հակառակ խրատու արքունականացն՝ որ խափանն կամէին լինել, եւ լեզէսնօքն ինդրել զթշնամին, անց ընդ Աւգոստոգուստոն (Լօթէօն ի Պուրկոնել), ընդ Տրիկասս (Խորուա), ընդ Ուեմս (Ուէն ի Շամփանել), ընդ Վեկեմպոզս (Տիէօզ՝ ի Լօթարինդիա) անդադար կրելով յարձակումն ի թշնամեաց, մինչեւ յետ յաղթութեանն մօտ ի Լրոկոմազոս (Պրուսթ յԱլքաս, ժամուք ինչ հեռի ի Սթրասպուրկայ) բացաւ առաջի նորա ճանապարհ ազատ ի Ադոնիա՝ զոր եւ միւսանգամ ամրացոյց: (Յետ դաշինս դադարման պատերազմի ընդ իշխանաց ոմանց կռելոյ՝ դարձաւ ի Սենոնս (Սան ի Շամփանել) ձմերել: Օգացին Վերմանք զսակաւութիւն պահակապան զօրուն եւ պաշարեալ զքաղաքն արկին ի նեղ մեծ զ(Յուդիանոս՝ որ զուր գրէր սա Մարկեղղոս զօրավար՝ գալ ի թիկունս. սակայն յետ ամօրեայ պաշարմանն ձանձրացեալ մեկեցաւ հէնն: Առջեաց Աոստանդիոս զՄարկեղղոս յետս՝ կամ զի զաքացաւ ընդ գործ նորա եւ կամ զի կամէր երեւել թէ զայրացաւ: Օհետ նորա առաքէր (Յուդիանոս ի Մեդիոդանոն զԼաթերիոս զիւր սենեկապան հայ յազգէ՝ որ ետ մեծաւ զօրութեամբ պատասխանի զպարտութեանցն Մարկեղղեայ զ(Յուդիանոսէ առաջի կայսեր, մինչեւ գտաւ Մարկեղղոս յանցաւոր եւ անկաւ ի զօրավարութեանն պատուոյ (357): Փոխանակ Մարկեղղեայ առաքեցաւ Սեւերոս զօրավար հեծելազօրու՝ հանդերձ Բարբատիոնաւ զօրավարաւ հեռեւակաց, զի սղբա ի հարաւոյ եւ (Յուդիանոս ի հիւ-

սխտոյ տակաւ առ միմեանս հասեալ փակեցեն ի միջի զՎերմանսն:

Այլ հայեցեալ Վերմանաց ընդ չմիաբանութիւն զօրաժառանգս այսոցիկ ընդ Յուդիանու, պատրաստեցան յարձակել ի վերայ սակաւաւոր գնդին Յուդիանու, զօրավարութեամբ իշխանին իւրեանց Վնոդոմարայ: Անյայտ իմն էր յաղթութիւնն ընդ երկար՝ ի դաշտավայրսն Արգենտորատոնի (Աթրասպուրկայ), եւ վաղ աճապարէր ի փախուստ այրուծին հռոմայեցի. վազեաց Յուդիան առաջի նոցա եւ դարձոյց միւսանդամ առաջի թշնամեաց. պատերազմական արուեստիւն յաղթէր ճակատուն եւ առաքէր զՎնոդոմար ձերբակալ ի Հռոմ առ Աստանդիոս՝ որ իւր սեպհականեալ զպարծանս յաղթութեանն գրէր ի հրովարտակին առ ծերակոյտն ի Աստանդինուպոլիս «Աարգեցաք յարդարեցաք մեք զզօրն եւ ինքնին ընթացաք առաջի նոցա... եւ առաւ մեզ Վնոդոմար ձերբակալ», (357): Այնուհետեւ անցանէր Յուդիանոս ամ ըստ ամէ ընդ Հռենոս (357—359) եւ հարկանելով զՓրանկս եւ զԱղղեմանս՝ խաղաղացուցանէր զՎաղիա եւ զարծուենշանսն պսակազարդս հասուցանէր մինչեւ ի սիրտ Վերմանացւոց աշխարհին. զձմեռնն հանէր յաճախ ի Վուտետիոս Պարիաացւոց՝ զոր իւր սիրելի Վուտետիայն անուանէր, յորում էր պազատն մի, ջերմուկք եւ ամփիթէատրոն. փոքր իմն քաղաքիկ էր այն, այլ էր Պարիս փոքրիկ:

Արքունականքն որ շուրջ զԱստանդեաւ էին, զլարէին ընդ յաղթութիւնն եւ յաւելուին զրգռել զկասկած մտաց կայսերն: «Դանրանայ, ասէին, այժն յաղթութեամբքն. այսպէս կոչէին զնա վասն մօրուացն, եւ անուանէին զնա դարձեալ խլուրդ շատ խօս, կապիկ ծիրանաւոր եւ մատենագիտիկ յոյն¹: Յետուստ ուրեմն առաքէր կայսր զՎեկենտիոս զպրապետ ի Վաղիա՝ ընտրել զընտիր ընտիր զօրացն Յուդիանու եւ ածել յարեւելս ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից: Ի նեղ մեծ անկաւ Յուդիանոս, զի մեծ ինչ մասն զօրացն զօրավարութեամբ Վուպիկինեայ (զոր ընդ Փղորեոսեայ յղեալ էր կայսր փոխանակ Սեւերեայ վախճանելոյ) առաքեալ էր ի Վոնդինոն ընդդէմ Պիկտաց եւ Սկովտացւոց արշաւելոց ի Նրիտանիա (360): Այլ իբրեւ ընտրեալ Վեկենտեայ զայր ընտիր ի լեգէոնացն Վաղիայ՝ հակառակ խրատուն Յուդիանու անցուցանէր ընդ Վուտետիա Պարիաացւոց, եւ ընդ առաջ նոցա Յուդիանոս, գովեաց զմի մի ի հրամանատարացն ի բեմէ անտի եւ յիշեաց զքաջութիւնս զօրականին եւ խրատ ետ երթալ ուրախութեամբ առ կայսր՝ որ կարողն է ըստ գործոցն տալ նոցա հասուցումն Ղիլ բարձեալ աղաչէր ժողովուրդ

¹ Loquacem talpam et purpuratam stomam et litterionem graecum. Ա.Փան. Մ.Դ. Ժ. 11:

Պարխաղւոցն զգորականն՝ չթողուլ զերկիրն զոր այնպէս քաջութեամբ պահեցին, եւ ցուցանէր իսկ զգորականն թէ չկամի երթալ Բայց (Յուդիանոս ամբարձ միւսանդամ՝ զձայն իւր եւ ասէ. (Յորժամ կայսր Հրաման տայ՝ չէ արժան երկմտեալ դեղեւել: Առժամն լուռ եղեւ զօրն, այլ ընդ երեկս յետ դառնալոյ զօրավարացն ի սեղանոյ (Յուդիանոս, եկն կուտեցաւ զպազատամբն եւ մեծաւ անդադակաւ կարդայր զ(Յուդիանոս՝ Աւգոստոս: (Յուդիանոս (ըստ Ամիանու Մարկելեայ) մերթ բարկութեամբ եւ մերթ արտասուօք խօսէր առ նոսա ի բաց կալ ի խորհրդոյն. եւ մի անարժան գործով զպարծանս յաղթութեանց իւրեանց արատել: Այլ նորա առին ամբարձին զնա ի վերայ վահանի եւ կապեցին զգլխով նորա գումարտակ ինչ պարանոցի իրրեւ պսակ, եւ յայնժամ ուրեմն ելին ի բաց ի պաղատանէն՝ յորժամ տեսին զՅուդիանոս արկեալ զիւրեւ զամենայն պատիւ աւգոստական իշխանութեանն: Ի վաղիւ անդր ի մեծի հրապարակի խօսեցաւ ընդ զօրացն ի բեմէ եւ (որպէս զրէ ինքն առ Աթենացիս) ընկալաւ խոսառմն ի նոցանէ չառնել ինչ ընդդէմ Սոստանդեայ, եթէ թողցէ զնոսա ի Պաղիա եւ հաւանեցի ընդ ամենայն որ ի նոցանէ գործեցաւ (Մարտ. 360): Իսկ եւ իսկ առաքէր Յուդիանոս հրեշտակս թղթով հանդերձ առ Սոստանդիոս, ցուցանել զանցս իւրացն, ինդրել զհաստատութիւնն մասին իրիք իշխանութեանն եւ խոստանայր հնազանդութիւն հրամանաց նորա:

Պատին պատգամաւորքն (Յուդիանու զՍոստանդիոս ի Սեաւրիա Պամրաց. թէ եղեւ որոմտութեամբ կայսր, չեզ ունկն բանից նոցա եւ հրամայեաց ելանել արտաքս, եւ ընդ երկաբ կայր տարակուսեալ եթէ խաղայցէ յառաջ ի վերայ Պապսից, թէ իսկ եւ իսկ դարձուցէ զգօրան ի վերայ (Յուդիանու: Բայց ըստ խորհրդականացն բանի՝ ընտրէր զարշաւանն պարսկական եւ առ (Յուդիանոս առաքէր թղթով զՍեւանոս գանձապետ յայտ առնել թէ չէ հաւանեալ ընդ լեպոն: Պատուով եւ սիրով ընկալաւ (Յուդիանոս զառաքեալն. ի վաղիւ անդր ժողովեալ զգօրան եւ զժողովուրդն ընթեռնոյր զթուղթն կայսերական. իրրեւ լուան զըսն կայսերն՝ թէ բաւական համարեցի (Յուդիանոս զկեսարութեանն պատիւ, ողջունեցին զ(Յուդիանոս միւսանդամ՝ Աւգոստոս: Պարձաւ Սեւանոս գառարկ յետս, եւ (Յուդիանոս յետ կատարելոյ զհնգամեակ կեսարութեանն (Նոյ. 360) եւ վճարելոյ յաղթութիւնս ի վերայ Փրոնկաց (360) եւ Ադիւմանաց (361), իրրեւ ետես թէ տայ Սոստանդիոս պատրաստել մթերս յառաղիս եւ գրգռէ զՍեւանոս յարձակել ի Պաղիա, մատոյց զոհս (թերեւս՝ մարդազէն) աստուածոյն (Եղղոնայ, ժողովեաց փողով զգօրականն՝ զոր «մեծ նիզակակիցսն», անուանէր, որ եւ մեծաւ ուրախութեան աղաղակաւ եւ ի շաշխն զինուց տային նշան հաւանութեան

եւ կալեալ իւրաքանչիւր զուր իւր առ պարանոցաւ իւրով երգնայր եւ նզովէր զանձն՝ լինել նոնա հաւատարիմ: Այլեալ (Յուդիանոս ի կողմանց Բասիղիայ անց ընդ Անտառն օեաւ, եգիտ առ Ղանուբաւ տորմիդ թեթեւ նաւաց՝ որովք ընդ մասն ինչ գետոյն նաւարկէր. ահն աճապարեալ փախոյց յառաջագոյն զՅուրոս վերակացու Խաաղիայ եւ զՓղորենտիոս վերակացու Ղիւրիկեայ, որք եւ հիւպատօք իսկ էին տարւոյն, եւ այնպէս ի մետատաներորդում աւուր արշաւանին եմուտ ի Աիրմիոն եւ անտի ի Նայխսոս՝ ուստի գրէր հրովարտակա առ հոյակապ քաղաքան Յունաց՝ յԱթէնս, ի Ղակեդմոն եւ ի Աորընթոս, ամենեւին հեթանոսութեան մտօք, որպէս գրեացնախ քան զայս առ ծերակոյան Հուսմայ. եւ ուր ուրեք տիրէր՝ տայր բանալ զմեհեանս դիցն:

Անտուստ Աոստանդիոս ապրեալ ի պատերազմէն Շապհոյ՝ որ յանկարծ դարձաւ յետս, աճապարէր ի կողմանց Ադեոսցւոց յԱնտիոք, եւ առաքեալ առաջի իւր զԱրքեան եւ զԳառնայար զի գրաւեացէ այսրէն յետս զերեւելի անցան Աուկիեաց (ի մէջ Հեմոս լեռանց), զոր վաղն գրաւեալ էր (Յուդիանոս, եւ եւ ինքն յԱնտիոքայ ի ճանապարհ յանազան ժամանակա աշնացեւոյն. այլ անդէն ի Տարսոն Արդիկեցւոց կալաւ զնա տենդ ինչ թեթեւագոյն, եւ յառաջեալ սակաւ ինչ՝ ի Մոփսուկրենէ առ օտաճք Տաւրոսի ի նմին տենդէ վախճանէր՝ առեալ կնիք յԱւղոյեայ յորիանոս հայրապետէն Անտիոքայ, ի 45 ամաց հասակի եւ ի 25 ամի կայսերութեանն (3 Նոյ. 361):

Իսկ եւ իսկ ի գլխաւորաց զօրուն առաքեցան Թէոդայիփոս եւ Ադիգիղդոս կոմսք ի Նայխսոս առ (Յուդիանոս՝ տալ զըոյց: Այլ վաղվաղակի Յուդիանոս, անց ընդ Աուկիս եւ ընդ Փիղեպոլպողիս. իբրեւ լու եղեւ ի Աոստանդինուպողիս՝ թէ ի Պերինթոս է կայսրն նոր, դիմեաց ժողովուրդն խառնընթաց առաջի նորա, եւ այնպէս առ ած զնա ծերակոյան ի մայրաքաղաքն (11 Ղեփո.): Յետ աւուրց ինչ եհաս անդր մարմինն Աոստանդեայ, ինքնին (Յուդիանոս լոկով պատերազմական հանդերձիւ, առանց ծիրանւոյ եւ պսակի եւ ընդ առաջ նորա, բուռն հար զդագաղացն եւ արտասուեաց, թերեւս յիշելով զարտասուան Աղեքսանդրի՝ ի վերայ Ղարեհի, եւ Աեսարու՝ ի վերայ Պամպէի. ընթացաւ հետի առաջի՝ մինչեւ ածաւ յեկեղեցի առաքելոցն եւ արկաւ ի շիրիմն կայսերական առ մարմնոյն Աոստանդիանու:

Ըստ Ս. Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ Թէոդորեոսայ զգնացաւ Աոստանդիոս ընդ խռովութիւնան՝ զոր յարոյց յեկեղեցւոջ, եւ արտասուօք հառաչէր՝ զի ընդ ուղղափառ վարդապետութեան ոգորեցաւ: Այլ Ս. Բթանաս եւ Ս. Յերոնիմոս ոչ բարի ինչ զվախճանէ նորա վկայեն: Վաջ ասէ զնանէ Ամիանոս Մարկեղէնոս այր հեթանոս թէ «Ը քոթեաց Աոստանդիոս զիրօնս քրիստա-

նէից, որ այնչափ պարզն եւ անպաճոյճ էր. փոխանակ մեծարանգը եւ ըստ ողբանաւորութեանն առաջնորդելոյ կրօնիցն այնոցիկ, որկ զանն քննասիրութեամբ ի խոյզ եւ ի խնդիր նորա. յարոյց բաժանմունս բազումս եւ ետ հաստատութիւն բաժանմանցն՝ բանից հակառակութեամբ : . . . Յայր եպիսկոպոսացն այսր եւ անդր ձանադարհ առնել անդադար՝ վասն ժողովս գումարելոյ, յորս ինքն իրաւունսիր աստուածեղէն պաշտամունն եւ վարդապետութեան կամէր լինել»:

76

Փղաւիտս (Յուդիանոս որ անուանեցաւ Ուրացեալ, ան միահեծան զաւերութիւնն ի 29 ամաց հասակի առանց թաթաւելոյ զձեռն իւր յարիւն ազգականին իւրոյ: Ժամանակ երկամեայ իշխանութեան նորա (361—363) էր ընդհուլմն իմն ժամանակաց յետս կոյս իրրեւ զկէս դարու:

(Նորէն իսկզբան 361 ամին՝ յետ տօնելոյ զտօն յայտնութեանն ընդ հաւատացելոց ի Վաղիա (6 Յունուար), հրապարակաւ յոյս արար զօրացն՝ թէ ապատանեալ է յօգնականութիւն դիցն անմահից: Իրրեւ ան միահեծան զառաջնորդութիւնն ի ձեռս, զայս ինչ յառաջ քան զամենայն կէտ առաջի ունէր՝ ամբառնալ միւսանգամ ի վեր դժին կրօնն, եւ պատուականագոյն է ինձ, ասեր, զի մեծ քրմապետս եմ քան Մարգարոս, եւ ըստ երկոցունցս իսկ բաժանեալ էր նորա զժամանակ իւր ի պաշտօն տէրութեանն եւ սեղանոց: Սակայն չհամարեցաւ Յուդիանոս բաւական զառաջին հեթանոսութիւնն միւսանգամ կանգնել, այլ եւ նորոգել զնա կամէր եւ պատուաստել զբունն նորա գօտացեալ՝ դալար շառուիղօք քրիստոնէութեանն: Նշդ կարգաւորութիւն համօրէն պաշտօնէից հեթանոսութեանն. ինքն ըստ նուիրական իշխանութեանն իրրեւ քրմապետ մեծ՝ ունէր ընդ իւրեւ քրմապետս ընդ սահմանս պետութեանն ըստ գաւառաց գաւառաց. ուսուցանէր զնոսա Յուդիանոս գրով՝ թէ որպէս պարտ իցէ նոցա զառաւարելարկութիւնն պատմել եւ զխարդ մեկնել, որպիսի ինչ կեանս վարել՝ զի փառաւոր լիցի վարդապետութիւն եւ պաշտօն նոցա, զմտաւածել զտառիւ իւրեանց իրրեւ զաստուածոցն սպառաւորաց, թէ վերագոյնք քան զպաշտօնեայս տէրութեանն են եւ յայն սակս արժան է նոցա գտանել պատիւ ի պաշտօնէից տէրութեանն. «իշխան գաւառակալ վաղվազակի իրրեւ կոխիցէ զանամս մեհենին՝ է նա այնուհետեւ իրրեւ գոյզն դք ի մարդկանէ»։ Յօրինէր նկարագիր ինչ կենաց նոցա ասելով թէ պարտ եւ պատշաճ է նոցա լինել «մարդասէր, հիւրասէր, բարեբար, ազնուապաշտօն», լինել

աղքատասէրս, «քանզի անաստուածքն Վաթիլեացիք¹ բաց յիւրեանց աղքատացն եւ զմերսն կերակրեն», ի բաց կալ ի թատերաց, ոչ ըմպել յաշխարհաւանդս. նա խնդրէր ի նոցանէ եւ զգտաւութիւն եւ ի վերայ ամենայն խոնարհութիւն եւս՝ որոյ եւ աւնուն իսկ պակասէ ի հեթանոսական լեզուսն: Այս պարտ նացա, ասէ, ընթեռնուլ զՎրքեղորոս եւ զՀիպպոնաքս (զբանաստեղծան հենգնիչս) կամ զԿաթի կատակերգութիւնսն, ոչ զգիրս Նալիկուրեայ (որ զհեշտականութիւն դնէր գլխաւորական բարի) եւ ոչ զՊիւռոնայն (որ զքնաւէ ուսուցանէր տարակուսել), այլ զՊիւթագորայն, զՊլատոնին եւ զայլոց նոյնպիսեաց, եւ ոչ թէ անխտիր զոր եւ պէտ վարդապետութիւն ընդունել, այլ զայնպիսին եւեթ որ զգոյութիւն աստուածոցն ցուցանիցէ եւ զանշութիւն նոցա: Խորատէր զերգս դիցն ուսանել ի բերան, ոչ հրապարակաւ միայն այլ եւ առանձինն մատուցանել աղօթս, գոնեայ երիցս յաւուրն, չանցուցանել քրմաց զօրն առանց զոհի: Փոխարէն առաքինութեանցս խոստանայ հատուցումն հանդերձելոց կենաց: Ասկայն ընդ այն տրտնջէր (Յուդիանոս (ի թղթին առ քրմապետն Վաղատիայ) թէ անաստուածքն Վաթիլեացիք ցուցանիցեն մեծամեծ օրինակս սիրոյ եւ բարերարութեան, հոգաբարձութեան ի թաղումն վախճանելոցն եւ սրբութեան վարուց, յորոց հեռի յոյժ են հեթանոսքն. թէպէտ եւ զառաքինութիւնս քրիստոնէիցն կեղծաւորութիւն կամէր կարծեցուցանել: Իսկ ինքն կայսր, քանզի չգտանէր պարապ օր ըստ օրէ ելանել ի մեհեանս, զիւր իսկ բուրաստան ի Կոստանդինուպոլիս յամենադից իմն մեհեան փոխեաց՝ պատկերս խիտ առ խիտ կանգնեալ, եւ ի պաղատանն ունէր տեղի պաշտաման առանձինն աստուածութեան աւրեգականն՝ որում զոհէր յելան եւ ի մուտս, որպէս եւ ի գիշերի՝ գիշերական աստուածոցն. մեծաւ եռանդամբ իբրեւ քուրմ զանասունս զոհիցն ինքնին փողոտէր, հաստատեալ զաշն դիտել զնշանս հանդերձելոցն՝ ձեռքն խառնէր զփորոտիսն ջերմաջերմս, զուարթագէտ՝ ձգէր տանէր զփայտն, լուցանէր զկրակն եւ կայր փշեր ի նա: Թէպէտ եւ ինքն զգաստ էր վարուքն, սակայն ի տօնս լիաւոյն Նստղկան երեւէր նա յԱնտիոք քաղաքի «իբրեւ զկապիկ մի, կարճ հասակաւ, ուսովք ցցելովք ի վեր», զի գնայր զայր շուրջ պատեալ ի կանանցն շքեթելոց՝ զորոց զհետ անկեալ գային մանկտի անառակք լի ծաղու:

Այնպէր ի ծախս առ ի փառաւորելոյ զպաշտօն դիւցապաշտութեանն. բազմացոյց զպատկերս՝ որոց միայն յիշեցուցիչ ինչ տեսիլ համարէր ունել եւ ոչ ինչ աւելի. անհնարին էր կօտորած զոհիցն՝ որոց ոչ միայն հեղումն արեանն, բոցն ցոլացեալ եւ շողին ծառացեալ փառաւոր զպաշտօնն գործէր, այլ եւ կե-

1 Այսպէս իսկ եւ ի հրովարտիս հրամայէր կոչել զքրիստոնէւոցս:

բարեւոյն նոցա խոյժ իմն էր լեզենացն (մանաւանդ բիրան Վազիացւոց) գառնալ ի հեթանոսութիւն։ Օյաճախութիւն կառարածի անասնոցն հենգնելով՝ ոչ քուրժ զոհագործ այլ այր զհալածառ զկայսր կոչէին։ Ի գլխաւոր դրօշուէ զօրուն հան զգիր անաւանն Վրիտասի, զոր Աստանդիանու եղեալ էր, եւ դարձոյց յառաջին կերպարանն։ Իսկ զայլն ի դրօշուց զարդարէր դիցն նա եւ իւր իսկ պատկերօք, որպէս թէ չկարիցեն զօրքն ի լինել հանգիսի ցուցանել մեծարանս կայսերն՝ առանց եւ զդիսն պատուելոյ։ Եւ դարձեալ հարկ էր միում միում ի զօրացն անցանել զառաջեալ կայսերն եւ ընդունել պարգեւ ի ձեռաց նորա՝ յետ արկանելոյ սակաւ ինչ խունկ ի խարոյկն որ բորբոքէր ի վերայ բազնին։ Կոր իմն օրինակ անարիւն հալածման քրիստոնէութեան հնարեցաւ, այս ինքն ի ծաղը եւ յանարգութիւն զքրիստոնէութիւնն իջուցանել։ — Մեհեան մեծաշուք տայր շինել ծախիւք քրիստոնէից՝ ուր մեհեան ինչ աւերեալ էր նորոգ ի քրիստոնէիցն։ զամենայն առաւելութիւնս եկեղեցականացն զոր Աստանդիանոս շնորհեալ էր՝ առ յետս, “զի գիւրագոյն գործիցէ Վախիկացւոցն զաւետարանական աղքատութեանն վարդապետութիւնն եւ հորգեացէ նոցա ճանապարհ յերկինս,։ Ամենայն պաշտամանց տէրութեան ի բաց հան զքրիստոնեայնս, զի արգելու նոցա, ասէ, աւետարանն առնուլ սուր։ Օյամենայն իրաւունս երարձ ի նոցանէ եւ զպաշտպանութիւն իսկ անձանց առաջի դատաւորաց, քանզի հաւատք քրիստոնէից զհակառակութիւնս եւ զգժտութիւնս, ասէ, արգելու։ Աորժամ վասն ստէպ հալածանաց տրանջէին՝ ասէր թէ աւետարանն ուսուցանէ նոցա նեղութեանց համբերութեամբ տանել։ Կա աւանիկ արգել նոցա լինել ուսուցիչս “ճարտարխօսութեան եւ գիտութեանց որ ի դիցն տաւան պարգեւ,։ Եւ հենգնէր իմն թէ պարտ է քրիստոնէից կուրութեամբ հաւատալ եւ մի ճարտարել։ Ըմիանոս իսկ զայս վերջին արգելս անողորմ կոչէ եւ արժանի մշտնջենական մոռացութեան։

Մեւս եւս նոր հնարս խորամանկութեան խորհեցաւ Առաքիան. եղ ի մօի շինել զառնարն Արուսաղեմի եւ նորոգել զհրապարակաւ պաշտօն հիւթութեանն եւ այնպէս դատարկացուցանել զմարգարէութիւնս հնոցն եւ նորոցն կտակարանաց. մանաւանդ զի թուէր ունել եւ սէր ընդ արիւնարից պատապագս նոցա եւ զԱհովա համարէր աստուած մեծ տոհմային չրէիցն, եւ զի կամէր առնել անուն մեծութեան շինելով տաճար ի վերայ բլրոյն Մորիայ, առ ի նսեմացուցանելոյ զչքեղ եկեղեցին որ ի Աստանդիանոսէ շինեցաւ ի վերայ Գերեզմանին սրբոյ։ Այ միայն չրէիցն հրաման ետ եւ յորդորեաց իսկ հրովարտակաւ, այլ եւ ժողովեաց նա զքաջս ի ճարտարապետաց եւ ետ ի գոյն արծաթ բազում։ Ղեպեցին չրեայք յամենայն կողմանց՝ համարելով զկայսր մեւս եւս Ալեքս,

կանայք եառն զգարդս իւրեանց, յորոց բազումք կրէին ձեռքք իւրեանց քարինս եւ զհողն պեղեալ ընդունէին ի դոգ հանդերձից իւրեանց, նա եւ հեթանոսք իսկ ձեռն տային ի դոցն: Հետեւ դարտութեամբ հայեր ի գործն Աիւրղոս եպիսկոպոս Արաւաղեմի (+ 386) ասելով՝ թէ չյաջողէ գործդ եւ կատարելոց են ի վերայ նորա մարգարէութիւնքն՝ Իւանիէի եւ Արղւոյն Աստուծոյ: Իբրեւ զհին նշխարս աւերակացն ի բաց առին, եւ ի վաղեւ անդր սկիզբն շինուածոյն էր լինելոց, գիշերի եւ մրրիկ, եւ ցրուեաց զիւրն ուր բերեալ կուտեալ էր: Ի վաղեւն իբրեւ մատեան միւսանգամ ի գործն, եղեւ տասանութիւն աստիկ՝ մինչ զի ժամացն ի վեր պուղելոց եւ այսրէն թօթափելոց՝ աստակեցան բազումք ի գործաւորացն եւ ի տեսողաց: Իբրեւ միւսանգամ փորձէին, ասէ Ամիանոս վկայ հաւատարիմ եւ ժամանակակից, ստիպելով Աղիւպիոսի՝ զոր կարգեալ էր կայսեր ի վերայ իրացն, ասէպ ասէպ ահագին գունդք հրոյ ի ներքուստ ի վեր պուղէին եւ տեղին լինէր անմատոյց: Իբրեւ հուրն չդադարէր՝ գործն դադարեցաւ (363): Այսմ ոչ միայն ի քրիստոնէից ժամանակակիցք (Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկեբերան, Ամբրոսիոս) վկայեն, այլ եւ ինքն իսկ (Յուդիանոս խօսի զնմանէ պատիպաա: Այսն վկայութեանն Ամիանոս ասէ Քիւպղոն անգղիացի անհաւատ՝ թէ «հիացուցանէ զսիրտ անհաւատ»:

37

(Յուդիանոս, քանզի ծաղու իմն զհաւատս քրիստոնէիցն կամէր ցուցանել՝ եղ ինքնին զիրա հակառակ աւետարանին, եւ ժողովէր եւս երբեմն եպիսկոպոսունս յայլ եւ այլ կարծեաց հանդերձ բազում ժողովրդականօք՝ յիւրում պաղատանն, զի վեճիցին. եւ ի սասականալ գժտութեանն՝ «Աւարուք, ասէր, անսացէք ինձ, Աղղեմանք եւ Փրանկք անսացին ինձ»): Չայս առնէր, ասէ Ամիանոս, վասն առաւել վեճմամբ զհակառակութիւնն բորբոքելոյ: Գլխն իրի իսկ տայր ազատութիւն դառնալոյ եւ եպիսկոպոսացն աքսորելոց (362): Ասկայն այն ազատութիւն անհնարին իմն զնաա էր մանաւանդ արիւննութեան որ անգէն յանձին իւրում քայքայեալ՝ միայն արտաքին օգնականութեամբ քաղաքային իշխանութեան կայր ցայն վայր ի հաստի, եւ նմին հակառակ օգուտ մեծ ուղղափառն եկեղեցւոյ: Իւանդի իսկ եւ իսկ սկիզբն լինէր յերկուց կողմանց ջանալոյ ի միաբանութիւն՝ յոր մանաւանդ յօժարեալ էր մեծ մասն Ահս արիւննոսաց:

Աթանասիոս որ յայնժամ դարձեալ էր յաթոռ իւր յԱղեթանդրիա՝ ուր վաղ բարձեալ էր ի միջոյ Գրիգոր սպանեալ ի հեթանոս խուժանէ վասն բանութեանցն (362), գումարէր իսկ

եւ իսկ սիւնհոդոս՝ 1. ժամն ընդունելութեան եպիսկոպոսացն որք առ Առստանդեաւ տկարութեամբ խոնարհեցան ի կամն նորա. ժամն սոցա սահմանեցաւ մի ինչ աւելի պահանջել, բայց ընդունել զժողովն Ղիկիայ եւ արիանել նմին ձեռնագիր, ուր ըստ կանոնաց՝ պարտ էր նոցա անկանել յաթոռաց իւրեանց եւ անցանել ի կարգ ժողովրդական¹: Այս իմաստուն զիջումն հաստատեցաւ եւ ի Հռոմ եւ սովին միարանեցան ընդ եկեղեցւոյ կամ ընդ ժողովոյն Ղիկիայ ամենայն եպիսկոպոսունք արեւելից բայ ի նահանգացն որ մօտ ի Առստանդինսւպողիս էին, ուր տակաւին Անտիոքն եւ Ալէս արիանոսք՝ որ յայսմ հետէ Մակեդոնեանքն անուանին, զօրացեալ էին: Ղոյնպէս սահմանեցաւ յետոյ եւ ի ժողովս ի (Յաւնաց աշխարհին, ի Սարմիա եւ ի Պաղիա: Ձ. Այսն հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ: Վանդի աստ ի ժամանակէ անտի մերժմանն Ա. Աւստաթեայ (331) էր բաժանեալ ժողովուրդն ուղղափառ յերկուս մասունս. ամենք առաջնորդութեամբ երկուց արանց ժողովրդականաց Փղաւխանեայ եւ Դիսկորի միարանեալ էին ի հաղորդութիւն խորհրդոյ ընդ արիանոս եպիսկոպոսացն որ յայնժամ ծածուկ ունէին զնորութիւն իւրեանց, եւ ոմանք սակաւաւորք թուով՝ խորշեալ ի հաղորդութենէ սոցա, ժողովին յեկեղեցւոջ ուրեք՝ անջատեալք յայլոց ուղղափառաց անուանելով զանձինս՝ Աւստաթեանս, ունելով գլխաւոր զերէց ոմն Պաւղնոս անուն: Թէպէտ եւ ի կատարած կոյս կենացն Առստանդեայ (360) կարգեցաւ Մեղեախոս յեպիսկոպոսութիւն Անտիոքայ որ եւ իսկ եւ իսկ յայտ արար զանձնէ յառաջին ճառին թէ ուղղափառ է, սակայն եւ այնպէս չառին յանձն Աւստաթեանքն միարանել ընդ մայր եկեղեցւոյն, նա եւ ոչ յայնժամ՝ յորժամ դարձաւ նա յաքսորանացն ի Մեղեախանեայ Հայոց: Արդ կամք էին Աթաւնասայ եւ ժողովոյն Աղեքսանդրիայ՝ միարանել զՄեղեաեանսն եւ զԱւստաթեանսն ընդ միմեանս եւ ի դոյն իսկ առաքեցաւ յԱնտիոք ի ժողովոյ անտի սիւնհոդոսական թղթով Առտերիոս Պատրարցի եւ Աւսերիոս Ա. երկեզացի՝ որ ի դառնալ իւրում ի Թեոփայիայ՝ ուր աքսորեալ էր ի Առստանդեայ, գտաւ ի ժողովի աստ:

Սակայն վսղ հաստատեալ էր հերձուածն. քանզի Ղուկիւքեր եպիսկոպոս Սաղարիտացւոց ընկեր աքսորանացն Աւսերեայ այր խիստ եւ անողք՝ որ վսղ անապարեալ էր յԱնտիոք առաքեալ փոխանակ իւր յԱղեքսանդրիա զերկուս տարիաւազոն՝ ընդունել զոր ինչ ժողովն սահմանիցէ, ոչ միայն արհամարհեալ անգունեաց զգիջումն ժողովոյն Աղեքսանդրիայ ժամն եպիսկոպոսացն անկելոց, այլ եւ ան ձեռնադրեաց նա զՊաւղնոս յեպիսկոպոսութիւն Աւստաթեանց եւ այնպէս ետ հաստատութիւն հերձուածոյն: Վանդի Մեղեաեանքն չիամերով ի բաց կալ ի սիրելի եպիսկոպո-

1 Ad stationem laicalem.

սէն իւրեանց ի Մեղեանայ՝ զՊաւղինոս ոչ ընկալան, եւ հանապազորդէին ժողովել ի Հին (Պաղէա) եկեղեցւոյն առաջի քաղաքին: Ըստ սմին բաժանման բաժանեցան եւ եպիսկոպոսունք որ ընդ իշխանութեամբ հայրապետութեան Ընտիրայ էին: Իսկ Լթանաս էր յեկեղեցական հաղորդութեան ընդ Պաւղինայ. նոյնպէս Հռոմ՝ ընդ արեւմտից, որպէս եւ Ապարոս կղզի զՄեղեանոս ոչ ճանաչէր. այլ եւս համօրէն կողմանք արեւելից էին ընդ Մեղեանայ: Թէպէտ եւ Պաւղինոս եւ Մեղեանոս չունէին եկեղեցական հաղորդութիւն ընդ միմեանս, այլ կուսակիցք նոցա էին ի հաղորդութեան:

Ղուկիբեր եւս յօրինէր մեւս եւս հերձուած յարեւմուտս ի Սարդինիա. պնդելով թէ պարտ է ի բաց ընկենուլ զամենայն եպիսկոպոսունան որ տկարացան յԱրիմնոն, եւ Հիզարիոս սարկաւազ նոյնպէս սարդինիացի, այն որ առաքեալ էր երբեմն ի Հռոմայ հրեշտակութեամբ առ Աստանդոս եւ կրեալ բազում վիշտս, յայն վայր հասանէր՝ մինչեւ ասել թէ զեպիսկոպոսունս զայնտօրիկ եւ զԱրիանոսն որ զառնային յուղղափառութիւն՝ պարտ իցէ միւսանգամ մկրտել. սակայն փոքր իմն էր հերձուածն այն Ղուկիբերեանց եւ շիջաւ ի հինգերորդում՝ դարու:

3. Երբորդ իմն խնդիր էր վասն զժառութեան Ընձն՝ անուան որ ի բնէ երկդիմի իմն էր. մեծ մասն Աէս արիանոսացն որ յօժարեալ էին ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյ, ասէին երէս անյնա (այս ինքն երէս դէմ) հակառակ Փօտինեանց, ուր այլք առաւել յօժարէին ասել մէ անյն (այս ինքն՝ մէ Էռմէն): Լթանաս որ վաղ ըստ երկոցունց եւս մտաց արկանէր զանյն բան ի կիր՝ քննեալ զմիտս երկուց կողմանցն ի սիւնհագոսին՝ եզիտ միաբանս միմեանց, որք եւ հաւանեցան թէ լաւագոյն այն է՝ զի վարեցեն զայն անուն ըստ մտաց Գոյադոմէան, որպէս վարի իսկ ի վճիռս ժողովոյն Աիկիայ: Սակայն եւ այնպէս չեղեւ արդեամբք այն միաբանութիւն. Մեղեանանք պինդ ունէին ասել՝ երիս անձինս, եւ Աւստաթեանք՝ մի անձն: Ըսաց ի սոցանէ՝ եղեն բանք եւ զաստուածութենէ Հօգւոյն ի ժողովի աստ հակառակ Մակեդոնեանցն կամ Մարաթոնեանց: Հաւանութեամբ ժողովոց՝ որ ի նահանգս նահանգս արեւելից եւ արեւմտից եղեն, եւ առանձինն հաւանութեամբ քահանայապետին Հռոմայ՝ ընկալաւ ժողովն Եղեքսանդրիայ զօրութիւն գրեթէ ամբողջական ժողովոյ:

Վանդի իրրեւ դադարեաց արտաքին բռնութիւնն ի վախճանել Աստանդեայ՝ այնուհետեւ հրապարակաւ դաւանեցաւ ճշմարիտ առաքելական վարդապետութիւնն նիկիական ի համօրէն արեւմուտս, յԱզիպոսս, ի Ղիբիա, ի Վաղմատիա, ի Վարդանիա, ի Մակեդոնիա, յԱպիրոս, ի Յունաց աշխարհին, ի Արեան, ի Աի-

կիողիա, ի Վիարոս, յԻսաւրիա, ի Պամփիւղիա եւ ի Ղիւկիա : Թէպէտ եւ յարեւմուտս դեռ եւս բռնացեալ կայեալ էին զաթոռ իւրեանց Սլաղէս, Ուրսակիոս եւ Նաքսեմաթոս, որպէս եւ Նազդիոս յԱնտիոք, այլ անգոր իմն էին : Միայն ի Թրակիա որ ընդ իշխանութեամբ Նադաքսեայ եպիսկոպոսի Ղոստանդինուպոլէայ էր՝ հզօրագոյն էր արիանոսութիւն, որպէս եւ ի մեծի մասին Բիւթանիայ եւ Վաղարիայ :

Այսպէս ոչ որպէս կամէր՝ յաջողեցաւ խորհուրդն Յուդիանեայ, զի անհամեմատ իմն էր յառաջադիմութիւնն եւ հաստատութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ : Եւ, մին երի իսկ զայրացաւ յոյժ կայսր ընդ շունչ եւ ոգի գործոցն՝ ընդ Աթանաս, մանաւանդ զի եւ քուրմքն աղաչեցին զնա բառնալ զայն եպիսկոպոս ի միջոյ՝ ապա թէ ոչ չմնայ, ոտեն, դք յԱղեքսանդրիա որ դիցն պաշտօն հարկանիցէ : Եւ յախ գրեաց կայսր առ Աղեքսանդրացիսն՝ տքսրել զնա ի քաղաքէն՝ վասն զի չէ հաճոյ ձեզ, ասէ, դարձ նորա. եւ ապա գրէր ի բաց հանել ի համօրէն իսկ Նազիպատացւոց աշխարհէն. քանզի ի տմա իսկ միայնում, ասէ, ժողովեալ է ամենայն չարութիւն քրիստոնէական ուսմանն, եւ առ վերակացու աշխարհին գրեալ փութացուցանէր հանել զնա ի կողմանց անտի. «Վի եմ, ասէ, տրտմութեամբ եւ սրամտութեամբ զի արուեստիւք նորա արհամարհեալ անգոսնեցան դիրն. չեք ինչ ինձ այնպէս ուրախութեան՝ բայց լսել թէ ել Աթանաս ի համօրէն Նազիպատացւոց աշխարհէն, քանզի յանդգնեցաւ ժանտն յաւուրս թագաւորութեան իմոյ հաւանեցուցանել կանայս հելլենականս՝ առնուլ կնիք : Այն ինչ մտեալ Աթանասայ ի նաւ՝ երթայր զգետն ի վեր ի Թերապիա, զայր զհետ մեւս եւս նաւ արամբք վառելովք զոր առաքեաց զհետ վերակացու աշխարհին ըմբռնել զԱթանաս, զի բարձցէ զնա ի կենաց՝ որպէս հաւանութեան է. հրամայեաց Աթանաս նաւաւ վարին դառնալ այսրէն զգետն խոնարհ. հասին առ միմեանս նաւքն, եհարց հրամանատար վառելոցն՝ զԱթանաս տեսէք. տուառ պատասխանի ի նաւէն Աթանասայ՝ թէ չէ նա կարի հեռի աստի ի ձէնջ : Եւ, դրա աճապարեցին ի վեր կոյս եւ Աթանաս դարձաւ թաքեալ յԱղեքսանդրիա եւ ապա անկաւ յԱքսինոյէ : Այլ ի մեկնել իւրում այսպէս տայր Աթանաս հրաժեշտ ժողովրդեանն որ լայր. «Այդ փոքրիկ ինչ ամպ է՝ զի անցցէ փութանակի» : Եւս բանիցն եւ արդիւնքն կատարեցան :

Պատրաստեցաւ Յուդիանոս տալ մեծ ինչ մարտ զատերազմի ընդ Պարսից ընդ ժառանգական թշնամեաց տէրութեանն : Վչխաւոր ի պատրաստութեանց անտի նորա էր հարցանել

զպատգամս գիցն եւ քննել զնշանակս ընդերաց զոհիցն. այն ինչ եկեալ յԱնտիոք՝ չոգաւ այց առնել մեհենի իմիք առ Արտեմիդէոսով՝ ուր հասին նմա աւետիք թէ գտաւ Եպիս ցուլ յԱգիպատոս. դարձաւ անտի կայսր մեծաւ սուրախութեամբ յԱնտիոք եւ իբրեւ եղիտ անդ դատարկ զմեհեանն Եպոդոնեայ, կշտամբեալ յանդիմանեաց զծերակոյտ քաղաքին վասն ամպարշտութեանն, եւ յանտառին Վափնեայ նորոգեաց միւսանդամ զլիտի պաշտօն Եպոդոնեայ եւ զպատգամախօսութիւնն, եւ զսկսորոտին II. Բաբելայ զոր քուրմքն խափանիչս պատգամացն ցուցին, եւ բառնալ քրիստոնէից ի բաց. այլ ընդ այն զայրացաւ կայսր՝ զի բարձին օրհնութեամբք երգոց, եւ իբրեւ ի գիշերի անդ այրեցաւ եւս յանկարծ մեհեանն, քրիստոնեայքն համարեցան պատճառք խափազործութեանն, որպէս եւ ցամաքելոյ աղօթեացն եւ նուազութեան ցորենոյն. յայն սակս հալածեաց զնոսա (Յուդիանոս, եւ փակել զմայր եկեղեցին Անտիոքայ եւ հան զգիրսն իւր հակառակ քրիստոնէութեան: Յուդիանոս կոմս արեւելից եւ քեռի կայսերն որում յանձն էր քննութիւն յանցաւորացն այնոցիկ անց ըստ չափ կամաց կայսերն՝ բայց յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ որդնայից: Ինքն Յուդիանոս զոհիւք եւ բզձութեամբք դիմէր հասանել յաղթութեամբ ի Տիգրան: Ընդ հրձիգ տունէր զնաւակա՝ մուրջն զոր արկ ի վերայ Տիգրիս դեռայ, ընդ որ քրթմնջել սկան զօրքն: Եւ եւ պատգամք եւս գիցն չքուցանէին յաջողութիւնս, սակայն եւ այնպէս լինէին ստէպ ճակատք, եւ ի միում նուազի ընթացաւ ինքն կայսրն առանց զբահից ի ճակատ անգր ի վշտագին տեղի պատերազմին եւ ամբարձեալ զձեռոն ի վեր՝ ի ձայն բարձր տայր քաջալերս զօրացն: Բայց անդուստ եկն նետ ի կողմն եւ եղեւ լերդահար. տռին տարան զնա շաղկաւ ի վրանն: Ընդ խօսեցաւ յերկար ընդ բարեկամաց իւրոց եւ ընդ փիղիսոփայից զուգոյն ազնուութենէ. բացաւ միւսանդամ բերան վերին, խնդրեաց ջուր ցուրտ, արբ եւ փչեաց հան զոգին զհասարակ գիշերաւ 32 ամաց հասակի, թաղաւորեալ ամիսս 20 (26 Յուլի. 363). թաղեցաւ ի Տարսոն Աիդիկեցւոց: Եւ յայդէս պատմէ Եմիանոս վկայ աւանատես եւ հաւատարիմ մատենագիր. սակայն եւ բազում ինչ խառնակութեամբ պատմի վասն մահու նորա մանաւանդ ի համբաւուց քրիստոնէիցն, որպէս թէ (ըստ Խէոզորեոսայ) իսկ եւ իսկ յետ զվերսն առնլոյ՝ ցանեաց (Յուդիանոս զարիւնն ի վեր յերկինս՝ ասելով «Յաղթեցեր Վալիլեացիդ», եւ կամ (ըստ Փիղաստորգեայ) ցանեալ յարեգակն կոյս ասելով «Առ շիջո զծարաւ քո», եւ կամ դարձեալ (ըստ Վրիգորի Նազիանզացւոյ) վաղվաղակի յետ վերացն ցանկայր արկանել զանձն ի յորձանս ինչ ջուրց՝ զի լինիցի անհետ իբրեւ մեւս եւս Ամմուդոս եւ իբրեւ ընկալեալ ի դից՝ այնպէս պատիւ գտանիցէ: Եւ յայդէս անց զնոց

ժողովադակի (Յուդիանոս, երիտասարդ ի ծաղկի հասակին, փիղի-
ստփոն, պսակեալն համբաւովք յաղթութեանց ի մարտս պատե-
րազմաց, լի արտաքին գիտութեամբք եւ անարատ ըստ բարուցն, որ
ապստամբ ի քրիստոնէութենէ լեալ ետ զանձն պաշտամանց հե-
թանոսութեանն մեծաւ եռանդամբ, եւ պանծայր թէ իցէ սահ-
մանեալ անտուտ յերկնից ի վերուստ՝ զպաշտօն դիւացն յառաջնն՝
մանաւանդ թէ յառաւելագոյն փառաւորութիւն անդր դարձու-
ցանել՝ ազնուացուցանելով զնա փիղիստփայութեամբ իւրոցն ժա-
մանակաց, եւ բարձրագոյն մտածութեամբք զոր ի «նստարեկու-
թենէ հաւատացն», ի հեթանոսութիւն անդր տանել ցանկայր։ —
Ապառեցաւ ի Յուդիանոս տոհմն Աստանդեայ Վղորայ։

Գ.

(Յովիանոս, Ալաղէնորիանոս Ը. է— Ալաղէոս, Վարաբիանոս, Ալաղէնորիա-
նոս Բ. Թէոփոս Ը. Մէքն (363—395) — Վամաոս, Բարսեղ,
Ըմբրստիոս — Երէւորդ Գրեգորիան ժողով (381) — Վաթեան Էփեսա-
նոս—նիւան է— արիանոս—նիւան։

79

ԻՅԿ եւ իսկ ընտրեցաւ ի զօրաց անտի անձնապահապեան
Փղաւիոս (Յովիանոս (363—364)։ Աորա հայեցեալ ընդ վիշտս
ժամանակին՝ հարկ համարեցաւ կռել դաշինս խաղաղութեան ընդ
Պարսից, աալով նոցա յետս զսահմանն գրաւեալս անդտփն յա-
մէ 297, այս ինքն՝ զհինգ նահանգսն անուանեալս «յայն կոյս Տի-
գրիս դեոյ», եւ զմասն մի Միջագետաց հանդերձ Մծրին քա-
ղաքաւ։

Հասեալ յԱնտիոք՝ առաքեաց նա հրաման առ կուսակալս
նահանգացն թողուլ զքրիստոնեայնս ազաա ի կրօնս իւրեանց, այ-
րեաց եւ կուսանաց տուան միւսանդամ առաւելութիւնքն զոր հան
ի նոցանէ (Յուդիան, արդէլ պատժով մահու չաժել կին զկու-
սանսն նսւիրեալս, քանզի բաղումք յայնժամ բռնութեամբ կամ
հաւանեցուցանելով յանգզնեալ էին ի գոյն։ Վրեաց առ Ըթա-
նոս՝ դալ ունել միւսանդամ զաթոռն եւ ապա հրաւիրեաց զնա
յԱնտիոք խօսել ընդ նմա։ Օրբ ջանային Վէս արիանոսը, որպէս
եւ յետոյ Ըրիանոսը աղեքսանդրացիք շահել զնա մերժել յա-
թոռոց զհակառակորդս իւրեանց. «Ոչ ումեք, տսէր, կամիմ
բռնն առնել վասն հաւատոց. բայց այնմ՝ որում վասն միարա-
նութեան փոյթ իցէ, նմա տաց ձեռն։ Մեղետիոս դարձեալ
յաքսորանացն ընկալաւ հրամանաւ կայսեր զմի ի նոր եկեղեցեաց
քաղաքին։

Չեա հանգչել զօրուն (Յովիանոս յԱնտիոք, որչափ ինչ պի-

աղյն էր. զի թէպէտ եւ ուրախ եղին անտիրապիք ընդ մահ (Յուդիանու զառաջինն խմբելով տօն ցնծութեան ոչ միայն ի թատերոն, այլ եւ ի տաճարսն Լստուծոյ կենդանոյ եւ ի վերայ գերեզմանաց մարտիրոսացն խայտառով եւ զքրիստոնէական օրհնութիւնսն շքրիստոնէաբար երգելով, սակայն իսկ եւ իսկ սկսան դժկամակել եւ տրանջել ընդ թշնամանս դաշանցն կռելոց ի Յովիանեայ: Եւ մին իրի եւ անտի կայսր ձմերայնի զօրօքն երթալ ի Առստանդինուպոլիս. այլ անդ ուրեմն ի Վաղաստեմնա՝ ի վերայ սահմանացն Վաղատիայ եւ Բիւթանիայ գտաւ Յովիանոս մեռեալ յանկողնի իւրում (17 Փետր. 364), ամաց իրրեւ 33: Ամանք համարին ի շառն ուտելոյ, այլք ի սունկսն ուտելոյ լեալ. կէզք դարձեալ ի սննեկէ նորոգ բռելոյ եւ կամ դարձեալ՝ յածխոյ վառելոյ. թերեւս յիմեքէ իմեքէ ի նոցունց կամ յամենեցունց իսկ իրքն դիպեցան: Եւ միանոս թուի կասկածել թէ դաւ ինչ եղեւ: Արպէս կարի յոյժ քան զչափն պարսաւի Յուդիան, նոյնպէս կարի յոյժ քան զչափն դրուստի Յովիան. այլ արդեամբք՝ այնչափ ինչ սակաւ է ժամանակ իշխանութեան Յովիանու, զի չէ դիւրին սահմանել զյարգ նորոս ըստ ճշմարիտն վաստակոց:

Այդ վաղակի իրրեւ զմռսեալ առաքեցաւ մարմինն ի Առստանդինուպոլիս՝ խաղաց զօրն ի Նիկիա՝ ուր ի դաշտի ուրեք առաջի քաղաքին ընտրեցաւ Փղաւթոս Այաղէնաթանոս Լ. Լւգոստոս (26 Փետր.): Լըր սա (43 ամաց) որդի Վրատիանու ուրումն պաննու նիացւոյ երբեմն կոմսի յԲփրիկէ, ի զօրավարութեանն ի Վաղեստցունեալ քաջութիւն ընդ իշխանութեամբ Յուդիանու, եւ ապա վասն համարձակ զքրիստոնէութիւնն դաւանելոյ՝ ընկեցաւ առ Յուդիանու ի հազարապետութենէ Յովիական (Լքամաղդեան) գնդին: Իրրեւ կամէր իմն զօրն թէ ընտրեսցէ իւր կայսր՝ աթառակից զդք, համարձակութեամբ ետ նոցա պատասխանի՝ թէ ընտրել զիս՝ ի ձեզ ապաստան է, բայց սահմանել թէ արգաւնակ առաջնորդիցեմ, այն իմ է: Սակայն հայեցեալ ի պիտոյս իրացն՝ անգէն ի Նիկոմեդիա արար նա զիւր եղբայր զԱյաղէս՝ աթառակեա, ապա (28 Մարտ.) ի դասապետի ուրեք մօտ ի Առստանդինուպոլիս առաջի բազմամբօխ բազմութեան՝ արար Լւգոստոս, զարդարեաց ծիրանեաւ եւ պսակաւ եւ ի միում դեսպակի դարձան ի քաղաքն կայսերական: Լըր Այաղէս առ Յուդիանու տասնապետ յանձնապահաց գնդին եւ հանգոյն Յովիանու եւ Այաղենաթանու՝ յանձն առեալ թողուլ զգինուորութիւնն քան զքրիստոնէութիւնն, եւ քաջութեանն վասն՝ թողեալ ազատ ի կայսերէ: Լըթն ամօք կրտերագոյն էր Այաղէս քան զԱյաղենաթանոս. սա էր բարձրանձն, բարեձեւ, հզօր եւ տսկուն, ախանդիք կապուտակ՝ դաժանագոյն նայեցածովք: Այաղէս՝ միջին հասակաւ, սեւահեր, բիծ ի միում ականն, զօրաւոր անդամովք, կոր

որունիւք եւ վոր նորա սակաւ ինչ ի դուրս: Աշխղքին եղբայրք չգիտէին յունարէն, գեղեցիկ գիտութեանց անտեղեակ էին. սակայն Ալաղենտիանոս ունէր ճարտարխօսութիւն բնածին եւ սիրէր զարուեստա եւ նորոց եւս զինուց եղեւ հնարագիւտ: Արպէս երկոցունցն հասարակաց են ստգտանք անադորունութեան եւ խրատութեան, նոյնպէս եւ դրուատիք զգաստասէր կենաց եւ միարանութեան ընդ միմեանս. ճանաչէր եւ յարգէր միշտ կրտսրն զաւաւելութիւն մտաց երիցուն:

80

Վարնայնի խաղացին կայսերքն երկղքին ընդ Խմրակիա ի Սեդիանա դասառակերս Վաղիացւոց աշխարհին. անդ բաժանեցան զպետութիւնն. առ Ալաղենտիան զՎիւրիկէ, զԽաաղիա, զՎաղիա, զՄիտանիա, զՍպանիա եւ զՎփրիկէ, այս ինքն՝ զարուամուտս. Թագան Ալաղեսի արեւելք, այս ինքն՝ ամենայն հռովմական նահանգք Եսիայ, Եգիպտոս եւ Խմրակիա: Բայն նմին բաժանեցան եւ զորավարք եւ զօրականն: Ի Աիրմիոն բաժանեցան ի միմեանց եղբայրքն երկղքին եւ շտեմին այնուհետեւ երբեք ուրեք զմիմեանս. չոգաւ Ալաղենտիան ի Մեդիոզանոն՝ զոր ընտրեաց նա փոխանակ Հռոմայ եւ Ալաղէս ի Առտանդինուպոլիս: Այս երից ամաց եւս Ալաղենտիանոս՝ ծիրանի եւ Թագ որդւոյ իւրում ծամենի՝ Չրատիանեայ ի Սեմե, համբուրելով զնա առաջի զօրացն եւ յորդորելով՝ արժանի հօրն եւ հօրեղբօր զանձն ցուցանել՝ ուրախութեամբ ընթացեալ ընդ Հռենոս եւ ընդ Վանուք պաղեալ (24 Բ. Գ. 367):

Վարձոյց եգ միւսանգամ զնշանադիրս անուանն Վրիստոսի ի վերայ դրօշուն, նորոգեաց զպատուէր պահպանութեան տէրականն աւուրն ըստ հրամանին Առտանդիանոսի, կացոյց ազատ զգտերս կանանց խողալիաց յաւանելոյ զարուեստ մարցն իւրեանց, հան հրաման զեկեղեցականն վասն եկեղեցական իրաց յեկեղեցականաց միայն դատել եւ ի նոցունց յաշխարհական չքողքել. նոյնպէս զայլ եւս եկեղեցական ազատութիւնն՝ զոր (Յուզիանու հանեալ էր, զարձոյց այսրէն. սակայն զպարգեւոն՝ որ ի կուսանաց առ կղերականս եւ վանականս տային՝ զայն սահմանեաց առնուլ ի գանձ արքունի, վասն զեղծման ոմանց ի կղերականաց, եւ յայն սակս արդար իսկ զօրէնսն համարին Ամբրոսիոս եւ Յերոնիմոս. նմին հակառակ՝ ստգտանին օրէնք Ալաղենտիանեայ՝ զի բարձ ի կղերականաց զազատութիւն ի հարկաց հասարակաց: Եգ զհնգամեայ պաշտօն Պաշտպանչաց՝ քաղաքացն, որք ընտրէին յերեւելի արանց քաղաքին՝ լինել պաշտպան զբիւլոց ի

զատառտանի: Եւ կարգս վասն ուսման դպրացաց ի Հռոմ՝ ուր բազում էին վարդապետք եւ բազմագոյն աշակերտք եկեալ յամենայն նահանգաց, այլ առաւել յաճախէին սորա ի Թաւրն, յամփիթէատրոնն, ի կրկէսն եւ յաշխարհաւանդիկն քան ի դպրացսն: Սարգեաց բժիշկս ճարտարս քառասուն Թաւմ վասն աղքատաց չորեքստասան բաժնիցն Հռոմայ, տալով նոցա վարձս յորքունսլաւս. որպէս ուսմանցն վարդապետաց՝ նոյնպէս եւ բժշկացն շնորհեաց տպահարկ լինել:

Ս ասն կրօնից՝ ի սկզբան Թադաւորութեանն շնորհէր ազատութիւն ոչ միայն ամենայն քրիստոնէական կրօնից, այլ եւ հեթանոսաց իսկ. այս ինքն՝ Թող նա զամենեւին իւրաքանչիւր խղճի մտաց. յետոյ ուրեմն արգել հեթանոսաց զբոհս անասնոցն, այլ զպատարագ խնկոցն շնորհեաց: Բայց վասն անուանեալ փիղիսոփայիցն որ առ Յուդիանու եկին սփռեցան նստան իբրեւ մարախ, հրամայէր դառնալ յիւրաքանչիւր տեղիս:

Ճնոյն զնացս եցոյց Ալազենտիանոս եւ ընդ Երիւնդան, սակայն ոչ ամենայն ուրեք հաւատար: Ի Մեդիոդանոն ի կայսերանիստ քաղաքին կայր տակաւին Եւքսենտիոս սիւն եւ հաստատութիւն Երիւնդանացն յաբեւմուտս. բայց Հիզարիոս Պիկատախացի եւ Աւսերիոս Ալեքեղացի ի բաց կալան ժողովուրդն ի հաղորդելոյ ընդ Եւքսենտեայ՝ զօրութեամբ բանից իւրեանց: Իբրեւ եկն անդր կայսր, չերթայր յեկեղեցի անդր՝ զոր եպիսկոպոսն արիւնդոս ունէր, սակայն եւ սրտաբոյ եկեղեցւոյ երթալ ի պաշտօն՝ չհամարէր վայելուչ կայսերական պատուոյն: Համարեցաւ Եւքսենտիոս թէ պարէս զՍասանդիոսն, նոյնպէս եւ զսա պատրիցէ՝ յուղղափառութիւն կեղծաւորեալ եւ չարախօս զՀիզարիոսէ եւ զԱւսերիոսէ լինելով: (Նայնժամ հրաման տայր կայսր ժողով լինել 12 եպիսկոպոսաց՝ որոց առաջի կայցեն եւ Եւքսենտիոս եւ Հիզարիոս. անդ հարկ համարեցաւ Եւքսենտիոս դաւանել զմիասին էականութիւն Արդւոյ ընդ Հօր, զի մի յաթոսոյն ի բաց անկանիցի: Այլ Հիզարիոս եցոյց կայսեր՝ թէ որպէս հարկ եւ պիտոյ է Եւքսենտեայ հանել հրապարակաւ յայտարարութիւն դաւանութեան առ ժողովուրդն: Հանել հան Եւքսենտիոս, սակայն ոչ ըստ նիկէական խոստովանութեանն, այլ ըստ Ուփմիւնեան դաւանութեան: Չուր բողոքէր Հիզարիոս. Ալազենտիանոս կամ վասն կարի ի գործս տէրութեանն զբաղելոյ եւ կամ վասն զի չկարաց խտիր ինչ ընդ այն եւ ընդ այս դաւանութիւն տեսանել, ոչ միայն ընդ Եւքսենտեայ հաղորդեցաւ, այլ եւ Հիզարեայ († 387) հրաման ետ ելանել ի Մեդիոդանոնէ: Ըստափն յայտ է թէ չեղեւ ինչ Ալազենտիանոս բազմօր օգնական ուղղափառացն, մանաւանդ թէ չարար իսկ փոյթ՝ տեսեալ թէ իւր եղբայր եւ աթոռակից հալածէ զնոսա:

Գրեթէ զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ (365—375) էր Վաղենութիւնոս համակ պատերազմաւ ընդ ազգաց ազգաց արեւմտից՝ որ միւսանգամ զօրացեալ էին յետ հարուածոցն՝ զոր եհար զնոսա (Յուդիան. նախ առ Հռոմայիս) ընդ Աղղեմանաց, Փրանկաց եւ Սաքսոնաց, եւ շինեաց ամրութիւնս առ նոյն գետով (ի Բաթիգիայ ց(Մ)ոգունտիա) եւ առ Նեկկար գետով. ապա կռուէր նա առ Դանուբոս՝ ընդ Առադաց եւ Սարմատաց. կամ ինքնին իսկ նահատակելով ի պատերազմունսն եւ կամ ի ձեռն զօրաժարացն՝ Վարիէտոյ, Սեւերիանու, Վազադայիսայ, Յոֆնոսի եւ Սեւերոսի, որպէս եւ այլ եւս զօրավարք տային ճակատ ի Պաննոնիա եւ յԱփրիկէ ընդ բնակ ազգացն։ Թէոդոս հայր Թէոդոսի կայսեր մերժեաց ի Բրիտանիա զյարձակութիւն Պիկտոց եւ Կալեդոնացւոց՝ զբաւելով զերկիրն մինչեւ ցիրամն Բնտանիսեայ եւ երկիրն նորոգ զբաւեալ կոչեցաւ Վաղենութիւն նահանգ։

(Յետ վերջնոյ ճակատուն եւ յաղթութեան ի Պաննոնիա՝ յորժամ ի ձմերոցս էր Վաղենութիւնոս ի Բրեգիաիոյ (որպէս հաւանութեան է՝ ի Արան) եկին առ նա պատգամաւորք Առադացն խնդրել խաղաղութիւն՝ տեսլով թէ գլխաւորք ազգին չունին ինչ մասն յապատակութիւնսն որ ի սահմանս Հռոմայեցւոց եղեն, այլ զայն ռամկէն արար՝ զրգուեալ ի շինուածոյ անտի բերդից յերկրին իւրեանց։ Ընդ բան բերդիցն զլծեցաւ սէզ հռոմայեցին իբրեւ ընդ կշտամբանս, եւ սկսաւ յանդիմանել զնոսա մեծաորամտութեամբ. ուժգնութիւն տատկութեան խօսիցն տախտահանդարտեցաւ, եւ արիւն սաստիկ ի գլուխն, ծածկեաց քիրտն մահու զդէմն երեսացն, ձայնն սպառեցաւ. իբրեւ մերձ յանկանել էր՝ ի վեր կալան զնա օտրասաւորքն եւ տծաւ ի սենեակն. առնալան եհաս բժիշկն՝ որ իբրեւ հաս երակ, չել արիւն. զմօտակացն ճանաչէր, բայց խօսել ինչ ոչ կարէր. յետ դժուարին ճրգութեան՝ հան զոգին (17 Վ. 375), ամաց 55, թագաւորեալ ամս 11 եւ ամիսս իբրեւ 9։ Օմնեցաւ մարմինն եւ եղաւ ի Աստանդինուպոլիս, մինչեւ կայօր Թէոդոս Մեծն թաղեաց զնա փառաւորութեամբ (382. Փերր.)։

Եւ Վաղենութիւնոս անպաճոյճ ի պիտոցս կենացն, օեղան նորա վայելուչ առանց բարեկեցութեան, որպէս ինչ վայելէր պատերազմաւոր թագաւորի։ Խօստութիւն էր տիրող նկարագիր բարու ց նորա, նմին իրի եւ բարեկարգութեան զօրացն կարի էր վրէժխնդիր, բայց էր միանգամայն տկար ի ներել հրամանատարացն՝ զորոց զյանցանսն թողոյր անպատիժ։ Սակայն եւ այնպէս էր նա իշխան արթուն, զօրական քաջ եւ զօրավար մեծ։ Իննայութիւն նորա անցանէր իմն ի տահման աղահուսութեան, սակայն արար նա դիւրութիւն նահանգաց՝ յորոց վերայ հարկքն ծանգացեալ էին։ Օմն

մասն պաշտամանց տայր արանց ընտրանաւ, եւ առ նովաւ տռաջնորդութիւնք չէին գնոց: Իստութիւն նորա ի խորհրդոյ եւ ի կամակար յօժարութենէ էր եւ ոչ յանկարծադէպ ինչ, եւ բազում անգամ արժանի՝ անագորունութիւն գնոյն կոչելոյ: Թէպէտ եւ զայնպիսին ի պաշտօն դատաւորութեան կացուցանէր՝ զորս իրաւասէրսն գիտէր, այլ եթէ սխալեալ ինչ յընտրութեանն էր՝ այնմ չկարէր ի վերայ հասանել, եւ թուէին նոքա նմա Վիկտորոսը՝ թէ միայն խիստ իցեն: Հանդերձ սքիսմք եւ ինքն ոչ մեզմացոյց երբեք ուրեք զվճիռ դատաստանի իրիք, այլ խստացոյց բազում անգամ: Այլ ի վերայ ամենայնի՝ փոքրագութեամբ խանտայր ընդ վաստակս այլոցն, զայն չածելով զմասս՝ թէ առն իշխանի ելանէ միշտ մասն ի վաստակոց անտի՝ զոր պատուելն եւ յարգել գիտիցէ: Այլ առանց մեծի սազանաց է եւ այն՝ զի թող նա եղբորն համարձակ հալածել զուղղափառսն, զի ունէր իսկ ճոխութիւն ի վերայ նորա: Ասորի զօրաւոր էր երկեւղ առ ի կարճելոյ զնա յանագորունութենէ. Սեմիգիոս վերակացու դատաստանաց՝ տեսեալ զնա թէ մերձ է հատանել յանագորունութիւն, խօսեցաւ զխրտելոյ ազգաց ազգաց. իսկ եւ իսկ զեջաւսրտմտութիւնն եւ երեւէր լուրջ իրրեւ զՆնտոնիսս Պիոս¹:

(Յառաջնմէ կնոջէն ի Սեւերայ՝ զոր մերժեաց նա վասն պատճառի իրիք անծանօթի, եթող զՎրատիանոս իրրեւ 17ամեայ, յերկրորդ կնոջէն ի Յուստինայ զչորեքամեայն Վաղենտինիանոս եւ դստերս երիս՝ զՅուստա, զՎրատա եւ զՎաղդա. առաջինքն Յնացին անամուսին, Վաղդա եղեւ Թէոդոսի կայսեր: Իսկ եւ իսկ ընտրեցաւ Վաղենտինիանոս ի զօրավարացն՝ աւգոստոս (22 Նոյ.) չդարձաւ ընդդէմ Վաղէս, եւ ոչ ազնիւն Վրատիանոս՝ որ այնուհետեւ առաջնորդէր արեւմտից մեծաւ իմաստութեամբ (375—383). դարձոյց զմայր իւր զՍեւերա յաքսորանացն, հան օրէնս ի պատիւ ծերակուտին, թող զմնացուածս հարկացն՝ զորս տակաւին պարտէին նահանգքն, արար հոգ վասն սւսման հասարակաց, արգել մի քակել զհին շինուածս ի հռոմ վասն զնորսն ի վիմաց անտի խլելոց շինելոյ, եւ կացոյց ազատ զեկեղեցականս ի քաղաքական պարտուց եւ տրոց (377):

Սատենագիրք քրիստոնեայք եւ հեթանոսք միարանեն ի դովութիւն Վրատիանու. ոգի գեղեցիկ ի բարենշան մարմնի. զնաջք նորա, դէմք երեսացն եւ շարժմունք ունէին զնկարագիր ընտանեկան խոնարհութեան եւ ներքին ազնուականութեան: Այլ նա խնամով կրթեալ ի գիտութիւնս, ունէր գեղեցիկ ձիր ճարտարիտօսու-

¹ Պատանեակն որ ի ժամ սրգոյն առաւ ժամ արձակեաց զբարոյն՝ որ աւ զստութեամբն, ոյնպէս դանայից եղեւ՝ զի մեծաւ ի վազիւ անգր: Դարբին որ վասն Կարտագորն ինչ զրահից շինելոց յուսայր ընդունել պարգեւ՝ ընկալաւ պատիւ

մահաւ, քանզի ստեալ ինչ պսկաւ էր ի կլաւն հրամայելոյ: Էին կոյսեր որք երկուք (Mica aurea եւ Innocentia) որ մեծաւ սննեկին իւրում սնտեկն մարմնով մահապարտաց, եւ այլ եւս նպաստիք:

թեան եւ բանաստեղծութեան զոր եւ սիրէրն իսկ. զի վարդապետ էր նորա Աւանիոս գաղիացի կարգեալ ի Աղղենտիանեայ: Ի կրթութիւնս մարմնոյ հզօր էր եւ աջողակ. ննջէր սակաւ, էր սակաւապէտ յուտել եւ յրմակել եւ անստգիւտ զգաստասիրութեամբն: Օգոնութեամբն եւ առատութեամբն եւ ազնուակաւութեամբն եւ չափաւորն ընկերականութեամբ եղեւ արդոյ եւ սիրելի ամենեցուն. բազում անգամ կանխէր յառաջ քան զխընդրուածս՝ տռնել բարիս. էր ուրախակից ուրախութեան եւ կարեկից վշտաց այլոցն, այց տռնէր հիւանդաց, նա եւ դոյզն իսկ զօրականի: Այսր ամենայնի սրբութիւն եւ ամրութիւն էր ճշմարիտն երկեւղ Աստուծոյ:

Սակայն չէ ինչ արժան զայնմանէ իմն լռել թէ երբեմն խաբէր յարանց արքունեացն յանդէպսն. կարի իմն զակաւեալ էր զհեա որոյ. խօսել խօսէր ի ծերակուտին զերաց իրաց իմաստութեամբ, քանզի բնածին հանճարն զտեղի կարեւոր տեղեկութեանցն ըսյր, սակայն չսիրէր իմն ի բնէ զայնպիսի զնիւթական տեղեկութիւնսն, զի ցամաք իմն նմա երեւէին. ներեսցուք մանկութեան նորա. ո՞ր արդեւք յանդիմանեսցէ զծառ գեղեցկածաղիկ՝ թէ ընդէր պտուղս խայծեալս չունիս. գալնայնի կենացն հառաւ անկաւ Վրաաթիանոս:

Այսպէս յարեւմուտս:

81

Յարեւելս իշխէր եղբայր Աղղենտիանեայ, հօրեղբայր Վրաաթիանեայ՝ Աղէս (364—378) ի բերանոյ անտի գետոյն Վանուրայ մինչեւ յայնկոյս Լփրատայ: Անդէն՝ յառաջին ամս թագաւորութեան նորա յարեաւ Պրոկոպիոս յազգականութենէ Յուզիանու որ կապեաց թապ ի Սոստանդինուպոլիս (28 Սեպտ. 365) եւ շահեցաւ իսկ զբազումս՝ շրջեցուցանելով ընդ իւր զՓաւստինա զայրի կին Սոստանդեայ հանդերձ դստերաւ նորա Փղաւիտա Մաքսիմա Սոստանդիաւ քառամեաւ. արկեալ զարս նշանաւորս ի բանդ եւ շահեալ զռամիկն խոստամամբ աւարի: Լեզէոնք երկու՝ զոր առաքէր կայսր ի Սեսարիայ Վամբաց՝ անցին ի կողմե ապրտաամբին ի ժամ ճակատուն առ Սանգարիոս գետով. Վաղկեդոն պաշարեալ ինքնին իսկ ի կայսերէ՝ դիմակալ եղեւ. (ծաղը արար զնա՝ կոչելով գարեջրմպու, այս ինքն՝ պաննոնիացի. զի սովորական էր կասկաջուր ի Պաննոնիա.) համօրէն Իիւթանիա անց ի ձեռս Պրոկոպեայ: Հարկ համարեցաւ այնուհետեւ Աղէս կոչել զԼորենտիոյ զգորավար ծերունի՝ զԹշնամին Պրոկոպեայ ի գործ պատերազմի. տուաւ ճակատ մեծ մօտ ի սահմանս Վաղատիայ. Վամբար եւ Լզիզոյ գլխաւոր զօրավարք Պրոկոպեայ անցին ի

կողմն կայսեր, եւ այնպէս վճարեցաւ յազմութիւնն. երկուք ի հազարապետաց Պրոկոպեայ՝ ձերբակալ արարին զնա յորժամ յանապառան եւ ի խոխոմն փախուցեալ էր, եւ բերին կալան առաջի կայսերն. զլիաաւեցաւ Պրոկոպիոս ընդ երկացունց հազարապետացն, եւ առաքեցաւ զլուխ նորա առ Վաղենախանոս կայսր արեւմտից (27 Մայ. 366): Ինչպէս յետ այնորիկ սպանան ի Վաղենախանիւնայ առ լոկոյ կասկածանաց զառակցութեանն:

Ղաւթք էին ի բանի ընդ Պրոկոպեայ, իբրեւ ընդ ազգականի կոստանդեան տանն, եւ յոյն սակս առաքէր թագաւոր նոցա Լթանարիկ 3000 այր ի թիկունս օգնականութեան, որք իբրեւ առին զքօթ մահաւն Պրոկոպեայ՝ սկսան ասպատակաւ աւերել զԹաւկիա՝ մինչեւ գունդք առաքեալք ի Վաղենախանոս զնոս զնաթափ եւ ջրուեցին ի քաղաքս Թորակացւոցն. իբրեւ պահանջէր Լթանարիկ զարսն յետս՝ չառ յանձն տալ զնոս Վաղէս եւ պատրաստեցաւ ի մարտ պատերազմի (367): Յետ երկուց արշաւանաց (367 եւ 368) յորս չվճարեցաւ ինչ մեծ՝ յազմեաց կայսր Ղաթայ (369 զարնայնի), եւ խնդրէր այնուհետեւ Լթանարիկ խաղաղութիւն: Սպասէր իմն օէգ հռոմայեցին թէ գայցէ Լթանարիկ ի Մարկիանուպոլիս ի բանակ հռոմայեցւոցն, այլ զուր. զի պատճառէր Լթանարիկ թէ երդմնի լեալ է հօրն՝ չմտանել յերկիր սահմանացն հռոմայեցւոց (ապաքէն՝ իբրեւ բարեկամ), նմին իրի ի միջոց վայրի գետոյն եկին նաւուք առ միմեանս եւ այնպէս դաշինքն կռեցան:

82

Յետ պարտութեանն Պրոկոպեայ եւ մանաւանդ յետ դաշանցն ընդ Լթանարիկայ՝ ժամ առ այնուհետեւ Վաղէս հալածելոյ ոչ միայն զուղղափառան այլ եւ զլէս արիանոսան, զՄակեդոնեանս, զԼուվատիանոսս, համառօտ իսկ՝ զամենայն քրիստոնեայս՝ բաց ի բուն Երիւնդոսաց, այս ինքն՝ յԷնոմեանցն: Ինչպէս էր նա տուեալ զանձն վարդապետութեան Էնոմեանցն, որպէս թուի՝ մանաւանդ թելադրութեամբ կնոջ իւրոյ Լիւքիայ Ղաթինիկայ՝ որ ջերմն էր յարիանոսութիւն, եւ յառաջ իսկ քան զարշաւելն ի Ղաւթս՝ առ Վաղէս կնիք յեւնոմեանն Եւդոքսեայ յեպիսկոպոսէ Առտանդինուպոլեայ:

Վաղ իսկ յամի 365 (նախ քան զպարտութիւնն Պրոկոպեայ) յետ ընդունելոյ հրաման ի կայսերէ՝ եղեւ ժողով Վէս արիանոսաց եւ Մակեդոնեանց ի Ղաթինուպոլիս. յետ երկամեայ խորհրդոյ՝ մերժեցաւ վարդապետութիւն Եւդոքսեայ եւ Ռիմինեան ժողովոյն եւ եղեւ ընդունելի գայթիզայթ դաւանութիւն ժողովոյն Էնտիպոլայ (որ յամի 341), եւ սահմանեցաւ ընդունել զԵւդոքսիոս եւ զմիաբանեալսն ընդ նմա՝ թէ ի բաց կացցեն ի վարդապե-

տաթենէն: Իբրեւ լուռ լլաղէս զսահմանեալն ի պատգամաւ ռապ անտիժողովոյն՝ ստիպեաց զստա հաղորդել ընդ Նւղարեայ: Իբրեւ չափն յանձն, հրաման տայր պրտել զնոսա եւ եւդոքսեանս փոխանակ նստուցանել (365): Ի միւսումն ամի (յես պալաւաթեանն Պրոփոպեայ) յորժամ ել նա երթալ յԱնտիոք առահին Պարսից, ինքնին կամէր զհրամանն վճարել. անդէն ի Նիկոմեդիոս կոչեցան մի լուս միջէ Նզելափոս եպիսկոպոս Նիւզիդոսի եւ Նւստաթէոս Սերաստիայ փոքուն չայոց (երկդրին եւս իէս արիանոսք) ընդունել զհաղորդութիւն Նւղարեայ, երկդրին եւս ստիպեցան ընդունել եւ սպա սարջացեալ յետս կացին (366):

Իբրեւ այսպէս նեղէին իէս արիանոսքն եւ Սակեղանեանք ի կայսերէ ընդունել զաղանդ Անտմեանցն՝ միաբանեցին դիմել առ կայսրն արեւմտից եւ առ Ղիբերիոս քահանայապետ. առաքեցան պատգամաւորք՝ Նւստաթէոս Սերաստիայ, Սիդուանոս Տարսնի եւ Խէնփիդոս Կատարաղայ Ղամբայ: Ագտեալ սոցա զՍաղենատիանոս ի Մեդիոդանոն, (քանզի ի Ղաղիւս էր յայնժամ), յանդիման եղէն Ղիբերեայ ի Հռոմ՝ տալ թուղթ մի ձեռնադրով Յէ եպիսկոպոսայ եւ ազալել ընդունել զնոսա ի հաղորդութիւն իւր եւ եպիսկոպոսացն արեւմտից: Չառաջինն չառ յանձն քահանայապետն, զի չընդունիր, ասէ, զսահման Նիկէական ժողովոյն. Իբրեւ յայտ արարին պատգամաւորքն թէ ի բաց կացին նոքա ի մոլորութենէն եւ ետուն եւս խոստովանութիւն նիկէական հաւատոց հանդերձ ի միասին էականն բանիւ, ընկալաւ զնոսա այնուհետեւ քահանայապետն, ետ դիր ուրախութեան առ վաթոռն եւ չորս եպիսկոպոսունսն: Ըստ մտաց այոց եպիսկոպոսաց գրեցին առ Ղիբերիոս եւ ի Չմիւռնայ, ի Պամփիւղիայ, յԻսաւրիայ եւ ի Ղիւդիայ եւ առանց երկմտութեան է՝ թէ ընկալան եւ սորա նոյնպիսի պատասխանի: Սակաւ ինչ եւեթ ժամանակք ի վերայ անցին ուրախութեան ընդունելոյ արեւելեան եպիսկոպոսացն ի հաղորդութիւն արեւմտեայցն՝ անդէն վախճանէր բազմավաստակն Ղիբերիոս (24 Սեպտ. 366): Պայազաաէր յաթոռն Պետրոսի՝ Դամասոս, այլ ոչ առանց հակառակութեան: (Վանդի Ուրսինոս կամ Ուրսիկինոս սարկաւազ ետ ընտրել զանձն յեպիսկոպոսութիւն, յարեաւ հերձուած, եղեւ արիւնհեղութիւն բախելով երկուց կողմանց ընդ միմեանս: Աքսորեցաւ Ուրսինոս, այլ յետ տարեւոր ժամանակի առ համարձակութիւն դառնալոյ ի Հռոմ. Իբրեւ միւսանգամ խռով ընէր՝ մերժեցաւ երկրորդ անգամ: Առդմն նորա ի Հռոմ չհաղորդէր ընդ Դամասոսի, զառաջինն ժողովէր ի պաշտօն ի գերեզմանս մարտիրոսացն, սպա յեկեղեցւոջ ուրեք առաջի քաղաքին. ուստի դարձեալ եղեւ արիւնհեղութիւն. տակաւին յամի 380 կամէր իմն Ուրսինոս գլուել զաթոռն Պետրոսի, այլ ի Վրաստիանեայ կարճեցաւ:)

Պատգամաւորքն երեքին ընկալեալ թուղթս հաղորդութեան եւ յեպիսկոպոսաց ժողովելոց ի Սիկիդիա եւ յայլ նահանգս արեւմտեան պետութեանն, եկին բերին զնստահանդերձ թղթով քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ որ ժողովեալ էին ի Տիանա քաղաքի Սապատովկացւոց: Գլխաւորք յեպիսկոպոսաց ժողովոյս էին Լուսերիոս Աեաարիայ Սապատովկացւոց, Գրիգոր Նազիանզու՝ հայրն, Լեթանաս Լենկիւրայ, Պաւղոս Լամեսայ եւ այլք որ վաղ առ (Յովիանեաւ (363) արկեալ էին յԼենտիդէ ձեռնադիր նիկէական հաւատոց: Սուրախեղեն հարք սիւնհոդոսին Տիանայ ընդ դարձ նոցա յուղղութիւն եւ յետ ընդունելոյ զնստա ի հաղորդութիւն՝ գրեցին թուղթ սիւնհոդոսական առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ զի գումարեսցին դարնայնի ի Տարսոն Ափղիկեցւոց առ ի խառնելոյ զամենեւին ի հաղորդութիւն ընդ արեւմտեանցն (367): Եւ անդէն իսկ եւ իսկ եւ հրաման սաստիկ ի կայսերէ՝ չառնել զայն ժողով Տարսոնի եւ այնպէս խափանեցաւ գործն. ստիպն թուի իմն թէ եւ յայսմ ժողովի սչ ըստ անկալութեան իրեն կաարելոց էին. քանզի ի սիւնհոդոսի ուրեք յԼենտիդէ Սարիացւոց՝ կամել կամէին Յէ եպիսկոպոսք միարանել ընդ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, բայց չէին յօժարեալ ընդ բանն ի մտնն խախտի:

83

Սակայն մեծն Բասիղիոս՝ որ անդստին յամէ 370 ունէր զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան Աեաարիայ Գամրաց, յուսայր ածել ի կատարեալ միարանութիւն զնստա՝ որք ապաքէն դարձեալ էին սրտիւ ի մոլորութենէն, այլ անվստահ իմն էին ընդ կայրի անաչառան յորթողոքսաց, եւ մանաւանդ ջանայր ածել զՍեղեաիոս յընդունելութիւն արեւմտեայցն:

Բասիղիոս էր ծնեալ (330) ի մեծատուն տոհմէ, կրթեալ աստուածապաշտութեամբ, խոնարհութեամբ եւ զգոստութեամբ ի մօրէ իւրմէ յեմմեղիայ եւ ի Մակրինայ ի հանգի իւրմէ՝ զորոց զբանն եւ զվարս յիշէր նա միշտ: Նախ լեալ ի հրահանգս ի Նեոկեսարիա Պանտոցւոց ուր հռետոր լեալ էր հայր նորա եւ ուսեալ զուսումն վարժոցաց քաղաքի ծննդեան իւրոյ Աեաարիայ՝ երթալ ի բարձրագոյն հրահանգան, նախ ի Աստանդինուպոլիս (առ Ղիբանիոս՝ որ բազում գովութեամբ խոսէր զնմանէ) եւ ապա յԱթէնս:

Եւս ուրեմն եգիտ նա զԳրիգոր Նազիանզու զոր յառաջագոյնն ճանաչէր ի Աեաարիա, եւ մտին իմն ընդ միմեանս ի գաշն ինչ գեղեցիկ յոր խառնեցաւ յետոյ եւ Գրիգոր Նիւսեայ եղբայր Բարսղի, երեքին եւս կապագովկացիք: Բասիղիոս եւ Գրիգոր Նազիանզու երկուս եւեթ ճանապարհս գիտէին յԱթէնս, մին հանէր յեկեղեցին եւ մեւսն ի գալոց գիտութեանցն: Գարձան երկոքին ի հայրենի աշխարհն լի մթերօք գիտութեանց (355 կամ 356): Բասիղիոս յետ մկրտելոյ ի Դիանիոսէ արքեպիսկոպոսէ Աեաարացւոց, իբրեւ յերեսներորդ ամաց հասակի բռնադատեալ կայր ուսուցիչ հրապարակաւ ի Աեաարիա եւ ի Նեոկեսարիա,

այլ ապա առ անձուկ քրիստոնէական գիղիսփայութեանն՝ եւ զանձն ի վարս կրօնաւորութեան՝ յորոյ ուսումն երթեալ տեսեալ զվանականս Ասորոց, Պաղեստինեայ եւ Եգիպտոսի, ի դառնալ իւրում բաշխեաց զինչն աղքատաց եւ միայնացաւ ի Պոնաոս մօտ ի գեղն Ամեսի՝ ուր մայր իւր Եմմելիա եւ քսյրն Մակրինա կէին ի կուսաստանի ուրեք (— 364)։ Կոչեցեալ զնա յայնժամ Եւսեբեայ արքեպիսկոպոսի Կեսարացոց՝ որ զՌիանիոս յաջորդեաց ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն, ձեռնադրէր զնա յերիցութիւն, որպէս ամբ ինչ յառաջ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր ազամայ ի Նազիանզ ի հօրէ իւրմէ որ անդ եպիսկոպոսն էր՝ յորժամ յանկարծ առ ան ժողովուրդն զԳրիգոր առաջի սեղանոյն զն ձեռնադրեացէ զնա։ Այլ յետ սակաւ ինչ միջ կամակար մեկնէր Բասիղիոս ի նոյն միայնութիւն, որպէս հաւանութեան թուի՝ առ խանտանաց եպիսկոպոսին իւրոյ, զի զաչս ժողովրդեանն յինքն արեանէր Բասիղիոս առաւել գիտութեամբն եւ առաքինութեամբ։

Եւ այց իբրեւ ել հալածումն Վաղեսի՝ հաշտեցաւ Եւսեբիոս ընդ Բարսղի առ սէր եկեղեցւոյ։ Կոչեցաւ միւսանգամ Բասիղիոս ի պաշտօն եւ էր նա յամենայնի օգնական եւ ձեռնառւ եպիսկոպոսին, մերժէր նա զյարձակումն Արիանոսացն եւ առնէր զԿեսարիա պատուար ամուր հաւատաց եկեղեցւոյ։ Յետ Ցամեայ (362—370) առաջնորդութեանն վախճանեալ Եւսեբեայ՝ գործակցութեամբ Գրիգորի Նազիանզու եւ Երուսաղոյն Եւսեբեայ Սամսատացւոյ ընտրեցաւ Բասիղիոս հակառակ կամաց մեծաւ տանց ոմանց Կեսարացոց առնուլ զաթոռ արքեպիսկոպոսութեանն պնտրիկ իբրեւ մարապողիս մայրաքաղաքին Գամրաց եւ եքսարք մեծի վիճակին Պոնաոսի (370)։ Թէպէտ եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց վիճակի նորա եւ մանաւանդ ազգակիցք նորա ի մայրենի կուսէ՝ հակառակորդ էին նորա, սակայն իմաստութեամբն եւ հեղութեամբ շահեցաւ զնոսա աակաւ Բասիղիոս։

Եւ արքէր Բասիղիոս հրեշտակութեամբ զՎարդիմէոս առ Միթանաս վասն երկուց իրաց, նախ զի առաքեսցէ հայրապետ՝ արս զի հաւանեցաւսցեն զեպիսկոպոսունս ալեւմտից՝ ջանալ ի կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելից, եւ երկրորդ անգամ՝ զի ոչ միայն ինքն Միթանաս ընկալցի ի հաղորդութիւն զՄեղեդեոս, այլ եւ հաւանեցաւսցէ ի նոյն եւ զՎասմասոս Հռոմայ հայրապետ։ Իւրաւ եւ նմա Միթանաս թէ դժուարին է եւ գործ երկար՝ հաւանեցաւսցանել զեպիսկոպոսունս արեւմտից առաքել պատգամաւորս յարեւելս յանուն ժողովոյ իրիք անդէն գումարելոյ. ուստի լաւազոյն է, ասէ, դիմել առ Վասմասոս քահանայապետ, զի սա իբրեւ զլուի համօրէն եկեղեցւոյ առաքեսցէ արս իշխանութեամբ հանդերձ որ զմիաբանութիւնն կատարեսցեն։ Այնժամ ըստ խորհրդոյն Միթանասայ՝ առաքէր Բասիղիոս զՎարդիմէոս ի Հռոմ առանձինն թղթով, յորում արտաշէր նա զքահանայապետն՝ արս ոմանս հեզս եւ իմաստունս առաքել տղար, որք բերիցեն ընդ իւրեանս զգործս Սիմիոնեան ժողովոյն, եւ ըստ պաաշանի հրապարակաւ ցուցցի անզօր ամենայն՝ որ բռնաբարն ի նմա գործեցաւ, եւ արտացեն միաբանութիւն եկեղեցեաց, մաւնաւանդ եկեղեցւոյն Նիսիդիայ։ Վարդաւ Վարդիմէոս յետ ձմե-

բայնուցն ի Հռոմաց թղթովք սիրոյ արեւմտեանցն, այլ գործ ինչ ի միջի չերեւէր. տակաւին յուսայր իմն Բասիղիոս թէ Լաւրինոս սարկաւազ որ ընդ Ղարոթեայ եկն յարեւմտից՝ ճշմարտագոյնս ինչ իմացուցէ զերացն արեւելից՝ յորժամ գալւոյցի այգրէն յետս (370 եւ 371): Եւ զուր եւ ընդ վայր ամենայն. ոչ միայն չեւ ի գլուխ այն միաբանութիւն, այլ եւ ոչ Մեղեափոս եղեւ ընդունելի համօրէն արեւմտեացն, քանզի ձախող իմն կարծիս զնմանէ ունէին ի Պաւղինեանց եւ ի Ղուկիբերեանց խարեալ, նա աւանիկ եւ ոչ Լթանաս եմուտ ընդ նմա ի հաղորդութիւն, որպէս եւ ոչ նորին յաջորդ Պետրոս:

Եւ յայդէս կատարումն միաբանութեան եպիսկոպոսացն արեւելեայց ընդ արեւմտեայց՝ մնայր ժողովոյն Առաւանդինուպոլեայ՝ զորմէ ի ժամու իւրում:

Այդէս որ ընդ այն ժամանակս եւ այս երրորդ անգամ երթալ յԵնտիոք եւ զճանապարհայն (371—373) մոլեղնէր հանգոյն հեթանոսացն, մերթ ցրուելով զօրօք զժողովուրդն ժողովեալ ի պաշտօն Եստուծոյ եւ մերթ թանալով եւս արեամբ զսեղանս, հանելով զեկեղեցիս ի ձեռաց օւղղափառացն՝ որ այնուհետեւ ի բացի ժողովէին ի պաշտօն: Պայր հասանէր կարգաւ ի Աեսարիա ի գլուխ քաղաքացն Ասպադոփկացւոց (372): Եւ աքէր կայսր զՄոգեստոս վերականգու անձնապահաց առաջի իւր՝ հաւանեցուցանել զԲասիղիոս ի կամս իւր՝ ուղառնալեօք կորստեան ընչից, պքսորանաց, տանջանաց եւ մահու, որում ասյր Բասիղիոս պատասխանի թէ ունիցիս արդեւք այլ ինչ քան զսոսա, քանզի ոչ մի ինչ ի սոցանէ կարէ սանանել ինձ. որոյ ոչինչ գոյ՝ զնորա չմարթի որ յափշտակել. պքսորս ոչ ճանաչեմ զի ամենայն ուրեք յերկրին Եստուծոյ եմ. տանջանք չլինին ինձ դամագիւտ, զի չիք իմ մարմին. իսկ մահ հաճոյական եւս է ինձ, զի փութանակի ածէ զիս առ Եստուած. այսպէս մերժեցաւ ի նմանէ եւ երկրորդ հրեշտակն կայսեր Ղեմաթենէս կոմս: Եւ լեալ զարմանալեօք կայսրն՝ ինքնին տրտնականօքն ի սօնի աստուածայայանութեանն զայր յեկեղեցին՝ ուր Բասիղիոսն մատուցանէր պատարագ եւ խօսէր ճառս, եւ մատոյց թագաւորն հանդերձ հաւատացելովքն զընծայսն ի սեղան անգր, որ էր նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան. երիցունքն եւ սարկաւազունք տարակուսեալ թէ ընդունիցի արդեւք եպիսկոպոսն զընծայս նորա՝ ոչ զք մերձեցաւ առնուլ ի ձեռաց կայսերն եւ տրտնականացն: Ջիւրեալ կայսրն սկսաւ գողալ եւ գեղեւել եւ տապալէր իսկ ի գետին՝ եթէ չունէին զնա ի վեր կղերականքն. անդ զիջեալ իմաստութեամբ՝ ընկալաւ Բասիղիոս զընծայս նորա: Ասկայն եւ այնպէս գրդեցին ստիպեցին Ենամեանք զկայսր՝ մերժել զԲասիղիոս. այլ ի գիշերին յորում երթալոց էր Բասիղիոս յաքսորս՝ յանկարծակի յախտ անկեալ գնէր մերձ ի մահ սրգի

կայսերն (Ալազենաթինիանոս Գաղատա՝ մանուկ վեցամեայ)։ Ի միտ առ Թադաուորն զձեռն Լատուծոյ, կոչեցաւ Ռասիդէոս եւ անդէն ի մտին նորա՝ ոգի առ մանուկն։ Խոստացաւ Ռասիդէոս գլխաւ թեալ առողջութիւնն՝ թէ մկրտեացի մանուկն յազդափառաց եւ ինքն Ալազէս դարձցի յազդափառութիւն եւ ջանասցի ի միարանութիւն եկեղեցւոյ։ շառ յանձն կայսրն, մկրտեցաւ մանուկն յԱրիանասաց եւ վախճանեցաւ իսկ եւ իսկ։ (Յետ սակաւ ինչ միոյ խօթացաւ եւ Մոգեռտոս, զգջացեալ ետ կոչել ղՌասիդէոս եւ ողջացաւ ազօթիւք նորա։

Այնչ մանկանն եւ բարեխօսութիւն Մոգեռտեայ պատկառեցուցին զկայսր ի հալածելոյ ղՌասիդէոս։ Այսպէս կայր մնայր Ռասիդէոս ի Աեռարիա համակ աշխատ լեալ սրբել զՓոքր Հայս եւ զԳաղատիա յորիանասական պղծութենէն, եւ կռուէր զբով ընդ Լնոմեանցն, լեալ յամենայնի զօգ միաւորութեան արեւելեան եկեղեցւոյ, զոր կամէր մանաւանդ առնել հօրագոյն՝ միաւորելով զեպիսկոպոսանն արեւելից ընդ Հռոմայ, եւ վախճանէր (50ամեայ) ի Ժամանակի՝ զի այն ինչ զերծեալ էր եկեղեցի ի բռնաւորութենէ Թադաուորին (379 Յունու. 1)։ Առգ առին ի վերայ նորա ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ հեթանոսք եւ Հրեայք, զի հայր էր նա աղքատաց եւ որդոց եւ զամենայն ինչսն ծախեալ էր ի նոսա եւ զմեծատունան ածեալ յողորմածութիւն։

84

Այլ կայսր ի քաղաքէն Աեսարացւոց գարնայնի 373 առին եւ հասեալ յԼնաթիդ մնլեզնէր ընդդէմ ազդափառացն. աքսորեցան մի քառ միոջէ Պեղագիոս եպիսկոպոս Ղաւողիկեայ, Ռարսեղ Սուհայի, Աիւրղոս Արուսաղեմի, Աւսերիոս Ամանաստայ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ Ղարիգոր Աիւսեայ։

Ազիպատս միայն ցայն վայր ազատ էր ի հալածանաց. զի թէպէտ եւ եհաս եւ անգր հրամանն աքսորմանն եպիսկոպոսացն ազդափառաց (367), եւ ելանէր իսկ Լթանաս եւթներորդ անգամ յԱրզքսանդրիայ, այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ համարեցաւ կոչել զնա յետս, այնու՝ զի յարեաւ խռով ի քաղաքին վասն նորա (368)։ Ասկայն յետ ամս ինչ խաղաղութեամբ անցուցանելոյ՝ ննջեաց մեծն Լթանաս (2. Մայ. 373)։ Այր նա զործի գեղեցիկ զոր արկ ի կիր հովուապետն մեծ՝ Եւնել ի հարսի զհաւաստ աստուածութեան իւրոյ ընդդէմ Արիանասացն բռնացելոց։ Ի սոյն զործ ցանկաքի նուիրեաց զամենայն զկեանսն Լթանաս, կրեալ անհնարին նեղութիւնս ամս 50, եւ եհաս իսկ կիտին որ առաջի կայր նմա, զի որպէս զսկիզբնն՝ նոյնպէս գրեթէ զվախճանն արիանասութեանն ետես։ Ի վերջին ամս կենացն (յամէ իբրեւ 370)

էր նա առաջնորդ դործոցն Բարսիլի Կեսարիայ Կապադովկացւոց, Գրիգորի Նազիանզու եւ Գրիգորի Նիսացւոյ, եւ յետ մահու նորա կենդանի էր ոգի նորա ի սոսա՝ տանել յառաջ զգործ միաբանութեանն եւ զպատերազմն ընդդէմ Հոգեմարտն Սակեդոնեանց եւ Լպողինարեանց որոց հակառակ սկսեալ էր գրել Լթանաս ի վերջին ամսն իւր:

Լնդէն ի ժամու մահուանն յանձն արարեալ էր Լթանասայ՝ ընտրել զՊետրոս երէց, որ էր լեալ միշտ ընկեր նեղութեան նորա. ընտրեցաւ նա միարան հաւանութեամբ եպիսկոպոսացն եւ գիպտացւոց եւ այլոց կղերականաց եւ ժողովողեանն: Ասկայն ի կայսերէ՝ այլ որ սահմանեալ էր վասն աթոռոյ Ս. Մարկոսի: Լապրեցաւ հրաման առ Պաղղադիոս (հեթանոս) վերակացու աշխարհին նստուցանել զՍուկիոս զերէց արիանոս, եթէ հարկ իցէ՝ եւ զօրութեամբ զինուց. դունդ ժողովեալ ի հեթանոսաց եւ ի Հրէից եմուտ կալաւ զեկեղեցի Ս. Իսէոփնայ, նուազեցան ի նմա երգք հեթանոսականք եւ ցուցք պղծութեան, կաքաւեաց ի վերայ սեղանոյն երիտասարդ կանանցահանդերձ եւ մեւս ոմն մերկանգամ խօսեցաւ յամբիոնէ թելադրութիւն գործոց պղծութեան, ուստի բերան Լթանասի խօսեալ էր ստէպ բանս փրկութեան առ ժողովուրդն: Մագնոս գանձապետ արս բազումն երէց եւ սարկաւագ եւ ծեր տայր ածել ընդ քարշ ի քաղաք հեթանոսացն ի Հեղիօպոլիս՝ յետ գանալից չարագանն առնելոյ. նա սպանան եւս ոչ սակաւք: Ինքն Սուկիոս դունդ կազմեալ հասանէր ի վերայ վանականաց անապատին՝ աքսորել զնոսա ի կղզի մի հեթանոսական՝ ուստի յետ սակաւ ինչ միայ ածապարէր դարձուցանել զնոսա յետս, քանզի դարձուցին նորա զընակիչս կղզւոյն ի կռապաշտութենէն: Նա եւ ինքն իսկ կայսր՝ որ յետ վախճանելոյ եղբօր իւրոց Սաղենատիոնեայ առաւել համարձակագոյն էր ի հալածումն ուղղափառացն, հրաման տայր զբազմամբոխ վանականս եւ զանապատականս Լազիպտացւոց աշխարհին բռնաբար ածել ի զինուորութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից. իբրեւ ընդդէմ դարձան, չարչարեցան բազմապատիկ, տուան ի քրէական մեծազոս, աքսորեցան եւ սպանան եւս բազումք: Նոյնպիսի իմն անցք եւ ընդ վանականս Ըսորւոց աշխարհին անցին:

Յետոյ ուրեմն ի վերջին ամսն մեղմացաւ իմն Սաղէս, եղեւ համարձակութիւն վանականաց եւ անապատականաց եւ խոստովանողացն աքսորելոց դառնալ յիւրաքանչիւր տեղին, նա աւանիկ եւ Լազիպտոս այնպէս իմն իրքն փոփոխեցան՝ մինչեւ հայրապետն Պետրոս՝ որ դիմեալ ապաւինեալ էր ի Հռոմ առ Գամատոս քահանայապետ, դարձաւ յետ հնգից ամաց յաթոռ իւր՝ բերելով ընդ իւր թուղթ հաստաառութեան ի քահանայապետէն¹, եւ

¹ Սփր. Եկեղ. դոմ. Գ. 37: Սաղմն. Եկեղ. դոմ. Զ. 38:

Վուկիտս՝ որ եկն փախաւեայ առ կայսր ի Աստանդինուպոլիս, շե-
զիտ ինչ օգնականութիւն ի նմանէ (378):

Այսպիսի իմն հանգամանք էին կրօնիցն իրաց՝ յորժամ յան-
կարծ կոչեցաւ Վաղէս յարեւելից՝ գալ պաշտպանել հիւսիսային
կողմանց տէրութեան իւրոյ:

85

Յիւլքսինոս ծովէ եւ ի Տանայիս գետոյ մինչեւ ցՆաղտիկ
ծով տարածեալ էր մեծ տէրութիւն արեւելեանն Վթաց. որոց
տիրէր յայնժամ Հերմանրիկ որ եւ էր հիմնարկու տէրութեանն
նոցա: Ընդ նորա իշխանութեամբ էին եւ արեւմտեան Վուլթք
բաժանեալ ի նոցանէ Վնեօտեր գետով մինչեւ ի վեր ցՎանուբ
եւ ցԹայս: Սոցա Թագաւոր էր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց (յամէ
367): Հոնք՝ ազգ մոնղոլեան սերեալ յԱւրալ եւ յԱլտա լերինսն
յետ յարձակելոյ ի վերայ Ալանաց բնակելոց մինչեւ ցՏանայիս,
անցին սգօք հանդերձ ընդ Տանայիս խաղալ ասպատակաւ ի
վերայ արեւելեան Վթաց: Ընկաւ ի պատերազմին վերաւոր Հեր-
մանրիկ՝ որ էր յայնժամ 110 (°) ամաց եւ սպան զանձն: Յայն-
ժամ ազնուական ցեղք արեւելեան Վթաց առաջնորդութեամբ
Աղաթէոսի եւ Սափրաքսայ խնդրեցին թիկունս օգնականու-
թեան յարեւմտեան Վթաց. բայց ի մէջ սոցա երկպառակութիւն
էր վասն քրիստոնէութեան որ մտեալ էր ի նոսա անդստին ի 100
ամաց ի ձեռն գերեաց՝ յորոց ամանք կղերականք եւս էին, եւ ի
ժողովին իսկ Վիկիայ գտաւ եպիսկոպոս որ ի նոցանէ Թէոփիլոս
անուն: Աթանարիկ Թագաւոր նոցա եւ մասն մի հնազանդելոց
նորա հաստատուն էր ի հեթանոսութեան եւ հալածէր զքրիս-
տոնեայսն: Այլ իրրեւ նեղէին զնոսա Հոնք՝ չկարաց Աթանարիկ
զդէմ աւել նոցա՝ փախեաւ ի Արապաթս իւրով հեթանոսական
ամբոխիւն: Բայց հակառակորդքն նորա քրիստոնեայք՝ այլ իմն
ազգ խորհեցան:

Վանդի մեծ մասն արեւմտեան Վթացն առաջնորդու-
թեամբն Փրիդիգերայ իշխանի իւրեանց աղաչեցին զՎաղէս ըն-
դունել զնոսա ի կողմանս Խփակիայ. պատգամաւոր նոցա էր
եպիսկոպոսն Սելփիլոս որոյ զբազումս ի Վթաց դարձուցեալ
էր ի քրիստոնէութիւն, զչորս աւետարանն ի նոցա լեզու Թարգ-
մանեալ, որոց հատակաորք կան ցայժմ, եւ կարծի գտակ գո-
թացի նշանադրաց: Անձն առ կայսր այսպիսի ինչ պայմանաւ՝
զի ամենայն Վուլթք դարձցին յարիանոսութիւն, եւ նախ ման-
կունք ածցին յայսկոյս գետոյն Վանուբայ եւ ցրուեացին յԱսիա.
Իսկ հասակաչափքն տացեն նախ ի բաց զգէնս իւրեանց: Այն վեր-
ջին պայման չկատարեցաւ, քանզի կաշառարեկ եղեն պահապանք

սահմանաց Հռոմայեցւոցն: Այսպէս 200,000 այս պատերազմի ժամանակ Գլխաց անց ընդ Վանուբ, իսկ ընդ ամենայն էին իբրեւ 1,000,000 (376): Ի բնէ զժողովին էր զայնչափ բազմութիւն ունել ի հնազանդութեան եւ ի կորգի, բայց եւ պատասաւորքն Հռոմայեցւոց ներկելովն զնոսա հանին ի յուսահատութիւն, եւ իբրեւ երկեւղ էր թէ ապստամբիցեն՝ տարան զնոսա պահապանօք ի Սիւսիա: Այլ ընդ նոյն ժամանակս եւ յարեւելեան եւս Գլխաց՝ ցեղն Վելթունգացւոց կամեցաւ գալ նոյնպէս ի սահմանս Հռոմայեցւոց, եւ իբրեւ չտուաւ հրաման, ինքնակամ անցին ընդ գետն՝ որոյ չգոյր պահապան եւ յարեցան յեղադրան իւրեանց: Ըմբարոտաւանութեամբ եւ նենգութեամբ հրամանատարացն Հռոմայեցւոց միւսանգամ զրգուեալ Գլխացն՝ միարանեալ դնէին ասպատակ ի Խրակիա եւ ի մերձաւոր կողմանս: Աւարեաց կայսրն զօրավարս եւ կոտորեցան. քանզի Գուլթք տուարացեալ զօրանային յայլոց եւս եկաց յարեւոյ եւ ի Հոնաց եւ յԱլանաց իսկ: Թէպէտ եւ կոչեցաւ Վրատիանոս եւ գոյր մերձենայր զօրօքն արեւմտից, եւ զրէր իսկ առ հօրեղբայր իւր՝ չառլ ճակատ մինչ չեւ նորս հասեալ, սակայն այլ իմն ազգ ի խորհրդեան պատերազմին սահմանեցաւ. Սերաստիանոս զօրավար՝ որ դժկամութեամբ էր ընդ կայսրն արեւմտից, տօխէր իսկ եւ իսկ առ ճակատ. ոչ այսպէս Վիկտոր: Առաջեաց խորհուրդն Սերաստիանայ. քանզի եւ ինքն Վաղէս խանտալով իմն՝ առանձինն զպարծանս յաղթութեանն խորհէր առնուլ:

Այդուն (ԹՎ.Գ.) ժողովեցաւ զօրն հռոմայեցի, խաղաց ժամս երիս հասանել առ Գուլթան, հնչեաց աղաղակ պատերազմի ի գնդէն Գլխաց, փութանակի կարգեցան ճակատեցան Հռոմայեցիք նքթեալք, ծարաւեալք եւ լքեալք ի տապոյ: Առնեցուցանէր իմն Փրիդիգեր եւ այլ եւս ժամս՝ զի յուսոյր թէ գոյ գունդ օգնական յարեւելեան Գլխաց: Իբրեւ եկն այն գունդ առաջնորդութեամբ Աղաթէոսի եւ Սափրաքտոյ՝ սկիզբն լինէր պատերազմին առ Ադրիանուպոլեաւ. զօրն հռոմայեցի վաստակարեկ եւ կուրացեալ ի փռչւոյն դիպելոյ՝ ի պարսութիւն մատնեցաւ. նախ հեծեալօրուն փախտաւեաց լեալ եւ զհետ նորս եւ հետեւակն:

Վաղէս՝ որ թողեալ լքեալ յանձնապահայն՝ կռուէր տակաւին ի մէջ դիականցն անկելոց հանդերձ սակաւաւոր մնացելովքն, եղեւ չիք յաչաց՝ յետ ցուցանելոյ թէ քաջ զինուոր է, բայց անտեղեակ զօրավար: Նմին իրի սառց ինչ վասն մահուան նորա չիք. ոմանք ասեն թէ նետահար լեալ փչեաց զոգին եւ այլք թէ ածաւ նա վիրաւոր ի խուղ մի՝ զոր հրձիգ ուրախն Գուլթք յանգէտս եւ անդէն այրեցաւ: Արիդիգին եւս պատմին յԱմմիանեայ. վերջինն եղեւ առհասարակ հաւատարի, որպէս նշմարեմք ի վկայութենէ Երանէ Աւրեղեայ Վիկտորի, Սակերերանի, Աերանի-

մեայ, Ուսմանայ, զարմեայ՝ Արսեայ, Օսմանի, Թեոդորեայ, Մովսիսի Խորենացւոյ, Սոկրատայ, Սոզոմենայ եւ Փիղոսատրգեայ: Այս անգամ Վաղէո իրրեւ 50 տանց թագաւորեալ ամս իրրեւ 15. եթող դստերս միայն երկուս՝ զԵրոստ եւ զԵնոստասիա: Եւ եւ տա հանգոյն եղբօրն՝ Խիստ եւ անաղորոյն, էր նախանձայոյզ պատերազմական հրահանգաց, Խիստ ի Եփրեյն, կասկածոտ ի վերայ մեծամեծացն, բայց հաւատարիմ ի բարեկամութեանն: Պաշտպանէր նա իրաւանց նահանգացն, թեթեւացուցանէր զաւուրն, պատժէր սատիկ զհարստահարութիւնն: Եւ նա բազում անգամ առատ ձեռք՝ առանց վատնութեան. եթող նա յիշատակարանս խնայողն հոգաբարձութեան ի քաղաքս քաղաքս: Ասկայն յոյլ էր, չկարէր սոկալ աշխատութեան, էր բիրտ եւ սղէտ եւ ի պատերազմական եւս գիտութենէ: Խնդրէր այն պարծանս, այլ ի խստութեան՝ որ յանապարհութիւն ելանէր, մանաւանդ եթէ կասկած եւս դաւաճանութեան ի միջի էր. զի եւ էր իսկ առհասարակ ստեղծ, եւ բազումք էին որ ցանկային ընդ այլ կայսր¹:

Եւ հագին իմն էր պարտութիւնն առ Աշրիանուպոլեաւ. Տրայիանոս, Սերաստիանոս, Լագուիտիոս ապարապետ, Վաղերիանոս ախուապետ, Պոտենտիոս զնդապետ այրենաիր զօրաց որդի Ուրսիկինեայ զօրավարի եւ այլ եւս 35 զօրավարք անկան ի ճակատն: Ըմբիւնաւ որ զայն պարտութիւն համեմատէ պարտութեանն առ Սանեօք՝ հազիւ երրորդ մասին հռոմէական զօրուն, առէ, ապրել մազապուր: Ի վաղիւ անդր պաշարեցին Վաթք զԱշրիանուպոլիս՝ զի լուան թէ գաճճք կայսերն անդ են. իրրեւ ընդ երկար գիտնակալ եղեն քաղաքացիքն, զայն թողեալ խաղացին ի վերայ Արսեանդինուպոլեայ. ապրեցաւ երկրորդս Հռոմ յաւաքսութենէ՝ միայն օգնականութեամբ Աարաիկնոսացն առաքելոց ի Մաւիայ դշխոյէ նոցա՝ ընդ որում դաշնաւորն լեալ էր Վաղէո: Մեկնեալ ի պարսպաց կայսերական քաղաքին՝ ասպատակաւ եւ աւարտութեամբ անցին ընդ անցոն Սուկկեայ առ Հեմա լերամբք, ի արարին աղմկաւ եւ ապականութեամբ պատերազմի զՍուրիկէ, զՄիւսիա, զՆապիա եւ զԽարիա, հասին մինչեւ ցահմանս Խաղիայ:

1 Ոմանք ի հեթանոսաց անախ ըստ գրեւոր իմն հմայիցն իւրեանց համարեցան զամենէլ թէ սպանցի Վաղէո, եւ յախորդ նորս իշխան ոք լաւ լինիցի՝ որոյ անուն սիսանիցի Թ. Է. Ու Նշանագրովք եւ կոտորեցի Ս Նշանագրովք. եւ նմանեցուցին ի նոյն զթեոդորոս զայր ազնուական եւ բազմազատակ զերկրորդ գաղանեաց գաղբ կայսերն: Եւ հաս բանն ի կայսր, անու թեոդորոս ի պատանդաբնուպոլեայ յԱմիգը, գաւա զօրծակից հարցման հմայիցն եւ սպանաւ: Վաղ այնպիկ էր այնուհետեւ՝ որոյ

անուն թէ՛ Յէ սիսանէր եւ Սէիւ կոտորէր. Թեոդորոս, Թեոդուլոս, Թեոդոտոս եւ Թեոդոսիոս թագաւորեցին զանուանս իւրեանց կամ փոխէին: Սիսանիգէս փիղիսոփոս որ զայնմ հմայութենն տեղեակ եւեթէր՝ կենդանւոյն պրեցաւ: Ղերանիոս՝ որ հազիւ զերծաւ ի նոյնպիսի վտանգի, առէ թէ յմնութիւն իրացս տեւեաց քաղաքն ժամանակս կենդանի էր Վաղէո (այս ինքն ամս 4): Նա հրաման եւս հան Վաղէո ի ընդրել զամենէլ զամենայն գիրս կախարդանաց եւ ընկել:

Պատիւանոս էր առ սահմանօր թրակացւոց աշխարհին՝ յոր ժամ ընդ առաջ եղեւ նմա Սիկստոս զօրաւոր հեծելազօրութեան պետութեանն՝ բերեալ զգոյժ պարտութեան արեւելեան զօրուն։ Չոգաւ յայնժամ յետ կայսրն ի Աիրմիոն՝ բազմացանել զքանակն ընդդէմ յաղթող թշնամւոյն, ապա խաղաց նոքօք դէպ ուղիղ ի Առստանգինուպօղիս՝ անցեալ ընդ բազում վասնդս յերեսաց թշնամեացն շուրջանակի պատելոց։ Այլ յահագին պարտութենէն վհատեցաւ եւ ոչ ի շքեղութենէ աթոռոյն արեւելից շլացաւ կայսրն իննեւտասանամեան։ Ի մտի եղեալ նորա կռուել ի վերայ տէրութեանն ընդ անթիւ թշնամեացն արբելոց յաղթութեամբ՝ տեսանէր թէ չիք ի միջի այնուհետեւ ոչ զօրաւոր բանակ եւ ոչ քաջ եւ փորձ զօրավարք։ Մեծ եւ մի միայն այն պատ էր վարուցն Պատիւանեայ՝ զի անդէն ի սկզբան թագաւորութեանն հաւատացեալ բանաստեղծութեան արքունականացն ետ սպանանել զԹէոդոս կոմս որ առ հարրն նորա վճարեաց բազում որութիւն քաջութեան ի Բրիտանիա եւ ցածոց յԱփրիկէ եւ ի Մաքեդոնիա զապստամբութիւն Փիրմեայ ուրումն իշխանի մաւրեանացւոյ։ Բազումք ի թագաւորացն մանկագունից նոյնպիսիս յանցեան, այլ Պատիւանոս միայն է՝ որ զԹէոդոս զորդի սպանելոցն Թէոդոսի կոչեաց բաժանել ընդ նմա զիշխանութիւն իւր՝ ազնուականութեամբ հաւատցեալ որդւոյն զգրկանս հօրն եւ խնամութեամբ հոգացեալ վասն փրկութեան համօրէն տէրութեանն։

Թէոդոս որդի Թէոդոսեայ սպանիացւոյ եւ Թերմանիայ քնոջ ազնուականի սպանիացւոյ, երբեմն դուքս Սիւսիայ, որ յետ մղելոյ պատերազմունս ընդդէմ Սարմատաց՝ էր միայնացեալ ի Ապանիա պարսպեալ ի դարման անդոց՝ կոչեցաւ յանկարծ ի Աիրմիոն, ուր դարձեալ էր յայնժամ Պատիւանոս, առնուլ տկամաց զծիրանին կայսերութեան ամաց իբրեւ 32 (19 Յունու. 379—395)։ Եւս նմա Պատիւանոս զհամօրէն պետութիւնն արեւելից, յաւելեալ ի նոյն զմեծ մասն Ղիւրիկեայ՝ որ յետ այնորիկ արեւելեան Ղիւրիկէն անուանեցաւ, այս ինքն է՝ Վակիա, Սիւսիա, Վարդանիա, Մակեդոնիա, Լապիրոս, համօրէն Յայնք, Աթետէ եւ այլ եւս կզգիք Յունաց, եւ գլուխ քաղաքաց այսր Ղիւրիկեայ էր Թեսաղոնիկ։ Երեւմտեանն Ղիւրիկէ որ էր ընդ վերահացութեամբ Խաաղիայ՝ ունէր զՊաննանիա, զԱորիկոն եւ զՎաղմասիա։

Չեւ էր տէրութեանն այնպէս մերձ ի կործանումն երեւեալ որդէս յայնժամն. առաի՛ սահմանք Հռենոսի եւ Վանուբայ կրէին յարձակումն ի գերման ազգաց՝ յԱղեմանաց, ի Փրանկաց եւ ի Սուեւաց. համօրէն Ղիւրիկէ եւ Թրակիա էր աւերեալ ի

Վթաց, ի Հոնաց եւ յԼճանաց. անտի՝ սահմանք Տիգրիս, նա աւանիկ՝ Լփրատ գետոյ էին ի կառկածի յերեսաց Պարսից, Վրաց եւ Հայոց: Այն սակս Վրաստանոս աճապարէր ի Վազիւս եւ Թէոդոս գումարէր զիւրեւ զգորականն ցրուեալ՝ ի Թեոսաղոնիկ, հրահանգէր զնոսա, քաջալերէր եւ սրտապնդէր. անդր զային առ նա հրեշտակութիւնք քաղաքաց քաղաքաց՝ ցուցանել նմա հպատակութիւն: Մզէր այնուհետեւ Թէոդոս բազում ճակատս ընդ Վթաց. յաղթեաց նա նոցա առանց սատակիչ ինչ պատերազմ ընդ նոսա տալոյ՝ իմաստունն յապաղութեամբ, դրիւն, պատնիշօքն, արագութեամբն, զսխալանս թշնամեացն արկանելով քաջ յիւր օգուտ ի կիր. քանզի էր իսկ չմիարանութիւն ի մէջ նոցա յետ մահուն Փրիտիգերայ: Երեւելեան Վուլթք մեկնեցան ի Պաննոնիա: Եւ թէպէտեւ մեծ մասն արեւմտեան Վթաց ընկալեալ էր զԼճանարիկ, այլ քանզի բազումք ընդդէմ դառնային իշխանութեան նորա, սա խաղաղասէր եղեալ եւ ի բաց իւրովքն հաւատարմօք ապաստանել յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց՝ հակառակ երդմանն իւրում: Եւ ընդ առաջ նորա Թէոդոս, ած ի քաղաքն կայսերական՝ որ զարմացոյց յոյժ զթագաւորն բարբարոս, եւ ի վախճանել նորա յետ 14 աւուրց (25 Յունու. 381)՝ ինքն կայսր երթայր յուղարկաւոր առաջի դազադացն: Բաժանեցան այնուհետեւ Վուլթք ի փոքր փոքր մասունս եւ արարին դաշինք ընդ կայսեր, եւ ընկալան բնակութիւն ի Կիրակիա եւ ի Միւսիա ընդ հպատակութեամբ նորա, բայց պահելով զսովորութիւնն իւրեանց, եւ կոչեցան՝ Վաշնաւորք: Ի նորեցան ի նոցանէ 40,000 այր ի գործ պատերազմի տէրութեանն (382): Այնմ հետէ ազգեցութիւն մեծ էր Վթաց յիրս տէրութեանն Հռոմայեցւոց:

87

Արպէս ի Թեոսաղոնիկն՝ նոյնպէս եւ ի Առստանդինուպոլիս առաջին քան զամենայն հոգս էր Թէոդոսեայ՝ կարգել զիրս կրօնիցն: Վաղ իսկ Վրաստանոս վաղվաղակի իբրեւ լուսա զբօթ մահուն հօրեղբօրն՝ անդէն ի Սիրմիոն ըստ խորհրդոյ Ս. Ըմբրոսիոսի (եպիսկոպոսի Մեդիոզանու յամէ 374) հան հրաման դառնալ ամենայն եպիսկոպոսաց պատրելոց առ Վազեաիւ եւ ունել իւրաքանչիւր զիւր աթոռ, եւ ընդ ամենայն աթուէլս թողուլ ազատութիւն իւրաքանչիւր կրօնից՝ բաց ի Սանինեցւոց, Փոտինիանոսաց եւ յԱլենոմեանց (378), այլ ի միւսում ամի առ նա յետս ի Մեդիոզանոն զայն ազատութիւն կրօնից՝ արգելեալ չարափառացն ժողովել ի պաշտօն կամ քարոզել զիւրեանց վարդապետութիւն, մանաւանդ՝ որոց կրկինն մկրտէին՝ որպէս զՍոնատեանոն

(379): Իբրեւ սա թեւորոս զնշխանութիւնն արեւելից՝ յետ միջոտեց ի Ս. Եղեղեալ եպիսկոպոսէ թեաւորանիկեաց (որ առաջին առաքելական տեղապահն կայացաւ ի Ղաւմաստէ՝ յետ բաժանմանն Ղիւրիկեաց)՝ հան զհաշտաւոր հրամանն (28 փետր. 380) որ առաքելացաւ ի Աստանդինուպոլիս՝ զի անտի սփռեալ ընդ նա հանդան արեւելից: «Այսմ՝ այսպէս է մեզ՝ թէ առնեացն ազգք եւ ազնիք՝ զորս առաջնորդութիւն քաղաքական գիտութեան մերց վարէ, զայն հաւատ կապին՝ զոր աստուածնդէնն առաքելալ Պետրոս Հռոմայեցւոյն առնեցեաց, հաւատ՝ որ ցոյժմ կորցելալ պահի, եւ զորոց զհետ երթաց Ղաւմաստ քահանայապետ եւ Պետրոս Եղեղանդրացւոց եպիսկոպոս այր առաքելաշնորհ. այս ինքն՝ զի ըստ առաքելական ուսմանն եւ աւետարանական վարդապետութեան հաւատացեմք զւոր եւ զԵրզնայ եւ զՀոգւոյն որոց զմի աստուածութիւնն՝ զայդ եւ հաւատարն մեծութեամբ եւ ուղղափառն Երրորդութեամբ: Ար այսմ՝ օրինաց զհետ երթան՝ նացտ հրամանն ասմք առնալ անուն քրիստոսնից կոմբազնիկեականաց, իսկ զայլնն առնեալն՝ զորս անմիտս իսկ եւ բանդադաշնաբ համարիմք, կրնլ զվատ անուն հերետիկոսական վարդապետութեան, եւ ժողովակաց նացա՝ եկեղեցւոց անուն չապ, նախ Եւստուծոց վնժինդրութեանն ան կալեալ եւ յետ այնորիկ՝ ընդունելոց պատիժս՝ ի մերմէ իշխանութենէ՝¹»

(Նետ իննամսեայ ժամանակի զառաջինն ուրեմն եմուտ թեւորոս ի Աստանդինուպոլիս (24 Նոյ. 380): Եւս քաղաք կայսերական էր գրեթէ մայրաքաղաք արիանասութեան. յետ մերժելոց Ս. Պաւղոսի յաթառոյն (338)՝ եպիսկոպոսք արիանսք եւեթ նստէին մի ըստ միջէ, Եւսերիոս Նիկոմեդացի, Մակեդոնիոս, Եւդոքսիոս եւ այժմ՝ ուրեմն Ղեմովիղոս չարչարիչ Ղիւրիկեաց: Յիւրեք անդէն վարդապետութիւն Երիոսի, առ նմին՝ մուրութիւն Նովատիանոսաց քարոզէր յայլ եւ այլ եկեղեցիս քաղաքին, անդ էին խանձարուրք Մակեդոնեանց, յաճախեցին Եւսնոմեանք. նա Եւդոդինարեանք իսկ յայնժամ սկսան անդէն սփռեալ տարածանել: Նետ մահուանն Սաղեոսի՝ աչք սակաւաւոր ուղղափառացն Աստանդինուպոլացւոց եւ դրացեացն եպիսկոպոսաց հայէին ի Գրիգոր Նազիանզացի. հազիւ հազ կարաց հաւանեցաւանել զսա Ռոսպարիոս եպիսկոպոս Առդոնիայ Ասպադոպկացւոց. թողեալ աւանայ զսիրելի միայնութիւնն զնաց Գրիգոր առաքելութեամբ ի քաղաքն խռովալից իբրեւ «Ճրագ մի տկար, ասէ ինքն, որոց բոց

¹ Մատ. Թեոդ. 2. 2. 1. 2: — Ասէ
առ ի քաղաքն մասնաւորաց. Ձորմանք են՝
թէ զիւրգ այս օրէնք գովին վաճառ մղմու-
կանութեանն, եւ գործեալ՝ ողին իսկ մեզ-
մականութիւն յամանց պարտաւ իբրեւ
տկարութիւն, այնու՝ զի սպառնացաւ եւեթ
կայսրն եւ ոչ պատճեաց: Արդեւ թէ սպառ-

նալիք, թշնամանք եւ պատիժ՝ հնարք եւ
միջոցք հաւանեցաւանելոց ինքն: Ար որ
զայսպիսի խառնութիւն պարտաւ՝ յոր-
ժամ Արիանոսը զնայն առնիցեն, չարտի
գովել՝ յորժամ զնայն ուղղափառքն առ-
նիցեն:

յամենայն առերեւառէ շնչոյ առաւանդի, զոր ի հանգարա խցկանէ առեալ՝ կամիցին ածել ի հրապարակ՝ իրրեւ ջահ բացաճանչ, անցուցանելով ընդ անձրեւ եւ ընդ մրրիկ, (379): Ըստ ի տան ուրիշ կատարէր զպաշտամունսն իրրեւ ի մատրան (ուր ապա շինեցաւ եկեղեցի անուանեալ՝ Ընաստասիա) . արծարծեցան հաւատք ուղղափառութեան . դիմէին ի բանս աստուածխօսութեան նորա խուռնրնթաց հաւատացեալք, որպէս եւ Ընամեանք իսկ հիացեալ սիրացեալ էին ընդ ճարտարխօսութիւն եւ ընդ բարձրութիւն աստուածխօսական ճառից նորա . թէպէտ եւ սաստիկ եւս էր թըշնամութիւն նոցա, մինչեւ բազում անգամ յարուցանել նոցա աղմուկ ի տեղւոջն, խափանել զպաշտամունսն, եւ զճանապարհայն քարկոծ առնել եւ նախատել զեպիսկոպոսն սուրբ:

Նա աւանիկ՝ եւ յուղղափառաց անտի կրեաց Գրիգոր նեղութիւն: Մաքսիմոս սմն եգիպտացի քրիստոնեայ հաւատովք եւ փիղիսոփոս շնական՝ կարծեօք եւ բարուք, կեղծաւորեցաւ առաջի Գրիգորի իրրեւ խօստովանող բարեպաշտօն, ընկալաւ տաղնա ի տուն իւր, վստահ եղել ի նա եւ զովեաց զնա ի միում ի ճառիցն: Իայց արդեամբք ջանայր Մաքսիմոս ըմբռնել զաթոռ եպիսկոպոսութեան կայսերական քաղաքին: Այ առանց հաւանութեան Պետրոսի եպիսկոպոսի Ըղեքսանդրացւոց՝ եկին անգր եպիսկոպոսուիք երկու եգիպտացիք՝ որք ձեռնադրեցին զՄաքսիմոս զաղապարի գիշերայն դրօք փակելովք . յայտ եկին իրքն, համբաւեցան առաջին զեղծ կեանք շնականին եւ մերժեցաւ ի քաղաքէն: Աուր երթեալ բողոքէր Մաքսիմոս առ կայսր ի Թեոփոնիկ . ոչ միայն Թէոդոս, այլ եւ Ղամատոս քահանայապետ մերժեաց զնա՝ լուեալ զանցս իրացն յԸպփոլեայ եպիսկոպոսէն Թեոփոնիկեցւոց:

Ըյսպիսի իմն էին հանգամանք կայսերական քաղաքին՝ յորժամ եկն անգր Թէոդոս՝ զոր հաստատեաց հայրապետն հեզ ի հաւատս ուղղափառութեան՝ զօրութեամբ բանից իւրոց եւ պաշտպանութեամբ նիկէական հաւատոց, այնպէս զի ահամայ իսկ առ մոյծ զնա կայսրն յեկեղեցի անգր Ըռաքելոց: Աւ արիանոս եպիսկոպոսին Ղեմովիղեայ յընաիր առնէր կայսր կամ ընդունել զնիկէական հաւատսն եւ կամ ի բաց զնալ ի քաղաքէն . մեկնեցաւ Ղեմովիղոս եւ արտաքոյ առաջի գլխաց քաղաքին կատարէր զպաշտամունս:

Ըստ խորհրդեան եպիսկոպոսաց բազմաց՝ մանուկանդ Գրիգորի Նազիանզացւոյ հան Թէոդոս հրաման լինել ժողովոյ եպիսկոպոսացն արեւելից ի Սոսանդինուպոլիս յամսեանն Մայեայ

381 ամին: ժողովեցան 150 եպիսկոպոսուհիք արեւելից. եպիսկոպոսուհիք Ագիապոսացւոց եւ Մակեդոնացւոց կոչեցան անաղան: Եւք երեւելիք ի նմա էին Վրիգոր Նազիանզացի, Վրիգոր Նիսսեայ եւ նորին եղբայր Պետրոս եպիսկոպոս Երուսաղեմի, Լեփիզըրիոս Իկոնիոնի եւ Վիտորոս Տարսոնի:

Եւ աջին նիւթ քննութեան ժողովոյն էր կարգել զդք յեպիսկոպոսութիւն Սոստանդինուպոլեայ. եպիսկոպոսութիւն Մաքսիմեայ սահմանեցաւ լինել անզօր եւ ընտրեցաւ Վրիգոր Նազիանզացի ի նոյն. արտասուօք ստիպեցաւ խոնարհել վճռոյ ժողովոյն: Սեղեւորոս գահերէց ժողովոյն որ ած նստոյց զնա յաթոռն, վախճանէր իսկ եւ իսկ¹. մեծ մասն եպիսկոպոսաց ժողովոյն կամէր ընտրել փոխանակ Սեղեւորոս զայլ դք յեպիսկոպոսութիւն Եւսեփորայ. ընդդէմ բողոքէր Վրիգոր Նազիանզացի (այնուհետեւ գահերէց ժողովոյն) թէ ըստ միաբան խոստման եղելոյ յերկուց կողմանց՝ Պաւղինոս կացցէ եպիսկոպոս ի վերայ ամենեցուն, զոր ահա, ասէ, եւ արեւմտեանք ընդունին, եւ այսպէս լինիցի միաբանութիւն ոչ միայն ի մէջ Եւսեփորացւոցն այլ եւ ընդ մէջ արեւելեայցս եւ արեւմտեանց: Եւ զուր էր ամենայն. ընտրեցաւ փոխանակ Սեղեւորոս Փղաւխանոս երէց անաթոքացի այր ընտիր եւ վաստակաւոր:

Սինչ դեռ Վրիգոր տրամեալ ընդ իրան՝ չյաճախէր այնչափ ի ժողովն, հասանէին եպիսկոպոսուհիքն եգիպտացիք (որոց զլիաւոր Տիմոթէոս հայրապետ Եղեքսանդրեայ եղբայր եւ յաջորդ նորոգ վախճանելոյն Պետրոսի) եւ եպիսկոպոսուհիք մակեդոնացիք (որոց զլիաւոր՝ Եսքողիոս եպիսկոպոս Իսեսաղոնիկեայ): Ողբա ամենեքին չհաւանեցան ընդ ընտրութիւն Վրիգորի յեպիսկոպոսութիւն Սոստանդինուպոլեայ. սիրով հրաժարեցաւ Վրիգոր առաջի ժողովոյն ասելով «Վանդի ընտրութիւն իմ պատճառ երկպառակութեան է, եղէց Յովնան, առէք ընկեցէք զիս ի ծովն», ահամայ հաւանեցաւ կայսր: Եւ Վրիգոր ի բաց՝ խօսելով ճառ՝ յորում հրաժարի յեկեղեցւոյն Սոփիայ, ի ցանկալի եկեղեցւոյն իւրմէ յԵւստատատիայ, ի կղերէն, ի ժողովորդենէն, ի կայսերէն, յարքունեաց եւ ի համօրէն քաղաքէն: Այր նա այնուհետեւ միայնացեալ մօտ ի Նազիանզ († 389): Ընտրեցաւ փոխանակ նորա Նեկտարիոս աարսանացի երբեմն պրեատոր, երախայ, որում տուաւ նախ կնիք, ապա ձեռնադրութիւն, ապա գահերիցութիւն ժողովոյն: Եւ առաքեաց Խէնոզոս հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց եւ յարանց արքունեաց իւրոց առ Վամասոս քահանայապետ՝ խնդրել զի

1 Եւ նա գովութեամբ Սեղեւորոս գէրջ հարցն որոց, Բարսղէ, Վրիգորի Նազիանզացւոյ, Վրիգորի Նիսսեայ եւ Սոփիերեանի, նա աւանդի եւ Եսեփորոս որ ընդ Պաւղինոս փոյն ի հազարգութեան էր,

իստի մեծարանգ զառաքինութենէ նորա: Հասն եւ ընդ նմա համօրէն արեւմուտք գարնան ի խառր կարծեաց՝ զոր զմանեռնէին եւ առնեն զյիշատակ նորա փոռն ընդ արեւելեան եկեղեցւոյ:

Թղթով իւիք գրելով առ Վեկտարիոս հաստատեցէ քահանայապետն զՎեկտարիոս յաթոռ իւրում¹ :

Արդապետական նիւթ ժողովոյն՝ էր քննել զաղանդ Մակեդոնեանց, փոտինեանց եւ Լազողինարեանց :

Բազում ժամանակս լռութիւն իմն էր վասն Հոգւոյն սրբոյ ի հակառակութիւնս անդ Լքիանոսացն, թէպէտ եւ ամենայն իսկ Լքիանոսք չընդունէին զաստուածութիւնն նորա : Բայց ապա յորժամ Լքանասիոս եւ Հիզարիոս Վիկտուիացի եւ Բասիղիոս Մեծն առանձինն արկին բանս ի մէջ վասն նորա եւ ցուցին զկապն աստուածութեան Բանին ընդ աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ, սկիզբն լինէր այնուհետեւ պահանջելոյ յԼքիանոսացն որ այսրէն դառնալ յեկեղեցի կամէին՝ դաւանել եթէ եւ Հոգին սուրբ չէ արարած, քանզի եւ արդեամբք իսկ այսպէս համարէին զնա մասն մի Կէս արիանոսաց, որք եւ կոչեցան Հոգեմարտք, եւ յորմէ հետէ մի ոմն ի գլխաւորաց անտի Կէս արիանոսաց, Մակեդոնիոս եպիսկոպոս Աստանդինուպոլեայ (341—360) եկաց սոցա գլուխ՝ ի նմանէ անուանեցան եւ Մակեդոնեանք : Իսկ մեւս մասն Կէս արիանոսաց խրտուցեալ իմն ի վարդապետութենէ աստի քակէին ի նոցանէ եւ մօտէին ի նիկեական հաւատս եւ դատապարտեցաւ այն վարդապետութիւն ի տիեզերական ժողովե աստ (381) հրապարակաւ, եւ մեծաւ յայտյանդիմանութեամբ քարոզէր այնուհետեւ Սի Ըստուած, եւ երեք անձինք ի նմա, Հայր, Արդի եւ Հոգի սուրբ : Օղոր յիշեցուցանէին Մակեդոնեանց՝ հարք ժողովոյն եւ ինքն կայսր Իւէոդոս թէ ինքեանք իսկ Մակեդոնեանքն առաքեցին հրեշտակութիւն առ Վիքտարիոս քահանայապետ յառաջ քան զհնգետասան ամ եւ ընկալան զդաւանութիւնն նիկիական : Ըյնուհետեւ ամենեւին իսկ բաժանեցան Մակեդոնեանք յուղղափառացն :

Արկորդ գլխաւոր նիւթ ժողովոյն՝ էր քննութիւն վասն փոտինեանցն (սարեղական) վարդապետութեան : Մարկեղղոս եպիսկոպոս Անկիւրայ մի ի հզօրագոյն ջատագովաց նիկիական հաւատոց, կրեաց բազում ամբաստանութիւն վասն մութ ինչ բանից՝ որպէս թէ սարեղական ուսումն ունիցի եւ յայն սակս իսկ մերժեցաւ յաթոռոյն՝ որպէս վաղն պատմեցաւ : Բայց յետ նորա աշակերտ նորա փոտինոս, որ էր սարկաւադ յԱնկիւրա, եւ ապա եկաց եպիսկոպոս Աիւմիոնի, հան արդեամբք մոլորութիւն (341)՝ ասելով եթէ Բանն չէ անձն ինչ, այլ զօրութիւն ինչ եւ եթ աստուածեղէն, որ յայտնեցաւ ի Աիսուս որ եւ էր մարդ լոկ, բայց վասն առանձինն առաւելութեանց նորա ընկալաւ զնա Ըստուած յորդութիւն (որդեգրական), բայց ապա յորժամ դարձուցէ նամիւսանդամ զիշխանութիւնն առ Հայր, մեկնելոց է ի նմանէ միւս-

1 Տես զԹուղթ Բռնիփոկեայ առ Եղիս. ՂԻԻԿԻ. (յաթ 422.)

անգամ լանն: 9. անայր նա հաստատել զքանան իւր ի բանից Ը. Տիմոթ. Բ. 5, Ը. Կորնթ. Ժ. Ը. 47, Յովհ. Ը. 1, Ծան. Ը. 26, Գան. Լ. 13: Գառապարտեցին զնա Կէս արիանոսըն յԸնտիոք (345) եւ ուղղափառքն ի Մեղիողանոն (347 կամ 349) եւ յետ այնորիկ յառաջնում սիւնհոգոսի անդ Սիրմիոնի (351) մերժեցին զնա Եւսեբեանքն եւ յաթոռոյ: Ը. յլ եւս բազում սիւնհոգոսք զգառապարտութիւնն կրկնեցին եւ երեքկնեցին, բայց առաւել սաստկագոյնս այս ժողով կոտանդինուպողեան (381). Թէպէտ եւ հան միւսանգամ զրեթէ նոյնպիսի ինչ կարծիս մուրութեան եւ Բոնոսոս եպիսկոպոս Սարդիկեայ (391):

Մեւս եւս երրորդ նիւթ ժողովոյս Կոստանդինուպողեայ, էր վասն աղանդոյն Լպողինարեայ: Արտսերն Լպողինարիս, որդի Լպողինարեայ եպիսկոպոսի 'Ղաւոգիկեայ' էր նախ երէց ի 'Ղաւոգիկէ Լսորւոյ եւ ապա եկաց անդէն եպիսկոպոս յամի (362): Առաւել քան զհայրն էր դպրութեամբ, երեւելի ի Ճարտարիւսութեան, ի բանաստեղծութեան եւ ի փիղիսոփայութեան, ունէր նա հաղորդութիւն բարեկամութեան եւ ընդ հեթանոսացն իմաստնոց՝ որպիսի ոք 'Սիրանիոս Ճարտարախօսն էր եւ Եպիփան սոփեաւ. եւ այնու իմն լինէր նա օգտակար ի կրթութիւն մանկուոյ քրիստոնէիցն, զի ի ժամանակի՝ յորժամ արգելն Յուդիանոս քրիստոնէից՝ չուսանել ուսումն քառ Յունական դասական դպրութեան, ածէր նա զնիւթս ինչ ի գրոց սրբոց ի ձեւ եւ ի կերպարանս դասական մատենագրութեան: Խօսէր նա հակառակ Յուդիանոսի ի գիրսն 'Ղաւոն Ճշմարտութեան', եւ ի բազում այլ եւս մատենա ընդդէմ Մանիքեցւոց եւ Պորփիրիոսի եւ Մարկելոսի եւ մանաւանդ ընդդէմ Լքիանոսացն եւ արար իսկ հաղորդութիւն բարեկամութեան ընդ Լքեանոսայ յորժամ անցանէր սա ընդ 'Ղաւոգիկէ' յամի 349: 'Նա աւանիկ թուի թէ ի կարին հակառակելոյ ընդ Լքիանոսաց աղանդոյն՝ եկն նա յայլ ինչ մուրութիւն՝ որ ի նորա անուն կոչի: Ուր վարդապետութիւն Լքիոսի էր մանաւանդ զԼքրորդութենէ եւ զԼանէն եւ զհամեմատութենէ նորա առ Հայր, նմին հակառակ Լպողինար լինէր մանաւանդ ձեռնամուխ ի մարմնաւորութիւն Լանին: Երթեալ սորա զհետ պղատոնական կարծեացն որ երիտ իմն մասունս ի մարգն դնէր, այս ինքն՝ մարմին, շունչ¹, եւ ոգի² կամ միտս³, ասէր թէ Թէպէտ ունել ունէր Վրիստոս Մալքին մարդկեղէն եւ շունչ մարդկեղէն, բայց փոխանակ մարդկեղէն «գոյն» եղեւ ի նմա Լանն, եւ այսպէս բովանդակ Վրիստոս էր «մի բնութիւն», Վանդի եթէ հակառակ ինչ սմին ասիցէ ոք, ասէ, յայնժամ կամ երկուս Որդիս Լստուծոյ եւ երկուս անձինս ընդունիցի այնպիսին, քանզի չէ հնար, ասէր, երկուց ինչ իրաց կատարելոց միանալ ընդ մի-

1 Մոչոյ.

2 Սոմա.

3 Մոս.

մեանս, եւ կամ մարդ լոկ համարիցի զՎրիստոս՝ առաջնորդեալ եւեթ ի Ռանէն:

Եւ դարձեալ չէր մարթ, առէ, առանց մեղաց լինել Վրիստոսի՝ եթէ էր նորա լեալ ոգի բանաւոր, այնու՝ զի անքակ իմն է ի նմանէ ազատութիւնն, ընդ որում կից է եւ մեղանշականութիւն անհրաժեշտ: Եթէ Վրիստոսի իբրեւ կատարեալ մարդոյ եւ կատարեալ Աստուծոյ արժան իցէ երկիր պապանել, ապա ոչ Երրորդութիւն միայն, այլ եւ չորրորդութիւն եւս արժան է յԱստուածութեանն իմանալ: Եւ թէ արդեւք եւ զմարմինն յերկնից համարէր ածեալ Վրիստոսի, եթէ ի Մարիամայ Առաջին ընկալեալ՝ այն չէ ստոյգ ցուցեալ:

Առաւելոյն ընդդէմ վարդապետութեանն Ապողինարեայ Եթանասիոս եւ այլք, սակայն զգուշանային կարի չաղարտել զանուն նորա, եւ ի ժողովի անդ Աղեքսանդրիաց (362) դատապարտեցաւ վարդապետութիւնն, սակայն ոչ յիշեցաւ անուն առաջնորդի նորա: (1) Ծնա այնուհետեւ զերէցն Ախտաղիս յեպիսկոպոսութիւն ի վերայ կուսակցաց իւրոց յԱնտիոք, եւ նովին իմն յուզեաց առաւել եւ զայրացոյց ի քաղաքին զխռովութիւն եկեղեցւոյ: Ի՞նչ համարոյ կուսակցացն նորա երթայր եւ յաճախէր, մեծ մասն ի նոցանէ որ ընթեռնուին զգիրս նորա՝ գնացին զհետ նորա, եւ կէսք եւս սկսան երկմանել ի վերայ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ: (Հայնժամ առաքեցին Ռասիդիոս եւ այլք յեպիսկոպոսաց անտի երիցունս երկուս ի Հռոմ, աղաչել զի դատապարտեսցի վաղվաղակի Ապողինարիս հանդերձ կուսակցոքն իւրովք: Եւ լինէր իսկ այն ի սիւնհոդոսի ի Հռոմ որ յամի 378 առ Պամաստոսի: Առաքեցան վճիռք ժողովոյն Հռոմայ յԱնտիոք՝ ուր ընկալաւ զնոսա ժողովն Անտիոքայ (379) զահերիցութեամբ Պաւղինեայ: Հուսկ ուրեմն մերժեաց զդոյն մոլորութիւն այս ժողով կոստանդինուպոլեան (381): Մերժեցան եպիսկոպոսուիք նոցա յիշխանութենէ, սակայն եւ այնպէս կացին մնացին կուսակիցք այսր աղանդոյ ոչ սակաւ բազմութեամբ յԱսորիս եւ ի Փոքրն Եփես: Նմին իրիարգել Խէնդոսիոս Ապողինարեանց՝ օրինօք (388) մի խմբել յառանձինն ժողովս, եւ չունել նոցա քահանայս կամ եպիսկոպոսունս եւ ի քաղաքամիջի մի բնակել: Եւ յսպէս ինքն իսկ Ապողինարիս յաւուրս ծերութեանն ետես զքակումն եւ զքայքայումն կողման իւրոյ: Իսկ որ մնացեալքն էին յաղանդոյ աստի աղաչեցին յետոյ զԽէնդոսոս զեպիսկոպոս Անտիոքայ (յամէ 416) զի ընկալցի զնոսա յեկեղեցի եւ շնորհեցաւ իսկ նոցա: Սակայն թուի այնպէս թէ մնացեալ իցէ ի նոսա խմոր յառաջին կարծեաց անտի իւրեանց եւ զայլս նովին զանգեալ եւ այնպէս լեալ սկիզբն Եւսիքեան աղանդոյն:

Հակառակ աղանդոցս այսոցիկ կրկնէր ժողովն զհանգանակն

նիկիական իւրք իւրք յաւելուածովք¹, զայն ինչ հաստատելով ընդդէմ Մակեդոնեանց, Թոաինեանց եւ Ապողինարեանց, զոր վաղ Վասնատոս քահանայապետ ի ժողովին Հռոմայ (378) կարգեալ էր վասն նոցա²:

Նմին իրի վասն վճռոց վարդապետութեան յօրինելոց ի ժո-

1 Ցեռ ի Պատմ. Յիւզ. ժողովոց Հ. Պաղոս վ. Յոթան. էջ (130—131):

2 Կանոնք կամ նշանք ժողովոյն Հռոմայ առ Դամասուսին՝ են 1. «Քանզի յեա նիկիական ժողովոյն եւ այնպիսի ինչ մուրաւիժիւն զի ամենք յանգանեցան լքել առել թէ Հոգին սուրբ ի մեան Որդւոյ եղեւ, նշանեմք զամենեմքն՝ որ ոչն քաբաղեն համարեակ՝ թէ Հոգւոյն սրբոյ ե նոյն էութիւն եւ զօրութիւն ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ: 3. Նոյնպէսով գնեմք նշանք սրբոց Սարգիսոյ մուրաւիժեանն շատագով կան, որ առնեն՝ թէ Հայր եւ Որդի մի ոք է: 3. Դարձեալ գաղաղարանեմք նշանիւք զԱրիստ եւ զԵւսեմոս՝ որ թեպէտ եւ բանիւ այլադասեակ այլ զայդ եւ հաւատար ամաւարչութեամբ եւ զՈրդի եւ զՀօգին սուրբ արարած առն լեալ: 4. Եւ Մակեդոնեանք եւս անկցին ընդ պատժովք նշանից, որք յարմարայ Արիանոսոց ի վեր բուսեալ՝ ոչ եթէ զամաւարչութիւնն ինչ՝ այլ զանուն եւ իմ փոխեցին: 5. Նա եւ ի վերայ Փառնեոս անկցի պատահառ նշանից, որ զԵրեմեոս հերձուած նորագեաց առելով զՅերմի Յիսուս ֆրիստա ի Մարիամոյ եւեթ եւեալ: 6. Ընկալցին նշանք եւ որք երկուս Որդիս առն լինել՝ զմի յառաջ քան զյաւիտեանս եւ զմեւ՝ յեա մարմին ի Մարիամոյ առնլոյ: 7. Հարկ համարեցաք եւ զնոսա նշանել՝ որ առնեն թէ Աստուծոյ Բանն ի մարմնի եր փոխանակ բանականի սրբոյ: Քանզի ինքն Աստուծոյ Բանն ոչ եթէ զբանաւոր եւ զմտաւոր սրբոյ ինչ զանգին ընդր ի մարմնի անդ զոր առ, այլ զմեր իսկ զոգի: այս ինքն՝ զբանաւորն եւ զմտաւոր, բայց զառանց մեղացն առ եւ պահեաց»:

Յեա պարբի մի ըստ փոքն նշանին վարդապետութիւնքն որ ցայս վայր համառութիւն մարտն:

«Եթե ոք ոչ առ թէ Հայր եր փշա, Որդի եր փշա եւ Հոգի սուրբ եր փշա, եղցի նշանեալ: Եթե ոք առն՝ եթե չէ Որդի ծնեալ ի Հօրէ, այս ինքն՝ յատուածեղէն էութեանն անախ նորա, ե. ն: Եթե ոք առն՝ եթե Աստուծոյ Որդին չէ այնպէս ճշմարիտ Աստուծո, որպէս Հայր ե ճշմարիտ Աստուծո, եւ թէ չէ ամենայնի կարող, ամենայնի գիտակ եւ Հօրն հաւատար, ե. ն: Եթե ոք առնցե՝ թէ Աստուծոյ Որդին՝ յարժամ ի մարմնին կեայր եւ յերկրի չլէր նա եւ յերկինս ընդ Հօրն, ե. ն: Եթե ոք առն՝ թէ յարժամ Աստուծոյ Որդին ի խաչին շարչարեցաւ, ոչ ի մարմնի փայն եւ ի բանաւոր սրբով՝ զոր առ ի կերպարանս ծառայի՝ որպէս ի Գիրսն սուրբո կայ, այլ եւ յիւրաւ՝ աստուածութեանն կրեաց ցաւս, ե. ն: Եթե սուրանայ ոք՝ եթե Աստուծոյ Որդին չարչարեցաւ մարմնով, խաչեցաւ մարմնով,

զմահ ճաշակեաց մարմնով եւ եղեւ անգրանիկ ի մահելոց, քանզի ե կեանք եւ Աստուած իշխան կենաց, ե. ն: Եթե յաւատառ ե ոք՝ թէ նա մարմնով զոր առ՝ նախ ընդ ալմէ Հօր, որով եւ պապեւ առնել գաղաղան կենդանեաց եւ մահելոց, ե. ն: Եթե ժառե ոք՝ թէ Հոգին սուրբ չէ ճշմարտութեամբ եւ անգրանիկութեամբ ի Հօրէ, որպէս Որդի յատուածեղէն էութեանն եւ Աստուծո՝ Աստուծոյ Որդի, ե. ն: Եթե ոք առնցե՝ թէ Հոգին սուրբ չէ այնպէս ամենազոր, ամենագէտ եւ ամենայն ուրեք՝ որպէս զՀայր եւ զՈրդի, ե. ն: Եթե ոք առնցե՝ թէ Հոգին սուրբ արարած եւ Որդւով եղեալ, ե. ն: Եթե ոք զայն սարանայցե՝ թէ զամենայն ինչ արար Հայր Որդւով մարմնացելով եւ Հոգւով որով այս ինքն՝ զերեւելիս եւ զաներեւելիս, ե. ն: Եթե սարանցի ոք զՀօր եւ զՈրդւոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ զմի աստուածութիւն, Կոնստանտին, զօրութիւն, զփառաւորութիւն մի, զանրութիւն մի, զմի թագաւորութիւն, կամ եւ ճշմարտութիւն, ե. ն: Եթե ոք առն չլինել երկից ճշմարիտ անձանց Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, եւ չլինել կենդանի փշա, եւ պահել զամենայն՝ զերեւելիս եւ զաներեւելիս, չլինել ամենայնի բաւական, չբաւել զամենայն, ամենեցուն չառլ կեանս, չյօրինիլ զամենայն, չպահել զամենայն, ե. ն: Եթե ոք չառնալ յանն թէ Հոգւոյն սրբոյ այնպէս պարտի երկրպագութիւն յամենայն արարածոց, որպէս Հօր եւ Որդւոյ, ե. ն: Եթե ուղիղ ոք զՀօրն եւ զՈրդւոյ խորհրդի, բայց զՀոգւոյն սրբոյ՝ ոչ, հերեմեկառ ե. իսկ ամենայն հերեմեկառ որ չարաչար խորհրդի զՈրդւոյն Աստուծոյ եւ զՀոգւոյն սրբոյ՝ գաղտնի ի Հրեից եւ ի հեթանոսաց անհաւատութեանն: Եթե զաղաղանութիւնն ոք բաժանիցե եւ առնցե զՀայր՝ Աստուծո, զՈրդի՝ Աստուծո եւ զՀոգին սուրբ Աստուծո՝ ուրոյն ուրոյն, եւ առնցե թէ մարմն եւ Աստուծո զնոսա առել եւ ոչ Աստուծո՝ վասն փոյ աստուածութեանն եւ զօրութեան զոր հաւատամք եւ ընդունիմք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, զի ե մի Աստուծո յերիս անձինս, եւ կամ այնպէս ի բաց առցե զՈրդի եւ զՀոգի սուրբ՝ զի համարիցի զՀօրն միայն առել Աստուծո եւ զնոյն հաւատաւ՝ մի Աստուծո, ե. ն: Քանզի Աստուծոց անուն պարզեւեալ ե յԱստուծոյ եւ հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց: Իսկ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգի սուրբ վասն փոյ հաւատարն աստուածութեան ոչ անուանք Աստուծոց այլ անուն Աստուծոյ ընծայի եւ նշանակի, զի հաւատաւորսք՝ թէ ի Հայր, յՈրդի եւ ի Հոգի սուրբ միութեաց եւ ոչ յանուն հրեշտակապետաց կամ հրեշտակաց, որպէս հերեմեկառ, Հրեայք եւ հեթանոսք գանգալեն»:

զովոյս ընդդէմ հերձուածողացն՝ չէր մարթ հակառակութեան իրիք արեւելեաց ընդ արեւմտեաց ընելոյ, եւ հաստատեցաւ իսկ ժողովն ի 'Իսմաստէ' եւ եղեւ ընդունելի արեւմտեաց, որով՝ որ յառաջն մասնաւոր ինչ ժողով էր՝ եղեւ սիւնհոդոս տիեզերական, առաջին Առստանդինուպոլեայ: Ասկայն ոչ այնպէս գիւրաւ եւ վաղվաղակի եղեն ընդունելի կարգաւորութիւնք ինչ որ ի ժողովոյ անտի սահմանեցան:

Վանդի իբրեւ ի նմին ամի գումարեցաւ ժողովն Ահուիդէայ յեպիսկոպոսաց վերնակողմանն Խտաղիայ, Վաղիայ, Պաննոնիայ եւ Ափրիկեայ՝ գահերիցութեամբ Ալաղերիանոսի եպիսկոպոսի Ահուիդէայ եւ առաջնորդութեամբ Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Մեդիոզանու վասն քննութեան երկուց վերջին արեւմտեան արիանոս եպիսկոպոսացն՝ Պաղլադեայ եւ Աեկունդիանեայ, յորոց մին եպիսկոպոս էր ի 'Վակիա եւ մեւան' ի Միւսիա. յետ զսոսա մերժելոյ յաթոռոց՝ զրէ ժողովն ոչ միայն առ Վրատիանոս եւ Ալաղեն, տիանոս Ի. վասն ի գործ մատուցանելոյ զվճիռ ժողովոյն վասն երկուց եպիսկոպոսացն եւ վասն կարծելոյ զխռովայոյզն Ուրախոս զհակառակ քահանայապետն, այլ եւ գրեալ եւս առ Թէոդոս՝ ստգտանէ իմն զգործ ժողովոյն Առստանդինուպոլեայ՝ որ ոչ երարձ զհերձուածն Անտիոքայ եւ խրատ տայ կայսեր ժողովել վասն սորին իրաց ժողով յԱգիպտոս. քանզի ունէին առաւել իմն վստահութիւն յԱգիպտացիսն, համարելով թէ յետ մահուն Աթանասի տակաւին կենդանի է ոգի նորա ի նոսա: Աետ սակաւ ինչ միոյ՝ ժողով ինչ Հռոմայ գրէր առ նոյն կայսր եւ հրաւիրէր զեպիսկոպոսունս արեւելից գալ ի Հռոմ եւ միարան խորհել վասն ընտրութեանն Փղաւիանեայ եւ 'Նեկտարեայ. քանզի եւ Մարքսիմոս յայնժամ կեղծաւորութեամբ պատրեալ էր ի Մեդիոզանոն եւ ի Հռոմ զեպիսկոպոսունսն արեւմտից, ցուցանելով մանաւանդ թուղթս եկեղեցական հաղորդութեան ընկալեալս ի Պետրոսէ յեպիսկոպոսէ Աղէքսանդրացւոց (482):

Այնժամ կոչեաց Թէոդոս զեպիսկոպոսունոն արեւելից ի Առստանդինուպոլիս, ցուցեալ նոցա եւ զհրաւէր ժողովոյն Հռոմայ: Հարք այսր երկրորդի Առստանդինուպոլեան ժողովոյ էին գրեթէ նորին որ յառաջնումն գտան, ուստի եւ զնոյն միտս կալան վասն ընտրութեան Փղաւիանեայ՝ փոխանակ Մեզետեայ եւ վասն 'Նեկտարեայ' փոխանակ Մարքսիմոսի. եւ առաքեցին հրեշտակութեամբ երիտ յեպիսկոպոսակցաց իւրեանց ի ժողով անդր ի Հռոմ՝ յայտ արարեալ թղթով թէ անհնապին է նոցա յայսմ խառնակութեան ժամանակի հեռանալ յաթոռոց իւրեանց (482): Ասկայն չեղեւ զոհ ընդ այն պատասխանի ժողովն Հռոմայ. զարձեալ

Ա ինքն իսկ Փոստոլոսսէ ի Գիւմուսսէ) Գորան՝ առելով նոցին զգրութիւն իսկ ինքն. առէ. Τα αὐτὰ πρὸς τὴν ἐκ- (կամ հաստատութիւն),
τοῦ ἐκείνου οὐ μόνον. — "Երանուցաւ (Դա-

կային մնացին արեւմտեանքն հաստատուն ի նոյն միտս, քանզի եւ եպիսկոպոսունքն արեւելեայք որ անդէն գտան, էին վաղ ի կողմն Պաւղինեայ եւ Մարտինեայ. այս ինքն՝ ինքն Պաւղինոս Լնտիաքայ, Յիմեթէոս Լղեքսանդրիայ եւ Լադիփան Սաղամեայ Լիպրաւցւոց: Գրեւ գրեայ ժողովն միւսանդամ առ Թէոդոս վասն իրացս, տրանջելով թէ ցոյժմ գիւրացոյն եղեւ լռեցուցանել զհերձուածս՝ քան եթէ միարանել ղուղղափառս. բայց տրդեամբ՝ չվճարեցաւ ինչ. նա առանիկ յետ վախճանին Պաւղինեայ (389)՝ անց կալաւ զաթոռն Լաւազր երէց, երբեմն սարկաւազ Բագազի:

Արիկիոս քահանայապետ Հռոմայ (յամէ 385) եւ Լմբրոսիոս կոչէին զՓղաւիանոս ի Հռոմ վասն իրացս, այլ անդէն հասանէր վախճան Լաւազրի. եւ ոչ դը ընտրեալ փոխանակ սորա՝ մնացին Լաւաթեանքն առանց եպիսկոպոսի, քանզի ընդ Փղաւիանաւ չկամէին հաղորդել (392): Լպա ուրեմն յետ 6 ամաց հաւանեցոյց Ռեկեքեքան զԹէոփիղոս Լղեքսանդրիայ հայրապետ (որում յանձն իսկ արտրեալ էին զերսն արեւմտեանք յառաջ քան զեւթն ամ)՝ առաքել հրեշտակութիւն ի Հռոմ եւ միարանել զամենայն: (Յղեցան ի Թէոփիղեայ կողմանէ՝ Լիպիոս Բերիայ Լաուրոց եւ Խաիդոր հոգաբարձու աղքատաց եկեղեցւոյն Լղեքսանդրացւոց, եւ ի Փղաւիանեայ կուսէ՝ եպիսկոպոսունք ոմանք եւ երիցունք եւ սարկաւազունք: Ընկալաւ քահանայապետն եւ ամենայն եկեղեցիք արեւմտից զՓղաւիանոս ի հաղորդութիւն (398): Մեծ մասն յԼաւաթեանց միարանեցին իսկ եւ իսկ. զբազումս ի յամառելոցն յետ վեշաասան ամաց հաշտեցոյց քաղցրութեամբ Լղեքսանդրոս հայրապետ Լնտիաքայ (414). միաւորեցան մնացեալքն առ Կաղանդիանաւ հայրապետաւ, յորժամ ածան նշխարք Լաւաթեայ յԼնտիաք (482) յետ իրրեւ 150 ամաց սկսանելոյ հերձուածոյն:

Սակայն միարանութիւն Ղամատոսի ընդ արեւելեայք՝ ի բանի վարդապետութեան՝ առանց հակառակութեան յարս է ի թղթոյ քահանայապետին գրելոյ ի նմին ամի առ նոյն եպիսկոպոսունս արեւելեց, իրրեւ պատասխանի թղթոյ նոցա¹:

Ի միւսում եւս ամի ժողովէր Թէոդոս մեւս եւս ժողով յարանց գիտնոց յամենայն աղանդոց ի Կոստանդինուպոլիս, զի վիճեալ միարանեցին ընդ միմեանս (383 (Յունի.)): Բազմաց իսկ յԼիփանոսաց, յԼաւնոմեանց եւ ի Մակեդոնեանց բացան աչք. ապա վասն մնացելոցն հերետիկոսաց թելադրութեամբ Լմփիղոքիոսի եպիսկոպոսի Իկոնիացւոց հան օրէնս արգելուլ զամենայն աղանդոն բաց ի Նովատիանոսաց որք զմիասին էականութիւնն ղաւանէին, եւ այսպէս տակաւ եղծաւ արիւմնոսութիւն յարեւելս:

¹ Կոյ Թուղթս առ Թէոփիղեայ Եկ. աբն զնէ առաքելական աթոռոյն, մեղադրած. Ե. 10. որպ ոկիդն է պոպէս. իսկ պատիւ բերէ՝ որդեակէ իմ սիրելիքս: "Այն" զի սիրելութիւն մեր զպատշաճ պաւ.

89

Իսկ յարեւմուտս՝ ուր ջնջեալ սպառեալ էր արիանոսութիւն, ճգնէր վաստակէր կայսր Գրատիանոս՝ եղծանել սպառապուռ զպաշտօն կռապաշտութեանն առանց զանձինսն բռնաբարելոյ։ Հանեալ էր Աոստանդիանու ի ժողովարանէ անտի ծերակուտին զպատկեր դիցն Յաղթութեան եւ Յուդիանու միւսանգամ կանգնեալ։ Ալաղենախանոս Ը. Թող զնա այնպէս. առաջի այսր բազնի երդմնի լինէին սինկղիսիկոսքն հեթանոսք եւ մատուցանէին զոհս։ Հրաման տայր Գրատիան զայն պատկեր ի բաց քակել, առ ի գանձ հասարակաց զհասան որ վասն զոհից եւ քրմացն էին, բարձ ի Ալեստեան կուսանաց զազատութիւնսն եւ զառաւելութիւնս, պատուէր տայր առնուլ յարքունիս զամենայն կալուածս գետնոյ՝ որք թողցին կտակաւ՝ մեհենաց, քրմաց եւ Ալեստեանցն։ Օրու առաքեցին հեթանոսք ի սինկղիսիկոսացն հրեշտակութիւն առ կայսր ի Մեդիոդանոն։ Առաջին ի կայսերաց Գրատիանոս՝ եղ ի բաց զպատիւ եւ զանուն քրմապետութեան որ կից ընդ կայսերական պատուոյն էր անդստին յԱւդոստեայ։ Օւայրացան ընդ այս ամենայն հեթանոսք եւ ասեն. Վանդի Գրատիանոսդ չկամի լինել Վրմապետ (pontifex Maximus), մեք արազուք զՄաքսիմոս՝ Վրմապետ։

Վանդի ընդ նոյն աւուրս ապստամբէր յանկարծ զօրավար զօրացն ի Ռիտանիա՝ Մադնոս Աղեմէս Մաթիմոս սպանիացի (383). աճապարեաց Գրատիան ի կողմանց Վերմանացւոց ընդ առաջ նորա ի Տրեւիրս կոյս, ուր բազումք ի զօրաց նորա անցին ի կողմն ապստամբին, ետ ճակատ առ Պարիսս քաղաքաւ, թօթափեցան ի նմանէ ամենեքեան, ինքն կայսր 300 հեծելովք ել փախտեայ հասանել յԱլպս. զճանապարհայն ամենայն քաղաքք փակեցին առաջի նորա զդրունս. միայն Ղուգդունոն բացու նմա. աստ սպանաւ նա յետ ընթրեաց՝ ի ասն ուրումն սուտ բարեկամի ամաց 24 եւ նմաց երից կամ չորից (25 Աւգ. 383)։ Արդիք նորա լեալ էին վաղամեռիկ. յետ վախճանի Աոստանդիայ կնոջ իւրոյ առաջնոյ դստեր Աոստանդեայ կայսեր՝ ամուսնացեալ էր ընդ Ղետայ ումեմն. սմա եւ մօր սորա Վիսամենայ կարգեաց Թէոդոս հաստ առաւտութեամբ։

Այնուհետեւ Ռիտանիա, Վաղիա եւ Սպանիա միամտեցան ընդ Մաքսիմոսի՝ որ նստէր ի կայսերական քաղաքին ի Տրեւիրս։ Օւարհուրեցոյց իբրեւ զձայն փայլատափանց դոյժ մահուան Գրատիանու զեղբայր նորա զերեքտասանամեայ զԱլաղենախանոս Ը. եւ զնորին մայր զՅուստինա, զքաղաքն Մեդիոդանացւոց, նա աւանիկ զհամօրէն իսկ զխառղիա՝ որ առանց զօրաց էր առաջի Մաքսիմոսի։ Յայսմ նեղութեան ժամանակի ապստամն եղել

դշխոյն (Յուստինիանոս Ամիրոսիոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու, յանձն արար նմա զորդեակ իւր զՎաղենտինիանոս Ի. (383—392): Վերկա արկեալ փարեցաւ Ամիրոսիոս գորովով զմանկամբն եւ յանձն առ երթալ հրեշտակութեամբ առ ապստամբն շանցուցանել զգօրն ընդ Աղպս այսր. մեծարեցաւ նա ի Մաքսիմոսէ, կռեցան դաշինք ընդ Վաղենտինիանու եւ ընդ Խէոդոսի առ որս առաքեալ էր Մաքսիմեայ ուրոյն հրեշտակութիւն. քանզի եւ երկոքին եւս կողմանք ունէին պէտս խաղաղութեան ի ժաման:

Մաքսիմոս (383—388)՝ որ համակ ոպատէր դիպող ժամու յարձակելոյ յառաղիա, ցուցանէր զինքն այնուհետեւ նախանձաւոր յոյժ ուղղափառ հաւատոց: Պրիսկիղիանոս ժմն ի Սպանիա տարածանէր եղծագործ մոլորութիւնս նմանս Մանինեցւոցն մոլորութեանց, այլ դատապարտեցաւ նա իւրովքն հանդերձ ի ժողովի՝ ի Կեսարիա Լւգոստայ (Սարակոսսայ) եւ մերժեցաւ ի Սպանիայ:

Մաքսիմոս տալք քննել զիրս Պրիսկիղեանոսի ի ժողովին Բուրգեդաղիայ (Պորտոյ) ըստ թելադրութեան եպիսկոպոսացն սպանիացւոց Խդակիոսի եւ Իթակիոսի: Եւ Վաղենտինիանոս կամեցաւ զի Մաքսիմոս ինքնին դատեցոյի զնա. եղեւ որպէս կամէրն եւ Մաքսիմոս դատապարտեաց զնա ի մահ հանդերձ վեցեքուսիք աշակերտելովքն: Ղփկամակ եղեն ընդ այն արք ուղղափառք, մանաւանդ՝ Մարտինոս եպիսկոպոս Տուրոնացւոց († յամի իրրեւ 400) եւ Ամիրոսիոս որք յայնժամ ի Տրեւիրս դիպեցան եւ ջանացան զկատարումն վճռոյն արգելուլ, այլ զուր (385): Եւ յայիսի իմն նախանձաւորութեամբ շահել իմն կամէր Մաքսիմոս զսիրտս բնակչացն Խաաղիայ, ուր դշխոյն (Յուստինիանոս որ իշխէր յանուն որդւոյն, դժտելով ընդ Ամիրոսիոսի հեռացուցանէր իմն յիւրմէ զսիրտ ժողովրդեանն:

Ամիրոսիոս՝ որ եղեւ խրատառ ութից կայսերաց ժամանակին իւրոյ (Վաղենտինիանոսի Ա., Գրատիանեայ, Մաքսիմեայ, Յուստինայ, Վաղենտինեայ Բ., Թէոդոսի Ա. եւ գինեայ եւ Ոնորեայ) ծնաւ յամի 340 յազնուական ի հռոմայեցի առհմէ յանուանակից հօրէ որ էր ընալ վերակացու յաշխարհին Գաղիացւոց, ի Տրեւիրս՝ ուստի դաղթեաց նա ի Հռոմ յեւ հօրն վախճանի, ուր նուիրեաց մայր նորա զանձն յայրիութիւն եւ քոյր նորա Մարկելղինա ի կուսութիւն: Իսկ ինքն ի Մեդիոդանոն էր խօսելի յառնի դատաւորաց, մինչեւ աշտիճան յաշտիճանէ եհաս կարգեցաւ ի Վաղենտինեայ Ա. կուսակալ ի Ղիգուրիա եւ յեմիղիա (374): Անդէն ի նմին ամի վախճանեալ Արքսենտիոս արիանոս եպիսկոպոս Մեդիոդանու, լինէր ժողով բազմութեան ընտրել եպիսկոպոս. եկն Ամիրոսիոս ի տեղին իրրեւ գործակալ արքունի վասն զգուշութեան. իսկ եւ իսկ ազազակեաց միաբան ամբոխն. Ամիրոսիոս ընդ

մեր եպիսկոպոս, Ամբրոսիոս եպիսկոպոս: Ընդդէմ գարձաւ Ամբրոսիոս, այլ առեալ զպնդութիւն ժողովրդեանն եւ ի բեմ գառաւորութեան իւրոյ եւ եա առնել զոմանս ձերբակալ իբրեւ սաահակս, այլ զուր. իջեալ մեկնէր ի տուն իւր յայտ արարեալ ժողովրդեանն թէ ի մօի եղեալ է միայնանալ եւ պարտաւել իմաստութեան: Բայց եւ այնու չվճարեցաւ ինչ. ելեալ երթայր անդէն ի գիշերին փախստեայ ի Պաւլիա, զամենայն գիշերն ընթացեալ ստէպ՝ առաւօտուն կոյր նա առաջի գրանց Մեդիողանու: Ասուծոյ կամս զերսն համարեցաւ այնուհետեւ Ամբրոսիոս. ուրախութեամբ հաւանեցաւ Վաղենտինոս Ա. ընդ ընարութիւնն. յետ մկրտութեանն (30. նոյ.) առեալ ձեռնադրութիւն (7. Գեկտ.) իսկ եւ իսկ պարգեւէր եկեղեցւոյ զամենայն մեծագին ինչսն եւ զկալուածսն եւս՝ զորոց բերսն սահմանէր քեռն իւրում Մարկեղզինայ: Յառաջ քան զճակատն առ Ադրիանուպոլեաւ՝ գերի բազում առեալ էին Գուլթի ի Հռոմայեցւոց. իբրեւ չգոյր այնչափ ինչ բաւաւ կան ինեւ փրկանաց զոր պահանջէին՝ ապր Ամբրոսիոս զապասս եւ զծանւ բագին իրս եկեղեցւոյն որ ոչ տակաւին արկեալ էին ի կիր, նախ խորտակեալ զնոսա: Ընդ այն իմն ստէպ աւաղէր զի չեղեւ նմա ժամանակ յետ աշխարհական հոգոցն՝ նախ իբրեւ աշակերտ ուսանել մինչեւ հարկ լեալ իբրեւ վարդապետ զպլս ուսուցանելոյ: Սակայն ստէպ փութովն եղեւ յառաջագէմ ի ծանօթութիւն գրոց սրբոց, եւ սիրելի էին նմա մանաւանդ մատենաբ Ս. Բարսղի. քարոզէր զբանն յամենայն միաշարթմաղ, պարզն եւ անպաճշդ բանիւք այլ լի զօրութեամբ մինչեւ զԱւգոստինոս իսկ հրապարել յունկեգրութիւն:

Յուստինա քանզի ջերմ էր յարիանասութիւն՝ հակառակութեամբ էր ընդ եպիսկոպոսին, այնու՝ զի առնէր ստվախճան որիանոսութեան ի Մեդիողանոն որ էր աթոռ աղանդոյն այնորիկ յարեւմուտս. ամենայն եկեղեցիք քաղաքին ի նորա հաղորդութեան էին. այլ առ կենդանութեամբ Վաղենտինեայ Ա. եւ Գրատիանեայ չկարաց վճարել ինչ դշխոյն:

Սակայն իբրեւ զերծաւ ի նոցանէ՝ ըստ արիանոսական աղանդոյ կրթէր զմանուկն Վաղենտինոս Բ. զհաւատակիցսն ժողովէր յարքունիսն. թէպէտ եւ նմին հակառակ զհեթանոսսն ողորէր վասն քաղաքային շահու: Մօտ յաւուրս զատկաց (385) ջանայր դշխոյն երկիցս առնուլ զմի յեկեղեցեաց (Պորտիանա՝ անուն) բռնի վասն արիանոսական պաշտաման. այլ խռովեցաւ քաղաքն ամենայն եւ յարեաւ խուժանն, մինչեւ հարկ համարեցաւ յայտ առնել յանուն Վաղենտինու Բ. թէ չպահանջէ այսուհետեւ, եւ ուրախ եղեւ ժողովուրդն: — Սակայն անդէն ի յաջորդ ամին այլով իմն օրինակաւ ի նոյն ջանային արքունիքն: Հանգանուկն Սիմիանեան սահմանեցաւ վասն Խտաղիայ իբրեւ հաստդակաց հանգանակ հաւատոց: Ի էին ամենեքին զայրացմամբ. այլ մօտ ի տօն զատկին առաւել յուզեալ խռովեցաւ քաղաքն՝ յորժամ միւսանգամ պահանջեցաւ եկեղեցին. դարձեալ ընդդէմ դարձաւ Միքրոսիոս եւ ասէր՝ թէ «Եթէ զիմ ինչս կամիցի կայսր, տամ զամենայն իսկ եւ իսկ, թէպէտ եւ որպէս ամենայն այր քաղաքայի,

նորիցէս եւ ես կարող եմ պահանջել զպաշտպանութիւն կայսերն վասն իմոց սեպհականն ընչից: Այլ եկեղեցիք եւ ինչք եկեղեցւոյ՝ չեն իմ ստացուածք, այլ Ետտուծոյ իրք՝ որովք չկարեմ ըստ կամս վարել. այո հաւատարմութիւն պաշտամանս օգուտ է կայսեր, զի զմի օրինակ մնասակար է՝ ինձ տալ եւ նմա առնուլ զոր խնդրէն: Այսն այսպիսի մեղմական համարձակութեան սահմանեցին արքունիք արքորումն եւ օրոշեցաւ փոխանակ նորա արիանոս եպիսկոպոս Մերկուրինոս սկիւթացի որ Լւքսենտիոս զանձն անուանեաց վասն յիշատակի առաջնոյն Լւքսենտեայ. եւ առաքեցաւ առ Լմբրոսիոս հրաման ի բաց ելանել վաղվազակի ի քաղաքէն. բայց չէ ինձ, ասէ հօտապետն, համարձակ մեկնել ի հօտէս. սակայն բռնութեան չկարեմ ունել զդէմ: Առաքեցաւ գունդ մի զօրականաց ի Գլթաց, այլ ընդ վայր. ժողովուրդն խուռնրթաց ժողովեալ յեկեղեցւոյն ի բազում աւուրս զօրաց եւ զցերեկ պահէին զեպիսկոպոսն իւրեանց եւ զչայր հասարակաց հանապազօրդեալք յերգս սաղմոսաց եւ յօրհնութիւնս. մինչեւ ի բաց եղաւ այն խորհուրդ արքորանաց (386):

ՄԱ

Ընդուտ օւրեմն հառունէին սպառնալիք ի Մաքսիմոսէ, որ պառնառանգը պաշտպանելոյ ուղղափառաց կամէր յարձակել գրաւել զԽաղիտ: Ըղաչեցեալ ի Եռուտինայ յանձն առ Լմբրոսիոս երթալ քննել զմիտս նորա թէ հաստատուն իցէ ի խաղաղութիւն. թէպէտ եւ խաղաղասէր կեղծաւորեցաւ Մաքսիմոս, բայց ի միտ առ Լմբրոսիոս զխարէութիւնն եւ զգուշացոյց զարքունիսն: Ըբբունիքն Մեղիթոլանու թերահաւատ լեալ ի բանից եպիսկոպոսին՝ առաքեցին զոմն ի մեծամեծաց զՎոմինիոս ասորի. մեծապատիւ մեծապարզեւ ընկալաւ զնա Մաքսիմոս եւ նշանակ բարեկամութեանն՝ առաքէր ընդ Վոմինիոսեայ գունդս զօրաց իրրեւ յօգնութիւն կայսերն՝ որ ի Պաննոնիա ունէր մարտ պատերազմի: Այլ տուեալ էր Վոմինիոսեայ բանալ առաջի գնդին զկապան Ըղպեան լերանց՝ յորժամ ինքն Մաքսիմոս առեալ զիւր լեզէոնսն զհետ հասանէր, գտանէր բաց զԱեգուսիոն (զԱուզա՝ ի Փիէմոնտ) զդուռնն Խաղիտայ եւ միաւորեցաւ ընդ գնդին որ Վոմինիոսեայն առեալ էր, հաս ի Մեղիթոլանոն. քաղաքք Խաղիտայ մի ըստ միոջէ բանային նմա զդրունս, պաշարեցաւ Ըկուիզէա, ուրախ լինէին հեթանոսք ի Հռոմ, Լյմոնա (Լուպիանա) միայն գիմակալ լեալ կարծեաց զարշաւան բռնաւորին. հազիւ հազ ապրեցաւ Ալաղենախանոս ընդ մօրն փախուցեալ նախ յԱկուիզէա, եւ անտի ի Թեոսաղոնիկ (387):

Ընդդ եկն Թէոդոս եւ անդէն եղեւ խորհուրդ վասն պատե-

բաղմին. դաշնաւորութիւն երկոցունց կայսերացն զօրացաւ սիրոյն գրաւականաւ, զի ամուսնացաւ Թէոդոս ընդ Վազդայ քեռն Վազենտիանայ Բ., զստերն Վազենտիանոսի Ա. եւ (Յուստինայ: Թէոդոս որ էր Թերեւս առաջին զօրավարաց ժամանակին իւրոյ՝ ինքն զօրավարէր, ընդ նովաւ էին Պրոմոտոս զօրավար հեծելազորուն, Տիմասիոս զօրավար հեռեւեկաց, Թոդ զՍիքոմեր եւ զԼքրոդասս: Էզօրադոյն էր քան զնա հեծելովք եւ հեռեւեկօք Մաքսիմոս՝ որ կացեալ էր յԱհուիղէա. բախեցաւ Թէոդոս ընդ առաջին գնդին՝ որում Լնդրազաթիոսն առաջնորդէր մօտ ի Սիսկիա Պաննոնիացւոց (Սիսակք) առ Սաւա գետով. խորասկեցաւ զունդն ապստամբ եւ բազումք եղեն զետամոյն. հաքաւ նոյնպէս յաւուրն երրորդի զունդն երկրորդ՝ որում առաջնորդէր Մարկեղղինոս եղբայր Մաքսիմեայ առ Պետովիոնաւ (Փեթաւ առ Տրաւ գետով): Ս'եծ մասն զօրուն խորասկելոյ խոնարհեցուցեալ զգրօշն խնդրէր ներումն ի գուճա: Սւրախութեամբ ընդ առաջ եղեն Նմոնացիքն. մինչդեռ մօտ էին յԱհուիղէա երկւք ժամուք՝ յառաջեաց Լքրոդասս զօրօք ի քաղաքն, եզիտ զՄաքսիմոս՝ զի անգէտ իրացն դիպելոց նստեալ ի բարձու ուրեք տայր վարձս մաւրիտանացի զօրականին. հանաւ Թագն ի գլխոյն եւ ածաւ ձերբակալ առաջի Թէոդոսի: Իբրեւ խանդաղատէր իմն ընդ նա Թէոդոս, առ տարաւ զնա զօրականն ի բաց՝ երկուցեալ Թէ գլխան շնորհիցէ եւ անդէն գլխաաւեաց (388): Վ յիկաոր որդի Մաքսիմեայ զոր Թոդեալ էր հօրն փոխանակ իւր ի Տրեւիքս, ապանաւ հրամանաւ Լքրոդաստայ, Մարկեղղինոս անկաւ ի Ճակատուն, Էնոջն Մաքսիմեայ եւ զստերացն կարգեցան հապք ի Թէոդոսէ:

Վաց մնաց Թէոդոս ամս երիս յառաղեա (388—391) կարգել յորինել զամենայն՝ խաղաղութեամբ: Եպոս ինքնին տիրէր Վազենտիանոս Բ. քանզի վախճանեալ էր (Յուստինա ի նմին ամի յաղթութեանն: Լքրոդասս զօրավար Թէոդոսի մնաց ի ծառայութեան Վազենտիանայ:

92

Ս'իով ամաւ յառաջ եւ միով ամաւ յետոյ քան զամն յաղթութեան զէպք երկու յարեւել զիպեցան, որք Թէպէա եւ նմանք իրերաց էին, այլ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ գործ եցոյց Թէոդոս:

ՎՋանգի գանձք հառեալ էին վտան ստէպ պատերազմացն եւ զի պարգեւք եւս բաշխելոց էին զօրականին ի մօտաւոր տօնի տաւ. նամենեկի կայսերն եւ հնգամենեկի Լքիադեայ նորին որդւոյ, կարգեցան առաւելագոյն հարկք ի վերայ քաղաքաց: Նրանք Թուեցաւ այն Լնտիդացւոցն. արանջել սկսաւ ամբօխն, դիմեաց մեծաւ.

աղմկաւ ի վանս վերակացուի աշխարհին եւ ընդ դրունս եւ ընդ երդս ի ներքս խուժէին։ Անտի մերժեալ՝ զգայրուցան ընդ կայսերական պատկերսն հանէին. զպատկեր Փղակիղղայ վախճանելոյ ճնոջ կայսերն, զորդւոյ կայսերն եւ զպղնծի ձիաւոր պատկեր հօր նորա Խէոզոսի կոմսի՝ յետ տիղմ եւ քարինս ի վերայ ընկենլոյ՝ ապա ծայրատեալ առեալ տանէին ընդ քարշ ի հրապարակս քաղաքին, մինչ զի հաղիւ հազ կարացին զօրականօքն ցրուել զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս։ Օճելեզնութիւնն փոխանակէր այնուհետեւ անհնարին ահ եւ երկիւղ մօտալուտ պատժոցն. լռեալ կայր քաղաքն՝ յորոյ հրապարակսն անպտկաս էր ժխոր եւ աղմուկ։ Միայն եկեղեցին (Պաղէա) լի էր առաւել իմն քան զսոփրականն։ Բազումք փախեան յայրս եւ ի լերինս կանամբ եւ որդւովք եւ կահիւ իւրեանց։ Անդուստ հաւանէին գործակալք կայսերն բերեալ հրաման թէ Անտիօք եղէցի գեւղ քաղաքին Ղաւոզիկեցւոց, Թատրն, Կրկէսն եւ բաղանիք փակեցին, եւ հաց օր ըստ օրէ յարքունուստ մի բաժանեցիւ։ Հասին զհետ նոցա դատաւորք (Հեղղերրիկ եւ Աեսարիոս) եւ արկան բազումք ի բանտ։ Այլ յառաջեալ էր քան զնոսա Փղաւիանոս եպիսկոպոս քաղաքին հիւանդազին յարքունիսն ի Աոստանդինուպոլիս. զիջաւ Թագաւորն արտաւուաց եւ աղաչանաց հայրապետին, յորժամ յիշեցոյց նմա զոր ասացեալ էր երբեմն Կայսրն յարձակել զկալանաւորսն ի զատկին տօնի, թէ «Աամէի եւ զմեռեալն յարուցանել»,։ Այդ անապատականք յայրից եւ ի տաղաւարաց իւրեանց հառեալ յԱնտիօք առաքեցին պատգամ առ կայսր առել «Աթէ այսպէս ցաւէ նմա վասն զրկանաց որ անշունչ եւ անմռունչ պատկերացն եղեն, ապա պարտ է նմա խորշել ընդդէմ մարդկան մոլեգնելոյ՝ որ կենդանի պատկերք ուստուածութեանն են։ Արժան ի՞նչ իցէ վասն զպղնծոյ վրէժն առնլոյ՝ զմարդիկ կոտորել։ Ղիւրաւ եւ անջան մարթի նմա զպատկերսն միւսանգամ կանգնել. սակայն ինքն թէպէտ եւ կայսր եւս իցէ՝ չէ ձեռնհաս զմազ մի նորոգել զայնոցիկ՝ զորս թերեւս տացէ սպանանել»,։ Խռովեցաւ սիրտ Թագաւորին «Այրթ, ասէ, հայր, միւթարել զժողովուրդ քո եւ տուր նոցա զաւետիս թողութեանն իմոյ. Վրիստոս տէրն տերանց ներեաց իւրոց խաչահանուացն եւ յաղօթս եւս եկաց վասն նոցա, ես դանդաղեցիմ ներել իմոցն թշնամանողաց որ մահկանացուս եմ եւ նոցա ծառայակից»,։

Ահաս թուղթ թողութեան կայսերն սուրհանդակաւ, եւ ծանոյց զաւետիսն ժողովրդեանն Ոսկերերան՝ որ յայնժամ երէցն էր յԱնտիօք եւ միւթարէր զժողովուրդն ի վշտացն ժամանակի (20 ճառիւքն վասն պատկերաց)։ Այլ ժողովուրդն ընդառաջ Փղաւիանեայ, ծաղկօք զարդարեցաւ ճանապարհն ընդ որ անցանելոց էր եւ ցանեցաւ ջուր անուշահատ. զարմացան հեթանոսք

ընդ զօրութիւն քրիստոնէութեանն, որ իշխէրն ի վերայ այնոցիկ որոց չիք ոք տէր վերագոյն ի վերայ երկրի (387):

Այլ աւանդ՝ զի ոչ ըստ նմին օրինակի գտաւ Թէոդոս մեծանձն եւ ի միւսում եւս նուագի:

Քաղաքն Թեսաղոնիկեցւոց մեծատուն եւ բարեկեցիկ հարեալ էր ի տէր հանդիսական խաղալկաց. Թատրն առաւել մեծարոց էր քան զԵփեղեցի եւ արուեստագէտ այր քան զայր երախտաւոր տէրութեան եւ եկեղեցւոյ: Վեպ եղեւ կառավարի ումեք կառաց որ առհասարակ սիրեք էր նոցա, վասն անարժան իրիք գործոց լինել բանտարգել հրամանաւ Բոթերիկեայ հրամանատարի լեգէնացն (390): (Յարեաւ ժողովուրդն եւ խնդրէր Թողուլ ազատ զկառավարն. իբրեւ չառ յանձն Բոթերիկ, եւ խուժանն մեծաւ մոլեղնութեամբ եւ սպան զնա՝ հանդերձ այլովք եւս արամբք երեւելեզք: Ահա համբաւ իրացն ի Մեղիողանոն առ Թէոդոս, բարկացաւ կայսրն անհնարին ցտամամբ ըստ սաստիկ բարուցն, այլ Ամիրոսիոս եւ այլ եւս եպիսկոպոսունք դարձուցին զնա ի հեղութիւն եւ խտտացաւ նոցա առնել հարցափորձ քրնութեան եւ ապա արկանել պատիժս ի վերայ: Այլ մտերիմն նորա եւ սենեկապան Բուփինոս զբզռեաց միւտանգամ զկայսրն, եւ ոտ առաքէր անդէն դեպանա՝ տաւեալ հրաման կոտորածի Թեսաղոնիկեցւոցն. Թէպէտ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն նա ի միտս եւ առաքեաց զհրա՝ առնուլ յետս զհրամանն, այլ անագան: Վանդի վաղ հրաւիրեալ էին գործակալք կայսրն զժողովուրդն խաղատէր ի կրկէս ամիս, պատճառանգր՝ եթէ երեւելի կառասնարտիկ խաղք իցեն լինելոց, եւ անդէն կոտորեցան ի զնուորաց անաթ 7000 այր առանց ընտրութեան բնակաց կամ օտաւաց, արդարոց կամ յանցաւորաց: Ընդ զոյժ իրացն զժողովեցան ի Մեղիողանոն. մանաւանդ լի եղեւ արամութեամբ Ամիրոսիոս. զրեաց նա վաղվաղակի Թուզթ առ կայսր իբրեւ պտտուադիր հպատակ, իբրեւ եպիսկոպոս համարձակախօս եւ իբրեւ բարեկամ սիրեք. «Եթէ տաս ինձ, ասէ, համարձակութիւն, ով Աւգոստոս, ասեմ. Թէ ունիս զու նախանձ վասն հաւատոց, զայն չկարեմ ժխտել. Թէ ունիս զերկեւղ Առտուծոյ, առնում յանձն. բայց է քո բնութիւն տաստիկ զոր եթէ ոք ցածուցանէ՝ դիւրաւ փոխի յարգահատութիւն, եթէ ոք զբզռէ, այնպէս բորբոքի մինչեւ եւ քեզ իսկ չկարելոյ սանձել զնա: Աթէ չիք ոք որ շափ նմին զնէ՝ երանի Թէ չեցէ եւ ոք որ վառեցէ զնա. ըսւ համարիմ քեզ Թողուլ զքեզ: Թուի, ասէ, Թէ իշխանութիւն քո խափան լինի խնամալոյ զմեզս քո եւ նսեմացուցանէ զմիտս քո. խոնարհեցո զնոցեցուածս քո ի հոգ երկրի ի մայր հասարակաց, ուստի ելեալն եմք եւ յոր դատնալոցն եմք. մի շացուոցէ զքեզ փայլուն ծիրանուայդ չտեսնել զտկարութիւն մարմնոյն՝ զոր նայն ծածկէ: Արմ

աչօք կամիս դու զտաճարն Տեառն տեսանել. զիւրդ կոխիցես ու տիւքդ զնուիրական տեղին, ո՞րպէս զարիւնաթաթախ ձեռսդ տաւրածանիցես ընդունել զնուիրական մարմին Տեառն», : Եւստիւսը իսկապէս զնա հաշտել ընդ Լատուծոյ՝ կրելով ապաշխարանս հրապարակաւ : Յարուցեալ դայր ընդ նոյն աւուրս թագաւորն յեկեղեցի. եւ ընդառաջ նորա Լմբրոսիոս արգելուլ զնա ի մօից : Իբրեւ արդարացուցանելն կամեցաւ զանձն թագաւորն ասելով թէ եւ Վաւիթ մեղաւ. ետ պատասխանի եպիսկոպոսապետն թէ «Որպէս նմանեցեր Վաւթի մեղօք քովք, նոյնպէս լեր նմին նմանող՝ ապաշխարութեամբ», : Ի միտ առ թագաւորն զյանցանացն ծանրութիւն եւ զհարկ ապաշխարութեանն. խոնարհութեամբ արկ զանձն ընդ պատժովք եկեղեցւոյ (Եւր.) : Ասց մնաց նա ամիսս 8՝ արգելեալ ի մօտնելոյ յեկեղեցի՝ յորում մատուցանէր աղօթս վասն նորա ժողովուրդն : Յառաւօտու ասնի ծնունդեանն Վրիատոսի արտասուէր կայսր՝ թէ այսպէս զրկեալ կայ ի միարանն օրհնելոյ զԼատուած ի տան նորա. եւ նա թելադրութեամբ Ռուփինեայ երթալ միւսանգամ յեկեղեցի յանձն տուեալ զնախատինսն դառնալոյ յետս կորակոր ընդ քաղաքամէջն՝ եթէ չտայցէ ներումն Լմբրոսիոս : Յանձն առ եպիսկոպոսապետն կարճել զսահմանեալ ժամանակ ապաշխարութեանն, այլ պահանջէր զի հանցէ կայսր օրէնս թէ այնուհետեւ ամենայն վճիռք սպանութեան եւ առնլոյ ընչից յարքունիս՝ յետ 30 աւուրց անցին ի կատարումն, յորժամ հաստատեցին երկրորդ անգամ : Յանձն առ, արկ անդէն իսկ եւ իսկ ձեռնադիր օրինացս եւ յետ այնորիկ ընկալաւ արձակումն հրապարակաւ : Ամուտ յեկեղեցին եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց բարբառէր զսաղմոսերգութիւն թէ «Մերձեցաւ անձն իմ ի հող, Տէր, կեցո զիս», : Այնչաւ ամենեւին նուաղութիւն եղեւ այն պատուոյ եւ մեծարանաց նորա եւ կայսերական իշխանութեանն, նա մանաւանդ սիրեցէ եւ պատուական եղեւ նա նովին՝ ժողովրդեան իւրում, եւ այնպէս դառաւ իսկ արժանաւոր Մեծն անուան, զի արար բուռն անձին իւրում եւ արկ զանձն ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյ :

Յառաջագոյն, ասէ Եւրեղիոս Ա իկտոր կրսերն (այլ հեթանոս), էր իշխան ընտիր, յետ յաղթութեանն ի վերայ Մաքսիմեայ անցոյց զանցոյց զիւրով իսկ անձամբ՝ իմաստունն առաջնորդութեամբ, հոգաբարձութեամբ հասարակացն պիտոյից եւ սրբօրին ազնուականութեամբ : Լատուացոյց ինէոդոս զբաշխումն ցորենոյ ի Աոստանդինուպոլիս՝ յաւելեալ ի շափն Աոստանդիանու՝ 120 զրիւ (393), կարճեաց զսովորութիւնն թողլոյ կտակորաց ժառանգութիւն կայսեր կամ ազգականաց կայսերն՝ փնասու բուն ժառանգաւորացն (389), արդել դատաւորաց երթալ ի թատր. կամ ի կրկէս, զի մի զնովիմբ դեգերեալ ան-

փոյթ կարեւոր պաշտամանն առնիցեն (386): Հրաման ետ չածել կանայս քնարահարս կամ երգեցիկս կամ կաքաւիչս ի ժամ ընթերեաց (385) եւ արգելաւ կանանց խաղալկաց ի թատերս կրել մարգարիտ կամ այլ ինչ զարդ մեծագին (393): Ասան հակառակ կայսերական իշխանութեանն յանցուցելոց՝ ետ օրէնս ինչ զարմանալիս՝ այսպէս. «Եթէ ժպրհութեամբ որ չարահամ զանուն կայսերացն աղարտէ, եւ կամ զհրապարակական ինչ դիպաց խօսիցի ստգտանելով զառաջնորդութիւն տէրութեանն, չէ պարտ զայնալիսին ի դատ ձգել կամ մնասել ինչ: Եթէ ի թեթեւամտութենէ իցէ, արհամարհութեան արժանի է. եթէ ի շամշութենէ, արգահատել մանաւանդ պարտ է յայսպիսեացն վերայ. ապ' եթէ ի չար կամաց, ներել պարտ է»: Սակայն յաւելուիսկ եւ իսկ. «Հառաջ քան զամենայն դատաստան, ասէ, մեզ պարտ է ազդ առնել վասն այնալիսւոյն, զի մեք մեզէն իսկ ընտրեցուք՝ թէ մարթի անպատիժ զիրան թողուլ, կամ թէ հարկ է առնել հարցափորձ քննութեան», (393):

93

Աղղենտիանոս Բ. չվայելէր ընդ երկար ի տէրութեանն՝ զոր դարձոյց նմա Խէռոս: Օտրափար զօրաց նորա Արքագաստ՝ որ համակ կռուէր ընդ Փրանկաց, ճոխանալ սկսաւ ի վերայ կայսերն: Մինչ դեռ հնարիւք զերծանել ի նմանէ կամէր՝ սպանաւ նա ի Ալէքննա Վաղիացւոց. լուաւ զքօթ մահուն Ամիրոսիոս յորժամ անցանէր ընդ Աղպո՝ կոչեցեալ ի կայսերէ՝ զալ տալ նմա կնիք: Օսսիմոս յԱրքագաստայ ասէ սպանեալ, Աւգոստինոս տարակուսէ. այն տաւնց տարակուսանաց է՝ թէ բռնաբար մեռաւ (21 ամաց, 15 Մայ. 392):

Թաղեցաւ առ եղբոր իւրում ի Մեդիոլանոն. խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան Ամիրոսիոս եւ միթիթարեաց զքորսն Աղղենտիանեայ զՅուստա եւ զՎրատա՝ որք ի հոգս էին վասն փրկութեան եղբորն իւրեանց՝ զի անկնիք մեռաւ. ցանկութիւն մկրտութեանն, ասէ, լիցի ի տեղի մկրտութեանն:

Յայտնագոյն ի մէջ եկին լաւութիւնք Աղղենտիանեայ Բ. յորժամ զերծաւ նա ի մօրն ճոխութենէ. զնախանձաւորութիւնն զոր վասն մոլար վարդապետութեան ծծեալ ունէր ի մօրէն՝ զայն դարձոյց յուղղափառն վարդապետութիւն: ()րինակն Խէռոսի ուսոյց նմա թէ որպէս պարտ իցէ կայսր լինել, օրինակ եւ վարդապետութիւնն Ամիրոսիոսի ուսոյց թէ որպէս պարտ իցէ քրիստոնեայ լինել: Անդէն ի մանուկ հասակին ետ նա օրինակ ազնուական առ յապա եկելոցն աթոռակալաց: Աիրէր անչափ զկառամարտիկ խաղսն, այլ հրաժարեցաւ յայնմանէ. տալաժամ տայր դնել կերա-

կուր, ոչ միայն ի բաց եկաց ի սովորութենէն՝ այլ եւ պահոց եւս պատկառ կայր։ Այս կոտորել զգազանսն վայրենիս՝ զորս տայր բաժանել վասն գազանամարտիկն խաղալի զոր սիրէր։ Աւելի բազիւտ ինչ զգաստասիրութիւն նորա։ Ի մէջ խորհրդականաց տէրութեանն չէր նա ունկնդիր համբ, այլ ինքնին առաջնորդէր խորհրդեանն։

Արքայապետ՝ զոր սիրէր իսկ զօրականն, առաւել կամէր՝ նստուցանել կայսր, քան լինել կայսր։ Ետ նա զթագն Աւգենիոսի ումեմն ատենադպրի Ալադենտիանեայ, իւրում բարեկամի (392—394) որ քրիստոնեայն էր անուամբ եւ ոչ սրտիւ։ Տայր նա համան զոհելոյ հեթանոսացն՝ զի շահեցի զնոսա։ Կանգնեցաւ պատկեր (Յաղթութեանն միւսանգամ, շոգի զոհիցն եւ ամպք խնկոցն ի վեր ծառանային, եւ անտուտ առ կայսր Խէոդոս առաքէր հրեշտակութիւն՝ զի ընկալցի զնա։

Պարտք կրօնից, պատիւ եւ քաղաքականութիւն ածին զԽէոդոս՝ առնուլ միւսանգամ զէն ի ձեռն։ Այս զոհից եւ զիւթութեանց՝ որք խոստանային Աւգենեայ յաղթութիւն, Փղաւխանոս վերակացու Խոաղիայ եւ միանգամայն քրմապետ ունէր զանցս (Յուդեան Աղպից՝ կանգնելով աստ անդ պատկերս Արամազդայ ասկովք փայլատակամբք ի ձեռին եւ կապելով իմն հմայիւք զանցորն (393)։ Այսեաց Խէոդոս զգորս համօրէն արեւելեան պետութեանն եւ յԱփրիկեայ եւս։ Եկին դաշնաւորք ի Հայոց, ի Ալբաց եւ յԱրարացոց եւ Պոլիք, որոց զօրավար էին Պայինտոս գուլթ, Աղարիկ եւ Բակուր իշխան վրացի։ զխաւար զօրավարք Խէոդոսի էին Տիմասիոս եւ Ստիղիբոն՝ որում տուեալ էր կայսր կնութեան զԱերենա զգուտոր եղբօր իւրոյ վախճանելոյ (Մնորեայ։ Սորքք եւ Խէոդոս ի Արտանդինուպոլեայ ի վախճան կոյս Սայիոս ամուսնացն նա ընդ անցն Աղպից անջան պատերազմաւ՝ յորում անկաւ Փղաւխանոս։ Ստիղիբոն չէր ինչ այն մեծ։ զի ոչ միայն բազմազոյն էր զօր ապստամբին, այլ եւ կիրթ եւս էր զօրականն արեւմտեան որ համակ ի պատերազմուսն էր, եւ դարձեալ դային յարէին ի նոսա գունդք գունդք օգնականաց վասն վայրացն մօտաւորութեան, ուր Խէոդոս երթայր եւ հեռանայր ի բուն երկրէ անտի իւրմէ։ Բայց ի գնդից անտի Խէոդոսեայ փայլէր դրօշն խաչանշան, ուր ի դրօշն Աւգենեայ ծփայր պատկեր Հերակլի։ Բախեցաւ Խէոդոս առ Փրիզիդոս գետով (Ալիփախ ի Աորիցիտ) ընդ բուն գրնդին՝ որում առաջնորդէին Արքայապետն եւ Աւգենիոս։ Խորտակեցաւ առաջի Արքայապաայ օգնական զօրն արեւելեան առաջնորդեալ ի Պայինտայ։ Ժողովել ժողովեաց զփախստականն Բակուր եւ բախեցաւ միւսանգամ, այլ գտաւ միւսանգամ յաղթող Արքայապետ, անկաւ Բակուր եւ 10,000 ի Վիթաց ընդ նոսն եւ ի Ալբաց եւս բազումք։ Օրավարք Խէոդոսի խրատ տային նմա ի նմին իսկ

գիշերի լռելայն ի բաց զնալ, նոր զօրութիւն գումարել եւ դար-
նայնի ի գալ ամին միւսոյ գարնեալ ելանել ի ճակատ: Բացէ ի
բաց մերժէր Թէոդոս զխորհուրդ խորհրդականացն. «Չէ պիժան,
ասէ, խաչին առաջի Հերակղեայ պատկերին փախել», Եւսպէս
գիւորհրդականն արձակեալ՝ ինքն մեկնեցաւ ի մատուռն ինչ ի
վերայ բլրի՝ կալ յազօթս մօտ ցժամ՝ առաւօտուն: Յանկարծ այ-
գունն տեսին Թէոդոսեանքն հասեալ ի Թիկանց զօրօք զՎրբեախոյ՝
զոր Արքագատայ առաքեալ էր պաշարել զկայսերականն ի Թի-
կանց, բայց Վրբեախոյ եկեալ խառնեցաւ ի զօրն Թէոդոսի:
Իբրեւ սկսաւ պատերազմն՝ ել յանկարծ մրրիկ հակառակ արեւ-
մտեան զօրուն՝ զփոշին յաշն տանելով եւ պիգել լինելով վազելոյ
զինուք. ուր նմին հակառակ տեսանէր յատակ զօրն Թէոդոսեան
եւ կռուէր ընդ թշնամեացն կուրացելոց: Եւսպէս պատմեն ժաւ
մանակակիցքն՝ Ամբրոսիոս, Սուփինոս, Էւգուստինոս. այսպէս
Արոսիոս՝ որ վկայս կենդանիս ականատեսս յառաջ բերէ. այսպէս
պուէտն Ազաւդիանոս այր հեթանոս ժամանակակից: Օւր ջա-
նայր այնուհետեւ քաջալերել զզօրս իւր Արքագատ. մասն մի ի
նոցանէ ել փախտեալ, մնացեալքն զգէնան ի բաց ընկեցեալ խըն-
դրէին շնորհ: Վերել ներէր նոցա Թէոդոս, բայց հրաման տայր
երթալ ածել առ ինքն զԼուգենիոս՝ որ ի ժամ ճակատուն ելեալ
ի ըլուր մի կամէր տեսանել զյաղթութիւն իւրոցն՝ զորմէ չունէր
ինչ ամենեւին կասկած: Իբրեւ ետես բռնաւորն զոմանա յիւրոց
անտի զի ելանեն ի վեր առ նա, համարեալ թէ զաւետիս յազթու-
թեանն բերիցեն, աղաղակէր թէ չբերէք զԹէոդոս ձերբակալ.
բայց նոցա զնա իսկ կալեալ ածին ձերբակալ առաջի Թէոդոսի:
Ընկաւ Լուգենիոս յոտս յաղթողին եւ յետ տալոյ Թէոդոսի
զվճիռ մահու նորա, իսկ եւ իսկ սպանաւ նա յիւրոց զօրաց անտի
սուսերահար (Յ Սեպտ. 394): Վաջն Արքագատ ել ընդ իւր
սուրն՝ յետ աւուրս երկուս թափառական ի լերինս շրջելոյ:

Պսակեաց Թէոդոս զթութեամբ զյաղթութիւն իւր՝ տալով
թողութիւն թշնամեաց իւրոց: Արդւոցն Լուգենեայ եւ Արքագա-
տայ որք ի մի յեկեղեցեաց ասպաստանեալ էին, ոչ միայն զիեանն
շնորհեաց, այլ եւ զինչն եւս ետ, պայման եղեալ՝ կրթել նո-
ցա ի քրիստոնէութեան. զնոյն եւ ընդ որդիսն Փղաւիանեայ արար:
Մի միայն էր Լուգենիոս՝ որ հրամանաւ Թէոդոսի սպանաւ կամ
պատժեցաւ: Վրեաց Թէոդոս առ Ամբրոսիոս մատուցանել Ես-
տուծոյ օրհնութիւն եւ գոհութիւն վասն յաջողութեանն:
Վանալի մերժեալ էր Ամբրոսիոս զպարգեւսն զոր տայր Լուգենիոս
եկեղեցւոյն Մեղիողանաւ եւ զԼուգենիոս իսկ զլիսովն մերժեալ ի
հազորութենէ հասարակաց ազօթից, վասն այնորիկ սպառնա-
ցեալ էին նմա եւ Լուգենիոս եւ Արքագատ յետ դառնալոյ յազ-
թութեամբ ի պատերազմէն՝ առնել զեկեղեցին ասպաստան, եւ

զկղերականն՝ զօրական։ Սատոյց Ամրոսիոս պատարագ գոհութեան հանդիսիւ՝ դնելով զթուղթ բարեպաշտին Թէոդոսի ի վերայ սեղանոյն։

Այսպէս միաւորեցաւ տէրութիւնն Հռոմայեցւոց ընդ իշխանութեամբ մեծին Թէոդոսի՝ զայս վերջին նուագ. այլ աւագ՝ զէռչ ընդ երկար ինչ ժամանակ։ Լչր նա ի Մեդիողանոն ծնգեալ ջրգողութեամբ, սակայն եւ այնպէս խորհէր երթալ ի Ղոստանդինուպոլիս. այլ յանկարծ ծանրացեալ ախտին՝ անդէն վախճանէր ի 50 ամաց հասակի ի 16 ամի թագաւորութեանն (17 Յուլ. 395)։ Առաջին կին նորա բարեպաշտոնն Փղակիղլա էր վախճանեալ (385), այսպէս եւ դուստրն նորա Պուղքերիա ի նմին ամի. մեռաւ եւ երկրորդ կին՝ Վաղղա յերկունս (394)։ Լչր լեալ որդւոց նորա՝ Արկադեայ վազ աւգոստոս՝ վեցամեանի (19 Յունու. 383) եւ Սնորեայ՝ իննամեանի (20 Նոյ. 393)։ Բաժանեաց սոցա Թէոդոս զհամօրէն տէրութիւնն կտակաւ՝ տուեալ Արկադեայ զարեւելս եւ Սնորեայ զարեւմուտս։ Ամրոսիոս՝ որում յանձն արարեալ էր հայրն զՍնորիոս, խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան առաջի նորա եւ զօրացն։ Աժաւ մարմին Թէոդոսի զմեկալ ի Ղոստանդինուպոլիս դնել ի կճեայ գերեզմանի առնթեր մարմնոյն Ղոստանդիանոսի։

Ամենայն մատենագիրք թէպէտ ի քրիստոնէից թէպէտ ի հեթանոսաց միաբան են ի գովութիւն Թէոդոսի, բայց միայն ի Օլոսիմեայ՝ ում առեղէ են առհասարակ քրիստոնեայք։ Անբաւարար էր նա յառանին կեանսն՝ իբրեւ որդի, իբրեւ հայր, իբրեւ սոցր։ Հպատակ հաւատարիմ՝ իբրեւ զհայր իւր, մեծ քան զամենայն զօրավարս ժամանակին իւրոյ՝ իբրեւ զհայր իւր։ Չէր փառասէր, պատիւք զնա խնդրէին. փառք ուղեկից էին նորա ի տան, ի պատերազմի եւ յառաջնորդութեան։ Անարատ էր բարութ, առատ՝ առանց վատնութեան, գիտէր յարգել զվաստակա վաստակաւորացն, նա եւ զհեթանոսացն։ Անկեղծաւոր, ազնուական եւ լի քաղցրութեամբ։ Չկասկածէր նա երբեք, որով յիրաւի իսկ անկաւ ընդ սաղաանօք՝ զի խալառ վստահ էր ի Ռուփինոս եւ ի Ստիղերոն։ Ղշմարտութիւն էր ի շրթունս նորա, մեծանձնութիւն եւ սէր ի սրտի նորա։ Լչր վաղացատումն, յառնէր ի նմա յանկարծ մրրիկ ահագին որոտմամբք եւ փայլատակամբք, այլ այն փութանակի փոխէր յանձրեւ մեղմական։ Լչր նա աստուածապաշտ ճշմարիտ եւ խոնարհ զուարթ։

Առ Թէոդոսիւ Ա. գրեթէ մերձ ի ջնջումն եղեւ հեթանոսութիւն յարեւելս։ Օլառաջինն թոյլ ետ նուիրման ըմպելեաց՝ եւ հրամայեաց իսկ մեհեանս ինչ բանալ, այլ իսկ եւ իսկ յետոյ արգել զդառնայն ի քրիստոնէութենէ ի հեթանոսութիւն, նոյն-

պէս զգոհան՝ յորս յընդերաց անասնոցն զհանդերձեալուն կամէին գուշակել։ Օգուր խօսէր Վիրանիոս պատասխանատուութիւն ի պաշտպանութիւն մեհենից, քանզի հրաման եւս ել որ տրգելոյր ամենեւին չերթալ ի մեհեանս (392)։ Նմին իրի համարձակութեամբ իսկ կործանէին ի քրիստոնէից մեհեանքն յԱպամէա Ասորւոց, ի Պեսորիս եւ յԱրէոպողիս Արարացւոց. մեհեանքն ի Ղազա, ի Հեղեոպողիս Փիւնիկեցւոց եւ ի Ղամասկոս փոխեցան յեկեղեցիս։ Միայն հեթանոսքն ազեքսանդրացիք եղեն դիմադարձ յոյժ։ Վանդէ իբրեւ փոխեաց Թէոփիլոս հայրապետ Աղեքսանդրիայ յաջորդ Տիմոթեայ (385) զմեհեանն Վիոնիսեայ յեկեղեցի, եւ հան նա ի լոյս զպատկերս լիտիս եւ կերպարանս իրաց անասելեաց՝ զոր ի գեանափորս մեհենին ծածկեալ թաքուցեալ էր հեթանոսացն՝ պատկառեալ ի քրիստոնէիցն, զկծեցոյց բարկացոյց ամօթ զհեթանոսսն, զրգուեցաւ պատերազմ քաղաքացեաց յԱղեքսանդրիս։ Ապաստանեցան հեթանոսք ի Սերապիոն (մեհեան Սերապեայ արեգակնային դից Նազիպտացւոց), որ կայր առաջի քաղաքին ի բլրի վերայ, երեւելի եւ հոյակապ քան զամենայն մեհեանս յետ կապիտոլեան մեհենին. էր անդ սկայազօրծ պատկեր դիցն Սերապեայ՝ որոյ մի ձեռն զմի որմն եւ մեւս ձեռնն զմեւս որմն տաճարին շօշափէր. այսպէս կարծէին վասն պատկերին՝ թէ որ հուպն լինի վնասել նմա, անկանին երկինք ի վերայ նորա եւ երկիր կլանէ զնա։ Մինչ դեռ որ ըստ օրէ հեղոյր տրին յերկուց կողմանց եւ զգերելոցն քրիստոնէից՝ որ չառնուին յանձն մատուցանել զոհս Սերապեայ, խորտակեալ զոսկերսն ընկենոյին ի կոյանոցն, անդէն հասանէր հրովարտակ կայսերն որ հրամայէր հարթյառակ առնել զՍերապիոն։ Ի բաց ելին հեթանոսք ի մեհենէն, համարձակեցաւ մի ոմն ի զինուորացն քրիստոնէից ելանել ի վեր եւ հարկանել մրձով զմի յայտիցն Սերապեայ. ճիշ բարձին հեթանոսք եւ քրիստոնեայքն թերահաւատք. բայց սակայն ոչ աստուածն այն բաց զըերան իւր ի խօսել եւ ոչ երկիր՝ ի կլանել. մեւս եւս հարուած մրձոյն փշրեաց զըտտոտակեր փայտեղէն ծունգ աստուածոյն մեծի. արկին զկոտորսն ի խարոյկ, այրեցան իբրեւ զգոյզն ինչ փայտ. կրկնեցան հարուածքն եւ խորտակեցաւ ամենայն պատկերն. թիկունք նորա այրեցան յԱմիթիէատրոնի (389)։ Ի տեղւոյն ուր Սերապիոնն էր՝ կանգնեցաւ եկեղեցի (Նովհաննու մկրտչի)։ Յամենայն կռոցն պատկերաց՝ զմին միայն եթող Թէոփիլոս՝ կալ, զՍապիկ աստուածն։ Վուրմ նորա Ամմոնիոս որ չուզաւ այնուհետեւ ի Սոստանդինուպոլիս, աշխարհէր թէ այն պատկեր միայն մնաց ընդ հենգն հեթանոսութեան։

Նա եւ յարեւմուտս՝ յորժամ յետ պարտութեանն Նազեանայ եւ Արրոգաստայ՝ հատեալ զվերջին յոյս հեթանոսացն արեւմտեայց՝ եմուտ Թէոդոս ի Հռոմ, խօսեցաւ ի ժողովի ծերա-

կուտին սաստիկ ինչ ճառ՝ յորդորել զՏեթանոսն ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ եւ դառնալ ի կրօնս յորում միայն զոյ մեղաց թողութիւն։

Արկադիոս նորին որդի եւ Թէոդոս Բ. թոռն (395—450) տային ճշդիւ պահել յարեւելս զօրէնան Թէոդոսի վասն Տեթանոսութեան. Արկադ սպառնայր պատիժ մահու պաշտօնէից՝ որ յուլագոյնք ի կատարումն օրինացն լինիցին. վանականք նախանձախնդիրք քանդեցին մեհեանս բազումն՝ զվերջին նշխարս կառապաշտութեան. փիղիսոփայքն Տեթանոսք չկարէին համարձակ խօսել հակառակ քրիստոնէութեան. յայն սակս համարձակէր իմն տուել Թէոդոս Բ. ի միում յօրինացն՝ աւելաբանութեամբ իմն թէ չմնացին այսուհետեւ Տեթանոսք յարեւելս (424)։

Ղաթուարագոյն իմն էր ջնջումն Տեթանոսութեան յարեւմուտս քան յարեւելս. եւ դարձեալ Սնորիոս եւ Ալաղենտիանոս Պ. (395—455) մեղմագոյնս իմն վարեցան։ Այլ թէպէտ եւ եւ Սնորիոս հրաման քանդել զմեհեանսն մնացեալս ի գեղս, բայց ի քաղաքս հրաման տայր պահել զնոսա անարատ հանդերձ մեծագին հանդերձանօքն՝ իբրեւ գործս արուեստագործս. զորս յետոյ եւ Պրիգոր Մեծն խրատէր պահել վասն արուեստիցն։ Ալաղենտիանոս՝ միայն օրէնս հակառակ կառապաշտութեան տայր, բայց զքանդումն մեհենիցն արգել. քանզի պատճառս վշտաց ազգացն արշաւանաց՝ զարհամարհումն աստուածոցն. Հռոմայ կարծէր ժողովորդն. յայն սակս աստ անդ, մանաւանդ ի Սարդինիա եւ ի Ափրիկա կային տակաւին հեղք Տեթանոսութեան մինչեւ ցեւթներորդ դար, թէպէտ եւ Ղեւոն եւ Անթիմիոս կայսերք պատժէին զպաշտօն Տեթանոսութեան զբաւելով զինչս յարքունիս, կորստեամբ պաշտաման եւ պատուոյ (467—472), Յուստինիանոս Լ. (527—565) արգել զնոյն պատժով մահու, բարձ զդպրոց նոր պղատոնական փիղիսոփայիցն յԱթէնս եւ արանց նշանաւորաց ի Տեթանոսաց տայր ուսուցանել զքրիստոնէութիւն։

Չետ ինչ Թէոդոս օրէնս հակառակ Հրէիցն, նա աւանիկ եղ պատիժս որոց արգելուցուն զՀրեայնս յերթալոյ ի ժողովրդանոցս եւ կամ մտեալ ի ներքս շփոթիցեն զպաշտօն նոցա (393)։ Սակայն արգել նոցա զբազմակնութիւնն (393)։

Ընդհարիս էս Սնորիս, Թէոդոս Բ. Ստեփաննոս Գ. (395—450) — Ռաբէբերան, Լաղէփան, Յերոնիմոս, Թէոփիլոս — առաջին որոգինեան գծարո-նիւն — Լագոսարիոս, Սիւրէլ Եղիսանդրոսի — Պեղագեան էս Եւսորսիան աղանդ — երբոր ժողով տէրեւորական (431):

ՊԵՅԾԱՌՈՒԹԻՒՆ Հռոմէական պետութեանն անց գնաց ընդ Թէոդոսի մեծի: Ի բաժանել սորա զայն տէրութիւն՝ երկոցունց որդւոցն, որպէս առաջին աթոռակալաց նորա՝ նոյնպէս եւ ոչ նորա այն կայր ի մտի՝ բառնալ նովին ամենեւին զմիութիւն տէրութեանն ի միջոյ: Եյլ զոր չկամէրն՝ արդեամբք այն կատարեցաւ. քանզի չմիաւորեցաւ այնուհետեւ երբեք պետութիւնն ընդ միով զլիսով: Դա եւ ոչ բաժանմանն պատճառ, այս ինքն՝ քաջ պաշտպանութիւն սահմանաց պետութեանն, ել ի գլուխ: Եւսուել եւս համարձակագոյնս այնուհետեւ յորդեաց հեղեղ ազգացն արշաւանաց՝ որք յետ իրրեւ 80 ամաց արարին վախճան տէրութեանն Հռոմայեցւոց յարեւմուտս:

Երկադիոս (395—408) ութեւտասնամեայ՝ առ զսահմանս վերակացութեանն արեւելից եւ արեւելեանն Ղիւրիկեայ, այս ինքն՝ զարեւելեան տէրութիւնն Հռոմայեցւոց, յոր յաւելաւ յետոյ եւ արեւմտեանն Ղիւրիկէ, այս ինքն՝ Պաննոնիա, Վաղմատիա եւ Վորիկոն ի մասնէ արեւելեան տէրութեանն: Սնորիս (395—423) մետասանամեայ առ զսահմանս վերակացութեան Խտաղիայ եւ Վաղիայ:

Երկոգին իսկ չեկին երբեք ի չափ եւ յարութիւն մտաց, այլ տիրէին նոցա մի ըստ միով պաշտօնեայք նոցա եւ սիրելիք: Երկադիոս էր ընդ խնամակալութեամբ Ռուփինեայ գաղիացւոյ անձնապահապետի իւրոյ, սպարապետի եւ տենեկապանի հօրն, եւ Սնորիս ընդ խնամակալութեամբ Ստիղիքոնի զօրավարի՝ որ էր Վանդալ յազգէ եւ խնամութեամբ կապեալ ընդ կայսերական տանն:

Սեղմելն եւ խորամանկն Ռուփինոս՝ որ ատելի իսկ ամենեցուն էր վասն ազահութեանն եւ անիրաւութեան, երկնչէր իմն հանապաղ ի Ստիղիքոնէ, քանզի մեծաւ զօրութեամբ եւ խնամութեամբ առաջնորդէր սա արեւմտեան տէրութեանն, բոց տէրն եղեալ էր միանգամայն լինել խնամակալ եւ արեւելեան մասին տէրութեանն: Ռուփինոս՝ իրրեւ արգել իմն կամէր լինել խորհրդոց նորա եւ ցուցանել զանձն առաջի Երկադեայ կարեւոր ի գործ տէրութեանն՝ առաւել եւս գրգռէր գաղա զՎալթս եւ զդաշնաւորս նոցա, որ վազն իսկ խլրտէին:

Ղուծքն արեւմտեայք որք ի սահմանս արեւելեան տէրութեանն գաղթեալ նստեալ էին բազմամբոյ եւ չընդունէին լիով զսակ հարկին ըստ դաշանցն եղելոց ընդ Խէոդոսի, առին վաղվազակի ի միտ զտկարութիւն կայսերացն երկոցունց։ Չօրավար նոցա Եղարիկոս, Բաղթն (այս ինքն՝ Վաջն կամ Յանդուզն) որ վաղ իսկ ցասմամբ էր՝ զի շտուաւ նմա պատիւ սպարապետութեան ի կայսերէ, կացուցաւ ի նոցանէ թագաւոր։ յարեաւ ազգն առ հասարակ յապստամբութիւն եւ ստուարացան եւ այլովք եւս եկօք որ ի հիւսիսային ափանց Վանուբայ եկին յարեցան ի նոսա։ Իսաղայր այնուհետեւ յառաջ Եղարիկ մեծաւ ատպատակաւ (395), անցեալ ընդ Միւսիա եւ ընդ Թրակիա որ վաղ իսկ աւեր եւ անապատն լեալ էին, զանց առնէր զՍոստանդինուպոլիս։ Հասանել ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թեսաղիա ի Յունաց աշխարհ։ Եթէնք, Երգոս, Ղակեդմոն, Սեզարա եւ Կորընթոս առանաւերէին գերփէին զամենայն Ղուծք. մատնեցան ամենայն նահանգք ի ձեռս նոցա առանց պատերազմի։ Խէպէտ եւ Ճեպեաց Ստիղիքոն յօգնականութիւն ի կոչն Երկադեայ եւ հասեալ փոքր նաւատորմաւ ի Պոլեպոնետոս՝ արկ իսկ ճարտարութեամբ ի նեղ մեծ զՂուծան ի լերինս Երկադիա նահանգի Պեղուպոնետացւոց, մինչեւ կամ մեռանել անդէն եւ կամ տալ ձեռս. այլ անդուստ նախանձոտն Սուփինոս գաղտ անկանէր ի պատգամն ընդ Եղարիկեայ, եւ յայն վայր զիրան ածէր՝ զի առաքեցաւ հրաման առ Ստիղիքոն ի բաց ելանել ի սահմանաց արեւելեան տէրութեանն, եւ Եղարիկեայ տուաւ թոյլ՝ երթալ ազատօրէն ի բաց։ Վարձաւ Եղարիկ նախ յԱպիրոս (396), ապա զետղ առեալ նստաւ յարեւելեանն Ղիւրիկէ։

Տակաւին չէր առաքեալ առ Երկադ՝ մասն զօրուն սահմանեալն ի Խէոդոսէ վասն արեւելեան պետութեան։ Վայինաս՝ որ մտերմութեամբ էր ընդ Ստիղիքոնի առ տարաւ զայն զօր հանդերձ կիսով մեծագին իրաց կայսերական տանն ի Սոստանդինուպոլիս։ Եւ Երկադ ըստ սովորութեան ընդ առաջ զօրուն՝ հանդերձ Սուփինեաւ. եւ նշան Վայինաս եւ անդէն ոպանաւ Սուփինոս ի զօրաց անտի սուսերահար յանդիման կայսերն։

Եթէ արդարեւ խրատու Ստիղիքոնի իրքն եղեն, չհասցեալ ինչ այնու Ստիղիքոն։ Վանդի դշտոյն Լադոքսիա կին Երկադեայ հան փոխանակ Սուփինեայ ի պատիւ սենեկապետութեանն զԼաւրոպիոս հայ յազգէ որ վատթարագոյն քան զՍուփինոս էր եւ ըստ ոմանց՝ բուն պատճառ սպանմանն։ Իսկ Վայինաս եկաց տպարապետ արեւելեան պետութեանն։

Համարեալ իմն էր այնուհետեւ Ստիղիքոն զլիաւոր թշնամի արեւելեան պետութեանն։ Տայր Լաւրոպիոս յայտ առնել զնա թշնամի պետութեանն, յետ սակաւ ինչ միոյ հանէր հրո-

վարածակ կայսերական՝ կարգել զՆշարիկ սպարապետ կամ վերահացու արեւելեան Ղիւրիկեայ եւ ապա տուան իսկ նմա այն սահմանք օրինօք (398)։ Իսկ Նշարիկս վարեալ իշխանութեամբ պատուոյն որ նմայն տուաւ, վառեաց զՎաւթսն ի զէն եւ ի զարդ ի զինու տանց Հռոմայեցւոցն, խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ երկոսին եւս պետութիւնսն, այլ յետոյ ուրեմն հակեալ ի կողմն Նշարապեայ՝ եւ յարձակել անկանել ի վերայ արեւմտեան սահմանաց։ Մինչ դեռ Ստիղիքոն զպատերազմաւ ուրեմն էր ի Վաւթսն ընդ Փրանկաց եւ ընդ այլոց Վերմանաց՝ անդուտ Նշարիկ անցեալ ընդ Պաննոնիա, Նորիկոն եւ Հռետիա՝ եմուտ ընդ Յուդեան Նշապն յառաղիա. անդ հեղան զեղան սփռեցան Վաւթսն ընդ դաշտավայրս Պադոս գետոյ եւ ոչ ոք էր որ դառնայր ընդդէմ։ Ինքնին իսկ Սնորիոս թողեալ զանպարիսպն Մեդիոզանոն՝ սրտաբեկ վհատեալ ամրանայր ի Սաւեննա՝ որ այնուհետեւ էր նիստ կայսերացն Հռոմայեցւոց արեւմտեայց (402)։ Նպա ուրեմն հնարէր կազմէր Ստիղիքոն բանակ, եւ տա Պողղենտիաւ (Փոլլէնցա՝ ի Փիէմոնթ) անկանէր ի վերայ Վթաց, եւ յետ բազում արեան եւ կոտորածի գրաւէր ունէր զճակատուն տեղի, եւ թափէր յինքն զաւար նոցա եւ զկապուտ եւ ազատէր զգերւոյն բազմութիւն (403)։ Ինչպէտ եւ նուազեալ էր այնուհետեւ զօրն Ստիղիքոնի եւ չիշխէր տալ միւսանգամ ճակատ, զի արգելիցէ զթագաւորն Վթաց՝ որ դիմել իմն ի վերայ Հռոմայ կամէր, սակայն խորագիտութեամբն եւ պատգամաւորութեամբք եւ խոստմամբք յայն իմն ած՝ զի մեկնեցաւ զնաց Նշարիկ այսրէն ի Ղիւրիկէ։

Եւ այց իսկ եւ իսկ այլ իմն ամբոխ գերմանական ցեղից իբրեւ 200,000 (°) արանց պատերազմողաց, կանամբք եւ մանկուով թերեւս ի ծովեզերաց Պադտիկ ծովուն անցեալ ընդ Վանուք, զեղան յայսկոյս Նշալից առաջնորդութեամբ վայրենաբարոյն Սազազայիսայ առն հեթանոսի, եւ աւերեալ զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս հովտին Պադոսի՝ ընդ Նարուրիա դիմէին ի վերայ Հռոմայ։ Վողային քրիստոնեայք, ցնծային հեթանոսք, ակն կալեալ թէ Սազազայիս նորոգէ զպաշտօն կռոցն (405)։ Ստիղիքոն՝ որ յոյժ տկարագոյն էր քան զնա, արկ զնոսա ի նեղ առ Փղորենտեաւ, փակեաց զնոսա ի քարուտա փետուղեաց յԱպենինեան լերինսն եւ տկարացոյց առաւել սովու քան մարտիւ, մինչեւ մասն մի նոցա հազիւ պրծաւ, այլքն ի բուռն անկան եւ գրեցան ի դունդն Ստիղիքոնի. ըմբռնեցաւ Սազազայիս եւ կառավարեալ տեցաւ (405)։

Եւ իմն ըստ բախտի դիպաւ՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ կայր Նշարիկս հանդարտիկ ի Ղիւրիկէ. քանզի Ստիղիքոն խառնէր ընդ նմա բարեկամութիւն, զի նորա օգնականութեամբ զարեւմտեան

Ղլարիկէ հանցէ յարեւելեան տէրութենէ: Աղարիկ խնդրէր ազա-
ծաթ բազում ի վարձս եւ Ստիղիքոն հաւանեցոյց զկայսր՝ զի առա-
ջի այն նմա: Յայնժամ գտին պատճառս թշնամիք Ստիղիքոնեայ,
որոց գլուխ Ողիմպիոս էր, որ եւ զպատիւ նորա կամէր ըմբռնել
ամբաստանեցաւ Ստիղիքոն՝ թէ թշնամի է հայրենեայ եւ թէ
թագաւորութեան ակն եղեալ է. նախ բարեկամք նորա, ապա
անձնապահք նորա հոնք յազգէ՝ կատորեցան. Ստիղիքոն ապառ-
տան եղեւ յեկեղեցի ինչ, այլ ի զար. զի գլխատեցաւ առանց
լսելոյ: Նորին եւս որդի Նաբարիոս եւ այլք բազումք նոյնպէս
զլխատեցան (408):

Յասեաւ Աղարիկ ընդ գործ Ողիմպիոսի՝ որ անարգել տիրէր
յայնժամ, եւ այնու գոնեայ արժանի գովութեան էր զի պաշտ-
պանէր ուղղափառ եկեղեցւոյ. սկսաւ Աղարիկոս խաղալ միւսան-
գամ յիսապիա, 30,000 պոսամք՝ առնաւ զվրէժ Ստիղիքոնի. եմուտ
ընդ կիրճս Աղպից, անց ընդ Պագոս, զանց առնէր զամուրն Ռա-
ւեննաւ եւ աւերելով եւ քանդելով խաղալը յարեւմուտս կոյս
եւ հասեալ կայր առաջի Հռոմայ:

Ամբ 600 անցեալ էին յորմէ հետէ չէր երեւեալ թշնամի
առաջի պարսպաց «Յաւիտենական քաղաքին», եւ 800 ամբ՝ յորմէ
հետէ չէր մտեալ ի նա առն թշնամւոյ: Ի ի եղեն ահիւ բնա-
կիւքն, որոց թիւ համարոյ էր իբրեւ 1,200,000: Փոխանակ զի-
մակալ թշնամւոյն լինելոյ՝ ամբաստան լեալ զՍերենայ զհնաջէն
Ստիղիքոնեայ, որպէս թէ ի բանի իցէ նա ընդ Վթաց, որո-
սին: Իսկ Վուլթք առաւել եւս զքաղաքն պնդեալ նեղէին: Իս-
սէին պատգամաւորութեամբ ընդ Աղարիկեայ, սպառնացեալ ցու-
ցանէին նմա զբազմութիւն բազմամբոխ ժողովրդեանն: Նրիժաղէր
Աղարիկոս «Որչափ խիտ առ խիտ է, ասէ, խոտ, դոյնչափ զիւրա-
հնձի», Պահանջէր նա զգանձան. իբրեւ հարցին ցնա հրեշտակքն
թէ մեզ զի՞նչ թողուցուս. Զոգիսն, ասէ: Ապա յանձն առին
աալ զինս Հռոմայեցիք 5000 լիտր ոսկւոյ եւ 30,000 լիտր արծա-
թոյ եւ այլս եւս ինչ մեծագին, զի մեկնեացին Վուլթք ի բաց:

(Յարուրիա սպասէր Աղարիկոս զի լըցեն զպայմանն. բայց
Ոնորիոս չառնոյր յանձն: Այլ իբրեւ Ողիմպիոս ընկեցաւ եւ անց
փոխանակ նորա Յովիտ, առնէր սա միւսանգամ պատգամաւո-
րութիւն ընդ Աղարիկեայ. սակայն կայսրն եւ Յովիտ տակաւին
յամառէին: Նրկբորդ անգամ խաղաց եկն թագաւորն Վթաց
առաջի Հռոմայ, պաշարեաց զՍտիա, եւ ետ բանալ բռնաբար
զդրունան Հռոմայ (409):

(Նարեաց ծերակոյտն ըստ խնդրոյն Աղարիկեայ զՄտաազա
զվերակացու քաղաքին ի կայսր՝ հակառակ կայսեր: Ոնորիոս որ
փակեալ կայր ի Ռաւեննա, թուէր այնուհետեւ անհետ լեալ.
այլ յանկարծ յաջողութիւն իմն դիպեցաւ՝ զի թող ելլէր Աղարիկ

զԵտատղոս գծտեալ ընդ նմա, եւ զնշանակս կայսերական պատուոյն առաքեալս միւսանգամ ցԽնորիս. բայց եւ այնպէս չկարացածել զնա ի դաշինս խաղաղութեան: Եւն երրորդ անգամ Եղարիկ առաջի Հռոմայ. ընդդէմ դարձան նմա քաղաքացիքն, բայց ի գիշերի միւսմ յարձակեալ առ զքաղաքն եւ ետ զնա առաք զօրացն յաւուրս վեց (7): Եւ լսաճմանեցան երկու եկեղեցիք՝ զի լիցին անդի աղատամեաց անանապոյց. անդէկքն եւ կռւանք եւ պաշտօնեայք Եսաուծոյ եւ որ ինչ յատուածեղէն պաշտօնն հայէին՝ խնայեցան: Եղարիկոս իբրեւ իմացաւ թէ առ կուսի ումեք քրիստոնէի գաան պահեալ անօթք մեծագինք եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, ոչ միայն արգել առնուլ զնոսա, այլ եւ տայր տանել զնոսա շքով յեկեղեցի անդր, միտքան չուէին Հռոմայեցիք, յարեցան եւ Վուլթք ի նոսա, եւ սւժգնութիւն պատերազմին դարձաւ յերգո եւ յօրհնութիւնս խաղաղութեան: Ետա քաղաքն ի 23 Եւգոստոս ամսոյ՝ 410 ամին ի 1164 ամի շինութեան Հռոմայ:

Եղարիկոս խաղաց յեա 6 աւուր ի Ամմարանիա, եհաս մինչեւ ցհարաւային ծագո Աաղարրիայ, կամէք եւ ի Աիկիդիա եւ յԱփրիկէ եւս անցանել, այլ մնչդեւ յայն խորհուրդս էր՝ մեռաւ անդէն ի Ատենտա (Վոսենցա) 35 ամաց (410): Աւագ տունն ի վերայ նորա Վուլթք, դարձուցեալ զջուր Բուսենտոյ գետոյ՝ թաղեցին ի յատակի գետոյն զթագաւորն եւ աղա ածին միւսանգամ զջուրն ընդ նոյն յատակ, զի մի խախտիցէ զք զնա ի գերեզմանէն: Ընտրեցաւ փոխանակ նորա հօրեղբորորդի նորա Եթաւզի (Եթազի)՝ այր քաջ եւ ազնուական. թող նա զխաաղիա՝ կռեալ դաշինս՝ զի ինքն կացցէ զօրավար Մնորիայ (412): Խաղաց զնաց այնուհետեւ ի Վաղիա, տարեալ ընդ իւր զՊղակիդիա զքոյր կայսեր՝ որ ամուսնացեալն էր ընդ նմա (414):

(Յորժամ Եղարիկոսն եւ Ռազազայիս յաաղիա արշաւեցին՝ առ տարաւ Ատիդէրոն ի գետեղերացն Հռենոսի զգօրսն պահապանս. նմին իրի Ելանք, Աւելք եւ Սանաաղք՝ որ առ արեւելեան ծովուն բնակեալ էին յառաջագոյն, տեսեալ անպատապար զսահմանն, անցին ընդ Հռենոս. կամ թէ էին նորա մնացորդք զօրացն Ռազազայիայ, որք առաւել եւս յաճախեալ եւ բաժանեալ յերիս ցեղան յայնոսիկ՝ անցին ընդ վերնակողմն Հռենոսի եւ այնուհետեւ աւերէին զՎաղիա (407): — Ընդ տիրէր Ատտանգիանոս ոմն անուն որ ի Բրիտանիա կացուցեալ էր ապաստանութեամբ՝ կայսր. սա կալաւ ի վարձու զեկեալսն՝ յօգնականութիւն, առ եւ զԱպանիա ի ձեռն Աոստատայ որդւոյ իւրոյ: Թէպէտ եւ առնուլ առ յանձն զաւերութիւն նորա Մնորիոս, բայց յարեաւ ի վերայ նորա իւր իսկ զօրավար՝ Վերոնաիոս, որ սպան զԱոստատ, եւ խաղայր ի վերայ Ատտանգիանոսի: Եւ անտուտ զօրավար Մնորեայ Աոստանգոս անուն՝ հատանէր զօրք ի Վաղիա:

Թողաւ լքաւ յամենեցունց Վերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Կոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Վաղիա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411):

Սակայն Սպանիա ել ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Էլանք, Սուելք եւ Վանդալք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւերէին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուելք որ ի Վաղիկիա նստան, կռեցին դաշինս ընդ Վաղքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածն եւ սոքա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ Թագաւորացն Սուելաց: Եւ այնպէս Էլանք կալան զհինն Վուսիտանիա (զայժմու Փորթուքալ եւ Լէոն). իսկ Վանդալք զԼետիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զՆետալուզիա) տռին (411):

Հայնժամ Սնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Բողունտիայ եւ վարձեալ իւր զԼիւքսանտ եւ զԼուրգունդացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կալեալ զմեծ մասն Վաղիայ, եւ մուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Վթաց՝ որոց Թագաւոր Էթաւզփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա: Էթաւզփոս յազմել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալաւ զմասն մի Կարբոնականն Վաղիայ եւ զհարակոնական նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Վաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Լարկինոյ (Պարչելլոնա) սպանաւ (415):

Նորին յաջորդ Վաղղիա եղեւ տաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի հարակոնական գաւառին. կռեաց դաշինս ընդ Սնորեայ, որով եւ դարձոյց զՊլակիդիա զայրի կին Էթաւզփոս, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418): Էմենեւին պարտեցան Էլանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ Թագաւորնոցս Լաւաքս եւ Ֆնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդալաց որք հանդերձ Սուելոք ամրացան յանձնաւորաց լերինս Վաղիկիայ (417—419):

Եւ յայէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ տռ. Հռոմայեցիս. բայց Վաղղիա կամ Ժողովուրդ արեւմտեան Վթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Վարոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զԼուսիտանիա Լորկորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սեպտիմանիա կամ Վոթիայն (Վթաստանն) կռչեցաւ եւ քաղաք Թագաւորանիստ էր Տոլոսա (Խուլուզ). այսպէս ել եկաց Թագաւորութիւն արեւմտեան Վթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎաղղիա՝ Խէոդորիկոս Ը. (419):

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Սոստանդիանոսի ապստամբի՝ շմիաբանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի լեզէոնացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի Հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Ակոտացւոց, եւ ի Ծովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, ազատ զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եղին իւրեանց իշխանս եւ դատաւորս։ (Յանձն առ Սնորիոս զազատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Իրիտանիա (427)։ Նոյնպիսի ինչ եւ յԱրմորիկա (յայժմու Պրըթաներ) դիպեցաւ։

(Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Սնորիոս Բուրգունդացւոց զԼազատիա (զԼալաս), ուր Աղեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանսն Վաղիայ յերեսաց Աղեմանացն։ Ինողեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմսն Ողենուաղդայ ուր նեղէինն անդադար յԱղեմանաց եւ ի Թիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեզերին ի վեր կոյս ընդ Լազատիա։ զլիաւոր քաղաք նոցա էր Արմատիա։ Իսկ Աղեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ։

Եւ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ։ վաղ իսկ Փրանկքն Սաղիացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Առստանդիանոս եւ (Յուզիանոս, դադարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Այսսէլ (Իսալա, Սալա) եւ Ֆելիթ գետովք։ եւ Սիգամբրացիք ի Մերուէ (Մէէրկաւ—երկրքին եւս յայժմու Հողանդիա)։ Վարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց¹, գաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մասս գետոց։ կոչէին սղքա Փրանկք գետեզերեայք²։ Յարեցան սղքա ի Փարամունդ որ յամի իրրեւ 420 էր գլուխ Բրուկտացի եւ Վամաւացի եւ Վատտացի ցեղից Փրանկացն բնակելոց ի Սեափաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն)։ Վրլիաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Աողոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս։ Իսկ Սաղիացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաքպանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս այժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մասս եւ Սամբր գետոց։ զլիաւորք նոցա բնակէին ի Վիսպարքոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի գաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինկանք։

Այսպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն (Սնորեայ։ Սա առ իւր աթոռակից (421) զղօրավար իւր զԱռստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա։ Բայց Առստանդոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ։ Փոխէր ի կենաց եւ կայսր Սնորիոս յամի 423։ Բաց յօրինաց ինչ իմաստանոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

1 Laeti.

2 Riparioli 4-մ Ripuarii.

Թողաւ Լքաւ յամենեցունց Վերոնտիոս եւ անձին արար, եւ Սոստանդիանոս, որ էր լեալ ձերբակալ յԱրեղատ՝ սպանաւ. եւ այնպէս միացաւ միւսանգամ Վաղիա ընդ տէրութեանն արեւմտից (411):

Սակայն Սպանիա եւ ամենեւին ի ձեռաց. քանզի Լլանք, Սուեւք եւ Վանդաղք գրաւեցին զկիրճս լերանցն (409) եւ աւերէին զերկիրն ամս երկուս, եւ ապա կալան անդէն բնակութիւն. Սուեւք որ ի Վաղիկիա նստան, կռեցին դաշինս ընդ Վաղքաց (այս ինքն՝ բնակ ազգացն Սպանիացւոց) զի նոքա զստացուածան եւ սոքա զօրինակ վարչութեան իւրեանց հաստատուն ունիցին ընդ իշխանութեամբ Թադաւորացն Սուեւաց: Վոյնպէս Լլանք կալան զհինն Վուսիտանիա (զայժմու Փորթուքալ եւ Նէոն). իսկ Վանդաղք զՆեաիկա նահանգ (զհարաւային Սպանիա, այս ինքն՝ զՆոտալուզիա) առին (411):

Հայնժամ Սնորիոս ընդդէմ ազգացս այսոցիկ եւ մանաւանդ ընդդէմ Յովինոսի ուրումն որ ապստամբեալ էր ի սահմանս Մուզունտիայ եւ վարձեալ իւր զԼլանքմանս եւ զՆուրգուհացիս եւ զՓրանկս յօգնականութիւն եւ կալեալ զմեծ մասն Վաղիայ, եւ մուտ ի դաշինս ընդ արեւմտեան Վթաց՝ որոց Թադաւոր Լթաւղփոս էր եւ խոստացաւ նոցա բնակութիւն ի Տուսկիա: Լթաւղփոս յաղթել յաղթեաց Յովինոսի, բայց գժտեալ ընդ կայսերն՝ կալու զմասն մի Նարբոնականն Վաղիայ եւ զհարրակոնական նահանգին ի Սպանիա (զայժմու Վաթալոնիա). բայց անդէն ի նմին ամի ի Բարկլինոյ (Պարչելլոնա) սպանաւ (415):

Նորին յաջորդ Վաղղիա եղեւ առաւել յառաջադէմ յաղթութեամբք ի հարրակոնական գաւառին. կռեաց դաշինս ընդ Սնորեայ, որով եւ դարձոյց զՊղակիդիա զայրի կին Լթաւղփայ, եւ յանձն առ գրաւել զերկիրն Սպանիացւոց պատերազմաւ յանուն կայսեր (418): Լմենեւին պարտեցան Լլանք սաստիկ պատերազմաւ, անկաւ Թադաւորնոցս Լաաքս եւ մնացորդք նոցա խառնեցան ընդ Վանդաղաց որք հանդերձ Սուեւօք ամրացան յաննատոյց լերինս Վաղիկիայ (417—419):

Եւ յայէս գրեթէ ամենայն Սպանիա դարձաւ միւսանգամ առ Հռոմայեցիս. բայց Վաղղիա կամ ժողովուրդ արեւմտեան Վթաց ընկալաւ ընդ այնր ամենայնի զերկիրն ի Սալոն գետոյ մինչեւ ցծովն, այս ինքն՝ զՎուսիտանիա Ներկորդ՝ որոյ եւթն գաւառք էին, ուստի եւ Սեպտիմանիա կամ Վոթիայն (Վթաստանն) կռեցաւ եւ քաղաք Թադաւորանիստ էր հողոսա (Խուլուզ). այսպէս եւ եկաց Թադաւորութիւն արեւմտեան Վթաց եւ անդէն իսկ ի նմին ամի յաջորդեաց զՎաղղիա՝ Խեղորիկոս Լ. (419):

Իսկ Բրիտանիա յետ մահուն Սոստանդիանոսի ապստամբի՝ չմիարանեաց այնուհետեւ ընդ տէրութեանն Հռոմայեցւոց. քան-

զի լքեալ թողեալ ի լեզենացն Հռոմայեցւոց, նեղեալ ի հիւսիսոյ՝ ի Պիկտացւոցն եւ ի Սկոտացւոց, եւ ի ծովակողմն կուսէ՝ ի Սաքսոնաց, աղաա զանձինս կացուցին բնակիչքն եւ եղին իւրեանց իշխանս եւ դատաւորս: (Յանձն առ Սնորիոս զաղատութիւն նոցա (410) եւ առ յաջորդաւ նորա ամենեւին իսկ ի բաց քակեցաւ Բրիտանիա (427): Նոյնպիսի ինչ եւ յԷթիոփիա (յայժմու Պրէթաներ) դիպեցաւ:

Յորժամ ի բաց անկաւ Յովինոս (413), եթող Սնորիոս Բուրգունդացւոց զԼոլուստիա (զԼոլասս), ուր Լոլեմանքն բնակեալ էին, զի պահեսցեն զմնացեալ կողմանսն Վաղիայ յերեսաց Լոլեմանացն: Ետեղեալ այնուհետեւ Բուրգունդացւոց զառաջին տեղի բնակութեան իւրեանց յարեւելակողմսն Սիւրեուաղղայ ուր նեղէինն անդադար Լոլեմանաց եւ ի Խիւրինգացւոց, բնակեցին այնուհետեւ ի մէջ Նեկքար եւ Մայն գետոց, աստի եւ անտի Հռենոսի եւ ի ձախում գետեղերին ի վեր կոյս ընդ Լոլուստիա: զիսաւոր քաղաք նոցա էր Ումմատիա: Իսկ Լոլեմանք կալան զերկիրն որ է ընդ մէջ Հռենոս եւ Լան գետոց առ Տաւնոս լերամբ:

Եւ Փրանկք եւս սկսան զօրանալ. վաղ իսկ Փրանկքն Սաղիացիք ընդ որոց ետուն բազում ճակատս Մեծն Կոստանդիանոս եւ (Յուդիանոս, զաղարեալ էին ի Պետուէ (Պատուկաւ) առ Լյուսէլ (Խաւլա, Սալա) եւ Ֆելիթ գետովք. եւ Սիգամբրացիք ի Մերուէ (Մէէրկաւ—երկոքին եւս յայժմու Հոլանդիա): Վարձեալ ամբոխ Փրանկաց Հարկատուաց¹, գաղթեալ նստեալ էին ի մէջ Հռենոս, Մոզել եւ Մասս գետոց. կոչէին սղքա Փրանկք գետեղերեայք²: (Յարեցան սղքա ի Փարամունդ որ յամի իրրեւ 420 էր զլուի Բրուկտացի եւ Վամաւացի եւ Վատաացի ցեղէց Փրանկացն բնակելոց ի Սեստիաղիա եւ ի Հասսիա (Հեսսէն): Վրէիսաւոր քաղաք այսր տէրութեան Փրանկաց էր Կոլոնիա, ուստի յարձակեալ բազում անգամ առնուին եւ քանդէին զՏրեւիրս: Իսկ Սաղիացի եւ Մերուինգացի կամ Սիգամբրացի Փրանկք տարածանէին այնուհետեւ ի Պրաքսանդ եւ ի Հասպանիա (ի սահմանս յայժմու Լիէժայ) ընդ երկայնութիւն Մասս եւ Սամբր գետոց. զիսաւորք նոցա բնակէին ի Վիսպարքոն մերձ ի Լովանիա եւ ըստ հայրենի գաւառին իւրեանց անուանեալ կոչէին Մերուինգացիք կամ Մերովինեանք:

Լյուպիսի իմն էին հանգամանք արեւմտեան նահանգաց հռոմէական պետութեանն ի վերջին ամսն Սնորեայ: Սա առ իւր աթոռակից (421) զզօրավար իւր զԿոստանդոս ընդ որում ամուսնացաւ քոյր նորա Պղակիդիա: Բայց Կոստանդոս վախճանեցաւ յետ ամսոց ինչ: Փոխէր ի կենաց եւ կայսր Սնորիոս յամի 423: Բաց յօրինաց ինչ իմաստնոց՝ որ ոչ նմա ինչ այնչափ անկ են՝ որ-

¹ Laeti.

² Bipartiti 4= Bipuarii.

չափ այնպիսի որ զնովաւն էին, այս ինչ փառք են տրա զի զգար-
չելի մարդասպան խաղս օուսերամարտիացն երարն ի միջոյ, յորս ի
վերջնումն սպանաւ Տեղեմաքոս անտապասական, զի արկեալ էր
նորա զանձն ի տեղի կռուոյն ի մէջ կռուողացն՝ վասն քակելոյ
զնոսա ի միմեանց, եւ եղեւ յամբոխէ անտի քարկոծ։ Հան Ռո-
բիոս իսկ եւ իսկ հրաման բառնալոյ զխաղան սպանորդական, եւ
բարձաւ իսկ ի սպառ. (403)։

Այլ աղվաղակի ըմբռնէր զաթոռ նորա ատենագոյիւր նորա Յով-
հաննէս (423—425)։ ապա պարտեցաւ նա ի Թէոդոսի Ի. ի յա-
ջորդէն Արկադեայ (յամէ 408) եւ նստաւ մանուկն Այլադեմոսիոս-
նոս Գ. (425—455), որդի Կոստանդոսի, ընդ խնամակալութեամբ
մօր իւրոյ Պրակիդիայ։ Իայց չէին նոքա ասակ պահել ի հաստի
զտէրութիւնն որ մերձ ի կործանել էր։

ԾԵ

Իսկ յարեւելս Արկադիոս կայսր (յամէ 395) կայսր գրուեալ
ըմբռնեալ ի ձեռս սպասաւորաց իւրոց՝ որ մի ըստ միօջէ զմի-
մեանս յաջորդէին եւ մեզմեխագոյնք եւ ժանդագոյնք քան զմի-
մեանս էին։

Իսաւփինոս անձնապահապետ արեւելեան պետութեան, զոր-
մէ յառաջագոյնն ճառեցաւ, խորհէր հնարէր ածել Արկադեայ
կին՝ զիւրուրոյն դուստր։ Այլ Աւարոպիոս սենեկագան հայ յազ-
դէ զաղտ ի նմանէ հաւանեցուցանէր զկայսր՝ առնուլ զԱրկադիոս
զդուստր Իսաւոնայ փրանկի՝ որ էր զօրավար առ Վրաստիանաւ եւ
առ Թէոդոսիւ եւ սիրելի զօրացն։ Իտրենշանն եւ մտացին այլ ամ-
պարհաւաճն Աւարոպիոս տիրէր իմն դիւքաւ ի վերայ տկարն Ար-
կադեայ։ Սակայն եւ այնպէս տակաւին ճոխանայր Իսաւփինոս եւ
նեղէր ազահութեամբ զժողովուրդն՝ մինչեւ սպանաւ նա ի Վայք-
նասայ, ըստ օրինակին որ յառաջագոյնն պատմեցաւ. (395)։ Մի
միայն ասաղ լուսաւորութեան փայլէր յայնժամ ի կայսերական
քաղաքին (Յովհան Ռոկերերոսն հայրապետ (յամէ 397), որ ընէր
որդեւք մեւս եւս Ամբրոսիոս յարքունիս արեւելից՝ եթէ էր լեալ
Արկադիոս՝ որդի արժանի ըստ հօրն իւրոյ Թէոդոսի Ի.։

Հանա Յովհաննէս յԱնսիոք յամի իրեւ 347։ Հայր նորա Սեկուն-
դոս անուն՝ էր զօրավար ի բանակի եւ մեռաւ ոչ ինչ կարի յեազ
քան զծնունդ որդւոյն։ Այնուհետեւ մայր նորա՝ որ 20ամեայ մայր պ-
րի, փոյթ ի վերայ ունէր մանկանն կրթութեամբ։ Եւ նա զնա նախ ի
քրիստոնէական հրահանգս եւ ապա առաքէր ի գոգոց ճարտարիտա-
թեան Ղիրանիոսի առն նշանաւորի։ Փոյթ մեծ եւ բարում՝ աջողակա-
թիւն ցուցանէր Ռոկերերոսն ի գիտութիւնս, որպէս զի ի հարցանել ու-
րուք ցլիրանիոս թէ զի ոք արժանի համարիցի կացուցանել իւր յա-
ջորդ, զնա ցուցանէր եւ ընդ այն իմն արամբ՝ թէ վաղ յափշտակեցին

զնա ի նմանէ քրիստոնեայքն: Յետ զուսմունսն կառարեցց, ընէր խոսնակ (փոստաբան), քանզի յայնմ իմն պաշտամանէ դիւրին էր յայնժամ անցանել ի բարձրագոյն պաշտամունս տէրութեանն: Ատեղի եւ գարշեղի երեւեցան ազատ, յստակ եւ արգարակորով մտաց նորա անարժան միջնորդքն՝ որովք խօսնակքն վարեին: Միայնացաւ այնուհետեւ Յովհաննէս առ վանականաց մօտ յԱնտիոք, ապր զանձն ի խոտամբերութիւնս եւ պարտէր մեծաւ փութով յուսումն գրոց օրաց, եւ սիրեաց զնկարագրական մեկնութիւն գրոց՝ որով եղեւն իսկ յետոյ երեւելի եւ անուանի: Աշակերտակից էր նորա եւ նահատակակից ժուժկալութեանն Թէոդորոս (յետոյ եպիսկոպոս Մոփսուեափայ), զոր երկուք գեղեցիկ գրովք (Առ Թէոդոր անկեալ) գարձաց պարէն յառաջին կեանսն, քանզի փոխեալ էր նորա զմիտս եւ գարձեալ յաշխարհ: Այլ յետ սակաւ ինչ միջ տկարացեալ գարձաւ հիւանդագին յԱնտիոք. անդ եւ նմա հմիք Մեղեափոս հպրապետ ի Զմերորդ ամի հասակի նորա, եւ արար զնա Ընթերցիչ: Յետ մահուն Մեղեափոս վասն անդադարն վաստակոց եւ սիրելի եւ ընտելական բարուցն Յովհաննէս ամենեցուն աչք ի նա հայէին՝ ընտրել զնա եպիսկոպոս: Խցաւ եւ Ոսկերեքան եւ Թագեաւ ամս ութ առ վանականացն մօտ յԱնտիոք: Ասա ուշ ունէր հոգեւորական կենաց, եւ ուսման գրոց օրաց առանձինն ընէր մտադիր ամս երկուս. ի մին իսկ ժամանակի երեւին ի թղթոց նորա եւ ներքին կեանք նորա, եւ նարտար ծանօթութիւն մարդկեղէն բարուց, եւ աստատին ան սկիզբն բարեկամութիւն նորա ընդ Բարսղի: Ապա ի գառնալ իւրում յԱնտիոք ձեռնագրեցաւ սարկաւագ (380) եւ ապա երեց (386) ի Փղաւիանոսէ եպիսկոպոսէ ի յաշորդէն Մեղեափոս: Իսկ եւ իսկ յանձն արար նմա Փղաւիանոս ամենեւին զքարոզութիւն վարդապետութեանն, եւ անդէն յամի 387 Անտիոքացւոց ազմուկն դիպեցաւ¹. յայնժամ զամենայն իսկ զարութիւն խօսողութեան իւրոյ եցցայ ի հանդիսի Ոսկերեքան 20 արձանական ճառիւքն՝ որովք ան զխառատիրա միտս Անտիոքացւոցն յապաշխարութիւն:

Այսպէս սփռեցաւ տարածեցաւ համբաւ նորա արտաքոյ քան զքաղաքն Անտիոքացւոց: Վախճանեալ ընդ այն ժամանակս (397) Նեկաւրեայ եպիսկոպոսին Կոստանդինուպոլեոյ, ջանացաւ հնարեցաւ Թէոփիլոս հպրապետ Աղեքսանդրիայ զմի ոմն յիւրոց անախի (չխիդորոս երեց) ի նոյն աթոռ հանել, ալ ժողովուրդ մայրաքաղաքին եւ ամանք ամանք յարքունեաց անախի ընդ Ոսկերեքան կամէին: Ըսա խրատուն եւ արոպեայ սենեկապետի որ մանաւանդ կամէր ընդ ընտրութիւն նորա, այլ հակառակ կամաց Յովհաննէս՝ գազա եւ խարկանոք իմն հանաւ նա յԱնտիոքոյ, զի մի խռովութիւն ինչ ի քաղաքին դիպիցի, քանզի իբրեւ ճօրե այնպէս կղկլթէին զնմանէ քաղաքացիքն: Ընտրեաց զնա կայսր Արկադիոս եւ ձեռնագրեցաւ ի 26 Փերրուար ամսոյ (398) ի նմին Թէոփիլեոյ եւ յայլոց եպիսկոպոսաց զորս ի գոյն իսկ ժողովեալ էր կայսրն: Ակամոց իմն առ յանձն Ոսկերեքան զպաշտօնն, քանզի դիտէր նա զվատնգան որ նմա առաջի կային յարքունեաց անախի որ էր անկեալ յապականութիւն մեծ: Սակայն էին իսկ նորա ամենայն հանգամանք կարեւորք ի գոյն պաշտօն. աշխատութիւն անվաստակ, չաւատաղի իմն զօրութիւն բանից ի հաւանեցուցանել, չառնուլ ակն երեսաց կամ առնել անտես զկարծիս եւ զցնացս օտարաց, հաստատուն իմն եւ գործօն կամք, եւ սակաւապիտութիւն չափաւոր եւ իմաստուն: Յամենայն իսկ իրս ձգէին խնամք նորա, շքեղա-

¹ Յետ վերադարձ, էջ 347—349:

ցոյց նա զեկեղեցի իւր մեծապօղոթ աւարդօք առաւանդեղէն պաշտաման եւ պատարագի եւ յաճախ ճառիւքն. զիւր արար աղքատաց եւ օրկաց՝ շինելով հիւանդատունս, բազմիս եւ օտարանոցս. հոգայր նա վասն եկեղեցւոյ սկելով մանաւանդ ի վերայ կրթութեան եղերականաց, եւ կատարէր քահանայս ուսեալս եւ վարժեալս ի գիտութեան, առաքէր արա ի քարոզութիւն ի Փիւնիկէ, յարեւմտափողմանս Ասիայ եւ ի կողմանս Դանուբայ ի մէջ Գլթաց եւ կարգէր քահանայս վասն Գլթացն ուղղափառաց, եւ զազատ համարձակութիւն Գլթացն արիւմտաց եւ զնովատեանց եւ զԱնոմեանց ամբոփեաց ած յառաջին չափն՝ որ տահմանեալ էր նոցա յօրինացն Թեոդոսի Մեծի. Առաջի արքանեացն եւ աւագանւոյն էր նորա համարձակախօսութիւն ի բանն եւ ժուժկալ իմն միացնաւորութիւն հեռի յաղմկոյ նոցա, որպէս զի եւ ստիպաւորէս կերակուրն նորա եւ հանգերձ ոչ ի մեծառուն գանձուց եկեղեցւոյն էին, այլ ի սրբոյն Ազիմպիայ սարկաւագուհոց:

Երբեւ յեա Ուուփինեայ տիրէր ամենայնի Աւարոպիոս սենեկապան, տուտն նմա ամենայն պատիւք, հանաւ ի բղեշխութիւն, ի պատրկութիւն, կանգնեցան անդրիք նորա ոսկեղէնք ի հրապարակս: Չարչարէր նա զըագուսն յարանց երեւելեաց եւ յառաքինեաց. զուր խրատէր զնա Ոսկերեւան, քանզի մանաւանդ եւ զայն եւս ի վերայ ամենայնի յանդգնէր՝ կարծել եւ զազատութիւնս եկեղեցւոյ եւ տայր բառնալ առանձինն օրինօք զիրաւունս ապաստանաց յանցաւորացն դիմելոց յեկեղեցիս եւ այսպէս լինէր ամենեցուն առեւել եւ գալշել:

Յայնժամ Գայինաս զօրավար զօրուն ձանձրացեալ իմն՝ յարոյց խռովութիւն, կոչեցեալ նենգութեամբ գունդս ի Հոնաց ի Փոքրն Ասիա: Յահ մեծ անկաւ քաղաքն կայսերական, եւ Գայինաս փոխանակ տալոյ ճակատ ընդ նոսա՝ տայր պահանջել ի նոցա անուն՝ զգլուխն Աւարոպեայ: Մինչդեռ դանդաղէր իմն տակաւին կայսր զպայմանն կատարել, դէպ լինէր Աւարոպեայ ըմբռնել ի գժտութիւն ընդ Աւդոքսիայ: Ղշխոյն անարգեալ եւ զկծեալ նախառանգք մատչէր առաջի կայսեր արտասուօք՝ ամբաստան զներքինւոյն, առեալ զիւրեւ եւ զերկոսին գտերան զմատաղօրեայս զՊղակիդիա եւ զՊուղքերիա: Մերժեցաւ Աւարոպիոս, եկն ապաստան եղեւ մեծաւ դողութեամբ ի սեղան եկեղեցւոյ՝ զորոյ զիրաւունսն տկարացոյց: Ոսկերեւան ի մէջ անցեալ հազիւ ած ի հաւան զգօրան Գայինասայ շրունարարել զիրաւունս տեղւոյն, եւ ապա կացեալ բարեխօս առաջի թագաւորին՝ առնոյր շնորհ զկեանսն Աւարոպեայ, մինչդեռ արտաքոյ առաջի ապարանից թագաւորին գունդ գունդ զօրացն զգէնսն շկահէին եւ խնդրէին մեծաւ աղաղակաւ զմահն Աւարոպեայ: Այլ յետոյ Աւդոքսիա եւ Գայինաս բարրանօք ետուն գլխատել զնա բերեալ յաքսոբանացն ի Ալուպրոսէ (399):

Յայնժմ հետէ իշխան էր ամենայնի Գայինաս եւ գտեալ օգնականութիւն յանհնարին բազմութենէ Գլթացն՝ առնոյր ի թա-

գաւորէն զոր ինչ եւ կամէր: Օյ թէպէտ եւ կատարեցաւ պայմանն եւ ամենեքին ահն ունէին խաղաղութեան, անտուտ գուժ, կան հասանէր թէ Վայինաս լեզեռնօքն հասեալ է ի Վաղկեդոն, չէր յայտ թէ իբրեւ բարեկամ արդեւք եթէ իբրեւ թշնամի, ի նորա կաման ապաստան էր առնուլ եւ չառնուլ զմայրաքաղաքն. քանզի չգոյր զօր ունել զդէմ նորա: Ըռալքեցան առ նա հրեշտակք, այլ նա պահանջէր տալ ի ձեռս արս երիս երեւելիս (զԼէրեղիոս հիւպատ, զՍատուռնինոս երբեմն հիւպատ եւ զՅովհանն զառնադպիր թագաւորին), եւ ապա խնդրէր եւ զկայսրն եւս՝ խօսել ընդ նմա դաշամօք: Սակայն ընկալաւ զթագաւորն մեծաւ պատուով ի Վաղկեդոն, հաստատեցաւ նա ի սպարապետութեանն եւ ազաւ զպատմութեան հիւպատոսութեանն: Ընդհաց նա եւ զարան երեսին զորս պըսորել կամէր՝ աղաչանաց արդոյ հայրապետին որ չոգանս վասն նոցա ինքնին ի բանահն նորա:

Ըսլ յետ սակաւ ինչ միոյ յորժամ զմի յեկեղեցեաց քաղաքին պահանջէր Վայինաս ի կայսերէ վասն իւրաց արիանաս Վթացն՝ ընդդէմ դարձաւ հայրապետն առնն՝ որոյ առաջի դողայր յայնժամ քաղաքն համօրէն: Ըսլ իբրեւ նա մրմռեալ զայրացեալ ի զէն դիմէր, յարեաւ ի վերայ նորա խաւժանն ի քաղաքին, արար հրկէզ 7000 այր ի Վթաց որ թողեալ էին ի քաղաքին եւ ի տազնապի անդ ապաստանեալ էին յեկեղեցի ուրեք, եւ այնուհետեւ յայտ արարաւ թէ թշնամի հայրենեաց է Վայինաս: Բայց եւ այնպէս՝ իբրեւ ասպատակ եղեալ խաղացեալ գայր նա աւերելով զԵրակիա՝ առին առաքեցին թագաւորն եւ խորհրդականք նորա զհայրապետն սուրբ: Ընկալաւ զնա խաւժադուժն մեծաւ պատուով եւ զաջ ձեռն արդոյն կալեալ պնդէր ի վերայ աշաց իւրաց եւ որդիք նորա ի գուժս՝ փարէին զուտիւք սրբոյն, սակայն զինդրուածսն նորա չառ յանձն: Հայնժամ ըստ խորհրդոյ ծերահուտին յանձն եղեւ փրաւիտայ ումեմն հաւատարմի Վաւթ յազգէ՝ գործ զօրավարութեանն, ելանէր ստ ընդառաջ խախանել զանցս հինին ընդ Լզեւսպնտոս՝ մանր եւ թեթեւ նաւուք պատրաստելովք փութանակի: Սինչեւ անտուտ Վայինաս ծանր եւ խոր խուլ նաւուք զոր ի փայտահարութենէ անտառացն ետ կազմել՝ սկիզբն անցիցն առնէր, խառնակեաց զնոս յանկարծ մրրիկն եւ խառնապեցոյց զնոս փրաւիտաս. ծածկեցաւ Լզեւսպնտոս դիւկամք Վթացն եւ նաւուքն խորտակելովք, եւ ինքն Վայինաս ելանէր մազապուր ի կողմանս Վանուքայ, ուր եւ պարտեցաւ ի նակատու առաջի Հոնաց եւ իշխանն սոցա (Սլզդէս անուն) առաքէր զգլուխ նորա պարգեւ Երկապեայ (401):

Հայնմ հետէ անամօթն, ժլտոն եւ բռնաւորն Լըդդրսիս տիրէր առն իւրում եւ համօրէն տէրութեանն: Իսկ եւ իսկ գրեգուեցաւ թշնամութիւն ընդ սրբոյն Սկեբերանի որ համարձակ

կշտամբէր զյոռութիւնս արքանեացն եւ զխանանց. եւ զտաւ իսկ Նաղդոսիայ վաղվաղակի ժամ՝ պատեհ ի վրէժխնդրութիւն, այս ինքն ժամանակ Արոգինեան զժառութեանցն:

96

Այլ իսկ ի կատարած կոյս երրորդ դարու բազում ինչ հաւառակութիւն լինէր վասն Արոգինեայ: Նա արդարեւ իսկ բազում ինչ փիղիսոփայական մտածութիւն օտար յեկեղեցական աւանդութենէ կայր ի գիրս նորա. մանաւանդ շարալուր ինչ լսելաց էին բանք նորա վասն Բանին Աստուծոյ, յառաջգոյութիւն սգւոց, արարչութիւն ի յաւիտենից՝ վասն այնորիկ զի չլինի ինչ փոփոխութիւն յԱստուած, եւ այլ եւս ինչ բանք որ ի նոյն կից իցեն, որպիսի ինչ՝ ուրանալ զմշանջնաւորութիւն պատժոց դժոխոց (լսա Պղատոնի իմն վարդապետութեան որ ասէր թէ ամենայն պատիժք Աստուծոյ բժշկական եւեթ են): Այլ այսպիսի վարդապետութիւնք մանաւանդ ի գիրսն Ալասն սկզբանց՝ ընծայունային. իսկ ի գիրսն՝ զոր յետոյ գրեալ էր, մեծ մասն մոլորութեանցն աղղեալ էր կամ ի բաց թողեալ: Նա եւ բազում ինչ մոլար ի հերետիկոսաց մուծաւ ի գիրս նորա, որպէս ինքն իսկ Արոգինէս ասէր վասն նորին բազում անգամ տրտունջ:

Թէպէտ եւ Ա. Գրիգոր Աքանջեղազործ աշակերտ նորա եւ գովիչ լինէր հովանի եւ պաշտպան Արոգինեայ՝ իւրով ձեռնութեամբն, սակայն եւ այնպէս ի սկզբան չորրորդ դարու Մեթոտիոս եպիսկոպոս Տիւրացւոց որ եւ վկայ (309)՝ գրէր հակառակ բազմաց ի մոլորութեանց անտի. այլ անդէն ել ի նորա ջատագովութիւն մեւս եւս վկայ Պամփիւղոս երէց՝ զորայ զպատառխանաւառութիւնն յետ նորա մահուն (309) հան ի գլուխ Նաւերիոս Պամփիւղեայ կամ Աեսադացի: Նա աւանիկ եւ մեծամեծք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ Գրիգոր Նազիանզացի, Բասիղիոս, Ասկերերան ի նորա գրոց ունէին զհամութիւն մեկնութեան գրոց սրոց: Նա անդէն ի ժամանակի արիանոսութեան երկոքին եւս կողմանք կոչէին զԱրոգինէս ի վկայութիւն: Այլ ի կատարած կոյս նորին դարու, յետ արիանոսութեանն ցածնլոյ, այնուհետեւ այսպէս ի գէւթ թուեցաւ ամանց եւ զազըխրս եւս նորա ցամաքեցուցանել: Բայց չէր հնար առանց հակառակութեան՝ իրացն վճարել:

Վիտնազոյնք ի վանականաց յԱգիւպոս եւ ի Պաղեստին՝ ընթեռնութիւն օտէպ զգիրս Արոգինի, եւ նմին հակառակ այն գիրք ատենէ էին բազմամբոխ բազմութեան տխմարագունացն ի վանականաց՝ որ անգատին ի գրոց անտի կշտամբեալ լինէին վասն մոլորութեան իւրեանց. քանզի սղբա համարէին տխմարութեամբ թէ

մարդկեղէն կերպարանս ունիցի Աստուած եւ կոչեցան իսկ սոքա Մարդկակերպականք: Ս. Եպիփան որ ի վանականութենէ կոչեցեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Աոստանդիայ կամ Սաղամիսայ Աիւրացւոց (յամէ 367), չէր հաղորդ մոլորութեան նոցա, սակայն միաբան էր ընդ նոսա ի մերժումն Արողինեայ: Սա քանզի էր լեալ միջամութ յամենայն եկեղեցական հակառակութիւնս ժամանակաց իւրոց, զրէր զպատմութիւն հերձուածոց յերիս գիրս (յամի 373) եւ զԱրողինէս եւս եւ զվարդապետութիւն նորա խառնէր ի կարգս հերձուածոցն: Սակայն եւ այնպէս խաղաղութեամբ էին ընդ նմա եւ տային եւ առնուին թուղթս Յովհաննէս Երուսաղեմայ հայրապետ (386—417) յաջորդ Աիւրղի, Ս. Յերոնիմոս եւ նորին բարեկամ Սուսիմոս երէց Ակուիղէացի, որք առ հասարակ պատուէին զԱրողինէս, մինչեւ յամի 394 միաբանեաց ընդ հակառակորդս Արողինեայ եւ ինքն եւս հզօրն Յերոնիմոս՝ որ էր զոյգ երեւելի եւ մեծանուն յարեւմուտս եւ յարեւելս, եւ փոփոխեցան այնուհետեւ իրացն կերպարանք:

Յերոնիմոս († 420, 30 Սեպտ.) ծնաւ ի Սարիզոն քաղաքի ի գլուխս սահմանաց Պաննոնիայ եւ Դալմատիայ (յամի իբրեւ 346), առաջեաց զնա հայրն (Եւսեբիոս անուն) ընդ եղբոր իւրում կրօնքս Պաւլինիանեայ ի Հռոմ յուսումն, եւ ինէր անդ երեւելի ի դպրոցին Դոնատեայ եւ Վիկտորինեայ հոյակապ ճարտարախօսաց աւրանց հեթանոսաց: Զառաջինն սիրելի էր նմա յաւուրս միաշարաթուց ելանել յոյց գեանափոր գերեզմանաց մարտիրոսաց եւ ի շիրիմս առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, քանզի չէր նմա համարձակ ի քրիստոնէական պաշտամունսն մտանել, վասն զի երախտ էր առկաւին: Այլ հեթանոսական բարք քաղաքին չանցին զնովաւ անլնաս:

Այն կատարեալ զուսումն գործելոյ շրջեալ ընդ Գաղիա (ի Յրեւիս) եւ ընդ Ակուիղէա (369—372), ապա առ Ղիբերեաւ ի Հռոմ մկրտէր: Այնուհետեւ միայնութեանն սէր ած զնա դարձեալ յԱկուիղէա, ուր ի մէջ կղերականացն Վաղերիանոսի եպիսկոպոսի (Քրոմատիոսի, Եւսեբիոսի, Թովմոսի, Նիկէասայ եւ Քրիստիգոնեայ) իբրեւ ի մէջ պարու հրեշտակաց զանն համարէր Յերոնիմոս: Սակայն եւ այնպէս յետ սակաւ ինչ միոյ վասն հակառակութեան իրիք մեկնէր նա անտի բաժանեալ մեծաւ ցաւովք ի ջերմ բարեկամէ իւրմէ ի Ռուփինեայ յերիցուէ Ակուիղէացւոյ, զի երթեալ միայնացի ուրեք յարեւելս (372): Առեալ ի Հռոմէ զմատենան՝ զոր ուստեք ուստեք ընդօրինակեալ էր յիւր իսկ պէտս, շրջէր ընկերօք սմամբք (Իննովկենաիոսիւ, Եւագրիոսիւ, Հեղիոդորու եւ Հիւլասաւ) ընդ Թրակիա, Պոնտոս, Բիւթանիա, Գաղաթիա, Եպադոպոլիս եւ Վիդիկիա, եւ յամեալ ժամանակս ինչ յԱնտիոք Ասորւոց վասն հիւանդագին տկարութեան եւ վասն լսելոյ զուսումն մեկնութեանն Ապողինարեայ Ղաւոգիկեցւոյ ի քաղաքի անդ, ապա հասեալ կալաւ բնակութիւն (374) ի Քաղկիս ընդ մէջ երկրին Ասորւոց եւ Արաբիայ, որ յայնժամ ի ձեռս Սարակինոսաց էր, եւ մեկուսացաւ անդէն զամս 4 ի հանապազորդ ապաշխարութեան եւ ի վատտակս ուսմանց՝ մնալով առ նմա Հիւլասայ միայն եւ աւելով եւ առնելով միշտ թուղթս ի բարեկամաց իւրոց ի Փղորենտեայ, ի Քրոմա-

տեսչ, ի Հեղեոգորայ, ի Նեպոսիանոս (քննարկող Հեղեոգորայ) եւ ի Սուրբ Երեմիայ: Այլ առաւել քան զամենայն ներդին զնա փորձութիւնք: Յնորք նորա տաճարէին զնա ամենայն ուրեք պատկերօք անցեալ կե- նացն ի Հռոմ: Ի պահս անդ պնդութեան եւ ի լիկանս խորհուրդք նո- րա շրջէին ի պարանցիկս ի Հռոմ: Բազում անգամ անկանէր առ ոսոն Յիսուսի եւ արտասուզքն թանայր, եւ կոծէր զանձն զցայտ եւ զցերեկ: Երբեմն զամօթի իմն հարկանէր եւ ի սենեկէ իսկ ամառ իւրմէ իրբու ի գիտակցէ իւրոց անսարքն խորհրդոց՝ գնացք թափառական ի հովիտ խաւարինս կամ ի քարուտ գոմիակս՝ առ ի անձեւոց զմարմնն ապրա- տամբ, թէպէտ եւ հանդերձն եւս նորա քարձ մաղեղէն էր եւ մորթն թխացեալ ամենեւին առաջի տապալին ճառագայթից արեգականն: Եւ զի առաւել եւս զցնորսն եւ զմիտս զբաղեցուցէ արկ ձեռն ուսանել զլեզու երրայեցի, ի հրէէ ումեմէ գարձելոյ ի քրիստոնեութիւն, եւ յայտ իսկ է թէ քանի գոհաւորն էր նմա որ ի փափուկ բարբառ Յու- նացն եւ Հռոմայեցաց մտանադրացն վարժեալ էր՝ անել զիսկորգա- խօս եւ զխեցրեկ հեգենայս երրայականն, մանաւանդ զի բազում պահք եւ արնութիւնք տկարացուցեալ էին զչիղսն եւ նուազեցուցեալ զգորութիւն ոգւոցն: Ընդ մատնանս նորա էր եւ Նիկեոսն եւ Պղա- տոս, որովք բազում անգամ զուարճանայր եւ լինէր նմա թեթեւու- թիւն ի խիտ աշխատութենէն: Բայց յամառ իսկ՝ անդէն զմի պնդի- ոյ ընթերցուածոցն չյօժարէր ընդ ընթերցուածս մարգարէիցն իրբու ընդ անպաճոյճս, մինչեւ տեսեամբ իւրք (զոր յառաջն՝ տեսիլ ճշմա- րիտ համարեցաւ եւ ապա երազ) կշտամբէր վասն նորին թէ Նիկեո- սեան իցէ եւ ոչ քրիստոսեան եւ յայն սակս գանալից եւս ի հրէշ- ատկաց համարէր լեալ:

Այնպէս եւ յազմէր Յերոնիմոս ներքին պատերազմն, տակաջն պլ իմն հակառակութիւն արտաքուստ արապս ներքէր զնա: Այլ եւ պլ կողմանք հերձուածոյ եկեղեցւոյն Անտիոքայ (Մեղեանայն, Պաւղինեայն եւ Վիտաղեայն) պնդէին տախէին զնա միտքանել ընդ իւրեանս, բայց Յերոնիմոս չհակէր յոք եւ գրէր առ Դամասոս քահանայապետ. «Ես յառաջ քան զամենայն զգրիստոսի զհետ երթեալ՝ երանութեան քամ, պա ինքն տթողոյն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. զեկեղեցին ի վերայ այնր վիմի շինեալ գիտեմ: Ար որ արապոյ քան զայս ասն ու- տիցէ զգտուն, պիղծ է: Ար որ ի տապանի տառ Նոյի չիցէ, կարիցէ ի սասականալ զուրցն հեղեղի: ԶՎիտաղիս ոչ ճանաչեմ, զՄեղեանիս մերժեմ, զՊաւղինոս չգիտեմ: Ար ընդ քեզ ոչ ժողովէ, զորու է. այս ինքն՝ որ Քրիստոսի չէ, Անտիքրիստոսի (Նեոփն) է», (Թուղթ. 57). եւ այլաւ յաւելու. «Ես մինչեւ ցայս վայր բողոք բարձեալ գոչեմ բամ՝ Ար ընդ Աթոռոյն Պետրոսի կցորդեալ է՝ իմ է: Մեղեանիս, Վիտաղիս եւ Պաւղինոս ասեն թէ յարեալ են ի քեզ. կարէի իսկ հաւատալ՝ ե- թէ մի որ եւեթ զայն ասէր, պլ արդ կամ երկուք ի նոցանէ տան եւ կամ ամենեքին»:

Այսն այսր ամենայնի ելանէր նա յանապատէն եւ երթեալ յԱն- տիոք (379) եւ տեղեկացեալ իրացն սառգութեան՝ յանձն ասնոր ձեռնադրել ի Պաւղինեայ յերիցութիւն պնդիսի ինչ պոյմանա՝ զի մի կողեացի միալ անդէն յեկեղեցւոյն Անտիոքայ: Համբաւ ուսման եւ ճարտարիտութեան Գրիգորի Նազիանզացւոյ ձգեաց ան զնա ի նստ- տանգինուպոլիս (ուր թարգմանեաց զհրանիկոնն Նեսերեայ՝ մատուցեալ յառաջ մինչեւ ցվաղէս) (380), անտի կամէր երթեալ գողարել ի

Բեթզահեմ, այլ իսկ եւ իսկ հասանէր նմա հրաւեր գալ ընդ Պաւլի-
նեայ եւ ընդ Եպիփանու ի Հռոմ վասն քննութեան իրացն արեւելից:

Դաս (յամբ 381) ի մեծի պատուի եր Երոսիմոս, քահանայապետն
Դամասոս արկանէր զնա ի կիր յամենայն կարեւոր գործս եկեղեցւոյ եւ
նմա իսկ ապր առնել պատասխանի թղթոցն զոր առաքէին եպիսկոպո-
սունք տառի անտի՝ հարցանել խորհուրդ ի քահանայապետէն: Ընդ նմա
ընթեռնոյր քահանայապետն զգիրսն սուրբս եւ ապր մեկնել նմա, եւ
ապա յանձն արար նմա համեմատել զպէտզես հռոմայեցի թարգմանու-
թիւնս նորոց կառկարանացն՝ ընդ միմեանս եւ ընդ յանականին եւ յո-
րինել անտի նոր ինչ օրինակ հռոմայեցի ըստ ճշդագոյն եւ ուղիղ
մտաց բնամտանիցն: Զայս գործ դժուարին որ կարեւորն էր յայնժամ
եկեղեցւոյ՝ հան ի գլուխ Երոսիմոս մեծաւ աշողակութեամբ, մինչեւ
ասել Ս. Աւգաստինեայ թէ չէ մարթ գոհանալ զՅեռանէ որչափ ար-
ժանն է՝ վասն այս Վաստակոց Երոսիմեայ:

Որբական վարք նորա, նարարիտութիւն եւ բազում գիտութիւն
տակաւ ձգէին առ նա զկզերն եւ զարս երեւելիս քաղաքին: Այլ առա-
ւել քան զամենայն զառհմիկ աիկնայս Հռոմոյ: Ամբոյս բազում կու-
տանաց խռնէին զնովաւ յաճախ՝ ունկնդիր լինել մեկնութեան նորա: Ի
սոցանէ նշանաւորք են սրբութեամբ Ասեղլա, Մարկեղա, Ղէա, Պաւ-
ղա եւ գտանքք նոցա Պղեսիզլա, Պաւլինա, Յուլիա Եւդոքիոն եւ
Ռուփինա, եւ յարանց անտի Պամմուքիոս, Ռիէանոս, Մարկեղիտոս եւ
Դամիոն, որ համարեն բարեկամք էին Երոսիմեայ: Ս. Պաւղա առ յա-
ճախագոյն եւս ի նորա վարդապետութեանն վայելելոյ՝ եւս նմա քնա-
կութիւն ի տան իւրում, եւ առ Երոսիմոս յանձն: Այլ ազատաբերան
համարձակութիւն նորա որով կշտամբէր զազահութիւն, զգեղծութիւն
եւ զընդունայնասիրութիւն Հռոմայեցւոց, յորս էին եւ կղերականք ոմանք՝
արար զնա նոցա առեղի. բայց մինչ դեռ կենդանին էր Դամասոս՝ չիշխէր
զք ի վեգ գալ ընդ նմա, յեւ մահուան զորացաւ նախանձն եւ չարախա-
սութիւնն ազարտել զանաւն նորա: Զհամարէր պնուհեանս պատշաճ
Երոսիմոս կալ ի Հռոմ եւ յեւ զամս իրբեւ Գ կալոյ անդէն՝ դառնալ
միւսանդամ յարեւելս հանդերձ եղբարբ իւրով Պաւլինիանեաւ (395):
Ծեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զնա Ս. Եպիփան ի Վիպրոս եւ յե-
լանել նորա ի քաղաքէն Անտիոքացւոց՝ գնալ ընդ նմա ուղեկից հայ-
րապետն Պաւղենոս: Վացեալ յԱղեքսանդրիա տմիս մի լսել զուսումն
Գիգիւմոսի՝ որ անուանի էր յայնժամ մեկնութեամբ գրոց, դարձաւ ի
Բեթզահեմ եւ անդ Ս. Պաւղա, որ ելեալ էր անգր գլնի նորա՝ չի-
նեաց նմա վանս, եւ զմենատան կուսանացն որում վերակացու էր ինքն
Պաւղա՝ արար ընդ նորա առաջնորդութեամբ: Ըինեաց Երոսիմոս եւ
օթեւանս վասն պանդխտելոցն որ գալին ի սուրբ տեղիսն:

Ի մեկնութիւնս իւր լինէր նմանող որ ինչ լաւ ի մեկնութիւնս տ-
ղեքսանդրիական եւ անտիոքեան դպրոցին գառնէր. յայն սակա զարմա-
ցեալ իմն եր ընդ քաղութիւն մեկնութեանն Որոգինի՝ զորմէ տակաւին
յամբ 392 գրէր գովութեամբ առ Պաւղա թէ «Ոչ դք պնչափ ինչ ըն-
թեռնուլ կարող է՝ որչափ Որոգինեան մտանադրեալ է», եւ անէ զնո-
վիմբ թէ «Զինչ ընդ պնր առ նա հասուցումն: Դեմետրիոս եպիսկո-
պոս դատապարտեաց զնա, իբր ոչ եթէ վասն նորանեւ ինչ վարդա-
պետութեան նորա եւ ոչ վասն հերետիկոսութեան իրիք, որպէս այժմ
չունիւն կառաղիք բարբառին զնմանէ, այլ զի չկարէին ասել համբաւոյ
նարարիտութեան եւ գիտութեան նորա», եւ երկուք տմոց կանխա-

զոյն քան զզոյն աւեր՝ թէ ի բազում ինչ իրա զհետ գնաց Արագինի, զայնր՝ զորմէ տխմարաց է ժխտել թէ չեցէ նա մեծ քան զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ յետ Առաքելոց։ Այլ վաղ փոփոխեցան կարծիքն։

Վանգի յամի 394 եկն Ետերրիոս սմն անուան անհնարին հաւաակորդ Արագինեայ յԱրուսաղէմ, եւ մատուցանէր չարախօսութիւն մանաւանդ զՌուփինոսէ՝ թէ ի մոլորութիւնս Արագինեայ մոլորեալ է։ Այլ ինչ ետ ընդ այն պատասխանի Ռուփինոս, սակայն թուի եթէ հաւանեցաւ իմն յայնժամ Յերոնիմոս բանիցն Ետերրեայ վասն Արագինի։ Վանգի յետ սակաւ ինչ միոյ իրրեւ դէպ լինէր Նալիփանու երթալ յԱրուսաղէմ եւ անդ ի փնակին Յովհաննու ձեռնադրել զՊաւղինիանոս զեղբայր Յերոնիմեայ յերիցութիւն եւ քարոզել եւս յեկեղեցւոջ ընդդէմ Արագինի, եւ այնպէս զրգուէր զժողովիւն ընդ Յովհանն Արուսաղէմայ հայրապետ եւ ընդ Նալիփան, Ռուփինոս կաց ի կողմն Յովհաննու եւ Յերոնիմոս՝ յԱլիփանուն, մինչեւ քակել իսկ Յերոնիմեայ եւ ընդ նմա վանականացն Բեթղահեմի ի միաբանութենէ Յովհաննու։ Միջնորդ ի մէջ անկաւ Թէոփիլոս եպիսկոպոս Եդէքոսն՝ զրիայ առաքելով զեւր երէց զԵսիդորոս յԱրուսաղէմ եւ ապա Ս. Մեղանիա երէցն տիկին հռոմայեցի, եւ հաշտեցան ընդ միմեանս ոչ միայն Յովհանն եւ Յերոնիմոս այլ եւ Ռուփինոս ընդ Յերոնիմեայ (397)։

Ի ինել լինէր խաղաղութիւն՝ բայց սակաւ ժամանակեայ. քանզի եւ ոչ մի կողմն ի կողմանցն թողոյր զկարծիսն։ Մեկնեալ Ռուփինեայ յԽտաղեա՝ թարգմանեայ ի խնդրոյ բարեկամացն զպատասխանատուութիւն Պամփիլոսի վասն Արագինեայ, եւ յետ այնորիկ զգլխաւորն ի գործոց անաի Արագինեայ զՍ. Կիլիանոսի զիրան ի լեզու հռոմայեցի, եւ զովէ ի յառաջարանի անդ մատենին զԱրագինէս ի բանից անաի Յերոնիմոսի. բայց թարգմանութիւնն էր առանց հաւատարմութեան, քանզի որպէս ինքնին իսկ ի յառաջարանին խոստովան լինի՝ փոփոխեալ իմն է Ռուփինոս ուր ուրեք օտար ինչ բանս կամ դժուարալուրս գտեալ է։ Ասեկած առեալ Յերոնիմեայ թէ կամի իմն այնու Ռուփինոս եւ զնա ցուցանել հաղորդ մոլորութեանցն Արագինի, զրեալ աղաչէր զնա այսուհետեւ զազարել յայնպիսի յերկրան գովութեանց։ Յետ սակաւ ինչ միոյ ինքն Յերոնիմոս առ թարգմանեայ հաւատարմութեամբ զնոյն զիրա ի խնդրոյ բարեկամացն իւրոց Պամփիլոսի եւ Ոկէանոսի՝ որք հակառակ կամաց նորա փռեցին զօրինակն ի Հռոմ։ Օւայրացաւ զժգմեցաւ Ռուփինոս եւ հան զիր պատասխանատուութեան անձինն՝ հակառակ Յերոնիմեայ լի բանիւք սաստկութեան եւ ընկալաւ ի Յերոնիմեայ նոյնպէս սաստկութեամբ պատասխանի (402)։ Ի նմին ժամանակի եւ Լնատատախոս քահանայապետ Հռոմայ հան վճիռ ընդդէմ մոլորութեանցն Արագինի,

քանզի սաստիպեալ իմն էր հակառակութիւնն ի Հրոմ եւ ստիպեցաւ Ռուփինոս ուղղափառ գաւառութեամբ արգարացուցանել զանձն առաջի քահանայապետին (401)։ Եւ ըստ դիպաց իմն՝ անց այն գծաութիւն յառաջացւոց անտի յԱզիպատս եւ անտի ի Աստանդինուպոլիս, այլ սաստիպոյն եւ բրտադոյն քան զնոյն։

97

Թէոփիլոս՝ որ ի կողմն իմն էր Արագինեայ, ի զատական թղթին (399) խօսեցաւ սաստիկ ընդդէմ միայնակեցաց Մարգիակերպականաց։ Այնժամ ի մի վայր ժողովեալ սոցա եւ եկեալ յանապատէ անտի գունդ գունդ յԱղեքսանդրիա՝ ստիպեցին զԹէոփիլոս դատապարտել զգիրսն Արագինի։ Հարկ համարեցաւ անսալ նոցա Թէոփիլոս, սակայն ակամայ։ Իայց ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի դէպ լինէր գծաւ Թէոփիլեայ ընդ գլխաւորս եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ընդ Իսիդորոսի երիցու ծերունւոյ եւ ընդ անուանելոց Արկայն եղբարց վանականաց (այս ինքն՝ Վիտսկորայ, Ամմոնայ, Աւսերեայ եւ Աւթիմեայ)։ Արար նա սիւնհոգոս յԱղեքսանդրիա (401), յորում նշովեցան գիրք եւ կուսակիցք Արագինեայ, եւ արգելաւ ընթեռնաւ զգիրս նորա, այլ չառին զայն յանձն վանականքն Արկայն եղբարք եւ բազումք ընդ նոսա։

Այնուհետեւ եմուա Թէոփիլոս զինու զօրութեամբ յանապատ անդր, մերժեաց հան անտի զամենայն վանականն որոգինեանս, որք եւ անկան ի կողմանս Պաղեստինացւոց։ Այս անտի եւս հալածէր զնոսա գրեալ թուղթ առ եպիսկոպոսունս, եւ այնպէս հասին անկան նոքա ի Աստանդինուպոլիս։ Ընդ ժողովեաց զնոսա Ոսկերերան խնամով արս իրրեւ 50, եւ առանց առնելոյ ընդ նոսա հաղորդութիւն կցորդութեան՝ կամէր լինել միջնորդ ընդ նոսա եւ ընդ եպիսկոպոսն նոցա։ Պարեաց գիր առ Թէոփիլոս առնել նմա երես իրրեւ որդւոյ եւ եղբոր եւ ընդունել միւսանգամ զվանականն զայնոսիկ ի հաղորդութիւն։ Չառ յանձն Թէոփիլոս զմիջնորդութիւնն։ Արձակ դատաւոր եմ, ասէ, իմոց վանականաց։ Տազնապեալ այնուհետեւ վանականացն՝ հակառակ խրատու հայրապետին դարձան ամբաստանութեամբ տա դշխոյն Աւդոքսիոս ազաշել զի ստիպեցէ զԹէոփիլոս ինքնին գալ եւ արգարացուցանել զանձն առաջի Ոսկերերանի։ Չոգաւ հրեշտակ յԱղեքսանդրիա հրամանաւ Թիկնոջն ածել զԹէոփիլոս։ Ակարաց ընդդէմ դառնալ Թէոփիլոս, սակայն յապաղեաց զերթն՝ մինչեւ յինքն սրկ զԱպիփան եւ զայլ եւս եպիսկոպոսունս, եւ նիւթեաց յառաջագոյն զամենայն հակառակ Ոսկերերանի։ Եւ յայէս Ապիփան միամտութեամբ իմն ըստ խրատուն Թէոփիլեայ՝ արարեալ սիւնհոգոս ի

Եկեցաւ, որպէլ եւ նա ընթեանալ զիւր Որդիանոց, եւ իրեւ չխաղաց հաւանեցացանել ի գոյն եւ զՌոմերեան՝ ել ինքին ի Կոստանդինուպոլիս յոգնականութիւն Թեոփիլոսոյ յառաջելով քան զնա: Ի հասանել Եպիփանու ի քաղաքն՝ հասկրեաց զնա Ռոմերեան բազում անդամ գալ ի վնաս իւր, բայց Եպիփան չառ յանձն եւ այնպէս իմն զնոց ի քաղաքն՝ որպէս թէ չգուցէ անդէն եպիսկոպոս կամ թէ ինքն յերաւմ զնալին իցէ. մասալսա նէր պատարագ յեկեղեցւոջ աւրել եւ կատարէր մեանադրութիւն: Մարթի այնու իմն արգարացուցանել զնա՝ զի էր անցեալ զաւարդք եւ ոտտիկ էր տանելութիւն նորա ընդդէմ Որդիակ: Բայց այնպէս իմն թափ թէ ինքն իսկ երանելին առ յետուս ի միա թէ գործի եղև. նա այլաց ցանկութեան եւ յոյն սակս, մինչդեռ սա կաւին ժամ կայր, մինչ չեւ հասեալ Թեոփիլոսոյ եւ գաւազեալ ժողովոյն՝ ել մեկնեցաւ. նա գտանալ ի անդէ իւր, տանելով յեպիսկոպոսանան որ ի նաւն եկեալ էին յաղարկել զնա, «Ճեղ թաղում զքաղաքդ, զարգանիւր եւ զթաւարդ եւ ես զնամ», զի վաթամ յոյժ, վաթամ, Եփեսոսութիւն մահուն զոր բանիքս յոյս տանելը՝ ել ի գլուխ, եւ մեռաւ անդէն զմեանադարհոյն (403):

(Յետ այնորիկ եհաւ վարդապետի Թեոփիլոս (403): Եւ բանք անդամ ոչ ընկին զդատաւականաւութենէ նորա, քանզի Ռոմերեան համեմատ կանանցն չառ յանձն գտանել զնա՝ թէպէտ եւ կայսեր զգոյն հրամայեալ էր: Նմին հակառակ յանկոյց Թեոփիլոս յինքն զՆազազոս որ իսթիւ իմն էր ընդ Ռոմերեանի, եւ զանան ի կղերականաց մայրաքաղաքին որոց խառնոյն թաւէին կարգը եպիսկոպոսին իւրեանց, եւ զաղաւմն ի վնասականաց, ի սարսաւորաց արքունի եւ յեպիսկոպոսաց: Ընկալեալ զիւր ամբաստանութեան ի չարխասութեամբ զՌոմերեանի՝ կոչեաց զնա ի Վաղիկեզան գտանել առաջի իւր, եւ անդ յամբաստանն աւրել Ուսմիկնոսի խնամակալն աւերութեան, որում եւ Ասղնին կոչէին՝ ժողովեալ էր ժողով ըստ փասայ 45 եպիսկոպոսաց, եւ 36 ըստ Պաղղասեայ, որ եւ առ Ասղնեաւ ժողովն անաւանեցաւ (403): (Յայնժամ Ռոմերեան զարով էին իսկ նոյնչափ եպիսկոպոսանք՝ յանձն տանայր երեւել եթէ ոչ թշնամիք իւր նախիցին ընդ դատաւորան, զի բաց ի Թեոփիլոսոյ՝ էին անդէն Եկաղիոս Բերիոյ Լաորոց, Ենախքա Պաղանդիոսայ Փիւնիկեցւոց, Սեւերիանոս Պարսպոց Լաորոց որ տանելութեամբ էին ընդ երանելոյն: Սա կայն անարգեցաւ այն պայման, եւ հանաւ ի պաշտամանէն Ռոմերեանն՝ որ կայդաց իսկ բարդք ի ժողով ախեղերական: Եյս իսկ բուն ամբաստանութիւն էր զմեանէ թէ խառութեամբ ընդ իւրոց կղերականացն զնոց եւ թէ թեկն ամէն Որդիանոց: Եյլ ամբաստանութեանն զոր այնուհետեւ մասալցին առ կայր՝ այլ իմն բարաբք էին. անպատիւ արար, որսն, զառն կայսերն, քանզի յան-

գիմանեալ էր նորա երբեմն զշշիւոյն թէ գրաւեաց յամիրաւի զանգա թմեզնաստոսի աւրումն։ Հաւանեցաւ կայսրն տկար, հան վնիւ մերժել ի քաղաքէն զհայրապետն։ Աս Ռսկերերան տեղի բռնութեանն եւ եմուս ի նաւ։ Անկարծ յարեաւ ամբոխ ինչ խառվութեան ի ժողովրդեանն, աստանէր երկիրն, սկսաւ խառվել Աւդոքոսիա, եւ անդէն կոչեցաւ Ռսկերերան յեսս մինչդեռ ասկառին ի Ռիթանիա էր։ Ա ի եղեւ կիրճ ծոգուն նաւակօք եւ լուսաւորեցաւ ամբաւ ջահիւքն որովք գիմեաց ժողովուրդն ընդ առաջ նորա։ Իսկ Աղիպատային որ անցեալ էր ի Վազկեղանէ ի Ատաւանդինուպոլիս՝ նստուցանել զայլ զք յաթաւ եպիսկոպոսութեանն եւ գրաւեալ զեկեղեցին զօրականօք, որ բոք մտեալ ի ներքս ապանին եւս զամեն (լսաւ պատմելոյ Օտինոսի իսկ ասն հեթանոսի), եւ մաղապուր փախստեայ իւրայովքն հանդերձ, քանզի մարգնեալ ժողովրդեանն ի ծով իսկ կամէին ամալ զնսսա։

Իսկ եւ իսկ կամէր Ռսկերերան ժողովել ժողով նոր, զի աղաքացուսցէ զանն յամենայն զբաղարտ չարախօսութենէն, այլ մինչ չեւ զայն արարեալ՝ գէպ լինէր կանգնել պատկերի դշխոյին մօտ յեկեղեցի անդր Ս. Սոփիայ, եւ հեղաւ ժողովուրդն յանչափ եւ յանարժան ուրախութիւն ի նաւակատիս անգ պատկերին։ Աշտամբեաց Ռսկերերան զժողովուրդն եւ գրգռեցաւ Աւդոքոսիա միւսանգամ ի թշնամութիւն, եւ ետ ժողովել զժողովն զոր նա կամէր՝ համակ ի թշնամեաց նորա (404)։ Այն պնտհետեւ բանք ի միջն վասն Արագինեանց եւ լսեալ էր այն զժառութիւն, քանզի հաշտեալ էր թմեոփիղոս ընդ վանականացն։ Բայց սակայն արկաւ միւսանգամ Ռսկերերան ի պատուոյն, քանզի բերաւ ի մէջ կանոն ժողովոյն Անտիոքայ (341) յանձնահա թէ առանց միւսանգամ զնելոյ ժողովով իւրք յիշխանութիւնն՝ իշխեաց գրաւել այսրէն զդաշտանն եպիսկոպոսական (404)։ Աւ քանզի մօտ հասեալ կայր ասն զառկին յորում զայր կայսրն յեկեղեցի՝ երկեւզ իմն էր թէ զուցէ պատկառեալ ի որդոյն՝ չըջեցին միտք թագաւորին, անապարեցին ափսոսելն հանել զհրաման արտարանայն։ Անդէն յերեկոյի կիրակամափ զառկին կամեցան թմեոփիղեանք մերժել հանել զժողովուրդն յեկեղեցւոյն, զի մի սուս երեւիցին առաջի թագաւորին, այնու զի ասէին թէ դատարկացեալ են եկեղեցիք, չկամի ընդ նա ժողովուրդն։ Վունդք զօրականաց առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսաց մտեալ ի ներքս ի ժամ մկրտութեանն՝ ցրուէին զինուք զիղերն եւ զերախայան՝ մինչ չեւ նոցա զհանդերձն արկեալ զիւրեամբք։ Ներկանէին արեամբ ջուրք աւազանացն մկրտութեան, լինէր զօրականն միջամուխ ի որբութիւնսն, եւ յաղմկի անգ արիւն բաժակին հեղեալ ցանէր ի հանդերձն նոցա։

Իսկ Ռսկերերան եղեալ էր ի մոփ զայս նուազ բռնութեան եւեթ ապա անգի։ առաքեաց կայսրն առ նա ասել թէ պատրաս-

անդ ից զդարձն մերել զնա. յայնմ էլ Յովիթիան բռն ընդ ի լոյ՝ առնալ համեշտ իսկ ջերմից ի բարեկամացն, զի զի խաղաթիւն ինչ յաղիցի, եւ եմաւ ի նաւ. անցանլ ի Բիթանիս (9 Յանի. 404): Տեղի պարսկացն էր Կախաւս շրջոյ (այժմա Կախան, որպէս թաթ.), եւ անցանք ի ամբարջն ժամաւ նախ անդոյնացն ընդ Փախլիս, Գաղաթիս եւ Կարապաղիս: Այսն յաւոյ պարսկացն, անգարթեանն եւ պոխտոյ լաւնայն գործնայ եւ ժամ ճգնաթեան ճանապարհին՝ անխ. ի հետնդաթիւն դժարին, եւ այնպէս յաւոյ յաւաք յաւաք ի Կախլիս Գաղաթ: Գրեթէ հալածնալ անո՛ր ի նախնունէ կոխորդապետի քաղաքն եւ յաւոյ թշնամայ՝ եւ հաւ մեծաւ աշխատութեամբ ի Կախաւս եւ անդին հանք ի զլաթ հանդարտիլ զան 306:

Ըստ ընտելոյս այն հանց թշնամայ նոր ի Կախան զմարտիւ, քանի անգամ ի հաւատանէ գրեմք լինելէ նա լալամ ինչ ի Կախանդիսապոլիս, զի հանապազ հալածիլն ընդ նա թշնամէ բարեկամէ նորս եւ սիրելի: Թեպէտ եւ կոյսցաւ այն հետեւ ժխտանո՛ր նոր յաթան՝ զի յիկոյնց հախաթիւց հալածութիւն՝ Երշոյ անան ծնունդն (կայսր Սեփուրից), անոյն չնկալաւ զնա ի հալածութիւն քահանայութեան նաւոյ, որպէս եւ ոչ աղքատ ժողովոյ քաղաքն մանկէ ընդ նա ի հալածութիւն: Ի զոր անկալաւ արշաղիկն զնա հալածիլ՝ հալածութեւ կոյսին, եւ Երշոյիանցն որա ճառանք քանաթեան հրեկոյն՝ որ յայնմ յանկոյն զիսկցաւ, մեղքիկն բանիւք եւ ընկանք, որպէս ժխտանայն իսկ ապրիս Եւստակիոս ընթ կոյսի եւ Տիմոթէոս կոյս. եւ կոյսն կոյսեւ ի Յովիթիս, Գնապիս եւ Եմեդալիս կոյսք արեւադէ, զիսկեւ հանք համան կոյսն (304 Եւր. 27) զի եւս ընթ զիս ժամ բանի հրեկոյն: Նա եւ յիս ժխտանի Երշոյ (11. Նոյ. 305) Եւստիս Յերապոլի կոյս ի Կախանդիսապոլիս զի ի թշնամայ հալածութիւն որոյ որ անց յաթան Կախանդիսապոլիս՝ ժողոյս անել զժողովոյն աղքատ կոյսութեան հաւանք ի հալածութիւն, որպէս եւ ոչ հալածութեան նաւոյ ի հաւատութիւն ի խնամութեան իւրոյ:

Պէտքէ քահանայութեան ապր եւ աննայն արեւմտեան եւ արեւորստեան ժող հաւաք կին յիսայն առաքաթեան վրայ զի կոյսին կոյսնայն զիսկցին առ զլաթն էկեկոյս: Թեպէտ առաքելալ էր (303) զգրեմ ժողովն առ Կախան, եւ կոյսն ըն Յովիթիան լալալալ էր թշնամ առ արձան Գաղաթի վրէ զիս մաւ էր կոյսն ի Կախանդիսապոլիս (304): Իսկ եւ իսկ վիթթարեայ զՅովիթիան առանիկն թշնամ իննսթիկանիս Ե. Նիկի՛ մայր քոյ. առ, վիթթարեայն ընթեւթիւնէ՝ կայսր

տիրել. այս իսկ է առաքինութեանն միջթարութիւն,, : Անգաւնեաց զգործան թէոփիղեայ, չընկալաւ զկանոնն զայն ժողովոյն Անտիոքայ՝ ոչ ինչ եկեղեցական կանոն ճանաչելով՝ բայց ի կանոնացն Ափիկայ (եւ Սարգիկեայ) :

Այլ բազում եպիսկոպոսուք եւ երիցունք, կէսք վասն հաւածանացն եւ կէսք իրրեւ ամբաստանք, հատանէին ի Հռոմ գումիւ պատրանաց հայրապետին սրբոյ. առաջինքն ի նոցանէ էին Աիւրիակոս Աւննադայ Փռիւգացւոց, Աւղիսիոս Ապամէայ Ռիւթանացւոց. իսկ Վեմեսարիոս Պեսինուստայ՝ շրջեալ ընդ կողմանս արեւելից եւ ամենայն ուրեք ցուցեալ զթուղթ իննովկենտեայ առ երանելին Ոսկերերան՝ ծանուցանէր զհաղորդութիւնն որա ընդ Հռոմայ. երեք սա ընդ իւր եւ թուղթս յերիցանց եկեղեցւոյն Անտիոքայ, ուր կացուցին ընդ նոյն ժամանակս թէոփիղեանքն Պորփիւրիոս զոմն հակառակաթառ Աոստանդիոսի հայրապետի որ յաջորդեաց զՓղաւիանոս (+404). յայտ առնէին թուղթքն զկցորդութիւն հաղորդութեան նոցա ընդ աթոռոյն Հռոմայ, եւ մատուցանէին ամբաստանութիւն զՊորփիւրեայ (404) :

Արեւալ էր եւ Աստսիանոս սարկաւադ եկեղեցւոյն Աստանդինուպողեայ թուղթ ի կղերէն եւ ի ժողովրդենէն առ քահանայապետն Հռոմայ : Վրեաց առ սոսա իննովկենտիոս պատառխանի միջթարելով եւ քաջալերելով զնոսա իրրեւ հայր ամենայն քրիստոնէից, եւ քաջալերէր զնոսա յուսով տիեզերական ժողովոյ : Վրդեալ ի քահանայապետէն եւ Ոնորիոս ինքնակալ արեւմտից գրէր յանդիմանելով իմն զեղբայր իւր զԱրկադ վասն իրացն անցելոց. «Այսմ ամենայնի, ասէ, պարտ էր եպիսկոպոսական դատաստանաւ վճարել, զի եպիսկոպոսաց անկ է մեկնութիւն եւ կատարումն աստուածեղէն իրաց, իսկ մեզ հնազանդութիւն առ հաւատս : Արկադին կողմանքն առաքելցին հրեշտակութիւն յիտազեա առ քահանայս յաւիտենական քաղաքին (Հռոմայ) : ապա պարտ էր մեալ ամենեցուն միաբանն դատաստանի,, : Աւ արդեամբք իսկ սահմանեցաւ ի կայսերացն տեղի ժողովոյն թէոսաղոնիկէ՝ ըստ առաջարկութեան ժողովոյն Հռոմայ՝ որ գումարեցաւ վասն նորին իրաց յեպիսկոպոսաց համօրէն արեւմտից (405). եւ առաքելցան հրեշտակք քահանայապետին վասն ժողովոյն այնորիկ յարեւելս : Այլ զուր էր ամենայն. չթուլին նոցա թշնամիքն ելանել ի թէոսաղոնիկ, եւ ի Աոստանդինուպողիս հասեալ՝ արդելեալ փակեցան առանձինն ուրեք, եւ առան ի նոցանէ բանութեամբ թուղթք նոցա, եւ իրրեւ չկարացին ստիպել զնոսա կաշառօք հաղորդել ընդ Ատտիկեայ՝ արձակեցին թշնամանօք ի բաց (406) :

Այլ զի ամենեւին կտրիցեն զՈսկերերան յայսպիսի հաղորդութենէ թզթոց եւ պատգամաւորութեանց՝ ետուն հեռագոյն եւ ո

ամենի զնա ի Պետիւս՝ յարեւելեան ծովեղերս Պանասի ի վերջին եղերս հռոմէական պետութեան: Ընդ չեհաս անդրս սուրբն. ամենեւին լքեալ պարտասեալ հասանէր ի Կոստանա. ստիպէր տագնապէր զնա առաջնորդ նորա անագորոյն՝ խաղալ յառաջ, այլ այն ինչ անցեալ զԿոստանա իբրեւ կէս ժամու գնաց ճանապարհի՝ հարկեցաւ դառնալ յետ, զի մերձ ի վախճան էր երանելին. ունդ յետ հաղորդելոյ կենսաբար մարմնոյն Վրիտասի եւ ազօթելոյ միտքան ընդ մօտակացացն՝ հանէր զողին հանդարտիկ բարբառելով եւ ի մահաւն ժամու զայն զոր ի կեանն կրկնէր ստէպ՝ թէ 'Ի վերայ ամենայնի օրհնեալ լիցի Լատուած. Ըմէն', (14 Սեպտ. 407):

Այլ իսկ ամենայն եպիսկոպոսուիք եւ ակթոռն Հռոմոյ կարեալ էին զհաղորդութիւնն ոչ միայն ընդ Լատիկոսի այլ եւ ընդ եպիսկոպոսաց Եսիայ, Թրակիայ եւ Եգիպտոսի. այլ յետ մահու հայրապետին սրբոյ (407) զնէր քահանայապետան պայման հաղորդութեան եպիսկոպոսացն ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ՝ զանան սրբոյն կարգել ի կարգս անուանց հայրապետացն յիշելոյ ի պատարագի: Լատիկոս յետ աղաչելոյ զքահանայապետան բազում անգամ հրեշտակութեամբ, ընկալաւ զհաղորդութիւնն ընդ ակթոռոյն Պետրոսի՝ միայն կառարելով զպայմանն. այսպէս եւ Ըգեքսանդրոս յաջորդ Կոստանդեայ († 414) յակթոռն Ենիպոքայ, եւ Եւրղոս յաջորդ Թէոփիլոսայ († 412) յակթոռն Ըղեքսանդրիայ: Եւ զԹէոփիլոսայ եւս պատմի ի (Յովհաննէ Վասնակացւոյ՝ ի վերջին ժամու կենացն ապաշաւեալ:

(Յետուսա տրեմն (438) ածաւ եւ մարմնն սրբոյն ի Կոստան. գինուպողիս, անցուցանելով զնա ժողովրդեանն ընդ Եղլեսպունսս որ շողայր ի լուսաւորութենէ անբաւ ճրագացն:

Այլ վախճանեալ էր դշխոյն Եւգրասիոս անդէն յամի երկրորդ աքսորանաց հայրապետին սրբոյ (404) եւ կայսրն Էրկադիոս վախճանէր ի յաջորդ ամի մահուան հայրապետին (408): Եւ զնն յԵւգրասիայ դասերք չորք եւ ուսար մի. Փղակիղղոս (ծն. 397) որ եղև վաղամեռիկ, Պուղքերիոս (19 Յունու. 399), Էրկագիոս (9 Յունու. 400), Թէոդոս (Յունու. կամ 10 Էպր. 401) եւ Մուրինա (10 կամ 11 Փերր. 403):

ՕՅրկադիոս պայազատէր նորին որդի պատանեակն Յամեայ Թէոդոսիոս Բ. (408—450): Կաց նա ամս 6 ընդ խնամակալութեամբ Ընթեմիոսի վերակացուի՝ որ էր այլ աջողակ, քաջամիտ եւ արդար, եւ պաշտպանէր տէրութեանն յերեսաց թշնամեացն եւ խնամութեամբ եւ զօրութեամբ զնա: Ըստ նմին մնաց ա.

առջնորդէր քոյր կոյսերն Պուղքերիա՝ որ երկուք ամօք եւեթ երիցագոյն էր քան զեղբայրն, սակայն այնպէս իմն եցոյց հանձնար եւ իմաստութիւն, մինչեւ յանձն արար նմա ծերակոյտն զառաջնորդութիւն տէրութեանն՝ կաշեցեալ զնա Աւգոստա (414)։ Յանձն առ Պուղքերիա՝ իրր ոչ եթէ հրապուրանօք ինչ փառացն, այլ վասն զեղբայրն յառաջնորդութիւն տէրութեան կրթելոյ եւ առնելոյ զնա միջամուխ ի գործս։ Իսկ ինքն սիրէր զկեանս բարեպաշտութեան, ուխտեաց նա Առտուծոյ պատարագ մշտնջենաւոր կուսութեան, եւ կարգեալ ի պաղատանն ժամն տուրնջեան եւ զիշերոյ՝ կայր պաակառ երգոց սաղմոսաց հանդերձ կրտսերագոյն քերթքն Արկադիաւ եւ Մարինաւ, յորս եկեալ յարէր եւ Խէոդոս։ Արտաքոյ ժամուցն այնոցիկ էին ժամք խորհրդականութեանն յորում նստէր միշտ ինքն Պուղքերիա գահերէց։ Արանելի եւ երջանիկ էին առ նովաւ ազգք եւ ազնիւք։

Չանայր նա զի եւ եղբայրն վայելցէ ի բարուք կրթութեան, մանաւանդ ուսանիցի զճշմարիտն աստուածապաշտութիւն։ Սակայն եւ այնպէս դուաւ Խէոդոս տկար որ եւ անհաստատ եւ յօժարագոյն յեկեղեցական մարառմունս՝ որոց չէրն իսկ խելամուտ։ Այնչափ կարճահաս էր մտօք՝ զի ի նզովել զնա վանականի ուրուք աննշանի եւ անամօթի՝ զարհուրեցաւ անհնարին, եւ զուր ջանային խելամուտ առնել զնա թէ ընդ վայր են այն նզովք, մինչեւ ածաւ նոյն վանական զի լուծցէ զնզովան։ Բայց է եւ բազում եւս ինչ՝ որ գովի ի նմա, զոր քոյր նորա եւ գործել։

Ամուսնացոյց զնա Պուղքերիա յամի 421 ընդ բարենշանն եւ իմաստունն Աթենայիսայ դասեր Ղեւոնդիոսի փիղիսոփայի աթեւնացւոյ, զոր առեալ զարձոյց ի քրիստոնէութիւն յորժամ եկեալ էր պահանջել ի նմանէ առնել իրաւունս ի մէջ եղբարց իւրոց որ շտային նմա զբաժին ժառանգութեան հօրն իւրեանց, եւ անուանեցաւ Աթենայիս՝ Աւդոքսիա կամ Աւդոկիա ի յիշատակ առաջնոյն Աւդոքսիայ։

Այդ յամէ իրրեւ 421՝ մղէր Արտաբուրիոս զօրավար Ճակատոս ընդ Պարսից եւ կատարէր յաղթութիւնս եւ ի դաշինս խաղաղութեանն եղաւ պայման ազատութեան վասն հաւատոցն քրիստոնէից։ Մեւս եւս դաշամբք մասն մի Հայոց աշխարհին յարեցաւ ի պետութիւնն Հռոմայեցւոց. իսկ մեւս մեծ կէս աշխարհին մնաց ի ձեռս Պարսից, զորոց յետոյ մի ըստ միոջէ։ Իսափանեցան եւ արշաւանք Հոնաց առ ժամանակ մի՝ զի եւս նոցա կայսրն հարկ առաւելագոյն՝ որպէս խնդրէինն (442)։

Իսկ այլ եւս մանր պատմութիւնք Խէոդոսեայ Բ. ածեն զմեզ յայլ եւս եկեղեցական գծտութիւնս (ի Վեստորականութեանն եւ յԱւստիքականութեան) ընդ որոց բազում իմն արտաքին եւ ներքին կցորդութիւն ունէր Պեղագեանն գծտութիւն որ

յառաջ քան զնոսա յուզեաց ոչ միայն զարեւմուտս այլ եւ զարեւելս ոչ սակաւ:

99

Պեղադիոս ոմն վանական Բրիտանացի եկեալ ի Հռոմ (400) ընէր մեծանուն վարուքն եւ գեղեցիկն գիտութեամբք, զորոց վկայէ եւ Աւգոստինոս իսկ, թէպէտ եւ Արոսիոս եւ Յերոնիմոս ազէտ եւ զեղիս անուանեն, եւ աղբեամբք իսկ չէր ազատ ի կեղծաւորութենէ: Ուղեկից նորա եւ աշակերտ մտերիմ էր մեւս եւս վանական Սեղեստիոս անուն, որ յառաջն խօսնակ էր (զոր Աւգոստինոս սուր մօզք¹ կոչէ): Միաբան ընդ սմա տաքածանէր Պեղադիոս ի Հռոմ խաղաղիկ զկարծիս վարդապետութեան իւրոյ զսկզբնականն մեղաց եւ զշնորհաց (մանաւանդ ի մեկնութեան առ Հռոմայեցիս թղթոյն):

Պեղադիոս (ըստ Մարեայ Մերկաւորեայ) ի բանից ինչ Աուգինոսի ուրումն ասորի երիցու, աշակերտի Թեոդորի Մոփաուեստացւոյ, առ զսկիզբն ամբարտաւան վարդապետութեան իւրոյ՝ որոյ գիտաւորութիւն իմ թուի հաստնել զպատճառս ծուլացելոցն որ ասեն՝ թէ Չիք մեր բաւական զօրութիւն ի կատարումն հրամանաց քրիստոնէութեան: Բովանդակի ուսումն նորա ի յաջորդ յառաջադրութիւնս. Մեղք Ագամայ նմա միայն գործեցին փնաս. անցանել մեղաց նորա յայլս (մեղքն սկզբնական) չմիաբանէ ընդ բարութեանն Ատուծոյ. այլ մանաւանդ ամենայն մարդ եւ ըստ սգւոյն եւ ըստ մարմնոյն այնպէս պիտի ծնանի, որպէս Ագամ էր. նա աւանիկ եւ մահն բնական իսկզբանէ այնպէս էր կարգեալ յԱտուծոյ, ուստի եւ է իսկ ինչ բնական վասն մարդոյն, յայն սակս ընկելոց էր մահ եւ առանց իսկ մեղաց Ագամայ: Իսկ չարն ընդ որում կուուելոց են ամենայն մարդիկ՝ ի նմեկայ եւեթ եղեւ, եւ ասելն թէ «Ամենեքին մեղան յԱգամ», (Հռոմ. Ե. 12) նշանակէ թէ «Ամենեքին նմանող եղեն Ագամայ մեղանչելովն». ուր կարող էին ըստ բնական զօրութեանն իւրեանց կեալ կեանս առանց մեղաց: Առ ընդգէմ դառնալոյ չարին եւ յաղթելոյ՝ բաւական է, ասէ, բնական կարողութիւնն առ բարոյական ինչ գործ (զոր կարողութիւն անուանէր Պեղադիոս՝ շնորհ), եւ առ բարւոքն վարել ուղիւս-իւս-իւս եւ կամ առ անելոյ յարդիւնս զկարողութիւնն զայն՝ առեալ են, ասէ, որպէս Հրէից օրէնքն, նոյնպէս առանձինն իմ քրիստոնէից՝ վարդապետութիւնն եւ արապքին օրինակն իննարարին, զոր դարձեալ Պեղադիոս անուանէր շնորհ. եւ յայն սակս իսկ ի ստիպել ուրուք զնա մեկնել զվարդապետութիւն իւր ճշդագոյնս՝ կարէր համարձակ ասել եթէ շնորհքն Ատուծոյ կարեւոր են առ ամենայն, ուր ընդ կարեւորութեան շնորհացն ըստ մօտց եկեղեցւոյ՝ յայնապէս կուուէր: Իսկ Սեղեստիոս առանձինն իմ ընդ սկզբնական մեղաց ոգորէր:

Ինչ այսպիսի ուսման ել ի կռիւ այր մի՝ որ անդէն ընդ ամենայն անցս կենաց իւրոց անձինն իսկ փորձով առեալ էր քաջ ի միտ զմոլորութիւն այնպիսի վարդապետութեանն եւ զշնոր-

• 1 Acerimi ingenii.

Հայն զօրութիւն եւ զպիտոյս, այս ինքն՝ Աւրեղինոս Աւգոստինոս, այլն երեւելի ի համօրէն պատմութեան՝ ըստ ամենայն իսկ մտայ :

Նշաւ Աւգոստինոս (13 նոյ. 353) ի Յագաստէ Նումիդացւոց ի հեթանոս հօրէ՝ որ էր Պտարիկիոս ասանապեա (խորհրդակից ասենի խորհրդականաց քաղաքին), սաստիկ բարուք եւ անխափ առ կրօնս, եւ ի քրիստոնեայ մօրէ որ էր Մանիկո՝ զարդ կանանց ժամանակին, կրթեալ ի մանկութենէ յուսում, բարեպաշտօն, ժիր յամենայն գործս քրիստոնէութեան, որ ոչ միայն հաւանեցոյց դարձոյց զայլ իւր ի քրիստոնէութիւն սակաւ ինչ յառաջ քան զվախճանն, այլ եւ զսերմն եւս քրիստոնէական հաւատոցն արկեալ էր ի մատաղագոյն միտս որդւոյն, որ յետուս եկն ի բոյս : Ուստւ Աւգոստինոս ամբառնալ աղաչանօք զձեռս առ Աստուած՝ որ ցուցեալ էր նմա իբրեւ հայր յաճախագութ որ լսէ աղաչանաց մարդկան եւ կարօտութեան նոցա լինի օգնական, բայց զայն մանաւանդ աղաչէր Աւգոստինոս՝ զի մի արբցէ գան ի դպրացին, այլ իբրեւ եւ այնպէս գանն յաճախէր՝ չլինէր այնուհետեւ այնչափ ինչ վատահ ի զօրութիւն աղօթիցն :

Նշառջինն չսիրէր զուսում մանաւանդ զսկզբունս գայրութեանն եւ յօժարէր առաւել ի խաղ : Այլ ի յառաջել ամացն՝ զարթեալ ի նմա ուսումնասիրութիւն հրապուրեալ մանաւանդ ի քերականութենէ (այս ինքն ի դասական բանասիրութենէ) : Այնուհետեւ տեսեալ զնա հօրն աջողակ ի ճարտարութեան՝ եղ ի մտի պատրաստել զնա ի պատիւ տէրութեան եւ յայն սակա առաքեաց զնա ի դպրոց ի Մագաւրա Նումիդացւոց, ուր ի մէջ հեթանոսական բազմութեանն եւ լիտի սօժից ամենեւին ապականեալ զեղծաւ պատանեակն 16ամեայ. ապա (յետ հօրն վախճանի) եկն Աւգոստինոս ի Կարթեգոն ի բուն գլխաւոր տեղի ուսմանց Ափրիկեայ եւ կայան անկարգութեանց. անդ պատանեակն որ ի բնէ առջգ եւ զուարթ էր եւ լի ցնորիւք մտաց՝ մտանեցաւ վտարանդի ի խաղս եւ ի տօնս անամենքս եւ ի թատրն լիտի ի մէջ ուսումնակցացն անառակելոց, նա աւանիկ ըստ օրինակի հասակակցացն 19ամեայ ծնանէր որդի (զԱդէոգասոս), սակայն խիզ՛ մտացն խիթէր զնա ստէպ : Յետ այնորիկ պատահեալ գրոցն Կիկերոնեայ՝ Լորաննսիոս անուն, հաբաւ ի սէր գիտութեանց՝ կամեցեալ լինել նոքիմք նշանաւոր, բուն հարկանէր զերեւելի երեւելի գրոց՝ ուսանել զնոսա, որպիսի ինչ զԱտորգութիւնսն Արիստոտելեայ, յորս զվարդապետսն գլէր, եւ անցանէր յուսողութիւն, յաստեղագիտութիւն, յերաժշտութիւն եւ յայլ եւս նոյնպիսիս : Ամենայն իմիջ կամէր լինել խելամուտ ի փիղիսոփայութեան եւ ջանայր գտանել յօրինաւորութիւն : Ինչ որ պարզութեամբ զամենեքումք անցուցանիցէ :

Թեպէս եւ ի ստէպ աղաչելոյ մօրն եկն եւ յընթերցում գրոց սրբոց, այլ չթուեցան նմա գեղեցիկ եւ ճարարախօս բանքն եւ չգոյր նաւա զօրութիւն անսալոյ թելագրութեանց նոցա : Բայց սակայն չկամէր իմն ամենեւին ի հաւատոց անտի մօրն հրաժարել, այնու՝ զի որպէս ինքն Աւգոստինոս ասէ, յայն անեալ էր զնա մայրն զի որ ինչ զքրիստոսի անունն չունէր՝ չէր բաւական բովանդակ գրաւել զսիրտ նորա յինքն : Այսպէս եւ նա զանձն ի բանս Մանիսեցւոցն որ խոստանային «ցուցանել նմա զկատարեալն ճշմարտութիւն», քրիստոնէութեան : Աւ զվարդապետութիւն նոցա եւ ուսուցանէր իսկ, մինչեւ արկանելոյ

ի Systeme.

բոց կամեցն ամբարութիւն: Յետ ամիս ինչ միջ հանգարեալ ասէր ցանձն «Զինչ են իրքդ, զինչ է զոր լուարդ. ամենայն եւ արեւոյ կան կանգուն, բռնաբարեալ ասնուն զերիկնս յինքեանս, եւ մէք մերով ցուրտն գիտութեամբ թաւալիմք ասպարիմք ի մարմին եւ յարիւն», Զայս ասէր եւ թողեալ զԱղիւսիոս մեկներ ի բարաստանն միայնակ, հարեալ յարաստաւ ընդ թզենուովն նստեալ պաղատէր առ Աստուած «Յեր, յախտեան բարկածալոց իցես. «ՏՏ, մի յիշեր զառաջին յան ցանձն իմ, ցերբ իցեմ ասելոց՝ Վաղիւ վաղիւ, հիմ այժմ ոչ, վասն էր ի ժամու աստ յոյսմիկ չլինիցի վախճան խոյսառականաց իմոց», Եպիմ անձկութեան եւ ի սարկանս որոին՝ թուէր նմա լսել բարբառ արդոյ ի մերձաւոր ամէն թէ «Աւ ընթերցիր», անգէն փութացաւ առ Աղիւսիոս առ որում թողեալ էր զգիրս սուրբս, երաց եւ եգիտ զայն անդի թէ Ոչ կերակրովք եւ ըմպելիզք եւ անասակ ցանկութեամբք, հեռիւ եւ նախանձու, այլ Յիսուսիւ Քրիստոսիւ եւ թէ «Ծարմոյ գարման մի ամսիք ի ցանկութիւնս», Ընկալաւ զքանն իրբեւ անմիջորդական բարբառ Աստուծոյ, գտան կամք նորս զորոցեալ ի կատարումն պատուիրանացն եւ փոխեցաւ յայր այլ: Անպատում իմն էր մօրն ուրախութիւն, ընդ նմա մեկնեցաւ Աւգոստինոս ի կատարական գատակերս միջ ի բարեկամացն մեծաւ խաղաղութեամբ ոգւոյ, անդ անկանէին ստեպ ստեպ ճառք ընդ բարեկամաց որոց մեծ մասն գարձեալ ի փիղիսոփայութենէ էր, այլ մայրն՝ որում համարձակ էր այնուհետեւ մասնել ի խօսան, ուղիւր զքանն նոցա ըստ քրիստոնէական վարդապետութեանն, եւ ի միում նուագի իրբեւ զԱկադեմականացն բանք ընկին, խնդրեաց ի նոցանէ մայրն գիւրահաս ինչ բանիք ցուցանել նմա զսկզբունս վարդապետութեան նոցա, եւ իրբեւ լուաւ՝ ասէ «Կարճեկոս են արքդ», հաւանեցան նմա ամենեքին եւ եղև զրա խօսիցն: — Անգէն ի մասաւոր զտակին ամի առնոյր Աւգոստինոս կնիք յԱմբրոսիոսէ (387). ապա փոխեցաւ ի կենաց մայրն՝ յետ զպառազ արատաւացն անսանելոյ:

Իսկ Աւգոստինոս որ վաղ ի կատարական արարեալ էր սկիզբն մատենագրութեան ընդդէմ Ակադեմականացն, այնուհետեւ գնէր գիրս ընդդէմ Մանիքեցւոցն ի Հռոմայեցւոց քաղաքին՝ ուստի եւ մեկնեցաւ ի Յագաստէ ի վախճան կոյս 388 ամին՝ ի մօի եզեալ միայնաւորութեամբ ընդ բարեկամացն ապա զանձն ի մատենագրութիւն: Այլ տարածեցաւ համբաւ բարեպաշտութեան նորս եւ աստուածխօսական գիտութեանն, եւ իրբեւ եկեալ էր ի Հիպպոն վասն կարեւոր ինչ գործոց՝ բռնադատեցաւ ի ժողովրդենէ առնուլ զերիցութիւն եւ լինել օգնական Վաղերեայ եպիսկոպոսի քաղաքին (391) եւ յետ նորս վախճանին ընտրեցաւ միաբան բարբառով՝ յեպիսկոպոսութիւն:

Ոչ դք յեպիսկոպոսաց գտաւ ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ իրբեւ զԱւգոստինոս՝ որոյ այնպէս մեծ ազդեցութիւնն լեալ իցէ յեկեղեցւոյ ոչ միայն յիւր ժամանակս՝ այլ եւ առյապա, եւ ոչ դք այնպէս յատակ եւ խորախորհուրդ ի քրիստոնէական փիղիսոփայութեան եւ յատուածխօսութեան: Անգոստին յամէ 400 հազ մի ըստ միտքն գրէր Աւգոստինոս ընդդէմ խռովայոյն Դանատեանց եւ ցուքանէր թէ յերուի զգուշութեամբ իմն եւ խնայելով գնայ նա ընդ նոսա, զի սովոր էր ասել զնոցանէ՝ թէ բորբոքեալ զայրացեալ աչք նոցա հեզութեամբ եւ հանգարտութեամբ միայն գտն ի զգօնութիւն: Այլ հաղիւ հազ թէ

1 Per acclamationem.

բանակցութեամբն ի Կարբեդան (411), յարամ չունչ եւ սգի ամենեցուն Ազատման էր, եղև զսա Գանատանց Կառնն¹, անդէն ի յաւարդ ամբն հարազդն որ հակառակորդ ելանէր ընդ Ազատմանց ի Կառն աստուածխաութեան, այս թիւն՝ Պեղադիոս։ Բայց Ազատման ժառ յառակազդն սկսեալ էր խորհել զձորհաց. զի ուր յառաջն գիրան ասացեալ էր թէ պն՝ զի հաւատաք՝ մեր է, իսկ պն՝ զի զապիւն գործեմք՝ Աստուծոյ, այնուհետեւ (յամբ իբրեւ 397) ի գիրա պատասխանեաց հարցումնոցն Արմաղիկիանոսի (որ յաղարկեալ էր զԱմբաստան ի 397) առաջանէր թէ եւ սկիզբն հաւատացն եւ ասալին Կամբ բաւութեան՝ աստուածեղէն շնորհացն գործ է, եւ յարկեալ էր ի գիրա անդ զհամբէն յարկաւորութիւն ժողովարկութեան իւրոյ զձորհաց, եւ յետ այնորիկ առաւել եւս ան ի կառարան յառաջն գիրան ընդդէմ Պեղադիոս (յամբ 412—415), եւ առաջանէր նա ընդ եւեղեցւոյ պողէս։

Այլ մարդն ի ձեռաց արարչին արգար, սուրբ եւ ի շնորհս՝ որ ի զիւրոյ քան զնաւթիւն, գեղեցիկ մարանութեամբ զբաւութեանց հազարն եւ մարմնոյն ընդ միմեան, եւ ազատ ի մահաւանէ։ Անդէն յԱրամ՝ որ երեւեցուցիչ էր համբէն մարդկեղէնն ազգի, մեղաւ ամենայն զաւթն նորա եւ ամենեքին բարձեալ կրին յիւրեան զամենայն որ թն զմեղացն եկն զհետ, զի մերկացան ի սրբարարն շնորհաց, անկան ընդ մարմնաւորն ժողով եւ ընդ մահաւան, ծանօթութիւն նոցա գործաւ ի միտարութիւն, եւ Կամբ սկսարացան։ Յայն սակս՝ մարդն քանի առաւելագոյն մէա ի չարիս է քան ի բարիս, հանապաղ կարօտ աստուածեղէն շնորհացն է՝ զի կանգնեցի ի վեր, առանց շնորհացն եւ թշուառութեանն անգամ չգոյ։ Վասն այսպիսի իմ պիտոյից՝ զբաւութեամբ ժողովութեանն որ Բրիտանիա եղև, շնորհեալ է մարդոյ շնորհ ի սկզբանէ մինչեւ յիստարած արբութեան իւրոյ, զոր ըստ ոչ եւ ոչ ազգեցութեանն անուանէ Ազատման շնորհս գրգիշս կամ յառաջահաս, պնախան կամ ընթացակիցս, անիշս յարգիւնս կամ եկեալ զհետ²։ Չէին, սակ, բաւական արտաքին շնորհք ժողովարկութեան եւ որին նախին Բրիտանի, որպէս Հրեոյք որ զըրեման ունէին յոյս արարեալ ցուցանեն, քանի խորագոյն էր չարեացն ախան։ Նա առանկն անդէն իսկ յորժամ ի շնորհան որ իցէ՝ վասն բնութեանն սկարութեան չէ ձեռնհաս ամենեւին ազատ ի մեղաց զանն պահել ընդ երկուր։

100

Պախաւորք աղանդոյն Պեղադիոս եւ Աեղեստիոս ի Հռոմայ հասանէին ի Կարբեդան (411)։ Այլ զգաւազոյնս մատուցաւ ի քննութիւն ժողովարկութիւնն նոցա, յորժամ յետ մեկնելոյ Պեղադիոսի ի Պաղեստին՝ Աեղեստիոս խնդրէր մտանել ի կարգ կղերականացն յԱփրիկէ, բայց ամբաստանեալ նա առաջի Արեղեայ եպիսկոպոսի Կարբեդանացւոյ ի ձեռն Պաղեստի աբուսմն օտրիաւադի՝ որ մատոյց առաջի մուրհակ եւ թն զլիտովք մարդութեան, անդէն դատապարտեցաւ Աեղեստիոս ի սիւնհոդոսի ի Կարբեդան (412)։ Բողոքել բողոքեաց առ քահանայապետն Հռոմայ Իննով-

1 Յն- Գերագոյն էլ 265—268.

adjuvans seu comitans; executiva seu

2 Gratia excitans seu praeveniens; consequens.

կենտրոն Մ., բայց ինքն ել մեկնեցաւ յԱփեոսս առնալ ձեռնադրութիւն երիցութեան :

Մ. գոստինոս որ գործակից էր դատապարտութեան նորա, առնոր առաքէր զՍրոսիոս զբարեկամ իւր մտանել զհետ Պեղազեայ ի կողմանս արեւելից : Իսկ աստ վաղ յարուցեալ էր ի վերայ Պեղազեայ (Ներոնիմոս մանաւանդ վասն վարդապետութեան նորա՝ թէ կարող է մարդ ամենեւին ազատ ի մեղաց լինել՝ եթէ կամի : Պաւմարեցաւ սիւնհոդոս յԱրուսաղէմ (415), Յովհաննէս եպիսկոպոս Լարուսաղեմայ միտադոյն ի Պեղազիոս թուէր, եւ զի ոմանք ի հազոյն՝ կամ յունարէն կամ հռոմայեցի չիմանային, սահմանեցաւ առաջարկութեամբ Սրոսեայ, զի վճիռ դատաստանին յանձն լինիցի քահանայապետին Հռոմայ Իննովկենտիոսի Մ. եւ Պեղազեայ հրամայեցաւ լուռ լինել մինչեւ ցորոշումն իրացն :

Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ անդէն ի նմին ամի զհետ հասանէին Պեղազեայ ի կողմանցն Վաղիացւոց Հերոս եպիսկոպոս Լքեղատայ եւ Վազար եպիսկոպոս Լս քաղաքի մերժեալք յաթոռոց իւրեանց վասն իրիք յանցուածոց : Լատուն սղքա մուրհակ ամբաստանութեան առ Լազոզիոս եպիսկոպոս Աեսարիայ Պաղեստինացւոց վասն մոլորութեանցն Պեղազեայ եւ Աղեստիոսի. գումարեցաւ սիւնհոդոս 14 եպիսկոպոսաց ի Վիոսպողեա (կամ Վիւդդա) : Բայց դատաւոազքն չկարացին գալ ի ժողովն՝ զի մին միւսոյն հիւանդութեամբ խափանեցաւ. նմին իրի եւ Պեղազիոս խորամանկութեամբ զերծաւ՝ մեկնելով զբանս ինչ ի բանից իւրոց յուղղափառ միտս եւ զայլսն ուրանալով թէ տեսցեալ իցէ եւ նզովելով միանգամայն միաբան ընդ եպիսկոպոսացն՝ 1. թէ մահկանացու առեզծեալ իցէ Միամ, եւ թէ նմա եւեթ վնասեալ իցէ մեղք նորա, 2. թէ չիցեն պիտոյ շնորհք վասն միոյ միոյ ի գործոց, եւ թէ շնորհքն ոչ այլ ինչ իցէ՝ բայց անձնիշխանութիւնն, օրէնքն եւ վարդապետութիւնն : Լսապէս պատրեալ եպիսկոպոսացն՝ ետուն վճիռ թէ ուղղափառ է Պեղազիոս :

Մինչդեռ Պեղազիոս ընդ ամենայն տեղիս պարծանօք հռչակէր զիւր յազմութիւնն եւ զընդունելութիւն եպիսկոպոսացն՝ անտուտ յԱփրիկեցւոց աշխարհին ի խորագոյն իմն քննութիւն ածաւ վարդապետութիւն նորա : Օ՛հ իրրեւ հասին անդր Սրոսիոս եւ այլ եւս արեւմտեան եպիսկոպոսունք յարեւելից՝ քննեաց Մ. գոստինոս զգործս ժողովոյն Վիոսպողեայ եւ եցոյց զերկդիմի միտս Պեղազեայ. գումարեցաւ բազմամբոխ ժողով ի Վաղքեդոն (416) իրրեւ 60 եպիսկոպոսաց եւ մեւս եւս ժողով ի Միղեւէ՝ առաջնորդութեամբ Մ. գոստինեայ, մերժեցան Պեղազիոս եւ Աղեստիոս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ եւ առաքեցին սիւնհոդոսքն երկդիմի թուղթս առ Իննովկենտիոս քահանայապետ Հռոմայ՝ զի «վճիռքն իւրեանց իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյ առաւել-

լազոյն ունիցին զօրութիւն», : Վաղեաց զնոսա Իննովկենտիս, զի որպէս արժանն էր դիմեցին յաթոռն Պետրոսի եւ յայտարար թէ մերժեալ եւ օտարացեալ են Պեղազիսս եւ Աղեւստիսս ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ : Այնուհետեւ ուրախութեամբ բարբառէր Աւգոստինոս, յաւասցեալ թէ առցէ իսկ եւ իսկ վախճան մուրութիւնն . «Այլ աղ, ասէր ցժողովուրդն, երկու ժողովք զայն զոր վասն իրացս սահմանեցին՝ առաքելցին առ աթոռն առաքելական, անաթի եկին թուղթք հաստատութեան . ապա առ զլաւ գաւառստանն, այլ երանի թէ եւ մուրութիւնն», :

Իայց սակայն իբրեւ ի միւսում ամբ պայազտաւք գլննովկենտիսս Օւսիմոս (417—418), միւսանգամ Աղեւստիսս եւ Պեղազիսս յուսացան մօտանել ի հաղորդութիւն : Եւ արդեամբք իսկ Աղեւստիսս յեա կալոյ ամս ինչ յԱփեսոս եւ անաթի փոխելոյ ի Սաստանդիկոսպողիս, իբրեւ ետես թէ մերժեցաւ յԱռաքիլսէ հայրապետէ վասն մոլար ուսմանց եւ զի զգուշացոյց նա գրով վեպիսկոպոսունոս Ասիայ, Թեոփոլոնիկեայ եւ Ատրքեզոնի, ներդալ յամենայն կողմանց՝ բազմեաց առ Օւսիմոս քահանայապետ : Սոքանդէ չէր հմուտ անցից նոցա, ժողովեալ սիւնհոդոս՝ քննեաց զգաւանութիւնն՝ զոր մատուցանէր կեղծաւորութեամբ Աղեւստիսս, թէ զոր ինչ խօսեալ իցէ վասն ինդրոցն յուզելոյ յանն առնէ առաքելական դատաստանի նորա, զի եթէ մարդկեղէն ինչ մուրութիւն ի ներքս սարգեալ իցէ՝ առաքելական վճռով նորա ուղղեսցի . դաւանիմք, ասէ, թէ պարտ է մանկանց առնուլ կնիք ի թողութիւն մեղաց ըստ օրինաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ ըստ բանից Աւետարանին, քանզի միայն մկրտելոցն սահմանեաց Յէր զարքայութիւն երկնից, եւ յորժամ ասեմքն թէ մանկունք ի թողութիւն մեղաց մկրտին, ոչ զայն կամիմք հաստատել թէ մեղքն սերունդեամբ իցէ, որ հեռի է ի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ . քանզի մեղք ոչ եթէ ի մարդոյն ծնանմն, զի չէ սցն յանցանք բնութեան՝ այլ կամաց : Օւսիմոս յեա բազում խիք հարցանելոյ զնա՝ առաքէր առ եպիսկոպոսունան Ափրիկեցւոյ շէննել վազվաղ ի հաւատալ ամբաստանութեանցն եւ կոչէր իսկ զնոսա՝ գալ ցաւ ցանել զդատախաղութիւնն ընդդէմ Աղեւստիսսի : Եւ իբրեւ այն ինչ յղեալ էր զայն պատգամ Օւսիմեայ (417)՝ հասանէր առ նա թուղթ ի Պեղազեայ հանդերձ մեւս եւս թղթով ընծայութեան Պրայիդոսի եպիսկոպոսի Երուտազենայ յաջորդին Յովհաննու եւ էր ընդ նմին դաւանութիւն Պեղազեայ հանդոյն Աղեւստեայն, պատ ի պատ ինչ բանիւք զսկզբնական մեղաց եւ զչնորհաց . «Այնպէս դաւանեմք, ասէ, զանձնիշխոսնութիւնն՝ զի եւ զայս ասեմք թէ կարօտ միշտ աստուածեղէն օգնականութեանն եմք, եւ ոչ միայն նաքին մուրեալ են որ ընդ Մանեայ ուսուցանեն թէ չկարէ մարդն խորշել ի մեղաց, այլ եւ այնպիսի որ ընդ Յա-

Պիանեայ ասեն թէ չկարէ մարդն մեղանշել, քանզի երկոքին եւս բառնան ի միջոյ զազատութիւնն: Եւ մեք ասեմք թէ կարող է մեղանշել միշտ մարդն, զի միշտ զմեր անիշխանութիւնն զաւանիւք: Արպէս ի կեղծաւոր բանիցն լեզեատեայ նոյնպէս եւ ի սմանէ ըմբռնեցաւ Օստիմեա եւ սիւնհոդոսն նորա, յանդիմանեցան գրով եպիսկոպոսունք Լփրիկեայ, զի ելին ի բանս արանցն մերժելոց յաթոռոց խրեանց՝ անբասի եւ Ղազարու: Հսցնժամ ժողովեցան եպիսկոպոսունք Լփրիկեայ ի ժողով կատարեալ՝ ի Վաղքեղան, (418) յորում էին եպիսկոպոսունք 214: Եւ յորինեցան ինն կանոնք հակառակ Պեղագեան վարդապետութեան եւ ընդ գործոց ժողովցն առաքեցան ի Հռոմ հանդերձ թղթով:

Տեսեալ Օստիմեայ զհաստատութիւն եպիսկոպոսացն Լփրիկեաց եւ զշփոթութիւնն զոր յարցց կողմն Պեղագեան ի Հռոմ, եւ քննեալ եւս առաջագոյնս զգիրսն Պեղագեայ, իբրեւ եհասանառութեա եւ թուղթն սիւնհոդոսիան, ապա դատապարտեաց եւ նա ըստ կանոնացն այնոցիկ. կոչեաց միւսանդամ յատեան զՎեղեսիոս, բայց նա զխաղաղոյն համարեցաւ փախել ի Հռոմաց, յայն ասկա նղովեցաւ եւ մերժեցաւ յեկեղեցւոյ հանդերձ Պեղագեաւ: Օսայն դատաւարան հանդերձ գլխովք մոլորութեանց՝ առանձինն իմն թղթով ծանուցանէր Օստիմեոս Լփրիկեացն եւ ամենայն համօրէն եկեղեցւոյ եւ ասհմանէր նշանակ ընդունելու:

1 Concillium plenarium.

2 Ար ասեն թէ մահկանացու ստեղծու Սրբմ, այնպէս զի մեռանել հարկ էր նմա, թեպէտ մեղանշէր թեպէտ ոչ, եւ կամ թէ մահ մարդկան ոչ զմեզաց զհեա եկեալ էր, այլ հարկ թաւթեանն իցէ, այնպիսին նղովեալ եղիցի: 3. Ար ասեն թէ չէ պարտ զմանկանսն մատաղածինս մկրտել, եւ կամ եթէ մկրտիցէ եւս ոչ զնոսս ի թաղութիւն մեզոց՝ ոչ յայն ասկա թիչ է՝ զի մկրտեալսն մեզս ունիցին, որ մկրտութեամբ զերտաին ծնընդեանն ընդիցի, եւ զասն՝ այնորիկ մկրտութիւնն ի թաղութիւն մեզոց՝ զուր է զասն մանկանց, այնպիսին նղովեալ եղիցի: 3. Ար ասեն թէ չորհչիք Աստուծոյ որ Գրիգորոսի արդարացալանն զմեզ՝ փայն ի մեզացն դորձեցց աղառն, այլ ոչ եթէ ասոյ օգնականութիւն չմեղանշելոյ յայնմ հետեւ, նղովեալ լիցի: 4. Ար ասեն թէ այնչափ թիչ փայն օգնական լինին մեզ չորհչիք Աստուծոյ ի Գրիգորոս Երեսու, առ ի չմեղանշելոյ այլ եւս, զի իմացուցանեն մեզ զպատուիրանսն, զի դիտասցաւք թէ զմեզ պարտ իցէ մեզ դարձել եւ զմեզ չգործել, այլ ոչ եթէ ասն մեզ զորութիւն զբարին՝ զոր եանեալք, սիրելոյ եւ կատարելոյ, այնպիսին նղովեալ լիցի: 5. Եթէ ասիցէ ոչ թէ առեալ լինին մեզ չորհչիք՝ արդարացալանք, զի գիւրգոյնս կատարեացաւք զայն թիչ զոր բնութեանն զորութեամբ կատարելոց էաք, այնպէս զի մեք մեզէն եւ առանց իսկ չորհչացն պարզելի կորու իցեմք զնոյն կատարել թեպէտ եւ ոչ այն-

պէս դիտու: այնպիսին նղովեալ լիցի: 6. Ար զրանս Եովհաննա առաքելոյ թէ յորժամ ասեմք թէ մեզս ոչ ունիմք՝ զանձինս խաբեմք եւ չմտաբաւթիւն ի մեզ ոչ զայն, այնպէս իմն մկրտէ՝ թէ առ իմարհու: Թեան եւեթ պարտ իցէ ասել թէ ունիցիմք մեզս, եւ ոչ եթէ արդեամբք այնպէս իցէ, այնպիսին նղովեալ լիցի: 7. Եթէ ոչ ասիցէ թէ ասորքն զրանս աերանական աղօթիցն թէ թող մեզ զպարտեա մք՝ ոչ զանձանց թիչ իմանայցեն, քանզի լին պիտոյ նոցա այն աղաւանք, այլ զԱլ մեղաւորս ի ժողովրդենէ, այնպիսին նղովեալ լիցի: 8. Եթէ ոչ ասիցէ՝ թէ ասորքն առ իմարհութեան ասեն թող մեզ զպարտեա մք, եւ ոչ եթէ պիտեա զանձանց հաւատան, այնպիսին նղովեալ լիցի: — Ի հին թիչ անանագրի եւ առ Փռեայ զմեզ մէջ երկրորդն եւ երրորդ կանոնին կայ մեւս եւս կանոն այսպէս. Ար ասեն թէ ընդ մէջ անգլայն պատժաց եւ Գրաֆաթի (արքայութեան) կայ մեւս եւս փլին անգլի յոր երթան մանկանք չմկրտեալք յերկանիկ թիչ կեանս, այնպիսին նղովեալ լիցի: — Այս կանոն թեպէտ եւ թաւ թէ համեմատ մօտց Աւրոստինեայ յորինեալ է, այլ չէ ամենայնիւ համեմատ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, յայն ասկա կործի թէ ընդ այլոց կանոնացն եւ աս առաջի եղեալ իցէ ժողովքն յԱւրոստինեայ, այլ չհաստատեալ ի սիւնհոդոսիան եպիսկոպոսացն եւ կամ յեալ ի քահանայապետէն Հռոմայ:

3 Epistola tractatoria.

Թեան Պեղազեանց՝ արկանել ձեռնագիր թղթոյն այնորիկ, նոյն պէս եւ Սնորիոս կայսր հան հրամանս՝ (418—421) մերժել զՊեղազիոս եւ զՍեղեւստիոս ի հռոմէական սահմանաց. զանգույ եւ զժամանակէ վախճանի նոցա չէ յայտ : Միայն 18 եպիսկոպոսունք չառին յանձն արկանել ձեռնագիր եւ սքսորեցան, յորս հոյակապ էր Յուզիանոս եպիսկոպոս Եկղանոնի Լազուղեացւոց հմուտն եւ գիտուն, որ բազում գրովք մաքառէր ընդ Լազոստինեայ՝ ընդ որում բարեկամութեամբ էր երբեմն : Կապոյն բազում իւրք մեղմականագոյնս խորհէր նա քան զՊեղազիոս եւ մօտեալ իմն ի Սէս պեղազեանս : Իսկ ի վերայ հակառակորդացն իւրոց արկանէր մանիքական մոլորութիւնս, որպիսի ինչ՝ կարծել արմատական ինչ չարութիւն ի մարդկեղէն բնութեան, սաղստնել զամուսնութիւն, եւ վարդապետութիւն մերձաւոր ի ճակատագրականութիւն : Իրրեւ ետես նա հանդերձ ընկերակցօք սքսորեանցն թէ զուր է բողոքել ի թղթոյ անտի Ռոսիմեայ քահանայապետի առ տիեզերական ժողով, ելին զնացին ի Նիղիկիա առ Թէոդորոս Մոփսուեոտացի : Բայց եւ անդ ի գաւառական սիւնհոգոսի դատապարտեցան : Այս մահուան Սնորեայ դարձան յիտաղիա զի քննեսցէ զդատաստան նոցա Սեղեւստինոս քահանայապետ, եւ իրրեւ մերժեցան ի նմանէ՝ դէմ եղին միաւանդամ յարեւելս. բայց անդէն ի Կոստանդինուպոլիս հան զնոսա հալածական Լատիկոս հայրապետ : Թէպէտ եւ նորին երկրորդ յաջորդ՝ Կեստորիոս միտագոյն էր ի նոսա վասն ներքին խնամութեան մոլորութեանն, այլ իրրեւ հասին առ նա հրամանք քահանայապետին Սեղեւստինեայ, եւ Մարիոս Մերկատոր բարեկամ Լազոստինեայ գիպեալ անդէն ի Կոստանդինուպոլիս ունէր զդէմ մոլորեցուցչացն, հան յայնժամ Թէոդոս Բ. օրէնս՝ մերժել զնոսա ի քաղաքէն (429) : Եւ յետ այնորիկ ժողովն Լափեստաեան (431) դատապարտէր զվարդապետութիւն Պեղազեայ եւ Սեղեւստեայ եւ լինէր անհետ յարեւելս : Բանդի այն մոլորութիւն չեղիա ինչ մուտ ի ժողովրդեանն, այլ ի մէջ գիտնոց եւեթ էր հակառակութիւնն, մինչեւ Յուզիանու պատրելով իմն զանձն տսել յայտնապէս թէ ոչ ընդ եկեղեցւոյ է նմա վիճումն, այլ ընդ երկուց վարդապետաց :

101

Իսկ յարեւմուտս մատուցաւ հակառակութիւնն յառաջ սակայն յայլ իմն մեղմագոյն կերպարանս, եւ առանձինն՝ վասն Եստաղտահմանութեան (նախատահմանութեան) : — Լազոստինոս ի մեկնելն իւրում ճշգրտագոյնս զկարեւոր հարկ շնորհացն՝ յաւե-

1 Sacra rescripta (Թագեր) :

2 Fatalismus.

լեալ էր ասել եւ զորս առաջինս կան: — Այն մեղացն Արամայ ըստ կարգի եւ օրինի՝ հարկ էր ամենայն մարդկան կորնել: այլ Աստուած ըստ մեծութեան ողորմութեան իւրոյ ի բազմութենէ անտի զանգուածոյ տնկելոցն ընտրեաց զոմանս առ նոցա շնորհս իւր եւ զպարգեւս խաղառն համբերելոյ. որքա լինին որդիք Աստուծոյ. եւ եթէ մարդին եւս նորա առ սակաւ մի յուղիղ ճանապարհէ, սակայն դառնան ապաքէն ցապաք ի կատարածին ի շնորհս, (զորս եւ կոչէր Վիտացեալս յառաջագոյն, Սահմանեալս յառաջագոյն¹): Իսկ հիմն եւ պատճառ ընտրութեանն այնորիկ ոչ այն է, առէ, զի յառաջագոյն տեսանէ Աստուած եթէ իւրովի զօրծակից շնորհացն լինելոց է որ, եւ ոչ արժանիք ինչ մարդկան՝ այլ ապաք ընտրութեանն Աստուծոյ (զոր կոչէր Յառաջագոյն սահմանումն առ կեանս²): «Եմին հակառակ թողու, առէ, Աստուած զայլսն յապականութեան անդ իւրեանց եւ ցուցանէ ի նոսա զիւր արդարութիւնն, երթան նորա ապաքէն ցապաք ի կորուստ, իրր ոչ եթէ զի փրկել կամէին եւ ոչ կարէին, այլ զի չարին յարեցան կացին բերկրութեամբ սերտութեամբ: Այլ պարտ եւ պատշաճ է մարդոյ խնարհեցուցանել եւ եթ զգլուխ իւր առաջն անքնին դատաստանացն Աստուծոյ որ նոցա ողորմութիւն եւ սոցա արդարութիւն ցուցանէ: Այրեմն եւս իմն համարձակագոյնս խօսի Աւգոստինոս եւ դնէ երկրորդ իմն յառաջագոյն սահմանումն Աստուծոյ (յառաջասահմանումն առ պատիժ³), սակայն յայնժամ ցուցանէ միանգամայն եւ զմեծ խախտ երկոցունց յառաջասահմանութեանցն եւ մեկնէ թէ ոչ զմի եւ զնոյն օրինակ սահմանէ Աստուած առ կեանս եւ առ պատիժ:

Իսկ ամբողջի վանականք վանացն յԱզրումեստն հայեցեալ յառաջին ինչ խտաագոյն բանս Աւգոստինեայ որ վասն անվրէպ իմն մեղանշելոյ մարդոյն եւ անընդդիմակաց զօրութեան շնորհաց⁴, զորս հարկ էր ուղիղ մտք իմանալ եթէ համեմատէր որ զնոսա ընդ բանից մոլորութեանն Պեղագեայ, ընդ որոց կռուէրն Աւգոստինոս, համարեցան թէ զանձնիշխանութիւն մարդոյն ամենեւին իսկ բառնայցէ Աւգոստինոս ի միջոյ (յամի իբրեւ 427): Մինչդեռ երկրորդք գրովք (վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան, եւ վասն յանդիմանութեան եւ շնորհաց) կամէր շինել զմիտս նոցա վարդապետն սուրբ, անտուտ ազգ եղեւ նմա (428) ի ձեռն երկուց արանց ժողովրդականաց զաղիացւոց Պրոսպերայ եւ Հիլարիոսի թէ ի հարաւային Վաղիա բազումք ի վանականաց եւ ի կղերականաց խիստ իմն համարին զվարդապետութիւն նորա, եւ թէպէտ եւ ընդունին եթէ սկզբնականն մեղօք վնասեցաւ եւ տկարացաւ բնական զօրութիւն, սակայն այսպէս իմն համարին թէ պարտ է մարդ-

1 Praeciti, praedestinati.

2 Praedestinatio ad vitam.

3 Praedestinatio ad poenam.

4 Gratia irresistibilia.

կեղծ խափան խնդրանքներով զարծական հաւատաց, եւ ապա յետ այնորիկ գոյ յարի ի նա շնորհն Լատուծոյ եւ այնպէս կատարի վերստին ծնունդն: Եւ զքեզիք եւս ի շնորհս անդ ոչ շնորհացն Լատուծոյ տան, այլ որոշման մարդոյն եւ արժանաւորութեան արդեանց նորա: Յայն սակս թէպէտ եւ համեմատ բազմաց ի հարց սրբոց՝ ուսուցանէին թէ վճիռն Լատուծոյ վասն վրդաբուծեան ընտրելոցն՝ է յորինեալ ըստ կանխագիտութեան արժանաւորութեան արդեանց նոցա, սակայն ոչ զայնպիսի արժանաւորութիւն արդեանց իմանային զոր շնորհոյն Լատուծոյ ստացեալ օւրուք իցէ՝ որպէս հարքն իմանային, այլ որ ի վարելոյ բնական զօրութեանն լեալ իցէ:

Սորա կոչեցան Աէս պեղադեանք կամ Մասսիդիացիք: Գլուխաւոր ջատագով մուրութեանն այնորիկ էր (Յովհաննէս Աստօխանա, (ըստ Գեներալեայ՝ սկիւթացի, ըստ Փոտեայ՝ հռոմայեցի) կրթեալ ի վանականութիւն ի Բեթզահէմ, երթեալ երկիցս տեաանէլ զվարս վանականաց յԱզիպտոս, եւ ապա (400—405) աշակերտ լեալ եւ մտերիմ (Յովհաննու Սկեբերոսնի եւ ձեռնադրեալ ի նմանէ սարկաւազ, եւ ապա ի Մասսիդիա ընէր երէց եւ հայր վանաց անդէն: Վանդի բուն բանք մուրութեան նորա էին ի զխաւոր գիրան իւր՝ (24) Լանակցութեանց հարցն¹ (յորում ամփոփեալ էր զամենայն զոր ինչ լուեալ էր ի միայնակեցացն եզիպտացւոց վասն վանական կենաց) անուանեցաւ ի հակառակորդաց իւրոց Լանակցիք²: Լաց ի նմանէ էին եւ Փաւստոս եպիսկոպոս Ուիեզայ, Գեներալիոս Մասսիդիացի եւ բազում վանականք. նա եւ հոյակապ մատենագիրն եկեղեցւոյ Վիկենտիոս Վերինացի († յամի իրրեւ 450) կարծի ի նոցա համարի:

Իսկ եւ իսկ իրրեւ լուաւ Էւդոստինոս սկսաւ տալ նոցա պատասխանի ընդարձակադոյնս (ի գիրան վասն յառաջսահմանութեան սրբոց, վասն պարզեւի իսպառն համբերելոյ), այլ յետ տակաւ ինչ միոյ վախճանէր ի բազմավաստակ կենացն (28 Էւգ. 430) ի ժամօնակի զի պաշարեալ էր քաղաք եպիսկոպոսութեան նորա Հիպարոն ի Վանդազաց: Փոխանակ Էւդոստինեայ կռուէին այնուհետեւ ընդ Մասսիդիացւոց Պրոսպէր եւ Հիզարիոս, յորս յարեցաւ յետայ եւ Փուղզենտիոս եպիսկոպոս Ռուսպէ քաղաքի Էւփրիկեցւոց († 533) եւ անծանօթ մատենագիր գրացն «Վանդ կոչման հեթանոսաց», (որ ըստ ոմանց համարի Պրոսպէր եւ ըստ այլոց Վեռն Է. ի սարկաւազութեանն) յորում մեղմացեալ իմե են խոտազոյն ինչ բանք Էւդոստինեայ վասն յառաջսահմանութեան:

Էդդ լեալ էր Աեղեստինեայ քահանայապետի ի ձեռն Պրոսպէրայ եւ Հիզարեայ վասն նորոգ մուրութեանն, եւ կշտամբէր Աեղեստինոս զեպիսկոպոսունս Վաղիայ զի յայնչափ ժամանակս

¹ Collationes patrum.

² Collator.

անցին կացին լուս: (Յետևառ ուրեմն առհասարակ դատապարտեցաւ եւ վարդապետութիւն Ուէսպերաբեանց յերկրորդ սիւնհոդոսին Եւթաւոյ (Օրանժ, 520) եւ Վլադենաիայ (Վլադնա, 530) եւ հաստատեցաւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ թէ եւ 'Ղառաջին սկիզբն հաւատոցն պատու շնորհացն է, եւ պարտ է կանխել շնորհացն՝ զի կարիցէ գործել մարդն գործ բարութեան, նա եւ վասն արդարացելոցն եւ սրբոց պիտայ են հանապազորդ շնորհք՝ զի տեւել ի բարին մարթայցեն, — Հաստատեցան վճիռք սիւնհոդոսացս ի Բոնիփակեայ Բ. քահանայապետէ: Այլ ըստ յայտնի իսկ բանից Նիդեռփինեայ քահանայապետի (ի Թուրքիան առ Եպիսկոպոսս Գաղիայ) զխորազոյն մեկնութիւնս վասն յառաջսահմանութեան եւ անցման սկզբնական մեղաց յամենեւին՝ եթող եկեղեցի՝ ազատ առ ի քննութիւն աստուածաբան վարդապետաց, եւ ոչ ամենայն կարծիք Եւզոստինեայ վասն սոցին՝ հանուն ի հրամանակարդ վարդապետութիւն՝ եկեղեցւոյ:

102

Մինչդեռ արեւմուտք այսպէս յառաջէին ի լուսաւորագոյն մեկնութիւն քրիստոնէական մարդկախօսութեանն (վարդապետութեան զմարդոյ), անդուռա եւ արեւելք ըստ իւրեանց տեսականն ընթացից՝ վարէին յառաջ զմեկնութիւն քրիստոսախօսութեանն (վարդապետութեանն վասն անձին Վրիստոսի):

Վանդի իրրեւ ընդդէմ՝ Արիանոսացն հաստատեցաւ հապարեալ աստուածելէն բնութիւնն ի Վրիստոս, որպէս կանխագոյն ընդդէմ՝ Սարծականոցն եւ յետ այնորիկ ընդդէմ՝ Եպոդէնարեայ հապարեալ ճարգիկելէն բնութիւնն ի Վրիստոս, այնուհետեւ կայր մնայր խնդիր ի միջի վասն փոխադարձն հաղորդութեան բնութեանցն եւ գործողութեանց աստուածութեանն եւ մարդկութեան ի Վրիստոս: Եւուի թէ եւ ի սմին դարձեալ յԱրոգինեայ գրգռեցան իրքն, որ զմարդկեղէն սգիսն յառաջագոյն դնէր մեղուցեալս եւ տպա անկեալս ի մարմնու. յայն սակս եւ Արիանոսք ասէին Բանին մարմին եւեթ առնուլ եւ ոչ ոգի, եւ յայտնագոյնս իսկ Արսերն Եպոդինար ուսուցանէր չառնուլ Բանին՝ ոգի բանական, որում ընդդէմ սգորէին Սեծն Բագրեղ եւ Գրիգորիսպրն երկգրին (Եստուածաբանն եւ 'Վիւսացին), զի պարտ էր, ասեն, Բանին առնուլ զամենայն իսկ մատուռ մարդոյն, սրք միանգամայն փրկելոցն էին, աւր նոմին հակառակ ըստ Եպոդինապեայ ազնուագոյն իսկ մասն մարդոյն (այս ինքն՝ ոգին) մնայր առանց փրկութեան: Ի մեկնել զայս հաղորդութիւն Բանին ընդ մարդկութեան հարք որ յԱրիանոսգրիական դպրացէ էին՝

մանաւանդ զտանկիլ ի Դաւորաւի մասաւածեղէն եւ մարդկեղէն բնութեանց ի Վրիստոս պնդագոյնս յառաջ բերէին, ուր նախ հակառակ դպրոցն Մարիտիմոս մանաւանդ Թէոփիլոս Յարաւնայի եւ Ղիսիարոս Մաքսուեանայի ջանային ջերմագոյնս զերկաթն բնութիւնսն անջատս ի միմեանց ունել՝ երկուցեալ ի շինութեանէ: Աստատին իմն երկայնժամանակեան հակառակութիւնք աւին սկիզբն, այս ինքն՝ Նեոստրականութիւն եւ Աւստրականութիւն: Ի վաղընջուց իսկ արկեալ էին տերմանք այսց երկուց ընդդիմակաց մուրութեանց, եւ յաճախեալ մանաւանդ ի կողմանս արեւելից, այնպէս զի վաղ իսկ Աթանաս¹ եւ Գրիգոր Նազիանզացի² կուտէին զոյգ ընդ երկուց եւս մուրութեանց: Նա

1 Աթանաս (ընդգրկեմ Նեոստրականութեան) ի թղթին առ Եպիփանոս եպիսկոպոս Կորնթացոց (գր. յամբ 360). «Չիտիք կամեն թէ քրիստոնէոյ իսկ առնաւորքին՝ որ առնեն թէ Բանն եկն ի մարդն սուրբ իրեն. թէ մի որ ի մարդարեից, եւ ոչ եթէ զնոյն իսկ (զԲանն) մարդ եւ զեւել մարմնն ի Մարիամոյ տանելով. ոչ թէ այլ որ Գրիգորոս էր եւ այլ որ Բանն՝ որ նախ քան զՄարիամ եւ յառաջ իսկ քան զԵպիփանոս էր որդի Հոր. եւ կամ ոչէ որդեւ քրիստոնէոյք իցին՝ որ առնեն թէ այլ որ Ռաբին է եւ այլ որ Աստուծոյ Բանն»:

Անգին գործեալ՝ (ընդգրկեմ Աւստրականութեան) «Ո՞ր գծովք արտաքս ժպտեցին թէ մարմնն որ ի Մարիամոյ նմա՝ ետիկից Բանին առաւանտութեան է... կամ ո՞ր յայն ամպարչութիւն է հաս՝ առել եւ խորհել թէ ինչն առաւանտութիւնն ի միասին ետկան Հոր՝ թշխանեցաւ եւ ի կատարելութենէ յանկատարութիւն եկին, եւ թէ որ ի խոյնն քեւեւեալ էր՝ ոչ մարմնն ինչ էր, այլ ինչն ի գլխովին էութիւն իմաստութեանն, որ ամենայնի ճարտարութեան եղեւ, եւ այլն»:

Անգին գործեալ՝ «Չի զոր մարդկեղէն մարմնն Բանին կրէր, զայն ամենայն Բանն որ ընդ մարմնոյն միաւորեալ էր, առ ինչն հաներ, զի մէք հազարդ առաւանտութեան Բանին կարծեցեմք լինել, եւ այն իսկ զարմանալի էր կորի՝ զի նոյն եւ կրէր եւ չկրէր. կրէր՝ քանզի իւր իսկ մարմնն չարչարէր եւ զի ի չարչարեալ մարմնի տեղ էր (Բանն). չկրէր՝ քանզի Բանն, այնու՝ զի Աստուած է ի բնէ, անկրահան է... ասկայն զայս յայն ասկա առնէր... զի զմերն տեսալ Բանին եւ մասուցեալ պատարագ, ամենեւին իսկ ընկզմացէ. եւ յետ այնորիկ զիւրան մը զգեցաւ ոցէ: (Ա. Կորնթ. 3. 16.) Այլ այս ամենայն ոչ եթէ առաջը ինչ եղեն, որպէս ամենքն կարծեցին»:

Եւ այլուր. «Մարմնն՝ ետիկից Բանին եղեւ. որպէս կամ զիտիք եղեւ ետիկից եւ գոյակից, առաջ պատասխանի. քաջ է, եւ թէ մարմնն՝ որ ի բնէ առաւանտութիւնն չէ, փոփոխմամբն առաւանտութիւնն լինի, ապա հիմ զԱրիմանոսն կըտամբէք՝ որ զգոյն միաւ ժամ Բանին ի մէջ բերին»: (Առաջ մարմն. Գալ. Ա. 2. 17. Բ. 1. 1.)

Եւ ի սիւնհրդաստիան թղթին առ Անտիոքացիս (յամբ 363) (ընդգրկեմ երկուցեանց եւս մուրութեանց). «Այլ քանզի եւ զմարմնաւորութենէ Կենարարն ամենք վիճել ընդ միմեան թուէին, հարցաւ զերկասին կողմանն. զոր ամենք գաւանդէին՝ ի նոյն եւ այլք հաւանդէին. այս ինչն թէ ոչ որպէս ի մարդարեւ եղեւ՝ նոյնպէս ինչ Բանն Աստուծոյ եկն ի լոման ժամանակաց ի մարդն սուրբ, այլ թէ ինչն Բանն մարմն եղեւ, եւ որ ի կերպարանս Աստուծոյ էր՝ զկերպարանս ծառայի առ, եւ ի Մարիամոյ ըստ մարմնոյ ժամ մը մարդկան նմեալ եւ այնպէս զոչք մարդկեղէն ի նմա ոչլ բովանդակ աղտանալ ի մեղաց՝ մասնել յարցայութիւն երկնից: Եւ զսո գործեալ գաւանդէին թէ ոչ մարմն առ ըսել կամ առանց զգոյնութեան կամ առանց մտոյ ո՞ւր Կենարարն»:

2 Գրիգոր Նազիանզացի (ի թղթ. առ Քղզուսն.) 1. «Եթէ որ զսուրբն Մարիամ՝ առաւանտեմքն ոչ հաւատայ, արտաքս առաւանտութեան է: 2. Եթէ որ զԳրիգորոս ընդ Կոյնն իրեն ընդ խաղաղակ աթիցէ անցանել եւ համել. եւ ոչ թէ ի նմա առաւանտապէս՝ քանզի առանց առն աղբեցութեան, եւ մարդկարար՝ քանզի ըստ նման գեանն օրինաց յարմնեալ աթիցէ, ի նախ ամպարչութեան է: 3. Եթէ որ աթիցէ թէ ասեղծաւ մարդն եւ յետ այնորիկ եւ մեւս ի նա Աստուած, եւ այլն եւս: 4. Եթէ որ երկուս Որդիս զմեզ Աստուծոյ եւ ի Հորի եւ զմեւս ի մերն մանանիցէ, եւ ոչ զմե եւ զնոյն, այնպիսին եւ յայնմ որպէս գրութենէ ի բաց անկանիցի, որ խոստացեալ է՝ որոց ուղիղն հաւատան: 5. Եթէ որ կարծիցէ զառաւանտութիւնն ի նմա իրեն ի մարդարեւի վերայ շնորհք աղբեցութիւն գործեալ եւ ոչ եթէ ըստ էութեան կապեալ եւ զոգեալ, եւ այլն: 6. Եթէ որ խաչելոյն երկիր ոչ պողանէ, եւ այլն: 7. Եթէ որ զնա ի գործոց անախ ի կատարելութիւն հասեալ, եւ կամ յետ միառութեանն կամ յարութեանն ի մահուց յԱրարութիւն աթիցէ ընկալեալ, նշովեալ լինի: Քանզի ոչ եթէ որ սկիզբն առնու եւ յառաջագէտ լինի՝ Աստուած է. թեպէտ եւ ասի զնմանն այն ամենայն, ոչ յայն ասիա ասի զի ասկա ծանօթ մարդկան եկաց: 8. Եթէ որ զմարմնոյն որոց աթիցէ

եւ յարեւմտաւոր ստիպէր եւ երեւելն Վազոստինոս մեկնել ճշգրտոյնս զփարդապետութիւն Ռոմին մարմնացելոյ ընդդէմ՝ Վեպորիոսի աւրումն՝ որ կանխեալ էր քան զՎեպորիոսին մուրաւթիւն, զոր յետոյ աւել յետս՝ հաւանեցուցանելով զնա Վազոստինոսայ, յամի իրրեւ 428:

Ինչպէս եւ ոչ հակառակասիրութիւն լոկ իրքն էին, տակայն բազում ինչ լինէր նպատակ յերկայնժամանակեան հակառակութիւնս եւ այն իսկ՝ զի նախանշնդդէմ ընդ միմեանս էին եկեղեցիքն Մետիոքայ եւ Միլեթանոքիայ, եւ մանաւանդ եկեղեցին Միլեթանոքիայ ջանայր հնարէր յաւուրց անտի Գրիգորի Վազիանզացոյ՝ ունել ընդ իւրով ճոխութեամբ զեպիսկոպոսութիւն աղբուսական քաղաքին եւ վիճակին Առստանդինուպոլեայ, ուր նմին հակառակ յաճախագոյնս ի վիճակէն Մետիոքայ կոչէին յայն աթոռ եպիսկոպոսունք, որպէս Ռոմեանն, Վեպորիոս եւ Փղարիանոս:

Վեպորիոս ծնեալ ի Վերմանիկիա Ասորոց աշակերտ Թէոդորի Մոփսաւեստացոյ († 428), փանական եւ երէց Մետիոք՝ կոչեցաւ ի հայրապետութիւն Առստանդինուպոլեայ յետ Ռիսինիոսի վախճանին (428). ամբարձ զնա Թէոդոս Բ. յայն աթոռ վասն համբաւոյ ճարտարիտութեան նորա եւ առաւելագոյն բարեպաշտութեան, թէպէտ եւ Թէոդորեոս իսկ եպիսկոպոս Ալեքսանդրին ժամանակակից շատիս իմն կոչէ զնա եւ անտեղեակ բազում իրաց, ցանկացող փառաց առաջի ժողովրդեանն եւ կեղծաւորութեամբ ստացեալ անուն բարեպաշտութեան: Վա աւանիկ ինքն իսկ Վեպորիոս յայտնագոյն քան զամենեւին եցոյց զիւրաց բարուցն նկարագիր, մանաւանդ զյանձնապատասխանութիւնն յառաջում ճառի անդ զոր ի Առստանդինուպոլեայ խօսեցաւ. «Յուր ինձ,

այժմ հանեալ եւ ի բաց եղեալ, եւ կամ զառաւանդութիւնն՝ մարկեալ ի մարմնոյ անտի, զփառս զաղբուսեան նորա քի տեսցէ: 9. Եթե ոչ զմարմնն յերկնից իջեալ եւ ոչ տեսի եւ ի մէջ լեւել տեսցէ, եւ այն: 10. Եթե ոչ ի մարդ որ առանց մտոց ի թե՛ յուսոյ, եւ այն եւս»:

Ձեպորիոս (զանգեան եւ երէց գաղթացի) ի թշնմի անդ ուղղութեան (emendatione) աւելիսկոպոսունս Գաղթայ գրէ. «Ձեմ ինչ նախ ամբաստանութիւն զանձնէ մտաւորից, անկող իմ մեծարայք եւ քահանայք երանելիք, ոչ գիտեմ. եւ զինչ ինչ յիս նախ արարացուցանիցեմ, ոչ գտանեմ: ... Եթե շուշուով ի քիս զԱռստանդինուպոլեանն ըստ մարոց մտաց եւ բանաստեղծեան խորհրդիք՝ որպէս թէ ի վաթմարդայն ինչ իրա թուիցի մի ի լուցանել Առստանդինուպոլեան, եւ յայն սփայնեալ զմարդն տեսցեմք ընդ Յեօան ծնեալ՝ զի ուրպէն որ ինչ Առստանդինուպոլեան փայնում աղցեմք, եւ ուրպէն առանձինն որ ինչ փանգամ մարդայն է՝ մարդայն եւ եթ հաշուիցիմք, յայտ է թէ չարարդ իմ գեժս յերրորդութիւնն մանեանիցեմք, եւ ի քիս ինչ Որդւոյ Առստանդինուպոլեան յարինել

երկուս Քրիստոս. զոր ինքն Յէր Առստանդինուպոլեան ի բաց տարցի: Այս խոստովան լիցուք զՅէր եւ զԱռստանդինուպոլեան զՅիսուս Քրիստոս՝ քի քիսն Որդի Առստանդինուպոլեան, որ անկին իւրում՝ յառաջ քան զյարիտեանս ի Հորե ծնաւ, իսկ մեզ ի ժամանակի Հոգւով որբով ի Մարեմոյ ի քիս Կուսէ եւ զեւ մարդ, ծնաւ Առստանդինուպոլեան, եւ խոստովանելով զերկուսն եւս ինչն զմարմնոյ եւ զփանին՝ ընդունիմք բարեպաշտ հաւանութեամբ հաւատաց զքի եւ զինչն Առստանդինուպոլեան մարդ քիս անդակ եւ անբաժին, եւ ի ժամանակն անտի մարմնոյն առելոյ՝ այնպէս զամենայն որ Առստանդինուպոլեան անցանել ի մարդ անդր, զի եւ այն ամենայն որ մարդայն է՝ յԱռստանդինուպոլեան գայցէ. եւ ասին մաք՝ եղեւ Բանն՝ մարմին, իր որ ոչ եթէ ի քիսն ինչ քիսն լով կամ ուղղութիւնով առ սկիզբն լինելոյ որ ինչ լէրն, այլ իրրեւ զարութեամբ առաւանդելն անտեսութեանն Բանն Հոր ի Հորե երբեք չմեկնելով, մարդ նմարութեամբ կամեցաւ լինել, եւ մարմնացաւ Միլեթինն Եփեսոսի խորհրդեմքն՝ զոր ինքն գիտէ. քանզի մեզ՝ արժան է հաւատալ եւ նմա՝ գիտել: ...

տեղ յիշող, զիմիկ որեւոք ի հերեւելուաց եւ եւս ապա քեզ ընդ այն զերկնս: Հաշտեալ զաւ զհերեւելուս ի բաց, եւ եւս եղև քեզ պնտիսն տանել ընդ ինձ զԳարսիկոս: Եւս բանիցն նշնաբեւ եւ զգործսն կամիք ցուցանել. որկ նա ի նեղ զԼեզբանաւն որ տակաւն ի ծածուկ ժողովին ի պաշտն խրեանց ի կառանդին, որմաւորսն, մինչեւ ինքին լածին նպա զանոն պաշտանանն խրեանց, բաց անկա ի վանդ մեծ եւ քաղաքն, զի առ զպաշտն որմէլ զքաղաքն խորհցան: Իստաւութեամբ եւ արկաւ ջանաք ցրանել եւ զայլ եւս արանդան, մանաւոր զԼորսնաբանցն:

Բայց զհարաւթիւնն իւնք՝ զի հարաւթիւն ի տեղաւն անկիցէ: Անա խառանարդ ժողովեանն խրամ առաքաղցն ինչ վարդապետութիւն վանն Որդւոյն Լատանց ընծայեցուցանել՝ ապա տանել անկիցն հարաւթիւնն ի մեան Լատաւորսի երկրաւ եկելոց ընդ նա ի կողմանց Լատիւոց (լատ Սեկաւոց) եւ կամ ի մեան Գարսիկոս եղեւորսի Մարկիանաւորացոց (լատ Սեկաւի): Սա աւառն Նիսաւորի քաղաքէր հոխուով «Լատաւածանին» աւանան որ աւհապարով ընծայէր Մարկանա, որ եւ յառաքել լան իսկ հանգանակի եր վաղ անարկեալ: Եւս եւս տանելին զայլմակելին, տակցն Նիսաւորիս ել Տատաւոսոց զանա Լատաւորսի կամ Գարսիկոս բաւամ ճաւիք եւ տեղ թէ որդա ե զՄարկամ Քրիստոսածին տանել եւ զհարցն որ ծնա ի նախնէ, Լատաւածանի կամ Լատաւածընկալ¹, յարամ իրեւ ի սանարի ընտելալ իցէ Լատաւած, որով արաքին հարկաւորութիւնն ընդ ընդ ընտելալիս Բանին, եւ Բանն յախանաւորն ընդ հարկ ընտել: Եւ տակաւ մեկնալ յետոյ՝ յայանցաւ հարաւթիւն նպա իրեւ վարդապետութիւն երկոց անմաւորութեանց առ միմեանս կուցելոց ի Քրիստոս, որք արտաթի եւեթ եւ Բարսաւիսն ինն որմաւորս միայն իցնն միաւորեալ ընդ միմեանս. ուր նմին հոխուով աղաւթաւ հարցն Լեզբանդրեւորսնք զնկին իրական ինն կամ ճշմարիտ միաւորութիւն Բանին ընդ հարկութեան, կամ միաւորութիւն երկուցն ընտելեանց ի մի անն Քրիստոսի, այնպեւ զի ընդիցն վախճան հարաւթիւնն առաւածեղին եւ հարկեղին անդ հոխանութեանցն (428—429):

Իսկ եւ իսկ յայնչիւր իստաւութիւն մեծ ի տեղեւորսն քաղաքին. Կեդ յայնիկ եւ Կեդ ի ծածուկ մեկնեցան ի հարաւթիւնն Նիսաւորի, մեծ մասն ժողովեւանն զայլեր «Անեղ անիմք արաքիկ, այլ եղեւորս» ոչ². եւ յայնցան յեղեւորսն Սեկաւիցաւոց ի Պատկա որ ի քաղաքի անդ եր յայնմամ եւ խառնաւ աւառն Նիսաւորեանց ճաւ ի զտեւթիւն որոց Սեկաւն եւ իւնչիւր ընա Լատաւածանին, նա աւանիկ եւ ան ի վանականաց հանգանակեցաւ անդին յեկեղեցւոյն արդեւալ զՆիսաւոր լիսաւորել զվար-

1 Յարկաւ, Յանկաւ.

հարգանք սրբութեան՝ վասն զի հերետիկոս է: Բայց Նեստորիոս խնդրէր զվրիժ իւր բռնութեամբ. ապր առնել զամանա բանաստեղծել, զկէս բրածեծ եւ զայլս ի վտարանդիկս ապր հանել:

Բայց անտուտ ճառքն՝ Նեստորեայ գրով, եւ համբաւ իսկ վարդապետութեանն փութանակի տարածեալ սփռէր ի ձեռն աշակերտաց Թէոդորի Մոփսուեստացոյ յարեւելս եւ յետ սակաւ ինչ միայ եւ յարեւմուտս: Թէոդէոս եւ աստ եւ անգ եղիտ բազում հակառակութիւն, սակայն եւ այնպէս բազումք յարեցան ի նոր վարդապետութիւնն՝ Նեստորի, այնու՝ զի դիւրահաս իմն թուէր քան զքուն վարդապետութիւնն եկեղեցւոյ, մանաւանդ յորժամ պաշտօնէք մուրումնեան կեղծաւորէին ըստ գրոց իմն խօսել եւ ցուցանէին այլանդակ զաստուածաբան սեպհականութիւնն ի վերայ մարդկեղէն բնութեանն քարոզել, յասելն՝ թէ Աստուած տկարացաւ, չարչարեցաւ, մեռաւ եւ այլ եւս նշանալիս: Մանաւանդ կախ իմն էր վանականացն եղիպտացւոց, ամենց ընդունելով ասել Աստուածածինն եւ ամենց ոչ:

Հայնժամ անց ի մէջ Ափրեղ հայրապետ Աղեքսանդրիոյ (յամէ 412, յետ մահուն Թէոփիլոսոյ հորեղբոր իւրոյ, յորմէ եւ կրթեալ իսկ էր եւ եկեալ զհետ նորա ի Ժողովն առ Առաքնեալ): Ուս թուի յԱստուծոյ իսկ սահմանեալ հակառակ նեստորականութեան, որպէս Աթանաս եւ Եւդոսիմոս յորիանոսական եւ ի պեղապեան հակառակութիւնն: Հանէր իսկ եւ իսկ թուղթ հոգաւական առ վանականն վասն խնդրոյն: Արդէն մարք, ասէր, որ ըստ սովորական կարգի յղանան եւ ծնածին՝ ոչ մարք մարմնոյն կոչին, այլ համբռն իսկ մարդոյն յորինելոյ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ, ըստ նմին օրինակի, ասէ, պարտ է եւ զՎրիտտոսէ ասել. զի Բանն յաւիտենից որ ի Հօրէ ծնաւ, այնու՝ զի առ զմարդկեղէն բնութիւնն, ծնաւ ըստ մարմնոյն ի Մարիամոյ, եւ յայն սակաւ Աստուածածինն է Մարիամ: Առաքէր եւ առ կոյոր եւ առ երկուս աւգոստականն (առ Եւդոկիա եւ առ Պուղքերիա) թուղթս երկուս, մանաւանդ թէ ճառս վասն աղղափառ հաւատոց ի Վերիտոս, բայց զՆեստորէ չառնէր ինչ ցայն վայր յիշատակ յանուանէ:

Այլ յետ այնորիկ սկսաւ եւ ընդ Նեստորեայ հաղորդութիւն թղթոցն: Ափրեղ ուսուցանէր, խրատէր եւ յորդորէր, եւ Նեստոր ապր պատասխանի համառօտս եւ ամբարտաւանապոյնս, եւ զքանն Ափրղի չկարէր կամ չկամէր առնուլ քաջ ի միտ: Հայտ առնէր Ափրեղ յերկրորդ թղթի անդ իւրում թէ «Այլ զոյն առեմք թէ Բանն ըստ էութեանն ի մարմին փոխեցաւ. չասեմք թէ Բանն դարձաւ փոխեցաւ ի մարդ՝ որ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ կայ. այլ այս իսկ են մեր հաւատք զի ասեմք թէ Բանն ըստ անձնաւորութեան՝ առ զԵրեւ մարմինն ոչ առանց բանաւորի

արց. Եւ այնպէս եղև զայդ պիտեալ թէ ի՞նչ պ' ահա և
յարգած զայդ. եւ այնպէս լսան իրեն Յարի զարց, առ չը-
ջնաւ, իր ոչ կ'ընէ լիով իմաց իմ հաւթեան թէ զիս
բարձրեմք, իմ պ' նոյն է՝ պիտեալ լի մանկ, ալ զիս
թեմք կ'ընացալ. ալ ըստ թեմք ի զ Տէր զիս Յիսուս Քրի-
ստոս: Իր ոչ կ'ընէ զաւելորդութիւն ըստ թեմք զիս
թեմք բարձր, ալ առաւածեղին եւ զարգացել ըստ թեմք
ահա իմ պիտեալ ի զ ահա Քրիստոս լի զիս զիս
թեմք: Եւ յայն ապա աւել թէ յարմար զիս զիս
աւել եւ, եւ կ'ընէ ի զիս, ալ լի զարգացել զիս
իսկ, ալ կ'ընէ զաւելորդութիւն ըստ թեմք զիս
թեմք առ նախ աւել, իմ թէ զիս թէ կ'ընէ կ'ընէ
զիս զիս: Ալ զիս նախ նախ իրեն զարգ պ' լի յար
կ'ընէ իր լսան, ալ աւել ի զիս պարզել լի զարգացել
զիս զիս, եւ այնպէս զիս լի զարգացել: Եւ յար զիս
հաւատ զարգ եւ զիս կ'ընէ զիս Քրիստոս եւ զիս
կ'ընէ լիս զիս:

[illegible]

Իրեն հան Կերպի թէ շնչին մեծ արգելիք թաղա-
ւորին թաղաց նորս եւ Ստապ հարկէ պիտի զգահ-
նայտիան նաեւ զնկեմիս քիչն՝ առաքելով առ նա եւ
ճառս թէ ի ճախի իւրոյ, առ առաքելոյ Կերպի ի պիտան 300
ալին զարկաւ իւր զԹոկոնիս հանդիսն դաւ ի նաեւ,
հասնան առեալ զնիթէ եւ Ստապ առեալ իյն զիւր թաղման
եւ զնաան, եւ նա ապէ զայն թաղմ. քահանայապետին Եղ
թաղմբ եւ ճառք Ստապի վաղ հանալ կին ի նաեւ. հո-
րանիք ի թաղմ. մեղ Ստապ վան պիտանան եղիւրդապոյն
(Փարկաթ, Փայրաթ եւ Արմաթաթ) վախճելոյ ի Կառանդի-
նապետի եւ Կիւնապետի ընտել զԵրաթիւն եւ զԿառան-
ապետին նաեւ, եւ յայն ապի ինչպէս իւրհաւոր ի քահանայա-
պետին թէ զիւր պարս իյն ընդ նաեւ առնել, եւ ապա յիս ոչ
նորիկ իրեն յանձնան ոչ թէ պիտի իւրեւոր բանի՝ մեկ
շնչիկէ զիւրապի իւրոյ ընդ Երաթապետնոյ, ընդ Ե-
րաթապետնոյ եւ ընդ Կիւնապետնոյ մեկն՝ որ զԵրաթապետն
ապիսն առաւանձնաբեան, եւ զանիւրիսն առաւանձնաբեան

ասիցեն ի մարմին շրջեալ, եւ թէ զերկտին բնութիւնն խառնակիցեն ընդ միմեանս: Հայհոյեն, ասէ, զԲանէն որպէս եթէ ի Սուսէն առեալ իցէ սկիզբն եւ չափաշեն Լստուածածին զՍոյան անուանել: Թէպէտ եւ մարթ է զայն անուն ներել, այնու զի Բանն զմարմին ընտրեաց իւր ի տաճար, այլ ոչ յայսպիսի ինչ միտս թէ մայր լինալ իցէ նա Բանին: Եւ սակս պատշաճագոյն է, ասէ, անուանել զնա Վրիստոսածին: Թէ զինչ եւ որպիսի պատերազմունս վասն օոցին կրիցէ՝ համարի լինալ վաղ ծանօթ Աեղեաթինեայ ի համբաւոյ. սակայն բազումք, ասէ, յայնցանէ որ արոշեալ էին՝ դարձան յուղղութիւն:

Իսկ Ս. Աիւրեղ յայտ առնէր ի թղթի անդ իւրում թէ պարտո իմն համարի չկալ այսուհետեւ լուս, այլ “ըստ հին եկեղեցական սովորութեան”, աւալ զըոյց քահանայապետին վասն իրացն դիպելոց: Այս ցուցանելոյ նմա մի ըստ միջե զմոլորութիւնն, պատմէ որ ինչ ցայն վայր գործեցաւ եւ արչափ ճարակեալ չարն է եւ թէ որպիսի ինչ միտք իցեն յարեւելս, եւ խնդրէ խրատ ի նմանէ թէ արդեւք յամիցէ այլ եւս ի հաղորդութեան ընդ Նեստորի:

Այլ իսկ ի հասանել ճառիցն Նեստորի ի Հռոմ, տեսչութեամբ Ղեւոնի սարկաւազապետի (որ է ինքն Ղեւոն Ը. մեծն) Թարգմանեալ էին ի Ասսիանոսէ ի հռոմայեցի լեզու, այլ իբրեւ ժամանեաց եւ հրեշտակութիւնն Աիւրղի, իսկ եւ իսկ ժողովէր Աեղեաթինոս սիւնհոդոս ի Հռոմ (430): Վատապարտեցաւ վարդապետութիւն Նեստորի եւ եղան եւս նղովք ի վերայ նորա եւ սահմանեցաւ անկանել յաթոռոյն՝ եթէ չկայցէ ի բաց ի մոլորութենէն յետ 10 աւուրց յորմէ հետէ հասանիցէ նմա հրամանն: Եւ արեցան թուղթք սիւնհոդոսականք առ եպիսկոպոսունս արեւելից, որպէս եւ առ Աովհան հայրապետ Ընտիրաց յաջորդ Թէոփոսայ († 427), առ կղերն եւ առ ժողովուրդն Առաքանդինուպոլիսայ: Իսկ Աիւրղի առանձինն՝ ոչ միայն յանձն եղեւ վարել զտնչութիւն եկեղեցւոյն այնորիկ յորժամ ի բաց անկանիցի Նեստոր, այլ եւ զհամօրէն իսկ կատարումն վճռոց սիւնհոդոսին Հռոմաց յանձն արար քահանայապետն՝ զի “ճոխութեամբ հռոմայական աթոռոյն, ի տեղւոջ եւ փոխանակ քահանայապետին վարեսցի ի դմին՝ իշխանութեամբ”¹:

Հայեցեալ Աիւրղի ընդ գործոյն ծանրութիւն յառաքել իւրում զթուղթ քահանայապետին առ եպիսկոպոսունս արեւելից՝ յաւելոյր եւ թուղթ մի յիւրմէ յորդորել զնոսա ի միարան գործակցութիւն, եւ մանաւանդ զհայրապետն Արուսաղեմայ զԱովինաղիս կամ զՅորնաղ, եւ աղաչէր հնարել շրջել զմիտս Նեստորի: Աւ արդեամբք իսկ հան ի գլուխ զպարտս բարեկամութեանն

¹ Nostrae sedis auctoritate adsecta, nostraque vice et loco cum potestate usua.

Յոգհանէս Ընտիրացի՝ ազաւելով յոյժ զՆեառոր մի ընդ Ըստուածածինն անուան հակառակել որ ի բազմաց երեւելի երեւեցի հարց արկաւ ի կիր, որ եւ ըստ Նեառորի իսկ կարծեացն՝ եթէ ուզիչ որ նովաւ վարէր, չէր ինչ մերժելի։ Եւեպէտ եւ կարճ իմի է, ապէ, ժամանակ աւուրցն տասանց սահմանելոց ի քահանայապետէն Հռոմայ, սակայն թէ ուզիչ իտհեցիս, մի եւեթ ժամ շատ եւ բաւական է լուծանելոյ զգժտութիւնն եւ դարձուցանելոյ խաղաղութիւն յեկեղեցի անդր յազեայ։ (Յետ սցնարիկ ժողովէր Աբրեղ սինհոդոս յԱղեքսանգրիս (430), եւ տալէր անտի 4 եպիսկոպոսունս ի Վոստանդինուպոզիս, ցուցանել Նեառորի զվճիռ քահանայապետին Հռոմայ եւ ընդունել ի նմանէ զմերժումն մտքութեանց իւրոց։ Բայց վասն զամենայն պատշաճան Նեառորի կարճելոյ՝ ետ նոցա Աբրեղ ի ձեռս 12 յառաջադասութիւնս կամ նզովս զի արկցէ նա նոցին ձեռնագիր։ Ի վէզ եկն Նեառոր, մերժեաց զվճիռ քահանայապետին եւ հակառակ 12

2. Եթե որ ոչ խոստովանեցի՝ եթե Աստուած է ըստ նշմարութեան նմանաւել, եւ վասն պնդիկ աստուածածնի՝ զորոք կայան. քանզի նմաւ մարմնապէս զմարմնացեալ զԲանն որ յԱստուծոյ, նշովեալ է. զիցի: 3. Եթե որ ոչ խոստովանի ըստ աննշմարութեան փանալ ընդ մարմնոյ Բանին որ յԱստուծոյ Հօրէ եւ թէ փ է Գրիստոս Տանգերմ իւրով մարմնաւ, այս ինքն՝ զնոյն ընալ Աստուած փանգամայն եւ մարդ, ն. է: 3. Եթե որ ի վերայ փոյն Գրիստոսի բաժանէ զաննշմարութիւնն յեա փաւորութեան՝ փաւորելով փոստ փոյն յարեւութեամբ որ ըստ պատուոյ իցէ եւ կամ ըստ նշմարութեան կամ ինքանութեան, եւ ոչ մանաւանդ գուժարութեամբ՝ որ ըստ բնական փաւորութեան իցէ, ն. է: 4. Եթե որ երկուց երեսոց կամ աննշմարութեանց անշուտեալ ապ զքանս աւետարանական եւ աւաղեւորական գրոց եւ կամ զոր վասն Գրիստոսի ի որոցն առացեալ է եւ կամ իւր վասն իւր, եւ զկեսս ապ իրեւ մարդոյ՝ խորհելով ուրպի ի Բանին Աստուծոյ, եւ զկեսն դարձեալ իրեւ զաստուածաւայելալս՝ փոյն Բանին որ յԱստուծոյ Հօրէ, ն. է: 5. Թէ որ ժպոհի յանգանել ասել թէ աստուածակիր մարդ է Գրիստոս եւ ոչ մանաւանդ՝ Աստուած ըստ նշմարութեան, իրեւ փ Որդի, եւ բնութեամբ, քանզի եղև մարմին Բանն եւ հաղարդ մը եղև մարմնաւորութեամբ աւրեան եւ մարմնոյ, ն. է: 6. Եթե որ յանգըզի ասել թէ Բանն որ ի Հօրէ Աստուած կամ աւր է Գրիստոսի, եւ ոչ խոստովան լինի թէ նոյն Աստուած եւ մարդ է փանգամայն, այնու՝ զի Բանն մարմին եղև ըստ գրոց, ն. է: 7. Եթե որ առիցէ զԳրիստոս իրեւ մարդ ընկալեալ ազգեցութիւն ի Բանին Աստուծոյ, եւ թէ ի Միանին փաւաւորութիւն մընեցաւ՝ իւրրու եր նա ոչ ոչ որ աղաքայ քան զնա կացեալ, ն. է: 8. Եթե որ լցի ասել՝ եթե մարմնոյն որ ի վերն առաւ պարս

երկրագագիկից Բանին Աստուծոյ ցննել եւ
 փառաւորակէից եւ ընդ նոնց յարժեքէ
 Աստուած իրրեւ զայլ որ ընդ այլումք (զի
 կեցն կամ ցոյն որ ի վերայ յարի հարկ
 առնէ այնպէս իմանալ), եւ ոչ թէ մա-
 նաւանդ փով երկրագագիկեամբ պատուի-
 ցէ զյոմանուել, եւ փ փառաբանութիւն
 ի վեր առ նա աւաքիցէ, այնու՝ զի
 Բանին մարմին եղիւ, Ն. Ե. 9. Եթէ որդ-
 ւիցէ զփ աւեր Յիսուս Քրիստոս փառա-
 ւորեւ ի Հազարն, վարելով նոյն իրրեւ
 տառք ինչ զորութեամբ եւ ի նմանէ ա-
 ւետալ զազգնցութիւնն ի վերայ այսոցն
 պղծոց եւ զհաւատքն ի մարդիկ զիշանս
 տառաւածագործ, եւ ոչ թէ մանաւանդ
 նորա իսկ անգհական շէպքն աւիցէ, ա-
 բով եւ զառաւածագործ որանշէլիսն ազ-
 գնցուցանիցէ, Ն. Ե. 10. Քահանայապետ
 եւ աւաքեալ խառաղանութեան մարդ ա-
 սնն լիալ զՔրիստոսէ տառաւածեղէն զիջ
 եւ մտաւնեղ զանն վասն մի ի հոտ
 տնաւից Աստուծոյ եւ Հոր. արդ եթէ որ
 ոչ ասիցէ թէ որ յԱստուծոյ Բանն էր՝
 քահանայապետ մի եւ աւաքեալ եղիւ,
 այնու՝ զի մարմին եւ ըստ մի մարդ եղիւ,
 այլ՝ այլ որ արդի մարդ ի կնալէ. կամ
 թէ ասիցէ որ թէ եւ վասն իւր մտայց
 նա պատարագ եւ ոչ թէ վասն մի փայն,
 քանզի ոչ եթէ կարոտ ինչ պատարագա-
 ւոր՝ որ միշն ոչ գիտեր, Ն. Ե. 11. Որ
 ոչ խոտաղանի թէ կենդանարար է մարմին
 Յեառն եւ սեպհական նորին իսկ Բանին
 որ յԱստուծոյ Հորէ, այլ այլն ինչ ա-
 բուք քան զնա յարեցելոց ի նա ըստ պա-
 տուոյ, եւ կամ իրրեւ աստուածութեանն
 տապնիկանի. եւ ոչ թէ մանաւանդ՝ կեն-
 գանորար, որպէս տաղին, այնու՝ զի իւր
 իսկ Բանին է՝ որ կարողն է զամենայն կեն-
 գանի առնել, Ն. Ե. 12. Եթէ որ ոչ խո-
 տաղանեացի զԱստուծոյ Բանն չարշարեալ
 մարմնով եւ խաշեալ մարմնով եւ զմեզ
 նաշակեալ մարմնով, որ եւ եղիւ անգրա-
 նիկ ի մեռելոց, այնու զի եւ կեանք է եւ
 կենդանարար, իրրեւ Աստուած, Ն. Ե. 13.

նշովն՝ դնէր եւ ինքն երկատարան նշովս հակառակ միոյ միոյ ի նոցանէ :

Սակայն եւ եպիսկոպոսունքն արեւելից չնկալան զնշովն Վիւրղի, որպէս թէ նպատաւորք Եպողինարեան աղանդոյն իցեն : Ընդդէմս եպիսկոպոս Սամատայոյ դնէր առանձին գիրս ընդդէմ նոցա, բայց նշանաւոր է քան զնորայն այն զոր Թէոդորեոսն գրեաց, եպիսկոպոս Վիւրեայ՝ հրամանաւ հայրապետին իւրոյ (Յովհաննու Լնախոքացւոյ : Ոչինչ գոյ ի սոսա մոլորութիւն, բայց զի թերեւս ուրանալ իմն թուի զհազորութիւն սեպհականութեանց երկուցն բնութեանց, եւ այնպէս գրեթէ ճշմարտութեամբ ընդ ճշմարտութեանն հռուէին : Եպարէն Թէոդորեոս (Ծն. 393) կրթեալ էր ի մանկութենէ ի կեանս փանականութեան առ սոս Մակեդոնիոսի մեծի վանականի, որոյ աղօթիւք իսկ շնորհեցաւ ծնունդ նորա՝ ծնողացն, երեւելի էր վարուք սրբութեան. ածաւ անամայ յեպիսկոպոսութիւն Վիւրոս քաղաքի Եսորւոց. թէպէտ եւ յայնժամ եւս դեղերէր յաճախագոյնս յԼնախոք՝ քարոզել յեկեղեցւոջ փոխանակ (Յովհաննու : Եթէ չէր նորա ժամանակս ինչ պաշտպան լիալ Նեստորի եւ հակառակ Վիւրղի՝ փայլէր առնուն նորա յեկեղեցւոջ իբրեւ զՅովհաննու Սկեբերանի եւ զմեծին Բարսղի (լստ Թիլլմանայ գաղիացւոյ) : Եյոպէս յանկարծաւս փոխեցան միտք արեւելեացն :

103

Եյլ ընդ նոյն ժամանակս փանականքն եւ կղերականք՝ որ հաւածեալ ի Նեստորէ էին, առեալ էին մաքհակ ամրաստանութեան առ Կայսր Թէոդոս Բ. եւ աղաչեցեալ՝ զի լինիցի ժողով տիեզերական : Յետուստ ուրեմն յանձն առ Կայսրն թելադրեալ ի՝ քահանայապետէն, թէպէտ եւ զայրացեալ իմն էր նա ընդ Վիւրղ, իբրեւ ընդ այր խռովիչ, պատրեալ այսպէս յիւրոց արքունականացն : Սահմանեցաւ սիւնհոդոսն յանուն երկոցունց կայսերացն Թէոդոսի Բ. եւ Սղենտիանոսի Գ. ի պենտակոստէս 431 ամին յԷփեսացւոց քաղաքին : Եւսպարեաց եհաս նախ Նեստոր 10 եպիսկոպոսօք եւ աւուրքք ինչ կանխագոյն քան զժամադիր ժամանակն հասանէր եւ Վիւրեղ իւրովք եպիսկոպոսօք, եւ այլքն եւս յառաջ կամ յետոյ հասանէին աւելի քան զ200 թուով : Միայն Յովհանն Լնախոքացի իւրովք եպիսկոպոսօքն չերեւէր ուրեք :

(Յետ ընդ երկարն սպասելոյ՝ տպա հասանէր ի նմանէ թուղթ պատճառելով զերկայնութիւն ճանապարհացն. եւ ի վեշտասաներորդում աւուր պենտակոստէիցն հասին երկուք յեպիսկոպոսաց նորա՝ Եպամէայն եւ Էբրատողեայն՝ յայտ առնել ի նորա անուն զի եթէ դէպք եւ պատահալք տայցեն՝ նմա առաւել եւս յամնլ,

արասցեն զոր ինչ իցեն առնելոց: Բայց առաքեալ էր կայսրն զՎանդիդիանոս զոմն կօմս յԱփեսոս վասն զկարգաւորութիւնն պահելոյ, հրաման տուեալ «մի խառնել ամենեւին ի ինդիրա հաւատոցն, քանզի անօրէնութիւն է, ասէր, որում յեպիսկոպոսական աշտիճանէ չիցէ՝ յեկեղեցական իրա եւ ի խորհուրդս զանձն միել», : Սակայն եւ այնպէս քանզի բարեկամ էր Նեստորեոց Վանդիդիանոս՝ զամենայն հնարս հնարեցաւ զի յամեցուցէ զժողովն մինչեւ ցդալուստ արեւելեացն, քանզի այնպէս է, ասէր, հրաման կայսերն: Եւ զի չկարաց գրով զհրամանն ցուցանել՝ պատշաճ համարեցաւ այնուհետեւ Վիւրդ առնել սկիզբն տառաջին գումարմանն (22 Յունի), նստեալ ինքնին զահեղէց յանուն Վեղեստինեայ քահանայապետի: Եւ իցս հրաւիրեցաւ Նեստոր. յառաջնումն միով աւուրք յառաջ քան զգումարումն եւ պատասխանի թէ խորհեցայց եւ եթէ պիտոյ ինչ իցէ՝ եկից: Բայց անդէն ի նմին ժամանակի ճեպիսկոպոս կողմանն նորա բողոքեցին ընդ ժողովել սիւնհոդոսին մինչ չեւ եկեալ արեւելեացն: (Երկրորդումն եւ յերրորդումն ստիպեալ տայր պատասխանի թէ եկից յորժամ ամենայն եպիսկոպոսունք միանգամայն ի միտին իցեն: Եպիսկոպոսունքն որ առաքեալ էին առ նա՝ սպասեցին յերկարագոյնս առաջի դրանց ապարանիցն՝ նախատեալ եւ թշնամանեալ ի զօրականէն որ պահէին զտուն նորա: Ինքնին իսկ Վանդիդիանոս գայր մօտանէր ի ժողովն, ինդրէր գոնեայ աւուրս չորս յամեցուցանել զերսն, այլ չեղաւ նմա ունկն:

Սկիզբն առնէին հարքն քննութեանցն յեկեղեցւոջ սրբոյ Կուսին. հանգանակն Վիկիայ եւ թուղթք գրեալք յերկուց կողմանց ընթերցան (երկրորդ թուղթն Վիւրդի առ Նեստոր, եւ սորա առ այն պատասխանի եւ որոշումն Վեղեստինոսի քահանայապետի): (Յետ այնորիկ ի մէջ բերան վկայութիւնք հարցն (Պետրոսի Եղեքսանդրացւոյ, Լթանասի, Յուդիոսի եւ Փեղիքսի Հռոմայ քահանայապետաց, դարձեալ Խէոփիղոսի, Գրիգորի Նազիանզացւոյ եւ Վիւսացւոյն, Բարսղի, Վիպրիանու, Լմբրոսիոսի եւ այլոց) վասն աղերսի երկուց բնութեանց առ միմեանս, եւ յետուստ բազում ճառք ի ճառից Նեստորի համեմատեցան ընդ նոսա: Ընդ թուղթսն ընթերցան եւ երկոտասան նզովք Վիւրդի, այլ չքննեցան եւ չեղեւ վճիռ ինչ զնոցանէ: Եւ պառքեմն յերեկոյի աւուրն այնորիկ դատապարտեցաւ Նեստոր ի 198 եպիսկոպոսաց եւ արկաւ ի պատուոյ եպիսկոպոսութեանն: Իսկ ժողովուրդն Նփեսացւոց որ առաջի դրանցն սպասեալ մնային՝ ընկալան մեծաւ ցրն՝ ծաղից ուրախութեամբ զվճիռ ժողովոյն եւ տարան զհարսն շքով՝ ջահիւք լուցելովք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս: Ի վաղիւ անդր դատաստան ժողովոյն հրապարակաւ տարածանէր յԱփեսոս եւ հռչակէր քարոզն ընդ քաղաքն ամենայն: Բայց Վանդիդիան տայր

ի բաց պատահել, եւ բողոքէր վասն ամենայնի որ գործեցաւ եւ գրէր առ կայսր սոքատաւնութիւն՝ թէ գործեն բռնութիւն Վիւրեղ եւ Մեմնոն եպիսկոպոս Նափեսացւոց. զնոյն նոյնպէս եւ Վեստոր արար իւրովք եպիսկոպոսօքն:

Ապա ուրեմն յետ աւուրց հնդից (27 Յունի) եկեալ հասանէր Յովհաննէս հայրապետ Անտիոքայ 26 կամ 22 եպիսկոպոսօք: Առաքէր նմա ժողովն ընդ առաջ հրեշտակութիւն յեպիսկոպոսաց անտի հրաւիրել զնա եւ ցուցանել միանգամայն թէ ընկեցեալ է Վեստոր ի պատուոյն: Բայց չտուաւ նոցա թոյլ՝ ելանել առաջի նորա, եւ յետոյ տուան ի ձեռս պահապանացն թուղթքն: Իսկ Յովհաննէս իսկ եւ իսկ իրրեւ իջեալ էր ի կառացն՝ ժողովեալ էր սիւնհոդոս յիւրոց եպիսկոպոսաց եւ ի 6 կամ 7 եպիսկոպոսաց որ զՎեստորիւ էին, եւ միայն ի բանից Վանդիդիանոսի եւ վեցից եպիսկոպոսացն այնոցիկ ընկէց յիշխանութենէ զՎիւրեղ եւ զՄեմնոն՝ առանց կոչելոյ զնոսա առաջի՝ իրրեւ արս բռնաւորս. իսկ զայլ եպիսկոպոսսունս որոշեաց ի հաղորդութենէ մինչեւ զգատասցին՝ գատապարտել զերկոտասան նզովն Վիւրղի: Վարժք ժողովոյ սորա աւանդեցան ի գիր եւ առաքեցաւ զոոց ի Սոստան՝ գինուպողիս՝ դարձեալ մատուցանելով տաճարատանութիւն զՎիւրղի եւ զՄեմնոնեայ թէ յուզեն խռովութիւնս, ուր զգորականն Վեստոր եւ Յովհաննէս ունէին յիւրեանց անձանց պահպանութիւնս:

Այդ վաղակի յետ այնորիկ հասանէին հրեշտակք քահանայապետին՝ Արկադիոս եւ Պրոյեկտոս եպիսկոպոսունք եւ Փիղիպպոս երէց. Աւգոստինոս վախճանեալ էր եւ ամիրիկեցի եպիսկոպոսունք չխարացին զալ ի կոչն վասն արշաւանաց Անդաղացն, բայց կապրէողոս եպիսկոպոս Սարքեդոնի զրով զկարծիսն առաքէր: Առ քանզի բերեալ էր հրեշտակացն թուղթ ի Վեղեստինեայ քահանայապետէ առ ժողովն՝ եղեւ միւսանգամ գումարումն (10 Յուլ.), յորում ընթերցաւ թուղթ քահանայապետին որ զառաջին վճիռն իւր զՎեստորէ եւ զյանձնարարութիւնն իւր առ Վիւրեղ երկրորդէր եւ յորդորէր պահել զաւանդութիւնն, յուշ պարեալ թէ անգ ուրեմն են՝ յորում տեղուջ զՑիմոթէտոն կացոյց Պաւղոս առաքեալ եւ եղեւ նմին թելադիր պահել զաւանդն. քանզի նոյն է, ասէ, տեղի (Նափեսոս), նոյն խնդիր (Վրիստոս Աստուած եւ մարդ) եւ նոյն պաշտօն (եպիսկոպոսութիւն), Վախ ի հռոմայեցի ապա ի յոյն լեզու ընթերցաւ թուղթն եւ ընկալան եպիսկոպոսունքն միաբան բարբառով հաւանութեան: Ի վաղիւ անդր յերրորդում գումարման արկին հրեշտակքն Հռոմայ ձեռնադիր գործոց առաջին գումարմանն որք տուեալ էին նոցա ի քննութիւն յերկրորդում: Վրեցաւ վասն ամենայն եղելոցն եւ առաքեցաւ առ կայսր ի ձեռն Աւտիքէոսի վանականի: Ապա ի չորրորդում գումարմանն (16 Յուլ.) ետուն մուրհակ Վիւրեղ եւ Մեմնոն:

նա ժամ պիտանայ զնա Յովհանն յճանաթանէ եւ իւն
զրէին զի կշեցի նա եւ առցէ ընդ այն հանդ։ Արիւն առ
քնացն առ նա եղբարորդ եղբ, բայց չԹաքն զնա ելանել
առջի նորա եւ յետ բաւաճ յարաւանայ ընկուն նորա պա-
տախանի ի կերտանայ նորա թէ ընդ նախկէն շանի թշ նա
հարցարարիւն։ Եւ յարեւ ի ժողովանոց ի հիմարարում գա-
մարտան միւսանդամ հաւիտեցաւ Յովհանն եւ շա յանձն
գալ, որդեւաւ նա յեղբարորդութեան պաշտանանն եւ իմի՞ հան-
գերն 33 եղբարորդան, եւ ցա.ցա. անցի եւ անոր դատաւան
նորա ժամ նկարէ եւ Մեհմանի։ Ի նմի գաւարտան հաւառու-
ցան եւ լճիւք պեւտանան եկեղեցւոյ ժամ Պեղարանոյ։

Այն ապա աննայնի ընդ թշ անկուի կայրն բայց պէտք
թշ կարէն Յովհաննանոյ առաքել զայց, քանի նանդիկանա
կան խախանել կը զնանարհոյն որ հանէին ի նաւանդիկա-
պալէ։ Այն ապա առաքել թեւորա զՊաղարիկո յեկեաւ հան-
գերն հաւարարում՝ յարաճ ապաւանդ զարն ժաւելոյն նկարէ,
եւ զաննայն՝ անոր եւ անհաւառա ցա.ցանկը, հաւան աւանդ
ժամանել միւսանդամ զքնաթիւն ինդրոյն։ Արիւն կընդի
առցին պատախանի հաւարարութեան. պեւտելոյք յարեւալ գա-
լին զհաւան կայսերն՝ պատկալ շարշար զարն ժաւելոյն
եւ զկարգարարութեանն. այլ նմի հոխաւոյ յոյս անկը ժա-
ղին թէ յոյք եւ ինդիւք ժամ նեւարի պաշտան զաւա-
թեանի կապրեցան եւ ժալ առաւ լճիւք. միւսանայն պալէ
ճին զնանդիկանոյ եւ զՅովհանն լեւորդոյն զի զարեւա-
մարիւն նախաւանար քան զճանարարութեան աննն եւ զայս
աղաւթին զնանդիկանա կընել յետ։ Եւ ինդեւալ հոյն թէ
խախանեցաւ թաւթ նորա զնանարարոյն, զկեցալին այլ մի
խաւառան եւ հաւառարիւմ ի մարալի կերպարան եւ զնանդին ի
ժոյր գաւառանի նորա զԹաւթին առ Պաղարիկո հոյք ժանոյ ի
նաւանդիկապալէ։ Այս ընդ եկեալ ի ժանոյն ան 38, այլ
յոյնժամ ժաւելեալ զաննայն ժանկան քաղաքին երթալը եր-
գալք աղանայ բաւաթիւնի ի պաշտան պալանի. կըն Պաղ-
արիկո աղալք երեւել հարաւք ժանոյ առջի կայսերն, ցա-
ցանէ զնեւարութեան ժաւելոյն, եւ այլ կայր խաւառան կընել առ
թիւն հոխաւարութեան ի ժաւելոյ անի։

Պալ նմի հոխաւայն եւ շինեցին զմիս կայսերն, եւ ժաւա-
նեցին իսկ հաւանել երիւք առաքել կանկարոյն քան զիւրնէա
կան՝ որ գայր անառառ պաշտարանել նեւարի առաջի կայսերն։
Եւ իրենէա գարնայ միւսանդամ աղաւթիւնի զաննայն ցա-
առան թաղարարին ի ժիւրոյ նկարէ եւ Մեհմանի, զնա ցա.ցեալ
պարա աննայն զժաւարութեանոյն, եւ պարեաւք իսկ ելանելոյ կը ի
քաղաքին հաւան՝ թէ անկեալ Է նկարել յճանաթաննն, եւ

Թէ չէր անհաղորդեալ հասեալ յայնժամ՝ ասեհաղալիր կայսերն եւ բժիշկ Յովհաննէս ոմն անուն կոմս բերեալ զամենայն գործս ժողովոյն եւ այնպէս զիրենէոս կոմս ի բաց մերժեալ :

Այս արամէր տարածեալէր այնուհետեւ կայսրն՝ մինչեւ ըստ խրատու թղթոյն ԼԼԾամեայ ծերոյ եւ խորամանկն Մկակեայ եպիսկոպոսի Ռերիացւոց՝ 1 տահմանէր ընկենուլ յիշխանութենէ միանգամայն զՆեստոր եւ զԱլիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ առաքէր յԱփեսոս մեծաւ իշխանութեամբ զՅովհաննէս կոմս կատարել զհրամանն եւ ածել զամենայն ի միաբանութիւն խաղաղութեան : Ըյլ հազիւ հազ կարէր կոմսն զկայսերական հրովարտալն առաջի երկուց կողմանց ի միում վայրի եւ ժամանակի ընթեռնուլ . աւելի ինչ քան զայն շխարաց վճարել : Եւ թէպէտ եւ տայր նա դնել ի դիպահալ զերեսին եպիսկոպոսունան ընկեցեալս յիշխանութենէ, եւ պահանջէր դառանութիւն յերկուց կողմանց, այլ ընդդէմ բողոքէր ժողովն վասն կապանացն Ալիւրդի եւ Մեմնոնի, եւ վասն դառանութեանն ասէր թէ «այ յայն սովս եկաք եպիսկոպոսունքս, զի քննիցիմք ի հաւատոս, այլ զի հաստատեցուք զհաւատոս» :

Յայտարարում կարուջ ժամանակի մատուցաւ առաջի նոցա մի ոմն ի կայսերական սուրհանդակացն տանել զթուղթս նոցա հաւատարմութեամբ, եւ գրեալ էր թուղթն առ կղերն Կոստանդինուպոլեայ : Հաւանեալ պաղատանաց կղերականացն թաղաւորն հրամայէր ութ ութ հրեշտակս յերկուց կողմանց հասանել յԱփեսոսէ առ ինքն յաղբունիս . պատուէր առաւ վասն Նեստորի ի բաց գնալ յԱփեսացւոց քաղաքէն յառաջին վանսն իւր մօտ յԱնտիոք եւ կամ այլուր ուր կամ իցէ :

Իբրեւ հասեալ էին պատգամաւորք ի Վաղիեդոն (Սեպտ.) պատուէր հասանէր անդէն մնալ, քանզի երկեւղ իմն էր թէ խռով ինչ ի մայրաքաղաքին յուզեցի : Նոյ յառաջ իսկ քան զամենայն պահանջէին հրեշտակք ժողովոյն թողուլ ազատ զԱլիւրեղ եւ զՄեմնոն եւ զհաստատութիւն վճուոց ժողովոյն, իսկ տրեւելեալքն՝ պահանջէին զի Նեստոր հաւատաւեցի յաթոռ իւր, դատապարտեցին նզովքն Ալիւրդի եւ հաստատեցի մերժումն Ալիւրդի եւ Մեմնոնի : Ըյլ ոչ սոցա եւ ոչ նոցա հաւանէր կայսր : Իբրեւ բազում հակառակութիւնք լինէին եւ ոչինչ լուծումն, այնուհետեւ կողէր յանկարծ կայսր զհրեշտակութիւն ժողովոյն ի Սասանդինուպոլիս, կացուցանէր փոխանակ Նեստորի զՄաքսիմիանոս յեպիսկոպոսութիւն Կոստանդինուպոլեայ, ջնջէր զհրաման մերժման Ալիւրդի եւ Մեմնոնի յիշխանութենէ, եւ պատուէր

1 Այս Ափսիս քաղաքն Կոստանդինուպոլիսէն, զբնաց առ իննուհինն հազար քահանայական՝ ազաւելով զի ընկալի նա զնա ի հաղորդութիւն : Գրեւ զբնաց առ նա իննուհինն հազար հինգ զքաղաքն, սակայն առաքէր

նախ զգիրն առ Աղեքսանդրոս հայրապետ Ամսիոքոյ, զի արա քննեալ զնշարարութիւն սարկիանոյ նորա՝ ապա տացէ նմա զթուղթն քահանայականին (414) : Թաւրի իմն . առ Աղեքս. Անդ. :

ապր ամենայն եպիսկոպոսաց գառնալ յիւրաքանչիւր վիճակ :
 Կանդիդիանոս եւ Իրենէոս յաչաց ելին :

Ղարձան ամենայն եպիսկոպոսունք յիւրաքանչիւր տիտո ան-
 գէն ի նմին ամի (381, Հոկտ.), այլ չէր միութիւն ընդ նոսա, զի
 իսկ եւ իսկ յետ զարձին նոցա ժողովեալ սիւնհոդոս նախ ի Տար-
 սոն եւ ապա յԱնտիոք՝ դատաւարտէին զԱլիւրեղ եւ զնզովն նորա :

104

Բայց բազումք յամենայն կողմանց ոգւով խաղաղութեան եւ
 զիջմամբ իմն ջանային ի լուծումն գծաութեանն : Ըռաջին ի նո-
 ցանէ ինքն իսկ Ալիւրեղ էր. առաքէր նա հրեշտակութիւն (զւեր-
 մագինէս եւ զՂամպակիոս եպիսկոպոսունս) ի Հռոմ (432) խըն-
 դրել ի քահանայապետէն՝ զի գրեցէ թուղթ հասարակաց առ
 եպիսկոպոսունս եփեսոսական ժողովոյն եւ իւրով ճոխութեամբ
 հաւանեցուցէ մեղմագոյնս լինել առ եպիսկոպոսունս բաժա-
 նեալս : Այն սակս գրէր առ նոսա Ալիքստոս Գ. (432—440)
 թէ պարտ եւ պատշաճ է թողուլ յիւրաքանչիւր իշխանութեան
 զեպիսկոպոսունսն որ յափեսոս թեկն ածէին Նեստորի, եթէ զու-
 ղիզ վարդապետութիւն եւ զհաղորդութիւն հռոմէական եկեղե-
 ցւոյ ընկալլին : Ըռանձինն իմն սիրով եւ գորովանց գրեաց քա-
 հանայապետն առ Աովհաննէս անտիոքացի, եւ զՄաքսիմիանոս
 հայրապետ Աստանդինուպոլեաց յորդորէր՝ ժիւ ի գործ միարա-
 նութեանն լինել :

Ըյնուհետեւ եւ Խէոդոս՝ քանզի վասն եկեղեցւոյ եւ տէրու-
 թեան առհասարակ վնասակար զըստանումնն զայն համարէր՝ խոր-
 հրդակցութեամբ Մաքսիմիանոսի եւ ժողովոյ նորա կամեցեալ հա-
 մաօտագոյնս եւ արագագոյնս զերսն բժշկել, հրաման եւ գլխա-
 ւորաց երկոցունց կողմանցն, այս ինքն՝ Աովհաննու եւ Ալիւրդի ա-
 ռանձինն առանց եպիսկոպոսաց գալ ի Նիկոմեդիա եւ հաշտել
 ընդ միմեանս, ապա թէ ոչ՝ չգալ երրեք այնուհետեւ յան թա-
 գաւորին : Թէպէտ եւ չգային նորա առ միմեանս՝ զի հիւանդու-
 թեանն բարրանօք ի չքմեղս լինէր Աովհան, սակայն գործակալ
 հրամանին Արքեղայոս կոմս ստիպէր զնա անկանել ի պատգամս
 հաշտութեան : Այնժամ ժողովեալ Աովհաննու սիւնհոդոս յԱն-
 տիոք առաքէին առ Ալիւրեղ պայմանք հաշտութեան՝ խնդրելով
 միանգամայն ի նմանէ մերժել զՆնզովն իւր : Եւ զիջաւ Ալիւրեղ
 պայմանացն, բայց որպէս ի դէպ էր՝ չառ յանձն զվերջինն : Հա-
 տապաւ իմն այնու Աովհաննէս եւ ծերունի եպիսկոպոսն Ակակիոս
 Բերիայ եւ մասամբ իմն եւ Խէոդորեոս, այլ ոչ՝ ամենայն սիւն-
 հոդոսն : Այնժամ ընդ մէջ անցանէր Պաւղոս եպիսկոպոս Ամե-
 սայ պատուական հասակաւ ծերութեանն եւ հանձարով եւ

Համաթեանք գործոց, հաւանեցուցանէր զնոսա համառօտիւ զիրան լճաբեւ։ յօրինեցաւ թուղթ հանդերձ հանգանակաւ իւրիք՝ զոր տակաւ Պաւղոսի տանէր ի դիմաց ամենեցուն յԱղեքսանդրիա։ Ինկալաւ Սիւրեղ զհանգանակն տեսեալ զայն միաբան վարդապետութեան իւրում, եւ ի նշանակ միաբանութեան երկուց կողմանցն տայր խօսել Պաւղոսի յեկեղեցւոջ ի մօտաւոր տանի ծնընդեանն (433)։ Ընդ մէջ հասանէր ժողովուրդն զբանս ծերունւոցն ձայն բարձեալ թէ «Ահա այս են հաւաքք ուղղութեան, զայս խի կամեաք լսել։ Իարեաք եկիր եպիսկոպոսդ ուղղափառ, արժանիդ առ արժանին (Սիւրեղ) եկիր»,։ Ապա եւ ինքն եւս Սիւրեղ համառօտ բանիւք ի մէջ անցեալ հաստատէր զուղղութիւն բանից նորա եւ յուղարկէր զնա թղթով առ Յովհաննէս անտիպրացի՝ կրկնեալ անգէն զնոյն հանգանակ Անտիպրացւոց յորոյ վերայ միաբանութիւնն եղեւ, եւ յորում յայտնի իմն նշանակին տատաւածեղէն եւ մարդկեղէն բնութիւնքն ի Վրիստոս¹։ «Նոյնպէս եւ Յովհաննէս ի բաց եկաց ի Վեստորէ, դատապարտեաց զվարդապետութիւն նորա, յանձն առ կարդալ զՄարիամ՝ Աստուածածին եւ ընկալաւ զՄարսիմիանոս օրինաւոր եպիսկոպոս Աստանդինապոլիսայ (433)։ Եւ քանզի Ալեքսանդր եւս քահանայապետ եւ ամենայն արեւմուտք հաւանեալ յարեցան ի միաբանութիւնն յայն, եղեւ այնուհետեւ ժողովն Լափեսոսի Երբորդ ժողով Գիւլիքական։ Ոչ սակաւ նպաստ եղեն ի սոյն միաբանութիւն երկորին տատեղք լուսաւորք ժամանակին Սիմէոն սիւնակեաց եւ Իսիդորոս Պեղուսիացի, նա առ արեւելեայս եւ սա առ Սիւրեղ եւ Լազարոսացւոց²։

1 «Իստաոգմոնիք զՅէր մը Յիսուս Քրիստոս, զՅորին Աստուծոյ, զՓառնին՝ առաւած կառարեալ եւ մարդ կառարեալ ի բանաւոր ոգւոյ եւ ի մարմնոյ, որ յառաջ քան զյաւիտեանս մնաւ ի Հօրն ըստ տառուածութեանն, իսկ ի վերջին աւուրս՝ զնոյն վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան մնեալ ի Մարեմոյ կուտ ըստ մարդկութեանն, զնոյն ի փառն էական Հօր ըստ տառուածութեանն եւ ի փառն էական մը ըստ մարդկութեանն. քանզի երկուց բնութեանցն եղեւ փաւորութիւն, զերկուսն՝ փ Քրիստոս, փ Որդի, փ Յէր իստաոգմոնիք։ Ըստ օրին մասց անշխիթն փաւորութեան գաւառիմք զսուրբ Պոլոս՝ տառուածին, այնու՝ զի Աստուած Բանն մարմնացաւ եւ մարդացաւ եւ անգոսին ի յղութենէն փաւորեաց ընդ իւր զաւանդն զոր ի նմանէ առ։ Իսկ վասն աւետարանական եւ առաքելական բանից զՅեռանէ, գիտեմք՝ զի ողջ տառուածաբանք երբեմն հաւատարեցուցանեն՝ իբրեւ ի փոյ գիմաց վերայ, եւ երբեմն ընտրեն՝ իբրեւ յերկուց բնութեանց վերայ, եւ մերթ զառաւանձաւոյն ըստ տառուածութեանն Քրիստոսի եւ երբեմն զխնարհագոյնան ըստ մարդկութեան նորա՝ ընտրեն առն նմա»։

2 Իսիդորոս (Աղեքսանդրացի) կոչեցեալ Պեղուսացի վասն ի Պեղուսիան բնակեցյալ

էր երեւելի վանականութեամբ։ Պատկառնք անպատմն Եպիսկոպոսաց երթոյնն զհնա առաջնորդութեան նորա եւ եղիւ կապառաւք ի մասոյ եւ ի հեռատանէ գնեին նմա մեծաբանս իբրեւ հօր, եւ զորեկն ըստ իորհրդոյ նորա ի գժուարին ինչ գեղա պաշտամանց իւրեանց, նա աւանդիկ եւ առաջնորդք քաղաքային եւ պատերազմական իրաց եւ ողջ ողջունականք տային եւ առնուին թուղթս ի նմանէ։ Ի թղթոց անոի նորա որ ամբառ իմ պատմին ըստ՝ կան պահին ցայտմ 2012 թուոցմ։ Անգէն ի ժամանակի գժութեանն ընդ Նեստորի՝ բարեկամութեանն համարձակութեամբ զգուշացուցանէր զՍիւրեղ։ «Պարտ է քեզ, ասէ, զգուշ լինել ի կանխակալութենէ եւ յառեկութենէ. կանխակալութիւն շտեռանէ յառակ, իսկ տակալութիւնն ամենեւին իսկ կոյր է։ Թե փաւլէ չկափս, փ վաղվաղէր քերել վնաս գոտապարտութեան, այլ հանգարտութեամբ, իբաւամբք եւ արգարութեամբ առնել գոտառտան։ Ասն օրմը զքէն յնիւսոս՝ եզրօրոյրքի ե Թեօփիլոս եւ ի հնա նորա գնաց. սակայն իտիւր մե է ընդ նա եւ ընդ քեզ»։ Այսպէս ի ժամանակս ժաղովոյն։ Այլ յեւ ժաղովոյն ցրուելոյ գրէր։ «Օրինակք գրաց որոց զարհուրեցուցանեն զիս, եւ հարկ առնեն ինձ տակ քեզ որ

Վեոսոր՝ որ էր ի կողմանս Մնախոքաց, քանզի չբազարէր անդէն զմարտութիւնն տարածանել, պատրեցաւ փայտերսոյն հրամանաւ յանապատն Լազիպատի (435) եւ մեռաւ նա անդ բազում ըկաւնօք (440):

Եւ իսկ ոչ ամենեքին որ յերկուց գլխաւոր կողմանց անտի էին՝ հաճեալ հաւանեալ էին ընդ պայմանս միաբանութեանն, մանաւանդ ժմանդարձ ընէին Թէոփորեոսս Աբեբայ, Եղեքսանդրոս Էկրեսիոպոլսոյ, Մեղեփոս Մափսուեռացոյ, Մաքսիմիանոս Մնաքաքացոյ եւ այլք, առանձինն իմն վասն դատարարութեան վարդապետութեանն Վեստորի: Իսկ նոցին որինակի եւ բազում նա հանգր արեւելեան կողմանց վիճակին Մնախոքաց զատեան ի հայրապետութենէ Ենախոքաց յետ հաշտութեանն Յովհաննոս ընդ Աբեբայի: Եւ իբրեւ եւ հրովարտակ տաստիկ ի կոյսերէ վասն Վեոսորեանացն, առ սակաւ տակաւ ընդերանել սկսան դիտաւորքն՝ Թէոփորեոսս, Էկզզադիոս Յարսոնի եւ Ենգրէաս Սամսաստաց եպիսկոպոսակք եւ զարձան միւսանգամ ի հաղորդութիւն (Յովհաննոս զանեաց արտաքուստ, այլ առանց հաւանելոյ մերժմանն Վեստորի յաթոսոյ եւ առանց զնշովն Աբեբայի ընդունելոյ: Իսկ որ անդեալ յամառեալ էին ի հերձուածի անդ՝ պատրեցան եւ յաճախեցան սարունալիք որինաց ի վերայ սովնայն Վեոսորեանաց: Սպիմք ընէր առ ժամն արտաքին իմն հանդարտութիւն, այլ ոչ խափանեցան կարծիք վարդապետութեան գրոցն Թէոփորի որ համբաւաւոր իմն ի կողմանն էին: Եւ եւ յապտուածխօսաւ կան գործոցի անդ յԱռհայ կարգելոյ վասն պարսիկ կղերականաց՝ զտան ոմանք ի կողմն Վեստորի, այս ինքն Իբաս երէց եւ Թովմաս Իարսումաս: Ընդկոսին զտոսս հալածէր Սարաւղոս եպիսկոպոս Ուռհայեցոց՝ այր նախանձաւոր ուղղափառութեան, որ եւ զգիրսն Վիտորի Յարսոնացոյ եւ Թէոփորի Մափսուեռացոյ իբրեւ սկիզբն եւ ազբււր նեստորականութեան նշովեալ՝ ընդ Եկակիոսի Մեղեփոնացոյ եպիսկոպոսի զգուշացուցանէր վասն նոցա եւ զեպիսկոպոսունս Լայոց մեծոց: Յորդորէր նա եւ զՊրոկլ հայրապետ Սոստանդինուպոլեայ (յամէ 434) եւ զԱբեբայ զբարաշար ինչ բանս ի գրոց անտի նոցա ի մէջ բերեալ կշտամբել: Եւ իսկ սպբա իբրեւ տեսին Թէ դժուարէին իմն յայտնապէս արեւելեացքն ընդ ստգասնս վարդապետին իւրեանց Թէոփորի, ի բաց կացին ի գործոյն, զի մի եւս իմն առաւելագոյն խռովեացեն զեկեղեցի որ նորոգն դարձեալ էր ի խաղաղութիւն, որպէս յայտ առ

ինչ պիտի իցէ: Եթէ հայր եմ քո, որպէս զուստ, երկնիմ յորինակէն Հեզեայ: Ապա Թէ որպի եմ, որ առաւելագոյն յանկ ի ճմարտութիւն եւ զարհուրեցուցանէ զիս որինակն Յաթաթանս որ ոչ արեւել հայրանել զհօսակն: Արդ զի քի երկնային անկանիքիք ի գառազարտութիւն, որոս զբաւ գժաւութեանն, եւ

չպիւ լիք՝ քի քո սեղհեանն շկամութիւն Քոս եկեղեցւոյ գործիցէն: (Քզմ. 370) — Եւ իբրեւ մա հառեալ էր գործ մարանութեանն, երկուցեալ Թէ զուցե մասն լիքն Աբեբայ ճմարտութեանն՝ գրէր. «Իպէ հաստատու զճմարտութիւնն եւ քի լիքի մասն իբաւանցն Աստուծոյ» (Քզմ. 324):

ներ Ախրեղ: Օգործն նախաձեռնութեանն Ռաբուղայ զգացանէ իրան առ Մարիս եպիսկոպոս պարսիկ թղթով զորմէ յետոյ հախաւակութիւնքն եղեն: Իսկ իրրեւ յետ մահուն Ռաբուղայ ընտրեցաւ իրան յեպիսկոպոսութիւն Առհայեցաց (436—57), որոշապանէր նա Նեստորականացն աքարերոյ, որպէս եւ Ռաբուղան որ յետ մերժելոյ յԱռհայէ՝ եկաց եպիսկոպոս ի Մծրին (435—489): Ըռ յաջորդօք աբա յորինեալ հաստատեցաւ ինքնագլուխ եկեղեցի նեստորական, որում թեմն ածէր եւ պարսկական տէրութիւնն վասն քաղաքային շահու, այնու զի միշտ ուղղափառքն որ ցանկ ի հաղորդութեան էին ընդ ազգափառաց ի հռովմական պետութեան, կասկածաւոր էին առաջի տէրութեանն: Եպիսկոպոսն նեստորականաց ի Թիզոն քաղաքի (յամէ 496) կոչէր Աթուղիոս. ազգափառք կոչէին զնոսա՝ Նեստորականս, իսկ ինքեանք զանձինս՝ Վաղգէացի քրիստոնեայս: Իսկ ի Հընդիկս կոչին իմովմայական քրիստոնեայք՝ ի թովմայէ ումնէ, եւ տարածեցան իսկ ի ներքնակողմն Լսիայ:

Ե

Ա իրջէն աճէ թէոքոսի Բ., Ա լալէնորիանոս Գ. Բիւլիս ցՈւմուղոս — Լորդիլա, Ուրուկէր — իորժանոածն արեւմտեան պետութեան Հոմայեցաց — Պաղէէրիս, Ռարէլանոս — Օլնան (445—480) — Եւորիսականութիւն — Ս. Ղէնան Ը. Մեթն, Ս. Փղաւանոս, Վիտալորոս — Նորդի ժողով գիտելական (451):

105

ՄԻՆԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆ Ըղերանդրացւոց ընդ արեւելեացց առ ժամայն իմն գաղաղութեանն գծաութեանց էր, քան եթէ լուծումն: Բլ միայն ոմանք յարեւելեացց, այլ եւ բազումք ի կողմանէ Ախրեղէ՝ չէին հաճեալ ընդ միաբանութիւնն ընդ այն. զի զոր օրինակ ոմանք ի նոցանէ չհասին յայն պայծառազոյն իմացումն ուղղութեան մտաց Ախրեղի, յոր Աստիանէսն Լիտիորացի եւ բազումք ընդ նմա հասին, նոյնպէս եւ ոչ ամենեւին որ ընդ Ախրեղի էին՝ զմիտս Ախրեղի ունէին, զի ոչ լրաւ նորա մտացն իմանային զգիրս նորա եւ զատելն մի բնութիւն Ռամն Ժաքնայելոյ. նմին իրի չէին հաճեալ ընդ գործ միաբանութեանն նորա եւ զհանգանակ արեւելեացցն՝ զոր նայն ընկալաւ եւ Հռոմ հաստատեաց, մերժէին իրրեւ Նեստորամիտ վասն երկուս բնութիւնսն ասելոյ¹:

1 Ինքն իսկ Ախրեղ գրէ. «Ձմեռութեան զոր արեւելեացցն որարին, մերժեն ոմանք եւ ասեն. Ընդէր իսկ ընկալաւ զնոսա եպիսկոպոսն Եղերանդրայ (Ախրեղ) եւ գովեաց եւս զնոսա, որ նա չաւ իրաւս բնութիւնն անուանեն: Քան

զի եւ որ զնեստորի գծեաւ նորման՝ գիտեն թէ եւ նա զնոյն տակը. եւ պարսիս զմիտսն իսպեն եւ որդանեն յիւրեանս: Եւլ պնդեալեացն որ պարս ինչ ըստ գրանեն զմեզ՝ պարս է առաւ պատառմանի թէ ոչ յամենայնէ զոր ինչ հերեմկայցն

Եւ յայտնեալ անկեալ էր վաղ սերմն միարեւելեան աղանդոյն եւ ապարէր ի մէջ բազմամբոխ վանականաց ի սահմանս հայրապետացն Առաքանդինուպոլեայ, Ենտիոքայ եւ Եղեքսանդրիայ, յորժամ Եփեսոս յաշխարհէ վճարէր (444) եւ Վիտակորոս համաժողով եւ խորհրդակից վանականացն այնոցիկ կեղծաւորութեամբ ելանէր զաթոռն: Սա իրրեւ բռնաւոր մանաւանդ քոն եպիսկոպոս մալեզներ յազգականն Վիւրղե հակառակ կտակի հայրապետին, զսեպհական ինչսն նոցա զբաւեալ ի զանձ եկեղեցւոյ եւ ապա տուեալ հացարարաց եւ մազործաց՝ պայմանաւ զի դիւրագնի վաճառեցեն զհացն եւ զմիս, զի այնպէս զացէ անուռ եւ համբաւ ի ժողովրդեանն: Մերժէր յիշխանութենէ գլխերականոն առանց դատաստանի եւ վարէր ամբարտաւանս ընդ աղբուսական վերակացուաց աշխարհին Եզդիպոսացւոյ:

Սակայն իսկ եւ իսկ ընդարձակեցաւ ասպարէզ գործոց նորա: Օքուն հին խորհուրդ հայրապետաց ոմանց Եղեքսանդրիայ բուռն հարմատուցանել յառաջ, այս ինքն՝ զաթոռն Եղեքսանդրիայ առնել առաջին յարեւելս եւ հրամանատու, կամ խոնարհեցուցանել իմն զիշխանութիւն հայրապետացն Ենտիոքայ եւ Առաքանդինուպոլեայ: Իսոյն ձեռն ետուն նմա եւ ժամանակացն հանգամանք:

ՅԵնտիոք յետ Յովհաննու նստեալ էր նորին հօրեղբորորդի Պափնոս (440) որ թէպէտ եւ յօժարեալ էր յամենայն սրտէ ի խաղաղութիւն եւ ի միաբանութիւն, այլ տկար էր եւ անզօր: Նմին իրի դիւրաւ սկսաւ Վիտակորոս ընդունել ի դատ զամբաստանութիւնսն զեպիսկոպոսաց որ ընդ հայրապետութեամբ Ենտիոքայ էին, հալածէր զոմանս եւ կտրէր եւս ի հազորդութենէ զԹէոդորեոս պատճառանօք՝ որպէս թէ յԵնտիոք հրապարակաւ խօսեալ իցէ հակառակ Վիւրղե եւ ուսուցեալ նեստորեական վարդապետութիւն, այս ինքն զի Թէոդորեոս բանիւ եւ զբով (ի գիրսն Երանիստէոս Բազմախերպարան անուն) յաղթահարէր զվանականն միաբնեայս (446—447):

Ի Առաքանդինուպոլիս յետ հայրապետին Պրոկղե (434—447) յաջորդէր Փղաւիանոս (447—450) այր հեզ եւ զարմանալի, մեւս եւս Սակեքերան ոչ վարուքն միայն այլ եւ կենացն արկածիւք: Իմշնամութեամբ իմն էր ընդ հայրապետին՝ Վրիւսափիոս ներքինի որ յայնժամ տիրէր իսկ յալքունիսն միաբանեալ ընդ Եւփրատիայ դշխայի ընդդէմ Պուլքերիայ: Վանզի Փղաւիան փոխանակ ոսկւոյն՝ զոր Օրհնութեանցն անուամբ ապին մեծամեծացն նորրն-

անն՝ իսկ եւ իսկ պորա իցէ խորշիւ եւ մարտիւ, քանզի բազում ինչ խոտովանին յայնչանն զոր եւ մքն հաստատեմք... պարէս եւ վանաւորեայ... (Վիւրղե առ Եւրոպիոս Երեւոյն ոգիւսանդրոյք Գործիւն իսկ ի Կոստանդնուպոլիս):

1 «Պանեպտոլ պարեմ (Գիտութիւն) անգագոր թէ ունիցի զաթոռն Մարկոսի, թէպէտ եւ զիսե թէ յԵնտիոք ամուռն Պետրոսի կայ, որ վարդապետն էր Մարկոսի եւ առաջին ի մէջ առաջնորդն եւ զլուսն նոցա» (Թեոդորեոս առ Փղաւիանոս. Թուղթ 86):

ծայ հայրապետը՝ առաքեաց հաց, եւ դարձեալ՝ զի շատ յանձն կարգել զՊուղքերիա ի սարկաւազուհի, գիտացեալ զի նովին ներքինին եւ դշխոյն հեռացուցանել իմն կամին զկոյսն ի գործոց արքունեացն:

Այլ բուն իսկ գործիք եւ սպասաւորք Վիսակորեայ ամբաւ բազմութիւն մոլեգին վանականացն էր: Վանզի բազումք ի նոցանէ դատարկանձուք եւ փառասէրք՝ փոխանակ վանական կանոնացն պահպանութեան գրաւեալք ի քննութիւն վարդապետութեան, որ ոչ անկ էր նոցա, եւ ծնգեալ միարնեան մոլորութեամբ, պառակտեալք յիւրեանց եպիսկոպոսաց՝ որոց զխնդարձ լինէին իրրեւ նեւտորականաց, էին ի բանի ընդ Վիսակորեայ ընդ յաջորդին Աիւրղի: Վլուխ նոյնպիսեացն վանականաց ի սահմանս հայրապետութեան Անտիոքայ էր Բարսուսաս գլխաւոր վանաց, այր բանաւոր՝ որ իրրեւ զօրականս գումարէր զիւրեւ զվանականն յԱսորիս: — Սղբա միարան էին ընդ վանականաց որ ի հայրապետութեան Առստանդինուպողեայ էին եւ գլուխ եւ գրգռիչ էր վանականացն աստ Աւտիքէս ոչ սակաւ միջամուխ տեսական իրաց, այլ առանց աջողակութեան: Աս յառաջն գործակից էր Վազմատեայ ի նպաստաւորութիւն ժողովոյն Ափեսոսի եւ բազում անգամ հաղորդէր թղթով ընդ Վեւանի Ա. քահանայապետին: Առմայ՝ տալով գոյժ թէ տարածանի օր ըստ օրէ տղանդն նեւտորական. քանզի չէր հաւանեալ նա ընդ հանգանակ միտրանութեան Աիւրղի ընդ արեւելեայց եւ նեւտորականս համարէր զնոսա: Այսպէս ծերունին ժանտ ելոյց զխարոյկն զոր 200 ամբ չկարացին շիջուցանել:

Անդէն յամի 448 բարեկամ նորա եւ մտերիմ Աւսերիոս եպիսկոպոս Վարիդեայ փոխգացւոց (այն որ երբեմն յորժամ ժողովրդականն էր՝ եւ նախ հակառակ վարդապետութեանն Վեստուրի) անց ի մէջ ի ժողովի ուրեք ի Առստանդինուպողիս (ՏՆոյ.) մատուցանել փղաւիանեայ՝ մուրհակ ամբաստանութեան զԱւտիքեայ թէ կարծիս հերետիկոսութեան սւնի եւ քարոզէ, զորս սուրբս եւ զյաջորդս նոցա նաեւ զփղաւիանոս իսկ կոչէ հերետիկոս: Աղաչէր փղաւիանոս զԱւսերիոս զի ինքնին երթեալ շինեցէ զմիտս նորա, բայց չառ զայն Աւսերիոս յանձն. քանզի բազում անգամ փորձեալ էր փորձ եւ չվճարեալ ինչ: Այն սակս սահմանեցաւ կոչել զԱւտիքէս ի ժողով անդր. եւ յետուստ ուրեմն յետ բազում անգամ կոչելոյ եկն (22 Նոյ.) զնոյով միով վանականաց եւ զօրականաց զոր տուեալ էր նմա ի պաշտպանութիւն բարեկամ նորա Վրիւսափիոս: Աետ բանից ինչ պատասխանւոյ զոր պատ ի պատ խօսեցաւ՝ ապա եցոյց յայտնապէս եւ համարձակ եթէ Վասպէս իմն դաւանի թէ ի Տէր մեր Ափսուս Վրիստոս յառաջ քան զմիաւորութիւնն երկու բնութիւնք էին (Թերեւս

ընկալանքիս կարծիս ունեւոյ գլխաւորութենէն ոգւոյ), այլ յետ միաւորութեան՝ մի միայն բնութիւն է նորա, եւ թէ առաւածեղէն մարմին նորա չէ ի միասին էական ընդ մեզ¹: Բայց զմարմինն Վրիստոսի խոստովանէր յօրինեալ ի մարմնոյ Աուսին եւ զինքն Վրիստոսի կատարելապէս մարդ շուրանայր, եւ չղէր ինչ խառնակումն, այլ հակառակորդ նորա յառաջ բերէին զայն ի վարդապետութենէ նորա²: միանգամայն յայտ առնէր թէ զգիրս սուրբս նախադրեալ հաւարի քան զհարս սուրբս (այս ինքն զաւանդութիւն): Պահանջէին ստիպէին զնա դատաւարաւոր զայն վարդապետութիւն եւ ընդունել ոչ միայն զթուղթն Աւարդի առ Վեստոր զերկրորդն՝ զոր ընկալաւ Ժողովն Եփեսոսի, այլ եւ զհանդանակն միութեան ընդ արեւելեաց: Բայց իրեւ չառ յանձն՝ մերժեցաւ ի հաղորդութենէ եւ ի պատուոյ երկրութեան եւ յառաջնորդութենէ վանացն. եւ ամենեքին արկին վճռոյն ձեռնադիր: Այնուհետեւ երկրքին կողմանք դիմէին առ քահանայապետն Հռոմայ առ Ղեւոն Ա.:

108

Չէ յոյս ստուգութեամբ՝ որպէս քաղաքն նշնպէս եւ ամ ծննդեան առնն որ վասն մեծամեծ առաւելութեանց անձինն եւ վասն մեծամեծացն զոր յօգուա եկեղեցւոյ վճարեաց՝ կոչեցաւ Մեծ: Սահայն հաւանութեան է թէ ծնեալ իցէ Ղեւոն ի Հռոմ, ի տուսկիացի հօրէ Աուսինախանոս անուն՝ ի կառարած կցս չորրորդ դարու: Յայս ի մատենից նորա է զի հզօրագոյն իմ միտք էին նորա եւ կրթեալ քաջ ի հրահանգս գեղեցիկն դպրութեանց եւ ի գիտութիւնս եկեղեցւոյ: Վաղ առ Զասիս մոսիս քահանայապետաւ առաքեցաւ նա իրեւ ջահնկալ կամ արքանեակ եկեղեցւոյն Հռոմոյ ի կարգեգոն՝ ամեն յառգամ վասն ինքնոյն Պեղագեանց (418): Առ կեղեցաւսնեաւ (423—432)՝ իբրեւ սարկաւագապետ եկեղեցւոյն Հռոմոյ երեւելէ էր Ղեւոն, ամենեւին վստահ էր ի նա քահանայապետն, եւ ի նորա ձեռն վճարէր ամենայն ընդգէմ՝ Նեստորի: Ինքնին Ղեւոն յառաջ իսկ քան զԺողովն եփեսոսական հրաման եւս կառարանեալ գնել գիրս ընդգէմ՝ նեոտորականութեան՝ զմաւս անեալ թէ կառարանոս որ հմուտ էր արեւելեան իրաց՝ յարեւելեան հարց անախ յոր յեցեալ էր Նեստորիոս՝ յանդիմանեցէ զնա, մանաւանդ յմկերբերանէ՝ յորոյ ի վարդապետութեանն վայելեալ էր: Այսպէս գրեաց կասիան զեւթն գիրսն վասն Մարմաւորութեան Յիսուս եւ նուիրեաց Ղեւոնի սարկաւագապետի առանձինն թղթով (432 կամ 5): Յայն սակս եւ սուրբն Աւարդ Աղեքսանդրացի յետ Ժողովոյն Եփեսոսի գիմէր առ Ղեւոն, խօսել առ քահանայապետն չաւ հաւանութիւն բանից Յորնազայ երուսաղեմացւոյ որ կամէր ամբառնալ զպատիւ աթոռոյն իւրոյ: Այսպէս եւ ինքն քահանայապետն կեղեցաւսնոս նմա արար յանձն զքրեանութիւն կէս պեղագեան աղանդոյն յորժամ եկն Պրոսպէր ի Գաղիայ ի

1 Յիսուս գրեալս, ասէր, էր կոտորեալ Առաւուսն եւ ծնաւ կառարեալ մարդ ի որոյս Աուսին, այլ առանց մարմնոյ որ իցէ ի միասին էական (էակէց) մեզ, եւ լաւեմ, ասէ, թէ մարմինն Առաւուսոյ՝ իցէ մարմն մարդոյ, այլ մարդկեղէն մարմն:

Հռոմ : Առ Սիքստասի Գ. պապականին եւ արթնութեամբ ժր-
կեաց Ղեւոն զկեղծաբարութիւնն արաշխարհութեան Յաղիանեաց, Եպիս-
կոսոսի Եկզանունի մերձեցյ յաթուոյն վասն պեղազեան մատցն (430) :

4) Են եր եւ կոչսերական արքանեացն վաստհաթիւն ի վերայ աջ-
գորութեանն Ղեւոնի : Անգեն ի նմին ամբ առ առաքեաց զնա զաղին-
տիանոս Գ. հրեշտակութեամբ ի Գաղիա լուծանել զվնասակաք գծաբ-
րիւնն զոր ընդ միմեանս ունէին զարտիսիք երկուք երեսիցք տնրու-
թեանն Այստիս եւ Աղբնոս : Մինչդեռ նա զոյնու էր : Փոխանակալ
Սիքստոս Գ. (440 Մարտ.), ընտրեցա յեկեղեցւոյն ի քահանայապե-
տութիւն Ղեւոն սարկաւազապեա : առաքեցառ առ սր հրապարակաւ
հրեշտակութիւն հաւթրոնեաց եւ ընկալաւ իսկ զնա եկեղեցին աբախու-
թեամբ յետ 41 աւաքց :

Ղաթաւարին իմն եին յոյժ ժամանակացն հանքանմաք : տեղութիւնն
որեւմեայ յար ի քաղքայման կայր, ամենայն ուրեք մարտ պատերազմի
եւ հափառակութիւն, հեղուին զեղալն գրւեցք քանցք բարրաբազայ՝
ոլք ուսեր ի ձեռն ուսուցանէին զվարդապետութիւն արիանասութեանն :
չահեալ տիրէր նեաորափանութիւն յարեւելք, զարեւմուտս պղտորէին
Մանիքեցիք, Պրիսկիանեայք, Պեղապեանք եւ իւր պեղապեանք : Հա-
մակ գոռայք ընդ սոսա Ղեւոն ի թուղման (որ են ամեյք քան զ100) յո-
րոց եւ պատմութիւն անցիցն ամիսի : Սգրին սրպեա եւ Ծն ճարքն առ-
նախմք կան ժամ յախտենական յիշատակարան գեղեցիկ բարեպաշ-
տութեան նորա եւ բազմաեղեակ գիտութեան եւ արժարարն սգալն :
Մատմութիւնք նորա լի են ճշմարտութեամբ, շքեղութեամբ եւ զբու-
թեամբ, քանք նորա գեղեցիկք եւ ծանուք թափ անցանեն եւ խան-
գաղտանցուցանեն զսիրա : գրութիւն նորա՝ կարնառաւ, լուսաւոր եւ ա-
խորժական :

4) Եւոն որ անհնարին նախանձախնդիր յապիտութեան կարգաց եւ
ժորգապետութեան եկեղեցւոյ էր՝ պատիսի իմն սկիզբն վասն գորնոյն
ունէր : «Աթոան առաքելական, առե, զայս պովարութիւն տնի, առ մո-
լորեալս որ ի մարութեանն պինդ կայցեն» : ամենեւին չքուցանել ներումն
կամ կախութիւն, իսկ որ զղանն ընդ մարութիւնն՝ առ պնայիսիս ա-
մենեւին ներող եւ արգահատող լինել :» Ըստ բանիցն նշնպեա ճշդիւ
եւ զարգիւնն ցուցանէր :

4) Երժամ առաւ կայքերգան ի վանդազաց (430) բազումք ի Մանիքե-
ցւոց անտի եկին փախստեաց ի Հռոմ եւ անգ կեղծաւարեալ հաղորդէին
ուղղափառաց : Ի միտ առ վաղվազակի Ղեւոն (443, Նոյ.) եւ առաքեալ
գիտաց ի վիսից զղղծալից գործա ծածակ ժողովոց նոցա, ուսոյց ժող-
վորդեան խորշել ի նոցանէ ցուցեալ զնշանական նոցա՝ զպահան նոցա
յաւուր միաշաքաթւոյ եւ երկուշաքաթւոյ ի պաշտօն արեգական եւ
լուսնի եւ զխոնարհել նոցա յարեւելս կոյս յելանելն ընդ աստիճանս
եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի, զհաղորդել նոցա բաժակին՝ համարելով
զգինին լեալ արարած ոգւոյ չարի, եւ զպլսն եւս նոյնպիսիս : Յայն սակս
հրաման ապր Ղեւոն հաղորդեցուցանել զժողովուրդն եւ ի բաժակն՝
առ ընտրելոյ զՄանինեցիս յուղղափառացն : Արար սիւնհոդոս եպիսկո-
պոսաց, երիցանց եւ պատրկաց քաղաքին, կոչեցան առաջի ոմանք յըն-
տրելոց նոցա որ զարդութիւնն լինէին խոստովան : Եղեւ ընգունելու-
թիւն զղղացելոցն, իսկ յամառեալքն մերժեցան ասրագիր : Բայց զն բա-
զումք ի գաւառան սփռէին գաղտապողի՝ ալգ արար Ղեւոն եպիսկոպո-
սացն Իսաղիայ, Գաղիայ, Սպանիոյ եւ պլոց կողմանց, եւ յամին երկրոր-

դի (Թուլ. 444) եղանէր հրովարտակ եւ ի վաղեմութենայ Գ. ըստ թելա-
գրութեան Ղեւոնի, որով մերժէին Թանկեցիք յամենայն քաղաքացին
իրաւանց, ի զինուորական պաշտամանէ եւ յիրաւանց ժառանգութեան:

Այն սակաւ ինչ միայ գրեալ զգուշացուցանէր ինքնակոպոստան վե-
րին Խառնիսի վասն Պեղազեանց որ ջանային հնարէին սպրդել մասնել
յիւրաքանչիւր աթոռ՝ ուստի մերժեալն էին. առաքէր առ նոսա Ղեւոն
զմեւ դաւանութեանն որով եւեթ լինելոց էր ընդունելութիւնն դարձելոց
ի նոցանէ: Սուրբն Պրոսպէր էր նորա գալիւ խորհրդակից եւ օգնական:

Լ'նդէն ընդ նոյն ժամանակս գեպ լինէր Ս. Հիզարիսի Արեղասաց
եպիսկոպոսի ընկենուլ Խիւնհոգասիւ զՔաղեղոնիոս կամ Վեղեղոնիոս զե-
պիսկոպոս վիսանտիոնի յիշխանութենէն: Դիմեաց սա բողոքելով առ
Ղեւոն քահանայապետ որ յետ ճշդագոյն քննութեան դատաստանի նո-
րա՝ արձակեաց զնա: Թանդիմանեալ կշտամբեցաւ Ս. Հիզարիոս ի քա-
հանայապետէն եւ գլխաւորութիւն աթոռոյն Արեղասաց փոխեցաւ յա-
թոն Ղուգդուսի, եւ Ս. Հիզարիոս խնդրեաց ի նմանէ խնարհու-
թեամբ հաշտութիւն (444): Ի միւսում ամին (445) եղանէր հրովար-
տակ ի վաղեմութենայ Գ. զի մի իշխիցեն «եպիսկոպոսուկը Գաղիայ կամ
այլոց նահանգաց, հակառակ հին սովորութեանն, ձեռն արկանել յիրա
ինչ առանց հրամանի առնն պատուականի եպիսկոպոսի յաւիանեական
քաղաքին (Հռոմոյ): Այլ լիցի այն ամենայն յօրէնս վասն նոցա, որ ինչ
միանգամ սահմանեաց կամ սահմանիցէ իշխանութիւն առաքելական
աթոռոյն. այնպէս զի եթէ որ յեպիսկոպոսաց կոչեցեալ յատեան եպիս-
կոպոսին Հռոմոյ՝ չառնուցու յանձն գալ, ի կուսակալէ աշխարհին սա-
պեսցի գալ, պահեալ ամենայնիւ զամենայն զոր եառն հաջքն մեր հառ-
մեական եկեղեցւոյ»:

Հասանէր առ նա ամբաստանութիւն յամի 446 վասն բռնութեան
Անատասաց մարտապողտի Թեոփոնիկեայ որ էր միանգամայն անղաղահ
առաքելական աթոռոյն ի Ղիւրիկէ՝ որ էր մասն արեւմտեան հայրապե-
տութեան. սագասնէր զնա քահանայապետն մեծաւ սասակութեամբ եւ
խրատեալ թելադիր լինէր՝ լինել նմանող մեզմական հեղութեան որ
բնածին իմն է առաքելական աթոռոյն Հռոմոյ՝ զորոյ ինքն Անատաս
զանգապահութիւնն ունէր:

Լ'յն ինչ յարգարեալ էր քահանայապետն առհմային ժողովով Ցուե-
ղայ եւ զիրս սպանիական եկեղեցւոյն վասն աղանդոյն Պրիսկեղիանոսաց՝
որք միւսանգամ ամբարձեալ էին զգլուխ իւրեանց ի ժամանակս ար-
շաւանաց բարբարոսացն, անտուտ յարեւելից հնչէր աղմուկն Եւսիքա-
կանութեան՝ յոր մանաւանդ պատրաստեալ էր զնա անջութիւնն իրբեւ
տիւյեան (438):

Ինքնին Լուսիքէս յառաջ քան զամենայն գրէր առ Ղեւոն
քահանայապետ, ամբաստան լինել զԽիւնհոգոսէն թէ յառաջա-
գոյն իսկ միաբանեալ իցէ հակառակ նորա ի թշնամութիւն, թէ
զդաւանութիւն նորա գրով չընկալան, ուր ինքն երկուս բնու-
թիւնս ի Վրիստոս ուսուցանէր եւ նղովէր զայնոսիկ որ ոչ այն-
պէսն ուսուցանիցեն, եւ միանգամայն թէ դաւաճանութիւն եւս

զոյր վասն կենաց նորա, եւ թէ բողոքեալ եւս իցէ առ սրբութիւն նորա, այս ինքն՝ առ Վեւոն եպիսկոպոս Հռոմայ, եւ չիցէ ուրուք եղեալ այնմ տնին, եւ յետոյ արկանէր զվարդապետութիւն իւր ընդ քննութեամբ եւ վճռով քահանայապետին: Նոյնպէս գրէր եւ առ Ս. Պետրոս Սկեխոս արքեպիսկոպոս Ռաւեննայ՝ տւր նստէր կայսրն արեւմտից (եւ գտանեմք զի յետոյ ետ նմա խրատ աւարքն անաւլ ամենայնի զոր Վեւոն սահմանիցէ, զի առանց քահանայապետին հաւանութեան, ոսէ, չկարեմ միել ի վարդապետութիւնս հաւատոց): Իսկ եւ ինքն իսկ կայսր Թէոդոս պատրեալ ի Վերիւսափեայ գրէր առ քահանայապետն եւ յորգորէր հաստատել միւսանգամ զխաղաղութիւնն ի մայրաքաղաքին:

Իսկ զթէ սոցա վաղազոյն հասին ի Հռոմ քան զթուղթն Փղաւխանու, նմին իրի եւ Վեւոն մինչ չեւ հասեալ թղթոյ սորա ի Հռոմ՝ գրով յայա առնէր Փղաւխանու թէ զարմացեալ է զի շառաքեաց ինչ նա զրոյց վասն իրացն, որպէս պարտք իսկ էին նորա եւ խնդրէր զի զրեացէ զամենայն մանր: Յայնժամ Փղաւխան առաքէր զհետ թղթոյն եւ զգործս դատաստանին Նւտիքեայ: Եւ մինչ չեւ քահանայապետին զիւր դատաստան առաքեալ՝ անտուտ Նւտիքէս խնդրեաց ընկալաւ ի կայսերէ սիւնհոգոս նոր ի քննութիւն գործոց առաջնոց սիւնհոգոսին՝ յորում դատապարտեցան, ասելով թէ նենգեալ են գործք սիւնհոգոսին այնորիկ. բայց սակայն իրրեւ քննեցան համեմատեցան ի սիւնհոգոսի աստ օրինակքն, գտան համեմատ բուն օրինակին մինչեւ ցառորայս ապաստան (8—13, Լւր. 449):

Սակայն եւ այնպէս ի մտի եղեալ էր Վերիւսափիոս զՆւտիքէս ապրեցուցանել եւ զՓղաւխանոս հայրապետ եւ զՆւսերիոս արկանել յաթոռոց: Նմին իրի զրդեաց գրգռեաց զՎիոսկորոս հայրապետ Եղեքսանդրիայ (յամէ 444) մեծաւ խոստմամբ՝ հակառակ նոցա, նա եւ զգշխոյն Նւդոկիա յանկոյց յինքն:

Խնդրեաց Վիոսկորոս ժողով տիեզերական եւ ընկալաւ իսկ դիւրաւ. եւ վաղվաղակի հրովարտակ կայսերական (30. Մարտ 449) առ զլիսաւորս վիճակացն՝ զի իւրաքանչիւր առեալ 10 մետրապոլիտս եւ այլ եւս 10 եպիսկոպոսունս հմուտս գիտութեան ճեպեցեն հասանել յՆիքիոս յառաջնում աւուր Եւգոստոս ամսոյ, ապառնացեալ Եստուծոյ եւ կայսեր յաչաց ելանել թէ անփոյթ ոք առնիցէ զալ անդր. բայց միայն Թէոդորեոս մի իշխեսցէ զալ, որում վաղ իսկ տուեալ էր հրաման չմեկնել ամենեւին ի քաղաքէ եպիսկոպոսութեան իւրոյ: Համարձակ իցէ այնոցիկ որ դատեցան զՆւտիքէս՝ զալ, բայց մի տացեն ամենեւին վճիռ ի ժողովին: Իարտումս հայր վանաց յանուանէ իսկ հրաւիրեալ էր ի կայսերական հրովարտակին իրրեւ տեղապահ առաջնորդաց վանաց եւ երեւելի հակառակորդ Նեստորի: Այսն կարգաւորութեանն

մինչեւ այնպէս իմն իրքն յարդարեցան՝ զի փոխանակ զինդիր վարդապետութեանն լուծանելոյ, դատաստանն Նշտիքեայ բերաւ նախ յառաջ: Այն սակս ընթերցան գործք սիւնհոդոսին Առստանդինուպողեայ յորում նայն դատապարտեցաւ, եւ զառաջինն կարգաւ եւ հանդարտութեամբ ամենայն վճարէր, այլ իրրեւ հասին յայն տեղի՝ ուր հարցանէր Նշտերիոս Վորիդացի թէ Խոստովանեցի՞ Նշտիքէս երկուս բնութիւնս ի Վրիստոս յետ միաւորութեանն, եւ թէ իցէ՞ Վրիստոս ի միասին էական ընդ մեզ ըստ մարմնոյն, յայնժամ աղաղակել սկսաւ մասն մի բազմութեանն՝ Ի բաց լիցի Նշտերիոս, արկէք զնա ի խարոյկ, այրեցի նա կենդանոյն, արժանի է զի պատառեցի որպէս պատառեացն եւ բաժանեաց: Իրրեւ եհարց Վիոսկոր զեպիսկոպոսունսն թէ որպիսի՞ ինչ թուիցի ձեզ ասելն երկուս բնութիւնս յետ մարմնաւորութեանն. ետուն ոմանք պատասխանի «Անիծեալ օր այնպէսն ուսուցանիցէ», իսկ զի ոչ ամենեքին այնպէս ինչ աղաղակել կարող էին զի լիցի լսել, եւ կամ զի լուս իսկ ամենեւին կային, հրաման ետ եղիպտոսցին ամբառնալ ի վեր զձեռս՝ նշանակ հաւանութեան: Վտչեաց միւսանգամ առաւելաւորոյն բազմութիւնն «Ար երկու բնութիւնն ասէ՞ նզովեալ լիցի»: Ապա արձակեցաւ Նշտիքէս ի դատապարտութենէն եւ դարձուցաւ յառաջին պատիւն, վասն զի վարդապետութիւն նորա գտաւ առաջի նոցա համեմատ Նիկեական եւ Նիքիսոսական ժողովոց: Իսկ վասն հրեշտակացն Հռոմայ չսիշի ինչ ի գումարման աստ, քանզի եւ անդէն իսկ իսկզբանն բողոքեաց Նշտիքէս հակառակ նոցա իրրեւ զբարեկամաց Փղաւխանու:

Իրրեւ այսպէս զլափ առ Վիոսկորոս թէ անսան նմա առ տհին տազնապի եպիսկոպոսունքն, տայր ընթեռնուլ զգործս վեցերորդ գումարման Նիքիսոսական ժողովոյն, որ զհաւատաց ճառեալ արգելոյր առնել նորաձեւս. եւ ըստ բանիցն այնոցիկ դատապարտէր զՓղաւխանոս եւ զՆշտերիոս թէ հակառակ այնմ գործեցին՝ դատապարտեալ զՆշտիքէս, եւ այնպէս անցին ըստ օրէնս հարցն. այսպիսի ամբաստանութեամբ արկան նոքա յիշխանութենէ: Իսկ Փղաւխանոս եւ գիր բողոքման միում ի հրեշտակացն Հռոմայ, եւ Հիղարիոս սարկաւազ հրապարակաւ բողոքէր վասն անիրաւ դատաստանին այնորիկ: Աս եւ ոմանք յեպիսկոպոսաց անտի անկեալ փարէին զուսիւքն Վիոսկորայ, պաղատէին ի բաց կալ յայնպիսի գործոյ: Այնժամ յոտն եկաց եգիպտացին, գոչեաց մոլեգին եւ ասէ, Ո՛ւր են կոմսքն. ընդ բանին իսկ եւ իսկ եմուտ ի ներքս յեկեղեցի անդր անթիպատոսն Նսիացւոց եւ զհետ նորա խուժէր ամբոխ զօրականաց, վանականաց եւ խառնաղանձ մարդկան, խարաղան եւ շղթայք ի ձեռս: Հիացան զարհուրեցան եպիսկոպոսունքն. զուրէր ամենայն ջան նոցա, ստիպեցան անցանել ի մէջ եւ արկանել ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի: Իսկ ի վերայ Փղաւխանու

յարձակեալ անկան վանականքն Վարդապետ Բարսեղ, «
զեախն, եւ Վիտակոր կոխեաց ստանին: Եւ որոնք աւժաւ
բանաւ եւ ի վաղիւ անդր յաքսորս (յարգեալս «
յաւուրն երրորդի վախճանէր ի լիկանաց ամենայն: Եւ
ձեռն արկանէր Վիտակոր զայլ եւս հակառակադրեալն ի
յիւրաքանչիւր տէրոսաց, որք եւ ընկեցան մի քառս մի
նութենէ, ոչ այնորիկ միայն որ ի ժողովի անդ էին կառ
մեռնադիր, այլ եւ որ ի բացեայն էին եւ կամ անգիւն
զիր: Եւ յապէս մերժեցաւ ի բաց Իրաւ Եղեոսացի, Գեւ
ղիւրացի, Վանիկէլ Խառանացի. փոխանակ Իրաւաց Եղե
ոսն ամուսն, փոխանակ Վանիկէլի Եւստիքաց հայրաւորեալ
մոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փղաւիանու Եւստիքացի
քանդակացի. եւ յայն եւս յանգզնեցաւ մինչեւ նազովել
հանապատեան Հռոմայ: Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ» եւ
վաղվաղակի Վիտակոր յարգեալս, եւ քակեցաւ ժողովն,
տեւաց զգործս ժողովոյն կայօրն, հան հրաման թէ մի ոք՝ որ
բռնութիւն Եւստորի եւ զՓղաւիանու ունի, կարգեացի Եւստ
Եւստիքայ յարեաւ միւսանգամ հերձուած. եւ զիսկապ
Վարդապետի, Պաղեոսիւնեայ եւ Կիրակիայ միամտեալ եւ
նեալ էին ընդ Վիտակորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին
Վեռնի քահանայապետին Հռոմայ: Եւ մենեցուն սացաւ այն
տեւ աչք ի սա հայէին, ի սմանէ յուսային գտանել օգնակ
թիւն փրկութեան յաղեալոցն հառեւոյ: Վեռնի իմն զաղէս թաղ
Խնկոզորեալեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեալս առ Վե
յորուստ ասէ զիմել առ նա որպէս երբեմն Պաւղոս զիմեաց
Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԵւստիք, եւ որք
զքահանայապետն, իբրեւ զգլուխ համօրէն եկեղեցւոյ հասնի
յօգնականութիւն ի նեղութեան նորա:

1 Եթէ Պաւղոս, ասէ, բարոյն հը
մարութեան եւ փաղ Հոգւոյն որդւոյ. նշ
զնաց առ մեն Պետրոս, զի ի նմանէ ըն
կայի լուծումն վասն օրինակեան ինչորդի
յուզելոյ յԱմսիք, եւս առաւել մք ա
պաժամանքս եւ փառանք զիմեք առ ա
թուս և եր առաքելական՝ զի ի մենի ընկալ
ցուք դարձան բժշկութեան վիրաց եկեղե
ցեացն: Քանզի և եւ անկ է զյառաջակա
ցութիւնն ունել յամենայն. քանզի բազ
մապատիկ իմ առաւելութեամբք փայլե
տէրաւ և եր: Զի զայլ եւս քաղաքս որպ
եաւ երեւեցուցանէ կամ մեծութիւնն
կամ գեղեցկութիւն եւ կամ բնակչացն յա
մախութիւն, իսկ զիմեմ որ զրկեալ յայն
պիտեաց իցեն՝ որպէսք ինչ հոգեւորա
կանք շքեղացուցանեն: Իսկ և երբ՝ քա
ղաքից ետ առիլ բարութեանցն զիսուն
յամախութիւն բարութեանցն: քանզի մե
ն եւս քան զամենայն եւս մեծապայծառ,
որ եւս զահեղէն է տիեզերաց եւ չի է
բնակչացն յամախութեամբ: Համարեմ որ

քիմք՝ ունի տէրութիւն իշխանութեան,
ինքն քաղաքն զիս իսկ անուն ապ ի
բայ ամենայն հպատակեցն: Այլ ասի
իսկ քան զամենայն հաւաք փառաբ
անն զնա, որով զիս փառաբան կը
իւսար է առաւելեղեն Պաւղոս որ բոլ
րարեալ զայն «Հաւաք և եր պատմի
ամենայն աշխարհ» Եթէ իսկ եւ իսկ յ
ընդունելոյ զհարաւսն իննարար քա
ղութեանն՝ այսպիսի զարմանքի գաւ
առաւելութեան երբ, ապ ոք նաւարա
կան իցեն յայտ առնել զարութիւնն պ
մու քարազութեան բարեպաշտութեան:
Ունի քարեալ զիս իմն հատարաց հոգ
եւ զվարդապետաց զՊետրոսն եւ զՊ
ղոսի, որ զպիս հաւաքեղեցն լուսա
բեն: Այս երանելի եւ առաւելեղն
մալք՝ թեպէտ եւ յարեւել էին եւ զա
ռապայթած ընդ իստ նարեալ նաւե
ցին, սակայն անգին յարեւուս որով
ինքնակամ զմուսն ինչայ իրեանց. և
անառաւս այժմ զհամբն անգիրս ը

արհեստը խախտելով, իսկ քահանայապետն էր վաղ լուծալ զանցան ի չիղարհոսէ՝
 անոց աստիճանը, և աստեղալ յանձն արհանել ձեռնարկի, փախուցեալ յափեսոսէ
 յարարա (Երբեքն ի նմին գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ նանապարհ
 անէր ի Լիւնայն քաւմ, բայց անգիտ էր մահուն փղախանեայ։ Երար քահա-
 նայ եւս հոգեպարեան սխալհոգոս ի ձաւմ եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատա զա-
 րք եւ ընկերակցայն որ յափեսոս դարձեցաւ. «յաւազակահան ժողովին», (որ-
 ի որ ի ժողովիս կաշէրն զնա Ղեւոն)։ Պարեր առ կայար Խէտորոս եւ առ նորին
 Կեայն էին եւ խոյր Պաշտօնիս թախաններով առ ժողովել այլ ժողով տիե-
 րոց Իրա Երարական յառաջիւս եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուցանել
 Երբ. փոխանակելն յառ ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ փղախանոս բողո-
 ի Ենտրոյ հրեալ է առ նա ըստ Ղիկիական (այս ինքն) Սարդիկեան չորրորդ)
 Երարական Ենտրոնի։ Եւ համարձակութեամբ իմն գրէ առ կայար թէ «Պարտ
 ւզեցաւ՝ փոխել ապառաժն է քեզ թողուլ կախկապասացն ազատութիւն՝ պա-
 ւենայն վերջ թերազմել զպատերազմն հաւատոց. կարոց մնալոց են հաստատուն
 եւ քաղաք հաւատարման պաշտօն ի մարդկեղէն բանութենէ եւ ի պառնայեաց,
 ան համան թիւրակայն եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ ասնձահարել
 ւ անի, իսկ զարդարիչս խաղաղութեան, զի եւ Վրթոտոս հովանի թագա-
 ՚ հերան. և արտութեանդ լինիցի»,։ Եւս եւ ի ձեռն յաղենախանոսի Պ. կայ-
 արից փոխել անէր արեւմտից կամէր անել զԹէոփոս ի հաւան. եւ գրեաց ոչ
 և անկայ ի վանքն ի Ենտրոն և յաղենախանոս այլ եւ նորին կին Եւգրոսիա, միամօր
 Ենտրոն որ դուստր Խէտորոսի, որպէս եւ նաւն նորա Վարդա Պզակիդիա,
 Խանդաղատեալք յազաչանայ Ղեւոնի՝ որ ել մեծաւ տրամաւթեամբ
 ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ կախկապասացն՝ ի ժամանակի զի
 եկեալ էին ի Վաւենայ ի ձաւմ յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի։

ասարեմն։ Սբա շքեղ եւ փառաւոր զներ
 արեւա դարձեցին. այս իսկ ծայր եւ Երբ
 անոց բարութեանցն է։ Բայց զամուսն
 ցա փառաւորեաց այժմ Եստուան նոցա,
 յորժամ նոսոյց ի վերայ նորա զներ ար-
 բութիւնդ՝ որ զհառազայթս ուղիւ հաւա-
 րացն ծաւալէ։

Թեպէտ եւ բազում ինչ է որ զայն
 յայտ արարեալ ցուցանէ, սակայն բուռ-
 ան է նախանձն անը ընդդէմ Թանինեցւոցն
 ... Բաւախան են եւ որ գրեցան ի ձեռն
 առ ի զներ զաւարելական Նկարագիրդ
 ցուցանելոյ։ Քանզի հանգիպեցաւ այնմ՝
 զոր գրեալ էր արտութեան անոյ զմար-
 անարտութենէ Կնտրարին մարդ Աս-
 տանոց, եւ զորմնաց ընդ Նչորաութիւն
 զրոյն ... Իսկ մը որանչացեալք ընդ ան
 հոգեւորն իմաստութիւն՝ զմարհո Հոգւոյն
 որոյ, որ անքն իտեցաւ, որհնեմք. ա-
 զաչեմք, փարելի աւանդ եւ յազո ան-
 կեալ ազերանմը զարտութիւն քս զի եկե-
 ղեցեացն Աստուծոյ միջիւնց օգնական լի-
 նիցին։

Եւս պատմելոյ թէ արդեւ գառա-
 պարեցաւ ի Դիսոկորոս առանց ի գառ
 կոշեցոյ՝ ասէ. «Այլ ես մեծ զնոյ ա-
 թուոյն անոյ, եւ ազալեմ եւ ազերանմ՝
 զարտութիւն քս, զի ինձ՝ որ կարգամ բա-

զաք ի անք ուղիւ եւ արդարապէս
 տեանդ, ինչի օգնական, եւ հրաման ասցէ
 դալ առ անք եւ ցուցանել թէ վարդա-
 պետութիւն իմ ըստ առաքելական հե-
 տոցն է։ Են իմ ... մասեանք ցնդրեմ
 Արիանոսաց եւ Եւսեմանց, ընդդէմ Թո-
 դուցն որ ի Պարսից աշխարհին են, զան-
 չաթենէ, զառաւանդարտութենէ եւ զառ-
 աւանդեղէն մարմարութենէն. գիւրին է
 ի սոցունց անալել եթէ զանչարժ կանան
 հաւատացն պահեցի, թէ յազալութենէն
 իտարեցայ։ Բայց ազալեմ փ մարտել
 զմարդաւան իմ, եւ փ զներութիւն իմ
 զհէք՝ յետ բազում վառապից թշնամա-
 նոք՝ անաւա աւանել։

Եստալ իսկ քան զամենայն ազալեմ
 ասանել ի ձեռն թէ պարս ինչ ինչ
 այժմ մարտան զոր մարտեցայ յանկրաւի
 յաթուպո՝ հաւանել անալ, թէ ոչ։
 Քանզի վնայ անքամ սպանեմ։ Ձի եթէ
 հրաման ապցեք ինչ կալ մալ ի գառա-
 պարտութեան աստ՝ մացից, եւ ոչ փում
 ումք պոստհեմեւ եղեց առաքաւի։ ...

Զայս, ասէ, (ի ձեռն հրեշտակաց)
 առաքեցի առ արտութիւնդ անք. քանզի
 կապանք արտանական հրաշարտապան կա-
 պեալ կաշխանեցին զիս, որպէս եւ
 զայլն՝ չգալ առ անք։

Երբեքն ի նմին գիշերի
 էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ
 նանապարհ անէր ի Լիւնայն
 քաւմ, բայց անգիտ էր մահուն
 փղախանեայ։ Երար քահա-
 նայ եւս հոգեպարեան սխալհոգոս
 ի ձաւմ եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատա
 զարք եւ ընկերակցայն որ յափեսոս
 դարձեցաւ. «յաւազակահան ժողովին»,
 (որի որ ի ժողովիս կաշէրն զնա Ղեւոն)։
 Պարեր առ կայար Խէտորոս եւ առ
 նորին Կեայն էին եւ խոյր Պաշտօնիս
 թախաններով առ ժողովել այլ ժողով
 տիերոց Իրա Երարական յառաջիւս
 եւ զամենայն յառաջին կարգն դարձուց-
 անել Երբ. փոխանակելն յառ ժողով.
 մանաւանդ, ասէ, զի եւ փղախանոս
 բողոի Ենտրոյ հրեալ է առ նա ըստ
 Ղիկիական (այս ինքն) Սարդիկեան
 չորրորդ) Երարական Ենտրոնի։ Եւ
 համարձակութեամբ իմն գրէ առ կայար
 թէ «Պարտւզեցաւ՝ փոխել ապառաժն
 է քեզ թողուլ կախկապասացն ազատ-
 ութիւն՝ պաւենայն վերջ թերազմել
 զպատերազմն հաւատոց. կարոց մնալոց
 են հաստատուն եւ քաղաք հաւատարմ-
 ան պաշտօն ի մարդկեղէն բանութե-
 նէ եւ ի պառնայեաց, ան համան թիւ-
 րակայն եւ քեզ անդ է պաշտպանել
 եկեղեցւոյ եւ ասնձահարել ւ անի, իսկ
 զարդարիչս խաղաղութեան, զի եւ Վրթ-
 օտոս հովանի թագա-հերան. և արտա-
 րութեանդ լինիցի»,։ Եւս եւ ի ձեռն
 յաղենախանոսի Պ. կայարից փոխել
 անէր արեւմտից կամէր անել զԹէոփոս
 ի հաւան. եւ գրեաց ոչ և անկայ ի վա-
 նքն ի Ենտրոն և յաղենախանոս այլ
 եւ նորին կին Եւգրոսիա, միամօր Են-
 տրոն որ դուստր Խէտորոսի, որպէս եւ
 նաւն նորա Վարդա Պզակիդիա, Խան-
 քաղատեալք յազաչանայ Ղեւոնի՝ որ
 ել մեծաւ տրամաւթեամբ ընդ առաջ
 նոցա բազմութեամբ կախկապասացն՝
 ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Վաւե-
 նայ ի ձաւմ յայցելութիւն սրբոյն Պե-
 տրոսի։

յարձակեալ անկան վանականքն Վարդապետաց բրովք, արկին զնա թ գետին, եւ Վիտակոր կոխեաց ոտամբն: Ապա ածառ ընդ քարշ թ բանտ եւ թ վաղիւ անդր յաքսորս (յարգիւստ Վիւդապետաց), եւ յաւուրն երրորդի վախճանէր թ լլկանաց անտի: Այնուհետեւ ձեռն արկանէր Վիտակոր զայլ եւս հակառակորդսն իւր մերժել յիւրաքանչիւր ամբողջ, որք եւ ընկեցան մի ըստ միոջէ յիշխանութենէ, ոչ այնոքիկ միայն որ թ ժողովի անդ էին կամ չարկեալ ձեռնադիր, այլ եւ որ թ բացեայն էին եւ կամ արկեալ ձեռնադիր: Այսպէս մերժեցաւ թ բաց Իբաս Նադեապի, Թէոդորեոս Վիւրացի, Վանիէլ Խառանապի. փոխանակ Իբայ եգաւ. «Կաննոս ոմն անուռն, փոխանակ Վաննոսի Անտիոքաց հաղապետի» Մաքսիմոս ոմն երէց, իսկ փոխանակ Փղաւխանու՝ Անտաղիոս երէց Վիւքսանդրացի. եւ յայն եւս յանգզնեցաւ՝ մինչեւ նշովել եւ զքա հանապետան Հռոմայ: Իբրեւ ամենայն վճարեցաւ՝ եւ մեկնեցաւ վաղվաղակի Վիտակոր յԱփեսոսէ, եւ քակեցաւ ժողովն, հաստատեաց զգործս ժողովոյն կայօրն, հան հրատման թէ մի որ՝ որ զմուրութիւն Նեապոլի եւ զՓղաւխանու ունի, կարգեցի եպիսկոպոս:

Այսպէս յարեաւ միւսանգամ հերձուած. եպիսկոպոսունք Նադիպատոսի, Պաղեատինեայ եւ Կիւրակիայ միամտեալ եւ հաւանեալ էին ընդ Վիտակորի, իսկ այլ եւս ամենայն կողմանք էին ընդ Վեւոնի քահանայապետին Հռոմայ: Ամենեցուն սոցա այնուհետեւ աչք թ սա հայէին, թ սմանէ յուսոյին գտանել օգնականութիւն փրկութեան յաղետիցն հասելոց: Վեւու իմն զաղիս թուղթն Թէոդորեոսեայ, զոր ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ գրեաց առ Վեւոն յորում ասէ զիմել առ նա արպէս Երրեմն Պաւղոս զիմեաց առ Պետրոս, յորժամ հակառակութիւնքն էին յԱնտիոք, եւ ազալէ զքահանայապետն, իբրեւ զղլուխ համօրէն եկեղեցւոյ հասանել յօգնականութիւն թ նեղութեան նորա՝:

1 «Եթէ Պաւղոս, ասէ, քարոզն ճշմարտութեան եւ փող Հոգւոյն որդայ, եւ զնաց առ մեծն Պետրոս, զի թ նմանէ ընկալի լուսուռն վասն օրինական ինքրոյն յուզելոյ յԱնտիոք, եւս առաւել մք ապագամեքս եւ փոքունք գիմեք առ թառ ձեր առաքելական՝ զի թ ձեռն ընկալցուք զարման բռնութեան վրայ եկեղեցեացն: Քանզի ձեզ անկ է զյառաջակցութիւնն ունել յամենայնի. քանզի բազմապատիկ իմ առաւելութեամբք փայլեալսն ձեր: Զի զայլ եւս քաղաքս արդեաւ երեւցուցանէ կամ մեծութիւնն կամ գեղեցկութիւն եւ կամ բնակչացն յաճախութիւն, իսկ զիւսմն՝ որ զրկեալ յայնպիսեաց իցեն՝ պարզեւք ինչ հոգեւորականք շքեղացուցանեն: Իսկ ձերում քաղաքիդ ես առել բարութեանցն զխուռն յաճախութիւն բարութեանցն. քանզի մեծ է նա քան զամենեւին եւ մեծապաշտօն, որ եւ զահերէց է տիեզերաց եւ լի է բնակչացն յաճախութեամբ: Հանգերձ սո-

քիմք՝ ունի տերութիւն իշխանութեան, եւ ինքն քաղաքն զիւր իսկ տնու տայ թ վերայ ամենայն հոգատակելոցն: Այլ առաւել իսկ քան զամենայն հաւաքս փառաւոր առնեն զնա, որում վկայ վաւերական երաշխաւոր է առաւելանդէնն Պաւղոս որ քաղաքարձեալ գոչէ «Հաւատք ձեր պատմն ընդ ամենայն աշխարհ»: Եթէ իսկ եւ իսկ յետ ընդունելոյ զհարաւունս կենարար քարոզութեանն՝ այսպիսի զարմանալի պատգաւ առաւելութեան երբ, ապա մի ճառք բաւական իցեն յայտ առնել զքորութիւնն այժմու քարոզութեան բարեպաշտութեանն: Ունի գործեալ զչիրիմն զհասարակաց հարցն եւ զխորհրդեացն՝ զՊետրոսին եւ զՊաւղոսի, որ զգիս հաւատացելոցն լուսաւորեն: Այս երանելի եւ առաւելանդէն տմալք՝ Թեպէտ եւ յարեւելոս եկն եւ զհաւաքայթսն ընդ բնաւ նազեալ ծաւալեցին, սակայն անդէն յարեւմուտս արժրին ինքնակամ զմուտս փնտց իւրեանց, եւ տնտեստ այժմ զհամբէն տիեզերս լու-

Իսկ քահանայապետն էր վաղ լուծալ զանցան ի Հիզուրիոսէ՝ որ շատեալ յանձն արհանել ձեռնադիր, փախուցեալ յԱփետոսէ անգէն ի նմին գիշերի՝ էր հասեալ ընդ այլ եւ այլ ճանապարհ ի Հռոմ, բայց անգէտ էր մահուն փղաւիանեայ։ Իբար քահանայապետն սխանհոգս ի Հռոմ եւ եցոյց անոյժ եւ անհաստատ զամենայն որ յԱփետոս գործեցաւ. «յաւազակական ժողովին», (որպէս կոչէին զնա Վեռն)։ Վրէր առ կայսր Թէոդոս եւ առ նորին քոյր Պուլքերիա Թախանձեւով առ ժողովել այլ ժողով տիեզերական յիտողիտ եւ զամենայն յառաջին կարգն զարձուցանել մինչեւ յայն ժողով. մանաւանդ, ասէ, զի եւ փղաւիանոս բողոքեալ է առ նա ըստ Նիկիական (այս ինքն՝ Սարգիսեան շորորդ) կանոնի։ Իւս համարձակութեամբ իմն գրէ առ կայսր Թէ մԱպրտ եւ պատշաճ է քեզ Թողուլ եպիսկոպոսայն ազատութիւն՝ պատերազմել զպատերազմն հաւատոց. կարաց մեալոց են հաստատուն հաւաք անցազմք ի մարդկեղէն բաժութենէ եւ ի սպառնալեաց, սակայն եւ քեզ անդ է պաշտպանել եկեղեցւոյ եւ տանձահարել զպղտորիչ խաղաղութեան, զի եւ Վրթիստոս հովանի Թաղաւորութեանդ լինիցի,։ Իս եւ ի ձեռն Վաղենտինիոսի Վ. կայսեր արեւմտից կամէր ածել զԹէոդոս ի հաւան. եւ գրեաց ոչ միայն Վաղենտինիոս այլ եւ նորին կին Իւդոքսիա, միամօր դուստր Թէոդոսի, որպէս եւ նաւն նորա Վաղդա Պղակիդիա, խանդաղատեալք յազաչանաց Վեռնի՝ որ ել մեծաւ տրամաւթեամբ ընդ առաջ նոցա բազմութեամբ եպիսկոպոսայն՝ ի ժամանակի զի եկեալ էին ի Ռաւեննայ ի Հռոմ յայցելութիւն սրբոյն Պետրոսի։

Սուրբն։ Սբա չքեզ եւ փառաւոր զներս Թեոդոքսիոս։ այս իսկ ծայր եւ ծագ ձեռաց բարութեանցն է։ Բայց զմեռ նա ցա փառաւորաց այժմ Աստուած նոցա, յորժամ նաոյց ի վերայ նորա զներս Թեոդոքսիոս՝ որ զհառազայթա սեղիչ հաւատոցն եւաւել։

Թեոդոս եւ բազում ինչ է որ զոյն յայտ արարեալ ցուցանէ, սակայն բաւական է նախանն ձեր ընդգծմ Թեոդոքսիոսն...։ Բաւական են եւ որ գրեցանն ի ձեռն առ ի զներս զաւարելական եկեղեցիք ցուցանելոյ։ Քանզի հանգիստեալք այնմ՝ զոր գրեալ էր որդութեան ձերայ զմարմաւորութենէ Կենտրոքին միայ Աստուծոյ, եւ զորմացոյ ընդ Կէրթութիւն զրդն։... Իսկ մը որմնչոցեալք ընդ ձեր հոգեւորն իմաստութիւն՝ զմորհո Հոգւոյն պրայ, որ ձեռք խանցաւ, օրհնեմք. աղաչեմք, փարելի առնեմք եւ յազառ անկեալ ազերեմք զորդութիւն քա զի եկեղեցեացն Աստուծոյ միակեւոյց օգնական լինիցին։

Յեա պատմելոյ Թե օրդէս գառաւորացաւ ի Դիոսկորայ առանց ի գառ կոչելոյ՝ տեւ. «Այլ ես մեծ զնայ» աթաղայն ձերայ, եւ աղաչեմ եւ ազերեմ զորդութիւն քա, զի ինչ՝ որ կարգամ բա-

զաք ի ձեր սեղիչ եւ արդարակարգ առեանդ, լիցի օգնական, եւ հրաման ապեղառ առ ձեզ եւ ցուցանել Թե վարդապետութիւն իմ ըստ առաքելական հետոցն է։ Են իմ... մտածեմք ընդգծմ Արիմոսոսաց եւ Եւնոմիոսն, ընդգծմ Մաղաքն որ ի Պարսից աշխարհին են, զտեւաթեան, զաստատիւթեանն եւ զտառաւանդն մարմաւորութենէն. գիւրին է ի սոցաւոց ճանաչել եթէ զանչորժ կանոն հաւատոցն պահեցն, Թե յազալութենն խաւորեցայ։ Բայց աղաչեմ փ մարտել զմիգրաւառ իմ, եւ փ զներսութիւն իմ զհէք՝ յեա բազում վառապեց թշնամաւոր՝ անտեա առնել։

Եւաւլ իսկ քան զամենայն աղաչեմ առանել ի ձեռն Թե պօրա իցն ինչ այնմ մարման զոր մարմնաց յանկրաթ յաթաղոյ՝ հաւանել անաւ, Թե ոչ։ Քանզի վնայ ձերում պատեմ, Զի եթէ հրաման աղցէք ինչ կալ մալ ի գառաւորութեան աստ՝ մացեց, եւ ոչ փում ումք պատահեաւ եղեց ազատի։...

Ջայս, տեւ, (ի ձեռն հրեշտակոց) առաքեցի առ որդութիւնդ ձեր. քանզի կարմեց արքունական հրովորատեան կապեալ կաշանդեցին զիս, որպէս եւ զսլմն՝ չգալ առ ձեզ։

Այլ ամենայն ընդ վայր եւ վայրապար . եւ սոցա եւ քա-
հանայապետին տայր Թէոդոս պատասխանի թէ ամենայն ինչ օրի-
նօք կատարեցաւ յԱփեսոս եւ Փղաւթանոս յիրաւի մերժեցաւ :
«Ամին իրի իսկ ի թղթին որ առ քահանայապետն» խնդրէր հա-
տատել զԱնատոլիոս յաթոռ հայրապետութեանն Առաքանդի-
նուպողեայ, որպէս եւ ինքն եւս Անատոլիոս հայցէր զհաւանութիւն
եւ զհաստատութիւն քահանայապետին : Այլ թուղթ պատա-
խանույ քահանայապետին եւ հրեշտակութիւն նորա շժամանեաց
երանել առաջի կայսերն, զի կտրեցաւ յանկարծուած թել մենքե-
նաւորութեանց արքունեացն՝ յանկարծ մահուամբն Թէոդոսի Բ :

Այլ ըստ Ղիկեփորայ պատմագրի՝ յորդորեալ Պուղքերիայ
ի թղթոյ անտի քահանայապետին՝ Ղեւոնի ելեալ ի միայնութե-
նէն ձեպէր յարքունիսն, բանայր զաշտ եղբօրն՝ որ ակարութեամբն
մատնեալ էր ի ձեռս արանց վատաց խրատաւաց . Վրիւնափոս
ընկալու պատիժ մահու, իսկ դշխոյն Աւդոկիա առ հրաման մեկ-
նել զնալ յարուստէմ՝ զըկեալ ի կայսերական պատուոյն (449) :

Այլ ամենայն Թէոդոս Բ. (29, Յուլ. 450) անկեալ յերե-
վարէ յորսն՝ 50 ամաց, յետ թագաւորելոյ ամս 43, մանուսնդ
թէ այլոց թագաւորելոյ փոխանակ նորա : Աջողակ էր նա ի գրել,
յայն սակս եւ Վերդեցիագիրն անուանեցաւ : Անտիոքոս ոմն անուն
հանդերձ այլովք եւթն իրաւագիտօք փառաւորեաց զանուն նորա
Թէոփոսեան մարէմեան օրհնաց, ժողովեալ ի նմա զամենայն հրա-
մանս կայսերաց անդատին ի Առաքանդիանոսէ Մեծէ ի 16 գիրս :

108

Այնուհետեւ ել յաթոռ դշխոյն Պուղքերիա (450—453).
բայց ընտրեաց իւր ի փեսայութիւն պայմանաւ կուսութեան՝ զայրն
առաքինի եւ զքաջ զ60ամեայ սինկղիտիկոսն զՄարկիանոս (450—
457) թրակացի յազգէ եւ արար զնա բարձակից թագաւորու-
թեանն, որ եւ մեծաւ վստահութեամբ եւ պատրաստութեամբ
մատուցանէր թագաւորին Հոնաց Ատտիղայ երկաթ՝ փոխանակ
հարկի սկւոյն, եւ այնպէս զանգիտեալ Ատտիղայ ընդհարեանել
ընդ տէրութեանն արեւելից՝ դիմէր յարեւմուտս, ուր միայն Ղեւոն
քահանայապետ կերպարանօք հեղութեանն ցածուցանէր զխրո-
տանս նորա, որպէս յետոյն պատմեսցի :

Ընկալաւ դշխոյն մեծաւ սիրով զհրեշտակութիւնն Ղեւոնի
(որ առ Թէոդոս առաքեալ էր) եւ զթուղթն յորում սահմա-
նէր քահանայապետն վասն ընդունելութեան Անատոլեայ սրայ-
մանս, այս ինքն թէ լեալ իցէ հեռի ի վերջին գործոց անտի, եւ
ընդունիցի զթուղթն իւր առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ :
Հրեշտակութիւնն այն (երկուց եպիսկոպոսաց Աբունդիոսի եւ

Ըստորիս և երկուց երեցանց) եղև մնայուն ի քաղաքին, և ի ձեռն նոցա իմանայր այնուհետև քահանայապետն զեկեղեցական անցս արեւելից, և նորօք հաղորդէր զխորհուրդս իւր կայսերացն: Յանձն առ զպայմանս քահանայապետին Ընատողիտս մեծաւ յօժարութեամբ, և ժողովեալ զքաղմամբոխ եպիսկոպոսունան որ եկեալ էին յողջոյն նորոյ կայսեր՝ արկին միարան ձեռնադիր թղթոյն՝ եւանի առ Փղաւիանոս, և ապա առաքէր զայն Ընատողիտս իսկ և իսկ առ եպիսկոպոսունս արեւելից: Աստահ լեալ այնուհետև ի նա քահանայապետին՝ յանձն արար նմա խորհրդակցութեամբ հրեշտակաց իւրոց որոշել զպայմանն, և ընդունել տակաւ ի հաղորդութիւն զակադացեալսն ի ժողովին Լափեսոսի: Կատուէր տուեալ միանգամայն՝ զի մի յիշեացին առաջի սրբոյ սեղանոյ անուանք Վիտսկորայ, Յորնաղայ և նոյնպիսեաց: Ընշափ գործ միարանութեանն յաջողէր՝ մինչև շրջէր այնուհետև քահանայապետն զխորհուրդ իւր և չկամէր թէ գումարեացի ժողովն տիեզերական՝ զոր խնդրեալ էր ի Թէոդոսէ և ի Պուղքերիայ: մանաւանդ զի ածեալ էր Մարկիանեայ փառաւորութեամբ զմարմին Փղաւիանեայ ի Առստանդինուպոլիս և Լափքէս ընկեցեալ էր յերիցութենէ և յառաջնորդութեանն Կատուոյ: Ասկոյն յետուստ հարկ համարեցաւ զիջանել կամաց զշնոյին և Մարկիանեայ, քանզի այսպէս իմն համարէին սղբա թէ նովին առցեն առաւել հաստատութիւն իրք տէրութեանն:

Սահմանեցաւ տեղի ժողովոյն նախ Վիկիա, այլ ապա ըստ խրատու հրեշտակաց քահանայապետին, և զի չկարէր կայսրն ինքնին գալ ի Վիկիա՝ որպէս կամէրն, սահմանեցաւ Վաղկեդոն: Ինչ և եպիսկոպոսացն էր առաւել քան զ600, որ է յաճախագոյն քան զամենայն արեւելեան ժողովս: Էին ի նոսա և բազումք ի հարց սրբոց Լափեսոսական ժողովոյն: ասկաւաւորք էին եպիսկոպոսունքն արեւմտից վասն ասպատակի Անդաղացն՝ յԱփրիկէ, և Վթացն և Փրանկաց՝ ի Վաղիա և յաւաղիա: Ակիզոն առ ժողովն (451, Հոկտ. 8) յեկեղեցւոջ Ա. Լափեմիայ առաջի 6 կամ 7 պատգամաւորաց կայսեր յարանց երեւելեաց սինկղիտոսին: Լարկու ինչ էր գործ ժողովոյն, նախ՝ առնել դատաստան ի վերայ Վիտսկորի և գործակցաց նորա, ի վերայ եպիսկոպոսացն արեւելից՝ որք բարանօք նեստորականութեան մերժեալ էին յաթոռոց և տակաւին դատախազ կայր զնոցանէ հողմն Լազիպտացւոց: Լարկորդ անգամ՝ լուծանել զխնդիրս հաւատոց որ ի ձեռն Նեստորի և Լափքեայ յուզեցան: Իրք եպիսկոպոսացն յառաջնում և յերկրորդում գումարմանն վճարեցան: Կստան գահերէց ժողովոյն հրեշտակք քահանայապետին Վուկենտիոս Ըսկոդոնի և Պասկասիոս Լիլիքէոնի եպիսկոպոսունք հանդերձ Լասիղեաւ և Լոնիփուկեաւ երիցամբք, ապա Ընատող Առստանդինուպոլեայ, Վիտս-

կոր Աղեքսանդրիայ եւ ապա այլք կարգաւ : Բայց իսկ եւ իսկ յայտարար Պատկասիոս թէ՛ Վիոսկորայ չէ արժան նստել ի գատաստան, այլ ինքն ընդունելոց է գատաստան՝ զի յափշտակեաց յինքն զիշխանութիւն դատաւորութեան եւ «զի առանց հաւանութեան առաքելական աթոռոյն արար սիւնհոգոս, որ ոչ երբեք լեալ է եւ ոչ արժան իսկ», : Ի՞նչպէս եւ պատգամաւորք կայսերն ցուցին հրեշտակացն թէ չմարթին ինքեանք դատախազ եւ դատաւոր միանգամայն լինել, սակայն եւ այնպէս հրամայեցաւ Վիոսկորի ելանել ի տեղւոջէն եւ կալ ի միջին վայրի : Վանզի լուեալ զբան կայսերական պատգամաւորացն Նշաւերիոս Վորիդացի այր հմուտ գատաստանական օրինաց, եւ անց ի մէջ լինել դատախազ զՎիոսկորայ եւ ետ զիր ժողովոյն՝ յորում բովանդակեալ կային համառօտիւ անցք աւագական ժողովոյն, եւ խնդրէր զի քննեցի : Հաւանեցան յանձն առին հարքն, եւ սկիզբն եղեւ ընթեռնելոյ գործոց սիւնհոգոսին այնորիկ, եւ այնպէս գայր յայտ թէ չեա թոյլ Վիոսկոր ընթեռնուլ զթուղթն Վեւանի՝ յեա բազում անգամ երդմամբ խոստանալոյ, եւ թէ նենգեալ է գործոս սիւնհոգոսին, եւ թէ ստիպեալ է զեպիսկոպոսուանն արկանել ձեռնագիր ի վերայ անգիր քարտիսի, եւ զփղաւիտնոս եւ զՆշաւերիոս առանց իրաւանց մերժեալ յաթոռոցն : Յայնժամ վճիռ ետ մեծ մասն եպիսկոպոսացն թէ անարժան է Վիոսկոր եպիսկոպոստեան պատուոյն, նոյնպէս եւ վասն Յորնաղայ Նքուսաղեմայ, Տազափոսի Կեսարիայ, Նշաւերեայ Ննկիւրայ, Բասիղիոսի Սեղեւկիայ Խասարացւոց եւ Նշատաթիոսի Բերիտոսի եպիսկոպոսաց, այնու՝ զի տկալութեամբ անասցին բանից եւ գործոց Վիոսկորի : Ի՞նչպիսիքապա եւ Իբաս որ յաւագական ժողովի նշովեալ էին՝ եղեն ընկալեալ ի հարցն յեա նշովելոյ նոցա յայտնապէս զՎեստոր : Ընդէն յերրորդում գումարմանն եկին ելին առաջի սղբ ոմանք յԱղեքսանդրացւոց ամբաստանք զՎիոսկորայ. ցուցանէին գործոս բռնութեան հայրապետին իւրեանց, զպանութեանց, զյափշտակութեանց եւ զանառակութեանց ընդ կանանց : Նքիցս կոչեցաւ Վիոսկոր ի ժողով անդր, եւ իբրեւ չառ յանձն գալ, ընկեցաւ նա յեպիսկոպոսութենէն եւ ի քահանայական պատուոյն, նախ վճռով հրեշտակաց քահանայապետին եւ ապա հաճօրէն իսկ ժողովոյն՝ վասն բռնութեանցն յՎիեսոս, վասն անաստելոյ ձայնի կոչման ժողովոյն եւ այլոց անօրէն գործոց իւրոց : Իսկ այլ եւս եպիսկոպոսունք, որպէս Յորնաղ եւ այլքն ամենեքին որք ցուցեալ էին գործակից գործոց նորա յառաջնում գումարմանն անդ՝ ապա ի չորրորդում գումարմանն ցուցին առ հասարակ զջնումն եւ ընկալաւ զնոսա ժողովն :

Իսկ հաւատոցն խնդիրք յերկրորդ, ի չորրորդ եւ ի հինգերորդ գումարմունն վճարեցան : Յերկրորդում անդ յեա ընթեռնելոյ

վկայութիւնս ի հարցն առաջնոց՝ ընթերցան թուղթք Կիւրղի առ Նիստոր եւ առ Յովհաննէս Անտիոքացի: Իսկ իբրեւ յեա այնորիկ ընթերցաւ որպէս պատկ ամենայնի եւ հոյակապ թուղթն Ղեւոնի առ Փղաւխանոս՝ գոչել սկսան միարան հարցն. «Այս են հաւատք հարցն եւ առաքելոց. ամենեքին զնոյն հաւատա սնիմք. ի նոյն հաւատա կան ամենայն ուղղափառք. Պետրոս բերանով Ղեւոնի այսպէս խօսեցաւ. առաքեալք այսպէս ուսուցին. ոչ վրիպեաց երբեք Ղեւոն ի վարդապետութենէ աստուածապաշտութեան եւ ճշմարտութեան»:

Վիտաւոր մասն թղթոյս այս է 1. «Ողջ կացեալ սեպհականութեան երկոցունց բնութեանցն (եւ էութեանց) եւ ի մի դէմն գումարելով՝ ընկալեալ եղեւ ի մեծութենէ՝ խոնարհութիւնն, ի զօրութենէ՝ տկարութիւնն եւ ի մշտնջենաւորութենէ՝ մահկանացութիւնն. եւ զի առնիցէ հառաջուն մերոցն պարտեաց՝ բնութիւնն անկրական միաւորեցաւ ընդ չարչարելի բնութեան, զի որպէս պիտոյ իսկ ի մեր բժշկութիւն էր՝ մի եւ նոյն միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան, մարդն Յիսուս Գրիստոս կարող իցէ մեռանել միովն եւ մի լիցի կարող մեռանել միւսովն»: (Եւ իբրեւ տարակուսէին իմն ընդ վերջին բանսս եպիսկոպոսունք ռմանք Ղիւրիկեաց եւ Պաղեստինեայ՝ ցուցաւ նոցա անդէն ի ժողովոյն նմանագոյն բան Կիւրղի որ ասէր, «Բայց քանզի բուն մարմին նորա շնորհօքն Աստուծոյ ըստ առաքելոյն Պաւղոսի վասն ամենեցուն մեռաւ, յայն սակս ասի զնմանէ վասն մեր մահու համբերեալ. իբր ոչ եթէ ի փորձ մահու եկեալ նորա ըստ իւրում բնութեանն, քանզի անմտութիւն է ասել կամ իմանալ զայս, այլ զի, որպէս վաղն ասացի, մարմին նորա ճաշակեաց զմահ»:

Թուղթ Ա. առ Նիստոր): «Այս ողջ եւ կատարեալ բնութեամբ ճշմարիտ մարդոյ ծնաւ Աստուածն ճշմարիտ, բովանդակ՝ իւրովքն, եւ բոլոր՝ մերովքն: Մեր ասեմք զոր ինչ իսկզբանէ հաստեաց ի մեղ արարիչն, եւ զոր առն՝ զի նորոգեցէ: Քանզի այն ամենայն՝ զոր պատրիշն ած ի վերայ եւ մարդն պատրեալ ընկալաւ, չունէր ինչ հետս ի վերայ Կենարարին: Եւ ոչ՝ վասն զի հաղորդութիւն ընդ մարդկօրէն տկարութեանց կալաւ՝ յայն սակս հաղորդ ինչ եւ կցորդ մերոց յանցանացն եղեւ: Առ զկերպարանս ծառայի առանց մեղացն աղաջ, զմարդկեղէնսն մեծացոյց եւ զաստուածեղէնսն չփոքրկացոյց. քանզի ունայնանալն, որով զանձն՝ որ աներեւոյթն էր՝ երեւելի կացոյց, եւ մինչ արարիչն եւ տէրն ամենայն իրաց էր՝ Գամեցաւ մահկանացու ոմ ի մահկանացուաց լինել՝ այն զիջումն ողորմութեանն էր եւ ոչ նուազութիւն զօրութեան: Յայն սակս որ կացեալ մացեալ ի կերպարանս Աստուծոյ՝ արար զմարդն, նոյն ի կերպարանս ծառայի՝ եղեւ մարդ: Քանզի երկոքին բնութիւնքն առանց թերութեան պահեն զիւրեանց սեպհականութիւնն. եւ զոր օրինակ զծառայի կերպարանսն՝ Աստուծոյ կերպարանք չեղծանեն, նոյնպէս եւ զկերպարանսն Աստուծոյ՝ ծառայի կերպարանք ոչ փոքրկացուցանեն:

Օ ի որովհետեւ ձեռն յանձին հարեալ պարծէր սատանայ թէ մարդն նենգութեամբ իւրով խաբեալ՝ յաստուածեղէն պարգեւացն անկաւ, եւ յանմահութեանն օժտէ մերկացեալ՝ զսատիկ վճիռ մահուն ընկալաւ, եւ ինքն ի չարիսն իւր սփոփութիւն իմն եզիս զզովողութիւն պատուի-

բանազանցին, եւ Աստուած եւս՝ ըստ պահանջելոյ իրաւանցն որդարութեան՝ փոխեաց զվճիռ իւր ի վերայ մարդոցն՝ զոր յայնպիսում պատուին հաստեալ էր. նմին իրի պէտք եղեն ծածուկ խորհրդոյ անտեսութեան՝ զի անիոփոխականն Աստուած՝ որոյ կամք չմարթեն վրէպ ի մարդասիրութենէ լինել, զառաջին անտեսութիւն գթութեան իւրոյ առ մեզ լցցէ ծածուկ խորհրդովն, եւ մի մարդն որ սատանայական անօրէնութեանն պատրանօք հրապուրեցաւ ի յանցանա, կորիցէ հակառակ Աստուծոյ առաջագործութեանն:

Եւ զմասնէ Որդին Աստուծոյ յանարգութիւնս աշխարհիս պարբերէ յերկնաւորական բնակութենէն իջեալ եւ ի հայրենի փառացն ոչ մեկնեալ, նորով կարգաւ եւ նորով ծննդեամբ ծնեալ: Նորով կարգաւ՝ քանզի որ իւրովքն աներեւոյթ էր՝ մերովքն եղեւ երեւելի, անբովանդակական կամեցաւ բովանդակել, կացեալ մեացեալ յառաջ քան զժամանակս՝ սկիզբն առնէր լինել ի ժամանակի, ամենայն աշխարհաց տէրն զծառայական կերպարանս առնցր՝ ծածկեալ զիւր անեղբ մեծութիւնն, անկարեկանն Աստուած ոչ գարշեցաւ լինել մարդ չարարելի, եւ անմահն՝ ընդ մահու օրինօք անկանել: Իսկ նորովն ծննդեամբ ծնեալ, քանզի անապական կուսութիւնն անգէտ էր ցանկութեան եւ միանգամայն զնիւթ մարմնոյն մատակարարեաց: Առաւ ի մօրէ Յեանն՝ բնութիւն եւ ոչ յանցանք. եւ ոչ այնու ինչ՝ զի պանշելի էր ծնունդն՝ աննման է մեզ բնութիւնն ի Յէր մեր Յիսուս Քրիստոս որ յարգանգէ Կուսին ծնաւ: Զի որ ճշմարիտ Աստուածն է, նոյն՝ մարդ է ճշմարիտ. եւ չիք ինչ ստութիւն ի միութեան աստ յայսմիկ, քանզի ի միասին են խաւարհութիւն մարդոյ եւ բարձրութիւն աստուածութեան: Զի որպէս Աստուած ոչ փոփոխի ողորմելովն, այսպէս եւ մարդն ոչ ծախի ի պատիւն ելանելով:

Եւ ի երկրքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միմեանց զայն՝ որ ինչ սեպհականն է. այս ինքն՝ Բանն գործէ զոր Բանին է, եւ մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է: Մին ի նոցանէ պայծառանայ պանշելեօք եւ մեւսն անկանի ընդ զրկանօք: (Իբրեւ նոքին եպիսկոպոսունք եւ ընդ այս բան տարակուսէին՝ ցուցաւ նոցա մեւս բան Եփեսոյի որ ասէ, «Ինչ ինչ ի ձայնից առաւելապէս Աստուածութեանն պատշաճէ եւ ինչ ինչ մարդկութեանն եւ ինչ ինչ զմիջին կարգն ունի՝ նշանակելով զՈրդին Աստուծոյ Աստուած լինել եւ մարդ միանգամայն»): «Եւ որպէս Բանն ի հայրենի փառացն հաւասարութենէ ոչ մեկնի, նոյնպէս եւ մարմինն զբնութիւն մերոյն ազգի ոչ թողու: Քանզի, զոր պարտ է մեզ ստեպ յեղյեղուլ, մի եւ նոյն՝ է ճշմարիտ որդի Աստուծոյ եւ ճշմարիտ որդի մարդոյ: Աստուած, այնու զի «Իսկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն», մարդ, այնու զի «Բանն մարմին եւ զեւ եւ բնակեաց ի մեզ»: Աստուած, այնու զի «Ամենայն ինչ նովաւ եւ զեւ եւ առանց նորա եղեւ եւ ոչինչ». մարդ, այնու զի «Եղեւ ի կնոջէ, եւ եմուս ընդ օրինօք»:

Սարմնոյ ծնունդն՝ մարդկեղէն բնութեանն ցուցիչ է, Կուսին ծնունդն՝ աստուածեղէն զօրութեանն նշանակ: Տղայութիւն մանկանն՝ յայտ առնի խանձարրոցն խոնարհութեամբ, մեծութիւն Բարձրելոյն՝ ի բարբառոյ հրեշտակացն ցուցանի: Նման է մատաղածին մանկաւոյն՝ զոր չեւրովէսն ամպարշտութեամբ հնարի սպանանել, այլ տէր է ամենայնի՝ որում մոգք ուրախութեամբ խոնարհին յերկրպագութիւն: Յորժամ ի մկրտութիւն գալը կարապետին իւրոյ Յովհաննու, զի մի թագչելցի՝ թէ

ընդ քողով մարմնոյն առաւածութիւնն ծածկեալ կայ, Հօրն բարբառ յերկնից որոտալով ասէր. «Կա է որդի իմ սիրելի՝ ընդ օր հաճեցայ»։ Արդ զոր իբրեւ մարդ ստանայտեան խորամանկութիւնն փորձէ՝ նմա իբրեւ Աստուծոյ հրեշտակական պաշտամունք հարկանին։

Վաղցնուլ, ծարաւել, վաստակել եւ ի քան լինել՝ յայնապէս մարդկօրէն իմէ է։ Այլ հինգ հացիւ զհինգ հազարս մարդկան յագեցուցանել, եւ ապա կնոջն շամբաացւոյ զԼուրն կենդանի, որոյ արբուած չափ որում ըմպէն՝ միւսանգամ ծարաւել, ի վերայ միանանց ծովուն ցաւ մաքաւ գնալ, եւ ստանալով մերկին զքառնացեալ ալիւն ցածուցանել՝ առանց երկմտութեան առաւածական է։ Եւ զի զբազում ինչ իւրից զանց առնիցեմ, զոր օրինակ ոչ է միջ նորին բնութեան վշտակից լինել եւ արտասուել ի վերայ բարեկամին մեռելոյ, եւ ի բաց առեալ զիս փարիչ չորեքօրեայ գերեզմանին՝ զնոյն ձայնին հրամանաւ միւսանգամ ի կենդանութիւն զարթուցանել։ Կամ զփայտէ կտիւն՝ եւ զլոյս առնն ջեանն ի գիշեր դարձուցեալ՝ զամենայն բնութիւնս զողացուցանել։ Կամ պնդել բեւեռօք՝ եւ զդրունս գրախոփն՝ հաւատաց աւազակին բանալ։ Եյնպէս ոչ նմին բնութեան է ասել. «Ես եւ հայր իմ մի եմք»։ Եւ ասել. «Հայր իմ մեծ է քան զիս»։ Զի թէպէտ եւ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի դէմք են Աստուծոյ եւ մարդոյ. ոչ այլ իմէ պնէ՝ որով երկօրունցն եւս հասարակ են թշնամանքն, եւ այլ իմէ պնէ՝ որով հասարակ են փառքն։ Քանզի ի մերոյն է նմա փոքրագոյնն քան զՀայր՝ մարդկութիւնն։ Իսկ ի Հօրէ է նմա հաւասար ընդ Հօր՝ առաւածութիւնն։ Արդ վասն այսր գիտաց միութեան յերկոսին եւս բնութիւնսն իմացելոյ ընթերցեալ լինի թէ «Էջ յերկնից...»։

Այս գիր երեւելի եւ անուանի քան զամենայն գիրս վասն մարմնաւորութեան՝ ի մեծի պատուի լինալ է յեկեղեցւոջ, յաւաքն երբեմն ընթերցեալ լինել ի Հռոմ յեկեղեցւոջ յաւուր տօնի ծննդեանն Վրիստոսի, նոյնպէս եւ ի Վաղիա. Վեղասիոս քահանայապետ (492—496) եղ նշովս որոց մերժեն կամ փոփոխեն եւ զփոքր ինչ մասն նորա։

Միայն եպիսկոպոսունք ոմանք Նազիպտացւոց չկամեցան արկանել նմին ձեռնագիր, զի ասէին թէ առանց կամաց հայրապետին մերոյ որ այժմ չիք ի միջի, չկարեմք առնել ինչ, եւ պատու հասեացեն իսկ զմեզ եպիսկոպոսունք յորժամ դառնայցեմք յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ յայն սակս պարտ է փոխանակ Վիտսկորայ զայլ ոք ընտրել ի հայրապետութիւն՝ զի այնպէս նորա հաւանութեամբ արկցուք ձեռնագիր։ Իսկ կայսրն չհամարէր զայն ընդ հանրական օրոշումն վարդապետութեանն բաւական, այլ կամէր զի սահմանեցի հանգանակ ինչ նոր զոր եւ յետուստ յանձն առ ժողովն, եւ ի հինգերորդում գումարմանն որոշեցան ոմանք յեպիսկոպոսաց յօրինել զայն հանգանակ, որ առնէ սկիզբն ի Վիկիական եւ Ղոստանդիանուպոլեան հանգանակէ եւ ապա յարէ զկնի զթուղթսն Ղիւրղի առ Նեստոր եւ առ արեւելեայս, իբրեւ ի յանդիմանութիւն մելորութեան Նեստորի, եւ ապա զթուղթն Ղեւոնի առ Փղաւիանոս ի յանդիմանութիւն Նւսիքեայ եւ յետուստ յարի բուն համառօտ

Հանգանակ ժողովոյն: Իբրեւ ընթերցաւ այն՝ հառապեցաւ միտքան ի հարցն իբրեւ հաւատք հարց եւ առաքելոց: Վշխաւոր բանք այս են. «Ուսուցանեմք զնոյն՝ կատարեալ յաստուածութեան եւ զնոյն՝ կատարեալ ի մարդկութեան, զնոյն՝ լստուած ճշմարիտ եւ մարդ ճշմարիտ, ի բանաւոր հոգւոյ եւ ի մարմնոյ, զնոյն՝ էակից (բնակից) Հօր ըստ աստուածութեան եւ էակից (բնակից) մեզ ըստ մարդկութեան. ամենայնիւ մեզ նման՝ բաց ի մեղաց. զնոյն՝ յառաջ քան զյաւթեանս ի Հօրէ ծնեալ ըստ աստուածութեանն եւ ի վերջին աւուրս վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան ի Սարիամայ յաստուածածին կուսէ՝ ըստ մարդկութեանն: Օ, մի եւ զնոյն՝ Վրիստոս՝ որդի, տէր, միածին, յերկուց բնութեանց¹, առանց խառնակութեան, առանց փոխփոխութեան, առանց բաժանելոյ, առանց անջատելոյ ծանուցեալ. ոչ ի բաց բարձեալ երբեք այլակերպութեան (տարբերութեան) բնութեանց վասն միաւորութեանն, այլ մանաւանդ առաւել անկորուստ պահեալ սեպհականութեան (յատկութեան) երկոցունց բնութեանցն, եւ ի մի դէմս եւ ի մի անձն ի միասին գումարեալ. ոչ յերկուս դէմս անջատեալ կամ բաժանեալ, այլ մի եւ նոյն որդի եւ միածին լստուած Բան, Տէր Յիսուս Վրիստոս»:

Ի վեցերորդ գումարմանն եկն նստաւ ինքն կայսր եւ խօսեցաւ իսկ ի հռոմայեցի լեզու եւ ընթերցաւ առաջի նորա նոյն հանգանակ. հաւանեցաւ, մանաւանդ թէ ընկալաւ հաւատովք եւ յաւել սահմանել քաղաքական պատիժս՝ որոց այլ ինչ արգելադրանքներ: Իսկ ի յաջորդ 9 գումարմունսն առանձինն ինչ ոմանց ոմանց դատաստանք դատեցան, եւ յօրինեցան 28 կանոնք վասն եկեղեցական կարգաւորութեան, մանաւանդ ընդդէմ վանականաց դատարկացելոց:

Խօսեցան հարց ժողովոյն առ կայսրն մեծաւ գովութեամբ վասն նորա՝ զի այսպիսի իմն սկիզբն թագաւորութեանն արար, եւ վասն երանեղք քահանայապետին՝ Վեռնի «զի անդատին ի ժամանակէ անտի մոլորութեանն (յեփեոս) զնա զարթոյց տեսչութիւնն ի վերայ մեծապայծառ աթոռոյն Հռոմայ՝ իննել նոցա նահատակ յառաջամարտիկ յաղթող եւ առանց պարտութեան, որ ամենեւին վառեալ զարդարեալ ճշմարտութեամբ եւ բոլրա-

¹ Հոգեւորութիւն իմն եղեւ հրեշտակացն Հռոմոյ ընդ արեւելեան եպիսկոպոսաց՝ որք ընտրեալ էին յօրինել հանգանակն, վասն բանից ինչ ի նմա, այլ ոչ մօտց, զի որքո կամին գնել յերկուց բնութեանց, ուր ի թշնամի զեւոնի եւ յերկուս բնութեանց: Երկուքն եւս ուղիղ էին, այլ զի Գրիգոր եւ Եւսիբոս առաջնաքն վարեցան շարաչար, ի գնէին իմն հրեշտակք քահանայապետին: Զիջանել զիջան արեւելեան եպիսկոպոսունք, որպէս գործք ժողովոյն ցուցանեն, տակալն ի յոյն գրեմարի

եւ յամաի յերկուց բնութեանց, որպէս եւ ի բազում գրեմարիան գրեմարի: Եւսիբոս ի գործս ժողովոց ի դատմանեմն եղեալ in duabus naturis, յաւելու թի գրեմարիք հռոմայեցիք նշանակեալ իցեն ի լատեանցն թի ըստ յունին ընթերցելի է՝ ex duabus naturis. Ի սահմանի Գ. Կոստանդինուպոլ. ժողովոյն (յոսի 380) յորում ոպն հանգանակ յառաջ բերի՝ անի յոյն յերկուս բնութեանց. թեպէտ եւ հարցն ի գործս անդ ժողովոյն ընթերցեն եւ ընթերցան ի փոսին արեւմտեան ի կիս:

քեզ Նախնան առաջնութեան, որպէս երբեք Պետրոս՝ նշնալէս եւ սա ոյժով զմիտքան ծանօթութիւն եւ զխորհուրդս ամենեցուն ուղղեալ ձգեաց առ Մատեւոս: Մի որ այսուհետեւ, առեն, խաւարատէր սիրով գծտութեան կռուիցի ընդ բանից թղթոյ նորա իրեւ թէ օտար ինչ իցէ ի վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, եւ ցայժմ անծանօթ, առելով թէ չէ օրէն պատարդոյ քան զխաւարանութիւն երեքարիւր ութեւտասն հարցն ընծայեցուցանել մեկնութիւնս: Արդարեւ ճշմարիտ է թէ խաւարանութիւն հարցն այնոցիկ ունի յինքեան զգլխաւոր կանոնս հաւատոց. սակայն եւ այնպէս դէպ լինի բազում անգամ զի որք նմին հակառակն ելաւնն՝ առն պատճառս բարբառելոյ հակառակ այնր՝ զոր մուտին խնայան: Ընդգէմ այնոցիկ՝ որ ճշմարիտ վարդապետութիւնն կռւմակորեն՝ կարեւոր պիտոյ է ուրոյն ուրոյն առաջ պատասխանի նորա ձեւութեանցն: Օ՛ր եթէ ամենեքին բաւական համարէին զճրշմարտութիւնն եւ ոչ որ զհետս բարեպաշտութեանն պղտորէր նորա ձեւն առնելով, ապա չէր ինչ պիտոյ մանկանց եկեղեցւոյ այլ ինչ ածել զմտաւ՝ բայց որ ի հանգանակի անդ սահմանեալ է. բայց քանզի բազումք բազում շաղկապ մոլորութեան յուղիղ ճանապարհէ ճշմարտութեանն հեռացան, պիտոյ եղեւ այնուհետեւ մոլորութեանց նոցա կարեւոր յաւելուածովք ընդդէմ ելանել. իբր ոչ եթէ նոր ինչ յօդուտ հաւատացելոցն հնարելով, որպէս թէ պակաս ինչ ի հաւատան կարիցէ լինել, այլ զնորութիւնսն իսկ գլխովն պատշաճ բանիւք մերժելով:

Մանան թղթով խնդակից եւ շնորհակալ լինէր Բեռնհոլտսն համարէն՝ քահանայապետին «զի ամենեցուն եկաց թարգման բարբառոյ երանելոյն Պետրոսի», եւ եղեւ ի գործս անդ «առաջնորդ բարեաց», եւ ի ժողովն նոցա «իրեւ գլուխ առնի՞թեր անդամոց՝ այնպէս առաջակայ ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց»: Ապա զհաստատութիւն կանոնացն զոր կարգեցին՝ խնդրելով «Արդ աղաչեմք, առեն, զի քոյովք վճռովք զմեր դատաստան պատուեսցեա, եւ որպէս մեք ընդ գլխոյդ գտաք միարան ի բարիս, այսպէս եւ քո բարձրութիւնդ լցցէ որդւոց զվայելուն»,:

Այլ Ղեւոն բաց ի սահմանացն հաւատոց ոչինչ հաստատեաց, այլ մանաւանդ ընդդէմ դարձաւ ամենայն զօրութեամբ վերջին (28երորդ) կանոնի: Քանզի յետ վճարելոյ ամենայնի ի ժողովն՝ որսացեալ Մատթոլիոս պարապ, յորժամ չէին անդ հրեշտակք քահանայապետին, հաւանեցոյց զեպիսկոպոսունան Առնայ զի վասն քաղաքային առաւելութեան կոյսերական քաղաքին Առնանդինուպոլեայ, տացի աթոռոյ նորա երկրորդական պատիւ յետ հռոմէական աթոռոյն, որով ապաքէն աստիճան աթոռոյն Աղեքսանդրիայ եւ Մատիդայ հասանէր յերրորդ եւ ի չորրորդ կարգ, եւ զայս պահանջէր նա հաստատեալ յայնպիսի ինչ սուտ կար-

[illegible]

100

Սե Գրիգորիանական ժառանգ (351) իրեն թու 200 զա-
տարիան եւ աղետի էր իսն նոր ընդ աննայն արեւելք: Նա
կառավարդ արեւելի մեծի ժառանգ էր էլք իսն վարկնի աղանի
Միսրիանայ¹, որոց թան կայան եւ արժաւ ի թաղամ ինորոց էր.
որոց իննականոց աստիւտեց² նախ զիշխանութենէ կալիւրդ-
այ ըննայն թափել զանկն, եւ արեւմտեւ իննել իսն կալ-
կարաց կանկն:

Յիսուսի եւ խնամութեամբ իմ հոգեւոր ի հանդաման
ժամանակին՝ ընտելի իմ Գլխին քահանայութեան ընդ գումարաւ
ժողովոյն ոյնորիկ, որպէս եւ եղբորդեանս ժողովոյն չորսորկին
յայրենի ի նմին նոր հանդամանի, քանզի այն իմ է զլուսի եւ իմ
փանհոգեւորն՝ անդին ամենայն փոքուն որդեակն։

“Եթե ի Գաղիսի մեծագույն Հասակին ի Քաղիկոսն ժ-
 նականք բաշխե՞ր՝ յոս նշանաւոր էր Թեոփոս մեծ մեծն։ Եւ
 ընէր ժնականացն գանդ գանդ ի փառս եւ ի հաւորս
 գոչին թէ մանեցան հաւաք ի Քաղիկոսն, գործն ի փոք-
 րեան թիւն Նիսաոյի, եւ ահա՛նեցաւ լինել ի Քրիստոս երկ-
 արորի, երկու Քրիստոս եւ երկու մանիք։ Գտնու ժնականացն
 տնականութիւն եւ յԱզգակց զընդէ՛ր Գ յԱրաւաղեմ էր, զը-
 գանջին զժողովարդն, գրասեղ կտան զբաշխան, եւ ընթանալ
 հայրապետ մեթեալ հանին փոխանայ, քանի չաւն յանն
 մեթեւ զժողովն Քաղիկոսն եւ զիսկի առաջանել թէ Քրի-
 ստոս յերկուց թաւթեանց իցէ եւ ոչ եթէ յերկուս թաւթիւն,
 ուրմին զեղեակարան Սկիւթապոլսոյ, աւերին քանդէին զբա-
 ղքս եւ արկաւ, եւ զիսկի լինել զխնդալ զոն։ Ընցանիւ ից

յաթոռն հայրապետութեան ինքն թէոզոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնադրեալսն յիւրմէ: Ըյլ յետ 20 ամսոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ թէոզոսիոս ի բաց արտրեալ՝ միւսանգամ առնոյր Յորնաղ զյաթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ դադարեաց աղմուկն:

(ՅԱղեքսանդրիա խառագոյն եւս էին իրքն: Այլ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անաթի որ զհետ եկեալ էին Վիոսկորայ՝ չորք վաղ վաղակի հաւանեցան սահմանելոցն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոտաացան արկանել ձեռնադիր: Հասանէին եպիսկոպոսուկքն չորեքին յԱղեքսանդրիա եւ ետուն զըոյց թէ մերժեցաւ Վիոսկոր եւ արտրեցաւ ի Վանգրիս Պափղագոնացուոց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւազապետ նորա Պրոտերիոս: Ըյլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զաւմիկն որ մէտ ի Վիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանելն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկանէր յաւերակս մեհենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբխն: Ըսաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նոր 2000 արանց՝ որք յաւուրս թի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ: Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զգորավար զօրացն զՓղարոս եւ զՊրոտերիոս իսկ գլխովին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զշնորհսն հանեալս եւ շնորհեաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոգոս յԱղեքսանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Ըպողինարեանք (Միարնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Սուզն (Լաղուրոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ Թաթոմն (Մոնգոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր արտրել զնոսա կայսրն:

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովրդեանն, յայն սակս յորդորէր Ղեւոն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տխմար (454)¹ եւ մինչդեռ թղթով² առաքէր քաջալերս եւ մխիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բազմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն:

Սախճանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց ի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանեայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յունու. 457): Լորկոքին եւս պատուին իրբեւ սուրբք յեկեղեցւոջ (Յունաց եւ են իսկ արժանի գովութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի:

Ե. յապէս հասաւ առհմն Մեծին թէնդաթի ոչ միայն յարեւմուտս այլ եւ յարեւելս, եւ այնուհետեւ մրցէին փառասէրքն:

Եւսպար որդի Երատրուրեայ, Եւան յազգէ, էր հզօրապէս քան զամենայն առաջանին, բայց քանզի արիանս էր, չկարէր թաղաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սարապեան Ղեւոն, Ղակ յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յարգւոյն Եսպարայ կացուցէ կեսոր: Պսակեցաւ Ղեւոն Ե. (457—474) յԵնասագիտէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղև այն սօփութիւն յայնմ հետէ: Եւս կոտորել զԵսպար եւ զորդիս նորա, զի տարբոցի ի Ճոխութենէ նորա (471): Եւ նա արշաւան յԵփրիկէ ընդդէմ Վանդաղայ մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Եւցոյց իւր պայազատ զՂեւոն, զորդի դասեր իւրոյ Երիտզնայ եւ Տրատկաղիոսի Իսաւրացւոյ՝ որ կոչեաց զանձն Օւնոն, եւ ինքն վախճանէր յամի 474 (Յունու.):

Ղեւոն Բ. առ իւր ամոռակից զհայր իւր զՕւնոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Օւնոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Վերինայ ի կնաջէն Ղեւոնի Բ. վառութեամբ զնաց Օւնոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Բասիղիս կոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յեռ մահաւ կայսերն Մարկիանեայ (457) Տիմոթէոս Աուզ եւ Պետրոս Թոթով ժարհեցան դառնալ ի տեղւոջէ արքսորանացն: Տիմոթէոս ժամ առհմանեալ ժողովողեան գալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, տպա առեալ զամբոխն հասանէր ի վերայ Պրոսերիոսի որ ապաստանեալ էր ի մկրտարանն, հար խուժանն զսուրբն եւ զվեց ընկերոն ընդ նմա՝ ներկեալ տրեամբ զտեղին արքութեան, եւ եղան դիակոււնք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Եւնդէն վազվազակի նզովէր զժողովն Վաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունան Հռոմայ եւ Առատանդինուպոզեայ եւ դնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց եպիսկոպոսունա՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Ղեւոն Բ. զառաջինն թուէր իմն դեղեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միաբնեայց՝ կամեք գումարել ժողով նոր: Եւս քանզի խնդիրն տահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չմարթէր միւսանգամ մատուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն սակս իսկ ճգնէր Ղեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի խորհրդոյ տնտի զկայսրն (ի Խուղթոն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զի հարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս տրեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Սեորապոզատց թէ զինչ միտք իցեն նոցա զժողովոյն

Վաղկեղանի. ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն սրտէ իւրեանց, եւ մերժեն զառնակալ յաթառոյն Լ. զեքսանդրիայ: Այնժամ աքսորեաց կայսրն զՏիմոթէոս Առաջ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Լ. զեքսանդրիայ այրն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս կամ Իմաստունն (460): Բնկալաւ Ղեւոն զթուղթ հայրապետիս եւ հաստատեաց զընտրութիւնն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Լ. պր. 11):

Նոյնպիսի դէպք եւ յԼնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մոլեգինն Բարսուէմա զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Վնափեւս կամ Թափիչ եկեալ յԼնտիոք ձեռնառուութեամբ Օւնոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելաւծոյն՝ ոչ խախտար, զոր յաւելոյր յՆրեքսորեան երգն. մինչեւ առ սրտին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրոս հայրապետ. բայց անդէն աքսորեաց զՊետրոս՝ կայսր Ղեւոն:

Եւ յԼ միւսանդամ խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիղիսկոս (475—477). ետ հրաման դառնալոյ Առաջն Տիմոթէայ յԼ. զեքսանդրիա եւ Թափիչն Պետրոսի յԼնտիոք. նզովեաց կայսերական հրովարտակաւ զսուրբ ժողովն Վաղկեղանի եւ զգիր սրբոյն Ղեւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանագիրս ժողովոյն հուրս մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս. 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամբօք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն: Սակայն Լ. կոկ հայրապետ Սոստանդինուպոլեայ (472—490) յաջորդ Վեննադեայ (450—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ. խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիղիսկոս յաթառոյ:

Եւստ յայնժամ շահեալ Օւնոնի զցորավարոն դարձաւ միւսանդամ (474). սպան զԲասիղիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւոժքն խրովք ի դղեկի ուրեք. եւ դաւանութիւնն նորա մերժեցաւ: Պարձաւ Տիմոթէոս Սողոմակիոզոս († 482) յաթառ իւր:

Ունէր Օւնոն ի հասարի զիշխանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք: Բնակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա արեւելեան Վուլթք օւնելով թագաւոր զԿոէոգորիկոս (յամէ 475): Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Օւնոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484): Եւ յԼ ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԽաղէոս եւ յանուն կայսեր հանել զտէրութիւնն յՍոսակերայ, քանզի եւ Կոէոգորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան: Օւսյոմ ամենայնէ պատմեցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոյն: Աետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Օւնոն անորդի (Լ. պր. 401): Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Օւնոն՝ անզգոյշ խրատու Եկակիոսի զԼնտիկոնն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբնեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւնն եկեղեցւոյ. զորոց այլուք մի ըստ միոջէ:

Յարեւմտեան գեղեւէք տէր տիտ Բաբուկաթեանն եւ
էր մերն ի կործանումն: Յետ մահաւանն Ստրեայ՝ իրեւ հասանէր
գոյմն առ Թէոդոս Բ. չհաշտէր ինչ նա զառաջինն եւ առանց
աղակց հրամայէր խաղալ զօրաց ի կողմն Պաղմաստայ՝ զի զամե-
նայն ապստամբութիւն ի բաց խափանիցէ: Քանզի իրեւ Թեան
Թէոդոսի Սեծի յառաջնէն կնոջն նորա ի Փղակիղայ՝ առաւել
իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զՊաղլա
Պղակիղիա զդուստր Թէոդոսի՝ յերկրորդ կնոջն ի Պաղլայ: Ոչ
զատարկ ինչ էր կտփած մասց կայսերն: Քանզի ժպրհեցաւ
Յովհաննէս զաղանեաց գաղիք Ստրեայ՝ առնուլ զծիրանին եւ
առաքել առ Թէոդոս պատգամեաւոր՝ զի ընկալցի սա զնա իրեւ
կայր արեւմտից: Թէոդէոս եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց,
սակայն եւ այնպէս խաղիա, Պաղլեոս եւ Պաղմաստայ ընկալան
զՅովհաննէս հօրն եւ խորապէսն Այեաթոս զարաւար՝ ել ի կողմն
նորա: միայն զԱփրիկէ ի բաց կալաւ Բանդիակիոս կան՝ պահելով
զայն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն:

Աշխատանքութեամբ իմն հրամարեցաւ Թէոդոս յիրաւանցն-
սահմանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից (բաց ի մասնէ արեւմտեանն
Պիւրիկեայ) մանկանն Ալազենաթանեայ, եւ մեր նորա Պղակիղիայ
Արքատայ՝ ինտամիալութիւնն: պատրաստեցաւ գունդ հարուստ,
ապարապետութեամբ Արդարուրիոսի՝ որում տունն օգնական
Սանդիդիանոս եւ Ասպար նորին որդիք: Առաքեցան ընդ զօրան
Պղակիղիա եւ Ալազենաթանոս, քանզի ցայն վայր յաղթանիս
արեւելից էին: եւ յետ սակաւ ինչ մից եհաս զհետ նոցա ի
Թեոսաղանիկ՝ Հեզիան որ երեք ի կայսերէ ծիրանի վան հնգա-
մեայ մանկանն Ալազենաթանեայ եւ անուանեաց զնա Աեոսք՝ ի
հրամանէն Թէոդոսի (424):

Արդարուր՝ յետ զՊաղմաստայ զրաւելայ (425)՝ նաւարկէր զ-
բքն անցանել յիսապիա: այլ մինչդեռ անտուսա Ասպար հե-
ծելագորացն յանկարծ հասեալ գրուէր զԱիւլիդէա առանց դիմա-
դարձութեան, նաւն՝ յորում Արդարուրն էր, հարաւ ի ցամաք
ինչ եւ ըմբռնեցաւ սպարապետն ի զօրականացն Յովհաննէս:
Թէոդէոս եւ Սանդիդիանոս մզէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ
հետաւանդեցաւ ցանէր Ալազենաթանոս քաղաքս բազումս, սակայն
որասրեկ եղէն զօրն արեւելեան եւ Ասպար ընդ Պղակիղիայ՝ որ
առ նմա էր հանդերձ մանկամբն: մանաւանդ զի գիտէին թէ զայ
Այեաթոս վարձեալ զօրս ի Հոնայ:

Ամն ունէր Յովհաննէս թէ հաւանեացի նմա Թէոդոս վան
գրիթութեան սպարապետին խրոյ, եւ յայն սակա պատուով խի ու-
նէր զսա: Այլ Արդարուր յետ շահելոյ զզօրութեան Յովհան-

նու՝ առաքելք զբոլոյս առ Ասպար Գալ անկանել ի վերայ Ռաւեն-
նայ. եհաւ յանկարծ Ասպար հեծելազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն.
յես փոքր ինչ կռուոյ ձերբահալ եղեւ Սովհաննէս իւրոց իսկ
զօրափարացն օգնականութեամբ, եւ սպանաւ նա կամ անգէն ի
Ռաւեննա հրամանաւ Երդարուրեայ, կամ յԱկուիղէա՝ յես զաջ
ձեռն կտրելոյ եւ յիշխան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն շրջե-
ցուցանելոյ: Աետ երկց աւուրց սպանմանն՝ հառանէր Այեաթոս
60,000 շնորք. ընդ առաջ ել նորա Ասպար. եղեւ պատերազմ
արիւնալից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յազմութիւնն, մինչեւ յե-
տուտ միարանեցին առնել խաղաղութիւն. առաքեցան շնորք
յեսա՝ տուեալ նոցա զվարձան. Այեաթայ ոչ միայն տուաւ թո-
ղութիւն, այլ եւ կամութիւն եւս: Ի հանդիսի ձիրնթացից էր
Թէոդոս Ի. յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին
ի Մասսանդրինուպօղիս. «Թողցուք, ասէ կայսր, զխառամարտիկն,
երթիցուք գոհանալ զԱստուծոյ, եւ երթայր ամենայն բազմու-
թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս: Առաքեցաւ շնորհոն
(այնուհետեւ) պատրիկ՝ յԱտաղիս, որ եգիտ զՎաղենտիանոս ի
Հռոմ, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Աւ-
գոստոս (425):

Այսպէս ել յաթոռ Վաղենտիանոս Գ. (425—455) որդի
Կոստանդեայ, ընդ ինամակալութեամբ Պղակիզիայ: Արկղըին եւս
չէին առաւ ունել ի հասար զաթոռն:

Ափրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Այեաթոս՝ որ ընդ
քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-
զում ազգեցութիւն առնն լուի Բոնիփակեայ կուսակալի Ափրի-
կեցւոց աշխարհին, որ բարեկամն էր Աւգոստինեայ: Ամենեալ
Այեաթայ ընկենալ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զնմանէ քառ-
թիւն յալըռնիան եւ ապա զԲոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր՝
թէ ընկեսցեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Ապստամբեաց
յայնժամ Բոնիփակիոս եւ կոչեաց զՎանդալս ի Սպանիայ ի թի-
կունս օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Բոնիփակիոս
(† 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ ոոցա հասեալ, բայց Գենտե-
րիկոս եւ Վանդալք չհաւանէին դառնալ յես ի Ճանապար-
հէն: Առին սոքա առ սափա սակաւ զամենայն Ափրիկէ (429—439)
մեծաւ անագորունութեամբ, արարին գերիս զամենայն Հռոմայե-
ցիան, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդալաց, զոր եւ հորդ
համարեցաւ ընդունել Վաղենտիանոս Գ. յամի 435: Աետ
այսորիկ յառելին առնալ եւ զՍարդինիա եւ զԱրքսիկոս: Բայց
յայնժմ ամենայնէ տայր Վաղենտիանոս ի բաց զարեւմտեան Վի-
րիկէ (այս ինքն՝ զՊաննոնիա, զՎաղենտիա եւ զԵպրիկոն) առ տի-
րութիւնն Արեւելից զի առցէ կնութեան զԱլզգաբիս զԴուստր
Թէոդոսի Ի. (437):

Այսուհետև Այսեփոս կազմեալ իւր գունդս ի ցեղէց Գերմանացւոց, նորօք կարգեալ յօրինէր զիրա տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Գաղիա, եւ առաջնորդէր անդ Հռոմէական բաժնին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Խուրդունդացիք, Աղեմանք, Փրանկք, Աքմորիկացիք եւ արեւմտեան Գուլթք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Ատլենտիայ (Ալալանայ) զԱլանսն որ մերժեցին անտի զընական (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, գրգռէին Գաղեացիք յապստամբութիւն, ձեռն տային ի Վազդիոս յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զՎամարէ, զԹուանէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցՍոմ գետ. թէպէտ եւ հար զնա Այսեփոս առ Շինիւն Հեղենեայ¹, այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: (Յետ սակաւ ինչ միոյ Վազդիոս վախճանեցաւ, եւ Մերովէ յաջորդէր:

Այս ամենայն հանգամանք Գաղիայ փոփոխեցան ի գալ Հռոմացն: --- Ատտիղա՝ եղբայրսպանութեամբ միաբանեաց զայլ եւ այլ ցեղս Հռոմացն բնակելոց ի կողմանսն յորա յառաջագոյն Գուլթքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Գանուր եւ Թայս գետոց մինչեւ ցՍոլդա (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ դղեկէն իւրմէ առ Թայս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահադէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. զողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, սիրէր նա կոշիլ զանձն՝ Աստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Ահարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելից, քանդէր ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցԱդրիական ծով, ի Գանուրայ մինչեւ ցաւհաման (Յունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Թրակիայ ի հարաւոյ Գանուրայ, եւ 2100 լիար ոսկւոյ՝ իրրեւ հարկս:

Իսկ իրրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մատոյց Ատտիղայ երկաթ, եւ դրդէր իսկ զնա թագաւորն Ալանդադաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ թուեցաւ Ատտիղայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ գրով զմիաբանութիւն Գերմանացւոցն ի Գաղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): (Հափանց Թայս գետոյ խաղացեալ զայր ընդ երկայնութիւն Գանուրայ՝ զօրութեանու. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Գուլթք, որոց իշխանք

¹ Vicus Helenae. գլ. Vieux Hesdin.

էին Ալաղամիր եւ Թէոդորմիր եւ Ալիդիմիր, Գեպիդացիք՝ որոյ իշխանն Հարդերիկոս, Ռուգիացիք եւ Ալիւրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Թիւրինգացիք: Ի կողմանս Ուէնվալտայ Գոււնդիքար արքայ Բուրգունդաց հանդերձ առհմիւն իւրով եւ բազում Բուրգունդացւովք կոտորեցան, եւ մնացեալքն ատիպեցան զինուորել Լատիղայ: Ընց Լատիղա ընդ Հռենոս (Թերեւս) ի կողմանս Առգոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Գաղիա մինչեւ ցԱւրեղիանոն (Օրլէան):

Սոսէր Եյետիոս զօրու իւրով եւ Գերմանացւովք, որ էին ընդ վերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Գուլթք՝ զօրավարութեամբ Թէոդորիկեայ Ը., Բուրգունդացիք եւ Գետեղերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի որոյն Հոնաց, եւ Էլանք եւ Էրմորիկացիք կամ Բրիտոնք: Տեղի տայր Լատիղա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Ատտաղաւնոն (յայտմու Էլալոն առ Մառն գետով): Եղեւ ճակատ ահագին մերձ ի Մուրիակոն (Միւրի). Թէոդորիկոս Ը. Թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Խորիսմուկնդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Լատիղա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ եւ ի Գաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451):

Չայրացեալ Լատիղայ ընդ իրսն եւ կոչեցեալ եւս յԱնուրիայ ի քեռէն Ալաղենտիանոսի Գ. զի ապրեցուսցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւսում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր յԱտաղիա. եւ հաս առաջի Էկուիղէայ՝ որ էր նախապարիսպ Խաաղիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ՝ կամէր ի բաց գնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսեալ Թէ տարմահաւք հանեալ զձազս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերեն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիրսն համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Էկուիղէա, քանդեցաւ եւ զեւ հարթյառակ: Ըյնուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զղաշտաւայրոն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Խաաղիայ: Փախչէին Թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեսցին ի սրոյ. ի փախստէից անտի մեկնելոց ի լճակս Էդրիական ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Ալենեաացոց: Հուրն եւ նշան այրեցածոյն դժէր զճանապարհ արշաւանին Լատիղայ. Պաղաւիոն ամենայն քաղաքօք յԱթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոդան նիստ կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնումս Տիկինոս եւ Պաղոս գետոց՝ սպառնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հռոմոյ: Ալ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն: Օյ Ալաղենտիանոս Գ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Ծիս որ եղեւ տակաւ սերմն հերձուածոյն (Յունաց յապայ ժամանակս, այս ինքն թէ վասն քաղաքային առաւելութեան քաղաքին Հռոմայ տուեալ իցէ աթոռոյն Հռոմայ յառաջահատ պատիւ ի հարց, եւ յայն սակս պահանջէր եւ զերկրորդականն վասն Կոստանդինուպոլեայ իրրեւ կայսերական քաղաքի: Եյս իսկ է 28երորդ կանոն ժողովոյն Վաղկեդոնի, որում անդէն ընդդէմ բողոքէին հրեշտակք քահանայապետին, եւ յետոյ բազմագոյն թրղթովք ցուցանէր Վեւոն Ճշգրիտ իրաւագիտութեամբ եւ խորին զիտութեամբ գրեալ առ եպիսկոպոսունս սիւնհոդոսին, առ Ենատողիտոս († 459), առ հայրապետան Եղեքսանդրիայ եւ Ենտիոքայ, առ կայսրն եւ առ գշխոյն Պուղքերիա, թէ հակառակ նախնական իրաւանց այլոց հայրապետացն է. այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր:

100

(Յետ Վաղկեդոնական ժողովոյն (451) իրրեւ յամս 200 գրգռութիւն եւ ազմուկ էր վասն նորա ընդ ամենայն արեւելս: Հաւաակորդ այնպիսի մեծի ժողովոյ էր կոյր կամ միականի աղանդն Միարենայց¹, որոյ բուն կայան եւ աթոռ ի բազում վանորայս էր, յորոց վանականք ստահակեալք՝ նախ յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց ջանացին թափել զանձինս, եւ այնուհետեւ իշխել իսկ եպիսկոպոսաց կամէին:

(Յիրաւի եւ իմաստութեամբ իսկ հայեցեալ ի հանգամանս ժամանակին՝ չկամէր իմն Վեւոն քահանայապետ ընդ գումարումն ժողովոյն այնորիկ, որպէս եւ եպիսկոպոսունք ժողովոյն չյօժարէին յորինել ի նմին նոր հանգանակ, քանզի այն ինչ ի գլուխ ելեալ սիւնհոդոսին՝ անդէն առնոյր սկիզբն աղմուկն:

Նախ ի Պաղեստին ածապարեալ հասանէին ի Վաղկեդոնէ վանականք բազումք՝ յորս նշանաւոր էր Թէոդոսիոս ոմն անուն: Ժողովեալ վանականացն գունդ գունդ ի փողոցս եւ ի հրապարակս՝ գոչէին թէ մատնեցան հաւատք ի Վաղկեդոն, դարձան ի վարդապետութիւն Վեստորի, եւ սահմանեցաւ լինել ի Վրիստոս երկու Ուղիք, երկու Վրիստոս եւ երկու անձինք: Վտեալ վանականացն օգնականութիւն եւ յԵւդոկիայ դշխոյէ՝ որ յԵրուսաղէմ էր, գրեգօնցին զժողովուրդն, գրաւեալ կալան զքաղաքն, եւ զՅորնազ հայրապետ մերժեալ հանին փախստեայ, քանզի շառ նա յանձն մերժել զժողովն Վաղկեդոնի եւ չկամէր ուսուցանել թէ Վրիստոս յերկուց բնութեանց իցէ եւ ոչ եթէ յերկուս բնութիւնս՝ սպանին զեպիսկոպոսն Սկիւթուպոլեայ, աւերէին քանդէին զքաղաքս եւ զգիւղս, եւ չկարէր լինել դիմակալ զօրն: Ենցանէր կայր

¹ Monophysites.

յաթոռն հայրապետութեան ինքն թէոզոսիոս, եւ յայլ եւս աթոռս եպիսկոպոսացն կացուցանէր զձեռնագրեալսն յիւրմէ: Ըյլ յետ 20 ամսոց նուաճէր զնոսա Մարկիանոս եւ թէոզոսիոս ի բաց արտրեալ՝ միւսանգամ առնոյր Յորնաղ զաթոռն անդէն յամի 453. եւ յետ 3 ամսոց ուրեմն հազիւ դադարեաց աղմուկն:

(ՅԱղքատանդրիա խստագոյն եւս էին իրքն: Այլ իսկ յ17 եպիսկոպոսաց անաթի որ զհետ եկեալ էին Վիոսկորայ՝ չորք վաղ վաղակի հաւանեցան սահմանելոցն ի ժողովոյն, իսկ երեքտասանքն յետ ընտրութեան նորոյ հայրապետին խոստացան արկանել ձեռնագիր: Հասանէին եպիսկոպոսուկքն չորեքին յԱղքատանդրիա եւ ետուն զըսց թէ մերժեցաւ Վիոսկոր եւ արտրեցաւ ի Վանգրիս Պափղազոնացւոց († 455) եւ ընտրեցաւ հայրապետ սարկաւազապետ նորա Պրոտերիոս: Ըյլ կողմն հակառակորդ գրգռեալ զաւմիկն որ մէտ ի Վիոսկոր էր, քանզի կաշառեալ էր սա զնոսա բաշխմամբ պարգեւաց՝ յարոյց խռով մեծ. զօրականն որ հանդարտեցուցանելն եկն՝ քարաձիգ հալածեալ անկանէր յաւերակս մահենին Սերապեայ, ուր եւ այրէր զնոսա կենդանւոյն ամբոխն: Ըսաքէր Մարկիանոս կայսր գունդ նսր 2000 արանց՝ որք յաւուրս 6 ի կայսերական քաղաքէն անդր հասանէին, արգելան թատերք եւ բաղանիք, բարձան ի նոցանէ բաշխոյք ցորենոյ: Խոնարհեցաւ զիջաւ ժողովուրդն առ վշտին, աղաչէին զգօրավար զօրացն զՓղորոս եւ զՊրոտերիոս իսկ զլեռվին՝ միւսանգամ ընդունել ի կայսերէ զշնորհսն հանեալս եւ շնորհեաց իսկ նոցա կայսրն ըստ բարեխօսանաց հայրապետին սրբոյ՝ որ եւ իսկ եւ իսկ յետ հանդարտութեանն ժողովէր սիւնհոգոս յԱղքատանդրիա եւ դատապարտէին վանականք ոմանք Եպողիմարեանք (Միարնեայք) հանդերձ պարագլխօք իւրեանց Սուզն (Նղուրոսն) Տիմոթէոսիւ երիցու եւ Խոթոմիւ (Մոնգոսն) Պետրոսիւ, եւ հրամայէր արտրել զնոսա կայսրն:

Սակայն եւ այնպէս խռովիչք տանէին եւ բերէին զմիտս ժողովուրդեանն, յայն սակս յորդորէր Ղեւոն զՊրոտերիոս մտադիւրագոյնս ուսուցանել զժողովուրդն տխմար (454)¹ եւ մինչդեռ թզթով² առաքէր քաջալերս եւ մխիթարութիւն առ հայրապետն սուրբ՝ մի վհատել, մի ի կոր կործանել ի բազմացն հակառակութենէ (459), վաղ զօրացեալ էր մրրիկն:

Սխմանեալ էր Պուղքերիա 55 ամաց լի առաքինութեամբք եւ գործովք բարութեան (Մարտ. 453) առաջնորդեալ տէրութեանն արեւելից ամս 40. յետ 4 ամաց հասանէր վախճան կենաց Մարկիանեայ՝ որ նմանող վարուց նորա էր (Յունու. 457): Նրկոքին եւս պատուին իբրեւ սուրբք յեկեղեցւոջ Յունաց եւ են իսկ արժանի զօվութեան եւ մեծարանաց յամենայն ժամանակի:

Այսպէս հաստատահամ Մեծին Թէոփիլոսի ոչ միայն յարեալ մուտն այլ եւ յարեւելոս, եւ այնուհետեւ մրցէին փառաստէրքն:

Ասպար որդի Արտաբուրեայ, Ալան յազգէ, էր հզօրապէս քան զամենայն աւագանին, բայց քանզի արիանոս էր, չկարէր թաղաւորել. նմին իրի ի ձեռն նորա կացուցաւ սպարապետն Ղեւոն, Ղակ յազգէ, պայմանաւ՝ զի զմի յորդանոցն Ասպարայ կացուացէ կեսար: Պսակեցաւ Ղեւոն Ա. (457—474) յԱնատոլիոսէ հայրապետէ (որպէս յառաջ քան զնա Մարկիանոս), եւ եղեւ այն ոսկորութիւն յայնմ հետէ: Եւ կատարել զԱսպար եւ զարդիս նորա, զի ապրեացի ի ճոխութենէ նորա (471): Եւ նա արշաւան յԱփրիկէ ընդդէմ Սանդաղաց մեծաւ ծախուք, այլ չյաջողէր (467): Եւ ցոյց իւր պայազատ զՂեւոն, զորդի դստեր իւրոյ Արիադնայ եւ Տրատկադիսէոսի Խաւրացւոյ՝ որ կոչեաց զանձն Օւենոն, եւ ինքն վախճանէր յամի 474 (Յուլու.):

Ղեւոն Բ. առ իւր ամուսնակից զհայր իւր զՕւենոն եւ մեռաւ ի նմին ամի: Իսկ Օւենոն (474—491) զեղծ էր բարուք, բայց կեղծաւորէր ի կերպարանս բարեպաշտութեան. պատրաստեցաւ նմա դաւաճանութիւն ի Սերինայ ի կնոջէն Ղեւոնի Բ. վառութեամբ գնաց Օւենոն փախստեայ եւ եղբայր նորա Ռասիդիս կոս եղաւ ինքնակալ:

Իսկ եւ իսկ յեա մահու կայսերն Մարկիանէայ (457) Տիմոթէոս Աուղ եւ Պետրոս Թոթով ժպրհեցան դառնալ ի տեղւոջէ պետրանացն: Տիմոթէոս ժամ սահմանեալ ժողովրդեան գալ յեկեղեցի՝ տայր զանձն ձեռնադրել նոցա առաջի՝ յեպիսկոպոսութիւն, ապա առեալ զամբօխն հասանէր ի վերայ Պրոտերիոսի որ ապաստանեալ էր ի մկրտարանն, հար խուժանն զսուրբն եւ զփոք ընկերսն ընդ նմա՝ ներկեալ աղետմբ զտեղին սրբութեան, եւ եղան դիակունք նոցա ի տեսիլ եւ ի կատականս: Եւ զէն վազվազակի նզովէր զժողովն Վաղկեդոնի եւ զեպիսկոպոսունան Հռոմոյ եւ Աոստանդինուպոլեայ եւ դնէր ընդ ամենայն աշխարհն Եզրիպտացւոյ եպիսկոպոսունա՝ զարս իւրոյ կողմանն:

Իսկ կայսր Ղեւոն Բ. զառաջինն թուէր իմն դեղեւել յերկուս կողմանս, ապա դրդեալ յարանց կողմանն Միաբնեայց՝ կամէր գումարել ժողով նոր: Եւլ քանզի խնդիրն տահմանեալ էր միանգամ վճռով համօրէն եկեղեցւոյ՝ չմարթէր միւտանգամ մուտուցանել ի խնդիր, եւ ոչ ժողով զժողովոյ վճիռ առնուլ յերկրորդ քննութիւն, մանաւանդ զի անօգուտ եւս էր այն վասն խաղաղութեան. յայն սոկս իսկ ճգնէր Ղեւոն քահանայապետ յամենայն զօրութենէ իւրմէ շրջել ի Խորհրդոյ անտի զկայսրն (ի Խուղթոն 115—121). մինչեւ յանձն առ կայսր այսու իմն շատանալ զի հարցանիցէ զամենայն եպիսկոպոսունս արեւելից ի ձեռն իւրաքանչիւր Մետրապոլիտաց թէ զինչ միաջ իցեն նոցա զժողովոյն

Վաղկեզոնի . ամենեքին ցուցին թէ ընդունին եւ զհետ երթան ժողովոյն յամենայն օրաւ իւրեանց, եւ մերժեն զըռնակալ աթոռոյն Լղեքսանդրիայ : Յայնժամ պատրեաց կայսրն զՏիմոթէոս Սուզ եւ ընտրեցաւ հայրապետ Լղեքսանդրիայ այրն խաղաղարար եւ ուղղափառ Տիմոթէոս Սողոփակիողոս կամ Իմաստունն (460) : Ընկալաւ Ղեւոն զթուղթ հայրապետիս եւ հաստատեաց զընտրութիւնն նորա՝ մինչ չեւ վախճանեալ ի կենաց (461 Լպր. 11) :

Նոյնպիսի դէպք եւ յԱնտիոք անցին, ուր վաղ սփռեալ էր մոլեգինն Բարսուէմա զմոլորութիւնն, եւ յետ վախճանի նորա (458) Պետրոս Վնափեւս կամ Խափիչ եկեալ յԱնտիոք ձեռնադրուեալ թեամբ Օւնոնի փեսայի կայսերն, խռովեաց զեկեղեցին յաւելաւծովն՝ որ խալէցար, զոր յաւելոյր յԱրեքսրբեան երգն . մինչեւ առ սրաին նեղութեան հրաժարեաց յեպիսկոպոսութենէն Մարտիրոս հայրապետ . բայց անդէն պատրեաց զՊետրոս՝ կայսր Ղեւոն :

Եւ յԱմուսանգամ խառնակեաց զամենայն կայսր Բասիղիսկոս (475—477) . ետ հրաման դառնալոյ Սուզն Տիմոթէայ յԼղեքսանդրիա եւ Խափիչն Պետրոսի յԱնտիոք . նշովեաց կայսերական հրովարտակաւ զսուրբ ժողովն Վաղկեզոնի եւ զգիր սրբոյն Ղեւոնի, եւ հրամայէր զամենայն արձանազիրս ժողովոյն հուրք մաշել եւ այլ եւս նոյնպիսիս . 300 եպիսկոպոսունք արեւելից ծառայամիտք՝ հաւանեցան դատապարտութեան ժողովոյն : Սակայն Լկակ հայրապետ Սոստանդինուպոլեայ (472—490) յաջորդ Վեննադեայ (450—472) չհաւանեցաւ եւ եղեւ դիմադարձ . խռովեցաւ ժողովուրդն եւ ընկեցաւ Բասիղիսկոս յաթոռոյ :

Եւս յայնժամ շահեալ Օւնոնի զգորավարն դարձաւ միւս անգամ (474) . սպան զԲասիղիսկոս քաղցու՝ հանդերձ որդւովքն իւրովք ի զղեկի ուրեք . եւ դաւանութիւնն նորա մերժեցաւ : Վարձաւ Տիմոթէոս Սողոփակիողոս († 482) յաթոռ իւր :

Ունէր Օւնոն ի հաստի զիշխանութիւնն իւր նենգութեամբք եւ բռնութեամբք : Բնակեալ էին յայնժամ ի Պաննոնիա արեւելեան Վուլթք ունելով թագաւոր զԹէոդորիկոս (յամէ 475) . Իբրեւ շահել զնա կամեցաւ Օւնոն ետ նմա եւ զՄիւսիա եւ անուանեաց պատրիկ եւ հիւպատ (484) : Եւս ապա կամեցեալ հեռացուցանել զնա յիւրմէ՝ հրաման ետ նմա երթալ յԽաղեա եւ յանուն կայսեր հանել զաւերութիւնն յԽոռակերայ, քանզի եւ Թէոդորիկ ցանկայր ունել իւր առանձինն աշխարհ թագաւորութեան : Օայսմ ամենայնէ պատմեսցի ընդարձակագոյն յիւրում տեղւոջն : Յետ բազմապատիկ չարեաց մեռաւ Օւնոն անորդի (Լպր. 401) : Ի կատարած կոյս կենաց իւրոց (482) հան Օւնոն՝ անզգոյշ խրատու Լկակիոսի զԱնտիոքն կամ զգիրն միաբանութեան (Միաբնեայց) որով առաւել եւս սաստկացաւ խռովութիւն եկեղեցւոյ . զորոց սյլուր մի ըստ միոջէ :

Յարեւմուտս գեղեւէր սաէպ աթառ ինքնախառնութեանն եւ էր մերձ ի կործանումն: Այս մահաւանն Սնորեայ՝ իրրեւ հասանէր գոյժն առ Թէոդոս Ի. շնչակէր ինչ նա զառաջինն եւ առանց աղմկոյ հրահայէր խաղալ զօրաց ի կողմն Վաղմատիայ՝ զի զամենայն ապստամբութիւն ի բաց խափանիցէ. քանզի իրրեւ Թառն Թէոդոսի Մեծի յառաջնակէ կնաջէ նորա ի Փղակիդաց՝ առաւել իրաւունս պայազատութեան համարէր ունել քան զՎաղգա Պղակիդիա զդուստր Թէոդոսի՝ յերկարոյ կնաջէն ի Վաղգայ: Այլ գտաարկ ինչ էր կասկած մտաց Կայսերն. քանզի ժպրհեցաւ Օսիաննէս զաղանեաց գալիք Սնորեայ՝ տանուլ զծիրանին եւ առաքել առ Թէոդոս պատգամաւորա՝ զի ընկալցի սա զնա իրրեւ կայսր արեւմտից: Թէպէտ եւ մերժեցան հրեշտակքն ի բաց, սակայն եւ այնպէս Խաաղիա, Վաղիա եւ Վաղմատիա ընկալան զՕսիանն. հզօրն եւ խորագէտն Այնտիոս զօրաւոր՝ ել ի կողմն նորա. միայն զԱփրիկէ ի բաց կալաւ Բանիփակիոս Կոմս՝ պահելով զայն ընդ իշխանութեամբ կայսերական տանն:

Այնուականութեամբ իմն հրաժարեցաւ Թէոդոս յիրաւանցն. սահմանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից (բաց ի մասնէ արեւմտեանն Վալարիկեայ) մանկանն Վաղենտիանեայ, եւ մեր նորա Պղակիդիայ Աւգաստայ՝ ինտամիալութիւնն. պատրաստեցաւ գունդ հարուստ, ապարապետութեամբ Արդարուրիոսի՝ որում տունն օգնական Աանդիդիանոս եւ Ասպար նորին որդիք: Առաքեցան ընդ զօրան Պղակիդիա եւ Վաղենտիանոս, քանզի ցայն վաղ յաջրունիս արեւելից էին. եւ յետ սակաւ ինչ միայ եհաւ զհետ նոցա ի Թեոսաղանիկ՝ Հեղինոս որ երբ ի կայսերէ ծիրանի վան հնգամեայ մանկանն Վաղենտիանեայ եւ անուանեաց զնա Աեապ՝ ի հրամանէն Թէոդոսի (424):

Արդարուր՝ յետ զՎաղմատիա դրաւելոյ (425)՝ նաւարկէր զօրքն անցանել յԽաաղիա. այլ մինչդեռ անառւստ Ասպար հեծելազօրքն յանկարծ հասեալ գրուէր զԱփրիկէա առանց դիմադարձութեան, նաւն՝ յորում Արդարուրն էր, հարաւ ի ցամաք ինչ եւ ըմբռնեցաւ սպարապետն ի զօրականացն Օսիաննու: Թէպէտ եւ Աանդիդիանոս մզէր քաջութեամբ զպատերազմն եւ հնազանդեցուցանէր Վաղենտիանու քաղաքս բազումս, սակայն սրտաբեկ եղեն զօրն արեւելեան եւ Ասպար ընդ Պղակիդիայ՝ որ առ նմա էր հանդերձ մանկամբն. մանաւանդ զի գիտէին թէ գոյ Այնտիոս վարձեալ զօրս ի Հոնաց:

Այն ունէր Օսիաննէս թէ հաւանեացի նմա Թէոդոս վան փրկութեան սպարապետին իւրոյ, եւ յայն սակա պատուով թի ունէր զսա: Այլ Արդարուր յետ շահելոյ զզօրաւորան Օսիանն

նա՝ առաքելք զոչոյց առ Ասպար քալ անկանել ի վերայ Բաաեն-
նայ. եհաս յանկարծ Ասպար հեծելազօրու եւ եմուտ ի քաղաքն.
յես փոքր ինչ կռուոյ ձերբակալ եղեւ Յովհաննէս իւրոց իսկ
զօրաւարացն օգնականութեամբ, եւ սպանաւ նա կամ անգէն ի
Բաաեննա հրամանաւ Երզարուրեայ, կամ յԱկուիղէտ՝ յես զաջ
ձեռն փարելոյ եւ յիշխան վերայ առ առակէ ընդ քաղաքն չըջե-
ցուցանելոյ: Աետ երկց աւուրց սպանմանն՝ հասանէր Այեաթոս
60,000 շնորք. ընդ առաջ ել նորա Ասպար. եղեւ պատերազմ
արիւնալից, եւ ընդ երկար անյայտ էր յաղթութիւնն, մինչեւ յե-
տուտ միարանեցին առնել խաղաղութիւն. առաքեցան շնորք
յետո՝ առեալ նոցա զփարձան. Այեաթայ ոչ միայն առաւ թո-
ղութիւն, այլ եւ կոմսութիւն եւս: Ի հանդիսի ձիրնթացից էր
Խէնդոս Ի. յորժամ հասին աւետիք պարտութեան ապստամբին
ի Կաստանդինուպոլիս. «Խողջուք, ասէ կայսր, զկառամարտիկսն,
երթիցուք զոհանալ զԱստուծոյ, եւ երթայր ամենայն բազմու-
թիւնն ընդ նմա յեկեղեցի մինչեւ ընդ երեկս: Առաքեցաւ շեղին
(այնուհետեւ) պատրիկ՝ յառաղիս, որ եզիտ զԱղենտիանոս ի
շում, զգեցոյց նմա ծիրանիս յանուն կայսեր եւ ողջունեաց՝ Աւ-
գոստոս (425):

Այսպէս ել յաթոռ Վաղենտիանոս Գ. (425—455) որդի
Կաստանդեայ, ընդ ինամակալութեամբ Պղակիզիայ: Երկդրին եւս
չէին առտի ունել ի հասար զաթոռն:

Վփրիկէ ել իսկ եւ իսկ ի ձեռաց նոցա: Այեաթոս՝ որ ընդ
քաջութեանն ունէր եւ խորամանկութիւն, նախանձէր ընդ բա-
զում ազգեցութիւն առնն լաւ ի Խոնիփակեայ կուսակալի Վփրի-
կեցւոց աշխարհին, որ բարեկամն էր Աւգոստինեայ: Աամեցեալ
Այեաթայ ընկենուլ զնա յիշխանութենէ՝ առնէր զնմանէ քսու-
թիւն յալքունիսն եւ ապա զԽոնիփակիոս իսկ հաւանեցուցանէր՝
թէ ընկեացեն զնա արքունիքն յիշխանութենէ: Ապստամբեաց
յայնժամ (Խոնիփակիոս եւ կռչեաց զՎանդալս ի Ալանիայ ի թի-
կունս օգնականութեան: Թէպէտ եւ հաշտեցաւ Խոնիփակիոս
(† 432) ընդ արքունեացն՝ մինչ չեւ սոցա հասեալ, բայց Գենու-
րիկոս եւ Վանդալք չհաւանէին դառնալ յետս ի ճանապարհ-
հէն: Առին սոքա առ սակաւ սակաւ զամենայն Վփրիկէ (429—439)
մեծաւ անսպորունութեամբ, արարին գերիս զամենայն շումայե-
ցիսն, եւ հաստատեցին զտէրութիւնն Վանդալաց, զոր եւ հարկ
համարեցաւ ընդունել Վաղենտիանոս Գ. յամի 435: Աետ
պատրիկ յառեին առնուլ եւ զԱրդիմիա եւ զԱրսիկա: Բայց
յայնժամ ամենայնէ աայր Վաղենտիանոս ի բաց զարեւմտեան Վի-
րիկէ (այս ինքն՝ զՎաննանիա, զՎաղենտիա եւ զԵրբիկոն) առ տի-
րութիւնն Երեւելից զի առցէ կնութեան զԵղզրսիս զԶուռար
Խէնդոսի Ի. (437):

Լ'նստուսա Լյեախոս կազմեալ իւր գունդս ի ցեղէց Գերմանացւոց, նորգը կարգեալ յօրինէր զիրա տէրութեանն Հռոմայեցւոց ի մէջ Գերմանացն մտելոց ի Գաղիա, եւ առաջնորդէր անդ Հռոմէական բաժնին՝ զորով շուրջն պատեալ էին յայնժամ Խուրզուհացիք, Լիւքեմաք, Փրանկք, Լքմորիկացիք եւ արեւմտեան Գուլթք: Տայր միշտ պատերազմ ընդ սոսա (յամէ 435) երբեմն յաղթութեամբ եւ երբեմն պարտութեամբ: Ի ժամանակի պատերազմացն այնոցիկ՝ բնակեցոյց նա ի կողմանս Ալաղենոսիաց (Ալալանսայ) զԼիւքանսն որ մերժեցին անտի զքնականն (440): Բայց քանզի խիստ իմն էր առաջնորդութիւն նորա, գրգռէին Գաղիացիք յապստամբութիւն, ձեռն տային ի Վաղդիոս յառաջնորդ Փրանկացն Սաղիացւոց, որ առ յամի 445 զՎաւապրէ, զԹուռնէ եւ զամենայն երկիրն մինչեւ ցլլոմ գետ. թէպէտ եւ հար զնա Լյեախոս առ Շինիւն Հեղենեայ¹, այլ չկարաց մերժել զնա ի բաց: Այն սակաւ ինչ միոյ Վաղդիոս վախճանեցաւ, եւ Մերովէ յաջորդէր:

Լյս ամենայն հանգամանք Գաղիայ փոփոխեցան ի գալ Հռոմացն: — Լտտիղա՝ եղբայրսպանութեամբ միարանեաց զայլ եւ այլ ցեղս Հռոմացն բնակելոց ի կողմանսն յորս յառաջագոյն Գուլթքն բնակէին, այս ինքն՝ ի մէջ Վանուր եւ Թայս գետոց մինչեւ ցլլուգա (445). ընդ նովաւ էին եւ բազում ցեղք Սարմատաց եւ Գերմանաց. տիրէր նա մեծաւ զօրութեամբ ի փայտակերտ գղեկէն իւրմէ առ Թայս գետով: Փոքր էին կերպարանք նորա եւ դէմք ժահադէմք, ահագին աչքն եւ զօրաւոր անդամոցն շարժումն. դողային ի նմանէ ազգք եւ իշխանք նոցա, տիրէր նա կոչել զանձն՝ Լստուծոյ խարազան, եւ արդեամբք զանունն ցուցանէր: Լհարեկ առնէր զտէրութիւնն արեւելից, քանդէր ի Սեաւ ծովէ մինչեւ ցլլորիական ծով, ի Վանուրայ մինչեւ ցաահմանս (Յունաց աշխարհին. առ նա ի Թէոդոսէ Բ. զհիւսիսակողմն Թրակիայ ի հարաւոյ Վանուրայ, եւ 2100 լիտր ոսկւոյ՝ իրրեւ հարկս:

Իսկ իրրեւ կայսր Մարկիանոս փոխանակ ոսկւոյն մասաց Լտտիղայ երկաթ, եւ դրդէր իսկ զնա թագաւորն Ալանդադաց գալ տալ մարտ պատերազմի ընդ տէրութեանն արեւմտից, հաճոյ թուեցաւ Լտտիղայ խորհուրդն, ջանաց նախ նենգութեամբ եւ գրով զմիարանութիւն Գերմանացւոցն ի Գաղիա ընդ Հռոմայեցւոց՝ քակել եւ արկանել ընդ միմեանս (450): Յափանց Թայս գետոյ խաղացեալ գայր ընդ երկայնութիւն Վանուրայ՝ զօրածանաւ. զհետ եկին նորա եւ արեւելեան Գուլթք, որոց իշխանք

¹ Vicus Helenae. 72. Vieux Hesdin.

էին Վլադամիր եւ Խէոդիմիր եւ Վլիդիմիր, Վեպիդացիք՝ որոց իշխանն Հարդերիկոս, Ռուդիացիք եւ Սկիրրացիք, յարեցան ի նոսա եւ Խիւրինգացիք։ Ի կողմանս Ռաքնվալտայ Վաւնդիքար արքայ Ռուրգոււնդաց հանդերձ տոհմիւն իւրով եւ բազում Ռուրգոււնդացւոյք կոտորեցան, եւ մնացեալքն օտիպեցան զինուորել Լատիղայ։ Ընդ Լատիղա ընդ Հռենոս (Թերեւս) ի կողմանս Սոդոնիայ, քանդելով, աւերելով մտանէր ի Վաղիա մինչեւ ցԱւրեղիանոն (Օրլէան)։

Սժտէր Լ. յետիոս զօրու իւրով եւ Վերմանացւոյք, որ էին ընդ վերագոյն իշխանութեամբ արեւմտեան պետութեան, այս ինքն՝ արեւմտեան Վաւթք՝ զօրավարութեամբ Խէոդորիկեայ Լ., Ռուրգոււնդացիք եւ Վետեղերեայ Փրանկք՝ որ ապրեալ էին ի սրոյն Հոնաց, եւ Լլանք եւ Լքմորիկացիք կամ Բրիտոնք։ Տեղի տայր Լատիղա առաջի զօրութեան նոցա մինչեւ ի Վատաղաւնոն (յայժմու Լալոն առ Մառն գետով)։ Եղեւ ճակատ ահագին մերձ ի Մուրիակոն (Միւրի). Խէոդորիկոս Լ. Թէպէտ եւ յաղթեաց պատերազմին, այլ ինքն անկաւ. Խորիսմոււնդ նորին որդի առ զվրէժ նորա. ի հասանել գիշերոյ՝ դարձաւ յետս Լատիղա, եւ զի աւեր էին կողմանքն՝ եւ ի Վաղիայ՝ ի կողմանս Պաննոնիայ (451)։

Օչայրացեալ Լատիղայ ընդ իրան եւ կոչեցեալ եւս յՈնուրիայ ի քեռէն Վլաղենտիանոսի Վ. զի ապրեցուցէ զնա, քանզի վասն անառակ վարուցն՝ ունէին զնա ի դիպահոջ, անդէն ի միւտում ամի ժողովեալ այլ բազմութիւն՝ խաղայր խտաղիտ. եւ հառ առաջի Լկուիղէայ՝ որ էր նախապարիսպ Խտաղիայ ի հիւսիսոյ կողմանէ. ընդ երկար եղեւ դիմակալ քաղաքն, եւ մինչդեռ յուսահատ՝ կամէր ի բաց զնալ Թագաւորն Հոնաց, տեսեալ Թէ տարմահաւք հանեալ զձագս իւրեանց ի քաղաքէն՝ բերեն ի բանակ նորա, նշան յայտարար յաջողութեան զիրան համարեցաւ, յարձակեցաւ միւսանգամ, առաւ Լկուիղէա, քանդեցաւ եւ ղեւ հարթ յատակ։ Լյնուհետեւ յառաջ մատուցեալ ապականէր զդաշտավայրոն, առնոյր աւար զգեղեցիկ գեղեցիկ քաղաքս վերինն Խտաղիայ։ Փախչէին Թագչէին բնակիչք՝ զի ապրեցին ի սրոյ. ի փախստէից անտի մեկնելոց ի լճակս Լգրիական ծովուն եղեւ սկիզբն քաղաքին Վլենտացւոց։ Հուրն եւ նշան այրեցածոյն գծէր զճանապարհ արշաւանին Լատիղայ. Պաղաւիոն ամենայն քաղաքօք յԼթեսիս գետոյ մինչեւ ցՏիկինոս անկան. Մեդիոդան նիստ կայսերաց այրեցաւ. անկաւ եւ Պաւիա, եւ զօրն յաղթող բանակեալ մօտ ի գետախառնուին Տիկինոս եւ Պաղոս գետոց՝ սարաւնայր ի վերայ Ռաւեննայ եւ Հռոմայ։ Այլ կայսր, ոչ ծերակոյտ եւ ոչ զօր ի միջի էր՝ որ ապրեցուցանէր զաշխարհն։ Օյ Վլաղենտիանոս Վ. փակեալ ի Ռաւեննա՝ էր յահի եւ ի դողութեան եւ

Ըյետիոս յաղթողն ճակատուն առ Կատաղաւնեաւ յաւահա-
տեալ էր ի փրկութենէն Խաաղիայ: Սանկարծ հասանէր ի բանաժ
անդր Հոնաց Ղեւոն քահանայապետ ընդ ազնուականաց ոմանց
Հռոմայեցւոց. խօսեցաւ նա ընդ ահագին թագաւորին Հոնաց,
ազալեաց խնայել ի Հռոմ, սպառնացաւ զփրկութիւնդ թիւն զբա-
խաւոր առաքելոցն պաշտպանչաց մայրաքաղաքին քրիստոնէա-
թեան. ահ կալաւ զխուժադուժն ընդ բանին Ղեւոնի. խոստովան
եղեւ թէ ետես նա տեսիլ ինչ կերպարանաց որ կայր առ ընթեր
քահանայապետին եւ սղառնայր: Վարձաւ Ըտաիղա յետս ամե-
նայն բազմութեամբն ի կէս արշաւանին իւրոյ, թողեալ զաւե-
րական (452):

Յետ սակաւ ինչ միայ զղջացաւ Ըտաիղա. սղառնայր մե-
անգամ ի վերայ Խաաղիայ, այլ հասեալ յառաջին տեղին՝ զար-
ձաւ այսրէն յետս երթալ ի Վաղիա անցանելով ընդ Հեղուե-
տիա, անդ հարաւ նա ի Խորիսմուշայ սղառնէ արեւմտեան
Վթաց. զարձաւ յետս ի զղեակ իւր փոյտեղէն առ Թացս գե-
տով եւ անդէն սպանաւ յազջկանէ միոջէ իբրեւ զՀողովեոն
(453): Արդիք նորա՝ քանզի բաղոււմք էին, չկամէին թագաւորել
միայն Լռլակայ անդրանկանն. անկաւ տա ի ճակատու ուրեք. ազգո
Վերմանականք զերծան եւ Ֆնացորդք Հոնացն մեկնեցան ի կողմ
Աետու ծովու եւ անդր եւս (454):

Ինչ նոյն ժամանակս սպան Վաղենաթիանոս Վ. իւրով ձեռամբ
զԸյետիոս՝ զի կասկածանօք էր ընդ նմա, եւ զի զըպարտէք զնա
Պետրոնիոս Մաքսիմոս. ետ նա սպանանել եւ զըպարեկամն նորա
(454). բայց եւ ինքն եւս Վաղենաթիանոս յետ միոյ ամի սպանաւ
ի Պետրոնիոսէ Մաքսիմոսէ եւ այսպէս հասաւ տոհմն Թէոփոփ
Մեծի եւ յարեւմուտս (455):

Ըա այնուհետեւ Պետրոնիոս Մաքսիմոս զծիրանին, ամա-
սնացաւ ընդ Լռլաքսիայ կնաջ Վաղենաթիանու. բայց Լռլաքսիա
կոչեաց զՎենսերիկոս յՆփրիկեայ խնդրել փէժ ի սպանողէն.
եկն սա բազում նաւատորմիլ նաւօք ի բերան Տիրերիս գետոյ.
փախստեայ գնացին սինկղիտիկոսք եւ մեծատունք ի քաղաքա-
ցեաց. սպանաւ Մաքսիմոս ի խռան եւ Հռոմ երաց զգրունս ա-
ռաջի Վենսերիկոսի: Ղեւոն քահանայապետ աղաչանօքն եւ
պարգեւօքն յայն ած զնա՝ զի խօստացաւ չայրել զքաղաքն, չա-
չարել զանդէնան եւ չմնասել գոնեայ երկոց զլիաւոր եկեղեցեաց:

Ըյնուհետեւ Հռոմ 14 տիւ եւ 14 գիշեր (15—29 Յունի)
աւար առաւ, գեղեցիկն Կամպանիա ամենեւին անապատացաւ,
Կապուա ի հիմանց քանդեցաւ: Եպա ետ Վենսերիկոս՝ զսպա

ասանդին Լորուսադեմի եւ զանդրին դից եւ զդիւցազանց խուլ ի նաւ մի. եւ յայլ նաւս զգանձս եկեղեցւոյ, զկայսերն եւ զայրոց բազմաց. բազում հազարաւորք յերեւելի մարդկանէ յորս էր եւ Եւդոքսիա հանդերձ երկուք դստերօքն, առաքեցան յԱփրիկէ, ընդ սոսա առաքէր Ղեւոն եւ քահանայս ի տեալութիւն հոգւոց նոցա, եւ պարէն ի սնունդ աղքատացն. իսկ նաւն՝ յորոյ վերայ մնացորդք հրէսութեանն եւ հեթանոսութեան էին, ընկզմեցաւ. Լ. յապէս կործանեցաւ անկաւ փառաւորութիւն Հռոմայ ապակա նեալ ի Վանդադացն:

Թագաւոր արեւմտեան Վիթայ՝ զՓղաւիտ Ըւիթոս կացոյց կայսր (455), բայց իշխանութիւն տէրութեանն անկաւ ի ձեռս զօրախորաց գերմանացի զօրուն. Ռիքիմէր զօրավար սոցա Սուեւ յազգէ՝ երայ զհիւսիսային կողմն Վաղիայ առաջի Բաւրգունդացւոց. թէպէտ եւ եհար նա զՎանդադս ի ծովու, սակայն ստիպեաց եւ զկայսրն՝ զի հրաժարեացի եւ առցէ ձեռնաւ գրութիւն եպիսկոպոսութեան (456):

Յետ սակաւ ինչ միոյ եղ նա զՅուդ. Մայիորիանոս յինքնաւ կալութիւն (457). բայց զի սա զօրութեամբ եւ առաքինութեամբ աիրէր եւ երեւելի էր ընդդէմ Վերմանացւոց, սպանաւ թերութեամբ Ռիքիմերայ (461):

Վախճանէր ի նմին ամի եւ Ղեւոն Լ. քահանայապետ (Լադր. կամ Լոյ). Բենեդիկտոս ԺՎ. քահանայապետ կարգեաց զնա ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ. Գ. Ղեւոն յաջորդէր Հիզարիոս (461—468) եւ զոտ՝ Սիմպլիկիոս (468—483):

Եւ Ռիքիմէր փոխանակ Մայիորիանեայ զՎիքտոս Սեւերոս, զոր չընկարաւ Վաղիա, այլ Լոգիտիոս հրամանատար հաստատեաց անդ տէրութիւն զոր եւ եթող որդւոյ իւրում Սիագրիոսի: Իսկ Լ. զեմանք խաղացին մինչեւ ցՄոզել գետ: Յետ յաղթելոյ Ռիքիմերայ՝ Լ. լանաց դիմելոց յայնժամ յիտաղիա, մեռաւ յանկարծ. Սեւերոս՝ թերեւս թունեալ ի Ռիքիմերայ (465): Լ. յնուհետեւ աիրէր Ռիփիէր ամս երկուս (465—467), այլ առանց անուան կայսերութեան. մինչեւ կարօտ եղեալ օգնականութեան տէրութեանն արեւելից ընդդէմ Վանդադաց որ զրաւեալ տնէին զՍիկիդիա, յանձն առ ընդունել կայսր զոր նոր ընտրեալ յարքու նեացն Կոստանդինուպոլեայ:

Լ. Նիֆոս փետայ Մարկիանոսի կայսեր ամ զծիրանին (467). եւ Ռիքիմէր արար կին զմի ի դստերաց նորա: Լ. յլ վաղվազակի յարեաւ դժտութիւն եւ պատերազմ ի մէջ նոցա (469): Ս. զէր Ռիքիմէր զպատերազմն՝ հաստատեալ իւր աթոռ ի Մեդիոլանն քաղաքի, ապա յետոյ ամ նա ի բուռն զՀռոմ, սուսրեաց եւ անդէն սպանաւ Ընթեմիոս (472): Եւ Ռիքիմէր զփետայ Վաղնաթիանոսի՝ զԼիկիոս Սիմփլիկիոս յինքնակալութիւն. երկուքն եւս

մեռան, Ուրբիմէր յետ 40 աւուրց եւ Ողորրիոս յետ երկց ամաց ի ժանտէ (472):

Պաւնդրադէ թագաւոր Բուրգունդացւոց կամեցաւ կացուցանել կայսր զՎիգիկերիոս զոմն. իսկ տէրութիւնն արեւելց կացոյց զՅուլիոս Նեպոս, որ էր հրամանատար Վաղմատիայ: Վիգիկերիոս հաւանեցաւ ընդ ընտրութիւն Նեպոսի եւ ինքն եղեւ եպիսկոպոս Սաղոնայ (474): Յուլիոս Նեպոս (474—480) ընկալաւ զհաւանութիւն արեւմտեան Վթաց՝ տալով նոցա զՎուրեմիա (զՍիւսիոն). այլ ապա հալածեալ նորա ի զօրավարէ իւրմէ Ուրեմաեայ՝ զնաց փախստեայ ի Վաղմատիա (475), ուր պահէր զանձն օգնականութեամբ տէրութեանն արեւելց: Իսկ Ուրեմաեա եղ զիւր որդի զՍիւսիոն Մոսիլլոս (31. Հոկտ. 475) յաթոռ ինքնակալութեան. յարեաւ ընդդէմ սորա Ոգոակէր զօրավար Վերմանացի վարձկանաց բնակելոց ի հարաւային կողմանս Վանուրայ, որք էին ի Սկիրրացւոց, ի Հերուզացւոց, ի Տիւրկիզինդացւոց եւ յայլոց ցեղից, զի կամէին սոքա գտանել ստացուածս երկրի: Յաղթեաց Ոգոակէր առ Պղակենտիաւ, ապա առ Ռաւեննոս, ուր կալաւ ձերբակալ զՍիւսիոնիոս եւ առաքեաց ի դղեակն Ղուկուղիանոն ի կամպանիա, տուեալ եւ հասս ռոմկի որչափ բաւականն էր (476): — Յուլիոս Նեպոս էր տուեալ Ոգոակերայ զանուն Պատրիկի եւ սա այնուհետեւ առաջնորդէր յանուն նորա Իտաղիայ եւ հարաւային կողմանց Վանուրայ, բայց ինքն Յուլիոս Նեպոս մնաց ի Վաղմատիա եւ անդէն ապանաւ (4 Մայ. 480):

Ոգոակէր չեղ զոք այնուհետեւ ինքնակալ այլ ինքն ժիրէր իրրեւ պատրիկ ի վերայ Հռոմայեցւոց եւ իրրեւ թագաւոր ի վերայ Վերմանացւոց:

Ըյսպէս առ վախճան արեւմտեան տէրութիւն Հռոմայեցւոց յետ 1234 ամաց շինուածոյ Հռոմ քաղաքի, յետ 510 ամի կայսերութեան:

Ըսուել քան զերկոտաւան դարս անցեալ էին՝ յորմէ հետէ Հռոմ յաննշան կերպարանաց տակաւ երթեալ հասեալ էր ի մեծութիւն անհամեմատ. այլ այն ժուժկալութիւն, քաջութիւն եւ ճշմարիտ սէր հայրենեաց քաղաքացեացն վաղ բարձեալ էր անհետ ի միջոյ. ապականութիւն բարոյիցն Հունաց ստուեր իմն լեալ էր առ Հռոմայեցւոցն զեղխութեամբ: Ըմենայն բարձրագոյն եւ ազնուագոյն ազդմունք եւ խորհուրդք եղծեալ ջնջեալ էին ի մտաց ազգացնայնոցիկ, ամենայն ուրեք նոյն ծառայութիւն, նոյն պիսի եղծագործ ապականութիւն: Իշխանք տէրութեանն բռնաւորք՝ չէին անձանց տեսլք այլ խաղաղիկք ի ձեռս սիրելեացն իւրեանց եւ մենքենաւորութեանց նոցա, կամ խաղաղիկք ստամբակ եւ ժլատ զօրականին՝ որ դնէին եւ ընկենուին զնոսա, որպէս ինչ կամէին: Մերակոյտն էր այնուհետեւ խումբ ծառայից անհաս-

տառնոց՝ որ բազում անգամ երկուց տերանց ի միում աւուր խոնարհէր, մերթ աստուածացուցեալ զայլանդակ ոք յայլանդակաց, մերթ հալածեալ իբրեւ թշնամի հայրենեաց, որպէս ինչ օգուան թելադրէր: Չգոյր չափ հարստահարութեան գործակալաց ի գաւառան: Ամենայն ջան եւ վաստակ արանց երեւելեաց Հռոմայեցւոցն էր առ ընչաւետութիւն՝ որով ապա զեղխէին յանխնայ:

Ապաքէն բազում ինչ փոփոխէր քրիստոնէութիւնն յապաւանութենէ անտի բարուց, եւ հազարաւորք իսկ դարձան ի զգաւութիւն, այլ բազումք ի մեծամեծաց եւ յընչաւետաց կային տակաւին կապեալ ի հրապոյրս հեթանոսութեանն. եւ յորժամ զօրացաւ կարաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնն եւ դադարեցին հալածանք, սակայն եւ այնպէս յովմք ի քրիստոնէից ձգէին երթային յախտս կարեացն որ համօրէն շահեալ տիրեալ էին, եւ այնպէս չէր ինչ առ հասարակ բարձեալ այն ապականութիւն կամ նուազեալ, այլ արկեալ եւեթ էր սերմն հանդերձելոյ նորոգութեանն:

Արտաբուստ արապքս երթայր եւ յաճախէր թշուառութիւն ժողովրդեանն յարշաւանաց անտի ազգացն բաղրարոսաց. որ ինչ յաւարէ աստի սոցա մնայր՝ զայն պաշտպանիչք նոցա որ անդրատին յեղբարց իւրեանց էին, առնուին պարտ բաշխի: Սով եւ ժանդ զհեռ գայր զայնպիսի արկածիցն: Հարստահարութեամբքն եւ ազգի ազգի նեղութեամբք այնչափ վհատեցան ի կոր կործանեցան՝ զի ժամ ի ժամէ սպասէին թէ երբ լուծցի քայքայիցի ամենայն. քանզի չէր իսկ ամենեւին այնուհետեւ սէր հայրենեաց ի սիրտս:

Սղբիմքք գոյ առնուլ ի միտ թէ զիւրդ այնպէս դիւրաւ անկաւ կործանեցաւ տէրութիւնն արեւմտից որ այնպէս ահեղն եւ զօրաւոր էր երբեմն: Ահազին եւ սոսկալի էր աւեր գաւառացն եւ աղէտք բնակչաց նոցա. ընդ ամենայն հուր, սուր, կործանումն եւ ապականութիւն: Ապաքէն գատատառն Աստուծոյ էր այն ի վերայ համաշխարհի չարեաց՝ որպէս Ս. Աւգոստինոս (ի գիրան քաղաքին Աստուծոյ) եւ Որոսիոս եւ Սաղուիանոս մատենագիրք եկեղեցւոյ յանդիման կացուցանեն, բայց էր միանգամայն դարման կարեւոր եւ փրկարար՝ յստակել սրբել զապականութիւն քաղաքային եւ բարոյական համառարած օգոյն՝ զոր ծծեցին ազգք, զի եկեղեցին կալցին զնոցա տեղէ այլք լուազոյնք եւ ազնուազոյնք քան զնոսա:

Հայտարար (էր Պարտիսարար) :

Տրդատ (Բ), Խոսրով Բ., Տիրան Բ. — Գրիգորիանական, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Արշակունի, Վրդապետ, Յուդի (253—259) :

ԼՆԱՆՑ Հակառակութեան յայտ է՝ եթէ վախճան պարթեւական պետութեանն՝ է ի Հայոցն պատմութեան սկիզբն ժամանակի իրիք նորոյ՝ որոյ բազում իմն նկարագիրք են ընտրիչք յառաջնացն ժամանակաց : Ի գլուխ այսր ժամանակի անցեալ կայ Տրդատ Մեծն, հոյակապ եւ նշանաւոր քան զամենայն թագաւորս Հայոց յետ Տիրանայ Մեծի արշակունւոյ : Պատմութիւն մանկութեան նորա, պանդխտութեանն եւ (Տճամեայ) թագաւորութեան ի եւ այնպիսի ինչ քաղաքային եւ կրօնական դիպքք՝ որ զամենայն հանգամանս կենաց ազգին յալ իմն կերպարանս փոփոխեն՝ ընծայեցուցանելով միանգամայն մնայուն ինչ կարգս վասն դարուց բազմաց :

Սաղազոյն ճառեցաւ վասն անցից մանկութեանն եւ ունելոյ զթոռ թագաւորութեան հարցն իւրոց, որպէս ինչ տոհմային պատմագրութիւնն առաջի ընծայէր¹ : Վաղաքային գէպք թագաւորութեան նորա այս են :

Սասն նորազոյն եւ սերտազոյն բարեկամութեանն եւ դաշնաւորութեան Հայոց ընդ Հռոմայեցւոց հարկ էր գրգռել Սասանական արքային ընդ սոցա եւ ընդ նոցա միանգամայն : Վրդեաց հրադուրեաց Ընկալուհ Բ. յապտտամբութիւն անգատին ի միջոյ աշխարհին զՍրուկ նահապետ ազգին Սղկունեաց ի Տարօն եւ ի հիւսիսոց երկրին կոչէր զապաստակ սկիւթական ազգացն արշաւել ի Հայս :

Օջորսժողով լեալ խաղայր ի վերայ սոցա Տրդատ. խառնեցաւ ճակատ ի գաշտին Վարդարացւոց. առնէր Տրդատ յաղթութիւն եւ զբաւ պատերազմին՝ կտրելով ընդ մէջ զզօրավար թշնամեացն զարքայն Սասլաց, յորժամ ձգեալ նորա բառ տովարական արուեստի² ազգին զներդեայ քեմխտապատ պարանն յուս ձախակողմանն եւ յանութ աջակողմանն Հայոց թագաւորին՝ կամէր ըմբռնել զնա : Բայց մեծագնի յաղթութիւնն կատարեցաւ, զի ընդ բազմամբոխ անկեալն էր եւ սպարապետն Հայոց Արտաւազդ մանդակունի սիրելի դայեակն եւ անուցիչ թագաւորին :

¹ Տե՛ս վերոգոյն էլ 170—172 :

² Տե՛ս Ց-իւ. Գ-Բ. Ա. 79. 5 :

Եւ ինչ քաղաքացիք թագաւորին ի պնդելոյ զհետ փախուելոցն մինչեւ յաշխարհն Հոնաց՝ բերելով ընդ իւր պատանդս, հատուէին աւետիք թէ անկաւ Սղուկ։ Բանդի տանուտէրն ապառաժս յետ սպանանելոյ զիւր փեսայ զհաւատարիմ ծերունին զԱւտայ՝ ամբարցեալ էր յամուրն նորա յԱղապան եւ թիկունս արարեալ զանակիչս Աբմն լերին ընդդէմ զառնայր թագաւորին եւ աղմկէր զերկիրն։ Իսկ թագաւորն քանզի ի վերայ հիւսիսականացն կամէր խաղալ ի ժամանակին՝ խոստացաւ զիշխանութիւն զեղից եւ դատաւերտաց տալ այնմ որ ածիցէ ձերբակալ զՍղուկ։ Մամգուն զաղթական ի Ղենաց աշխարհէ, ի տոհմէ թագաւորաց նոցա, անփանէր հատուածի պատմաւաւ առ սպառապան եւ երդմամբք եւ զօրծովք կեղծաւորեալ՝ հարկանէ զնա յորսն նետաձիգ, ունի զամուրն, կոտորէ զառհմ տապաւամբին եւ երկուք միայն անկախին ի դրացի աշխարհն Նոփաց։ Իսկ սղբայ առ ի Մամգունայ զամենայն հրովարտակաւ, ըստ խոստմանն, եւ կարգեցաւ իսկ տոհմ Մամիկոնեան կամ Մամգունեան ի նախարարութիւն, բայց մնացելոցն Աղիւնեայ հրաման տայք չմնասել։ Արաէս ի գէղ իսկ է նշմարել, չէր ինչ խառն թագաւորն յանագորութիւնն՝ որ կից իմն է ընդ զօրծոցն¹։

Յետ մահու սպարապետին՝ ըստ հին օրինակին ի չորս զօրավարութիւնն բաժանէր. կարգէր ի վերայ հիւսիսային գնդին զքրիստոնեայ թագաւորն Արաց զՄիհրան եւ ի վերայ այլոցն գնդից զԼազարաւ առպետ զնահապետ Լազարաւունեաց, զՄանածիհր նահապետ Սրշաւունեաց եւ զԱւհան նահապետ Լաւաւունեաց։ Եւ ինքն իւրով իսկ անձամբն առեալ զուամարտակ ի հիւսիսական ազգացն՝ որոց յաղթեաց, կամէր տալ պատերազմ ընդ Պարսից, բայց քանզի բազումք ի նախարարացն անկեալ յարշաւանի մնդ՝ որ վերագոյն ճառեցաւ, չիշխեաց Տրդատ ինքնին յատուկ տալ ճափառ, մինչեւ ի յարձակել զօրուն Հռոմայեցւոց ընդ Լսորեստան եւ ինքն ի հիւսիսակողմանս Պարսից աշխարհին անկանիւր եւ զերկրորդն Եկրատանս (թերեւս զԻանձակ Լտրպատապանի) թափեալ եւ կարգեալ վերակացուս՝ դառնայր այսրէն յետս ի խընդրել Ըլապհոյ Ա. հաշտութիւն ի Աստանդիանոսէ։ Եւ յայէս պատմագիրն Հայոց², զոր չէ մարթ միաբանել ընդ հռոմէական պատմութեան, բայց փոփոխելով զժամանակսն ի վեր կոչս։

Այսն հանգամանաց կրկին (տրտաբին եւ տոհմային) պատմագրութեանց՝ զոր զյաջորդացն Արտաւազդայ Ա. մինչեւ ցՏրդատ ցԾեծն ունիմք, ճառեցաւ ըստ արժան բաւականի։ Ի չմիաբանութեան անդ եր-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 26. 2է։

2 Խոր. Բ. ԳԼ. 2Գ. 26։

կոչուանք՝ զարապրին ընկալաք, զառնային ոչ մերժեցաք, հանդերձելոյ
մարանութեանն ակն կալաք:

Այլ ի Յրդատայ եւ անդր՝ այլ իմ եւ հանգամանք բանադատու-
թեան վասն աղերսի եւ համեմատութեան առհմային եւ արապրին պա-
մագրութեանցն ընդ միմեանս:

1. Ի Յրդատայ մինչեւ ցթռնարդի Նորա ցԱրշակ Բ. արշալուրդք
իմ եւ՝ յորում նշմարի աղօտ աղօտ մարանութիւն ինչ երկոցանոց ընդ
միմեանս, թէպէտ եւ իսկզբանն խորհափեմք իմ առկալին:

2. (ՅԱրշակայ Բ. մինչեւ ցբաժանումն Հայոց թագաւորութեան ընդ
յունական եւ ընդ պարսկային վերագոյնն իշխանութեամբ՝ առն միմեանց
երկոցին համբոյր հաշտութեան՝ յեա այնպիսի երկայնժամանակեան
գժառութեանն:

3. Ի բաժանմանէ անտի թագաւորութեան եւ անդր՝ այնպիսի իմ
ստուգութիւն եւ ճշդութիւն (դիպաց եւ ժամանակագրութեան) առնու-
պատմագրութիւնն առհմային (առ Մ. Խորենացւոյ, Կորեան, Եղիշտի
եւ Ղ. Փարպեցւոյ), մինչ զի ոմին առհմային պատմագրութեան անկ է
այնուհետեւ առնուլ յինքն զիրաւունս իւր՝ առլով վճիռ վասն ամե-
նայնի՝ զոր զՀայոց իրաց ունիցի պատմագրութիւնն արապրին, թէպէտ
եւ անօր:

Իսնդիր մեծ է՝ զետեղել զբազմամեայ բազմամասն պատմութիւն
անցիցն Յրդատայ ի պաշտօնական դիրս Թիեզերական պատմութեան:
Գժառութիւն իրացն յերկուց կողմանց ունի զծագումնն. արապրին
պատմագիրք ժամանակացս՝ թէպէտ բազումք թուով են, այլ ոչ առատ
եւ ճիշդ պատմութեանն նիւթով, եւ առհմայինքն դարձեալ՝ կասկածե-
լիք ըստ ժամանակագրութեանն:

Սակայն եւ այնպէս է ինչ ինչ՝ որով մերձենան իմ առ միմեանս
առհմայինքն եւ արապրինքն առանց ամենեւին ձեռն ի ձեռն միմեանց տալոյ:

1. Ի կործանել պարթեւական պետութեան ի Պարսս ի ձեռն Սա-
սանեանն Արաաշրի՝ ինի թշնամութիւն ընդ սա եւ ընդ թագաւորն
Հայոց (յարձակելով նախ թագաւորին Հայոց յերկիր առհմանացն Պար-
սից վասն ապրեցուցանելոյ զազգականսն Արաաւանայ): 2. Յուսայ եւ
կոչէ թագաւորն Հայոց զազգակիցսն Արաաւանայ յօգնականութիւն պա-
տերազմի: 3. Արդեամբք կրէ Արաաշիր յարձակումն յազգականաց Ար-
աաւանայ: 4. Ի նեղ իսկ մեծ անկանի Արաաշիր: 5. Լինի փախաւոյ
(յաշխարհն Հընգկաց):

Այս սակաւ մարանէ պատմագիրն օտար (Գիսն Կասիոս ժամանա-
կակից) զի ասէ. 1. Թշնամութիւն էր Արաաշրի ընդ Հայոց. նմին իրի
ինքնին իսկ Արաաշիր յարձակի ի Հայս: 2. Քանզի եւ որդիքն Արաա-
ւանայ ի Հայս ապաստանեալ էին: 3. Ի պարտութիւն մասնի Արաաշիր
առաջի Հայոց եւ Մարաց: 4. Կռուին ի պատերազմի տառ ընդ նմա եւ
որդիքն Արաաւանայ: 5. Երթայ նա ժողովել զօր յօգնականութիւն,
եւ արդեամբք իսկ տեսանեմք զնա յեա երկից կամ չորից ամաց ի կռուի
ընդ Հռոմայեցւոց (եւ ընդ Հայոց) հանդերձ բազմամբոխ (Հընգկացին)
փղաք (Ղամպրիդ): — Այս հանգամանք էին պատերազմին Հայոց ընդ
Արաաշրի ի չորրորդ ամի մահուանն Արաաւանայ յամի 229¹:

1 Գիսն Կաս. ի վերջ կայս գրոցն: «Ար-
աաշիր պարսիկ՝ յորժամ յազմեաց Պար-
թեւաց երկընտրեալ պատերազմէր, եւ ողոն
զմագաւոր նոցա զԱրաաւան, ի Հայս
յարձակէր. օւստի մերժեալ ի բնակաց

անտի, ի Մարաց ամանց եւ յարկացն Ար-
աաւանայ, գործաւ ի փախուստ՝ որդեւ
սմանք համարին. քանզի այլք գառնալ
ասին յեա՝ զի յանախազայն եւս զօրս
գումարիցէ»:

Ըստ թուղ զմեզ Դիան: Յոհաննիս մասնագրութիւնն յառաջ մասնացեալ առէ՝ 1. Թէ այն պատերազմ տեւեաց տմն 10: 2. Խնդրեցին Հայք զոր հռոմայեցի յօգնականութիւն: 3. Իբրեւ վաստակաբեկ եղեւ Արաշիր՝ թաղեալ զպատերազմն՝ ի դաւաճանութիւնն ապաստան եղեւ, որով եւ սպանեալ իսկ թագաւորն Հայոց (Խոսրով) յերեքասուններորդամի մահաւանն Արատանայ: 4. Հայաստան յետ սակաւ ինչ ժամանակ (չէ յայտ չափն) պահելոյ ի նախարարաց անախտանց թագաւորի (օգնականութեամբ հռոմէական զօրու) գայ մերժէ զզօրս Հռոմայեցւոցն թագաւորն Պարսից եւ նաւաճէ զաշխարհն: 5. Յրդաս որդի թագաւորնն սպանելոյ՝ փախչի յերկիր Հռոմայեցւոց ընդ դպեկին իւրում Արատաւզգայ Մանգակունայ: 6. Անդէն ի միւսումն ամի լինին գաշինք Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից, եւ թաղեալ լինի սոցա Հայաստան՝ ի բաց առեալ մասն ինչ ի նմանէ: 7. Արցունցանի գործակալ պարսիկ ի վերայ աշխարհին ընդ տմն 27: 8. Մինչեւ յետուսս կացուցանի Յրդասէս ի Դիակղեփանոսէ յերրորդում ամի սորա (286):

Վիտէ եւ արաւքին պատմագրութիւնն՝ թէ 1. պատերազմն Արատաւջի ընդ Հայոց չէր վճարեալ յամի 229, այս ինքն՝ ի չորրորդում տմն. նա աւանիկ տակաւին յամի 231—233 (այս ինքն՝ յամի առանկրորդ) էին Հայք թշնամութեամբ ընդ Պարսից, յորժամ Սեւերոսն Աղեքսանդրոս զմի յերից գնդից առաքէր ընդ գաշնաւորն Հայաստան ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից: 2. Գառնայ Աղեքսանդրոս յարեւմուտս տանելով ընդ իւր գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ Գերմանաց (234), եւ Պարսիկք պարտեալք ի նմանէ կամ վաստակաբեկ՝ հանդարտին մինչեւ ցամ 238, եւ այսպէս Հայաստան գաշնաւոր Հռոմայեցւոց է ինքնօրէն ազդեալ:

3. Այսաւ խլրանել Արաշիր յամի 238. սկիզբն եղեւ թշնամութեանցն յամի 241, Հապուհ Ա. գրաւեաց կալաւ երկիր բազում ի սահմանաց Հռոմայեցւոց ի Միջագետս եւ եկն Գորգիանոս Գ. ի մարտ պատերազմի եւ յաղթեալ առնաւ յետս զխաբան եւ զՄեքին յամի 242, յետ նակատուն առ Աբորտ գետով փախստական լինի Հապուհ յամի 244: Ի տմն ամի թագաւորեալ Փիղիպպոս յետ զԳորգիանոս սպանանելոյ՝ կոխ գաշինք խաղաղութեան ընդ Հապուհ (244):

4. Այսպէս կայր ճայր եւ յետ գաշանցս Հայաստան ազատ ի պարսկային իշխանութենէն մինչեւ ցամ 253 յորում ամի (ըստ Զոսիմոս եւ Զոնարայ) արշաւէր Հապուհ մինչեւ յԱնտիոք՝ յետ առնելոյ նախ զՀայաստան (ըստ Զոնարայ): Այլ թէ ոչ այն ամ (253) եղեւ սկիզբն պատերազմին, այն առանց տարակուսանաց է՝ թէ յառաջ քան զամ 258 յարշաւանի էր Հապուհ եւ ի սմին ամի եկն ի վերայ նորա կայսր Վաղերիանոս եւ անկաւ նա ի ձեռս Հապուհ յամի 260: Ի պատերազմի առաջ Հապուհ օգնական էր նորա Արտաւազդ ամ արքայ Հայոց առաքելով զօրս, եւ յետ սակաւ ինչ միջ իբրտա տայ արքայն Հայոց յՀապուհ

1 Աւարիս արաւքին մասնագիր Յուդաննոս է՝ որ զՅրդաս յանաւանէ յիշէ իւրեւ թագաւոր Հայոց իսկզբան չորրորդ դարու: Եւսպի մասնագիր վեցերորդ դարու (Նի. պամ. Գիրք Ե. Գլ. Ե.) Փիղիպպոս կայսեր տոն թողուլ զՀայաստան ի գաշինքն ընդ Հապուհ Ա. (յամի 244): Զոնար մասնագիր Բիւզանդեան զմիջն կրկնէ (առեալ ի նմանէ՝ արպէս թուի): Եւսպի (հայեցեալ ի կարգ իրացն) յա-

ւելու թէ յետ սակաւ ինչ միջ ան զայն յետ Փիղիպպոս, յորժամ ետն՝ թէ արանդէն Հռոմայեցիք: Յետ այնորիկ պատմի յամի 253 (առ Գաղղուսի) զՅրդաս արքայ փախուցեալ ի Հայոց աշխարհէ՝ յարելով սրգւոց նորա ի կողմ Պարսից (առ Հապուհ Ա.): Ի այն հայեցեալ՝ երբեւ թէ Յրդաս ամենք յեւրոպացւոց եգին, փ՝ զՄուշեմնայն եւ մեւ՝ զԶոնարայն:

Թողուլ ազատ զիսցարն ձերբակալ¹։ Ապա յառաջ քան զամի 200, այս քնքն ընդ մեջ ամացն 259—258, եր Թագաւոր Հայոց գաշնաւոր Պարսից եւ Հայաստան ընդ վերագոյն իշխանութեամբ սոցա։

Ի ծովն հանգամանս տեւե Հայաստան առ Աւրեղեանու՝ յամի 272—273. Հայք (որպէս եւ Պարսիկք) ի պատերազմն անդ Աւրեղեանու՝ եին ի կողմն Զենորիայ դշեպետն արեւելից, որում եւ խառնացեալ իսկ եին զոր յագնականութիւն։ Այլ ի հասանել սոցա՝ Աւրեղեանու կամ կաշառու եւ կամ բռնութեամբ իսկ ի բաց կաշառ. զնոսա, մանաւանդ թէ արկ իսկ զնոսա ի կիր, եւ յեա յազմութեանն առ Պարսիկս՝ տե իւր անուն Հայական (Armeniacus)։ Ապա իբրեւ ընդ վրաց, Աղուանից եւ Պարսից՝ ապաքեցին եւ Հայք հրեշտակս մեծարանաց կամ պատարագս՝ արհամարհանօք իմն ընկալաւ Աւրեղեան զհրեշտակն Հայոց եւ Պարսից։

Եւ ի յապէս Թողու Աւրեղեանս զՀայաստան մնալ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ Պարսից յամի 274։ Այլ յամի 295՝ վաղ գառնեմք զՀայս գաշնաւոր Հռոմայեցւոց։ Այլ երբ արգելք դարձան միւսանգամ յայն գաշնաւորութիւն։ Ոչ այլ ինչ ժամանակ պատեհ առաջի մատուցանե հռոմեական պատմութիւնն՝ բայց առ Կարախ՝ յորժամ յարձակեցաւ սա մինչեւ ի Յիզբան², գրաւեաց զնահանգսն անուանեալս յայնկոյս Յիզբան գետոյ յամի 283, եւ առանց վայելելոյ զուրախութիւն յաղթութեանցն՝ եթող զստրութիւնն Դիոկղեանու (284)։ Այլ առաւել մարթ է առնուլ յանձն՝ թէ Հայաստան յառաջ քան զամի 283 ընալ իցէ վաղ գաշնաւոր Հռոմայեցւոց, քան յեա 284 ամի։

Ի՞նչու աստէն առհմային պատմագրութիւնն վարել յառաջ։ 1. Կռուէր Յրգատ ստեպ ընդ Պարսից (առ Շապհով Ա.) ցամի իբրեւ 323։ 2. Վերջին տարեւոր արշաւանն եր զի ընդ հիւսիսային կողմանս Պարսից աշխարհին յարձակէր, մինչդեռ եւ զոր Հռոմայեցւոցն խաղաղ ընդ Ասորեստան, եւ Շապհով Ա. պարտեալ ինչքեաց հաշտութիւն ի Կասանդրիանոսի եւ կռեցան գաշնեք խաղաղութեան։ 3. Այս գաշնեց եին զհեա խաղաղութիւն երկայնժամանակեայ։ 4. Թագաւորեալ զամի 56՝ վախճանէր յամի իբրեւ 342 դեղակուր։ 5. Երկուքն պայազաւք նորա Խոսրով (ամի 9) եւ Յիրան (ամի 11) Թագաւորեն մի ըսա միւս գտեայ ցամի 363։

Ի՞նչուքն պատմութեան չէ ինչ արգելք հակառակ՝ եթէ Թագաւորն Պարսից (նախ Շապհով Ա. եւ ապա Ներսէսի) գրգռեալ իցէ զԹագաւորն Հայոց եւ սորա յարձակեալ իցէ ստեպ ի հիւսիսկողմանս Պարսից աշխարհին ընդ Ասորպատականս, սակայն ոչ այս քան զամի 207։ 2. Այսպէս եւ ոչ պատերազմ ինչ կոյ Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից եւ յեա այնորիկ խաղաղութիւն՝ բայց յամի 296—297, յորս յարձակեցաւ Ներսէս արքայ Պարսից, գրաւեաց այսին յեա զառհմանն առեալս առ Կարախն, եւ ապա յաղթեալ ի Գաղերեայ ի Հայաստան, ստիպեցաւ կռել գաշնս խաղաղութեան ընդ Դիոկղեանու եւ Գաղերեայ. ի պատերազմն առա (ըսա Եւտրպեայ) նիզակակից էր Գաղերեայ ի Հայոց աշխարհին Լիկիանէս (առ որում առհմային պատմագիրք ասեն անեալ զՅրգատէս)։ 3. Յեւէր այն խաղաղութիւն յամի քառա-

1 Յրեք. Պաղլ. զակա.։
2 Յեա վերագոյն էլ 197—198. Նախ ինքն Ներսէս, առ Ամբաստան Մարկիզիանոս (ժ. 5.), մտեալ գրաւեալ եր զՀայաստան՝

առն՝ զհպատակեալ հռոմեական իշխանութեան.։

3 Ամբաստանիւն թէ բանակն Կարախ չըլտակէր յարշաւանին եւ զՀայաստան։

գուն: Կ: Ամբարիկ իմ արտաքին մասենագրութիւնն թի վաղ քան զամի 337 լեալ է ի Հայաստան փոխախառն ինչ անասանաւութեան: զի ի ամին ամի գրեթէ պնդիսի հանգամանք նշանակին՝ յորս գառա խոսքով Բ. որդի եւ արտաքին Յորատայ կամ ի սկզբան թագաւորութեան, զի հարկ եղեւ նմա քնալ առ Հռոմայեցիս հանգերն նախարարք, ընդունել ամբութիւն եւ հաստատութիւն թագաւորութեան իւրոյ ի նախանգեաց, եւ կամ յետ ամաց ինչ՝ յորժամ ըստ տոհմային իսկ արտանագրութեան անանեմք զի կրէ յարձակումն ի Էսպհայ Բ., առ առկա. աքեմի զառաջինն զին ի ձեռն մուսնելով Պարսից ի Հայաստան դաշնաւոր Հռոմայեցւոց, որ եր հախաւակ գաշանց խաղաղութեան տեւելոց զամս 40, եւ յայն սակս չէր մարթ յառաջ քան զամի 337 դիպել: Ե. Նմա իրի իսկ թեպէս զանաւան երկոցունց յաղորդացն Յորատայ չիշեն արտաքինք, ամայն փոխեն իմ փողմակի զժամանակ նոցա, զթագաւորութիւն առաջնոյն անգր քան զամի 337 հանելով եւ զթագաւորութիւն երկրորդին ոչ պար քան զամի 350 ձգելով՝ որպէս յետայն նշմարեսցի: Անտիրոս զօրավար վերջապահաց (անուանեալ ի խորենացւոյն յարգարիչ պաղտաւան կոստանդեայ) չէ անեանով արտաքին մասենագրութեան. կոստանդիանոս յամի 326 ապ օրէնս ինչ գրելով առ Անտիրոս:

Ի մերձաւորական համեմատութենէ ստոք երկունցն արտանագրութեանց՝ Ե. ինչ ինչ ապաքեն որ մայ առանց երաշխաւորութեան ի Հայոցն պատմութեան, Բ. ինչ ինչ գարձեալ՝ որ ի միաբանութենէ անտի առնաւ կառարեալ սաւազութիւն պատմութեան, եւ առհասարակ իսկ ընթացք անցից Հայոց աշխարհին միաբան են յերկոսին եւս պատմա-

1. Եւրոպական յԱ. ճառքն առաջի կոստանդիանոս. "Αλλα ευρία ὄτοπα καὶ δυσ-
χέρη πανταχόθεν ἀνευρόμενα χαλεποτά-
τως τὸς ὑπὲρ τοῦ πολέμου παροίχον Ἀπεί-
θας. Ἀρμένιοι, παλαιοὶ σύμμαχοι, στασιάζοντες,
καὶ μοῖρα σφῶν οὐ φανή Πέρσαις
προσθίμενοι, τὴν ὁμοῦν ὁρίαν λησταίᾳ κα-
τατρέχοντες

Ἀρμένιοι δὲ οἱ προσθίμενοι τοῖς πολέ-
μοις εὐθὺς μετέστησαν, σὸς μὲν τοὺς
αἰτίους τῆς συγῆς τῆς τῆς χείρας ἐκείνης
ἄρχοντες παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντες· τοῖς
φυγοῦσιν δὲ τὴν ἐς τὴν οὐκίαν καὶ ὁδοῦ
ἀδελφὰ παρασκευάσαντες. Οὕτω δὲ φίλων
φρόνως τοῖς το παρ' ἡμᾶς ἀφικόμενοις
ἀρετὴ χρησαμένοις, καὶ τοῖς ἐκ τῆς συγῆς
μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντες καταληλυθόσι
πρῶτος ὁμιλοῦντες· οἱ μὲν δὲ καὶ πρότε-
ρον ἀπίστησαν, αὐτοὺς ἀπωλοῦσαντο·
οἱ δὲ τῶν παροῦσαν τῆς τῆς πρόσθεν
ἡγάτων μῆλλον θυποστοίας. Καὶ οἱ μὲν
φύγοντες ἐμπροσθεν ἱερῶν σωροῦν ἱου-
σαν ἀμαθύν· οἱ δὲ τοῦ μὲν μετὰστῆναι
τῆς ἀμαθὺς ὁρίαν τρυγῶναι. Τοσούτῃ δὲ
ἐχρήσατο παρὶ τοὺς καταλθόντας ὑπερβυλῆ
δωρεῶν πάλαι, ὥστε μὴδὲ τοῖς ἐχθιστοῖς
ὅπως ἀπερρίσκουσι, καὶ τὰ ἀκότα τιμωμέ-
νους ἄχθουσιν, μὴδὲ βαρύνουσιν. Ταῦτα
δὲ ἐν βραχὺ κατεπιστησάμενος...

(Ի վերջումն, առ: Կոստանդիանոս)
"Այլ բեր սնահարկութիւնք եւ վիշաք որ
յամենայն փուսոց բուսանելն, գնաւոր-
ւոյն զայս պատերազմն զօրծէին. մանա-
ւան Հայք, Հին նիզակակիցք (գաշնաւորք),

որք անգին յերեանս յուզեալք ապառաժ-
ութեամբ եւ ոչ փաք ինչ մասմք յետ
ի Պարսիկսն կացեալ էին, եւ յարաւոր-
անեաց առհման ապառաժէին Հինքս...

(Այս յետ յայս անելոյ) թի արդեւ ի
զալ Կոստանդեայ ի կողմանց Պաննոնիա-
ցւոց՝ հարկեաց խաղաղեաց զամենայն, յա-
ւելու) "Իսկ այնք ի Հայոց որք ի թշնամի
անգր յարեալ էին, ի բաց կացին՝ յարձամ
եւ զնոս՝ յորոց իշխան ագաբէին ստիպե-
ցաւ փոխել, անէր առ մեզ, եւ այնքիկ
որ փոխեան պար՝ ապահով եւ անձնդ
զարձ ի բուն աշխարհն յարգարեցեր: Եւ
այնպէս իսկ մարգարիթութիւն առ պնդիկ
ցուցեր՝ որք յառաջ քան զորդաւ փ առ
մեզ եկեալ էին, եւ քաղաքութեամբ զնա-
ցիք ընդ պնդիկ՝ որք ընդ իշխանին իւրեանց
զարձան յետս, զի օմանց մեծապէս ընդ այն
ապրեցան զի յառաջագոյն յետս կացին,
պէք զմասաւորն նախաձեռն քան զա-
ռաքին իշխանութիւնն համարէին: Իսկ
որք յառաջագոյն պար ապառաժեալ եւ
կեալ էին՝ անէին թի յարգեանց եւ ի
զորոց ուսաք վարել չափաւորութեամբ:
Իսկ զարձեալ այլք խառնովն զինէին թի
զապառաժելոյն ըստ պժամաւորութեան
ընկալաք հասուցումն վարեաց: Այնպիսի
պարգեւս եւ պատիւս յամախեցիք պիտ-
ղիկ որ զարձանն պարեն, զի չարքէին եւ
չնախանելին ինչ ընդ թշնամիս իւրեանց՝
որք եւ բախաւորքն էին եւ յիրար ի
պատուի: Զայս անձնայն ի սակաւ ինչ ժա-
մանակի կացեալ յարգարեալ..."

գրութիւնս, Գ. եւ է ինչ ինչ՝ որ ուղղի կամ ճշդի, մանաւանդ՝ ըստ ժամանակագրութեանն: Քանզի ի մասին յայտնի ահմայքին յերից իմէ կողմանց ունի զանդաշնակաւորութիւնն, առաի ընդ կայսերացն ժամանակագրութեան, եւ անտի ընդ ժամանակագրութեան ռասանական թաղաւորացն չմիարանէ՝ քօսն (աւելի կամ պակաս) ամօք զոցայն յետս ձգելով եւ զնոցայն ի վեր կտրս վարելով, որով համեմատութիւնք դիպաց եւ պայազատաց երեցունց աշխարհացն պատմութեան շփոթեալ խառնակի: այնպէս աճապարէ յառաջ պատմութիւնն հռոմեական, ճգնի հասանել չպոյցն ի հեռուստ, եւ զսորա զհետ անկեալ գոյ պարսկայինն զանդաղաբոյս: եւ գործեալ անգէն յիւրում իսկ ժամանակագրութեանն ունի ուրեք ուրեք անպատահ, որպիսի ինչ ցուցանէ համեմատութիւն սկզբան եւ վախճանի կենացն Յրդատայ եւ այնոցիկ որ խառն են ի պատմութեան նորա (Արատաղաց Մանդակունաց, Լիկիանու եւ պղոց)¹:

(Յորդաղոյն քան զքաղաքային անցն են կրօնական դէպք Հայոց աշխարհի առ Տրդատաւ:

Ըրտաբոյ պատմութեանցն՝ զոր զՊետրոսէ եւ զՊաւղոսէ վասն վայրաց քարոզութեան նոցա ի գրոց սրբոց եւ ի վաւերական ինչ վկայութեանց օւնիմք, կան եւ զայլոցն եւս առաքելոցն զոյցք, այնպէս՝ զի իւրաքանչիւր ի քրիստոնեայ աշխարհաց՝ առաւելագոյն կամ նուազագոյն հաւանութեան կարծեօք առնու ի պուխ քրիստոնէական պատմութեան իւրոյ առաքեալ զոք կամ աշակերտ²: Հայաստան անդաւին ի շորթորդ դարէ սովոր է զԹադէոս (աշակերտ) եւ զՆարթուղիմէոս (առաքեալ) ճանաչել իբրեւ երկուս ամուս վաստակոց առաջին քարոզութեան աւետարանին: Նա եւ առ Նշակերայ ի շարս զուցաց քարոզութեան առաքելոցն՝ Թադէոս ընծայի Հայոց մեծաց³: Սակայն չարկ արդեւք արմատս ի խոր՝ քարոզութիւնն նոցա: Եթէ յանձն առնումք հաւատալ վկայաբանութեանց ինչ՝⁴ յաշակերտութենէ անտի Թադէի առին լեալ Ոսկեանք՝ որ առաջնորդութեամբ Վրիլսեայ (Ոսկւոյ) ուրումն ամրացեալք ի լերինն Նաղկէոյ՝ ապա յետուստ գան յԱրտաշատ

¹ Եղիշէ՝ որ կարէր իսկ ընթեանալ զՊատմութեանն, եւ մարթ է քաջ նա ուսանիկ եւ հաւանութեան իսկ թերեւս՝ թէ զՄ. Խորենացի չիցէ ընթերցեալ, ունի այնպէս զբովանդակութիւն կարգի պատմութեանն՝ զորմէ ճառս անկեալ է:

² Իր, առէ, Հայոց աշխարհի վաղուց գաշնաւոր Հռոմայեցւոց, համարեալ ի նոցանէ գաղտնիքս մեծ եւ սիրելի: Պատն այնսքիկ յարժամ հարկն եղեւ Յրդատիոսի ազգոյս փախել ի հրեղաբոց իւրոց ի հայրապետից (այս ինքն՝ որք սպանին զհայր նորա) ապառաւորս յերկիրն Հռոմայեցւոց: Անգէն ոնեալ ի Հռոմայեցւոց թագաւորեալ տիրէ հայրենի աշխարհին (էջ 193):

Հորվարչն անաւոր ահաւորակ ազգականս արգելք տնայկիցէ, եթէ ոյլ ինչ հիմն պատմութեան այլակերպ յԱրտաշատ գեղեոյ: Պայազատն զնա արգի նորա (Խորով) եւ թուն Յիւրան (էջ 19):

³ Յետ վերագոյն էջ 80:

⁴ Եւսեբ. եկ. Պատմ.: Վկայաբանութիւնք Թադէի եւ Նարթուղիմէոյ որ ի ճառքն տիրո մք կան, չեն ի խոնարհ քան զհիւսիսեայ գաւ, որպէս համեմատութիւն ընդ (Գեղը Բ. Գլ. 17 եւ 17) Խորենացւոյն ցուցանէ:

⁵ Ի ճառքն տիրո՝ գործ ոչ կանախ ինչ ժամանակաց:

քարոզել յարքունիս Արտաշեսի եւ ազգականք ոմանք Սաթինկան յազգէ Ալանաց հաւատան: Այոց հաւատացելոց սակաւաւորաց (Սիւքեասանց) պատմի յետ ամաց բազմաց ստիպեալ տագնապել յարքայորդւոյն ի մոլեգինն Արտաւազդայ յուրացութիւն, եւ ի շառնուլ նոցա յանձն՝ գլխատել հանդերձ առաջնորդաւն իւրեանց Սիւքիասաւ յիւրեանց բնակութեանն ի լերինսն Ռազրեւանդայ: Այն իմն առանց տարակուսանաց է թէ շահեալ տիրեալ էր հեթանոսութիւն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչ միայն ի վերջ կոյս դարուն երկրորդի կամ ի սկզբան դարուն երրորդի՝ յորժամ եկն Ռարդե-ժան տոորի առաքելութեամբ ի Հայս¹, այլ եւ յետոյ եւս հա-րուտ ինչ ժամանակ:

Պատճառք անազան մօին քրիստոնէութեան ի Հայս թուին՝ 1. Աշոն փոփոխել մեծի մասին Հրէիցն գաղթելոց անդր՝ զկրօնս իւրեանց ի հեթանոսութիւն. քանզի քարոզք աւետարանին ամե-նայն ուրեք առ նոսա իրրեւ առ ծանօթս եւ առ ազգակիցս գային եւ ի ժողովրդանոցէ նոցա սփռէին հաւատք քրիստոնէութեան. ուր նմին հակառակ չերեւի ի Հայս ընդ արձակ թագաւորք՝ ա-զատութիւն առանձինն ժողովրդանոցաց՝ զոր ի Հռոմայեցւոց պե-տութեանն վայելէին Հրեայքն, եւ ոչ առաքելոց համարձակու-թիւն քարոզելոյ եւ առնելոյ եկամուտ՝ որպէս անդն: 2. Այլա-կերպութիւն լեզուին, պակասութիւն յունական գաղթականսու-թեանց, նուազութիւն մտաւորն կրթութեան եւ աշխարհագրա-կան առանձինն գիր երկրին՝ իրրեւ արտաքոյ սահմանաց հռոմէա-կան պետութեան: 3. Հանապազորդ շաշիւն զինուոց եւ սպառա-զինաց եւ աղմուկ:

Սակայն եւ այնպէս առանց իրիք երկմտութեան է թէ ոչ ամենեւին անհեա եւ անծանօթ էր քրիստոնէութիւն ի Հայոց աշխարհին: Ռաւական էր արդեւք առ ի դոյն՝ վկայութիւն գրա-ցւոյն մերոյ Փիրմիղիանու եպիսկոպոսի Աեսարիայ Վամրաց, զորմէ ասի՝ պատմել ի գիրսն Հալաժանաց, թէ այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնեայք՝ մինչեւ արքայի նոցա (Խոսրովու) յարու-ցանել հալաժանս ի վերայ նոցա եւ զբազումս սպանանել: Այլ աւանդ՝ զի այն վկայութիւն չունի ինչ այնչափ ցոյժ, այնու՝ զի այն մատեան՝ զոր իրրեւ մատեան Փիրմիղիանեայ ի կիր արկանէ պա-տմագիրն հայ, ունի պատմութիւնս հալաժանաց մինչեւ ցամփե 311՝ ըստ վկայութեանն նորին պատմագրի, ուր՝ վաղ յամի 269 վախ-ճանեալ էր Փիրմիղիանոս: Ամին իրի հարկ է մեզ շատանալ վկայու-թեամբն Տերաուզիանու († 240)՝ որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեալ²: Օնոյն բաւական են հաստատել եւ երկո-քին հրովարտակք հալաժանաց՝ զոր հան Տրդատ արքայ որդի յա-

¹ Խոր. Բ. ԳԼ. 42:

² Խոր. Բ. ԳԼ. 46:

³ Տերաուզ ընդ. 46:

առջագոյն ճառերոյ թագաւորին, թէ միայն ցուցի նոյն ժառանգանութիւնն:

Եւ ընդհանրական դարձ Հայոց աշխարհին՝ որ առ սովին թագաւորաւ դիպեցաւ, չէր հնար առանց նշանաւոր ինչ դիպաց ի գլուխ ելանել: Բայտ առաջին (տոհմային) գրովն անգնեկութեան՝ սյսպէս իմն իրքն դիպեցան:

116

Ընթաց Յրգատէս՝ էր թշնամութեամբ ընդ քրիստոնէութեանս: Չայս ատելութիւն արի ի նա օրինակ հօրն¹, կրթութիւնն առ Ղ. Լիւանեայ², արբանեկութիւն կայսերացն Հռոմայեցւոց՝ յարց ժառանգեաց զխորշումնն ի քրիստոնէութենէ եւ զհամարին զնոյն միտաւորաւորութեանն³, եւ առաւել քան զամենայն հրահանգք փիղիսոփայութեան՝ ուսեալ ի փիղիսոփայից ժամանակին անհնարին թշնամեաց քրիստոնէութեանն⁴: Գառաւ վաղվաղակի եւ ճաւրակ եռանդեան սցար Սարկսի Լարեղեայ:

Իբրեւ առաւելահարն եղեւ հայր նորա Խոսրով եւ զաւանան նորա Լնակ պարթեւ մեռաւ գեաավէժ ի փախստեանն, Լաթաղոմն անուն հաւատադեալ Գամիր յազգէ՝ ապրեցուցանէր ի փառքածէ ազգին Լնակայ մանուկ մի երեքամեայ հանդերձ Սափառանառաւ նորա՝ քերքն Լաթաղեայ: Իսկ նայր այնուհետեւ Լաթաղիոս ընդ քեռն իւրում եւ ընդ քեռառնն՝ Բաւրգար անուն՝ Գարսի յազգէ, յաշխարհն Կապադովկացւոց: Ընդ ի կեապացւոց քաղաքին ծաղկեալ պարարէր մանուկն պահաւիկ ի հրահանգս քրիստոնէական ուսմանն⁵ (ընդ տեղութեամբ հոյակապն Փիլիսոփայութեան⁶): առեալ էր նմա անուն կապադովկացի՝ Գրիգորիոս: Յետ ամուսնանալոյ ընդ Սարկսի գտտեր ուրումն Գաթի թի եւ երկուս որդիս զՍ. Բիթանէս եւ զՄ. Բիթանէս ծնանելոյ՝ մեկնեցան յերրորդում ամի ամուսնութեանն միարան հաւանութեամբ ի միմեանց. կրտսրն ընդ մօրն մեկնեցաւ ի կարգս կառանաց. յետ աւելաւ ինչ միոց եւ հօրն թաղեալ զերէց որդին առ դայեկաց, եւ զնաց առ Յրգատ (ի Հռոմ⁷)՝ «Հայրենեացն պարտա հատուցանել»,⁸:

Ընդէն ի պանդխտութեանն սկիզբն առնէր թագաւորազնն ստիպել զԳրիգոր ի պաշտօն դիցն⁹, այլ առաւել եւս՝ յորժամ եմուտ նա յերկիր թագաւորութեան հարցն իւրոց: Իբրեւ կատարեցան զոհք զոհութեան վասն յաղթութեանցն առ Լնահատկան դիւն յԱրեղն աւանի, հրաման ապր թագաւորն՝ Գրիգորի

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 46:

2 Արմ. ԵԼ 88:

3 Արմ. ԵԼ 103—104:

4 Արմ. ԵԼ 640:

5 Արմ. ԵԼ 88:

6 Թուղթ Արմ. ԵԼ 88:

2. Արմ. ԵԼ 88—89:

7 Արմ. ԵԼ 89:

առնուլ յընթերաց անտի իւրոց պսակս ծագկանց (զորս սովորու-
թիւն էր Հայոց սկուտեղըք դնել ի սեղանի¹) եւ թաւ ոստս՝ տա-
նել առ Անահիտ տիկին «որով կեայ եւ կենդանութիւն կրէ աշ-
խարհն Հայոց» եւ է փառք ազգին եւ «մայր ամենայն զգաստու-
թեան»:

Իբրեւ չառնոյր յանձն Գրիգոր, լինէր այնուհետեւ սկիզբն եր-
կայնածիդ հարցափորձին՝ յորում հնարէր թագաւորն քայքայել
զանապէս հաստատութիւն՝ իսառնելով ողորմանս, սպառնալիս եւ ար-
գեամբք իսկ տանջանս: Երկան մի ըստ միով է ի կիր հռոմէական
աանջանարանք յաւուքս բազումս՝ թերեւս ի ձեռն արանցն լեզէնա-
կանաց եկելոց ընդ թագաւորին ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից²:
Եպս յետուստ լուեալ թագաւորին ի Յաճատայ քեռառնէ Եր-
տաւազդայ Սանդակունւոյ սպարապետի զորաց իւրոց՝ թէ Անահայ
որդի է Գրիգոր, հրաման տայր արկանել ի խոր վերստայն Երտաշատու
ի գութ մահապարտացն³: Հանէր այնուհետեւ մի ըստ միով է հռո-
մապետիկ երկուս՝ յորս զահմանէր պատիժ մահու եւ կորուստ ըն-
չից վասն քրիստոնէութեան, եւ որոց գուշակն լինիցին՝ նոցա խոս-
աանայր զարարս այնր՝ վասն որոյ գուշակն եղեն, եւ թագուցանե-
լեացն հաւասար պատիժ ընդ քրիստոնէիցն կրել, եւ միանգա-
մայն առնէր յանձն լինել ջերմեռանդն ի պաշտօն արոյն Երամազ-
դայ, զգաստն Անահայ եւ քաջին Ահազանի⁴: Այսպէս փակի
առաջին վարագոյր պատմութեան դարձի Հայոց աշխարհին:

Այլ յանկարծ առ ած մրրիկն գունդ մի սրբաւէր կուսանաց
ի կողմանց անտի Հռոմայեցւոց, որ գլխաւորութեամբ Վաղիանեայ
ուրումն անկան փախստեայ ի Հայաստան՝ ապրեցուցանելով մա-
նաւանդ զընկերակից տաւաքինութեան իւրեանց օրիորդ մի մատաղ
ի կայսերական տանէ Հռիփսիմէ⁵ անուն, զորմէ ասի խնդրել Վիոկ-
գետիանու կայսեր առնուլ կնութեան: Ըստ ուրեմն յարքունական
քաղաքին Աղարշապատու զանխուլ կային՝ կերակրեալ ի ձեռացն
վաստակոյ. քանզի մի ոմն ի նոցանէ՝ որ ունէր արուեստ ապակա-
գործութեան, յօրինէր ուլունա սպակեղէնս եւ տայր ձինս ընդ
կերակրոյ աւուրն պալտնի: Հետագօտեալ գտան հետք փախստեան

1 Խոր. էջ 298:

2 Դեռ գուլ ի բերան եւ պնդել ի
զեւոյս պրիւտըս ուստածք (զաւուրս 7),
կտեւել զլիւթլոր զգոյս ստանէն եւ ձեռնել
գուր բրդ ստեղ (զաւուրս 7), պնդել
կտեւել զլիւթ ստեղ՝ միջեւ ի եպրից
մտածնցն ցոյսել արեան, հարկանել բե-
ւեռս երկաթիս ընդ ներքանս եւ այն-
պէս զնեռանէ առեալ յոյսկոյս յայնկոյս
չրկեցուցանել, հարկանել զայն սւծգին եւ
հանել կռափս ի գլուխ, երեսը զգլուխ
ի մամուլս՝ սլորել, եւ միանգամայն քաջախ
եւ աղ եւ բորակ փշել եղեգամբ ընդ ուն-
գունսն, անցուցեալ գորկի մի մեքրով ընդ
գլուխ՝ կտեւել թուլորոյն զպարան-
գուն ցի ի տան եւ առնուլ չուշ վառն:

գեոցի (զաւուրս 6), կտեւել զլիւթլոր եւ
լուր եւսացեալ ձագորաւ յորովայն ար-
կտեւել, քեցել զկտեւ երկաթի քերչըս,
ապրածանել ի գեանի տառակ երկաթի
բազում եւ թաւալել ի վերայ, քորչել
չրկեւել եւ թագել ի առաւելի տնդ,
դեւել կտեւել երկաթիս ի եւեկան եւ վա-
րել ուսուանս ստուարս, բառալ ի կտեւ-
զան (զաւուրս 8) եւ կտար հալեալ ի
մալիքն հասել զմարմնովքն:

3 Խոր. Բ. Գլ. 28:

4 Ագաթ. էջ 45-99:

5 Ագաթ. էջ 108-109:

6 Յաւարէն՝ Քորսմոյ, պ. Բգ. Գ-
կեցեալ. անս Ագաթ. էջ 185:

նոցա, առաքեցաւ զոչոյց ի կայսերէ առ արքայն Հայոց, խնդրեցան
 քտան նորա ի կայանսն իւրեանց: Այս պահելոյ զնոսա անդէն
 աւուրս երկուս ասպարափակ ի ձեռն հետեւակ զօրուն՝ օսկիապատ
 գահաւորակք սպասաւորօք եւ մեծապայծառ հանդերձիւք հա-
 սանէին՝ տանել զՀռիփսիմէ ի սենեակ Թագաւորին: Ընհնարին
 էին ազէտք եւ վարանք կուսանացն սրբոց: Ընաւ ածաւ Հռիփսի-
 մէ ի սպասաւորացն մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ ի վանս
 Թագաւորին: Ընդէն յարքունի սենեկին ոգորէր աղջիկն մատաղ
 ընդ մեծազօր սկային ժամն եւթն: Պարտեցաւ վաստակեցաւ լքաւ
 եւ արտաքս Թագաւորն. նոյնպէս կատարէր եւ մեւս եւս փորձ
 Թագաւորին: Օրիորդն տկար զնշան Թագաւորին ցրուեալ կողո-
 պտեալ՝ Թողոյր զնա ամօթալից, բացեալ զդուռն, հատեալ հեր-
 ձեալ զամբօխ մարդկանն՝ հասանէր առ ընկերսն եւ ապա հարուստ
 մի արտաքս քան զքաղաքն ելեալ՝ իջեալ ի գուճս ի սարաւան-
 դակի սւրեք՝ մատուցանէր վասն յաղթութեանն գահութիւնո:
 Ընդր հասանէր զիշերախառն դահճապետն դահճօք հանդերձ-
 կապեալ պրկեցաւ ի տեղւոջն կոյսն ի չորս ցիցս՝ ըստ երկուց ձե-
 աացն եւ երկուց օտից. ջահիւք խանձեցաւ, հանան խլեցան աչքն
 եւ յօշեցան անդամքն պատառ պատառ: Ընդ նմին կոտորեցան եւ
 32 ոգի յընկերաց նորա եւ մի ոմն յառաջին վանս բնակութեանն.
 իսկ մարմինքն ընկեցան արտաքոյ քաղաքին ի կերակուր գազանաց եւ
 Թռչնոց: Ի վաղիւ անդր պարագլուխ սրբոցն Վայիանէ՝ որ ածեալ
 էր յապարանսն զի հաւանեցուցէ զսան իւր ի կամսն Թագաւո-
 րին, մատուցաւ ի տանջանս հանդերձ երկուք ընկերօք ի տեղւոջ
 մահապարտացն. կապեալք ի մի մի ցից՝ եղեն մորթազերծ: Ըյս-
 պէս վկայեցին ընդ ամենայն 37 կուսանք: Մնացեալքն յընկերաց
 նոցա՝ որ աւելի քան զքառասուն հաշուին, ցրուեցան փախըս-
 տեամբ: Ըյլ մահն Հռիփսիմեայ՝ որ առանց Թագաւորին հրա-
 մանի էր, տրտմեցոյց տխրեցոյց արկ զնա ի սուգ. քանզի հատեալ
 էր սիրտ նորա զհետ:

Այս վեց աւուր իբրեւ ժամ տուեալ ելանէր յորս կառօք
 Թագաւորն, հասանէր պատուհաս ի Յեառնէ՝ փոխել յանառնա-
 կան ի խոզակերպն կերպարանս (յազգ ինչ ախտի գայլամարդու-
 թեան), նոյն անցք մոլեգնութեան եւ ընդ բազումս յարքունակա-
 նացն եւ Վաղարշապատացւոցն անցանէին: Ըյսպիսի հանգամանք
 իրացն էին՝ յորժամ յայանէին անուրջք առ Խոտրովիդուխտ՝ քոյր
 Թագաւորին, առ օրիորդն զգաստ. այր մի լուսաւոր հրաման տայր
 առաքել յԱրտաշատ եւ հանել ի վեր զՎրիգոր ի վերապէն, զի
 նա բժշկեցէ զնոսա: Այս կրկնելոյ այոց անընդ՝ ապա առաքեցաւ
 գայեակն նորա Ըւտայ Ըմատունի յԱրտաշատ. արկաւ պարան եր-
 կայն ի ներքս ի վերապն, աղազակեաց Ըւտայ կոչելով զՎրիգոր
 յանուանէ. իբրեւ շարժեցաւ պարանն՝ ձգեցին հանին զՎանիէս

ի գրոյ անտի՝ թխացեալ օեւացեալ : Ի վերայ ճանապարհին Աւարշապատու՝ զայր ընդ առաջ Վրիգորի թագաւորն մերկ՝ դիմեալ յանառական բնակութենէն, նոյնպէս եւ այլ եւս բազմութիւն մարդկանն մօլեզնելոց եւ փրփրելոց : Եւ ի ծունր Վրիգորիս, եւ կացեալ յաղօթս վասն նոցա՝ դարձան նոքա առ սակաւ մի ի զգասաութիւն : Ի խնդրել նոցա ի նմանէ թողութիւն վասն որոց յանցեանն ի նա, խելամոեցուցանէր զնոսա Վրիգոր թէ ինքն հաւասար նոցա բնութեանն է եւ թէ յումէ պարտ իցէ զանկալութիւն բժշկութեանն ունել¹ :

Այս ասէր եւ յետ զմարմինս կուսանացն վկայելոց ժողովելոց եւ պատելոյ իւրաքանչիւր պատառատուն հանդերձիւն, զոր առ ժամն նախամեծար քան զմեծագին պատանսն զբերեալն յարքունուստ արար, անց զնաց նստաւ ի հնձանս թագաւորին, ուր վանքն իսկ վկայիցն լեալ էին, եւ անտուտ խօսէր նա ընդ բազմութեանն խռնելոյ յամենայն կողմանց աշխարհին : Այս յօժարեցուցանելոյ զմիտս նոցա ի մերժումն կապալաշտութեանն եւ յընդհանրական իմն ընդունելութիւն միոյն եւ երրորդականն Առաւելոյ, պատրաստէր զնոսա ի մկրտութիւն երկամեայ վարդապետութեամբ ընծայութեան², որպէս յայտնի իսկ նշմարի՝ ի վերայ կարգի հանգանակի իրիք՝ ըստ երից իմն զլիաւոր բաժանմանց ճառ արկեալ՝ նախ զօրէ եւ միանգամայն զարարչութենէ, երկրորդ՝ զԱրդւոյ եւ միանգամայն զմարմնաւորութենէ, եւ երրորդ զձօգւոյն սրբոյ եւ միանգամայն զեկեղեցւոյ³ :

Հանդէս ճշմարտութեան դարձի ժողովրդեանն երեւէր յեռանդնալից փութոյն՝ որով մատեան ի շինութիւն վկայարանացն աահմանելոց ի Վրիգորէ ըստ տեսլեան իրիք եղելոյ առ նա՝ հանդերձ յայտնութեամբ հանդերձելոց ինչ իրաց ի վերայ եկեղեցւոյն՝ որ ի ծնունդս էր յայնժամ : Ըստ չափոյն՝ զոր ինքնին Վրիգոր զար ճարտարութեանն ի ձեռն առեալ ցուցանէր, կանգնեցան կացին հասարակաց աշխատութեամբ վկայարանք երեք, մի ի տեղւոյն՝ ուր Հովսիսիմէ վկայեաց, եւ մեւս՝ ուր Վայիանէն, եւ երրորդ՝ ի վանս բնակութեան նոցա ի հնձանին : Աւետեղեցան ի նոսա մարմինք նոցա ի տապանս մայրափայտեայս երկաթազամն՝ եղեալ զիւրաքանչիւր իւրով հանդերձիւն, թէպէտ եւ բերեալ կուտեալ կային առաջի Վրիգորի եւղք անուշունք եւ խռնկք ազնիւք, գոյնագոյն նարօտք եւ ծիրանիք եւ երկնագոյն սպիտակ դիպակք յօրիորդացն թագաւորազանց եւ ի կանաց պատուականացն : Աւան տեղեաց տապանացն՝ ինքնին թագաւորն առեալ փայտատ եւ բահ հատանէր զդիրսն : Աշխէն տիկին եւ քոյր թագաւորին օրիորդ Իսուրոզիդուխտ ընկալեալ ի հանդերձս իւրեանց

1 Արմ. էջ 191—536 :

2 Catéchisme.

3 Արմ. էջ 101—107 :

զհողն բրեալ՝ հանէին արտաքս: (Յեա այնորիկ խնդրէր Տրդատ հրաժեշտ ի Վրիգորէ եւ եւթնօրեայ ճանապարհ կտեալ ի վեր ի լեառն Սասիս՝ արձանս ութ բերէր կանգնել առ սեմք փայտաբանին Հռիփսիմեայ՝ իրրեւ կոթող յաղթութեան նորա: Ի վերայ տապանացն թաղելոց՝ իրրեւ ի տեղիս տաճանեալս վան սեղանոց, կանգնէին նշանք խաչի, եւ մեւս եւս չորրորդ նշան ի տեղւոջն՝ որ տաճանեցաւ լինել առաջին եկեղեցի (Նշմեածին) եւ պատեցաւ որմով, գրամբք եւ դանափափօք: Ասա ուրեմն աղօթք կատարէին, ուր եւ ժողովէր ամբօխն յուսումն վարդապետութեան: Աստէն շնորհէր աղօթիւքն Վրիգորի կատարեալ բժշկութիւն թաղաւորին եւ այլոցն խաթացելոց (բորոտից, անդամալուծաց, գօսացելոց, ջրգողելոց, գոնճացելոց եւ պատաղրոտաց)¹:

Իրրեւ այսպէս առաւել քան զառաւել տարածանէին համբաւ եւ երախտիք նորոյ վարդապետութեանն եւ գրաւեալ շահեալ էր ռամիկ մարդկանն ի պանշերեացն զօրութենէ, հնար եւ պաաշտէր այնուհետեւ ջանալ զհեթանոսութիւնն անդէն ի փռարանան շինուցանել կամ քակելով եւ կամ յեկեղեցիս զմեհեանան փոխելով: Առաքեալն Հայոց չհամարեցաւ ի դէպ զվերջին հնարս արկանել ի կիր, զի թէպէտ եւ զտեղիս մեհենացն տաճանեաց վան ջինուածոյ եկեղեցեաց՝ խաչ ի նոսին կանգնելով, սակայն զամենայն յօրինուած մեհենիցն ետ կործանել: Թաղաւորն՝ զոր առաւելագոյնն մտադիւրութեամբ ածէր Վրիգոր ի հրահանգս քրիստոնէական կրթութեանն՝ հանդերձ համօրէն արշափունի տահմիւն, տայր հրաման մեծաստատ իշխանութեամբ՝ ի բաց կալ ամենեցուն ի սնոտի պաշտամանոցն եւ հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Վրիտառի: Ինքնին Տրդատ ընդ Վրիգորի՝ իշխանօք եւ գրանիկ զօրօք ելունէր ի Աղարշապատայ շրջել ընդ աշխարհն. բրեցան կործանեցան կամ այրեցան մեհեանք եւ բազմիք եւ պատկերք՝ Յիւր դից (Հերմեայ) մօտ յԱրտաշատ, Բարշամբնայ՝ ի Թորգան Վարանաղեաց, Արամաղդայ՝ յԱնի, Բսկեմօրն Անահայոյ՝ յԱրեղն առանի Նիկեղեաց, Ղանէական դից (Աթենայ)՝ ի Թիլն առանի եւ Սիհրափան դից (Նփեստեայ)՝ ի Բաղայառիմն: Ի մեծագանձ պարգեւաց մեհենիցն հանաւ մօտն աղքատաց եւ տառապելոց: Մանկունք քրմացն ցրուելոց կալան ի հրահանգս ուսման, իսկ տեղիք մեհենիցն տաճանեցան խաչանշան եւ որմնապատ ի շինութիւն եկեղեցեաց՝ զոր պատրաստէր Վրիգոր հանդերձելոյ հովուին²:

Առանց իրիք երկմտութեան է՝ թէ վարդապետ իսկ ապգ արարեալ իցէ Վրիգորի յեկեղեցիսն Վամբայ՝ զի առաքեսցին պաշտօնեայք խորհրդոց առ ընդունելութիւն նորոցն հաւատացելոց: Այլ զոր խոնարհութիւնն Վրիգորի շտայր նմին իսկ ածել զմտաւ, զայն (որպէս պատմի) Աստուած իսկ ազդէր նորասունի

Հասարակական Բնիկին թագաւորն խորհուրդ առեա ծառնեալն իւրաց սահմանէին ունել զՎրիգոր հովիւ։ (Յետ բազում գիմարարանութեան յանձն առնոյր Սուր ի տեղեկէ հրեշտակի թէ Լստուծոյ կամք այս էն։ Վ լինէր երեւելեաց նախարարաց վեշտատանից տանել զՎրիգորս ի Վարդաշապատ քաղաքէ ի Սեւասիա Վաւրաց՝ հանգերն հրաւարտակաւ թագաւորին եւ պատարագօք։ Անհաղթեալ ի Վեւանդիսէ մետրապոլիտէ՝ ժողովով եպիսկոպոսաց նահանգին Անարիայ, եւ անցեալ ընդ Սեւասիա՝ ուր յամէր իսկ աւուրս բազումն՝ զի ժողովեացէ իւր գործակիցս քարոզութեան աւետարանին, դառնոյր Վրիգոր պարէն թղթով եպիսկոպոսացն ժողովելոց եւ նշխարօք Յովհաննու Սկրաշի եւ Լեւոնազինեաց (Լեւոնազինեաց) վկայի¹։

Երեւալ նորա ընդ Յարօն եւ ընդ երեքմեհենեանն Լշախառ ուր կործանէր զմեհենանն Վահագնի, Լեւոնաց եւ Լստուկան, արկանէր հիմն եկեղեցւոյ զեռեղելով զնշխարան բերեալս։ Ի Բազումն ընդառաջ եղեւ նմա թագաւորն ամենայն ընտանեօքն եւ զորօք։ (Յետ ամսօրեաց պատրաստութեան ժողովրդեանն պահօք եւ աղօթիւք՝ մկրտէր Վրիգոր հանդերձ գործակիցօքն զթագաւորն, զտիկինն եւ զքոյրն եւ զբանակս զօրուն առ տփամբ Լշխառ գետոյ, եւ տեւէր այն անդադար աւուրս բազումն։ Թիւ համարոյ մկրտելոցն յայնժամ ընծայի բազմօք աւելի քան 4,000,000. մատուցաւ պատարագ եւ հաղորդեցան ի կենդանարար մարմինն եւ յարիւնն, եւ փայլէին այնուհետեւ յաւուրս քառասուն զունդք զունդք մարդկանն սպիտակահանգերն եւ լոյս ի ձեռն²։

Լստուհետեւ սարածանէր սփռէր մշակն ամենավաստակ զոբմանս վարդապետութեանն, ուր ուրեք հասանէր կոխել ի մեծատաղած գաշտաց մնացելոց ամայի, այնպէս զի եղերք տահմանաց քարոզութեան նորա էին ի հիւսիսոյ Սասաղ քաղաք, Խաղտիք, Աղաւթք, Մաղքութք եւ Ասուպք, ի հարաւոյ՝ Լմիղ, Սժրին, նոր Ը իրական, Սահքրտան եւ Աորգուք³։

Վասն հաստատութեան եւ տեւականութեան գործոյն քրիստոնէութեան՝ կարդեցան վանք կանոնօք⁴, որոց պարագ էին ընդունել ասանջականութեամբ զպանդուխտան եւ զտառապեալս. երան գոյրոցք ի տեղիս տեղիս կամ ի յոյն եւ կամ յառարի գորութիւն՝ քառ սահմանաց դրացութեան ուսանելեացն. յորս եւ բազումք յորդւոց անտի քրջաց յառաջատունք եւ ձեռասունք Արքայն թնէին, որ իմաստութեան իսկ խորհրդով փութայր զտահմանեան յառաջ բերել ի կղերականութիւն, զի խորարմատ իրքն հաստատեցին. նա աւանիկ ի սոցա իսկ համարոյ՝ յայնցանէ որ յառաջա-

1 Արտ. 42 500-500.

2 Արտ. 42 602-619.

3 Արտ. 42 624. Սուր. Եկ. Գամ. Գ. Ծ.

4 Յետ զԵԼԻԻՆ գրութ Գաւիտարաւոր Գրոց.

դէմքն էին, զմի ոմն Եղբիանոս անուն կարգէր եպիսկոպոս արքու-
նական դրանն: Վարձեալ ի սոցունց համարոյ յիշին եպիսկոպո-
սունք բաց Եղբիանոսէ (որ եկաց ապա եպիսկոպոս կողմանց Եփրա-
տական գետոյն) Եւտաղիոս Բասնոյ, Բասոս, Սոփէս, Եւսերիոս,
Յովհաննէս, Եգապէս, Երտիթէս, Երսուկէս, Ենտիգէս, Տիրի-
կէս եւ Նիւբակոս, թող զայլ եպիսկոպոսունսն (զորոց թիւ հա-
մարի մատենագիրն ընդ ամենայն աւելի քան զ200, ապաքէն ոչ ա-
ռանց աւելաբանութեան): Եյնուհետեւ համարձակ իմն էր Գրի-
գորի՝ միայնանալ ընդ սակաւուց ոմանց՝ առ զանձն առաւելու-
գոյն ի կրթական կեանս, մանաւանդ յետ կարգելոյ զոր իւր փո-
խանակ: Վանդի ըստ առաջարկութեան թագաւորին կոչեցան որ-
դիք նորա ի Նեսարիայ, առաքելով անդր զԵրսուազ Մանգա-
կունի ընդ Տաճատայ Եշոցաց իշխանի եւ ընդ Վատայ կարապետին
արքայի. կրսերն ի նոցանէ Երիստակէս կուսան՝ որ եղև նախամե-
ծար քան զեղրայրն երիցագոյն ամուսնաւոր զՎ քթանէս (յայն-
ժամ երէց), ձեռնադրեալ ի հօրէն յեպիսկոպոսութիւն՝ լինէր նո-
րա տեղապահ¹:

Թէպէտ եւ այսպէս կարգեցաւ յարդարեցաւ ամենայն, այլ մի
ինչ տակաւին պիտոյ էր, այս ինքն՝ բարձրագոյն իմն հաստատու-
թիւն եւ օծութիւն ամենայնի ի ձեռն բարձրագոյն ճոխութեան
կաթուղիկէ եկեղեցւոյ՝ առ որ համեմատէր նորածին եկեղեցի պար-
թեւական առաքելոյն իրեւ դուստր առ մայր: Վիպող էր առ-
այն եւ ժամանակն. քրիստոնէութիւն ելեալ էր ընդ Աստատնդիա-
նու մեծի ի դահ կայսերացն, շողայր նշան խաչին ի վերայ դրօշու-
հռովական լեգէոնացն. հարկ էր եւ թագաւորին Հայոց դաշնա-
ւորի Հռոմայեցւոցն նորոգել փամ կռել դաշինս ընդ նորոց գլխա-
ւորաց պետութեանն (Աստատնդիանու եւ Վ իկիանու), մանաւանդ
զի յառաջ իսկ քան զօակաւ մի ստիպեալ էր առ մարտ պատե-
րազմի ընդդէմ հռովական զօրուն առաջնորդելոյ ի Մաքսիմինոսոյ
Վայայ: Եւ Վրիգոր ընդ Երիստակէսոյ եւ ընդ Եղբիանու ի Հռոմ
կոյս, որպէս եւ Տրդատ ընդ չորից բղեշխիցն եւ ընդ այլոց մեծա-
մեծաց՝ հանդերձ 70,000 զօրու (ապաքէն աւելի քան զչափն է
թիւս առ մատենագիրն): Առէին դաշինք ի միջի՝ թագաւորին ընդ
կայսերն, եւ աթոռակալն առաքելոյն Հայոց ընդունէր պատիւ
խոստովանողական եւ տայր ընծայութիւն հպատակութեան յա-
ջորդի գլխոյն առաքելոց եւ դառնայր ի նմանէ մեծապարգեւ հան-
դերձ սպասուք, զետեղել զհռովական նուէրսն յեկեղեցիս Հայ-
աստան աշխարհի²:

Յետ ամաց ինչ կոչէր Վրիգոր յառաջին տիեզերական ժողովն
ի Վիկիա: Առաքեցաւ փոխանակ նորա Երիստակէս երեւեցուցա-
նել զնուիրապետութիւնն Հայաստանի ի պարու անդ եպիսկոպո-

տաց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ (325): Գրիգոր՝ որ յետ դարձին Լ-
րիստակեայ շրճախէր երեւել ումեք, վախճանէր ի միայնութեան
իւրում ի Մանեայ այրան, եւ ի հոգեւոց ասէն թաղեալ: Գլուխ
նորա՝ զոր առ Առստանդիանու Առաքանիմոսիւ փախուցին կուսանք
ամանք Նարսեղեանք ի Նէապոլիս, պատուի ցայսօր անդէն ի վանս
կուսանաց յաջորդաց նոցա¹: Աստարէր Հայաստան զվիշատակ նո-
րա անդատին ի կիսոյ շորրորդ դարու. յարեւմուտս Լրդոյ քաղաք
եւ Նէապոլիս սկսաւ կանուխ կատարել զտօն նորա (30 Սեպտ.)
Գրիգոր Ժ.Օ., քահանայապետ Հռոմայ (1837, Սեպտ. 1) եւ
համառօտագիր՝ յորում հրամայի զվիշատակ նորա առնուլ ի առ-
նացոյցն հռոմէական եւ տօնել ամ ըստ ամէ ի 1. Հոկտ.:

Իսկ թագաւորն բարեպաշտօն զմնացուած ամաց խաղաղու-
թեանն յուղղութիւն բարոյից աշխարհին հանէր, մերթ հաւանե-
ցուցանելով եւ մերթ սաստելով՝ որպէս զնախարարօն նոյնպէս
եւ զուսմիկն բազմութիւնն՝ լինել արդարեւ Վրիստոսի եւ ար-
դեամբք գործոց հեղութեան եւ զգաստութեան զհաւատսն ցու-
ցանել: Սակայն սոցա խստասրտութիւնն եւ նոցա ամբարհաւածու-
թիւն, մանաւանդ կանանց եւ հարձիցն խտորեցուցանելով զսիրտս
նոցա՝ սրտաբեկ սրտաւուչ զթագաւորն կացուցանէր, մինչեւ թո-
ղուլ նմա այնուհետեւ զթագն եւ ճեպել ի միայնութիւն. կոչե-
ցաւ միւսանգամ յաթոռն, այլ իրրեւ չառ յանձն՝ դեղեցաւ, որ-
պէս պատմի²: Այս կատարած էր Տրդատայ, որ քրիստոնէագոյնն
էր քան զԱռստանդիանոս եւ խոնարհ իրրեւ զԻւէօդոս, մեծ եւ
վաստակաւոր յեկեղեցւոջ Աստուծոյ եւ ի թագաւորութեան իւ-
րում, թիպ եւ օրինակ նմանութեան պայազատաց իւրոց: Այսան
այնորիկ յիրաւի իսկ անդէն ի շորրորդ դարու տարեկան տօնիւ
պատուէր զվիշատակ նորա աշխարհն իրրեւ զիւրոյ զյառաջընծայ
թագաւորին³, եւ զմարմնաւոր քաջութիւն նորա զարմանք մարդ-
կանն հռչակեցուցեալ անմահացուցին ի կարգս բանից առակաց
թէ իրրեւ զսէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զթումրս գե-
տոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց⁴:

117

Իսկանդակութիւն վարդապետութեանն՝ զոր յանուն Ս. Գրիգորի
ունիմք, պատիսի ինչ է:

Սի է Աստուած, այլ պնդէս՝ զի իցէ եւ երեք ի միութեան անդ,
իրրեւ մի «երեքանձնական բնութիւն», կամ «միաբուն երեքանձնակա-
նութիւն»: Այս բաղմաւորութիւն ոչ է ի նմա (եկամուս) յաւելու-
ծով իրիք՝ որ արտաքս քան զեութիւն նորա իցէ. ոչ ինքն իսկ եւ-

¹ Պարսիս առն առնուլ զսոս ի հին
Բզմոց եկեղեցւոյն Նեապոլիտոյ:

² Խոր. Բ. ԳԼ. ԳԲ:

³ Բուլ. Դպ. Գ. ԳԼ. ԺԳ:

⁴ Ագաթ. ԵԼ 99:

Թիւնն յառաջ շարժելով հասանէ յերրորդութիւն, որս ինքն՝ ի բա-
զմանդութիւն երկոյ անձանց¹, եւ յայն սակս կոչ կարգ (եղման) ի ա-
ռա: Յանժինն, յանակիզքն՝ այլ ի ծնող Հօրէ ելանէ ծնեալն (ծնըն-
դեամբ պատճառաւոր = սկզբնաւորն) Որդի: Որպէս Որդի՝ ի Հօրէ անաթի
իւրմէ եւ Որդի, նոյնպէս եւ Հայր՝ Որդւոյն եւ Հայր: եւ այնու բովան-
դակեալ կառարի շարժումն յաւիտենական՝ զի յերկոցունց անաթի (ի
Հօրէ եւ յՈրդւոյ) ելանէ (բխէ) Հոգին սուրբ՝ որ ոչ միայն ի նոյնաց
եւ, այլ եւ ի նոսին, քանզի որպէս առ առանց նոցա չէ, նոյնպէս եւ ոչ
նոցա առանց սորա են²:

Ար ինչ արտաքոյ Աստուծոյ եւ՝ արարածք, յերրորդականն Աստուծոյ՝
յարարիչ Հօրէ, յարարչակից Որդւոյ եւ ի համագործ Հոգւոյն, ազա-
օրէն, առ սիրոյ ի չգոյէ ստեղծան: Մարդն որ յետ արարչութեան
աներեւութիցն (հրեշտակաց սահմանելոց ի փառաարութիւն արարչին՝
ինքեամբք) եւ երեւելեացն (անբանաւորաց սահմանելոց ի փառաարու-
թիւն արարչին՝ ողջութեամբ) ստեղծաւ խառնաբոյ ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ՝
կրկին պաշտամանք՝ լինելոյ նմանող առաջնոցն եւ երեւեցուցիչ փա-
ռաարութեան վերջնոցն առ հասարակաց արարիչ անդր, եւ պատկեր
Աստուծոյ, իբր ոչ եթէ ըստ սաստաւածեղէն ինչ ինքնակաց էութեանն՝
սրում չկարէ նմանել արարածն սկզբնաւոր, այլ զի առ անբան, անա-
զաա եւ անաստաւածածանութ արարածովքն՝ ունի բանաւորութիւն եւ ա-
զաաութիւն, սաստաւածածանութութիւն եւ իշխանութիւն ի վերայ նոցա:
Եւ մարդն ի ձեռաց արարչին անմեղ, ի վերայ բնութեանն՝ զարգարեալ
յաւելուածով պարգեւաց ըստ ծանօթութեանն եւ ըստ կամաց եւ ըստ
զգայութեան, աստի՝ ի միաբանութեան ընդ նիւթական բնութեան եւ
ընդ իւրում մարմնոյ (այս ինքն՝ անվիշա եւ անմահ), եւ անտի՝ յըն-
տանեգոյն հաղորդութեան ընդ Աստուծոյ, ունելով վախճան՝ հասա-
տելով ի նմին դաշնակաւոր վիճակի առաւել եւս մերձաւորագոյնս հա-
ղորդելոյ Աստուծոյ՝ թէ ինքնին մարդն պահեսցէ կամ որոշեսցէ զանձն
մեալ ի գոմն՝ յորում յարարչէ անաթի եգաւ³: Այլ ստուգանութեամբն
մերկացաւ նա եւ զաւակ նորա ընդ նմա ի պարգեւաց անաթի, եւ ան-
կաւ ընդ անիծիւք (այս ինքն՝ եղեւ ընդ մեղք եւ յանցաւոր առ Աս-
տուածութիւն անդր, ընդ վշտօք, հիւանդութեամբ եւ մահու ըստ խո-
նարհագոյն կենացն): քանզի ապստամբեաց ի նմանէ բնութիւնն անբան,
սաստակեցաւ մարմինն, ըստ սոցին համեմատութեան տկարացաւ հոգին՝
ցանկութեանն հզօրացեալ: եւ բնութիւնն եւս շնչաւոր-նիւթական որ
վասն մարդոյն եր, ընդ մարդոյն դարձաւ ի պայման վաւթարագոյն:
Նա աւանիկ եւ մեւս եւս մասն արարածոց հրեշտակք՝ պահապանք մարդ-
կան եւ պատգամաւորք առ նոսա (որք ընդ գիւտ միոյ եւեթ մեղաւորի
ուրախ լինին) եղեն ի արամութեան ընդ անկումն համօրէն մարդկեղէն
ազգի⁴:

Անխաւ ի ծածուկ խորհրդեանն Աստուծոյ սահմանեալ էր փրկու-
թիւն մարդոյն. յամէր՝ զի պատրաստագոյն լինիցին մարդիկ յընդունե-
լութիւնն⁵: Առ գործ փրկութեան մարդոյն՝ պիտոյ էր ի հարկէ Աս-
տուած⁶, որպէս պիտոյ էր եւ մարդ⁷: Որդւոյ անկ էր այն առաւելա-
գոյն. զի որով ստեղծն՝ նովին հարկ էր փրկել Հօր՝ որոյ աջ իմէ կամ

¹ Ὑποτάκτου.

49. 147. 166. Ադաթ. էջ 61—63. 216.

² Եւանգելիստաւ, Գլ. Ա. Բ. Ե. 2.

258—259.

Ադաթ. էջ 191. 266.

⁵ Ադաթ. էջ 260.

³ Ադաթ. էջ 192—200. 221.

⁶ Ադաթ. էջ 486.

⁴ Եւանգ. էջ 183. 31—32. 39. 48—

⁷ Ադաթ. էջ 296.

բազուկ է նա: Նմին իրի՝ Գանն յետ մարդկեանց անդետմիք կամ յարանութեամբք զմարդիկ ընդհուլցանելոյ, ի ժամանակի Հոգւով սրբութի ի կուսեն ծնաւ: Որչափ էրն Աստուած կատարեալ՝ գոյնչափ եղեւ մարդ կատարեալ 2 ոգւով եւ մարմնով: Աղերս տառաւնութեանն եւ մարդկութեանն ի Քրիստոս՝ է իրական միաւորութիւն (խառնումն) 3: Եւ այն տակս կրկին իմն երեւոյմք են ի Քրիստոս, մարդկեղէն եւ տառաւնեղէն, երկրաւոր եւ երկնաւոր, խմեարհատեմ եւ բարձրական ի գրկախաւն միաւորութեան ընդ միմեանս: Ըստ գործոյ փրկութեանն՝ որպէս կոչան երկրորդ էր փոխանակ կուսին առաջնոյ (Եսայիամ փոխանակ եւայի) 4, որպէս եւ մարդն կուսածին փոխանակ հողանինն Ագաւոյ. զոր նովան կորուստք՝ սովաւ նորոգեցաւ՝ ուղղելով զմեզ յառաջին փնակ անդր 7. այնպէս զի անէծքն առաջինք (մեղքն առաջին՝ հանգերձ ամենայնիւ որ կից ի նոյն է, բարկութիւն Աստուծոյ, յանցաւորութիւն, մեհ, հիւանդութիւն, վիշտք) ըստ արժանեացն բարձեալ են փրկաստիւ. այլ փոյ միայ անձնիշխմութեան մարդկան ընդունել յանձինս զարդարութիւն նորա հաւատովք եւ գործովք 8:

Այս գործ փրկութեան մատուցանէ յարդիւնս նորոգիչ Հոգին 9 խորհրդովք 10 ի ձեռն եկեղեցւոյ՝ որում աւանդեալ է յՕծելոյ անտի (ի Քրիստոսէ) լրումն իշխանութեան (թագաւորութիւն), վարդապետութեան (մարգարէութիւն) եւ սրբութեան մեղաց (քահանայութիւն) 11: Թեպէս եւ այս իշխանութիւնք ամենայն առաքելոց աւանդեցան, սակայն ոչ եթէ միում միում աւանձինն, այլ առհասարակ գնդին նոցա՝ որոյ գլխաւորութիւն եւ առաջակցութիւն առաւ Պետրոսի 12, այնպէս զի մէն մի յառաքելոց եղեն հիմն եկեղեցեաց ինչ, այլ սպեալաւ եզաւ ի Քրիստոսէ վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց 13: Ար ինչ ի վերայ առաքելոցն ի Քրիստոսէ յարդարեցաւ՝ հարկ էր անցանել ի կղերն եկեղեցւոյ եւ ի նմին աւելել 14: Մի է եկեղեցի՝ որպէս մի մարդկեղէն ազգ է ի միոյն արեւնէ միոյ Աստուծոյ արարչի արարած 15, եւ զի է նա յաջորդութիւն իմն մարմնաւորութեանն (այնու՝ զի ըստ գրաւորական բանից՝ մարմին կամ հարսն Քրիստոսի է եկեղեցի), եւ մի առաջնորդ նորա Հոգին սուրբ՝ որ որպէս ղգրուեալ լեզուսն ամփոփեաց լեզուացն պարգեւօք, այսպէս զազգս մարդկան ժողովեաց ի միութիւն վարդապետութեան եւ պաշտաման, զի իցէ յամենայն ժամանակի եւ ի տեղիս համօրէն եկեղեցի մի տուն, մի գունդ, մի տաճար՝ յորմէ ելանիցէ մի աղաղակ որդեգրութեան՝ Աբրա Հայր 16: Ար ի միութենէ տառի հաւատոց կամ կարգաց եկեղեցւոյ քակէ զանձն՝ է անդամ հասեալ ի մարմնոյ, ոստ կտրեալ ի ծառոյ, զրկեալ ի բարութեանց միութեանն, արապոյ քան զճանապարհ փրկութեան 17:

Լրգարացումն է վերատեսղծումն 18 ի շնորհացն Քրիստոսի Հոգւով սրբով 19, այլ ոչ առանց մարդկեղէն գործակցութեան՝ յոր ունին զութեանն շարդարացեալքն եւ անհաւատք, զի չէ չեղեալ ի նոսա ամե-

- 1 Ագաթ. էջ 303—308:
- 2 Ագաթ. էջ 371:
- 3 Եսայի. էջ 16:
- 4 Ագաթ. էջ 272. 277—278. 288:
- 5 Ագաթ. էջ 383:
- 6 Ագաթ. էջ 96:
- 7 Եսայի. էջ 43:
- 8 Եսայի. էջ 48—51. 138:
- 9 Եսայի. էջ 49. 16:
- 10 Եսայի. էջ 21. 24:

- 11 Ագաթ. էջ 310. 340. Եսայի. էջ 45:
- 12 Ագաթ. էջ 309. 340:
- 13 Ագաթ. էջ 309—340:
- 14 Ագ: Եսայի. էջ 190:
- 15 Ագաթ. էջ 456—457:
- 16 Ագաթ. էջ 453. 458. 512:
- 17 Եսայի. էջ 114:
- 18 Եսայի. էջ 189:
- 19 Եսայի. էջ 18. 189—190: Ագաթ. էջ 138:

ներսն թեղադրութիւն մտացն խղճի (պատկերն Առաւօծոյ) ¹, եւ ոչ եղծեալ անձնիշխանութիւնն՝ որով ունիմք ազատութիւն տանելոյ զձանապարհս մեր բարիս կամ չարս ², եւ յայն սակս առեալ են նմին դասախարակք երկու՝ աւետիք եւ սպառնալիք ³: Հաւատք եւ գործք բարութեան են ի գործարանաւոր հաղորդութեան ընդ միմեանս ⁴: Կարէ առնուլ ամուսն արգարութիւնն ⁵: Մանր խոտովանութիւն խղճի մտաց հանգերձ զղլմամբ իրրեւ երկրորդ մկրտութիւն է ⁶: Գոյ ընտրութիւն մեղաց մեծաց եւ մանուկաց ⁷, դարձեալ այլ են մեղք եւ այլ պարտիք մեղաց, որոց եւ ասա մարթի ապաշխարութեամբ լինել հասուցանի եւ անդ ⁸: Հրաժարեալքն յաշխարհէ ի բարեգործութեանց կենդանեացն ընդունին նպաստաւորութիւն ⁹, որպէս եւ կենդանիքն գտանեն օգնականութիւն ի վաստակոց անտի սրբոցն՝ «որ բարեխօսեն Գրիստոսիւ առ Հայր» ¹⁰: Բարի է ամուսնութիւն եւ սուրբ, այլ նախապատիւ կուտութիւն ¹¹: Առանձինն իմն խորհուրդ է ձեռնագրութիւնն (կարգ) ¹²: Հաղորդութիւն կենարար մարմնոյն եւ արեանն Գրիստոսի (ահագին եւ սարսափելի խորհրդոյն) պատրաստէ զմարմինն մահկանացու ի յարութիւն անմահութեան ¹³:

118

Ինծայեցաւ պատմութիւն դարձի Հայոց աշխարհին ի քրիստոնէութիւն՝ որպէս ինչ պատմէ մատենագիրն Ագաթանգեղոս (որ Թարգմանի՝ Հրեշտակ կամ Աւետարանիչ բարութեան): Պ. Բիւզանդացի ամենեւին համեմատ նմին ունի զամենայն: Մ. Խորենացի զերկոսին արկանէ ի կիրանիփոխ (գրեթէ) ըստ ամենայն մասանց. այլք կրսեւագոյնք ժամանակաւ կրկնեն եւեթ զնոցայն. ռուսի ամենայն իսկ պատասխանատուութիւն վասն պատմելոցն ճշմարտութեան՝ դառնայ անկանի ի վերայ Ագաթանգեղեան մատենին:

Վրդարեւ եթէ ըստ սկզբանց եւրոպական բանագատութեանն կամօցիմք վարել, Ա. Չմարթի զայն մատենն՝ գրութիւն այնց ժամանակաց համարել՝ յորս գրեալ ասէ զանձնէ ինքն մատենան, այլ գործ վերջին կիող՝ դարուն չորրորդի, Բ. Ըստ նիւթոյն երեւի 1. ասկաւ ինչ անաւղեկութիւն ոչ միայն քաղաքային հանգամանաց ժամանակին՝ զորմէ գրէ մատենագիրն, այլ եւ եկեղեցական հնախօսութեան, 2. անլաբանութիւն բազում ուրեք, եւ 3. ցանկութիւն սաստիկ՝ պատմելոյ նորանշան զարմանալիս, մինչեւ թուել իմն թէ ըստ Գանիելի գրոցն ձեւեալ իցէ պատմութիւնն. որպիսի ինչ՝ կռիւ զգաստն Հռիփսիմեայ ընդ Թադաւորին, բանալ զդուռն սենեկին եւ վազել արտաքս՝ յիշեցուցանեն զպատերազմն Շուշանայ ընդ ծերոցն լկտեաց, եւ զդուռնն պարտիզին եւ զայլն ամենայն. փոխել Թադաւորին Հայոց ի խողակերպ կերպարանս եւ անտառական բնակութիւնն՝ ակնարկէ զանասնակերպն լինել Թադաւորին Բարեւազոց եւ զբնակել յանառոս. արկանել Գրիգորի ի վերայ մահապարտաց, կալ տնայնաս, արկանել կնոջ միոյ աղղմամբ հրեշտակի

1 Թաւաթաղ. էջ 75:	7 Թաւաթաղ. էջ 180:
2 Թաւաթաղ. էջ 64:	8 Թաւաթաղ. էջ 140:
3 Թաւաթաղ. էջ 166:	9 Թաւաթաղ. էջ 137. 141—142:
4 Թաւաթաղ. էջ 56. «Որպէս անգա-
միք կանգնի հասակ, այսպէս բարի գոր-
ծովք կանգնին հաւատք»:	10 Թաւաթաղ. էջ 137—138:
5 Թաւաթաղ. էջ 16. 60. 103:	11 Թաւաթաղ. էջ 71:
6 Թաւաթաղ. էջ 177. 18:	12 Թաւաթաղ. էջ 123:
	13 Թաւաթաղ. էջ 138:

նկանակ մի օր ըստ օրէ ի վերապն, ելանել անցոյս՝ այս ամենայն յիշեցունէ զարկանել Դանիելի ի գութն առիւծուց, զընդունել Լմբակուհայ կերակուր օգնականութեամբ հրեշտակին, զմեայն անարատ եւ զեւանել արատքս յաղթող:

Արչափ եւ խիստ եւս այն բանադատութիւն իցէ՝ որ ցոյս վայր յանգըզնիցի յառաջել, սակայն աստի յառաջ չիշխէ խաղալ, այս ինքն՝ ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց՝ զեական մատունս պատմութեան գարձին Հայոց ընդել:

Վ. մին իրի՝ մէք առանց կրկանելոյ մանր զպատճառս՝ բանադատութեանն այնորիկ (որ չէ իսկ անկ տեղւոյս), ընդ երկուց իմն կանոնաց՝ զճանաբառութիւն գոնեայ էական մասանց պատմութեանն այնորիկ համեմատեմք, կշռելով՝ Ա. ընդ արատքին վկայութեան իրիք՝ որ առանց ունելոյ հազարդութիւն ընդ Ագաթանգեղոսի գրոց՝ զնոյն դէպս պատմիցէ կամ անարկիցէ յայանապէս: Բ. ընդ համազգային կարծեաց՝ զոր մարթ եւ պարտ իցէ ըստ բաւականութեան ազատ յազգեցութենէ գրոցս համարել:

1. Իստ ժամանակի գարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, աստի՝ ընթացք եկեղեցական հանգամանաց Հայոց աշխարհին եւ անտի՝ արտաքնոյն պատմագրաց անարկութիւնք միաբանեն ընդ Ագաթանգեղոսի ոչ ինչ կարի անդր կամ այոր քան զսկիզբն չորրորդ գարու զայն զնել: Սողոմոնոս սակաւիկ ինչ յառաջ քան զպատմագիտնոս առէ գիտեալ, եւ Եւսեբիոս՝ յամի 311 վաղ համարի զիրան վճարեալ: Թէպէտ եւ առաւել ազատ ի գոաւարութեանց ինչ ինիցիմք՝ եթէ ըստ սովորական օրինակին՝ զնիցեմք զայն գարձ ճշդիւ յամի 301 կամ 302՝ ունելով պինդ զհաշիւ Մ. Խորենացւոյ (Գիրք Բ. Գլ. 2Բ եւ ԴԱ), սակայն այն իմն յայտ է՝ թէ Աթանազիոս եպիսկոպոս Սերաստեայ՝ զորոյ զնշխարս ոսկերացն ած Ս. Գրիգոր ընդ իւր ի Հայաստան՝ ի դառնալ իւրում՝ ձեռնադրեալ ի Կեսարիայ, պրեցու հրով ի հալածանան Գիակղետիոսու, որում սկիզբն եղեւ յամի 303, Փեբր. 23, եւ անեւաց սասակութիւնն ամս երկուս: Եթէ յայսց դիպաց (առ Ագաթանգեղոսի) չկամիցիմք հրաժարել հարկ ե հակառակ սովորական համարոյն՝ զնել զժամանակ գարձին ընդ մէջ ամացն 305—310:

2. Իստ անձանցն՝ գիտէ Սողոմոնոս թէ նախ ի թագաւորէ անտի Հայոց սկիզբն առ գարձն: Եւսեբիոս թագաւորաւ, զօրօք եւ ժողովորդեամբ քրիստոնեայս զՀայս ճանաչէ, եւ այն՝ ջերմն կարի յաստուած պաշտութիւն: Սողոմոնոս եւ զանուն եւս զթագաւորին ասոյ, առ որով Հայքն գարձան, կոչելով Տրդատէս: Յարապքնոց անտի ի հնոց Առաիկոս հայրապետ Կոստանդինուպոլեայ ի սկզբան հինգերորդ գարու յիշէ զԳրիգորէ իբրեւ զծանօթէ ումիքէ, ի թղթին առ Ս. Սահակ: Այո՛ մարթ իցէ ումիք թերեւս ունել պատճառս տարակուսելոյ ընդ ճշդութիւն թղթոյն այնորիկ, այլ ընդ գոյութիւն այսր առաքելոյ Հայոց իցէ ումիք հնար եւ երկմանել իսկ: Անդէն իսկ եւ իսկ ի համօրէն ընթացս չորրորդ գարու քաղաքային կեանք, ամենայն եկեղեցական կարգք եւ յօրինուածք ի Հայոց աշխարհին, նուիրապետութիւնն, ասոյք համաշխարհակնք, ասճաղք եւ գերեղմանք, ամենայն ինչ զնմանէ եւ զորոց ընդ նմա յուշ առնեն: Չորք եպիսկոպոսապետք նստին մի ըստ միորէ (ցամի իբրեւ 373) ի զաւակէ Գրիգորի՝ յառաջ մատուցանելով զնոսա ազգին

1. Զոր Ս. Խորենաց համառօտի յիշէ բոլոր վկայարանութիւնն Աթանազիոսի՝ զնոյն մանր՝ ունի էտէ հայերէն:

Գրիգոր զնշխարս Աթենագենեայ ի Սերաստացւոց քաղաքէն: Պաշտաւնն ժամանակացն համեմատութիւնք. զսկիզբն աթոռակալութեանն Ղեւոնդեայ ոչ գիտեմք, սակայն նշմարեմք զնա վաղ ընդ եպիսկոպոսունս ժողովոյն Անկիւրայ յամի 314 կամ քաջ՝ 313: Կանուխ եւ գործական իմն վկայութիւն պատմութեան չարորդ գարու զնոյն ազերս եւ զկապ եկեղեցւոյն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Կեաքիայ արդեամբք ցուցանէ. յաջորդք Գրիգորի անտի առնուն ձեռնագրութիւն եպիսկոպոսութեան կամ հաստատութիւն մինչեւ ցամաք իբրեւ 373, եւ առաւել զանց զնովին առնելով՝ գրգռի հակառակութիւն ի միջի¹: Մի ի կարի հնագոյն առնից եկեղեցւոյն Հայոց է առն Աթենագենեայ՝ զորոյ անուն գտանեմք կոչեցեալ ի վերայ թաւնորդւոյն Գրիգորի, որգւոյ Յուսկանն:

Ծ. Այսն երկրորդ ճանապարհորդութեան նորա, այս ինքն՝ ի Հռոմ կոչս ընդ Յրգատայ, չիք ինչ ուստեք հակառակութիւն. կարգ ժամանակացն՝ արդեա ինչ Ագաթանգեղեան մատենն ընծայէ, քաջ իսկ պատշաճէ ընթացից ժամանակագրութեան. զի մինչեւ ցամաք 324՝ հարկ էր անցանել յարեւմուտս վասն զկայսր Կոստանդիանոս գտանելոյ: Յայտ ի թուականաց անտի օրինացն Կոստանդիանու է՝ թէ էր նա ի Հռոմ առ Սեղեւսարասիւ՝ յամի 315, 318 եւ 319 (յեւ ընդմիջելոյ տարւոյն) եւ յայլ եւս ինչ ամս: Սակայն թերեւս առաւել հաւանութեան է՝ թէ յամի անդ 312 պէն կտարեցաւ: Կոստանդիանոս յաղթեալ Մաքսենտեայ յամի 311 (ըստ ճշգրտոյն հաշուի) անդէն ի Հռոմէ հանէ հրովարտակ տղատութեան քրիստոնէից, եւ առաքէ եւս առ Մաքսիմիանոս՝ որ ստիպեցաւ իսկ (յամի 311 կամ 312) գադարեցուցանել զհալածուն քրիստոնէիցն, ապա եւ զպատերազմ զոր ընդ Հայոց ապր վասն ստիպելոյ մուտս ի պաշտօն կոոց՝ անգասին յամի 311, առնելով թշնամիս զՀայոց զշաշնուորս Հռոմէական պետութեանն. այսպէս ոչ միայն եղեւ յայնմ ամի (312) պարտալ՝ այլ եւ հարկ իսկ Հայոց թագաւորին յեւ թշնամութեան գործով զվազուց գաշինսն եղծանելոյ՝ երթալ նորագել զնոյն ընդ նորոց անբանց Հռոմէական պետութեանն (ընդ հաւատակիցն Կոստանդիանու եւ ընդ Ղիկիմնու) որք մինչեւ ցկտարած նորին ամի ի Հռոմ եին: Ճշդիւ ի նմին ամի, պատմէ Եւսեբիոս՝ օտարականաց բազմաց գալ առ Կոստանդիանոս ի Հռոմ եւ թնել ի նմանէ մեծապարգեւ²: Այս յամի անդ յայնմիկ Սեղեւսարաս չէ ի միջի, այլ թուի թէ զայն իսկ պահանջէ Ագաթանգեղոս. թող զայլ ինչ օրինակս՝ ընտիր օրինակն Փարիզեան գրեալ յամի 1204՝ ունի ոչ Սեղեւսարաս, այլ Եւսեբիոս, որպէս եւ օրինակն հին ուստի յոյն քաղուածոյ թարգմանութիւնն առ Մեհասիրատանայ յեղեալ է, այսպէս եւ օրինակն ընտիր ի մերում մատենադարանի³: Այն դաշինք Յրգատայ ընդ կայսեր՝ առանց տարակուսանաց է. թուզթ մի Ագաթանայ առ կայսր Կոստանդոս նորին որդի (առ

¹ Գեղատիս Արեգիկենացի պատմագիր ժողովոյն նիկիայ (Գրիգ. Բ. Գլ. ԻԷ) "Ղեւոնդիոս, առն, Կեաքիայ Գաճրաց, զարգ եկեղեցւոյ Առաւելոյ, ունէր իշխանութիւն եկեղեցեացն Գաճրաց, Գաղատիայ, Պոնտոսի, Պափլագանիայ, Պոլեմոնականն Պոնտոսի, Հայոց Մեծաց եւ Փոքուն":

² Եւսեբ. Արք. Կոստանդիանու, Գրք. Ա. Գլ. ԽԳ:

³ Ի Գրիգորի կաթողիկոսէ Յալոյո՝ որ ընդ ժամանակս գրութեան Փարիզեան օրինակն էր, ունիմք յիշեալ զանուն Սեղեւսարասի ի պատմութեան առաւ, որ կա-

րէր արդեւ յանձնարական թղթոյ անտի գալածց զնոյն առնուլ: Աւագ զի Եղիշէ յայնմիկէլ անդ զայն պատմութիւն շիշէ զբուն անուն եպիսկոպոսապետին Հռոմայ: — Գիտեմք՝ թէ յամի 311 մինչեւ ցամաք 314 երկը քահանայապետս զմեծան յաջորդեցին, այս ինքն՝ Եւսեբիոս, Մեղաթարեո եւ Սեղեւսարաս, այլ սկիզբն եւ վերջն աթոռակալութեան երկուցն առաւ. ընդ եւ սկիզբն աթոռակալութեան վերջն ընդ յաջորդս իմն ժամանակագրութեամբ է եւ ոչ հաստատուն ինչ պատմութիւն վասն Եւսեբիոսի դոյ:

Մ. Խորենացւոյ) յիշեցուցանէ զգաշինսն զայնոսիկ, եւ թուղթ եպիսկոպոսացն Հայոց զոր հրեշտակութիւնն Հայոց տարաւ ի քաղաքն Կայսերական (յամբ 450) կրկնէ զնոյն յիշատակ, եւ պատմագիր որ ժամանակացն իբրեւ զեղիշէ յաւելու՝ թէ գտաւ ի դիւանի թուղթ գաշանցն Յրդատայ ընդ Կոստանդիանու¹։ Նոյն գումար եպիսկոպոսաց գիտէ եւ աղերս ինչ հաղորդութեան անդէն ի սկզբան դարձին կամ հաւատացն Հայոց ընդ “սրբոյ եպիսկոպոսապետին Հռոմայ”²։

6. (Նիշտակ երրորդ ճանապարհորդութեանն, այս ինքն՝ գնացյ Սրիստակեայ ի ժողովն Նիկիական, և գեղեցիկ ինչ կէտ՝ յորում մատենն Ագաթանգեղեան ցուցանէ զհանգէս ճշմարտութեան եական մասանց պատմութեան իւրոյ ի վերջ կոյս գրոցն։ Քանզի յոյն, հռոմայեցի եւ հայ օրինակք կարգի անուանց եպիսկոպոսաց ժողովոյն Նիկիայ ունին յանուանէ եւ “զՍրիստարկէս ի Հայոց մեծաց”։ Մեւ եւս եպիսկոպոս ի Հայոց ի կարգի անդ անուանցն նշմարի՝ “Արսափիոս Ծովաց”, որ է թերեւ ինքն Արսուկէս, մի յառաջատուն եպիսկոպոսացն Գրիգորի զորաց զանուանսն յիշէ մի ըստ միովէ մատենն պատմութեան դարձին Հայոց։

7. Այսն գարձին Արաց (326) Ռուփինոս³ լուեալ ի Բաղուրայ իշխանէ նոցա՝ պատմէ այսպէս։ Աին մի քրիստոնեայ ազախին ի Թագաւորական քաղաքին Արաց (ի Մծիխիթայ) զգտաւ եւ վշտամբեր վարուքն զարմացուցանէ զբազումս, բժշկէ զարքայորդին մանուկ եւ զգշնոյն գլուխովին։ Սա յանձն առեալ զքրիստոնէութիւն զանայ հաւանեցուցանել եւ զայր իւր ի նոյն։ Սակայն յերկարէ զդարձ իւր Թագաւորն՝ մինչեւ յորսս ուրեք ի մէջ անատաաց պատէ զնա խաւար եւ մառախուղ եւ ազատի կոչմամբ Աստուծոյն քրիստոնէից։ Այնուհետեւ Թագաւորն հանդերձ գշխոյիւն հաւանեցուցանեն զազգն ի քրիստոնէութիւն։ Ըստ առաջնորդութեան կնոջն շինի եկեղեցի, յորում սին մի՝ զոր կանգնել ի վերայ խարսխին ոչ կարէին, աղօթիւք կնոջն իւրովի կանգնեցաւ։ առաքի հրեշտակութիւն առ կայսր Կոստանդիանոս խնդրել քահանայս եւ այնպէս կտարի գարձ նոցա։ Ըստ Խորենացւոյն կինն այն ծառայ՝ է նունէ եւ Թագաւորն Միհրան։ Նման իմ քրանշիւք պատմին ոչ զսեանէ այլ զխաչէ իմէքէ՝ որ ցայժմ ի պատուի է առ Արաց, եւ թէ ի Հայոց խնդրեցին նոքա հովիւս, զոր ազերս եկեղեցւոյն Արաց ընդ Հայոց հաստատէ։

— Չգոն իսկ բաւական գինք փոքր այլ սաղագ պատմութեանն եպիսկոպոսին Կեսարացւոց վասն Հայոց պատերազմին յաղագս հաւատաց ընդ կայսերն Մաքսիմինեայ Դաւայ (յամբ 311)⁴։ (Ի վերայ այլոց ինչ ներդութեանց՝ տսէ) “պատերազմ եւս ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց գրգռեցաւ, ընդ արս՝ որ իսկզբանէ (δὲ ἀρχαίως) բարեկամք եւ նիզակակիցք հռոմէական ժողովրդեան էին։ Բայց քանզի եւ նոքա քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնք ի բարեպաշտութիւնն որ առ աստուածուութիւնն է (τῇν εἰς τὸ θείον εὐσέβειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένων) ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ անել զնոսա ի պաշտօն կոռցն եւ դիւաց եւ յայն սակս՝ զբարեկամսն յառեղիս, զգաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց”։ Ապա զեղից պատերազմին անկարկեալ՝ յաւելու “ինքն (Մաքսիմինոս) ի պատերազմի անդ ընդ Հայոց հանդերձ զորս իւրով գունակ գունակ ներշնչել վասնգեցաւ չարաչար (κατεπονείτω)”⁵։

¹ Այս թուղթ գաշանց՝ չէ պարտ ընդ անվանական համանուն գրոյ գաշանցն՝ որ այժմ կայ ի Քիւ, չէթեւէ։

² Եղիշէ, 42 123—124։

³ Ռուփ. Եփ. պատմ. Ա. 10։

⁴ Արմ. տեւ վերագոյն էջ 373։

⁵ Եւսեբ. Եփ. պատմ. Գիրք Բ. ԳԼ. Ը։

⁶ Այլուս գաղիցի Թարգմանէ. Varias clades atque acrimonas pertulit.

Գրեթէ ամենեքին իսկ ի պայազատացն Տրդատայ, ոչ զքաջութիւն նորա ունէին եւ ոչ զլաւութիւն, մղէին պատերազմանքն հանապազօրէր առանց մտաւորութեան թաղաւորին, զլազուսն ի նոցանէ տակաւին ջգատէր հեթանոսական բազմակեանութիւնն, եւ էին խաղաղէք դատու ներքինեացն որ սովորական ժաման էր արքունեացն արեւելից: Ասոյն տակ եւ ամենայն հրաման արքունեացն չունէր զօրութիւն բաւական ի վերայ նախարարացն անձնաօրաց՝ որք վաղ յինքնազուխ իմն իշխանութիւն եւ լանէին՝ իւրաքանչիւր յիւր ամուսն սպաստան, երբեմն տալով ընդ միմեանս մարտ պատերազմի եւ կամ քսութեամբ պատրաստեալ միմեանց կործանումն, եւ երբեմն միաբանեալ ընդ միմեանս ընդդէմ թաղաւորին, նա աւանիկ ի պատգամս եւս բազում անգամ կամ ընդ Առնայ եւ կամ ընդ Պարսից անկանէին՝ կռիւ դաշինս կամ ընդունել խոստմունս: Արովք յայտ իմն է եթէ ի վախճանել իւրաքանչիւր թաղաւորի կրկնէր վտանգ բարձման կամ քայքայման թագաւորութեանն, այնու զի ժառանգական պայազատութիւն տոհմին Արշակունեաց կայր կախեալ եւ յընդունելութենէ նախարարացն: Եւ միայն զօրութիւն կենդրոնացուցիչ եւ նեցուկ աթոռոյ թագաւորութեանն դրդելոյ՝ պաշտօնեայք քրիստոնէութեանն էին՝ ունելով աջակից զտոհմն Մամիկոնէից որ զգործ զօրավարութեան աշխարհին գրեթէ որդի ի հօրէ տաւալք՝ երախտաւորք մեծամեծք թագաւորութեանն եւ եկեղեցւոյ եղեն: Գրեթէ միշտ իսկ նոյն հաստատաւորդ դէպք կրկին առ իւրաքանչիւր թագաւորք յայլեւայլ կերպարանս:

Ի Տրդատայ հետէ փոփոխեցաւ իմն աղերս Հայոց աշխարհին ընդ դրացի պետութեանցն: Անդի ուր ցայնվայր թագաւորք Հայոց ըստ քաղաքականութեան մերթ յարեւելս յենուին եւ մերթ յարեւմուտս, բայց առաւել յօժարագոյնք եւ միտագոյնք յարեւելս էին՝ իբրեւ ի մերձաւորագոյն ազգակիցան ի Պարսեւս, եւ զարդէին խորշէին յարեւմտից իբրեւ յօտարաւուոյ, այնուհետեւ թշնամութեամբ իմն ընդ արեւելից էին միշտ՝ իբրեւ ընդ յափշտակողաց աթոռոյ ազգակից հարստութեանն Արշակունեաց, իբրեւ ընդ այլակրօնից եւ թշնամեաց քրիստոնէութեան, եւ նմին հակառակ կապեալ ընդ Հռոմայեցւոց պետութեանն տնտեսութեամբ մերձաւորաց կայսերական տանն, մշտնջենաւորն դաշամբք եւ շահու կրօնիցն քրիստոնէութեան. նա եւ կրթութիւնն եւս եւ հրահանգք եւ արուեստք յայն կողմն զնոսա յօժարեցուցանէին: Սակայն եւ այնպէս ըստ ներքին կենաց՝ միշտ իսկ նախարարքն եւ մեծամեծք եւ ինքն իսկ թագաւորն բարուքն եւ սովորութեամբք ընտանեզոյնք ի Պարսիկան էին եւ յաճա-

խազոյն էր նոցա ընդ սոցա տուրեւառ: Նմին իրի ոչ երբեք հաստատուն ինչ դեպքանական վիճակ յօրինեցաւ վասն Հայոց աշխարհին ի մէջ Հռոմոնցն եւ Պարսից պետութեանց, թէպէտ եւ բազում անգամ թուին ընդ միմեանս միաբանեալ առ ժամանակ մի: Գրեթէ հանապազորդ իմն պատերազմ էր Պարսից ընդ Հայոցն թագաւորաց եւ տակաւ զօրացաւ կալաւ ազդեցութիւն նոցա քան զՀռոմայեցւոցն, մինչեւ նախ բաժանել եւ ապա բառնալ իսկ ամենեւին ի միջոյ զթագաւորութիւնն Հայոց եւ առնել ընդ նահանգաւ զերկիրն:

120

Ոչ ուրեք այնպէս զմի օրինակ իմն միառնել յամենայն ժամանակս պատմութիւնն ընթացաւ որպէս ի Պարսկաստանի: Քանզի եւ առ Սասանեամբք մեծաւ մասամբ կրկնեցան իմն անցք առաջնոցն հարստութեանց, սակայն ոչ այնպիսի հզօր թագաւորք յառաջին հարստութիւնս անդ երեւեցան, որպէս ի սասանականին: Ի տիրապետական առաջնորդութեան անդ սոցա, քանզի միայն կամք արքայից արքայի օրէնք էին, ներքին խաղաղութիւն տէրութեանն մանաւանդ զբարոյից անտի թագաւորին կայր կախեալ: Յալ եւս Արտաշէր Ա. նոր իմն զօրութիւն տէրութեանն զոր կանգնեաց, եւ բազումք իսկ ի պայազատաց նորա պայծառացան աշխարհակալութեամբ, բայց սակայն յայլոց բազմաց վերայ՝ երեւէին չարիք փառասկարք սովորականք արեւելեան արքունեացն, մեղկութիւն եւ բարուցն ապականութիւն, հզօրագոյն ազդեցութիւն կանանոյն, անյայտութիւն կարգի պայազատութեան եւ ապստամբութիւնք նախարարացն: Յայն սակս սակաւ ժամանակեան իմն էին բազում անգամ ժամանակք թագաւորութեան թագաւորացն, եւ յեղափոխք մեծաւ բռնութեամբ լինէին. իսկ ի վերջին ժամանակսն կանայք եւս ժողջեցին կապել թագ:

Մոգք եւ Մովսէսք՝ որոց ամենեցուն գլուխ էր մեծ մոգպետն կամ Մովսէսեան Մովսէս, ունէին ազդեցութիւն մեծ ի քաղաքային գործան, քանզի ըստ նոցա խորհրդոյն եւ կանխաւարկութեան ամենայն ինչ վճարէր: Զանային հնարէին նորա ընդդէմ դառնալ այլոց կրօնից եւ զթագաւոր՝ որ հեռանայր յազդեցութենէ նոցա՝ անասաւած կարծեցուցանէին: Քաղաք արքունական թագաւորացն էր Յիզբոն հանդէպ Սելեւկիայ՝ Դկղաթ գետոյ ընդ մէջ անցեալ: Ոչ միշտ ի նմին չափու էին սահմանք տէրութեանն. առ աշխարհակալօք ոմամբք պատմի ձգել ի Հրնդիկ կամ Ինդոս գետոյ մինչեւ ցծովն Միջերկրական եւ յՈքսոս (Ճիհան, Գեհան) եւ Յաքսարտէս (Սիր) գետոց մինչեւ յերջանիկն Արաքիս եւ ցտահմանակողմն Եգիպտոսի. այլ միշտ իսկ աշխարհակալութիւնքն այնքիկ վաղվաղակի ելանէին միւսանգամ ի ձեռաց եւ չեղել հնար թագաւորացն Պարսից ունել հաստատուն տէրութիւն անդր քան զՅիզբոն եւ զՅաքսարտէս գետ: Նա աւանիկ եւ ազգք որ ի մէջ այսց բուն սահմանաց նոցա էին՝ չժողովեցան ի միութիւն. տէրութիւնն զոր ի վերայ մասին իրիք Արաքիայ կալաւ Շապուհ Բ. եւ առաւել զօրացոյց Խոսրով Բ., չէր ինչ աւելի քան զտէրութիւն պաշտպանութեան եւ ոչ կառարեալ ինչ հնազանդութիւն Արաքացւոց ընդ նոքօք: Այլ մանաւանդ ի

Հիստորիոգրի կուսէ սպանալին վասնզ անբութեանն աղգք թափա-
ռականք հոգիւք, ցեղք մոնգոլեանք եւ թաթարեանք՝ որպէս թուրքքն
եւ խազըրք եւ Սպիտակ Հոնք (Հեփթաղք կամ Հեփթաղնիկք)¹ :
Կամեցան թագաւորքն Պարսից արգելուլ զսասաակ նոցա բարձրա-
բերձ որմովք, սակայն խրամատէին բազում անգամ եւ անհնարին էր
լինել հաստատուն խաղաղութեան, եւ յաճախ լինէին Պարսից ընդ Սպի-
տակն Հոնաց գժառութիւնք վասն սահմանաց։ Այս Հոնք եւ բարուք
եւ մարմնոցն կերպարանօք պլակերպ իմ աղգ ի բուն Հոնաց էին եւ
կային ընդ թագաւորք։ Ի Հիստորիոս սահմանս անբութեանն Պարսից
մինչեւ ցԳորգոյ քաղաք ձգէր բնակութիւն նոցա։

Ղգոյին Պարսից բարձրագոյն ինչ գիտութիւնք, սակայն ծաղկէին ա-
րուեստք ինչ եւ անդեկութիւնք։ Ի քաղաքս մեծամեծս (ի Բաղ, ի
Բուքարա եւ յայլ եւս քաղաքս) յորինեալ յղկեցաւ պարսիկ (Փարսի)
լեզու, որ էր այնուհետեւ ընտիր բարբառ լեզուին Պարսից եւ պահեցաւ
յստակ մինչեւ ցժամանակս Մահմետականութեանն։ Ժամանակք թա-
գաւորութեան թագաւորացն երկուց Խոսրովեանց՝ համարին դար ոսկի
պարսիկ բանաստեղծութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան
եւ երաժշտութեան։ Ի զոյցսն պարսկականս յիշին մանաւանդ նկա-
րիչք Մանի եւ Շապուհ անուն, երաժշտականք՝ Նեքիսար եւ Բարբուդ,
եւ քանդակագործ՝ Փերհադ։ Իսկ բուն հրահանգք եւ ուսումն Պարսից
անպահան իմ մոգուցն էր, որոց գլխաւոր ուսումն էին օրէնքն Ջրա-
գաշապ՝ ի վեց իմ գասակարգս ուսման կամ կեշտս, որ կոչէին՝ Հա-
մակգեն, Ապարքաշ, Բողպայիա, Պահաւիկ, Պարսկագեն եւ Մոգպետ² :
Բոլոր սակաւ օտարացան ի սոցանէ, մինչեւ յետուսս պատանեակք Պար-
սից ուսանէին ասորերէն եւ յունարէն յԱռհայ մինչեւ ցբարձումն
գարոցին այնորիկ (435)։

Ինչումք ի թագաւորաց էին տածիչք յունական մտանադրութեան,
կղերականք նեստորականք էին բժիշկք նոցա, զորս արկանէին ի կիր
եւ ի հրեշտակութիւնսն ընդ կայսերաց։ Վաճառականութիւնն էր պայ-
ծառացեալ, բազում էր նոցա հազորդութիւն ընդ Հրեղկաց, եւ ա-
ծէին մեծաքս ի ճենաց. զեղիութիւն եւ պաճառանք մեծամեծացն
նպաստ լինէին ծաղկելոյ ազգի ազգի արուեստանոցաց, որպիսի ինչ իւ-
ղոց անուշից, բարակաման կաւոց եւ պէսպէս անկուածոց։ Գլխաւոր
նիւթ աւրոյ ի ձեռս վաճառականացն արեւմտից էին երկւորք Պար-
սից։ Մշակութեան փոյթ ի վերոյ ունէին թագաւորք եւ ամենայն իսկ
պատուիրանապահաց օրինացն Ջրագաշապ էր փոյթ ի դարման անա-
մոց եւ անկոց սրբոց։

Ի սահմանս անբութեանն Պարսից վաղագոյն իսկ տարածեալ էր
քրիստոնէութիւն։ Յեղեսոս ի գլխաւոր քաղաքին Առհայաստանի շի-
նեցաւ եկեղեցի յամի 228. ի Միջագետս յիշին կանուխ եկեղեցիքն
Ամդայ, Մծմնայ եւ Քաշկարայ. եկեղեցին Սեղեւկիայ միացելոյ ընդ
Յիզբոնի էր գարոց քրիստոնէութեան համօրէն անբութեանն Պարսե-
ւոց կամ Պարսից եւ եպիսկոպոսն Սեղեւկիայ-Յիզբոնի էր մետրապոլիտ
համօրէն եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ։ Յորժամ զքրիստոնէութիւն
ընկալան կայսերք Հռոմայեցւոցն, Պարսիկք ի նեղելն ի սոցանէ՝ այնու-
հետեւ կասկածանօք իմ ընդ քրիստոնեայս հայէին, յոր գրգէին զնոսս

1 Եղիշէ եւ Ղազար Փարպեցի բազում մտանադիրք յորջորջն Հայաստանի կամ
ուրիշ կոչն զնոսս պոպէս։ Նպնպէս եւ Հիւթալիթս։
2 Եղիշէ զազն զպն անուանեն։ Արարցի 2 Եղիշէ, 41 533։

եւ մեզքն՝ որ լի իսկ էին ասելութեամբ առ քրիստոնեայն: Պրեշ գրեաց (333) Կոստանդիանոս առ Շապուհ Բ. դեր տունել քրիստոնեիցն, այլ զաւր: Ի ժամանակի պատերազմացն որ յետ սակաւ ինչ միջ Հռոմացեաց ընդ Պարսից արքունցան, հրաման եւ Շապուհ զՀմուսն եպիսկոպոս Աեղեակացւոց ընդ այլոց 100 կղերականաց կոտորել (343): Այնուհետեւ թելադրութեամբ մեզայն յառնէր երկայնժամանակեան եւ ծանր հալածումն: Երկուքն յաջորդք Հմուսնի սպանան եւ մեաց ամուսն դատարկ ամս 20. ըստ Աղգամնաց թիւ սպանելոցն քրիստոնեից որ յանուանի ծանօթ իցեն՝ է վեշտասան հազարաց: Թեպէս եւ Մարութեան եպիսկոպոս Յանգրիտայ Ի Միջագետս՝ եկեալ առ Յազկերտ Ա. իբրեւ հրեշտակութեամբ Ի Հռոմացեաց կառն՝ հուանեցոց զԹագաւորն հոյել սիրով ընդ քրիստոնեայն: Այլ իբրեւ Արգամն եպիսկոպոս Շաշ քաղաքի քակեաց կրակարան մի (յամի իբրեւ 418), մուսանգամ սասակագոյնս առ սկիզբն հալածումն: Առ յաջորդան Նորա Աւամու Ե. որ անհնարին թշնամի եր քրիստոնեիցն, Ի սասակ անագորանութիւն իրքն հասանին՝ մինչեւ սղոցել իսկ զքրիստոնեայն: Թեպէս Բ. պատերազմու ապր զարարեցաւանել զայն հալածումն (422): Աւաղ՝ զի յետ այնորիկ վասն նեաւորականութեան անգին ինքն յանձին իւրում բաժանեցաւ եկեղեցին Պարսից ¹:

Եւորդ պայազատութեան թագաւորացն Ասսանեանց պա է: Արտաշէր (228—240), Նորին որդի Շապուհ Ա. (240—271), որ Ի Գորգիանոսէ Գ. պարանցաւ, ընդ Փիզիպոնայ եր գաշինս եւ զԱղերիանոս կայսր կալու, Արմիդ կամ Արմիդատ Ա. (271—272), Աւամ Ա. (272—275) որ եղեւ օգնական Զենորիայ, Աւամ Բ. (275—292), որ իրեւդրեաց հաշտութիւն Ի Պրաքոսէ պարգեւօք, եւ կրեաց յարձակումն Ի Կարոսէ, Աւամ Գ. (292, ամիսս ինչ), Ներսէհ (292—302), լմբանէ զՀայաստան, Ի պարտութիւն մեանի Ի Գաղերեայ եւ կռէ գաշինս իաւզաղութեան ընդ Հռոմացեաց, Արմիդ կամ Արմիդատ Բ. (302—309):

⁽¹⁾ Եւ յաջորդէ Շապուհ Բ. (309—381), Արտաշէր Բ. (381—385), Շապուհ Գ. (385—389), Աւամ Գ. Կաման (389—400), Յազկերտ Ա. (400—421), Աւամ Ե. (421—442), Յազկերտ Բ. (442—460), Պերօշ՝ առնա յետ միջ ամի զեշխանութիւնն սպանեալ զիւր եղբայր Արմիդ, (461—483), Աւաղարշ (483—487 կամ 491) եւ այլքն մի ըստ միոյէ: Զանաոր ինչ պատմութիւն նոցա կարգեցուք խառն ընդ պատմութեան Հայոց:

Անդէն իսկ եւ իսկ յետ վախճանին Տրդատայ երկպառակէր աշխարհն Ի հիւսիսոյ. Սանատրուկ որ առաքեալն էր վերակացութեամբ Ի կողմանս Աղուանից՝ կապեաց թագ Ի հին սղոքունական քաղաքին Ի Փայտակարան իբրեւ Արշակունի², նոյնպէս Ի հարաւոյ աշխարհին ապրաւամբեալ եկաց ինքնագլուխ Ռակուր բգեաշին Աղմեկաց: Աւ երկուքին եւս յեցեալ էին Ի զօրութիւն Պարսից եւ էին իսկ Ի բանի ընդ Շապուհ Բ.: Եւս աւանիկ եւ պաշտօնեայք կամ ջերմագոյնք հեթանոսութեան ամբարձին վազվազակի

դժգուշութեանց. Գրիգորիս Աթոռիկոս Եղուանից ձգձգեալ ապաւնաւ ի յաւանեան դաշտին եւ սորին հայր Սլքթանէս՝ որ վաղ յաջորդեալ էր զեղբայր իւր զԱրիստակէս յեպիսկոպոսապետութիւն, ի մեհենաշատ նահանգին ի Յարօն կրեաց յարձակումն յամբոխէն յարձակելոց ի վերայ նորա յեկեղեցւոջ:

Նմին իրի հաւատարիմք ի նախարարացն խորհուրդ ի մէջ առեալ ընդ կզերականացն՝ առաքելցին հրեշտակութիւն հանդերձ հրովարտեալաւ ժողովոյն առ կայսր Առաքանդիոս հաստատել զխաւրով զորդի Յրգատայ՝ ըստ պայմանի վերջին դաշանցն՝ ի թագաւորութիւն, օգնելով լեզէնօք Հռոմայեցւոցն: Հրեշտակքն էին Մար իշխանն Երոփաց եւ Գագ կամ Գատ իշխանն Հաշտենից, հանդերձ Թանիւ իշխանաւն Աորդուաց, Ներսէսիւ Երոփաց Ըսահէի, Սաղինակաւ Ալունով եւ Մանսիւս իշխանաւն Բաւենոյ:

Նմին եհաւ զօրավար Ենախքոս յարդարիչ պաղատանն՝ զօրաւ ծանու, բերեալ ծիրանի եւ պսակ հանդերձ հրովարտեալաւ: Պատկեցաւ խաւրով Բ. Առապ, հաստատեցան չորեքին զօրավարքն ի գործ զօրավարութեանն ի վերայ չորից գումարտակաց: Ենաղեալ զՄանաճիհր հարաւային հայազաւնդ զորօք եւ կիզկիցի լեզէնօք ի պահ զգուշութեան կողմանցն Ետրեստանի եւ Միջագետաց եւ զՍահան արեւելեան հայ գնդաւն եւ գաղատացի լեզէնօք զկողմամբ Ետրպատականի՝ ինքն հանդերձ Բաղարատաւ եւ Միհրանաւ հանէ ի փայտակարանէ զՍանատրուի հալածական ի Պարսիկս, եւ գարձեալ լի աւարաւ՝ գնաց առ կայսր:

Ենաւհետեւ թագաւորն որ ոչ հասակաւ՝ եւ ոչ արութեամբ եւ ուժով հաւասար հօրն էր, պարապէր մտադեւր յորտ հաւուց եւ երէնց եւ տայր տնկել անտառաւ, զՅամարն մայրի եւ զԿաղնատունկ պուրակն զխաղաղակերտ առ Եզատ գետով. եւ զարքունիսն զոր ունէր յԱրտաշատ վան օդոցն ապականութեան փոխէր ի Դուին զոր ինքն խկ ետ շինել¹: Սակայն չէր հեռի ի հօրն բարեպաշտութենէ եւ ի զգաստասէր բարուց. կամէր ի սրտէ ընդ օգուտ աշխարհին, չէր նախանձարեկ ընդ անուն քաջութեան զօրավարաց իւրոց, որք էին խկ ապրեցուցիչք աշխարհին եւ նեցուկք աթոռոյ նորա:

Խակ եւ խկ յեա փախտեանն Սանատրիոյ առաջի գնդին Մանաճիհրի, անկաւ Բակուր եւ զօրն օգնական ի Պարսից վարեցաւ փախտեաց: Եւ լլ չեղեւ հաճոյ թագաւորին անազորութեան զօրավարին, զի դատեցաւ նա սրով անխնայ ոչ միայն զմարդիկ իշխանութեան ապստամբին, այլ եւ զլամիկ շինականն: (Յորդուց անտի Բակրոյ ապրեցաւ Հեշայ փախուցեալ ի տուն Մամիկանէնից եւ դուստր մի մատաղածին զոր ետ արքայ Սաղինակոյ իւ-

¹ Magister palatii — Ըստ թեոքստի մասնին՝ զլուի դահմորդաց (առ Կառնոյթանու Ս.):

Յ խոր. Գ. ԳԼ. Զ.

Յ խոր. Գ. ԳԼ. Է.

բուժ սիրելուց: Չարար Մանաճիհը երեսնա տղաչանաց եպիսկոպոսին Մծբնացւոց պանչելոյն (Յակոբայ՝ յորժամ համոզէին զնա արձակել զգերութիւն ռամկին զոր առ նա ի կողմանց Մծբնայ, նա աւանիկ ի բողոքել նորա առ արքայ՝ զուժ սարկաւազունս նորա որ ընդ գերւոյն էին, տայր հանել ի կապանաց եւ ամալ ի ծով իրրեւ հեճուկս եպիսկոպոսին առնելով, բայց անէծք սրբոյն զայրադարերութիւն նահանգին ջրաւորացն դարձուցին յաղաաղաւիս:

Եւ յնուհետեւ յերկրորդ ի սովորական հնարան դառնայր տաւանականն. դրդէր յարուցանէր զազգան հիւսիսայ, որք եւ զօրավարութեամբ Սանեսանայ արքայի Մազքթաց անցեալ ընդ Սուր գետ անկանէին ի Հայս իրրեւ 20,000 այր. խորտակեցաւ առաջի նոցա գունդն հիւսիսային, անկաւ Միհրան ի Ճակատու, եւ ինքեանք ծաւալեցան կալան մինչեւ ցդրունս Սազարշապատ քաղաքի, օփռեալ յաջմէ մինչեւ ցքաղաքն Սասաղացւոց եւ ի ձախմէ՝ ցՎանձակ Ետրպատականի: Եւ ճապարեցին Բազարատ եւ Սահան արեւելեան եւ արեւմտեան զօրօքն. արկին զնոսա զԷւշտկան առապարօքն ի հիւսիսայ Նքասիս գետոյ եւ փակեալ զնոսա ի քարուտ տեղիս զի մի ճապաղեցին ի նետաձգութիւն ըստ իւրեանց սովորութեանն, ստիպեցան նոքա տալ ճակատ յանձկի, եւ ընկեցեալ յերկվարէ զօրագլխի նիզակաւորացն նոցա ի ձեռն Սահանայ՝ գնդին Հայոց լինէր յաղթութիւնն:

Եւ ետեօք յաղթութեանն հասանէին զօրավարքն ի Մուփս առ արքայ, առ որում էր գունդն հարաւային ի պահ զգուշութեան բերդին Վարեւնից՝ յորում էր ամրացեալ արքայ հանդերձ եպիսկոպոսապետաւն, եւ Բազարատ ինքնին կայր վկայ հաստատունս առանց նախանձու առաջի թագաւորին վասն Սահանայ քաջութեացն եւ պարգեւեցաւ իմա Էւշտկան՝ տեղի ճակատուն. վարանին միտք թէ ընդ ոյր ի նոցանէ քաջութիւն մանաւանդ զարմանայցեն: Վիզակակից զօրավարացս էին՝ Մեհուենդակ եւ Վարեգին Արշտունիք եւ Սարազ Աամինական: Ասկայն ըստ այլոյ պատմագրի՝ զսպարապետութիւն կամ զմիազլխապետութիւնն ունէր ըստ պատուոյն Սաչէ որդի Երտաւազդայ եւ էր իսկ ի ճակատաւս¹: Իսկ փոխանակ Միհրանայ՝ առ զզօրավարութիւնն Վարջոյլ Մաղխազ նահապետ Խորխոռունեաց²:

Ի կատարածի յայտնի իսկ գրգռեցաւ պատերազմն ընդ Պարսից. իրրեւ դադարեցոյց զհարկն թագաւորն Հայոց, հաս զօր ի Հէր եւ ի Օւարեւանդ դաւառ, եւ ընդ առաջ գունդն նախարարակոյս սպարապետութեամբ Սաչէի, յերկոցունց կողմանց լինէր ծախումն կոտորածոյ մեծամեծացն եւ ինքն Սաչէ անկանէր ի ճակատուն եւ լինէր վասն նորա սուդ յամենայն աշխարհին: Բայց եւ ինքն արքայ Խոսրով չյերկարէր յետ այնորիկ ի կեանս. վեր-

¹ Տե՛ս Բուզ. Դ. ԳԼ. Է:

² Խոր. Դ. ԳԼ. Բ:

Ջին գործ ի գործոց նորա այն խի էր՝ մատուցանել զպատանեակն Արաւաղդ, զորդի Ալաէի ի բարձ հայրենի գահուն սպարապետութեան իրրեւ զորդի առն վաստակաւորի ի վաստակաւոր ազգէ, բայց բուն գործ զօրավարութեանն լինէր յանձն Արշաւրայ Ամհարականի եւ Անդովկայ իշխանին Արենեաց դայեկաց նորա, զի էին նորա փեսայք տանն Մամիկոնեան¹։

Իսկ եւ խի լինէր ժողով աւագանւոյն եւ կղերականացն, թերեւս յԱշտիշատ կամ ի Ահապիվանի. սահմանեցաւ զվերահացութիւն աշխարհին առ ժամն ունել Արշաւրի Ամհարականի, որ պահեաց խի զերկիրն յարշաւանէն Պարսից, յաղթեալ ճակատուն ի Մուղն դաշտի, մինչեւ դարձաւ Յիրան որդի Խոսրոս վաւ, որ առաքեալ էր ընդ եպիսկոպոսապետին Ալթիմանայ՝ ըստ ժողովոյն հաւանութեան առ կայսր Աստանդիոս՝ առնուլ թագ։

Յիրան որ զհօրն վատութիւն ունէր առանց հայրենի առաքինութեանն՝ երկակողմանի հարկօք էր ի խաղաղութեան ոչ ընդ Հռոմայեցւոց միայն՝ այլ եւ ընդ Ապահայ Ի. որ զերծոյցն խի զնա յասպատակէ ազգացն հիւսիսականաց անցելոց ընդ դուռն Ղօրայ։ Ասկայն եւ այնպէս ի կատարած կոյս թագաւորութեան իւրոյ անկաւ թշնամութիւն ընդ նա եւ ընդ Ապուհայ Ի.։

Պատճառք թշնամութեանն ըստ Մ. Խորենացւոյ այսպիսի ինչ էին։ Այնպէս յաղթէ նմա ահ կայսերն (Յուդիանու՝ զի յարշաւել նորա ի վերայ Ապահայ Ի. (յամի 363), արկանէ նմա կամուրջ ի վերայ Նափրատայ՝ մերժելով զպահապանն Պարսից, տայ նմա պատանդա զիւր երրորդ որդի զՏրդատ եւ զՏիրիթ զորդի Արաւշխի որդւոյ իւրոյ անդրանկան վախճանելոյ, եւ սահմանէ զգունդն հարաւային զօրավարութեամբ Զօրայի պայազատի իշխանութեանն Մանաճիհրայ յօգնականութիւն կայսեր։ Այլ զօրավարն աստուածապաշտ չհամարեալ ի գէպ լինել ձեռնառառն ուրացողի որ զկորուստ քրիստոնէիցն նիւթէր, հաւանեցուցանէ զիւր գունդն ի նոյն խորհուրդ եւ ամբանայ ի Տմորիս մինչեւ խաբկանօք ի ձեռն Հայր մարդպետի կոչէ զնա արքայ առ ինքն՝ զարհուրեալ ի սպառնալեաց թղթոյ իրիք Յուդիանու եւ կոտորէ հանդերձ տամբն՝ գրաւեալ եւ զամուրն նոցա զԱլթիմանար՝ կացուցանելով փոխանակ նորա ի սպարապետութիւն գնդին զԱրաւանու զաւերն Անձապ։ Յուսիկ յաջորդ հօր իւրոյ Ալթիմանայ մեռանի ի ցաւոց բրածեծ գանին՝ զոր կրեաց վասն Չախշախելոյ զպատկերն դիւանկար առաքեալ ի Յուդիանեայ առ Յիրան եւ կանգնեալ ի սմանէ յարքունական եկեղեցւոյն ի Արափու։ Յետ սպարապետութեանն Յուդիանու եւ դաշանց Յովհանու իրրեւ յանգէտս լինելով կոչեաց զՏիրան՝ արքայն սասանական եւ կշտամբեալ խորեաց զաշտ նորա եւ արկ ի բանտ ի Աուուշն աւանի։

Այլ եթէ ընթացից ժամանակացն միտ դնիցեմք՝ չմարմին առնել Յիրան գործ ընդ (Յաղիանու, եւ յայն սակս գէպքն որ կից ընդ նմին են՝ կամ ի յաջորդ անգր Յիրանայ հային եւ կամ յայլոց իմն պատճառաց ունին զծագումնն: Աս աւանիկ եւ արդեամբք իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի ոչ ի գործ ինչ ընդ Յաղիանու խառնէ զՅիրան, սակայն զգործոն զայնասիկ պատմէ յայլոց ինչ պատճառաց լեալ:

Սպանութիւն Օօրայի նահապետի Ռաշտունեայ՝ զօրաւորի հարուստին գնդին եւ ջնջումն առհմի նորա (արդեա եւ Լքծրուանացն) պատմի լեալ ի սովորական քաւթենէ: Լայր մարգարտի. ապրեալ միայն մանկանն Յաճատայ որդւոյ Մեհընդափայ Ռաշտունւոյ եւ (աւասարայ որդւոյ Ալաշի Լքծրունւոյ ի ձեռն Լքաւապղայ եւ Ալաստիայ Մամիկանեանցն որ եւ փեսայացուցինն իսկ զնոսա առհմին Մամիկանեանց: Այնպէս եւ զըրածեծն մահ (Յաւական առէ լեալ ի յանդիմանելոյ նորա զթագաւորն (արում եւ Մ. Խորենացի վկայէ¹) եւ ի չկամելոյ ընդունել յեկեղեցի: Եւ յետուսա ուրեմն լինել խոնգար ի մէջ նորա եւ արքային Պարսից (Հապհոյ Բ. (Ներսէհի՝ ըստ հոյ պատմագրաց) քաւթեամբ տիրաննդն Փիսակայ ուրումն Աիւնւոյ, եւ ըմբռնեալ նենգութեամբ ի Ալարազ (Հապհոյ պարսիկ կաւախալէ Լարայատական աշխարհին ի հացի ուրիք, ածու Յիրան առաջի արքային Պարսից աչօք խորելովք եւ արկաւ ի բանա²:

Ի համբրէն ընթացս Հայոց պատմութեան՝ յետ պատմութեանն զոր զյաջորդաց Երաւապղայ Ա. մինչեւ ՅՅրգատ Ա., այս երկրորդ անգամ է՝ զի զյաջորդացն Յիրանայ Բ. մինչեւ ՅՎարապղատ կամ Յրատմումն իսկ թագաւորութեանն յերկուս՝ յորդագոյնս զիրաց Հայոց աշխարհին ձառէ պատմագրութիւնն հռոմէական: անդ՝ Յակիաոս, եւ ասա՝ (նորին նմանող) Ամմիանոս Մարկելղիսոս, երկուքին քաջք եւ զլեաւորք քան զամենայն պատմագիրս Հռոմեցեացն:

Ար ինչ առ արձանագրաց եւ առ Յակիակոյ ունիմք՝ գծաւորն առ միաբանել էր ընդ առհմայնոյն. այլ առաստիս սկիզբն առնու. այն ժամանակ պատմութեան Հայոց որ գայ ի միաբանութիւն ընդ հռոմէական պատմութեանն՝ եթէ կամիցի որ միաբանել զնոսա: Կարեւոր է ի գոյն առնել ուղղութիւնս ի ժամանակագրութեանն՝ որով սովոր եմք վարել ի առհմայն պատմութեան ժամանակացս այսոցիկ: Արդարեւ յաղղութեան ասա՝ հարկ է զոհել ինչ ի առհմայն պատմագրութենէ, սակայն ոչ առանց մեծաց փոխարինաց եւ հասուցման: Քանզի այնպիսի ուղղութեամբ ժամանակաց՝ Ա. Բաղամ գէպք եւ կամ հանգամանք դիպաց զոր առհմայն պատմագրութիւնն աւանդէ, ջնջին ի միջոյ, սակայն այլ գէպք եւ հանգամանք դիպաց զան մասնեն փոխանակ նոցա յարտա-

1 Խոր. ԿՂ 406:

2 Ա. սովաւ իմ յամ իբրեւ 341 ի լինել մեծ շարժման ի համբրէն առաջադրման Ասիոյ եւ ի Հայս, Կորնտեցան մեծամեծ բարձունք լիբանց եւ գաղաւաթք ի վեր ամբարձան, եւ հասանք բա-

ցայ եւ սիւնք նիւոյ նաւաքեալ ի վեր ամբարձան, որ յայտնի իսկ զեփեսոսեան բարձրմանն ակնարկեն: Զայս Ա. Եփեսոս ի Ըրթի ճառին. այլ այն չէ ինչիւ յայտնի է արդեւ զարժեն 341 ամբ, եթէ զ355 ամբ ակնարկիցն:

քնոցն պատմագրութենէ՝ Բ. Բաղմուզոյն գէղք զոր դարձեալ նոյն տոհմային պատմագրութիւն ընծայէ, խախտեալք ի շէղ գրից անտի իւրեանց՝ յայտն ուղղութեան ժամանակաց զիւրեանց զտեղհական գիր գտանեն, Գ. Այլն ամենայն ճաշեալք ի գիպաց գտանեն երաշխաւորութիւն ստուգութեան վասն միաբան համեմատութեանն իւրեանց։

Ինքեանք իսկ երեքին մտանագիլըն՝ յորոց զպատմութիւն այսց ժամանակաց ունիմք, նպաստ յուղղութիւն անդր լինին։ Յարեգիրք Ամմիանոս Մարկեղղինեայ ամեն հաստատուն եւ անտարադատական կէտս ժամանակագրութեան։ Ինքն Մ. Խորենացի մատուցանէ այնուհետեւ վկայութիւն նշմարութեան պատմագրին հռոմայեցւոյ, այնպէս զի հարկ իցէ մեզ ի Մովսիսէ առ Մովսէս բողոք առնուլ կամ Մովսիսիւ զՄովսէս ուղղել։ Աչ որ կարաց ցայսօր ճշդիւ զհետ երթալ ժամանակագրութեան պատմութեան այսց ժամանակաց զոր Մ. Խորենացի ընծայէ, այլ կամեցան իմն ուղղել ինքնօրէն (որպիսի ինչ՝ տալով Արշակոյ Բ. 15 կամ 18 եւեթ ամն թագաւորութեան, ուր Մ. Խորենացի ապ 30, եւ ալ եւս ինչ նշնայիր)։ Եթէ ի ներքուստ ի վեր հաշուիցիմք 1. զամն թագաւորաց, 2. զնպիսկոպոստայեալացն եւ 3. զնոցին զառ միմեանս համեմատութիւնն՝ գրեթէ մօտ իմն հասանմք ի ժամանակագրութիւնն զոր ըստ հաստատուն կիտիցն ընծայելոց յԱմմիանոսէ ստիպիմք տալ Արշակոյ, Պտպոյ եւ Վարազդատոյ՝ մինչեւ ցրաժանուան թագաւորութեանն։ Փ. Բիւզանդացի զգէտս ինչ ի գիպաց որ յուղղել ժամանակագրութեանն ամենեւին ի բաց անխնայեղոց էին, պատասխարէ այլով իմն հանգամանք կամ գրիւ զնոյն ցուցեալ (որպէս վերագոյն նշմարեցաւ), եւ կամ միաբանեալ ընդ առաջնոյն ի չմիաբանութեան երկոցունցն։ Իբր ոչ եթէ զՓ. քան զՄ. նախամեծար առնիցեմք, այլ այնմ իմն սովորութեան չանտամք՝ որ զնա մերժէ եւեթ, եւ զսա ընդունի եւեթ։ Այս ամենայն նշմարեցի մանր յընթացս պատմութեանցս յիւրաքանչիւր տեղուղ, յորժամ ջանալցեմք գտնեալ մերձեալ ի գոյն ուղղութիւն։

Բ.

Արշակ Բ., Պոպ († 374), Վարազդատ, Մարզպանութիւն, Արշակ Գ., Բախանուան Հայտաբան, Մասաթ Բաքլուան Թաթարութիւն (388). Նոր յեղ արշակունի, Խաւրով Գ., Վրաստան, Աբաղիս Գ., Բազանդով Բաքլուան Թաթարութիւն (յոթ իբրեւ 350—428)։ Ս. Ներսէս († յոթ իբր 373 կամ 4) եւ Ս. Սահակ († 440)։

128

ԱՐՇԱԿ որդի Տիրանայ անդրանիկ անց ի պայազատութիւն (յամէ իրրեւ 350 — իրրեւ 369). ժամանակ նորա համեմատի ժամանակի Առատանդեայ, Յուդիանու, Յովիանու եւ առաջին ամացն Ալաղեսի։ Նստաւ Արշակ՝ որպէս ի դէպ է ի ձեռն Շապուհոյ, որ այնպէս շահել զմիտս ազգին կամեցաւ¹, եւ կամ որ առաւել հաւանութեան է՝ յետ հասանելոյ աշխարհապաղատ աղաչանաց առ կայսր՝ միաբանեցին երկուքին տէրութիւնքն զի ըստ առաջարկութեան իսկ հօրն նորա Տիրանայ՝ թագաւորեցէ Արշակ²։ Եթէ իսկզբանէ թագաւորութեանն ոչ՝ սակայն յոյժ վա-

¹ Խոր. Գ. ԳԼ. ԺԸ.

² Բուլ. Գ. ԳԼ. ԻԱ.

զագոյն սկսաւ սերտ բարեկամութիւն Վրշակայ ընդ աւերութեանն Հռոմայեցւոց: Վատենմք գունդ ազնոյնաւորաց հեծելոց Հայոց ի պատերազմի կայսերն Կոստանդեայ ընդ Մագնենտեայ բռնաւորի ընդ հրամանատարութեամբ Սենեղաւեայ հաղարապետի (351)¹: Հրաման տայ կայսր Կոստանդիոս շառնու Հարկս ի կալուածոց անտի՝ զոր ունի Վրշակ արքայ Հայոց յերկրի սահմանաց Հռոմայեցւոց²: Իբրեւ գրաւական տեւական հաւատարմութեանն տայր կայսրն Վրշակայ կնութեան զօրիորդն Ողոմակիա զդուստր Երզաւիոսի անձնապահապետի, որ էր լեալ ի խոտման Կոստասայ, անեալ ի պաղատան նորա (ընդ մէջ ամացն 351—355)³: Փ. Իււզանդացի եւ Մ. Խարենացի պատմեն զնոյն զՈղոմակիայոյ՝ որ իցէ ի կայսերական տանէ եւ տուեալ իցէ նա ի Սաղեւէ:

Ոչոյն իմն պահանջէին եւ ժամանակացն հանգամանք: Սպաս իմն առնէր Հապուհ Լ. գտանել ժամ դիպող գրաւել միւս անգամ զնահանգսն որ ի Միջագետս եւ առանձինն իսկ զՀայաստան աշխարհ զոր թող Ներսէս դաշամբք 40 ամօք յառաջ: Իսկ եւ իսկ յետ մահուն Կոստանդիանու՝ ծախեալ ամ մի վասն պատրաստութեան՝ անդէն գրգռէր ի մարտ պատերազմի ընդ նորին որդւոյ Կոստանդեայ. յերկարէր այն պատերազմ եւ երկեւզ պատերազմին ամս 25 (338 — 363) անցանելով ընդհատ ինչ ժամանակ ի միջի: Յայսմ իրացն հանգամանս՝ ոչ միայն օգուտ Հայոց աշխարհին այլ եւ կայսերն Հռոմոց պահանջէր տալ միմեանց ձեռն: Յայն սակս մտադիւրագոյնս իսկ շահեցաւ զնա կողմն Հռոմայեցւոց՝ իբրեւ կարեւոր դաշնաւոր եւ ոյժ մեծ ընդդէմ զօրութեանն Պարսից: Թէպէտ եւ բազում անգամ փորձեցաւ Վրշակ ի սասանականէն հրապուրանօք, սպառնալեօք, նենգութեամբ՝ թողուլ զկայսրն եւ ի նա յանկել, այլ զուր⁴: Վանգի եւ արդեամբք իսկ ասպարէզ պարսկական պատերազմին ոչ միայն Միջագետք էին, այլ եւ հարաւային սահմանք Հայոց: Երկոցս պաշարեցաւ քաղաք Մծրնացւոյ ի Հապհոյ բազմամբօխ զօրօք, զառաջինն յամի 338 յաւուրս 63, երկրորդ անգամ յամի 347, եւ յետուստ յամի 350 իբրեւ ամիսս երիտ, սակայն սպրեցան քաջալերութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյ եպիսկոպոսին իւրեանց Յակոբու. եւ Հապուհ զարհուրեալ յազգի ազգի

1 Մատեան Թէոփ. Գիրք Ա. Յ. Ա. Ի սփն օրէնս յիշի Եւսեբիոս ռիմ անսւն երբեմն բռնալի եւ մագիստրոս հեծելոց եւ հետեւեկոց եւ Դատիսմոս պատրիկ. յառեւանց տրանցս եւ ի պատուոյ նոցա յայտ իմն ե թէ այն օրէնք ի Կոստանդեայ ժամանակոց է եւ ոչ ի Կոստանդիանու՝ որպէս ունի զիւրպիաւ մտաւանն Թէոփ. տեան:

2 Ձեռն. Բ. 51:

3 Ամ. Ի. 11 եւ այլն: Ս. Աթան. ի Բզթին առ Միւսիմակեացս, պարտաւելով

իմն զԿոստանդիոս՝ տեւ. Զիսեմալն Կոստասայ զՈղոմակիա եւ բարբարոսաց, զոր նա (Կոստաս) փնջեւ ցվախնան իւր պահեաց եւ մեռցանէր զնա զի միտի իւր էին:

4 Ամ. Ի. 11: Audiebat enim (Constantinus) saepius eum (Araacen) tentatum a rege Persarum fallacis et minis et doli, ut Romanorum societate posthabita, suis rationibus stringeretur. Համեմատեալ ընդ Քուլմեդոս. էջ 186:

տեսլենէ մեհնեցեալ յետս¹, այլ չեւ էր լեալ խաղաղութեան։ Հրաման առնողք ի կայսերէ Մուսոնիանոս վերականգու արեւելից առաքել պատգամ առ արքայից արքայ ի ձեռն Գենշապհոյ² սպարապետի Պարսից ի Միջագետս, վասն խաղաղութեան (357)։ Բայց զի ի կռուի ուրեմն էր Հապուհ ընդ Հոնաց³, ընդ Վուշանաց⁴, եւ ընդ Գեղաց⁵ ի ծայրս սահմանացն, անազան թուղթքն հասանէին, եւ եղեալ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան եւ թաղաւորին Հոնաց Գրուսրատայ լեալ դաշնաւոր⁶, այնուհետեւ ամբարտաւանագոյնս գրէր Հապուհ թուղթ առ կայսր առաքելով ի ձեռն Ներսէհի ուրումն, ցուցեալ թէ եւ այն իսկ իւր շափաւորութիւն է զի զՄիջագետս միայն եւ զՀայաստան պահանջիցէ եւ ոչ ինչ աւելի (358)⁷։ Չառ յանձն կայսր եւ զհեա՝ Ներսէհի առաքեաց հրեշտակս (զՊրոսպէր կոմս եւ զՍպեկատոս տրիրուն եւ նոտար) պատարագօք յանդիման եղեն Հապհոյ ի Տիգրան, չկարացին հաւանեցուցանել զնա ի բաց կալ ի պահանջանացն, եւ դարձան յետս (358, Ա.գ.)։

Նմին իրի անդէն գարնայնի 359 ամին արծարծեցաւ պատերազմ զօրավարութեամբ Սարսիկիոսի առն քաջի եւ ճարտարի, բայց զսպարապետութիւնն ունէր Սարսիկոս ծերն եւ ակար՝ ի սադրելոյ Նուսերեայ սենեկապանի ներքինւոյ։ Յայն սակս չյաջողէին ինչ այնչափ իրք Սոսանդեայ։ Նմին իրի իսկ խաղաց եկն յառաջագէտ Հապուհ յԱփրատ կոյս՝ անցեալ ընդ Տիգրիս, ունելով ի մտի մտանել յԱսորիս. եհաս հանդերձ թաղաւորօքն Հոնաց եւ Վղուանից յԱմիդ (ի Տիգրանակերտ), յորդորէր զքաղաքացիսն տալ ի նա ձեռս. այլ իբրեւ չառին յանձն քաղաքացիքն եւ նեա մի ի քաղաքէ անտի հար ընկէց զպատանեակն կայտառ զորդի Գրուսրատայ արքայի Հոնաց, երդուաւ Հապուհ խնդրել զվրէժ դաշնաւորին իւրոյ եւ զքաղաքն Տիգրանակերտայց դարձուցանել յաճիւն։ Յետ 73 աւուրց պաշարման եւ հարկանելով բողոքարօք ի թմրից անտի շուրջանակի կազմելոյ ըստ յունական արուեստի թելադրելոյ յԱնտոնինեայ ի զօրավարէ ումիքէ հռոմայեցւոյ հատուածելոյ առ նա, առաւ քաղաքն եւ աւերեալ քանդէր, զերեւելի երեւելիս հրամանաւարացն հռոմայեցւոյ եւ Հայոց ապր կախել արքայ Հապուհ, զմնացեալն (բաց ի սակաւաւորաց ոմանց) վարէր ի գերութիւն (359)⁸։ Զայս այսպէս Նմիննս՝ որ էր ի քաղաքի անդ պաշարելոյ եւ փախուցեալ ապրեցաւ ընդ սակաւաւորսն։ Ըստ Խորենացւոյն գլուխ բերդա-

1 Թեոփրեոս. Եկ. Գամ. Բ. 30։

2 Tamsapor.

3 Chionitae.

4 Cuseneae.

5 Gelani.

6 Ամ. ԺԶ. 9։

7 Ամ. ԺԵ. 5։ Պերեպիթ թղթոյն է Սարսիկի արքայ Հապուհ, կցորդ տառեւ զայց, եղբայր արեգակոն եւ լուսնի, Պոստանդեայ կայսեր եղբոր իմում ողջոյն բաւ զում, համեմատ թղթոյ իմից առ խոր։

8 Ամ. ԺԺ. 1։

արահայն էր Անտիոք տէր Արևելաց աներ Արշակայ արքայի¹։ Աճ միանոս յիշէ թէ բաց յանուանեալ առաջին Փղաւեան եւ յառաջին Պարթեւական լեզենացն որ միշտ անդ կային, դասներ եւ զօր բազում յայդրենածնաց²։

Անագանեալ էր ամբ եւ սպառեալ զօրութիւն պարսկական բանակին, դարձաւ Շապուհ այսրէն յետա³։ Ի միւսում ամի (360) խաղալը միւսանգամ. առնոյր զԱրմազարտ, զգորն պահակարան որ ընդերկար ժառկայն եղեւ եւ զբնակիչսն առաքէր ժողովանդի ի հեռաւոր տեղիս Պարսից աշխարհին⁴։ Ամաց որարեալ զԱրծրնաւ յիշելով զառաջին անցոն՝ եհաս առաջի քաղաքին Բեծաւ գաց զոր պահէին լեզենքն՝ երկրորդ Փղաւեան, երկրորդ Հայտկան եւ երկրորդ Պարթեւական, թող զգունդն Նրադէացւոց ազնւաւորաց. սակայն եւ այնպէս յետ սաստիկ կռուոյ առաւ այն քաղաք⁵։

Այլ իսկ ի բաց ելեալ էր Ուրսիկես ի գործոյ զօրավարութեան. քանզի յետ առին Տիգրանակերտի եթող նա զբանակն եւ շոգաւ յարջունիսն ցուցանել համարձակ զներքինեացն հնարա՝ որովք դատարկանային ջանք զօրավարացն, զի կամեցեալ Ուրսիկեայ հասանել սպրեցուցանել զՏիգրանակերտեայսն՝ շեռ թոյլ Խաթանոս։ Բնկեցաւ Ուրսիկես եւ անց փոխանակ Ագիղոյ Գերման յազգէ (ախոռապետ կայսեր)՝ գլուխ սպարակրաց։ Ինքն Խաթանդիոս՝ որ ցայնժամ ի Խաթանդինուպոլիս առնոյր ստէպ զգոյժ պարտութեանցն եւ զրազեալ էր ընդ հրահանգս զգորն հանելոյ՝ յետ առին Բեծաւդեաց ապա յանձն իւր առնոյր զգործ զօրավարութեան։ Բազմացոյց զգորն, կազմեաց պատրաստեաց եւ յարգարեցաւ ի ճանապարհ (360)։

Այլ հարկ թմբ էր յառաջագոյն հաստատել զմիտս արքային Հայոց եւ խորհել ընդ նմա վասն ընթացից պատերազմին։ Սինդգեա ի Աեսարիա Գամբաց էր, հրաւիրեալ կոչեաց անդր Վրշակ արքայ Հայոց, ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով, զգուշացուցեալ յորդորէր զնա կայսր կալ մնալ հաւատարիմ Հռոմայեցւոց, եւ թագաւորն Հայոց ստէպ զնէր երգմամբ վկայութիւն թէ յարեւէ մանաւանդ անկայց քան չեջեցից զմիտս իմ. եւ այնպէս մեծապարգեւ դառնալը Արշակ եւ նախարարքն որ ընդ նմայն եկին՝ այսրէն ի Աեսարացւոց քաղաքէն (360 Սեպտ.)։ Անգուտ արձակեալ զնա կայսեր՝ այնուհետեւ ինքն ընդ Մեղեդինէ, ընդ Ղաւոդիկէ եւ ընդ Սամոսատ անցեալ ընդ Արածանի հասանէր ի քաղաքն Ուռհայեցւոց. տեսեալ զաւերակս քաղաքին Տիգրանակերտի արտասուեաց, եկն պաշարել մերենայիւք զԲեծաւ

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԶ.

2 ԱՄ. ԺԸ. 9.

3 ԱՄ. Ի. 6.

4 ԱՄ. Ի. 7.

5 ԱՄ. Ի. 3. ԺԳ. 10.

գետ եւ թափել միւսանգամ ի Պարսից, այլ շտաշողեալ դարձաւ ձմերել յԱնտիոք, ուր եւ եհաս խել ի վերջ կոյս 360 ամին¹։ Աստատին միւսանգամ առաքէր առ իշխանս որ յայնկոյս Յիւզրիս գետոյ իցեն (առ նախարարս հորաւորին կողմանցն Հայոց) կալ հաւատարիմ եւ առանձինն առ Արշակ արքայ Հայոց եւ առ Մըքուան կամ Միհրան² արքայ Վրաց արձակէր պատգամաւորութիւն հանդերձ երեւելի պատարագօք արքունական ձորանոց, եւ այնպէս ի յաջորդ ամին (361 զարնայնի 1. Մարտ) ել նա ի քաղաքէ Անտիոքացւոց. անցեալ էր նորա ընդ Լոփրատ եւ մտեալ յԱռհայ, յարժամ հասանէր զըոյց թէ մեկնեցաւ յետս Շապուհ ամենայն բանակաւն զսան ննայա ինչ պատմաւորս։ Չուարձացաւ զուարթացաւ կայսր եւ քան զնա արագագոյն ինքն դառնայր յետս, քանզի Յուդիանոս կացուցեալ ինքնակալ ի Պարսիս Գաւղեացւոց հասեալ կայր յայնժամ զօրօք ի Ղիւրիկէ³։ Այլ ի Մոքսուհրենս Արիկեցւոց ջերմամբ զախճանեալ Աստանդեայ՝ Յուդիան առնայր ի բռան զտէրութիւնն եւ զգործ պարսկական պատերազմին (361 ի վերջ կոյս աշնայնոյ)։

123

Եւ եղեւ առ Արշակ արքայ. անապարեալ առաքէր զմեծաւ մեծս ի նախարարացն հրեշտակութեամբ առ կայսր նոր քղջուներ զնա եւ նորոգել զգաշինն. որ եկին յանդիման եղեն կայսր ի Աստանդինաւագոզիս (362 զարնայնի)⁴։ (Նետ այնորիկ եկն կայսր Յուդիանոս յԱնտիոք (Յուլ.) եւ զձմեռն ամենայն ընդ ռեհ հարին պատրաստութիւն առն եւ ձիոյ, մեքենայից եւ ռոճկի զսան պատերազմին հանէր՝ յաճախելով զոհս դից, ի մօտ եղեալ զառաջին պատերազմացն զվրէժօն միանգամայն խնդրել եւ մեծամեծ պարծանս անձին պատրաստել։ (Յայն ստիս չարար նա երեսո հրեշտակութեանն եւ աղաչանացն առաքելոց ի Շապհոյ, այլ եւ պատառեաց եւս զթուղթ թագաւորին։ Վային առ նա այնաւհետեւ այլեւայլ հրեշտակութիւնք յիշխանացն եւ ի մանր թագաւորաց արեւելից, մատուցեալ զանձինն ինքնակամ լինել նիզակակից օգնական Հռոմայեցւոց ի պատերազմին մեծի։ Այլ Յուդիան ընդունել ընկալաւ զնոսա սիրով, բայց զառհաւթիւն իմն պատճառեալ՝ չվայելէ, ասէր, զօրութեանն Հռոմայեցւոց ի նոցանէ դասնել օգնականութիւն, որոց մանաւանդ պաշտպանելն եւ օգնելն որպաի։ Միայն առ Արշակ արքայ Հայոց առաքեալ ազգ առնէր կազմել դունդ հարուստ եւ մեալ պատրաստ խազաւոյ ուր ուրեք հրամայիցի դիմել կամ հարկանել եւ խոստանայր

1 Ամ. Ի. 11.
2 Meribanes.

3 Ամ. ԻԱ. 6—13.
4 Ամ. ԻԲ. 1.

ընդ հուլի տալ զասն նորին զբոյժ¹։ Այնժամ ուրեմն թուի առաքեալ Յուդիանու եւ զիւր պատկերն զդիւանկար առ Արշակ, զոր եւ կանգնէր նա յարքունական եկեղեցւոյն։ Վանդի չէր խկայս արտաքոյ ինչ սովորութեան (Յուդիանու)։

Այնուհետեւ կայսր ի քաղաքէն Անտիոքացւոց դարնայնի (363 Մարտ. 5) հանեալ ի ձմերոցաց զգօրսն՝ որք ժողովեցան ի Հերապոդիս, եւ էին առ հասարակ 35,000 Հռոմայեցւոց, թող զՍկիւթացիսն կամ զՎաւթսն եւ զՍարակինոսսն որ եկեալ հասեալ էին յուսով աւարին։

Արթեալ ընդ Հերապոդիս անց ընդ նաւակամուրջն Ափրատու, որ կայր ի հարաւոյ Ռիւ դղեկի, հասանէր ի Խառան՝ ուր բաժանէր պողոտայն արքունի յերկուս, մի ընդ ձախմէ ընդ Ադիարենէ առ Տիգրիս գետով եւ մեւս յաջակողմն ընդ Ասորեստան առ Ափրատ գետով։ Ընդ բաժանէր զասն ճանապարհին ընդ ձախ (Յուդիան զգօրսն, գունդ մի 30,000 արանց ի ձեռն տայր երկուցունց զօրավարացն Պրոկոպիոսի եւ Սերաստիանոսի (մանինեցւոյ) հրաման տուեալ խաղալ ի Սծրին կոյս, անդ մինչ չեւ անցեալ ընդ Տիգրիս, զգուշանալ ասպատակին Պարսից, որ թերեւս յանկարծ հասանիցէ, ապա անցանելով ընդ Ադիարենս զգեղեցիկ գեղեցիկ անդս զպտղաբերս աշխարհին Պարսից ապականեալ խանդարել։ Այլ խնամով իմն հրաման տայր կայսր զօրավարացն՝ միաբան ընդ Արշակայ արքայի գործել, եւ նովաւ հանդերձ արշաւեալ ընդ աշխարհն Աորդուաց, Մոկաց եւ չէր եւ Օարեւանդ գաւառի փութանակի հասանիցեն Ասորեստան ի ժամ նեղութեան իրիք եւ պիտոյից ընել թիկունս օգնականութեան եւ այնպէս միանալ ընդ բուն բանակին առաջի Տիգրոն քաղաքի արքայութեանն Պարսից։ Ինքն Յուդիան ընդ աջոյ ճանապարհն հասեալ (Մարտ 27) ի Աաղղինիկոն, որոյ առաջի ժողովեցաւ տորմիդ նաւացն 1100ոց եւ առ Աիրկեսիոնիւ, որ էր բերդ ամուր (չիւնեալ ի Վիոկղեախանեայ) ի վերայ սահմանաց երկուց թագաւորութեանց ի գեաթախառնունս Վարքո գետոյ ի գետն Ափրատու անցեալ ընդ Ափրատ ձգելով նաւակամուրջ 50 նաւաց, խաղայր ընդ երկիր թշնամւոյն միշտ զգետն ի խոնարհ, իբրեւ առ երի նաւամարտիկ նաւաց, որ գային ստէպ զհեա. բուն զօրութիւն հետեւակազօրուն էր ի միջին վայրի զոր առ յինքն կայսր, աջ թեւն յայլեւայլ ազգաց ընդ Վեւիտու էր միշտ առ երի նաւացն, իսկ զձախոյ թեւն ծածկէր այրուծին ընդ զօրավարութեամբ Արինթէոսի եւ Արմզդի՝ արքայորդւոյն Պարսից դարձելոյ ի քրիստոնէութիւն առ Առաքանդիանու. զառաջս զնգին եւ զկողնս պահէր Վուկիդղիանոս 1500 դիւրաշարժ հեծելզքն, իսկ զվերջապահսն տանէր Սեկունդինոս կուսակալ Ուռհայեցւոց։

Դժուարին արշաւանն էր, այլ յաջող. հարաւ ցրուեցաւ բաւաճն արքունի առաջի Տիգրանի, հանդերձ վահանաւոր եւ փղապոյս բազմութեամբ եւ ի հնչիւն փողոյ եւ գոջան հռոմայեցի եւ գուժ զօրուն հալածեցաւ ամենայն, մինչեւ ի ներքս ի պարիսպսն քաղաքի, եւ մնաց յաւար բանակն, այլ ոչ առանց մեծի ծախման կոտորածոյ Հռոմայեցւոցն իրքն վճարեցան:

Այլ գործ էր այնուհետեւ առնուլ զՏիգրան. ի խորհրդեան զօրավարացն սահմանեցաւ թէ անհնարին է եւ դժուարին՝ պաշարելով առնուլ ի բուռն. ազդ առնէր Շապուհ ի ձեռն Սրճղի՝ առնել դաշինս խաղաղութեան պատուով վասն Հռոմայեցւոցն, այլ արհամարհեաց անգոսնեաց (Յուդիան եւ դրդեալ ի սուտ խրատուէ հակառակ խորհրդոյ զօրավարացն՝ այրեաց զտորմիզ նաւաց իւրոց տրանջելով զօրացն (Յուլ.)), զի անտրդել մերձեայցէ ընդ հիւսիսի արեւմտից ընդ կողմն Ադիարենայ միանալ ընդ Արշակայ եւ ընդ հիւսիսոյն բանակին ընդդէմ. զօրուն զոր գուճարեալ բերէր ի վերայ նորա Շապուհ: Փոշի պարսկական զնդին որ մօտէր՝ կարծեցոյց թէ եկեալ հասեալ իցէ Արշակ զօրօքն, զրդուեցան ասա անդ ճակատք, մինչեւ յետուստ յանկարծակի յարձակումն կրեալ ի հեծելազորուն Պարսից եւ ինքն կայսր առանց զրահից մտեալ ի ճակատ՝ եղեւ նետահար (363. Յուլ.)¹:

Այստեղութիւն Հռոմայեցւոցն՝ էր եւ պարտութիւն Հայոց թագաւորին. Յովիանոս պոյազատ (Յուդիանու զկորանաց դաշինան եղեալ ընդ Շապուհոյ՝ թողցր նմա զնահանգսն յայնկոյս Տիգրիս գետոյ զԱրզն նահանգ, զՄոկաց աշխարհ, զՄաւրդէս, զՄէփմենա եւ զԱորդուաց աշխարհ՝ հանդերձ 15 բերդիւք մանուաւոր Արնգարաւ եւ Մծրնաւ՝ յորմէ հան ահամայ (Յովիան զքնակիչն տանել յԱմիդ՝: Արկրորդ բուն գլխաւոր մասն դաշանց զոր Շապուհ պահանջէր՝ էր թողուլ առանձինն զթագաւորն Հայոց եւ չլինել կայսեր նմին օգնական ի մարտ պատերազմի հակառակ Պարսից: Այսպէս առ երես իմն չափաւորութեամբ ընդն համարէր ընդունել, զոր ի սկզբանն պահանջէր, այս ինքն գրաւել առնել զՀայոց աշխարհ՝:

(Յանձն առ կայսր, թողաւ լքաւ Արշակ առաջի պարսկական զօրութեանն՝ որ առաւելագոյնն մրմռեալ զայրանայր յայնժամ, զի թիկունք օգնականութեան Հռոմայեցւոց եղեւ թագաւորն Հայոց:

Ապաքէն իսկզբանէ իսկ թուի թէ ածէր Արշակ զմտաւ զտագնայն, որ նմա ի վերայ հասանէր՝ եթէ Պարսիկք յաջողէին, եւ յայն սակս խաւսափէր իմն լինել արդեամբք օգնական (Յուդիանու,

¹ Ամ. ԻԵ. 8:

² Arganona, Moxoena, Zabdicon, Rehimena, Corduena.

³ Ամ. ԻԵ. 9: 2-րդ. 9: 34:

⁴ Ամ. ԻԵ. 9:

մինչ չեւ որոշեալ հանդամանաց պատերազմն: Պատմագիրն հոյ
որ ընդ Հռոմայեցւոյն միտրանէ պատմել թէ խառնից եւ խոր-
հրդակից էր թագաւորն Հայոց (Արշակ) ընդ Յուդիանու, յա-
ւերա թէ հրաժարեցաւ նա անձամբ դալ ի պատերազմն: Նա՝
անցուցանել թագաւորին Հայոց (Արշակոյ) զ(Յուդիանու ընդ
Նոփրատ փանելով անտի զՊարսիկս՝ չէ տմենեւին հաւանութեան:
Չէր մարթ Արշակոյ անցուցանել զ(Յուդիան ընդ Նոփրատ, ոչ
զառաջին նաւազն՝ զի այն կողմանք ի ձեռս Հռոմայեցւոց էին եւ
չէր հնար Պարսից անդ արդելու զանցան (Յուդիանու, եւ ոչ յե-
աց առ Արկեւոփանիւ, զի չէր ի միտմն ինքն Արշակ կամ զորն
նորա ընդ գնդին Յուդիանու, ալ ընդ գնդին որ ընդ հեփթա-
կազմն արշաւէր: Օգորսն սակաւաւորս զոր առաջեաց (ըստ միտ-
րան միացութեան եւ հայ եւ հռոմայեցի պատմագիրին) կամ իւր
իսկ հրամանաւ եւ կամ ինքն զորավարն նոցա զանգաղազոյնս
իմն վարէր, սակայն չէր հնար տմենեւին կալ զառարկ, մանա-
ւանդ յետ թղթոյն զոր գրեաց կայսր սպառնալեօք առ Արշակ ի-
րեւ «Առ Արշակ նախարար Հայոց»¹ (ըստ իւր. գործակալ):
Արդեամբք իսկ տեսանեմք այնուհետեւ զի կամ անձամբ եւ կամ
յայլոց ձեռն յարձակեալ աւերեաց Արշակ զերկիր սահմանացն
Պարսից ի կողմանց Ատրպատականի²:

Արկանէր այնուհետեւ Շապուհ յայանապէս ձեռն ի Հայաս-
տան. ազգի ազգի հնարագիտութիւնք եւ խաբելութիւնք զմի-
մեանս յաջորդէին, հրապարեալ արկանէր զաննս յերեւելեաց
եւ ի նախարարաց եւ զայլն յանկարծ արշաւանօք գրաւէր, մա-
նաւանդ զհազմանս սահմանակիցս Մարաց եւ Ատրպատականի, եւ
քի առնէր զաշխարհն գծաւթեամբ եւ աղմկաւ³:

1 Այս պահի այս թուով Յուդիանու
առ Արշակ, զորս զփառն ամփոփելով իմ
սիրէ ի մէջ եւ Սողոմոնու (Եկ. Պատմ. գրք.
Ք. Գլ. Ը.). պատմեն թղթոյն առ խորե-
նացւոյն (Գրք. Գ. Գլ. 36.) ունի նմանու-
թիւն միայն: Օրմուզ վերագոյն Եստիլոյ
սպառնալից թղթոյն է պայտիս ինչ: «Ար-
շակոյ Հայոց նախարարի: Փաւթա տեա-
րարէլ իսկ եւ իսկ Արշակ. փառեա զալ
քո ընդգեմ պարսկային մեղեղնութեանն:
Փանդի է մեր այնպիսի կազմութիւն պա-
տերազմ եւ ուժգնութիւն սպաւ, զի մին
յերկուց առաջի կայ մեզ. եթէ իրք Պար-
թեւոյն յալազեացին՝ մեր քաղութեամբ
զպատերազմ մշեալք եւ տմնայն զորու-
թեամբ ընդ թշնամայն՝ մաքառեալք՝ մե-
ռանդիցն եւ պնտութեանն պարսիս հա-
տուցանիցն, եւ կամ եթէ օգնական մեզ
գնին լինիցին՝ զՊարսիկս փանեալ զիս-
րեալ՝ դարձեալ այսրեն յաղթութեամբ
եւ նշան յաղթութեան ի վերայ թշնա-
մացն կանգնեցուց: Ապա զամենայն իսկ
յաւուրութիւն տուրութեան եւ զիստութիւն
ի բաց թղթափեա, եւ զմառ. առ զհա-
տանդիանսն ոգանչէլ եւ զպարսութիւն ա-
րանցն նրեւելեաց որ ի քեզ եւ յորս նման

քեզ բարբարոսն իցեն՝ ետիծցան ի յաւն
եւ ի զառամանն կոտորեցեաց, եւ ցիս եւս
այսմ առ զմառ. զՅուդիանու, զքրմազեա,
զիկապ, զԱրտաշատ եւ զպաշտօնաւոր
գիցն եւ Արեւոյ, որ Փրանկոյն եւ խոզից
ստատիկն եղեւ, իսկ Պարթեւոյն եւ ի-
տաղիցաց ազաւիշ: Այնթիւ այլ ինչ ի
մաի խորհիցիս, քանզի լսեմ զքեն թէ խո-
րանեօք իմ իցես, եւ զորք շարաքայ եւ
ամբարաւան, որդես եւ իրքս որ առաջի
կան՝ ցուցանեն, (քանզի զմշտափ զմե հա-
տարկաց օրաի առ քեզ թագաւորեալ պա-
հես եւ ի նմին ցայսմ տեւես՝ դեռ ափն
կալեալ ելից պատերազմն.) մեզ շատ եւ
բաւական է գիցն օգնականութիւն՝ զի
զամենեօքն առնիցեմք սաստկալիմի: Այլ
եթէ այլ ինչ բաշխք բախտիցն կա՞մքն,
քանզի սոցա զորութիւն՝ կամք գիցն Յե,
հանդարտութեամբ եւ քաղութեամբ առ-
բայց: Սակայն այնմ իմ գիտակ լեր՝ թէ
(յայնժամ) ի հիմնեց այրեալ առջրիցի
տուն քո եւ քոկեալ Հայոցն տերու-
թեան՝ եղիցես յաւելուան կամ որբաւ
նեակ պարսկական իշխանութեանն:

2 Ամ. ԻԵ. 9:

3 Ամ. ԻԵ. 12. տես եւ ԻԵ. 7:

Համեմատութիւն գործող Արշակայ ընդ իւրոց ժամանակակիցն կայսերաց, որպէս ինչ ցայժմ ըստ արտաքին պատմագրութեան (Ամփանու) ընծայեցաւ՝ նշմարի յատկագոյնս եւ ի առհմային պատմագրութեանն առ Փ. Բուզանդացւոյ։ Յայտնի իսկ վասն պատերազմացն Կոստանդնուպոլսեան Թուղթանու ակնարկեալ՝ (Դպր. Դ. ԳԼ. ԻԱ.) "Առ ընէր, ասէ, թագաւորն Պարսից ի թշնամութենէ եւ թօսէր համակ ողորմել եւ ազաւեր զԱրշակ արքայ Հայոց՝ սիրով հաշտ եւ փաբան կալ ընդ նմա յախտի խաղաղութեան։ Վասն զի մեծ վասնգ շտապի էր թագաւորն Պարսից ստեպ ստեպ յանդադար պատերազմացն ի թագաւորաց անախ Եռնաց։ Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչ ինչ կամէր անսալ նմա, եւ ոչ հուպ ինչ լինել ի նա եւ յղել գեապանս, եւ ոչ ինչ աւալ պատարագս ընծայից։ Եւ զանունն անգամ նոցա ոչ կամէր լսել։ Իսկ թագաւորն Պարսից ստեպ ստեպ յղէր պատարագս առ նա, առաքէր գեապանս։ Եւ ինքն հապնեպ կռուէր ընդ թագաւորն Եռնաց" (Կոստանդնուպոլսեան Թուղթանու, 338—363)։

(Յեա պնորիկ վասն դաշանց Յովհաննու ակնարկեալ՝ յորում Մծբինն առաւ եւ խոստացաւ կայսր չօգնել թագաւորին Հայոց հակառակ Պարսից, ասէ. "Այլ իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Եռնաց եւ ի մէջ թագաւորին Պարսից Հապհայ, ախտից նամակ գրեալ եւ կնքեալ ապր թագաւորն Եռնաց թագաւորին Պարսից։ Եւ գրեալ էր յախտից նամակին պայտս. Ետու քեզ, ասէ, զՄծբին քաղաք որ է յԱրուեստանի եւ զՄիջագետս Ասորաց, եւ մէջաշխարհին Հայոց ձեռն թափ եմ, ասէ, թէ կարացես յաղթել նոցա եւ արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա։ Արդ ի նեղ ուրեմն անկեալ թագաւորն Եռնաց եւ ի նեղին վտիճ զայս ձեւ օրինակի բանիցն կնքէր մուրս հակ եւ ապր թագաւորին Պարսից, եւ ապա ճողպարէր ի նմանէ" (364)։

(Յեառաւստ յաւելեալ նորին պատմագրի զայն որ զհեա դաշանցն պնտցիկ եկն՝ ասէ համեմատ Ամփանու. "Իբրեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Եռնաց եւ ի մէջ թագաւորին Պարսից, պնտհետեւ կաղմէր զգորս իւր թագաւորն Պարսից Հապհայ եւ խաղաց ի վերայ Արշակայ արքայի Հայոց մարտի պատերազմաւ։ Իսկ առհմանապահքն թագաւորին Հայոց, որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ավղ առ նէին նմա զիրոն մինչ չեւ հասեալ էր նա ի առհմանս Ատրպատականի։

"Եւ յն մանենագիր ի պաշարման Մծբնայ ապաքէն յամի 350՝ պատմէ "չուել Արշակայ նախարարոյն ընդ Աղձնիս եւ թափել յերկիրն Արուեստանի գեմ յանդիման Մծբնացւոց քաղաքին, որ էրն անդի ճակատուն՝ յօգնականութիւն Հապհայ" (Դպր. Դ. ԳԼ. Ի.)։ Այլ պն իսկ զի Ամփանուս միշտ հաւատարիմ լեալ ասէ զԱրշակայ առ Հռոմէյեցիս՝ ընդ կասկածանք զիրան առնէ։

Ի սոցունց զայս նոր եւ զկարին կարեւոր անդեկութիւն բերեմք յառաջ թէ ոչ թիպն ըստ արտաքին մատենագրութեանն (Ամփանու, Թէոփոսեան Մատենին, Սողամենայ, Աթանասի եւ Ղիրանիոսի), այլ եւ ըստ առհմային պատմագրութեանն ոչ Տիգան Բլ է առ Եռնութիւն, այլ Արշակ Բ. ի ի խմանի խմբաւորութեանն որոս կաին խմանաբաց Կոստանդնուպոլս, Եռնութիւն, Եփեսոս եւ առաջին անգն Ջուլիսի։ Այս գրութի Փ. Բուզանդացւոյ, որում չեւ էր լեալ մատագրութիւն բաւական, կարէր ընել արդեւք իբրեւ աստղ բեւեռական առ ուղղութիւն ժամանակագրութեանն պայց մասանց պատմութեան, եթէ Ամփանուս եւս չէր ի միջի։

Սի միայն պատուար ամուր թագաւորին Հայոց ընդդէմ թշնամւոյն՝ միաբանութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհին էր. այլ այն իսկ էին աղէտք՝ զի ոչ առ անին եւ ոչ յառաջնորդութեանն յաջողեալ եւ խաղաղութեամբ էր ընդ նախարարացն Արշակ:

Պատանդք ի Տիրանայ առաքեալ էին առ Հռոմայեցիս՝ Տիրիթ որդի Արտաշէսի անդրանկան արքայի որ վաղամեռին եղեւ եւ Տրդատ երրորդ որդի արքայի¹: Տրդատայ վախճանեալ կամ սպանեալ տարապարտ՝ նորին որդի սիրելին Վնել յետ պատուելոյ հիւպատոսութեամբ՝ դառնայր յաշխարհն հայրենի ընդ հօրեղօք իւրոյ խանտաւորն Տիրիթայ: Ապա ուրեմն յաջողէր Տիրիթայ հնարիւք միաբանութեամբ ընդ Ալարդանայ Մամիկոնոյ զինակրի արքայի արկանել զԱրշակ ի կասկածանս վասն եղօրորդւոյն իւրոյ Վնելայ, յորժամ փեսայացաւ սա Անտիոքայ նահապետի Աիւնեաց ի դուստրն նորա ի բարենշանն եւ հնարիմաց ի Փառանձեմ. արքունական իմն էին հարսանիքն, ուստերք նախարարացն առան նմա ի սպաս եւ ի հրահանգս, եւ ընակութիւն էր նորա ի Առաջ յարքունական նահանգին Արարատայ: Ինչպէս եւ հրամանաւ արքայի ուստերք նախարարացն արձակեցան եւ ինքն փոխեցաւ ընակել ի Ահապիվանի ի մայրենի ժառանգութեանն, այլ «էր նախարարացն ընդ Վնել եւ խանտանք ընդ մեծութիւն որսոց նորա որպէս եւ ընդ կնոջն գեղն՝ կործանեցին զնա. սպանաւ Վնել հրամանաւ Արշակայ յորսն, զոր պատրաստեաց նա արքայի ի Մաղկոց լերինն, ի ձեռն Ալարդանայ՝ իրրեւ ընդ խարս: ՕՓառանձեմ առ արքայ ի հարձութիւն, այլ սա դեղեալ սպան զդրշխոյն Ողոմակիս վասն տիկնութեանն ի ձեռն Մրջինկանն անարժան երիցու. սպանաւ այնուհետեւ նորա թելադրութեամբ եւ Ալաղինակ Աիւնի՝ զի առցէ Անտիոք կամ Անդոկ հայր նորա զպատիւ նորա: Աս եւ զառաջնոյ իսկ զառնն վրէժ հան կինն ժանա: Միաբանեալ ընդ Աստակայ մեւս եւս զինակրի՝ կրտսրոյ եղօք Ալարդանայ Մամիկոնոյ՝ քսութեամբ տայր սպանանել ի ձեռն նորա զԱլարդան, նա եւ զՏիրիթ զնորին սիրելի, յորժամ երթայինն նորա հատուած ի Պարսս՝ առ չժուժալ թշնամանացն զոր յարքայէ կրեցին²:

Ապա եւ ընդ ամենեցուն իսկ նախարարացն անկաւ թագաւորն ի գժտութիւն: Եօժարեաց շինել Արշակ դառտակերտ առ լեռնոտամբն Մասեաց, զԱրշակաւանն, եւ զի փութանակի շէն տեղին լինիցի՝ ըստ օրինակի հիմնարկութիւն Հռոմայ՝ հրաման տայր զի լինիցի այն տեղի ապաստանաց յանցաւորացն, եւ լլաւ,

¹ Խոբ. Գ. ԳԼ. ԺԳ:

² Խոբ. Գ. ԳԼ. ԽԲ. ԻԵ. Բուլ. Գ. ԳԼ. ԺԱ—ԺԵ:

առանցաւ, քաղաքացաւ վայրն առանդառուօք, պարտականօք, ծառայիւք փախաւէիւք, գողօք, սպանողօք եւ կնահանօք: Չուր էր բողօք նախարարացն, ընդ վայր խրատ եպիսկոպոսապետին Ներսիսի: Յետուստ ուրեմն դառնացան զկծեցան նախարարքն եւ միարանեալ բազմաց ի նոցանէ անկան յանկարծ ի վերայ արքունական ձեռակերտին եւ սուր ի վերայ եղեալ զընակիչն կոտորեցին. անագան հաս ի վերայ եպիսկոպոսապետն սուրբ, հազիւ թափեաց ի նոցանէ զմանկտին սանդիացս՝ որ ի գերութիւն սահմանեալ էին¹:

Գրգռէր այնուհետեւ Արշակ ընդ իւրոցն իսկ նախարարաց միարանելոց ընդ առաջնորդութեամբ Ներսէհի Ամնարականի. սակաւաւորօքն մտերմօք եւ վրացի գնդաւ՝ ի նեղ իմն անկանէր թագաւորն, զի նոքա ի Պարսիկս յեցեալ էին եւ ինքն չունէր ահն օգնականութեան իմիք ի Յունաց: Յայնժամ եպիսկոպոսապետն՝ որ յետ անցիցն Վնեկայ թողեալ լքեալ էր ամենեւին զարքունիսն՝ կոչեցաւ անկանել ի մէջ: Խոստումն ուղղութեան թագաւորին եւ ստէպ պաղատանք նախարարացն եւ եպիսկոպոսացն ժողովելոց հաւանեցուցին զալ լինել համազակեր եւ հաշտեցուցիլ ի մէջ պառակտելոցն, եւ հաստատեցաւ իսկ ուխտ ի միջի՝ նոցա ծառայել միամտութեամբ եւ սմա իշխել ուղղութեամբ:

Այլ չսերկարեաց Արշակ ի խոտամանն. ի բազմաց ի նախարարացն խնդրեցաւ վրէժ, ազգ Ամնարականացն կոտորեցաւ, բաց ի փախուցելոցն առ Հռոմն ի Սպանդարատայ (յեղօրորդւոյն Ներսէհի) եւ յորդուոց նորա ի Հաւարշայ եւ ի Պաղաւտնէ, եւ գրաւեցան յարքունիս քաղաք ոստանի նոցա Արուանդաշատ եւ ամուրն Արտազերից, եւ համբարք նոցա ածան յԱրմաւիր՝ ուր նստէր թագաւորն: Վիակունք սպանելոց թողան գէշ գազանաց ի բացի, եւ շինականքն՝ որ կամեցան ամփոփել զոսկերս տերանցն, մահու պատուհաս կրեցին. իսկ զխաղ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց որ ոչ պատահեաց յառաջնում՝ նուագին եւ այսմ ժամանեալ՝ կշտամբէր զթագաւորն, հազիւ տալրեցուցին ի քարշանաց եւ ի քարկոծանաց արք կորովիւ տայգերք դատերն նորա յԱղահաւնեաց տոհմէ:

Այսպէս անդէն ի ժամանակի զի խաղաղութեան դաշինք Պարսից ընդ Հռովմանու կռեցան եւ դատարկացաւ ձեռն ժառանգական թշնամոյն թագաւորութեանն Հայոց, բեկեալ իմն էին սիրտք նախարարացն եւ ցրտացեալ ի թագաւորէն եւ յօժարագոյնք իմն ի Պարսիկս, յանձն լինէին նոցա եւ մեծարեալք յարքայից արքայէ դառնային յիւրեանս²: Չուր ժողովեալ խրատէր զնոսա եպիսկոպոսապետն ի սէր եւ ի հնազանդութիւն հայրենի

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԷ:

2 Sollicitans quosdam optimatum et catrapas.

Թագաւորին եւ ի միտքսն պատերազմ ընդդէմ հալածիչ եւ մա-
գակոնիկ Թագաւորին: «Այժմէ բեր շար իցէ, առէ, Արշակ, առ-
կայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սուկայն Թա-
գաւոր ձեր է»¹: Ընդէն իսկ յառաջնում հաշտութեանն՝ Մե-
րուժան նահապետ Արծրունեաց եւ նորին քեռայր Ալահան Մա-
միկոնեան չկամեցեալ հաշտել ընդ Թագաւորին՝ երթեալ էին
հաստաւած առ Շապուհ ծառայել նմա հակառակ Թագաւորին
իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին՝ յառով Թագաւորութեան
Հայոց:

Սոցա առաջնորդութեամբ եւ խորհրդով առաքեցաւ Ալա-
հայոզան ոմն պահաւիկ հզօր զնոսա՝ գալ ունել զԹագաւորն
Հայոց: Թողաւ լքաւ Արշակ յիւրոցն օգնականութենէ, զուր
յիշեցուցանէր զօրավարին Պարսից զհամարիւն աղգականութիւնն.
այդպէս աստի ի նեղ անկեալ եւ անտի հայեցեալ ի բան խա-
ղաղութեան եւ հաշտութեան եւ հրապարակաց եւ երդման
Շապուհ², յանձն առ երթալ յարքունիս արքային Արեաց հան-
դերձ ազարադեսաւն իւրով Ալասակաւ, արձակելով յառաջա-
գոյն պատարագս³: Ու առաջինն մեծարեցաւ Արշակ, ապա յըն-
թեաց անտի⁴ հրաման տայր Շապուհ հանել ասնել զնա ի
խորշ մի, իղել զաշն⁵, եւ կտրեալ սարեօք արծաթեօք⁶ կամ
երկաթեօք ի խուժաստանի՝ յԱնգմրշն (յԱնուշն) բերդի կամ
յԱգարանս դղեկի պահել (369). անդ չարչարեալ մեռանէր գլու-
խառնամբ⁷ եւ կամ առնէր ինքն անձամբ անձին⁸, իսկ Ալա-
սակ մորթեալ ըստ Պարսից օրինակին կտնեցաւ զնմին բերդի⁹:

Այսպէս Թողաւ անարատապար ի Հռոմայեցւոց Թագաւորն՝
որ տեւեաց բաւեաց ինել նոցա հաւատարիմ ըստ միայութեան
Ամիթանու. միայն վերջին զանդադրումն նորա յարչաւանին (Յաղիա-
նու ուժացոյց ազաքէն զնոսա յիւրմէ, մինչեւ Վիրանեաց նորա
ապրախատի բիծ եւս մասնութեան ի Պարսիկս զԱրշակաւ արկանել:

Այդ իսկ յառաջ քան զյայտնել Թշնամութեանն՝ ասիպեալ
էր Շապուհ առաքել Արշակաց հրաման անել եւ զղջնայն Հայոց,
որպէս եւ զկանայս նախորարացն, ոչ միայն զայնոցիկ որ հաւա-

¹ Բուզ. Գ. ԳԼ. ԺԱ:

² Ամ. ԻԷ. 18. per exquisitas perju-
risque mistas illecebras. եւ փորան
ընդ նմա փաւսա. Բուզ. Գ. ԽԲ. «Շա-
պուհ արքայ մեծաւ ազաշնեօք եւ գառա-
բազօք եւ հրապարակեօք եւ սիրով զԱր-
շակ առ թիքն կոչեր, զի արասցեն ի մէջ
իւրեանց սէր եւ խաղաղութիւն եւ բարե-
կամութիւն մեծ». եւ ԾԳ. «Իսկ Արշակ
ինգրէր հաւատարիմ երգում. . . նա (Շա-
պուհ) եւ բերել ըստ օրինացն հաւատարիմ

երգմանց Թագաւորութեանն Պարսից՝ աղ,
կնքել զարազ նկարադէր մասնեաւ, եւ
յղեաց.:

³ Խոր. Գ. ԳԼ. ԼԴ. Բուզ. Գ. ԳԼ. ԾԳ:

⁴ Ամ. անգ. Բուզ. Գ. ԳԼ. ԾԳ. ԷԼ
166:

⁵ Ամ. անգ.:

⁶ Ամ. անգ.:

⁷ Ամ. անգ.:

⁸ Խոր. Գ. ԳԼ. ԺԵ: Բուզ. Ե. ԳԼ. Է:

⁹ Բուզ. Գ. ԳԼ. ԾԳ:

առաջինին կացին Երշափայ, այլ եւ զհասուածեացն առ արքայն Երեւոյ: (Յայն սակս գրգռեցաւ կասկած ամենեցուն մասց եւ աւարտ լուեալ եւս զձերբակալ լինել թաղաւորին՝ անազան կալաւ քղջուսն զնախարարսն: եւ այնպէս բազումք ի նոցանէ կանամքք եւ արդւագք անկան ի Հռոմայեցիս¹: Նոյնպէս եւ կին թաղաւորին (Քառանձեմ) էր անկեալ յԱրտագերսն² ամուր Երշափայնեաց աշխարհին հանդերձ պիքայորդւոյն Պապու եւ գանձուքն արքունի³:

Համարձակ ապա Նիւղակայ ներքինւոյ եւ Երտաւանայ առ ներ յանձն Եւստուհ զառաջնորդութիւն Հայոց աշխարհին: Ազբա խաղացեալ հասանէին առաջի բերդին, զուր իմն էր պաշտօնական վասն անմատոյց դրիցն ի բարձրաւանդակի եւ վասն առաջութեան սառամանեաց ձմերայնւոյն: Յայնժամ ի գէպ հաճարէր Նիւղակ ի կիր արկանել զաջողակութիւնն զոր ունէր վարելոյ ընդ կանացի ազգին: Եւ հրաժան ի դշխոյէն հանգերձ Երտաւանաւ գող ի բերդ անդր՝ խօսել վասն իրացն ի վերայ հասեւոյ: Մտեալ ի ներքս մերթ սպառնալեզբ, մերթ խառամանք յորդարէին ապ ի ձեռս զամուրն: Եւս դշխոյն կական բարձեալ աղիտորձ զվիշտան մրմնջէր՝ զիւր եւ զառնն թշուառանաց, մինչեւ մատնիչքն այնպիսի եւ գահիճք իւրեանց բնակ տեսան եւ հայրենի աշխարհին՝ կամ վասն զի ի գութ իմն դարձան ի վերայ դշխոյին եւ պատանեկին արքայորդւոյ, եւ կամ զի հասուցման իրիք ի Աւղեակ տին կալան՝ միաբանեցին ընդ կնոջն քաջասրտի:

(Յեա երդմանց հաստատութեան դարձան նորա ի բանակն: աւուրս երկուս, տսին, խնդրեաց տիկինն խորհել թէ տացէ արդեւք ձեռս թէ ոչ: Իրրեւ ի զեղծի իմն եղեն Պարսիկ երկայնութեամբ ժամանակին՝ յանկարծ բացեալ դրան բերդին եւ զիշերի գունդ մի ի քաջացն երիտասարդաց, յարձակեցան ի զտիշանդր, զմեծ մասն բանակին կասորեցին, եւ մնացեալքն սակաւաւորք փախեան ի բաց: Այլք մնայր բամբիշնն ի պահ բերդին, բոց զարքայորդին զերծուցանէր փախստեայ ի սահմանս Հռոմայեցւոյ: Ինկալաւ զնա կայսր Աւղէս, սահմանեցաւ արքայորդւոյն Հայոց տեղի բնակութեան Նիւկեասարիա Պանտացւոյ, անդ թաղաւորաբար ունէին զնա մեծաւ շքով:

Քաջալերեալ ի սիրոյ տնտի կայսերն առ Պապ՝ առաքեցին

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԼԳ:

2 Artogerassa.

3 ԱՅԳ. Մարկոզ.: Խոր. անդ. այլ առ զՊապ յայնժամ պատանդ առ Հռոմայեցւոց լեալ համարի: — Ստորութիւն է զՊապ շահմարել ի Փառանձեմայ՝ հակառակ յայտնի վկայութեան ոչ միայն Փ. Բուզանդացւոյ, այլ եւ Մ. Խորենացւոյ (Գ. ԳԼ. ԽԳ). այլ զժողովրդութիւնն՝ որով տիպեցան ի գլխն, բռնէի ի մէջ՝ եթէ

զհետ երթանք կարգի պատմութեանն զոր ընծայէ Փ. Բուզ. ի Ջորաղգոտայ միջեւ ՅԱՐՈՒԳ Գ.: Եւ աւանդի եւ Ամֆոնոս չառանձն իսկ զանաւ մեր նորա եւ շատե թէ որդի Ռզմայիտայ իցե, միջեւ հորի համարել Քիլիկիոյ գաղթացւոյ ոյնու միայն հաստատել թէ որդի Ռզմայիտայ իցե Պապ՝ զի քրիստոնեայ եր Արշակ եւ շատ բեր լինել երկիկն:

Արեղակ եւ Արաւան հրեշտակութիւն առ Ալադէս եւ ազաշէին զօրօք առաքել նստուցանել զՊապ յաթոռն: Այլ քանզի վաղ զայրացեալ էր անհնարին Շապուհ ընդ Հռոմայեցւոց վասն ընդունելութեանն այնորիկ, յայն սակս ի դէպ իմն համարէր կոյրս չօգնել առ ժամն զօրու, այլ Տերենտեայ դքսի հրամանն տալով ծել մուծանել զՊապ ի Հայս, այսպիսի ինչ զգուշութեան պայմանաւ՝ զի առաջնորդեսցէ Պապ ազգին, բայց զնշանակս թաղաւորութեանն եւ զանունն առ ժամն մի կրիցէ, զի մի քանեալ ինչ զաշինան Հռոմայեցիքն թուիցին:

Իբրեւ զգաստ ընէր այսմ ամենայնի Շապուհ արքայ, ամենեւին իսկ ի մոլեղնութիւն ելանէր. մեծաւ բազմաբոխ զօրօք քինախնդիր ի Հայս արշաւէր կամ ինքն եւ կամ զօրավարքն առաքելովք: Օտհի հարաւ Պապ եւ ընդ նմա Արեղակն եւ Արաւան, եւ իբրեւ չգոյին ուստեք թիկունք օգնականութեան, դիմեալ անկան յամուրս լերանց ի վերայ սահմանաց Հռոմայեցւոցն եւ ի լերինն Խաղտեաց (կամ Ազդիկայ կամ Աղղքեայ)¹. անդ սակաւ զնդաւ վառտակարեկ առնէին զամիսս 5 զգօրս թաղաւորին Արեաց, թաղուցեալք ի թաւուտս թանձրախուռն անտառացն եւ խոտորեալք յաղամոզ հետս շաւղաց վայրացն: Այնուհետեւ յուսահատեալ արկանել զնոսա ի բուռն, եւ զի տապ եւս ամառանդն սաստկացեալ նեղէր՝ յետ ապականելոյ զամենայն մըրդարերս երկրին եւ զամուր ամուր տեղին քանդելոյ կամ առնելոյ² զամուրսն Ալանայ, զԱրտաշատու, զԱլադարշապատու, զԱրուսեղաշատու, զՕւարեհաւանայ, զՕւարիշատայ³, ապա ամենայն բազմութեամբ պատեալ պաշարէր զԱրտազերսն բերդ եւ յետ ազգի ազգի կռուոց՝ լուծան լքան ամրականքն (որ ընդ ամենայն զամիսս իբրեւ 1½ եղեն ժուժկալ՝ յուսալով մանաւանդ թիկանց օգնականութեան զոր բերիցէ Պապ ի կողմանց Հռոմայեցւոց)⁴. վառեալ վկանդեալ առնոյր գունդն Պարսից եւ հրձիգ արարեալ եղծանէր, եւ զբամբիշնն զկին Արշակայ արքայի հանդերձ զանձաք առեալ վարէին ի գերութիւն⁵:

Ասորեստանի ընդ սայլացից հանեալ սպանաւ տիկինն⁶: Ալադ քան զայն եւ Մերուժան Արծրունի նոյնպիսի անցս էր անցուցեալ եւ ընդ կանայս նախարարացն կախելով զնոսա զընդդէյ իւրաքանչիւր, քանզի նմա իսկ յանձն էր աշխարհն հրամանաւ Արեաց արքային:

Այնուհետեւ հնարէր խորամանկն Շապուհ փորձել միւսանգամ փայփայելով եւ ծածուկ պատգամաւորութեամբ ի կաս-

¹ Արդեւ եւ մի եւս պատմագիրք զօգնի փոքրեւ խաղտեաց գնեն մշտ ապուսն փոխաւէց. տես Եղեղէ, 331. Բուլ. Դ. Գլ. ԾԲ. ի վերջէ:

² Ամմ. անգ.

³ Խար. Գ. Գլ. ԼԵ. Բուլ. Դ. Գլ. ԾԵ.

⁴ Բուլ. Դ. Գլ. ԾԵ.

⁵ Ամմ. անգ. Բուլ. անգ. Խար. անգ. Թեպեւ եւ սա ոչ ի բանութենէ, ոչ ի կամոց ասե լինել անհաստատ:

⁶ Խար. անգ. Բուլ. Դ. Գլ. ԾԴ.

կածանա ի վերայ Աիւղակայ եւ Արտաւանայ, եւ գրգռէր իմն զթագաւորն մանուկ իրրեւ թէ իշխիցեն իմն նոքա ի նորա վերայ եւ ստուեր իմն իշխանութեան նմին թողուցան: Այլ թագաւորն ի բուն թշնամոյ աշխարհին իւրոյ եւ տոհմի եւ զգլուխ արանցն առաքէր առ Շապուհ:

Այս թոթափելոյ զխրատաւս արատանկին՝ դիւրաւ այնուհետեւ թագաւորութիւնն հանդերձ թագաւորաւն իրրեւ աւար կայր առաջի թագաւորին Պարսից: Նմին իրի հարկ համարեցաւ կայսր առաքել Ղւրինթէ կոմս, զայր քաջ հռոմէական լեզեանօք ի Հայս: Բայց Շապուհ քանզի տակաւին չհամարէր զանձն կազմեալ ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմայեցւոց, կոշեաց զգործն յետս, որք վազ սկսեալ էին մտանել միւսանգամ ի ներքս առ պատափաւ (370)¹: Այլ որպէս հաւանութեան թուի՝ այս իրք յետ միոյ ճակատու դիպեցան որ ի Չիրաւն կամ ի դաշտավայրին Բագրեւանդայ առ լեռնոտամբն՝ Նպատայ մղեցաւ, առաջի Ափրատ գետոյ, յորում կային աստի Տերենտ եւ Արինթէ, Սմբատ ասպետ որդի Բագարատայ եւ Մուշեղ որդի Ալասակայ եւ Սպանդարատ կամարական, եւ անտի բաց ի պարսկական զօրագլխացն՝ Մերուժան, Սաւնայր արքայ Աղուանից եւ Շերգիր Ղեկաց որքայ: Խառնեցաւ ճակատն սաստիկ յերկոցունց կողմանց. նահատակեցան մանկտին Պարսից եւ Հայոց՝ որոց ապաւէն իմն էր առարափակն Հռոմայեցւոց:

Ի խառնուրդսն անկաւ Շերգիր ի ձեռն Սպանդարատայ, Սաւնայր հանաւ ի պատերազմէն խոց վիրաւոր ի ձեռաց Մուշեղի, որ չառ յանձն սպանանել զայր թագաւոր. իսկ Մերուժանայ վիրաւորեալ երիւարն՝ եղեւ ձերբակալ յեզերս շամբի Առգայսվտի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի՝ որ ջեռուցեալ շամփուր երկաթի ատրագոյն եւ բոլորեալ պռակ եդ ի գլուխ նորա եւ ասէր. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի խնդրէիր թագաւորել Հայոց, եւ ինձ զի ասպետս եմ՝ պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեան իմում²: Իսկ Ալահան նորին քեռայր վազ սպանեալ էր յիւրմէ իսկ որդւոյ ի Սամուելէ՝ որ անկաւ փախստեայ ի Խաղտիս:

Բայց զՊապ չէր թողեալ զօրավարացն Հռոմայեցւոց մտանել ի ճակատ անդր, այլ ի Նպատական լեռնէ դիտէր տեսանել թագաւորն արտաթունդ զկռիւն, ունելով առնթեր զեպիսկոպոսապետն սուրբ զՆերսէս, որ մերթ յազօթս կայր եւ մերթ յորդորէր զթագաւորն ուղղել զսիրտ իւր: Այս ճակատուն միջնորդ ի մէջ անկեալ սրբոյն՝ տայր խոտտանալ թագաւորին գնալ հայրաքար ընդ նախարարսն, եւ սոցա չվտարանջել. եւ դարձոյց իսկ

1 ԱՊ. ԻԶ.

Հագրեալ Արեւեաց արձանա նա ի Պոպոլուսին:

2 Ըստ Փ. Բուզ. Է. Գլ. ԽԳ. յետոյ արեւել ի ճակատու արեւ ի Բարկանէ նա.

արքայ զամենայն պարսա տաճարն Աստուրականաց զոր հանեալ էր հորն՝ ի Սպանդարատ, իրրեւ պարգեւ քաջութեանն. եւ ապա բարեպաւթիւն զօրացն տուաւ հաստապաւթեամբ Մուշեղի, եւ առանձինն իսկ քաջն Պանել նահապետ Անձեւացեաց էր զօրավար արեւելեան գնդին փոխանակ Ղազկայ որ նախ քան զայն զարծ՝ ունէր զմարդպետութիւնն՝ յաջորդելով զՀայր¹:

Պարթէ ամենայնիւ միաբանէ Ամմանայ ընդ տաճարին պատմութեան, մանաւանդ ընդ Փ. Ռազմեղացւոյ՝ յորժամ պատմիցէ տա զանցա պաշարման փառանձեմաց ի բերդին Արտազերից:

Իսկ Արազկայ վերադարձի ազգին՝ եւ Արտաւանայ զինուկի², որ մի ըստ միոջէ նշանակեցաւ ըստ հռոմայեցի պատմագրին՝ մասամբ իմն այս ինքն՝ իսկզբունն ունի նահապետիւն ընդ գործոց Մերութանայ Արծրունւոյ եւ Սահանայ Մամիկոնեանի (որ ըստ տաճարն իսկ էր զօրավար): սակայն վերջին գործք որ զԱրազկայ եւ զԱրտաւանայ պատմին ի նմին մատենագրէ՝ չեն ինչ ամենեւին նման գործոցն որ զՄերութանայ եւ զՍահանայ ի մերոց անոք վերին, այլ նման իմն են սակաւ ինչ անցիցն որ զՀայր մարդպետէ եւ զՂազկայ մարդպետէ եւ յայտ զօրավարէ՝ առ ի Փ. Ռազմեղաց պատմիցի: Վանդի զՀայրէ յիշէ մտանել գաղտ յԱրտազերս բերդ եւ խօսել ընդ դձխային փառանձեմաց եւ գնել եւս նմին թշնամանա, եւ յայն սակաւ յետ թաղաւորելոյն Պարսայ լեալ զնմանէ ամբաստանութիւն՝ սպանաւ իրրեւ թշնամանիչ մօր թաղաւորին: Այսպէս եւ Ղազկ նախ մարդպետ եւ ապա զօրավար սահանակալ՝ լինի ի բանի ընդ արքային Պարսից, մատնի, եւ փաղտեալ սպանաի ի Պարսայ³:

126

Իսկ Հապուհ չղադարէր արդեւք յետ առ Չիրաւ ճակատուն, բայց իսկ եւ իսկ չկարէր առնել սկիզբն տալոյ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց, այլ կամէր իմն պարսպ պատրաստելոյ: Այն սակաւ նախ առաքէր հրեշտակս առ Սահէս խնդրել չլինել թիկունս օգնականութեան աշխարհին Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի: Չեղ ինչ այնմ ունին կայսր, մանաւանդ զի եւ ինքն իսկ թաղաւորն Արեաց մերժեալ հանեալ էր զարքայն Սրայ զոր Հռոմայեցւոցն կացուցեալ էր ըստ պայմանի դաշանցն որ ի Ղազկեայ ընդ Պարսից երբեմն կռեցան (297), եւ կացուցեալ փոխանակ Սաւրոմակայ գնորին հօրեղբօրորդի զԱսրակուր: Հրաման ետ Սահէս Արինթեայ մնալ ի Հայս եւ Տերենտեայ 12 լեզէոնօք

1 Խոր. Գ. Գլ. 15 — ի: Փ. Բուլ. Ե. Գլ. 7:

2 Praefectus gentis.

3 Magister armorum. Ամմ. Ի. 13:

4 Թեղեալ եւ ըստ Կոստան անուանց եւ

ըստ անցից առաւել նմանն Արազկի եւ Արտաւանի Ամմանայ զարքեպոս (Սահէս) եւ զարգանայ (Մամիկոնեանի) որք էին զինուկիք ուղարկի, բարեխառն Շրայայ. եւ սպանաի փառանձեմաց (Խոր. Գ. Գլ. 15):

խաղաղ մտանել ի Վիրո եւ նստացանել պարէն զՍաւրանի: Երբեւ զեղերոց Աււր գեաց հասեալ կայր զօրն՝ մնացանէր Եւրախուր պազաւանս բաժանել զԹազաւորութիւնն Վրաց ընդ հօրեղբորորդւոյն. Սաւրանիաց աւնել զկողմանն սահմանակիցս Հայոց աշխարհին եւ Խազտեաց, եւ ինքեան զսահմանակողմն Եւրախանից եւ Պարսից: Եւնոյի իսկ յանձն, աւեր Եւրախուր, զամենայն իսկ Թազաւորութիւնս Թողուլ Սաւրանիաց՝ եթէ չէր ինձ երկեւղ ի ցաւմանէ անտի Ըսպհոյ, առ որում՝ կայ պատանդ՝ ուստր մի իմ Սւղտրա (Թերեւս Վախտանդ): Աւաւ զայն կայսր եւ հաւանեալ առ զայն յանձն. եւ լինէր Աււր գեա սահման ի մէջ երկուց հօրեղբորորդւոց:

Այրացաւ զԹեցաւ արքայն Երեաց զանն օգնականութեանն Հայոց մնացանելոյ եւ ի Վիրո առանց նորա կամաց զիրն կարգելոյ: Փութացաւ կազմել զգունդս իւր, կոչեաց զգորս դաշնաւորաց իւրոց եւ մնայր ջեռնոյ աւուրց գարնայնոյն՝ յարձակել յերկիր սահմանացն Հռոմոց (իսկզբան ամին 371):

Եւլ Թէպէտ եւ կայսր անդէն գարնայնի (Մայ.) ելանէր ի Սասանդինուպողեայ գնալ յԱնտիոք, թակայն եւ այնպէս անցայն ամ եւ չհարան յայտնի ընդ միմեանս: Բայց ի միւսուսն ամի (372) մինչդեռ թափաւին երկւորք ի զօրավարաց նորա Յերենան եւ Երթիթէն կային ի հիւսիսային սահմանս Պարսից աշխարհին ի պաշտպանութիւն Վրաց Թազաւորին եւ պատանեկին Պապայ արքայի Հայոց, անտուտ ինքնին կայսր գարնայնի ելանէր ի պատերազմ. անց նա ընդ Երածանի եւ յամեալ յԱւհայ հալածել զուղղափառն՝ դիմեաց ի Վեղաթ կոյս եւ չէլ առաջի նորա Թշնամի: Վեղեցաւ թագնապեցաւ զանն տապախաւն օդոցն Միջագետաց եւ բազումք իսկ ի զօրացն խօթացան, այլ չէր ամենեւին անօգուտ արշաւանն. զի առանց ճակատու զառաւմն յազգաց դաշնաւորաց ընդ Ըսպհոյ, մնաւանդ զհօր ազգն Սարակինոսաց՝ արկանէր յինքն, եւ այնպէս դառնայր այսրէն յԵնտիոք:

Ի գալ ամին միւսոյ (373) գարնայնի անտուտ խաղայր զօր պարսկական բազմաաարած բանակդ. ընդ առաջ առաքէր Վաղէս զիւր զօրավար զՅրայիանոս կոմս եւ զԷլիսանն գերմանիկ զՎազոմար ընտիր ընտիր զօրօք. բայց պատուէր տայր զի Թէ հնար ինչ իցէ՝ առանց ճակատու պատերազմի արգելցեն զՊարսիկս ի սահմանացն. քանզի կամէր իմն Թէ ոչ ինքն նախ անցեալ ըստ դաշինն Առօխանու երեւիցի:

Եւլ զուր իմն էր այն հոգ. քանզի ինքեանք Պարսիկք կամեալար ի վերայ Հռոմայեցւոցն դիմեալ յարձակեցան. եւ Թէպէտ եւ զառաջինն ըստ հրամանին՝ ետուն տեղի Հռոմայեցիք, այլ յետուս իրրեւ եկին խռնեցան Պարսիկք՝ հարան նոքա ի դիմի եւ

վճարեցին յաղթութիւն կատարեալ: Ահա այնպիսի յերկացաւնց կողմանց յապաղումն իմն լինէր եւ միայն մանր մանր ինչ ճակատագր մղէին՝ երբեմն սոցա եւ երբեմն նոցա յաղթելով: Իբրեւ այսպէս տպաւէր մնալէր ժամանակ ամարայնոյն՝ եղեւ առժամն դադարումն պատերազմին յերկացունց կողմանց: Այնուհետեւ երկրորդն տեսաւ Վրեւելիցն եւ Վրեւմտից որք հեռի իսկ էին ի գործոյ պատերազմին՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղեւ, կայոր յԱրապոսկայ Մարուտոյ յԱնտիոք, եւ Շապուհ (թերեւ ի Խորասանէ) ի Տիգրան (373)¹:

127

Մինչ զհա յԱսորիս էր կայոր՝ ստէպ պատգամ առ նա հասանէր ի կողմանց Հայոց աշխարհին վասն Պապայ արքայի: Տերենտիոս դուքս զօրացն ի Հայս, այր բարեպաշտօն եւ ճշմարտահաւատ², կասկածանօք եւ հակառակութեամբ իմն էր ընդ արքային Հայոց, թերեւս վասն տարապարտ սպանման եպիսկոպոստայեանի աշխարհին Մեծին՝ Ներսիսի, զոր ինքնին նիւթեաց թագաւորն եւ վասն խանգարման կարգացն լաւութեան, եւ բազումք իսկ ի Հայոց անտի միաբան էին ընդ նմա թերեւս վասն նորին պատճառանաց: Բայց Տերենտեայ չէր մարթ զըսեն պատճառաւ իրացն մերկանալ առաջի արիանոս կայսեր՝ որ յառաջ քան զամենայն ընդ կորուստ ուղղափառ եկեղեցեացն կամէր: Շապ համարէր Տերենտոս ցուցանել կայսեր զամբարհաւածութիւն մանկանն թագաւորի եւ զանագորունութիւնն առ հնազանդեալսն իւր եւ զսպանութիւնսն: Այնուհետեւ հրաւիրեալ կոչէր կայսր զարքայն Հայոց յԱսորիս պատուով թագաւորաբար, զի միաբան խորհուրդ խորհեցի իբրեւ ընդ թագաւորի գաշնաւորի ընդգէմ հասարակաց թշնամւոյն ի ժամանակի անդ դադարելոյ պատերազմացն: Այլ ի Տարսոն Սիդիկեցւոց հասեալ մեծարանաց իմն պատճառանօք պահեցաւ անդէն թագաւորն, ոչ ի բանակ անդր կայսեր կոչէր եւ ոչ զըսեն պատճառաւ փութանակի գալստեանն կարէր խմանալ, քանզի ոչ որ հանէր նմա ի վեր: Ապա ուրեմն ծածուկ դուշակութեամբ ի վերայ հասանէր թէ Տերենտոն թղթով ազդ առնէ կայսեր աճապարել առաքել զայլ որ ի թագաւորութիւն Հայոց աշխարհին, զի մի, ասէ, առ տտելութեանն զոր ընդ Պապ արքայ ունին եւ վասն ահին թէ դուցէ դարձցի նա այսրէն յետս՝ ազգ մի այսչափ եւ այսպիսի եւ մեզ կարեւոր անցցէ ի կողմն Պարսից մտանել ընդ նոցա իշխանութեամբն, որք ի բնէ իսկ ցանկացեալ են յափշտակել զազգն զայն բռնութեամբ կամ ահիւ կամ ողորքով: Ի միտ առ այնուհետեւ թագաւորն զվասնզն մօտայուա

¹ Ամ. ԻԲ. ԳԼ. Ա.

² Ս. Բարսեղ Թղթ. 99, 175 եւ 250.

մասա՝ կոչէ Կարապետ շառուիկը ի բարեպատկար (Թուղթ 105 յափ 373): Թեւ զորեւ. Եկեղ. Պատմ. Գ. ԳԼ. ԻԸ:

հասնեալ խորհեցաւ հնարս եւ ոչ ինչ պատահազոյն քան զփութանակի փախուստն համարեցաւ ըստ իրատու այնոցիկ յորս վատահն էր, եւ ժողովեալ երեքհարիւրոցն ուղեկցաց՝ ընդ երեկս արագագնաց երիվարօք ելեալ ի քաղաքէն անապարէր կարգաւ գնագովին: Ը ահապ վայրացն փութացաւ զկնի եւ աղաչէր դառնալ յետս մինչդեռ յարուարձանեայսն էին, եւ իբրեւ ի բաց դարձաւ այրն զանգիտեալ ի մահուն սպառնալեաց՝ առաքեցաւ լեզէան մի զկնի թագաւորին, այլ ինքն իսկ թագաւորն դարձաւ յարձակեցաւ սակաւաձեռն զնգաւն ի վերայ նոցա իբրեւ մօտն հասնալ էին, եւ իբրեւ զկայծակուն աշնագէտ զնեոսն սփռէր գունդն Հայաստանեաց եւ հանէր զնոսա փախստեայս: Ըստ ինքեանք ճեպով եւ մեծաւ սաստիկ աշխատութեամբ ընթացեալ երկուս տիւս եւ երկուս գիշերս՝ այնպէս հասանէին յափն Երածանոց: Իբրեւ չգտին նաւ անցանել ըստ գետն յաղթ, եւ բազումք չէին տեղեակ ի լիւղն գնալոյ եւ մանաւանդ ինքն թագաւորն առաւել քան զամենեւեան տաղտապէր՝ յայնժամ գտեալ նոցա տիկս, քանզի լի էին այդեստանեօք վայրքն, առին կապեցին յերկուց երկուց տիկաց վերայ մի մի բազմոցս եւ նստեալ միոյ միոյ յիշխանաց անտի եւ թագաւորին իսկ ի գլխովին՝ անցեալ հասանէին յայնկոյս (որպէս հաւանութեան թուի՝ առաջի Սամոստ քաղաքի), եւ մնացեալքն ի դասուէ անտի սպասաւորացն հեծեալ ի ձիս ի լիւղ անցանէին մեծաւ աշխատութեամբ՝ լուծեալք, խոնաւացեալք անդր հասանէին զնոցա կնի: Ընդ իբրեւ առ սակաւ մի ոգի առին եւ արծարծեցան՝ արագագոյնս քան զառաջին աւուրսն փութային:

Ընտուտ իբրեւ զգայր զանցս իրացն կայսր, զմտաւ ածեալ թէ ի թշնամութիւն դարձցի կամ յաւելցէ ի նոյն այնուհետեւ թագաւորն, յորժամ յիւր աշխարհն ճողապրիցի, անապարէր առաքէր հազար մի աղեղնաւորաց հեծելոց թեթեւագնացից զօրավարութեամբ Վանիսի կոմսի եւ Բարգիմերայ հազարապետի վահանաւորացն: Սինչդեռ թագաւորն իւրովքն հանգերձ շքրջանո իմն զճանապարհայն գործէր եւ յերկարէր զչաւիղսն, ողբս քանզի հմուտք վայրացն էին, բաժանեալ յերկուս գունդս ընդ կարճ ճանապարհ կանխեցին կալան զառաջս նորս եւ զգլուխ երկուց ճանապարհացն, զի հարկ էր ընդ մին ի նոցանէ անցանել: Ըյլ ամենայն ել ի դերեւ: Վանզի ոմն յուղեւորաց՝ յետ տեսանելոյ զգունդս դարանաւորացն՝ պատահեալ Հայոց խոնջելոց վաստակելոց ի ճանապարհէն, տծաւ առաջի թագաւորին եւ ազդարար զիրան գաղտ թագաւորին: Սա թագաւորն զահն՝ առաքէր վաղվազակի ընդ կողմն աջակողմեան ճանապարհին հեծեալ մի իբրեւ այն թէ վանս եւ կերակուր պատրաստիցէ, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ արձակէր մեւս եւս հեծեալ ընդ կողմն ձախու ճանա-

պարհին, որ չէր ինչ տեղեակ թէ այլ զք ընդ այլ յղեցաւ: Ի բրեւ այն յարդարեցաւ. առ ի գողանալոյ զմիտս դարանաւորացն՝ այնուհետեւ թագաւորն ընդ մացառսն ընդ որս անցեալ եկեալ էր ուղեւորն՝ նորա առաջնորդութեամբ քաջեալ անցանէր իշխանօքն ընդ դերբուհն եւ ընդ նեղ եւ նաւթ շաւիղն որ եւ գրգռաւ բեռնակրի անձուկ էր: Այսպէս մնայր զօրն հռոմայեցի ի թիւ կանց թագաւորին, եւ ձերբակալ արարեալ զապասաւորսն նորա զհեծեալսն արձակեալս խարկանօք՝ կային սպասէին դատարկ գալ լըստեան թագաւորին իբրեւ որոց որ վազ գրաւեալ փակեալ իցէ: Այլ թագաւորն Հայոց Պապ անդուտ հասանէր ողջանգամ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ եւ ընկալաւ զնա ուրախութեամբ աշխարհն: Ասկայն կաց նա հաստատուն ի հաւատարմութեանն ընդ հռոմայեցւոց իբրեւ դաշնաւոր նոցա եւ պապ զրկանացն մառացօնա, եւ թերեւս եւ ինքն եւս Վաղէս թոյլ տայր նմա թագաւորել եւ պաշտպանէր իսկ նմա: Բայց Ղանիէն եւ Բարդիմեր իբրեւ խաբեալք պատրեալք դարձան ի բանակն կայսերական՝ հաւնապաղ լսէին թշնամանս վատութեան, որպէս թէ զոր ի բռին կայր՝ կորուսին: յայն օակս մատեան ի տկարահօղմն անդր կայսերն՝ որ միշտ մէտ ի կասկածանս էր, մանաւանդ ի հնարից դիւթութեան¹: Ատխարդ է, ասեն, Պապ, եւ արուեստիւ մէզ զանձամբ պատեալ՝ անց յաներեւոյթս. անհնարին հմուտ է Վիրկէական մագութեանցն առ շրջելոյ եւ խեղելոյ եւ ծնգելոյ զմարմինս մարդկան, եւ անհարկէին իմն թէ եւ ինքն կայսր չէ այսուհետեւ յապահովս:

(Հայնմ հետէ անհնարին թշնամութեամբ էր կայսր ընդ Հայոց թագաւորին եւ հանապաղ նիւթէր դաւ հնարաւորութեամբ՝ զի կամ բռնութեամբ եւ կամ գողտ յարեւէ արկանիցէ, եւ զիրացն մենքենաւորութիւն ծածուկ իսկ թղթովք առ նէր յանձն Յրայիանու՝ որ անցեալ կայր յայնմամ ի Հայս փոխանակ Յերենտեայ ի գործ զօրավարութեան գնդին հռոմայեցւոց: Յրայիան յետ գրաւելոյ զմիտս թագաւորին քաղցրութեամբ եւ ողորով, մերթ տալով թուղթս ողջունացոյցս ի կայսերէ թբարեկամութեամբ եւ մերթ ինքնին ի խախտուն թագաւորին բազմելով, եւ այնպէս յետգետ ուրեմն յօրինեալ յարդարեալ զամենայն մենքենայս դաւուն՝ մեծարամօք ի ճաշ հրաւիրէր: Ահն թագաւորն յանգէտս եւ անց բազմեցաւ ի տաճարին խրախուսութեան ի պատուական բարձին: Իբրեւ ընտիրք համադամացն առաջի եղան եւ տունն մեծ հնչէր ի ձայնէ բարբառոյ աղեացն նուազարանաց եւ փողոցն որընգաց եւ իբրեւ ընդ զինիս մտին, ինքն կոչնատէրն (կոմս Յրայիանոս) պաաճառանօք ի բաց ել ի հացէն, եւ անդէն մի ոմն ի բարբառոս զօրուէ սակրաւորացն (²)

¹ Յն գիրքսն էլ 251:

² Suprae.

զեն վերացուցեալ յարձափէր հարկանել թագաւորն՝ մինչ զեռ բազմեալն էր, զի գուցէ սրանայցէ ի բաց: Սայն իբրեւ ետես թագաւորն՝ ուղղեցաւ ի բազմականին եւ հանեալ զնրանն՝ յոտն եկաց պաշտպանել անձինն ամենայն զօրութեամբն. այլ հարեալ թափանցանց ընդ կուրծսն անկաւ տապալեալ՝ ծակոտեալ պատառեալ եւ ի հարուածոցն կրկնելոց: Փրփրէր սիւռէր արիւնն ի տաճարին զարդարելոյ եւ ցրուեցան ի բաց բազմեալսն զարհուրեալք (374)¹:

Եւ յայիսի իմն օրհասիւ վախճանէր թագաւորն մանուկ՝ որում համակ ջատագով մտեալ արդարացուցանէ հռոմէական պատմագիրն, հակառակ վկայութեան տոհմային պատմագրութեանն՝ որ նախ տպաստմեալ զնա դնէ ի կայսերէ: Եւ որպէս ինչ եւ իրքն իցեն՝ տակայն լի էր անիրաւութեամբ նենգաւոր գործ ապանմանն «յընթրիս անդ՝ որ եւ յԷքսթրեմոն (հիւրընկալն) Պոնտոս, ասէ պատմագիրն, ականածելի է»: Եւ իսկ մանուկանդ աղէտք են զի այնպիսի այր որպիսի Տրայիանոս կոմս էր, լինէր գործի հնարաւորութեան անագորոյնն եւ կասկածոտն կայսեր, եւ գտանէր նմանող Մարկեղիանեայ ումեմն՝ որ յարեւմուտս զՎարինիոս զարջաց Կաւաղաց անդէն ի նմին ամի (374) ետ աղանանել ի հացի:

(1) Կծեցան զայրացան նախարարք Հայոց ընդ մահ թագաւորին արշակունւոյ, եւ անդէն իսկ ի հացին Պանել նահապետ Ենձեւացեաց եւ սպարապետ արեւելեան գնդին յոտն կացեալ ջանայր խնդրել զվրէժ թագաւորին իւրոյ ի սպանչացն, եւ յետ գործոցն վճարելոյ գումարեցաւ խորհուրդ աշխարհօրէն գլխաւորութեամբ Մուշեղի սպարապետին եւ Հայր մարդպետի: Եկաց այս բան ի խորհրդեանն՝ անցանել կալ լուռ, քանզի նոյն մի ինչ համարէին ի Հռոմայեցւոյ ի բաց կալ եւ Պարսից հեթանոսաց ի ծառայութիւն ստրկութեան մասնել:

Եւ յայեա Սմիթանս զՊապայ, որում բազմոք մանուկն զման արինակի մահոս նորա միաբանէ Փ. Բուզանդացի ²: Եւ աւանիկ եւ Մ. Խորենացի

¹ Ամ. Լ. ԳԸ. Ա:

² Փ. Բուզ. Գաղ. Ե. ԳԸ. ԼԳ:

³ Փ. Բուզ. Գաղ. Ե. ԳԸ. ԼԳ: «Յզեաց, ասէ, զնապան փ գաղտնի թագաւորն Յունաց առ իշխանն զբացն իւրոց (առ Յերմիա եւ առ Աբէ), եւ հրաման ապր տպանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև իբրեւ ընկալան զայս հրաման ի թագաւորն Յունաց ի ճանձն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասելն մահոս ի գէտ՝ տպանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև ի գիտան ժամանակի իբրեւ գիտան Յերմիան եւ Աբեն զբաժնորն զբացն Յունաց՝ թէ փայն է թագաւորն Հայոց Պապ, եւ տանայն մեծամեղն եւ զօրն Հայոց ընին անդ, եւ էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի գաղտնի ի Բաղրաւանդ գաւառի ի իսա տնակ տեղւոյն, եւ բաւակ զբացն Յունաց բանակեալ էր անդէն

մա առ բանակին Հայոց արքային, ապա զբաժնորն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ յընթրիս հրաւրեալ կռիցին զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս ըստ արեւմտաւորութեան նորա, որպէս օրեն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կռիւ, եւ տանելն կաղմութիւն պատրաստութեան: Եւ եկեալ թագաւորն Պապ յընթրիս, մտեալ բազմեցաւ յուտն եւ յընթրիս: Եւ իբրեւ մտանէր աղբոյն ի խորանն Յերմիան զբաժնորն Յունաց, եւ լեզուն տպաբակիւ հետեւակն վահան ի ձեռն, սովաւ զբաւալ, լաւք ի ներքոյ զբաժնոր խորանին պատեալ պոսկէին: Եղևպէս եւ որսառցոյ կաղմին ի ներքոյ կուռ վառեալք եւ ի վերոյ հանգերն զչեցեալք պատրաստելն: Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի փոս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զայն տանիցեն: Եւ փնչ գեա ընթրիսն օտեր,

չէ հեռի ի ժամանակագրութենէ համայնցի պատմագրին, այնու՝ զի եւ առ նմա հաշուելով զամս թագաւորացն Հայոց ի ներքուստ ի վեր՝ մահն Պապայ անկանի մօտ ուրեմ յամի 376: Սակայն եւ այնպէս՝ ըստ պատմութեանն ոչ միայն յերկուց (յարսաքին եւ ի առհմային) պատմագրաց անտի, այլ եւ յայսմ իսկ ի սեպհական ժամանակագրութենէ իւրմէ օտարանայ՝ գնելով զՊապ համեմատ ժամանակացն Թէոդոսի Ա., այսպէս:

(Նեա մահան Արշակայ Բ. ազաչէ, առէ, եպիսկոպոսապեան Ներսէս զկայսր Թէոդոս՝ օգնականութեամբ Հռոմացեաց թագաւորացունել Հայոց զօրդի նորա զՊապ. գայ Յերենախանոս սարառելաւ զօրու ծանու ի Հայս, բերելով զՊապ ընդ իւր եւ մերժի անտի Մերուժան Արծրունի որ գրաւեալ կալեալ էր զերկիրն: Հապուհ Բ. զլարեալ գաւմարէ գունդ հարուստ ի ձեռն Մերուժանայ, առաքէ եւ Թէոդոս պղգունդ սառաւորացունել զնգէնոն ի Հայս եւ այսպէս կատարի կռիւն եւ յաղթութիւն ի Ձիրուական գաշաին՝ առաջնորդութեամբ Յերենախանոսի, Ագգէի կոմսի եւ Գորգոնոսի իշխանի հեռեւակ զօրուն: Պաղմուսանայ Պապ զերախտիս կայսերն Թէոդոսի. ի ժամանակի խռովութեան իրիք ի Թեսաղոնիկ (որոյ ստոյգ թուականն է 390)՝ նշկահէ զնա, զՅերենախանոս լեզէնոզք պահապանօք Հայոց ի բաց հալածէ: Գառնայ պարէն Յերենախանոս հրամանաւ Թէոդոսի, յանկարծ անկանի ի վերայ բանակին Հայոց, առնէ կիսակառք զգլուխ Գնելայ նահապետի Աննեւացեաց սպարապետի արեւելեան զօրուն եւ ըմբռնէ զՊապ: Անկանի յազերս առաջի զօրավարին թագաւորն Հայոց՝ մի անդէն սպանանել, այլ յանգիման կացուցանել զնա կայսերն. շնորհէ Յերենախանոս, յանգիման լինի Պապ առաջի Թէոդոսի ի շղթայս եւ գլխաւի սակրով¹:

Այլ յայտ ի համօրէն ընթացից պատմութեան է՝ թէ չէր հնար Թէոդոսի Ա. ունել գործ ընդ Հապսոյ Բ., եւ ոչ էր նորա այնպիսի զօրութիւն ի Հայոց աշխարհին, Յերենախանոսն (Յերենան Փ. Բուզանդացայ կամ Յերենախոսն Ամմիանու), որպէս եւ Ագգէն (Ագէն Փ. Բուզանդացայ կամ Արինթէն Ամմիանու) էին զօրօք ի Հայս եւ ի վիրս (որպէս տեսաք) ոչ առ Թէոդոսի Ա. (յեա 379 ամին) այլ առ վաղեմի նորին առաջին աթոռակալաւ: Թէպէտ եւ Գորգոնոսն գեռ կենդանի էր առ Թէոդոսի Ա. այնու զի յիշի նա ի Թէոդոսեան մատենին իբրեւ վերակացու կայսերական կալուածոց (յամի 386), սակայն Յերենան եւ Արինթէ վախճանեալ էին վաղագոյն՝ անկանելով ի ճակատակարար զօրքն ի թիկանց կուռն նորա կարգեալք պատկեալք կային շուրջ զնա զառամնայն կուռն: Իբրեւ ընդ գինիս մահն, որպէս զառաջին արտաբերեանցն նաւագն մատուցին արքային Պապայ, եւ առհասարակ թմբկահարք եւ արնգահարք, քնարահարք եւ փղահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պետպէս ձայնիւք բարբառեցան: Եւ վահանաւոր լեզէնոնին հրաման ետան. եւ մինչ գեռ թագաւորն Պապ զւարթաւթեան գինին ունէր ի մատուռ իւր, եւ նայէր ընդ պետպէս ամբոխ գաւառացն, ահեակ ձեւամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բաղձաւ էր՝ ունէր առշտ օտկի ի մատուռ իւր, իսկ աջ ձեռնն եղեալ էր ի գառառապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յալաւ ազգերն իւրում, եւ մինչ գեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, եւ առ

զօրն յաւաղ կայս պաշտեալ հայեր ընդ պետպէս ամբոխ գաւառացն, հրաման լինէր անարկելով զօրացն Յանաց: Եւ լեզէնոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուռն կային ի սպասուռ օտկիմբէ վահանօք, յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զաւուրսն՝ զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիւ զուշն հարկանէր սակրուն, եւ մուտն եւս սակրաւորն զալ թափ մեռնէ՝ որ կայր ի վերայ գառառապանին նրանին՝ հարկանէր կարէր եւ ի բաց ընդմեջս: Անգէն ի բերանս առաջալիք թագաւորն Պապ. եւ՝ գինին առլախն եւ արիւնն պարունցին նովու հանգերն ի վերայ բաժակ ախանդն անկանէր, եւ անգէն սաստիկ թագաւորն Պապ: Ընդ շղթանայ առաքին խռովութեան...

1 խոր. Գ. Գլ. 12—13:

սակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուռն նորա կարգեալք պատկեալք կային շուրջ զնա զառամնայն կուռն: Իբրեւ ընդ գինիս մահն, որպէս զառաջին արտաբերեանցն նաւագն մատուցին արքային Պապայ, եւ առհասարակ թմբկահարք եւ արնգահարք, քնարահարք եւ փղահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պետպէս ձայնիւք բարբառեցան: Եւ վահանաւոր լեզէնոնին հրաման ետան. եւ մինչ գեռ թագաւորն Պապ զւարթաւթեան գինին ունէր ի մատուռ իւր, եւ նայէր ընդ պետպէս ամբոխ գաւառացն, ահեակ ձեւամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բաղձաւ էր՝ ունէր առշտ օտկի ի մատուռ իւր, իսկ աջ ձեռնն եղեալ էր ի գառառապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յալաւ ազգերն իւրում, եւ մինչ գեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, եւ առ

առ. ունի ընդդէմ Գթոց առ Ազրիանուպոլիս (յամբ 378) ընդ իւրեանց կայսերն ընդ Աղեւսի եւ ընդ 35 զօրավարն: Ապա յայտ աւելան է յամենայն կողմանց՝ թէ միայն Աղեւսի ժամանակացն կշռի ժամանակ (6—7ամայ) թագաւորութեանն Պապայ, որով երթեալ կջիպն ընդ ժամանակի թագաւորութեանն հօրն իւրոյ ըստ նորոգ հաշուին որ վերագոյն ընծայեցաւ:

(Յետ փառներսհի (փառենայ՝ ըստ Փ. Բուզ.) առնայր զեպիսկոպոսապետութիւնն սքանչելին Ներսէս Մեծն, թոռն Յուսկան, յԱթանազինեայ՝ որ ընդ եղբօրն իւրոյ Պապայ մերժեցան ի կարգէ եպիսկոպոսապետութեանն վասն վարուցն անարժանութեան: Իեալ Ներսիսի ի հրահանգս ի Ղեսարիա Վամրաց (ըստ միարան վկայութեան Փ. Բուզ. եւ Մ. Խորենացւոյ) ունէր գիտութիւն ուղղիչ եռանդեանն՝ որով եկն ի նորոգութիւն եւ ի յարդարումն եկեղեցական կարգաց աշխարհին. եղեւ նա զօդ միաւորութեան երկուց թագաւորացն Հայոց աստի՝ ընդ իւրեանց նախարարացն եւ անտի՝ ընդ գլխաւորաց հռոմէական պետութեանն: Ընցք պատմութեան նորա են կից ընդ պատմութեանն Արշակայ Բ. եւ Պապայ եւ ընդ ուղղութեան ժամանակաց նոցա ուղղի եւ սորայն: (Յերկոցունց տոհմային պատմագրաց պատմի գեղով ի Պապայ վախճանեալ, ապա մօտ ուրեմն յամբ 373—374: Օտքսորել նորա ի Աղեւսէ ի կղզի մի անքնակ եւ զդառնալ անտի հրամանաւ կայսերն Խէոդոսի եւ լինել ի տիեզերական ժողովին Առտանդինուպոլիս (381)՝ ոչ ժամանակագրութիւնն առնու յանձն եւ ոչ արձանագիրք անուանց ժողովոյն այնորիկ, որոց անհնար էր չցուցանել զանուն նորա, որպէս արձանագիրք Նիկիական ժողովոյն ցուցանեն զանուն Արիստակեայ, որ առաւել անժանօթագոյն իմն անուն ի Յոյնս էր:

Եւ իբրեւ փոխարէն իմն նմին՝ գտանեմք զՍ. Ներսէս ի Ղեսարիա Վամրաց յամի 371 կամ 372 ի ժողովի (32) եպիսկոպոսաց առ սրբովն Բարսղիւ, զի յանուանէ յիշատակի նա ի միաբանական թղթին առ Վամասոս քահանայապետ Հռոմայ եւ առ եպիսկոպոսունս արեւմտից զի առաքեսցին արք՝ որ եկեալ յարդարեսցեն զիրս եկեղեցեացն արեւելից, ածելով ի միաբանութիւն զեպիսկոպոսունսն յետ այնչափ արիանոսական գծաութեանցն¹:

128

Վանդի չգոյր Պապայ որդի հուժկու, աճապարեաց կոյսր Աղեւս առաքել Հայոց թագաւոր զղք արշակունի, եւ ուրախութեամբ ընկալան զնա Հայք (374): Սա էր պատանեակն կուրովի Արազդատ արշակունի եղբօրորդի Պապայ (ըստ Փաւստ. Բուզանդայ): առանց իրիք տարակուսանաց է՝ թէ Արազդատ

1 Ի Թուղթ. Ս. Բարսղի 69: — Ցեւ եւ վերագոյն էլ 345—346:

էր զոր փոխանակ Պատրիարքայ տաճարայ ի Գարուն՝ կամէր առաքել ի Հայոս Սահէս, յառաջ քան զամ մի կամ երկուս: Այս նորա լեալ յաշխարհին Հռոմոնց երեւելի ի բռնամարտիկս եւ ի դազանամարտի ի Պիսաս Խաղաղացւոց եւ ի Հեղիուպոլիս Աղղաղացւոց եւ ի սահմանակողմանս արեւմտից ընդդէմ գերմանական ազգաց (Ղոնգորարտաց): Օյոցն արութիւնս քաջութեանց եւ յիւրում աշխարհին ցուցանէր ի Թագաւորութեանն զհետ աւազակաց պնդեալ ի դժուարս Վարանաղւոյ եւ վազէր զկնի նոցա զԱփրատաւ՝ յորժամ գունդ աւազակացն սրանայր առաջինորա՝ խորտակելով զկամուրջն ընդ որ անցին, եւ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց ի ձեռն եկին¹:

Այսպէս Շապուհ ի վերայ առաջնոց իւրոց աղետիցն լուեալ եւ զմահն Պատրիարքայ՝ զոր մեծաւ իսկ խնամով ջանացեալ էր ածել զիւրեւ, արտաք տխրէր ի կոր կործանէր: Այլ իրրեւ զայն եւս զգայր թէ զօրանաց իմն զօրն հռոմէական ի մէջ Հայոց աշխարհին՝ գլխաւորութեամբ Տրայիանու բանակեալ (ի Ռազրեւանդ), քանզի ոչ միայն ճշխութիւն մեծ էր զօրավարացն Հռոմոնց ի վերայ նորոյ Թագաւորին, այլ եւ ըստ խրատու Մուշեղի նոցին զօրավարաց հարցեալ զկայսր՝ հասանէր հրաման ամրացուցանել զաշխարհն անպատասպար յերեսաց Պարսից, շինելով մէն մի քաղաք յիւրաքանչիւր գաւառի եւ բազմացուցանելով զընդուն մինչեւ ի Գանձակ Արարատականի, եւ զբազումս յազատաց եւ ի շինականաց զինուորեցուցանել կայսերական Թոշակօք². ընդ այս ամենայն զարհուրեցաւ Թագաւորն:

Տրտնջել զանցիցն Պատրիարքայ առաջի կայսեր ոչ կարէր, այնու զի զնոյն անցս եւ ինքն ընդ նորին հպար անցոյց: Ամին իրի զայնմանէ լուեալ՝ այլ ինչ մեծամեծ խորհուրդ ի միտ արկանէր. զԱրակ կամ զԱրշակ դեսպանութեամբ առ կայսր առաքելալ՝ խրատ տայր զԹագաւորութիւն Հայոց աշխարհին իրրեւ ամենայն իսկ աղետից եւ չարեաց պատճառք՝ զայն բառնալ ջնջել ի միջոյ. եւ եթէ այդ, ասէ, չթուի հաճոյ, ապա գոնեայ դադարեցէ այսուհետեւ բաժանումն Թագաւորութեանն Արաց յերկուս, եւ ի բաց ելեալ զօրուն Հռոմայեցւոց՝ որ ի պաշտպանութիւն Սաւրոմակայ ի Ախրկայ՝ Թագաւորեցէ յայսմհետէ միահեծան Ասրակուր զոր իւրն Թագաւորեցուցեալ էր: Բայց Սահէս տայր պատառխանի թէ զայժմու հանգամանս երկոցունց Թագաւորութեանցն չկարեմ փոփոխել, մանաւանդ զի վասն իրացս սցոտիով վաղ իսկ հաւանուութեամբ երկոցունցն կողմանց դաշինք ի միջի հաստատեցան, եւ ինչ պարտ եւ պատշաճ է պահել ճշդիւ զուխտ դաշունցն (ի վախճան կոյս 374 կամ իսկզբուն 375 ամին)³:

1 Խոր. Գ. ԳԼ. Ի:

2 Փ. Բուլ. Գ. Գ. Ե. ԳԼ. ԼԳ:

3 Ամ. Լ. ԳԼ. Բ:

Լափ Սասանականն, Թերեւս վասն զի ժամանակ ի սրատրու-
տութիւն պատերազմին կամէր շահել, զրէր պարէն պատգամ
պատասխանեց բարբառելով մեծարանս եւ պատճառելով սնու-
տիս. չեք եւ չէ հնար, սակ, գծաութեանցն կարել արժատաքի՝
Թէ ոչ եկեացեն կացցեն ի միջի արք որ ականջալուր եւ ականա-
տեւս դիտակ գաշանցն են՝ զոր եւ ընդ Յովհանու եղի. քանզի գի-
տէր Շապուհ Թէ բազումք ի նոցանէ ի կենաց վախճանեցան:

Ի վարանս իմն անկաւ Ալաղէս, եւ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝
հրաման տայր Սիկաորեայ մադխաթիւանսի հեծելացն եւ Ուրբի-
կիոսի հրամանատարի (գթօի) զգրացն Միջագետաց երթալ վաղ-
վաղակի ի Պարսս, յայտ առնել առաջի Թագաւորին Թէ զհարդ
որ պարծխադ արդար եւ չափաւոր լինել եւ ոչ օտարին ինչ իրաց
ցանկանալ՝ արդ յետ բազում անգամ խոստումն Հայոց տալոյ
Թողուլ ղնոսա ըստ իւրեանց սահմանադրութեանն եւ օրինաց՝
համակ զհետ պնդեալ դործես ստեպ դարան, եւ դարձեալ Թէ
չխորէ կայսր Թողուլ առանց պաշտպանութեան զՍաւրոմակն,
եթէ պիտոյ ինչ պն լինիցի:

Երգար իմն էր այն յայտարարութիւն եւ ոչ հեռի ի պատուոյ
հռոմէական պետութեանն: Սակայն չեղել իրացն լուծումն, եւ
հրեշտակք Հռոմայեցւոցն գտան տկարադոյնք, քանզի առանց
զիտար հարցանելոյ՝ ընկալան գաւառս ինչ ի գաւառաց Հայոց աշ-
խարհին, սակաւս յոյժ, զոր մատոյց նոցա Թագաւորն իբրեւ բա-
ժանելով իմն զաշխարհն յիւրեանս, զի յայնմհետէ մի խառնեացի
կայսր յիրս մնացելոց մասանց Հայաստան աշխարհին եւ Արաց:
Այլ անդէն իսկ եւ իսկ յետ դարձի հրեշտակութեանն հասանէր
յարքայից արքայէ Սուրենն՝ որ էր երկրորդ Թագաւորութեանն
Երեւոյ, մատուցանել զնոյն գաւառս եւ կայսեր: Իմէպէտ եւ մե-
ծաւ շքով եւ առաւտութեամբ եղել ընկալեալ հրեշտակն, բայց
գործաւ ձեռնունայն, քանզի մերժեցաւ խնդիր նորա ի կայսերա-
կան արքունեացն (375):

Տայր պատրաստել այնուհետեւ կայսր Ալաղէս կազմութիւն
մեծ պատերազմի՝ զի զարնայնի ելցէ արշաւանաւ ի Պարսս ընդ
երիս առաջս երեքուծիք գնդօք, եւ անապարեալ վարձեր զօրս ի
Սկիւթացւոց (այս ինքն ի Վթաց): Իսկ Շապուհ արքայ իբրեւ ի
գերեւ ելեալ տեսանէր զամենայն՝ որում սնտի յուսովն ունէր
ակն, անհնարին ի բարկութիւն րդէր. եւ իբրեւ լսէր Թէ արշա-
ւել պատրաստի կայսր, արհամարհեալ իմն զնա, գործ ի ձեռն
տայր Սուրենայ երթալ գրաւել, եթէ հարկ ինչ իցէ եւ զօրու-
թեամբ զինու, զնահանգան Հայոց զոր Սիկաոր կոմս եւ Ուրբիկիոս
յանձն առին Թողուլ նմա, եւ զգունդս Հռոմայեցւոցն որ ի պաշտ-
պանութիւն Սաւրոմակայ արքայի Արաց կային՝ նեղել բազում եւ
մերժել անտի զՍաւրոմակ: Այլ ըստ հրամանին նոյնպէս եւ ար-

դիւնքն կատարեցան վաղվաղակի (376): Սակայն դարձ պատերազմին յերկուց կողմանց պատգամաւորութեամբ յամէր: Վաւերի որպէս թերեւս ծերութիւնն եւ երկեւղ տառելութեան զօրութեան Հռոմայեցւոցն խափանէր զթագաւորն Արեայ, նայեալէս զՎաղէս՝ շարժումն եւ դղրդումն մեծ ի մէջ Ղթաց ազգին, որ ի Խորակիս դիմէին, արգելոյր ի բախելոյ: Իբրեւ գոյժ անհնարին ի կողմանց Խորակացւոց հասանէր, մինչ չեւ երթեալ անդր՝ անապարէր առաքէր առ արքայ Շապուհ զՎիկտար մագիստրիանոս հեծելոցն՝ զի ըստ պահանջելոյ ժամանակին զրաւ իրացն արատցէ, եւ այնպէս ամօթալից դաշամբք Հռոմայեցւոցն ընէր վախճան հաւաակութեանն, եւ կոմս Յրայիանոս իսկ առեալ զեգէտնոն որ ի Հայոց աշխարհին էին՝ խաղայր այնուհետեւ ի Խորակիս ի վերայ Ղթաց, եւ այսպէս թողաւ Հայաստան ի ձեռս զօրութեանն Պարսից (376)¹:

Այլ Լամիանոս, ոչ Նաւապիոս եւ ոչ Օսիմոս որ զայսց գաւառնց յիշեն² առեն ինչ ճշդիւ զպայմանացն, սակայն կարգ բանիցն Լամիանոս եւ կարգ պատմութեանցն որ զինի՝ ցուցանեն թէ առ Շապուհ յամօթալից դաշինս անդ զՀայաստան աշխարհ որպէս պահանջէրն, զոր եւ վաղ ի նմին ամի գրաւեալ իսկ էր ի ձեռն Սուրենայ:

Եւ զինչ յայնժամ ի դեպ էր անցանել ընդ Վարադշապ թագաւոր կոցուցեալ ի կայսերէ:

Ս. Խորենացի՝ որ զսկիզբն եւ զխաւարած (Վամեայ) թագաւորութեանն Վարադշապայ դնէ առ Թէոդոսիւ Ա., ամբարտաւանեալ յաւրութիւնս իւր՝ ոչ հնազանդէր, ասէ, խրատու վերակացուաց զօրացն Հռոմայեցւոց, նա եւ ընդ Շապհայ Բ. խօսէր հրեշտակութեամբ դարձուցանել զաշխարհն ի Պարսիկս: Ազգ ընի զօրավարացն Հռոմայեցւոց՝ որոց հրամայէ կայսր Թէոդոս Ա. առաքել առ ինքն զՎարադշապ ակամայ՝ եթէ թընին չյօժարի գալ: Երթալ երթայ Վարադշապ, բոց կայսր եւ ոչ անոց արժանի առնէ զթագաւորն Հայոց, այլ շղթայակապ առաքէ ի Թուղիս կղզի: Այսպէս երկու թագաւորք Հայոց մահուամբ կամ գրեթէ մահուամբ պատժին ի Թէոդոսէ Ա: Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ առաքէ զերկուս օրդիան Պապայ զԱրշակ եւ զՎաղարշակ զորօք եւ զօրավարօք հանդերձ՝ թագաւորել ի միասին, որք եւ ամս մարտ պատերազմի ընդ Պարսիկս մեծաւ քաջութեամբ:

Սակայն այս դրութիւն պատմութեան է ամենեւին ի հակառակութեան ընդ ընթացից աիեզերական պատմութեանն: Նախ զի ըստ ժամանակագրութեանն ոչ միայն Արշակայ, ոչ միայն Պապայ († 374), ոչ եւ ոչ Վարադշապայ ամս չորս թագաւորելոյ (374—377) տակաւին գոյ հնար ունել ինչ տուրեւառ ընդ Թէոդոսի Ա. որ յամի 379 եկոյ կայսր: Ի դրութեան ասա՝ հակառակ հռոմէական պատմութեան՝ լեգէտնք եւ զօրավարք Հռոմայեցւոց ի Հայս են գոնեայ ցամ 378, ուր նորա վաղ ելեալ էին անտի յառաջ քան զամս երիս ի ժամանակի զի կորանաց դաշինքն կռէին: Դարձեալ ի սմին դրութեան Հայաստան՝ ոչ միայն մինչեւ ցամ ցայն, այլ եւ յետ այնորիկ կայ մայ բովանդակ եւ

անընդհատ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց եւ չքուցանի ի միջի ժա-
մանակ տիրելոյ Պարսից համարէն աշխարհին: Նա եւ համարէն իսկ նկա-
րագիր գործոյն չէ ինչ պնշտի յանկ բարուցն Թէոդոսի:

Լ. Կա հարկ է յալլ իմի գրութիւն պատմութեան գիմել՝ որ առաւել
միտքան հռոմէական պատմութեան իցէ:

Ըստ Փ. Բուզանդացւոյ, Վարազդատ՝ որ ապան զսպարապետ կամ
զգլխակիր իւր զՄուշեղ նահապետ Մամիկոնենից կամ ի քաւթենէ
գայեկին իւրոյ Բաապ Սահառունւոյ՝ որ ակն եղեալ էր իշխանութեան
նորա, եւ կամ անելով քէն ընդ Մուշեղ իբրեւ ընդ պատմառ մահուան
հօրեղբոր իւրոյ Պապայ, մերժեցաւ յաշխարհն Հռոմոց ի պարտութիւն
մասնեալ առ Կարնով յապատամբ կողմանէն հակելոյ ի Պարսիկս գլխաւո-
րութեամբ Մանուէլի եղբոր Մուշեղոյ, որում աջակից էր Բաբիկ նա-
հապետ Ախենաց: Այսպէս մերժի թագաւորն տուեալ ի կայսերէ: քան-
զի (ըստ մին առհմային պատմագրի) զօրք Հռոմայեցւոցն չէին տնդ, զի
յեւ Պապայ՝ շարկարեցին նորա շաա մեալ անդէն: Սմին համեմատ են
եւ ընթացք արաքին պատմութեան (առ Ամմիանոս), քանզի տառի
առաքեալ կայսեր զՎիկտոր երթալ վճարել զիրա դաշանցն ընդ Շա-
պհոյ յամի 376՝ անառւստ արձակէր իսկ եւ իսկ զՊրոփուսուրոս եւ
զՅրայիանոս լեգէոնոքն որ ի Հայս էին՝ ընդդէմ Գթաց ի Թրակիա: 2:

Եւ առջ մատուցեալ տսէ նոյն առհմային պատմագիր թէ յեւ զՎա-
րազդատ մերժելոյ՝ անկաւ ընդ ձեռամբ Պարսից՝ աշխարհն, որգիւր
Պապայ տակաւին անհասկալափք՝ աննէին ընդ խնամակալութեամբ
մօրն իւրեանց Ջարմանդիտոյ, առաքէր ի Շապհոյ Մուրէն «պարսիկ մի
ճոխ ի նախարարաց» 10,000 աւ՝ յարգարել զիրա Հայոց աշխարհին ի-
բրեւ մարզպանութեամբ, եւ շահել զսիրա տիկնոջն արքունական պար-
գեւոք: Նոյնպէս եւ Ամմիանոս կամ ի վերջ կոյս նորին տմի (376) եւ
կամ իսկզբան 377 տմին տսէ առաքել Շապհոյ զՄուրէն՝ պնպէս զի ա-
ռանց պատերազմի նաւանցէ ընդ ձեռամբ զերկիրն, բայց միանգամայն
կազմութեամբ զէն ի գործ արկանելոյ՝ եթէ եղիցի դիմագարձութիւն,
եւ արդեամբք իսկ, տսէ, առ ի բուռն զերկիրն վաղվաղակի եւ մաց իսկ
պնպէս ընդ ձեռամբ նորա վասն հանգամանաց իրացն Հռոմայեցւոց 3:
Այս ըստ համեմատութեան երկոցունց պատմագրացս 3 կամ 4 տմք
թագաւորութեանն Վարազդատայ, որպէս ինչ տայ նմա Մ. Խորենացի,
զեռեղին կարի քաջ ընդ մէջ տմացն 374՝ յորում նաաւ, եւ 377՝ յո-
րում մերժեցաւ Վարազդատ:

129

Եւստ մերժելոյ Վարազդատայ՝ թագաւորեցին հօրեղբորորդիք
նորա Մարշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. կամ լինելով վերջնոյն իբրեւ
երկրորդ առաջնոյն (ըստ Փ. Բուզանդացւոյ) եւ կամ հաւատար
(ըստ Մ. Խորենացւոյ), կամ իսկ եւ իսկ յեւ (աքսորանացն)
Վարազդատայ (ըստ Մ. Խոր.) եւ կամ յեւ ամս ինչ սակաւս
կալոյ ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց Ջարմանդիտոյ եւ

1 Բուզ. Ե. Գլ. ԼԳ.

2 Ամմ. ԼԱ. ԳԼ. Ե.

3 Ամմ. Surenas dedit negotium ut
ea...armis repeteret, si quinquam re-
pugnaret...Haec ut statuerat matura-

ta confestim, nec emendari potuerunt
nec vindicari, quia rem romanam alius
circumsteterat metus totius Gothiae
Thracias licentius perrumpentis.

ընդ առաջնորդութեամբ Մանուէլի Սամկիմոյ եւ Բարեան Աւնեաց նահապետի, առնլով Երշակայ հոռութեան զգաւոր Բարեան (ըստ Փ. Բիւզ. զՍտրղանդուխտ՝ զդուստր Մանուէլի), եւ Ստրղարշակայ՝ զդուստր Սահակայ ասպետի: Ստրղարշակ վախճանէր յետ տարեւոր թագաւորութեանն: Հետ ամաց ինչ թագաւորութեանն Երշակայ՝ լինէին դաշինք Պարսից ընդ Հռոմայեցւոց (Խէնդոսի Լ. ընդ Հապհոյ Գ.) վասն Հայոց աշխարհին, բաժանելով զաշխարհն ընդ երկուս՝ յարեւմտեան եւ յարեւելեան, թագաւորութեանն մնալով ի բաժնին Հռոմայեցւոց, եւ ունելով քաղաք գլխաւոր զՎարին: (Վանդի ըստ Մ. Խորենացւոյ՝ լաւ համարեցաւ Երշակ ընդ քրիստոնեայ իշխանաւ լինել, եւ դարձեալ՝ զի ի Հռոմայեցւոց սահմանաց անտի էր մայրն): Իսկ կողմ պարսկային առաջնորդէր այնուհետեւ պարսիկ ժողովաւոր: Բայց զի բազումք ի նախարարաց այսր կողման սկսան գալ ժողովել առ Երշակ արքայ ի բաժնի Հռոմայեցւոցն, նմին իրի հարկ համարեցան այնուհետեւ արքունիքն Տիգրանի. կարգել թագաւոր քրիւտանեայ արշակունի ի բաժնի անդ իւրեանց՝ զԽոսրով Բ. զթագաւորն Երարատայ, ունելով քաղաք գլխաւոր զՍտրղարշապատ կամ զՎոր քաղաք: Հրովարտակաւ երդման հրաւիրեալ Կոչեցան նախարարք գալ առնուլ իւրաքանչիւր զիւր արարս, սպասեցեալ՝ զենկեւոցն դասաակերտս գրաւել յարքունիս¹:

Սխմմեալ կացին մնացին առ Երշակայ սննդակիցք արքայի եւ մերձաւորք, Վարա որդի Բարեան տեառն Սիւնեաց աւերոյ նորա՝ սպարապետ իւր, Վազաւոն որդի Սարանդապատայ տեառն Հիրակայ եւ Երշարունեաց եւ Պերոզ յազգէն Պարդմանացւոց, թող զայլս յայլեայլ նախարարութեանց որ ի նոսին յարեալ էին: Իսկ այլքն ամենեքին ելին խաղացին պարէն յիւրաքանչիւր ժառանգութիւնս՝ որ էին նոցա ի բաժնին Խոսրովու:

Թէպէտ եւ չգարձաւ ինչ նոցա ընդդէմ Երշակ արքայ եւ ոչ արգել զոք, այլ եթող զնոսա ազատ երթալ ի կոչ Հապհոյ՝ որպէս էր իսկ խոստացեալ սմա, սակայն վաղվաղակի յայլ իմն կերպարանս իրքն շրջեցան, եւ անկաւ թշնամութիւն երկոցունց բաժանաւոր թագաւորացն ընդ միմեանս:

Սահակ ասպետ աներ Ստրղարշակայ, որոյ երկիր կալուածոց էր ի բաժնին Հռոմայեցւոց, կրեալ արհամարհանս յԵրշակոյ, քանզի դրդէր զսա տիկինն Սիւնի ընդդէմ ասպետին՝ որպէս թէ զարդ արքունական ունի սա ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ, եւ զքսութիւն եւս սուտ զնմանէ մատուցաւ յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ, անկաւ պարապով առ Խոսրով: Մեծարեալ ի նմանէ եւ առեալ կալուածս ի ժառանգութենէ նախարարացն այնոցիկ՝ որ ի բաժնոյն Պարսից առ Երշակայ մնացին, կարգեցաւ

աւարտագետ արեւելեան թագաւորութեանն Հայոց: Աւ պատա-
հարք ի դէպ յաջողէին ցուցանել նմա զգորութիւն զինու. իւրոց.
Անանդացիք վարժք յապատակութիւն՝ ապաւինեալք յանձուկս
Յայոց՝ զնէին արշաւան յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն
Հայոց: Խազաց ի վերայ նոցա առաւան, զկէսն սատակեալ զայլն
վարէր փախտաւան մինչեւ ի կողմանս Սանանաղւոյ: Ասա ուրեմն
ի կողմանս Սանանաղւոյ՝ Սամել Սամիկանեան ի մտերմոց Ար-
շակայ՝ արդելեալ փակեալ ունէր յամուր ուրեք այրի զօրք
դերին ի նախարարացն՝ որ վաղ ի բանի էին ընդ ասպետին յոր-
ժամ առ Արշակայ էր, զԱուրէն Խորխոռունի, զԱւհան Առա-
ւելեան եւ զԱշխաղար Գիմաքսեան, որք զգանձան Արշակայ՝ ի
ժամանակի զի յաճոցէն Հանւոյ ի Մոսիս տանէր, յաժշտակեալ
զայլն առ Խոսրով: Սինդեռ Սամէլն առնուլ զայրն ջանալք՝ ըսա
դիպաց հասեալ ասպետին մերժէր զՍամելեանն եւ ընդ նախա-
րարացն երեցունց հատուցանէր զգանձան առ արքայ Խոսրով որ
հան անտի մտնն եւ արքային Արեաց: Օուր պահանջէր Արշակ
արքայ զգանձան ի բաց. իբրեւ ապառէր պատգամաւորութիւնն՝
եւ Արշակ խաղալ զօրաժողով ի վերայ Խոսրովու: Անպարէր
եւ սա ի կողմնոց Ծալուն Գեղամայ, սակայն եւ այնպէս եզիա-
նա զԱրշակ միտեալ ի սահմանս թագաւորութեան իւրոյ ի դա-
ւառին Անանդոց. խոնկեալ Ծակառն յարեւել դաշտին, ի
պարտութիւն մտնեցաւ թագաւորն արեւմտեան, անկաւ Գարա
Մունի ի խառնուրդան եւ ելանէր Արշակ փախտեալ սակաւառու-
րօք: Հասանէր իսկ զհետ նորա սպարապետն Խոսրովու, որ պըն-
դեալ էր ստէպ զհետ, թէ ոչ քաջն Գաղաւոն յետս դարձեալ
յարձակէր ցրուէր զհետամուտան եւ այնպէս տայր ժամ Արշակայ
փախտեանն: Այերկարէր նա ի կեանս յետ պարտութեանն. մա-
շտոյական ախալս յեկեղեցոց նահանգի վախճանէր թագաւորն
լաւ ի լաւաց թագաւորացն Հայոց (386): Անորդի անց Արշակ
յաշխարհէ եւ ոչ իմէողոս կացոյց զոք այնուհետեւ յաթոռն,
այլ կոմսք ի կայսերէ կացին ի հռոմէական բաժնին¹, նստեալ որ-
պէս հաւանութեան թուի ի Աարին: Գլխաւորութիւն իմն ի վե-
րայ նախարարացն ունէր քաջն Գաղաւոն իբրեւ Սարապելաաւ:

Այսպէս մասն մի Հայաստանի յամի իբրեւ 386 թնէր նա-
հանգ հռոմէական, կամ բառնայր մեծարոյ թագաւորութիւն Ար-
շակունեացն միով մասամբն: Իմէպէտ եւ ըստ Մ. Խորենացւոյ
Խոսրով Գ. եւ Աւամշապուհ գոնեայ տեսչութիւն ինչ ի վերայ
նախարարաց այնր մասին ընգուծին ի կայսերաց, այլ վաղ առ
Իմէոգոսիւ Բ. տեսանեմք եւ զայն բարձեալ: Օգրաւար Եղբա
նաաողիոս եկեալ շրջեալ ընտրէ զԱարին՝ առնել քաղաք ամրու-

¹ «Յայնժ ժամանակ հետե, առ Գրո. եւ երբ հայոք կամէր՝ կացուցանէր ի վերայ
Խոսրով պատմագիր ի վերջերս գորու Հայոց. զսա եւ այժմ առ մեզ կուէին
(զամ ջնուտ. Գ. ԳԼ. Ա.) գլա զս ար Կոմսն»

Թեան Հռոմայեցւոց պահապան գնդին. ածառ ջուր ջրամոյցիւք ի ներքո, բազանիք կձնայ ի վերայ ջերմ աղբերացն յարմանցան, եւ շինեցաւ քաղաքն շաւրջանակի խոր փոխաւ եւ պատուարաւ, կաշ մեցան աշտարակք շաւրջանակի՝ ժողաւարք կամ բաշտարանէւք, յորոց մին առ անուն Թէոփոս, եւ մթերանոցն ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակի՝ Աւգոստինոն, եւ համօրէն իսկ քաղաքն՝ Թէոփոլիս, սակայն ի Հայոց առաջին անունն պահեցաւ¹. (սփանդ յամէ իբրեւ 421 կամ 2)։ Օւսաւ շինն նախարարք առանց իրիւ աղղեցութեան Հռոմայեցւոցն՝ ըստ սովորական կարգի պայտաւարութեանն յաջորդէին զաանաւարութիւնն, զնշանս եւ եկթ պատուոյն (զհանդերձան սկիւթելս եւ տիանակապս եւ դիօշէփան) ի կայսերէ ընդունելով։ Ապա առ Օւենոնիւ կայսերաւ իբրեւ նախարարք սմանք տպաստմեցին զլիաւորութեամբ Իզդեայ եւ Ղէւանդեայ, յետ նաւաճելոյ զնոսա կայսեր՝ արկ զնոսա յիշխանութենէ եւ հրամանս եւս այնուհետեւ մի ժառանգութեամբ տանել նախարարաց զաանաւարութիւնն, այլ զոր կայսր ընտրեացէ՝ նա կացցէ ի նահապետութեանն։ Թէոփոս եւ այսպէս հաւասարեցին իմն նախարարք ընդ այլոց ինչ պաշտօնէից հռոմէական պետութեանն, սակայն զորք շաւրջ զնոքոք՝ ոչ ի հռոմայեցի լեզուանց էին, այլ ըստ հին սովորութեանն իւրեանց ունէին զորս ի Հայոց զիւրեամբք մինչեւ ցժամանակսն Յուստինիանոսի²։

II. Խորենացի զժամանակ թագաւորութեանն Արշակոյ (եւ Վաղարշակոյ) կշռէ վերջին ամացն Թէոփոսի Ա. եւ ժամանակին Արփադեոյ նորին որդւոյ, զնելով զնոսա թագաւորեալ ի Թէոփոսէ՝ որ աւարէ զնոսա զօրօք եւ զօրավարք՝ երթալ նստացանել փոխանակ Վաղարշապատայ, քանզի (ըստ Մ. Խորենացւոյ) առ Թէոփոսի Ա. էր Հայաստան համակ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոցն։ Այնպէս զի վասն գաշանցն՝ որով յետ այնորիկ բաժանեցաւ Հայաստան, իբրն Հապուհ Բ. (այս իբրն՝ Հապուհ Գ.) պաղատի եւ Արկադ յաննն եւեթ աւան սփոքեալ ի զբաղարացն վաստակելոց։ Եւ քանզի պապիս իմն հանգամանս պատմութեան յայնժամ ի բաժանման Հայոց աշխարհին գնէ մասննագիրն, յայն սակս չիշխէ ինչ աւլ զայնր իմն մեկնութիւն՝ թէ ընդէր անհամեմատ մեծ պարսկային բաժինն քան զհռոմէական բաժինն իցէ։

Այլ ըստ աղիզ ժամանակագրութեան, նա եւ ըստ իւրն իսկ համարոյ սկսելոյ ի ներքուստ ի վեր՝ միայն առաջին ամացն Թէոփոսի կշռին տեք թագաւորութեանն Արշակոյ եւ Վաղարշակոյ, եւ ի Հայաստանի՝ յորում շահեալ տիրեալ էր պարսկային աղղեցութիւնն՝ չէր հնար Հռոմայեցւոց իսկ եւ իսկ աւլ ինքնօրէն թագաւոր Հայոց փոխանակ Վաղարշապատայ (մերժելոյ)։ Այնպէս եւ Արշակոյ Գ. յետ հնգամեայ ժամանակի թագաւորութեանն՝ լինել առ Արկադեաւ, եւ առ Արկադեաւ գաշանց ի միջի կռել՝ անհնարին իմն է, զի այն գաղինք առ հարան նորս եւ գան, իսկ առ Արկադեաւ (որ բուն կշռի ժամանակացն Վաղարշակոյ Հայոց կացելոյ թագաւորի) էր հանապազորդ հաշտութիւն։

Ղիիր պատմութեանն Թ. Բիւզանդացւոյ (Թողեալ զանգէլ ինչ հան-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԵԲ։

2 Պրոփոպ. Վասն ցնուած. Գ. ԳԼ. Ա։

դամանան) պղազգ իմն է: Յեա վարադշատայ մերժելոյ՝ է համօրեն աշխարհն ընդ իշխանութեամբ Պարսից: Արքայորդիքն օրդիք Պապայ՝ են ընդ խնամակալութեամբ մօրն իւրեանց արշակունւոյ Զարմանգխայ եւ ընդ դպեկութեամբ տանն Մամիկոնեանց եւ Սիւնեաց, եւ մարզպան պարսիկ ունի առ ժամն զանալութիւն աշխարհին:

(Յայսմ իրաց հանգամանս՝ ձեռս տան Հայք միւսանգամ ի Հռոմայեցիս: Այնի աշխարհաժողով ի Կարին եւ կացուցանի Արշակ ընդ եղբօրն Թագաւոր ընդ հովանաւորութեամբ Հռոմայեցւոց ի վերայ համօրեն աշխարհին:

(Յեա սակաւ ինչ միջ միւսանգամ զօրանայ պարսկային կուսակցութիւնն՝ որ ձեռստայ ի Պարսիկս, խնդրելով ի նոցանէ Թագաւոր զոք արշակունի՝ ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեանն: Առաքի խոսրով պատանեակ արշակունի ի Հայս զօրօք: Ստիպի պնուհեաւեւ Արշակ Թագաւոր դաշնաւոր Հռոմայեցւոց եղանել ի կողմանս Եկեղեաց՝ ապաստանել յօգնակալութիւն Հռոմայեցւոցն:

Այնուհետեւ կայսր եւ արքայից արքայ խօսին դեսպանութեամբ ընդ միմեանս, ընին դաշինք ի միջի եւ բաժանի աշխարհս ընդ երկուս, յերկուս Թագաւորս բաժանաւորս, յԱրշակ՝ որոյ փոքր բաժին էր, եւ ի խոսրով՝ որոյ մեծ էր բաժինն, մին ընդ Հռոմայեցւոց եւ մեւսն ընդ Պարսից իշխանութեամբ:

Ա՛յ խորենացի ոչ երբեք թողու զՀայաստան ի ձեռս Պարսից, Փ. Բիւլլանգանգայի՝ երկիցս թողու, մի յեա մերժմանն վարադշատայ՝ ըստ բովանդակ մատանց, եւ մեւս՝ առ Արշակա Գ. միով մասամբն. նա տարեւոր իմն մարզպանութիւն յեա դաշանցն դնէ, եւ սա նոյնպիսի ինչ մարզպանութիւն յեա վարադշատայ՝ յաւաջ քան զԱրշակ Գ.: Փ. Բիւլլանգանգայի պսմ եւեթ երաշխաւորութիւն ստուգութեան ունի՝ զի յեա վարադշատայ դնէ զՀայաստան ընդ ձեռամբ պարսկային տէրութեան յամս ոչ սակաւ:

Ա՛սա ոչ գոյզն ինչ նպաստ ի լուսաւորութիւն պատմութեան եւ ժամանակագրութեան Հայոց ընի արաւքնոցն մատենագրութիւն: Մեկնի ի մէնջ Ամմիանոս՝ թողեալ մեզ վկայութիւն թէ յեա 376 ամին տեւեաց Հայաստան տմս ոչ սակաւ ի նմին հանգամանս, Պարսից ճոխացեալ անդէն եւ Հռոմայեցւոց թողեալ անպատասպար՝ չկարացեալ զինուք առնուլ զիրաւունս իւրեանց՝ ցորքան ժամանակս ի Գ.թաց պատերազմութեան գրաւեալ էր պետութիւնն, այս ինքն՝ ցամ 382 (ցերբորդ ամ Թէոդոսի Ա.)¹: Ի դիպող իմն ժամու հասանէ մեզ ի թիկունս մեւս եւս արաւքին մատենագիր՝ Թեոփոսիոս փիղիսոփոս եւ ճարտարախօս, սինկղիսիկոս ժամանակակից ի նոստանդինուպոլիս, որ հաստատագրն արաւքեալ զըանն Ամմիանու առաւել եւս ճշդէ՝ ի ճառին զոր ի սկզբան 383 ամին առաջի Թէոդոսի Ա. խօսեցաւ: Հայք, ասէ, (որպէս եւ վերք) ի սկզբանէ Թագաւորութեանն Թէոդոսի Ա. էին զէն ի ձեռն թշնամիք տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ տակաւին (ի սկզբան 383 ամին) չեն Հայք ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց. սակայն գոյ յսս ընդ հուպ ընդունելոյ զնոսս պարէն, եւ այն՝ առանց արեան, քաղըրութեամբ, որպէս սովորութիւնն էր Թէոդոսի Ա.:² Յընթացս նորին ամի

¹ Յեա վերագրն էլ 515. Ման. 3:

² Թեոփոս. ճառ ԺԶ. "Հայք... (մեր ժեքն յինքեանց, կամ) ընդդէմ դարձան (προεδέληνται) հռոմեական պետութեան: ... Ջրպէս Սիւլթանաց (Գ.թաց) առանց

արեան եւ արտասուաց յաղթեցաք, այսպէս եւ զՊարսիկս ոչ յեա բազմաց (οὐκ εἰς πολλοὺς) անցուք զմեւք. այսպէս եւ զՀայս ընկալուք միւսանգամ":

յիշի իմ զորավարացն Թեոփոփ առնել յազմութիւնս ինչ յապետելոս (ի կողմանս Միջագետաց)։ Այս ինչ առանց տարակուսանաց եւ թէ ի միւսում ամբ (384) Շապուհ Գ. առաքէ հեղատութիւն առ կայսր ի Կոստանդինուպոլիս վասն հաշտութեան կամ դաշանց, յորում յայտ ե թէ որոշին իրք Հայոց աշխարհին¹, այնպէս՝ զի՝ վաղակցն քանն զամբ 387 մասն մի Հայաստանի իցն ընդ ձեռամբ Հռոմեացեացն (առ Թէոփոփս Ա.) իբրեւ նահանգ հռոմեական ընդ սեպհական նախարարաց։ Քանզի ի կէս այսր ամբ (387, 14 Յունի.) գրէ կայսր Թեոփոփս Ա. օրէնս ինչ առ Գադղան (կամ Գաղանոս) ստարապ կամ նախարարս Ծոփաց՝ առ յետ զոսկին պատկական զնշանակն հպատակութեան (զոր թերեւս զորագլուխը յունական զօրաց հանեալ էին ի կողմանց ամառի)։ Ի նմին օրէնս կայ յիշատակ առհասարակ եւ զայլոց իմ նախարարաց Հայոց եղբրոց ընդ հնազանդութեամբ կայսեր, այլ այն օրէնք առ գլխաւորագոյնն ի նոցանէ գրին՝ վասն պրքն եւս²։ Յըշտի գոյննապիւս՝ գոյնչափ գեղեցիկ է յայտմ վարդի միաբանութիւն տոհմային պատանութեան առ Մ. Խորենացւոյն՝ յորժամ ախիցէ առ թէ յետ վախճանին Արշակայ Գ. «ոչ կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր. այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Գաղանոս. եւ աշխարհին իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կռուս» (կամս, այս ինքն՝ զորավարս կողմակալս)³։

(Նեա թուղոց զմեզ Ամփանա՝ երկուս իմ գլխաւոր կէտս աւելիմք վասն ճշգրիտ զժամանակ թագաւորացն ի Պապոյ մինչեւ ցԱւանշապուհ, (համեմատելով ընդ թուոց ամացն՝ զորս միւսմ միւսմ ի նոցանէ քաջ Մ. Խորենացի), այս ինքն զամբ 374 (իբրեւ ամ մահուան Պապոյ եւ թագաւորութեան Վարադշատոյ) եւ զամբ 384 (իբրեւ ամ դաշանցն եւ բաժանման Հայոց աշխարհին)։ Մ. Խորենացի ապ Վարադշատոյ ամն 4, ապա թագաւորեաց առ 374—377. ապ Արշակայ Գ. ամն 5 յառաջ եւ ամն 2½ յետոյ քան զԴաշինսն, ուր՝ համեմատութիւն արապին պատանութեանն շապ առեի քան զամն 4 կամ 4½, այս ինքն՝ 383—386 կամ 387 սկսեալ. իսկ Խոսրովայ Գ. ապ ամն 5. բայց քանզի ի միաբանութենէ Խորենացւոյն ընդ կորեան առանց տարակուսանաց գիտեմք զսկիզբն թագաւորութեան Վաւանշապի՝ ապա հարկ իմ եւ առ խոսրովայ ամն իբրեւ 7, 385—391։ Մեան միջոցք ընդ մեջ ամացն իբրեւ 377—383, եւ 384—385. զառաջին միջոցն թերեւս քաջ լուցու մարդպանութիւնն Սուրենայ յետ մերժմանն Վարադշատոյ (բառ Փ. Բիւզանդացւոյ), եւ զերկրորդն՝ մարդպանութիւնն՝ զոր յետ դաշանցն այնոցիկ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Խոսրովայ Գ. գնէ Մ. Խորենացի։

1 Որոս. Պատմ.։ Պակաս.։ Կլավդիան.։ Հիւպատ.։ Ղիբան.։

2 Մտտեան Թեոփ. Գիլք ծի. 3. ԺԳ. Օր. 6. «Գադղանայ նախարարի Ծոփաց աշխարհին։ — Սահմանեմք զոսկին պատկական առլ պարեն յետս եւ գործուցանել առ նոսա՝ յորոց ոչ ըստ օրինի թուի հանեալ, զի ըստ հին սովորութեանն օրինակի՝ ամենայն նախարարք ի սիրոյ հպա-

տակութեանն՝ որ պարսի հռոմեական տերութեանն, պարսի յիւրեանց ի սեպհական ընդից արապնէ՝ մտաւայանել փառաւորութեամբ՝ միւսմ Լուսաւորութեանն (Serenitati)։ Յուեալ ծի. Կաղանդացն Յուզնայ, ի Կոստանդինուպոլիս, ի Վաղինախանեայ Աւագոտեայ՝ երրորդ անգամ, եւ յԵւաքոպեայ հիւպատանութեանն» (387)։

3 Խոր. Գ. ԳԼ. ԽԱ.

130

(Յետ վախճանին Արշակայ Գ. տիրէր Խոսրով Գ. միահեծան ի Պարսկաստանն Հայաստանի որպէս ինչ կոչեն պարսկերէն ի մատենագրաց¹։ Եւ եւ նախարարք յունական կողմանն եւ Պարսկական իսկ ինքնին գլխովին՝ որոց ծանր էր լինել առանց թագաւորի արշակունւոյ, յղեցին ամենեքին միարան պարզամ առ թագաւորն Արարատայ՝ անցանել առ նա պայմանոք անկիշտութեան յանցանաց, ժառանգութեան առաջնոց կալուածացն եւ պաշտպանելոյ ընդդէմ դործակալաց կայսեր զայնոսիկ՝ որ ի բաժնին առաւունիցին կալուած։ Ընորհեցան կամ խոստացան արցանիքն մուրհակաւ կնքելով խաչանշան, այլ կալուածք յարքունուստ ասհմանեցան վասն այնոցիկ՝ որոց կալուածք վաղ այլոց էին ստանալ եւ խոստանայր թագաւորն Պարսկականի Աստուարտականի՝ Արշակունւոյ ի մօրէ (Մարշակունւոյ) գրել ի տոհմ Արշակունւոց, եւ այնպէս անցին նախարարեանն ամենայն։ Միայն Աստուարտական (որոյ էր օգնական զհայր իւր Արարատն եւ զմայրն Արծրունի Տաճատուրհի) յինքն ըմբռնեալ զթաւրթս երկոցունց կողմանցն՝ անկաւ առ Թէոփոս Ա. յերկիրն Հռոմայեցոց։

Այլ շտերկարէր թագաւորն ի միահեծան թագաւորութեանն. քանզի այն իսկ զի բարեկամեցաւ ընդ կայսեր եւ հան յեպիսկոպոստպետութիւն զԱռհայ գորդի՝ Երեսիտի, անհրաժան ի թագաւորէն Արեաց (389)՝ ած զառ (զՎարդան Գ.), ըստ այլոց ժամանակագր. զԱրտաշէր (Բ.) ի ցասումն։ Իբրեւ յղեցաւ ի թագաւորէն Արեաց մեղադրութիւն՝ հանգերձ ազատնալեօք՝ ըմբռնացաւ Խոսրով։ (Յոյս թագաւորին ի կայսր Թէոփոս էր՝ ընդ որում իսկ եւ իսկ սկսաւ լինել պատգամագնաց, խոստացեալ դարձուցանել ի նոսա զաշխարհն համարեն։ Ասկայն վաղ ամանց յիւրոց անտի նախարարաց գուշակ ի դուռն լեալ՝ արքայորդին Պարսից (Արտաշէր, ըստ այլոց ժամանակագրութեան՝ Առաւ) զգրու ծառա ի Հայո հասանէր, եւ անկանէր Խոսրով անջան ի բուռն, զի ոչ միայն կայսր ձեռնթափ էր ի նմանէ՝ առ ահի մեծի իրիք արտերազմի տարածամ գրգռելոյ, այլ եւ ինքն թագաւորն Հայոց չժամանեաց ունել ինչ թիկունս օգնականութեան ի սարսափական ազգացն։ Այլ միայն Խոսրով ի թագաւորութենէ, այլ եւ ամենայն նախարարք խախտեցան յիւրաքանչիւր պատուոյ յոր կարգեալ էր զնոսա Խոսրովու, ընդ նոսա եւ եպիսկոպոսապետն Առհայ։ Թէոփոս եւ զԱռաւշապուհ զեղբայր մերժելոյ թագաւորին մատոյց ի բարձ թագաւորութեանն, այլ թողաւ զունդ ստուար Պարսիկ ի Հայոց աշխարհին։

Առ ապաւ Արտաշէր զԽոսրով աքիսնել յԱնուշն բերդ հան-

¹ Թէոփոս. ի Թեոփոս (Theophrastus). առ եւ ի զարմարաց. Գլ. ԻԶ.

գերձ քաջն Պաղաւանդ: Թէպէտ եւ եղբայր Պաղաւանդ Շաւարշ եւ Պարգեւ Ամասունի արամբք 700ովք ջանացան զերծուցանել զարքայ, բայց շղթայք ստից թագաւորին խափան եղեն, եւ ազդ լեալ իրացն՝ գրգռեցաւ խազմն, Շաւարշ եւ Մանուէլ որդի Պարգեւայ անկան ի խաւան, իսկ Պարգեւ ի բաւան անկեալ մորթեցաւ¹:

Սևաճապուհ² ըստ Արեւան եւ Խորենացւոյ կամ Սասնաշապուհ ըստ Նշեշէի (391 կամ 392—414) խաղաղութեամբ զարէր զառաջնորդութիւն երկոցունց իսկ բաժնից Հայոց աշխարհին. առաջի՝ առ Երեքումբք սասանականօք (Արտաշիւ Բ. ըստ Խոր., Սևաճապուհ եւ Ապրիլբախ Բ.) եւ անախ՝ առ Երեքումբք կայսերօք (Թէոդոսիւ Բ., Արիստակեւ եւ Թէոդոսիւ Բ.): Վասն զի ընդ սոսա եւ ընդ նոսա զնայք նա բազում խնամութեամբ եւ զգաշութեամբ: Ոչ փոքու իրիք վստահութեան նշանակ է՝ զոր առաջնորդք երկոցունց պետութեանց ընդ Սևաճապուհ անէին, այն՝ զի թագաւորն Հայոց էջ ի Միջագետս լուծանել զգործութիւն գործակալաց Պարսիցն եւ Աւանց՝ երկոցունց կազմանց զարդարն սահմանելով³:

Արտեղք լուսաւորութեան ժամանակի թագաւորութեան նորա՝ էին Սահակ եւ Մաշթոց կամ Մեարազ: Ահա Ներսիսի Մեծի առանց հրամանի արքեպիսկոպոսոցն Անարացւոյ կարգեցան մի ըստ միօջէ յեպիսկոպոսապետութիւն Շահակ, Օւաւէն եւ Ապուրապէս: Ահա Ապուրապէս կալաւ զաթոռն հաւանութեամբ Խոսրովայ Պ. Սահակ (388 կամ 389—440) որդի Ս. Ներսիսի, կրթեալ յունական հրահանգօք:

Սահականոյշ՝ դուստր միամօր Մեծին Սահակայ էր լեալ առն Համազասպայ Մամիկոնենի. աներն սորա Սահակ միջնորդ ի մէջ անկեալ ոչ միայն վասն յորդորելոյ ի դստերէն, այլ զի եւ ազնուական տոհմն Մամիկոնեանց միւսանդամ յառաջին բարձրութիւնն ելանիցէ, յետ մահու Սահակայ ապետի՝ խնդրէր ստէպ ի Խոսրովայ զՀամազասպ հանել ի պատիւ սպարապետութեանն: Բայց սրպէս հաւանութեան թուի՝ ի Պաղաւանէ տծաին թագաւորն, որ գրեթէ զգործ սպարապետութեանն ունէր: Եւ իբրեւ երկողին ի միջոյ հեռացան՝ բարեխօսէր այնուհետեւ Սահակ առ Սևաճապուհ վասն նորին խնդրոյ: Իբրեւ չկամէր թագաւորն անհրաման յարքայից արքայէ զիրան կատարել՝ առ Սահակ թուղթս ի նմանէ եւ երթեալ առ արքայն Պարսից՝ մեծարեցաւ ի նմանէ, ընկալաւ ոչ զսպարապետութիւնն միայն զիրոյ փեսային, այլ եւ համօրէն տոհմն Մամիկոնենից՝ ամբառնալ

¹ Խոր. Գ. ԳԼ. Ծ:

² Ի Խոսրովայ հետեւ օրհրդն լինի զարաւան անուանց թագաւորաց Հայոց՝ իբրեւ առ պիանէ թագաւորին Պարսից, ուր առ

առիթմն քան զնա են բուն Հայ կամ զարթեւ անուանք:

³ Խոր. Գ. ԳԼ. ԾԲ:

ի հինգերորդ գահ նախարարացն, եւ թողութիւն վասն զաւարի ազգին Վամարականաց եւ Վմատունեաց, որ վնասակարն համարեալ էին, զի մացեն այսրէն ի ժառանգութիւն հարցն կալուածաց, բայց առանց գահուց հայրենականաց: Այս ամենայնի կատարումն յանձն լինէր հրովարտական Արտաշէի (կամ Վլասմայ) առ թագաւորն Հայոց (393—395)¹:

Սեբաստիոն ի Հացեկաց գեղջէ Յարօն նահանգի, ծնեալ յամի 961 († 441, 13 Մեհեկանի) ի հօրէ՝ որոյ Վարդան անուն էր. աշխարհ ծննդեանն եւ հօրն անուն (զի է անուն սեպհական տանն Մամիկոնեանից) յայտ առնէ՝ թէ ի Մամիկոնեան տոհմէ էր Սեբաստիոն: Այր եւ ուս վարժեալ ի մանկութենէ ի յունական հրահանգս, (ըստ Մ. Խոր.) ծնեալ եւ ուսեալ առ Ս. Ներսիսի (կամ ի դպրոցսն կարգեալ ի նմանէ): Ըն Արշակուն Գ. էր յարքունիս իբրեւ տառնադպիր, եւ առ Խոսրովու Գ. թողու զարքունիսն տուեալ զանձն վարուց միայնակեցութեան: Այս զօրանալոյ կրթական ուսմամբ դպրոցի վանականութեանն՝ ելածէ ի քարոզութիւն, շրջելով ընդ համօրէն աշխարհն, ի գինուէտն Պողոթան՝ ուր տակաւին կայր հեթանոսական խմորն եւ հնչէին ցուցք նախնեացն հեթանոսականք, ի Սիւնիս, ի Վիրս եւ յԱրշակունս: Ըստ ուրեմն հայերէն նշանագրացն գիւտիւ (406) դնէր զհիմն տոհմային ուսման՝ ոչ միայն վասն ժամանակին իւրոյ, այլ եւ վասն դարուց բազմաց:

Առ հանդարտ եւ խմտատուն թագաւորաւս ոգի առ աշխարհն Հայոց եւ անդէն ներքուստ ի ներքս՝ լռելով անդադար հակառակութեան նախարարութեանցն ընդ միմեանս եւ ընդ թագաւորին: Գործէր նա ձեռն ի ձեռն ընդ եպիսկոպոսապետին եւ ընդ համօրէն կղերականաց՝ որոց էր պատուադիր², օգնական էր նա նոցա ի կրթութիւն բարոյից ազգին եւ ի յստակութիւն կրօնից ջնջմամբ հեթանոսութեանն: Այր սատար եւ յառաջացուցիչ դպրութեան ազգին իւրոյ հոգաբարձութեամբ գիւտի հայերէն նշանագրաց եւ կարգմամբ դպրոցաց սահմանելով զծախսն յարքունուստ: Այսպէս թէ եւ զկրթութիւն պայազատին իւրոյ եւ որդւոյ հասանէր նմա հանել ի գլուխ: Ինողեալ նորա ուսար մի զԱրտաշէս տեսնամեայ՝ վախճանէր խաղաղութեամբ, յետ Խոսրովայ Բ. լեալ առաջին եւ վերջին թագաւոր Արշակունի՝ որ մեռանիցի անշարժ յաթոսոյ միահեծան թագաւորութեանն՝ յոր միանգամ եւ (414):

181

Խոսրով Գ. որ անդստին յամի 395 արձակեալ ի կապանացն կայր ի նմին բերդի՝ դարձաւ յաթոսն՝ երթալով ի դուռն Սահա-

1 Խոր. Գ. ԳԼ. ԾԱ.

2 Կրթիւն.

կայ վասն գորին իրաց: Խնդրեաց խաբարի եւ զՀրաչատ գորդի
Գաղաւանի, այլ մինչ չեւ հասեալ նորա ի Սագաստանէ, վախ-
ճանէր թագաւորն՝ թագաւորեալ ամիսս 8 կամ ամ մի¹:

Առաքելք արքայորդին Հապուհ յաթոռ թագաւորութեանն
Հայոց, քանզի պապէս իմն խորհէր հայրն (Յաղկերտ Ե.) պա-
ռիկ թագաւորաւ եւ խնամութեամբ Սասանեանց ի մի ազգ Արեաց
եւ ի մի օրմնս Մազզեղանց ձուլել: Ենդէն իսկ եւ իսկ դառնալ
արդեւք ազգն ընդդէմ՝ բռնութեանն, այլ այն ինչ վախճանեալ
Համազասպայ սպարապետի՝ չկայր որ զլուխ գործոյն: Եյնպէս եկն
եմուտ Հապուհ ի Հայք քերեալ ընդ իւր զՀրաչատ հանդերձ
այլովք վազանդեօք: Սակայն չկարաց նա հաճել զմիտս նախա-
բարացն, զի չքային հրապոյրք մեծութեան եւ հեութեան առհին
Արշակունեաց եւ ոչ կրօնից եւ օրինաց հաւատարութիւն. չմե-
ծարէին զնա թագաւորարար՝ յորսս կամ ի խաղու, նա մանաւանդ
թշնամանեցաւ իսկ բազում անգամ, որպէս յԱռանց Մովսէսայ
յորսս ցուց ի խորտարարտան եւ ապա յորսս կնջաց ի շամբս, եւ
ի Հաւատպայ Արծրունւոյ ի մականական խաղան²:

Ամին իրի չեն ինչ այն զաղմանք թէ լուեալ Հապուհ զհօրն
հիւանդութիւն՝ իսկ եւ իսկ անաղարեաց ի Տիգրան, այլ անդէն
նենգ գործեալ զնա սպանին, եւ անց յաթոռն Վաւա՝ Լ. (421):
Սակայն վաղ հրաման տուեալ էր Հապուհ զօրավարի պարտիկ
գնդին՝ որ ի Հայս էր, ըմբռնել ամել զմեծամեծս Հայոցն զհեռ
նորա ի Տիգրան: Այլ պնդեցին զանձինս Հայք, անց կաց ի զլուխ
իրացն քաջն եւ աջողն՝ Վերսէս Ղիմրակացի, Ժողովեցան նախա-
բարք խրաբանչիւր զօրք, ետուն ճակատս ընդ գնդին Պարսից եւ
անխաւ զօրավար նոցա ի ձեռն Ապրսամայ Սպանդուկոյ: Գաւմա-
րէր այնաւ հետեւ Վաւա՝ զօրս յաշխարհն Հայոց, այլ ամբացան
նոցա յիւրաքանչիւր ամուրս եւ ի լերինս եւ անտուտս անկաւ-
նեին ստեպ ի վերայ պարսկական գնդին, որով երեւելի ինէին մե-
նաւանդ Վանանդացիքն նահատակեալք քաջութեամբ: Եյտգէս
տուերէր ամայանալք աշխարհն անտեղչնչութեամբ յամս 3 կամ 4:
Ի միտ առ թագաւորն Արեաց թէ առանց նախաբարացն Հայոց
չանգթի տիրել Հայոց աշխարհին. եւ ի ձեռն Սմբատայ նապեալի
ցուցանէր զանձն յօժար ի հաշտութիւն: Առաքեցաւ ի նախաբա-
րաց անտի միտքանելոց ի ձեռն եղիակոպոսապետին Մահապայ
Սմբատ եւ Վարդան Մամիկոնեան որդի Համազասպայ թոռն
Սահակայ ի դուռն արքունի: Յանձն առ Վաւա՝ Լ. կնքեցաւ
մուրհակ անյիշութեան յանցանաց, ի բացել մարզպանն եւ տուաւ
թագաւոր Արտաշէս Լ. որդի 18ամեայ՝ Վաւաշապհոյ, տուեալ
նմա անուն պարսիկ Արտաշէր (422—428), այլ Հայք դոնեայ ի
մատենադրութեանն³ կոչեցին զնոս յաճախ Արտաշէս:

1 Խոր. Գ. ԴԼ. ԾԵ:

2 Խոր. Գ. ԴԼ. ԾԵ:

3 Կորիւն, Խոր. Կ. Եղէ:

Այլ զեղծ բարձր մանկան թագաւորի ձանձրացուցին զնա-
խարարան. եպիսկոպոսապետն՝ որպէս ի զգառաւթիւն զթագա-
ւորն, նոյնպէս եւ զսոսա յորդորէր ի համբերութիւն յուսով ուղ-
ղութեանն: Այլ զուր էր ամենայն եւ ընդ վայր. միաբանեցին նա-
խարարքն խնդրել ի թագաւորէն Արեւաց դատել բարձնալ զթա-
գաւորն իւրեանց եւ տալ փոխանակ՝ մարդպան պարսիկ: Սակայն
չառ յանձն միաբանել ընդ նոսա եպիսկոպոսապետն. «Դնձ քաւ-
լիցի, ասէ, մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, եւ ոչ պատել
զբեկեալն կամ զհիւանդացեալ, այլ զահալէժ առնել...: Օխարդ
լինիցի այդ, ասէ, փոխանակել զիմ տխուրեալ ոչխար ընդ ա-
ռաղջ զազանի, որոյ առաջութիւնն է մեղ պատուհառ»: Այլ
նախարարացն խարկանք բանքն թաւեցան, որպէս թէ յապաղեցն
զնուա՝ տալ ժամ պատրաստութեան թագաւորին: Հրատարե-
ցաւ ի խորհրդեան նոցա՝ ընդ թագաւորին մերժել եւ զքահա-
նայապետն իւրեանց. անցին առ Առամ հանդերձ Սարգիստու-
տեամբ արծիւացի (ի Բզնուենաց) փառապէրն երկցու՝ կալ չարա-
խօս զթագաւորէն թէ ապստամբութիւն խորհի եւ զեզժ է եւ թէ
ի Հռոմեացիս: Գլեալ է նա խորհրդով: Առեցան ի դուռն թա-
գաւորն եւ եպիսկոպոսապետն, եղեւ փութիշ (հարցափորձ
քննութեան) ի մեծի. հրապարակին եւ առանց դնելոյ ունին բա-
նից. Արաշխի՝ ընկեցաւ ի թագաւորութենէ, որպէս ցանկա-
ցեալ իսկ էր Առամ եւ առաքեցաւ մարդպանութեամբ Ահհ
Սիհրաշապուհ ի Հայո, եւ յեպիսկոպոսապետութիւն՝ Սար-
մակ (429) զոր եւ յաջորդէր Քրքիշոյ. ասորին (430—432):

Այսպէս բարձաւ հարստութիւն Արշակունեաց եւ ի Հայոց
աշխարհին՝ տեւեալ բաւեալ ամս. իրրեւ 580 (150 նախ քան
ՉԻՐ — 428 յետ Իր.), եւ սպառեցաւ առհմն արքունական,
սորին Արշակոյ մեծի՝ ի վերջին թաքաւորն յԱրաւշեռ, որպէս եւ
մեւս եւս առհմն արշակունի քահանայական՝ ի Սահակ: Համարեալ
էր այնուհետեւ ի Հայո առհմ Արշակունի. Առմարականացն:

(Յետ սակաւ ինչ միոց զզըռմն կալաւ զնախարարան, ողլ կա-
րի անադան: Ս, Սահակ՝ ի խնդրոյ միոց մասին. ողլին առնու. միւս
անգամ ցամն 440. զհոգեւոր վերականգնութիւնն յետ Իրքիշոյ,
ունելով հակառակութեռ, զՏ մուէլ ասորի (432—437 կամ 8):

Գ.

Վասն Սիւնի ճարգան, Վարդան Մաթիանեան, ըսն Յովսէփ Լ. Թեմա Ղազարի
 Գիւն Մաղաքիանց, աշխարհապալ յԱրտաշատ (450), Գիւն Գաղաթիւն Լաւոյ լի
 ի յիսոս, ճախար յԱրտաշատ Գաղաթիւն (451)։ Կապուած նախաբանացն եւ աշխարհ
 (452—464)։ — Կրկն ըսն Պարտիք Թեմա Ղազարի ի Գաղաթիւն, Գիւն Գաղաթիւն
 եւ Կաթողիկոսանի Վանանց, Ղազար Թեմա Ղազարի (յամի 452), Գաղաթիւն
 Կաթողիկոս (454)։

132

Ի ԲԱՆԱԼ Թագաւորութեանն Հայոց՝ այն ինչ ել ի գլխի
 զոր յ200 ամաց հետէ նիւթեալ հնարէր հարստութիւն Սասանեանցն։ Բայց այս ոչ եթէ սոցա ինչ առաւելագոյն զօրութեամբ
 եւ կամ նոցա տկարութեամբ դիպեցաւ, այլ զի երկուքին կողմանց՝ ներքինքն եւ արտաքինք կարկառեցին ձեռն ի միմեանս ի մի
 միարանութիւն, իւրաքանչիւր վասն անձանցն շահու։ Ըմենայն
 հաստատութիւն Հայոց Թագաւորութեանն՝ որոյ միահեծան-
 ազնուապետական առաջնորդութիւն էր, ի միարանութեան նախարարացն ընդ միմեանս եւ ընդ Թագաւորին կայր։ Սակայն վաղ
 իսկ նախարարք՝ որոց բարձր եւ պատիւք եւ աստիճանք ի Թագաւորէ
 անտի զսկիզբնն ունէին, տակաւ մեծացան սահմանօր, զօրութեամբ,
 ամուր ամուր քաղաքք եւ բերդիւք։ Հպարտացոյց զնոսա եւ հնութիւն
 ազնուականութեանն նոցա։ Եւ այնպէս չէին ինչ զարմանք թէ
 գոյցեն նոքա բազում անգամ ի վէզ ընդ իւրեանց Թագաւորին։
 Բայց նմին համեմատութեան վատթարեցաւ, նուազեաց պատիւ
 մեծարանաց տոհմին Արշակունեաց եւ նշմարեցաւ թէ
 երեքի Թագն նոցա եւ աթոռ՝ առանց ձեռաց նոցա։
 Նշառայքն Արշակունեաց տեսին զանձինս բարերարս եւ
 երախտաւորս ազգի եւ տակի Արշակունեացն։ Դա առանիկ
 ըմբռնումն իսկ Թագաւորացն եւ ժամանակք ինչ անիշխանութեան
 ցուցին նոցա եթէ Թագաւորի առանց նոցա չմարթի ընել,
 այլ քաջ մարթի նախարարացն՝ առանց Թագաւորի։ Եւ որք
 ընապութեամբ կամ խնդրովն իւրեանց սովորեցան դնել
 Թագաւոր, ընդելեալ Համարեցան ինչ օտար մերժել
 զնոյն կամ խնդրել բառնալ ի միջոյ։ Ապա յետոյ յայն շափ
 իրքն հասին՝ զի ոչ պատիւ ինչ եւ ոչ բարձ առանց
 միջնորդի կարէին ընդունել ի Թագաւորէ
 անտի իւրեանց (անդստին ի ժամանակէ անտի
 Վառաժայոց), ոչ մեծ ինչ պատուհաս կամ սաստ,
 այլ Թագաւոր նոցա էր բուն յարքունիս Տիգրանի։ Օհարկ աշխարհին
 զոր Թագաւորն հանեալ ապր, կարէր հանել
 այնուհետեւ մարդպանն՝ որ էր բազում
 անգամ հայ յազգէ, զայրուծին՝ սպարապետն
 նոյնպէս հայ, եւ այլքն եւս մի ըստ
 միջէ։ Եւ այսպէս գրեթէ ստուեր իմ
 Թուէր այն՝ որ ի միջոյն բարձաւ։

Թուէպէտ եւ այսպէս ստուեր թագաւորութեանն էր որ ի միջ
բարձաւ, եւ ներքին զօրութիւն Հայոց աշխարհին այնպէս հզա-
րագոյնն էր ի բարձման թագաւորութեանն՝ որպէս դուն ուրիշ յա-
ռաջագոյն առ թագաւորութեամբն լեալ, սակայն եւ այնու՝ զի
որտշեալ էր գաւազանն միայն տոհմին Արշակունեաց, կապ եւ
տանձ կայր փառասիրութեան բազմաց : Վսին հակառակ յետ ան-
կանելոյ ազգին Արշակունեաց ի բաց՝ ըստ առաւելուլ յուսոյ թա-
գաւորութեանն՝ յաճախեցին հրապոյրք, որք բաւական էին գրե-
գուել շարժել զերեւելիս ի նախարարացն՝ նմին անկանել զհետ,
եւ իւրաքանչիւր իսկ ի խոնարհագունաց նախարարացն ջանային ի
բարձրութիւնն՝ տեսեալ թէ խախտեալ քայքայեցաւ առաջին դա-
սաւորութիւնն եւ ամենայն կայր կախեալ զհաճոյից արքունեաց
Արեաց աշխարհին :

Վստացին եւ արքունիքն Յիզբանի վարել սովին ներքին հան-
դամանօք աշխարհին, եւ ածել այնուհետեւ զգործ միաւորու-
թեանն ի կատարումն բովանդակութեան՝ ձգելով զնոսա յօրէնս
տէրութեանն : Ապուհ Ռ. որ յիւրում ի բուն աշխարհին հա-
լածէր մոլեգին զքրիստոնեայսն (330—366 եւ 378, 379) երկու-
ցեալ զանգիտէր զնոյն ընդ Հայոց ցուցանել, մինչ չեւ հաստա-
տութեամբ տիրեալ աշխարհին : Եւսագաւորք սմանք՝ որ յետ նորս
կացին, մեղմագոյնք էին, նմին իրի եւ չեն ինչ զարմանք Արտա-
շի տալ Հայոց թագաւոր զԱւամշապուհ եւ Աւամայ Վ. .
վարել ընդ նմա սիրով ի սպառ, եւ Յազկերտի Ա. որ ի բնէ մի-
առաջոյն ի քրիստոնեայսն էր եւ ի մագուց անտի անասառւած կու-
շեցեալ՝ տալ զԽոսրով միւսանգամ ի թագաւորութիւն ըստ
Հայոց խնդրելոյ : Այլ ի վերջին աման յորժամ դառնացաւ նա ի
վերայ քրիստոնէից (յամէ 418) աւերելով Արդայ եպիսկոպոսի
ատորուշան մի յաշխարհին Պարսից, թագաւորեցոյց զիւր որդի
զԱպուհ ի վերայ Հայոց՝ զի տուրեւաւիւք, խրախութեամբք
եւ խնամութեամբք ի գեն Մագդեղանց զաշխարհն արկանիցէ :
Բայց յետ քառեամ անարգարար թագաւորելոյ՝ գրգռեցաւ
համօրէն աշխարհն եւ նախարարք ի մարտ պատերազմի ընդդէմ
զօրութեանն Արեաց, ապականեցաւ եղծաւ աշխարհն մինչ չեւ
նուաճեալ . լերինք եւ ափափայք լցան փախստելիւք, մինչեւ յետ
երից ամաց թողութիւն յարքունուստ լեալ ի Աւամայ Ա. նորու-
գեցաւ խաղաղութիւնն, եւ տուաւ Հայոց թագաւոր վերջին :
Սոյն իսկ համառօտութիւն իմն պատերազմին Աւարդանանց է եւ
նորին յառաջատիպ նմանութիւն : Սակայն եւ այնպէս հարկ էր
պայազատի նորին թագաւորի՝ Յազկերտի Ռ. (439—458 ըստ
միաբան հաշուի մերոցն մատենագրաց) զնոյն գործ միւսանգամ
փորձել յետ բառնալոյ թագաւորութեանն :

Այլ յամի 421 Աւամայ Ա. գրգռեալ էր մարտ պատե-

բազմի ընդ Հռոմեացեաց, եւ զօրավար թագաւորին Ներսէ՛ճ հա-
րաւ ի զօրաց կայսերն Թէօփոսի Բ. յԱրղազենէ նահանգի՝ որ ընդ
Պարսից իշխանութեամբն էր։ Նմաի անց կռիւն ի Միջագետաւ։
Այն յաղթութեանց ինչ պաշարեցին Հռոմէ զՄծրին, այլ
չյաջողեցան, որպէս եւ ոչ Պարսիկք յաջողին ի Թէփոսապոլեաց
(յԱւահայրապետի) պաշարմանն։ Ապապիստամ չափաւ իրացն ա-
ռաջն արկանէր Թէփոս խաղաղութիւն՝ զի թերեւս դադարաւմն
լինիցի հալածանայն, եւ կռեցան ի միջի դաշինք 100ամեաց խաղա-
ղութեան¹։

Սահայն եւ այնպէս նորին որդի եւ պայազատ Ապրիլիոս
իրեւ կոչեաց յառաջ միւսանդամ զՄիհրնիւրսէ՛ճ ի դարձ հա-
ղապարտութեանն կամ վղբրկութեան, որ առ հարին նորա ի
բաց կացեալ էր ի նմին պատուոյ՝ երթալ տալ զաննն ի պաշտօն
կրօնատան միոյ ի կրօնատանցն, նորա խորհրդով միւսանդամ
զրգուէր պատերազմն ընդ Հռոմեացեաց, քանզի անհնարին
թշնամի էր նոցա հաղարապետն։ Վիմեցին յանկարծ Պարսիկք
եւ հալին մինչեւ ի քաղաքն Մծրին՝ առ որով կային լեզեանք
Հռոմեացեաց. աւերեցին զքաղով գաւառս Հռոմեցն ապա-
տակաւ, հրձիգ եղին եկեղեցիք, կուտեցաւ աւար բազում։ Ի
նմին ժամանակի եւ ի պահպանութիւն Հայոց աշխարհին յերե-
սացն Հռոմեացեաց եւ կամ փսն սանձելոյ զՀայս՝ զի մի տալա-
տարեալ ձեռս ի Հռոմն ապցին՝ առաքեցաւ գունդն առքա-
տական զալ ունել պահ մօտ առ Բագաւանաւ²։ Այլ Թէփոսի
Բ. ոչ այն արութեան միտք էին եւ ոչ ժամանակացն հանգամանք
թողութիւն մեծի իրիք կռուոյ տանել սկիզբն, առաքեցաւ իսկ եւ
իսկ Մատթղիոս աղարապետ Արեւելից կամ Մնաթրայ զանձուք,
եւ արքն պարսիկք՝ որ փախաւայ անկեալ էին ի Հռոմեացիս
փսն քրիստոնէութեան եւ պաշտպանէր նոցա Ատափկոս հայրա-
պետ, առան ի ձեռս ըստ ինորոյ թագաւորին եւ այնպէս նոր-
դեցաւ խաղաղութիւնն (440—441)³։

Այնպիսի եկեալ պարծանք յարեւմտից դառնայր յարեւ-
ելոս Կոյս թագաւորն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Վուշանաց
կամ Հանաց։ Ննդէն իսկ յարշաւանի անդ՝ Միհրնիւրսէ՛ճ յարմ
եւ ինքն իսկ թագաւորն ածէր ակն, զրգէր զրգուէր զնա այնու-
հետեւ ոչ միայն ի հալածանս քրիստոնէիցն՝ որ անդէն ի Պարս-
կաստանի էին, մանաւանդ յետ ապստամբութեան իրիք ի Խո-
րասան յառնելոյ, այլ եւ ի վերայ Հայոց աշխարհին եւ Ա-
ղուանից եւ Այլ բաց մատուցանէր նմա խորհուրդս։ Մեծ եւ պի-
տանի է, ասէ, աշխարհն Հայոց, այլ մօտ եւ սահմանակից կայ-
սեր իշխանութեան եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի. բայց թէ

¹ Սմբ. Է. 18—21. Սղոմ. Բ. 4. ² Թեփոսիւ. Ե. 39. Եղիշէ Է. 13.
Թեփոսիւ. Ե. 37. Գրգռի. Աղէքսանդր. Պարսիկ. Պարս. պարս. Ա. 2.

³ Խոր. Գ. ԳԼ. ԿԷ.

մերայ օրինաց ընտանեցուցանեմք զնոսա, այնուհետեւ զմեր թա-
ղաւորս սիրեն եւ զԼքեաց աշխարհս՝ ի կայսրէ հեռացեալ. եւ
յարժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Ա իրք եւ Լեզուանք այնուհե-
տեւ մեր իսկ են:

Գտաւ եւ ի Հայոց աշխարհէ տունն Սիւնեաց օգնական խոր-
հրդոցն Միհրաներոհի: Ի վաղուց իսկ ի Սիւնիս փոփոխ յա-
ջորդէր կուսակցութիւն Հայոց եւ Պարսից: (Սեա Ընդովկայ աներոց
Լքշակայ Բ. Սիւնեաց նահապետի՝ յառաջ մատուցաւ ի Շապհոյ
Բ. Ալաղինակ Ը.: Բարիկ նահապետ աներ Լքշակայ Գ. էր ի
կողմն սորա հանդերձ որդւով իւրով Պարսիկ: Ի վերջ կոյս
երբորդ եւ ի սկզբան շարտորդ դարու ունէր զիշխանութիւնն Ալա-
ղինակ Բ. որ իրրեւ վնասակար յարքունիս, թերեւս իրաւամբք,
ապանաւ: Ըյապէս անց իշխանութիւն տոհմին (յամի իրրեւ 410)
յեղքօրորդի անդր ի մանուկն Ալաաակ, որ բազում իմիջ ապր ու-
նել ակն: Սիրելի էր լեալ ամենեցուն, խմաստուն եւ հզօր յա-
ռաջնորդութեան եւ անուանի ի համօրէն աշխարհին: Եղեւ նա
օգնական սրբոյ վարդապետին Մեծօրայ յառաքելութեան նորա ի
Սիւնական աշխարհին, ցուցեալ առ նա հազաւակութիւն իրրեւ
որդի առ հայր. կարգեցան անդէն դպրոցք ի հրահանգս մանկը-
տւոյ. նա աւանիկ եւ սկիզբն իմն մատենադարանի ի Վեդաքունի՝
նշմարեմք: Եթէ արդարեւ, որպէս եղեւ իսկ յեաց զնմանէ
ամբաստանութիւն, էր լեալ գործակից կործանման հօրեղքօր
իւրոյ, չէք ինչ երկրացութիւն թէ տօմն իրրեւ հանդիտիւ հաւա-
տարմութեան առաւել եւս հանոյ եղեւ յարքունիսն պատանեակն
շոյա եւ խորագէտ, այնպէս զի յեա Ալեհ-Միհրաշապհոյ՝ յանձն
եղեւ նմա մարդպանութիւն Հայոց աշխարհին: Ըյապէս անցեալ
կայր նա բարձու ի վերոյ քան զամենայն նախարարս Հայոց աշ-
խարհին:

Ըյալ անդէն յիւրում տանն պղտորեալ խանդարեցաւ ամե-
նայն: Ալարազվաղան սիւնի նորին փեսայ գժտութեամբ էր ընդ
դատերն նորա եւ յայն սակս հան մերժեաց զնա Ալաաակ յաշ-
խարհէն: Ալարազվաղանայ հառեալ առ հազարապետն Լքեաց՝
ամբաստան զաներոյն, եւ ինքն դարձեալ ի դէն Մաղդեղանոյ՝
խորհրդակից եւ գործի հազարապետին կցորդէր, զի թերեւս յա-
պրտամբութիւն աներն գրգռիցի եւ նուաճեալ մերժիցի յիշ-
խանութենէն:

Ըյալ զտանուտէր Սիսական աշխարհին վաղ մնորեցուցեալ
էին փառացն տենչանք. ոչ միայն յայնպիսի ազնուական տրու-

1 խոր. Բ. ԳԼ. Ժ:

2 Կարճ. «Յորում ժամանակ պար-
գեւեալ յԱռաւելոյ՝ հասներ ի դուռ
իջնութեան Սիւնեաց քաղ. սիսական
Վաաակ. ոյր խորհրդական եւ հանձնարդ

եւ յառաջիմաց. շորհատուք իմաստու-
թեամբն Առաւելոյ»:

3 Եղեւ. Փարդ:

4 Ալաղին յառաջ քան զամ 447 որ-
պէս ամբօքի ի յառաջարանէ կանոնաց
Հահապեղանի:

թիւն դիմադրածութեան չէր զանձն պատշաճեալ, այլ եւ ժամ պատեհ առաջի արկելոցն ցանկութեանց եւ գեղեցիկ դէպս զերան համարեցաւ՝ խաղալ մեւս եւս քայլ յառաջ հասանել ի կատար բարձրութեանն։ Տակաւին կենդանի իմն էին յիշատակք առ մային թագաւորութեանն։ Ընդ վատաւոցն յուրացութիւն զաշխարհն ածելոյ՝ անվրէպ վարձս զթագաւորութիւն Հայոց աշխարհին անձինն խոստանայր այս Մերութան երկրորդ։

Եւն էին եւ այլ եւս պատուակալք ի նախարարական ցեղիցն. այրն բարեպաշտօն եւ հզօր ընչաւետութեամբ՝ Աւհան Լմուտունի հազարապետ, որ իրրեւ զհայր համարեալ էր աշխարհին, քաջն Լքշաւիր Ամմարական եւ Ներշապուհ Լքծրունի։ Այլ առաջնորդ դքսիւն էր նոցա դնել զգէմ նիւթելոցն։ Տոհմք Բագրատունեացն եւ Մամիկոնեանց ընդ երկուս բաժանեալ էին։ Տիրոց ասպետ (յաջորդ Ամրատայ Պ. յասպետութեանն) իշխան պարսկայինն Բագրատունեանց Տարօնոյ (ուրոյն ի Յունական Բագրատունեաց Սպեր նահանգի) շահեալ էր ի կողմն իշխանին Արենեաց։ Յունականն Մամիկոնեանք հանդերձ համօրէն Ստորին Հայօք էին ի խաղաղութեան կուտակարութեամբ Աւստակայ Մամիկոնենի, ընդ իշխանութեամբ Խէոգոսի Բ. եւ Մարկիանու։ Լմենայն յոյս էր այնուհետեւ ի վերայ տոհմին Մամիկոնենից՝ որ ի պարսկային Հայաստանի գրաւեալ ունէին զքաղաքսն առաւել։ Գլխաւոր տեղի նոցա էր Ըւհասպիվանն։ Աւարդան Բ. ուրոյ ընդ քաջութեան հայրենի տոհմին՝ էր եւ նախանձ հաւատոց մայրենի ազգին իւրոյ, ունէր ի ժամանակին զտանաւտէրութիւնն (անդառին յամէ իրրեւ 433), ունելով օգնական զեղբարսն իւր զՀմայեակ եւ զՀամազասպեան, որք առհասարակ վայելեալ էին ի կրթութեան մայրենի հաւուն իւրեանց Ս. Սահակայ¹։

Ըյապիսի հանդամանք իրաց էին Հայոց աշխարհին՝ յորժամ հաստատեցաւ ի խորհրդեան թագաւորին պատճառանօք արշաւանին Վուշանաց կոչել զայրուձի իւրաքանչիւր ազգաց քրիստոնէից, մանաւանդ զՀայոցն, եւ այնպէս նախ անզօրս զնոսա կացուցանել, ապա հնարիւք մուծանել զմոզութիւնն։ Հրովարտակք առ ամենայն ազգս տէրութեանն՝ Լքեաց եւ Լնարեաց հասանէին, յորս յետ տալոյ նոցա զաւետիս յաղթութեանն ընդգէմ Հռոմայեցւոց, յայտ առնէր զսկիզբն պատերազմին ընդ Վուշանաց, եւ կոչէին իւրաքանչիւր ազգք անցնիւր այրուձիով (441)։ Ապա թէպէտ եւ զահի հարեալ էին ի բեկանելոյ Հռոմոց առաջի նոցա, տակայն եւ այնպէս Հայք եւ Ա իրք եւ Լղուանք հանդերձ Լվինօք,

Մասնակցութիւն, յորդուգը եւ լղանիւք, նա եւ ի կողմանց իսկ Ջաճ-
կաստանի (Նորախայ) խաղացին իւրաքանչիւր այրուձիով հաստ-
նել ի ժամադիր տեղին յԱպար աշխարհ:

Օրկեամ տուան ճակատք ընդ Վուշանաց, բայց չկարաց
յազթափարել զնոսա թագաւորն (442—443): Իբրեւ ետես թէ
յերկարի գործն՝ արձակեալ զզօրն մարզիկ յիւրաքանչիւր տեղիս,
զայլա փոխանակ նոցա առ իւր կոչէր՝ նովին պատրաստութեամբ,
եւ այնպէս իւր տնդէն քաղաք բնակութեան շինեալ՝ ամ յամէ
դնէր արշաւանս զամս իբրեւ 7 (443—448): Ի նեղ մեծ անկաւ
թագաւորն Հոնաց կամ Վուշանաց, աւերեցան եղծան բազում
գաւառք նորա, եւ եղաւ պահակ որմնապատ, անուանեալ պա-
հան Հոնաց: Առաքէր այնուհետեւ արքայից արքայ աւետիս ընդ
ամենայն ատրուշանս, առաքեցան ի զոհս կրակին ցուլք սպիտակք
եւ նոխաղք գիսաւորք, պսակօք եւ պատուովք մեծաբեցան մոզքն
եւ մոզպետք: Սերջին արշաւան թագաւորին (յամի 449 գար-
նայնի) զրաւ իրացն առնէր. փախստեայ ելանէր առաջի բազմամ-
բոխ զօրաւ նորա թագաւորն Վուշանաց ի կողմանս հիւսիսային ա-
նապատին, առաքէին ասպատակաւորքն Պարսից՝ զաւառաց, տե-
ղեաց, վայրաց. առան բերդք եւ քաղաքք, գերի եւ առ եւ ա-
պուռ եւ աւար ածաւ յերկիր թագաւորութեանն Պարսից:

Սինչեւ ցայն վայր գաղտ իմն մենքենայէր գողանալ զմիտս
քրիստոնէիցն որ ի բանակին էին. երբեմն յաճախէր պարսաւանս
օրինաց քրիստոնէութեան յատենի հրապարակաւ, երբեմն տայր
հանդէս առնել այլեւայլ կրօնիցն՝ ընդ մոգութեան եւ ընդ քաւ-
դէութեան եւ ընդ այլոց ուսմանց եւ զքրիստոնէութիւն ի ներքս
արկանելով, «Հարցէք, ասէր, քննեցէք, տեսէք. թող որ լաւն՝
ընտրեալ կայցուք», եւ յետուտ պատուովք հրապուրէր արկա-
նել՝ նախամեծար զկրսերն եւ զանարգս քան զաւագսն եւ զպա-
տուականս առնելով: Սակայն ազատ էր տակաւին պաշտօն քրիս-
տոնէութեանն զոր անդէն ի բանակին կղերականքն յայտ յանդի-
ման կատարէին, նա առանիկ ընդ ամենայն կողմանան տարածանէր
քրիստոնէութիւնն, քանզի յայանի բռնութիւն չկարէր արկանել
ի կիր, այնու՝ զի ոչ համագունդ ի միում վայրի էին մեծամեծք
աշխարհացն իւրաքանչիւր (442—448):

Այլ յաղթութիւն 449 ամին համարձակեցոյց այնուհետեւ
գործել տներկիւղագոյնս: Մոզքն եւ քաւդեայք բարրառէին թէ
սատուածքն օր զյաղթութիւնն ետուն՝ ոչ այլ ինչ հատուցումն
ինդրեն՝ բայց զաղանդ քրիստոնէութեանն ի միջոյ բառնալ. նմին
միաբան էր եւ խորհուրդ աւագանւոյն: Առաքէին դեսպանք օտի-
պաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս պարսկային տէրութեանն՝ զա-
գարել յիւրաքանչիւր օրինաց, արեգական միայնոյ գալ յերկր-
պագութիւն, սպաս ունել կրակի եւ զմոգութիւն եւս յայնր վե-

բայ առնուլ յանձն: Ընդէն ի ներքս պահ գրանն արգել զայլաւն ձին Հայոց, զՎ քաց եւ զԼիզուանից, եւ հրաման աստիւ ի վերայ դռնապանացն լինէր՝ զորս յարեւելսն գայցեն՝ թողուլ, իսկ յարեւելից յարեւմուտս արգելուլ զանոցն: Իբրեւ յամենայն կողմանց փակէր, արկանէր այնուհետեւ ձեռն՝ տազնադել տանջանօք, կապանօք, անարգութեամբ, նուաղութեամբ թողալի եւ գծնեայ վայրօք ձմերոցաց, երբեմն ստիպելով ուտել միս յազեալ եւ երբեմն գումարելով ի նոցանէ գունդս գունդս յերկիր հեռուոր՝ յանապատն հիւսիսայ ի մարտ պատերազմի եւ անդէն զբազումս մատնելով արդ:

Ընաբեցաւ եւ յաշխարհն Հայոց իբրեւ ի գործ արքունի Պենչապուհ կամ Սէհ-Պենչապուհ: Սա զառաջինն եկեալ բերեալ զաղջոյն թագաւորին եւ խաղաղասիրութիւն կեղծաւորեալ՝ առնէր աշխարհագիր՝ որպէս թէ թողութիւն հարկացն առնիցէ եւ թեթեւութիւն այրուծիոյն տահանելոյ: Եւսլ արդեամբք՝ 1. եկեղեցին եւ վանորայն հանդերձ կզերաւն որ տալու հարկ էր՝ արկան ընդ արովք հարկաց: 2. Հարկ աշխարհին ծանրացաւ կրկին, եւ անհնարին իմն էին մուտք եւ ասկք եւ բոժք եւ հազք լերանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց. նա աւանիկ ոչ միայն շինաց, այլ եւ աւերակաց իսկ: 3. Ըրկ բանասիրութեամբ զնախադարսն ընդ միմեանս եւ յամենայն տան յարցց խռովութիւն: 4. Վրդաեաց յարցց ամբաստանութիւն ի վերայ հայրաւորութիւն Սահանայ Լմատունաց հազարապետի աշխուհին, մերժեցաւ նա ի գործոյն եւ ածաւ պարսիկ փոխանակ նորա (Մշկան անուն): 5. Ըծաւ եւ աղբ մոզպեա ի գործ գառաւորութեան՝ զի խափանեցին դատաստանք որ յատեանս եպիսկոպոսացն լինէին:

Իբրեւ այս ամենայն յարգարեցաւ ի քայքայումն միաբանութեան աշխարհին եւ ի փոխուցանել զփանականս, ի ցրուել զշինականս եւ զի առ ազքատութեան վառնգի գիմեցեն յորէնս մագութեան, այնուհետեւ հասանէր հրովարտակ ի հազարապետէն Ըրեաց եւ Ընարեաց (Լքան եւ Տաներան), յորում աւանգէր ուսումն զբաղաւորան եւ գեն մաղղեզն, թէ ի միութենէ (ի Օքուանայ, ի Ժամանակէ) եւ երկուորականութիւն արմատական՝ երկուց արարչացն (Արմրղղի եւ Ըրհմնի) եւ արարածոց բարւոյ եւ չարի, եւ յանգիմանէր քրիստոնէութիւն՝ իբրեւ վարդապետութիւն հակառակ մտաց մարդոյն եւ զգայնաց նորա:

Ի ինէր ժողով յԸրասաշատ նախարարացն եւ կզերակունաց (եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց եւ երիցանց): (317 եպիսկոպոսացն էին երեւելիք Յովսէփ եպիսկոպոս Ըյրաբատայ կամ Աթութուղիկոսն, Մեղեա՝ Մանազկերայ, Սահակ՝ Սրշատունեաց, Լզնակ՝ Բաղրեւանդայ, Մուշէ՝ Ըրծրունեաց, Սուրբակ՝ Բզնունեաց (երբեմն հակառակաթոռ Սահակայ), Լզիշայ՝ Լմատունեաց. երե-

և երբ յերկնացն՝ Վերանդ եւ Խորեն ի Մրենայ եւ այլք. յաւազ վանապանաց՝ Մշան արծրունի: Ի նախարարաց անտի երեւելք Սարգսյանն եւ տէր Սիւնեաց Սասակ, տէրն Երծրունեաց Ներշապուհ, Մաղխազն Սրիւ, Սպարապետն Հայոց Սարգան Մամիգոնեան, երբեմն հազարապետ աշխարհին Սահան Լմատունի եւ այլք, թող զաւագ սեպուհս իւրաքանչիւր տոհմիցն: Միաբանեաց ամենայն բազմութիւնն մեծաւ հաւանութեամբ ի մեծամեծաց ցփոքունս, եւ երդմամբ եղին վկայութիւն կենօք եւ մահու կալ ի հաւատաւ ուղղութեանն: Գրեցաւ պատաւխանի հազարապետին՝ յայտ արարեալ թէ զպարտս կամակար հնազանդութեան առ տեաքս, զոր կրօնք քրիստոնէութեանն պատուիրեն, որպէս ցայժմ՝ նոյնպէս եւ յետ այսորիկ հատուցեն անվրէպ, բայց հրամանաց վասն կրօնից՝ ոչ ձեր ինչ սր տայքդ՝ զայ իշխանութիւն եւ ոչ մեր պարտք հնազանդութեան: Բայց ըստ Նշդէշայի՝ բան առ բան դնեն յանգիմանութիւն զրադաշտական վարդապետութեան՝ ցուցեալ զմիութիւն աստուածութեանն ընդդէմ՝ երկասրականութեանն, զպարտութիւն յոչնչէ, զանձնիշխանութիւն մարդոյն, զսկիզբն չարեացն, զանկումն մարդկութեան եւ զգիրկութիւնն, կնքելով այսպէս՝ զի Նթէ տղին հաւատովք թողուս, ոչ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քո, եւ ոչ յերկնս այլ Լստուած փոխանակեմք ընդ Նիսուսի Քրիստոսի: Ի քէն տանջանք եւ ի մէջ յանձնառութիւնք, սուր քո եւ պարանոցք մեր: Նթէ անմահք իսկ էպք եւ մեռանել մարթ էր մեզ, վասն Վրիստոսի սիրոյն՝ արժան էր, այնու՝ զի եւ նա անմահ էր, եւ այնչափ սիրեաց զմեզ՝ մինչեւ մահ յանձն առ՝ զի եւ միք նորա մահուամբն ի յաւիտենական մահուանէ ապրեցուք (ի վերջ 449 կամ ի սկզբան 450 ամին):

Արամտեցոյց զայրացոյց զթագաւորն համարձակութիւն գրոյն, զրդեաց զնա եւ հազարապետն. Բայսր, ասէ, չելանէ ըստ քո հրաման եւ չմիք կան քեզ ի ծառայութեան, որ մարդ է յերկրի՝ եթէ կարող իցէ քում հրամանիդ ընդդէմ դառնալ: Նշալ այսպէս ըստ նորա խրատուն հրովարտակ սարսառալից ի Հայս (որպէս եւ յԷդուանս եւ ի Սիրս) հատանէր՝ կոչել ի դուռն զերեւելիս ի նախարարացն, յանուանէ՝ զմարզպանն, զպարապետն եւ զերբեմն հազարապետն, զՆերշապուհ Երծրունի, զՔրտակ Ուրշաունի, զԻսաղիշոյ Խորխոռունի, զՔրտակ Մոկացի, զՄանէճ Մպահունի, զԳիւս Սահեւունի, զՀմուսն Մնձեւացի: Եւ յլք ի նախարարացն առ թագաւորին իսկ ի կարաւանին կամ ի ձմերոցին էին եւ կէօք ի Հոնաց պահակին ի կողմանս հիւսիսոյ, թող զորս մնացեալ էին անդէն ի Հայոց աշխարհին՝ ոչինչ կարի նշանաւորք: Եւ յուհեաեւ յետ բազում խորհրդոց՝ տահմանեցաւ երթալ անխափան ի կոչն: Եւ ինէին եւ երթեւեկք պատգամաւորաց երեցունց

կողմանց աշխարհաց՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ընդ միմեանս. եղին ընդ միմեանս սւխտ եւ դաշնաւորութիւն: Պնդեաց քաջալերեաց եպիսկոպոսապետն Յովսէփ զգնացականսն եւ հաստատեալ զնոսա յուխտին՝ յուղարկէր զնոսա օրհնութեամբ:

Առանց մեծարանաց ընկալաւ զնոսա գուռնն եւ ոչ ըստ սովորական մեծարանացն զօրագլուխ ընդ առաջ առաքելով ի Թագաւորէն կամ երկիցս եւ երիցս հանդէս այրուձիոյն առնելով կամ զնախնեացն իւրաքանչիւր վաստակս եւ զառն առն քաջութիւն առաջի աթոռակցացն գովելով (450 Փերբուար. — Ապր.): Օտր յիշեցուցանէին Թագաւորին նախարարք զժամանակն Շապուհի Բ. հօր հաւուն նորա, առ որով էր Հայոց ազատութիւն կրօնից եւ զվաստակս նախնեաց իւրեանց առ նովաւ եւ առ նորին յաջորդօք եւ այժմ՝ զիւրեանցն եւս վաստակս Թերեւտ լաւագոյն քան զառաջնոցն՝ զղինուորական վաստակսն եւ զյաճախութիւն հարկացն զոր առ սէր նորա առին յանձն: Մերժեցան ելին անադաւանօք յերեսաց Թագաւորին որ սպառնացաւ նոցա ի Սաղատտան տալ անցուցանել զնոսա, եւ յիւրաքանչիւր աշխարհ առաքել զօրս անթիւս հանգերձ փղօք, եւ զկին եւ զորդիս ի Խուժատտան տալ խաղացուցանել, զեկեղեցիս եւ զվկայարանս քակել քանդել եւ յապականութիւն դարձուցանել: Այն սպառնալիք քայքայեցին զմիտս նոցա. խնդրեցաւ ի Թագաւորէն ժամանակ վասն տալոյ պատասխանի: Իրրեւ ի դերեւ եւ յոյսն շահելոյ զմեծամեծս դրանն ի ձեռն կարասւոյ, այնուհետեւ ի կաբւոջ անդ՝ յաղթէր խորհուրդ ոմանց ի Թուլացելոցն որ ետուն խրատ առ ժամեկեղծաւորել ի պաշտօն ստութեանն. յայն խոնարհեցաւ յետուստ արտասուօք եւ զքանչեքն յարգան՝ ոչ յետ սակաւ դիմադարձութեան:

Օւլարձացաւ զուարթացաւ Թագաւորն, տօն մեծ էր տաքունեացն, հաշուելով զայն օր լինել անշարժ հաստատութեան Թագաւորութեանն իւրեանց: Առաքեցաւ աւետիք յատուշանս առ մոզսն եւ մոզպետս աշխարհին: Ինքն Թագաւորն մինչ չեւելեալ ի պատերազմ ընդ Վուշանաց՝ յուղարկէր զնախարարն, յանձն արարեալ ի գլուխ տանել զկատարումն խորհրդոյն ի վերայ համօրէն աշխարհին: Բայց զի ոչ առանց կասկածանաց էր, ունէր իրրեւ ի պատանդի զԹագաւորսն Աղուանից եւ Վրաց՝ զՎազգէնն եւ զՎաչէ, զըդեշին Վուգարացւոց զՂշուշայ, եւ զՎարդի Բ. եւ զՎարդանէրսեհ զորդիս Վասակայ իրրեւ զնշանաւորի քան զամենայն Հայոց: Ընդ նախարարացն Հայոց գումարէր յաշխարհն Հայոց այրուձի եւ ի մոզուց իրրեւ 700 հանդերձ մոզպետիւ, որք մեծախնդութեամբ համագունդ ի տեղեաց տեղեաց խաղային յերկրն արեւմտից, զճանապարհայն փայտ ընկենոյին, զճակս արկանէին թէ որ լեզու որովմ դասու հասցէ յաշակերտութիւն: Լքնոցս

Հրոժարտակ արքունի ի ձեռին մինչեւ ցլաւատարգ դուխ տա-
րւոյն՝ փակել կնքել զդրունս եկեղեցեացն, գրով համարով առ-
նուէլ զսպասանոցա յարքունիս, առնել դադարումն պաշտամանցն,
եւ չուսուցանել կղերականաց զժողովուրդն, եւ փանականաց եւ
հաւատաւոր կուսանաց փոխել զհանդերձիկսն եւ լինել ըստ աշ-
խարհական կարգի: Այլիզքն առնել կանանց նախարարացն եւ դըս-
տերաց ազատացն եւ շինականաց ուսուցանել զուսումն մոգուցն,
կարծել օրինաց քրիստոնէական ամուսնութեանն, եւ փոխանակ
նոցա ի բազմակնութիւն դալ՝ զի ածնցեալ բազմացին ազգք
Հայոց, դատելք հարանց լինիցին եւ քորք եղբարց. մարք մի ելլեն
յորդուց, սակայն թողունք ելլեն յանկողինս հաւուց: Պատրու-
նակք մի զենցին անյազ, հայսք առանց փանդամի մի զանդցին,
ծիւղք եւ քակորկք ի կրակ մի եկեսցեն, ձեռք առանց գամիզոյ
(միզոյ կոչու, որում տայ զօրութիւն սրբիչ՝ մատեանն Օրադաշ-
տայ) մի լուացին¹:

184

Պայծ իրացն վաղազոյն ի կղերէ անտի Հայոց որ ի Տիգրանն
ընդ զօրսն էին՝ առաքեցաւ ի Հայս առ ժողով եպիսկոպոսացն:
Այնուհետեւ սփռեցան եպիսկոպոսունքն յիւրաքանչիւր իշխա-
նութիւնս, առաքեցին զքորեպիսկոպոսս ի գեղս եւ յազարակս.
դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց եւ կանանց, շինականաց
եւ ազատաց, զքահանայից եւ զմենակեցաց, խրատ եղին պնդե-
ցին զամենեւեան. յառաջ քան զամենայն միտքանեալ զնոսա
յայն՝ զի ձեռն եզրօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ
իցէ ըստ ուխտ հաւատոցն: Այսպեցան կազմեցան Արքեպիսկո-
պիքն քրիստոնէայք, սուր ընդ մէջ եւ վահան ի ձեռին՝ ոչ արանց
միայն, այլ եւ կանանց առնականաց:

Այսպէս կազմ եւ պատրաստ էր ամենայն՝ յորժամ հաս ի
Հայս դունդն (ի Մայ. ամսեան) եւ բանակեցաւ ի Նաղկոտն
նահանգի առ գեղաքաղաքաւն Անգղ: Աետ 25 աւուր փորձ փոր-
ձէր ինքնին մոգպետն մոգօքն՝ յաւուր միաշարաթուս մտանել
զրաւել զեկեղեցին. յարեաւ խռով ի տեղւոյն եւ հազիւ ելին
անձնապուր մոգքն: Մոգպետն ի գլխովին՝ որ քարկոծեալ հազիւ
դարձաւ կենդանի ի վանսն, գրեթէ վհատեալ եւ յուսահատ էր
այնուհետեւ ի գործոյն յաջողութենէ. «Աթէ ինքեանք, ասէ,
աստուածքն եկեսցեն յօգնականութիւն, սակայն չէ հնար օրինացս
մոգութեան ի Հայս առնուլ հաստատութիւն. թող գրեմ եւ
ցուցանեմ, ասէ ցմարդպանն, ի դուռն մովպետան մովպետի եւ
գերանդերձապետի եւ մեծի հազարապետին, զի ածցեն զաղբայ ի
հաւանութիւն՝ զի ըստ առաջին օրինակին տացէ ազատութիւն

որինաց. քանզի մարդ իսկ է աշխարհս, յորժամ ի վեճ գայցեն՝ վաճենացին յօտարութիւնս:

Եւ զքաջալերէր զնա իշխանն Սիւնեաց՝ լինել երկայնամիտ. հանէր նա հրոս ի Սիւնական աշխարհէն՝ ստուարացուցանել զիւր գունդ ի թիկունս օգնականութեան մնգայեալին, եւ զմիտս մարդկանն պատրաստէր՝ շահելով զունանս կարասուով բերելով յաքքունուստ, զայլս ողջքով եւ զւամբին սպառնալեօք, յերկարէր զնուագան ուրախութեան մաշելով զերկայնութիւն գիշերոցն ի ցուցս, ի գինիս եւ ի կարաւս լիտութեան, եւ այսպէս հնարէր մեղկել տակաւ զազգն հզօր: Տայր իսկ բաշխել մագո ի տունս տունս նախադարացն եւ կարգել ռոճիկս առատութեամբ, զահել պատրուճակս եւ բռնորար տալ ուտել միս յազածոյ եւ երկիր պագանել արեգակուն: Յերեւելի տեղիս շինեցան կրակատունք, որպէս ի Վուին Ըշաւասպ Լքծրունի եւ Սքնդոյ Վլքնեցի շինեցին ատրուշանս եւ Ըերոյ եւ որդի Սքնդոյ եկաց քրմապետ պաշտաման կրակին: Եւ զորպէս հաւանութեան թուի, ոչ ինչ կարի յայտնի էր՝ թէ այս ամենայն ի մարդպանէն գործի, քանզի եւ արտաքուստ արտաքս ի բարեկամութիւն կեղծաւորէր: Սակայն անվստահ իմն էին ի նա միշտ, ոչ միայն վասն որդւոցն պատանդութեան, այլ եւ վասն առաւելութեան փառացն տենչանաց:

Եւ յնուհետեւ մի միայն յոյս կղերին ի վերայ սպարապետին էր: Սա իսկ եւ իսկ իբրեւ հաս ի Հայս՝ ելանէր տամբ եւ աղիւխ գնալ փախտեաց յերկիր սահմանացն Հռոմայեցւոց կալ զաւուրս իւր այո՝ յօտարութեան, այլ առանց խղճի: Սակայն անգէն ի գեղն Եմարանա Լադրեւանդացւոց աշխարհին ի վերայ սահմանացն Լասենոյ զկնի հասանէին պատգամաւորք երեւելիք ի նախաբարացն (Երշաւիք Երշարունի, Հմայեակ Վիմաքսեան, Վաղիկ Երեղէն) բերեալ թուղթ ի տեառնէն Սիւնեաց եւ յայլոց նախաբարաց եւ յեպիսկոպոսաց աշխարհին՝ պաղատել զառնալ յետ, եւ մի զանձն եւեթ խորհել, այլ զհամօրէն աշխարհին զօգուան: Ազգմ էր ամենայն խորհուրդ ապստամբութեանն, այլ կամէր իմն մարդպանն յազաղեցուցանել զնոսս պատճառանօք վտանգի պատանդացն եւ այլոց նոյնպիսեաց: Սակայն յետուստ յորժամ գեռ ի խորհրդեան ուրեմն էին նախարարքն ի վանս սպարապետին ի զօրանիսան Ըշահապիվանի եւ չկարէին որոշել ինչ հաստատութեամբ, ժողով բազմութեան եպիսկոպոսացն ներեալ գիմեցին ի վանս անդր սպարապետին: Ընդ երկրորդ անգամ հաստատեցաւ ուխտ միարանութեան հաւատոց ի մէջ տանուտերանցն եւ օեպհոց: Սահմանեցաւ ժամագիր ժամանակ ի կատարումն խորհրդոյն (Յունիոս ամիս): Մի ոմն յոստանիկ տանէ Օլազանդան անուն որ ըմբռնեալ էր իբրեւ գուշակ ամենայն խորհելոցն առ մարդպանն յԼքծակ գեղջ եւ արկեալ ի բանտ ի միւսում գեղջ ի Լերդկունս

ի նման Բագրեւանդ գաւառի՝ քորկոծեալ աղանաւ։ Յետ այնու
բիւի հանդերձ սպարապետաւն մտին առ մարզպանն, ստիպեցին
յայտ առնել զանձն եւ մի այսր անգր սայթաքել։ Յանձն առ
մարզպանն կամայ կամ ակամայ, գնէր եւ կնքէր զերդուքն եւ
կտաղէր զաւետարանէն, որպէս եւ ամենեքին իսկ որոց տակաւին
մատաւնեաւ շեւ էր կնքեալ զաւետարանն՝ կնքէին եւ սային յե-
ւթադարձութեանն։

Այսպէս յայտ եկին եւ սիւսեցան իրքն եւ կենդանացաւ զօ-
րութիւն մոգայետին ի Բագրեւանդ առ Օւարեհաւանաւ։ Ան-
տուտ չայք ի ժամադիր ժամուն եկին ժողովեցան առ Անդր
բերդաւ, յարձակեցան զօրաժողով ի վերայ կրակատանն ի Օւ-
արեհաւանի (= Արեգաւան) ուր բազմութիւն մոգուցն էր, քակե-
ցաւ ասորւշանն, խափուցաւ կրակն, ըմբռնեցան մոգքն եւ սպա-
նան ի նոցանէ ի վաղիւն ոչ բազումք։ Նոյնպէս եւ ի Ղաւին
Հաւատայ Արծրունի եւ հազարապետն պարսիկ Մշկան, Սքնդոյ
եւ նորին որդի Հերոյ եղեն ձերբակալ։ Այնուհետեւ արկեալ
էին քուէքն. զիմեցին ի վերայ բերդիցն եւ աւանաց զոր Պարսիկքն
գրաւեալ ունէին. առաւ Արաաշատ, Գառնի, Անի, Արտազերք,
Նըրկայնորդք, Արհնի, Բարձրուղ, Խորանիսա, Նրախանիսա, Ող-
կան, Արփանեալ, Սանն աւան, Գաւալն, Սապոյան, Արտան եւ
Սասակաշատ, հանդերձ աւանօք, գեղիւք եւ ազարակօք իւրեանց։
Օւամենայն այր պարսիկ երեւելի՝ պահեցին ի բերդս զքուշու-
թեամբ իբրեւ փոխանակ գրաւելոցն ի Պարսս։ Առաքեցաւ Ճե-
պով իսկ եւ իսկ դեպանութեամբ Ատոմ գնունի ընդ չմայեկայ
մամիկոնէի առ կայսր խնդրել օգնականութիւն ցուցեալ զհր-
ժարտան զոր գրէր «Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսանցօք
եւ ամենայն զօրք չայոց, Սասակ մարզպան եւ Ներշապուհ
Արքիտեան հանդերձ սպարապետաւն եւ ամենայն մեծամեծ նա-
խարարօք՝ առ մեծանունն Թէոփոս կայսր», յիշեցուցեալ թէ
որպէս ի բնէ ցանկալի էր չռոմայեցւոց՝ չայոց աշխարհ ա-
նուանեալ ի նոցանէ դատաւներս մեծ եւ սիրելի, եւ թէ որպէս
փրկութիւն ասհմի թագաւորացն իւրեանց արշակունեաց եւ թա-
գաւորութիւն իսկ չայոց ի չռոմայեցւոց անտի եղեւ, որպէս եւ
հաւատք քրիստոնէութեանն չայոց ի որոց եպիսկոպոսապետէն
Չռոմայ, զոր այժմ կամին հանել ի նոցանէ ազգքն արեւելից։
Ցանկին եւ Սահան Անատունի եւ Մերհուժան Արծրունի եղ-
բայր Աղանայ թուղթս առ իշխանս չայոց բաժնին չռոմայեցւոց,

1 Ըստ Եղիշի՝ յետ խորհրդոյն ի Շա-
հապիվանի՝ անգէն ի նմի գէշերի վաւեցած
պարտաւորեցան ընդ երիս զքուշովն բաժա-
նեալ յարեւելից, յարեւմտից եւ ի հիւ-
սիսայ՝ փակեցին ի ներքս զանապն պար-
սիկսն ի Բագրեւանդ, մարզպանն ձերբա-
կալ լեալ փորձներ ընդ նոսա երգմամբ,

անկանէր ազադարութեամբ յոսա եպի-
սկոպոսացն եւ ազալէր խաղապտեւով՝ փ-
մրժել նմա ի նոցանէ. կրկնելով եւ ե-
րեքինելով զերդուքն առաջի բազմա-
թեամբ՝ ազալէր զի յԱտուշոյ ինդրեօք
գրեւ եւ փ նորս մարդկարար ստապեա-
ցին։ Եւ պիպեա ընկալան զնա պնտհման։

առ բղեղին Եղնեաց, առ իշխանն Ենդեղ տան, ի Նոբա, ի Հաշտեանս, յԱլեքեաց, եւ առ այլ իշխանս կողմանցն եւ առանձինն առ Ենառողեոս սպարապետն արեւելից յԱնտիոք՝ զառն թիկանց օգնականութեան (մօտ ի սկիզբն (3ուլ. տմայ) :

Իայց պատառխանայ հրեշտակութեանցն մնալ չէր ինչ հնար. պատգամաւորութիւն գլխաւորութեամբ եպիսկոպոսապետի աշխարհին եկեալ հասեալ կայր ի դաշնաւոր աշխարհէն Վրաց թէ գունդ պարսկային ի կողմանց Հոնաց այսր դարձաւ յօգնականութիւն 300 մօզուցն՝ որ ստիպեալ աազնապեն ի քրիստոնէութենէ ի բաց կալ եւ զեկեղեցիս քակել : Եւ յուհետեւ զգօրն Հայոց՝ որ էր այրուածի մեծաւ մասամբ՝ ժողովեալ յիւրաքանչիւր տանէ նախարարութեանցն եւ յարքունի (յոստանիկ) տանէ՝ ընդ երիտ բաժանէին հասարակաց հաւանութեամբ : Գունդն առաջին առաւ ց'Արշապուհ Սարգսեան՝ գումարեալ զնա պահապան աշխարհին ի վերայ սահմանաց Ետրպատականի ի Հէր եւ Օարեւանդ գաւառի. զգունդն երկրորդ առնոյր Վարդան անցանել ընդ սահմանս Վրաց ի վերայ մարզպանին Ղորայ որ կայր ի վերայ Եղուանից աշխարհին. իսկ զգունդն երրորդ տային ի ձեռս իշխանին Սիւնեաց՝ որոյ էր գումարեալ զիւրեւ զհամախորհուրդն իւրաքանչիւր զօրօք :

Ստեալ այնուհետեւ Վասակ կեղծաւորէր ընել դարձաւ մուտ յամուրս իւրոյ աշխարհին, իբրեւ թէ ընդ նեղուցս ի վերայ պարսկական զնդին յԵղուանս յարձակիցի, բայց արդեամբք՝ գազա ընէր գուշակ Սերուխայ մարզպանին Ղորայ՝ զերայ Հայոց աշխարհին եւ զսակաւութենէ զնդին Վարդանայ որ ի վերայ նորա գայր : Ենց մարզպանն պարսիկ ի կողմանց Ղորայ ըստ Սուր գետ այսր եւ թագաւորազունք ոմանք կողմանցն ընդ նմա. Վարդան յերիտ առաջս զգունդն բաժանէր, զաջակողմն տայր Եղուաց կամսարականի իւրում փետայի եւ նիզակակից նմին՝ Մուշ օեպուհ Վիմաքսեան, եւ զահեակն ցիարէն Խորխոռունի եւ նիզակակից՝ Հմայեակ Վիմաքսեան, եւ զմիջոցն յինքն առնոյր : Ի նահանգի Առեւացւոց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի ձմերոցի սրբայութեանն Եղուանից ի գաշտավայրի խոնեցաւ ճակատն. խորակեցաւ օջ թեւ Պարսից զնդին, եւ փախստականքն յամուրս մայրեաց առ խորագոյն դարիւք Ղոփնաս գետոյ կտորեցան, հազիւ ապրէր գուժկան ի մեծ շահաստանն (Վիւշապուհ) : Մեծամեծք Պարսից որ ընդ Սուր գետ նաւարկեալ երթային փախտեայ՝ կորեան գետավէժ : Մուշ միայն յերեւելեաց Հայոց թանձրախոր մօրից դիպեալ կորեաւ :

Եւ յնուհետեւ առան մի ըստ միոջէ ամուրք Եղուանից աշխարհին եւ քակեցան աորուշանքն. այլ աւանդ զի եգաւ բիծ յաթութեանն կտորելով զերամս մօզուցն : Ը քնականք աշխարհին

որ վանն աստուածաշուքեան անկեալ էին փախտեաց յամուրս լերանց Սաղկոհի՝ դարձան եւ աստուարացեալ նորօք գնդին Սարդանայ, խաղացին յորմ անդր պահակին Հոնաց կամ Ղորայ. աւերեցաւ ամրութիւն տեղւոյն զոր Թագաւորին կազմեալ էր. հարան պահակապանքն եւ զաւան ի ձեռն տուաւ Սահանայ որ էր յազգէ Թագաւորացն Եղուանից: Եւ արեցաւ նոյն Սահան հրեշտակութեամբ յաշխարհն Հոնաց եւ դաշնաւորաց նոցա, եւ հռեցան դաշինք միարանութեան Հայոց ընդ Հոնաց:

135

Ուրախութիւն յազթութեանն պղտորէր զսեփիւ՝ որ ի Հայոց աշխարհէ եհաս՝ թէ յուխտէ քրիստոնէութեանն յետ եկաց Սասակ, աւերեաց հրձիգ արար զապուժ կողմանս միջոցի աշխարհին, առան ձմերոցք արքունի եւ կայեանք զօրացն Վառնի, Երամնք, դասաակերտն մեծ Ղրոհանակերտ, Սարդանաշատ, ամուրն Եւշական, Փառախոտ, Երդեանք, Յողակերտ (Յողակերտ), Երմաւիր, Կուաշն աւան, Երուճ, Եշնակ, ամենայն ոտն Երագածու, Երտաշատ, եւ ամենայն գեղք եւ աւանք նոցա, ընտանիք իւրաքանչիւր նախարարաց փախուցեալ մերժեալ, սպառք եկեղեցեացն ի բաց կողուցտեալ, քահանայք ի կապանս. քանզի գունդն Ներշապհեան չժամանեաց տալ ձեռն ի միջոց աշխարհին, եւ զօրն սակաւաւոր որ աստ սերեմն կային, մեկնեցան յարեւմտեան եզր աշխարհին:

Ղեպէր ժողովէր սպարապետն Հայոց զկաց մնաց զօրացն եւ թէպէտ եւ շատ եւս աճապարէր՝ յետ ամառոր ժամանակի հազիւ հասանէր ի սահմանս Հայոց աշխարհին (450 Հոկտ. — Նոյ.): Սակայն ահն նորա վաղագոյն ընթանայր առաջի նորա. լուր յաղթութեանցն փութացոյց տազնապեցոյց զիշխանն Սիւնեաց ելանել յԵրարատ գաւառէ թողեալ զգերին եւ զաւարն, տպառտանել յամուրս աշխարհին իւրոյ: Եւ յայէն ինքն սպարապետն եւ նախարարքն գործակիցք բռնացան կալան միւտանգամ զԹագաւորանիստ տեղիսն եւ սփռեցին զգօրն ընդ ամենայն աշխարհն, քանզի զուճիկս՝ թշնամեաց գնդին հարեալ էր եւ չգոյր այնուհետեւ պատերազմ ի միջի, զի ձմեռն ի վերայ կայր, բայց միայն յապառապութեան՝ զոր յարձակէր ստէպ յաշխարհն Սիւնեաց: Սահմանեցաւ յեպիսկոպոսապետէն զամիսն քաղոց անցուցանել պահալք եւ աղօթիւք եւ յետ այնորիկ վասն գոհութեան յաղթութեանն առնել տարեկան մշտնջենաւոր խառն ընդ տօնի (Այտնութեանն Վրիստոսի (451 (Յունուար.):

Եւ յնուհետեւ զամենայն ժամանակս ձմերայնոյն յերկուս իմն

բանակս բաժանեալ էր աշխարհն։ Օայրաբառեան կողմն աւել
Այսպէս ուխտապահ ընկերօքն՝ Ներշնչուհի Երծրունի (կամ
Ուրմբոսեան) Խորէն Խորխոռունի, Երասկ Պալանի, Աւհան Ե-
մատունի, Գունդն Աւհեւունեաց, Թաթուլ Վիմարսեան, Եր-
շաւիր Երշադունի, Շմաւն Ընձաւացի, Տաճատ Գլնդունի, Ե-
տով Գնունի, Խոսրով Գարեղեան, Բարէն Սահառունի, Հմայ-
եակ Վիմարսեան եւ մեւս եւս այլ Գաղտիկ Վիմարսեան, Ներ-
սեհ Վաջրերունի, Փարսման Մանդակունի, Երսէն Ընձայեցի,
Եյրուկ Աղկունի, Ալքէն Տաշրացի, Եպրսամ Երծրունեացն,
Հաս ախոռապետն արքունի, Խուրս Արուանձտեաց, Վողեանք,
Եկեացիք, Տրպատունիք, զօրքն Ուրշտունեաց եւ ամենայն զօր-
ծակալք արքունի իւրաքանչիւր զօրօք։ Յետոյ եւս փոխանակ յետս
կացելոց տանուտեարց զեղբարս եւ զեղբորորդիս ի տեղի նոցա մու-
տուցանէր զօրաւարն առաջնորդել իւրաքանչիւր զօրու։ Եւ ընդ
նոսա միարանեալ էին ամենայն կղերականք, մանաւանդ էին իսկ
շունչ եւ ոգի ամենայն գործոցն գործելոց։ Եղբարեմարմնս պատե-
րազմին յԵղուանս եւս նոցա զէն եւ զարդ բաւական, եւ տեղեքն
ամուլք էին ի ձեռս նոցա։ Իսկ զարեւելեան կողմն աշխարհին
գրաւեալ ունէր մարդպանն Հայոց։ Միամտեալ հաւանեալ էին
ընդ նմա իշխանն Ուրշտունեաց Երասկ, Խորխոռունեաց՝ Գաղի-
շոյ, Աւհեւունեաց՝ Գիւտ, Բազրատունեաց՝ Տիրոց, Եպահու-
նեաց՝ Մանէճ, Գարեղենից (կամ Երեղենից)՝ Երսէն, Եկեաց՝
Ընձուլ, Ուրծայ՝ Ներսեհ, մեւս եւս Պալունեաց՝ Այրազշա-
պուհ, սեպուհ մի Եմատունի՝ Մանէն, Թող զայլ ազատ մարդիկ
եւ զորս յատանիկ տանէ։ Եւ ի բանի ընդ նմա եւ Աւասակ Մա-
միկոնեան կուսակալ Ստորին Հայոց։

(Յերկոցունց կողմանց առաքելին պատգամք ի Տիգրան։ Օկնի
հրեշտակութեանն առաքելոյ ի Աւստիայ՝ զմի ոմն յառաջին կու-
սակոցն Պարսից առաքելցին ուխտապահքն հրեշտակութեամբ յա-
ղերս՝ ցուցեալ նմա զամենայն փնտն որ եղեւ, եւ զուեր աշխար-
հին եւ զհարուած զօրացն արքունի եւ զնոցին պատմաւանսն՝ զի
զուր տարաբարտուց նեղեաց զնոսա ի հայրենի օրինացն յետս
կալ, զխաբէութիւնս Սիսական իշխանին որ յանձնէ առատկաւ
պատ լինելը՝ իրքեւ չէր ուրուք ի Հայոց ընդ նմա բանս եղեալ։
Թաղաւորն յետ հրեշտակութեանն առաքելոյ ի Աւստիայ, իրքեւ
եւ այս եւս հրեշտակութիւն առ նա հասանէր, մեղմանայր առ
վայր մի։ քանզի ի Հոնաց արշաւանէ անախի կորակոր էր դարձեալ
եւ երկեւղ եւս ի վերայ կայր՝ Թերեւս կայսր ելլէ կալ պաշտպան
նեղելոցն։ Վմին իրի ըստ խորհրդեան արքունեացն անտուտ ի ձմե-
րոցէն ելանէր հրովարտակ Թողութեան եւ հրաման ազատութեան
կրօնից, եւ իսկ եւ իսկ զկալանաւորսն՝ որ ի դրանն էին՝ հանեալ
յազատութիւն առաջին ռոմկօք եւ տաքուածովք մեծարէր։

Այլ յեա սահա ինչ միայ միւսանգամ յառաջին խորհուրդն ըստաւթեան զառաւանդի թագաւորն, կամ վասն զի տրգարեա խորհուրդեամբ իսկ հրամանն էր, եւ կամ զի տա քաջաւորս իրրեա ետեա թէ ձեռնթափ եղեւ կայսր ի Հայոց: Վասնզի յանդիման լեալ սրտազամաւորութեանն Հայոց ի պաշտասան կայսերն, ջուս ջին զպաշտասանս Հայոց աշխարհին: Թուի թէ վասն զաշանցն Աստանդիանու ընդ Յրդասայ հաւանեցաւ թեոգոս Բ. (+ 450 (Յուլ. 29)), անցանել կալ պաշտպան Հայոց աշխարհին: Այլ նորին պայազատ Պաւլքերիա եւ Մարիիանոս եւ տանանի խորհրդականութեանն ըստ խրատու ազարապետին արեւելից Ենա առղեայ եւ Փղորենաեայ մագիստրիանոսի տտրւոյ ¹ (ըստ Փարպ.) կամ Նշդփարեայ տտրւոյ ² (ըստ Նշդիշի) կամ թէ երկուսնցն եւս, առաքեցաւ ինքն Նշդփարիոս (Նշդարարիոս), հրեշտակու թեամբ առ թագաւորն Նրեայ առ պատասխանի հարցման տա քայից արքայի ³ եւ ցուցանել թէ ձեռնթափ է կայսր ի Հայոց աշխարհէ զօրա եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ (451, մօտ ի Փերք.): Այլ միայն զօրութիւն զաշանցն առաջնոց կայսերայ եւ երկեւզ մեծի եւ անսպառ պատերազմի ⁴ (որպիսի առ Աստանդեաւ եւ առ Վաղեսիւ էր) ի բաց կալաւ զկայսր եւ զղշեայն յօգնականութենէ Հայոց աշխարհին, այլ զի եւ արեւելեանս պեա տութիւնն Հաւանեցւոյ ի մեծի ճգնութեան էր յայնմամ յերեսայ Հոնացն որ զԱստիղաւ գումարեալ էին, եւ ճշգիւ իսկ ի նմին ժամանակի (450—451) էր Մարիիանոս ի պատգամաւորութեան ընդ ահագինն Աստիղայ արքայի նոցա: Առաւել եւս ի նոցն խորհուրդ հաստատեցան արքունիքն Աստանդինուպոլեայ՝ յորժամ զազա միարանեալ Վասակայ ընդ միւսում Վասակայ Մա միկոնեի սարապետ կացելոյ ի կայսերէ ի վերայ Մարին Հայոց, ընդ նորա ձեռն մատուցանէր հրովարտակ առ կայսր՝ ցուցեալ հրաման թողութեան քրիստոնէութեան յարքունուտ եւ թէ շանսան Վարդանեանքն՝ վասն զի ապստամբել եւ ի բաց եւեթ կալ ի թագաւորէն խորհին, նա աւանիկ եւ զմիտս եւս ուխտի եկեղեցւոյն Աստանդինուպոլեայ գրաւէր երկրորւմբ երկցամբքն Չանգակաւ եւ Պետրոսիւ Չայնոդաւ Աիւնուով եւ Սահակաւ Նրա կաթեաւ սարկաւազաւ Աիւնուով՝ ի կողմն աստուածաբաշտութեան զանձն ցուցեալ. եւ այնպէս ել ի գերեւ եւ հրեշտակութիւն

¹ Փղորենաեայ զոր յիշէ Ղ. Փարպէսի, է պատրիկն երեւելի՝ որ եկաց զերաւոյն արեւելից (նահանգին) առ թեոգոս Բ. Քնդից (21 Ապր. 429—449), եւ եկաց առ Մարիիանոս նշդդէս զերակոցու արեւելից յամեն 450, 451, 454 եւ 455: Իր նա նախնաւոր բարեաց տէրութեանն եւ ընթանանքն ի հաւաստ. օտկայն չհակառիկն նա օգնչափ կողմենն Պրիւսոսին եւ Նաթիքայ: Իր նա եւ ի չորրորդ արեւելեան ժողովի ընդ իշխանն:

² Նշդփարիոսն (կամ թերեւս եղբուրիոս) առ եղբէր թուի ընալ Արգարուրիոս Արմ յազգէ հիւպատ եւ պատրիկ, թուի Արգարուրեայ ազարապետի թեոգոս Բ. եւ արգի Արգարայ՝ որ էր հզօր եւ մեծարց առ Մարիիանոս: Զայս կրտսերն Արգարուրիոս եղ կայսր Մարիիանոս տաբարեա զօրացն արեւելից: Իր սա արիւնս, արգեւ եւ հայրն նորա եւ հայն:

³ Նշդիշէ. 148:

⁴ Փարպ. 126:

եպիսկոպոսացն զոր յետ յաղթութեանն յԱղուանա եւ զբաւոյն
այսրէն Այրարատ նահանգի ի ձեռն յարդանայ՝ առաքեալ էին՝
պատմել ուխտին Առաքանդինուպոլեայ զաւետիան, եւ խնդրել
զաղօթս նոցա, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ զբարեխօսութիւն
նոցա առ կայսր վասն օգնականութեան Հայոց աշխարհին:

Նովին հնարիւք ի բաց կալաւ յառաջ եւ զիշխանաւ ամբարհ
կողմանցն զՅմորեացն, զՍորգուաց, զԽաղտեաց, որ եւն զԱրցա-
խաւ, զՍրաց եւ զԱղուանից եւ ի բաժնէն (Յունաց զբռնչին Աշ-
ձեւաց որ յօժարագոյն էր յօգնականութիւն, թէպէտ եւ ըստ
աղաչեցին հրեշտակքն առաքեալք ի Հայոց: Նոյնպէս եւ Հմբ
գաշնաւորք արգելան անցանել ընդ պահակն ի ձեռն զօրացն որ
քունի կոչելոց ի Սասանայ:

Ենդ այս ամենայն հայեցեալ թագաւորին Արեւաց եւ զի չա-
փն յանձն Հայք հաւատալ խարերայ խոտամանն թողութեան,
այնուհետեւ առաքեցաւ ինքնին հազարապետն Արեւաց Միհրան-
տէհ գունդս գունդս յամենայն աշխարհաց ի ձեռն գումարեալ
եւ երամակս փղաց. հասեալ ի Փայտակարան քաղաք, անդ զեալ
առեալ կայսր դիտել ի մօտուտա զամենայն եւ իմանալ ի պա-
գամաւորաց իշխանին Արեւեաց զանցս ներքին կողմանց Հայոց աշ-
խարհին եւ զչափ զօրութեանն նոցա եւ պատերազմական արուեա-
տին: Իբրեւ զամենայն յորդարեաց, եւ ստուարացոյց զգունդն ի
վարձկանաց անտի Լիւնաց, Ղղբաց, Սասանաց, Գուաց, Գաղա-
բաց, Հեմմատակաց, Փասխաց, Փասխաց, Թաւասպացւոց եւ այ-
լոց խառնաղանձ ազգաց լեւորդեայց, այնուհետեւ զամենայն
գունդն յանձն առնէր միւսում յաւազացն Մուշկան Նիւստ-
րուարտ անուն եւ երկրորդ նմին թողոյր զՎողքվճն, որոց գոր-
ծակից էր եւ ոմն յաւազացն Ատրորմիզդ՝ որ էր լեալ յառաջա-
գոյն գործակալ ի Հայս, ցուցանէր նոցա զիշխանն Արեւեաց խրա-
տու եւ առաջնորդ, զի քան յանձն իւր՝ առաւել ի նա էր յա-
ռացեալ՝ յետ ուրախ առնելոյ զնա յուսով թագաւորութեան
Հայոց աշխարհին, եւ պատերազմի հրաման տուեալ վասն գոր-
նայնոյն, ինքն ի Տիգրոն առ թագաւորն փութալ: Այս հանգա-
մանք էին իրացն ի վերջ կոյս ձմերայնոյն (451)¹:

Այն ինչ կատարեալ Հայոց զասն աւուրց զառկացն ուրա-
խութեամբ՝ լու ընէր թէ գունդն պարսկային ի Հէր եւ ի Օւ-
րուանդ գաւառ հասեալ է՝ բանակ բոլորեալ, փոս հատեալ, պա-
անէշ կանգնեալ, շերտաւոր փակեալ եւ անտուտ սփռեալ առ
պատակաւ ի գաւառս գաւառս: Հրաման տայր այնուհետեւ զ-

լրավարին Հայոց ժողովել զօրաց իւրաքանչիւր նախարարացն մեկնեւոց յիւրաքանչիւր տունս՝ ժողովել յԱրտաշատ քաղաք. անդ հանդէս տանէր սպարապետն, յանձանձէր եւ տեսանէր զպակասութիւնն զինուուն կամ երիվարի կամ հանդերձից զօրականին, եւ անտուտ տալէր սեպուհ յազգէն Ամատունեաց Առանձար տնուն լի իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ՝ երթալ դիտել յառաջագոյն զզօրութիւն եւ զդիր թշնամւոյն։ Վարա երթեալ 300 հեծելովք (ըստ Փարսւ.) կամ 2000 արամբք (ըստ Աղիշայի), եւ վճարեալ յոր գործ առաքեալ էր՝ անկանէր ապա յանկարծակի զվերջապահ թեւով միով թշնամւոյն, զկէս կոտորեալ՝ զայլն փախստեայ ի բանակն հանէր։

Աթափեցան զւարթացան զօրքն, եւ զի լուան յԱտմանցն թէ վաղ ի միջոց կոյս աշխարհին շարժէր զօրն պարտկահան, հաստատեցաւ ի խորհրդեան զխաւարաց պատերազմին ինքնին ելանել ընդ առաջ թշնամւոյն յեղբ աշխարհին՝ զի մի բուն աշխարհն զնասեսցի կոտորածիւ կամ գերութեամբ։ Այլ գունդն արքունի ձեպեալ հասանէր ունէր վաղագոյն զմիջոց աշխարհին եւ յԱրտաշ գաւառի առ գեղջն Աւարայրի ի շրջափակ տեղի ազմուտ դաշտին առ Յղմուտ գետով զակիշ գործեալ բանակէին։ Անդէն գէտ յանդիման յԱրտաշեան դաշտին հասեալ բանակէր եւ զօրն Հայոց (Մայ. 27)։ Վարձեալ երթեւեկք պատգամաւորաց լիներ՝ բերել խոտմունս թողութեան ի Ասսակայ բանիւ թագաւորին, լքուցանել զմիտս զօրականին։ Այլ զօրավարն Հայոց ի միջ տնցեալ քաջալերէր զնոսա, յեա բազում բանից զգիրս Մակաբայեցւոյն ի ձեռն առեալ ընթեռնոյր նոցա, եւ զելս իրացն ցուցանէր համառօտիւ։

Անդ ի վերջնում գիշերին առաջի հրեշտակաց գնդին արքունի հրամանաւ եղիսկոպոսապետին (Յովսէփայ խրատեալ վաւեր զնոսա երէցն Վեւոնդ։ Ար երախայ ոք էր՝ մկրտեցաւ ի գիշերին, եւ ի հաւախօսին կատարէր պաշտօն կանոնին, եւ ապա ընդ առաւօտս սեղան ուղղեալ՝ հաղորդեցան զօրքն ամենայն տէրունաւ կան մարմնոյն եւ արեանն, իբրեւ նովին նպարակեալք. աղաղակեաց ամենայն բազմութիւնն թէ խառնեցի արիւն մեր ընդ արիւն մարտիրոսացն եւ լիցուք պատարագ հաշտութեան վառն փրկութեան եկեղեցւոյն Առաւծոյ։

Իբրեւ հառան պատգամաւորքն ի միջոյ՝ յիշեցուցանէր զօրավարն Պարսից զհրաման թագաւորին, զեւզն եւ զպսակն եւ զուռն եւ զառատաձեռն պարգեւան որ յարքունուտ շնորհիցին, զկին եւ զորդիս, զանդս եւ զազարակս եւ զպատուհաս փախստեիցն։ Ապագէր կազմէր Մուշկանն՝ Վիւսարաւուրտ զիւր ճահատն, առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնս յաջմէ եւ յահեկէ կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, եւ զգունդն Մատենիկ ամրացուցեալ

իրեն զորդ մի ամուր՝ յինքն առնող, եւ առաւելագոյն իմն առն
բացուցանէր զաջակողմն գնդին ընտիր ընտիր զօրու ի Կատշաց¹, ի
Հոնաց եւ ի Գեղաց, եւ սկսեի գնդաւ իրեն ընդդէմ Հայոց
զօրավարին:

Վանդի եւ Վարդան ըստ մարտն խորհրդոյ առաջանուցն
զամենայն զօրան՝ որոց գլխաւոր զօրութիւն թաի թէ ի հեծե-
լագօրան էր, յերիս գունդս կամ յառաջս բաժանեալ՝ զահեակ
գունդն յինքն առնողը եւ նիզակակից իւր զՎարշապր Կամսարա-
կան (ըստ Փարսոյ. զՓարսագ Լաւրեղեան եւ մերձադաս զիւր եղ-
բայք Համադասպեան), զգունդն աջակողմեան առջը խորենոց Մաղ-
խազու (խորխոռունոյ) եւ նիզակակից նմին զՎրսէն (Ննայացի,
զՆերսէս Վաջրերունի եւ զԹաթուլ Վանանդեցի: (Րոս Նոյնի)
մեւս եւս առանձինն գունդ էր թաթուլ Վանանդեցոյ ունեւով
նիզակակից զՏաճատ Գնդունի): Իսկ զմիջավայր ճակատուն ունեւ
Ներշապուհ Վրժրունի եւ նիզակակից նմին Վրսակ Մակացի եւ
այլ եւս նախարարեան համհարզք նոցանոց՝ Միհրշապուհ մարդ-
պետ (ըստ Փարսոյ. եւ Վրշապր Կամսարական) եւ այլք յաւազացն
նախարարաց: Թող զթեւան սասի անտի զոր իւրաքանչիւր ի զըն-
դիցն ունեւ: Եւ յայէս կարգէր ճակատն ընդ երեսս դաշտն դէմ
յանդիման Վրեաց գնդին առ տին Յղմուս գետոյ: Ի ջինջ եւ ի
պայծառ առաւօտան՝ ի ձայն զաւարափողացն եւ ի գոչիւն մեծի
ազազակի զօրացն ըստ պարսկական օրինակին՝ ընէր սկիզբն կռուցն
նեւառնգութեամբ աստի անտի գետեղերին, ապա գիմազբաւ ան-
ցանէր հեծելագօրն Հայոց ընդ գետն՝ մինչդեռ գունդն պարսկ
զանգիտեալ ի գծաւարութենէ վտակին՝ զտեղեւան գետային:
Բուն սաստիկ կռիւ էր ի ձախակողման գնդին Հայոց յանդիման
աջակողմանն Պարսից. անդ յետ բազմաց յերկուց կողմանց անկա-
նելոյ՝ Հայոց թաւէր յաղթութիւնն, մինչեւ մօտ իսկ ի քայքայել
էր գունդն Մառեան:

Սակայն անդէն ի ճգնական ժաման մասն մի հայազունդ զօրան
առաջնորդք հանդերձ ի բաց ել ի ճակատուէ². շփոթէր ազմէր
այնուհետեւ ճակատն Հայոց, ոգի առ զօրավարն Վրեաց, քաջա-
լերեաց շուրջ զիւրեաւ զօրան ընդդէմ գնդին Վարդանայ, իսկ
զնիզակոյան հանդերձ փղապանաւն Վրտաշրիւ եւ փակեցան շուր-
ջանակի Վարդանեանքն. անդ անկաւ սարսափեան նիզակակցօրն
ոչ սահաւ նախճիրս ի տեղւոջն գործեալ:

(Նետ գիմադարձութեան իրիք՝ ապա վտանել եւ ցրուել
սկսան մնացեալքն ի լեռնագաշտ ամուր ձորոցն՝ հաղածեալք ի
պարսկական զօրուէն, մինչեւ օրն տարածամէր եւ մօտ առ երկս
կարճատէր: Վանդի թէպէտ եւ ստիաւաւորք անկան, սակայն զ-

¹ Արք՝ զոր հին մասնագիրք Յունաց արիւն թե եւ հասեալ եւս իցն Գորդ
(Քսենոփոն, Յարաքս) Καδουσιαι կոչեն: զգունդն Հայոց, սակայն փլաւ մեծ իմ

² Բանք Գալ. Փարսիցոյ թաւիւն անք ե բանն:

բազմաթիվ եւ բազումք ի գլխաւորաց պահապանս ի միջոյ եւ չգլխաւորաց հետեւ գլխաւոր ի միջի՝ յոր յեղեալ ժողովիցի գունդ մնացելոցն : Նմին իրի իսկ հասեալ անկանէին իւրաքանչիւր ի տեղեւ տեղեւ յամուրս աշխարհին բռնանալ ի վերայ բազում գաւառաց եւ բերդից : Թիւ համարոյ անկեղոցն էր միահատուաւ 1036 (ըստ Նշգրէչէի) կամ 1035 (ըստ Փարպեցւոյն)¹ : Երեւելիք յանկեղոցն արք ինն (Սյարդան, Խորէն, Արտակ, Յաճառ, Հմայեակ Ղախարսեան, Ներսէս, Սահան Վանսի, Արսէն Ննապին եւ Ղարսեան Արուանձաւայ) : Իսկ ի Պարսից տնտի եւ ի Ալանեաց գնդէն 3544², նոյնպէս ինն ի նացանէ յարանց երեւելեաց էին, Սասակ (երկրորդն Սերաթան) ի մէջ փղաց զանն թագուցեալ սարկցոյց (451 (Յուլի 23) : Փութանալի առաքէր զօրավարն Արեաց զաւետիս յաղթութեանն առ թագաւորն հանդերձ մանր տեղեկութեամբ անցից պատերազմին :

Այլ շեւ էր զբաւ կռուոյն, զի թէպէտ եւ ճակատ առ ճակատ կռուել էր հնար, սակայն ըստ հին իսկ սովորութեան Հայոց՝ առին այնուհետեւ մանր մանր պատերազմունք : Ի հարսուոյ՝ որք յամուր կողմանս Յմորեացն անկեալ էին՝ զնէին ստեղծ ասպատակ ի սահմանս Պարսից գործել ասպականութիւն բազում : Ի հիւսիսայ՝ որ ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախու ասպատանեալ կային՝ յղէին յաշխարհն Հոնաց որ յառաջագոյնն իսկ գաշնաւոր էին ընդ Հայոց, որք եւ հաւանէին գլխեալ յարձակել ի հիւսիսակողմանս տէրութեանն Արեաց եւ գործէին աւեր բազում պահակին : Իսկ որ ի լերինսն Խաղտեաց յամուրսն Պարսարու ամրացեալ էին ընդ առաջնորդութեամբ Հմայեկայ Սամբկոնոյ եղբոր սպարապետին Հայոց՝ յարձակէին ստեղծ ի ձորագաւառն Տայոց ի վերայ պարսիկ զօրուն եւ յետ բազում վնասու մեկնէին անդրէն ի նոյն լեռան : Նոյնպէս եւ ի միջոցի աշխարհին բազում բերդք զբաւեալ էին, մանաւանդ մեծ ամուրք Ասպոյտ լերինն :

Սարանեցաւ տարածուեցաւ զօրավարն Արեաց, զուր ցուցանէր զհրաման թողութեանն յարքունուստ, ոչ ոք անսայր պատգամաւորացն Սասակայ, յետ միոյ նաւագի՝ զի խաբեցան արք բերդի միջ եւ ետուն ձեռն, բոց անդէն կատարեցան ոգիք 213 հրամանաւ զօրավարին ըստ խրատուն Սասակայ, բաց յեպիսկոպոսապետէն Աստուխայ եւ ի Ղեւոնդէ երիցուէ որ բողոք ի գունն կարդացին : Այնուհետեւ յետ կոտորածի պարսիկ զօրուն առ Արշէնհաղ գեղեւ Տայոց աշխարհին, զոր կոտորեցին միարանեալքն ընդ

1 Եղիշ՝ մահաւոր ընդ իննուանոց՝ ոգիս 296 տեւ մեկեալ եւ 740 եւս յոտանիկ տանէ եւ ի տանէն Արեւունաց եւ յիւրաքանչիւր նախարարաց տանէն անդէն ի նմին տաւր : Իսկ Փարպեցի՝ յետ անկանեղոյ, տեւ, ի նախաւ տեղ 285 արանց հանդերձ իննուանոց՝ ապա ըմբռնեալ ի փա-

խըտեից սպանին որով կամ փղք կոտորին 750 ուր յերկրորդուն տաւրն (Յուլ. 3.) :

2 Փարպեցին որ զոյս փարան ընդ Եղիշոյ տեւ՝ հաստատէ ի վիպութենէ առանց որ տեղեկացեալ ինն ի զօրադիւպն Պարսից :

Հմայեկայ եւ յորում անկողինքն իսկ Հմայեակ, գաղարեցին զորք թագաւորին ընել խառնամուխ յամենայն կողմանս աշխարհին համարձակ եւ ընէին ձեռնպահ եկեղեցեացն, եւ գրեալ հարցանէր միւսանգամ Մուշկանն՝ Վիսարաւուրտ յարքունիսն՝ ցուցնալ զիրացն նեղութիւն եւ զամենայն վնաս գործոյն զայն զՎասակաւն արկանէր։ Այս հանգամանք էին իրացն ի վախճան կոյս ամարանւոյն։

Տրամէր թագաւորն մանաւանդ ընդ աւեր պահպին Հոնացն, առաքէր հրաման յարքունուտ զի Մուշկանն ամենայն բանապաւն ի վերայ Հոնաց խաղայցէ եւ նորին նիզակակից Վարդաբիզդ Արշական կալցի զՀայս մարզպանութեամբ փոխանակ Վասակայ՝ որում հրամայեցաւ ի դուռն գալ, եւ սիրով եւ խաղաղութեամբ նուաձեսցէ այսրէն զամենայն։ Ինքնին մարզպանն շուրջ եկեալ ժողովէր եւ շինէր զամենեւին օւխտիւ հաստատութեան թողութեանն արքունի. բաց յեպիսկոպոսացն եւ յերիցանց (ի Սահակայ եպիսկոպոսէ Ռշտունեաց, ի Մուշկայ երիցուէ Արծրունեաց, ի Սամուելէ եւ յԱրթուհամէ երիցանց, ի Յովսէփայ եպիսկոպոսապետէ, ի Վեռնդայ երիցուէ, ի Վաջաջայ սարկաւազէ եւ յԱրշենէ երիցուէ) որ վասն աւերելոյ ատրուշանաց կամ բողբեւոյ՝ կապանօք յարքունիսն առաքեցան. այլոց եպիսկոպոսացն հրաման ապր զառաջին իշխանութիւնն եւ զպաշտօն հրապարակաւ ունել, թողոյր առ վայր մի զհարկս աշխարհին, զայրուծին թեթեւացուցանէր, եւ միայնակեցաց հրաման առնէր դառնալ այսրէն յետս եւ ամենեցուն իսկ փախստէից, ազատաց եւ շինականաց յարքունուտ ցուցանէր հրաման գալ ունել զիւրաքանչիւր արարս. նա աւանիկ հրովարտակք արքունի հրաման տային՝ որոց ակամայ կալեալ իցէ զմոգութիւն՝ իշխել անդրէն ունել զքրիստոնէութիւն։

Ենութիւն աշխարհին եւ հաստատութիւն եկեղեցեացն հաւանեցուցին զնախարարոն որ վաղ իսկ կամ ռոմկին նուազութեամբ եւ կամ սաստկութեամբ ձմերայնւոյն սկսելոյ ի տաճնադի կային՝ անկանել ի պատգամս ընդ մարզպանին՝ որ ետ ածել զիւրաքանաց եւ ուխտ հաստատութեան թողութեան յարքունուտ վասն նոցա։ Այլ հարկ էր նոցա այնուհետեւ (ի վերջ 451 ամին)՝ երթալ ի կոչ թագաւորին ի ձմերոցն արքունի փութանակի առանց կապանաց, թողեալ զկին եւ զորդիս եւ զնչս ի ձեռս մարզպանին²։

1 Ինէր (իսկզբան 452 ամին) ատեան հարցափորձի նախ առաջի հաղապարտին Միհրնեբսեհի եւ ապա յանդիման թագաւորին ի մէջ կողման նախարարացն եւ կողմանն Վասակայ. ի մէջ եկեալ

1 Փարպ. էջ 129—130։

2 Եղեղէ, էջ 171—224։ Փարպ. էջ 123—133։

Երեւելին թուզթքն Վաստկոյ վաւերական մատանեօք նորա յաշխարհն Վրաց, Եզուանից, յԵղձնիս, առ կայսր եւ առ սպարապետն Ենտիղբայ՝ Ենատողիոս. մի ըստ միօջէ ելին ամբաստան Մուշկանն՝ Վիւսալաւուրա վասն խարէութեանց նորա եւ գողութեան հարկաց արքունի, մոգքն նեղեալք ի Հայոց աշխարհին, իւր իսկ ազգականք ցուցանէին զմիարանութիւն նորա երբեմն ընդ Հեռանայ Հոնի, որ աւերեալ էր զերկիր տէրութեանն Պարսից, Եղուանից, Հայոց եւ Հօռմնց, եւ յետ այնորիկ զմիարանութիւնն եւ զառաջնորդն լինել Հայոց ապստամբութեանն, նոյնպէս եւ քահանայք շմոխն ինչ նմին ջատագով։ Անդիմանեաց զնա սաստկակոծ թագաւորն, եւ մերկացուցանել յօրինաց պատուոյն՝ որով զարդարեալ նստեալ կայր ի ներքին հրապարակի մեծամեծացն, կապեալ ձեռօք եւ կապեալ ոտիւք հեծուցեալ ի ձի մատակ կանացարար տարան ետուն ի բանա մահապարտացն. խափանած հարկաց աշխարհին տրկաւ ի վերայ տան նորա, անգամ եւ զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զգարդս կանանց եւս եւ ի տոյժսն եւ ոչ կարաց հատուցանել, մինչեւ հարցանել թէ կայցէ ինչ գանձ ի գերեզմանս նախնեաց իւրոց։ Ընդ կեցեալ ի մուրոյ ձեռասուն ծառայիցն՝ ապա քամեալ ի թանձրամտութենէն՝ տրորեալ որդնալից մեռանէր, հեծեծեալ ընդ յանցանուն ամս քանի մի, ծեծելով զիւր դէմս՝ «ընկալ, առէր, անձն մեղաւոր, զձաղսս զոր եւ բերել քեզ ուխտանենդութիւն աւետարանին եւ արիւնն Վարդանայ եւ այլոցն ցանկալի հաղորդելոցն ընդ նմա»,²։ Եւսպէս այն որ կամէրն մեղօք թագաւոր լինել Հայոց աշխարհին ոչ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա յայնմ աշխարհի։ Իսկ տէրութիւն Վիւնեաց աշխարհին անդէն ի նմին աւուր մահապարտութեանն տուաւ թշնամւոյ նորա եւ փեսայի՝ Վարազդադանայ։

Սակայն եւ ոչ նախարարքն ինչ արձակեցան իբրեւ արդարացեալք. պահեցան նոքա զգուշութեամբ ընդ այն ի նախարարաց որ յառաջագոյնն արգելեալ կային անդ՝ ի ձմերոցին ի Վրկանա եւ յամէ 454 ի դղեկին՝ Վիւշապուհ քաղաքի յԱպար աշխարհին, առհասարակ արք իբրեւ 35 կամ 37։ Ազգէն Վիւնեաց՝ Խարգէն եւ Խակուր եղբարք, յԱրծրունեաց՝ Ներշապուհ, Եւաւսպ, Ենգին (կամ Ենդին), Մեհրուժան, Պարգեւ եւ Տաճատ, ի Մամիկոնէից՝ Համազասպեան, Համազասպ, Երտաւազդ եւ Մուշեղ, ի Կամսարականաց՝ Երշաւիր, Խաթ, Վարձ (կամ Վարձայ), Վերսեհ եւ Եշոտ, յԱմատունեաց՝ Վահան եւ Եւանձար եւ Սրունակ (կամ Եւնակ), ի Գնուկեաց՝ Ետոմ, ի Գլխաքսեհից՝ Խաթուլ եւ Սատոյ այլ եւս երկու ազգակցօք, յԱնձեւացեաց՝ Եմաւոն, Օււարէն եւ Եւաւան, յԱւաւեղենից՝ Փա-

1 Ձոր Փարզ. «Պարսպեան Ենտիւ- քոյ, առէ, օրինակն եղիշտի ունին» Պարզեան Ենտիւքոս։

2 Բանջ զոր ի ծառայից իսկ նորա լուծեալ գրէ Փարզեցի։

պակ, Ալարադդէն եւ Ղազ, ի մեւս Արծրունեաց՝ Եղբրաստմ, ի Սանդախունեաց՝ Սահակ եւ Փարսման, ի Յաշրացեաց՝ Ալբէն, յՈւփսենից՝ Լարիկ եւ Յոհան (կամ Յուսեան)։

Վահանայք որոց մեծ մասն զառաջինն ընդ ստա էր կապեալ ստուար շղթայիւք յօրինելովք ի մոզուցն՝ սպանան մի ըստ միտջէ։ Վանդի իբրեւ վատթարացաւ թագաւորն յարշաւանի անդ ընդդէմ Վաշանաց (յամի 454) որք ի նեղ արկին զնա անկանեւ լով ի վերայ միոյ միոյ ի թեւոց նորա անձուկ զնդաւ, ըստ խոտաւահազարապետին՝ արկին մոզքն զմնասն զկապելովքն քահանայիւք, զի իբրեւ ի սպանողաց կրակի չինդրեցաւ վրէժ սասուածոյն խրեանց։ Ընդէն Սամուէլ երէց եւ Արթուհամ սարկաւազ երկուքին յԱրած գեղջէ Արարատայ որ ի կարուանին էին՝ սպանան զազա ի Ալարդէս (ըստ Փարպ. Ալարդդէս), որպէս եւ Թաթիկ եպիսկոպոս Լասենայ առաքեալ երբեմն ի Ալասաիայ (յամի 450) իբրեւ վնասակար յարքունիս՝ սպանաւ այժմ յԱսորեստանի։ Եպոս առաքեցաւ ամրարակապեան Վենշապուհ կամ Ալեհ Վենշապուհ ի Ղիւշապուհ եւ յանապատի ուրեք հեռի ի քաղաքէն մօտ ի Ռեւան գեւղ սպանան յետ բազում հարցախորձի Սահակ եպիսկոպոս Ուշտունեաց, Յովէփ ի Ալայոց ձորայ ի գեղջէ անողմանց, Ղեւոնդ երէց ի Ալանանդայ ի գեղջէ Իջեւանից, Մաշէ դրան երէց Արծրունեաց յԱղբակոյ, Արշէն երէց յԱղեգեկոյ Լազրեւանդայ, Վաջաջ սարկաւազ Ուշտունեաց ի Ղիւշապուհ քաղաքէ (Յուլ. 31)։ Մոզպետ մի իշխան գնալետ Եպր աշխարհին, անհնարին հմուտ օրինացն նոցա, որում յանձն իսկ էր պահպանութիւն կապելոցն քահանայից, այն ինչ գարձեալ էր ի քրիստոնէութիւն յետ տեսլեան իբիք եւ յայտնութեան նմին լինելոյ. հարց զնա Վենշապուհ ի ծածուկ եւ առաքեցաւ զազա յայնկոց քան զԵսարան եւ զՍահուրան եւ անդէն ընկեցաւ ի վերայ (454)։ Ըշակերտք եպիսկոպոսացն, խորէն եւ Արթուհամ, յետ կտրելոյ զականջան մօտ՝ առաքեցան յերկիրն Լաբելացւոց ի Շահուղ (կամ Շարուղ) ի գործ մշտնութեան արքունի, որք անդադար ճանապարհորդութեամբ ընդ Շահուղ, ընդ Մեշաֆ եւ ընդ Վաշկար՝ ժողովէին տուրս ի հաւատացելոց աշխարհին Լասրեստանի եւ խուժաստանի, ասանկ կամ առաքել թոշակս առ նախարարան կապեալս՝ ամ յամէ, մինչեւ տա ջերանցն վոսմագի վախճանէր խորէնն յԱսորեստանի, եւ յետ ամաց ինչ աղաչեցեալ ի նախարարացն, եւ հաւատացելոցն Ասորեստանեաց տալով երաշխաւորութիւն ընչից փոխանակ ընդ հարկի նորա՝ եկն ի անոց եւ աղջունեցաւ Եւրախութեամբ իբրեւ կարապետ զալստեան նախարարացն (463) եւ յետ ամաց ինչ կարգէր յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին Բզնաւեաց։

Իսկ ընդ նախարարան՝ որ ոչ ի նոցանէ միայն, այլ եւ ի կանանց անտի ընդունէին թողակս՝ զոր առաքէին նորա ամ յամէ ի միտթարութիւն, հատանելով ի ռոճիէն կարգելոյ նոցա յարքունուստ¹, վաղ գութ արկեալ էր վերակացու աշխարհին Հրեայ Հարեւ Շոմշապուհ կամ Հրեւ Շնոմաշապուհ եւ ջանայր ազգի ազգի հնարիւք ածել ի հաւան զթագաւորն արձակել զնոսա։ Այլ թագաւորին վախճանեալ ընդ նոյն աւուրս (458), ընդ հակառակս ելեալ երկուց որդւոցն Ամգդատայ եւ Պերոզայ ի վերայ տէրութեանն կռուէին։ Եւ էր այնուհետեւ ընդ երկուս բաժանեալ գունդն Արեաց՝ մինչեւ դայեակն կրտսերոյն Ուսհամ անուան ի Մեհրան առհմէն ետ ճակատ ընդ երիցուն, արար ձերբակալ եւ սպան առ ետեղ, եւ այնպէս թագաւորեաց սանն նորա Պերոզ միահեծան (յամէ 460)։ Ընդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն առաքեցաւ ի թագաւորէն Արզատ Սքշնասպ նորին դայեկորդի սիրելի, արձակեցան նախարարք ի կանանացն, ածան ի Հրեւ եւ կարգեցաւ նոցա ռոճիկ եւ տուեալ նոցա ապառազնութիւն եւս՝ հրաժանաւ Աշատայ հօր (Արզատն Սքշնասպայ առաքեցան ի մարտ պատերազմի ընդ այրուձիոյն²։ Արգելան նորա այնպէս յարքունիս ամս երիս կամ չորս՝ վասն ապրտամբութեան Աղուանից պալայի քեռորդւոյն Պերոզի (457—463)։ զի զգնացեալ նորա ընդ ուրացութիւնն՝ առ զէն, խրամատեաց զպահակն Դորայ, երբ զօրս ի Մաղքթաց, միարանեաց զ11 թագաւորոն լեռնորդեայս եւ ընդդէմ եկաց պատերազմաւ ընդ Արեաց զնոյն եւ գրով եւ պատգամաւ յանդիմանէր զարքունիսն «ի վերայ այնչափ սիրոյ եւ վաստակոց Հայոց աշխարհին, փոխանակ կեանս առնելոյ՝ զարեւ հատէք, ասէր»։ (Յետուսս յոննն առ թագաւորն կալ նմա քրիստոնէութեամբ, որ եւ թողեալ զթագաւորութիւնն դարձաւ ի վարս վանակոնութեան (463)։ Ի միւսում ամին արձակեցան նախարարք յիւրաքանչիւր տունս իւրաքանչիւր կենօք եւ պատուով (464)։

Այսպէս ընդ բառնալ թագաւորին եւ գործակցացն նորա՝ լուծեալ խաղաղէր ամենայն աշխարհն։ Միհրնեբսեհ յառաջ իսկ քան զմահն Ապղիերտի կամ առ Պերոզիւ փոխեալ էր ի գործոց հազարապետութեանն եւ վնասակար եւս գտեալ ի գործարքունի։ սակայն պատմի զնմանէ՝ ապա ուրեմն յողթեալ ի հաստատութենէ մտաց կապելոցն՝ սէր արկեալ ընդ նոսա, եւ բարեխօս լեալ վասն նոցա առ թագաւորին եւ զամենայն տւեր աշխարհին Հայոց յինքն կրթեալ³։

1 Եղէ. էջ 360.

2 Այսպէս ըստ Փարզ. ուլ Եղէէ զսոսմանայն զնէ առ Յազկերտի լեալ, եւս իսկն ժամանակագրութիւն նորա՝ որ հաւանակ է առ պատմութեանն իւրում՝ է Գործն պատմութեանն եւ ժամանակա-

գրութեան Փարպեցւոյն, քանզի թիւն Եղէ. չէ 9 ամս եւ ամսս 8 ամս լինել նախորտայ ի կապանս, որ է 453—460, ուր ըստ նորին իսկ Եղէէի մասն Յազկ. յաֆ 458.

3 Եղէ. 346—347.

4 Եղէ. էջ 334—355. Փարզ. 183—190.

Սակայն այն ամենայն շրջան մի էր կրօնականն պատերազմի մեւս եւս շրջան նորին պատերազմի ի վերայ կայր առ այլով թա գաւորաւ եւ այլովք գործակցօք՝ հակառակ այլոց ուրօք ի դի ցազանց Մամիկոնեան տոհմին :

138

Ինդ նոյն ժամանակն արքունիքն Երեւոյ մեղմանական հետիւ զայն վարէին յառաջ զոր նախն ի մօտ եղին : Ի գլուխ գործոյն իւր մարզպան պարսիկ նստեալ ի Ղուին, նախ Ետրաքմիղդ (յսկ 452) եւ յետ նորա Ետրավշնատպ (Յոզմանդեան հանդերձ պարսիկ հազարապետաւն Հայոց՝ որոյ Ա՛հհ Ա՛հհնամ անուան էր : Տա կաւ իբրեւ խմոր սփռէր գաղա դենն մազդէզն : որպէս ի հեռու բուժեան նախարարացն կալանաւորաց, նոյնպէս եւ յետ արմա՛ մանն նոցա՝ գահք տանուտէրութեան նախարարութեանց, գոր ծակալութիւնք արքունի եւ ամենայն պատիւ մեծադանաց յա խարհին Հայոց՝ էր գնոց ուրացութեան յարքունիս թագաւորին, չգոյր մարդ անարգ՝ որ ոչ փառաւորէր ի թագաւորէն ընդ երկր պագութեան արեգական, եւ ոչ վտտակ ինչ երեւեղն՝ որ հանց իցէ արքունեաց առանց պաշտաման կրակի : Եւ յապէս տախ յետս ընկրկէին որ առաքինիք դք քաջք էին յիրի եւ ի բանի, չէ այնուհետեւ այն այրուձին քաջ որ բուն զօրութիւն պարսկական բանակին էր, այլ վատ եւ ապաժաման քան զամենայն զուժս Երեւոյ՝ զՀայոց զունդն անուանէր թագաւորն : Ղլխաւոր ուր ցելոցն էր մաղխազն կամ Խորխոռունին Ղադիշոյ, յոր յորե ցաւ յետոյ եւ նորին ազգակից Ղարշոյլ, եւ Ղադիհոն տէր Ան նեաց՝ պայազատ Ա՛րաւ զվաղանայ : սղբին էին խրատաւք եւ քաջալերիչք մարզպանացն եւ զօրավարացն Պարսից առ ի քա իւրեանց տոհմային քաղաքացեացն :

Յետ Յովսեփայ՝ կային մի ըստ միովէ Մեղիտէ կամ Մեղիս Մանազկերտացի, Մովսէս Մանազկերտացի եւ Ղիւտ յԵրա՛հայ Տայոց : Սա անդստին յամէ 465 յորդ հմտութեամբն եւ ճար տարիօտութեամբ զօր ի վերայ եկեղեցական նախանձաւորութեան ունէր՝ առաւել իմն զօրութեամբ հակառակ շարեացն երանէր, փոյթ ի վերայ ունելով հրահանգաց կրթութեան ժողովրդեան, բայց առանձինն իսկ ի վերայ մանկուոյ նախարարացն, մանաւանդ տոհմին Մամիկոնէից եւ Վամարականաց :

Ղանդի եւ արդեամբք իսկ մեւս եւս աստղ ակնկալութեան դարձեալ ի տոհմէ անտի Մամիկոնէից շողալք ի պղտոր միզին : Ա՛րքանայ անժառանգ յարու մանկանէ վախճանեալ՝ մեծք տա նուտէրութիւն այնր տոհմի՝ եղբորորդւոցն յետ մահու հօրն նոցա Հմայեկի : Ա՛սասկայ վաղ ըմբռնեալ էր ի զսոսա ձեռաց դոյն :

Կապան (450) եւ աւարեալ յարքունիան (452) իբրեւ հաճոյ ինչ կամեցեալ առնել թագաւորին՝ որ ետ զմանկտին ցիւր հազարապետ ցՄիրհներսեհ, մինչեւ արար երեսն աղաչանաց Աշուշայի Ա քաղ բղեշխի եւ պարգեւեաց նմա իբրեւ կարի առն սիրելոյ եւ վատառականորի, որ դարձոյց իսկ զնոստ առ մայրն իւրեանց Ձուիկ՝ զորոյ զքոյրն զԱնոյշվաւմ ունէր ի կնութեան բղեշխն։ Անդէն ի Ա քաղ աշխարհին ընդ իմաստուն առաջնորդութեամբ մօրն սնեալ զարգանային Ա շահանն եւ Ա առաւ եւ Արտաշէս, իսկ կրտսերագոյն քան զամենեւին Ա արդ՝ նա առ դայեակսն ի Տայս էր եւ ապա ածառ ի դուռն արքունի։ Ի տոհմէ Սամադրականացն խնամելոյ տանն Մամիկոնենից՝ էին նշանաւոր որդիքն Արշաւրայ՝ Ներսեհ տէր Ը իրակայ եւ Հրահատ։ Աջողակութիւն պատանեկացն՝ մանաւանդ անդրանկանն Մամիկոնենից Ա շահանայ՝ որում յանձն էր գործ ոսկեհատին արքունի, սիրելի առնէր զնոստ գործակալացն Պարսից որ ի դրանէ գային, եւ համբաւն նոցա առ թագաւոր անդր հասանէր։ Սակայն ոչ միայն յիշատակք գործոց նա խնեացն նոցա՝ որոց հանապազ պատերազմաւ աշխատ կալեալ էր զԱրիս, որգել լինէին ընդունելոյ զարժան պատիւն, այլ եւ ազգակցացն ամաստանութիւնք վասն ապստամբութեան հապ տեւոյ յարքունիս զԱ շահանայ հասանէին։ Այնչափ հրապոյրքն եւ մենքեհաւորութիւնք զօրեցին՝ զի ածին զսա երթալ ի դուռն եւ տեպրանալ ըստ հօրեղբօրն օրինակի եւ արձակեցաւ ի Հայս յետ գալոյ եղբօր նորա Ա արդայ մնալ անդէն իբրեւ պատանդ (յամի իբրեւ 479)։ Այլ այն ստրջանք յանկարծական գործոյն՝ առաւելագոյն եռանդն ածին նմա ի ջնջումն այնպիսի արատոյ կենացն եւ միանգամայն ի շահ եկեղեցոյ։

Ա ազ իսկ միաբան խորհրդով եպիսկոպոսապետին Վիւտայ եւ նախապարացն աստուածապաշտաց առաքեցաւ մի անգամ եւ երկիցս գաղա պատգամաւորութիւն առ կայսր Պեւոն Ա. (յամի իբրեւ 470), այլ առաւել քան զյոյս եւ զխոստումն՝ ոչ ինչ օգնականութիւն արդեամբք ի կայսերէ հասանէր, միայն հրաման տայր կայսր պաշտպանելոյ փախտէիցն Հայոց յիւրում բաժնին։ Ամբաստանութիւն եւս վասն նորին կրէր եպիսկոպոսապետն ի ձեռն Վաղիշոյի, կոչեցաւ եւ ի դուռն եւ ի գործոյ պաշտամանն ի քաղ մերժեալ՝ դարձաւ յաշխարհն կալ առանց իշխանութեան (472—475)։

Սակայն խորհուրդ նախադարացն կայր մնայր. դիպող ժամու՝ որ յետ ամաց ինչ ել նոցա ընդ առաջ։ Մինչդեռ ի կռուի ուրեմն էր թագաւորն ընդ Հոնացն Հեփթաղաց (481)՝, Ա խիթանդ բղեշխ Ա քաղ սպան զուրացեալ թագաւորն Ա քաղ զԱ զգէն,

զայն (Հաշանայ, զիեայ Վարդանայ Մամիկանեի, եւ արտաւ
բնցոյ զՎիրա, զի եւ նոքա ընդ նովին ծածուի հաշանայն ու
կեալ կային՝ որով Հայքն նեղէին։ Գարնաւ թագաւորն յա
շանանէն ոմնթաղից դաշաֆք՝ զոր եղ ընդ թագաւորին Հանայ,
եւ գունդն հայազունդ որ ի պահեա կայր յԱղաւանն՝ գարնա ի
դաշան (Հիրակայ) կաղնիւ պտարտակ զորաւորաւ թեամբ Զար
միւհր Հաղարաւախայ ի վերայ Վրաց աշխարհին։ Անդէն հա
տանցաւ ի խորհրդեան նախարարոյն արկանել ի կէտ զեմ
պտակհ, միտքանցաւ եւ Վահան ի նոյն յետ ընդգէմ գաւա
լայ նոցա առ վայր մի՝ յիշեցուցեալ նոցա վայրերական կաղնի
զթուլութիւնն եւ զՎրեայ զոյժն եւ զստամբութիւն, զՎրաց
ստիւաւարութիւն եւ զանտաղութիւն թիկանց արեւմտա
թեան ի Հանայ, բայց առաւել քան զամենայն՝ զՀայոցն ի
չմարանութիւն սովորական։ Երգուան մի ըստ միջի յաւա
րանն՝ զոր կարաւ նոցա առաջի Վթիկ երեց Խճնեցի։ Գարնեալ մ
ամն ի միջոյ խորհրդեանն նոցա Վարազ-Հարաւհ Ամասնի
գուշակ ի նմին գիշերի առ թշնամիս անդր հասանէր։ Զարհի հա
րաւ մարզպանն Արաբշնաւայ եւ ջակովք Հայոցն աւրացելոյ ոյ
գունն երթեալ բանակէին մօտ ի բերդն Անի եւ ի գիշերին յան
կարծ մարզպանն հաղարապետան հանդերձ Վեհ-Վեհամա
եւ ամենայն բազմութեամբն հասեալ ամանային փախտոյ
յամուրն Արտաշատաւ, անտի յայլում գիշերի անկանէին ի կո
մանս Արապատական աշխարհին։ Պնդեցան Հայք զհետ, ըմբռնե
ցան գրաստք եւ կահք փախտելոցն, ձերբակալ եղեւ Գաղիչ
մաղխազ եւ գրաւեցաւ Գուին՝ քաղաք մարզպանութեանն. եւ
Սահակ ասպետ (Սեկենասն Սովսեպի խորենացոյ) միտքան հա
ւանութեամբ նախարարոյն ընտրեցաւ ի գործ մարզպանութեան,
եւ Վահան՝ ի սպարապետութիւն, եւ այլ եւս իշխանք ի առ
նուանութիւն տոհմոցն՝ որոց իշխանք յաւացութիւն անկեալ
էին, որպէս կարգեցաւ Բարդէն յիշխանութիւն տէրութեանն
Արեւեայ փախանակ Գալիհանի¹։ Ընտրեցաւ պատգամաւոր
թիւն առ Վախթանկ՝ որ խոտանայր առաքել առ նոսա Հին
յօգնականութիւն եւ կռեցան ընդ Վրաց գաղնիք, այսպէս յի
ցին եւ առ կայսր Զենոն զգնդէ՝ ապաստանք ի յոյսն զոր եցոյ
նոցա կայսր Վեհան։

Սակայն մարզպանն ըստ խրատու Հայոց՝ որ զնովաւն էին; խոր
հարդ ի միտ արկանէր՝ մինչ չեւ պատրաստեալ քաջ եւ ստու
րացեալ Հայոցն ապաստանելոց՝ արագ որսոյ ստիւաւանէն հա
սեալ զգործն վճարել եւ ստանալ անուն վաստակոց առաջի որ

¹ Փարպեցի առա ասէ վաղ լինալ ներս արդեա սարեցաւ ի նեւոյ Հայոց. Թերեւ
բովալ զԳալիհան եւ ապա գնե ընտ ի արեւելոցեալ ի Արեւելոյ Բարդէն, Գ
կաղնի միջոյ որ յետ պատրիկ եղին խաւն արդեա յետոյ ի նախաւ եղեւ.
Ի գնդին Գարսից, առանց ցուցանելոյ թե

քառահարյան: Այլ նա յԱրարատականէ առեալ գունդ ի Արարատ
մարտադրանէն եւ ի գրացի Աստաշաց՝ իբրեւ 7000, եւ հասանէր ի
գեառեղերան Արարատայ գէմ յանդիման Ղաթաւանայ: Օսաւջինն
վասն զի դեռ անկազմէ էին՝ ամբանալ յամուրս Յայոցն խորհէին
Հայք, այլ տպա միարանեալ քաջացն ի նոցանէ, մանաւանդ զի
եւ զչափ իսկ զօրութեանն թշնամոյն քաջ չգիտէին, օրհնու-
թեամբ կաթուղիկոսի Աստաշանու եւ քաջութեամբն Սա-
հակայ եւ Ահաշանայ՝ որ յստանին ի Ղաթին մնացին, առաքեցան
ասկաւաւորք (400 այր) յորս նշանաւորք էին Արեւին Ռարգէն
եւ Ահաշան եղբայր սպարապետին, Վարջոյլ Խորխոռունի, Ամ-
ասրականքն՝ Ներսէս եւ Հրահաւ, եւ եղբայր Վանսիք Աթոմ
եւ Աւաստոմ, քնասել սպարակոսն զնոցն ի ժամ անցիցն ընդ
գեան, յորժամ կիսով՝ յայսկոյս իցեն եւ կիսով՝ յայնկոյս: Ի
Արարատիքս գեղէ յեղաւ եղբայր սպարապետին կանխադոյն ի
Առաւելոս գեղ՝ տունու զհանգամանա զնոցն Պարսից: Իբրեւ ե-
րբը զոյց թէ բազում է գունդն եւ մօտ ի վերայ հասեալ՝ սահ-
մանեաց խորհուրդ գլխաւորացն՝ ի դաշտէ անտի ի լեռնակողմն
փոխել, եւ զՄասիս արարեալ խրեանց թիկունա՝ բանակեցան առ
Ահուրի գեղին, բաժանեալք ի շորս առաջս, միջնոյն զօրագլուխ՝
Ռարգէն եւ Ահաշ, աջումն՝ Աթոմ եւ Աւաստոմ, եւ ահեկին՝
Վարջոյլ, Ներսէս եւ Հրահաւ ի վերայ պահեստ զնոցն: Ի
խառնել ճակատուն՝ Վարջոյլ հարիւրովն ի կողմ ելանէր, ռակայն
եւ այնպէս անկաւ մարդպանն սպարիկ առաջի աջակողմնս Հայոց
զնոցն ընդ բազմաց ի գլխաւորացն, եւ ցրուեցաւ զօրն դաշտաց
եւ առապարաց: Թէպէտ եւ ժողովեալ Վարջուլայ զցրուեալն ի
Աստաշաց եկն անկանել յանկարծ ի թիկանց ի վերայ Հայոց զըն-
դին, բայց չկարացին ունել ժողժ առաջի Ներսէսի եւ Հրահա-
ւայ: Իսկ զՎարջոյն ապրեցոյց Արեւին Ռարգէն մաղապուր ի
ձեռացն Աստաշայ եւ Աւաստոմայ, թերեւս վասն զի երախտաւոր
լեալ էր նմա իւրք՝ որ չիցէ յայտ: Ահաբաշ Վանթունի եւ Ահ-
սակ Ահաշունի աճապարեցին ի Ղաթին գուժիւ արամեցուցանել
ղկաթուղիկոսն (Աստաշան հանգերն Սահակաւ եւ Ահաշանաւ, այլ
վաղ հասանէր ի վերայ Աւաստոմ աւետեզը եւ լինէին գոհու-
թիւնք յաղթութեանն ի տան Աստաւծոյ (481 աշնայնի):

Այնուհետեւ ի հանգիստ ձմերայնւոյն դարձեալ՝ մարտի պա-
տրաստէին վասն գարնայնայն ժամանակի: Առաքէին ի Այրս զԳեղէ:
Բայց Արաթանի՝ յետ բազում յապաղանաց 300 Հոնս ուստէր
գտեալ առաքէր եւ յետ ամուսնոր ժամանակի կոչէր անդրէն
յետս (Նոյեմբ.): Այլէր սպարապետն Հայոց յակամաւոր տահմն
Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Մոկաց եւ առ ազատ արեարն
Ուրշաունեաց՝ տալ զոյց զիրացն անցելոց եւ յորդորել զնոսս ի
կիւսկակից հաւասարութիւն հաւաստոց պատերազմին: Այլ զայս

նուազ սահալք միարանեցին ընդ Մամիկոնեան առհմին. միայն սեպուհք ոմանք, Յովհանն Լնձաւացի եւ Ներսէս Նորաւանդունի, եկին ի կոչն պատրաստութեամբ. նա աւանիկ եւ զառցաւ եւս արդեցան զհետ իշխանք Լնձաւացեացն եւ Մոկոց՝ Սեւուկ եւ Յովհանն այրուծիով առ քաղաքագեղիւն Ըւեռտաւ (482 Մարտիս Կամ Կար)։

Լնդէն զարնայնի հասանէր գունդ պարսիկ ի Հէր եւ Օսթւանդ գաւառ գլխաւորօրն՝ պահլան Սուրենաւ, Վինաւ Նիկոբեան, Լտրվնասպաւ Նիտապեան կամ Իտապեան կամ Յապեան եւ Գղիհանաւ տերամբն Սիւնեաց, եւ ի վերայ ամենեցան Լտրներսէս փուշտիպանացն սողար։ Ճեպեաց Վահան ի Իլնայ, եւ յետ օրհնութեան կաթուղիկոսին՝ որ ընդ նոսա իսկ եկեալ էր, դարձեալ յԱրտազ գաւառի առ Ներսէսապաւան գեղի ճակատն յարդարեցաւ։ Լմենայն զօրութիւն ճակատուն աքուծին էր, ի միջոցի՝ մարզպանն Սահակ, ընդ աջմէ՝ Բաշղ կամ Բարշղ Վահեւունի, Բարգէն, Լտմ եւ Փապակ Պալոււնի, յահեկէ՝ կամարականքն եւ եղբայր սպարապետին, եւ ինքն իսկ սպարապետն հանդերձ Վրենաւ Վանանդացւով պատրաստէր յոհանանութիւն տկարացեալ կողմանն։ Օւռաջինն՝ միջոց գնդին Հայոց աղմկեցաւ եւ աջակողմն գնդին Հայոց հարաւ եւ երթայր փախտեայ, այլ յաղթութիւնն որ ի ձախում թեւի ոնդ միարան գործակցութեամբ գնդին Վահանայ ընդդէմ աջոյ թեւին՝ ուր Վատուշքն եւ գունդն սիւնիէր, գործեցաւ, քաջալերեաց զնոսա դառնալ յանկարծ ի վերայ հալածչացն։ Կրուէր բանափ պարսիկ՝ թողեալ վերաւորս առաւել քան զմեռեալն։ Դառնային Հայք լքեալ աւարաւ առ կաթուղիկոսն Յովհանն խնդրէր որ «ոչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինէր, որչափ ընդ այն՝ զի հաշտ զԼստուած ընդ նոսա տեսանէր»։ Երումն ուրախութեանն լինէր աւետեօք գալտեանն Վարդայ կրտսերոյ եղբօր սպարապետին՝ որ ի կապանացն փախուցեալ եկեալ էր սքանչելի իմ օրինակաւ (Մայ. — Յուն.)։

Լսյն ինչ ի գլուխ հանեալ նոցա զպատերազմն եւ հանգչէին ջերմիկին Վարշակի՝ դեսպանք ի Վրաց հասանէին. քանզի մեւ եւս գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Միհրանայ անդր դիմեալ էր, եւ թագաւոր աշխարհին Վախթանկ չժամանեալ հանել Հոնս՝ խոյս տուեալ ի սահմանակից լերինն Հայոց՝ խնդրէր թիկունս ի Հայոց ըստ դաշանցն պայմանի, առանց ի վեր հանելոյ թե Հոնք չեկին ի կռիւն։ Ճեպէր զօրն հայադունդ ի սահմանակից գաւառն Սանգառաց, պատրէր զնոսա Վախթանկ մօտալու գալտեամբ Հոնաց՝ մինչեւ ի լերանց անտի առ տարաւ զնոսա ի դաշտավայրսն Ղարմանայնու առ Սուր գետով։ Յետ աւուրց ինչ հասանէր կայր եւ Միհրան յայնկոյս գետոյն. եկն յայտ խաբէու-

Թիւն թաղաւորին, այլ հարկ էր այնուհետեւ ճակատել սուկաւաձեռն ընդ հարուստ գնդին, զաջակողմն թեւոյն առեալ Ռարշդի Ալահեւաւնայ եւ Սատոնի Վարեղինի, զձախակողմն՝ Ալախթանդայ, եւ զմիջոցն՝ Ալահանայ: Մասն մի գնդին Հայոց անց ի կողմն, անկաւ Սահակ ասպետ եւ մարզպան եւ եղբայր Եւդայրապետին Ալասափ՝ որ ի խառնուրդս անդ տեսեալ զԼիբսեհ Սամաւարական՝ զի խնդրէր նիզակ փոխանակ այնր որ բեկաւ, ձայն ի վերայ եղեալ ասէր «Փութա, Լիբսեհ, գտանել նիզակ եւ գարձիր եկ արագ, քանզի ոչ երբեք կարեմք գտանել ժամ դրանչիք այսպիսի վաճառաց, ուր մահ զանմահութիւն եւ առժամայնն՝ զլաւիտենականն առնու»: Զրուեցաւ զունդն Արաց եւ զօրն Հայոց ուշ ունէր այնուհետեւ փախստեան ոչ առանց ինչ կարդի: Օճարդէն Աիւնի եգիպ խոց կարեմէր ապարապետն ի մէջ դիտականցն զճանապարհայն եւ հեծոյց ի նժուգի, բայց Հրահատ Սամաւարական՝ զոր ընկէց երիւար իւր, անկաւ ի ձեռս Միհրանայ (482 Յուլ. կամ Էւգոստ.):

Այնուհետեւ մանր մանր կռուովք՝ օգնեալ ի տեղեացն հրմտութենէ խաղ ասնէր Ալահան սակաւաւորօք զգորավարս Պարսից մի բաւ միջէ: Միհրան ընդ որով նուաճեալ էր համօրէն աշխարհն Արաց՝ պնդել պնդէր համարձակ զհետ Ալահանայ եւ զսակաւաւորացն որ զնովաւ էին. բայց մինչդեռ ի սահմանակցութեան Ստորին Հայոց ի Վու գեղջէ խօսէր պատգամաւորութեամբ ընդ սպարապետին՝ որ ի Մկնաւինջն բանակեալ էր բացագոյն ի նմանէ երկուք հրասախօք, կոչեցաւ նա յանկարծ յետ ի դրանէ, եւ մեկնէր անդէն զօրավարն պարսիկ յետ զՀրահատ արձակելոյ եւ զ(Յաղդ Աիւնի չարախօտութեամբ Աիւնուոյն Վդիհոնի գլխաւանդոյ ի Ռազաւանի (Սեպտ. 25)¹:

139

Վրաւէր այնուհետեւ Ալահան համարձակ զմիջոց աշխարհին, մատչէին ուխտք պապարագաց ի Ալաղարշապատ եւ յոստանին իւրում ի Վուին: Ել ի գլուխ ձմեռն մինչեւ գարնայնի հասանէր նոր գունդ պարսիկ զօրավարութեամբ Օւաւմիհր Հաղարաւուխայ (483): Սա անցեալ ընդ Լարսսի առ Երտաշատաւ՝ թեղադրութեամբ Հայոց սմանց ուխտանենդաց աճապարեալ եկն յոստան անդր. ճակատեցաւ վաղվազակի առաջի մայրեացն Խոսրովակերտի մօտ ի Վուին ի դաշտադետին վայրի: Ել Հայք յետ վնասելոյ նոցա՝ ապա ելին փախստեայ միւստնդամ յամուր տեղիս սահմանացն Խոսրովաց. կաթուղիկոսն (Յովհանն) որ չժամանեաց մեկնել ի քաղաքէ յառաջ քան զճակատոն, առ ապնապի փա-

խրատեանն անկեալ ի ձիոյն՝ գտաւ կիտամահ: Օհեա մտանէր զՎահանայ Հազարաւութա առեալ զճանապարհայն զամալս աշխարհին եւ գործեալ կոտորած բազում՝ հասեալ ի Յարնաղ Դասնդ եւ ի Շաղապման յերկիր սահմանաց Հռոմայեցւոց բաժնին եւ վրիպեալ ըմբռնել անդրէն զՎահան՝ դառնայր ի Բասեան ի Ղու գեւղ ի գաշա Արծաթաղբերացն: Ընդդ գետալան ի դրանէ հասանէր բերեալ հրաման երթալ Հազարաւութաայ ի վերայ Վաղտանգայ Վրաց արքայի, յօգնականութիւն արշաւանին զոր զնէր արքայ Պերոզ ի վերայ Հանացն Հեփթաղաց: Ի Վիրս եւս յերկուս բաժանեալ էր ժողովարդն. ձեռն ետուն զքրավարին աւխտանենդքն եւ ել Վախտանի փախստեայ ի կողմանս Արդեր աշխարհին: Իսկ ի վերայ Հայոց Թողեալ էր Հազարաւութաայ մարդպան զՀապուհ ի Միհրան տոհմէ պարսիկ սպառնալով եւ այրընախր գնդաւ, եւ զՊարթիսն նմին օգնական Արնեայ գնդաւ, եւ գործ յանձն էր նոցա ի Հազարաւութաայ զՎահան արկանել ի բուռն՝ մինչ շեւ գտեալ նորա իւր զօրութիւն: Փորձեաց Հապուհ անկանել ի վերայ նորա ի զեղծի՝ նախ առ Ծաղիկ գեղիւ ի սահմանակցութեանն Հաշտենից, առ Արծաթեալ Պարնոյ (ի հիւսիսակողման ծովուն Պարնոյ), առ Արեգն գեղիւ Արշամունեայ գաւառին՝ ուր հարաւ զակիշ գնդին Պարսից, օգնականութեամբ Արիզապոյցն, եւ առ Շտեայ գեղիւ՝ ուր մօտ առաջի յոյժ սակաւաւրացն Վահանայ անկաւ Պարթիսն ի ճակատու դրդիչն առաջնորդ զօրավարին Պարսից եւ ցրուեցաւ գունդն Սիւնի. տակայն ոչ տառնց կոտորածի Վահանեանցն: Օհհի հարեալ էր Հապուհ գուցէ առաքեալ Վահանայ ի սահմանակից տեղիոն Աննայ, Ծաղից եւ Հաշտենից առ հայ մարդիկ՝ սառւարացուցէ զիւր գունդն, եւ խորհէր մեկնել ի միջոց աշխարհին Հայոց եւ այլով հզօրացոյն գնդաւ ի պատեհ ժամու զգործն վճարել: Ըյն ինչ չուեալ յԱղուարն գեւղ Բասենոյ՝ գուժկան առ Հապուհ հասանէր տալ զըղց պարտութեանն եւ սպանման Թազաւորին Պերոզի ի Հեփթաղացն եւ զկոտորածի մեծամեծացն¹, եւ օրպէս ի Վրաց աշխարհէ Հազարաւութա՝ այնպէս եւ ի Հայոց Հապուհ ի դուռն կոչէր ի խորհուրդ աւագանւոյն: Պարմաւ Վահան ի վերջ կոչս ամարանւոյն երրորդ անգամ՝ եւ գրաւեաց կալաւ զմիջոց աշխարհին եւ կատարէին աւխտք պատարագացն զոհութեան ի Վաղարշապատ:

Անտուտ ընտրեաց աւագանին Արեայ ի բարձ Թազաւորութեան զՎաղարշ զեղբայր՝ բուռն եւ անձնահասճն Պերոզի, զայր հեղ եւ աշխարհաշէն: Վորա առաջի պատմեցան մի բա միջէ հոնգամանք Հայոց աշխարհին, քաջութիւն Վահանայ եւ անկամայ ապստամբութիւնն: Ըյնուհետեւ ըստ խորհրդեան

¹ Փարզ. Պարսիկ. Պարս. դոսեր. Ա. 4: Աղթ. 7:

Օւսումիհր Հաղարաւութեայ եւ Շապհոյ՝ գործ յանձն լինէր ի թագաւորէն Գլխորոյ ոմն Ս շնասպառ, ցայր իմաստուն եւ խաղաղասէր, երթալ ամենայն իսկ քաղցրութեամբ ըստ կամացն Ս ահաճաւ եւ նորին ընկերացն նուաճել զաշխարհն: Վարնայնի (484) ժողովեալ զայրուծին Ետրպատականի վասն զգուշութեան՝ հասեալ կայր Վիխորն ի Նաւարոսի գեւղ շէր եւ Օսրեւանգ գաւառի: Ընտուտ առաքեցաւ առ Ս ահան՝ Շապհոյ խորհրդեան գպիր եւ Միհր Ս շնասպ Ղուսինացի: Ժողովէր սպարապետն զնախարարս եւ զազատս Հայոց եւ զամենայն սյրուծին եւ ցուցանէր զքանս պատգամաւորացն, եւ այնպէս միտքան հաւանութեամբ յառաջարանական պայմանս հաշտութեան զայս առաքեցին: 1. Ըզատութիւն հայրենի օրինաց քրիստոնէութեան, զհայ այր զոք չդարձուցանել ի մոգութիւն, կամ վասն մագութեան չտալ դահ եւ պառիւ, կրակարանս ի Հայոց աշխարհին չշինել: 2. Ըռնել խաիր ազնուականացն Հայոց եւ ազատաց ըստ հայրենի օրինակին, նոյնպէս եւ վաստակաւորացն եւ չվաստակաւորաց, եւ մի խառն ի խառն զանարգան յառաջ մատուցանել: 3. Ըքթայից արքայի՝ բանից քառացն եւ օռւաակապատաց չդնել միտ, այլ խրով աչօք եւ խրով ականջօք լսել եւ դատել զամենայն:

Ըռաքեցան պայմանքս առ Վիխոր ի ձեռն Սաշկուրայ Էրծրունւոյ, Սահակայ որդւոյ Էրշաւրի Ամմարականի, Ս առաւուրտայ Կալքայնոյ, Ըռաւանայ Էղբիւսկացւոյ եւ Պաճակայ ի մարդպետական տանին: Սարախութեամբ յանձն առ Վիխոր զպատգամն եւ հրաւիրեաց զՍ ահան գալ կռել զդաշինան: Ընդէն յաղինգ գեւղ Էրտաղու հասեալ Ս ահանայ՝ ինդրեաց եւ ընկալաւ պատանդս ի մեծամեծացն Պարսից՝ զՍաղէ զատրպատական Շահապ, զՍ եհ-Ս եհնամ որ երբեմն հաղարապետն էր Հայոց եւ զՍերշապուհ զեղապրն Սիհրանայ, հանգերձ այլովք հնգեքումք արամբք աւագօք: ապա եմուտ ի բանահն Էրեաց ի հնչիւն փողոց ըստ օրինակի սպարապետին Էրեաց, պատուեալ մեծարեցան Ս ահան եւ ուխտապահք ի նախարարացն յատենի աւագանւոյն: խառաացաւ Վիխոր ի բանէ թագաւորին անյիշութիւն իրացն անցելոց, եղին ընթրիք հաշտութեան յաւուրս բազումս, յորոց մերժեալ էին ուխտանենդքն ամօթալից:

Յետ այնորիկ իսկ եւ իսկ դէպ ժամանակ առաջի պատահէր ցուցանել Ս ահանայ վաստակս առաջի թագաւորին: Վանդի հաս զրոյց թէ Օսրեհ որդի Պերողի եւ հակառակ ընտրութեանն Էրեաց եւ եկն ի վերայ հօրնդօրն զօրու: Ըստ խընդրոյն Վիխորայ կազմեալ առաքէր վաղվազակի ի դուռն խառն ընդ գնդին Վիխորայ՝ Ս ահան զայրուծին, գումարեալ ի ձեռն Ս լրենայ Ս անանդացւոյ: Ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն զա-

րեհեան, ձերբակալ եղել ինքն արքայորդին յամուրս լերանց եւ փողոտեցաւ յարքունի հրապարակին իբրեւ զանաաւան: Ի խառնուրդս ճակատուն երեւելի ընէր եղբորորդի սպարապետին Հայոց մանուկն Վրիգոր որդի Սլաւակայ: Ամենայն ինչ ի գլուխ ելեալ էր՝ յորժամ ինքնին Սլաւանն միւսով մասամբ այրուածիցն ի դուռն հասանէր: Երկիցս ելեալ յատեան թագաւորին՝ գրով եւ կնքով արքունի տուաւ հաստատութիւն դաշանցն՝ որ ընդ Վախագոյ եղան, տուաւ նմա տանուտէրութիւն տոհմին Սամիկոնեանց եւ սպարապետութիւն ի վերայ այրուածիցն, եւ ապա առանձին խնդրէր Սլաւան եւ զտանուտէրութիւն տանն Աամարապետաց վասն ժառանգին որ ի տոհմի անդ էր. իսկ վասն տէրութեանն Երծրունեաց խոստացաւ թագաւորն՝ տալ յետ տեսանելոյ վաւասկո ինչ զնոցա:

Դարձաւ այնուհետեւ ուխտապաշտ նախարարքն յիւր առանն ի Վուին՝ ողջունեալ ի կաթուղիկոսէն (Յովհաննէ՝ որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա, եւ այց արարեալ եկեղեցւոյն Սլաւաշապատու եւ տեղեաց կուսանացն վկայելոց՝ կառարել զուխտն իւրեանց եւ զնուերս: Ընդեկան պարսիկ՝ որ ի նմին ամի մարզպան ի Հայոս առաքեցաւ, յետ խաղաղութեամբ եւ իմաստութեամբ առաջնորդելոյ աշխարհին՝ հաւանեցոյց զդուռնն միւսանգամ ի Հայոց անտի կացուցանել մարզպան ի վերայ աշխարհին, եւ այնպէս անդէն ի միւսում ամի առաքէր ի թագաւորէն հրովարտակ մարզպանութեան առ Սլաւան ի Վուին: Իսկ եւ իսկ յետ ընթերցուածի հրովարտակին՝ ել սպարապետն ի տունն Աստուծոյ ի գոհութիւն, ընդ մէջ ամբոխի բազմութեանն խառնըմքաց դիմելոյ, եւ ազնուական կաթուղիկոսն (Յովհան յատրիճանէ բեմին յայտ առնէր զուրախութիւնն ընդ գեղեցիկ յաղթութիւն հաւ բերութեանն եւ զքաւս սրտին ընդ անկումն ուխտանենդացն, քաջալերեալ զնոսա ի հանապազորդն տեւողութիւն եւ զսոսա ի բժշկութիւն ապաշխարութեանն: «()րհնեալ տէր Աստուած Խորայել, ասէ, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ ի Վրիստոսէ: Փախեաւ Ադոնիա որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օգնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սալացեալք ընդ սեղանօքն թագչին: Այլ ձեռն տուք զթալով, չէ առա ի քարեղէն սալ գրեալ անթողութիւնք օրինացն: Վրիստոս է աստ՝ որ ասէ Ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն, (484)՝

Առաջնորդութիւն, խորհուրդք եւ պաշտամանք :

Եւքր իկեցոյ ընդ տեր-մեռն : Յերութիւնն յառաջին երիս գարսն թշնամութեամբ եւ հակառակութեամբ էր ընդ եկեղեցւոյ, այլ առնոյր յանձն եկեղեցի կալ հպատակ ամենայն տէրութեան՝ որ միանգամ հաստատեալ կայցէ, եւ հնազանդել իսկ ամենայն հրամանաց նորա՝ որ ոչ հակառակ պատուիրանաց քրիստոսի կրօնիցն իցեն : Իսկ առ նոստան գիտութիւն փոփոխեցաւ աղերսն, զթշնամութիւնն փոխանակեաց վստահութիւն եւ սէր : Իսկ եւ իսկ իբրեւ ընկալեալ եղեւ եկեղեցի քրիստոսի ի քաղաքական օրինաց իբրեւ մարմին կամ ընկերութիւն օրինաւոր, սահմանեցան նմա օրինօք՝ իբրեւ առաւելութիւնք, 1. Ազատութիւն կղերականաց ի պաշտամանց եւ ի պարտաց տէրութեան, 2. Առանձինն տանն գաղափարն վասն կղերականաց, 3. Իրաւունք ստանալոյ պարգեւս եւ ժառանգութիւնս՝ որոց մեծ ինչ մասն ծախէր հրամանաւ եպիսկոպոսին ի գարսն հիւանդաց եւ օրոց եւ անպատարարան ծերոց, 4. Իրաւունք ապաստանաց նուիրական տեղեաց, 5. Իրաւունք գաղափարութեան եւ եպիսկոպոսին ի քաղաքային հակառակութիւնս, յորժամ ժողովրդականք միարանեացին գիմել յատեան եպիսկոպոսին վասն քաղաքային ինչ գործութեան ընդ միմեանս, 6. Իշխանութիւն խրատելոյ եւ յորդորելոյ քաղաքային գաղափարն՝ մարդասիրութիւն առ բանաստորսն ցուցանել, եւ միանգամայն եպիսկոպոսաց՝ այց առնելոյ բանաստորաց յաւարտ չորեքշաբթւոյ եւ ուրբաթու :

Եւլ թեպէս եւ քրիստոնէութիւն չէր իբրեւ զՏեթանոսական կրօնն ընդ քաղաքային տէրութեան բռնեալ եւ աճեցեալ, այլ առանց զնմանէ կախելոյ՝ հաստատեալ կայր յատուածուսս եւ նմին իրի չէր պարաքաղաքային իշխանութիւն ընդ իշխանութեան եկեղեցւոյ խառնակել, զոր եւ գոնեայ բանիւք բազում անգամ յարա արար առաջին կայսրն քրիստոնէոյ՝ նոստանդիանոս : սակայն ոչ ինքն միշտ եւ ոչ ամենայն յաջորդք նորա գործովք ցուցին : Այնուհետեւ չարաշար իմն սովորեցան կայսերքն յարեւել խառնել յիրս կրօնից՝ հանելով հրամանս հաւատոց, գնելով եւ բաճալով զեպիսկոպոսոսն եւ պնդէս խառնակեալ շփութեցին զամենայն, որպէս ցոյս վայր նշմարեցաք եւ յեա պարթիկ տեսցուք առաւել սասակագոյնս զնոյն յարեւելս : Այլ յարեւմուտս առաւել ազատագոյնս ի քաղաքային իշխանութենէ յարգաբեցան իլք եկեղեցւոյ, եւ առկաւ ազգեցութիւն տէրութեան՝ մանաւանդ ի վերայ ներքին հանգամանաց նուազէր, մինչեւ ի բուն Միջնուսն ժամանակի յետս ընդգէմ՝ ինքն եկեղեցի կալաւ առաւելագոյն ազգեցութիւն ի վերայ տէրութեան յարեւմուտս, ուր յարեւելս էր լեալ վաղ սարուկ եւ ազախն ընդ երկաթեղէն ձեռամբք կայսերացն Բիւզանդացւոց :

Կլէր-իսն : Ըստ բազմանալ գործոց եկեղեցւոյ՝ յաճախեցին եւ նոր

պաշտօնեայք: Ի տեսչութիւն ընչից եկեղեցւոյ կացուցին եպիսկոպոսանք ի հինգերորդ դարե հետե Յուդ¹ զը² որ եւ ապա համարա եպիսկոպոսին, վասն նշանակելոյ զեկեղեցական գործս, Նոթար³ կամ նշանագիրս, ի պահպանութիւն գրելոցն՝ գիւանապանս⁴, Պաշտպանիչ⁵ զք իրականց եկեղեցւոյ կայր ջատագով առաջի աշխարհական աստնի: Ձեռքիսկապոսան եր միշտ ի չորրորդ դարե հետե պաշտօնեայ զք սենեկակից կամ Անշիւզ⁶: Երկնայեան փոխանակ եպիսկոպոսին կատարէր զպաշտամանս եկեղեցւոյ ի պակասել նորա, իսկ Սարկապոսիս⁷ կամ արքեպիսկոպոսն՝ որ յարեւելս եր գլխաւոր քան զամենայն կղերականս յեա եպիսկոպոսապետին, կայր ի գլուխ գործոց առաջնորդութեան, եր տեղապահ եպիսկոպոսին ի սինհագոսս եւ ի մահաւան նորա առաջնորդէր եկեղեցւոյն մինչեւ ցընարութիւն եպիսկոպոսի ուրուք: Նման հակառակ յարեւմուտս ընդ նոյն ժամանակս բարձաւ տակաւ պաշտօն սարկապոսահայ, որչ յարեւելս տեւէր: Նոյնպէս բարձան տակաւ եւ քարեպիսկոպոսանք՝ զի մի անուն եւ ճոխութիւն եպիսկոպոսին ինչե յանարգութիւնս: Նա եւ վասն դարմանոց հիւանդաց եւ թաղման մեռելոց կային ինչ ընկերութիւնք՝ որպէս Աննամատալլքն կամ Բրիւք⁸: Բայց քանզի մեծ մասն ամենեցունց սոցա ի կղերականաց սակի էին, եւ կային մնային հին խանարհագրոյն կարգքն կէս սարկապոսաց, անագանոսաց, երգեցիկաց կամ փաշտաց, երգմեցուցչաց եւ դանապանաց՝ յարեւելս, կէս սարկապոսաց, արքանեկաց (քահակալաց) եւ այլոց մի ըստ միայն՝ յարեւմուտս, յոյն տակս վասն զանչափ յաճախութիւն կղերականաց կարճելոյ՝ ելին օրէնք մեշ կայսերականք, որ գծաւորին գործէին բազմաց մասչեւ ի կղերական պատիւ եւ զառաւելութիւնսն ինչ կղերականաց ամփոփէին: Յակայն եւ այնպէս օրինքք ինչ (ի 520 ամբ) սահմանեցաւ զի գլխաւոր եկեղեցին Հռոմոյ սանիցի երկրումս 60, սարկապոսանս 100, կէս սարկապոսանս 80, արքանեկա 110, երգեցիկա 20 եւ դանապանս 110:

Կղերականք՝ օրպէս յառաջն՝ նոյնպէս եւ իսկզբան ժամանակացս այսօրիկ ընդունեին զհրահանգս ուսմանց ի բանից վարդապետութեան իրականց եպիսկոպոսին, քանզի եւ մեծամեծք իսկ ի վարդապետաց եւ յաստատեալսաց ժամանակիս նախ ըստ աշխարհական ուսմանց կրթեալ էին եւ ապա եկին յեկեղեցական կարգ: Յակայն տակաւ յաճախեցին եկեղեցական գարոցք ըստ օրինակի Աղէքսանդրիական եւ Անթիոքեան գարոցացն, որպէս յԱռհայ՝ վասն պարսիկ կղերականաց, ի Նեստորիա Պաղեստինացւոց (հաստատեալ ի Պամփուղեայ վիպէ), ի Մծբին Միջագետաց՝ վասն Ասորաց, եւ ի Հռիփսիփորա Պաղեստինացւոց: Իսկ յարեւմուտս՝ մեծն Աւգոստինոս իւրովք իսկ գրովք կրթէր զկղերն իւր եւ ըստ օրինակի նորա բազում եկեղեցական վարժոցք⁹ յԱփրիկէ եւ յիտաղիա հաստատեցան: Վասն վարուց եւ կարգաց ուղղութեան քահանայից գրեցան եւ մատենաք գեղեցիկք, որպիսի ինչ՝ Ամբրոսիոսի վասն գարաւոց պաշտմանից, Գրիգորի Նազիւնզու¹⁰ Բան վասն փոխութեան (իրոյ ի քահանայութեան), Գսկերերանի՝ անհամեմատ գիրն վասն բնականութեան: Այլ առաւել քան զամենայն՝ Հովնատիս Խանս, որքոյն Գրիգորի Մեծի քահանայապետին Հռոմոյ: Ձխրաւս եւ զկարգս զբոյն մատենաք թելագրէին՝ վճիռքն եւս սինհագոսաց եւ հրամանք քահանայապետաց Հռոմոյ ստիպէին անել յարգիւնս:

¹ Οὐρόνομος

² Notarii, Hæceptores.

³ Χαρτοφύλακες.

⁴ Ἐπίσκοπος.

⁵ Σύνοδος.

⁶ Parabolani, Coplatas, Possiores.

⁷ Seminarium.

Խեղճ էր օրէն էր առնուլ մանկանց՝ խնարհագոյն առաքանա, առկայն պատուէր էր զձեռնագրութիւն սարկաւագութեանն յ30երորդ տարի հասակին եւեթ տալ, եւ յետ 5 տմաց՝ զքահանայութեանն, եւ ապա ցուցեալ ուղղութիւն յամենայն աշտիճանս՝ յետ 10 տմաց լինել տըժանի եպիսկոպոսութեան: Բայց բազում անգամ չպահէին այս օրէնք, քանզի բազումք յեպիսկոպոսաց վասն կուտելոյ ամբոխ կղերականաց զեւրեամբք առ ի ցոյցս իմէ՝ աճապարէին դնել տարածամ ձեռն յայնպիսեացն վերայ որ առ արտաքին շահու գիւմէին յայն պատիւ: — Այս պարտ դարձելոց ի հերեախիտաց կամ ի հերձուտեղաց կամ հրապարակաւն ապաշխարողաց առ ձեռնագրութիւն: Ի ձեռնագրութեան երիցանց՝ կարեւոր էր եւ վկայութիւն առաջակց ժողովրդեանն՝ թէ «Արժանի է»: Միշտ իսկ ձեռնագրութիւնն լինէր վասն պաշտաման պար նիշ կամ այնք եկեղեցւոյ, իսկ ազատ ձեռնագրութիւն դուն ուրեք լինէր: Բոխեւ երիցու կամ սարկաւագի յայլ ինչ եկեղեցի՝ վասն մեծամեծ ինչ պատճառաց եւեթ շնորհէր: — Կատարելագոյն ի մէջ գային պարտք խառնելու կամ անխառնելու կղերականաց: Եւ ըստ յայտնի բանից Եւսեբիայ, Յերոնիմայ, Ոսկերեանի, Եպիփանու եւ պէտք՝ առհասարակ շահեալ տիրէր յարեւելս պահպանութիւն կուտութեան կղերականաց, մինչեւ (ըստ Գրիգորի՝ Նազիանզացւոյ) այնպէս իմէ տարածեալ եւ հաստատեալ էր այն ի միտս ժողովրդեանն՝ զի չկամէր ժողովուրդն յերիցանց ամուսնացելոց ընդունել խորհուրդս: Եւ զայս իսկ, ասէին հարքն, պահանջէ ի քահանայից՝ սրբութիւնն ի պաշտաման պատարագի եւ ի մատակարարութեան խորհրդոց սրբոց, եւ այն «զի ուտուցիչքն եւ քարոզք աւետարանին աղատագոյնս կարիցեն տալ զանձինս ի բարձրագոյն ուսմանս: Եւ թէ նոքա՝ որ վաստակենն յաստուածեղէն եւ ի հոգեւորն ննուկ, ոչ եթէ մի կամ երկուս մանկունս իցեն կրթելոց՝ պլզկրթութիւն եւ զննուկ բազմամբոխ բաղմութեան տունոց են յանձն»: Եւ այնպէս՝ բազում դեպք ի պատմութեան եւ յաւելումն բանիցն Եպիփանեայ թէ «ուր եկեղեցական օրէնքն պահին» ցուցանեն թէ ոչ ճշդիւ ամենայն ուրեք այն պահէր: Եւ ի նիկիական ժողովին ըստ խրատուն Պափնուսիոսի եպիսկոպոսի՝ այնչափ ինչ եւեթ պատուիրեցաւ՝ որչափ ժողովքն Մեկիրայ եւ Նեոկեսարեայ հրամայեալ էին, այս ինքն՝ զի սարկաւագունք, երիցունք եւ եպիսկոպոսունք յետ ձեռնագրութեանն մի իշխիցեն ամուսնանալ: Այլ յարեւմուտս ճշդագոյն էր պահպանութիւն կուտութեանն օրինաց, ընդ որով կային պնդահաւ եւ կէս սարկաւագունք, այնու զի եւ ողբա մատուցեալ էին յայնժամ ի պաշտոն սեղանոյ: Ի դոյն պահպանութիւն յոժարեցուցեալ փութացուցին մանաւանդ Ամբրոսիոս, Աւգոստինոս եւ Յերոնիմոս: Սիրիկիոս եւ Իննովկենտիոս Ա. քահանայապետք կրկնեցին եւ երեքկնեցին զհրամանս ընդ խառագոյն պատժովք: Իսկ յարեւելս թէպէտ եւ Յուստինիանոս աշխարհական օրինոք ստիպէր ի նոյն, այլ դուրսնմին իրի եւ յունական ժողովն Յրուղլեան (692) որ միայն ի կղերականաց հայրապետութեանն Կոստանդինուպոլսոյ էր ժողովեալ, յեպիսկոպոսաց եւեթ պահանջէր կուտութեան կեանս, իսկ ի սարկաւագաց եւ յերիցանց չպահանջէր յառաջ քան զձեռնագրութիւնն խոտուած կեանաց ժուժկալութեան՝ եթէ վաղ ամուսնաւորք էին, եւ հրաման տայր ամուսնութեան յառաջ քան զձեռնագրութիւնն: Այսպէս մինչեւ ցայսօր առ նոսա:

Պէտք կենաց կղերականացն, որպէս կանխագոյն առաջու, վճարէին ի

կամայական արեց հաւատացելոցն զոր ապքն ըստ Յովնանոսի բանիցն¹, յոր եւ յայնի իսկ յորդորէին զնոսա Ամբրոսիոս, Աւգոստինոս, Երեմիան, Ոսկերերան եւ այլք: Եւսեղան ի նոյն եւ ժառանգութիւնք թողեալք, եւ շնորհեալ էր Կոստանդիանոս կղերականաց ամ ըստ ամէ ցորեանի հասարակաց միջերից: Եւրեւմուտս հապք եկեղեցւոյ բաժանէին ի չոր մասունս՝ վասն եպիսկոպոսի, վասն կղերին, վասն աղքատաց եւ զան շինուածոց եկեղեցւոյն: Սակայն գտան բազումք՝ ոչ միայն յերիցանց եւ ի սարկաւազաց, այլ եւ յեպիսկոպոսաց իսկ՝ որ յիւրեանց ձեռացն վաւտակաց կէին, յոր եւ յորդորէր զնոսա չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի: Բայց սահմանեալ նշանակեալ էին եւ գործք ինչ եւ որաշտամունք՝ յոր չէր արժան միեւլ կղերականաց:

Եպիսկոպոսն եւ վեհաճն Նորա: Ի փոփոխել հանգամանաց եկեղեցւոյ իսկզբան չորրորդ դարու, եպիսկոպոսունք՝ որք յառաջն առաւել քան զամենեւին ընդ հալածանօք եւ ընդ վաւանդաւ կենաց էին, այնուհետեւ քան զամենեւին ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս վայելէին: Եւսն սակաւ բազումք յանարժանից ակն դնէին ամուս, եւ կէսք ի անապարծութիւն եւ ի վաւանութիւն հասանէին: Սակայն եւ այնպէս մեծ մասն եպիսկոպոսացն, որպէս եւ այլն հեթանոս Ամիանոս Մարկեղինոս վիպէ՝ կապն մնացին յառաջին անպաճոյճ կեանսն:

Նշարութեան եպիսկոպոսաց ունէր ինչ մասն ժողովուրդն եւ ի սկզբան չորրորդ դարու՝ որպէս եւ յառաջ քան զայն, կամ առաջի որկանէր ժողովուրդն զոք յեպիսկոպոսութիւն եւ եպիսկոպոսունք Նահանգին հաստատէին զնա, եւ կամ յետո ընդդէմ: Ըստ սահմանելոյ Նիկիական ժողովոյ որ յետոյ յարեւելս եւ յարեւմուտս պահեցաւ իբրեւ կանոն հաստատուն՝ պարտ էր ընտրութեան եպիսկոպոսին, եթէ հնար ինչ էր, լինել յամենայն եպիսկոպոսաց եւ կամ յերից եպիսկոպոսացն: Հանգին այնորիկ, եւ յետ հասանելոյ դրով հաւանութեան հեռաւորաց՝ առնուլ հաստատութիւն ի Մետրապոլտէն: զնոյն սահմանէր եւ սիւնհոգոսն Անտիոքայ (341) եւ չորրորդ ժողովն Կարքեդոնի (398): Եւ իդսերք եւս ունէին մասն յընտրութեան՝ կամ առաջի արկանելով եւ կամ հաստատելով: Բայց քանզի ժողովուրդն ոչ միշտ այնուհետեւ զորժանաւորան, այլ զփառասէրսն բազում անգամ, նա մանաւանդ եւ հրեւոթկոսս եւս ընտրէր, անկաւ ի շնորհաց անտի, եւ այնուհետեւ սահմանք սիւնհոգոսին Ղաւոզիկեայ (372) տակաւ ընկալան զօրութիւն, որ պատուիրէ թէ միայն կղերն եւ եպիսկոպոսունքն եւ Մետրապոլիտն Նահանգին ընտրեսցեն եւ կացուցեն զեպիսկոպոսունսն: Իսկ կայսերք բռնաւորք, որպիսի որ Կոստանդիոսն եւ Աւղէս էին, ի պաղատանէ առաքէին արա յեպիսկոպոսութիւն եկեղեցւոյ (որպէս Աթանաս ասէ): Սակայն եւ բարեպաշտքն ի կայսերաց վասն առնելոյ զառաջն յաւգանց եւ նենգութեանց՝ ինքնին աճապարեալ ընտրէին արժանաւոր զոք, որպէս Արկադիոս ի մեռանել Նեկտարեայ՝ նստոյց զմեծն Եովհան Ոսկերերան, եւ ապա կղերն եւ ժողովուրդն հաւանեցան իբրեւ երկրորդ ընտրութեամբ: Եպիսկոպոսն իբրեւ փեսայ իմե համարեալ էր իւրում եկեղեցւոյն եւ վիճակին եւ իբրեւ անքակ իմե կապով կապեալ, յայն սակաւ

բաղում կանոնը արգելախնդիր լաւա՛ն՝ փոփոխել եպիսկոպոսաց զմեռակ եպիսկոպոսութեան իւրեանց։

Ասոյ մեաց եպիսկոպոսաց իբրեւ բուն գործ նոցա ձեռնադրութիւնն եւ հրապարակաւ վարդապետութիւնն։ Յակաւ ուրեմն սկիզբն եղեւ երկնաց քարոզելոյ յեկեղեցւոյ առաջի եպիսկոպոսին՝ որ յետ երկնուն ելեալ հաստատէր սուկառաք զբանս նոցա։ Իսկ յարեւմուտս զառաջինն Աւգոստինոս արար պնմ սկիզբն հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրոյ Ապղերիոսի։ Մեւս եւս գործ եպիսկոպոսին էր պցելութիւն վիճակին իւրոյ, զոր եթէ անձամբ չկարէր վճարել՝ առնէր յանձն առանձինն Այցելուացն՝ որ կարգեալ էին յայնժամ փոխանակ քորեպիսկոպոսաց։ Յարածեալ քորեպանութեանն ընդարձակագլան՝ ոչ միայն ի քաղաքս այլ եւ ի գեղո կացին եկեղեցիք։ Նմին իրի եպիսկոպոսն ի վերայ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ որ ժողովրդականն եկեղեցի՝ կոչէր, առ ընտրելոյ ի բուն յեպիսկոպոսականն եկեղեցւոյն՝ որ կոչէր եկեղեցի աթոռականն, եւ յԱփրիկէ՝ մայր՝ եկեղեցի, կացուցանէր ըստ օրինակի առաջին քորեպիսկոպոսացն՝ մէն մի երեց՝ զո զո եւ ինքն կամէր։ Այլ Յուստինիանոս, հանեալ օրէնս ինչ յամի 541՝ արկանէր հիմն Պաշտօնական իշտանցն, որով այնոցիկ որք եկեղեցի ինչ ուրեք շինիցեն՝ կարգեալ հասա կղերականացն որ անդ կալոց իցեն՝ առան իբրեւանք նոցա եւ յաջորդաց նոցա՝ առաջի արկանել եպիսկոպոսին աքա արժանաւորս զի կարգեցին ի պաշտոն եկեղեցւոյն այնորիկ։

II) Ինքապաշտ էւ հայրապետ։ Առջ յառաջին ժամանակաց յօրինեալ կային հանգամանք Մեարապաշտական իշխանութեան։ Ի միջոյնս մեծի Մեարապաշտացն վազ ըեալ էին երեւելի Մեարապաշտոյն Հռոմոց, Ազգքսանդրիոյ եւ Անտիոքոյ՝ մինչեւ ունել ընդ իւրեամբք եւ զայլ եւս բաղում Մեարապաշտական վիճակ։ զայս առաւելութիւն հաստատեաց եւ ժողովն Կիկիականն։ Առանց իրիք երկմտութեան է՝ թէ եկեղեցական բաժանումն մայրաքաղաքաց (կամ մեարապաշտաց) մասամբ ինչ իւրք էր յարգարեալ ըստ քաղաքային աշխարհագրական բաժանման Հռոմեական պետութեանն (առ Աեպիսկոպոս)։ Ընդհանրական քան զամենայն բաժանումն եկեղեցականն սահմանաց՝ էր բաժանումն Արեւելից եւ Արեւմտից։ Յարեւելիցն էր՝ 1. Ախմակ եպիսկոպոսին Ազգքսանդրիոյ կամ Հայրապետութիւնն Ազգքսանդրիոյ, ի վերայ 4 նահանգաց Եգիպտոսի, Բերպիդոյ, Ղիբիոյ եւ Պենտապոլիոյ, 2. Ախմակն կամ Հայրապետութիւնն Անտիոքոյ՝ որ կայր ի 13 նահանգաց հռոմեական քաղաքային վիճակին Արեւելից, այս ինքն՝ Ասորւոց, Սաորին Ասորւոց կամ Առաջին Ասորւոց, Փիւնիկիոյ, Ղիւանանեանն Փիւնիկիոյ, Առհայափան նահանգին, Միջագետաց, Արարիոյ, Կիպրոսի, Կիլիկիոյ, Սաորին Կիլիկիոյ, Իսաւրիոյ եւ Պաղեստինեոյ եւ Կիպրոսի։ այսպէս ձգէին սահմանք հայրապետութեանն Անտիոքոյ ի ծովեզերաց Միջերկրական ծովուն մինչեւ քեզերս Յիզրիս գետոյ, 3. Ախմակն Եփեսոսի 11 նահանգօք, այս ինքն՝ Ասիա, Պամփիլիա, Ղիւդիա, Հեղղեսպոնտոս, Պիսիդիա, Ղիկարոնիա, Երկզքն Փոնտոսանք, Ղիւկիա, Կարիա եւ Եփեսոս կղզիք, 4. Ախմակն Պանասի 11 նահանգօք, որ ձգէր ի Փիւնիկիոյ մինչեւ ց Հայաստան աշխարհ հանգերն Գաղատիա եւ Կապա-

1 Πατριάρχης.

2 Παροία, Ecclesia plebana, Titulus.

3 Cathedralis.

4 Matrix.

5 Παροχος

6 Jus patronatus.

7 Յեւ վերգայն էլ 220—231.

8 Կան. Եփ. 6.

գովկիսու, եւ էր նորա մայրաքաղաք՝ Կեսարիա Կապադովկացւոց, 5 Վիճակն Թրակիայ՝ 6 Նահանգաք, յորում մայրաքաղաք էր Հերակլէո Թրակացւոց: Եպիսկոպոսք մայրաքաղաքացոս պատգիկ ըսաւ անուան քաղաքային վերակացուին կոչէին Վեցերոգրապէս կամ Արեւելեպոլիս (Եպիսկոպոսապետ): յետոյ անու ի կիր Հոյսուպոն (Պատրիարք) անան որ յետ սակաւ ինչ միայ եղեւ անուն Նշանակիչ Տեգից երեւելի Մեարապողաաց, այս ինքն՝ Հռոմայ, Աղեքսանդրիայ, Անտիոքայ, Երուսղեմի եւ Կոստանդինուպոլեայ:

1) Երջին երկուք ի հայրապետութեանցս յետոյ ուրեմ յաւերս: Զի ի սահմանաց անտի հայրապետութեան Անտիոքայ ոչ միայն Կապադովկանցն ի պատճառս արիանոսութեան ամբողջն Անտիոքայ, այլ եւ եկեղեցին Երուսղեմի իբրեւ պատմական «Մայր ամենայն եկեղեցեաց» ամբարձաւ ի ձեռն ժողովոց՝ ի պատիւ, մինչեւ ճոխանալ եւ ի վերայ Կեսարեայ Պաղեստինացւոց որ էր Մեարապողաական ամբողջ նորա, եւ ի չորրորդ ժողովոյն հաստատեցաւ ընդ իշխանութեամբ նորա Առաջին եւ Երկրորդ եւ Առաջին Պաղեստին, եւ այսպէս կոչէր համօրէն՝ հայրապետութիւն Երուսղեմի:

Իսա նմին օրինակի եւ Եպիսկոպոսուք նորոյ քաղաքին Կոստանդինուպոլեայ, որք յառաջագոյն էին ընդ իշխանութեամբ Մեարապողաական Հերակլէայ, խորամանկութեամբ եւ պատճառանք կայսերական պատուոյ քաղաքին՝ ապին ի ժողովս ինչ (382—451) ամբառնալ զամբողջ իւրեանց յերկրորդական պատիւ յետ Եպիսկոպոսին Հռոմայ՝ յարելով յիւրեանս զեկեղեցական իշխանութիւն սահմանաց բազմաց առ Գանուբ գետով եւ զվիճակս ինքնագլուխ Մեարապողաացն կամ Կողմապետացն՝ Հերակլէայ, Եփեսոսի եւ Կեսարեայ Կապադովկացւոց: Իսկ գահերիցութիւն եւ գլխաւորութիւնն ի վերայ ամենեցուն՝ ընծայէր միշտ յաջորդացն Պետրոսի:

Իսկ յարեւմուտս ուր քաղաքային բաժանումն բաժանէր համօրէն զերկիր սահմանացն յերիս վերակացութիւնս՝ ի Ղիւրիկէ, յիւստիս (յոր կից էր Ափրիկէ) եւ ի Գաղիա, չգոյր ամբողջ առաքելական՝ բոց յամբողջն Հռոմայ եւ ոչ մեծամեծ ինչ եւ ճոխ քաղաք: Յայն ստի չերեւի ինչ ասա ճշգրիտ բաժանումն եկեղեցական վիճակաց: Մանաւանդ զի գծուարին է զընդարձակութիւն Հռոմէական հայրապետութեան սահմանել, այնու զի բազում անգամ չէ դիւրին ասա ընտրել ի միմեանց զհայրապետական եւ զգահերիցական իրաւունս քահանայապետին: Այսչափ ինչ ստոյգ է թէ հայրապետութիւն Եպիսկոպոսին Հռոմայ «գլխոս արեւմտից», բովանդակէր զիւստղիա, զԳաղիա, զՍպանիա, զՄարդինիս, զՍիկիլիա, զարեւմտեան եւ զարեւելեան Ղիւրիկէ՝ յորում առաքելական տեղապահք յանուն Եպիսկոպոսին Հռոմայ վարէին զիրաւունս հայրապետութեան: Իսկ եկեղեցին Ափրիկեցւոց՝ որոց բազմամբոյս յոյժ էին Եպիսկոպոսուքն, չառնուին յանձն ընել ընդ հռոմէական հայրապետութեամբ՝ մինչեւ ցժամանակ վանդազացն, թէպէտ եւ զգահերիցութեան իրաւունս գիտէին քաջ եւ ընդունէին մեծաւ հպատակութեամբ առաւել քան զայլ կողմանս: Այսպէս եւ Մաւրոս արքեպիսկոպոս Հռուեննայ հակառակ կայր այնմ՝ առանց դառնալոյ ընդդէմ քահանայապետական կամ գահերիցական իրաւանց Եպիսկոպոսին Հռոմայ:

Իսկ իրաւունք հայրապետացն եւ կողմապետաց էին՝ հաստատել զմեարապողիսան որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, ժողովել վի-

Ճակատան սիւնհոգոսս եւ ընել գահերէց, ընդունել բողոքս ի գաւառական սիւնհոգոսաց, ծանուցանել մարապողտաց զկայսերական հրամանն եւ այլ եւս նշնադիսիք: Բայց հրաման էր հայրապետաց եւ մարապողտաց ի չորրորդ տիեզերական ժողովոյ՝ չափանել մեծամեծ ինչ իբրս առանց հաւանութեան վիճակական սիւնհոգոսաց:

ԼԱՁ

Գաւառացիքն իմ գլխաւորն ինչ ինչոգոսն Հառայ: Ամենայն իսկ համօրէն հանգամանք ժամանակացս նպատաւոր իմն եմն ցուցանել տակաւ յայտնագոյն զգլխաւոր վարդապետութիւն եկեղեցւոյ որ վստի գլխաւորութեան կամ գահերիցութեան (ոչ պատուոյ միայն այլ եւ ի բաւանց) իբրեւ զկէս միութեան, զմիջադէպ եւ զվէճ տնկեան եկեղեցւոյ, զեպիսկոպոսն Հռոմայ՝ երեւեցուցիչ պար միութեան, պաշտպանիչ եւ հովանի հաւատոց եւ եկեղեցական օրինաց, իշխան վերագոյն ի վերայ հայրապետաց եւ յայն սակս նստեալ եւ ծանուցեալ գահերէց ի տիեզերական ժողովս իբրեւ գլուխ համօրէն կաթողիկէ եկեղեցւոյ: — Ընդունելութիւն գահերիցութեան եպիսկոպոսն Հռոմայ եւ գլխութիւն հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ է մի ի մեծամեծ դքանչելեաց անաթ զոր Յէր եցայց, եթէ միա եզեալ նկատիցէ որ զհետ, զամբարտաւան, զփառասէր եւ զանձնասէր բարս իւրաքանչիւր մարդոյ, կամ միով իսկ բանիւ ասել՝ զմիտագոյնն ընել ամենեցուն ի բաժանուած եւ յինքնագլուխ ազատութիւն: Ապաքէն անհնարին է ճոխսիրութեան (իշխանասիրութեան) առաջնոց եպիսկոպոսաց կամ սիւնհոգոսաց կամ միայ իսկ առն փառասիրի յաջողութիւն զիրան համարել: ուր յամենայն իսկ եւ ի բնաւ ժամանակի հազարաւորք արանց ճոխսիրաց եւ փառասիրաց զմիմեամբք ելելել տունէին: Արդ զիմրդ յայտմ ընդ միմեանս միաբանեցին, որպէս արկին զանձինս ընդ հպատակութեամբ մարդիկ՝ ազգաւ, լեզուաւ եւ միութեամբք ընդ միմեանս հակառակք, ընդէր ետուն թոյլ զի մի որ միայն տակաւ յաճախեցէ տիրել եւ հրաման տալ, մանաւանդ զի ոչ զէնք գոյին սորա եւ ոչ սպառազէնք: Ապա ոչ եթէ մի այն յօրինեալ կազմաց իւր զեկեղեցին զայն զմեծ ընդ պսպիսի միութեամբ, այլ հաւատքն որ առ մի Յէր եւ առ մի կոչուած կամ վախճան, եւ սէրն մեծ միաւորիչն ամենայնի, Յէրն եւ Հոգի նորա սուրբ որ նշնապէս մէ: Նա աւանիկ՝ ոչ միայն ինքն քահանայապետն Հռոմայ շած ի գոյ զկաթողիկէական եկեղեցին, այլ մանաւանդ ինքն բարձրացուած քահանայապետին է անեալ յառաջ ի Հոգւոյ անաթ՝ որ ի կաթողիկէականութեան կամ յընդհանրականութեան անդ եկեղեցւոյն զանձն երեւեցուցանէ:

Այլ զվաղակի ի յառնել կռուոյ արիանոսութեանն՝ գիմեցին հայրապետք, եպիսկոպոսուք, նորին իսկ համապայծառ աստեղք արեւելից, Աթանաս Աղեքսանդրիայ, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մարկեղղոս Անկիւրայ, Ղուկիոս Ագրիանուպոլիայ, յետոյ Ոսկերեբան եւ Աիւրեղ Աղեքսանդրիայ, առ եպիսկոպոսն Հռոմայ: Նա աւանիկ եւ բազումք իսկ ի հերետիկոսաց անաթ, որպէս Գոնատեանք եւ Եւսեբեանք, Պեղագիոս, Կեղեոսիոս, Պրիսկիլիանոս, Ախաղիս ապողինարեան, Նեստոր եւ Եւաթիքեոս, ծանուցեալ գիտէին զգահերէց աւագութիւն նորա, եւ յայն սակս ընտրին առաջի նորա արդարացուցանել զանձինս, այնպէս զի զամենայն ինչ վճարեալ համարէին՝ եթէ յաջողէր երբեք նոցա զնա ունել ապաւէն եւ պաշտպան:

Իսկ եպիսկոպոսական չափերն ընդ պաշտպանութեամբ իւրեանց զեպիսկոպոսական զայնասիկ զհարանեալն, առէին յայնմապէս՝ թէ առանց իւրեանց հաւանութեան չէ պարտ զը յեպիսկոպոսաց ընկենուլ յաթողոյ, զոր եւ բազմամբա տիրելոսկան ժողովն Յարգիկեայ (347) ընդունէր¹։ Յամենեցանց ընկալեալ էր եւ մեռեալ իրաւունք որ զհետ գայ գլխաւորութեան նորա ի վերայ համօրէն եկեղեցւոյ, այսինքն՝ իրաւունք հաւանելոյ կոչման եւ հաստատելոյ զտիրելոսկան ժողովն, մինչեւ սագաանել շարաշար Դիոսկորայ հայրապետի Աղեքսանդրիոյ՝ զի զայն իրաւունս յինքն յափշտակեաց եւ առէին հարցն բազմամբաթի թէ «ոչ օրէն էր եւ ոչ լեալ իսկ երբեք»։ Յամենայն կողմանց ընթառային առ եպիսկոպոսն Հռոմոյ բազմամբա եւ հարցունք վրան պղծաղ խնդրոց եկեղեցական հրահանգաց, որոց ապին քահանայապետքն պատասխանի անուանեալ ինովն թղթովք՝ որ առնուանկալուն ի Ալբիկիոսէ քահանայապետէ (յամէ 385)։ Առաքէին հրեշտակք քահանայապետին եւ ի կորի իսկ հեռաւոր կողմանս՝ ասանել հրամանս եւ կտաարել քննութիւնս պատասխանաց։ Նա աւանիկ եւ օրէնք կայսերացն Հռոմոյեցւոց զիրաւունս գլխաւորութեան նորա հաստատէին։ Յայնմ ամենայնէ յայտ է թէ յիրաւի իսկ ի ժողովել Թէոդորիկեաց աղբոյի տիւն հօգոս ի Հռոմ զի քննեացի Սիմմարոս քահանայապետ՝ զորմէ բազում զրպարտութիւնքն կային, յայտ արարին եպիսկոպոսունք սիւնհոգաօրն թէ գլուխն եկեղեցւոյ շանկանի ընդ պատասխանաւ իւրոց հնազանդելոցն եւ թէ չիք իսկ երբեք դիպեալ պապիսի ինչ²։

Յ ժող. Սարգ. Կան. 3։ Յօրոս եպիսկոպոս առէ. — Եթէ որ «յեպիսկոպոսաց պատեցի վան իրիք եւ համարիցի զաննէ թէ արգար է եւ կամիցի զի միւսանգամ ժողով լինիցի, յայնմամ եթէ հանց ձեզ թուի՝ պատահեցաւ զյիշատակ որդւն Պետրոսի առաքելոյ, զի որք զպատասխան զայն քննեցին՝ գրեցին Յուզիսի եպիսկոպոսի Հռոմոյ, եւ աս եթէ պաշտօն համարեցի լինել միւսանգամ պատասխան, չիցի եւ սահմանեցի նա զպատասխան։ Ապա թէ տեսցի զի...։ Թուի՝ այս ամենեցուն հանց։ Եւ պատասխանի օրինհոգոսն Հռոմ է։ Կան. 4։ Գաւգենաիոս եպիսկոպոս ասաց. Եթէ հանց թուի՝ պարտ է յայդ զին զոր բերէր եւ չի է որբութեամբ, յաւելուլ պապէս. զի եթէ եպիսկոպոս որ անկցի յիշխանութենէ պատասխանաւ եպիսկոպոսացն այնպիկ՝ որ յաբուարանեայ տեղիսն իցին, եւ բազմիցի զի պատասխան իւր կտարեացի ի Հռոմ քաղաքի, պիտահանել այլ եպիսկոպոս ի նորա տիւնս ամենեւին մի գիցի՝ յեա բազմեցոյ այն որ անկեալն համարի յիշխանութենէ. բայց եթէ յորմամ պատասխան զմարիցի յասանի եպիսկոպոսին Հռոմոյ։ Կան. 7։ Սիւս եպիսկոպոս ասաց. Եւ այս եւս հանց թուեցաւ, զի յորմամ եպիսկոպոս որ ամբաստանութիւն կրիցի եւ եպիսկոպոսունք նահանգին այնորիկ ժողովեալ գաղիին զնա եւ արեանիցն զնա յատարանէն, յորմամ բազմ կարգացի որ անկեալն համարեալ է եւ ապաստանիցի առ երանելի եպիսկոպոսն եկեղեցւոյն Հռոմոյ եւ կամիցի քննութիւն, յայնմամ եթէ իրաւ համարիցի եպիսկոպոսն Հռոմոյ թէ միւսանգամ լինիցի քննութիւն, արժանի համարիցի զբել առ եպիսկոպոս

ասանն այնորիկ՝ որ յայնմ ի սահմանէն եւ ի միւսաւոր նահանգի իցին, զի զգաւելութեամբ զամենայն քննիցն եւ ըստ նշմարաւթեանն սահմանիցն։ Ապա թէ նա որ աղալիցի միւսանգամ ամենեւ հարցափորն քննութեան վան աննին՝ տիրել պապաւոր զեպիսկոպոսն Հռոմոյ ի հաւան՝ զի ամենեցեք յիրմէ անոր (a laicre) երիցան, այն ի կամս եպիսկոպոսին Հռոմոյ ապաստան իցի՝ զին կամիցի եւ զին ի գեղ համարիցի։ Եթէ արժան համարիցի առաքել զերիցանն որք երթեալ գաղիցին հանգերն եպիսկոպոսացն՝ անիցին զնորութիւն կամ զիշխանութիւն այնոր՝ յորմէ առաքինն. այն ի նորա կամն ցանն իցի։ Ապա թէ պապէս համարիցի թէ բաւական են պատասխանից եպիսկոպոսունքն ամենել վարնան պատասխանին, արեացի որ ինչ գիգալ հաշուիցի ըստ իմաստան իորհրդոց իւրոց»։ Յիս ի Կանանգիլոս 47։

Յ Նշանաւոր են եւ բանք Սիւրապոյ յայն եւ նախախնայ պատմագրի. Եկ. Պատմ. Բ. 3. «Բայց եւ ոչ Յուզիս Հռոմոյեցւոց քաղաքի եպիսկոպոս անդ էր եւ ոչ ամենեցեաց զոր անգր (ի ժողով) որ զնորա անգին կայցի. ուր զի եկեղեցական կանան հրամայէր մի աւանց հաւանութեան քահանայապետին Հռոմոյ սահմանել թէ յեկեղեցւոյ»։ Եւ զարանալ՝ Բ. 15. «Ամփոպա Գաղալ, Մարկելլոս Մեկիւրոյ աւրաստանեալ միւսեալ յեկեղեցեաց իւրեանց՝ եկին ի քաղաքն արքանական (ի Հռոմ)։ Եւ իբրեւ անդ ցուցին զիրաւունս իւրեանց Յուզիսի եպիսկոպոսի Հռոմոյ, յայնմամ եւ Յուզիս, արպէս է իսկ առաւելութիւն իրաւանց եկեղեցւոյն այնորիկ, արժանեաց զնոս յարեւել համարանգալն թղթովք եւ գործոց զիրաւ

Իսկ հիմն եւ սկիզբն պապիս իշխանութեան ոչ մարդկեղէն ինչ համարեալ էր, այլ առաւորագիր, այն իսկ՝ զի եպիսկոպոսն Հռոմոյ է յաղորդ Պետրոսի՝ այնք որ ի քրիստոսէ գլուխ առաքելոցն կամ քահանայապետութեան եկեղեցւոյ կացուցաւ յինքն եւ ի յաղորդսն իւր։ «Եպիս ասկս, ասէ Յերոնիմոս, ի մէջ երկոտասանիցն մի ընտրի, զի գլուխ կացուցեալ՝ ամենայն պատմառք հերձուածոց բարձցին ի միջոյնդ ամենայն Պետրոսի հաղորդութեամբ կցորդիմ. որ ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ կապեալ չէ՝ արտաքոյ եկեղեցւոյ է»։ Նոյնպէս բարբառի եւ Աւգոստինոս. «պատաստանն Հռոմոյ՝ է դատաստան համարեն եկեղեցւոյ, չէ մարմն զգճիւ նորա արկանել այլ եւս ընդ քննութեամբ, այլ պարտ է ընդունել խաղաղութեամբ եւ անել յարդիւնս»։ «Ար ի Հռոմոյ դատապարտեալ է՝ ի համարեն տեղեւոց դատապարտեալ է։ Բարբառեցաւ Հռոմ, կատարեցաւ դատն, երանի թէ առնցր վախճան եւ մարտութիւն»։ Այլ մեռն որոշիչ առաւելութեան նորա յետոյ ուրեմն եկն ի մէջ. քանզի անունն Պապ (այս ինքն Հայր) եւ զայրոց եւս եպիսկոպոսոց արկանէր ի հինն խառն ի խառն ի կիր։ Զառաջինն յարեւմուտս ի վերջերորդ դարու եղեւ սովորական առանձինն իմն՝ զեպիսկոպոսն Հռոմոյ կոչել Պապ։ Եւս անուանն «Յիւդեոսական հայրապետ», զոր ամբարտաւանութեամբ աս իւր Եւթիմիոս Պահաղ հայրապետ նոստանդինուս կոչեալ՝ աս անուն եւ քահանայական Հռոմոյ Գրիգոր Ա. Մեծն՝ կոչել «Ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ», ի կշտամբութիւն ամբարտաւանելոյն՝ զուր, եւ այն անուն պահի յայժմ՝ նոյնպէս առանց յաւելուածոյ։

143

Նմեղնի՛ եւ շարդ՛ նոյն։ Եւս աղատելոյ քրիստոնէից ի հալածանաց եւ ի բռնութենէ՝ յորինեալ յարգարեցան վաղվաղակի արապքին հրապարակաւ պաշտամունք ըստ ներքին ոգւոյ քրիստոնէութեան, որք եւ առանց էական ինչ փոփոխման կան մեան հաստատուն վասն ամենայն իսկ ժամանակաց։

«Եւս փոխանակ տանց առանձնականացն եւ գեանափոր վայրաց՝ տաճարք կամ եկեղեցիք յաճախեցին եւ գեղեցկացան, մանաւանդ փաւթովն կոստանդիանոսի եւ մօր նորա Հեղինեայ. ոսկւով եւ արծաթով եւ ակամբ պատուականօք զարդարեցան, եւ ի նոցին նիւթոց յորինեցան եւ սպասքն յուրքը, մինչեւ ուրեք ուրեք անցանել եւ ըստ չափ։ Նա աւանիկ եւ մեհեանք հեթանոսաց եւ շինուածք հասարակաց, մանաւանդ որ Բասիլիկքն կամ Աղբուսականքն կոչէին (որ էին տեղիք դատասանաց) առան ի պէտս հասարակաց պաշտամանց քրիստոնէից, որ եւ փոխեցան յեկեղեցիս վասն պաշտամութեան ձեւոյն, ուստի եւ զանունն իսկ ընկալան մեծամեծ եկեղեցիքն կոչել Աղբուսականս¹։ Սովորականն ձեւ եկեղեցեաց էր նաւակաձեւ, այլ առաւել ի կերպարանս խաչի։ Ներքինն նոցա բաժանէր յաճախագոյն յերիս մասուս, 1. յարեւմուտս՝ Սրահն², վասն այնոցիկ որ շիցեն քրիստոնեայ, 2. Նաւակն³,

քանչիւր յիւր եկեղեցի՝ յանգիմանեալ եւ զայնօրիկ որ խառն ի խառն արկին զնոս յաթոսաց»։ Եւ Սոզոմենայն՝ Եկ. Պատմ. Գ. 16. «Փահանջական (ներսւստոն) օրեմք եւ պի անպիժ եւ անզոր համարեացի որ ինչ առանց կամոց (παρά γνόνην) եպիսկոպոսին Հռոմոյ դործեցին»։ Եւ գարնեալ՝ Գ. 8.

«Քանզի վասն դատուոց ամենայն, ասէ, ամենեցուն հոգ առ նա (առ եպիսկոպոսն Հռոմոյ) պաշտմէր, դարձցոց եւ ամենեցուն զհարաքանչիւր եկեղեցիս»։

¹ Basilicae.

² Νάορθή, ορόστος

³ Νάος, navia, oratorium laicorum.

վասն երախայից, ապաշխարողաց եւ հաւատացելոց ուրոյն ուրոյն կարգելոց, 3. Դասն կամ բեմն¹ եր յաճախագոյնս բարձրագոյն, փառաբանաւ եւ վարագուրաւ անջրպետեալ, արտաքուստ իբրեւ կէտ բազրակ: Անդ կայր սեղանն, յառաջին ժամանակն՝ յաճախ ի փայտէ, իսկ ի չորրորդ դարէ հետէ՝ յաճախ ի վիմէ, հանգերձ խաչիւ եւ ճշտագոյն ի վերայ սեղանոյն սաւառնեալ կայր Հոգի սուրբ ի կերպարանաւ ազատեայ: Նախ ի վախճանն կոյս ուրեմ չորրորդ դարու յիշատակին լեալ բազում սեղանոց ի հոսմ եկեղեցւոյ, ուր յառաջն մի եւեթ սեղանն եր ի միում եկեղեցւոյ, եւ կոչէր «միածին»: Կամ ի սահմանի անդ ուր կցէր Նաւն եւ Դասն, կամ ի Նաւի անդ՝ կային մի կամ երկու բարձրագոյն աստիճանք², իսկ վասն կալոյ եպիսկոպոսին յուսուցանելն զժողովուրդն՝ կայր ի Դասու անդ մեւս եւս բարձրագոյն տեղի: Կանխեղք անշէղք լուսաւորէին զվարսն իբրեւ նշանակք մշտնջենաւորն փառաւորութեան Յետոն տաճարին որ ի վերն է քան զտիւ եւ քան զգիշեր: Ի մեւս անդ եկեղեցւոյն կայր աւազան ջրոյ կամ Ազգեւր³ ի լուսցում մազացն: Մեծամեծք յեկեղեցեաց ունէին առնթեր եւ պլ եւս շինուածս, մանաւանդ Մկրտարանս⁴ ի ձեւ Ռաֆայէ եկեղեցւոյ ի Հոսմ (որ ուրեք ուրեք պնչափ ընդարձակագոյնք էին՝ մինչեւ ժողովել անգէն փանհոսաց), դարձեալ եւ տեղիս պահելոյ սպասուց եւ կահուց եկեղեցւոյն: Նուիրումն եկեղեցեաց յիշի ի միտսն ընդ շինութեան առաջին եկեղեցեաց, կաւարէր ամ ըստ ամէ տօն յիշատակի նուիրմանն՝ այսինքն է Նաւակառիք⁵: Գեղեցիկ գիւտ զանգակացն եւ աշտարակաց նոցա յՄերորդ դարու ասրածեցաւ: Ի պատկերաց անախ որ յորմուած եկեղեցեացն եւ ի տունս էին՝ գլխաւոր խաչն եր. ի տունս, ի տանիս, ի քաղաքս եւ ի գեղս, ի լերինս եւ ի դաշտս, ի ծովու՝ ի վերայ նաւաց, ի վերայ զինուց, մասենից եւ պլոց նոյնպիսեաց չողայր նշան խաչին, յիշեցուցանել քրիստոնէիցն զկոչումն քրիստոնէական կենաց, այս ինքն՝ կրել վասն Աստուծոյ եւ շարժարանօք մասնել ընդ քրիստոսի ի փառս: Նա եւ պատկերք կերպարանաց քրիստոսի, սրբոց, մարտիրոսաց եւ նկարք ի պատմութեանց ինչ գրոց սրբոց գնէին հրապարակաւ վասն ախմարաց եւ խմատանոց յօգուտ եւ ի շինութիւն մեծ: Այս պատկերք էին կամ ըստ պատմական ինչ կերպարանաց եւ կամ նմանութեամբ եւ նշանակաւ իւրիք: Միայն վասն երեւեցուցանելոյ զքրիստոս իբրեւ գառն, ընդդէմ դարձաւ Տրուղդեան (յուճական) ժողովն, պլ ոչ իրաւամբք, եւ վասն այսորիկ յաճախէր իսկ միշտ այն պատկեր եւ յետ այնորիկ:

(Յաճախեցին եւ պլեւպլ զարդք եւ ածնական հանդերձք կզերակաւնաց յայլեւպլ գործս եկեղեցական սպասաւորութեանն. նշանաւոր էր մանաւանդ եպիսկոպոսական հանդերձն. առ Յոյնս գոյր Ուրար⁶ եւ արկանելի ինչ շուրջանակի ի սպիտակ ասուէ⁷ իբրեւ նշանակ գառին գտելոյ եւ բարձելոյ յուս⁸ Հովուին: Զայս (պալլիուն) արկանէին ի կիր եւ յարեւմուտս եւ անդստին ի Յերորդ դարէ առաքէր այն ի քահանայապետաց Հռոմոյ առ Մեարապողիտս իբրեւ նշանակ եկեղեցական հաղորդութեան ընդ նոսա եւ հպատակութեան սոցա առ երեւելի գլուխ եկեղեցւոյ: Իսկոյն¹⁰ յօրինեալ ի մեծագին կերպասուց, բազում ան

1 Βήμα, sanctuarium.

2 Ἀμβων.

3 Κρήνη, cantharus.

4 Βαπτιστήριον, φωτιστήριον, baptisterium, illuminatorium.

5 Secretarium կամ diaconicum magnum.

6 Encaenia.

7 Ὀράριον, orarium որ յեւս stola կոչեցաւ:

8 Ὀμοφώριον, հմեփարան, Ուսուկիր, pallium, գալլիուն:

9 Ὀμοս

10 Tiara կամ mitra.

գամ՝ սփեհուռ եւ անմահապ՝ եր նշանակ եպիսկոպոսական ճօխու-
թեան եւ յարեւելս եւ յարեւմուտս։ Իսկ յարեւմուտս վարէին եպիս-
կոպոսուիք եւ հովուական մեռանեալ եւ գաւազանաւ։

Օտարարեցաւ հրապարակաւ պաշտօնն Աստուծոյ եկեղեցական բա-
նասանդութեամբ եւ երաժշտութեամբ։ Յարեւելս լինէր մեծանուն
խորախորհուրդն Սինեսիոս խորհրդական օրհնութեամբքն, նշնպէս եւ
Եփրեմ Ասորի՝ որ յօրինէր եկեղեցական երգս փոխանակ երգոցն Բաբ-
ղեծանու, երկոքին Ապողինարքն, Գրիգոր Նազիանզացի եւ Բասիղիոս
Մեծն։ Ի մէջ արեւմանայց՝ Հիզարիոս Պիկատաիացի եւ Ամբրոսիոս՝ զորոյ
զերգսն գովութեամբ ընկալաւ Գ. Ժողովն Յղեգոյ։ Գարձեալ՝ քրիս-
տոնեայ պուհարն զլուսդիոս Մամբրասոս, Պաւլինոս եպիսկոպոս Նազայ,
Սեդուլիոս, Պրոսպէր, Գրիգոր Մեծն, եւ երեւելին քան զնոսա բանա-
սանդական տրուեստին՝ Պրուգենտիոս (+ յեա 405 ամբ)։ Երգն՝ որ
անուանի Ամբրոսիոսեան («Զքեզ Աստուած գովեմք») պատմի իմն ա-
ռացեալ ի սրբոյն Ամբրոսիոսե ափ յափոյ վաղվաղակի ի լրութենէ ու-
րախութեան սրտին ի մկրտելն զԱւգոստինոս։ Զկցորդից եւ զփոփից սազ-
մասոց պատմեն մեծեալ անդամին ի սրբոյն Իգնատիոսե Աստուածազ-
գեցե։ Վասն նուագաց եւ ձայնից երեւելի քան զամենեւին եղեն յա-
րեւմուտս Ամբրոսիոս եւ Գրիգոր Մեծն, նա՝ Ամբրոսեան եւ առ՝ Գրի-
գորեան նուագօրն։ Նուագքն Գրիգորեանք առաւել քան զառաւել
ածան ի կատարումն ի ձեռն գպրոցին երգեցողաց զոր հաստատեաց ինքն
իսկ քահանայապետն եւ տակաւ տարածեցաւ ընդ ամենայն արեւմուտս։
Յեա սակաւ ինչ միոյ յաւելաւ երգիոնացն բարբառ՝ արժանի կոչելոյ
«արձագանգս երգոց հրեշտակականն գոսուց»։

Տնէ որ հաստատեալ կային յառաջին ժամանակն, այս ինքն՝ միա-
շաբաթոյն, զառկաց, պենտակոստէից, եւ պահք չորեքշաբաթուոյ եւ
աւրբաթու՝ կային միայն նշնպէս։ Իսկ ի գնել Կոստանդիանոսի օրէնս
«ի միաշաբաթուոյ առաւրս չառնել գառաստանս եւ գազարել յայլոց
եւս աշխատութեանց եւ զգորականն ժողովել ի հասարակաց ազմոս»,
եւ գարձեալ ի կարգել ժողովոյն Ղաւադիկեայ կանոնս չանցուցանել
պսուհեանել զոր շաբաթուն անգործ ըստ օրինակի Հրէից, առաւելա-
գոյն փառաւորեցաւ օր միաշաբաթուոյն։ Եւ վասն տանի զառկաց ի Ժո-
ւղի Արեղասայ եւ Նիկիայ սահմանեցաւ մի եւ նոյն ժամանակ վասն
ամենեցուն։ Թեպէտ եւ եղել միւսանգամ պլակեպպութիւն վասն պլ
եւ պլ հաշուոց Հռոմայեցւոցն եւ Աղեքսանդրացւոց, սակայն եւ այն
բարձու յետուսա՝ յեա մտանելոյ յարեւմանայս Դիանիսեան շրջանին։
Նշնպէս եւ 40օրեայ պահոցն պատրաստութիւն առ այն տօն առ հա-
տարակ յամենեւին ձգեցաւ, եւ յառաւրս պահոցս պսոցիկ չէր օրէն կա-
տարել տօնս մարտիրոսոց, հարսանիս եւ պլ եւս նշնպիսիս։ Մա-
նուանգ սրբագոյն իմն եր վերջին շաբաթն յառաջ քան զտօն զառկին՝
եւ ի նոյն՝ Հինգշաբաթին, օր տարեկան ընթերեաց Յեառն⁴, Աւրբաթն՝
օր Խաչի⁵ եւ Հաբաթն։ — Ըստ ստոյգ վկայութեանց՝ իսկզբան չորրորդ
գարու կատարէր տօն Վերացման կամ Համբարձման⁶ եւ օրինակաւ Մա-
մբրասոսի եպիսկոպոսի Վիէնայ Գաղիացւոց (469) յառաջ քան զայն
տօն կատարէին նախ ի Գաղիա ապա հրամանաւ Ղեւոնի Գ. յամենայն իսկ

1 Cantus ambrosianus, cantus gre-
gorianus.

2 Ժող. Ղաւադ. 4-րդ. 51 եւ 52. տե-
ս. 48. 50:

3 Ἑβδομας μεγάλη. Աւագ շաբաթ:

4 Dies anniversarius coenae Domini.

5 Ἡμέρα τοῦ σταυροῦ, dies crucis.

6 Ἑορτὴ τῆς ἀναλήψεως կամ ἡ ἐπισ-
τολή. Օր փրկութեան:

արեւմտեան երկը աւարք իրքեւ աւարք պաշտամանս¹։ Բայց համարեմ
այսու բազում անգամ կրկնէմ հարքն (Ոսկերեան, Յերանման եւ
այլք) թէ ամենայն իսկ աւարք հաւատար էն, ամենայն որ վասն քրիս-
տոնեից՝ ուրաւած է, որ յիշատակի մահուն քրիստոսի, ամենայն որ կի-
րակն՝ զի կարող է քրիստոնեայն զարհմապաղ հաղորդութեամբ կտա-
րել քրիստոսի յարացելոյ ի մեռելոյ։ պահք եւ եկեղեցական խաւմբ
անից յարանց իմաստնոյ եւ աստուածախնայ՝ նոցա վասն կարգեցան՝
որ զամենայն աւարս իւրեանց զաշխարհաւ զգանեալ՝ շխարհն կամ շխ-
տին մատուցանել Աստուծոյ զպատարագ արհմութեան իւրեանց։ Նա ա-
ւանիկ ըստ Աւարքեղական սահմանադրութեանցն լինէր խրատ եւ թեղա-
գրութիւն առ հաւատացեալն՝ վեցիցս յաւարն մատուցանել աղօթս,
այս ինքն՝ ընդ ծաղել արեւուն՝ զահմեալ զԱստուծոյ վասն նորոյ աւարն,
զերբորդ ժամու՝ զի ի նմին ժամու գաւառապատեցաւ Կենդանին ի մահ,
զվեցեղորդ ժամու՝ յորում խաչեցաւ, զինեկորդ ժամու՝ յորում մե-
ռաւ, ընդ երեկոցս՝ վասն շնորհելոյ հանգստեան քնոյն, ի հաւաքում
վասն դարձի տալնընանն²։ Յուրեան եւ այլ եւս անք յընթացս շոր-
բորդ դարու՝ զի կատարեալ բովանդակեացի արքանն յիշատակ խոր-
հորդոց քրիստոնեութեան։ Յանն Յոյանութեան կամ Աստուածապա-
ստութեան տարածեցաւ այնուհետեւ յարեւելոց յարեւմտս, այլ այլով
իմե մտաք³։ Նմին հակառակ անն Շնորհեանն առ սկիզբն յարեւմտոց եւ
տարածեալ իմե էր անդ վաղ առ Ղիւրերեաւ, իսկ յարեւելս մեծաւ
յամի իրքեւ 376, եւ յետ գովելոյ զնա Ռակերբանի Կիրքեւ մեյր այլոց
ամենայն անից, տարածեցաւ վաղվազակի ընդհանուր⁴։ Իտրաւոր-
հուրդք եւ իմաստունք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ (Գրիգոր Նիսացի,
Աւգոստինոս, Ղեւոն Մեծն) հայեցեալ ի ժամանակ անիս՝ որ գիտի
յԱրեւադարձին ձմերոյնւոյ՝ յիշուի, ասեն, Շնորհն քրիստոսի ան-
կանի ի ժամանակ ամենեւին յերկարագոյն գիշերոյ՝ որ սկիզբն անե-
նաւաղելոյ եւ ամենեւին կորնադոյն տալնընանն որ սկսանի անել, զի ան-
հաւատութիւնն յայնժամ զամենայն համօրէն տիեզերս մանեալ անէր
իրքեւ գիշեր թանձրաման, այլ յայնժամեւ նաւաղելոյ էր տակաւ գի-
շերն, եւ հաւատքն քրիստոսի անելոց։ Որպէս վասն անին Զատից՝
նոյնպէս եւ վասն Շնորհեանն անի սահմանեցան աւարք պաշտատա-
թեանն յարեւմտս անգամն յիշորդ դարէ։ Իսկ վասն խաւմանելոյ
զհեթանոսական անն նորոյ տարւոյ եւ զաւելորդ կարծիան հանդերձ
ըղձութեամբք որ կից էին ընդ անին այնմիկ՝ յառաջագոյն սահմա-
նեալ էին յեկեղեցւոյ պահք իրքեւ հակառակ հեթանոսական շուոյ-
տութեանն որ լինէր ի անի անդ։ այլ յետոյ կարգեցաւ ան թրիստա-
թեանն քրիստոսի, միանգամայն իրքեւ թրիստութիւն արտի տարաշխ-
րութեամբ հակառակ հեթանոսական անառակ զեղխութեանն։ Յարե-
ցան ի այն այլ եւս երկու նոր անք՝ Ընծայման քրիստոսի ի տանարին⁵,
որ առ Յոյնս կոչէր Ընդառաջ⁷, ուստի առ մեզ Յեռան ընդ առաջ (ըստ
Ղուկ. Ա. 25, ուր եւ Սիմէան ընդ առաջ մանկանն Յիսուսի եւ ընկալաւ
զնա՝ իրքեւ Ճշմարիտ Մեղիս)։ Իսկ յարեւմտս յետոյ վախեցաւ այն

¹ Dies rogationum.

² Իսահմնոյր. Աւարք. Ը. 36. ուր եւ
յաւելաւ այսպէս. «Եթէ վասն սահմա-
տինն սահմարին իցէ երթալ յեկեղեցին,
ժողովեցին ի ասն ուրիշ. ով եպիսկո-
պոսք՝ գրեւ լիք զի քրիստոսեան մեղէ
յեկեղեցի տնորդաւ. քանզի ոչ էթէ

տեղին ինչ է՝ որ զմարդն արէ, այլ մարդն
լանդին»։

³ Տե՛ս վերագոյն էլ 231։

⁴ Ոսկ. ճառ. Ի Են. Գր. 25 Գեկո.

⁵ Adventus.

⁶ Postum presentationis Christi in templo.

⁷ Կառաւոյդ, occursus.

ի ան սրբոյ զուտն (ի անն պրոսթեան)¹ եւ փառար յմարդ տաւր փերր: Իսկ երկրորդն էր ան աւետանց Ծաղիամու:² որոյ սկիզբն այն- յայտ իմ է, բայց տաւգութեամբ կայ յիշեալ ի Յրադեան սինհագասի (602): Յօժէր եկեղեցին Յունաց անդստին յԵրզրդ դարէ մեռ եւս ան՝ զԱյլակերպութեանն Գրիստոսի³ եւ յաւելոյր ան ամ լոս ամէ վասն յիշատակի Հոհիէն տառիւնց, զոր եւ առաւել շքեղացուցանէր կայսր Վաղինտինոս Տրաման տաւեալ դատարելոյ յաւար յոյնով ա- մենայն ասնից: Յօժէր յիշատակի ամենց ամենց ի մարտիրոսաց առաւել եւս բազմացեալ յանականցին: յիշատակ Յոհիանով վնջն պատկի Ծա- րախրոսացն յարեցաւ յարեմուսս իսկ եւ իսկ զհետ անկն ծննդեանն Գրիստոսի՝ ոչ առանց խորհրդոյ: Օր մահուան Գորոսի եւ Գաւլոսի (29 եւ 30 Յունի) ան մեծ էր՝ մանաւանդ ի Հռոմ՝ դատարան ճնխնց Քիլ- ղանկի իրքեւ ան մարտիրոսաց եւ մանկանց կատարէր (38 Գովտ.): Հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ Յունաց եւ ան յիշատակի Հոհիէն Լարի- լոսաց եւ Սիլոսի իրքեւ բովանդակութիւն անին Գովտախոսանից, այնու՝ զի ի նոսա երեւեցաւ զգրութիւն սրբաբար Հոգւոյն սրբոյ: Եղն ան մեծաւ յարեմուսս (յամէ 606, 1. Նոյ.) առ Բովիփակեաւ Գ. քա- չանայտաբախւ, յորժամ եւս նմա փոխաւ կայսր զԳանթիւնն կամ զԱ- մմուդիւն մահանն ի Հռոմ, որ եւ փոխեցաւ այնուհետեւ յեկեղեցի նուիրեալ Սրբոյ զուտն եւ մարտիրոսաց: Եղն վայր բոց ի ծննդեանն Գրիստոսի միայն զԵմեւոյ Յովնանու Մկրտչն անէր եկեղեցի՝ անդէն ի ժամանակի զի վաղ սկիզբն ասնին աւարքն եւաղեցոյ (24 Յունի), վասն որոյ եւ Եւդոսափնոս յուշ առնէ զրան Մկրտչին թէ սպան պարտ է անել եւ ինչ նուազել, (Յովհ. Գ. 30): Իրքեւ անդէն ի սկիզբն ժա- մանակի յաղթութեանն քրիստոնէութեան ի վերայ հեթանոսութեանն դատւ ի Հեղինեայ խաչն Գրիստոսի, զիսն սիրաք քրիստոնէիցն ցաւագին իմ ուրախութեամբ, եւ անդստին եղեւ պատճառ հաստատելոյ անի Գի- տի իւլին եւ յորժամ նոյն խաչ տաւ ի ձեռաց Գաւրոսի մեծաւ յաղթու- թեամբ ի ձեռն Հերակղեայ կայսեր՝ սկսան եւ յարեւելս եւ յարեմուսս յամէ 631 իմբել ան Պիլոսոսն իսկն կամ Խալկիդոն (14 Սեպտ.):⁴

144

Խոշորագ: — Մկրտութիւն եւ գրող: — Ի ծէսս մկրտութեանն՝ յերդմեցուցմանն վերայ եւ այն յաւելաւ՝ զի փշէր եպիսկոպոսն յերեսս մկրտելոյն, եւ շօշափէր զակամջսն ասելով՝ Եփփաթա (Մարկ. Է. 34) իրքեւ ի հոգեւորն լսելովութիւն, եւ ապր ի բերան աղ օրհնեալ իրքեւ նշանակ աստուածեղէն բանին, եւ ի տեղիս տեղիս՝ կաթն եւս եւ մեղձ՝ նշանակ վերստին ծննդեանն շնորհաց եւ աւետարանական քաղցրու- թեանն, այլ առ հասարակ իմ էր հեղուլ եւղ ի գլուխ մկրտելոյն: Զուրն եւ եւղն մկրտութեան լինէր օրհնեալ պղեւայլ իմ օրինակաւ յայլեւայլ տեղիս, առաքելական իմ աւանդութիւն զայն գնելով. ի ժամ մկրտութեանն՝ որ մկրտելոցն էր ունէր ի ձեռին ճրագ լուցեալ, դառնալով յարեմուսս կոյս՝ հրաժարէր ի սատանայէ եւ ի գործոց նա- րա, դառնալով յարեւելս՝ մատուցանէր զանձն Գրիստոսի: Ապա զգե- նայր հանդերձ սպիտակ՝ նշանակ անարատութեան վարուց: Բայց տակաւ

¹ Festum purificationis.

² Ἡ τοῦ ἀγγελισμοῦ, festum annun-
tiationis.

³ Μεταμορφώσεως

⁴ Festum exultationis et. oracis.

առհասարակ իմե՛ կալաւ սովորութիւն յարեւելք եւ յարեւմուտս միջը տեղոյ զմանկանոն. կշտամբեալ յանգիմանէ Գրիգոր Աստուածաբան զաւելորդ հոգս մարցն վասն տկարութեան մանկանցն, տեւել թէ պիտոյք տեղի չարին ի վերայ մանկանն, ի խանձարոց սրբեցի, Հոգւոյն սրբոյ նախնեցի. դու երկնչիս յաստուածեղէն կնքոյն վասն բնութեանն տկարութեան, որչափ փոքրագի ես դու, մայրդ: Աննա նախնեաց Աստուծոյ զորդեակն իւր զՍամուէլ մինչ չեւ ծնեալ, իսկ եւ իսկ յետ ծննդեանն՝ ես զնա ի քահանայութիւն եւ կրթեաց զնա ի հանգերան քահանայութեան. փոխանակ ի մարդկօրէն իրաց երկնչելոյ՝ եղեւ նա վառահոգ յԱստուած¹: Եւ յաճախէին իսկ բազում անգամ արտաւելք հարցն սրբոց վասն յամեցուցանելոյ արանց հասակաշատաց զմիջառութիւն: Առանձինն սահմանեալ ժամանակ մկրտութեան էին տօնքն Յայտնութեան եւ Պենտեկոստէից, բայց մանաւանդ տօն Ջուսկին: Ի Ջուսկին նորաստանկքն մկրտեալք արկանէին հանգերան սպիտակա եւ նազկն չորէին զարաթն ամենայն, եւ ի յաջորդ կիւրակէի ի բաց դնէին, աւաթ եւ կիւրակէն այն յարեւմուտս կոչէր Նիւրակէ յետ սպիտակաց կամ սպիտակաց ի բաց հանելոց¹:

Իւր յառաջին ժամանակն միշտ ընդ մկրտութեան տուեալ ընէր գրոշմ, այժմ՝ յաճախագոյնս բաժանեցաւ ի մկրտութենէ, մանաւանդ յարեւմուտս. քանզի այժմ՝ յաճախէին մկրտել երիցունք, ուր գրոշմ յառիւսփոյն էր համարեալ սեպհական գործ եպիսկոպոսին, եւ սովոր էր առ զայն եպիսկոպոսն արտաքոյ եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն իւրոյ՝ ի ժամանակի պլցելութեանց իւրոց: Ջեւզն գրոշմն օրհնէր եպիսկոպոսն ի վերայ սեղանոյ:

145

Միջովայր եւ կենդրոն եկեղեցական խմբից էր դասաւորմն եւ խորհուրդն Գահաւթան: Անդէն ի սկզբան ժամանակացս կոչէր ժողովուրդն յեկեղեցի՝ ոչ միայն ի սովորական առաւօտաւ եւ երեկոյին աղօթան, այլ եւ ի պատարագն՝ նշանաւ հարման ուռան ի վերայ քրեական նիւթոյ, եւ ապա ձայնիւ զանգակի անդատին յԵրրորդ դարէ: Երկու գլխաւոր մասովք էին պատարագին. առաջնումն (դասաւորմն երեւոյց²) մաս կային եւ երախայքն եւ հեթանոսք իսկ, իսկ երկրորդումն՝ միայն հաւատացեալքն մկրտեալք: Սկիզբն ընէր պատարագին երախայից՝ ըստ պլեւայլն պատարագամատուցաց կամ՝ երգովք սաղմոսաց եւ կամ՝ ընթերցուածովք գրոց օրոց: Իսկ զսաղմոսն կամ՝ ամենայն իսկ ժողովեալքն միաբարբառ երգէին եւ կամ՝ յերկուս դասս բաժանեալ՝ փոփոխ կցէին զիւրաքանչիւր տուն սաղմոսացն յերկուց կողմանց՝ մանաւանդ անդատին չորրորդ դարէ յարեւելք, եւ յարեւմուտս՝ անդատին յԱմբրոսիոսէ: Յետ առաջնոյ սաղմոսին (որ մուսն³ կոչի)՝ ըստ բուն հին պատարագամատուցաց գային պաղատանք վասն ողորմութեան (Յէր ողորմեա⁴), ապա ընդարձակագոյն Փառաբանութիւն⁵ պլեւայլ օրինակաւ յայլեւայլ պատարագամատուցս. ապա եպիսկոպոսն ողջոյն ժողովրդեանն (խաղաղութիւն ընդ ձեզ կամ ընդ ամենեւին) եւ ապա յանուն ամենեցուն աղօթս քնչ (որ կոչի ժողովածք⁶, իբրեւ թէ զխնդրուածս ժողովրդեանն

1 Dominica in albis sc. depositis, s. dominica post albas.
2 Missa catechumenorum.
3 Introitus.

4 Κύρια ἐλέησον
5 Δοξολογία, gloria
6 Collecta.

ժողովէ)։ Յետ այնորիկ նստէր յաթոռն բարձու եւ միով աստիճանաւ խոնարհագոյն նստէին երիցունքն՝ ի կէս բազարակ, իսկ սարկաւագունք կային կանգուն։ Ելանէր ընթերցիչն կամ անագանոսն յամբիոնն եւ ընթերցանայր հասուած ինչ յառաքելական թղթոց կամ ի հոգ կտակաբանաց ի բարբառ ժողովողեան, բազում ուրեք ըստ ճաշոցաց առանձինն ի գոյն իսկ յորինելոց. եւ ապա յետ երգոյ սաղմոսին (որ աստիճանաւորն¹ կոչի) անդէն ընթերցիչն, իսկ ի վերջերորդ դարէ հետե՛ միայն սարկաւագն ընթերցանայր զաւետարանն՝ զոր յետոյ եպիսկոպոսն յաթոռոյ անտի իւրմէ եւ կամ առ սեղանոյն կանգուն կացեալ մեկնէր՝ խառնելով խրատս գործականս (եւ կոչէր՝ խօսք ընտանութեան²) եւ կամ արձակ ինչ ճառս³։ Իբրեւ կարի ինչ հաճոյ ժողովողեանն լինէր բանն՝ երբեմն ըստ հեթանոսական սովորութեանն յաճախէր հարկանել նոսր կամ հանել կայմիւնս, մինչեւ հարկ համարել Ոսկեբերանի ասել երբեմն ցնտա թէ «Չէ աստ թոտր, չէք նստեալ անտանել զխաղաղիւն», եւ մեւս եւս նուագ՝ թէ «Գուք կայմէք, այլ ինչ արատաւք գան»։ Ապա հրաման ապր սարկաւագն բարձրաբարբառ ի բաց ելանել կարգաւ նախ անհաւատից, ապա երախայից, գիւհհարաց եւ ապա խարաղաց։ Ի վաղել զբանցն՝ յորգորէր սարկաւագն զմատենայն ի ներքս՝ զհաւատացեալն մկրանալս՝ մատուցանել աղօթս վասն արձակելոցն, վասն ուխտի մանկանց (կզերականաց), վասն համարէն եկեղեցւոյ, վասն արանց եւ կանանց եւ վասն ամենայն չափոյ հասակի, վասն բարեկամաց եւ թշնամեաց։ Եւ որ մեա առ միմեանն կային՝ ապին իրերաց համբոյր խաղաղութեան եւ սիրոյ։

Այսպէս անոյր այնուհետեւ սկիզբն դարձաւ հասարակելոցն⁴, եւ սարկաւագունքն (եւ կէս սարկաւագունք յարեւմուտս) զաւանդին յընծայից կամ ի նուիրաց⁵ անտի հաւատացելոցն եկելոց անդր՝ զկարեւորն վասն պատարագին եւ հաղորդութեան ժողովողեանն եւ բերեալ լինէր ի վերայ սեղանոյն, եւ ընդին գինի ի բաժակն խառնեալ եւ ջուր անվրէպ։ անդէն իսկ յաղօթս մատուցման ընծայիցն⁶, անուանին ընծայքն նկատելով զհանգերձեալ նուիրագործութիւն նոցա՝ «պատարագ անարատ, ծնեալ ի ծոցոյ Մարիամոյ», եւ միանգամայն լինէր խնկարկութիւն (որ յիշի անգոսին ի չորրորդ դարէ)։ Ապա մատուցանէր սարկաւագն ջուր՝ եպիսկոպոսին լուանալ զձեռան, եւ երկրորդ քննութիւն խղճի մասց թէ արդեւք ունիցի որ խէթ զեզբօրէն, եւ յետ այնորիկ յորգորական աղօթք (որ Յաւաղարանն կամ Գահութիւն⁷ կոչի) թէ «Այսեսցուք առ Յէր ահիւ եւ դողութեամբ, ի վեր (ընծայեցուցէք) զմիաս», եւ ապր ժողովուրդն պատասխանի՝ «Ունիմք առ Յէր զմիաս»։ եւ ի յորգորել եպիսկոպոսին լինել հաղորդ գոհացողութեանն՝ ապր պատասխանի թէ «Արժան եւ իրաւ է...», եւ կատարէր Յաւաղարանն կամ Գահութիւնն հրեշտակական երգովն՝ Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ, յոր խառնէր եւ ժողովուրդն զբարբառ իւր։ Յետ այսորիկ սկսանէր բուն գլխաւոր մասն պատարագի (որ կոչի Մատուցումն⁸) եւ անուանի վանոն ի ժամանակէ անտի Գրիգորի Մեծի։ Անդէն լինէր մի ըստ միով յիշատակ վասն ամենայն հաւատացելոց, վասն եպիսկոպոսին կամ հայրապետին, վասն կայսեր կամ թագաւորին, եւ վասն ամենայն երախտաւորաց եկեղեցւոյ եւ առանձինն իմ վասն քահանայապետին Հռոմոյ՝ որոյ ա-

1 Graduals.

2 Omelia, Homilia, tractatus.

3 Agyos, sermo.

4 Missa fidelium.

5 Oblatio.

6 Offertorium.

7 Προλόγος, σύχαρισις, Praefatio.

8 Ἀνάφορα, actio, secretum.

Նաևն նշանակեալ կայր եւ ի Գիթարիքս եկեղեցւոյն: Իսկ եւ իսկ իրարեւ ի գլուխ հանելոք եպիսկոպոսն զնախորագործութիւնն՝ յետ ասեցայ զքան հաստատութեան խորհրդոյն՝ «Այս է մարմին իմ» եւ կատարելոյ չկողաւ: Լորդոյն որոց ըստ արեւելեան պատարագամասացոյն՝ ի բաց ձգէք վարագոյնն որ ծածկեր զԱրարութիւնն, եւ ամբասնապէս զմարմինն Քրիստոսի ի վեր, զոր եւ անսեալ ժողովրդեանն անկանէր ի գետին յերկրորդութիւն: Ամբարնումնն՝ այն անաբան ուրեմն անց յարեւմտեան եկեղեցի, սակայն վաղ (ըստ վիպութեան Ամբարիսի եւ Աւգոստինոսի) ամենեքին որ հաղորդէին խորհրդեանն՝ նախ երկիր պաշտելին: Եւստ այնպիսի միասնաբար ընկելն ազօրէ վասն որոց ի հաղորդութեան եկեղեցւոյ վախճանեցան՝ եպիսկոպոսաց, կայսերաց եւ ժողովրդականաց, եւ ըստ պատարագամասացոյ ինչ (որպէս ըստ պատարագամասացի Ս. Ամբարնումնումն) Լորդ մերն եւ Գրան Աստուծոյ. եւ յետ այնպիսի միասնաբար համար խաղաղութեան՝ սկսեալ յեպիսկոպոսէն մինչեւ ցժողովուրդն: Կատարէր սաղմա ինչ ի ժամ հաղորդելոյ եպիսկոպոսին եւ ասոր կարգաւ երկցանց, խմարհագոյն կղերականաց, վանականաց, հաստատար կուսանաց եւ ժողովրդականաց (նախ ասանց, որպէս կանանց եւ ասոր մանկանց): Բան մատարարութեանն էր յաւաղագոյն՝ «Գործն Յեռան» եւ «Արիւն Քրիստոսի» կամ «Բաժակ կենաց» եւ պատարանի «Ամեն», յետոյ յարեցան եւ այլ ինչ սակաւ բանք (ըզնականք) ի վերջերորդ գարե հետեւ. եւ յետ կատարելոյ արեւից ինչ ընէր արձանեմ ժողովրդեանն: — Պատարան մտաւոր զայս հասարակ որպէս վան կենդանեացն նշնապէս եւ վասն հանգուցելոյն հաւատացելոյ. ըստ Յերաւուզղիանու պատարան վան հանգուցելոյն անգէն յաւալ մահաւան կատարեր, եւ ըստ Ասհմանագրութեանց ուղղելոյն եւ յերբորդ, յիններորդ եւ ի քառասներորդ սուր յետ մահան:

Հաղորդութիւն ժողովրդեանն ընէր ի հինն յանախագոյն ի ժամ պատարանի. չէր իշխանութիւն ժողովրդականաց ասեալ հաղորդութիւն ի գառաւ, եւ որ հաղորդելոյն էին՝ կային կանգուն յոստ՝ խմարհեցուցեալ զգլուխ, եւ ապին զման հաղորդութեանն յաղց ամեն ձեռաց նոցա եղելոց խաչանեւ ի վերաց միմեանց՝ զի ինքեանք ասացին ի բերան. իսկ կանայք (գանեայ յարեւմուտ) ծածկելին զձեռն աղիտակ կառաւով: Եւ ժողովրդականք եւս յանախագոյն հաղորդէին ընդ երկարութիւն կերպարանք, կամ աւել զբաժակն ի ձեռն իւրաքանչիւր եւ կամ ունելով քահանային ի բերան իւրաքանչիւր ուրաք. բայց վան զգալութեան զմի հեղումն ինչ ընկիցի՝ հարեցաւ եղեգն ասկեղէն կամ արծաթեղէնն, որով ծծէին ի բաժակէ որ հաղորդելոյն էին անտի. այլ բաղում անգամ թացեալ երեցն զմարմինն ի սուրբ արեւնն՝ այնպէս ասոր ի բերան. իսկ մանկանք ծծէին ի ծայրէ մատին քահանային: Սակայն որպէս յայտ իսկ է՝ միշտ իսկ հաւատացին թե եւ ընդ միով կերպարանք կատարեալ է խորհուրդն. որպէս եւ յայնի իսկ ցուցանէր բան Աւաղելոյն թե «Որ անարժանութեամբ ուտէ կամ ըմպէ (Կոր. ԺԱ. 27, տես եւ Գործոց. Բ. 42), նա ասանիկ բաց ի հիւանդաց եւ որոց յերկար ուրեք նանապարհորդելոց էին կամ վանականաց յանապատա բնակելոց՝ որոց չգոյր երեց, շնորհեալ ընէր բաղում անգամ՝ ասանել ընդ իւրեանա ընդ միով միայն կերպարանք (հացի) եւ ի գէղ ժամու ըստ պի-

1 'Επίκλησις.
2 Elevatio.
3 Missae, dimissio.

4 Linteolum կամ dominicale.
5 Calvus, costula pugillaris.

աղայից նաշտեիլ: Իսկ մանկունք՝ միայն ընդ կերպարանոց դիմաց ընդու-
նեին: Հասն որով վարեին ի խորհուրդն՝ եր խնայեալ յարեւերս, նոյնպէս
եւ յարեւմուտս՝ բաց ի սահառ ինչ դիպաց ուրեք ուրեք: Բայց առ ժա-
մանակոց փախտի վաղ զօրացեալ կաշեալ եր յարեւմտեան եկեղե-
ցաջ՝ անխմբն կամ բազարին: այլ խառնուան սահառ ինչ ջրոյ ի բա-
ժակն եր միարան առհասարակ յարեւմուտս եւ յարեւելս ի բուն իսկ
վաղ ժամանակաց: Վասն առաւելագոյն երկիւղածութեան եւ մեծարա-
նաց խորհրդոյն սրբոյ՝ կամակար ծածկին հաւատացեալքն եւ անաւաղ
հաղորդէին (որպէս յիշատակէ Յերառ լղիմոս), զոր ապա ժողովն Կար-
քեզանի Գ. (397, Կան. 29) յայտնի հրամայե եւ ի բաց անաւ զաւագ
հինգշաբթին՝ յորում հաղորդութիւնն լինէր ընդ երեկս ըստ օրինակի
ընթերցան Բրիտանոսի: Նմին հակառակ ուրեք ուրեք շուտոնել եւս հա-
սանէր յԱրարան՝ որ կէց եին ընդ խորհրդեան գոհութեան: յայն սակս
սատիւ կշտամբէին զայն հարքն, եւ ժողովքն Ղաւարիկեաց (372) եւ
Հիւրդանի (393) արգելին գմեկաց յեկեղեցաջ շուտել Ագաթոս. եւ ար-
գեամբք իսկ նաւաղեալ բարձաւ այն սահառ ի միջոյ:

(Եղոմ՝ ամենայնի ամենեւին իսկ կենդանագոյնս երեւին հաւատք եւ
վարդապետութիւն կաթուղիկէ եկեղեցաջ զխորհրդոյ հաղորդութեան
թէ ճշմարիտ մարմին եւ արիւն Բրիտանոսի եւ Կոյսիսիսիանի եւ միան-
գումայն պատարագ: ապա թէ ոչ՝ զմէ՛ պնդաի հրամանք եւ զգուշու-
թիւն վասն կարի մանր փշրանաց՝ մինչեւ պատուիրել ստեպ հարցն, այն-
պէս զգոյշ լինել զի ի հաղորդելն մի ինչ մասն ոստիցէ կամ անկանիցի,
որպէս զգոյշ որ լինիցի եւ վասն աւագահատոյ ոսկւոյ:

Ապաքէն ընդ ժամանակն ընդ պնտսիկ բազում ուրեք ծածկութիւն
եր առաջի արտաքնոց վասն դժուարալուր վարդապետութեանց ըստ
խրատու Կենարարին (Մատթ. Է. 6), եւ մանաւանդ վասն մօտաւորու-
թեան Բրիտանոսի ի խորհրդեանս ըստ աստուածութեան եւ ըստ մար-
գկութեան՝ լուութիւն եր առաջի երախայիցն եւ բազումք իսկ ի հարց
եւ ի գիրան եւս զգուշութեամբ գրեին զայնպիսի իրաց: պոպիսի վար-
դապետութիւնք կոչէին Անճառք կամ ծածուկք: Սակայն եւ այնպէս
երբեք երբեք վերացուցանէին հարքն զքող ծածկութեանցն ըստ պի-
տոյիցն եւ ըստ հանգամանաց ժամանակին: Այսպէս Կիւրեղ Երուսա-
ղեմացի զայնսսիկ՝ որ յեա երախայութեանն կատարելոյ նորոգ մկրտեալ
էին ի զաակին, առնէր միջամուխ խորհրդոցն ասելով՝ «Երբեմն ի Կանա
Գալիլեայցւոց զլուր փոխեաց ի գինի՝ որ մերձաւոր է արեան, արդ չհա-
մարին զնա արժանի հաւատարմութեան՝ յորժամ զգինի յարիւն փոխի-
ցէ: Աւ մարմնաւոր հարսանիսն կոչեցեալ՝ զայնպիսի վարմանոք նշան ե-
ցոյց, որչափ եւս առաւել պարտ եւ պատշաճ իցէ հաւատալ թէ զմար-
մին իւր եւ զարիւն տայցէ կերակուր որդւոց առագաստի: Ապա ամենեւին
իսկ հաւանութեամբ ընկալցուք իրքեւ մարմին եւ արիւն Բրիտանոսի:
Քանզի ի կերպարանս հացի տուեալ լինի քեզ մարմին եւ ի կերպարանս
գինւոյ տուեալ լինի քեզ արիւն, զի յորժամ առնուցուս զմարմին եւ
զարիւն Բրիտանոսի՝ մարմնակից եւ արիւնակից նմա եղիցես: Քանզի այն-
պէս քրիստոսակիրք լինիմք՝ բաշխելով մարմնոյ նորա եւ արեան յանդամս
մեր: այսպէս ըստ երանելոյն պետոսի աստուածեղէն բնութեանն թի-
նիմք հաղորդակիցք: — Յայն սակս մի իւրեւ ի գոյզն ինչ հաց եւ ի գինի
հայիցես, քանզի մարմին եւ արիւն Բրիտանոսի են ըստ Բրիտանոսի իսկ բա-
նից: Զի թէպէտ եւ զգոյսութիւնն պնդեա թելադրիցէ քեզ, սակայն

ցուցանելոյ զմարմնոյ հիւանդութիւնս. զի որպէս զախտս զը հմուտ բժշկի միայն ցուցանէ, նոյնպէս եւ ինտատվանութիւն մեղաց միայն նոցա առաջի պարտ է առնել՝ որ բժշկելն կարող են: Զնոյն խանդաղատագոյնս յորդորեալ թելադրէ Գրիգոր Նիսացի. Յոյց համարձակ՝ քահանային զծածկեալսն, բաց առաջի նորա զգազանիս ոգւոյդ, որպէս բանաս բժշկի զվէրսդ. նա փոյթ արտայէ ոչ միայն վասն պատուոյդ, այլ եւ վասն առողջութեանդ: Թորժամ մեղաւոր որ խոտտովան ընէր առաջի Ամբրոսիոսի, (որպէս պատմագիր վարուց նորա Պաւղինոս ասէ) այնչափ դառնապէս լոյր եպիսկոպոսն սուրբ՝ մինչեւ եւ զմեղաւորն անել յարատաւս. բայց զլուեալ մեղսն պահէր ծածուկ՝ Աստուծոյ միայն յայտնելով, որում մատուցանէր ազօթս վասն մեղաւորին:

Խոտտովանութիւնն մեղաց կամ ի ծածուկ միայն ընէր, եւ կամ հրապարակաւ միանգամայն, այս ինքն՝ յայնժամ յորժամ հրապարակաւ ծանօթ յանցանքն էին, կամ եթէ ինքն մեղաւորն կամակար առ եւրոանդման ապաշխարութեանն հրապարակաւ կամէր ընել խոտտովան, եւ կամ այնպէս ինչ հարկ համարէր երեցն ապաշխարութեան վասն մեծի իրիք պատճառաց:

Այն երեց ապաշխարութեան որ կարգեալ էր ի ժամանակաց անտի հալածանացն Դեկեայ, յետ լսելոյ զծածուկ խոտտովանութիւն ապաշխարողացն՝ սահմանէր իւրաքանչիւր ումիք զօրինակ եւ զատիճան ապաշխարութեան իւրոյ, գիտէր տեսանէր զքնացս ապաշխարողացն եւ սահմանէր զժամանակն մատչելոյ այնուհետեւ ի հազարգութիւն խորհրդոյն գահութեան:

Իսկ կարգը ապաշխարութեան եւ յերկարութիւն եկեղեցական պատժոցն վաղ յառաջին ժամանակն անգամին ի հալածանաց անտի Դեկեայի մեղմացեալ էր բազում իւրիք, սակայն կային մեային եւ ընդ այս եւս ժամանակս հաստատուն չորք աշտինանք ապաշխարողաց եւ հրապարակաւ ապաշխարութիւնն որ կից նոցան էր. ընդ սովաւ արկ Ամբրոսիոս եւ զկայսր Թէոդոս զԵԾԵՆ, եւ կղերականք իսկ երիցունք եւ եպիսկոպոսունք չէին յայնմանէ ազատ: Նա եւ գտանին իսկ օրինակք անկէլոց ընդ մեծագոյն նզովիք, վասն որոց զգացուցանէին եպիսկոպոսունք մարապողացն հեռաւորաց եւ մերձաւորաց, որով զնկէին նզովեալքն եւ ի հազարգութենէ ընկերական կենաց:

Այլ վասն մեծի իրիք գոյթագրութեան որ ի հրապարակաւն խոտտովանութենէ գիպեցաւ յեկեղեցւոյ ի Վոստանդինուպոլիս՝¹ երարձ նեկաարիս եպիսկոպոս քաղաքին զերեցն ապաշխարութեան ի միջոյ (390). այնուհետեւ գաղարեաց տակաւ հրապարակաւն խոտտովանութիւն. նախ յարեւելս շնորհեցաւ իւրաքանչիւր ումիք զիւր զծածուկ խոտտովանութիւնն առնել առաջի երիցու՝ ում ինքն կամիցի, որ եւ դարձեալ սահմանէր զօրինակ ապաշխարութեան, բայց զկատարումն նորա եւ զհազարգելն խորհրդոյն՝ զայն իւրաքանչիւր խզնի մասց առնէր յանձն: Սովին առ սակաւ սակաւ բարձան ի միջոյ աստինանք հրապարակաւն ապաշխարութեան: Թարեւմուտս սփռեալ տարածեաց զայս սովորութիւն մանաւանդ Ղերմն Մեծն Ե:

¹ Սփր. Ե. 19: Սաղմն. Ը. 19:

² Գեղեցիկ եւ իմաստութեամբ մկնէ քահանայապետն զպատեալս բարձման, Թուղթ 168, առ եպիսկոպ. Կամպոն. — 'Վասն ապաշխարութեան, ասէ, որ ի հաւատացելոց պահանջի, մի կարգացի խոտտովանութիւնն հրապարակաւ դրեալ ի

մաւրհակի զազգ իւրաքանչիւր մեղաց. քանզի բաւական է՝ զի ի ծածուկ խոտտովանութեան քահանայի միայն յայտնեցին յանցանք իւրաքանչիւր մասց խզնի: Զի թեպէտ եւ զովութեան արժանի է լրումն հաւատացն որ վասն երկիւղին Աստուծոյ՝ չբանդաղի ամուշէլ մարդկան առաջի. սա-

Լայց զի քի ինչ ինքնօրէն եւ անձեակամ գնացեն քահանայքն ի սահմանել անդ ի վերայ ապաշխարալաց զկանոնական պատժութեան, այլ զի ըստ արժանաւորն կարգի եւ միով օրինակաւ առհասարակ ընկնէ՝ գրեցին երեւելիք ի վարդապետաց կանոնական թուղթս կամ գիրքս, յարեւելս՝ Գրիգոր Աքանչեղագործ, Բարսեղ (թուղթք կանոնապետաց 85 կանոնք), Ամիրզոգիտ Իկոնիոնի, Գրիգոր Նիսեաց (թղ. կանոն. առ Ղեապիտոս եւ. Մեղիսիոս)։ Իսկ յարեւմուտս՝ Ամբրոսիոս եւ. Պապիանոս ի չորրորդ դարու։ Յետոյ յօրինեցան առանձինն իսկ գիրք ապաշխարութեան յՆերորդ դարու, յարեւելս՝ ի Յովհաննէ Գաջալէ, յարեւմուտս՝ ի Թէոդորոսէ արքեպիսկոպոսէ կանոնքբուրեաց։

Այլ իսկ յառաջագոյն երեւեր թուղթիւն բազմաց յապաշխարալացն յորժամ զմուրհակն թողութեան ի խառափանդացն իւրն. գրէին, այլ այժմ առաւել եւս հովաքեալ բազմաց՝ փոխանակ ընդ առաջին խառափանց հրահանգք ապաշխարութեան զանձինս արքեպիսկոպոսէն ինդրէին զի Կոնստանդնուպոլսէն Եփեսոսէն Կաթոլիկոս յառաջագոյն (որ է ինքն Ներողութիւն), կամ փոխել զայն պատժս ի գործ ինչ ժուժկալութեան կամ բարերարութեան։ Եւ որպէս արար Առաքեալ ընդ ազգապիղծն՝ զի յետ հանելոյ զնա յեկեղեցւոյն Կորնթացւոց, ապա տեսեալ զգղտմն նորա եւ զտաքանս՝ ընկալաւ զնա միւսանգամ (Ա. Կոր. Ե. 1... տես Բ. Կոր. Բ. 5...) թէպէտ եւ արժանի էր առ կաւին կալոյ ի պատժի անդ յերկարագոյնս, որպէս եւ եկեղեցի ներդրան մի եկեղեցական պատժոց՝ եթէ առանձինն իմն եւսանդն ապաշխարութեան ցուցանէր ապաշխարողն, կամ վասնզ անկանելոյ ի հաւատոյ ի վերայ կայր, եւ կամ ինքն ապաշխարալն այնչափ նախանձաւոր բարեաց գաւանդի մինչեւ եւ զայլ որ տեսել ի գարն կամ ի հաւատոս։ Իսկ Ներողութիւն ահնայն իսկ Եփեսոսէն Կաթոլիկոս զուն ուրեք երեք գիրքեր։

Պատի, Քրիստոս օրոն, իազումն Գաթիոյ։ — Զարբութենէ ամուսնական գաշանց եւ զբարձրանալոյ նորա ի կորդ խորհրդոյ, որպէս եւ զքահանայական օրհնութենէ պատկին առաւել եւս յառաջագոյնս բարբառեցան հարբ ժամանակացս։ Օրհնութիւնն քահանայական ընկեր ժամ պատարագի. անդ ձեռք հարսին եւ փեսային սպիտակ եւ կարմիր ինչ կապով պնդէին։ Սակայն անլուծութիւն կապանաց ամուսնութեան ուրեք ուրեք գեղեւեր. հայեցեալ ի զժուարիմաց բանն Մատթէի Ե. 32 եւ Ժմ. 7, լուծանելն զամուսնութիւնն վասն շնութեան միոյ ի լծակցացն, եւ այս մանաւանդ յարեւելս. եւ բազում իւրք նպատաւոր այնպիսի չարաչար սովորութեան ընկնէն օրէնքն կայսերականք, թէպէտ եւ վաղ կանոնքն առաքելականք (կան. 46) ասէին զամենեւին անլուծանելին ընկել ամուսնութեան եւ նզովս եւս սպառնացեալ. բայց յա-

կայն քանզի ոչ ամենեցուն պնդէի մեզք են՝ զի որք զապաշխարութեան խորհուրդն ինդրեն՝ լերկնիցին ի հապարակագոյժն առնելոյ, յայն սակա ի բաց բարձրի այն սովորութիւն անպատեհ, զի քի բազումք յապաշխարութեան գործանաց արգելեալ խափանեացին կամ տմաշելով եւ կամ երկընչելով թէ յայանին թշնամաց իւրեանց գորեք իւրեանց, որովք մարթեն եւ ընդ պատժովք օրինացն անկանել։ Քանզի բաւական է խառափանութիւնն որ նախ Առաւելոյ մատուցանի, ապա եւ քահանային՝ որ մատուցեալ կայ պաշտակ վասն յանցանաց ապաշխարալացն։

1 իննագլին. Ա. ի Թղթ. 9. առ Պրո-

քոս. Պատմ նորա սրոյ կին գարնաւ ի գիւրութենէ՝ անհանձնի թի ըստ աղլտկա հաւաքոյ՝ այն Գաթի Ե ամուսնութեան որ նախ կաթոլիկոսաւ ապառանդիցին ընդհատ, իսկ լծակցութիւն ընդ երկրորդ կնոջն ի կնիւ գանութեան առաջնոցն որ եւ չիցէ միւր ժեռալ բաժանմամբ, ոչ ինչ օրինակաւ մարթի թէ իցէ օրինաւոր։ — Ամբրոսիոս վասն Արտհ. Ա. Գլ. 7. Նիմէ զայդ պատկիցէ (եւանդիցէ յառաք անկողին) մեղանչէ պնդիսին յԱռաւելոյ՝ զորոյ զորենն բաւարարէ, զմարհան լուծանէ. եւ յայն տի իսկ՝ լուծ զի յԱռաւելոյ մղանդի, զնալոր գաթիան իրիւտար իսկրգոյն խրատանի։

բերանատու տափաւ հաստատագրելու եւ ճշգրտելու ունեն զայն անքափաւ թիւն տոնանութեան իբրեւ անդարձական եւ աստիւթիւն կարգ : Ամանութիւն ուղղափառաց ընդ հերեփկաւաց բազում անգամ արգելաւ յարեւելս եւ ցուցաւ անհաստատ (Ժող. Ղաւօգ. [372] կան. 47 եւ 31. Ժող. Յրուղ. [692] կան. 72) :

Օխորհարգ օծման հիւանդաց ի մէջ բերե Ոսկերերան իբրեւ տաւանինն առաւելութիւն քահանայութեան նորոց կառնարանաց քան զՏնոցն կառնարանաց¹ : եւ Աւգոստինոս եւ պլք վկայեն մատակարարութեան խորհրդոյն պնդիկ² : Գրիգոր Մեծն զօրինակ մատակարարութեան եւ զնեւն մի ըստ միոյն կարգե ի գիրան մատակարարութեան խորհրդոյ :

Իսկ մարմին վախճանելոցն, որ տանարն լեալ էր Հոգւոյն տրոյ զամենայն ժամանակս կենացն եւ սրբեալ տակալ հաղորդութեամբ խորհրդոց եւ սահմանեալ երբեմն առնուլ փառաւորութիւն՝ անեալ լինէր ի Փորողաց³ ի տեղին գերեզմանաց (որ տապանքն կամ քնարանքն⁴ կոչէին) երգալք սաղմոսաց : առ գերեզմանաւն լինէին աղօթք, եւ ապա՝ եթէ ընդ առաւօտս էր թաղումն՝ մատչէր պատարագ : եւ ըստ տակալ յորդորելոյ եկեղեցւոյ՝ լինէին առտա տուրք ողորմութեանց վասն անջատելոյն, եւ ամ ըստ ամէ կատարէր տան յիշատակի նորա մատուցմամբ պատարագի : Որ վասն յանցանացն սպանեալ լինէին եւ աննասպանաց եւ ոլք կամակար առանց մկրտութեան եւ պլոց խորհրդոց յաշխարհէ վճարէին՝ նոցա չնորհէր թաղումն :

147

Նարոյական Բանդ իրիստոնէիցն եւ լուսաւորիւն — Ընդհանրական տաւանումն քրիստոնէութեան եւ նորոգ ինչ հիմարկութիւնք ի կրթութիւն եւ ի հրահանգս մարդկանն՝ արարին փոփոխումն մեծ ի լաւ անդր : Սակայն՝ զոր բազումք ի հարց յերրորդ դարու անդ ասէին՝ թէ ամամէջք հալածանացն թուլացուցանեն զքրիստոնեայսն, զնոյն առաւել եւս յայսմհետէ էր տեսանել յերկայնժամանակեան խաղաղութեանն՝ որ հովացուցեալ ցրտացոյց զքրիստոնեայսն : Չիք գտանել զտերան եւ զանեական ընկերօրութիւն առաջնոցն դարուց եւ ոչ միշտ զնոյն ներող գնացա առ հեթանոսսն՝ զոր ինքեանք քրիստոնեայքն յառաջագոյն պահանջէին ի նոցանէ վասն անձանց ի ժամանակի հալածանացն : Գլխաւոր պատճառք պն էին՝ զի առաջնորդք եկեղեցեացն, որպէս եւ քրիստոնեայքն առհասարակ՝ ոչ եթէ վիշտս եւ նեղութիւնս եւ զրկումն ընդունելութեամբ քրիստոնէութեանն գտանէին, պլ պաշտպանութիւն, պատիւ եւ մեծութիւն : Այսպէս՝ էր յեկեղեցւոյ բազմութիւն քրիստոնէից որ զանուն եւեթ եւ զկերպարանս քրիստոնէութեան ունէին, կամ զարտաքին եւեթ գործս քրիստոնէութեան՝ առանց ներքին ճշմարիտ բարեպաշտութեան ցուցանէին : Երթալ երթալին բազումք ջերմեւունդն իմ յերուսաղէմ ի սուրբ անդիւն (մանաւանդ մօտ ի ժամանակս Զատկաց), պլ բազումք պնդիկ էին որ վասն արտաքին ինչ պատճառաց առնէին զայն պանդխտութիւն՝ մինչեւ յուշ առնել նոցա Ս. Յերոնիմոսի, թէ ոչ յերուսաղէմն լինել ինչ օղուա է, պլ աստուածահաճոյ կեանս յերու-

¹ Վասն քահան. Գ. ԴԼ. 6 :
² Ճաւ. 215, Զժամանակէ : Իննսկ. Ա.
 Թղթ. 1 : առ Դեկեմբ. Եւգուբ. ԴԼ. 6 :

³ Fossarii.
⁴ Arcae, coemeteria, dormitoria.

ստղծ կեալ: Դարձեալ ի մեծամեծ գծաութիւնս անդ հաւատաց յարեւելս՝ երեւէին նշանակք սիրոյ եւ հաւատարիմ պահպանութեան հաւատոյ: Բայց բազում ինչ նպաստ եղեն այն գծաութիւնք ի խանգարումն օրինաւոր կարգաց եւ բարոյից լուսութեան:

Սակայն ոչ իրաւացի ինչ գառաւորան է՝ եթէ զմերութիւնն զոյնս սիկ դք ի վերայ ամենեցուն առհասարակ արկանիցէ: Անհամեմատ իմ գեղեցիկ են նկարագիրք հարցն որքոց եւ վարդապետաց՝ որք յոյժ բազմաւորք ի դարսս յայտոսիկ կացին, որովք եւ յետոյ եւս ի դարս բազումս եգիտ եկեղեցի շինութիւն մեծ: Մարք նոցա բարեպաշտմք (Բարսղի, Ոսկերբերանի, Աւգոստինոսայ, Թէոփորեանոց եւ այլոց) եւ ժողովուրդք եկեղեցեացն՝ որք սերս սիրով կապեալ էին ընդ եպիսկոպոսին իւրեանց, յայտ արարեալ ցուցանեն թէ էր յայնժամ դրանշեք ինչ ոգի աստուածաշնորհութեան: Արժանի իմ մտադրութեան է եւ այն՝ զի ազատօրէն բարձաւ վիճակ գերեացն: Ի այն յորդորէին ասէպ զժողովուրդն երեւելիք յեպիսկոպոսաց ժամանակին, բայց առաւել քան զամենեւին Ոսկերբերան՝ որ խօսէր յաճախ՝ յայտ արարեալ զսկիզբն գերութեանն եւ զընծին ազատութիւն մարդոյն եւ զանկորուստ իրաւունս նորա՝ ըստ լուսաւորութեանն ընծայելոյ մեզ յօրինաց անտի Գրիստոսի, Թելադիր լինէր տերանց նոցա կրթել եւ ուսուցանել զնոսա եւ թաղու իսկ ազատ: Պատու թելադրութեանցն այնոցիկ երեւէր իսկ եւ իսկ՝ յորժամ հաւանէր եւ իշխանութիւնն քաղաքային հանել օրէնս մի ըստ միոյն ի դիւրութիւն եւ յազատութիւն գերեացն:

Եւստիկ եւ վայելչութիւն բարոյական կենաց ժամանակացս են կեանք վանականութեան՝ որ է կանխուած իմ հրեշտակական կենաց՝ որ կոչ մի ամենեցուն յանտի կեանս (Ղուկ. Ի. 35): Վանականութիւն էր գաղոց ամենայն իսկ արանց երեւելեաց ժամանակիս: Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկերբերան, Եփրեմ, Յերանիմոս, Աւգոստինոս, Թէոփորեանոս եւ այլք զառաւարտութիւն լուսոյն՝ օրով զմարդիկ զիւրեանց եւ զհանդերձելոց ժամանակաց լուսաւորեցին, ի վանականութենէ ծնեցին: Ծանրութիւն եւ զարմանալի զգոստութիւն վարուց նոցա եւ զնացից, իմաստութիւն վարդապետութեան նոցա, խորութիւն մտածութեանց նոցա եւ օծութիւն բանից նոցա ոչ այն արտաքին գրոշմն էր զոր ի գաղոցաց անտի Աթենացւոց եւ Ադէքսանդրացւոց առին, այլ պատու ինչ խայծեալ՝ մենաւոր ճգնական կենաց իւրեանց՝ զոր վարեցին կամ առանձինն եւ կամ ընդ առաջնորդութեամբ վանականաց երկիւղածաց յանապատսն Եգիպտացւոց կամ Ասորոց: Սակայն եւ այն առանց երկմտութեան է՝ թէ բազում ինչ անկարգ ի վանականս ժամանակիս երեւեցաւ, որպէս յայտ ի պատմութենէ Նեստորականութեան եւ Եւտիքականութեան է: Եւսն սակս ճշմարիտ եւ զիպող իմ է նկարագիր Աւգոստինոսայ՝ որ ասէ. «Որպէս ոչ աեսի մարդիկ լաւագոյն քան զլաւն՝ որ ի վանս իցեն, նոյնպէս չէ իմ աեսեալ մարդիկ վատթարագոյն քան զվատթարսն վանականս»:

Այլ իսկ կային նշմարանք այնց կենաց յառաջին ժամանակսն¹, այլ բուն սկիզբն է ի Ս. Անտոնէ: Ծնաւ սա յազնուական եւ ի մեծաւան ծնողաց, միաց որք ի նոցանէ ի մանուկ հասակին. չէր յօժար ի խաղ հասակակցացն եւ ոչ ուսման ինչ այնչափ, այլ ճգնական կենաց ունէր սէր: Ի պատանեկութեանն զհետ երթեալ բանիցն Գրիստոսի (Մատթ. ԺԹ. 21, եւ Զ. 34) եթող զինչսն եւ չոգաւ զհետ անապատաւորաց

ժամանակին: Յետ մրցելոյ ընդ բնութեան եւ ընդ տառնայի եւ յաղթելոյ շնորհքն Աստուծոյ, եթող զմիայնութիւնն ի ժամանակի հաշտանայն Մաքսիմիէնայ (311) երթալ լինել բազմաց պաշտպան, միեմար եւ քաջալերիչ յԱղէքսանդրիա: Ի գառնալ նորա անտի՝ բազումք յարեցան ի նա աշակերտել եւ նմանել նմա, որք եւ շուրջ եկեալ զնովաւ, իբրեւ որդիք զհորք՝ զմիմարք ելելու առնէին ի հրահանգս առաքինութեան եւ աստուածպաշտութեան, պարագելով եւ ի ձեռագործս՝ առ ի բարերարութիւն աղքատաց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց: Անոն յամենեցունց պատուեալ եւ համբաւեալ իբրեւ սքանչելագործ՝ միշտ ի խոնարհութեան զանձն ունէր: Երբժամ կայսր Կոստանդիանոս եւ նորին որդիք գրեցին առ նա՝ տսէր ցվանականն: Մի ինչ ընդ այն զարմանայք՝ եթէ կայսր գրէ առ ձեզ, զի մարդ զք լոկ է նա. այլ ընդ այն սքանչաքութիւն՝ զի Աստուած զօրէնսն մարդկան եւ եւ Որդւոյն խոսեցաւ առ մեզ: Գրեալ պատասխանի առ կայսր՝ ուրախ լինիմ, տսէ, զի Քրիստոսի երկիր պապանէք. կատարեցէք զպարտաւանդութեան ձերոյ, յիշեցէք զհանգերձեալ դատաստանն, եւ թէ Քրիստոս միայն է ճշմարիտ եւ յախաննից թագաւոր: Զպախտութիւն հրահանգաց գիտութեանն ընդ աւատութիւն մտաց նորա՝ որ կիրթ էր ի գիտողութիւն բնութեան եւ կենդանի ընթերցութեան գրոց սրբոց, որովք ընդ ուսելոց եւ չուսելոց կարող էր միանգամայն խօսել եւ շինել զնոսա: Մովին պապանձեցոյց զփիղիսոփոսն. բազում ինչ նպատաւ եղև ի խոստովանութիւն աստուծութեանն Քրիստոսի եւ ի խաղաղութիւն եկեղեցւոյ՝ ի գժաութիւնս անդ Արիանոսացն եւ Մեղետիանոսաց. ետես նա ի զարմացման եւ հշտնգերձեալ նեղութիւնս եկեղեցւոյ եւ արտասուեաց: Զգացեալ թէ մօտ է վախճան իւր, միայնացաւ խորագոյն յանապատն. յետ խրատելոյ զվանականն հեռանալ ի մոլորութեանց եւ պահել զաւանդութիւն հարցն՝ վախճանեցաւ ամաց 105 (350), թողով գեղեցիկ ինչ եւ բազմամբոխ ընտանիս: Վասն զուարթութեան սղւոյ իւրոյ ոչ երբեք երեւեցաւ խոժոռագէմ, վասն ուրախութեան սրտին՝ ոչ երբեք արտում: Այսպիսի ինչ կեանք գրեալ ի մտանի յառնէ՝ որպիսի զք Աթանասիոսն էր, հորկ էր թէ հրապուրէին զբազումս՝ նմանել եւ երթալ հետ:

Պաքսմիսս զառաջինն զեցկունսն (laurae) որ տատ անդ եւ կամ մօտ առ միմեանս կանգնեալ կային, եւ զմիայնակեացսն (μοναχοί) որ ուրոյն ուրոյն բնակեալ էին, ած ի մի սերտագոյն միաբանութիւն, եղեալ (340) ի Յարեննա կղզւոյ՝ նեղոս գետոյ կարգ ինչ վանականաց (κοινόβιον, claustrum) եւ միաբանական միաձեւ կեանս հասարակաց: Ի նմին ժամանակի նոյնպիսի ինչ միաբանութիւն վանականաց յորինէր ի վերայ նիւորեան լերանց՝ Ամմենիոս, եւ յանապատին Գաղայ՝ Ս. Լիզարիոն, եւ աստափն տարածեցան կեանք վանականութեան ի Պաղեստին եւ յԱսորիս: Զանայր իմե Եւստաթիոս Սերաստացի զնոյն ի Լպտատանի եւ ի Փղրոն Ասիա տարածանել. թէպէտ եւ ճգնէր կայսր Վաղէս կարճել զբազմամբոխ յաճախութիւն վանականաց՝ առնլով զնոսա ի կարգս զօրաց իւրոց, այլ զուր: Առաւել քան զամենեւին զարգացոյց զվանականութիւն յարեւելս Մեծն Բասիլիոս. գրեաց նա ոչ միայն նաք կանոնս, այլ եւ վանս եւս եգ մօտ ի նեղեցութիւն, իբրեւ զօրութիւն մեծ ընդդէմ Արիանոսութեան:

Զառաջինն ժողովրդականք էին վանականքն, միայն վերականգնէր կամ առաջնորդք վանիցն (ηγούμενος, ἀρχιμωδριτης, ἀββάς) էին քահանայք. ամենեքին էին ընդ տեսչութեամբ եպիսկոպոսին: Եւս այ-

Նորիկ վանորայն եղև գլխաւոր գաղթող կղերականաց ի մանր փաղարայ
մինչև յեպիսկոպոսն իսկ : Ըստ ամենայն իսկ կանանց վանականաց՝ քան
երկը ուխտքն (աղքատութեան, ժաժկալութեան եւ հնազանդութեան),
սակայն չէին համարեալ այնք անլուծանելի . բայց եւ այնպէս գաղթն
յաշխարհ համարեալ էր տխրութիւն հաւատաց եւ նշանակ անգոր փա-
մաց : Այսպէս յորինէ Ոսկերեքան զնկարագիր օրինակի փենաց վանա-
կանացն . Ողջունի, ասէ, առաւօտն երգովք օրհնութեան . ապա զան
մասնութիւնք ի վերայ բանից գրաց սրբաց . յերրորդ, ի վերջերացդ եւ
յիններորդ ժամու ընին միարան աղօթք . այն եւս ժամանակն նախ
յաշխատութիւն : — Ետընայլ ձեւս վանական կենաց զարմանալի քան
զամենայն Ամենակեցացն էր, որպէս Աթմէոն իսեան վերայ մեծ յԱմսփոք .
որոյ բազումք եղեն նմանալք յարեւելս, յորոց էր եւ Դանիէլ երէց եւ
վանական ի Կոստանդնուպոլսոյ, յարեւմուտս՝ միայն Վաղրիկոսը առ-
կաւոր ի կողմանս Յրեւիրացւոց :

Վաս եւ ազգ կանանց շինաց ինչ իւրք յեանեալ ի նմանութենէ ան-
տի հրեշտակականն կենաց : Կոստանք եւ այրիք միարանեցին ի հասարա-
կաց կեանս . զքեռէ Ս. Անանիայ ասեն գլխաւոր կացեալ առաջնոյ կա-
սանայն միարանութեան եւ զՊարտմայ պատմեն զառաջին կանանն
վասն նոցա գրեալ : Եմցն զայն սովորութիւն Բասիղիոս եւ ի Կապա-
դոքիոս : Իսկզբանն քող, խուրակ (mitrella) մի սակի՝ իբրեւ պսակ
կուտութեան, երբեմն եւ մասանի էր արապին նշան նոցա :

Հոգատիրոյք վանական կամ ժողովուրդն կենաց : — ԶՊրիսկիլլիոս
նեանց յառաջագոյն ճառեցաւ : Ազեղիփոս ոմն անուն ի Միջագետս ա-
րար սկիզբն Ազեղիփեանց կամ Մեսսաղիանեանց աղանդոյն՝ որ զաղօթն
միայն կարեւոր համարէին առ յաղթելոյ դիւին չարի՝ որ իբրեւ ժառան-
գութեամբ իցէ յամենեփն : Զամենայն աշխատութիւն որ զաղօթն ընդ
մէջ հասանիցէ՝ համարէին մեղս . խորհուրդք, ասէին, վասն զարգացելոց
հոգեւորն կատարելութեամբ, անօգուտ են : Թէպէտ եւ խառութեամբ
իմ վարեցաւ ընդ նոսա ժողովն Անաիդայ (390), սակայն եւ այնպէս
տարածեցան նորա ոչ սակաւ, մանաւանդ յԱսորիս : — Այնքիս երէց
արիանոս ի Սերաստէ՝ յորժամ Եւտաթիոսն բարեկամ նորա երբեմն
ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս, սկսաւ ասել թէ ընդ երէց եւ ընդ եպիս-
կոպոս չիք խաիր ի միջի, աղօթք եւ ողորմութիւն վասն վախճանելոյ
անօգուտ են, ասնն զառկաց է հրեական իմն առաւելորդ պաշտան : Նմն
հակառակ՝ Եւտաթիոս յորժամ ան զեպիսկոպոսութիւնն Սեբաստացւոց
(† 376) խոտորեցաւ ի մեւս եւս նայր ճգնական կենաց՝ պատուիրելով
պահս խառութեան եւ ի կիւրակէս եւ յաւարտ ասնից, զամուսնութիւն
պղծիչ ինչ համարէր, խրատէր չունել ինչ հաղորդութիւն ընդ քա-
հանայից ամուսնաւորաց, զայս ամենայն խոտեալ մերժեցին կանանք սին-
հոգոսին Գանգրոյ (ընդ մէջ ամացն 362—370) : — Ետինիանոս վա-
նական հռոմայեցի փափկակեաց բարեկեցիկ, եպիսկոպոս քրիստանոց,
ուրացաւ զնախամեծար առաւելութիւն վանական կենաց . մի միայն առ-
աինան երանութեան կայ, ասէ, յայն սակս՝ որչափ դք աշխատ ընդի,
չխորէ աւելագոյն ինչ վարձս քան զպղծն ընդունել, նոյնպէս եւ զան-
նայն մեղս հաւատարմ զնէր, եւ զկուտութեան կենաց ասէր միարան ընդ
Հեղուիդիոսի աշակերտի Ալքսենտիոս արիանոս եպիսկոպոսի Մեդի-
ղանացւոց (յամի իբրեւ 380) թէ չունի ինչ առաւելութիւն քան զա-
մուսնութիւն . Մարիամ յեւ զՔրիստոս ծնանելոյ շինաց կոչա : — Վիգի-

ղանձախոս երեց գաղղիացի (402) հակառակեցաւ գրով եւ բանիւ ան-
հնաւթեան կղերականաց, պաշտաման որոց եւ նշխարաց նոցա, խոսե-
լով զհաւատացեալն իբրեւ մեկոց եւ փաշայ երկրպագուս: Թայր նմին
պատասխանի Յերոնիմոս՝ թէ «Բարեպաշտութիւն հաւատացելոցն ամե-
նեւին այլ ինչ անանե ի նոսա, եւ զգայ թէ չէ ինչ ի նոսա մեռելոսի:
Ի անանել անդ զնշխարան ի վեր ուրեմն ընծայեցուցանեն զմիտս՝ առ
աուրբան որ կենդանի են առ Աստուծոյ՝ որ չեն Աստուած մեռելոց այլ
կենդանեաց»:¹ Հեղուիդիոս եւ Բանտոս Յարգիկեցի առաւել եւս քան
զՅովնիանոս յանդգնեցան ասել զորոց կուսէն՝ թէ որ ի նոր կաակա-
րանն եղբարք եւ քորքն Յիսուսի յիշին, իցեն որդիք Մարեմոյ եւ
Թովսեփոյ: Հակառակ Բանտեաց պաշտպաներ Ամբրոսիոս անփոփոխ
վարդապետութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վասն մշտնջենաւոր կուսու-
թեանն Մարեմոյ. նմին հակառակ ընդդէմ՝ դարձաւ եկեղեցի երկրպա-
գութեանն զոր մատուցանէին Մարեմոյ իբրեւ Աստուծոյ՝ կանայքն կող-
ղիւրիդիանեանք յԱրարիս:

Ի.

Եկեղեցական մատենագրութիւն:

148

ՕՋԱՐՈՒՅ եւ զգործոց մատենագրաց չորրորդ եւ հինգերորդ դարու
ճառեցաւ բաւականութեամբ. իսկ զամենայն ճառս մատենից նոցա մանր
ի համար արկեալ թուել՝ այն անցանէ ըստ չափ եւ ըստ պատեհութիւն
մատենիս: Գլխաւոր գրութիւնք եկեղեցական մատենագրաց (մինչեւ
ցԾ. դար) այս են՝ ըստ նիւթոյն կարգի:

Պատմութիւն: — Եկեղեցական մատենագրաց անկ էր եկեղեցական
իմ արամութիւն գրել: Այլ զեկեղեցւոյ պատմութիւն յայնժամ ու-
րեմն գիպող էր սկսանել արկանել ընդ գրով՝ յորժամ տարածեալ
սիրէր եկեղեցի, ազգի ազգի յոյզս կրէր եւ ընդ բազում պատահարս
անցանէր: Յեա չորից աւետարանացն եւ գործոց առաքելոց որ սկիզբն
իմ եկեղեցական պատմութեան է՝ առաւել ամբողջագոյն իմ եկեղե-
ցական պատմութիւն ընծայեցոյց Հեգեսիպոս քրիստոնեայ դարձեալ
ի հրէութենէ առ Ադրիանու ըստ Եւսեբեայ, կամ առ Մարկոսն Աւրե-
ղեաւ ըստ Յերոնիմեայ, որ գրեաց Յիշատակս եկեղեցական գործոց՝ ի
հինգ գիրս: սակայն եւ այն չէր ինչ կատարեալ: Նմին իրի յիրաւի ա-
սիցէ Եւսեբիոս Կեսարացի (ծն. յամի իբրեւ 270, † 338) զանձնէ ի
յառաջարանին՝ թէ ինքն զառաջինն բուռն հարկանիցէ գրել եկեղեցա-
կան պատմութիւն: Ի վերայ հիման քրոնիկոնին իւրոյ՝ գրեաց նա զիւր
եկեղեցական պատմութիւն ի 10 գիրս որ եւ հասանէ ցամ 324: Քան-
զի սիրելի էր նա Կոստանդիանու՝ եմմա նա համարձակ ի դիւանս տե-
րութեանն, յորոց զամենայն բազում փութով եւ հաւատարմութեամբ
ժողովեաց, եւ յայն սակս գտանեմք առ նմա մթերս տեղեկութեանց
վասն ազգի ազգի հանգամանաց եկեղեցական կենաց: Յիրաւի ասէ ոմ
ի մատենագրաց՝ թէ գոհանալ պարտ է զամենախնամն Աստուծոյ վասն
պահպանութեան այսց գրոց, զի առանց սորա մութ իմն մնայր մեզ ծա-
նօթութիւն երից առաջնոցն դարուց: Այլ այն միայն են աղէտք՝ զի ոչ

1 Ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πρῶτων.

ամենայն ուրեք զկարեւոր բանադատութիւնն ի կիր արկ եւանքիս եւ վարքն կոստանդիանու (ի 4 գիրս) առաւել իբրեւ ճառ ինչ գաղութեան գրեալ է : Ի կէս հինգերորդ դարու յառաջ մատուց զեւանքիս՝ Սոկրատէս խօսնակ¹, ի կոստանդինուպոլիս : Մտանաւ պատմութեան նորա (306—439) գրեալ է փութով, ճշդութեամբ եւ մեզմական հանգարտութեամբ : Զեւանքիս յառաջ մատուց դարձեալ յամէ 323 մինչեւ ջամ 423 Հերմիա Սոզոմենոս (յառաջ քան զամ 446), նշնակեա խօսնակ ի կոստանդինուպոլիս : Եթէ համեմատիցէ որ զՍոկրատէս ընդ Սոզոմենոս յայտ է թէ առանց հայելոյ ի միմեան գրեցին զպատմութիւն ժամանակացն այնոցիկ : Թէոդորեոս եպիսկոպոս Եփեսոս (+ 457 համ 458) ունէր ի մօտ դարձեալ մատուցանել յառաջ զեւանքիս յամէ 322—427, գրելով զամենայն յանձնէ եւ ոչ մուրացածոյ ինչ որքանաւ, որ բազմօք անցոյց զՍոկրատէս եւ զՍոզոմենոս : Գրեաց եւ Փիլոստորգիոս գամբացի եւնոմիանոս՝ պատմութիւն եկեղեցւոյ (300—425) իբրեւ ի պատասխանատուութիւն արիանոսաց տղանոց, զորոց հասակաւորս միոյն ունիմք ի Փոտիոսի մատենագարանին : Թէոդորոս ընթերցիչ իսկական վեցերորդ դարու արար քաղաւածոյս ի Սոկրատոս եւ ի Թէոդորեանոց յերկուս դպրութիւնս, մատուց յառաջ եւ զՍոկրատոս պատմութիւն (435—518), յայնց գրոց յորս յառաջ մատուց հասակաւորք եւեթ կան առ Նիկեփորոս Կաղղիստեան՝ որ եկաց մատենագիր ի չորեքսուսներորդ դարու : Եւագրիոս ի կէս վեցերորդ դարու յառաջ մատուց զՍոկրատոս եւ զԹէոդորեանոց պատմութիւն (431—594) : Ապա յաջորդեն զնոսա ի վեցերորդ դարուն մատենագիրք որ ի կոստանդինուպոլիս երեւեցան, եւ անուանին Բիւզանդեանք :

Իսկ ի Հռոմոց չերեւեցաւ որ ի ժամանակին յայնմիկ մատենագիր եկեղեցւոյ պատմութեան որ յանձնէ քննեալ գրիցէ ինչ, այլ ամենքն թարգմանիչք եւ քաղիչք էին Յունացն, որպէս Ռուփինոս երէց ակաթիլէացի որ զեւանքիս փոխեաց ի հռոմ լեզու (յամի իբրեւ 400) եւ զառանգաւորութիւնս յինն դպրութիւնս ամփոփեաց, եւ յառաջ մատուցեալ զգործն՝ յաւել եւ զպատմութիւն արիանոսացն յերկուս դպրութիւնս մինչեւ ջամ 395 : Ժամանակակից նորա Սուղպիկիոս Սեւերոս եւրէց գաղիացի, որ քրիստոնեայ Սաղուստիոս անուն ժառանգեաց, գրեաց զպատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ջ400 տմ Յեառն, յորում կայ բազում ինչ եւ զեկեղեցւոյ իրաց : Պաւղոս Որոսիոս ապանիացի յազգէ՝ որ նեղեալ ի հինէ եկն առ Ագոստինոս եւ Յերոնիմոս, համանա Ագոստինոսայ գրեաց պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ջամ Յեառն 416, յորում յայտ կամի առնել թէ զհարուածսն որ հափն ի վերայ Հռոմոց ի հինիցն արշաւանաց, չէ պարտ ընդունելութեան քրիստոնէութեանն գրել : Մարկոս Աւրելիոս Կասիոդորոս հանդերձ եպիփանեաւ ոմամբ արար քաղաւածոյս ի Հռոմոց լեզու ի Սոկրատոս, ի Սոզոմենոս եւ ի Թէոդորեանոց², եւ յառաջ եւս մատուց զՍոկրատոս պատմութիւնն մինչեւ ջամ 518, որ ի միջնումն ժամանակի եղել պղծն աղբււր հին եկեղեցւոյ պատմութեան : Գիոնիսիոս Եքսիգուոս հռոմ յազգէ հայր վանաց ի վեցերորդ դարու՝ կացոյց զթիւ ամացն Գրիգորի փոխանակ այլոց թուականաց եւ ժողովեաց զթուղթս քահանայապետական :

Ինչորէ՞ հիշանաւոց եւ Հրէից : — Եւսեբեայ Կեսարացւոյ 15 գիրք «Պատրաստութեան աւետարանի», գործ գեղեցիկ, լի կարեւոր յիշատա-

ճարանդք եւ վիպութեամբք, որովք պատրաստէ իմ զընթերցողն մտ-
տենադիրն յընդունելութիւն քրիստոնէութեան, դարձեալ՝ մեւս եւս
«Գիր հակառակ Հիերակղի», իբրեւ յանդիմանութիւն Հիերակղի գրոյն,
անուանելոյ «Ճշմարտասէր»։ — Աթանասի «Ճառ հակառակ հեթանոսաց»
յորում զընդունելութենէ կռոյն ճառէ։ — Գրիգորի նազիանզացւոյ
երկու ճառք կշտամբութեան ի Յուդիանոս Աւրացեալ։ — Թեոդորեոս
«Ճառք Ժ. վասն տեսչութեան», որովք զմուրախան կարծիս հեթանո-
սացն վասն ճակատագրի ջրէ, եւ մեւս եւս մատենան «Վասն դարձանոց
հեթանոսացն ախտից՝ գիրք ԺԲ.», հակառակ Յուդիանոս։ — Եփեսոյի Աղե-
քսանդրացւոյ «Վասն սրբոց հաւատաց քրիստոնէիցն հակառակ գրոց տմ-
աւորչաին Յուդիանոս», յորում մի ըստ միոյն այս պատասխանի պատճա-
ռացն Յուդիանոս հակառակ քրիստոնէութեան։ — Մարթիի ողն կարգ
հանել եւ զբարդի «ՉԲ. Ճառս վեցորեայ արարչութեան», իբրեւ հա-
կառակ անաստուածիցն։ — Գրիգորի նիւացւոյ «Վասն արարչութեան
մարդոյն», յորում զմուրութիւնս փիղիսոփայիցն Յունաց վասն բնու-
թեան ոգւոյն կշտամբէ, նոյնպէս մեւս եւս գիր «Հակառակ հեթանո-
սաց ի հասարակաց ծանօթութեանց», — Ոսկեբերանի «Գ. Ճառք հա-
կառակ այնոցիկ՝ որ գիւաց տան վարել զմարդկեղէն իրս», դարձեալ
«Գիրն ի Բարիդաս եւ հակառակ Յուդիանոս եւ հեթանոսաց»։ — Նե-
մեսեայ Եմեսացւոյ «Գիր վասն բնութեան մարդոյն», յորում ճառի հա-
կառակ չարաչար կարծեաց փիղիսոփայիցն, ճակատագրի, եւ հաստատի
ազատութիւն մարդոյն եւ Աստուծոյ տեսչութիւնն, իմաստութիւնն եւ
մարդասիրութիւն։ — Զաքարիայ Միտիզենացւոյ եպիսկոպոսի «Վասն
օրհասի տիեզերաց», կամ վասն արարչութեան աշխարհի եւ հակառակ
ինքնակաց նիւթոյ փիղիսոփայիցն։

Ի հառմայեցի մատենագրաց անտի՝ Առնորիոսի «Գիրք Է. հակառակ
հեթանոսաց»։ — Ղակամանիոսի «Աստուածեղէն հրահանգաց գիրք Է.»,
յորս զմութիւն Աստուծոյ ցուցանէ, զկռապաշտութիւն եւ զհեթանո-
սական փիղիսոփայութիւնն յանդիմանէ, զքրիստոնէական վարդապե-
տութենէ, զարդարութենէ քրիստոնէական օրինաց եւ զանիրաւու-
թենէ հեթանոսացն, զճշմարիտն պաշտամանէ Աստուծոյ, զերանելի կե-
նաց եւ զոգւոյն անմահութենէ ճառէ. դարձեալ մեւս եւս «Գիր վասն
արարչութեանն Աստուծոյ», յորում որպէս զոգի՝ նոյնպէս եւ զմարմն
մարդոյն ցուցանէ գեղեցիկ նշանակ Աստուծոյ զբութեանն, բարու-
թեանն եւ իմաստութեան։ «Գիրն վասն մահու հալածչաց» գրեալ առ
Գոնատոս խոստովանող՝ ցուցանել ի մահուց անտի Գիովղեաթիանոս, Գա-
ղերեոյ եւ այլոց՝ զԱստուծոյ փէժիւնգրութիւնն եւ զճշմարտութիւն
քրիստոնէութեանն։ — Պրուզենանայ «Գիրք Բ. հակառակ Սիւմա-
քեայ», հեթանոսի առ Վազենաթիանոս։ — Յուդեոյ փիլոսիկեայ Մատեո-
նայ «Վասն մուրութեան արտաքնոցն կրօնից», — Պաւլոսի Որոսիոսի «Է.
Գիրք պատմութեանց», որովք ջանայ մերժել զզրպարտութիւն հեթանո-
սացն որ զքրիստոնէութիւն գնէին պատճառս թշուառութեանցն յայն-
ժամ ի վերայ հառնական տերութեանն հասելոց։ — Աւգոստինեայ՝
«Գ. Գիրք հակառակ Ակադեմիականաց», զորոց զսկեպաթիկեան կարծիս
քակեալ յորդորէ զՌոմանիանոս ոմն գալ ի ճշմարիտն փիղիսոփայու-
թիւն (ի քրիստոնէութիւն)։ «Գիրն առ Մանդիոս Թեոդորոս», վասն ե-
րանելի կենաց զոր ի ծանօթութեան ճշմարիտն Աստուծոյ գնէ հայրն.
«Բ. Գիրք վասն կարգի», առ Զենարիոս՝ յորում ճառէ զինամեկապու-
թենէ, «Մեկնութիւն վեցիցն խնդրոց հակառակ հեթանոսաց», յորում

Ճառի վասն յարութեանն գրիտաւ, հնութեան քրիտանեալեան հր. նից եւ զպոյս. մասեան նորա ընտիր «Վասն քաղաքին Աստուծոց Գիրք ԻԲ» յորոց առաջին 10 գիրքն են հակառակ պաշտամանց հեթանոսացի. եւ երկուստանքն վերջինք զնշմարութիւն քրիտանեալեան հրանից ՚ հանդիսի ցուցանին:

Հակառակ Հրեիցն—Աթանասոս՝ Մաքսառ. ընդ Զովքեի, եւ Գաղ. ձեռք մեւս եւս Մաքսառ. ընդ Հրեից վասն երկիր պագանեւոց խաչի սրբոյ: — Բարսղի Սեղեւնիացւոյ «Գիր հակառակ Հրեից»: — Գեղեցեաց յանդիմանութիւն հրեական մարութեան ի գրոց սրբոց եւ թերադրութիւն ի քրիտանեութիւն: — Եւսեբեոս Նեսարացւոյ «Աւետարանական յանդիմանութեան գիրք Ի», (յորոց Ժ. միայն պիտի կայ) յոր զնշմարութիւն քրիտանեալեան հաւատոց ի մարգարեութեանց հոյ կատարանաց ցուցանէ: — Գրիգորի Նիւսացւոյ «Վասն երբորդութեան վիպոյութիւնք ի հոյ կատարանաց», յորում ցուցանէ թէ Բան եւ Ռդի ունի Աստուած, որք եւ անձնաւորք իսկ են: — Ռսեբեբանի «Հակառակ Հրեից եւ հեթանոսաց յանդիմանութիւն» թէ Աստուած է Գրիտան, նորին դարձեալ Ճառք Ը. հակառակ Հրեից: — Աւգոստինոս «Ճառ հակառակ Հրեից վասն մարմնաւորութեան Յեան», — Գրեգորի Կիլիկիոսի կամ Պաղլազեոյ Աղեքանդրացւոյ «Մաքսառ. ընդ Հերթանեոց հրեի», — Ս. Անաստասոս Երբայի Պաղեստինացւոյ «Հինգ մաքառմունք հակառակ Հրեից», նորոգ գտեալ:

148

Հակառակ անեռն իսկ հերթիկոսոց գրեցաւ գիրն Եպիփանեոս Զաւթիւզ կամ բժշկարան անուն՝ յորում (80) հերետիկոսաց վարդապետութիւնք ոչ միայն մի ըստ միտքէ ընծային, այլ եւ յանդիմանեալ մերժին: — Աւգոստինոս «Գիրն վասն հերձուածոց առ Կառգվուզաբեոս», յորում զ88 հերձուածոց ի Յիմնեանց մինչեւ ցոյցաբեան բան ճառի: — Վիմիմեոս «Վերինացւոյ Յիշատակարան կամ «Թերադրութիւն», վասն հնութեան եւ ընդհանրապէսութեան կաթողիկէական հաւատոց: — Թեոփրեոս «Ն. գիրք հերետիկոսական աւատակաց», — Թոմաս Դամասկացւոյ «Գիր վասն հերձուածոց», — Եւթիմեոս Զիգարեոս վանականի Կոստանդինուպոլսացւոյ «Յպառաքնութիւն (Πανοπλία) վարդապետական՝ ուղղափառ հաւատոց», հրամանաւ Աղեքսեոս Կոմենեոս կայսեր ի գրոց հնոցն խմբագրեալ:

Ինքզեւ Գիտաց Ի. Մանթիւոս գրեցին մանուանդ Գիդիմոս, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան, Մարիոս Աթիպոսինոս Ափրիկեցի եւ աւուել բան զամենեւին Աւգոստինոս:

Ինքզեւ Հակոբ Ներսէսիս «Եւսեբեոս Նեսարացւոյ «Գիրք Բ. հակառակ Մարկեղեոս եւ գրոց նորա», դարձեալ «Գիրք Գ. վասն եկեղեցական առաւանդութեան», նշնակէ հակառակ Մարկեղեոս Անկիւրացւոյ եպիսկոպի, դարձեալ «Ճառք երկու հակառակ Մարկեղեոս»: — Աթանասի «Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոց հակառակ Պաւլոսի Սամատացւոյ», դարձեալ հակառակ Սարգիսեոս «Ճառ վասն յաւիանական գոյացութեան Ռդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոց ընդ Հոգ»: — Բարսղի «Ճառք ԻԴ» հակառակ Սարգիսեոս, Արիստի եւ Ընոման, նորին թուղթ Յիերոք. առ աւագս եկեղեցւոյն Նիսիեացւոց: — Գրիգորի Նիւսացւոյ «Բան հակառակ Արիստի եւ Սարգիսեոս»:

Հայտնի նշանակ, Ղափթիւնէն եւ Գաւառէնէն հեռանալու: —
 Ե. Պապիանոս «Ընդգէժ» նովանանց թուղթը Գ. յորոց առաջ-
 քնքն երկուք զմիոյ միայնոյ եւ զճնարիւս եկեղեցւոյ խափն եւ վերջինն՝
 վասն ապաշխարութեան եւ մոլորութեանց նովանանոցն: — Ամբրո-
 սիոսի՝ Գիրք Բ. վասն ապաշխարութեան: — Յերոնիմոս «Թուղթ առ
 Մարկեղլա հակառակ նովանանոսի»: Գարձեալ «Մաքառուած Ղափ-
 քերիանոսի եւ ուղղափառի»: — Ե. Ուրատանոց Միղենիտացւոյ «Վասն
 հերձուածոց Դանաւանց գիրք Է.»: «Հակառակ Պարմենիանոսի», եպիս-
 կոսոսի Դանաւանց ի վարքեղոն: — Աւգոստինոս թաղում իմ եւ
 գիրք, ճառք եւ թուղթ հակառակ Դանաւանց:

Հայտնի Արիւնսաց, Եւնուսիանոս եւ Մաքսիմիանոս: — Ե. Ա-
 զեքանդրի եպիսկոպոսի Աղեքանդրացւոց թուղթը ինչ վասն Արիւ-
 անան հերձուածոցն եւ արկանելոյ զԱրիոս յիշխանութենէ: — Աթա-
 նասի «Պատմութիւն Արիանոսաց», կրճատ իսկզբանէ. «Թուղթ առ վա-
 ճական», «Գառապարտութիւն Արիոսի եւ ընկերացն ի ձեռն Աղեք-
 սանդրի եպիսկոպոսի», «Ճառ յայն՝ զի առե Ամենայն ինչ առաւ ինձ ի
 Հօրէն», ճառք Ե. հակառակ Արիանոսաց, որ եւ գեղեցիկ ինչ միջու-
 թիւք: «Թուղթ վասն ձեռնադրութեան Պիստոսի եւ Գրիգորի», արիա-
 նոս եպիսկոպոսաց. «Պատասխանատուութիւն հակառակ Արիանոսաց»,
 «Թուղթ վասն սահմանաց նիկիական սինհոդոսին հակառակ հերձուածոցն
 Արիանոսաց», յորում ջատագով կայ հարցն թէ յիրաւի եղին զմասին
 էականն: «Առ Սերապիոն եպիսկոպոս թուղթ վասն մահաւան Արիոսի»,
 ՄԼ չորք թուղթք առ նոյն, յորոց յառաջում, յերրորդում եւ ի չոր-
 րորում զատուածութենէ Հոգւոյն ճառի, իսկ յերկրորդում՝ զատ-
 աւածութենէ Արդւոյն: Թուղթ «Վասն Արիմնեան եւ Սեղենկեան
 սինհոդոսաց», «Վասն մարմաւորութեան եւ հակառակ Արիանոսաց»,
 «Թուղթ առ Աղեղիփնոս», եւ «Թուղթ առ Մաքսիմոս փիղիսոփոս»: —
 Բարսղի «Պատճառք հաւաքարանականք հակառակ Արիանոսաց», թէ Աս-
 տուած է Արդին: «Մաքառուած ընդդէմ ամպարչափն Եւնուսիայ», ի Ե.
 գիրք՝ վասն Քրիստոսի եւ Հոգւոյն սրբոյ աստուածութեանն: «Գիր առ
 Ամփիլոքիոս «Վասն Հոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ», — Ամփիլոքեոյ «Թուղթ
 սինհոդոսական», վասն աստուածութեան Հոգւոյն սրբոյ: — Գրիգորի
 նիւսացւոյ «ԺԲ. Գիրք մաքառման հակառակ Եւնուսիայ», (որ գրեալ էր
 պատասխանի Մաքառմանն Բարսղի վախճանելոյ յայնժամ): — Գրի-
 գորի նազիանզացւոյ «Ճառ առ Արիանոսան եւ զանձնէ», այլ առաւել
 քան զայն զամենայն՝ հինգ «Ճառք վասն աստուածութեան», յորոց
 առաջինն իրրեւ յառաջարան իմն է վիճմանն ընդդէմ Եւնուսիանց, այլ
 եւ երեք հակառակ նոցա՝ վասն աստուածութեան Արդւոյն, իսկ վեր-
 ջինն վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց: Այս մատենն նորա
 (առ մեզ կոչեցեալ՝ Առ որս) այնպէս զբանելի ամենեցուն թուեցաւ՝
 փնելն անդաւին կոչել զԳրիգոր՝ Աստուածախօս (Աստուածարան):
 — Եպիփանեոս «Դարիսիւն», կամ թուղթն պատասխանելոյ գրեալ առ
 երիցունս Պամփիլոքիոս առ ի պնդելոյ զյոզղոզղումն հաւատոց նոցա
 վասն աստուածութեան Արդւոյն եւ Հոգւոյն՝ իրրեւ խարսխաւ: — Ոսկե-
 րեանի «Վասն անհասականին՝ հակառակ Եւնուսիանց ճառք Զ.», Գար-
 ձեալ Գիրք (կամ ճառք) ԺԱ. հակառակ նոցա: — Կիւրղի Աղեքան-
 դրացւոյ «Գանձ կամ խօսք Է.», Վասն սրբոյ եւ փառանկան Երրորդու-
 թեան, ութերորդ խօսք «Վասն մարմաւորութեան Միածնին»,

ի հռոմայեցի մատենագրաց անոի՝ Հիլարեոս Վիկտուրացւոյ «Գիրք

ԺԲ. վասն Ս. Երրորդութեան, նորին «Գիր վասն սինհագոսոց կամ վանհաւատոց արեւելեացի», յորում կան սինհագոսք Արիանոսացիս որ առանգ գումարեցան եւ գաւանութիւնք նոցա. գարձեալ «Գիր առ Կոստանդիոս Աւգոստոս», յորում խնդրէ կարճել զհալածանս Արիանոսացի. «Առ նոյն երկրորդ» յորում առաջի գնէ կայսեր զձեւ ուղեղ գառնութեան, եւ պլ եւս գիրք նորա: — Մարիսի վիկտորինոսի «Վասն երրորդութեան Գիրք Գ. Վասն ընդունելոյ զժողովն Էսէսոն. Վասն ժննդեան աստուածեղէն Բանին հակառակ Կանդիկոսի արիանոսի»: — Ս. Եւսեբեոս վերկեղացւոյ «Թուղթ առ Կոստանդիոս», գարձեալ «Թուղթ առ Երիցունս եւ առ ժողովուրդն վերկեղացւոց» յորում յաջորան երթալ: — Ղուկիերոս վաղարիտացւոյ «Առ Կոստանդիոս Աւգոստոս ի պաշտպանութիւն Ս. Աթանասի Գիրք Բ» խնդրեաց կտրզանուն պնդ' որ զպս ստատիկ թուղթ գրեաց, խոստովան եղեւ Ղուկիերոս համարձակ' յոյս արարեալ թէ պատրաստ է ի մարտիրոսութիւն եւ եգ մեւս եւս գիր' թէ «Պարտ է մեռանել վասն Որդւոյ Աստուծոյ»: — Փաւստինեոս Ղուկիերոսեան երիցու «Վասն երրորդութեան Է. գիրք կամ գլուխք»: — Ամբրոսիոսի «Գիրք Ե. վասն հաւատոց առ Գրատիոնոս Աւգոստոս», նորին «Գիր վասն խորհրդոյ տէրունական մարմնաւորութեան» (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց), գարձեալ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ գիրք Գ. առ Գրատիանոս» (հակառակ Մակեդոնեանց): — Ս. Փեթագիոսի «Հակառակ Արիանոսաց գիր» (հակառակ երկրորդ Սիրմեան հանդանակի): — Պոսամոսի եպիսկոպոսի Ողբերկարացւոյ՝ մինչ շեւ յարիանոսութիւն գարձեալ՝ «Թուղթ Վասն ի միասին Էսէսոն Արիանոսի Որդւոյ Աստուծոյ» առ Աթանաս: — Յերանիմոս թուղթք 14. 15. 16. առ Գամալատ քահանայապետ եւ առ Մարիս երէց: — Աւգոստինեոս «Հակառակ Ճառի իրիք Արիանոսաց», յորում նախ զմոլորութիւնս աղանդոյն պնդարիկ ի մի գումարէ եւ ապա յանդիմանէ. գարձեալ «Բանակցութիւն (ի Հիպոլոն քաղաքի) ընդ Մաքսիմիէնոս եպիսկոպոսի Արիանոսաց եւ գիրք երկու հակառակ նորա», գարձեալ «Վասն երրորդութեան գիրք ԺԵ»: — Ս. Փաւստեոս Հուերիացւոյ «Վասն Հոգւոյն սրբոյ հակառակ Մակեդոնեանց գիրք Բ»: — Վիգիլիոս Յափսացւոյ «Վիճումն ընդ Արիոսի» գրեալ յանուն Աթանասի, որ ին խօսք ինչ ընդ Արիոս եւ ընդ Աթանաս իրրեւ ի նիկիական ժողովի լեալ՝ Պետրոս կացեալ գատաւոր ի միջի: Նորին եւ կամ Իգուկիոսի Գիրք ԺԲ. «Վասն երրորդութեան» կամ «Վասն միացելոյ երրորդութեանն Աստուածութեան», գարձեալ Գիրք Գ. վասն երրորդութեան հակառակ Մարիբադեոս սարկաւոգի բարեկամի Հուներիկեոս արքայի վանդաղաց: — Կերէտղեոս «Մատենան վիճման վասն հաւատոց Ս. Երրորդութեան հակառակ Մաքսիմիէնոսի» եպիսկոպոսի Արիանոսաց: — Ս. Աւիսոսի «Բանակցութիւն եպիսկոպոսաց հակառակ Արիանոսաց յանդիման Գունդորաղաց արքայի»: — Ս. Փուլղենեոս Ռուսպացւոյ «Հակառակ Արիանոսաց գիր» «Գիրք Գ. առ Յրատիման գոթ թագաւոր», եւ «Գիր վասն աստուածութեանն Գրիստոսի առ վիկտոր»:

Հետեւի Ապոլինարեանց: — Աթանասի «Թուղթ առ Եպիփոստոս» Կորնթիացւոց եպիսկոպոս. «Վասն մարդկեղէն բնութեանն առկոյ ի Միածինն Բանէ», (հակառակ Արիանոսաց եւ Ապողինարեանց). «Գիրք Բ. վասն մարմնաւորութեանն Գրիստոսի եւ վասն կենարար գալստեան Յեռան Բիսուսի Գրիստոսի», (հակառակ Ապողինարի): — Գրիգորի

Նազնանգացոյ «Երկու ձառք կամ թուղթ առ Կղեղանիս երէց հա-
ճառակ Ապողինարեայ», — Գրիգորի Նիւսաւցոյ «Հակառակ Ապողինա-
րեայ թուղթ առ Թէոփիլոս», (Եպիսկոպոս Աղեքսանդրացոյ)։ Նորին
«Բան հակառակախօսական (ἀντιρρητικός) ընդդէմ Ապողինարեայ, յո-
քում յոյժ հաւատեալ զաղանդոյն ճառէ։ — Ոսկերեքանի «Թուղթ
առ Կեսարիոս վանական», — Ս. Դամասոսի քահանայապետի թուղթ
առ Պաւղինոս Անտիոքացի վասն կանոնաց հաւատոյ ընդդէմ Մակե-
դոնի, Եւնոմիոյ եւ Ապողինարեայ¹։ Նորին «Թուղթ սինհոդոսական հա-
ճառակ Ապողինարեայ եւ Յիմնիեայ», — Ղեւոնդիոսի Բիւզանդացոյ
«Հակառակ պնոցիկ՝ որ զԱպողինարին բարբառին»։

[Նորդէմ փոքունց ամանց հերձուածապետաց (Պրիւլլիւնէայ, Հե-
լաւիւնէայ, Յալիւնէայ եւ Ալէքսանդրէայ)։ — Ս. Սիրիկիոսի քահանայա-
պետի «Թուղթ (7երորդ) հակառակ Յովինիանեայ հերետիկոսի», առա-
քեալ առ այլ եւ այլ եպիսկոպոսուն, յորում զվարդապետութիւն
Յովինիանու եւ զընկերացն ի մէջ բերեալ ծանուցանէ հրապարակաւ եւ
զգլխաւոր վարդապետս մուրուսթեանն պնորիկ դատապարտէ յանուանէ։
— Ամբրոսիոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց «Թուղթ (42երորդ) առ Սիրի-
կիոս քահանայապետ», յորում Յովինիանեայ մուրուսթիւնք դատապար-
տին։ — Երոնիմեայ «Գիր հակառակ Հեղուիդեայ» եւ «Վասն մշանջե-
նաւոր կուսութեան Ս. Մարեմոյ», դարձեալ «Գիրք Բ. հակառակ Յո-
վինիանեայ», եւ Պատասխանատուութիւն (վասն սորին գրոց) առ Պամ-
մուքիոս. դարձեալ «Թուղթ առ Ալիգիլանտիոս», երէց Բարկինանցի, եւ
«Թուղթ (37երորդ) առ Ռիպարիոս», երէց Յառականացի՝ որ գրեալ էր
նմա թէ Ալիգիլանտիոս սագաանէ զմծարանս նշխարաց մարտիրոսացն
եւ զհակմունս քրիստոնէիցն առ գերեզմանօք նոցա. առաստին յորդո-
րեալ գրէ Երոնիմոս «զԳիրսն ընդդէմ Ալիգիլանտեայ», ցուցեալ զսո-
վորութիւն եկեղեցւոյ վասն պաշտաման սրբոց եւ մծարանաց նշխարաց։
— Որոսեայ՝ «Ազդեցութիւն վասն մուրուսթեան Պրիսկիլղիանեանց եւ
Որոգինեանց», որ է թուղթ ինչ՝ յորում հարցանէ վասն նոցին զԱւգոս-
տինոս, եւ ապա Աւգոստինոս պատասխանի ի «Գիրսն առ Որոսիոս հակա-
ռակ Պրիսկիլղիանեանց եւ Որոգինեանց»։ — Ղեւոնի մեծի «Թուղթ առ
Յուրիբիոս», հակառակ Պրիսկիլղիանեանց, եւ Յուրիբեայ եպիսկոպոսի
Հիսպաղացոյ «Թուղթ վասն աղանդոյն Պրիսկիլղիանեանց առ Իգնակիոս
եւ Կապանիոս», — Ս. Իղլեփանի Յոգեաացոյ «Գիր վասն անարատ կու-
սութեան երանելոյն Մարիամու»։

Հայաստի Պեղաբեանց եւ Կես Պեղաբեանց։ — Երոնիմեայ թուղթ (43.)
առ Կատեփիան եւ «Խօսք հակառակ Պեղաբեանց» ի գիրս Գ.։ — Որո-
սիոսի «Բան պատասխանատուութեան հակառակ Պեղաբեանց վասն
անմիջականութեան», յորում պատմէ հաւատեալ զսինհոդոսէն Երու-
սաղեմացոյ (415)։ — Աւգոստինոսի բազում են հակառակ Պեղաբեանց
մատենքք. գլխաւորք ի նոցանէ «Վասն մեղացն արժանեաց եւ թողու-
թեան եւ վասն միրաութեան մանկանց առ Մարկիլղինոս գիրք Գ. Վասն
ոգւոյ եւ գրոյ առ նոյն. Վասն բնութեան եւ շնորհաց. Վասն շնորհացն
գրիստոսի եւ սկզբնական մեղաց գիրք Բ. Վասն հարսանեաց եւ ցան-
կութեան. Վասն ոգւոյ եւ ծագման նորա հակառակ Յուլիանու (Եպիսկո-
պոսի Եկղանոնի) գիրք Զ. առ Երկրորդ պատասխանին Յուլիանու գիրք
Զ.։ Պատրաստէր Աւգոստինոս մեւս եւս գիր առ Երրորդ պատասխանի
Յուլիանու, որչառք զայն օրհաս նորա։ — Մարեայ Մերկատորի

“Յայտարարութիւն (commonitorium) վասն անուանելի եղբայրանոց, ու կայսր Թէոփոս Բ. յորում կայ համառօտիւ պատմութիւն Պեղապետի հերձուածոյն. նորին “Յայտարարութիւն հերձուածոյն Պեղապետի և ինքնաւորաց”: — Ս. Գեղասեպ քահանայապետի “Հակառակ հերձուածոյն Պեղապետի”:

Ինքզինքն ինչ Պեղապետի գրեաց նախ Ագաթանգեղոս զԳլխուն “Վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան” առ Վարդէնափնոս Աբրահմ եւ վանական Ագաթանգեղոս. “Վասն յանգիմանութեան եւ շնորհաց. Վասն յառաջանութեան սրբոց (առ վանականոս ոմանոս Մատթիոնացիոս). Վասն պարգևի ի սպանել համբերութեան”: — Հիշարեաց թուլլիս առ Ագաթանգեղոս: — Ս. Պրոսպերոս Ակուիտանացոյ “Թուլլիս առ Ագաթանգեղոս վասն ճանցարգաց Պեղապետի ողանգոյն ի Գաղիա”. “Թուլլիս առ Յովսէփոս վասն շնորհաց եւ անձնիշխանութեան”. “Պատասխանիք վասն Ագաթանգեղոսի” առ բան հակառակութեան Գաղղիացւոյն զԳաղղիացոյն. “Պատասխանիք Վինկենգեան հակառակութեանցն”, ի պաշտպանութիւն Ագաթանգեղոսի (հակառակ Վինկենգեանի որ կամ է Ս. Վինկենգեան զԵրփնացի եւ կամ այլ որ անուանակից) եւ այլք: — Ս. Փառքեանոց Յուստոսիոս զԻր Բ. առ Մանիմոս, Գիլք Գ. առ Յովհաննէս եւ զԵնեքիոս: — Անյայտ ուրաք մտանադրի գիր “Վասն կոչման ամենոյն աղագոց”: — Ս. Փառասեպ Մեղիացւոյ “Թուլլիս առ Ղուկիոս երէց. նորին “Վասն շնորհացն Աստուծոյ եւ անձնիշխանութեան անդգիւղն մտաց” գիլք Բ.”:

150

Հակառակ Նեստորիանոց եւ Եսայիանոց: — Ի Յունաց անտի՝ Կիւրլ Աղէքսանդրացւոյ “Հակառակ հայհարութեանցն Նեստորի յանգիմանութեան գիլք Ե.”. “Մեկնութիւն ժԲ. գլխոց կամ նզովից”. “Գիր վասն Եսայիանոցի”, յորում յորդապցենս զերկուց բնութեանց ի Գրիգոր Ճառէ. “Կողք (իննեքորդ) թէ մի է Գրիգորոս, հակառակ Նեստորիան հերձուածոյն. “Պարապմունք վասն մարմնաւորութեան Միանմանի”. “Վասն մարմնաւորութեան Ճառ համառօտագոյն”. “Պատասխանատուութիւն վասն ժԲ. գլխոց հակառակ արեւելեան եպիսկոպոսաց”. “Դան պատասխանատուութեան հակառակ Թեոփոսեայ” (Կիւրացւոյ՝ դարձեալ վասն ժԲ. գլխոց). մեւ եւ “Պատասխանատուութիւն առ կայսր Թէոփոս (Բ.) վասն իրացն Նեստորի. — Թէոփոսեայ Անկիւրացւոյ Ճառ հակառակ Նեստորեայ”. նորին “Հակառակ Նեստորի”. — Ս. Պրոկլի “Գովութիւն ի Ս. Աստուածածինն Մարիամ”. մեւ եւ Ճառ “Վասն մարմնաւորութեան ցեառն Յիսուսի Գրիգորոսի”, դարձեալ “Թուլլիս վասն հաւատաց”. — Թէոփոսեայ՝ գիրն “Երանիստէոս” կամ “Բաղմակերպութիւն” ի չորս մասունս կամ գիրս. իսկ չորսն հայրն ի “Հերետիկոսական առապելոց” անտի ժԲ. եւ ժԳ. գլուխք չորրորդ գրոցն. քաղաւնք ի Ի. գրոց անտի “Այլեւայլն յառաջագրութեանց” (հակառակ Եսայիանոց), զոր փոփոս ի մէջ բերէ. կայ Թէոփոսեայ եւ “Յանգիմանութիւն ժԲ. նզովից կամ գլխոցն Կիւրլի”. Յովհաննէս Մաքսիմիանոսի Սկիւթագոսոց (յամի իբրեւ 520) “Գլուխք կամ նզովք հակառակ Նեստորիանոց”. նորին “Կողից հակառակ Նեստորեայ գիլք Բ.” առ Թէոփոս: — Եփրեմի Աղէքսանդրացւոյ “Հակառակ Միանմանոց” (որոյ կան քաղաւնք եւ թ առ Փոսեայ): — Յուստինոսի Սիկիլացւոյ “Մեկնութիւն ողիլ

խառնաժամութեան, յորում զոյ զմարմնաւորութենէ ինչ ինչ մնար: — Ղեւոնդեայ Բիւզանդացւոյ «Հակառակ Նեստորի եւ Եւաքեայ գիրք Գ.», (որ այժմ է հռոմայեցի լեզու միայն պահեալ է): Ծորին «Յարախառնութիւնք եւ սահմանք հակառակ եւաքեականաց», կամ ընդգէտ՝ այնոցիկ՝ որ ասենք թէ յեա միաւորութեան երկու բնութիւնք ի քրիստոս ոչ գտն (նոյնպէս միայն է հռոմայեցի լեզու պահեալ է): — Յիմնիեայ երիցոս Կոստանդինուպոլսացւոյ «Վասն այնոցիկ որ ի հերետիկոսաց յեկեղեցի մտալին», (որ բազում ինչ նպատա ի պատմութիւն Միաբնեւոյց ընէ): — Ս. Անաստասոս Եփեսացւոյ «Առաջնորդ ճանապարհի (Ὁδηγός) հակառակ Անգլիացն», — Եւղագեայ Աղէքսանդրացւոյ «Գլուխք Է. Վասն երկուց բնութեանց Յեանն մերոյ եւ Աստուծոյ Կենարարի», եւ նորա եւ այլ հասակաւորք առ Փոսեայ: — Թեոգորոս Արաբկարոյ «Վասն միաւորութեան եւ մարմնաւորութեան», — Եովհաննու Գամակացւոյ «Գիր հակառակ Անգլիացն» (Եակոբիտեանց) եւ ճառ «Վասն յօդուածոյ բնութեան հակառակ Անգլիացն», եւ մեւ եւս ճառ հակառակ Միակամականաց, յորում կայ եւ զերկուց բնութեանց ի քրիստոս եւ զմիոջէ անձնաւորութենէ:

Ի հռոմայեցի մատենագրաց անոք՝ Ղեւոնդեայ «Գիր ուղղութեան առ եպիսկոպոսուն Գաղիայ», — Եովհ. Կասիանու «Վասն մարմնաւորութեան քրիստոսի գիրք Է», հակառակ մուքոմեանց Նեստորի: — Մարեայ Մերկատարի «Յանգիմանութիւն հանգանակի Թեոգորի Մովսուհասացւոյ» (մկնութիւն մորթութեան Թեոգորի): «Համեմատութիւն վարդապետութեանց Գաւրաի Սամսատացւոյ եւ Նեստորի», «Բանք հակառակք (ԺԲ.) նզովիցն Նեստորի», — Կապրէոզի եպիսկոպոսի Կարքեղոսացւոյ «Վասն միոյ անձին (persona) քրիստոսի Աստուծոյ եւ մարդոյ հակառակ Նեստորի», որ եւ թուղթք երկու՝ հանդերձ հասակաւորով երրորդին: — Ս. Գեարոսի Ոսկեխոսի «Թուղթ առ Եւաքեա Հոյր վանաց», — Պրոսպերոս Ալուիանացւոյ «Արձանագիր գովանական Նեստորական եւ Պեղագեան հերձուածոյն», — Ղեւոնի Մեծի թուղթ առ Փղաթանոս: Ծորին թուղթ առ Ղեւոն Աւգոստոս: — Ս. Փեղիքոսի Գ. քահանայապետի «Թուղթ առ Պետրոս Թադիէ», (ի Սիւնհոգոսէն Հռոմոյ) որով յորդորի առ յուղղութիւն, մեւ եւս թուղթ առ նոյն, որով արեանի յիշխանութենէն եւ նզովի: — Փաւստոս Լեզիացւոյ «Թուղթ առ Գրատիոս սարկաւազ», — Գեղապոսի քահանայապետի ընծայք գիրն «Վասն երկուց բնութեանց ի քրիստոս», հակառակ Եւաքեայ եւ Նեստորի: — Ախիլէայ Յափացւոյ «Հակառակ Նեստորի եւ Եւաքի գիրք Ե», ի ըստագովութիւն՝ Բաղկեզանական սիւնհոգոսին: — Սեւերինեայ Բոյնիթիոսի «Հակառակ Եւաքեայ եւ Նեստորի վասն երկուց բնութեանց եւ միոյ անձին քրիստոսի», գրեալ առ Եովհաննէս սարկաւազ Հռոմոյ: — Փաղպենտեայ Փերրանզոսի «Թուղթ առ Անաստղիոս սարկաւազ Հռոմոյ» (վասն երկուց բնութեանց ի քրիստոս, եւ թէ մարթե ասել Միոյն յերրորդութենէ՝ ծնեալ եւ չարչարեալ):

Հօգառի Որոգինեանց եւ վասն երկոյն գլխոյ: Վասն հակառակութեան զորոգինեայ ի սկզբանէ՝ ճառեցաւ: Եւս թարգմանելոյ Ռուփինեայ զվասն սկզբանց գիրն Որոգինի՝ տեսեալ նորա թէ այլ ինչ թարգմա-

նույն Յերանիմոս ի Հռոմ առաքեաց, գծիմանկեցաւ, եւ «Գառաւ խանաւաութիւն վասն անձինն առ Անատասիոս քահանայապետ, միանգամայն հաներ երկուս գիրս կշտամբութեան ի Յերանիմոս: Գրեաց յայնժամ Յերանիմոս «Բանս պատասխանաւաւութեան հակառակ Թուգիւնեայ՝ գիրս Գ»: յեւ այնորիկ մի ըսա միտէ գրէր Յերանիմոս «Գրեալքն առ Գամմալիոս հակառակ մուրութեանց Յովհաննու Երուսաղեմացոյ, եւ «Գրեալքն առ Թէոփիլոս հակառակ նորին Յովհաննու», գարնեալ «Գրեալքն վասն մուրութեանց Արագինի առ Գամմալիոս եւ Յովհաննու, եւ զայլ եւս թուղթսն: — Եպիփանեայ թուղթը երկու՝ մի առ Յերանիմոս, եւ մեւս առ Յովհաննէս Երուսաղեմացի: — Ս. Անատասիոսի Ը. քահանայապետի «Առ Յովհանն Երուսաղեմացի վասն անձինն Թուգիւնեայ պատասխանի հարցմանն թէ արդեւք պարս իցէ զԹուգիւնս գառա պարս առնել այնու՝ զի զգիրսն Արագինի ի յունէ անաի թարգմանեաց, մեւս եւս «Թուղթ առ Սիմակիդիոս Մեթիոպանացոյ եպիսկոպոս», որով յայտ արարեալ զիցիւթ Թէոփիլեայ առ ի իլեղոյ զմուրութիւնն՝ եւ եւ, առե, զմուրութիւնս Արագինեանցն նշովեցի: — Ա. Գաստինեայ «Հակառակ Պրիսկիլիանեանց եւ Արագինեանց գիր», առ Արտիոս: — Թէ գորի Սիլիւթոպոպացոյ «Գիր վասն մուրութեանցն Արագինի», յեւ թուղթ զմուրութիւնսն զայնոսիկ՝ զորս պինգ իսկ ունէր յաւաղագոյն:

(Եւս գազարեղոյ այսր Արագինեան գծաւթեան՝ գրգռեցաւ այն երրորդ անգամ ի պատճառս հերձուածոյն Միարնեայց, եւ աստատին ծագեցաւ մեւս եւս սասկեագոյն զինուած վասն երկոյն գլխոց (որ են գիրք Թէոդորի Մոփսուեստացոյ, Թէոդորեանայ պատասխանի ԺԲ. նշովեցի Նիւրդի եւ Իւսոյ Եդեսացոյ թուղթ առ Մարիս պարսիկ): Ի խնդիր այսր հային՝ Վիգիլեայ քահանայապետի թուղթ առ համարէն եկեղեցի, թուղթ առ Ռուստիկոս սարկաւազ եւ Սերաստիանոս, եւ թուղթ «Գլխանացն Իսաղիայ եւ պլն» մանուանդ Վիգիլեայ Սահմանագրութիւնն (Constitutum) յորում գիրք Թէոդորի Մոփսուեստացոյ գառապարտին իրրեւ մուրականք, իսկ անձն ոչ գառապարտի, այլ վասն Թէոդորեանայ եւ Իւսոյ ոչ ինչ նոր սահմանի: Վիգիլեայ «Թուղթ առ Եւտիքիոս», յորում երեք գլուխք գառապարտին: Յուստինիանու կտրեք «Թուղթ առ Ե. Ժողովն տիեզերական», յորում կայ մանկեալ մասն մի Գառապանին (Judicatum) Վիգիլեայ, նշնալէս «Թուղթ առ Մաննոս հակառակ տմարշափն Արագինեայ», եւ «Գաւանութիւն ուղեղ հաւատոց Յուստինիանու հակառակ երկոյն գլխոց»:

Եպիսկոպոսուք եկեղեցւոյն Ափրիկեցւոց՝ որ համարէին թէ գառապարտութեամբ երկոյն գլխոց՝ անարգի իմն ճոխութիւն քաղկեդանական սիւնհոգոսին՝ եղին բաղում գիրս ի ջառագովութիւն ժողովոյն, որք են Փուղգենեանայ Փերրանդոսի «Թուղթ առ Պեղագիոս եւ Անտոգէոս սարկաւազս Հռոմոյ վասն երկուց բնութեանց ի Քրիստոս», գարնեալ «Ի ջառագովութիւն թղթոյ Իւսոյ Եդեսացոյ եւ երկոյն գլխոց» (ընդգէճ Անգլխոցն): — Ռուստիկեայ սարկաւազի Հռոմոյ «Վիճուած ընդգէճ Անգլխոց», — Գանտիանեայ եպիսկոպոսի Ափրիկեցւոց «Թուղթ առ Յուստինիանոս կայսր», (ի ջառագովութիւն երկոյն գլխոց): — Փակունդեայ Հերմանացւոց եպիսկոպոսի «Վասն պաշտպանութեան երկոց գլխոց քաղկեդանական ժողովոյն գիրք ԺԲ» (առ Յուստինիանոս կայսր): — Վիգիլեայ սարկաւազի Կարքեդոնացւոց «Համառօտութիւն իրաց նիստաբանացն եւ Եւտիքիանեայ», յորում ոչ միայն զպատմութիւն անցից

աղանդոցն այնոցիկ տողէ, այլ եւ վարդապետութիւն եւս ի պաշտպանութիւն երիցն գլխոց ընծայեցուցանէ:

[Էդդէ՛ Միսիոնարացիք: — Ս. Սահրոնիոսի հայրապետի Երուսաղէմացւոց «Թուղթ սիւնհոգոսական վասն հերձուածոց հակառակ (հայրապետացն) Վիւրոսի Աղէքսանդրացւոյ եւ Սերգեայ Կոստանդինուպոլեացւոյ»: — Յովհաննու Դ. եւ Մարտինեայ Ա. Թուղթք: — Ս. Մաքսիմեայ Արքայի եւ խոստովանողի «Մաքսուռն ընդ Պիւրոսի», Միակամականն հայրապետի մերժելոյ յաթոռոյն. նորին «Վասն երկուց բնութեանց ի հրիստոս», գլուխք Ժ: — Ս. Անաստասիոսի Արքայի ի Պաղեստին ի վանս Ս. Եւթիմիոսի՝ Թուղթ առ վանականս Կաղարիացիս հակառակ Միակամականաց: — Ս. Անաստասիոսի երիցու եւ պատասխանագրի (apocrisarius) հառնայեցւոյ «Թուղթ առ Թէոդոսիոս երէց Գանգրացի»: — Անաստասիոսի դիւանապանի «Ժողովածոյք» այս թիւն՝ այլ եւ այլ Թուղթք եւ տեղեկութիւնք վասն մոլորութեանց Միակամեանցն: — Յովհաննու Դամասկացւոյ «Վասն երկուց կամաց եւ ազնւութեանց ի հրիստոս»:

Հովհաննի Պափիւրմարոցն: — Ս. Գերմանոսի հայրապետի Կոստանդինուպոլեայ Թուղթք երէք: — Ս. Գրիգորի Բ. Հռոմայ քահանայապետի, մի՛ առ Գերմանոս եւ երկու «առ Ղեւան Զատարացի», կայսր: — Յովհաննու Երուսաղէմացւոյ «Պատմութիւն ծագման Պատկերամարտացն խռովութեանց»: — Նիկեփորայ հայրապետի Կոստանդինուպոլեայ «Հակառակ Պատկերամարտից գիրք Դ», նորին «Վիճուռն ընդ Ղեւանի Հայոց» եւ «Դաւանութիւն առ Ս. Ղեւոն Գ. քահանայապետ»: — «Ս. Թէոփորայ Սաուդիտայ Թուղթք»: «Գիրք վարդապետական հակառակ Պատկերամարտից»: «Դան վասն պաշտամանն եւ մեծարանաց սրբոց պատկերաց»: «Հառ յերկրպագութիւն պատուական եւ կենդանարար խաչին»: — Յովհաննու Դամասկացւոյ «Վասն սրբոց պատկերաց ճառք Գ»:

Ի բաց եղեալ զհանգամանս ժամանակաց՝ զոր ասց Ծ. Խորենացի պատմութեան Արտաշեսի Ի. (տալով մին 41 տմս թաղաւորութեան՝ ըստ հաշուի, այլ ըստ համեմատութեան դիպացն՝ աւելի քան զամս 75 ընծայելով, այնու՝ զի համեմատէ զդէպսն Արտաշեսի ընդ ժամանակաց՝ Աերոնի, Ալեալիանու, Տիտոսի, Ղաւմիտիանու, Աերուայ, Տրայիանոսի եւ Ադրիանու իսկ.) զայս, ասեմ, եւ զայլ եւս ինչ հանգամանս պատմութեան առ Խորենացւոյն ի բաց թողեալ, այնչափ ինչ նմանութիւն գոյ պատմութեանն Արտաշեսի Ի. ըստ դիպացն ընծայելոց յերգոցն վիպասանաց՝ ընդ պատմութեան Տրդատայ առ Տակիտայ եւ Յովսէպայ (աես էջ 107—124), մինչեւ գրեթէ առանց յերկուանաց մարթի նոյն զերկոսին համարել։ Ղալիսուր կէտք համեմատութեան են՝ Ա. Ղիբ եւ աղերս Պարթեւաց եւ Հռոմայեցւոց ընդ միմեանս, նոյն յերկոսին եւս պատմութիւնսն։ Ի. Աերկոսին եւս՝ մերթի յայնժամաւ թագաւորն Հայոց, եւ ի Պարթեւաց կացուցանի զօրօք (անդ ի ձեռն Սմբատայ, աստ ի ձեռն Ալասակայ) թագաւոր Հայոց։ Ղ. Որպէս աստ, նոյնպէս եւ անդ Փարսման օմե արքայ Ալբաց է հակառակ Պարթեւաց եւ Հայոց։ Ղ. Ղոմեօ օմ ըստ երգոցն վիպասանաց՝ (Ղոմեօփոս Աորբուղոնն Տակիտեայ) եկեալ ի Հռոմայեցւոց կողմանց հակառակ թագաւորին Հայոց հաստատելոյ ի Պարթեւաց։ Լ. Լս անդ եւ աստ՝ շինութիւն Արտաշատ քաղաքի։ Ս. Մարտ պատերազմի ընդ Ալանաց (երկիցս)։ — Թող զայլ ինչ մերձաւորագոյն յիշատակս առ Խորենացւոյն, որպիսի ինչ՝ Հռոմէական զօրաց չժամանել ի դէպ ժամու յօգնականութիւն (Լարուանդայ)։ յետ (Արտաշեսի) գրաւելոյ յինքն զաշխարհն՝ հասանել Հռոմայեցւոցն լեզէոնաց անազան. երթալ (Արտաշեսի) ընդ առաջ կայսեր եւ ցածուցանել զնա, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։

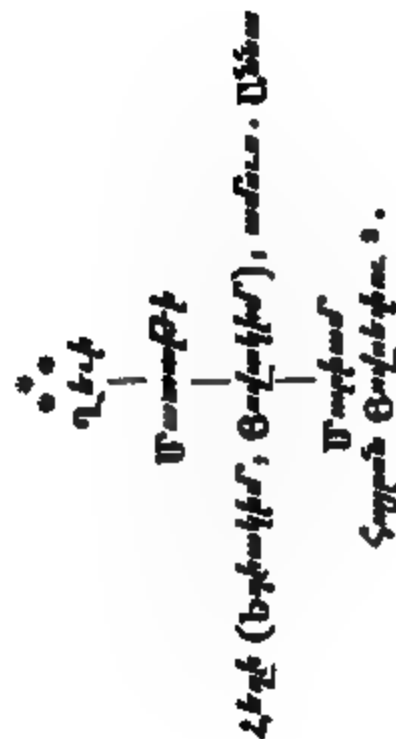
ՏՆԻՏՆԿ ԺԱՄԱՆԵԿԵԿՑՆԵՆ			
ԾՆԵՃԵՆԻ ՑՆՄՆ 490			
	ԿԱՑՄԵՐԻՔ ՀԻՑՄԱՆՑԵՑԻՉՑ	ԲԱԳԱՆՈՐԻՔ ՀԱՅՈՑ	ՔԱՀԱՆԱՑԱԳԵՑԻՔ
30	Աւարտաւոր սկսածներ		
20		Տիգրան (Բ.)	
5		Տիգրան (Գ.) և	
		Երանայ	
3		Արամաւոր (Գ.)	
6-4-		(Արթուր)	
1		Արթուրյան	
		Արամաւոր	
		Տիգրան (Գ.)	
14	Տիգրան		ՅԵՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ + 33
16		Ուն	
18		Արամաւոր (Գ.)	
34		Արշակ (Բ.)	
35		Միհրան, (Աւա-	
		նան)	
36		(Աւաւորուի)	
37	Արդիւնաւոր		
41	Արդիւնաւոր		
42			Ս. Պետրոս
45		Հաւաքաւոր	
53		Տիգրան (Ա.)	
54	Եւրան		
60		Տիգրան (Ե.)	
62		Տիգրան (Ա.) միւսան-	
		դամ	
63		(Երանայ)	
68	Գաւառ		Ս. Ղինոս
69	Ուրիշ		
	Արթուրյան		
	Արթուրյան		
79	Տիգրան		Ս. Արդիւնաւոր և Աւա-
			ւոր
80		(Արամաւոր Բ.)	
81	Գաւառ	Արթուր	
91			Ս. Արդիւնաւոր Ա.
96	Եւրան		
98	Տիգրան		
100			Ս. Եւրան
107		Պարթաւաւոր	
109			Ս. Արդիւնաւոր
117	Արթուրյան	Պարթաւաւոր	
119			Ս. Արթուր
127			Ս. Տիգրան
135		(Արամաւոր Բ.)	
138	Արթուրյան Պետրոս	(Տիգրան Ա.)	
139			Ս. Հաւաք
140		Արթուր	
142			Ս. Պետրոս Ա.

ԳԵՐԱՆՈՒՄ	ՏԵՒՏԵԿ ԺԱՄԸՆԵԿԵԿՅԱՆՆԵՐ		
	Գ Ի Ն Ձ Ե Ւ Ց Ա Մ Ն 490		
	ԿԱՅՍԵՐԻ ԿՈՌԱՄԱՆԵՑԻՈՑ	ԲԱԳՈՒՌԻ ԿԱՅՈՑ	ՔԱՆԱԿԱՆԱԳԵԾՔ
156		(Տէրբաճ Գ.)	
157			Ս. Անիկեան
160		Յղեմա	
161	Մարկոս Աւրելիոս Ղազկոս վերստ + 169		
168			Ս. Ստեփանոս
177			Ս. Եղեմա
180	Կամարոս		
192		Սամաթրուկ	Ս. Վիկտոր
193	Պերաթիւս Յիւս. Յուդիանոս Սեպա. Սեւերոս		
195		Վաղարշ	
202		(Վաղարշ)	Ս. Զեփիրիոս
210		(Խաչիւր Լ. + 260)	
211	Կարակապետ		
217	Մակրիմոս		
218	Հեղեմապետ		
219			Ս. Կաղեքտոս Լ.
222	Աղէքս. Յեւերոս		Ս. Ուրբանոս
230			Ս. Պանտիանոս
235	Մարտիրոս		Ս. Անտոնիոս
236			Ս. Փարիմոս + 250
237	{ Գորգիանոս Լ. Գորգիանոս Բ.		
238	{ Պապիլեան Բաղդիանոս		
	Գորգիանոս Գ.		
244	Փիլիպպոս		
		Արտաւազդ	
249	Դեկիոս		
251	Դրեք. Գաղղոս		Ս. Կառնեղիոս
252			Ս. Ղազկոս Լ.
253	Եմիլիանոս Վաղերիանոս		Ս. Ստեփանոս Լ.
257			Ս. Սիլեստոս Բ. + 258
259	Գաղիլեան		Ս. Դիմիտրիոս
268	Աւր. Կղաւզիոս		
269			Ս. Փեղեք
270	Աւրելիանոս		
275	Յակոբոս		Ս. Եւաղիանոս
276	Աւրել. Պրոքոս		
282	Աւրել. Կարոս		
283	Կարինոս + 285 Նուսիթիանոս		Ս. Գաղիոս
284	{ Դիոկղեանոս — 305	(Տրդատ)	
286	{ Մարտիրոս — 305		
292	Բաժանաւոր անբաժան		
296			Ս. Մարկելիոս

ԵԵԵ ԳԵՂԵՍԻ	ՅԵՒՑԵԿ ԵՄԵՆԵԿԵԿՅԵԿԵՆ ՄԻՆԶԵՒ ՅԱՄՆ 480		
	ԿԱՅՈՒՐԻ ԿՈՄԱՆԵՑԻՈՆ	ԲԱԳՈՒՈՐԻ ԿԱՅՈՆ	ԳԱՆՆԱՆԱԳԵՑԻ
297		Տրդատ	
305	Գաղերիս + 311		
	Կաստանդիս + 306		
	Երկրորդ Բաժանում		
306	Կաստանդիանոս Ա.		
	Սեւերոս + 307		
	Մարտինոս + 312		
	Մարտինոս + 310		
307	Մարտինոս + 313		
	Ղիկիւրիոս + 324		
308			Ս. Մարկեղոս Ա.
311			Ս. Եւսեբիոս
			Ս. Մեղրիադէո
314			Ս. Սեղբասարոս
324	Կաստանդիանոս Մեծն		
	ժողովեալն		
336			Ս. Մարկոս
			Ս. Թուդիոս
337		Խաչատր Բ.	
337	Կաստանդիանոս Բ. + 340		
	Կաստանդիոս Բ. + 361		
	Կաստանդ Ա. + 350		
342		Յիւրան Բ.	
350		Արշակ Բ.	
352			Ղիկիւրիոս + 386
355			Ս. Փեղեբոս Բ.
361	Թուդիանոս Ուրացոյ		
363	Թովանոս		
364	Վաղենատիանոս Ա. + 375		
	Վաղէոս + 378		
366			Ս. Դամասկոս Ա. + 384
369		Գաղ	
374		Վարդապետ	
375	Գրատիանոս + 383		
379	Թէոդոս Մեծն + 395		
383	Վաղենատիանոս Բ. + 392	Արշակ Գ.	
	Մարտինոս + 388	Խաչատր Գ.	
385			Ս. Սիրիկիոս
391	Եւդենիոս + 394	Վ. Լ. Խաչատր	
392			

Ա. ՅԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ

Ազգականության թիվն հրատարակ.

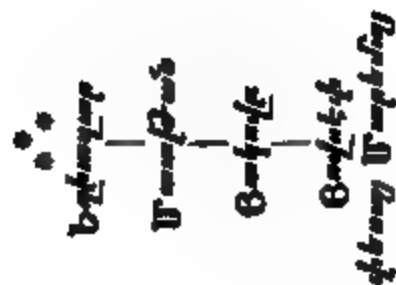

Ա.

Բ.

Մասնագիտ, ամեն. Եղևակիտ

3. Եղևակ, եւ ՄԱԶ.

1. Եղևակիտ
Կին՝ Եղևակիտ Մասնագիտ

2. Անեն,
ՄԱԶ՝ Եղևակիտ

ՄԱԶ՝ Եղևակիտ

Եղևակիտ ՄԱԶ

1. Մասնագիտ Հեղինակ
ՄԱԶ՝ Եղևակիտ (Եղևակիտ)

2. Մասնագիտ

ՅԱԽԱՍ ԳՐԱԿԱՆ

1. Եղևակիտ Եղևակիտ, 2. Եղևակիտ Եղևակիտ, 3. Անեն, 4. Եղևակիտ Եղևակիտ.

1 Անենագիտ հեղինակ՝ առ Մասնագիտ, Ա. 1...
2 Անենագիտ հեղինակ՝ առ Եղևակիտ, Գ. 28...

[illegible]

Բ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ազգամեծութիւն տանն Ազատեաց.

Ա. Յանձն Թագիւն:

Գ. Թագիւնս կեանք, բաժանի, ամուս. Աւերիւն

1. Թագիւն երեցն, 2. Կ. ՅԱՆՆԱՅԻՍ ԿԵՍԱՐ
ամուս. Կեանքիւն, գաւառ Կեանք	3. Թագիւն կրտսերն,
այր՝ Աւերիւն կամ՝ Աւերիւն Բազում
Թագիւն,
այր՝ Կ. Կեանքիւն	Աւերիւն կամ՝ Աւերիւն
այր՝ Գ. Որտաւիւն
- Գ. Որտաւիւն, որդեգիր Գ. Թագիւնս կեանքեաց,
եւ կոչեցեալ Գ. Թագիւնս կեանք Որտաւիւնս
(Ազատեաց) կայսր 31 նախ քան զԲ. — 14
յեւ Բերեալի:

Բ. Յանձն Որտաւիւն:

Գ. Որտաւիւն, երեց, բաժանի, ամուս. Աւերիւն՝ գաւառ քեան Յ. կեանքեաց.

1. Որտաւիւն, 2. Գ. Որտաւիւն՝ ապա Գ. Թագիւնս կեանք, այս ինքն՝
ՈՒՅԱՆԻԱՆՈՍ ԱՌԳՈՍՏՈՍ	
ամուս. 1. Կեանքիւն, 2. Սկիւրտիւն, 3. Լիւիւն, տես ի Կեանքեան Յանձն	
Թագիւն	
այր՝ 1. Մ. Մարկեղոս, 2. Մ. Վիգիւնս Ազրիպայա, 3. Տիրերիւն,	
1. Գ. կեանք, 2. Ղ. կեանք, 3. Ազրիպայիւն, 4. Թագիւն, 5. Մ. Ազրիպայա	
ամուս. Լիւիւն, այր՝ Գերման — այր՝ Ղ. Եմիւ. Գաւառեան	
գաւառ Դրուսայ, քոր Գերմանիկեաց.	Եմիւն Գաւառ

Գ. Յանձն Կեանքեան Դաւառեալ Ընդ Որտաւիւն Գանձի՝ Աւերիւն:

Տիր. Կեանքիւն Ներան, ամուս. Լիւիւն Դրուսիկայա՝ յեւ Աւերիւն Նախա-
տան կին Ազատեաց

1. Տիր. Կեանքիւն Ներան
կայսր 14—37	2. Կլ. Դրուսոս Ներան
ամուս. Անտոնիւն
Դրուսոս, ամուս. Լիւիւն
գաւառ Դրուսեաց երեցու	1. կեանք Գերմանիկեան, 2. Լիւիւն, 3. Տիր.
Կեանք. ամուս. Ազրիպայիւն Կ. Դրուս. 40—54
1. Ազրիպայիւն, 2. Դրուսիկայա, 3. Թագիւն, 4. Ներան Դրուսոս, 5. Գ.
կեանք Կաղիգուլա կայսր 37—40	
Լ. Դաւառիւն Եմարտոս որդեգիր Կեանքեաց, որ կոչեցաւ Ներան Կեանքիւն Կ.
ամուս. 1. Որտաւիւն, 2. Գաւառեան Սարգիս, 3. Սաւառիկա Մեհապայիւն.	

Դ. ՅԱԽՑԱԿ ԱԶԳԱՀԱԾԱՐԱԿԱՆ

ՅՈՏԺ ԱՐԱՄԱՆՅԱՐԱՆ.

Երևանի քաղ. նրբառղ գլխավոր.

Մանասրէլի

Ամբաստան էլք, Արամշէտ (Բ.),
այլ պղիք կապերովը յերամեղ.

ՅՈՏԺ ԱՐԱՄԱՆՅԱՐԱՆ.

Արամշէտ (Բ.) պղիք Մանասրէլի. ամուս. 1. Սաթիճիկի գուտար արքային Արամայ, 2. Մանուկ. հորն Արգամայ

Արամայի (Բ.),
ամուս. Ա. Ա. յոն. յետ
էին երախնաւոյ ան-
կաւայ.

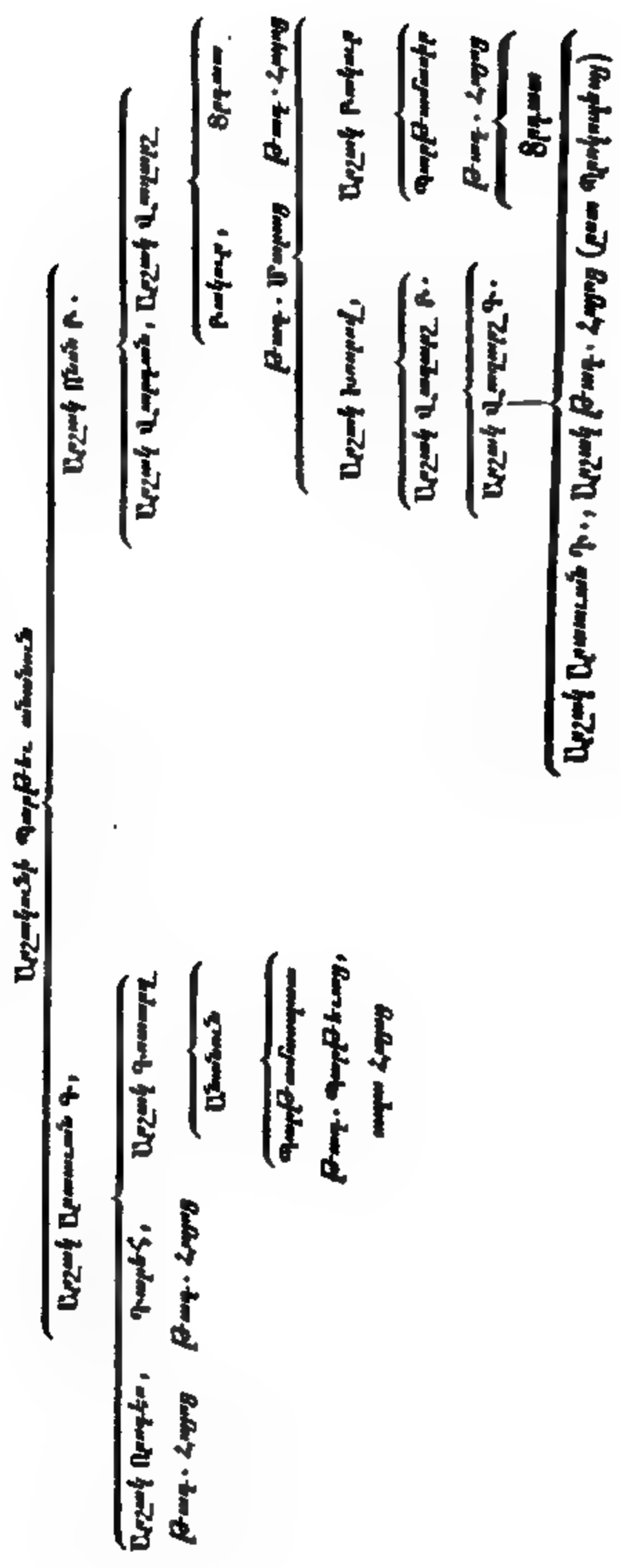
Ձեան. 1. Եղ, Մանան, Զարեհ,
ամուս. 1. Ա. Ա. 2. Ռոմի Համայիցի

1. Աւարդ, հորն Խաղալու Ա. 2. պատանիք լիցք նահապետիք Ռաֆիանց

ամուս.

Ե. Յ Ա Խ Յ Ա Կ Ա Ջ Գ Ա Հ Ա Մ Ա Բ Ա Գ Ա Ն

Յեւթն ՅոՏԺ Արշակունեացն Պարթեւաց.

2. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՀԱԾԱՐԱԿԱՆ

ՅԱՆԺ ՑԻԿԱՍԱՅ ՄԵՃԻ.

ԽԱՅԻՄ Ա.

ԽԱՅԻՄԱՅԻՄԱՆ

ՑԻԿԱՍ (Բ.),

ԱՄԵՐԱ. ԱՅԻՆ ԳՐԱՐԱՐ ԱՅԻՄԱՅԻՄԱՅ

ԱՄԵՐԱ. ԱՅԻՄԱՅԻՄԱՆ
ԳՐԱՐԱՐ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄԱ-
ՅԻՄԱՅԻՄ ԿԱՐ ԲԱՅԻՄԱՆ ԱՅԻՄԱՅ.

Է. ՅԱԽՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

ՅԱԽՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

Գրականության և գրականության պատմության
 Գրականության պատմության պատմության

Մանկագրություն, Գրականության

Գրականության, Գրականության

Գրականության, Գրականության

Գրականության

Գրականության և գրականության պատմության

Գրականության

Գրականության, Գրականության

Գրականության

Գրականության, Գրականության

Գրականության

Ը. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅԱՏԺ ԲԱԿՐԱՆԱՆԵՐԱՅ.

Համբար Բաղարան (Բաղարան) Ա. Ապեր ի դառնե Համբարայ Հիւր

Նշանա Ապեր

Սահարան (Սահարան), Աղարան

Բիւրան Ապեր, (Բիւր նորա) Սանա, այդ՝ խաբէն Արծրանի
Սահարան Ա.

Տիւրան, ամուս. 1. Երանանի գաւառ Տիւրան Ա. Ք. Նախնիի չորս Բաղարան Արաւ
Սահարան Բ. Ապեր

Սահարան Գ. Ապեր
(Մաշտոցի արա յապերանութեան)
Տիւրան Ապեր + 451
(Մաշտոցի արա յապերանութեան)
Սահարան Բ. Ապեր + 483

Սահարան Ա. Ապեր + յապեր իրեր 390
Ա. Ա. գաւառ, այդ՝ Վաղարշապատ Բ.

